ISTORIJSKE PRETPOSTAVKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

INSTITUT ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA SARAJEVO

prilozi

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

godina IV • sarajevo 1968. • broj 4

Redakcioni odbor:

ZDRAVKO ANTONIĆ
NIKOLA BABIĆ
RASIM HUREM
ENVER REDŽIĆ
NUSRET ŠEHIĆ

Glavni i odgovorni urednik
ENVER REDŽIĆ

Sekretar redakcije
MIODRAG ČANKOVIĆ

Izdavač: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo. Adresa: Prilozi, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-774. Žiro račun 101-3-47, poštanski fah 310. Izlazi povremeno

naučni skup

istorijske pretpostavke republike bosne i hercegovine

RIJEČ REDAKCIJE

Povodom 25-te godišnjice I zasjedanja ZAVNOBiH-a, u Sarajevu je od 18. do 20. novembra održan naučni skup »Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine«. Pored Instituta za istoriju radničkog pokreta, u organizovanju ovog naučnog skupa učestvovali su: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Katedra za istoriju Filozofskog fakulteta, Katedra državnog i međunarodnog prava Pravnog fakulteta, Katedra za političke nauke Fakulteta političkih nauka, Skupština SR BiH i CK SK BiH. Pomenute ustanove i organizacije delegirale su svoje predstavnike u Organizacioni odbor, koji su sačinjavali: Predsjednik odbora Enver Redžić, direktor Instituta; članovi odbora: prof. Anto Babić, prof. dr Hamdija Kapidžić, prof. dr Ferdo Hauptman, prof. dr Hamdija Ćemerlić, Nedim Šarac — viši predavač, Hasan Grabčanović — predsjednik Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine SR BiH, Hamdija Pozderac — član Izvršnog komiteta CK SK BiH i sekretar odbora, Veselin Đuretić, asistent u Institutu za istoriju radničkog pokreta.

Naučnom skupu je prisustvovalo oko 80 istoričara i više predstavnika političkog i kulturnog života, među kojima predsjednik CK SK BiH Cvijetin Mijatović, predsjednik Skupštine SR BiH Džemal Bijedić, predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH Branko Mikulić, predsjednik Republičkog vijeća sindikata BiH Ivo Jerkić, sekretar Izvršnog komiteta CK SK BiH Danilo Bilanović, predsjednik Akademije nauka i umjetnosti BiH prof. dr Branislav Đurđev, član Srpske akademije nauka prof. dr Vaso Čubrilović, članovi Savjeta federacije: Uglješa Danilović, Vlajko Begović i Nisim Albahari, potpredsjednik Izvršnog vijeća Todo Kurtović, član Izvršnog vijeća Osman Đikić, predsjednik Republičkog savjeta za nauku dr Sida Marjanović, predstavnik Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu Pero Morača, direktor Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije dr Bogomil Hrabak, predstavnik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Leo Kobsa, predstavnik Instituta za zgodovino delavskega gibanja Slovenije Ferdo Fišer, predstavnik Instituta za nacionalna istorija Makedonije u Skoplju Rastislav Terzijevski.

Naučni skup su pozdravili: u ime Skupštine SR BiH potpredsjednik skupštine SR BiH Stojan Bjelajac, u ime Akademije nauka i umjetnosti BiH predsjednik Akademije prof. dr Branislav Đurđev, u ime Srpske akademije nauka u Beogradu i Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu prof. dr Vaso Čubrilović.

Zahvaljujući finansijskoj pomoći skupštine SR BiH, Institut za istoriju radničkog pokreta je u mogućnosti da objavi referate, saopštenja, kao i autorizovane diskusije u obliku u kojem su ih njihovi autori pripremili za štampu. U Institutu su stali na stanovište da se čitav materijal Naučnog skupa objavi u redovnoj publikaciji Instituta »Prilozi« u IV svesci, koja se na taj način pojavljuje u znaku naučnog obilježavanja velikog jubileja Republike Bosne i Hercegovine. Postupajući tako, redakcija »Priloga« pruža našoj javnosti, posebno naučnoj javnosti, mogućnost da upozna radove ovoga naučnog skupa,

koji kao i svaka naučna manifestacija ima svoje više domete, svoj prosjek, pa, razumije se, i svoje niže tačke. Naučna javnost, prije svega istoriografska kritika treba da utvrdi naučni rezultat i doprinos Naučnog skupa u tretiranju njegove istorijske materije. Organizator naučnog skupa, autori podnesenih referata i saopštenja i redakcija »Priloga« će sa zahvalnošću primiti svako argumentovano mišljenje o Naučnom skupu uopšte i o njegovim pojedinim prilozima posebno.

Osim materije naučnog skupa, u ovoj svesci »Priloga« objavljuju se i drugi naučni i stručni radovi, zatim prikazi, informacije i osvrti koji čine standardni sadržaj ove naše publikacije.

POZDRAVNE RIJEČI

Bjelajac Stojan:

Drugarice i drugovi,

Čini mi posebno zadovoljstvo što mogu u ime Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine da pozdravim ovaj skup naučnih radnika za koji svi vjerujemo da će rezultati njegovog rada biti značajan prilog i podsticaj za dalja istraživanja i naučnu obradu istorije naših naroda, a posebno našu noviju istoriju — istoriju stvaranja i razvitka Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Prošlo je četvrt vijeka od dana kada su istinski predstavnici naroda Bosne i Hercegovine na istorijskom Prvom zasjedanju, održanom 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu, osnovali Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Prvi put u istoriji naroda BiH sastali su se legitimni predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani zajedničkom idejom konačnog oslobođenja i čvrstim bratstvom i jedinstvom, stvorenim u narodnooslobodilačkoj borbi, da potvrde do tada postignute rezultate i izraze svoju individualnost osnivanjem ravnopravne, slobodne i demokratske zajednice bratskih naroda. Tri dana kasnije, vjekovne težnje naroda Bosne i Hercegovine ozakonjene su istorijskim odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, održanog 29. novembra 1943. godine u drevnom Jajcu, u kojem je utvrđeno da će se Jugoslavija izgrađivati »na derativnom principu, koji će obezbijediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine«.

Dugo su narodi Bosne i Hercegovine bili pod jarmom tuđina. Jednako ih je tlačio i buržoaski režim bivše Jugoslavije. Raniji oslobodilački ustanci i borbe pojedinih naroda u Bosni i Hercegovini, zbog svoje podvojenosti, a i zbog istorijski nesazrelih uslova, nisu mogli dati željene rezultate. Tek je u socijalističkoj revoluciji naroda Jugoslavije 1941—1945. godine, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i druga Tita, mogla doći do punog izražaja revolucionarna i oslobodilačka svijest sva tri naroda Bosne i Hercegovine. Prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi ujedinili su se Srbi, Hrvati i Muslimani, prvi put stvorena je jedinstvena zajednica ravnopravnih naroda Bosne i Hercegovine.

Stvaranje federalne republike Bosne i Hercegovine, kako vam je poznato, ima svoju istoriju. Do stvaranja naše Republike došlo je zahvaljujući, prije svega, aktivnom učešću naših naroda u borbi za stvaranje nove Jugoslavije kao demokratske socijalističke zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti. Istina je da su sva tri naroda u Bosni i Hercegovini istorijski dugo povezani, oduvjek žive skupa, ali je takođe istorijska činjenica da su oni tek u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije uspjeli da se ujedine i zajedno sa ostalim

narodima i narodnostima Jugoslavije izbore svoju slobodu i suverenitet i zajednički iznađu najbolja rješenja u stvaranju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Vremenski period od 25 godina i narasle snage naučnih radnika predstavljaju realnu mogućnost da se naučno istraže i ocijene istorijske pretpostavke Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i značaj doprinosa narodâ Bosne i Hercegovine u stvaranju i daljem razvijanju socijalističke Jugoslavije. Čini nam se da je neophodno dublje osvijetliti objektivne uslove u kojima su progresivne snage Bosne i Hercegovine pod rukovodstvom Komunističke partije, u onim složenim istorijskim okolnostima koje su se stekle 1941. godine, mogle tako uspješno da pokrenu narode Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačku borbu u kojoj su oni značajno doprinijeli stvaranju nove Jugoslavije. Naučno sagledavanje istorijskih težnji naroda Bosne i Hercegovine — sudionika svoje istorije, ima svoj posebni značaj i u tome da se naučno onemoguće one tendencije koje se još uvijek javljaju kao ostaci starih klasa kako u Republici, koje, idealizirajući prošlost, u stvari ignorišu savremena dostignuća naroda Bosne i Hercegovine, tako i u nekim sredinama van Republike koje, takođe, ignorišući istorijske tekovine naroda BiH, ispoljavaju stare hegemonističke tendencije. Naučno osvjetljavanje svih elemenata aktiviteta naroda BiH u stvaranju svoje državnosti i nove Jugoslavije ima, s toga, značaj da pokaže da su ovakve tendencije koje negiraju individualitet naroda Bosne i Hercegovine društveno i istorijski neodržive; one su reakcionarne, jer unose nepovjerenje među naše narode. Izučavanje naše istorije pokazaće i sve ono bogatstvo koje su narodi Bosne i Hercegovine stvorili izgrađujući Bosnu i Hercegovinu kao ravnopravnu socijalističku zajednicu njenih naroda i istovremeno će pokazati koliko je to bila istorijska neminovnost u procesu stvaranja jugoslovenske socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

To je častan i odgovoran posao, a istovremeno i dug naučnih radnika naše socijalističke zajednice. Zbog toga vaša inicijativa zaslužuje i priznanje i podršku. Predsjedništvo Skupštine SR BiH založiće se da Skupština SR BiH obezbijedi stalni izvor finansijskih sredstava — bilo posredstvom posebnog ili posredstvom postojećih fondova — kako bi se time pomogla još intenzivnija istraživanja i naučno obrađivanje novije istorije Bosne i Hercegovine.

Želim Vam uspjeh u radu!

Dr Branislav Đurđev:

Drugarice i drugovi,

Imam osobitu čast da u ime Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine pozdravim ovaj naučni skup i da mu poželim plodonosan rad. Ovaj skup je posvećen onom činu, onom istorijskom momentu, u kojem su udareni temelji naše Republike. Kad taj čin gledamo u istorijskoj perspektivi, okrenutoj prema prošlosti, moramo naročito podvući da je Bosna i Hercegovina ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kao istorijski formirana zemlja, koja je imala svoju samosvojnost prema drugim zemljama jugoslovenskih naroda. Ali, kraljevska jugoslovenska vlast, u svojoj unitarističkoj

politici, raznim administrativnim zahvatima razbijala je to jedinstvo dok nije na kraju od administrativnog razbijanja prešla na političko razbijanje u nagodbi sa hrvatskim građanskim opozicionim strankama. Demokratizam građanskih srpskih i hrvatskih partija, među ostalim stvarima, spoticao se i na pitanju autonomije Bosne i Hercegovine. Mislim pri tome na opozicione građanske stranke. Ukoliko se kod opozicionih građanskih stranaka javljao zahtev za autonomiju Bosne i Hercegovine, on se vezivao sa povratkom na staro. Demokratija u tadašnjoj Jugoslaviji, međutim, vezala se ne samo sa rešavanjem socijalnih momenata nego i nacionalnih. Jedina snaga koja je vezivala zahtev za autonomiju Bosne i Hercegovine sa progresom, sa revolucionarnom delatnošću, bila je Komunistička partija Jugoslavije. Nije, prema tome, čudno što se državnost Bosne i Hercegovine mogla uspostaviti samo narodnom revolucijom koja je bila predvođena Komunističkom partijom Jugoslavije, a taj čin se vezao i sa socijalističkom revolucijom i sa izgradnjom socijalizma. Tako se prošlost Bosne i Hercegovine pretvarala u njenu budućnost. Za istorijsku nauku najinteresantniji su oni momenti u kojima se prošlost povezuje sa budućnošću. Stoga, pozdravljajući u ime Akademije ovaj skup, pozdravljam ga i kao istoričar i želim mu uspešan rad.

Dr Vasa Čubrilović:

Drugovi i drugarice,

Želim da pozdravim ovaj naučni skup u ime Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu i Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu; član sam i jedne i druge ustanove. Priznajem da je meni, lično uzevši, drago da ovaj skup pozdravim u isto vreme u ime obe akademije. I srpska istorijska nauka i hrvatska istorijska nauka interesovale su se i interesuju se istorijom Bosne i Hercegovine. Razumljivo zašto, u ovoj zemlji žive delovi jednog i drugog naroda i sudbina ove zemlje i njihova je sudbina.

Njihovi odnosi u Bosni i Hercegovini uvek su se odražavali na celokupne odnose između srpskog i hrvatskog naroda. Naročito je to bilo pri rešavanju uređenja jugoslovenske države posle 1918. Krize, kroz koje je prolazila država od 1918—1941. bile su praćene upravo sporovima oko pripadnosti Bosne i Hercegovine, oko njenog položaja u okviru jugoslovenskih zemalja i njenog odnosa prema tim zemljama. Na koncu, kroz rat i socijalističku revoluciju 1941—1945. pobedila je jedino moguća koncepcija da Bosna i Hercegovina treba da spajaju, a ne da razdvajaju jugoslovenske narode; u okviru ove zemlje, kao posebne republike, treba da se sprovede načelo pune ravnopravnosti celokupnog njenog stanovništva bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost. To je suština rešenja bosansko-hercegovačkog pitanja sprovedenog na sastanku ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu, a potvrđenog odlukama AVNOJ-a u Jajcu pre 25 godina.

Savremena jugoslovenska istorijska nauka primila je ovakav istorijski razvoj Bosne i Hercegovine kao jedan logičan razvoj nje kao zemlje, njenih naroda i njenih odnosa prema ostalim jugoslovenskim zemljama. I nauka u Zagrebu i nauka u Beogradu danas su na tome stanovištu. One s velikim

interesom prate proučavanja razvitka ovih procesa u Bosni i Hercegovini, procesa u suštini revolucionarnih. Uprkos strašnim međusobnim obračunima reakcionarnih snaga, nacionalnih, verskih i društvenih, oni su u toku rata i revolucije doveli do pobede načina rešavanja jugoslovenskog nacionalnog i državnog problema kako ga je još pre rata postavila Komunistička partija Jugoslavije, a sprovela u život u toku rata i revolucije. Zato će se s interesom pratili i ovo naučno savetovanje u vezi sa proslavom dvadeset petogodišnjice osnivanja Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Uveren sam da će savetovanje doprineti još temeljnijem proučavanju istorije postanka ove Republike kao dela federativne zajednice Socijalističke Jugoslavije. Ono će pomoći da se osvetli i niz drugih krupnih društvenih pitanja i procesa koji su danas u toku kod nas.

Jedno, drugovi, moramo stalno imati u vidu da promene koje danas stalno proživljavamo imaju jednim delom svoje korene i u našoj prošlosti. Mi naučnici — istoričari moramo da se trudimo da iznađemo u toj prošlosti one progresivne snage koje su doprinele i doprinose napretku naših naroda i naših zemalja. Moramo pronaći one veze i one istorijske snage koje ih zbližavaju i upućuju ih još većem međusobnom povezivanju, sve to u duhu razvoja internacionalističke misli i težnje jedne socijalističke zajednice, kakva je naša jugoslovenska.

Pozdravljam skup i iskreno mu želim uspeh u radu.

Društveno-istorijski i politički korijeni ZAVNOBiH-a

Enver Redžić

Istorijski značaj ZAVNOBiH-a, čiju 25-godišnjicu obilježavamo ovim naučnim skupom, određen je sumom činjenica koje u bosanskoj istoriji povlače jasnu granicu između predzavnobihovske i zavnobihovske Bosne i Hercegovine. Istorijska era Bosne i Hercegovine, otpočeta ZAVNOBiH-om, proklamovala je načela društvene i nacionalne jednakosti i ravnopravnosti njenih građana i naroda, ukidanje izrabljivanja čovjeka po čovjeku i naroda po narodu, ukidanje klasnih i nacionalnih privilegija, koje su u predzavnobihovskoj istoriji Bosne i Hercegovine bile međusobno uslovljene i duboko se prožimale.

Upravo na socijalnoj nejednakosti njenih građana temeljila se gotovo petvjekovna istorija neravnopravnosti naroda Bosne i Hercegovine, istorija koja je značila svojevrsno nacionalno otuđenje naroda Bosne i Hercegovine.

Zavnobihovskoj epohi prethodila su četiri značajna istorijska perioda različita po dužini trajanja, po društvenim i političkim odnosima, po društveno i nacionalno privilegisanim snagama, po položaju koji je u tim periodima imala Bosna i Hercegovina.

Prvi period ispunio je proces konstituisanja srednjovjekovne bosanske države, kojoj istorijske okolnosti nisu dopustile da se učvrsti i da učvršćena preodoli unutrašnje sukobe koji su je potresali i da odbije silovite spoljne talase u kojima je konačno završila 1463. godine.

U turskom periodu bosanske istorije koji je trajao preko četiri stoljeća, Bosna i Hercegovina živjela je u sistemu osmanskog feudalizma koji je u raznim istorijskim fazama doživljavao određene transformacije. U okviru tog sistema u procesu njegovog formiranja obrazovalo se muslimansko društvo na čelu sa feudalnom klasom, društvo čiji su pripadnici, za razliku od nemuslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini, bili višestruko privilegisani. U muslimanskoj feudalnoj klasi bila je koncentrisana društveno-ekonomska i društveno-politička moć, dok je nemuslimanska masa stanovništva Bosne i Hercegovine postepeno dolazila u položaj socijalno-ekonomski izrabljenih i politički obespravljenih. Drugim riječima, nastala kao rezultat istorijskih procesa, izazvanih dolaskom i stabilizacijom Turaka u ovim zemljama, nova vjerska podijeljenost bosanskog društva, izražena u njegovom izmijenjenom religijskom trijalizmu, odraziće se i u njegovoj promijenjenoj klasnoj struk-

turi, u kojoj su feudalci i masa slobodnih seljaka pripadali vjeri osvajača — islamu, a izrabljivano i zavisno seljaštvo u ogromnoj većini pravoslavnoj i katoličkoj religiji. Ovdje je riječ o dijalektičkom procesu koji jedinstveno obuhvata i sadrži tokove islamizacije i transformacije srednjovjekovnog bosanskog društva u specifično društvo osmanskog feudalizma u Bosni i Hercegovini. Islamizacije u Bosni, dakle, nema izvan procesa konstituisanja osmanskog feudalnog društva, niti se pak osmanski feudalni sistem u Bosni konstituisao izvan tokova islamizacije. Na toj neosporno veoma složenoj osnovi razilazili su se interesi Bosanaca muslimana i nemuslimana.[1]) Ako je njihov nastanak bio uslovljen dolaskom Turaka u ovu zemlju, Bosanci muslimani su — sasvim prirodno — u trajnoj povezanosti Bosne sa Turskim Carstvom vidjeli budućnost Bosne i svoju sopstvenu. Socijalne i vjerske razlike i suprotnosti dopunjavane su političkim sukobima, koji su izražavali sve dublju krizu sistema. Bune i ustanci raje protiv feudalnih gospodara u Bosni i Hercegovini, svojom društvenom sadržinom, bili su antifeudalni i objektivno antiturski pokreti. Znamo, međutim, da ova dva pokreta, uprkos dubokom prožimanju, nisu imala istu sudbinu. Kraj turskog perioda bosanske istorije nije bio i kraj feudalnog društva u Bosni i Hercegovini.

Poznato je da je evropsko-hrišćansko, austrougarsko razdoblje bosanske istorije bilo deset puta kraće. Novi upravljači Bosne i Hercegovine iz Beča i Pešte nisu bili ni voljni ni sposobni da riješe društvenu i političku krizu u Bosni i Hercegovini, iako su gajili namjeru da u njoj trajno ostanu. Štaviše, u muslimanskom elementu, prije svega u muslimanskoj feudalnoj klasi, oni su potražili i našli oslonac, uprkos činjenici da su najjači otpor svome osvajačkom pohodu doživjeli upravo sa te strane. Istorijska nauka je utvrdila da je svoj politički interes u Bosni Austrija mogla uspješno da ostvaruje čuvajući društveni interes bosanske feudalne klase, osiguravajući joj i dalje privilegisani položaj u društvu. Ovaj naoko društveno-politički neprirodni savez završio je porazom i jednog i drugog partnera u oluji prvog svjetskog rata. I u ovome periodu se pokazalo da je u bosanskom društvu, koje još nije prestalo da egzistira kao feudalno, niti se još bilo široko razvilo kao kapitalističko, socijalna nejednakost građana predstavljala osnovu neravnopravnosti naroda Bosne i Hercegovine. Klasno izrabljivanje izražavalo se i kao nacionalno ugnjetavanje, a klasne privilegije povlačile su za sobom nacionalnu neravnopravnost.

Pa ipak, iako sporo, u Bosni se razvijao proces transformacije dotrajalog, feudalnog u novo kapitalističko društvo. Ovaj društveno-ekonomski proces bio je praćen buđenjem, razgaranjem i razvijanjem nacionalnih pokreta Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, koji su, uprkos elementima kompro-

---

[1]) Kada je riječ o klasnoj polarizaciji bosanskog društva u turskom periodu, nije potrebno da ovdje izlažem istorijske tokove i procese koji su bili nužna pretpostavka stanja društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini na kraju ovog njenog višestoljetnog istorijskog razdoblja. Znatno prije nego što je ostvarena relativna podudarnost klasnih, religijskih i etničkih struktura, društveni razvitak u Bosni i Hercegovini u turskom periodu morao je da prođe veoma značajne etape u kojima je formiranje nove feudalne klase bilo praćeno zaoštravanjem socijalnih suprotnosti, čiji polovi nisu bili samo muslimanska feudalna klasa — hrišćanska raja, odnosno musliman-hrišćanin, nego u prvoj fazi i polovi: muslimanski feudalac — muslimanska raja. Drugim riječima, unutar muslimanskog društva u Bosni, na početku njegovog konstituisanja, bile su prisutne relativno oštre socijalne suprotnosti, koje su, poznato je, svoj izraz nalazile u nizu buna i sukoba na klasnoj osnovi.

misa, po svome suštinskom opredjeljenju objektivno bili protivaustrijski, iako, među njima postoje veoma značajne razlike, naročito ako bismo ih posmatrali isključivo iz perspektive njihovih oficijelnih subjektivnih nosilaca. Ali, kao srpski i hrvatski, oni su istovremeno bili i protivbosanski, jer su Bosnu situirali u zemlje — matice, Srbiju i Hrvatsku. Bosanskoj ideji ostala je privržena samo muslimanska feudalna klasa, koja je, nesumnjivo, bila politički reprezentant bosanskih muslimana. Međutim, izražavajući interese klase koja se još održavala, zahvaljujući prvenstveno politici stranog upravljača, bosanska nacionalna ideja je morala da doživi sudbinu svojih društvenih i političkih nosilaca i protagonista. Prije toga, bili su je, čak, napustili i sami oficijelni austrijski faktori, koji su dugo vremena činili sve da uspije i da se afirmiše. Istorija nije mogla da osigura budućnost ideji, koju su zastupale društvene i političke snage prošlosti. Socijalna nejednakost koju je u Bosni i Hercegovini u novim oblicima produžilo kapitalističko društvo bila je baza nacionalizma, nacionalne isključivosti, a ne nacionalne ravnopravnosti.

Poslije mnogih stoljeća, južnoslavenski narodi našli su se na samom kraju 1918. godine, ravno prije pola stoljeća, prvi put ujedinjeni u svojoj jugoslavenskoj državi. Međutim, time nije bila ispunjena i njihova težnja da žive u slobodi i ravnopravnosti. Nova država nije bila zajednica ravnopravnih nacija, već je u njoj bila privilegisana najveća među njima, zahvaljujući privilegisanom političkom položaju njene buržoazije. Nije potrebno da se ovdje bavimo ispitivanjem načina kako je srpska buržoazija uspjela da se nađe i održi na kormilu nove države u toku njenog kratkog života. Osnovne činjenice istorijska nauka je neosporno utvrdila i dobro osvijetlila i nova istraživanja mogu samo da prošire i upotpune naša današnja saznanja. Dominacija srpske buržoazije u političkom životu Jugoslavije potvrdila se, pored ostalog, i činjenicom da je Bosna i Hercegovina, kao, uostalom, i druge istorijske pokrajine i zemlje, izgubila status administrativno-političke jedinice svega nekoliko godina poslije stvaranja nove države. Kao da je trebalo da dođe do državnog ujedinjenja Bosne i Hercegovine i drugih jugoslavenskih zemalja, pa da bude likvidiran i njihov i njen administrativni i politički integritet, koji je ona uspjela da održi u višestoljetnoj istoriji strane — turske i austrougarske — uprave.

Čime se objašnjava činjenica da je ujedinjenje južnoslavenskih naroda i zemalja u novu državu za Bosnu i Hercegovinu, i ne samo za Bosnu i Hercegovinu, značilo nemogućnost njene političko-upravne posebnosti? Mislim da su pri tome bila odlučujuća sljedeća dva momenta.

Jedan je bio taj što u vrijeme ujedinjenja (1918) u Bosni i Hercegovini nije postojala društveno-politička snaga sposobna da ujedini bosansko društvo na platformi njenog političkog integriteta i ravnopravnog položaja sa drugim zemljama koje su sa njom zajedno sačinjavale novu jugoslavensku državu. Srpska buržoazija u Bosni i Hercegovini u svome nacionalnom programu istakla je i tokom decenija zalagala se za priključenje Bosne i Hercegovine nacionalnoj matici — Srbiji. S druge strane, hrvatska građanska politika u Bosni i Hercegovini insistirala je na priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Jedino je muslimanska feudalno-građanska politika zastupala stanovište o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine. Pri tome ona se rukovodila težnjom da se očuvaju društvene privilegije Muslimana i istovremeno da špekulacijama onemogući u Bosni i Hercegovini političku prevlast i monopol jednog ili drugog nacionalizma. Autonomna Bosna i Herce-

govina u koncepcijama ove politike podrazumijevala je vodeći položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini, čime je u suštini, poput srpske i hrvatske građanske politike, odbacivala princip nacionalne ravnopravnosti.

Na kraju, socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini, dosljedan svome shvatanju o jedinstvenom jugoslovenskom narodu, nije pitanju političkog položaja Bosne i Hercegovine pridavao takav značaj kao spomenute građanske političke snage.

Drugi momenat predstavljala je pobjeda velikosrpske koncepcije o uređenju države, u kojoj je dominantnu političku poziciju držala srbijanska buržoazija. U konkurentskoj borbi sa buržoazijama drugih zemalja za primat u novoj državi, ova buržoazija imala je niz prednosti, među kojima su od bitnog značaja bile sljedeće: ona je imala svoju nezavisnu nacionalnu državu — njena država pripadala je savezu pobjedničkih država, i što je osobito značajno, raspolagala je organizovanom vojnom silom. Ideja Velike Srbije značila je državno okupljanje srpskih zemalja u koje su, pored »srpskih država«, Srbije i Crne Gore, spadale Bosna i Hercegovina, Makedonija i neki dijelovi Vojvodine i Dalmacije. U istorijskoj realnosti kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije ona je našla značajne mogućnosti da se praktično izrazi. Jugoslavenski centralistički državni oblik odgovarao je hegemonističkim težnjama velikosrpske buržoazije, a jugoslavenski nacionalni unitarizam bio je veoma pogodan plašt agresivnom velikosrpskom nacionalizmu.

Iako je rođena i živjela u drukčijim istorijskim uslovima, buržoaska nacionalna ideja Velike Hrvatske nosila je Bosni i Hercegovini istu sudbinu — ukidanje njene političko-upravne posebnosti i inkorporiranje u hrvatsku državu. Praktično je počela da se ostvaruje sa Hrvatskom banovinom uoči drugog svjetskog rata, a realizirana je kao elemenat raspada kraljevine Jugoslavije u tvorevini fašističkih okupatora — Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U njoj je velikohrvatska nacionalna ideja demonstrirala svoju apsurdnu isključivost, a praksom ljudskog i nacionalnog obespravljivanja svoj mračni protivrazumski karakter.

Tok našeg razmatranja otvara pitanje transformacije ideje nacionalnog oslobođenja u praksu nacionalne supremacije i potčinjavanja, pitanje istorijskog procesa koji je doveo do pojave velikosrpske, odnosno velikohrvatske nacionalne ideje. Treba odmah reći da je ovdje riječ o jednoj pojavi karakterističnoj i zakonitoj u istoriji nastanka i razvoja nacionalnih država. Poznato je da je konstituisanje nacionalnih država, što je najprije na Zapadu, a zatim na Istoku izvršeno pod vođstvom buržoazije, bilo praćeno težnjama tih država, odnosno njihovih buržoazija za proširenjem državnih teritorija. Ovakve težnje bile su najčešće prikrivane i najavljivane parolama kao što su: sloboda, jednakost i bratstvo, ili oslobođenje i ujedinjenje sa maticom nasilno otrgnutih dijelova nacije. Klasičan primjer su ratovi koje je preduzimao Napoleon u ime, i pod devizama velike francuske revolucije. Znamo takođe da nijedna velika nacionalna država u Evropi nije iznevjerila ideju nacionalne veličine, i da su evropske države pod parolom oslobođenja i ujedinjenja otrgnutih i porobljenih dijelova svoga naroda vodile agresivne ratove za osvajanje tuđih teritorija. U društvenoj je prirodi buržoazije da eksploatiše, da ostvaruje profite i ekstraprofite, da kapitalu širi prostor njegove reprodukcije. S toga se ona ne zadovoljava samo time da dominira na unutrašnjem nacionalnom tržištu, već teži za ekonomskom i političkom ekspanzijom na inostrane teritorije na kojima žive njihove nacionalno obespravljene manjine,

najprije na susjedne koje redovno treba da izdrže pritisak propagande nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja prije nego što dođe do njihovog osvajanja i priključenja.

Svjetska istorija je puna takvih primjera, pa zato i možemo govoriti da je ovdje riječ o istorijskoj zakonitosti, koja se na njima potvrđuje i manifestira. Otuda se sa istim pojavama susrećemo i kod malih nacionalnih država.

Još u ustancima protiv Turaka, u revolucionarnim borbama za nacionalno oslobođenje srpskog naroda izražena je težnja da slobodna srpska nacionalna država u svojim granicama, pored ostalog, obuhvati i teritorije Bosne i Hercegovine. U tome, dakako, ne treba pro primo gledati osvajačke elemente i tendencije, već, prije svega, jedan pravac srpske revolucije. Kasnije, kada kao rezultat srpskih ustanaka u Kneževini Srbiji zaživi slobodna nacionalna država, u težnjama Srbije prema Bosni sve više će dolaziti do izražaja interesi njene birokratije i buržoazije da svoju političku vlast prošire i na ovu teritoriju, da Bosnu i Hercegovinu nacionalno, politički i ekonomski integriraju u srpsku državu. U nacionalnim programima svih znamenitih srpskih buržoaskih političara i državnika Bosna i Hercegovina se kao jedna od »srpskih zemalja« obavezno nalazila u sklopu Srbije. Više od jednog stoljeća srpska buržoazija bila je nosilac ideje Velike Srbije. Dosljedna ovoj koncepciji, srpska buržoazija u cjelini, u Srbiji i izvan Srbije, ostaće u svim razdobljima od trenutka proglašenja Kneževine Srbije, preko kraljevine Srbije, do pojave kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Pa i poslije svoga poraza, koji je kao saveznik fašističkog okupatora zajedno sa njim doživjela u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, ona će ostati privržena ovoj istorijski propaloj ideji, u čemu iznova nalazimo potvrdu da istorija u svome progresivnom kretanju zajedno sa preživjelim klasama odbacuje i njihove ideje i programe.

Ideja o hrvatskoj Bosni i Hercegovini stara je isto toliko koliko i misao o hrvatskoj nacionalnoj državi koju nalazimo kod cijele plejade građanskih hrvatskih političara i državnika. Prvobitno, ona je više izraz maglovitosti hrvatskog nacionalnog pokreta, dok buržoazija još nema čvrsto tle pod nogama, nego težnje za proširenjem hrvatske nacionalne teritorije, za obrazovanjem hrvatske države sastavljene od svih hrvatskih zemalja. Svi programi Velike Hrvatske, koje nam pruža buržoaska epoha hrvatske istorije, obuhvataju Bosnu i Hercegovinu kao »staru hrvatsku zemlju«. Štaviše, Bosni i Hercegovini pripada u njima kapitalno mjesto, jer ideja Velike Hrvatske nije moguća bez Bosne i Hercegovine — kao što bez Bosne i Hercegovine nije bila moguća ni ideja Velike Srbije. Međutim, u svim svojim istorijskim fazama koje je prošla, ideja Velike Hrvatske nije imala isti sadržaj i značaj. Neophodno je razlikovati težnju za ujedinjenjem hrvatskog naroda, koji je živio razdvojen i potčinjen u nekoliko tuđih država, težnju koja je prirodna potreba svake nacije, od agresivnog nacionalističkog programa, koji, pozivajući se na istorijsko državno pravo, za hrvatsku državu traži sve teritorije na kojima hrvatski narod čini, čak, izrazitu manjinu njihovog stanovništva izmiješanog sa stanovništvom drugih naroda. Pokazalo se da je i hrvatska buržoazija iznevjerila demokratsku ideju nacionalne slobode, nezavisnosti i ravnopravnosti, koju je bila istakla u fazi slamanja feudalnih društvenih stega u borbi za ukidanje tuđinske dominacije i nacionalno oslobođenje, i da je postala nosilac velikohrvatskog nacionalizma kome su, kao i velikosrpskoj ideji, tuđi misao i praksa nacionalne ravnopravnosti, pa zbog toga nastoji da

svoje klasne privilegije u društvu osigura privilegisanim statusom svoje nacije. Okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. i zatim aneksiju ovih pokrajina 1908. protagonisti velikohrvatske ideje ocijenili su kao realnu istorijsku šansu ostvarenja Velike Hrvatske. I kasnije, u svim istorijski značajnim momentima hrvatska buržoazija ostaće vjerna ideji Velike Hrvatske i zastupaće je sve dok bude sposobna da brani svoje klasne interese.

Tako je klasni interes buržoazije, kako srpske tako i hrvatske, bio inspirativni izvor njihovih nacionalnih i nacionalističkih programa. Društvo koje je počivalo na odnosima klasnih suprotnosti i eksploatacije nije moglo pružiti i obezbijediti uslove nacionalne ravnopravnosti i slobodnog razvitka nacija. Buržoazije jugoslavenskih naroda pale su na ovom istorijskom ispitu, jer njihovi klasni interesi nisu mogli postati osnova zajedničkih interesa jugoslavenskih nacija.

Jedinstvo jugoslavenskih naroda uopšte, i naroda Bosne i Hercegovine posebno, mogla je obnoviti i uspostaviti društvena klasa, čiji društveni interes ne dolazi u suprotnost sa načelom i praksom nacionalne ravnopravnosti, klasa koja prirodom svoga društvenog bića, jer teži ukidanju svakog oblika eksploatacije čovjeka, svojim vlastitim oslobođenjem nosi istovremeno i oslobođenje čovjeku jedinki, tj. građaninu i nacionalnoj zajednici čiji je ona organski dio. Suprotno buržoaziji, čiji je klasni egoizam faktor razjedinjavanja naroda i zaoštravanja nacionalnih suprotnosti, u društvenoj prirodi radničke klase je težnja da ujedinjuje, da integrira, težnja za prevazilaženjem nacionalnih suprotnosti, za povezivanjem i spajanjem naroda. Zato se i moglo dogoditi da je pod vođstvom političke avangarde radničke klase, Komunističke partije obnovljena Jugoslavija, ali sada na novim društvenim i političkim osnovama. Organizator narodnooslobodilačke borbe protiv fašističkih okupatora, Komunistička partija je u uslovima narodnooslobodilačkog rata i revolucije odigrala ulogu katalizatora istorijskih težnji jugoslavenskih naroda za ujedinjenjem, koje nije plod kratkovjekih političkih nagodaba i kompromisa, već izraz jednog procesa čiju istorijsku sadržinu, smisao i perspektivu bitno opredjeljuje radnička klasa. Desilo se, moglo bi se reći, istorijsko čudo. Najprogonjenija politička organizacija u Kraljevini Jugoslaviji, u trenutku njenog rasula i raspada pod udarcima okupatora, pojavljuje se kao inspirator, organizator i odlučujući činilac obnove jugoslavenske države, ali to je sada nova država, u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji stvorena država, zajednica ravnopravnih naroda u kojoj socijalistički društveni odnosi oneuogućavaju prevlast tendencija za povlaštenim položajem bilo koje nacije. Tzv. istorijsko čudo bilo je, u stvari, izraz društvene zakonitosti, da je silaženje sa jugoslavenske istorijske pozornice reakcionarne buržoazije bilo praćeno usponom revolucionarne radničke klase. Taj istorijski trenutak najavila je Komunistička partija Jugoslavije pozivajući radničku klasu i sve narode Jugoslavije u oslobodilačku borbu protiv fašističkih okupatora. Djelujući više od dvije decenije u mnogonacionalnoj zemlji, u kojoj je kapitalističku eksploataciju dopunjavalo nacionalno ugnjetavanje, KPJ je poslije izvjesnog lutanja razumjela i osjetila veliki značaj koji nacionalno pitanje ima u borbi jugoslavenske radničke klase za socijalizam. Poznato je da je u prvim godinama svoga postojanja KPJ stajala na stanovištu da je nacionalno pitanje prevashodno stvar buržoazije i da radničku klasu treba sačuvati od ideologije nacionalizma, kome je ona takođe podložna zahvaljujući svome društvenom porijeklu i svojoj relativno niskoj društvenoj svijesti. U to vrijeme KPJ je

zastupala tezu o jedinstvenom jugoslavenskom narodu, koju ona nije prosto preuzela sa buržoaskim i socijaldemokratskim ideološkim prtljagom i uticajima, nego je ovu tezu takođe prihvatila u skladu sa prirodnim potrebama i težnjama radničke klase ka jedinstvu, koheziji i integraciji. Ali je KPJ uskoro, potvrđujući se kao partija eksploatisanih i ugnjetenih, isto tako prirodno, svojom revolucionarnom strategijom morala obuhvatiti i borbu nacionalno potlačenih naroda Jugoslavije. Pokazalo se da je buržoazija bila nesposobna da u novoj višenacionalnoj državi obezbijedi njenim narodima uslove političke ravnopravnosti. Naprotiv, svojom klasnom vladavinom ona je zavela sistem nacionalne neravnopravnosti i nacionalnog ugnjetavanja. Revolucionarna klasna borba proletarijata protiv buržoazije kao eksploatatora ne bi bila potpuna ako ne bi simultano bila borba protiv svih oblika eksploatacije i ugnjetavanja. Istorija Komunističke partije Jugoslavije potvrđuje istinitost Marksove misli da borbom za sopstveno oslobođenje radnička klasa nosi oslobođenje čovječanstvu. Drugim riječima oslobođenje radničke klase podrazumijeva stvarno oslobođenje čovjeka, koje je uvijek konkretno oslobođenje, pa se ta konkretnost nužno javlja i kao nacionalna konkretnost. Tako je Komunistička partija Jugoslavije pripremala i izvodila revoluciju sa ciljem da obori buržoaziju, koja je bila klasični klasni protivnik proletarijata i koja je, zahvaljujući istorijskom razvitku, kao i evoluciji u sopstvenoj društvenoj prirodi, postala nosilac nacionalnog ugnjetavanja, tj. protivnik nacionalne slobode i ravnopravnosti nacija. U uslovima fašističke okupacije zemlje, kada se silom i logikom svoga klasnog i političkog položaja jugoslavenska buržoazija našla u bloku sa okupatorom, kada je borba za nacionalni opstanak i nacionalno oslobođenje takođe istorijskom nužnošću izbila u prvi plan i svojim ukupnim sadržajem ispunila istorijski trenutak, označivši početak novog istorijskog razdoblja, KPJ je za sve porobljene narode Jugoslavije bila jedina realna nada i snaga da će se oni u nametnutoj i neravnoj borbi održati i za novi život osposobiti. Okolnosti u kojima je morala da djeluje politički uticale su da KPJ iz političke avangarde proletarijata izraste u organizatora i rukovodeću snagu narodnooslobodilačkog pokreta, da od revolucionarnog vođe radničke klase izraste u opštepriznatog revolucionarnog vođu nacija, da u procesu socijalističkog društvenog preobražaja postane politička organizacija svih naroda Jugoslavije zajedno i svakog od njih posebno. Nije razvijenost radničke klase u jugoslavenskom društvu uoči drugog svjetskog rata bila onaj faktor koji je Komunističku partiju Jugoslavije činio sposobnom i doraslom velikim zadacima i događajima u momentu prave nacionalne katastrofe i tragedije. Ali, ni nerazvijenost njene osnovne društvene poluge i objektivne baze, industrijskog proletarijata, nije predstavljala nepremostivu smetnju da se KPJ revolucionarno uključi u veoma složenu situaciju i odnose i vremenom da postane najuticajniji subjekat istorijskih tokova. Bio bi to sterilni dogmatizam i šematizam u bitno izmijenjenim uslovima insistirati i produžiti sa parolama protv buržoazije, kada je ova pred fašističkim okupatorom već bila kapitulirala, a sudbina zemlje i naroda bila ne u njenim, već u rukama okupatora. KPJ je osjetila i shvatila istorijski trenutak i pred narode Jugoslavije, radničku klasu i omladinu izišla sa pozivom u narodnooslobodilačku borbu. Samo je ostvarenjem ove strategije bilo moguće da narodi Jugoslavije svoju sudbinu uzmu u sopstvene ruke. Osnivanje AVNOJ-a u Bihaću, novembra 1942. godine, a zatim zemaljskih antifašističkih vijeća potvrđivalo je ne samo političku realnost

generalne linije KPJ nego i realizaciju istorijskih težnji naroda Jugoslavije da žive zajedno, slobodni i ravnopravni. Time su bili stvoreni preduslovi takvom razmahu narodnooslobodilačke borbe, koja će u postavnojevskom toku, istina neravnomjerno — upravo kako je i jedino istorijski bilo moguće — obuhvatiti široke mase svih naroda Jugoslavije.

Stvaranje ZAVNOBiH-a proširilo je perspektivu narodima Bosne i Hercegovine i izvršilo nesumnjivo veliki uticaj na narodnooslobodilački pokret u smislu njegovog jačanja. U svijesti nosilaca, pripadnika i učesnika narodnooslobodilačkog pokreta ocrtavale su se konture nove Bosne i Hercegovine, revolucionarne prema svim prethodnim istorijskim rješenjima, demokratske po društvenim snagama čije je ona djelo, progresivne po realnim mogućnostima i šansama koje je za budućnost otvarala. Time je ZAVNOBiH stvarno značio onaj dugo pripremani i očekivani istorijski korak u pravcu vraćanja Bosne i Hercegovine samoj sebi, svome autentičnom istorijskom izvoru, svome istorijskom biću — narodima Bosne i Hercegovine, sada revolucionarno ujedinjenim da bi sami stvarali svoju istoriju. Činjenica je da je ovaj istorijski korak u Bosni i Hercegovini učinio narodnooslobodilački pokret na čelu sa Komunističkom partijom. Ovaj momenat podvlačimo stoga što se i na primjeru Bosne i Hercegovine potvrđuje i reljefno izražava specifičnost uslova u kojima je KPJ morala da ostvaruje svoju revolucionarnu strategiju. Naime, ono što je u tom pogledu karakteristično za Jugoslaviju, još jače se manifestira u Bosni i Hercegovini — nerazvijenost radničke klase, posebno njenog industrijskog sastava. Razumije se, ovaj istorijski faktor dolazio je do izražaja i u društvenoj strukturi Komunističke partije u Bosni i Hercegovini, koja je u tome pogledu u Bosni i Hercegovini bila manje radnička partija nego u nekim drugim zemljama Jugoslavije. Iako se ovaj momenat ne može zanemarivati, ostaje tvrdnja da je upravo istorijska zasluga KPJ u Bosni i Hercegovini što je pod njenim rukovodstvom ostvareno ujedinjenje naroda Bosne i Hercegovine. Već smo podvukli da je radničkoj klasi imanentna težnja za društvenom kohezijom i ona djeluje u tome smislu i kada je relativno nerazvijena i sa skučenom industrijskom strukturom, kakva je neosporno bila u Bosni i Hercegovini u vrijeme narodnooslobodilačkog rata. Kao inspirator bratstva, kao integracioni i ujedinjujući faktor, Komunistička partija je u Bosni i Hercegovini djelovala više svojom proleterskom, marksističkom ideologijom, svojom revolucionarnom političkom linijom, nego širinom proleterske strukture svoje društvene baze iz koje se u narodnooslobodilačkoj borbi podizala i obnavljala. Kao politički izraz bratstva naroda Bosne i Hercegovine, kao istorijski čin kojim se Bosna i Hercegovina dobrovoljno ujedinjuje i svrstava u zajednicu ravnopravnih naroda Jugoslavije, ZAVNOBiH predstavlja jedan od najznačajnijih datuma u istoriji Komunističke partije u Bosni i Hercegovini i istovremeno početak nove epohe u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Kao ovaploćenje ideja koje je KPJ unosila u sve radne slojeve jugoslavenskog društva, kao i u sve narode Jugoslavije, ZAVNOBiH je također neodvojiv od revolucionarnih stremljenja i istorije KPJ, kao što je istovremeno djelo i plod oslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije. Izražavajući istorijske tendencije proletarijata za sopstvenim oslobođenjem na putu stvaranja slobodnog ljudskog društva, Komunistička partija u Bosni i Hercegovini pronašla je u ZAVNOBiH-u onaj istorijski oblik u kome se radnička klasa po Marksovim riječima podiže do nacionalne klase i počinje da konstituiše kao nacija. Imajući pred očima poli-

tičku i društvenu situaciju Evrope uoči revolucije 1848. godine, Marks je sasvim tačno sagledao istorijsku ulogu i perspektivu proletarijata, koji je već u njegovo vrijeme izrastao u vodeću snagu društva i društvenog progresa i tako postajao reprezentant svih progresivnih društvenih struktura, reprezentant nacije. Više od jednog stoljeća od pojave Komunističkog manifesta pruža nam obilje istorijskog materijala za tvrdnju da je proletarijat u savremenom društvu, naročito u njegovim razvijenim regijama, od potisnute klase koja se borila za pravo na opstanak došao u položaj »nacionalne klase«, kada čak i u zemljama gdje se ne nalazi na političkom kormilu predstavlja najznačajniji faktor nacionalnog razvitka. Ovaj proces u kome se radnička klasa u Bosni i Hercegovini »podiže do nacionalne klase i konstituiše u naciju« traje više od četvrt vijeka, od početka NOB-e, preko ZAVNOBiH-a, do pojave Narodne Republike i zatim Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, i u tome razdoblju radnička klasa u Bosni i Hercegovini je od relativno nerazvijene izrasla u modernu i razvijenu društvenu klasu.[2]) Istovremeno, istorijski uslovi opredijelili su da se Republika Bosna i Hercegovina konstituiše na višenacionalnoj, a ne na mononacionalnoj osnovi. Pa ipak, višenacionalna baza, štaviše internacionalno biće Republike Bosne i Hercegovine ne uklanja njen nacionalni karakter, o kome možemo govoriti i koji prvenstveno treba razumjeti u smislu Manifesta Komunističke partije. Osim toga, Republika Bosna i Hercegovina je nacionalna republika i u tome smislu što je republika svakog od njenih naroda, njihova trajna zajednica. Kao takva, ona je postala istorijska realnost zahvaljujući, prije svega, činjenici što se nacionalna ravnopravnost naroda Bosne i Hercegovine sada temelji na društvenoj i političkoj jednakosti njenih građana. Samo u društvu u kome vlada društvena i politička jednakost građana postoje preduslovi za ravnopravnost naroda u državi. Od stepena ljudske slobode i društvene jednakosti građana zavisi stepen slobode i ravnopravnosti naroda. Istorijski smisao i poziv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine je da bude nosilac brat-

---

[2]) Ovu interpretaciju Marksove teze o podizanju radničke klase do nacionalne klase i njenom konstituisanju u naciju u periodu narodnooslobodilačkog rata, revolucije i izgradnje socijalističkih društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini, pogrešno bi bilo shvatiti u smislu teze o bosanskoj naciji. Radnička klasa u Bosni i Hercegovini u pomenutom periodu ne konstituiše jedinstvenu, bosansku naciju, već njeno »podizanje u nacionalnu klasu i konstituisanje u naciju«, znači da je ona došla na čelo društvenog, nacionalnog razvitka u Bosni i Hercegovini i postala vodeća snaga u bosanskom društvu. Time su, upravo, stvoreni uslovi za nacionalnu ravnopravnost u društvenoj praksi i razvitku Bosne i Hercegovine. Međutim, činjenica da je radnička klasa došla u položaj da bitno utiče na pravac društvenog razvitka ima istorijski značaj ne samo za ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti nego se ona sada, upravo obezbjeđujući uslove za nacionalnu ravnopravnost, javlja kao objektivni nosilac i stvarni ferment demokratskog i progresivnog procesa zbližavanja, povezivanja i spajanja naroda, procesa koji se ne zatvara i ne može zatvoriti u granice Bosne i Hercegovine, niti bilo koje druge jugoslavenske republike, jer je to objektivni društveni proces. Ovdje takođe valja naglasiti da u navedenom procesu ne treba tražiti elemente i dokaze za formiranje jedne nove iz postojećih nacija. Proces se nalazi na samom početku i ne nudi ni elementarne podatke za pouzdane naučne anticipacije. Ostajući na području objektivnog, istorijski datog, izvjesno je da konstituisanje radničke klase u naciju ne znači da ona formira nacionalno društvo za koje su karakteristični klasni i nacionalni antagonizmi, već obratno, u njegovim unutrašnjim, kao i u njegovim spoljnim odnosima nacionalno društvo ona negira i transformira u socijalističko, ljudsko društvo, negirajući istovremeno objektivne društvene izvore pomenutih antagonizama.

stva među narodima, tj. internacionalizma, koga nema bez nacionalne slobode i nacionalne ravnopravnosti, a ni prvog ni drugog bez slobodnog čovjeka. Izvorni preteča SR BiH, ZAVNOBiH je na ovome geografskom području istorijski obilježio početak ere slobodnih građana i ravnopravnih naroda Bosne i Hercegovine. Komunistička partija i radnička klasa ispunjavaju je duhom demokratskog i samoupravnog socijalizma i daju joj socijalistički, humani lik.

Summary

In the form of a concise retrospect of the modern historical development of the peoples of Bosnia and Herzegovina, the author deals with the historical and political roots of ZAVNOBiH (The Legislative Antifascist Council of the Peoples' Liberation of Bosnia and Herzegovina), which marks the appearence of Bosnia and Herzegovina in the contemporary stage of its history, and which — according to the author — represents a specific form of national disalienation of the peoples of Bosnia and Herzegovina. The basic thesis of this paper is founded on the idea that equality of peoples is essentially conditioned by the form of social relationships: equality of peoples is impossible in a society founded on exploitation of man by man. Abolition of exploitation and social discrimination is the elementary condition for equality among nations. Only in the society which is governed by social and political equalitiy of citizen, there exist the preconditions for equality of poeples within the state. The degree of freedom and equality of peoples is strictly dependent on the degree of human freedom and social equality of citizens. The original predecessor of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, the ZAVNOBiH, has — in this territory — historically marked the beginning of the era of free citizens and equal peoples of Bosnia and Herzegovina.

* ZAVNOBIH — Legislative Antifascist Council of National Liberation of Bosnia and Herzegovina.

Istorijski osnovi republike Bosne i Hercegovine

Vasa Čubrilović

Kod nas se često pojednostavljuju osnovni na kojima su izrasle naše pojedine republike. Daje im se isti, izrazito nacionalni značaj, mada njihov postanak ima razne korene i oni se kroz vekove razvijaju pod uticajem raznih činilaca. To, pre svega, vredi za Bosnu i Hercegovinu. Ove naše dve zemlje kao republika nemaju etničku osnovu, ujednačenu političku, kulturnu i istorijsku tradiciju kao Srbija i Hrvatska, nisu odraz težnji za nacionalnom i kulturnom samosvojnošću svoga naroda kao Slovenija i Makedonija. Jednom reči, Bosna i Hercegovina nemaju državni narod, koji bi svojim poreklom, istorijskom i državnom tradicijom, bio nosilac njihove državne misli. Pored svega toga, ove dve naše zemlje bile su vekovima ili samostalne države ili su imale poseban položaj u okviru većih država. U ovom referatu želimo da prikažemo šta je delovalo da se Bosna i Hercegovina izgrađuju kroz vekove kao posebne istorijske oblasti i koji su činioci doprineli da postanu posebna republika u Federativnoj Socijalističkoj Republici Jugoslaviji.

U velikom delu Evrope postoje razne istorijske pokrajine slične Bosni i Hercegovini. Kad se proučava njihov postanak i razvitak, mogu se zapaziti iste pojave i osobine i utvrditi činioci koji su doveli do njihova stvaranja: geografski položaj zemlje, njen privredni i društveni razvoj, etnički i kulturno-politički odnosi, odnos njen prema susednim zemljama i državama, uticaj spoljnih činilaca uopšte, stvaraju uslove za izgrađivanje ovakvih zemalja u okviru većih nacionalnih državnih zajednica.

Ovo je bio slučaj sa Bosnom i Hercegovinom. Razbijenost geografskog reljefa severozapadnog dela Balkanskog poluostrva, gde se naseljavaju Južni Sloveni i otvorenost ovih zemalja prema okolnim geografskim oblastima, omogućavali su kroz vekove moćne uticaje stranih civilizacija, kultura država i naroda u tim zemljama. U isto vreme ove sile otežavale su njihovo međusobno privredno-političko i kulturno povezivanje. Zato se sve do XIX i XX veka teško stvaraju, a još teže održavaju, veće države među jugoslovenskim narodima. Savremena saobraćajna tehnika, pošto je savladala prirodne prepreke međusobnom povezivanju jugoslovenskih zemalja, bila je jedan od moćnih činilaca njihovom ujedinjavanju u državu 1918. godine. Dinarske planinske oblasti, gde se nalaze i Bosna i Hercegovina, matice su prve srpske

i prve hrvatske države. Srpska država nastaje u slivovima gornjeg toka reke Drine, Zapadne Morave i Ibra, prva Hrvatska država nastaje u slivovima severno-dalmatinskih reka, Une i Vrbasa. Stanovništvo ovih planinskih zemalja, po prirodi pasivnih, vekovima je težilo privredno bogatijim oblastima u Primorju, Panonskoj nizini, na severu, Kosovu i Metohiji i slivu Velike Morave na istoku. Iz tih pravaca prema srpsko-hrvatskim zemljama dolazili su privredni i kulturno-politički uticaji. U srednjovekovnoj Hrvatskoj Venecija je vršila uticaj na jadransko primorje, a na severu Ugarska svojim nadiranjem iz Panonske nizije prema Jadranskom moru. Srbija je bila izložena pritiscima Vizantije i Bugarske sa istoka, a Ugarske sa severa. Tako središnji deo dinarskih oblasti ostaje u mrtvom uglu i u gornjem toku reke Bosne još od ranog srednjeg veka počeće se izgrađivati istorijska pokrajina, što je danas zovemo Republika Bosna i Hercegovina.

U početku Bosna je mala oblast sa sedištem već onda u predelu oko Sarajevskog polja. Geografski uzevši, taj predeo je i geografsko središte Jugoslavije. Pored reke Bosne, u toj oblasti ili u njenoj neposrednoj blizini su izvori Neretve i Vrbasa, a ni Drina nije daleko. Dolina reke Bosne vodi severu slivovima reka Usore i Spreče, pa dalje Bosanskoj posavini i samoj Panonskoj niziji. Neretva teče prema jugu i Jadranskom moru, a Vrbas prema severozapadu u pravcu predela Bosanske krajine. Visoke planine, što je sa svih strana opasuju služile su staroj Bosni kao dobra zaštita od spoljnih napada. Na bogatim pašnjacima tih planina bilo je moguće držati velika stada krupne i sitne stoke. Njeno mnogobrojno stočarsko stanovništvo, tražeći zimske ispaše ovoj stoci, još i danas se spušta preko zime sa tom stokom župnim oblastima Usore, Spreče i Posavlja na severu i karsnim poljima i Jadranskom primorju na jugu. Putevi sezonskih kretanja ovih stočara od letnjih ispaša zimskim, i od zimskih letnjim bili su još u srednjem veku i putevi širenja bosanske države.

Tako je srednjovekovna Bosna imala da zahvali svome zaklonjenom središnjem položaju i dobrim saobraćajnim vezama sa susednim srpskim i hrvatskim zemljama što se vrlo rano počela širiti na račun srednjovekovne Srbije i Hrvatske. Ove dve države, kako smo rekli, više okrenute prema spolja, bilo zbog kretanja svog stanovništva ili zbog odbrane nezavisnosti, zanemaruju svoje unutarnje planinske oblasti, što su graničile sa starom Bosnom. Ova to iskorišćava da se osamostali, a posle i da se proširi na njihov račun. Njeno širenje je bilo neujednačeno i skokovito. Posle ujedinjenja Ugarske i Hrvatske 1102, Bosna će početi sa svojim širenjem najpre u pravcu severozapada. Jugu i istoku, prema Podrinju i Humu, i severno, Usori i Soli, ona će se okrenuti tek u XIV veku za vreme vlade Stjepana II Kotromanića (1314—1353). Njegov sin Tvrtko I (1353—1391) proširiće ova osvajanja najpre preko Drine, kada je u ratu protiv Nikole Altomanovića zauzeo oblasti srednjeg Polimlja 1373. Docnije će Tvrtko oduzeti Srbiji i istočni Hum sa Gackom, Trebinjem i Konavljima. Pod konac svoje vlade, Tvrtko će iskoristiti feudalne nerede u Ugarskoj, posle smrti Ljudevita I Anžujca 1380, da bi osvojio veći deo Hrvatske u Primorju i Bosanske krajine sve do reke Une. To je bio najveći prostor, što ga je zahvatala srednjovekovna Bosna. On je obuhvatao sve naše zemlje od reka Drine i Lima na jugoistoku do Une na severozapadu, a od Save na severu do Jadranskog mora na jugu.

Kako se širila srednjovekovna Bosna, tako je menjala i svoj međunarodno-politički značaj. U početku mala oblast vezana sad za Srbiju, sad za Zetu,

Vizantiju, Hrvatsku i Ugarsku, ona se od XII veka postupno osamostaljuje. Najpre je bila banovina, a posle kraljevina. Kad je Tvrtko I osvojio jedan deo starih raških zemalja, proglasio se 1377. kraljem »Srbljem, Bosni, Pomorju i Zapadnim stranama«.

Kad je osvojio veći deo hrvatskih zemalja, nazvao se 1390. kraljem »po božijoj milosti Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Pomorja«.

Srednjovekovna bosanska država imala je feudalno društveno uređenje, dok je etnički i verski bila mešana država. U njoj žive Srbi i Hrvati, a po verskom pripadništvu narod se delio na Bogumile, pravoslavne i katolike. Verski sukobi, praćeni ratovima i pritiscima iz Ugarske, ostaviće od XII do XV veka duboke tragove na društvene i kulturno-političke odnose u zemlji. Nedostatak jedinstvene etničke osnove i veće povezanosti kulture naroda iz novih oblasti sa državnom maticom u središnjoj Bosni, bio je praćen separatističkim težnjama velikih feudalnih gospodara. Sve je to ometalo izgrađivanje jedinstvene državne tradicije i narodne svesti u srednjovekovnoj Bosni. Zato Tvrtkovi naslednici, posle njegove smrti 1390, zadržavaju pravu vlast jedino nad državnom maticom u središnjoj Bosni. U oblastima koje su u XIII i XIV veku uzete od Srbije ili Hrvatske postupno se izdvajaju velike feudalne oblasti Pavlovića i Kovačevića u istočnoj Bosni, Kosača u zemljama južno od Igman planine, a u takozvanim Donjim krajevima, nekadanjim hrvatskim oblastima, izdižu se Hrvatinići.

Središnja Bosna, matica srednjovekovne Bosne, imala je najviše državne tradicije, ali su je razrivale verske borbe. Ovde je bila najjača bogumilska jeres. Međutim, ona nije nigde, pa ni u srednjovekovnoj Bosni, mogla da se uzdigne svojim uređenjem do tog stepena, da bi poslužila kao oslonac za izgrađivanje državne svesti, a time i narodne povezanosti sa takvom državom. U našim zemljama ovu ulogu odigrale su bolje organizovane crkve katolička, pravoslavna, a docnije i islamska verska zajednica. Ovako etnički neujednačena, društveno-politički razrovana, a verski i kulturno razjedinjena dočekala je srednjovekovna Bosna tursku vlast.

Bosna pod Turcima

Zanimljiva je istorijska pojava da, pored svega što smo naveli, Bosna pod Turcima pokazuje manje oštar prelaz od stare vlasti ka novoj, od starog društvenog uređenja ka novom, nego većina naših zemalja, koje su bile pod Turcima. U turskoj upravnoj podeli ona zadržava svoje staro ime. Ne menja se ni prostor. Jer u granicama i pod imenom srednjovekovne Bosne javlja se od 1463, kad je ona osvojena, Sandžak Bosna. Ovaj Sandžak dobiće od 1580. naziv Pašaluk Bosna.

Razni su bili uzroci koji su doveli do toga da Bosna i pod Turcima sačuva svoje ime i da u teritoriju Bosanskog sandžaka, docnije Pašaluka, ulaze sve zemlje srednjovekovne Bosne. Jednim pohodom sultan Mehmed II osvojio je 1463. glavne zemlje srednjovekovne Bosne. Odmah je osnovao Sandžak Bosnu i dao mu kao osnovnu upravnu oblast tek osvojene zemlje bosanskog kraljevstva. Ovaj novi Sandžak zbog svog izloženog položaja prema Veneciji, Ugarskoj i Austriji, od samog početka, postaće »serhat«, isturena vojnička baza Turskog Carstva u severozapadnom delu Balkanskog poluostrva, okrenuta prema Evropi. To će Bosna ostati za celo vreme turske vlasti sve tamo do njene okupacije od strane Austro-Ugarske 1878. godine.

Kao pogranična zemlja Carstva, Bosna se od 1463. do 1592. stalno širila prema severozapadu i jugozapadu. Ovo širenje bilo je praćeno stalnim pljačkaškim upadima i ratnim pohodima turskih vojski iz središnje Bosne prema jugozapadu, severozapadu i severu. Svaki novo osvojeni predeo u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji pripajan je Bosanskom sandžaku. Koncem XVI i početkom XVII veka (veliki sisački rat, 1593—1606.) Bosna dostiže krajnju granicu svoga širenja kao turski Pašaluk. U ovom Pašaluku bilo je 10 sandžaka, a prostirao se neko vreme od Drave na severu do Jadranskog mora na jugu, od reke Kupe na severozapadu do reke Ibra i Kosova polja na jugoistoku. U okviru ovog Pašaluka njegov matični Sandžak Bosna, u užem smislu, prostirao se od reke Une na severozapadu do reke Ibra na Kosovu polju. Ovakve granice održaće uglavnom Bosanski pašaluk sve do Bečkog rata 1683.

Širenjem Sandžaka i Pašaluka Bosne preko srpskih i hrvatskih zemalja, širilo se i ime Bosne na te zemlje. Ipak, kad se i danas pažljivo prati šta običan svet u Bosni smatra da je doista Bosna, polako se izdvajaju istorijske oblasti koje su joj pripojene od konca srednjeg veka. Naziv Bosna sve više se sužava na oblasti u kojima je nekad bila srednjovekovna bosanska država.

Još jedna, ne manje važna istorijska pojava u Bosni, posle njenog osvojenja 1463, jeste prelazak velikog dela njenog stanovništva na islam koncem XV i početkom XVI veka. Pošto je primilo novu veru, ovo stanovništvo postaje glavni oslonac i glavna udarna snaga Turskog Carstva prema hrišćanskoj Evropi. S tim se još više istakao i značaj Bosne kao pograničnog Sandžaka carstva. Samim tim podići će se položaj i ugled Bosne u okviru Turskog Carstva uopšte. Od početka XVI veka bosanski muslimani čine glavne posade Carstva ne samo u našim zemljama nego i u osvojenoj Ugarskoj posle bitke na Mohaču 1526. Pored posada, oni u turskim pokrajinama prema srednjoj Evropi daju pretežni deo spahija, činovništva, zanatlija i trgovaca po gradovima, a negde se naseljavaju po selima. Za muslimanima odlazi hrišćansko stanovništvo iz Bosanskog pašaluka da kolonizuje puste osvojene zemlje bilo kao slobodni seljaci na granici, vlasi, martolozi, bilo kao kmetovi na spahijskim timarima. U gradove Ugarske naseljavaju se u XVI i XVII veku i mnogobrojni hrišćanski trgovci i zanatlije iz naših zemalja. U samoj Bosni muslimanski svet je bio gotovo potpuno našeg porekla. U ovoj zemlji niti je bilo niti ima i danas i jedno muslimansko selo u kome bi se govorio neki drugi jezik osim srpskohrvatskog. I turski popisi, defteri, iz XV i XVI veka pokazuju nam da je u Bosni domaće stanovništvo prelazilo na islam; stranaca, ukoliko ima, to su pojedinci po gradovima koji su se vrlo brzo gubili u domaćoj sredini.

Zadržavanjem imena Bosne kao turske pokrajine, prelazak velikog dela stanovništva na islam, zadržavanjem feudalnog poretka, i uloga muslimanskog stanovništva u odbrani Turskog Carstva, samo po sebi nametalo se upoređivanje Bosne iz turskog doba sa Bosnom iz srednjeg veka. Sve do pred II svetski rat u našoj istorijskoj nauci se tvrdilo da je prelaz iz srednjovekovnog bosanskog feudalnog društva u tursko feudalno društvo u Bosni bio jedva primetan; da je bosansko plemstvo prešlo na islam i zadržalo stare posede; da su agrarni odnosi trpeli male promene. Oslanjajući se na turske izvore iz XV i XVI veka, savremena istorijska nauka odbacila je ovo gledište. Posle osvojenja, Bosna dobija isto društveno i upravno uređenje kao i ostale pokrajine Turskog Carstva. Muslimansko stanovništvo u Bosni, ogromnim

delom, potiče od malog plemstva i seljaštva. Prelazeći na islam, ovaj svet je zadržao mnogo posebnog ne samo po jeziku nego i običajima. Izdvajanje bosanskih muslimana od ostalog muslimanskog sveta u Turskom Carstvu, zapazili su strani posmatrači već prvih godina njihova prelaska na islam. O tome govori još 1530. Benedikt Kuripešić u svom putopisu, kad opisuje reviju bosanskih spahija u Sarajevskom polju pred Huzrev-begom, bosanskim sandžakbegom.

Prelaskom na islam, i bosanski muslimani su se uključili u vladajuću versku zajednicu islamskih naroda, što je u suštini bilo Tursko Carstvo od svoga početka. Osećanje vezanosti za versku zajednicu i za Carstvo bilo je jako i kod bosanskih muslimana kao i kod ostalih islamskih naroda, Arbanasa u Evropi, Kurda i Arapa u Aziji i severnoj Africi. Labavljenje ovih veza počinje onda kad Carstvo zahvata feudalna anarhija, kad carigradska birokratija počinje da upravlja državom, mimo, pa i protiv, neturskih islamskih naroda u državi. Kao odgovor na to, javlja se otpor mesnih feudalnih snaga centralističkoj vladi u Carigradu. Uzmicanje Carstva iz Evrope posle poraza pod Bečom 1683. doprinosi još više slabljenju osećanja zajednice kod njegovih muslimanskih naroda, pa i u Bosni i Hercegovini. U isto vreme jača u Bosni kod muslimana osećanje nečeg posebnog u okviru Carstva. Ovo naročito dolazi do izraza i zbog toga što se glavni teret odbrane Bosne od napada susednih hrišćanskih država od konca XVII veka svalio na pleća bosanskih muslimana. Doista, nigde Austrija i Venecija u svojim ratovima protiv Turske u XVII i XVIII veku nisu nailazile na takav uporan otpor, kao kad su sa svojim vojskama pokušavale da osvoje Bosnu i Hercegovinu. Oslanjajući se na svoje tvrde gradove na granici, bosanski muslimani su u ratovima s ovim državama 1683—1699, 1714—1718, 1736—1740, 1787—1791. osujetili sve pokušaje stranih vojska da dublje prodru u njihovu otadžbinu. Još za vreme austrougarske okupacije 1878. oni su dali takav otpor ulasku strane vojske u svoju zemlju da ga je Beč mogao slomiti tek onda kad je doveo u Bosnu nekoliko korpusa.

Osećanje bosanskih muslimana da su nešto posebno u muslimansko-islamskoj zajednici u Turskom Carstvu nije bilo posledica neke srednjovekovne bosanske državne tradicije koju bi oni sačuvali. Ova tradicija izumire kod bosanskih muslimana kad prelaze na islam. Osećanje posebnog izrastalo je iz njihovog uverenja da su po svom poreklu, po svom jeziku, načinu života vezani za Bosnu, i da su nešto drugo, različiti ne samo od pravih Osmanlija već i od drugih islamskih naroda u Turskom Carstvu. Samo, ovo osećanje posebnog kod bosanskih muslimana nikad nije tako daleko išlo da bi vodilo kidanju sa Carstvom. Borba feudalne muslimanske klase u Bosni posle početka reforama u Carstvu od konca XVIII veka ne pokazuje težnju za izdvajanjem od države. Ne traži se ni neka šira autonomija. Više je reč o borbi protiv preterane centralizacije i protiv reforama koje udaraju na povlastice feudalne klase u Bosni. U Bosni feudalna anarhija nije dovela do izrastanja moćnih feudalnih dinasta kao Bušatlija u severnoj Albaniji ili Ali-paše Janjinskog u južnoj Albaniji. Time se više ističe snaga i značaj mnogobrojne sitne i krupne muslimanske vlastele u Bosni XVIII i XIX veka. Njihov uticaj u to doba bio je tako moćan da su veziri u Travniku često držali vrlo malo vlasti u svojim rukama.

Granice Bosanskog pašaluka iz XVI i XVII veka počinju da se menjaju od bečkog rata 1683—1699. Od toga rata povlače se Turci polako iz Slavonije,

Like, Korduna i jednog dela Dalmatinske zagore. Mirom u Požarevcu 1718. konačno se utvrđuju granice Bosne prema Dalmaciji i idu uglavnom grebenom planine Dinare. Granice prema Hrvatskoj i Slavoniji konačno će obeležiti Svištovski mir 1791. Time su utvrđene granice između Bosne i Hercegovine i današnje Republike Hrvatske. Granica prema Srbiji i Crnoj Gori počeće se povlačiti kad ove dve naše države u XIX veku povedu borbu za svoju nezavisnost. Berlinski ugovor 1878. povukao je konačno granice između Bosne i Hercegovine i Srbije i Crne Gore od ušća Drine u Savu do Jadranskog mora. Ovim povlačenjem granica, Bosna i Hercegovina konačno obuhvataju onaj prostor koji danas drže.

Kao što se vidi, prilikom utvrđivanja granica Bosne i Hercegovine više dejstvuju na izgrađivanje njihovog teritorija spoljno-politički činioci; ratovima se Bosna i Hercegovina širila, a ratovima i sužavala. Pri tom su malu ulogu igrali etnički odnosi, više odnos snaga među državama i narodima okolo Bosne.

Kao ni muslimani, ni pravoslavni i katolici, Srbi i Hrvati, nisu očuvali tradiciju srednjovekovne bosanske države. I jedan i drugi narod gajio je uspomene na svoju srpsku i hrvatsku srednjovekovnu državu. Posebice kod Srba narodnom pesmom i crkvenom organizacijom veoma je bila ukorenjena nemanjićka državna tradicija. Ovakvo iščezavanje bosanske državne tradicije kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini ima svoje duboke korene i razloge. Neke smo od ovih razloga i uzroka naveli prilikom izlaganja razvitka srednjovekovne Bosne. Podvukli bismo nove činjenice što su nastale u toku turske vlasti. Osvajajući hrišćanske zemlje u jugoistočnoj Evropi, Turska je i tu, kao i u drugim oblastima Evrope, Azije i Afrike podsticala versku podelu naroda i u kulturnom i političkom smislu. Kao što je prihvatala kao vladajuće sve narode koji bi primili islam, tako je sa nemuslimanskim narodima postupala kao sa građanima drugog reda, kao s rajom. Hrišćanski narodi su usvojili ovakvu podelu i tražeći oslonca za borbu protiv Carstva preko granica, nalazili ga kod jednovernika u hrišćanskoj Evropi. Katolički svet u našim zemljama vezivao se za Veneciju, a još više za Austriju. Pravoslavni svet od početka XVIII veka vezuje se za Rusiju. Ovakva podela jasno se osećala kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini poslednjih vekova turske vlasti. Imaće ovakva podela veliki uticaj na međuverske i međunacionalne odnose sve do naših dana.

Ukoliko su verske razlike u Bosni i Hercegovini pooštrile kulturno-političke razlike i sukobe njenog stanovništva, utoliko su seobe pod Turcima delovale povezujući i ujednačavajući. U toku turskih osvajanja nešto od raznih pustošenja, a nešto i od boleština, veliki deo današnje Bosne i Hercegovine bio je izgubio staro stanovništvo, a naseljavanjem dobio novo. Ova etnička mešanja delovala su sama po sebi u pravcu kulturne integracije. Pošto novi kolonisti uglavnom dolaze iz planinskih oblasti, patrijarhalna kultura je bila objedinjavajuća snaga u toj integraciji. Ona se odražava u jeziku, narodnoj pesmi i u donošenju istorijske tradicije iz starih oblasti u nove. Ta tradicija nije postojala u srednjovekovnoj Bosni ni kod Hrvata, a pogotovu ne kod Srba.

Kada kod Srba i Hrvata počinje u XIX veku nacionalno buđenje, i jedan i drugi narod stvaraju svoja kulturna i politička središta izvan Bosne: Srbi u Srbiji, Hrvati u Hrvatskoj. U tom pravcu se okreću i bosanski Srbi i bosanski Hrvati. I srpski i hrvatski narod težio je svom ujedinjenju i pri tome

računao na svoje sunarodnike u Bosni i Hercegovini. Posebice se veoma oseća težnja kod Srba u XIX veku da se Bosna ujedini sa Srbijom, a Hercegovina sa Crnom Gorom. Svi ustanci srpskog naroda u ovim pokrajinama od početka XIX veka pokazuju ovu težnju i za sve se manje ili više dâ dokazati da su imali veze oni iz Bosne sa Srbijom, a oni iz Hercegovine sa Crnom Gorom. Veliki ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. pretvorio se u Istočnu krizu i doveo 1876. najpre do rata Srbije i Crne Gore sa Turskom. U početku pobunjeni narod u Bosni i Hercegovini traži ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Ukoliko se to ne bi moglo postići, mirio bi se i sa autonomijom ovih pokrajina. Za autonomiju Bosne i Hercegovine bila je i ruska vlada još od 1875. Pod uticajem njenih ljudi, hercegovački ustanici tražili su autonomiju na sastanku s austrijskim namesnikom u Dalmaciji generalom Rodićem u Sutorini aprila meseca 1876. Rodić je posredovao u smirivanju ustanka na bazi Andrašijevih reformnih predloga za Bosnu i Hercegovinu od 30. decembra 1875. godine. Ruski kancelar Gorčakov u svom berlinskom memorandumu od 12. maja 1876. podupro je kod Austro-Ugarske i Nemačke ustaničke zahteve za autonomiju. Kada je u ratu sa Turskom u leto 1876. Srbija bila poražena, ponovo se postavlja pitanje autonomije Bosne i Hercegovine. Carigradska konferencija velikih sila, što se održavala koncem 1876. i početkom 1877. da reši sporna pitanja posle srpsko-turskog rata, predlagala je autonomiju Bosne i Hercegovine. Međutim, konferencija nije uspela, Rusija je u proleće 1877. povela rat protiv Turske. Pre toga je morala potpisati tajnu konvenciju od januara 1877. s Austro-Ugarskom, u kojoj je, među ostalim, priznala drugom ugovaraču da može anektirati Bosnu i Hercegovinu. Posle pobede nad Turcima, ruska vlada je mirom u San-Stefanu, februara 1878. osigurala Bosni i Hercegovini autonomiju. Međutim, prilikom revizije ovog ugovora na kongresu u Berlinu u leto 1878. članom 25. ugovora u Berlinu, Austro-Ugarska je dobila pravo na okupaciju Bosne i Hercegovine.

Mada je imala mandat velikih sila, vlada u Beču nije lako došla do Bosne i Hercegovine. Otpor bosanskih muslimana okupaciji bio je tako jak da se u leto i jesen 1878. morala dovesti velika vojska da bi taj otpor bio slomljen, a Bosna i Hercegovina zaposednuta.

Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom

Položaj Bosne i Hercegovine u okviru Austro-Ugarske bio je do aneksije 1908. neodređen i nesiguran iz dva razloga: članom 25. berlinskog ugovora Austro-Ugarska dobija pravo da privremeno zaposedne ove zemlje. Turski sultan zadržava i dalje nad njima svoja suverena prava. Sama Austro-Ugarska podeljena je nagodbom od 1867. na dve ravnopravne polovine, Austriju i Ugarsku. Zbog zamršenih međusobnih odnosa i interesa, vlade dveju polovina Dvojne Monarhije teško su se mogle sporazumeti kakav položaj da daju okupiranim pokrajinama Bosni i Hercegovini, kakav njihov odnos da bude prema zajedničkoj vladi u Beču, a kakav prema vladama Ugarske i Austrije. Posle dugih pregovora, rešeno je da ove dve zemlje ostanu izvan jedne i druge polovine Monarhije, da njima upravlja vojni zapovednik, građansku upravu da vodi zemaljska vlada pod rukovodstvom zajedničkog ministarstva finansija i sa jednim civilnim adlatusom na čelu. Bosna i Hercegovina se uključuju u carinsku zajednicu Austro-Ugarske, a privredna preduzeća iz Monarhije stiču prava poslovanja u okupiranim pokrajinama. Sve važnije zakon-

ske i upravne mere morale su imati prethodno odobrenje ne samo zajedničke vlade u Beču nego i posebno vlade Austrije, a posebno vlade Ugarske.

Ovakav položaj Bosne i Hercegovine u Monarhiji utvrđen je carskim zakonskim odredbama od septembra 1878, od 21. decembra 1879. i od 12. februara 1880. godine. Prema tom uređenju, sam narod okupiranih pokrajina ne dobija nikakvo pravo učešća u upravljanju svojom zemljom, jer po tim odredbama nije predviđena pokrajinska skupština, neka sreska ili opštinska samouprava, a još manje položaj Bosne i Hercegovine kao autonomne pokrajine. Ovim zemljama, prema odlukama vlada u Beču i Pešti, trebalo je da upravlja policijski činovnički aparat bez ikakvog pripita naroda, nad kojim je bio postavljen. Međutim, i kad je hteo da radi brzo, taj aparat činovnika je bio ometen neodređenim položajem zemlje prema višim vlastima u Beču i Pešti. Još više im je smetalo često mešanje tih vlada u unutarnje poslove zemlje i njihova međusobna surevnjivost. Tako su neodređen međunarodni položaj zemlje i njeni neraščišćeni odnosi prema vladama u Beču i Pešti ostavljali utisak nečeg nedovršenog i privremenog. Kad se tome još doda da je ta uprava bila nenarodna i tuđa svetu nad kojim je vladala, da nije rešila osnovno privredno-društveno pitanje agrarno, da je omogućila prodiranje stranog kapitala izrazito kolonijalne vrste, privučenog prirodnim bogatstvima zemlje, i da je vladala krutim činovničko-policijskim načinom, onda je razumljiv otpor stanovništva ovakvoj okupaciji od prvih godina njenog zavođenja.

Izuzimajući ustanak u Hercegovini 1881—1882, prvi veći organizovan otpor austrijskim vlastima u Bosni i Hercegovini daju pravoslavni i muslimani pod konac XIX veka tražeći versko-prosvetnu autonomiju. Ova borba prolazila je razne stepene svoga razvoja; počela je najpre zahtevima za autonomiju upravljanja crkvenim životom i školstvom, da bi se početkom XX veka prešlo na zahtev da se Bosni i Hercegovini dâ položaj autonomne pokrajine pod suverenitetom sultana u Carigradu. Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine bio je uzeo široke razmere i postupno postajao međunarodno pitanje. Muslimani su ovakvo rešenje, od okupacije 1878. naovamo, uvek smatrali za njih kao najpovoljnije. Srbi ideju autonomije usvajaju kao prelazni stepen njihovog ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom. Sve tamo do 1914. bilo je među njima mnogo ljudi koji su zastupali ovo stanovište.

U Austro-Ugarskoj su pažljivo pratili pokret u Bosni i Hercegovini za dobijanje autonomije. Tamo je svakom bilo jasno zašto se to traži i čemu bi to odvelo. Autonomna Bosna i Hercegovina pod sultanovim suverenitetom u suštini značila je odvajanje od Habzburške Monarhije. Toga su bili svesni u Beču i zato je jedan od vrlo važnih razloga da se 1908. proglasi aneksija Bosne i Hercegovine, bila težnja naroda u Bosni i Hercegovini za autonomijom i otcepljenjem od Monarhije. Franjo Josip i njegova vlada želeli su da aneksijom uklone neodređen položaj Bosne i Hercegovine u međunarodnom pogledu, jer su time mislili da uguše pokret za otcepljenjem. Izazvali su upravo suprotno dejstvo. Načinom na koji je izvedena aneksija Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska je izazvala ne samo međunarodni sukob krupnih razmera nego je i pojačala otpor naroda svojoj vlasti u tim zemljama.

Ni posle proglašenja aneksije, ne menja se položaj Bosne i Hercegovine prema dvema polovinama Monarhije. Ona i dalje ostaje kao zajednički posed i Austrije i Ugarske, kojim upravlja isti činovnički aparat, na isti način i pod njihovim nadzorom, kako je to bilo pre 1908. Ustav proglašen 1910. zadržao

je to stanje, samo je utoliko napravio ustupke narodu, što je zaveo pokrajinsku skupštinu. Nadležnosti ove skupštine u odnosu prema zemaljskoj vladi u Sarajevu i njenim pokroviteljima u Beču i Pešti bile su vrlo male.

Ovakav razvoj političkih prilika u Bosni i Hercegovini, posle proglašenja aneksije 1908, neminovno je vodio pooštravanju sukoba naroda i austrijskih vlasti. Otpor koji se javlja posle 1908. imao je drugi vid nego otpor do te godine. Borbu za versko-prosvetnu autonomiju vodi kod Srba čaršija, trgovci, zanatlije i sveštenstvo, kod muslimana čaršija, feudalci i sveštenstvo. Borbu protiv Austro-Ugarske posle 1908. nose druge društvene snage i postavljaju sebi druge ciljeve. U prve redove izbija radnička klasa organizovana u Socijaldemokratskoj partiji, njoj se pridružuje seljaštvo sa oštrim zahtevima da se reši agrarno pitanje, dok novi školski naraštaj zahteva ne autonomiju Bosne i Hercegovine nego njeno odvajanje od Austro-Ugarske i njeno ujedinjenje sa drugim jugoslovenskim zemljama. Ove nove društvene snage povezuju se sa sličnim društvenim pokretima i njihovim stremljenjima u susednim jugoslovenskim zemljama.

Mlađi naraštaji u Bosni i Hercegovini, usklađujući svoje društvene i nacionalno-političke težnje sa pokretima u drugim jugoslovenskim zemljama, sasvim drukčije gledaju na položaj svoje otadžbine nego stariji naraštaji. Bili oni Srbi ili Hrvati, za njih ona nije smela da bude kamen spoticanja među njihovim narodima. Zato su odbacivali i velikosrpsku i velikohrvatsku državnu misao koje su predviđale pripajanje Bosne i Hercegovine bilo Srbiji, bilo Hrvatskoj. Prema shvatanju novog naraštaja, pre svega u školama, ove dve zemlje imale su istorijski zadatak da povezuju, a ne da razdvajaju Srbe i Hrvate. Zajedničko posedovanje Bosne i Hercegovine u okviru zajedničke jugoslovenske države, bilo je prema njegovom mišljenju najbolje rešenje kako za narod u ovim zemljama, tako i za Srbe i Hrvate uopšte. Pri razradi ovih shvatanja, pre prvog svetskog rata, nije se išlo dalje od opštih postavki i od otpora, što se pružao vlastima Austro-Ugarske u njihovoj zemlji. Kad se kod bosanske nacionalno-revolucionarne omladine razmišljalo i raspravljalo pred prvi svetski rat o razbijanju Habzburške Monarhije i o stvaranju jedne jugoslovenske države, nije se ulazilo u problematikn budućeg uređenja te države. Isto tako nije se raspravljalo ni o položaju Bosne i Hercegovine u budućoj državi. Razumljivo je zašto je tako bilo. Kod nas se u godinama pred prvi svetski rat iz mnogih razloga vrlo malo raspravljalo o nređenju jugoslovenske države, koja bi nastala na ruševinama Turskog Carstva i Austro-Ugarske Monarhije. Zato nije ni čudo da je i omladina malo šta o tome znala pa nije ni razmišljala o takvim pitanjima.

Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine zastupala je stanovište kulturnog jedinstva jugoslovenskih naroda. Međutim, ona se držala postavki o nacionalnom pitanju u Austro-Ugarskoj i taktike o tom pitanju, stavova Druge internacionale. Izbegavala je da se založi u nacionalno-oslobodilačkoj borbi naroda Bosne i Hercegovine. Iz ovih razloga ona nije razrađivala svoje stavove, kakav bi bio položaj Bosne i Hercegovine u budućoj jugoslovenskoj državi. Pristupajući stvarima empirički, socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine organizuje se kao pokrajinska stranka, slično strankama ove vrste u drugim jugoslovenskim zemljama.

Građanski ljudi i stranke imali su različita gledanja u pogledu budućnosti Bosne i Hercegovine. Dok su neki i posle 1908. govorili o njenoj autonomiji, drugi su je želeli uključiti u hrvatsku federativnu jedinicu u federa-

tivno preuređenoj Habzburškoj Monarhiji. Ovakvo rešenje preporučivao je u godinama pred rat prestolonasledniku Franji Ferdinandu poznati hrvatski političar iz Bosne Nikola Mandić. Trijalističko rešenje jugoslovenskog pitanja u Bosni zastupao je još nadbiskup Štadler, a u Hrvatskoj Frankova stranka prava i Stjepan Radić. Veliki deo građanskih ljudi i pokreta kod Srba u Bosni težio je ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom. Pri tom, sledeći još shvatanjima iz vremena Ilije Garašanina, mislilo se na pripajanje Bosne Srbiji, a nije se pomišljalo na neki njen poseban autonomni položaj. Slična gledanja na ujedinjenje Hercegovine i Crne Gore imao je i crnogorski kralj Nikola.

U celini uzevši, kad se prouči doba neposredno pred prvi svetski rat, stiče se utisak da čitav niz pitanja koja se odnose na međunacionalne i međupokrajinske odnose jugoslovenskih naroda u slučaju stvaranja zajedničke države nije bio ni blizu rasčišćen. Ovo se posebno odnosi na Bosnu i Hercegovinu.

Bosna i Hercegovina u prvom svetskom ratu

U toku prvog svetskog rata, 1914—1918, sudbina Bosne i Hercegovine bila je povezana sa celokupnim jugoslovenskim pitanjem. Ono se nije bilo postavilo samo pred jugoslovenske narode i pred Austro-Ugarsku monarhiju, no i pred obe grupe zaraćenih država. Ovaj rat nije bio, kako su u početku mnogi mislili, obično odmeravanje snaga zaraćenih država, gde bi posle nekoliko brzih pohoda i odlučujućih bitaka za kratko vreme pobednik propisivao pobeđenome uslove mira. Bilo je to teško rvanje dvaju moćnih saveza svetskih sila sa prilično ujednačenim snagama u početku rata. Zato se produžio na godine, a u njemu se menjali ne samo ratna sreća i odnosi snaga na bojnim poljima nego i raspoloženja i stremljenja naroda u ovom ratu. Desetinama godina pre ovog rata nagomilavani uzroci društvenih i političkih kriza, usled neravnomernog razvitka kapitalističkih odnosa u eposi imperijalizma, stvarali su uslove za društvene preokrete. Nedemokratski način upravljanja i tlačenje potčinjenih naroda u Srednjoj i Istočnoj Evropi izazivali su nacionalno-oslobodilačke pokrete ovih naroda i borbu protiv apsolutističkih i nenarodnih ličnih vladavina. Kad je rat počeo da potresa kapitalističkim poretkom i da labavi policijsku stegu nad narodima, stvaraju se uslovi za početak velikih društvenih prevrata još u toku rata. Tako počinju velike revolucionarne promene u savremenom svetu, najpre u Rusiji 1917, da bi se postepeno sve dalje širile i u drugom svetskom ratu dobile svetski značaj.

Socijalističke revolucije, što će početi velikom oktobarskom revolucijom u Rusiji 1917, imaće moćan upliv i na sudbinu Bosne i Hercegovine. Prilikom pomeranja odnosa snaga na bojnim poljima i u toku revolucionarnih pokreta za vreme prvog svetskog rata, uticajem ovih promena menjaju se ratni ciljevi zaraćenih sila, kao i težnje i pravci nacionalno-oslobodilačke borbe potlačenih naroda u Srednjoj Evropi. Zaoštravanje klasnih borbi u toku rata i uticaj tih borbi na zaraćene države, odražavaće se u društveno-političkim krizama i u rešavanju nacionalnih pitanja. U Austro-Ugarskoj pooštrene klasne borbe, udružene s oslobodilačkim težnjama potlačenih naroda, ubrzaće njeno raspadanje i omogućiti jugoslovenskim narodima da se od nje otcepe i ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom.

Rešenje jugoslovenskog pitanja u prvom svetskom ratu moglo se postići na dva načina. Zavisilo je od toga hoće li se Austro-Ugarska održati ili će se raspasti. U prvom slučaju Austro-Ugarska se mogla održati kao pobednica ili je moglo doći do kompromisnog mira. U drugom slučaju pobedile bi sile Antante. Ako bi Austro-Ugarska izišla iz rata kao pobednica, ona bi tražila da jugoslovensko pitanje reši u svom smislu. Približno slična stvar bi bila kad bi došlo do kompromisnog mira. U slučaju antantine pobede, Austro-Ugarska bi morala biti razbijena i podeljena na nacionalne države, a mogla se i održati, makar i u smanjenim granicama.

Uz sve ove mogućnosti ishoda prvog svetskog rata, ide veliki broj podvrsta rešavanja čitavog niza pitanja koja je rat pokrenuo, pa i jugoslovenskog pitanja. U vezi s tim raspravljalo se i o budućem položaju Bosne i Hercegovine.

Austro-Ugarska je počela 1914. prvi svetski rat napadom na Srbiju upravo zbog bosansko-hercegovačkog pitanja. Sarajevski atentat, 28. juna 1914, bio je samo izgovor vladajućim krugovima u Austro-Ugarskoj za taj napad. U stvari, njima je pitanje Bosne i Hercegovine bilo samo deo opšteg jugoslovenskog problema na jugu Monarhije. Oslobodilačke težnje jugoslovenskih naroda pokazuju u godinama pre rata tako oštre stavove protiv Habzburške Monarhije, da su njeni rukovodioci bili uvereni da neizbežno otcepljenje južnih zemalja Monarhije mogu sprečiti samo jednim ratom.

Dok su prvih godina rata još verovali u svoju pobedu, naročito posle pobeda nad Rusima 1915. i posle zauzimanja Srbije i Crne Gore 1915, 1916, Franjo Josip i njegovi saradnici mislili su da reše jugoslovensko pitanje na taj način što će Monarhiji pripojiti Srbiju i Crnu Goru. Ovakva politika u Beču nailazila je na otpor u Pešti da za vreme svojih najvećih pobeda Austro-Ugarska nije bila u stanju da izgradi jedinstveno gledište u rešavanju jugoslovenskog pitanja ni u svom smislu.

Socijalistička revolucija u Rusiji 1917, i stupanje u rat Severnoameričke Unije protiv Nemačke i Austro-Ugarske, imali su odlučujući značaj i za naše pitanje. Pod uticajem ovih novih činilaca i u koliko se rat više primicao kraju, izgledi na pobedu ili poraz se menjali, i vlade u Beču i Pešti menjaju stavove prema nama. Sada se tek počinje ozbiljno pomišljati na preuređenje Monarhije. Što se nas tiče, najnovija istorijska istraživanja su pokazala da prestolonaslednik Franja Ferdinand nije ozbiljno planirao da preuredi Monarhiju na federativnoj osnovi kad dođe na vlast, i u kojoj bi ujedinjene jugoslovenske zemlje činile posebnu federativnu jedinicu. Na ovakvo federativno preuređenje Monarhije počinje se pomišljati tek 1917. posle smrti Franje Josipa i posle dolaska na presto cara Karla. Ovaj je to radio bilo u okviru svojih tajnih pregovora sa zapadnim silama kako bi došao do mira, bilo da smiri svoje nemirne narode, a pre svega nas Jugoslovene. Vrlo sporo se u toku rata razvija ubeđenje vodećih krugova u Beču i Pešti da se smirivanje na jugu Monarhije može postići ujedinjavanjem jugoslovenskih zemalja Monarhije u jednu federativnu jedinicu. U Beču su se stvari brže zapažale, pa i lakše usvajalo takvo rešenje. U Pešti se ono tvrdoglavo odbijalo sve do sloma Monarhije. Za Mađare je dualistički sistem bio neprikosnoven. Jedino su pravili ustupak kad je reč o ujedinjenju Bosne i Hercegovine i Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom, ali i to u okvru zemalja krune Svetog Stefana. Tako su stvari stajale sve do konca oktobra i početka novembra 1918. kad se Monarhija raspala.

Bio je vrlo težak položaj Bosne i Hercegovine u prvom svetskom ratu. U njoj je vladalo vanredno stanje, na granicama prema Srbiji i Crnoj Gori dve godine se vodio rat. Vojna uprava čvrsto drži vlast i onda kad počinje popuštanje stege 1917. u ostalim pokrajinama Carstva. Stoga će se ovde docnije javiti politički život. Sabor se neće uopšte sazivati, a narodna veća će se osnovati mnogo posle narodnih veća u Hrvatskoj, Sloveniji i Dalmaciji. Politički život bio je zamro i u Bosni prvih godina. On oživljava 1918. i tad počinju razgovori i planiranja među političkim ljudima u zemlji i okolo nje šta će biti posle rata. Dok jedni čekaju da padne odluka na bojnim poljima, uvereni da će Austro-Ugarska rat izgubiti i da će doći do ujedinjenja Bosne i Hercegovine s ostalim jugoslovenskim zemljama, drugi pokušavaju naći rešenje u okviru Monarhije. Trijalistička ideja imala je svojih pristalica i u Bosni i Hercegovini. Kod jednog dela hrvatske inteligencije, hrvatskog sveštenstva, pa i kod nekih Hrvata generala, kao npr., namesnika Bosne i Hercegovine Sarkotića, prevladavalo je uverenje da bi ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom u posebnu federativnu jedinicu u okviru Habzburške Monarhije bilo najbolje rešenje za hrvatski narod i ove zemlje. Ova usko hrvatska zamisao rešenja jugoslovenskog pitanja na trijalističkoj osnovi dobija posljednjih godina rata širi jugoslovenski vid. Vrlo uticajni slovenački politički krugovi u Monarhiji tražili su da se stvori ne jedna Hrvatska, nego jugoslovenska federativna jedinica Monarhije. Ona bi obuhvatila sve njene jugoslovenske zemlje, pre svega slovenačke. Ovakav stav zauzeli su jugoslovenski poslanici u Bečkom rajhstagu svojom deklaracijom od 30. maja 1917.

Kako se rat primicao kraju, tako je sve više pobeđivala jugoslovenska zamisao rešavanja položaja jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja u Habzburškoj Monarhiji. Carska vlada se tome priklanjala i dozvoljavala organizovanje narodnih veća u našim zemljama. Ova veća su se ujedinila 6. oktobra 1918. u Narodno veće Srba, Hrvata i Slovenaca. Posle rasula Austro-Ugarske, koncem oktobra i početkom novembra 1918, ovo Veće je proglasilo svoje zemlje kao Državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Bio je to korak, stepen, njihovom ujedinjavanju sa Srbijom i Crnom Gorom 1. decembra 1918.

I bosanski politički ljudi učestvuju u ovim političkom kretanjima na slovenskom jugu. Jugoslovenska zamisao pri ujedinjavanju jugoslovenskih zemalja Habzburške Monarhije bila im je bliža i pristupačnija od usko hrvatske zamisli. Još manje su bili raspoloženi da prime ugarsko rešenje svoga pitanja, i to su dali na znanje grofu Stefanu Tisi, predsedniku Ugarske vlade u početku prvog svetskog rata. On je u septembru 1918. bio došao u Sarajevo da vrbuje bosanske političare za ugarsko rešenje. Kad je nastupilo rasulo državne vlasti i u Bosni i Hercegovini, Narodno veće preuzelo je tu vlast 1. novembra 1918. od zemaljskog poglavara generala Sarkotića. 2 novembra Narodno veće je postavilo Pokrajinsku vladu sa Atanasijom Šolom na čelu. Ona je preuzela vođenje poslova. Tako je posle toliko vekova Bosna i Hercegovina dobila svoju domaću vladu i domaću vlast bez uticaja i pritiska stranih sila.

Od prvog srpskog ustanka, 1804—1813, pa sve do prvog svetskog rata 1914, i javno mnenje i vlade u Srbiji smatrali su kao jedan od prvih zadataka svoje nacionalne politike oslobođenje i ujedinjenje Bosne sa Srbijom. Isto takvu nacionalnu politiku vodila je Crna Gora prema Hercegovini. Na bosansko-hercegovačkom pitanju i počeo je 1914. njihov rat sa Austro-Ugarskom.

Zato je razumljivo što su vlade u Beogradu i na Cetinju, prilikom postavljanja svojih ratnih ciljeva, imale, pre svega, u vidu dobijanje ovih zemalja. I njihovi saveznici na zapadu i istoku u suštini su se slagali s ovim ratnim ciljevima Srbije i Crne Gore. Za vreme sklapanja Londonskog ugovora s Italijom i za vreme pregovora sa Rumunijom i Bugarskom da pristupe na njihovu stranu, sile Antante su, pre svega, obećale Srbiji Bosnu i Hercegovinu. Od toga su sile Antante odustajale samo onda kad nisu bile sigurne u svoju pobedu i kad su pomišljale na pravljenje kompromisnog mira sa centralnim silama ili na odvajanje Austro-Ugarske od Nemačke.

Mada je Srpska vlada u toku prvog svetskog rata uvek, pre svega, pomišljala na dobijanje Bosne i Hercegovine, ipak je ona pred svojom i stranom javnošću istupala sa zahtevom za integralno rešavanje jugoslovenskog pitanja ujedinjavanjem svih jugoslovenskih zemalja u jednu državu. U tom duhu izdana je i deklaracija Srpske narodne skupštine 6. decembra 1914. U ovakvom opsegu koji je obuhvatao puno rešavanje jugoslovenskog pitanja, budući položaj Bosne i Hercegovine u novoj jugoslovenskoj državi zavisio je od nacionalnih i društvenih stremljenja naroda koji su se ujedinjavali i od odnosa snaga političkih i njihovih načina rešavanja budućeg državnog uređenja nove države.

U početku rata, dok još nisu bili počeli ozbiljniji razgovori sa Jugoslovenskim odborom oko načina ujedinjavanja jugoslovenskih zemalja pod Austro-Ugarskom sa Srbijom i Crnom Gorom, u Beogradu je prevladavalo staro gledanje na ujedinjenje. Ono se zamišljalo kao proširenje Srbije, pre svega, na one oblasti koje su smatrane srpskim. Pri tom se nije pomišljalo na priznavanje ikakvih posebnosti ni nacionalnih ni pokrajinskih. Ovakva vrsta ujedinjenja, pre svega, odnosila se na Bosnu i Hercegovinu. Kad se u toku rata pokazale sve teškoće posmatrane sa stanovišta međunarodnih odnosa i sa stanovišta gledanja hrvatskih i slovenačkih ljudi na načine ujedinjenja njihovih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom, postupno se kristališu tri varijante načina ovog ujedinjavanja. U raspravama Srpske vlade i Jugoslovenskog odbora za vreme rata one su se jasno ocrtale. Prva varijanta bila je najstarija, a potiče još iz XIX veka. Kao nezavisna država Srbija ima nacionalni zadatak da oslobodi i sa sobom ujedini sve jugoslovenske zemlje. Uređenje nove države treba da bude onako kako je bilo uređenje Srbije, centralističko, kao ustavna i parlamentarna monarhija sa okružnim, sreskim i opštinskim samoupravama. Drugo gledište je bilo da državi treba dati trijalističko, federativno uređenje, ukoliko se Hrvati i Slovenci ne slože sa centralističkim uređenjem. Pri podeli teritorija među Srbima i Hrvatima ne bi se uzimala u obzir istorijska podela njihovih zemalja nego etnička. Oblasti sa srpskom većinom pripale bi Srbiji, a sa većinom hrvatskom pripale bi Hrvatskoj. U ovom slučaju Bosna i Hercegovina bi se morale deliti. Pred ovakav izbor: centralizam ili trijalizam stavio je Nikola Pašić ljude iz Jugoslovenskog odbora u pregovorima na Krfu u leto 1917. U Krfskoj deklaraciji nije usvojeno ni jedno ni drugo rešenje, nego je prepušteno budućoj ustavotvornoj skupštini da ona rešava o uređenju buduće države.

U toku raspravljanja ovih pitanja, u političkim krugovima Srbije i jugoslovenske emigracije na zapadu javila se i treća varijanta budućeg državnog uređenja Jugoslavije. Prema toj varijanti, mesto centralizma ili trijalizma, novoj državi je trebalo dati decentralističko ili federativno uređenje zasnovano na njenoj podeli po istorijskim pokrajinama. U tom slučaju predviđao

se i poseban položaj Bosne i Hercegovine kao autonomne ili federativne jedinice. Ovakvom rešenju u Srbiji bili su skloni socijalisti i ljudi sa građanske levice, posebice levo krilo samostalnih radikala. Njemu će se postupno prikloniti i neki naučni i javni radnici kao Jovan Cvijić. Oni su verovali da je zbog etničke izmešanosti vrlo teško odvojiti srpske oblasti od hrvatskih, međusobno preseljavanje se nije uzimalo u obzir, i takva podela bi više škodila nego koristila njihovim budućim odnosima u zajedničkoj državi. Bili su to ljudi širih, jugoslovenskih gledanja na međunacionalne odnose i na uređenje nove jugoslovenske države.

Slična kolebanja u gledanjima na uređenje buduće jugoslovenske države javljaju se u toku rata i u redovima jugoslovenske emigracije, pre svega u Jugoslovenskom odboru. Neki od njih, kao Franjo Supilo, pomišljaju u početku na trijalističko uređenje buduće jugoslovenske države. Supilo je pri tom polazio od stanovišta hrvatskog istorijskog državnog prava. Pretežan broj članova odbora bio je od početka protiv i centralističkog i trijalističkog rešenja: Anto Trumbić, pa i predstavnici Srba iz Bosne i Hercegovine u tom odboru dr Nikola Stojanović i dr Dušan Vasiljević. I oni su smatrali da podela nove države na istorijske pokrajine najviše odgovara potrebama tih pokrajina, pa i celoj državnoj zajednici. I ovo su bili ljudi širih jugoslovenskih gledanja na odnose među narodima i zemljama na slovenskom jugu.

Revolucija u Rusiji i promene odnosa snaga na bojnim poljima, i u krilu ratom i revolucijom uznemiranih zaraćenih sila uticali su i na menjanje stavova o pitanju ujedinjenja i uređenja nove jugoslovenske države. Kad se u jesen 1918. raspala Austro-Ugarska Monarhija, na ženevskoj konferenciji, početkom novembra te godine, Nikola Pašić je popustio pritisku saveznika, ljudi iz Jugoslovenskog odbora i Narodnog veća u Zagrebu i ljudi iz srpske opozicije. On je pristao da prizna novostvorenu Državu Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj se od početka novembra organizovale pokrajinske vlade. Takvu vladu imale su i Bosna i Hercegovina. Neka vrsta pokrajinskih uprava ostaje u zemljama preko Save i Drine i posle proglašenja ujedinjenja 1. decembra 1918. Ukoliko su u Beogradu, pod rukovodstvom ministra unutrašnjih dela Svetozara Pribićevića, jačale posle 1. decembra centralističke težnje, utoliko se nadležnosti pokrajinskih vlada svuda u Jugoslaviji, pa i Bosni i Hercegovini smanjivale za račun ministarstava u Beogradu.

Položaj Bosne i Hercegovine u staroj Jugoslaviji 1918—1941.

Borbe oko uređenja države, što su počele tokom samog njenog stvaranja 1918, i stalno se raspirivale sve do njenog sloma u aprilskom ratu 1941, zahvatile su i Bosnu i Hercegovinu. Vodeći politički pokreti u državi imali su i dalje razna gledanja na njeno uređenje. Konzervativna desnica u Srbiji, povezujući se sa ljudima iz Srpsko-hrvatske koalicije u Hrvatskoj, uspešno su još od samog početka sprovodili centralizaciju vlasti smanjujući nadležnosti pokrajinskih vlada. U Srbiji takve vlade i nema posle 1. decembra 1918.

U raspravama oko novog ustava predratne stranke iz pojedinih jugoslovenskih zemalja ostale su na svojim stanovištima. Većina srpskih građanskih stranaka izjasnila se za centralističko uređenje države. Izuzetak čini grupa Stojana Protića kod radikala i levica samostalnih radikala kod mekorata. Međutim, i jedne i druge potisnuo je Nikola Pašić u radikalnoj stranci, a Svetozar Pribićević u demokratskoj stranci. Što se tiče srpskih političara iz

Bosne i Hercegovine, pristupajući pretežnim delom radikalnoj ili demokratskoj stranci, oni su usvojili i njihovo centralističko rešenje državnog uređenja. Ljudi drugih shvatanja kao Nikola Stojanović i Dušan Vasiljević potisnuti su u političku pozadinu. Za centralističko uređenje izjasnio se i veći broj socijaldemokrata 1918. i 1920.

Kod Hrvata zastupnici centralizma bili su ljudi iz Srpsko-hrvatske koalicije. Većina ljudi iz bivšeg Jugoslovenskog odbora i Starčevićeve stranke prava bili su za decentralizaciju i podelu države po istorijskim pokrajinama. Slično stanovište u početku je zauzimala i Hrvatska seljačka stranka. Za ovakvo rešenje bili su i politički krugovi oko katoličke crkve. Sva ova rešenja pretpostavljala su i poseban položaj Bosne i Hercegovine kao autonomne pokrajine ili federativne jedinice. Za autonomiju Bosne i Hercegovine bori se od početka i jugoslovenska muslimanska organizacija sa dr Mehmedom Spahom na čelu.

Komunistička partija Jugoslavije, osnovana u proleće 1919, duže vremena se kolebala u svojim stavovima o pitanju međunacionalnih odnosa i uređenja države. Međutim, ona nikad nije usvajala ni odobravala njeno centralističko uređenje. Za vreme rasprava u Narodnoj skupštini oko Vidovdanskog ustava njeni poslanici u Skupštini kritikovali su centralizam i predlagali decentralizaciju vlasti podelom države na autonomne istorijske pokrajine. U ovakvu pokrajinu uvrštavali su Bosnu i Hercegovinu.

U Vidovdanskom ustavu izglasanom 28. juna 1921, pobedilo je centralističko uređenje države. Ukinute su pokrajinske vlade svugde, pa i u Bosni i Hercegovini. I ona je podeljena na županije, a ove su se pokrivale starim bosanskim okruzima.

Većina naroda u Jugoslaviji bila je nezadovoljna ovakvim državnim uređenjem, pa je borba protiv njega počela gotovo istog časa kad se sprovodio u život. U ovoj borbi Hrvatska seljačka stranka, pod vođstvom Stjepana Radića, okupila je oko sebe najveći deo hrvatskog naroda i postala glavni nosilac borbe protiv centralizma. Kriza državnog uređenja praćena je bila od 1918. još većim privrednim i društveno-političkim krizama. One se javljaju još 1917. kad oktobarska socijalistička revolucija u Rusiji, šireći se na sve strane, potresa stari društveni poredak u Evropi. Ovi potresi ubrzali su slom stare Habzburške Monarhije, ali nisu poštedeli ni novu jugoslovensku državu koja izrasta na njenim ruševinama. I nju će od prvog dana osnivanja potresati klasne i nacionalne suprotnosti. Pod ovakvim uslovima vođenja države teško se snalazilo vođstvo građanskih stranaka bilo ono na vlasti, ili u opoziciji. Stranke se i dalje bore oko uređenja države polazeći od starih, preživelih stanovišta i služeći se starim metodima. Konzervativni građanski pokreti i ljudi u Srba uporno su branili centralizam, mada nisu pokazali nikakve sposobnosti da na toj osnovi organizuju državu. Kad su osetili da je centralistički pokušaj propao, vratili su se trijalističkoj ideji. Ako već država ne može da se održi centralistički uređena, onda da se njeno federativno uređenje izvrši na osnovu etničke podele naroda: Srbija, Hrvatska, Slovenija.

Približno isto gledanje izgrađuje u to vreme i Hrvatska seljačka stranka. Ona posle 1918. proširuje svoje delovanje preko granica Hrvatske i Slavonije na Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu. Pri tom sprovodi jednu centralistički rukovođenu stranačku organizaciju. U pregovorima sa srpskim strankama oko preuređenja države Hrvatska seljačka stranka polazi od hrvatskih istorijskih tradicija i istorijskog prava, pa zato teži preuređenju na trijalističkoj

osnovi. Samim tim je zastupala mišljenje da Hrvatska i Srbija treba da dele Bosnu i Hercegovinu. Ovakvo gledanje Hrvatske seljačke stranke na uređenje države odbijalo je od nje naprednije ljude i pokrete. Bio je to jedan od uzroka zašto nije moglo doći do sporazuma između udružene opozicije i Hrvatske seljačke stranke za vreme šestojanuarske diktature. Vlatko Maček i drugi vođi stranke, svojim shvatanjem o preuređenju države, u suštini uzevši, bili su mnogo bliži konzervativnoj građanskoj desnici kod Srba, okupljenoj posle 6. januara 1929. oko dinastije Karađorđević, nego naprednijim građanskim ljudima i strankama iz udružene opozicije. Stoga se ne treba čuditi što je u avgustu 1939. postignut sporazum između Hrvatske seljačke stranke i srpske konzervativne desnice sa knezom Pavlom na čelu. Prema tom sporazumu, trebalo je da se država preuredi na federalističkoj osnovi i podeli na tri federativne jedinice: Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju. Bosna i Hercegovina podeljene su ovim sporazumom između Srbije i Hrvatske, a da se pri tom nije vodilo računa ne samo o raspoloženju naroda ovih zemalja nego ni o osnovnim privrednim i geografsko-saobraćajnim činiocima. Na osnovu statistika, automatski su pripajani Hrvatskoj srezovi u kojim Hrvati imaju apsolutnu ili relativnu većinu. Srbiji su pripojeni srezovi u kojima su Srbi imali tu vrstu većine.

Još pre trijalističkog rešenja preuređenja države, prema sporazumu Cvetković—Maček 1939, pokušao je kralj Aleksandar da sprovede decentralizaciju stvaranjem banovina. Njemu je bilo jasno da je glavni uzrok državnih kriza od 1918—1928. u Jugoslaviji bilo naturanje centralističkog uređenja zemlje. Pošto nije usvajao upravnu podelu po istorijskim pokrajinama, on je posle zavođenja šestojanuarske diktature 1929. pokušao sa veštački stvorenim banovinama. Pri izgrađivanju banovina, nisu uzete u obzir istorijske pokrajine i njihove granice nego etnički raspored naroda i privredno-geografska povezanost pojedinih oblasti. Uredbom od 23. oktobra 1929. kralj Aleksandar je podelio tako zemlju na 9 banovina. U toj podeli Bosna i Hercegovina su bile rasparčane među četiri banovine. Jedino Vrbaska banovina prostirala se samo na zemljištu Bosne. Jugozapadni deo Bosne i Hercegovine, ujedinivši se sa Dalmacijom, gde većinu čini hrvatsko stanovništvo, stvorio je Primorsku banovinu. Istočna Hercegovina spojila se sa Crnom Gorom u Zetskoj banovini. Istočna Bosna sa Sarajevom spojena je sa zapadnom Srbijom u Drinsku banovinu.

Ovakvo preuređenje države nije odgovaralo istorijskim tradicijama naroda. Policijski način upravljanja banovinama bez ikakvih većih autonomnih nadležnosti, bez ikakvog učešća naroda tih banovina u njihovom upravljanju, od samog početka izazvali su nezadovoljstvo. Pokušaj je propao pošto nije nikog zadovoljio.

Kao što se vidi iz ovog izlaganja, pri svim rešavanjima državnog uređenja u Jugoslaviji od 1921. do 1941. Bosna i Hercegovina se ne uzimaju kao posebna upravna jedinica. Vidovdanski ustav je deli na županije, Uredbom o osnivanju banovina 1929. podeljena je na banovine, a sporazumom Cvetković—Maček u avgustu 1939. podeljene su između Srbije i Hrvatske. Ovakvo njihovo deljenje bez obzira na njihovu istorijsku tradiciju, na navike i težnje njihovog stanovništva, moralo je izazivati otpore. Podela od 1939. nije stišala nacionalne strasti među Srbima i Hrvatima, već ih je još više raspalila. Danas je istorijski utvrđeno da je ovakvo vođenje državne politike od strane vodećih društvenih i političkih snaga, pre svega buržoazije, u predvečerje

drugog svetskog rata, bilo jedan od glavnih uzroka brzog sloma države u aprilskom ratu 1941. Bosna i Hercegovina će najviše osetiti posledice ovakve politike. Deljena između dva rata, ona će još više biti podeljena u toku drugog svetskog rata, gde će je raspaljene nacionalne i verske strasti dovesti do takvih obračunavanja među narodima i verama kakve oni jedva da pamte u svojoj inače burnoj istoriji.

Bosna i Hercegovina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945.

Radnički pokret u Jugoslaviji nema u toku njenog stvaranja 1918, kao što smo već na jednom mestu rekli, jasno izgrađeno gledište kako bi morala izgledati jugoslovenska država. Ljudi iz starih socijaldemokratskih partija, polazeći od stanovišta jedinstva jugoslovenskih naroda, bili su pristalice njenog centralističkog uređenja. Komunistička partija, osnovana u proleće 1919, dugo vremena se kolebala u ovim pitanjima. I ona u početku polazi od postavke nacionalnog jedinstva jugoslovenskih naroda, mada se u Ustavotvornoj skupštini bori protiv centralizma, a za autonomiju istorijskih pokrajina. Međutim, ukoliko se borba oko državnog uređenja u Jugoslaviji dvadesetih godina ovog veka više raspaljivala i bila praćena privrednim i društvenim krizama, utoliko je i Komunistička partija menjala postupno svoje stavove o tom uređenju. Na trećem kongresu partije od 17—22. maja 1926. konačno je usvojeno stanovište da partija treba da se bori za federativno uređenje Jugoslavije. Na plenumu CK Komunističke partije Jugoslavije u Splitu od 9. do 10. jula 1935. potvrđeno je stanovište o federativnom uređenju države, gde bi Bosna i Hercegovina bile posebne federativne jedinice.

Posle dolaska Josipa Broza Tita za generalnog sekretara 1937, kad se u partiji rasčišćavaju ideološke razlike i suzbija sektaštvo, produbljuje se i koncepcija o federativnom preuređeuju Jugoslavije. Ovako zamišljenom preuređenju države, još od početka, prilagođena je organizacija Partije. Pred drugi svetski rat, pojedine istorijske pokrajine u vidu nacionalnih partija, kao u Hrvatskoj i Sloveniji, ili pokrajinskih komiteta, kao u drugim pokrajinama, dobivaju svoja partijsko-politička rukovodstva. Takvu partijsku organizaciju dobila je Komunistička partija u Bosni i Hercegovini.

Vršeći svoju reorganizaciju i konačno razrađujući svoju koncepciju budućeg preuređenja države, Komunistička partija Jugoslavije napušta u isto vreme staljinističko gledište da Jugoslaviju treba razbiti na njene nacionalne delove. Mesto toga, ona usvaja stanovište da je Jugoslavija nastala istorijskom težnjom i voljom svojih naroda, da je njeno održanje u interesu tih naroda, zato je treba braniti, ali kroz socijalističku revoluciju preurediti u zajednicu slobodnih ljudi i slobodnih ravnopravnih naroda, organizovanih u federativno uređenoj socijalističkoj republici.

Gledište Komunističke partije pred drugi svetski rat da Jugoslaviju treba braniti, ali je revolucijom preurediti u socijalističku federativnu republiku, bilo je od ogromnog značaja za budućnost ove države. U aprilskom ratu 1941. fašistička Nemačka i njeni saveznici Italija, Mađarska i Bugarska razbile su vojsku stare Jugoslavije za nekoliko dana i prisilile je na kapitulaciju. Vojnom porazu Jugoslavije u aprilskom ratu sledila je njena podela među fašističke države i njihove pomagače. Bosna i Hercegovina ušle su u sastav ustaške Nezavisne Države Hrvatske. Ovu prividno nezavisnu državu, u stvari,

bile su okupirale nemačke i italijanske vojske. Druge zemlje pripajane su okolnim državama ili su ostale pod okupatorskim režimom, kao Srbija.

Naglom slomu države, u proleće 1941, sledile su ne samo pooštrene nacionalne i verske borbe među narodima i verama nego i pooštreni klasni sukobi. Od 1918. nagomilani privredno-društveni, kulturno-politički i društveno-politički problemi izbili su sad na površinu. Stare društvene snage pokolebane porazom, ali nepoučene slomom, nastavile su svoju politiku raspaljivanja nacionalnih i verskih sukoba. S druge strane, većina buržoaskih stranaka i pokreta nastavlja svoju borbu od pre rata protiv naprednih oslobodilačkih snaga, koje je predstavljao narodnooslobodilački pokret sa Komunističkom partijom na čelu. U pooštrenoj klasnoj borbi buržoazija traži i nalazi potporu u službi fašističkih okupacionih snaga.

Sa ovakvih stanovišta posmatrali su građanski pokreti i ljudi i buduće preuređenje države ako dođe do njene obnove posle završetka drugog svetskog rata. Ostaje se pri trijalističkom rešenju državnog uređenja kako se počelo izgrađivati 1939. sporazumom Cvetković—Maček. Razlika je u tome što ljudi oko pokreta Draže Mihailovića žele da pomere granice srpske federativne jedinice i preko onih delova severne Dalmacije, Like, Korduna i Banije gde Srbi imaju većinu. Javlja se i težnja da se Banovina Hrvatska potpuno razbije na taj način što bi Srbija, preko Banije i Korduna, dobila zajedničku granicu sa Slovenijom. Vođi Hrvatske seljačke stranke, neposredno posle potpisivanja Sporazuma Cvetković—Maček u leto 1939, pokazivali su nezadovoljstvo s određenim granicama u Bosni i Hercegovini. Ako se već nisu mogle dobiti granice na Drini, Vlatko Maček i njegova okolina planirali su da ih menjaju u korist Hrvatske. Ukoliko bi fašističke sile izgubile rat i Jugoslavija se obnovila, oni još 1944. pomišljaju da u Bosni i Hercegovini traže granicu linijom reka Bosna-Neretva. Izbeglička vlada u Londonu, celo vreme rata, gubila se u neplodnim raspravljanjima oko ovih pitanja. Prema svim tim planovima, Bosna i Hercegovina bi ostale i dalje podeljene. Pomišljalo se pri tom i na preseljavanje hrvatskog sveta iz oblasti koje bi pripale Srbiji, a srpskog sveta iz oblasti koje bi pripale Hrvatskoj. Na tako nizak stepen bila je, dakle, pala ideja jedinstva jugoslovenskih naroda i njihove države kod građanskih ljudi i pokreta iz stare Jugoslavije.

Pred ovakvim protivnikom u zemlji, pa i u Bosni i Hercegovini, nalazila se Komunistička partija Jugoslavije, kad je u leto 1941. počela narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju u jugoslovenskim zemljama. U Bosni i Hercegovini njoj je bio neobično težak zadatak. Raspaljene nacionalne i verske borbe, podsticane ne samo od strane okupatora, nego i reakcionarnih buržoaskih i versko-kulturnih snaga, morale su biti najpre ograničene, a potom suzbijene. Narodnim masama morali su se dati novi ideali i nova stremljenja. Ona u tom smislu i u Bosni izbacuje nove parole: ne predaja, nego odbrana zemlje od okupatora, mesto nacionalne i verske borbe, ističe se bratstvo i jedinstvo zasnovano na njihovoj punoj ravnopravnosti. Ratom i borbom obnovljena država mora biti izgrađena kao socijalistička zajednica. Istupajući protiv svih starih društvenih snaga i protiv svih starih političkih i kulturnih vrednosti, Komunistička partija uspela je i u Bosni pod najtežim uslovima iznenađujuće brzo da otrgne mase od starih reakcionarnih snaga i privuče ih sebi. Mislim da je to bilo veće delo nego vojničke pobede koje je narodnooslobodilačka vojska izvojevala u drugom svetskom ratu.

Komunistička partija je u Bosni i Hercegovini organizovala i sebe i narodnooslobodilački pokret na federalističkom načelu. Pored Pokrajinskog komiteta partije, javlja se i vojna organizacija. Na sastanku u Stolicama, septembra 1941, rešeno je, između ostalog, da se za Bosnu i Hercegovinu oformi poseban štab. Vojni štabovi u narodnooslobodilačkom ratu, pored partijske organizacije, imali su i veliki udeo u organizovanju vojnog i političkog narodnooslobodilačkog pokreta i narodne vlasti u Bosni i Hercegovini uopšte. Na Prvom zasedanju AVNOJ-a u Bihaću, novembra 1942, donesena je Odluka o stvaranju zemaljskih veća za buduće federativne republike, među njima i za Bosnu i Hercegovinu.

Borbe s okupatorom u 1943. ometale su sprovođenje ovih odluka. Tek posle kapitulacije Italije, u septembru 1943, kad narodnooslobodilački pokret uzima puni zamah u celoj državi, a međunarodni položaj dozvoljava otvorenije nastupanje, moglo se pristupiti sprovođenju u život odluka Prvog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću. Pred Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu, pre dvadeset pet godina, održano je Prvo zasedanje ZAVNOBiH-a (Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine) u Mrkonjić Gradu 25, 26. novembra 1943, kao najvišeg **zakonodavnog i upravnog** tela Bosne i Hercegovine. Zasedanju su prisustvovala 193 delegata. Jedan od prvih zadataka koje je Veće sebi postavilo bio je »snaženje oružanog bratstva Srba, Hrvata i Muslimana«. Nekoliko dana posle Zasedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu održano je Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu 28. i 29. novembra 1943. AVNOJ je potvrdio odluke ZAVNOBiH-a i postavio temelje federativnog uređenja nove jugoslovenske države. Na osnovu odluka u Jajcu i Mrkonjić Gradu, ZAVNOBiH je na svom Zasedanju u Sanskom Mostu od 1. do 3. jula 1944. izvršio svoje konstituisanje kao najviša zakonodavna i upravna vlast u Bosni i Hercegovini.

Posle oslobođenja zemlje u proleće 1945, ZAVNOBiH je svoje sedište premestio u Sarajevo, gde će biti sastavljena i vlada Bosne i Hercegovine. Konačan položaj Bosne i Hercegovine kao socijalističke republike u okviru Federativne Socijalističke Republike Jugoslavije utvrđen je Ustavom od 1. januara 1946.

Summary

After a short survey of the mediaeval Bosnian state, the author deals with the position of Bosnia under the Turks, Austro-Hungary, with the position of Bosnia and Herzegovina in the World War I, in the pre-war Yugoslavia, and finally in the Peoples' Liberation War and Socialist Revolution, 1941—1945.

After the Turkish invasion, Bosnia had the same social and political order as the other provinces of the Turkish empire. Due to islamization, Moslem population came into existence descending largely from the local petty gentry and peasants. Converts to Islam retained many specific characteristics not only in language but also in customs, making themselves — at the same time — a part of the religious community of Moslem nations that the Turkish empire represented from the very beginning.

Neither the Moslems nor the Orthodox and Catholic Christians, Serb and Croats, kept the tradition of the mediaeval Bosnian state. Both peoples cherished the memories of their Serbian and Croat mediaeval states respectively. In the XIX century, when the national awakening among Serbs and Croats took place, Bosnian Serbs and Croats turned to their cultural and political centres outside Bosnia, to Serbia and Croatia respectively, endeavouring to become parts of their territories. These endeavours were meant to be stopped by the occupation of Bosnia and Herzegovina by Austro-Hungary in 1878. Due to tangled relationships between Austria and Hungary, it had been decided that Bosnia and Herzegovina should stay outside of either half of the Monarchy, that the two provinces should be governed by a military governer, civil rule being given to the Land Government under the direction of a common treasury with a civilian commissioner at its head. Under such conditions, among the Orthodox and Moslem population emerged — as a reaction against the policy of the Monarchy — a movement for religious and educational autonomy which developed into a vast movement for the autonomy of Bosnia and Herzegovina under the sovereignity of the Turkish sultan. Since 1878 the Moslems saw in such an autonomy the most convenient solution of their endeavours, and the Serbs a stage on their way to union with Serbia and Montenegro.

In 1908 Austro-Hungary annexed Bosnia and Herzegovina which did not bring about any change in its relationship to the two halves of the Monarchy. Since then conflicts between the people and the Austro-Hungarian authorities became more frequent and intense. The climax of this resistence was the assassination of the Crown Prince Ferdinand by Gavrilo Princip. The Young generation rejected the idea of both Great Serbia and Great Croatia, its ideal being in common possession of Bosnia and Herzegovina within the boundaries of the common Yugoslav state.

In the new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, the idea of centralism became dominant due to the fact that it was supported by the right-wing conservative capitalists. By the Constitution of 1921, Bosnia and Herzegovina was divided into counties. After the introduction of dictatorship on January 6, 1929, Bosnia and Herzegovina were divided into 4 duchies of which only Vrbaska had all its territory on Bosnian land. Ten years later Bosnia and Herzegovina were divided, by the agreement of Cvetković—Maček, between Croatia and Srbia. It has been proved historically that such a policy of intensifying national controversies was the cause of the quick collapse of the Yugoslav state in the April war in 1941.

Stepping out against all the old social forces, CPY succeeded, even in Bosnia, under very hard conditions, in winning the masses from the reactionary forces and in attracting them to take part in the Peoples' Liberation War. CPY launched new slogans: Not surrender but defence against the invador, fraternity brotherhood founded on full equality of peoples of B&H replaced the old national and religious intolerance. After the capitulation of Italy, Peoples' Liberation Movement took full sway and the First Session of ZAVNOBIH* took place in the town of Mrkonjić on November 25—26, 1943 which carried out the resolutions of the First Session of AVNOJ held in Bihać in November 1942, regulating the creation of Land Anti-Fascist Councils. One of the first tasks of ZAVNOBIH, the only political representative of the peoples of Bosnia and Herzegovina, was »strengthening of the brotherhood-in-arms of Serbs, Croats and Moslems«. Grounded on the resolutions of the Second Session of AVNOJ in Jajce, ZAVNOBIH on its Second Session at Sanski Most on June 30 to July 2, 1944 constituted itself into the supreme legislative and executive authority in Bosnia and Herzegovina. That is how — in the course of the Peoples' Liberation War and the Socialist Revolution — conditions were created for the formation of the Republic of Bosnia and Herzegovina, an equal member with the other federal republics of SFRY.

Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima

Avdo Sućeska

Stanje u Bosni i njen položaj u periodu osmanlijske vladavine karakterišu značajne specifičnosti u poređenju s ostalim našim zemljama kojima su vladali Turci. Te specifičnosti bile su posljedica različitih faktora. Pri tome je značajnu ulogu odigrala činjenica što se stanje u Bosni, već u periodu turskog osvajanja, znatno razlikovalo od stanja u drugim našim zemljama. To je olakšalo potpunije i šire uključivanje ranije strukture u ekonomsko-društvenu i političku organizaciju Osmanskog Carstva. Time je ostvaren izvjestan kontinuitet iz predosmanske Bosne; on se u dobroj mjeri kretao pravcem postepenog oformljavanja specifičnog muslimanskog društva.

Turci su prilikom osvajanja uništili Bosansku feudalnu državu i njene najviše predstavnike (kralja i ostale najkrupnije feudalce) i time razrušili njenu državnost. Pri tome, oni su nastojali, i uglavnom uspjeli, da, koristeći se protivurječnostima koje su razdirale Bosansku feudalnu državu, privuku na svoju stranu velik dio svih slojeva bosanskog stanovništva i time ga učine ne samo snažnim osloncem svoje vlasti već i nosiocem i braničem osmanske državne ideje. Na taj način u Bosni su sačuvane domaće državotvorne snage, koje su naročito došle do izražaja u posljednjim stoljećima turske vlasti. Odlučujuću ulogu, u tom pogledu, odigrale su na početku turske vladavine dvije značajne činjenice: uključivanje velikog broja sitnih i potomaka krupnih domaćih feudalaca, koji su vrlo rano primili islam, u osmansku feudalnu (timarsku) organizaciju, i islamizacija ogromnog broja bosanskog seljaštva.

Uporedo sa osvajanjem pojedinih krajeva Bosanskog kraljevstva, popunjavani su redovi turskih spahija domaćim ljudima, koji su, umjesto ranijih feudalnih baština, dobivali od sultana timare i zijamete. Pravna priroda timara i zijameta u Bosni u početku nije se razlikovala od pravne prirode tih posjeda u ostalim zemljama Osmanskog Carstva, jer ni u Bosni posjednici timara i zijameta nisu bili njihovi vlasnici. Ali se timarska organizacija u Bosni vrlo brzo počela da razvija u pravcu stabilizacije feudalnih posjeda u rukama domaćih spahija. Na to je uticalo nekoliko važnih činjenica. Prvo, timari i zijameti značajnog broja bosanskih feudalnih porodica bili su formirani od njihovih starih plemenitih baština. Spahije su, osim toga, na mno-

gim posjedima drugih spahija imali svoje čifluke koji su, u stvari, predstavljali njihove stare baštine. Ti čifluci imali su status tzv. rajinske zemlje, zbog čega su njihovi vlasnici bili dužni da daju određenu rentu drugim spahijama. To znači da je znatnim dijelom održan kontinuitet posjedovanja zemlje od strane pojedinih spahijskih porodica. Ta činjenica je kasnije odigrala značajnu ulogu u pretvaranju timara i zijameta u čifluke i postepenom sticanju vlasničkih prava i na tim posjedima. Drugo, u Bosni je vrlo rano zavedena na zakonu osnovana praksa da se timari i zijameti dodjeljuju samo domaćim spahijama. To je snažno uticalo na dalje jačanje pozicija domaćeg plemstva u spahijskoj organizaciji. Treće, već koncem XVI stoljeća bosanskim spahijama je priznato potpunije nasljeđivanje timara i zijameta. Sultanovim fermanima priznato im je pravo da timare nasljeđuju isključivo pripadnici njihovih porodica (odžakluk timari). Konkretno, od konca XVI stoljeća u Bosni timari i zijameti nasljeđivani su kolektivno, i to ovim nasljednim redom: sinovi ostavioca sposobni za nošenje oružja; ako nije bilo sinova, onda braća; ako nije bilo braće, onda unuci po muškoj liniji; a ako nije bilo ni unuka, onda dalji muški rođaci; a ako ni njih nije bilo, onda najbliži muški potomci po ženskoj liniji.

Relativno rano uspostavljanje odžakluk timara omogućilo je da znatan broj tadašnjeg bosanskog plemstva i njihovi potomci zadrže dugi kontinuitet uživanja timara, što znači da su mnoge bosanske spahije i tim putem održale kontinuitet svojih posjeda. Između ostalog, to se može zaključiti na osnovu činjenice što u nekim turskim dokumentima pojedini uživaoci timara tvrde za sebe i svoje pretke da drže te posjede još od osvojenja Bosne (feth-i hakanidenberi).

Odžakluk timari su na više načina uticali na učvršćivanje zemljišnih posjeda pojedinih spahijskih porodica, kao i na jačanje njihovog društvenog i političkog položaja kao povlaštenog staleža. Prvo, posjed je s generacije na generaciju ostajao u rukama jedne porodice. Time se ustaljivalo uvjerenje o vječnosti feudalnih prava. Drugo, sistem odžakluk timara je pogodovao razvoju procesa čiflučenja u interesu uživalaca odžakluk timara, jer su oni svoje timare vrlo često pretvarali u čifluke i na taj način faktičkim putem postajali ograničeni (mirijski) vlasnici zemlje (čifluk sahibije). Treće, ustanova odžakluk timara pogodovala je konzerviranju svih feuda, bez obzira na njihovu veličinu, i olakšala borbu uživaocima timara i zijameta protiv mogućih zloupotreba provincijske upravne hijerarhije, i na taj način onemogućila cvjetanje feudalne anarhije, kakva je bila u drugim provincijama Osmanskog Carstva.

Istaknuti i drugi momenti pomogli su izueztno u učvršćivanju položaja domaćeg muslimanskog plemstva u Bosni i za nekoliko stoljeća učinili ga osnovnim faktorom u političkom životu zemlje. To, naravno, ne znači da su svi bosanski plemići imali isti društveni i politički položaj, ali se za sve može reći da su, na određen način, sačinjavali politički narod u feudalnom smislu riječi, dok su stvarni udio u vlasti imali samo najistaknutiji predstavnici spahijskog staleža, uživaoci većih posjeda (zijameta). Njihov istaknutiji položaj ogleda se i u činjenici što su muški članovi zajimskih porodica najčešće nosili titulu beg (knez). U početku su uživaoci zijameta (zajimi) bili komandanti manjih spahijskih jedinica i kao takvi zvali se subaše. U klasičnom osmanskom periodu iz tih porodica regrutovani su raznovrsni funkcioneri spahijske organizacije (sandžakbezi, alajbezi, ćeribaše), lokalni upravno-poli-

cijski funkcioneri (vojvode, subaše, muteselimi), visoki funkcioneri bosanskog Divana (vezirov ćehaja, timar defterdar, timar teskeredžija i dr.) i kapetani u bosanskim kapetanijama. Jednom riječi, sva lica koja su vršila neku vlast i mogla da utiču na vlast bosanskog vezira, a na taj položaj su vrlo često, naročito ranije, imenovani pojedinci rodom iz Bosne. Premda su pojedini funkcioneri često smjenjivani, pravilo je bilo da se na njihova mjesta postavljaju opet lica njihovog društvenog ranga, čime je stvarni politički uticaj ostajao uvijek u istom društvenom krugu, to jest u krugu najuticajnijih i najmoćnijih begovskih porodica. Njihovi predstavnici bili su nosioci javnog mnjenja i kao najugledniji predstavnici svog staleža spadali su u kategoriju tzv. vilajetskih ajana (âyân-i vilâyet). Kao takvi, oni su, zajedno sa najvišim predstavnicima duhovnog reda (ulema), bili nosioci i predstavnici javnog mnjenja, a mnogi, kao što je rečeno, i stvarni nosioci vlasti.

Materijalnu osnovicu njihovog istaknutijeg položaja činili su u početku feudalni posjedi (timari, zijameti), ponegdje čifluci, zatim unosne plate dobivene od prihoda od državnih posjeda (hasova, mukata, malikana) i od vakufa. Zahvaljujući svome povoljnom ekonomskom položaju i političkom uticaju, svi su vrlo rano počeli da svoje ekonomske pozicije jačaju putem čifluka koji su nastajali na razne načine. Mnogi od njih su čifluke stvarali kupovinom zemlje. Oni pojedinci koji su bili članovi bosanskog Divana i nalazili se blizu vlasti, dolazili su do čifluka i putem različitih zloupotreba koje su im vrlo često, naročito kasnije, bile omogućene i činjenicom što su mnogi posjedi, zbog stradanja bosanskih spahija i ostalog stanovništva u ratovima i od kuge, ostajali bez svojih posjednika. Neki od istaknutijih glavara su dolazili u posjed čifluka i ukmećivanja njihovih ranijih vlasnika (raje) primjenom sile, što se, izgleda, kasnije često dešavalo u Bosanskoj krajini i sjeveroistočnoj Bosni. Znatan broj gornjih slojeva spahijskog staleža uvećavao je svoje bogatstvo i putem zakupa raznih državnih prihoda, koji su davani u ograničeni zakup (mukata) ili doživotno (malikana). Najzad, naročite mogućnosti za bogaćenje imali su oni pojedinci koji su vršili vlast i kao takvi bili ovlašteni da ubiru razne dažbine u korist bosanskog vezira. To se često dešavalo od XVIII vijeka, kada je bio zaveden poseban namet za vezira tzv. taksit, koji su od cjelokupnog stanovništva koje je posjedovalo zemlju (čifluke) ubirali ajani i kapetani kao nosioci vlasti u kadilucima.

Položaj srednjih i sitnih spahija znatno se razlikovao od položaja gornjih slojeva tog staleža. I oni su uživali spahijska lena (timare), a prihodi su im bili znatno manji. U stvari, većinu pripadnika spahijskog staleža sačinjavale su sitne spahije, među kojima je bio znatan broj sa prihodima od svega nekoliko dukata godišnje. Ekonomski položaj znatnog broja spahija bio je sličan položaju srednjih seljaka. U nemogućnosti da se izdržavaju prihodima sa timara, takve spahije i članovi njihovih porodica zadržavali su svoje ranije seljačke posjede (baštine i čifluke), obrađivali ih u svojoj režiji i davali rentu drugim spahijama. Uviđajući činjenicu da je bez držanja seljačkih posjeda (čifluka), naročito kasnije, ugrožena njihova materijalna egzistencija, i sitne spahije su nastojale da stvaraju čifluke. Proces stvaranja tih čifluka bio je dugotrajan. Ispoljavao se na razne načine, ali je, čini se, preovlađivao sistem pretvaranja timara u čifluke, pri čemu je često nalažena i legalna forma. U tome im je, naročito kasnije, išla na ruku činjenica što su zbog pomora od kuge i drugih nedaća mnogi njihovi i tuđi posjeti ostajali pusti i tako postali podesni za pretvaranje u čifluke. Na opustjele posjede

domaće spahije, kao čifluk sahibije, naseljavali su hrišćansko stanovništvo sa strane. U istočnoj i centralnoj Bosni, kao i u istočnoj Hercegovini, naseljavano je pravoslavno stanovništvo iz Crne Gore, istočne Hercegovine i Sandžaka, a u zapadnoj Hercegovini katoličko stanovništvo iz Dalmacije. Intenzivan proces kolonizacije započinje u posljednjim stoljećima turske vlasti u Bosni, a naročito je bio snažan i intenzivan, izgleda, u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća. Kolonisti su naseljavani ne pod uslovima koji su važili za timarski, već za čiflučki sistem; to jest oni su naseljavani na zemlju (čifluke) čiji su mirijski vlasnici bile domaće spahije (čifluk sahibije) i sa obavezama na naturalnu rentu. U nekim dijelovima Krajine i sjeveroistočne Bosne, gdje je čiflučenje vršeno i nasilno, uglavnom od strane krupnih čifluk-sahibija, kombinovana je naturalna i radna renta. Ukoliko sitne spahije nisu mogli doći do tuđe radne snage (kmetova), oni su obrađivali zemlju u vlastitoj režiji i tako se postepeno približavali statusu slobodnih seljaka. Iako su bili lično slobodni i formalno povlašteni, uticaj ovih mnogobrojnih spahijskih krugova na politiku jedva se razlikovao od uticaja običnih muslimanskih seljaka. U istom položaju nalazili su se čuvari tvrđava na Krajini i u unutrašnjosti zemlje, koji su kao i spahije na način odžakluka (nasljeđivanje u porodici) dobivali prihode za obavljanje svojih dužnosti.

Drugu značajnu specifičnost, koja je udarila pečat istorijskom razvitku Bosne pod Turcima, predstavlja prelaženje na islam velikog dijela bosanskog stanovništva.

Pitanje različitih aspekata islamizacije u Bosni nije obrađeno kako treba. Ali, na osnovu sadašnjeg stanja nauke, moguće je tvrditi da se ona odvijala kao jedinstven proces od početka turske vlasti, i da je bila naročito intenzivna u XVI stoljeću, i da je na početku XVII stoljeća dostigla svoj vrhunac. Koliko je napredovao proces islamizacije do tog vremena, najbolje nam svjedoče podaci iz prve polovine XVII stoljeća, iz kojih se vidi da su tada više od dvije trećine stanovništva u Bosni bili Muslimani.

Najinteresantniji fenomen islamizacije predstavlja prelaženje na islam ogromnog broja bosanskih seljaka, što nije bio slučaj ni u jednoj drugoj našoj zemlji. U tome su presudnu ulogu odigrali ideološki, psihološki i socijalni momenti, među kojima se, po mom mišljenju, nipošto ne smije zanemariti tzv. bogumilska komponenta. Njen uticaj je naročito bio snažan u dijelovima klasične Bosne (dijelovi istočne i centralne Bosne), gdje su se pojavili prvi Muslimani i gdje je kasnije proces bio najintenzivniji i najdublji. U širenju islama važnu ulogu odigrala je propaganda osvajača da će bosanskim seljacima koji su u feudalnoj bosanskoj državi bili do kraja obespravljeni i nemilosrdno eksploatisani, olakšati položaj i obezbijediti izvjesne privilegije, koje su zaista ostvarivane. Tu na prvom mjestu spada privilegija, koju je bosanskim Muslimanima dao osvajač Bosne Mehmed II (Fatih), da svoje mladiće daju u janjičarski podmladak (adžemi oglan). Time je, tako reći, svim Muslimanima omogućeno da se penju do najviših vrhova vojničke i državne hijerarhije. Tu su spadale još izvjesne olakšice u plaćanju dažbina spahijama i državi, o čemu ćemo kasnije govoriti.

Sve do kraja XVII stoljeća Muslimani seljaci su, kao i hrišćani, imali status raje. To znači da su spadali u kategoriju zavisnih ljudi obaveznih da daju feudalnu rentu (desetinu i dr.) svojim spahijama i da vrše izvjesne usluge u korist države. Tada su seljaci Muslimani kao i hrišćani trpjeli izvjesne zloupotrebe spahija koji su pokušavali da ih potčine dvostrukoj eks-

ploataciji, to jest da stvaraju i proširuju svoje čifluke na račun njihovih posjeda, protiv čega su se seljaci žalili Porti. Kasnije, međutim, te pojave su bile rjeđe, jer se tada, tokom XVIII stoljeća, više osjećala glad za radnom snagom nego za zemljom.

Iako se položaj muslimanskih seljaka izvjesno vrijeme nije bitno razlikovao od položaja hrišćanske raje, čiji je broj u XVII i XVIII stoljeću bio znatno manji, seljaci Muslimani su od početka imali izvjesne povlastice koje su im otvarale mogućnost da, u određenim okolnostima, postanu lično slobodni. Oni nisu bili obavezni da spahijama daju ličnu novčanu rentu od glave na koju su bili obavezni svi odrasli muškarci hrišćani. Dalje, Muslimani su bili oslobođeni podaničkog poreza na glavu (harač — džizija). U nekim krajevima Bosne od početka turske vladavine seljaci Muslimani su bili obavezni na vojnu službu, naročito u slučaju upada neprijatelja u Bosnu, zbog čega su bili oslobođeni (mu af) posebnih državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye. Obaveza svih bosanskih Muslimana na vojnu službu češće se javlja od vremena nazadovanja Osmanskog Carstva, a postaje, tako reći, stalnom od XVIII stoljeća, to jest od vremena kada je Bosna postala granični pašaluk Osmanskog Carstva prema njenim tada najagresivnijim susjedima — Austriji i Mletačkoj Republici. Učešće seljaka Muslimana u vojnoj službi uticalo je na dalje smanjivanje posebnih doprinosa državi, pa su svi seljaci faktički postajali mu af (oslobođeni državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye). To im je bilo potvrđeno posebnim naredbama centralne vlasti. Na toj osnovi se i kod seljaka Muslimana učvršćivala svijest o njihovom posebnom položaju u Carstvu za čiju su egzistenciju bezbroj puta žrtvovali svoje živote i imetke. Te žrtve im, izgleda, nisu teško ni padale, jer su svi bosanski Muslimani Osmansko Carstvo smatrali svojom muslimanskom državom, čija je odbrana bila njihova vjerska dužnost (farz). U sultanu su gledali poglavara države i islamske zajednice (halifa), kome je vlast povjerena od boga i kome se mora po vjerskoj dužnosti pokoravati. Takav razvoj stvari, u uslovima prorjeđivanja muslimanskog stanovništva, među njima naročito spahija, pod uticajem ogromnih stradanja na stranim ratištima i od raznih teških bolesti (naročito kuge), otvarao je mogućnost za seljake Muslimane da postanu slobodni vlasnici zemlje (čifluk-sahibije) koju su obrađivali (čifluci). Na toj osnovi su nekadašnji zavisni muslimanski seljaci (raja) postajali slobodni seljaci, u kom statusu ih je najveći broj zatekla austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine.

U širenju islama na selu značajnu ulogu odigrali su gradovi kao središta muslimanske kulture i civilizacije. Većina gradova u Bosni podignuta je u doba Turaka. Gradovi su se razvijali kao središta zanatstva i trgovine koja su bila organizovana na orijentalni način, kao upravni i sudski centri, i kao obrazovni i duhovni centri svih Muslimana.

U gradovima je u početku živio znatan broj hrišćana. Međutim, brzom islamizacijom gradovi su postali pretežno muslimanski sa neznatnim brojem pravoslavnih, katolika i Jevreja. Nagli porast muslimanskog stanovništva nastao je na prvom mjestu kao posljedica islamizacije domorodaca građana i islamiziranih seljaka koji su se neprekidno naseljavali u gradove. Pored opštih uzroka koji su pogodovali širenju islama u Bosni uopšte, gradsko stanovništvo su islamu privlačile i izvjesne privilegije. Ono je bilo lično slobodno, jer nije imalo nikakvih feudalnih obaveza. Osim toga, Osmansko

Carstvo je sve građane Muslimane oslobodilo i posebnih državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye.

Sastav gradskog muslimanskog stanovništva bio je šarolik. Tu su, na prvom mjestu, spadali razni slojevi muslimanskog sveštenstva i duhovne inteligencije, kao što su bili vjerski službenici (muezini, imami, hatibi, vaizi), učitelji u osnovnim (mekteb) i profesori u srednjim školama (medrese) tj. mualimi i muderisi. Zatim tumači šerijata i kanuna (muftije) i šerijatski suci (kadije). Najzad, u gradovima su imali često svoje sjedište i vojno-policijski organi. Izuzimajući sitne vjerske službenike, ovaj dio gradskog stanovništva imao je izuzetno privilegisan položaj. Imali su visoke prihode i razne materijalne beneficije koje su dobivali od države ili od islamskih vjerskih zadužbina (vakufa). Osobito istaknut položaj imali su najviši predstavnici uleme — muftije, kadije, muderisi i vaizi. Kao takvi, oni su spadali u kategoriju uglednih lica (ajan i ešraf) i činili krug onog najvišeg sloja koji je u gradovima, i ne samo u gradovima, formirao javno mnjenje i imao značajan uticaj na vlast.

Najveći broj gradskog stanovništva predstavljali su zanatlije i trgovci, koji su bili organizovani u esnafe (cehove). Esnafska organizacija imala je zadatak da štiti položaj svih članova i da im izriče disciplinske mjere za izvjesne prestupe.

Zanatlije i trgovci su živjeli od svoga rada, ali su bili lično slobodni. U klasičnom periodu Osmanskog Carstva nisu imali nikakvih feudalnih niti materijalnih obaveza prema državi, jer su vrlo rano bili oslobođeni od tereta u korist države avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye, to jest bili su mu af. Zbog toga su zanatlije i trgovci Muslimani bili dužni da daju određen broj vojnika (sejmen) za odbranu granica Bosne i da ih snabdijevaju opremom i hranom. Njihova stalna vojna obaveza došla je do izražaja kasnije, od kraja XVII stoljeća, kada je zapadna granica Osmanskog Carstva išla sadašnjom granicom Bosne i Hercegovine. Na to je uticala i okolnost što se od tada počela snažnije da ostvaruje povezanost između esnafske i janjičarske organizacije, jer se od tada veći broj janjičara zbog neredovnih plaća posvećuje zanatstvu i trgovini. Od tada janjičari i njihovi potomci postaju gospodari u gradskoj privredi i unose u esnafsku organizaciju svoja shvatanja i svoje ranije stečene privilegije. U uslovima opadanja autoriteta centralne vlasti u provincijama, ti slojevi, zajedno sa svojim starješinama i gradskom ulemom, postaju faktički gospodari u gradovima i nastoje da bosanskom veziru i njegovim funkcionerima ograniče svaki jači uticaj na gradske poslove. U tom pogledu naročito je bila karakteristična situacija u Sarajevu i Mostaru. U tim gradovima su janjičarski elementi imali najveći uticaj, dajući snažan otpor nastojanjima vezira i njegovih funkcionera da gradsko stanovništvo oporezuju taksitom. Istina, na to su veziri u XVIII stoljeću imali pravo, jer je i gradsko stanovništvo, bez obzira što je ranije uživalo muafiyet, moralo da daje dio doprinosa za izdržavanje vezira, i to stoga što su gotovo svi slojevi gradskog stanovništva u bližoj i daljoj okolini gradova posjedovali manje ili veće čifluke. Pitanje kako je gradsko stanovništvo došlo u posjed tih čifluka, nije dovoljno jasno, pa ga treba proučiti. Ali, već sada se može tvrditi da je gradsko stanovništvo sticalo čifluke najčešće kupovinom, ali nije isključeno da su ih mnogi posjedovali kao svoje bivše baštine i čifluke. Težnja tih slojeva da posjeduju čifluke imala je svoju objektivnu podlogu u činjenici što su građani morali da učestvuju u vojnoj službi napuštajući

pri tom privremeno svoje glavno zanimanje i prepuštajući svoju porodicu da se izdržava sa zemlje (čifluka). Interesi gradskih slojeva, kao uživalaca čifluka dodirivali su se sa interesima ostalih posjednika zemlje (čifluk sahibija).

Tako je u Bosni postepeno nastajalo i oblikovalo se po formi i sadržaju jedno jedinstveno muslimansko društvo, jedna zajednica pored drugih zajednica (pravoslavne, katoličke i jevrejske). Bosansko muslimansko društvo se oformilo kao specifičan vid osmanskog društva, koje je u jednu cjelinu povezivala zajednička vjera islam i zajednička privrženost osmanskoj muslimanskoj državi čijim su posredstvom Bosanci postali Muslimani i na taj način tijesno povezali svoju sudbinu sa tom državom. Posredstvom jedinstvene vjere islama muslimansko društvo u Bosni usvojilo je jedinstvenu političku ideologiju i predstavljalo jedinstven kulturni krug. Na toj osnovi ono se formiralo kao posebna etnička zajednica i razvijalo kao poseban narod sa posebnim interesima i stremljenjima. Za razliku od nemuslimanskog stanovništva, koje se većinom nalazilo u zavisnom odnosu i potčinjenom političkom položaju, muslimansko društvo je imalo više staleža: spahije, sveštenstvo (ulema), gradski slojevi i zavisni muslimanski seljaci (raja).

Premda je sve muslimansko stanovništvo imalo povoljniji politički položaj od nemuslimana, svi Muslimani nisu bili jednako povlašteni. U povlaštenom položaju od početka turske vlasti u Bosni bili su: spahije, mustahfizi (čuvari tvrđava), ulema (pripadnici muslimanskog duhovnog reda) i janjičari. Naravno, ni svi ti slojevi nisu imali jednak društveni i politički položaj. Po svom ugledu i uticaju isticali su se oni pojedinci koji su bili ekonomski jači, po rangu viši, društveno priznatiji, obrazovaniji i učeniji. To su u spahijskoj organizaciji bili zajimi, bez obzira na položaj i funkciju koju su vršili (subaše, alajbezi, vezirov ćehaja, muteselimi i drugi); u redovima uleme to su bile kadije, muftije, muderisi, hatibi i vaizi; u janjičarskoj organizaciji njihove age i serdari; u gradskim posadama dizdari i druge age, a u kapetanijama — kapetani. Svi oni spadali su u glavarski sloj Bosne i bili pripadnici najuglednijih ljudi (ajan i ešraf). Slično svojim staleškim drugovima u drugim muslimanskim krajevima Osmanskog Carstva oni su sačinjavali elitu muslimanskog društva i bili stvarni predstavnici javnog mnjenja, a mnogi i direktni nosioci vojne i upravne vlasti (subaše, alajbezi, muteselimi, serdari, dizdari, ajani i kapetani).

Ostali dijelovi muslimanskog stanovništva spadali su, u stvari, u eksploatisanu masu. Jer, bez obzira što je položaj seljaka Muslimana i gradskih proizvođačkih slojeva bio nešto povoljniji od položaja hrišćanske raje, Muslimani proizvođači, a naročito seljaci Muslimani, morali su da podnose razne materijalne i lične žrtve prema spahijama, da učestvuju u odbrani granica Bosne i da doprinose izdržavanju bosanskog vezira i drugih državnih funkcionera. Ove poslednje obaveze datiraju još od kraja XVII, a ustaljuju se tokom XVIII stoljeća i traju sve do kraja turske vlasti u Bosni. Iako su seljaci Muslimani postajali slobodni, pod uticajem spomenutog oporezivanja u korist bosanskog vezira njihov položaj se faktički silno pogoršavao. To se dešavalo naročito od XVIII stoljeća dok su Muslimani u velikom dijelu Bosne još uvijek predstavljali glavnu zemljoradničku snagu stanovništva. Pritisnuti raznim doprinosima koji su ubirani prilikom ubiranja doprinosa u korist bosanskog vezira (taksit) i zloupotrebama organa lokalne vlasti, seljaci Muslimani počinju da pružaju otpor i da se otvoreno bune protiv

hosanskih vezira i domaćih lokalnih upravnih i sudskih funkcionera: ajana, kapetana, muteselima i kadija.

U pojedinim krajevima Bosne, najčešće u Sarajevu i njegovoj okolini, izbijale su bune seljaka Muslimana još u XVII stoljeću. Prva velika muslimanska seljačka buna pojavila se u prvoj polovini pete decenije XVIII stoljeća. Ona je zahvatila gotovo čitavo područje Bosne i Hercegovine i trajala više od deset godina. Ogorčeni na prekomjerno izrabljivanje i zloupotrebe vlasti bosanskih vezira i njihovih pomagača ajana, kapetana, kadija i dr., seljaci i gradska muslimanska sirotinja odbijali su da daju namete. Kada su vlasti pokušale da ih prisile na to, oni su se dizali na oružani otpor i ubijali pojedine predstavnike vlasti. Kad su organi vlasti počeli da primjenjuju represalije, seljaci su se masovno dizali i napadali predstavnike vlasti, njihove odrede i pomagače iz redova imućnih klasa (spahije, bogate trgovce i dr.), palili njihove domove, uništavali njihov imetak, opsjedali i razarali utvrđene zamkove itd. Glavna žarišta velike muslimanske seljačke bune bila su u Tešnju, Tuzli, Sarajevu, Livnu, Duvnu, istočnoj Hercegovini i Mostaru. Pored seljaka zemljoradnika, u pobunjeničkim redovima su ponegdje učestvovale i sitne spahije, siromašniji gradski slojevi (koji su zbog uživanja čifluka i sami morali da daju doprinos veziru i razne doprinose organima lokalne vlasti), kao i neki predstavnici duhovnog reda (ulema). Glavni i najistaknutiji vođa pobunjenih seljaka i gradske sirotinje bio je kadija Abdurrahman Muharemija iz Sarajeva. On je, izgleda, bio jedan od začetnika bune i njen najsposobniji i najdosljedniji organizator i vođa. Zbog toga je u odlučnom obračunu sa snagama bosanskog vezira Mehmed-paše Kukavice i glavom platio 1753. godine u okolini Zvornika.

Kao i sve seljačke bune u srednjem vijeku, i ova buna bosanskih seljaka izbila je spontano i odvijala se bez jasnog plana i programa i bez nekog čvrstog vođstva sposobnog da sve heterogene elemente poveže u jednu cjelinu i da im ukaže neku perspektivu.

Ubrzo po izbijanju, seljačka buna u Bosni počela je da poprima anarhičan karakter. Nju su izazivali, podsticali i nosili deklasirani elementi iz redova janjičarske organizacije (baše), oni su bunu iskoristili za sijanje straha, primjenu nasilja i pljačkanje vrlo često i nedužnog stanovništva, čime su izazivali njegov gnjev. Time su zasjenjivali prave uzroke bune, onemogućavali njen uspješan ishod i olakšavali posao organima vlasti da postepeno povrate svoj autoritet, te da osloncem na gornje slojeve muslimanskog stanovništva uguše bunu bosanskih seljaka.

Karakteristično je da su u početku ove bune neki njeni inicijatori u Sarajevu radili na stvaranju izvjesne domaće vojne organizacije. Ona je, izgleda, trebalo da učini nepotrebnim oporezivanje stanovništva u korist bosanskih vezira. Polazeći od prakse učešća svih bosanskih Muslimana u odbrani granica Bosne i održavanju reda u zemlji, ti krugovi su bili razvili akciju za stvaranje odreda seljačko-gradske vojske po janjičarskom uzoru; trebalo je da se njeni pripadnici zovu baše kao i janjičari u gradovima. Po zamisli inicijatora, tom vojnom organizacijom trebalo je da budu obuhvaćeni svi vojni redovi u Bosni, uključujući tu i posade u kapetanijama, kao i njihove komandante kapetane. Na toj osnovi razvio se žestok sukob sa nekim kapetanima na Krajini. Iz svojih klasnih razloga, kapetani nisu bili skloni da se pridruže ustanicima, jer su za očuvanje svojih pozicija vidjeli jaču garanciju u saradnji sa sultanom i bosanskim vezirom. Pokušaj formi-

ranja seljačko-gradske vojske propao je već u začetku, kako zbog otpora bosanskih kapetana, tako i zbog sebičnih motiva inicijatora ove zamisli — gornjih slojeva sarajevskog stanovništva — koji su dobrovoljne priloge sabirane u svrhu mobilizacije seljaka iskoristili za lično bogaćenje.

Seljački pokret bio je, uglavnom, ugušen do kraja 1757. godine na čitavom području Bosne i Hercegovine. Izvjestan pozitivan rezultat tog pokreta ispoljio se u tome što je kasnije bilo manje zloupotreba i što je uneseno više reda u oporezivanje. Ukoliko su se zloupotrebe i javljale, bile su sporadične i ograničene samo na nezakonito djelovanje izvjesnih funkcionera kojima je narod pružao otpor, a na neke dizao i ruku. Najzad, u seljačkom pokretu ispoljena je snažna klasna mržnja nižih protiv gornjih slojeva muslimanskog društva u Bosni, koja je u nesmanjenom vidu potrajala sve do kraja XVIII stoljeća.

Na početku XIX stoljeća Bosna i njeno cjelokupno muslimansko stanovništvo našli su se u sasvim novoj situaciji. To je doba kada je Osmansko Carstvo trpjelo teške udarce od spoljnih neprijatelja, naročito Rusa, i uzdrmavano otporom i bunama njenih hrišćanskih podanika. Najjače udarce Turcima u našim zemljama zadavali su tada nacionalno-oslobodilački pokreti Crnogoraca i Srba, što je imalo značajne reperkusije na raspoloženje i stav bosanskih Muslimana. Kako je nacionalno-oslobodilačka borba vođena pod parolom »za krst časni i slobodu zlatnu«, ona je imala ideološki vid sukoba Hrišćanstva i Islama i zato je brzo otupljivala klasni sukob među Muslimanima u Bosni i uticala na njihovo jedinstvo. U takvim okolnostima seljaci Muslimani potiskuju u zadnji plan klasnu mržnju prema gornjim slojevima muslimanskog društva, stupaju s njima zajedno u odbranu muslimanske osmanske države, što je ujedno značilo i odbranu vlastite fizičke egzistencije. Na otupljivanje klasne mržnje uticala je i činjenica što je muslimanskom stanovništvu u prvoj polovini XIX stoljeća postepeno bio olakšan položaj plaćanja državnih poreza. Oni tada taj teret počinju još više da dijele sa hrišćanskim kmetovima čiji se broj u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća počeo naglo da povećava snažnom kolonizacijom pravoslavnog stanovništva iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Na to stanovništvo prebacivana je postepeno obaveza prema domaćim čifluk sahibijama (davanje polovine, trećine, četvrtine, petine) i teret izdržavanja organa državne vlasti. To je ubrzo izazvalo snažan otpor kmetova protiv zloupotreba organa vlasti, zakupaca državne desetine i čifluk sahibija. Otpor se manifestovao u ustancima srpskih seljaka koji su kulminirali u ustanku u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini 1875—1878. godine.

I opšti politički položaj cjelokupnog muslimanskog stanovništva, naročito njegovih vladajućih krugova, u prvoj polovini XIX stoljeća počinje da slabi i tamni pod uticajem opšteg slabljenja Osmanskog Carstva u Evropi, čiji su tadanji sultani (Selim III i Mahmut II) pokušavali da reformišu stari sistem i da izgrade državu na savremenijim osnovama. Reformne zamisli trebalo je da budu konkretno ostvarene putem ukidanja klasičnih osmanskih ustanova (spahijske i janjičarske organizacije). Reforme su dalje imale ne samo da spasu Carstvo od propadanja nego i to da od teokratsko-apsolutističke monarhije otvore put postepenom oblikovanju takvog državnog sistema koji bi vodio obrazovanju ustavne monarhije. Zato su reforme predviđale formalnu jednakost pred zakonom svih podanika bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost i jednaku raspodjelu obaveza prema državi na sve poda-

nike prema njihovom imovinskom stanju. Vladajući krugovi u Bosni (ajani, kapetani, vrhovi uleme), kao i pripadnici janjičarske organizacije i tvrđavskih posada vidjeli su u tome opasnost za svoje pozicije. Zbog toga su nastojali da održe staro stanje, da se u Bosni ne provedu reforme, pa su na kraju pokušali da to spriječe silom, oružanom borbom koju su pružili više puta od 1827. do 1850. Najsnažniji otpor pružili su ostaci janjičara u Sarajevu i glavni nosioci vlasti u Bosni i Hercegovini u XVIII i prvim decenijama XIX stoljeća — ajani i kapetani. U svim tim pokretima jasno se ispoljila činjenica da su domaći povlašteni slojevi bili nosioci vlasti ili su se nalazili blizu te vlasti i da su živjeli u uvjerenju da se osmanska vlast i islamska vjera u Bosni može održati samo ako oni budu držali sudbinu zemlje u svojim rukama, kao što su to činili u toku čitavog perioda turske vladavine. I to, naravno, u okviru stare vojne organizacije i u okviru stare društveno-političke strukture, koja je istorijskim razvojem bila preživjela i morala da nestane.

Svoju težnju da održe stare pozicije manifestovali su najprije oni gradski slojevi muslimanskog stanovništva koji su bili pripadnici ili pristaše domaćih janjičara. Pod vođstvom svojih lokalnih starješina i nekih uglednih predstavnika uleme, oni su se suprotstavili provođenju carskog fermana o ukidanju janjičarskog odžaka. Najprije su, na brzinu, organizovali u Sarajevu skupštinu uglednih ljudi iz 32 bosanska kadiluka u oktobru 1826, sa koje su uputili sultanu predstavku (mahzar). U predstavci su istakli svoje zasluge za Osmansko Carstvo i izrazili neslaganje sa ukidanjem janjičarskog odžaka, ističući da je on u Bosni još uvijek sposoban da izvršava svoju ulogu u odbrani zemlje.

Odlučnost Carigrada da uništi ostatke janjičarstva u čitavom Carstvu bila je, međutim, nespojiva sa zahtjevom bosanskih janjičara. Zato su najviši predstavnici Porte u Bosni nastavili sa energičnim provođenjem naredaba o ukidanju janjičara, što je prisililo bosanske janjičare da pruže oružani otpor. Najjače njegovo uporište bilo je u Sarajevu. Međutim, otpor nije pokazao vidnije rezultate; Portin emisar bosanski vezir Abdurrahman-paša je uspio da ga silom uguši i da poubija glavne kolovođe bune (u proljeće 1827). Tom prilikom su opljačkani neki najbogatiji sarajevski trgovci. Abdurrahman-paša je to postigao zato što nije naišao na jednodušan otpor svih vladajućih slojeva bosanskog muslimanskog društva. Nije bilo potpune sloge čak ni među onim slojevima koji su bili najviše pogođeni ukidanjem janjičarskog odžaka, a da ne govorimo o predstavnicima uleme, kapetanima i ajanima. Istina, izvjestan broj ajana (iz Foče, Pljevalja, Rogatice, Višegrada, Vlasenice, Birča, Tuzle, Bijeljine, Tešnja, Zenice, Travnika, Skoplja, Livna, Mostara, Gacka i Nevesinja) bio je obećao svoju potporu Sarajlijama, ali se sve završilo na tom obećanju. Istovremeno, najveći broj kapetana neutralno se držao u pokretu bosanskih janjičara. Neki su, kao, npr., Husejin kapetan Gradaščević i Alibeg Fidahić čak i pomagali akciju bosanskog vezira.

Bilo je više razloga za odsustvo jednodušnosti bosanskog stanovništva u ovakvom krupnom pitanju. Odlučujući su, po mome mišljenju, heterogenost društvene strukture muslimanskog stanovništva koja je bila prožeta jakim elementima feudalizma i privrženosti bosanskih Muslimana ideji osmanske muslimanske države i njenom vrhovnom državnom i vjerskom poglavaru — sultanu (halifi). Jedinstvo bosanskih Muslimana bilo je moguće tada ostvariti samo u slučajevima kada su se morali konfrontirati sa vanjskim neprijateljem Osmanskog Carstva ili svojim unutrašnjim protivnicima (iz redova hri-

šćanskog stanovništva). Konfrontacija tog društva prema Osmanskom Carstvu izazivala je kolebanje čak i onih čiji su životni interesi bili pogođeni, a da ne govorimo o ostalim dijelovima stanovništva, naročito seljacima Muslimanima koji nisu imali mnogo razloga da podupiru antireformne akcije svojih glavara, koji su nerijetko bili njihovi eksploatatori i zulumćari, pa su najčešće stajali po strani. Najzad, znatan broj takvih pojedinaca nalazio se u redovima gornjih slojeva muslimanskog društva koji su svoj negativan stav prema otporu janjičara i njihovih pristaša nastojali da iskoriste za jačanje i učvršćivanje svojih pozicija. Sve to došlo je do još jačeg izražaja i kasnije u otporu bosanskih ajana i kapetana protiv ukidanja tih ustnova u Bosni.

Ustanova ajana razvila se u prvoj polovini XVIII stoljeća kada klasična struktura osmanske lokalne vlasti nije mogla da odgovori novonastalim vojnim i finansijskim potrebama države. Razorenost klasične vojne organizacije nametnula je državi potrebu da vrši mobilizaciju cjelokupnog muslimanskog stanovništva za odbranu države (nefir-i am), a nedostatak sredstava za izdržavanje aparata vlasti u provincijama nametao je zadatak da se ta potreba podmiruje putem posebnog oporezivanja podanika. Na toj osnovi pojavio se čitav niz novih poslova u kadilucima koje su počeli samoinicijativno da obavljaju pojedini velikaši iz grupe vilajetskih ajana još u XVII stoljeću. Ti poslovi su se u XVIII stoljeću uobličili u posebnu ustanovu koja je po nazivu njenih nosilaca ajana nazvana ajanluk.

Funkciju ajana u pojedinim kadilucima vršili su u početku izabrani pojedinci iz najistaknutijih i najuticajnijih velikaških porodica. Pošto je ajanstvo pružalo izvanredne mogućnosti za bogaćenje i učvršćenje vlasti pojedinaca, to su najjači velikaši ubrzo pokazali težnju da ga uzurpiraju za sebe, da ga vrše doživotno i obezbijede za svoje potomstvo. Time se manifestovala tendencija feudalizacije ove funkcije i učvršćivanja cjelokupne vlasti u kadilucima u rukama najuticajnijih velikaških porodica. Tako se u velikom broju kadiluka u Bosni ajanluk našao i u posjedu kapetana. Kako je funkcija kapetana bila nasljedna u porodici, to je prirodno i ajanluk u njihovim rukama postao nasljedan. Kapetani su ajanstvom pored vojne, stekli i političku vlast i tako tokom XVIII stoljeća izrasli u krupne feudalne glavare u pojedinim kadilucima.

U takvim uslovima su najuticajniji predstavnici bosanske feudalne klase, zahvaljujući ajanskoj funkciji, došli u mogućnost da se ponašaju kao pravi feudalci ne samo na svojim čiflucima nego i u kadilucima i nahijama. U tim oblastima oni su se ponašali slično krupnim feudalcima srednjevjekovne bosanske države. Štaviše, među bosanskim ajanima za razliku od bosanske feudalne vlastele, bila je jače izražena kolektivna klasna svijest, koja je izvirala iz potrebe uspješnijeg držanja hrišćanske raje i muslimanske sirotinje u potčinjenom društvenom položaju i uspješnijeg suprotstavljanja spoljnim neprijateljima. Djelujući kao neosporni gospodari u zemlji, bosanski ajani i kapetani su koncem XVIII i početkom XIX stoljeća pretvorili bosanski pašaluk u svojevrsnu konfederaciju ajana. Snaga te konfederacije počivala je na svijesti o potrebi zajedničkog nastupa protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja, na svijesti o potrebi suzbijanja eventualnih unutrašnjih narušilaca te ravnoteže, kao i na svijesti o potrebi smetanja predstavnika centralne vlasti (bosanskog vezira) da odlučnije djeluje protiv njihovih interesa. Jednom riječi, bosanski ajani su skoro čitavo jedno stoljeće učvršćivali svoju vlast

i tako stekli uvjerenje o svojoj neophodnosti i nezamjenjivosti u odbrani i čuvanju zemlje.

Ali, pošto je vlast ajana bila u osnovi suprotna centralističkim težnjama osmanskih sultana, koji su na početku XIX stoljeća počeli da na ruševinama starog poretka provode reforme (tanzimat) i postepeno izgrade novi oblik monarhije, težnje bosanskih ajana da sačuvaju stari poredak došle su neminovno u sukob sa tim nastojanjima centralne vlasti. U tim okolnostima bosanski ajani su se našli u dilemi ili da prihvate reforme i da se od polunezavisnih glavara u kadilucima preobraze u obične državne službenike ili da otporom pokušaju sačuvati stare odnose i staro stanje. Obje dileme su našle svoje pristalice: prva u Hercegovini, a druga u Bosni.

Kada nisu postigli saglasnost Porte da ne dira u stare odnose, neki najuticajniji bosanski ajani su se odlučili da oružjem spriječe namjere Porte. Iz toga se rodio poznati pokret bosanskih ajana na čelu sa Husejin-kapetanom Gradaščevićem, koga su izabrali za bosanskog vezira, a legitimnog turskog vezira protjerali iz Bosne. Time su bosanski ajani jasno manifestovali težnju da sačuvaju stečene ekonomske i društveno-političke pozicije i da i dalje igraju odlučujuću ulogu u političkom životu zemlje. Njihova namjera nije bila uperena protiv vrhovnog sultanovog suvereniteta u Bosni, već protiv turskog vezira kao posrednika u vlasti između njih i sultana. To je jasno došlo do izražaja u programu Husejin-kapetana Gradaščevića o kome on govori u jednom pismu upućenom austrijskom caru marta mjeseca 1832. godine. U tom pismu je Husejin-kapetan istakao da ostaje i dalje vjeran svom vrhovnom gospodaru sultanu, koga će uvijek vjerno, hrabro i podanički služiti i priznavati njegove zapovjesti, kao i ranije, ali pod uslovima:

1. da sultan ne nameće Bošnjacima »novu vjeru«, novi poredak i nove uredbe, koje nisu u skladu sa starim običajima i starom Muhamedovom vjerom, protiv čega se bosanski narod pobunio i stavio na kocku život i imetak;
2. da im sultan potvrdi i imenuje za vezira jednog Bošnjaka, a da im ne šalje za vezira strance (Turke), koji su ih svojim nasiljem uništavali i odnosili iz Bosne njihove glave i njihov imetak;
3. da nikoga od veleposjednika ne liši njegovog imanja, već da im ga ostavi na uživanje, kako je to i ranije bilo, i
4. da im ostavi na snazi stare uredbe koje postoje od davnina.

Sultan, međutim, nije prihvatio zahtjeve Husejin-kapetana i njegovih pristalica, nego je naredio velikom veziru Rešid-paši da silom uguši njegov pokret, što je ubrzo i ostvareno. U tom sukobu Husejin-kapetan je i pored nekoliko izvanrednih uspjeha (porazio je čak i velikog vezira na Kosovu) doživio poraz koji je, u stvari, značio početak kraja bosanskih ajana da i dalje ostanu odlučujući faktor u političkom životu Bosne, kakav se vremenom bio ustalio. Time je otvoren put postepenoj likvidaciji političke dominacije najistaknutijih domaćih glavara u Bosni.

Drugim putem pošli su ajani u Hercegovini. Pod vođstvom stolačkog kapetana Ali-age Rizvanbegovića (Stočevića) i gatačko-pivskog ajana Smail-age Čengića oni su stali na stranu centralne vlasti u nadi da, formalno izraženom lojalnošću centralnoj vlasti, sačuvaju stare pozicije, ili da ih čak i pojačaju. I zaista, u tome su postigli privremen uspjeh. U slučaju Ali-age Rizvanbegovića on je bio krunisan pašinskom titulom i vezirskim položajem u Hercegovini. Na tom položaju Ali-paša se održao devetnaest godina i za to

vrijeme vladao Hercegovinom kao sultanov vazal, a ne kao njegov vjerni sluga, likvidirajući istovremeno politički uticaj ostalih hercegovačkih ajana. Centralna vlast ga je podnosila sve do trenutka kada je smogla snage da se konačno obračuna sa bosansko-hercegovačkim velikašima. Ta joj se prilika pružila 1850—1851. godine, kada se Omer-paša Latas definitivno razračunao sa bosansko-hercegovačkim plemstvom od kojih su u tom obračunu mnogi uništeni, a među njima prvi Ali-paša Rizvanbegović-Stočević. Time se, u stvari, završava agonija bosanskog plemstva i započinje nova epoha u istoriji Bosne pod Turcima, epoha postepenog zavođenja reforama, koja se sastojala u preuzimanju vlasti turskih činovnika i sužavanju uticaja domaćeg plemstva. Istovremeno su činjeni pokušaji da se formiraju savjetodavna vijeća sa određenim brojem predstavnika svih zajednica. U tom stanju Bosnu je zatekla i austro-ugarska okupacija.

LITERATURA

Bašagić S.: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.

Bašagić S.: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931.

Bejtić Alija: *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni* (1752—56. i 1757—1760), Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jug. naroda pod turskom vladavinom VI—VII, Sarajevo 1958.

Ćurić H.: *Alipaša Rizvanbegović Stočević*, Godišnjica Nikole Ćupića, knjiga XLVI, Beograd 1937.

Ćubrilović V.: *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, JIČ, sv. 1—4, Beograd 1935.

Đaković Luka: *Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*, Pregled, 9, Sarajevo 1967.

Filipović N.: *Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose)*, Godišnjak istor. dr. Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo 1952.

Filipović N.: *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orizentalnu filologiju, V, Sarajevo 1955.

Hadžijahić M.: *Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana*, Pregled, 11—12, Sarajevo 1966.

Handžić A.: *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Alipaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo 1955.

Istorija naroda Jugoslavije, knjiga II, Beograd 1960.

Jokanović V.: *O bošnjaštvu*, Odjek broj 15—16, Sarajevo, avgust 1968.

Jokanović V.: *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled broj 8 (avgust) i broj 9 (septembar) 1968, Sarajevo 1968.

Kapidžić H.: *Omer Latas u Bosni — Pacifikacija Bosne*, Kalendar Gajret za 1939, Sarajevo 1940.

Kreševljaković H.: *Odakle i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani*, Danica kalendar za 1916. godinu, Zagreb 1915.

Kreševljaković H.: *Početak ukidanja janjičara u Bosni*, kalendar Pravda za 1925, Sarajevo 1924.

Kreševljaković H.: *Husein kapetan Gradaščević Zmaj od Bosne*, Sarajevo 1936.

Kreševljaković H.: *Morići* — Prilog povijesti Sarajeva, Sarajevo 1938.

Kreševljaković H.: *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851)*, Godišnjak dr. istor. BiH, I, Sarajevo 1949.

Kreševljaković H.: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954.

Kulišić Š.: *Razmatranja o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. VII, Sarajevo 1952.

Pavlović D.: *Pokreti u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuta II*, Beograd 1913.
Popović V.: *Istočno pitanje*, Beograd 1928.
Skarić V.: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937.
Skarić V.: *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, Kalendar Gajreta za 1940, Sarajevo 1939.
Solovjev A.: *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak istorijskog društva BiH, I, Sarajevo 1949.
Spaho F.: *Pobuna u tuzlanskom srezu polovinom osamnaestog vijeka*, GZM, XL, Sarajevo 1933.
Sućeska A.: *Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 1959.
Sućeska A.: *Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću)*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu VIII, Sarajevo 1960.
Sućeska A.: *Malikana*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VIII—XI, Sarajevo 1960.
Sućeska A.: *Ajani* (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka), Sarajevo 1965.
Sućeska A.: *O nastanku čifluka u našim zemljama*, Godišnjak dr. istor. BiH, XVI, Sarajevo 1967.
Sućeska A.: *O nasljeđivanju odžakluk timara*, God. Prav. fak. XV, Sarajevo 1967.
Sućeska A.: *O seljačkim bunama u Bosni u XVII i XVIII stoljeću* (u štampi — Godišnjak dr. istor. BiH XVII).
Šabanović H.: *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
Šabanović H.: *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak dr. istor. BiH XI, Sarajevo 1960.

Summary

Among the greatest peculiarities in the history of Bosnia and Herzegovina under the Turkish rule belongs the formation of a separate Moslem society in Bosnia from which the Moslem people descends. The author has endeavoured to elucidate the process of coming into existence of this society and how the Moslem people shaped itself. Islamic ideology — regardless of class differences — was tied into a unified whole, and as a whole this Islamic community had separate interests and aspirations. To differentiate from other peoples of Bosnia and Herzegovina (Croats, Srbs, Jews) the Moslem people, as part and parcel of the Moslem Turkish Empire as the whole, was composed of all states, strata and social groups, i. e. feudal landowners (spahije), dependent peasants (raja), free youmanry, tradesmen and merchants, paid soldiers (janjičari) and clergy (ulma).

The higher circles of the Moslem community consisted of feudal masters (spahije) of local descent, paid soldiers of local descent (janjičari) and the higher representatives of clergy. The highest representatives of that social stratum constituted the political, state forming, body of the Moslem people (vilajetski ajani). This body became specially prominent in the time of decline and fall of the Turkish empire in the course of the 18th and 19th centuries. More than in previous times they played the decisive role in the political life of the country.

The greatest number of Bosnian Moslems, who seem to have comprized the majority of all population until the end of the 18th century, were agricultural peasants. Although they were — generally speaking — in a somewhat better position due to the fact that they were Moslem in an Islamic Empire, Moslem peasants until the end of the 17th century, like Christian peasants (Orthodox and Catholic) belonged to the category of dependent people (raja). Only later in the course of the 18th and 19th centuries in specific circumstances of sudden decrease of Bosnian Moslem population (wars, plague, hunger, etc.) and disintegration of the Otoman state in which they had to serve army, the Moslem peasants gradually started to get free.

Like the Cristian peasants, Moslem peasants had for a long time to pay rent to the feudal lords and to perform various jobs and services and pay taxes to the state and her Provincial Commissionaries. Collecting of money and goods for the maintanence of the Bosnian Vezir and his train was a specially burden in the course of the 17th, 18th and 19th centuries. Since the 18th century the dues to the Bosnian Vezir — the Taxit — were permanently increasing and the collectiong of the dues were accompanied by various misuses committed by the collectors (kadis, ayans, capitains, muteselims). Not being able to bear tortures, terror and various other misuses, Moslem peasants and the poorer strata of town population (tradesmen, small merchants and others) resisted from time to time. This resistence took vast proportions in the middle of the 18th century and manifested itself as a universal uprising.

The peasant uprising lasted for more that ten years. It ended with a defeat like all peasant uprisings in the Middle Ages. As a consequence, class hatered of peasants against the upper strata of the Moslem society (kadis, ayans, captains, etc) was intensified. This hatered was constantly increasing until the end of the 18th century, but at the beginning of the 19th century it decreases abruptly. In that period people's liberating struggle of Serbs and Montenegrians gains force on the frontiers of Bosnia. As Bosnia was a pashaluk of the Otoman Empire, Bosnian Moslems had to defend it as their own state, since they were obliged to do so by the Mohamedan religion. The struggle of Serbs and Montenegrians was in process even earlier, but it beca ne very powerful at the turn of the century under the slogan »for the venerable cross and golden liberty«, and as such, it had the character of the conflict of Christianity and Islam. That is the reason why it was objectively directed not only against the Otoman state but also against all the Moslems who regarded that state as their own, threatening thus by physical eradication of Moslems. This fact calmed down the class hatered of the lower strata of the Bosnian Moslems against the upper circles of that society, bringing closer all the Bosnian Moslems regardless of their social position.

At the same time the process of carrying out political and military reforms by the central power was strengthened. These reforms were an endeavour to modernize the Turkish state so as to secure conditions for introduction of constitutional equality as a necessary step for creation of the democratic society, making equal all the citizens before law regardless of class, race, national and confessional apparatianence. In a word, these reforms aimed at overcoming the feudal relationships in social and political matters. But they weakened the political influence and domination of local authorities, ayans and captains. Although this process was resisted (uprising of the Captain Husein Gradaščević), it progressed slowly but surely aiming at limiting the political domination of the Bosnian Moslem gentry. Omer-Pasha Latas (1850—1851) gave it a deadly blow, creating thus conditions for the process of forming the political life on a new footing, bringing confusion, misunderstanding and discontent among the upper starta of the Moslem society in Bosnia. Not only they, but also the Moslem population as a whole found it hard to adapt themselves to the new situation, meeting the Austrian occupation of Bosnia and Herzegovina 1878 completely confused and desparately lost.

Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi)

Hamdija Kapidžić

I

Međunarodni položaj Bosne i Hercegovine ostao je neodređen sve do proglašenja aneksije 1908. godine, a zasnivao se, u odnosu prema Austro-Ugarskoj i Turskoj, na članu XXV Berlinskog ugovora iz 1878. godine i austro-turskoj konvenciji od 21. aprila 1879. godine. S početka su bile dvije klauzule, na kojima je naročito insistirala Turska, koje su taj položaj činile komplikovanijim. To je privremenost okupacije i priznavanje sultanova suvereniteta nad okupiranom zemljom. Ali dok je Austro-Ugarska u početku, zbog otpora turskih delegata da potpišu Berlinski ugovor, priznala u tajnom sporazumu od 13. jula 1878. g. ova oba turska zahtjeva, već u Aprilskoj konvenciji od 1879. g. nije ni spomenut privremeni karakter okupacije, dok su njome ponovo potvrđena sultanova suverena prava. Time je privremena okupacija Bosne i Hercegovine stvarno pretvorena u zaposjedanje na neodređeno vrijeme.

Kao naknadni sporazum između Austro-Ugarske i Turske Konvencija iz 1879. godine predstavlja važan dokumenat za prosuđivanje međunarodnog položaja okupirane Bosne i Hercegovine. Njome je, prije svega, zagarantovana sloboda vjeroispovijedanja svim građanima. Posebno je Muslimanima priznato pravo da održavaju duhovne veze sa svojim vjerskim poglavarom u Carigradu, kao i da u dnevnim molitvama mogu spominjati sultanovo ime i isticati otomansku zastavu na džamijama, gdje je to ranije bio običaj; također im je zajamčena sloboda ličnosti i posjeda. Od principa buduće uprave, konvencija je potvrđivala obećanje, dato u carskoj proklamaciji, da će se prihodi zemlje trošiti samo za njene potrebe. Istaknuto je da se u opticaju ima i dalje zadržati turski novac, a u državnoj upravi dotadašnji činovnici, ukoliko su sposobni za službu, a u protivnom slučaju da se otpuste i zamijene domaćim ljudima. Pored odredaba o bosansko-hercegovačkim građanima koji se nalaze u inostranstvu, konvencijom je najzad regulisano pitanje zaposjedanja Novopazarskog sandžaka i utvrđen broj garnizona i trupa u njemu.

Mada se u zvaničnim izvještajima tvrdilo da je Austro-Ugarska izvršila sve tačke konvencije iz 1879. g., očigledno je, prema stanju stvorenom poslije okupacije, da se od ove konvencije u više slučajeva odstupilo. Dok je samo formalno priznavan sultanov suverenitet, mnoge odredbe konvencije su stvarno anulirane nizom zakona i zakonskih odredaba, kojima se od početka išlo za tim da se Bosna i Hercegovina što tješnje veže za Monarhiju. Sprovođenjem ove političke tendencije, izmijenjen je stvarno karakter odnosa okupirane Bosne i Hercegovine prema Turskoj i, naročito, prema Austro-Ugarskoj, prema kojoj su, umjesto međunarodnopravnih odnosa, sve više učvršćivani državnopravni odnosi.

Ova jasno izražena tendencija pokazala se već pri postavljanju principa za organizovanje uprave u okupiranoj zemlji. Bosna i Hercegovina nije priključena nijednoj državi Monarhije, nego je ostala zaseban upravni organizam na koji su imali uticaja monarh, Zajednička vlada, vlade Austrije i Ugarske, zakonodavna tijela obje države Monarhije i delegacije kao zajedničko parlamentarno tijelo. I razumljivo je da je, prema uticaju koji su na upravu Bosne i Hercegovine vršili ovi faktori kao predstavnici Monarhije, u okupiranoj zemlji stvoren komplikovan upravni sistem putem koga su različiti interesi vlastodržaca držani u izvjesnoj ravnoteži. Ta komplikovanost se ogleda, prije svega, u tome što je uprava u Bosni i Hercegovini, iako do kraja u nadležnosti zajedničkog ministarstva finansija, došla rano u središte interesa obje države Monarhije, Austrije i Ugarske. One su naročita prava ingerencije na okupacionu upravu dobile zakonom od 20. decembra 1879. g., kojim je Bosna i Hercegovina uključena u carinsko područje Monarhije, dok je njihov uticaj u ovom pogledu bio posebno regulisan i obezbijeđen osnovnim zakonom od 20. februara 1880. g. Ovi zakoni, koji su na snazi i poslije aneksije 1908. g., svjedoče najrječitije u kavoj se političkoj i ekonomskoj zavisnosti nalazila Bosna i Hercegovina u odnosu na obje države Monarhije.

Zakonom od 20. decembra 1879. godine u »okupacionom području« priznata su osobita prava Austrije i Ugarske, naročito u pogledu carina, monopola i indirektnih poreza. Njime su ukinute granične barijere prema zemljama Monarhije i omogućena »slobodna cirkulacija« dobara i ljudi. Posljedica toga je bila kolonijalna eksploatacija prirodnih bogatstava okupirane zemlje i stvaranje tržišta za industrijsku robu iz Monarhije. Ovim zakonom je predviđeno da će se obje vlade Monarhije sporazumno starati o principima carinskih zakona i propisa na području Bosne i Hercegovine. Da nisu bili u pitanju samo principi, vidi se i po tome što je za sve naredbe u pogledu carina koje je izdavala Zemaljska vlada u Sarajevu bilo potrebno prethodno odobrenje vlada oba dijela Monarhije. Prema trećim državama, Bosnu i Hercegovinu u oblasti carina zastupalo je Zajedničko ministarstvo inostranih djela prema odredbama koje su važile za austrougarsko carinsko područje, dok su činovnici za vrhovnu upravu finansijske službe postavljani uz saglasnost oba ministra finansija.

Zakon od 1879. godine, očigledno, davao je neobično jak uticaj vladama Austrije i Ugarske u upravi u Bosni i Hercegovini, obezbjeđujući profite kapitalistima jedne i druge države, čime je stvarno bila onemogućena privredna samostalnost okupirane zemlje.

Svoj uticaj u okupiranoj Bosni i Hercegovini obje države Monarhije su još potpunije obezbijedile osnovnim zakonom od 20. februara 1880. godine,

kojim su konačno regulisani principi te uprave. Utvrđujući pravo ingerencije obje države Monarhije, zakon je izričito podvlačio da se principi bosanskohercegovačke uprave imaju izvoditi jedino prema sporazumu pomenutih vlada. U zakonu je naglašeno da se troškovi uprave imaju pokrivati iz vlastitih prihoda okupirane zemlje, a gdje to ne bude moguće, sporazumno sa obje vlade iz zajedničkih sredstava u smislu propisa koji važe za zajedničke poslove. Vanredni izdaci koji se odnose na investicije, izgradnju željeznica i druge javne radove mogu se u Bosni i Hercegovini vršiti samo na osnovu saglasno donesenih zakona u obje države Monarhije. Carinske ustanove, monopoli, neposredni porezi i novčani sistem imaju se regulisati na osnovu zakona koji važe u Austriji i Ugarskoj i u saglasnosti sa njihovim vladama. Zakonom je, najzad, utvrđeno da je za promjenu odnosa u kome se okupirana zemlja nalazi pred državama Monarhije potreban pristanak zakonodavnih tijela oba dijela Monarhije.

Nema sumnje, zakon od februara 1880. godine išao je za tim da uspostavi i održava ravnotežu interesa oba dijela Monarhije prema Bosni i Hercegovini i njenoj upravi. U težnji da omogući eksploataciju prirodnih bogatstava okupirane zemlje i da od nje stvore tržište za svoju industrijsku i ostalu robu, obje vlade su strogo pazile da se ne učini ništa što bi u Bosni i Hercegovini okrnjilo njihov prestiž i interes.

I u oblasti zakonodavstva javljala se ingerencija obje vlade Monarhije, koje su o svim zakonima za Bosnu i Hercegovinu prethodno davale svoja mišljenja i saglasnost, dok su zakonom bili normirani slučajevi kada se njihov pristanak obavezno morao dobiti. Tako je zemaljski budžet trebalo najprije da odobre obje vlade Monarhije i tek po tom mogao se podnijeti na sankciju vladaru. Neke zakone za Bosnu i Hercegovinu, kao što su oni koji se odnose na carine, monopole i indirektne poreze, mogle su ustavno donositi prema sporazumu obje vlade Monarhije, bez ikakva učešća sarajevske zemaljske vlade, pri čemu se kompetencije njihovih parlamentarnih tijela nisu zasnivale na mandatu koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu, nego na okolnosti da je riječ o poslovima koji opterećuju finansije i kredit Monarhije, odnosno da do toga naknadno može doći (investicije); slično je vrijedjelo i u slučajevima kada je bilo u pitanju proširenje zakona koji važe u Monarhiji na okupirano područje.

Iz izloženog izlazi da su i parlamenti Austrije i Ugarske imali uticaja na određene poslove bosanskohercegovačke uprave koji se odnose na zakone iz oblasti carina i finansija. Ti zakoni su sporazumno donošeni u oba parlamenta, pri čemu bosanskohercegovačka uprava nije imala pravo bilo kakve ingerencije. To znači da su osnovni upravni zakoni za Bosnu i Hercegovinu od 1879. g. i 1880. g. određivali linije uticaja austrijskog i ugarskog parlamenta u posebnim oblastima bosanskohercegovačke uprave.

Zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini pripadalo je vladaru, a predlaganje zakonskih projekata dolazilo je od zajedničkog ministra finansija, odnosno Zemaljske vlade. Monarh je imao puno vladalačko pravo nad okupiranom zemljom u svima čisto njenim poslovima, dok u zemlji sve do 1910. g. nije postojalo opštenarodno predstavništvo. Iako je Austro-Ugarska bila parlamentarna država sa odgovornim vladama, Bosna i Hercegovina je bila samo državna zemlja, corpus separatum, u kojoj se upravljalo apsolutistički. Narod nije imao nikakva uticaja na rad zakonodavnih tijela niti bilo koje vlade u Monarhiji koje su bile nadležne za Bosnu i Hercegovinu. Štaviše, i pred

Delegacijama, u kojima su bile zastupane sve zemlje i narodi Austro-Ugarske, odgovornost Zajedničke vlade za upravu u Bosni i Hercegovini bila je neodređena i u neznatnoj mjeri je dolazila do izražaja.

Poslovi okupirane Bosne i Hercegovine podlijegali su ustavnoj diskusiji u Delegacijama samo utoliko — ukoliko su potpadali pod zakon od 1880. g. i ukoliko su kao zajednički spadali pred Delegacije. To znači da je zajednički ministar finansija bio u Delegacijama odgovoran za upravu u Bosni i Hercegovini samo utoliko — ukoliko je ona predstavljala opštu stvar čitave Monarhije. U izvjesnoj mjeri Delegacije su imale uticaja na poslove Bosne i Hercegovine. Iako u principu nisu odobravale bosanskohercegovački budžet, njima je pripadalo pravo, ukoliko je Zajednička vlada bila odgovorna pred Delegacijama, da u svojim raspravama obuhvate i bosanskohercegovačke poslove, obavještavajući se pobliže o upravi. Postavljeni izvjestilac je obično kritikovao bosanski budžet i o njemu se zatim diskutovalo, i u odborima i u plenumu Delegacija; članovi Delegacija su tražili objašnjenja od Zajedničke vlade, postavljali pitanja i interpelacije i od ministara dobijali odgovore. I dok se formalna parlamentarna procedura sprovodila, Zajednička vlada, ipak, nije bila ustavno odgovorna za poslove Bosne i Hercegovine zbog posebnog položaja ove zemlje prema Austro-Ugarskoj kao cjelini.

Iz svega izlazi jasno da je odnos Bosne i Hercegovine prema Monarhiji bio vrlo komplikovan. Okolnost da su se u okupiranoj zemlji sukobljavali interesi Austrije i Ugarske imala je naročitog odraza u onim oblastima uprave u kojima su obje države vršile neposredan uticaj (finansije, željeznice). I pored toga što je nizom zakona uspostavljena državnopravna veza Bosne i Hercegovine sa Monarhijom kao cjelinom, ipak je neriješeni međunarodni položaj okupirane zemlje slabio konsolidaciju, a time ometao i konačno učvršćivanje austrougarske vlasti u njoj. Ostao je suverenitet turskog sultana, bez obzira što je nizom zakona i zakonskih odredaba postao iluzoran, koji se nije mogao jednostavno ukloniti, što znači da se ni međunarodni položaj Bosne i Hercegovine nije mogao izmijeniti bez direktnog sporazuma Turske i Austro-Ugarske.

Jasno je da je ovakvo stanje izazivalo nesigurnost i stvaralo uvjerenje da nova vlast nije čvrsta ni definitivna, što je prodrlo i u široke slojeve stanovništva. Tako je labilau međunarodni položaj Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom ušao u svijest naroda i odrazio se u kritičnom momentu za režim, prilikom objavljivanja vojnog zakona, u javnom manifestovanju i priznavanju sultanova suvereniteta nad ovom zemljom.[1])

II

Nezadovoljstvo okupacionim režimom i njegova stvarna kriza manifestovali su se u pokretu hercegovačkog, srpskog i muslimanskog seljaštva protiv stvorenog sistema vladavine. Direktno kršenje sultanova suvereniteta odrazilo se u vojnom zakonu od 4. novembra 1881. godine. Među prvim reagovanjima širokih slojeva stanovništva u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni, oblastima koje će obuhvatiti ustanak iz 1882. godine, bilo je odricanje suvereniteta austrougarskom vladaocu. To se posebno odrazilo u držanju srpske

[1]) Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958, str. 17—21.

crkveno-školske opštine u Mostaru. Dok je muslimansko stanovništvo u početku demonstrativno tražilo pasoše za iseljavanje u Tursku, dotle je mostarsko srpsko građanstvo protestovalo na drukčiji način. Iako su bila drukčija vremena, u kojima se umjesto dotrajalog Turskog Carstva, kojem su se mogle slati tužbe i protesti bez izgleda na veću opasnost, nalazila silna Monarhija, pa ipak, i njoj mostarsko građanstvo osporava suverenitet na Bosnu i Hercegovinu. Srpska buržoazija je bila uvjerena da u ime crkvene opštine zastupa srpski narod ne samo Mostara nego i čitave Hercegovine, mnogo je riskirala i njen stav izražen u protestu je već okarakterisan kao »historijski dokumenat prvorazredne važnosti«.

U predstavci mostarskog »obštestva« stalo se na stanovište da se vojnim zakonom gazi međunarodni položaj Bosne i Hercegovine koji je priznat Aprilskom konvencijom iz 1879. g. i podvučeno da su Srbi dovedeni »u sumnju koga da smatraju suverenom ovijeh zemalja i kome da odaju zakletvu vjernosti podajničke, jer svakom je jasno da jedna zemlja ne može imati dva suverena i da usljed ovoga i jedan narod zakletvu vjernosti ne može odavati dvojici gospodara«.[2])

Ustanak iz 1882. godine imao je vrlo jake posljedice u oblasti organizacije okupacione uprave. Umjesto čisto vojnog režima, bilo je nužno da se izvrše radikalne izmjene i zavede građanska uprava. Za novog zajedničkog ministra finansija došao je B. Kalaj, koji je zaveo čvrst kurs apsolutističke uprave i 20 godina gotovo neograničeno vodio vrhovnu upravu Bosne i Hercegovine. Za njegova upravljanja nametao se kao hitan problem aneksije, te se u više navrata vodila u zajedničkoj vladi diskusija o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine prema Monarhiji kao cjelini i njenim sastavnim dijelovima, Austriji i Ugarskoj. Problem aneksije se nametao više iz unutrašnjih odnosa u Monarhiji, nego iz spoljnopolitičkih razloga. Prema jednom aneksu trojecarskog ugovora iz 1881. g., Monarhija je mogla da izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine kada to bude našla za zgodno. Međutim, ona tom problemu pristupa vrlo oprezno i taj proces traje oko 3 decenije, da se najzad završi 1908 g.

U memoaru koji je Kalaj podnio zajedničkoj vladi, 3. juna 1882, pitanje državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine predstavljeno je kao neobično važno i složeno. Kalaj je naglasio da je glavni uslov sigurnosti i održavanja redovnog stanja u Bosni i Hercegovini pretvaranje okupacije u aneksiju. Po njegovom mišljenju, proklamovanjem aneksije prestale bi težnje bh. stanovništva za promjenama.[3])

Za regulisanje bosanskohercegovačkog pitanja i problema aneksije pokazivao je naročit interes predsjednik ugarske vlade grof K. Tisa. On je, u osnovi, bio raspoložen i odlučan za podjelu okupiranog područja, na ugarski i austrijski dio. Tisa je naglasio da državnopravni položaj Bosne i Hercegovine treba što prije riješiti. Prema njegovom stavu, trebalo je donijeti konačno rješenje po kome bi Bosna i Hercegovina bila tretirana kao zajednički posjed Monarhije. Zbog toga je naglasio da sve mjere koje budu donesene treba da idu za tim da ne izazovu nepovoljan uticaj na jedan dio Monarhije (u stvari Ugarske). Tisa je smatrao da ne bi trebalo da se obnovi diskusija o stanju u okupiranim pokrajinama u predstavničkim tijelima, jer

---

[2]) Ibidem, str. 97.
[3]) Ibidem, str. 322.

bi to nepovoljno uticalo na dualističke osnove državnopravnih odnosa Monarhije (dualizam) i dovodilo bi ih u pitanje. Tisa je bio saglasan s Kalajem da je nužno da se što prije pristupi sprovođenju aneksije. Bio je u pitanju i zakon iz 1880. g. na osnovu koga se upravljalo Bosnom i Hercegovinom. Po Tisinom shvatanju, izmjene tzv. »bosanskog« zakona nije mogla uslijediti dok se ne sprovede aneksija.

Iz toka diskusije koja je vođena na sjednici zajedničke vlade od 3. juna 1882. g. izlazi jasno da je pitanje aneksije Bosne i Hercegovine bilo vrlo aktuelno i da su svi odgovorni faktori Monarhije bili za njeno izvođenje. Dok je Tisa tražio kategorički izvođenje aneksije, čim to omoguće vanjski uslovi i da se istom tada pristupi izmjeni »bosanskog« zakona, austrijski predsjednik vlade grof Tafe bio je manje uporan i bio je mišljenja da bi trebalo izmijeniti »bosanski« zakon prije sprovođenja aneksije. Kalaj je vrlo oprezno pristupao problemu aneksije i savjetovao da se zbog mogućih teškoća, konačnog sporazuma austrijske i ugarske vlade, a do koga je trebalo da dođe još u toku diplomatskih pregovora o aneksiji, zadrži prelazan stadij, što je, u stvari, značilo da se okupirana oblast i dalje tretira kao zajednički posjed sa određenim uticajem obje državne Monarhije. Tisa je bio uporan u zahtjevu da se okupirano područje podijeli između Ugarske i Austrije i da u tako odvojenim oblastima ostane posebna uprava, što je značilo da se njima vlada odvojeno i da se na njih ne primjenjuju ustavni propisi koji su važili u Ugarskoj i Austriji.

Diskusija koja je vođena o problemu aneksije Bosne i Hercegovine u zajedničkoj vladi pokazala je da sprovođenju aneksije ne bi bili na putu toliko spoljnopolitički, koliko unutrašnji razlozi. Svi učesnici konferencije pretpostavljali su da bi bilo teško postići sporazum između Austrije i Ugarske o načinu sprovođenja aneksije, dok bi se spoljne smetnje nekako prebrodile. Zbog toga je i tada uziman prelazni stadij sa zajedničkom vladavinom u okupiranoj zemlji kao jedino moguće rješenje.[4])

Pitanje aneksije Bosne i Hercegovine mirovalo je prilično dugo. Pokrenuto je ponovo, i to vrlo oprezno, u krugu zajedničke vlade, u avgustu 1896. godine. Spoljnopolitički momenti su uzeti kao osnova za pokretanje problema aneksije. Turska nije davala sigurne garancije za održanje reda. Velike sile su pokazivale stalan interes za istočno pitanje. Godina 1896. bila je nemirna. Te godine došlo je do jermenskog ustanka i represalija od strane Turske. Iste godine podignut je ustanak na Kritu, a naredne 1897. g. izbio je grčko-turski rat. Prethodio je sporazum Austro-Ugarske i Rusije do koga je došlo u proljeće 1897. g. Obje države su se sporazumjele da se održi status-quo na Balkanu. Ako ne bude moguće održati postojeće stanje, obavezale su se da će se sporazumjeti o svojim interesima. Rusija je bila zainteresovana za moreuze, ali to sporazum nije rješavao. Austro-Ugarska je u svojoj noti tražila da u slučaju potrebe pretvori okupaciju Bosne i Hercegovine u aneksiju. Od austro-ruskog sporazuma ostala je na snazi tačka o status-quo-u na Balkanu. Postojala je, dakle, povoljna međunarodna klima za pokretanje pitanja aneksije.

Pod predsjedanjem ministra inostranih djela grofa Goluhovskog 26. avgusta 1896. g. održana je sjednica zajedničke vlade, kojoj su prisustvovali, pored

---

[4]) Dr Hamdija Kapidžić, *Diskusije o državnopravnom položaju BiH za vrijeme austrougarske vladavine (Pokušaji aneksije)*, Glasnik arhiva IV—V, Sarajevo 1965, str. 140—144.

zajedničkih ministara, predsjednik ugarske vlade baron Banfi i predsjednik austrijske vlade grof Badeni. Predmet sjednice bili su modaliteti pridruživanja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj u slučaju aneksije ovih zemalja.

Grof Goluhovski je naglasio, otvarajući sjednicu zajedničke vlade, da postoje znaci raspadanja Turske i podjela njene baštine. U tom slučaju Austro-Ugarska bi tražila jedino da zadrži i definitivno prisajedini Bosnu i Hercegovinu Monarhiji. Naglašen je diskretan karakter predmeta savjetovanja. Ministar zajedničkih finansija i vrhovni upravljač Bosne i Hercegovine B. Kalaj podnio je memorandum koji je bio predmet diskusije na sjednici zajedničke vlade. Kalaj je konstatovao da je riječ o tome da se nađe forma kako bi se okupirane pokrajine priključile Monarhiji u slučaju kad car bude smatrao da je došao momenat za aneksiju. S obzirom na političku situaciju na istoku, ovo je pitanje od aktuelnog značaja. Bila bi nezgoda da se vani stekne utisak slabosti, u slučaju da se ne bude mogla proglasiti aneksija kad nastupi odlučujući momenat samo zbog toga što ne postoji prethodni sporazum vlada Austrije i Ugarske. Mora se, dakle, naglasio je Kalaj, pristupiti savjetovanju uz najstrože čuvanje tajne i odlučiti se.

S obzirom na značaj pitanja, Kalaj je iznio tri modaliteta da se okupirane pokrajine priključe Monarhiji: 1) **Njihova podjela između područja zemalja Monarhije** (Austrije i Ugarske). To bi bilo teoretski provodljivo, ali u praksi bi vodilo najtežim konfliktima između Cislajtanije (Austrije) i Translajtanije (Ugarske). 2) **Potpuno prepuštanje obiju provincija jednom od područja zemalja Monarhije.** Ovim načinom trebalo bi Bosnu i Hercegovinu predati u vlasništvo Austrije ili Ugarske. Jasno je da bi se i ovim modalitetom teško postigao sporazum. 3) **Pridruživanje pokrajina kao carske zemlje Monarhiji.** Ovaj modalitet ne bi bio moguć zbog sadašnje državnopravne podjele Monarhije (dualizam). Ostalo je, prema tome, zaključio je Kalaj, samo **provizorno** rješenje koje bi, međutim, moglo dugo trajati. Ono se sastoji u tome što bi se, ma koliko to moglo i paradoksalno zvučati, ove pokrajine proglasile zajedničkim domenom Monarhije. Svi poslovi koji se tiču onih pokrajina tretirali bi se po principima koji vrijede za zajedničke poslove. Na ovoj koncepciji izgrađena je skica koja pobliže precizira prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Monarhiji u zamišljenoj formi. Očevidno, Kalaj je preporučio provizorno rješenje koje se zasnivalo na »bosanskom« zakonu iz 1880. godine.[5])

Po Kalajevim predlozima vodila se živa i karakteristična diskusija. Grof Goluhovski je izjavio da Bosna i Hercegovina time, što bi se oglasila kao zajednički domen, čine područje, koje pripada objema polovinama Monarhije i **njome treba da se upravlja kao kolonijom.** Da li će se ovim pokrajinama dati kasnije ustav, ili ne, svejedno je i u svakom slučaju bilo bi isključeno da im se obezbijedi ingerencija na zajedničke poslove. Kalaj je podvukao da je ustavno stanje u Bosni i Hercegovini još daleko i isključeno je da delegati iz ovih pokrajina stupe u jedno parlamentarno predstavništvo Monarhije, pošto bi to moglo da pretpostavlja njenu ustavnu izmjenu. I ugarski ministar predsjednik je izjavio da bi Bosnom i Hercegovinom trebalo upravljati kao zajedničkim posjedom, kao **kolonijom.** Na sjednici zajedničke vlade od avgusta 1896. godine diskutovalo se o nacrtu zakonskog prijedloga o anek-

[5]) Ibidem, str. 144—146.

siji Bosne i Hercegovine koji će poslužiti kao podloga u konačnom rješenju problema aneksije 1908. godine.

— ◇ —

Kriza koja je nastala u Turskoj 1896. g. nagovještavala je mogućnost sporazuma Austro-Ugarske i Rusije naredne 1897. g. Austro-Ugarska vlada je iskoristila rezultate sporazuma i počela da vrši pripreme za aneksiju Bosne i Hercegovine. Diskusija na sjednicama zajedničke vlade od 1896. g. pokazuje da je aneksioni problem više načinjen iz unutrašnjo-političkih razloga (odnosi između Austrije i Ugarske) nego iz vanjskih. Već i sam karakter predmeta o kome se savjetovalo — aneksija — i zaključak da se diskusija i odluke drže u najvećoj tajnosti, govori jasno o važnosti postavljenog problema. Činjenica je da tri postavljene alternative koje je iznio Kalaj: podjela Bosne i Hercegovine na austrijski i ugarski dio, priključivanje okupiranog područja jednoj od država Monarhije (Austriji ili Ugarskoj) i tretiranje Bosne i Hercegovine kao carske zemlje nisu mogle zadovoljiti interese Austrije ili Ugarske. Jedino moguće rješenje je bilo u zadržavanju postojećeg stanja zasnovanog na zakonu od 1880. g. Njim bi jedino bilo moguće održavati ravnotežu interesa i ingerenciju uticaja u okupiranoj zemlji.

III

Držanje stanovništva Bosne i Hercegovine prema problemu aneksije nije bilo jedinstveno. Podijeljeno vjerski i nacionalno, ono nije reagovalo jedinstveno, ali je u određenim periodima imalo jednim većim dijelom zajedničke stavove. Već sama činjenica da je međunarodnim aktima priznavan sultanov suverenitet, u očima većine stanovništva (srpskog i muslimanskog) stvaralo se uvjerenje o privremenosti okupacionog mandata. Opozicioni stav i otpor prema okupacionoj upravi javljao se u vidu borbe za crkveno-školsku autonomiju Srba (1896—1905) i vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju Muslimana (1899—1909). U toku te borbe došlo je do kristalisanja stavova i konačno do formiranja političkih organizacija. Formirana je Muslimanska narodna organizacija (početkom 1907) i Srpska narodna organizacija (krajem 1907. g.). Izgrađen je bio ranije i zajednički politički program (1902) obje političke organizacije. Tako je došlo do programa političke autonomije koji je bio prihvaćen od ogromne većine Srba i Muslimana. »Svet je želeo što vidnije izdvajanje iz austrougarske zajednice i ovaj mu se oblik autonomije činio najprirodnijim i najlakše ostvarljiv«.[6]) Hrvatske političke grupacije i kasnije stranke izjašnjavale su se za ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom.[7])

Većina stanovništva Bosne i Hercegovine i njegovi politički predstavnici tražili su ustavno uređenje zemlje bez izmjene međunarodnog položaja. De-

---

[6]) Vl. Ćorović, *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd, 1939, str. 39; Osman Nuri Hadžić, *Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, str. 56. Hadžić zna i za ugovor koji su potpisali Ali beg Firdus, Bakir beg Tuzlić, Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola, ali ne pominje gdje se original nalazi. Ugovor je sadržavao 25 paragrafa i predstavljao je politički program oba autonomna pokreta. U prvom paragrafu ugovora je stajalo: »Srbi pravoslavne i muslimanske vere obavezuju se raditi i sav narod pozvati da na tome radi da Bosna i Hercegovina dobiju svoju samoupravu pod vrhovnom vlasti svoga suverena sultana« (§ 1).

[7]) Ćorović, *Političke stranke...*, str. 40.

monstrativno se slavio sultanov rođendan 1907. g. Vlast je vrlo oštro reagovala.

Pitanje aneksije Bosne i Hercegovine postalo je ponovo aktuelno krajem 1907. godine, kada su, u stvari, vršene konačne pripreme za njeno izvođenje, do čega je i došlo 5. oktobra 1908. g. Zaključci od avgusta 1896. g. bili su i dalje na snazi i uzimani su u obzir u diskusiji koja je prethodila konačnoj odluci o aneksiji. U samoj zemlji došlo je do značajnih promjena. Brzi razvitak kapitalističke privrede osjetio se i u jačanju domaće buržoazije, naročito srpske. Po Kalajevom receptu se nije više moglo upravljati i njegovi metodi su se morali napuštati. Novi kurs koji je zaveo Kalajev nasljednik u zajedničkom ministarstvu finansija, baron Burijan, počeo je sa izvjesnim novinama. Prije svega, počeo je da se napušta Kalajev upravni apsolutizam i da se čine izvjesni ustupci liberalnim težnjama bh. građanstva (štampa). Javio se čitav niz dnevnih listova i štampa počinje da igra važnu ulogu. Srpsko građanstvo poslije 1905. g. počelo se politički formirati. Ono je postalo važan ekonomski i politički faktor, te se o njemu moralo voditi računa. Ministar Burijan je uočio političko diferenciranje srpskog građanstva i njegovo okupljanje oko pojedinih listova, a naročito ga je impresioniralo istupanje srpskih političkih predstavnika na mitrovdanskoj skupštini u Sarajevu, 8. novembra 1907. g. Za njega je ova skupština bila događaj od prvorazredne političke važnosti o kome se moralo voditi računa. Posebno je ova skupština imala mjesto u Burijanovim zaključcima o potrebi izmjene političkog kursa u Bosni i Hercegovini.[8])

U zaključcima mitrovdanske skupštine na kojoj je formirana Srpska narodna organizacija podvučeno je u pogledu državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine sljedeće: »Bosna i Hercegovina su sastavni dio Turske Carevine, kojima Austro-Ugarska na osnovu mandata evropskih sila upravlja«.[9]) Izvršni odbor Srpske narodne organizacije posjetio je ministra Burijana početkom januara 1908. g. i podnio mu program i zahtjeve (Program Srpske narodne organizacije). Burijan je ostavio jednu zabilješku o toj posjeti i dao mišljenje i utiske (Dr Uroš Krulj, Dušan Vasiljević i dr Jovan Malić). Burijan je smatrao da je stav o sultanovom suverenitetu nad Bosnom i Hercegovinom »nonsens i perfidija«. »Bosanski narod u svojoj ogromnoj većini ne želi da opet dođe pod tursku vlast i bio bi odlučno protiv onih koji bi pokušali da ga vrate pod nju... Svi Bosanci moraju najzad da se pomire da je njihova sudbina vezana za Austro-Ugarsku monarhiju, u čijoj vezi mogu postići siguran politički i građanski opstanak i postepenu autonomnu izgradnju svoje zemlje kao integralnog dijela cjeline (Monarhije)«.[10])

Sa tih pozicija polazio je Burijan i u svojim shvatanjima o postepenoj izgradnji političke autonomije u Bosni i Hercegovini i angažovanju domaćih političkih grupa u njenom izvođenju. Burijan je smatrao da je potrebno da o nastalim promjenama upozna zajedničku vladu i predsjednike vlada Austrije i Ugarske. On je na sastanku kod ministra inostranih djela barona Erentala izložio političku situaciju u Bosni i Hercegovini (Beč, 1. decembra 1907).

---

[8]) H. Kapidžić, *Diskusije*..., str. 152.

[9]) *Srpska Riječ*, br. 237 od 1(14) novembra 1907, Sarajevo.

[10]) Državni arhiv Budimpešta, Református Egyhaz Központi Levéltára Burián iretok, 44 fasc., Aufzeichnung, 6. Jänner 1907. Drug Nikola Babić mi je ustupio svoje materijale iz Peštanskog arhiva, na čemu mu i ovom prilikom najljepše zahvaljujem.

Dva momenta u izlaganju barona Burijana su bila od posebnog značaja. Prvo onaj kojim se konstatovalo otvoreno odricanje od Kalajeve politike. Naime, poznato je da je u duhu Kalajeve politike autoritet vlasti trebalo da se oslanja na muslimanski elemenat, odnosno njegov feudalni vrh. Ovaj elemenat se pokazao, kako to tridesetogodišnje iskustvo potvrđuje — podvlači Burijan — u svojim vodećim krugovima kao nesposoban za razvitak i nepodesan da bude nosilac modernih i naprednih ideja. Pošto mu nedostaje svaki talenat za asimilaciju, izgledalo je nužno da se prilikom donošenja nove političke računice u budućnosti povede računa o drugim »plemenima« koja žive u zemlji. Pošto katolici s obzirom na njihovu manjinu sami ne mogu doći u obzir, Vlada bi morala da pokuša da se bolje poveže sa tako dugo zanemarivanim i sa nepovjerenjem posmatranim pravoslavnim Srbima.

Burijan je naročito podvukao da se u srpskom, politički vrlo živom, elementu u zemlji već odavno pojavila težnja za političkom aktivnošću i ona je došla do izražaja u zahtjevu političke autonomije koja bi trebalo da se razvija postupno, odozdo naviše. Već mitrovdanska skupština srpskih predstavnika jasno je ukazala da su se srpske težnje za autonomijom dosada isključivo kretale **u okvirima okupacione misli** i nije se mogla utvrditi tendencija za ostvarenjem izvan nje.[11])

Ako srpski elemenat u okupiranim zemljama u toku višegodišnje zanemarenosti još i danas mora biti označen kao nezadovoljan, tvrdio je Burijan — sada ne može biti govora o opasnosti od revolucionarnog pokreta koji bi mogao izbiti. On je, stoga, bio mišljenja, da politički nije opasno da se Srbima iziđe u susret u određenoj srazmjeri, kad se to pokaže nužno za novu orijentaciju uprave u Bosni i Hercegovini. Svrha predusretljivosti bila bi da se u budućnosti, po mogućnosti, srazmjerno ostvaruje traženje sva tri »plemena« koja žive u okupiranim zemljama, katolika, muslimana i pravoslavnih, pri čemu, primjećuje se, Srbima sada treba najviše nadoknaditi.[12]) Burijan je zatim izložio svoju koncepciju lokalnih autonomija, te je naglasio da je formiranje opštinske autonomije bilo uspješno. U narednoj etapi prišlo bi se ostvarivanju sreskih predstavništava. Njima bi trebalo dati vremena da se sažive i da se pripremi dalji razvitak autonomne misli do formiranja okružnih i najzad zemaljskog predstavništva. Time je Burijan izložio svoju koncepciju o izgradnji neke vrste koncentričnih krugova autonomije u Bosni i Hercegovini. Sva njegova inicijativa na području autonomne misli bila je u najužoj vezi s pitanjem aneksije. On je upozorio na potrebu daljeg izgrađivanja bosanskih samoupravnih institucija, što ne bi protivurječilo unutrašnjoj politici obje države Monarhije. Prisutni ministri zajedničke vlade, kao i predsjednici vlada Austrije i Ugarske primili su sa odobravanjem izlaganja ministra zajedničkih finansija i složili se s njim da se **prema Srbima od sada vodi politika predusretljivosti, kao i sa postepenim razvitkom autonomne misli.**[13])

Politički dodiri predstavnika Srpske narodne organizacije sa Burijanom datiraju od jula 1907. g., kada su se u Švajcarskoj sastala dva srpska predstavnika sa ministrom zajedničkih finansija Monarhije. U pitanju političkog organizovanja bh. Srba došlo je do sporazuma i Burijan je odobrio da se pod

---

[11]) H. Kapidžić, *Diskusije*..., str. 152—153.
[12]) Ibidem, str. 153.
[13]) Ibidem, str. 153.

izvjesnim uslovima može pristupiti radu na formiranju političke organizacije.[14]) Iz ovog kontakta ministra Burijana sa predstavnicima srpskih političara iz Bosne i Hercegovine proizlazi da se ovaj odgovorni ministar i vrhovni upravljač Bosne uvjerio da nije politički mudro držati cio srpski narod u opoziciji prema režimu, pogotovo u periodu kada su vršene ozbiljne pripreme za njegovo političko konstituisanje. Iz Burijanovih shvatanja o izgradnji političke autonomije u Bosni i Hercegovini izlazi i tendencija o političkom okupljanju sve tri vjersko-nacionalne grupacije oko ideje o autonomiji.

Po ocjeni ministra inostranih djela Erentala, pitanje davanja ustavnosti Bosni i Hercegovini najuže je povezano sa pitanjem sprovođenja aneksije. Prema njegovom shvatanju, autonomna ideja se nije morala aktivirati prije nego što se izvede aneksija. Kada je ministar rata Šenajh upozorio da se slaže da se u upravi zemljom treba oslanjati na sva tri »plemena«, ali da je pri tome, s obzirom na velikosrpske tendencije kojima je izložena bosanska inteligencija, neophodno da se pristupi povećanju policije i žandarmerije a eventualno i brojnom povećanju trupa dislociranih u Bosni i Hercegovini.[15])

Karakteristično je bilo uvjerenje ministra Burijana da organizaciona i politička stremljenja Srpske narodne organizacije ne pokazuju nikakve revolucionarne tendencije. Složio se s time da se kod »orijentalaca« svaka popustljivost smatra kao slabost, kao i s tim da bi trebalo izvršiti opsežne mjere u reorganizaciji i povećanju broja ljudstva u žandarmeriji i policiji. Pripremajući se za izvođenje aneksije, predsjednici vlada Austrije i Ugarske podvukli su da izvođenje aneksije ni u kom slučaju ne može izazvati promjenu u državnopravnoj strukturi Monarhije. Mađari su se posebno bojali formiranja jugoslovenskog bloka na jugu Monarhije.

— ◇ —

Pitanje državnopravnih odnosa Bosne i Hercegovine prema Austro-Ugarskoj Monarhiji, kao cjelini, nije se skidalo s dnevnog reda od početka okupacije. Činjeni su pokušaji da se nađe osnova za aneksiju 1882. g., g. 1896. bili su utvrđeni modaliteti pod kojima bi trebalo izvršiti aneksiju i najzad 1907. g., u predvečerje aneksije, smatralo se da su isti uslovi i dalje na snazi. Utvrđeno je kao izvjesno da su unutrašnjopolitički problemi bili glavni razlog što nije riješeno tako važno pitanje, kao što je aneksija. Promjene koje su nastale u samoj zemlji za vrijeme tridesetgodišnje okupacije vodile su nužno promjeni kursa unutrašnje politike u Bosni i Hercegovini. Već je naglašavanje neuspjeha Kalajeve politike oslonca na muslimanski feudalni elemenat, kao i potreba okupljanja oko vladine politike sve tri nacionalno-vjerske grupacije ukazivala na to da se mora izvesti aneksija kao uslov za uvođenje ustavnog stanja. Burijanova shvatanja unutrašnje autonomije bila su vezana za državnoupravni akt. Iz činjenice da su Srbi već bili formirali snažnu političku organizaciju, kakva je bila Srpska narodna organizacija, Burijan je izvodio zaključak da je politički nužno uklopiti ovog stvarnog političkog predstavnika Srba u okvire političke izgradnje autonomne misli u Bosni i Hercegovini. Otuda i pred zajedničkom vladom onako tvoreno ukazivanje na činjenicu da su Srbi bili godinama zapostavljani i sumnjičeni i zaključuje da Vlada ubuduće treba da vodi politiku predusretljivosti prema Srbima u

[14]) T. Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1960, str. 340.
[15]) H. Kapidžić, *Diskusije . . .*, str. 154.

nastojanju da sve tri vjersko-nacionalne grupacije okupi oko svoje političke misli i da ih iskoristi u ostvarivanju svoje politike.

IV

Pitanje aneksije Bosne i Hercegovine postalo je posebno akutno od izbijanja mladoturske revolucije, u ljeto 1908. g. Za Austro-Ugarsku je bilo aktuelno pitanje promjena do kojih je moglo doći u Turskoj. Proglašenje ustava za cijelo Tursko Carstvo i unutrašnje reperkusije do kojih je moglo doći zabrinjavalo je austrougarsku diplomaciju. Takva situacija je ubrzala nastojanja da se raščiste odnosi između Austrije i Ugarske i utvrdi njihov odnos prema okupiranim pokrajinama. Spoljnopolitička situacija je ubrzala aktivnost ministra inostranih djela Erentala za što hitnijim sprovođenjem aneksije i s tim u najužoj vezi pronalaženje sporazuma Austrije i Ugarske o državnopravnim odnosima Bosne i Hercegovine prema Monarhiji.

Problemom aneksije bavila se zajednička vlada u dva navrata, 19. avgusta i 10. septembra 1908. g. Raščišćavali su se odnosi između Austro-Ugarske i Rusije i kada je konačno postignut sporazum između ovih sila, bio je riješen spoljnopolitički problem aneksije. Mađarski predsjednik vlade dr Vekerle insistirao je na priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj na osnovu istorijskog prava po kome su Mađari smatrali da imaju pravo na ovu zemlju koja je nekada bila u sastavu zemalja krune sv. Stefana. On je dalje insistirao da se aneksija izvrši unutar okvira dualističkog uređenja Monarhije i da ostaje isključeno trijalističko rješenje spajanjem jugoslovenskih zemalja u Monarhiji.

Ministar zajedničkih finansija baron Burijan na ovim sjednicama zajedničke vlade izlagao je svoja shvatanja o problemu aneksije. On se zalagao da se uvođenje ustavnosti izvede bržim tempom. Prema njegovom mišljenju, predstavnička tijela u Bosni i Hercegovini trebalo bi da budu trovrsna: 1) Sreski odbori, 2) Okružna predstavništva i 3) Pokrajinski parlament sa nekim kompetencijama koje ima Austrijski parlament.[16])

Za uvođenje predstavničkog tijela (Sabora) dva su termina bila od osobite važnosti, naime termin sastanka Delegacija krajem septembra i vrijeme sastanka turskog parlamenta. U Delegacijama bi zajedničkoj vladi bila upućena pitanja o njenim planovima u vezi s Bosnom i Hercegovinom, i ona bi morala da bude spremna da dade na takva pitanja jasne odgovore. Još važniji je bio termin sastanka turskog parlamenta (novembar). Pri tome se nije trebalo zavaravati da će prvi akt ovog tijela biti deklaracija o integritetu Turskog Carstva, kao i zahtjev da se okupacioni mandat koji je Monarhija dobila od sila na Berlinskom kongresu oglasi nevažećim.

Treba napomenuti da je Burijan neposredno pred aneksiju boravio u Bosni i za nju pripremao teren. On je početkom septembra 1908. na Ilidži primao deputacije političkih grupa i pojedinaca sa ciljem da se potpunije informiše o njihovom raspoloženju prema aneksiji. Manje poznate i nedovoljno afirmisane ličnosti i političke grupe izjasnile su se za aneksiju, dok su glavne opozicione stranke, Muslimanska narodna organizacija i Srpska narodna organizacija bile odlučno protiv izmjene državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine i time za održanje sultanova suvereniteta. To je bilo izraženo

---

[16]) Ibidem, str. 165.

u memorandumu koji su vođe ovih političkih stranaka predale ministru Burijanu, 7. septembra 1908. g. U memorandumu je traženo da se u Bosni i Hercegovini zavede ustavno stanje.[17])

V

Sastankom u Buhlau, 6. septembra 1908, između Erentala i Izvoljskog konačno je završen najvažniji akt dogovora između Austro-Ugarske i Rusije u vezi s pitanjem aneksije Bosne i Hercegovine. Rusija je stvarno pristala na aneksiju. Unutrašnji problem koji se nalazio u akutnoj fazi trebalo je takođe riješiti. Obje strane, Austrija i Ugarska, bile su nepopustljive i sporazum je konačno postignut na jedino mogućoj alternativi koju je izložio Kalaj 1896. godine. Ostao je na snazi »bosanski zakon« od 1880. g., kao i onaj iz 1879. g. kojim je Bosna i Hercegovina bila uključena u carinsko područje Monarhije. To je bilo tzv. »provizorno rješenje« kako ga je formulisao Kalaj 1896. g. Ono je i dalje jedino moglo da obezbijedi ravnotežu interesa i uticaja obje države Monarhije na Bosnu i Hercegovinu kao zajedničku koloniju.

Na sjednici zajedničke vlade od 14. septembra 1908. g. Burijan je izjavio da se aneksijom Bosne i Hercegovine nije izmijenio njihov položaj, da one čine corpus separatum, i da zakoni od 1879. i 1880. i dalje ostaju na snazi sve dotle dok se na osnovu zakona ne izmijeni njihov položaj odlukom obje vlade Monarhije.

Konačni sporazum između ugarske i austrijske vlade je postignut i zakonski predlozi o aneksiji upućeni su parlamentima obje države. Iz austrijskog primjerka zakonskog prijedloga o aneksiji vidi se da su suverena prava austrijskog cara i ugarskog kralja proširena na Bosnu i Hercegovinu kojoj se daje ustavna autonomija. Ostao je na snazi zakon od 1880. g.[18])

Mađarski ministar predsjednik dr Vekerle pristao je, konačno, na sporazum s austrijskom vladom, ali je u obrazloženju zakonskog prijedloga koji je uputio na carevu sankciju dao vrlo karakteristične rezerve. To je, u stvari, posljednji pokušaj spasavanja mađarske teze. On je podnio svoj prijedlog 6. oktobra, dan kasnije nakon što je poslije carevog ručnog pisma postignut sporazum na sastanku s predstavnicima austrijske vlade kome su prisustvovali i zajednički ministri Erental i Burijan. Utvrdio je da je došlo do zaključka po kome je predložen zakonski prijedlog o aneksiji kojim su proširena careva prava na Bosnu i Hercegovinu i ovim zemljama data ustavna autonomija, regulisan red nasljedstva i zadržan zakon od 1880. g. Ovaj zakonski prijedlog trebalo je da bude upućen mađarskom parlamentu. U obrazloženju svoga prijedloga (Motivenbericht) koji je podnio caru dr Vekerle izjavio je da bi želio da u ugarski zakonski prijedlog uđu još dva stava: prvo, da se zakonskim prijedlogom utvrdi da ugarska vlada treba neodložno da stupi u pregovore s austrijskom vladom zbog konačnog regulisanja odnosa Bosne i Hercegovine prema Ugarskoj, i drugo, da u zakonskom prijedlogu dođe do izražaja stalno održavano i inauguralnom diplomom zagarantovano pravo Ugarske na obje provincije. Austrijska vlada je odbila te zahtjeve i jedino je bilo moguće da se tom pitanju pristupi putem parlamentarnih diskusija. Izmjene utanačenog sporazuma između austrijske vlade i ugarskog ministra

[17]) Ibidem, str. 169.
[18]) Ibidem, str. 176.

predsjednika mogle su biti izvršene jedino izmjenom odredaba zakona od 1880. godine. Već ovakav stav dr Vekerlea govorio je jasno da ugarska strana ne želi da se odrekne svojih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu i da će na tome insistirati sve do kraja postojanja Monarhije. Naročito u toku prvog svjetskog rata bilo je pokušaja u više navrata da se pripremi teren za proglašenje Bosne i Hercegovine mađarskim posjedom.

VI

U vezi s uvođenjem ustavnosti poslije proglašenja aneksije Bosne i Hercegovine je i carevo ručno pismo ministru zajedničkih finansija baronu Burijanu. Tu je stajalo: »Čvrsto uvjeren da kulturno stanje naroda i potreba snažna jemstva građanskih prava, koja su zakonom priznata, kao i onih, koja će se još priznati, hitno zahtijevaju pružanje konstitucionalnih ustanova, naređujem, da se udovolji potrebama naroda u pogledu izvjesnog učestvovanja u upravi zemlje posredstvom zemaljskog zastupstva, ali u takvom obliku, koji će odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starine naslijeđeni društveni red«.[19]) Ovdje su date osnove na kojima je izrađen ustav za Bosnu i Hercegovinu koji se zasnivao na konfesionalnim i klasnim principima. U carevom proglasu od 7. oktobra 1908. g. podvlačilo se da u Bosni i Hercegovini treba zavesti ustavno stanje. Tu je, između ostaloga, bilo i ovo mjesto: »Da bi Bosnu i Hercegovinu podigli na viši stepen političkog života, odlučili smo podijeliti objema zemljama konstitucionalne ustanove koje će odgovarati prilikama i zajedničkim interesima«. Kao logična konsekvenca ovog poteza slijedi: »No prvi je neophodno uslov za uvađanje ove zemaljske ustavnosti: opredjeljenje jasna i nesumnjiva pravnog položaja obiju zemalja. S toga razloga, a i držeći na pameti one veze, koje su u starim vremenima postojale između Naših odličnijeh predaka na ugarskom prestolu i ovijeh zemalja, protežemo Mi prava Naše suverenosti na Bosnu i Hercegovinu i hoćemo, da se i na ove zemlje primjenjuje red našljedstva, koji vrijedi za Našu kuću«. Proklamacija je datirana iz »našeg kraljevskog glavnog grada« Budimpešte 7. oktobra 1908. Očevidno je podvučen stav koji govori o istorijskim aspiracijama Mađara na Bosnu i Hercegovinu koje su bile naročito naglašene u zakonskom prijedlogu koji je s mađarske strane podnesen prilikom akcije za sprovođenje aneksije.

U Sarajevu se diskutovalo o budućem bosanskohercegovačkom ustavu u februaru 1909. g. Na sastancima ustavne ankete prisustvovali su, pored predstavnika Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, predstavnici pojedinih političkih grupa. Predstavnici dvije najveće političke stranke koje su do proglašenja aneksije bile u opoziciji prema režimu, Muslimanske i Srpske narodne organizacije, nisu prisustvovali diskusijama u anketi, iako nisu vodili neku opstrukciju, jer su bili stvoreni uslovi za mijenjanje stavova ove dvije političke stranke prema režimu. Aneksija, poslije krize koju je izazvala u zemlji i van nje, počela je da se shvata kao stvarnost.

Prema principima koje je unio u nacrt bh. ustava ministar Burijan, u budućem ustavu za Bosnu i Hercegovinu bili su utvrđeni principi vjerske i klasne podvojenosti (kurijalni sistem). Za provođenje u život principa koji

---

[19]) H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, X, 1959, str. 126.

su sadržani u carevom ručnom pismu trebalo je da Zajedničko ministarstvo izradi prijedlog zakona koji treba da sačinjavaju jednu organsku cjelinu, a to su: 1) Zemaljski ustav (»štatut«), 2) Saborski izborni red, 3) Saborski poslovni red, 4) Zakon o zboru — skupljanju za BiH, 5) Zakon o društvima za BiH i zakon o dobijanju i gubitku bh. zemaljskog pripadništva (državljanstva).[20])

Već je u članu prvom bh. ustava podvučeno da je Bosna i Hercegovina jedinstveno, posebno upravno područje pod odgovornim vrhovnim vođstvom Zajedničkog ministarstva u smislu zakona od 20. februara 1880. g. (Austrijski zakon br. 18 i ugarski VI/1880). Prema tome, u osnovi nisu izvršene nikakve promjene u državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine aktom aneksije od 1908. g. Ona je ostala i dalje corpus separatum i zavisna od obje vlade Monarhije. I u »Objašnjenju« se podvlači da su za vrijeme rada ustavne ankete, njeni muslimanski predstavnici (Muslimanska samostalna stranka) izričito tražili da se Bosna i Hercegovina tretira kao nerazdvojiva cjelina, što je konstatovano u članu prvom ustava. Hrvatski predstavnici stali su na stanovišta da se Bosna i Hercegovina priključi Monarhiji (Hrvatskoj) kao njen treći član (trijalizam), dok su predstavnici Srske samostalne stranke (dr L. Dimitrijević) iznijeli stanovište da je Bosna i Hercegovina integralni dio Monarhije i kao takva čini posebno i nedjeljivo upravno područje, a monarh bi nosio titulu »kralj Bosne i veliki vojvoda Hercegovine«.[21])

Karakteristično je da su se predstavnici ankete razlikovali u gledanju na teritorijalnu cjelokupnost anektiranih zemalja. Predstavnici Muslimanske samostalne stranke (Kulović) odlučno su zastupali tezu o nedjeljivosti Bosne i Hercegovine, što je član prvi ustava konstatovao. Predstavnik srpske samostalne stranke (dr Dimitrijević) zastupao je isto mišljenje, dok je predstavnik hrvatske političke grupacije (dr N. Mandić) bio za priključenje Bosne i Hercegovine Monarhiji (odnosno Hrvatskoj) kao njen treći član, što je odgovaralo trijalističkim koncepcijama glavnog nosioca ideje trijalizma u Bosni i Hercegovini nadbiskupa Štadlera. Predstavnik Srpske narodne organizacije dr N. Stojanović je u tekstu koji je podnio ustavnoj anketi izrazio izmijenjeno gledište Srpske narodne organizacije: Potpuna autonomija Bosne i Hercegovine, priznavanje nastalih promjena, a o sultanovom suverenitetu se više nije govorilo.

Po članu 23. ustava, predsjedništvo Sabora ne biraju poslanici nego ga imenuje car. Karakteristično je kako se tumačila činjenica da Sabor ne bira svoje predsjedništvo. U prelaznom periodu, ističe se u »Objašnjenjima«, tj. na prelazu iz apsolutizma na ustavni period, nije se pokazalo kao potrebno da se izbor predsjedništva povjeri Saboru, koje prema poslovnom redu treba da ima prošireno diskreciono pravo. Najzad se zaključuje da državni interes zahtijeva da se predsjedništvo Sabora imenuje. U kojoj je mjeri trebalo uticati na međusobne odnose članova Sabora, koji je biran na konfesionalnoj i kurijalnoj osnovi i po utvrđenom vjerskom ključu, vidi se najbolje iz činjenice da se na predsjedničkom položaju smjenjuju prema turnusu tri glavne konfesije. To se tumačilo time što se jedino na taj način mogu izbjeći rivalstva između pojedinih konfesija. U osnovi je dublji politički smisao u ovoj odredbi ustava. Caru je dato pravo imenovanja članova predsjedništva, čime je bilo omogućeno uticanje na političke prilike. Za svaku saborsku se-

[20]) Ibidem, str. 149.
[21]) Ibidem, str. 149—150.

zonu car ukazom postavlja predsjednika iz redova pojedine konfesije, i to ovim redom: muslimana, pravoslavnog i katolika. Potpredsjednici su pripadnici one konfesije iz čijih redova nije predsjednik. Za prvog predsjednika Sabora postavljen je bio Ali-beg Firdus. Opet se u »Objašnjenjima« podvlači da su ovim postupkom zaštićeni državni interesi.[22])

Položaj Zemaljske vlade prema Saboru bio je stvarno određen članom prvim Ustava, koji glasi: »Upravljati zemljom kao i vršiti i primjenjivati zakone dužnost je zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Ona je podređena zajedničkom ministarstvu, kojemu je povjereno vodstvo bosanskohercegovačke uprave, te mu je odgovorna za cjelokupno zajedničko poslovanje«. Članom 39. Ustava predviđeno je sljedeće: »Zakonskim osnovama koje je usvojio Sabor treba Previšnja potvrda (sankcija). Nju će isposlovati zajednički ministar kojemu je povjereno vodstvo bh. uprave, na predlog zemaljske vlade i nakon što su pristale vlade obiju država monarhije«. Prema tome, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nije odgovorna bh. Saboru, a Ustavom su ovlašteni da učestvuju u radu Sabora poglavar Zemaljske vlade, civilni adlatus, odjelni predstojnici i zato »određeni zvaničnici bh. uprave. Oni moraju biti na zahtjev vazda saslušani«. Saboru pripada pravo da upućuje Zemaljskoj vladi peticije, da imenuje komisije, da podiže žalbe protiv Vlade putem predsjedništva Sabora, i to posredstvom Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu. Položaj Zemaljske vlade prema Saboru je u punoj saglasnosti sa zakonom od 1880. g. i carevim rješenjem od 3. avgusta 1882. g.[23])

Članom 31. Ustava utvrđeno je da Sabor i njegovi članovi nemaju nikakve nadležnosti u izvršnoj vlasti. Vlada je, prema tome, bila potpuno nezavisna od Sabora u području svoga djelovanja. Zahtjev članova ustavne ankete za uspostavljanjem ustavne vlade odgovorne Saboru nije uopšte uzet u obzir.

U »Objašnjenjima«, koja su, u stvari, predstavljala zvaničan stav ministra zajedničkih finansija barona Burijana koji se i smatra kao osnovni faktor u izgradnji koncepcija na kojima je zasnovan bh. Ustav podvlači se da je bh. Saboru, uprkos činjenici da je on imao karakter provincijskog predstavništva, dato pravo donošenja zakona koji po austrijskom zakonodavstvu spadaju u nadležnost Austrijskog parlamenta. U članu 42. Ustava nabrojeni su poslovi koji spadaju u nadležnost bh. Sabora. Tu spadaju: budžet, zaključivanje zajmova, otuđenje i opterećivanje zemaljskog imanja, krivično pravosuđe, krivična policija, građansko pravo, javne knjige, trgovačko i mjenično pravo, pravo udruživanja i skupljanja, štampa, zdravstvo, obrt, nastava, bogoštovlje, agrarni pravni odnosi, podizanje gospodarskih zavoda, mjere za unapređivanje poljoprivrede i melioracije, šume i zaštita šuma, građenje željeznica, izdržavanje cesta, kupališta i lječilišta, sastav opština i ispitivanje i odobravanje zaključnih računa i izvršenje budžeta. Upoređujući djelokrug Hrvatskog sabora sa Bosanskohercegovačkim, u »Objašnjenjima« se konstatuje da je djelokrug bh. Sabora veći, što dokazuju brojni poslovi za koje je on nadležan (čl. 42.). Kao dokaz veće nadležnosti bh. Sabora navode se poslovi koji spadaju u nadležnost zajedničkog Ugarsko-hrvatskog sabora. To su finansije, poreski sistem, direktni porezi, propisivanje i ubiranje poreza, civilno zakonodavstvo koje se odnosi na trgovačko,

[22]) Ibidem, str. 151—152.
[23]) Ibidem, str. 152.

mjenično i rudarsko pravo, pošta i telegrafi, ceste, zanatsko zakonodavstvo, pasoši. I najzad se podvlači da je bh. Sabor imao veći djelokrug nego autonomni sabor Hrvatske i Slavonije i sabori zemalja i krunovina zastupljenih u Austrijskom parlamentu. Vrlo je značajno što se u »Objašnjenjima« podvlači da je bh. Sabor imao veće kompetencije od Hrvatskog sabora i nekih pokrajinskih sabora zastupljenih u austrijskom dijelu Monarhije. To, međutim, nije značilo da je bh. Sabor imao one kompetencije pomenutih sabora kojima su vlade bile odgovorne u pitanjima za koje je postojala zakonodavna nadležnost sabora.[24])

Bh. Saboru bilo je zagarantovano pravo odobravanja budžeta, ali je Vlada i u ovoj oblasti bila u osnovi samostalna. Ukoliko ne bi iz ma kojih razloga bio izglasan novi budžet, ostajao je na snazi raniji. Važno je bilo da se ozakoni prvi budžet, koji je po objavljivanju Ustava predložen, a da se o narednim budžetima mnogo ne brine. Prema tome, budžetsko pravo Sabora nije moglo biti od većeg značaja, kada je u odnosu na neodgovornu vladu bilo bez političkih posljedica.

Iz svega iznesenog izlazi da Ustav, odnosno »Štatut« za Bosnu i Hercegovinu nije obezbijedio demokratski razvitak zemlje, mada je u znatnoj mjeri doprinio njenom opštem razvitku. Donesen na konfesionalnoj i klasnoj osnovi, bh. Ustav je posredstvom Sabora postao vrlo podesno sredstvo za političku borbu u zemlji i za suprotstavljanje jedne konfesije drugoj. Pokušaji Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine da se obezbijedi opšte i direktno pravo glasa nisu uspjeli, a to pravo nije energičnije ni zastupano. Vješto sračunati da preduhitre i reaguju na svaku eventualnost, bh. Sabor i ustav kao Burijanovo djelo imali su da i dalje osiguravaju uticaj obiju vlada Monarhije na ingerenciju u poslovima koji su im bili zajednički u Bosni i Hercegovini, koja je i poslije proglašenja Ustava ostala i dalje u podređenom, kolonijalnom položaju.

VII

Poslije aneksije Bosne i Hercegovine režim je nastojao da postigne priznanje izvršenih promjena od strane političkih grupa koje su godinama vodile borbu za obezbjeđenje političke autonomije. Riječ je o držanju Srpske narodne organizacije, koja je apstinirala od saradnje s Vladom u ustavnoj anketi. Vlada je nastojala da pridobije istaknutije ljude iz Srpske narodne organizacije. Početkom maja 1909. g. jedna srpska politička grupa posjetila je Beč. Trećeg maja Jeftanovićeva grupa je bila kod Burijana i izjavila da u novim uslovima želi da lojalno sarađuje s Vladom. Približavanje privrednog dijela Srpske narodne organizacije vladi osjetilo se posebno prilikom izbora za Trgovačku komoru.[25])

Iz Šekova memoranduma koji je podnesen Francu Ferdinandu 1909. g. vidi se u čemu su se sastojali zahtjevi Srpske narodne organizacije. Srpski predstavnici su tražili od Burijana biranje saborskog predsjedništva prema brojnom odnosu i zakonsko obezbjeđenje prava Sabora. Za Sabor se dalje tražilo da mu pripadne pravo u građenju i upravljanju željeznicama.[26])

---

[24]) Ibidem, str. 154.
[25]) Ibidem, str. 160.
[26]) H. Kapidžić, *Dva priloga novijoj istoriji BiH*, A. Šek, *Bosna i Hercegovina i ustavne prilike*, Glasnik arhiva II, Sarajevo, 1962, str. 308—309.

Predstavnici Muslimanske narodne organizacije, tzv. egzekutivci, izišli su sa svojim zahtjevima prema Vladi, pošto su prethodno dali izjavu lojalnosti i priznanje aneksije. I pored apstinencije od rada u ustavnoj anketi, oni su jasno vidjeli da u promijenjenim prilikama ne mogu insistirati na autonomnom programu za koji su se godinama borili, a pogotovo kada je i njihov politički partner Srpska narodna organizacija zauzela kompromisno držanje. Njih je gonila i činjenica da njihov suparnik u muslimanskoj politici, Muslimanska samostalna stranka, vodi vrlo aktivnu politiku saradnje s Vladom i pokušava da muslimanske mase pridobije za svoju političku liniju. Bilo je pitanje samo ko će od ove dvije političke grupacije održati za sobom muslimanske mase. Više šansa imala je Muslimanska narodna organizacija, koja je u masama imala veliki politički ugled zbog izdržljivosti u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju.

Osmog februara 1910. g. predstavnici Muslimanske narodne organizacije posjetili su Zemaljsku vladu i tom prilikom data je izjava lojalnosti kojom se priznaje aneksija kao svršen čin. U datoj izjavi (t. 3.) rečeno je da »Stranka namjerava da sve svoje predloge u Saboru prvo raspravi s Vladom a molila je sa svoje strane Vladu da takve zakonske predloge koji tangiraju interese muslimana, prethodno povjerljivo prodiskutuje sa njihovom strankom«.[27])

Pošto je režim prihvatio zahtjeve Muslimanske narodne organizacije u pogledu autonomnog statuta za vjerske i vakufsko-mearifske poslove (april 1909) i kada je posjetom Zemaljskoj vladi u februaru 1910. g. data izjava lojalnosti, skinuta je s dnevnog reda i muslimanska autonomna borba, vođstvo Muslimanske narodne organizacije pristupilo je saradnji s Vladom koja će u Saboru vrlo vješto iskorišćavati tu saradnju, naročito u agrarnom pitanju.

Ustavni period u Bosni i Hercegovini (1910—1914) predstavljao je doba političkih kriza u kojima je režim, posebno poglavar Zemaljske vlade O. Potiorek, nastojao da političke stranke u Saboru potčini svom uticaju. Vrlo vješta taktika koju je režim primjenjivao imala je vidnih rezultata.

Zbog pripremanja otpora Srbiji, koja je smatrana kao faktor oko koga su se počeli okupljati svi napredni jugoslovenski elementi, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u ostalim jugoslovenskim zemljama, kada je početkom aprila 1912. g. ukinuta funkcija civilnog adlatusa, zaveden je ponovo apsolutizam »prikrivenog« tipa.[28]) Uticaj poglavara zemlje postajao sve jači i vidniji. Kada su zbog skadarske krize, maja 1913, ukinute važnije odredbe bh. Ustava i zatvorena socijalistička i srpska društva, bilo je jasno da režim ne drži mnogo do Sabora i njegovih kompetencija. Sve je potčinjavano vojnim interesima Monarhije i njenoj ulozi na Balkanu.[29])

Dok je režim uspijevao da se formiranjem većine u Saboru obezbijedi od vrlo jake srpske opozicije, dotle je baš u ustavnom periodu došlo do formiranja omladinskog revolucionarnog pokreta — »Mlade Bosne« — koji je negirao mlaku politiku građanske opozicije u Saboru. Polazeći sa jugoslo-

---

[27]) H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u BiH*, str. 163—164.

[28]) H. Kapidžić, *Previranje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine*, Glasnik arhiva I, 1961.

[29]) H. Kapidžić, *Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine*, Godišnjak DIBiH, XIII, 1962.

venskih pozicija a u uvjerenju da režim čini sve da onemogući krajnji cilj omladinskog naraštaja — oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih naroda — »Mlada Bosna« je krenula novim putovima. Pristupilo se formiranju tajnih omladinskih organizacija u srednjim školama koje su imale širok jugoslovenski sadržaj i okvir, a u metodu političke borbe razlikovale se od metoda građanske opozicije izražene u Bosanskom saboru. Omladina je prihvatila metod borbe putem atentata na predstavnike režima, naročito na njegove vrhove. Dijametralno suprotna metodu građanske opozicije i njenog načina borbe, omladina je prešla s riječi na djela. Antentatom u Sarajevu na prestolonasljednika Franca Ferdinanda, 28. VI 1914, počeo je brži proces raspada Habzburške monarhije i sazrijevanje procesa jugoslovenskog ujedinjenja.

VIII

Pitanje državnopravnih odnosa Bosne i Hercegovine prema Monarhiji, kao cjelini i njenim sastavnim dijelovima, Austriji i Ugarskoj, nije se mijenjao u toku prvog svjetskog rata, iako je bilo više pokušaja da se nešto u tom pravcu uradi. Kao neposredna posljedica sarajevskog atentata bilo je odlaganja bh. Sabora. Time je i onako ograničena parlamentarna aktivnost bila dokinuta. Od svih jugoslovenskih zemalja rat se najviše osjetio u Bosni i Hercegovini, koja je jednim dijelom bila ratno poprište. Pogromi protiv Srba bili su posljedica pritiska koji je vršio general Potiorek, kao poglavar Zemaljske vlade, komandujući general i komandant balkanskih snaga koje su operisale u Srbiji u jesen 1914. godine. Po njegovom shvatanju, svakom političkom sređivanju prilika u Bosni i Hercegovini morao je prethoditi vojni obračun sa Srbijom.[30]) Ponovo su se počela javljati shvatanja o potrebi drukčijeg rješenja bh. problema, nego što ga je donijela aneksija. I dalje se računalo s podjelom anektiranog područja između Austrije i Ugarske, jer njen državnopravni položaj nije zadovoljavao nijednu stranu. To je vodilo raznim kombinacijama. Stvarno je oživio plan koji je iznio 1896. g. Kalaj prema kome bi se Bosna i Hercegovina priključila u cjelini Austriji ili Ugarskoj kao i mogućnost podjele među ovim državama Monarhije.[31]) Sve te kombinacije komadanja bh. teritorija razbijale su se o žive snage koje su se neposredno pred rat razvile u jugoslovensko mprostoru, a kojima je osnovni cilj bilo ujedinjenje jugoslovenskih zemalja izvan okvira Monarhije. Na kombinaciji da se u okviru dualizma riješi jugoslovenski problem na osnovi tzv. velikohrvatskog rješenja intenzivno je radio Potiorekov nasljednik general Sarkotić.

Poslije poraza austrougarskih armija u Srbiji u jesen 1914. izvršene su promjene na vrhu bh. uprave. Potioreka je zamijenio Sarkotić, čovjek manje-više istog kova. Odan ideji Habzburške Monarhije i njenom preuređenju na bazi trijalizma, Sarkotić je učinio sve da u posljednjem času, na kraju rata, spase Monarhiju. Sarkotićeva uprava u Bosni i Hercegovini odlikovala se isključivanjem svakog političkog života. Njegova deviza bila je: nikakva politika najbolja je politika u Bosni i Hercegovini. Bh. Sabor je definitivno bio raspušten početkom februara 1915. godine. Pokušajima Mađara da u toku prvog svjetskog rata ostvare svoj plan o priključenju Bosne i Hercegovine

---

[30]) Dr Ferdo Hauptmann, *Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku prvog svjetskog rata*, GDI, XI, str. 93.

[31]) Ibidem, str. 96.

u cjelini zemljama krune sv. Stefana suprotstavljao se Sarkotić i istupao sa svojim trijalističkim planovima za koje je nastojao da pridobije vojne vrhove Monarhije.

Treba imati u vidu da se nisu mogle suzbiti težnje za jugoslovenskim ujedinjenjem, u početku u okvirima Monarhije, kako je bilo predviđeno u Majskoj deklaraciji od maja 1917. godine. U toku 1917. g. kao neposredna posljedica februarske revolucije u Rusiji bilo je slabljenje vojnog pritiska u Monarhiji i sazivanje Austrijskog parlamenta. Hrvatski sabor se sastajao u nekoliko mahova kao i ugarski; oživljavanje političkog života vodilo je nastojanjima nekih političkih grupa i pojedinaca o potrebi otvaranja bh. Sabora. Sarkotić se odlučno protivio tim nastojanjima i u tome je ostao do kraja istrajan. Godina 1917. bila je značajna za politički razvitak u Bosni i Hercegovini. U toj godini oživljava jugoslovenska ideja i zauzimaju se stavovi prema nastojanjima da se bh. problem rješava u okviru ugarskih zahtjeva. Mađari su u toku rata u nekoliko navrata pokušavali da ostvare svoje planove. To se vidjelo 1916. g., a posebno 1918. godine.[32])

Zauzimanje stavova prema Majskoj deklaraciji karakteristično je po tome što je većina političkih grupa i pojedinaca stajala na stanovištu okupljanja i ujedinjenja jugoslovenskih naroda, u početku, u okvirima Monarhije, a kasnije je sve više sazrijevalo uvjerenje o potrebi jugoslovenskog ujedinjenja van tih okvira. Karakteristično je također da je u Bosni i Hercegovini, od 1917. godine, počelo intenzivnije približavanje srpskih i hrvatskih političara i izgrađivanje zajedničkih stavova prema režimu i ideji ujedinjenja. Tu su se posebno isticali bh. franjevci, koji su postali protagonisti ideje jugoslovenstva. Muslimanski političari bili su pocijepani. Najistaknutiji predstavnik stare Muslimanske narodne organizacije Šerif Arnautović je bio odlučan pristalica priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj, dok su ostali, mlađi političari iz Muslimanske samostalne stranke bili pristalice autonomije, a kasnije su evoluirali prema ideji jugoslovenstva. Što se tiče srpskih političara, oni su u većini bili osuđeni i nalazili su se u tamnicama. Ipak je jednom dijelu srpskih političara pošlo za rukom da se politički izrazi i zauzme stanovište prema težnjama o rješavanju državnopravnog problema Bosne i Hercegovine. Ukoliko bi pobijedile centralne sile, srpski političari bi radije pristupili priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj, nego planu o trijalističkom uređenju Monarhije koji je forsirao general Sarkotić. On je u jednom izvještaju od jula 1918. dao ocjenu političkih stavova pojedinih vjersko-nacionalnih grupa prema državnopravnom problemu.

On je prvo izložio gledište Hrvata, koji sačinjavaju 23% cjelokupnog stanovništva u zemlji. Hrvati su odbijali mađarski plan. I pored oštrih suprotnosti koje su postojale između klerikalno konzervativne stranke sa nadbiskupom Štalderom na čelu, i liberalne stranke, koju su vodili franjevci, ipak je zauzet stav prema priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Pod uticajem političkih prilika u Hrvatskoj obje hrvatske stranke su stajale na političkom programu dr Ante Starčevića, po kome je trebalo da se formira velika hrvatska država unutar Habzburške Monarhije u koju bi ušle Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina.

---

[32]) H. Kapidžić, *Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Godišnjak DI BiH, IX, 7—55.

Što se tiče srpskog naroda, koji sačinjava 44% stanovništva u zemlji, koji je bez sumnje bio po broju privredno i intelektualno najjači, njegovo stanovište prema ovom pitanju nije bilo jasno izraženo. Ratni događaji, a naročito veliki procesi i zaplijenjeni arhivski materijali u Srbiji, pokazali su, veli Sarkotić, da je srpski narod u Bosni i Hercegovini, odnosno njegovi vodeći političari, bio uvijek uz srpski »Pijemont« i da je težio za »hegemonijom« u zemlji i ujedinjenjem sa Srbijom. Posmatrano sa ovog stanovišta, priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj bilo bi samo smetnja ujedinjenju srpskog naroda. Međutim, u slučaju neizbježnog izbora između priključenja Ugarskoj uz garantovanu autonomiju ili priključenja Hrvatskoj, odnosno Austriji, Srbi bi bili bez sumnje za prvu alternativu.

Muslimani čine 33% stanovništva i stoje na pozicijama autonomije Bosne i Hercegovini. Kao posljedica te težnje i vjerske osjetljivosti, muslimanski elemenat bi pretpostavio priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Prema Mađarima postoje izvjesne simpatije kao vjerski tolerantnom narodu, kao i izvjesne veze iz doba borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju.[33])

U septembru 1918. g. učinjen je direktan pokušaj Mađara na pripremanju terena za priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Stjepan Tisa je posjetio Mostar i Sarajevo, primio je političke predstavnike pojedinih grupa i od jedne grupe jugoslovenski orijentisanih srpskih i hrvatskih političara primio memorandum kojim se odlučno izjašnjavaju protiv bilo kakvih veza s Ugarskom. Kao osnovni princip političkog djelovanja, uzeto je načelo narodnog samoopredjeljenja. Neposredno poslije Tisine posjete, Sarajevo je posjetio posljednji zajednički ministar finansija Špicmiler, koji se u cjelini slagao sa gledištem generala Sarkotića u pogledu rješenja bosanskohercegovačkog, a time i jugoslovenskog pitanja. Složni u gledištima, Špicmiler i Sarkotić su predlagali u momentu istupanja Bugarske iz rata, kada je bilo sigurno da će Austro-Ugarska izgubiti rat, da se pristupi rješavanju jugoslovenskog problema u Monarhiji prihvatanjem tzv. velikohrvatskog rješenja u okvirima dualizma, a na osnovama subdualizma. Na osnovu subdualizma bi se ujedinile sve jugoslovenske zemlje u okvirima Ugarske. Mađari su odlučno odbili ovu kombinaciju, jer su smatrali da se njome krnje mađarske prevlasti u ugarskom dijelu Monarhije.[34])

Formiranjem Narodnog vijeća države Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, oktobra 1918. g., Bosna i Hercegovina su se našle u toj državnoj zajednici. Početkom novembra formirana je Narodna vlada. Nju je formiralo Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu u sporazumu sa centralnim Narodnim vijećem SHS u Zagrebu. Austrougarska vlast je prestala da funkcioniše 1. novembra 1918, kada je general Sarkotić predao vlast Narodnoj vladi. Time je nestalo četrdesetgodišnje vladavine Habzburške Monarhije u Bosni i Hercegovini. Za cijelo to vrijeme nije došlo do stvarnih izmjena državnopravnih odnosa Bosne i Hercegovine prema državama koje su bile u sastavu Monarhije. Zakon od februara 1880. godine ostao je na snazi i obezbjeđivao je paritet i ingerenciju uticaja u vlasti i Austriji i Ugarskoj. Bosna i Hercegovina je bila, u stvari, kolonija čija je bogatstva iskorišćavala u podjednakoj mjeri i jedna i druga polovina Monarhije.

---

[33]) Ibidem, str. 41—42.
[34]) Ibidem, str. 43—51.

U periodu austrougarske vladavine razvijala se i domaća buržoazija, kojoj je smetala strana dominacija i ona se bori protiv kolonijalnog položaja u kome je bila Bosna i Hercegovina. Metodi njene borbe nisu bili radikalni ni revolucionarni. Pri kraju tuđinske vladavine formira se snažan revolucionarni pokret čiji je nosilac jugoslovenski orijentisana omladina. Ona se povezuje s omladinom ostalih jugoslovenskih zemalja i pristupa radikalnim metodama borbe protiv režima. Austro-Ugarska nije mogla da riješi jugoslovenski problem u svoju korist i na tom pitanju doživjela svoj krah.

Summary

The international position of Bosnia and Herzegovina remained undefined until annexion of 1908 and was grounded in relation to Austria and Turkey on the 25th Article of the Berlin Treaty of 1878 and the Austro-Hungarian — Turkish convention of April 21, 1879. The endeavours of Austro-Hungary were directed towards recognition of her colonial possession and transformation of occupation into annexion. Austrian difficulties in bringing about annexion did not originate so much from the world powers as from the inner relationships within the Monarchy itself. Relationships based on international law gradually gave way to the relationships based on state law. The issue of turning occupation into annexion was dealt with by the Dual Government several times, in June and October 1882, in August 1896, and in 1877 and finally on the eve of annexion, 1908.

The Monarchy as a whole and its constituent parts, Austria and Hungary, considered that in the new possession they should have a colony of its kind which was to make up for the losses in Italy and Germany. The position of Bosnia and Herzegovina in relation to Monarchy as well as to Austria and Hungary as her administrative halves was regulated by the law which was passed in December 1879 including Bosnia and Herzegovina into the commercial system of the Monarchy, and by the law of February 1880, the so called »Bosnian Law«. The latter regulated a provisory which guaranteed Austria and Hungary ingerencies to all affairs of Bosnia and Herzegovina. By this state of affairs were not satisfied Hungarians in the first place, who endeavoured to get Bosnia and Herzegovina exclusively for themselves, or at least one part of the new possession. The issue of annexion posed itself urgently, and the position of its solving showed that it was hard to carry out annexion exactly for inner political reasons. Secretary of the common Board of Treasury, B. Kalaj, proposed three alternative solutions of the Bosnian problem: division into two parts, Austrian and Hungarian; annexion to one of the two states; and Bosnia and Herzegovina as an imperial province (1896). It appeared that none of the three alternatives could be carried out without serious inner crises. It was agreed upon that the provisory regulations from 1880 which guaranteed influence to both imperial states on Bosnia and Herzegovina should remain in force. Realization of annexion in favourable international circumstances shows that it was very hard to overcome inner difficulties.

After the pronouncement of annexion of Bosnia and Herzegovina on October 5. 1908 it had been attended to realization of the promised constitutional order. It is well known that the political opposition in Bosnia and Hercegovina, the Moslem people's organization and the Serbian peopl's organization, demanded constitution for the land but without change of its position based on state law. When — after the pronouncement of annexion — political situation became more peaceful, the way to constitutional order was paved. Baron Burian, the Secretary of the common Board of Treasury prepared the draw constitution which was based on class and confessional grounds. The Constituion was passed in 1910. After the elections for the first Bosnian-Herzegovinian diet, a constitutional period ensued from 1910—1914.

A parliamentary system was to a certain extent guaranteed by the constitution. Autonomy of Bosnia and Herzegovina was reflected in the constitutionally guaranteed inner system. The democratic system was not, however, secured by the constitution, because the Land Government was not responsible to the Land Diet.

As a consequence of assassination of the Crown Prince Ferdinand, the Bosnian diet was suspended to be finally dismissed by the emperor's decree in February 1915. Aspirations of Hungarians to dominate Bosnia were present throughout the First World War. These aspirations were not successful owing to the fact that the idea of self-orientation of peoples in Yugoslav lands, so aslo in Bosnia and Herzegovina, gained evermore ground. It can best be seen in the situation which was created after the February Revolution 1917, when the parliamentary life was revived in the Monarchy. The last High commissioner of the Land's Government was a determined enemy of parliamentary life in Bosnia and Herzegovina, resumption of the Bosnian Constitution and opening of the Diet. He struggled for realization of trialism by which the Yugoslav question would be solved within the framework of the Monarchy. Break through the Front of Thessalonica brought about rapid disintegration of the Habsburg Monarchy which paved the way to the formation of the Yugoslav state.

After the Pepole's Councils were formed in October 1918, general Sarkotić surrendered the power before the People's Council of the Kingdom of SCS on November 1, 1918, and already on November 3 People's Governament of Bosnia and Herzegovina was formed and assumed power. Thus the forty years long Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina was put to an end.

O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku austro-ugarske okupacije *)

Dževad Juzbašić

I pored velikog interesa, pokazanog u istorijskoj i pravnoj nauci za državno-pravni položaj BiH i austro-ugarsku politiku u odnosu na ove pokrajine, do sada je ostao nepoznat tok dugotrajnih i teških pregovora u 1878. i 1879. godini između cara, zajedničkih ministara i predstavnika austrijske i ugarske vlade o formulisanju i ozakonjenju osnovnih principa za upravljanje Bosnom i Hercegovinom. Neki autori samo su općenito istakli da je u zakonu o bosansko-hercegovačkoj upravi ostvaren kompromis između gledišta koje je bosansku upravu smatralo kao mjeru u cilju provođenja internacionalnog ugovora ipso iure zajedničkim poslom, i mišljenja da je upravljanje Bosnom i Hercegovinom jedan novum koji nije u skladu sa nagodbenjačkim zakonima o zajedničkim poslovima za cijelu Monarhiju. Što kontraverze o pitanju ozakonjenja principa bosansko-hercegovačke uprave koje su poslije okupacije došle osobito do izražaja na sjednicama Zajedničkog ministarskog vijeća, nisu do sada bile predmet naučnog interesovanja, moglo bi se, donekle, objasniti okolnošću da je žestoka politička borba oko Berlinskog ugovora u austrijskoj i ugarskoj delegaciji i parlamentima u prvom redu apsorbovala pažnju istoričara. Ona je ostavila u sjenci docnije usvajanje zakona o bosanskoj upravi u legislativama početkom 1880. godine, koje je uslijedilo u jednoj drukčijoj i smirenijoj političkoj atmosferi. Istoričari su također pokazali veći interes za pitanje uređenja austro-turskih odnosa i zaposjedanje Sandžaka, kao i provođenje konkretnih mjera u etabiliranju austro-ugarske administracije u Bosni i Hercegovini.

Unutrašnjo-politički obziri, pored želje da se izbjegne eventualni sukob sa Turskom, bili su, kao što je poznato, od bitnog uticaja da se Andrássy

*) Ovaj tekst saopšten na simpoziju predstavlja sažetu sadržinu moje studije »O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine«, koja se sa pripadajućim naučnim aparatom štampa u Radovima Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXII, Odjelj. istorijsko-filoloških nauka, knj. 11.

na Berlinskom kongresu opredijelio samo za okupaciju, a ne i aneksiju Bosne i Hercegovine. Strah od povećanja slovenskog elementa u Monarhiji izazvao je u Austriji žestoko protivljenje većeg dijela njemačke liberalne partije politici zadobijanja novih pokrajina, a još žešći bio je otpor javnog mnjenja u Ugarskoj, gdje je postojalo i vrlo jako protursko raspoloženje. Sam grof K. Tisza nije tajio da u okupaciji, a osobito ako bi došlo do aneksije, vidi opasnost, ali je, podržavajući Andássy-jevu politiku, smatrao okupaciju manjim zlom, nego kad bi Bosna i Hercegovina zbog neodrživosti turske vladavine pripala Srbiji i Crnoj Gori. U datim okolnostima bila je isključena mogućnost radikalnijeg rješenja odnosa Bosne i Hercegovine prema Monarhiji, koje ne bi imalo obilježje jednog provizorija. S druge strane, i sama organizacija vrhovnog vodstva bosansko-hercegovačke provizorne uprave u okviru Zajedničkog ministarstva, kao i regulisanje odnosa ustavnih organa oba dijela Monarhije prema pitanju upravljanja Bosnom i Hercegovinom, javilo se kao vrlo težak politički i državno-pravni problem.

Prije nego što je dovršeno vojničko zaposjedanje BiH, austro-ugarsko ministarstvo spoljnih poslova predlagalo je (2. IX 1878. god.) da se za vođenje b. h. uprave od strane zajedničke vlade osnuje jedna komisija u Beču kao privremeno vrhovno upravno nadleštvo sa istim djelokrugom, koji je do tada u pogledu BiH pripadao odgovarajućim centralnim ustanovama u Carigradu. Komisija i jedan posebno predviđeni Bosanski odjel u Ministarstvu inostranih poslova trebalo je da dobiju otprilike onakvu nadležnost, koju je kasnije imao Biro za poslove BiH u Zajedničkom ministarstvu finansija. Prema ovom do sada nepoznatom prijedlogu, b. h. uprava bila je tretirana kao specifičan zajednički posao sui generis pod vodstvom ministra inostranih poslova, u čijem je neposrednom vođenju trebalo takođe da učestvuju i predstavnici ostalih zajedničkih ministarstava, kao i austrijske i ugarske vlade. Legislative ne bi dobile nikakvu ingerenciju u pitanjima koja se tiču upravljanja Bosnom i Hercegovinom niti se predviđalo njihovo učešće pri utvrđivanju principa i djelokruga rada b. h. uprave, već je trebalo da sve odluke u tom pogledu proizilaze iz apsolutne vlasti vladara. Međutim, car je, suprotno gledištu grofa Andrassy-ja, smatrao nepotrebnim i ustavno neizvodivim da se stvara jedna posebna administrativna instanca za okupirane pokrajine, pa je u skladu s tim osnovana i privremeno je djelovala Komisija za poslove BiH prvenstveno kao savjetodavni organ u pitanjima uprave.

Dalji tretman pitanja upravljanja Bosnom i Hercegovinom bio je u najvećoj mjeri zavisan od držanja predstavničkih tijela prema Berlinskom ugovoru i pitanju pokrića troškova okupacije, a u vezi s tim i sa razvojem unutrašnje političke situacije u Austriji i Ugarskoj. Kako je Berlinski ugovor, i pored svih suprotnih nastojanja, morao biti podnesen parlamentima na odobrenje, iznuđen je time i prvi presedan da legislative odlučuju o Bosni i Hercegovini.

Ugarska vlada je, međutim, insistirala i na potrebi da od parlamenta dobije zakonsko ovlaštenje na osnovu koga će moći vršiti uticaj na provizornu upravu Bosne i Hercegovine i njenu organizaciju, a naročito da se zakonski reguliše pitanje pribavljanja novca. Grof K. Tisza bio je kategorički protiv da se upravljanje Bosnom prepusti samo kruni, a da ministri za to ne preuzmu nikakvu ustavnu odgovornost. Za ugarsku vladu, koja je inače nerado gledala na proširenje djelokruga zajedničkih organa Monarhije, bilo je

neprihvatljivo da tako nešto uslijedi putem neadekvatne interpretacije postojećih zakona.

Car je pristajao na ingerenciju predstavničkih tijela samo u pitanjima novca, ali je osporavao da je vladi potrebno zakonsko ovlaštenje za vođenje uprave Bosne i Hercegovine, ističući da je ono već sadržano u Berlinskom traktatu. U mađarskom zahtjevu Franz Joseph I vidio je tendenciju da bi sve prijedloge u vezi sa organizacijom b. h. uprave trebalo da odobravaju parlamenti.

Kao što se svojevremeno protivila da parlamenti odlučuju o Berlinskom ugovoru, tako je i sada austrijska vlada podržala carevo mišljenje. Austrijska vlada je polazila od platforme da je kruna dobila mandat i da samo ona ima pravo da nekom preda upravu zemlje. To pravo je vlada austrijske polovine odricala parlamentima uz motivaciju da se legislativa ne smije miješati u poslove Bosne, koja je još uvijek inostranstvo. Od strane austrijske vlade smatralo se politički vrlo podozrivim napustiti stanovište da je pitanje već ustavom regulisano, jer se strahovalo da bi zahtjev za proširenje djelokruga delegacija u Cislajtaniji izazvao izmjene u načinu njihovog izbora s ciljem da se proširi i djelokrug Carevinskog vijeća. Posmatrajući problem i iz ugla trenutne političke situacije u Austriji, Auerspergova vlada bila je protivna da se parlamentu podnese jedan zakonski prijedlog o bosanskoj upravi, jer nije željela obnavljanje tek zaključene dramatične orijentalne debate. Ni izvjesna kompromisna rješenja koja je predlagao grof J. Andrássy nisu mogli prihvatiti predstavnici austrijske i ugarske vlade.

Različitost ekonomsko-društvene strukture i osobenosti političkih odnosa u oba dijela Monarhije uvjetovali su i različita gledišta predstavnika vladajućih klasa vodećih nacija u Austriji i Ugarskoj na Monarhiju kao državnu zajednicu. U sjenci formalnog pariteta, koji je fiksirala nagodba, često je dolazilo do sukoba po snazi de facto nejednakih partnera. Svoju privrednu i finansijsku inferiornost, kao i stvarnu, političku zavisnost od Austrije, Mađari su nastojali da kompenziraju jačanjem svojih političkih pozicija i uticaja u Monarhiji.

Održanje dualizma i na njemu zasnovanog mađarskog gospodstva u Ugarskoj bilo je uvjetovano očuvanjem njemačke hegemonije u Austriji i ustavnog sistema iz 1867. godine u cijeloj Monarhiji, pa je mađarski vodeći sloj brižljivo pazio na bukvalno »ustavno« pridržavanje nagodbenjačkog zakona. U tom pogledu on se mogao osloniti na stoljetnu tradiciju ugarskog staleškog Sabora i velike tradicije mađarskog liberalizma. Čuvajući parlamentarizam kao fetiš protiv potajne opasnosti od apsolutizma i njemačke centralizacije, on je prema vani zastupao princip ustavne pravne države, dok je u samom parlamentu izgradio takav način jednopartijske vladavine, da je K. Renner nazvao ugarski parlamentarni sistem vladanja »nacionalnim parlamentarnim apsolutizmom«. Nasuprot tome, u Austriji je više dolazila do izražaja vladareva apsolutistička vlast, što je davalo povoda i takvim pretjeranim tvrdnjama da je Franz Joseph I vladao u Ugarskoj na ustavan, a u Austriji na apsolutistički način.

Mađari su se od samog početka odnosili sa velikom predostrožnosti prema b. h. upravi kao novoj funkciji Zajedničkog ministarstva, koja je u sebi krila potencijalnu opasnost da naruši postojeću ravnotežu odnosa u dualističkom sistemu. Stoga je grof Tisza, pod čijim je vođstvom novoformirana mađarska liberalna stranka težila daljem razvitku dualizma u smislu ugarske

privredne samostalnosti, tražio takve zakonske garancije koje će u duhu principa utvrđenih u nagodbi iz 1867. osigurati mađarske interese i uticaj, kao i spriječiti eventualne nepoželjne promjene.

U nastavku pregovora, koji je uslijedio poslije odstupanja Auerspergovog kabineta, grof K. Tisza je 1. III 1879. ultimativno zahtijevao ovlaštenje da može ugarskom parlamentu podnijeti nacrt zakona o b. h. upravi i time uslovljavao svoj dalji ostanak na čelu ugarske vlade, smatrajući da bez takvog ovlaštenja ne bi mogao biti zadugo gospodar situacije u zemlji. Tad je car pokazao spremnost na popuštanje da bi izbjegao krizu u Ugarskoj, pa je i austrijska vlada učinila ustupak i izradila jedan prijedlog zakona u formi konvencije između austrijske i ugarske vlade o vođenju provizorne uprave u BiH. Međutim, ugarska vlada je odbila taj prijedlog, jer je pored ostalog smatrala da vodi sklapanju nove državno-pravne i privredne nagodbe i tendira aneksiji i podjeli okupiranih zemalja, što nije moglo tad da uđe u političke kalkulacije Tiszine vlade. U daljim pregovorima izvjesnom kombinacijom ugarskog nacrta sa austrijskim prihvaćen je takav prijedlog uporednog zakona za oba parlamenta (1. maja 1879), koji je značio potpuno odstupanje cara i austrijske vlade od njihovih prvobitnih stanovišta i punu afirmaciju osnovnih gledišta ugarske vlade.

Prema predloženim zakonskim odredbama, upravljanje Bosnom i Hercegovinom uključivalo se u komplikovani mehanizam dualističkog sistema utvrđivanjem određenih ustavnih ograničenja i odgovornosti činilaca koji su učestvovali u vođenju b. h. uprave, ali samo u odnosu na Monarhiju, dok je u odnosu na BiH uprava zadržala apsolutistički karakter. Zakon je općenito nosio izvjesna obilježja sporazuma o proširenju kruga zajedničkih poslova i istovremeno za neka pitanja iz domena b. h. uprave utvrđivao jednaka načela tretmana od strane Austrije i Ugarske. Težište zakona ležalo je, prije svega, na finansijskom pravu i onom dijelu materijalnog zakonodavnog prava koje se odnosilo na najznačajnija privredna pitanja. Međutim, odmah su se pojavili ozbiljni problemi koji su proizilazili iz različite interpretacije usvojenih načela. Izvjesnom modicifikacijom zakonskog nacrta u Ugarskom saboru, koju je docnije prihvatilo i Carevinsko vijeće, još jače je izraženo pravo austrijske i ugarske vlade da vrše uticaj na b. h. upravu. Inače, ugarska vlada je u Zajedničkom ministarstvu, odnosno u zajedničkom ministru finansija gledala samo izabranog mandatora legislativa, odnosno vlada obiju država Monarhije i smatrala je da samo od njihove odluke zavisi koliko će sebi pridržati neposrednog uticaja na b. h. upravu, koju su oni sporazumno povjerili jednom trećem organu. Ovakav stav bio je u skladu sa opštim odnosom Mađara prema zajedničkim poslovima i organima Monarhije, ali je stvarna djelatnost Zajedničkog ministartstva finansija zavisila ne toliko od ozakonjenih načela, koliko od razvoja realnog odnosa snaga i umješnosti da sa drugim faktorima nađe što bolji modus vivendi.

U pogledu ocjene karaktera statusa okupiranih pokrajina, među austrijskim pravnicima postojale su znatne razlike. Veliki dio gledao je na Bosnu i Hercegovinu kao na »Reichsland« ili »Reichsprovinzen«, ali su neki, kao, npr., F. Tezner, držali da se njen pravni odnos prema Monarhiji može prije uporediti sa položajem kolonije.

Dakelo važnije od formalno-pravnih obilježja statusa Bosne i Hercegovine bio je njen stvarni ekonomski i politički tretman. U tom pogledu karakteristična je izjava samog zajedničkog ministra finansija Bilinskog na sjed-

nici Zajedničkog ministarskog vijeća početkom 1912. godine. Po njegovim riječima zemlja je, bez sumnje, u izvjesnoj mjeri bila tretirana kao kolonija.

Tek nakon provedenih izbora u Cislajtaniji i formiranja Taaffeovog pretežno konzervativnog kabineta, bilo je moguće da se zakonski nacrti o upravljanju Bosnom i Hercegovinom stave na dnevni red ugarskog Sabora i Carevinskog vijeća i da budu pretresani i usvojeni krajem 1879, odnosno početkom 1880. godine. Međutim, dok je Tiszinoj vladi pošlo za rukom da u ugarskom Saboru obezbijedi jedva prostu većinu, obrazovanje potrebne dvotrećinske većine u Carevinskom vijeću omogućilo je izmijenjeno držanje najvećeg dijela njemačkih liberala prema okupaciji. Oni su okupaciju sada priznavali kao svršen čin i nastojali su da pomognu kako bi Monarhija sa što više izgleda na uspjeh mogla ispuniti preuzetu misiju. Mada načelno u opoziciji, njemačka liberalna ljevica pružila je podršku politici bos. herc. okupacione uprave. Tako je ustavna stranka u Austriji, osim rijetkih izuzetaka, postala zagovornik apsolutističke vladavine u Bosni i Hercegovini, dok su iz redova parlamentarne desnice, od strane čeških predstavnika, istaknuti zahtjevi za učešće stanovništva okupiranih pokrajina u upravljanju zemljom.

Problem upravljanja Bosnom i Hercegovinom prijetio je već neposredno poslije okupacije da ozbiljno ugrozi nagodbu iz 1867. godine. Zakon o b. h. upravi (Rg Bl No 18 od 22. II 1880. i Ugar. zak. član VI: 1880) bio je samo jedno provizorno rješenje nastalo tako reći iz nužde, ali je čak i poslije aneksije i uvođenja zemaljskog ustava ostao na snazi sve do propasti Monarhije. Impotencija dualističkog sistema došla je u punoj mjeri do izražaja u neuspjehu da Monarhija u svom okviru riješi problem državno-pravnog položaja BiH. To je bio neuspjeh politike koja je bila protivna interesima i težnjama Južnih Slovena i u suprotnosti sa duhom modernog doba.

Summary

The author has given a short survey of the controversies concerning the issue of governing Bosnia and Herzegovina in the course of the prolonged talks in the years 1878 and 1879 in which the emperor, the common ministers, and the representatives of the Austrian and the Hungarian governments took part. While the emperor, backed up by the Austrian Government, contended that there was no need for any special legislative act for ruling of Bosnia and Herzegovina, rejecting all ingerencies of legislation except in money matters, the Hungarian Government was categorically against leaving it exclusively to the Crown to govern Bosnia without any constitutional responsibilities taken over by ministers. The Hungarian Government, which was against widening of the domain of common organs of the Monarchy, was very cautious from the very beginning with the issue of Bosnian-Herzegovinian rule as a new function of the Common Ministry, as it was pregnant with the latent danger of destroying the delicate balance in the dualist system. That is the reason why count Tisza demanded legal guarantee which would, in accordance with the principles formulated in the Treaty of 1867, secure the Hungarian interests in influence and prevent possible undesired for channges. The issue of governing Bosnia and Herzegovina posed, soon after occupation, the problem not only of consituttionalism in both imperial states, but it also threatened to seriously jeopardize the Treaty of 1867 itself. The compromise which was finally arrived at by passing the Law of Governing Bosnia and Herzegovina in 1880, meant complete abandonment on the part of the emperor and the Austrian Government of the previous claims and full affirmation of the basic views of the Hungarian Government. The Law was characterized by a certain agreement of widening the circle of common affairs, and at the same time it secured equal rights of Austria and Hungary in the realm of Bosnian rule. Although it came into existence as a provisory solution, the Law remained in force until the fall of Austro-Hungary due to impotence of dualism to solve, within the framework of Monarchy, the question of the position of Bosnia and Herzegovina from the point of view of state law.

Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini

Bogdan Krizman

I prije izbijanja rata u ljeto 1914. god. postojao je i na Jugu Habsburške Monarhije čitav kompleks otvorenih i neriješenih pitanja (nacionalno-političkih, privrednih, kulturno-jezičnih i drugih) koja — uzeto u cjelini — nazivamo »jugoslavenskim pitanjem«. Ratne godine, sa svim onim što je rat nosio sa sobom, samo su to pitanje još više uvećale, zamrsile i zaoštrile, a time i otežavale njegovo rješavanje u okviru same Monarhije. Taj kompleks zahvaćao je, dakako, i Bosnu i Hercegovinu, južnoslavenske zemlje Monarhije koje su, već uoči izbijanja tog svjetskog sukoba i imperijalističkog obračuna, bile privukle pažnju čitave svjetske javnosti.

I

Međutim, iako su vrhovi Monarhije već odavna pretresali, u zatvorenom krugu, elemente tog pitanja od upravo sudbonosne važnosti za sam opstanak Monarhije,[1]) dugo su vremena odbijali da otvoreno i javno priznaju da ono postoji i da ga valja rješavati. Austrijski ministar-predsjednik Ritter v. Seidler u bečkom Reichsratu 7. marta 1918.[2]) govorio je o uređenju nacionalnih odnosa i spomenuo pri tom, pored krunovina u kojima je potrebno urediti nacionalne odnose, i Jug Monarhije i, osobito, »jugoslavensko pitanje« kao pitanje pored kojega se već u tom času ne može dalje prelaziti na dnevni

[1]) Zajednički ministarski savjet Monarhije raspravljao je o elementima tzv. jugoslavenskog pitanja na sjednicama 6. oktobra i 12. decembra 1915, zatim 7. januara i 6. oktobra 1916, 10, 12. januara i 22. marta 1917. Vidi o tome: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarhie (1914—1918).* Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy (Budapest 1966).

Pojedinosti o tome donosi rasprava Nikole Petrovića: *Zajednički austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje 1912—1918* (Zbornik »Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat«, Beograd 1967, str. 725—760).

[2]) *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917. und 1918.* XXII. Session, III, Band, 48. bis 83. Sitzung (S. 2519-bis 4282), Wien 1918, str. 3541—3545.

red. Da ono postoji, govorio je Seidler, ne može zasigurno nitko poricati. Riječ je, međutim, o tome da se pronađe takvo rješenje koje u potpunosti odgovara aksiomu dinastičke i državne vjernosti. Na toj, jedino mogućoj bazi njegova je vlada bila spremna da u granicama kompetencija (ograničena na cislajtansku polovicu Monarhije) uđe u raspravljanje jugoslavenskog pitanja u cilju njegova skorog rješenja, pri čemu, ipak — što je potpuno razumljivo — može postupiti samo potpuno otvoreno, samo u saglasnosti svih sudjelujućih faktora (u prvom redu ugarske vlade nadležne za translajtanski dio Monarhije) i uz očuvanje opravdanih zahtjeva austrijskih naroda koji su njime zahvaćeni.

Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine i komandirajući general u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji Stjepan barun Sarkotić, tri dana ranije (4. 3), prisustvovao je povjerljivom konferiranju nekolicine ugarskih ministara u toku ručka kod ugarskog ministra-predsjednika Sandora Wekerle-a. Bio je to — kako zapisuje sâm Sarkotić u svom Dnevniku[3]) — »politički ručak«, kojemu su prisustvovali: Szurmay, Windisch-Grätz, Szterényi, Markgraf Pallavicini i dr Karl Unkelhäuser (ministar za Hrvatsku u Wekerleovoj vladi). Svi su bili zgranuti zbog razvoja situacije u Hrvatskoj i Slavoniji i svi su pitali Sarkotića za mišljenje. Sarkotić im je odgovorio kratko i jasno i predložio: Dalmaciju smjesta pripojiti Hrvatskoj i Slavoniji! Dolje poslati Unkelhäusera kao novog bana, no snabdjevena sa svim mogućim koncesijama koje su još spojive sa zajednicom; nagodbeni zakon iz 1868. god. provesti u potpunosti, eventualno ga i revidirati u prilog Hrvatske.[4]) **U ovom času** moglo bi to još dostajati, da li i **kasnije**, to je pod znakom pitanja. Najaviti ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom a provesti ga, čim budu savladane upravnotehničke teškoće — predlagao im je general-pukovnik Sarkotić.

Dva dana kasnije (6. 3) primio ga je u Badenu u audijenciju sam car Karlo koji se tom prilikom također interesirao za Sarkotićevo mišljenje o jugoslavenskom pitanju. Sarkotić se pozvao — zapisao je u svoj Dnevnik[5]) — na izlaganja u toku ranijih audijencija i kratko ih rekapitulirao: Dalmaciju smjesta pripojiti Hrvatskoj; proglasiti ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, i to provesti pošto se svladaju upravnotehničke teškoće (organizacija županija, izgradnja kadrova, itd.) — Karla kao da nisu uvjerili Sarkotićevi prijedlozi i on je ponovio misao da bi, ipak, Jugoslaveni morali **svi zajedno** doći, što nije bilo po volji Sarkotiću, jer se on protivio stvaranju »Jugoslavije«. Zato je nastavljao i razvijao svoju misao: Mađari bi mogli i morali prihvatiti Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju kao i Bosnu i Hercegovinu, ujedinjene u jednoj zajednici kao što je ova sa Hrvatskom, tj. nakon što se revidira zakon iz 1868. god. u prilog Hrvata. Ta zajednica bi se morala ograničiti samo na ono što je objema stranama **neophodno** potrebno i korisno, u ostalim poslovima bi svaki dio morao uživati potpunu slobodu. Na kraju audijencije je Karlo izjavio da je tako strahovito teško pronaći pravo rješenje, a ipak ga moraju naći; istakao je i to da njemačka strana često vjc-

---

[3]) Sarkotićev Dnevnik nalazi se u Državnom arhivu SR Hrvatske u Zagrebu.

[4]) Dualističko uređenje Monarhije (Dvojna monarhija) počivalo je na austro-ugarskoj Nagodbi iz 1867. godine. S njom je bila tijesno povezana i hrvatsko-ugarska Nagodba iz 1868. godine i obje su imale dalekosežne posljedice, budući da su njima svi nenjemački i nemadarski narodi Habsburškog Carstva bili stavljeni u tako podređen položaj da nisu mogli osjećati Monarhiju kao *svoju državu*.

[5]) Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu.

ruje u pobjedu, a tu vjeru njemačkih vrhova dijeli i šef austro-ugarske Vrhovne komande general-pukovnik Freiherr v. Arz.

Ministar-predsjednik v. Seidler pozabavio se početkom maja (3. 5)[6]) — kad su vrhovi Monarhije još čvrsto vjerovali u povoljan i pobjednički ishod rata, i to na tzv. glavnom ratištu (na zapadu) — elementima jugoslavenskog pitanja. Ponovno je ustvrdio da to pitanje postoji i da se njime treba baviti. Nije mu poznato — rekao je dalje on — da li će jednom biti stvorena jugoslavenska država; to nije isključeno, ali nije osobno u mogućnosti da o tome govori, jer nije riječ samo o Austriji (Cislajtaniji) nego i o Ugarskoj (Translajtaniji). Jedno je, po njegovu mišljenju, ipak jasno: nastane li takva državna tvorevina, govora može biti — a to se razumije samo po sebi — jedino o takvoj tvorevini koja bi stajala pod žezlom prejasnog vladara i sačinjavala integralni dio Monarhije. Ta tvorevina neće smjeti proizaći iz mirovnih uvjeta, a prije svega neće smjeti obuhvatiti one dijelove državnog teritorija austrijske polovice Monarhije koji leže na putu prema Jadranu i usko su povezani s njemačkim jezičnim područjem.

Sredinom maja održali su u Sarajevu važno savjetovanje sa Sarkotićem vojni guverneri Crne Gore i Srbije.[7]) Sastali su se sa svrhom da podnesu austro-ugarskoj Vrhovnoj komandi u Badenu **zajednički** prijedlog o rješenju jugoslavenskog pitanja, ali se nikako nisu u tome mogli složiti.[8])

Vojni guverner Crne Gore grof H. Clam-Martinic je prvog dana sarajevskog savjetovanja (13. 5) isticao da je jugoslavensko pitanje od sudbonosne važnosti za opstanak Monarhije, a da svi Jugoslaveni, prema njegovim informacijama, žele ujedinjenje. Do toga će, prije ili kasnije, doći — govorio je on — a i najveći srbofilski političari, pri momentanoj situaciji na Jugu Monarhije, priželjkuju da se austrijski, ugarski i bosanski Jugoslaveni najprije grupiraju oko Zagreba, s tim da se ta, tako formirana južnoslavenska država zatim veže državnopravno s Beogradom (Srbijom). Bila bi — po mišljenju Clama — pogreška uspostavljati Srbiju i Crnu Goru; najbolje bi bilo kad bi Monarhija preduhitrila tu težnju za ujedinjenjem, stvarajući treću, **jugoslavensku** državu, što jednom riječju znači: sjediniti Srbiju i Crnu Goru s Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom i pripojiti ih kao »carevinsku zemlju« Monarhiji. Vojni guverner Srbije general-pukovnik A. barun Rehmen u cijelosti se složio s tim prijedlogom Clama, tvrdeći da valja zadržati i u miru okupirana područja Balkana. Međutim, Sarkotić ih je u svojoj intervenciji upozorio na činjenicu da na Jugu valja računati sa tri elementa: sa Slovencima, Hrvatima i Srbima. Slovenci su alpski narod, Srbi balkanski, a Hrvati su kopča između njih. Jugoslavenstvo je — po Sarkotićevu mišljenju — pro-

---

[6]) *Obzor*, Zagreb, 5. maja 1918.

[7]) Sarkotićev Dnevnik. Zapisnik je objavio Bernard Stulli: *Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine* (Arhivski vjesnik, Zagreb 1959, god. II, sv. 2, str. 281—305).

Vidi moj prilog: *Stvaranje jugoslavenske države (Referat na Drugom kongresu historičara Jugoslavije)* (Historijski pregled, Zagreb 1958, god. IV, broj 3—4, str. 167—215).

[8]) Austro-ugarska Vrhovna komanda u Badenu izradila je elaborat o ratnim ciljevima Monarhije na Balkanu i šef generalštaba je taj elaborat dopisom od 21. jula 1918. dostavio ministru vanjskih poslova Buriánu s molbom da mu ministar saopći svoje mišljenje o tome. Vrhovna komanda u njemu, u najkraćim crtama, predlaže slijedeće: potpuno pripojenje Srbije i Crne Gore Monarhiji, stvaranje nezavisne Albanije i, ubuduće, jednog balkanskog saveza država pod vodstvom Monarhije. (Kriegsarchiv, Wien, Feldakten des Armeeoberkommandos, Op. Geh. Nr. 1689).

lazna pojava; pokret koji momentano cvate na Jugu Monarhije uvezen je iz inozemstva, a zanimljivo je pri tom da su vođe tog pokreta Slovenci, dakle ljudi koji najmanje poznaju Hrvate, Bosance i Srbe. Majska deklaracija glasi sasvim drukčije od kasnije zagrebačke izjave (mart 1918).[9]) Kako je nastala ta promjena? — upitao se Sarkotić. Samo pod utjecajem ljudi sa strane, no Nijemci i Mađari neće nikada dopustiti da im se približi pristup Jadranu. Budući da imamo dvije države (polovice) koje neće dopustiti da se u njih dira, moramo tražiti rješenje u **okviru** tih država (Austrije i Ugarske). Zato treba u austrijskoj polovici — po njegovu mišljenju — stvoriti Sloveniju, s tim da se ne dira u njemačke krunovine; Dalmaciju spojiti s Hrvatskom i Slavonijom kao zemlje krune sv. Stjepana. Za Bosnu i Hercegovinu postoje dva rješenja: ili će se te pokrajine spojiti s Hrvatskom ili će pripasti Ugarskoj kao »corpus separatum«. Za prvo rješenje su svi Hrvati, pa i oni u Bosni; Muslimani su za drugo rješenje, dok se bosanski Srbi, kao lukavi političari, ne izjašnjavaju; međutim, postavljeni pred izbor, izjasnit će se u prilog drugog rješenja (»corpus separatum«). Srbiju i Crnu Goru treba — i po njegovu mišljenju — bezuvjetno anektirati Monarhiji. No u jednom su se sva tri govornika slagali već prvog dana: da na maču osvojeno treba zadržati, a da Slovenci ostanu u Austriji!

Drugog dana savjetovanja tražili su kompromis između prijedloga Clama i Sarkotića, ali ga nisu mogli naći. Zbog toga su bili prisiljeni da na kraju zaključke formuliraju ovako: svi se učesnici savjetovanja slažu u pitanju aneksije Srbije i Crne Gore Monarhiji; dualističko uređenje treba bezuvjetno sačuvati, a pitanje Slovenije riješiti u okviru cislajtanske polovice; Rehmen i Clam predlažu »carevinsku zemlju«, a Sarkotić predlaže da se Dalmacija pripoji Hrvatskoj i Slavoniji; Bosni i Hercegovini da se formalno obeća perspektivno pripojenje Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji s tim da to stvarno i provedu, čim se ostvare potrebni administrativno-tehnički preduvjeti. Takvo bi rješenje — po Sarkotićevu mišljenju — spriječilo stvaranje hrvatske irredente, a ukoliko takvo rješenje pak ne bi bilo moguće, da obje zemlje pripadnu Ugarskoj kao njen »corpus separatum«; da se Crna Gora i Sandžak pripoje Bosni i Hercegovini, a Srbija da živi kao posebna država ili da kao »Banovina Mačva« bude pripojena Ugarskoj. No, na kraju postoji i ovo rješenje: da sve, što je hrvatsko, pripadne Cislajtaniji, a sve što je srpsko, Translajtaniji, s tim da je granica vododijelnica između rijeka Bosne i Vrbasa, visovi zapadno i sjeverno od Neretve, i to tako da oba dijela budu u subdualističkoj formi pripojena odgovarajućoj polovici Monarhije. Na kraju zaključaka učesnici tog savjetovanja predlažu da se hitno održi savjetovanje **svih** nadležnih faktora Monarhije pod predsjedništvom samog vladara.

Sarkotić je ponovno bio u audijenciji kod Karla 28. maja[10]) i iznova su raspravljali o jugoslavenskom pitanju. Sarkotić mu je tom prilikom preporučio da sazove krunski savjet, a u Dnevnik je zapisao da je Karlo potpuno svjestan kako su nezdravi unutrašnji odnosi u Monarhiji, no ne može naći nikakav izlaz iz situacije »zahvaljujući« mnogim utjecajima i savjetodavcima.

---

[9]) U »Majskoj deklaraciji« Jugoslavenskog kluba od 30. maja 1917. govori se o »ujedinjenju svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, *pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije*«, dok je u »Zagrebačkoj rezoluciji« od 3. marta 1918. riječ *samo* o na demokratskim temeljima uređenoj državi Slovenaca, Hrvata i Srba.

Tako je u Badenu 30. maja — na obljetnicu Majske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Beču — bio održan Krunski savjet pod Karlovim predsjedanjem.[11]) Na njemu su, pored cara, sudjelovali: zajednički austro-ugarski ministar vanjskih poslova grof Burián, ugarski ministar-predsjednik Wekerle, austrijski ministar-predsjednik v. Seidler, austro-ugarski ministar rata general-pukovnik R. barun Stöger-Steiner, hrvatski ban Antun pl. Mihalovich i Sarkotić.

Karlo je otvorio sjednicu ističući s nekoliko riječi važnost jugoslavenskog pitanja, a zatim je Burián prvi uzeo riječ, založivši se za **zakonito** rješenje tog pitanja uz suradnju parlamenata i krune. Wekerle se založio za pripojenje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, a Bosne i Hercegovine kao »corpus separatumu« direktno Ugarskoj, dok je Seidler izrazio mišljenje da Dalmacija, sa stanovišta državnog prava, pripada Austriji, a da ne zna, kako bi se parlament u Beču odnosio prema prijedlogu njegova ugarskog kolege o »corpus separatumu«. To je Wekerle pobijao ističući da su Dalmacija, Bosna i Hercegovina zemlje ugarske krune, a Karlo je nato upitao Mihalovicha šta on misli o temi vijećanja. Mihalovich je ispričao prisutnima da u Hrvatskoj i Slavoniji prevladava mišljenje da Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu treba ujediniti s Hrvatskom (tzv. »Velika Hrvatska«), negirajući osobno da u Hrvatskoj postoji izraziti jugoslavenski pokret. Wekerle je tu iskoristio priliku da prigovori hrvatskom banu kako listovi Banovine pišu u antimonarhijskom duhu, ali se Mihalovich izvukao navodeći da hrvatska štampa donosi samo izvode iz češke i slovenske štampe koje je austrijska cenzura već pustila. Na kraju svog izlaganja Mihalovich je pričao nešto o jugoslavenskim dogovorima i izjavio da on i Hrvatsko-srpska koalicija kao vladajuća stranka u Banovini nastoje da uvijek ostanu u granicama zakona. Nato je Karlo pozvao Sarkotića da izloži svoje mišljenje i Sarkotić se odmah, uzevši riječ, složio s mišljenjem ugarskog ministra-predsjednika, jer Dalmacija — po njegovu mišljenju — pripada ugarskoj kruni. Budući da austrijski ministar-predsjednik — govorio je dalje on — tvrdi protivno, to spor među njima (Seidlerom i Wekerleom) može presjeći samo vladar. Dalje se založio za pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj (a ne direktno Ugarskoj kao neki »corpus separatum« — kako je to predlagao Wekerle). To treba — govorio je on — odlučno reći i ujedinjenje zatim provesti čim Hrvati i Bosanci budu odgojili dovoljno službenika za preuzimanje tih zemalja, jer u momentanim uvjetima to nije provodivo. Bit će potrebno tamo uvesti županijski sistem poput onog u Hrvatskoj i na Jugu, uopće, uvesti izrazito hrvatski kurs, a tek onda pomišljati na pripojenje. Sarkotić se pri tom založio i za aneksiju Srbije i Crne Gore Monarhiji, ali na to nije reagirao nitko drugi osim Buriána, koji je izjavio da Srbija i Crua Gora ne smiju nikada predstavljati razlog da se na najbrži način ne zaključi mir. Napokon je Karlo zaključio sjednicu rekavši da se slaže sa ministrom vanjskih poslova, tj. s njegovim mišljenjem da treba čitav kompleks riješiti zakonitim putem, ali ga valja riješiti i **brzo**, pa da stoga treba uputiti obje vlade (u Beču i Budimpešti) da odmah otpočnu pregovore i iznađu odgovarajuće rješenje.[12])

---

[10]) Sarkotićev Dnevnik.

[11]) Isti izvor Odštampan kod B. Stullija, spom. prilog, str. 306—313; M. Komjáthyja, spom. djelo, str. 661—669.

[12]) To majsko savjetovanje spominje i sam Sarkotić u svojoj brošuri »Jugoslawien« (Wien, 1919, str. 8—9).

Doista, Seidler i Wekerle otpočeli su politička sondiranja,[13]) a austrijski je ministar-predsjednik ustvrdio u svom govoru u Reichsratu 16. jula[14]) da je njegova vlada na unutrašnjepolitičkom planu htjela da provede u život svoj program nacionalnih autonomija, koliko bi to prilike u tom trenutku dopuštale. Tako je i došlo do naredbe o diobi na srezove u Češkoj. Vlada je donijela takvu naredbu zato što je uvidjela da mora uzeti u zaštitu tamošnje Nijemce. U Austriji se naime — uskliknuo je on — ne može vladati protiv Nijemaca, a niti bez njih!

Taj ispad austrijskog ministra-predsjednika izazvao je buru i Seidler je morao odstupiti. Njegov nasljednik Max Freiherr v. Hussarek održao je devet dana kasnije[15]) u Reichsratu kratak ekspoze kao skicu svog programa i trudio se da najavi neku korekturu dotadašnjeg »njemačkog kursa«. Označio je kao zadaću nove vlade da postigne pomirenje naroda i govorio o potrebi da se stvore temelji za zajedničku suradnju punu povjerenja.

Sarkotić je 26. jula došao u audijenciju Karlu (u dvorcu Eckartsau)[16]) i ponovno mu izlagao jugoslavensko pitanje. Na kraju se Karlo potpuno složio s njegovim izlaganjem i izrazio žaljenje što obje vlade i ministar vanjskih poslova u pregovorima ne bilježe nikakav napredak.

Karlo je Sarkotića 3. augusta pozvao da se vrati u Beč[17]) i tamo ga je telefonski zamolio da odmah ode do Hussareka da bi ga temeljito informirao o jugoslavenskom pitanju, i to onako kako je to Sarkotić izlagao samom Karlu. Sarkotić je izvršio nalog i to isto poslije podne razgovarao sa Hussarekom. Izložio mu je svoje (poznate) prijedloge, a austrijski ministar-predsjednik se s njim u osnovnim linijama složio, što je zatim Sarkotić telefonski saopćio Karlu u Reichenau. Tamo mu je Karlo 6. augusta — pošto je dan ranije bio primio Hussareka na referiranje — povjerio da »Austrija sad neće odobriti mađarsko rješenje.«

Hussarek je u augustu sazvao sjednicu vlade da bi pronašao puta i načina da vodeće vladine krugove u Budimpešti privoli na popuštanje u jugoslavenskom pitanju.[18]) O tome je zatim uputio pismenu notu ugarskoj vladi

---

[13]) Sarkotić je u svoj Dnevnik (pod 13. VI) zapisao da je u Budimpešti razgovarao s ministrom za Hrvatsku i da mu je Unkelhäuser ispričao da su ban Mihalovich i nekoliko saborskih zastupnika pretresali »jugoslavensko pitanje« s Wekerleom; da su se hrvatski zastupnici izjasnili za pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a da su se s tim složili i Srbi. Njima je Wekerle, navodno, odvratio da je drukčije obaviješten o raspoloženju u Bosni, našto su mu srpski zastupnici odgovorili da bi se Bosanski sabor izjasnio u prilog pripojenja Hrvatskoj, kad bi saborovao. Ministar mu je istovremeno povjerio i to da će se pregovori šefa vlade sa zastupnicima iz Zagreba nastaviti. Sutradan je Sarkotić razgovarao i s Wekerleom (zapis u Dnevniku pod 14. VI) i oni su u razgovoru dodirnuli pitanje tih pregovora s predstavnicima saborske većine. Sarkotić mu je pri tome rekao da ostaje pri svojoj tvrdnji o bosanskim Srbima i Muslimanima; da, međutim, ne može garantirati da i njih neće osvojiti jugoslavenska propaganda. Ukoliko vlada želi da sačuva njihove simpatije, mora prijeći u protuakciju, što mu je Wekerle i obećao. Sarkotić se u toku razgovora izjasnio za radikalno rješenje jugoslavenskog pitanja.

[14]) *Stenographische Protokolle...*, str. 3892—3899.

[15]) Isti izvor, str. 4238—4239.

[16]) Sarkotićev Dnevnik.

[17]) Isti izvor.

[18]) Vidi: Karl Friedrich Nowak, *Der Sturz der Mittelmächte*, München 1921, str. 189—190.

O politici Hussareka vidi monografiju Helmuta Rumplera: *Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918* (Graz—Köln 1965).

(od 15. augusta)[18a]) i na kraju otputovao sâm u Budimpeštu na pregovore sa Wekerleom, koji je u međuvremenu opetovano sondirao odgovorne faktore u Zagrebu (ban Mihalovich i podban dr Vinko Krišković) kao i vodeće ljude iz Hrvatsko-srpske koalicije.[19])

Tom sastanku dvojice predsjednika vlade u Budimpešti 31. augusta prisustvovao je i Sarkotić, kojemu je to bio naredio Karlo 28. augusta.[20]) U toku diskusija Sarkotić je iznosio argumente protiv rješenja što ga je uporno zagovarao ugarski ministar-predsjednik, tj. da Bosna i Hercegovina budu pripojene Ugarskoj kao »corpus separatum«. Pri tome je spomenuo da bi takvo rješenje moglo lako dovesti do eruptivnih reakcija i izazvati u daljnjem toku prožimanje južnih zemalja Monarhije jednom veleizdajničkom orijentacijom koja odgovara antidržavnoj srpskoj orijentaciji, a to upravo predstavlja onaj cilj za koji je srpskoj irredenti svako sredstvo prikladno. To se može, po njegovu mišljenju, zasigurno predvidjeti za zapadne dijelove rečenog područja, dakle za Hrvatsku-Slavoniju, Dalmaciju i Kranjsku, ali bi i u Bosni ideja »corpus separatuma« u prikladnom trenutku, uslijed samo markiranog i proračunatog držanja Srba, odnosno srpskom elementu svojstvenog laviranja između lojalnosti i veleizdaje, mogla izazvati nenadani veleizdajnički obrat. Tako bi se irredenta proširila od Jadrana do Timoka i pri priključenju Kraljevine Srbije toj akciji okrenula se na kraju protiv ugarske države. Najsvrsishodnije sredstvo da bi se izbjegle takve eventualnosti predstavlja, po mišljenju Sarkotića, potpuna državnopravna **rastava** srpskog i hrvatskog elementa, što upravo i zagovara njegov kompromisni prijedlog. Ako su Hrvatska-Slavonija i Dalmacija ujedinjene, a Bosna i Hercegovina samo virtualno priključene, to postoji upravo prema objema srpskim državama (Srbiji i Crnoj Gori) jedan kompleks unutar krune sv. Stjepana u kojem se može razvijati hrvatska orijentacija i koji sačinjava najbolju branu ostvarenju srpskih težnji. Seidler se složio s prednjim mišljenjem generala, našto je Wekerle primijetio da 1. ili 2. septembra imaju ponovno doći u Budimpeštu zastupnici vodeće stranke u Hrvatskoj, tj. Hrvatsko-srpske koalicije (Grof Kulmer i Dušan Popović) da nastave pregovore. Sarkotić je smatrao svojom dužnošću da upozori Wekerlea da ne poklanja previše povjerenja tim političarima, bu-

---

Zanimljivo je pismo Wekerlea Seidleru od 20. jula u kojem se jugoslavensko pitanje tretira kao pitanje administracije, kao da ne izvire iz želje naroda, itd. (B. Stulli, spom. prilog, str. 313—317).

[18a]) Odštampana kod B. Stullija (spom. prilog, str. 328—333). U noti se predlaže ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine u jedan južnoslavenski kompleks koji bi ostao u državno pravnoj vezi s Ugarskom a jače bi se naglasila i realizirala pripadnost zemljama krune sv. Stjepana.

[19]) Predstavnici Hrvatsko-srpske koalicije pregovarali su čitavo to vrijeme sa Wekerleom o reformi Monarhije. Sredinom juna pregovarali su s njim ban, podban Krišković, D. Popović, E. Lukinić i dr Paleček, dok koncem augusta ili početkom septembra Wekerle pregovara s Dušanom Popovićem, a Unkelhäuser s Popovićem i Wilderom. Već 1. septembra zagrebačke su novine donijele vijest da je ban Mihalovich u ostavci, a da će dr Karl Unkelhäuser biti, vjerojatno, njegov nasljednik. S tim u vezi bila je, čini se, i audijencija baruna Nikolić-Podrinskog kod cara Karla (9. IX), pa je tako došlo do natezanja jer se Koalicija nije htjela složiti s tom promjenom. Karlo je koncem septembra primio u audijenciju Unkelhäusera, pa izaslanike Koalicije (M. Kulmera, E. Lukinića i G. Hreljanovića) a ugarska je vlada nato 5. X donijela zaključak da Unkelhäuser otputuje u Zagreb kao novi ban Hrvatske i Slavonije. Međutim, Unkelhäuser je na sjednici vlade 10. X referirao — vrativši se iz Zagreba neobavljena posla — da ni Koalicija ni ban Mihalovich ne pristaju na tu promjenu, što je Wekerle mirno prihvatio!

duci da je bio mišljenja da će Koalicija — ukoliko bi se vanjsko-politička situacija razvila nepovoljno po Monarhiju — to sigurno iskoristiti protiv Monarhije. Na kraju su se ministri-predsjednici složili da izvrše promjenu na banskoj stolici u Zagrebu, a Wekerle je izjavio da želi sačekati imenovanje novog bana i ukopčati pauzu od nekih šest tjedana da bi se informirao kako se u međuvremenu razvila situacija u Hrvatskoj-Slavoniji, pa da onda pristupe daljnjim savjetovanjima.[21])

Sarkotić je nezadovoljen i nezadovoljan napustio Budimpeštu, budući da se složio s njima samo u jednom: u pitanju promjene na banskoj stolici u Zagrebu.[22]) Međutim, od tog vremena su jugoslavensko pitanje, na niveau-u predsjednika vlada, rješavali samo dilatorno.

U izvještaju zajedničkom ministru financija u Beču od 5. septembra[23]) Sarkotić je priznao da je tok budimpeštanskog vijećanja stvorio utisak kao da se ipak u Ugarskoj u izvjesnoj mjeri još potcjenjuju sadašnja dijelom otvorena (Ljubljanski kongres)[24]) dijelom tajna zbivanja, kao i potreba brzog i odgovarajućeg rješenja jugoslavenskog pitanja. Po njegovom osobnom mišljenju svako daljnje odgađanje — pri širenju jugoslavenske infekcije i nužnom zaoštravanju suprotnosti — učinit će rješenje uvijek samo težim. Spomenuo je ministru i to kako je predsjednik vlade Wekerle opravdavao svoje stanovište o preuređenju i najavio da će 1. ili 2. septembra doći u Budimpeštu zastupnici većine u Hrvatskom saboru da nastave s njim pregovore. Sarkotić ga je upitao — kaže se dalje u tom izvještaju — tko će sve doći iz Zagreba, a Wekerle mu je odgovorio: grof Miroslav Kulmer, dr Dušan Popović i, čini se, Svetozar Pribićević. Nato se Sarkotić uzrujao i upozorio Wekerlea da bude vrlo oprezan u pregovorima s takvim partnerima, jer bi Hrvatsko-srpska koalicija sigurno odmah iskoristila svaku nepovoljnu vanjsko-političku situaciju protiv interesa Monarhije. Popodnevnom nastavku konferencije Sarkotić nije prisustvovao, a na završetku mu je Wekerle saopćio kao rezultate vijećanja da treba sačekati imenovanje novog bana u Hrvatskoj i ukopčati pauzu od nekih šest nedjelja da bi se uzmogao orijentirati kako se dalje razvijaju stvari u Hrvatskoj i Slavoniji i kako treba dalje voditi pregovore. Sarkotić je sam spomenuo pitanje eventualnog imenovanja jednog austro-ugarskog generala za hrvatskog bana, jer je iz pouzdanog vrela saznao da bi on sam, u danom momentu, mogao postati kandidat za to mjesto. Zbog toga je smatrao da je potrebno da upozori ugarskog ministra-predsjednika da po slovu Nagodbe nije dopušteno da aktivno vojno lice postane hrvatski ban[25]) i zbog toga je toplo zagovorio kandidaturu ministra Karla Unkelhäusera, jer bi po njegovom osobnom mišljenju general na banskoj stolici u Zagrebu mogao biti tek izlaz u krajnjoj nuždi, vršeći ovlasti jednog kraljevskog

---

[20]) Sarkotićev Dnevnik.

[21]) Sarkotić je u svom Dnevniku pod 31. VIII zapisao da je večerao s Unkelhäuserom; da ministar nepovoljno ocjenjuje situaciju i da je indigniran što Wekerle dopušta da ga »Srpsko-hrvatska koalicija« vuče za nos.

[22]) Sarkotić je opetovano preporučivao Unkelhäusera kao nasljednika Mihalovichu.

[23]) Sarkotićev Dnevnik.

[24]) Na sastanku u Ljubljani 16. i 17. augusta došlo je do osnivanja »Narodnog sveta« kao dijela općeg Jugoslavenskog Narodnog vijeća, a 17. VIII bio je u Ljubljani objavljen zajednički češko-poljsko-jugoslavenski komunike o održanoj političkoj konferenciji koja se pozabavila svim kulturnim, političkim, socijalnim i ekonomskim problemima ostvarenja prava samoodređenja triju naroda.

[25]) Član 52 i 53 Nagodbe.

komesara. U tome su se složili s njim i ministri predsjednici (Wekerle i Seidler).

Sarkotić je navedeni izvještaj ministarstvu dostavio 11. septembra i generalnom ađutantu cara Karla barunu Zeidler-Sternecku, zamolivši ga da izvještaj preda samom vladaru.[26]) U popratnom pismu je istakao da je ugarski ministar-predsjednik — kao što se čini — postao žrtva Hrvatsko-srpske koalicije i da je zbog toga upozorio i samog Wekerlea na opasnost neprekidnog kontakta sa srpskim predstavnicima Koalicije, savjetujući mu istovremeno da uspostavi dodir — kako je to Sarkotić formulirao — s »pravim Hrvatima«.[27]) Sarkotić se dalje zahvalio carevom generalnom ađutantu na pozitivnom odgovoru na Sarkotićev telegram u kojem je molio da ga ne imenuju za hrvatskog bana, a istovremeno mu je preporučio da za bana imenuju ministra dra K. Unkelhäusera. Da su Unkelhäusera imenovali, već bi u Hrvatskoj i Slavoniji zavladao red. Što se pak tiče ugarskog ministra-predsjednika, Sarkotić je izrazio mišljenje da opomene ne pomažu, budući da iza Wekerlea i Buriána stoji — koliko je on informiran — grof Tisza sa svojom srbofilskom orijentacijom na koju ga, navodno, navode barun Vojnić (svakako, prema Sarkotiću, srpskog porijekla) i barun Talyan (ugarski predstavnik vlade u Novom Sadu 1914—1916, srbofilski nastrojen), i na kojoj Tisza ustrajava jer Srbi pripadaju Stranci rada, a njemu je vlast nad jednom velikom strankom iznad svega. Sarkotićevi pozivi upućeni Tiszi da, ipak, jednom dođe u Bosnu i da stvari vidi na licu mjesta ostali su uvijek neuslišani; osobno se, uostalom, ne nada da bi kod Tisze nastupila neka promjena u mišljenju »zahvaljujući« njegovoj tvrdoglavosti i stoga se rado odriče da Tisza uopće dođe.

II

Car Karlo je relativno rano spoznao da je jugoslavensko pitanje za Monarhiju upravo sudbonosno; zato je on u toku ljeta 1918. god. nastojao da nekako pronađu zajedničku formulu koja bi donijela rješenje. Ubrzo je uvidio da se poluga za rješenje mora postaviti u Budimpešti, a ne u Beču i osjećajući da postoji veliko razilaženje između optimističkih informacija jednog Wekerlea na jednoj i brojnih drugih informatora o elementima situacije na Jugu na drugoj strani, donio je odluku da povjeri važnu političku informativnu misiju bivšem ugarskom ministru-predsjedniku grofu Istvanu Tiszi, kojega su još uvijek smatrali najjačim političkim čovjekom u Ugarskoj. Tisza je u to vrijeme služio na jugozapadnoj fronti (prema Italiji) kao husarski pukovnik i zato ga je Karlo 5. septembra[28]) — posredstvom a. u. Vrhovne komande u Badenu — pozvao da mu se javi u Reichenau. Dva dana kasnije Karlo je primio Tiszu u audijenciju i povjerio mu zadatak da kao »homo regius« otputuje u južnoslavenske zemlje Monarhije da bi se sâm na licu mjesta uvjerio kojim putem da pođu i koje mjere da poduzmu e da bi svladali situaciju koja postaje sve opasnija, da, ukratko, pronađu formulu koja bi jugoslavensko »bure baruta« učinila konačno bezopasnim.

Tisza je u skladu s povjerenim zadatkom otputovao i stigao u Zagreb kao prvu etapu velike političke turneje 13. septembra. U Zagrebu je konferirao s predstavnicima vlade (banom Mihalovichem, podbanom Kriškovićem

[26]) Sarkotićev Dnevnik.

[27]) Pod »pravim Hrvatima« Sarkotić je mislio prvake Frankove »Hrvatske stranke prava«, uvijek bliske a. u. vojnim krugovima.

[28]) Kriegsarchiv, Wien, Feldakten des Oberkommandos, Op. Nr. 147.463.

i odjelnim predstojnikom za pravosuđe Badajom); primio je i niz političara iz Hrvatske, među kojima su se nalazili, primjerice, grof M. Kulmer, dr Živko Petričić, Ivica Frank i dr Dušan Popović, nesumnjivo jedan od najokretnijih i najinteligentnijih prvaka Koalicije a ujedno i jedan od najboljih govornika u Saboru. Drugog dana je Tisza — u pratnji šefa štaba zagrebačkog domobranskog okružja potpukovnika Béle Nádasdyja, koji mu je pri susretima služio i kao tumač[29]) — obišao Hrvatsko zagorje, a 15. septembra je telegrafski informirao Vojnu kancelariju vladara[30]) da je u toku izvršenje povjerenog mu zadatka i da će 29. septembra stići u Reichenau da podnese vladaru referat o putovanju, ukoliko ga neočekivane okolnosti u tome ne bi spriječile.

Dva dana kasnije (17. 9) Sarkotić je primio u Badenu iz Zagreba telegram grofa Tisze u kojem mu saopćuje da je otpočeo svoju političku turneju na Jugu Monarhije i ujedno ga moli da ga dočeka u Sarajevu 20. septembra. »Smatram da je to putovanje deplasirano« — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik.[31]) Pohitao je do generalnog ađutanta Zeidler-Sternecka i zamolio ga da upita cara da li je baš potrebno da putuje u Sarajevo. Rekao mu je i to da misli da je Tiszino putovanje neuputno, no da je i bolje ako Tisza prikupi informacije u Sarkotićevoj odsutnosti jer će tada informatori pred Tiszom mnogo slobodnije nastupati, a i njemu (Sarkotiću) je do toga da Tisza sazna samo golu istinu. Zeidler je obećao da se upitati Karla, pa je ubrzo zatim telefonski izvijestio Sarkotića — koji se u Badenu nalazio na liječenju — da je vladar mišljenja da Sarkotić treba da dočeka grofa Tiszu u Sarajevu.

Dva dana ranije — informiran iz Sarajeva o predstojećem putu Tisze u Bosnu i Hercegovinu — Sarkotić je javio svom zamjeniku Maxu pl. Gyurkovicsu u jednom otvorenom (nešifriranom) telegramu[32]) da će zavisiti od liječničke konzultacije hoće li moći stići u Sarajevo do 20. septembra. U svakom slučaju moli Gyurkovicsa da Tiszu smjeste u Konaku u Haremlik; istovremeno ga moli da ga Gyurkovics zastupa kao domaćin, ukoliko mu ne bi bilo moguće da sam dađe u Sarajevo, a da, pored toga, upućuje i potrebne pozive u njegovo (Sarkotićevo) ime. U drugom telegramu upućenom Gyurkovicsu[33]) zamolio ga je da poduzme sve potrebno u njegovo ime, pa mu je zatim nanizao imena onih ličnosti iz Mostara i Sarajeva koje bi Tisza primio i saslušao.[34])

---

[29]) Nádasdy je o tom putovanju napisao čitavu knjigu pod naslovom: Az utolsó kisérlet 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója (Budapest 1938).

[30]) Kriegsarchiv, Wien, MK 8—1/135 1918.

[31]) U prikazivanju Tiszina putovanja — tog političkog *očevida* — služit ćemo se neprekidno zapisima gen. Sarkotića. Tim zapisima poslužio se i Sandor Tonelli u knjizi pod naslovom: Tisza István utolsó utja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója) (Szegedin 1941). U članku *»Sastanak deputacije bosanskih Srba sa grofom Tisom u Sarajevu uoči proboja Solunskoga fronta«* potpisanom inicijalima Đ. B., objavljenom u beogradskoj *Politici* od 2. januara 1940, člankopisac govori o odlomcima Sarkotićeva Dnevnika objavljenih u budimpeštanskom listu »Magyar Nemzet«.

O Tiszinoj misiji pisao je B. Stulli (*Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918. godine. Prilog historiji 1918-e u jugoslavenskim zemljama*, Pregled, Sarajevo, januar 1959, god. XI, knj. 1, broj 1, str. 37—49). Vidi i moju kritiku prednjeg priloga: *O putu grofa Stj. Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918.* (Historijski zbornik, Zagreb 1958—1959, br. 1—4, str. 233—249).

[32]) Državni arhiv SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Fond zajedničkog ministarstva financija, Priv. reg. No 299/18.

[33]) Isti izvor, Priv. reg. No 299/18.

[34]) Tu se spominju Mujaga Komadina, Mišić, Nevestić, Zimonjić i Šola (Mostar); Serif Arnautović, Hrasnica, Vancaš, Pilar, Letica i Risto Damjanović (Sarajevo).

U svom telegrafskom odgovoru Sarkotiću od 16. septembra[35]) Gyurkovics je izrazio mišljenje da bi bilo dobro kad bi Sarkotić došao u Sarajevo da osobno dočeka Tiszu, budući da se bosanski političari — prema informacijama kojima raspolaže — pripremaju da iskoriste Tiszinu prisutnost da bi mu iznijeli gravamina i kritike na adresu tamošnje uprave. Njihove gravamina posebno bi se imale odnositi na činjenicu da stanovništvo trpi zbog toga što se na čelu uprave nalazi general koji u prvom redu čuva vojne interese. Političari misle — javljao je dalje Gyurkovics — da će kod Tisze u tom pogledu naići na dobar prijem. Sigurno će se naći, pored grofu Tiszi najavljenih političara, drugi pojedinci koji će htjeti da govore s njim. Putovanje Tiszino u Sarajevo smatra se kao vrlo važna politička stvar i ljudi žele da tu priliku iskoriste da bi Tiszu — koga smatraju pouzdanikom samog vladara — detaljno upoznali sa stanovištem pojedine stranke. Posebno se Srbi odnose povoljno prema perspektivi Tiszina dolaska i žele mu izraziti zahvalnost što je bolje postupao sa srpskim elementom nego što su to drugi vlastodršci učinili. Gyurkovics je također proširio listu ličnosti koje bi mogle doći u obzir za planirani razgovor s grofom Tiszom.[36])

U razgovorima i susretima na svom putu Tisza se svuda zanimao za stanje usjeva, zaliha žitarica, pitanja aprovizacije, rekvizicija, snabdijevanja. Međutim, u tim razgovorima s upravnim činovnicima na kotaru i seoskim župnicima najviše se, ipak, zanimao za raspoloženje stanovništva, osobito inteligencije i svećenstva, propitkujući da li su zagrijani za ideju jugoslavenstva i ujedinjenja sa Srbijom ili ne. Politički najinteresantniji razgovor što ga je Tisza vodio u Hrvatskoj nesumnjivo je onaj s Dušanom Popovićem, pouzdanikom vođe Hrvatsko-srpske koalicije Svetozarom Pribićevićem, koji je tom prilikom ostajao u pozadini. U toku tog razgovora — što ga je Tiszin partner vodio namjerno u općim linijama i ne bez ironije — Popović je predlagao Tiszi kao jedino moguć i upotrebljiv put trajnom rješenju jugoslavenskog pitanja: da što je moguće prije otputuje u Švicarsku da bi se tamo sastao sa srpskim ministrom-predsjednikom Nikolom Pašićem i da zajedno potraže jedno rješenje, što je Tisza — navodno s uzdahom — otklonio kao »predbježno neprihvatljivo«.[37])

Tisza je 16. septembra otputovao u pratnji Béle Nádasdyja iz Zagreba u pravcu Jadrana. Istog dana je admiral v. Keil telegrafski avizirao komandantu a. u. ratne flote v. Horthyju u Puli[38]) da misija grofa Tisze služi samo za prikupljanje informacija. Vladar je dopustio — kaže se dalje u tom teleto potrebno da bi se Tisza uzmogao informirati u pogledu jugoslavenskog

---

[35]) Isti izvor, Priv. reg. No 299/18. Dokumente iz bilj. 33, 34 i 35 zahvaljujem širokogrudoj ljubaznosti univ. prof. dr Hamdije Kapidžića, pa mu i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

[36]) Pored mitropolita Letice, Reis-ul-Uleme i još odsutnog biskupa Šarića kojima će Tisza lično učiniti posjet, došli bi u obzir, prema Gyurkovicsu, slijedeći: Dimović, Jojkić, Damjanović i dr Andrić od Srba, direktor Arnautović, dr Spaho, Hrasnica i Bašagić od Muslimana, Sunarić, Vancaš, Pilar i Kukrić od Hrvata, a pored njih i ondašnji provincijal Andrić. Bizabeg Kapetanović i Ademaga Mešić su momentano odsutni. U Mostaru došao bi u obzir i podnačelnik N. Smoljan, eventualno dr D. Mazzi, kao i muftija.

[37]) Taj podatak o razgovoru Dušana Popovića s Tiszom dobio sam od dra F. Nikića (Beograd), dugogodišnjeg Popovićevog prijatelja. Koristim i ovu priliku da mu se na tome najtoplije zahvalim.

[38]) Kriegsarchiv, Wien, Marineschtion des k. u. k. Kriegsministeriums, x-3/5 5609.

gramu — da Horthy prati Tiszu do Kotora, ukoliko bi Horthy smatrao da je pokreta. Kapetan bojnog broda Vuković de Podkapelski da Tiszi saopći svoga zapažanja prikupljena prilikom posljednjeg dopusta i on će pratiti Tiszu na njegovu daljnjem putovanju po Crnoj Gori, Bosni i Hrvatskoj u svojstvu Tiszina informatora budući da dobro pozna prilike, što je vladar već odobrio na prijedlog admirala v. Keila.

Prije nego što je Tisza otputovao iz Zagreba, vođa Hrvatsko-srpske koalicije Svetozar Pribićević obavijestio je svog pouzdanika u Sarajevu, bivšeg potpredsjednika bosanskog Sabora dra Danila Dimovića, da je stigao u Zagreb grof Tisza u političkoj misiji da se informira o jugoslavenskom pitanju, da se pokazao silovit i da je u Zagrebu »pomalo i pretio«.[39]) »Skoro će i k nama, pa mu i mi moramo u Bosni kazati svoje stanovište. Pitanje je kako?« — upitao je Dimović. »Do vas u Bosni — odgovorio mu je Pribićević — je njemu više stalo, jer Hrvatsku misli da ima u svom okviru. Reci mu da se pretnjama i silom ne da ništa postići i da će nasilje kod nas izazvati zlu krv kod Vas.« »Ako bude hteo kakovih izjava, da li da šaramo ili da iskočimo?« — upitao ga je oprezni Dimović. »Mislim da možete bi odlučni — odgovorio je Pribićević — ali mudro. Ti si u ostalom vijugav, pa ćeš pogoditi. Zbogom!«

Tisza je preko Karlovca, Slunja, Plitvičkih jezera i Gospića — interesujući se kod lokalnih ljudi i nadalje za pitanja snabdijevanja, rekvizicije, broj vojnih bjegunaca i raspoloženje stanovništva — stigao u Zadar. Tamo je u toku 17. septembra primao tamošnje političare (dr Ivičić, dr Machiedo, don J. Bianchini, don I. Prodan, dr Ziliotto), a zatim se ukrcao na torpiljer »Triglav«, što mu ga je stavio na raspolaganje Horthy i iz zadarske luke otplovio direktno u Dubrovnik (Gruž). Tamo je također razgovarao s više pozvanih (među kojima se nalazio i zastupnik u Reichratu dr Melko Čingrija), a zatim je otplovio u Kotor da obiđe Lovćen i posjeti guvernera Clam-Martinica na Cetinju. Na povratku iz Cetinja otputovao je iz Zelenike u Mostar.

U Mostaru je, pored drugih, razgovarao s načelnikom Mujagom Komadina, podnačelnikom Nikolom Smoljanom, advokatom dr Dominikom Mazzijem i Davidom Nevistićem, franjevačkim provincijalom. Komadina se izjasnio za autonomiju Bosne i Hercegovine, ostali su, pak, zagovarali njihovo pripojenje Hrvatskoj. Tisza je tamo pozvao na razgovor i fra D. Nevistića, ali je ovaj poručio Tiszi: »Ako grof Tisza ima šta sa mnom govoriti, neka dođe k meni!« I Tisza ga je poslušao i s pratnjom osobno posjetio, no pri tom nije čuo ništa utješna, jer mu je fratar opisao stradanja naroda i ostao pri izjavi da se jugoslavensko pitanje **mora** riješiti u duhu pravednosti i narodnog samoodređenja, da se Hrvati, Srbi i Slovenci moraju ujediniti, a što znači narodno samoodređenje, da nije potrebno tumačiti.

U Sarajevo je Tisza stigao 20. septembra popodne, umoran, neraspoložen i, čini se, bolestan. Dočekali su ga na željezničkoj stanici, pored ostalih, Sarkotić osobno i njegov zamjenik v. Gyurkovics. Već čitavim putem Tisza je bio grozničav, tako da je u više navrata intervenirao liječnik. Putovanje autom i slabe ceste samo su pogoršale njegovo zdravstveno stanje, tako da je

[39]) O tome je Dimović objavio poseban prilog pod naslovom: *Grof Tisza u Bosni. Tiszin put u Zagreb, Dubrovnik i Sarajevo, da »uredi« jugoslovensko pitanje. — Kakvo je mišljenje u to vrijeme imao g. Svetozar Pribićević* (Riječ, Zagreb, 25. XII 1925, br. 295, str. 21—22).

Zanimljivo da je Dimoviću telefonski razgovor sa Sv. Pribićevićem (sa prezidijalnog telefona vlade) omogućio glavom sam Gyurkovics!

trpio od glavobolje; iskustva koja je putem prikupio nisu bila naročita; razočarao ga hladan prijem, neodređeno držanje i mutavost službenih političara i vrhova uprave. Veliki župan u Gospiću, dr Tomislav Tomljenović, obaviješten o Tiszinu dolasku, pobjegao je; općenito su Hrvati odgovarali Tiszi suzdržljivije, dok su Srbi bili otvoreniji i za Tiszu neugodniji. Leci, brošure i izvještaji koje je Tisza tokom puta (do Sarajeva) bio dobio u ruke, bili su mnogo nepovoljniji nego što su to u Beču i Pešti uopće pretpostavljali; mali je bio broj onih koji su se u razgovoru s njim izjašnjavali otvoreno i odlučno za rješenje pitanja u smislu mađarskih težnji. Pri dočeku u Sarajevu Tisza je bio prežalostan, jer je, navodno, bio izgubio svaku nadu u pobjedu Centralnih sila na bojnom polju, a odnosi u Monarhiji činili su mu se bezutješni.[40])

U Sarajevu su znali **zašto** Tisza dolazi. Sastali su se tamošnji viđeniji političari da se dogovore kako da postupe i sporazumjeli se da usmeno budu što kraći, a da Tiszi pismeno podnesu jedan memorandum.[41]) »Jedan od učesnika uzeo je na sebe — piše o tome Dimović — da ga napiše (mislim Jelavić ili Čabrajić); tražili su da ga ja pišem, no nisam se hteo vezati. Za ovakve stvari treba raspoloženja, ako se hoće da dobro ispadnu. Otišao sam kući, pokušao da pišem, ali nije išlo. Drugi dan ujutro[42]) probudio sam se čim je svanulo. Počeo sam razmišljati, ležeći na leđima. Odmoran mozak najbolje radi, a snagu mu daje ugrejana kičma. Ja obično sve najteže stvari rešavam u krevetu i teške pravne prepore, finansijske kombinacije i članke političke. — Počeo sam pisati memorandum za Tiszu. — Razmerno sam ga brzo napisao. Osetio sam, kad sam ga pročitao, neko posebno duševno zadovoljstvo. Morao sam često u politici a naročito za vreme rata radi kakovih obzira ili uspeha, osećaje skrivati u pravcu hladnog razbora i momentanih razloga. Ovaj put sam iskreno i punim osvedočenjem napisao jedan zamašan politički akt.« Prvi je memorandum, u konačnoj redakciji, potpisao bivši predsjednik Sabora Vojislav Šola, koga je Dimović pozvao iz Mostara. Potpisavši memorandum, Šola se prekrstio i izgovorio riječi: »Šta bog da!«[43])

Srdačne riječi pozdrava što ih je uputio Tiszi pri dočeku na željezničkoj stanici — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik — mogle su utoliko manje promijeniti Tiszinu depresiju, što se Sarkotić nije ustručavao da mu kaže da je njegovo putovanje zakasnjelo, da dolazi, na žalost, prekasno. Pošto su izvršili ceremonijal službenog dočeka, Tisza i Sarkotić odvezli su se u Konak. Za vrijeme vožnje Tisza mu je ispričao kako je i kojim pravcem putovao iz Zagreba do Mostara. Povjerio mu je i to da je iz dotadašnjih razgovora sa političkim ličnostima svuda stekao najžalosnije utiske!

Na večer istog dana je Tisza razgovarao s muslimanskim predstavnicima: bivšim predsjednikom Sabora dr Safvetom Bašagićem, sekretarom Trgovinske komore dr Mehmedom Spahom i advokatom dr Hrasnicom. Bašagić je u razgovoru zagovarao da se ujedine sve hrvatske zemlje u posebno tijelo;

---

[40]) U članku: *Stefan Tiszas jugoslawische Politik. Mitteilungen des General obersten Baron Sarkotics* (Wien, 19. XII), Pester Lloyd, Budapest, 21. Dezember, 1923, No 288.

[41]) Vidi članak fra Julijana Jelenića: *Grof Stjepan Tisza u Sarajevu god. 1918. Iz mojih sarajevskih zapamćenja* (Obzor, Zagreb, 4. X 1928).

[42]) Čini se 18. septembra.

[43]) Vidi tekst memoranduma: Dr Dragoslav Janković — dr Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I — 20. XII 1918)*, I, Beograd 1964, str. 294—297.

ako to nije moguće, da Bosna i Hercegovina dobiju autonomiju, dok su se ostala dvojica izjasnila za rješenje u jugoslavenskom smislu: da se bosansko pitanje riješi na temelju jugoslavenskog ujedinjenja. Spaho se žalio na postupak prema Muslimanima za vrijeme rata, jer su vojne vlasti uzimale i starce i djecu u vojsku. Žalio se na ekonomske prilike i postupak pri rekviziciji; rekao je da su opreke između Muslimana i stanovnika drugih vjera u Bosni, kakve su postojale prije rata, u nevolji postale mnogo blaže, a da je jugoslavenskom stanovištu sklon najveći dio naroda.[44])

Tisza je primio — »dva sata« poslije prijema Spahe, kako je to Spaho sam kasnije izjavio — Vojislava Šolu, koji mu je želio uručiti memorandum. »Da ne mora dugo pričati, niti se zapletati — piše dalje D. Dimović — mi smo zaključili da Šola preda memorandum, koji su dan ranije potpisali Srbi, Hrvati i Slovenci.[45]) Prvi put je to u Bosni da su sva tri plemena zajednički, sa ovakvom odlučnošću istupila. Šola je poneo memorandum. Tisza je hteo da razgovara, a Vojislav, stari pelivan politički, tumači kako su sve naše želje u memorandumu sadržane. Tisza kao da je slutio da taj memorandum saranjuje do osnova njegovu nameru i misiju, otimao se da taj memorandum primi. Šoli je stalo da ga Tiszi preda, a ovaj neće da primi. Naposletku se Šola posluži varkom, i kaza Tiszi, da Tisza može biti veoma zadovoljan sa memorandumom. Tada je Tisza tek memorandum primio, a Šola se počeo opraštati, govoreći da je sve u memorandumu.«

Sutradan prije podne (21. 9) Tisza je primio Ristu Hadži Damjanovića, dra M. Jojkića, Vl. Andrića i Dimovića. Hadži Damjanović nije htio ništa odlučno izjaviti »jer nema mogućnosti da se sastaje s narodom, pa ne zna, što narod misli«, a svi su ostali Srbi izjavili: memorandum što su ga potpisali i posredstvom V. Šole predali predstavlja putokaz za rješenje. Dr Jojkić je još Tiszi, navodno, spočitnuo što su pozive na sastanak s Tiszom raznosili detektivi.

»Dimović je uporno zahtijevao — prema navodima J. Jelenića[46]) — ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, a Tisza je neprestano tražio način, na koji to dr Dimović misli. Napokon mu je naglasio, da austro-ugarska diplomacija kod velevlasti isposluje ujedinjenje. Kada je Tisza rekao, da Srbijance Austro-Ugarska ne može primiti, jer su buntovni, Dimović mu je odgovorio: »Pa kada nas nijeste u stanju držati, pustite nas iz okvira monarhije.« Ove su

---

[44]) Spaho je u Narodnoj skupštini u Beogradu 1921. god. izjavio: »Izazvan rečima gospodina Andrića, imam da izjavim, da me ni gospodin Andrić ni njegovi drugovi nisu nikada pozivali, kad se taj memorandum izradivao, niti su me pozvali da ga potpišem pre nego što su ga predali. Ja sam pozvat kod grofa Tise onaj isti dan, ali na dva sata pre nego što su gospoda taj memorandum predala. Ja sam Tisi tada rekao po prilici isto to što ste i vi u memorandumu rekli. Ja se pozivam na tadašnje izveštaje u novinama, koji su izišli i koji ni sa koje strane nisu demantovani. To je tačno. Kad je memorandum već bio predat, zvali ste me da ga potpišem. Međutim, ja po predanom memorandumu nisam hteo potpisati, jer sam smatrao za uvredu da potpišem ono što je bilo i prošlo i što je već predato, ali sam ipak kazao ono isto što je u memorandumu.« (Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca I, od I prethodnog do XXXVII redovnog sastanka, Beograd 1921, VIII. redovni sastanak, 29. I 1921, str. 8).

[45]) Memorandum su potpisali: Gligorije M. Jeftanović, V. Šola, J. Sunarić, D. Dimović, M. Jojkić, Vl. Andrić, S. Ljubibratić, L. Čabrajić, G. Gašić, Đ. Džamonja, J. Pešut, Vj. Jelavić, Lj. Simić, P. Stokanović, P. Todorović, Risto H. Damjanović, fra Lj. Galić, fra J. Jelenić, fra K. Ikić, M. Alaupović, K. Cankar, M. Bekavac, Đ. Pejanović, St. Subašić.

[46]) U već spomenutom članku u *Obzoru*.

riječi uznemirime Tiszu i on je osuđivao hrvatsku vladu, koja je pripustila, da se južno-slavenska ideja dotle razvila. Na to mu je Dimović odgovorio, da nema prava vikati na hrv. vladu, jer da se u Hrvatskoj i onako osjeća maćuhinski postupak Mađara prema Hrvatima. »Dali ste nam — veli Dimović — nešto ustava, a svaki nam čas prijetite s Unkelhäuserom, Sarkotićem, Rauchom itd. Nagodba je Hrvata s Mađarima neodrživa i samo je razum koalicije podržava, da ne dođu u ova vremena gora zla, a srce je osuđuje.« To je dr Dimović govorio i kao narodni poslanik u Hrvatskoj i stanovnik grada Sarajeva. Na Tiszin upit: »Pa šta bi bilo, da se ujedinjenje ne provede«, Dimović je odgovorio: »Onda bi i dalje sudili revolveri.«[47])

Tisza je primio i Šerifa Arnautovića i on se izjasnio za to da se Bosna i Hercegovina kao autonomna jedinica pripoje Ugarskoj.

Već prvi Tiszini susreti u Sarajevu nisu obećavali mnogo dobra. Nakon večere, pri kavi, Tisza i Sarkotić stali su raspredati o politici. Prvo je Tisza govorio — prema Sarkotićevu zapisu u Dnevniku — o potpunom debaklu hrvatske aristokracije. Čak i grof Erdödy u Novom Marofu — govorio je on — izgubio je formalno dar govora. U Zagrebu vlada atmosfera koja mu se — usprkos nekim uvjeravanjima vođa Koalicije — ne sviđa; u Dalmaciji je ista situacija; u Mostaru je primio različite odgovore, od kojih pojedini bude neku nadu u dobro, ali, općenito govoreći, stoji sam pred jednom zagonetkom koja bi se prvo morala odgonetnuti. Kako je samo do svega ovoga došlo? Na to stereotipno, nikada direktno Sarkotiću upućeno nego uvijek neodređeno izgovoreno pitanje, Sarkotić je konačno odvratio s protupitanjem: da li je on (Tisza) nakon svoje demisije ikada bio informiran o situaciji na Jugu Monarhije. Sarkotić je, barem, vjerovao da je o tome iscrpno pisao zajedničkom ministru financija i obojicu predsjednika vlade usmeno i pismeno temeljito informirao. Tisza mu je na to odvratio da se za sve što se u protekle dvije godine događalo relativno malo brinuo, pouzdavajući se u vodeće ljude u Beču i Budimpešti; priznao je, međutim, da je više nego iznenađen s koliko su malo pažnje pratili odnose u Hrvatskoj i u Bosni, kako su ih površno ocjenjivali i neodgovorno lako primali. Sarkotić mu je primijetio da su grof Burián i dr Wekerle ipak njegovi ljudi i da im je bila dužnost da Tiszu drže u toku, no Tisza je progutao svoj, za ta dva političara zasigurno malo laskavi, odgovor. Sarkotić je pokušavao da popravi Tiszino upadljivo neraspoloženje, skrećući razgovor na Dalmaciju i prirodne ljepote kraja, ali je Tisza prepustio da Sarkotić o tome stalno priča, ubacujući tu ili tamo tek kakvu primjedbu iz koje je Sarkotić mogao samo razabrati da je i dalmatinski dio Tiszina putovanja bio ispunjen političkim brigama i da su za nj sve njene prirodne ljepote, svi spomenici rimskog i mletačkog razdoblja ostali bez čara i privlačivosti.

Pošto je memorandum bio preveden, Tisza ga je pažljivo pročitao i bijesno reagirao okrstivši njegov sadržaj »drskim izazovom«. Memorandum započinje riječima: »Prije rata imali smo barem neku sjenu ustavnosti, i ono malo sudjelovanja u državnoj upravi počelo je stvarati užu vezu između naroda i države.« Zatim se opširno opisuju prilike u Bosni za vrijeme rata, strahoviti progoni Srba i drugo. »I ako se po vjeri razlikujemo, mi smo sinovi jednog naroda, mi smo krv iste krvi. Ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca prodrla je u narodne slojeve. Ona je postala političkom vjerom i

[47]) Sam Dimović, u citiranom prilogu u *Riječi*, donosi drugu verziju.

dogmom našeg narodnog bića. Za to muke i patnje, što ih je moramo srpski dio našeg jedinstvenog naroda pretrpiti, odjeknule su duboko u srcu i duši Hrvata i Slovenaca.« No nisu samo trpjeli Srbi — konstatira se dalje u memorandumu — svima u Bosni i Hercegovini oduzeta su ustavna prava, pa se zatim oštro kritizira rad vlade (glad, porezi, ratna podavanja, rekvizicije i niske otkupne cijene); Sabor je raspušten; autonomija gradova, kotareva, okružja obustavljena; zakonom zagarantirana vjersko-prosvjetna autonomija i uprava srpsko-pravoslavnih eparhija ukinuta naredbom; o slobodi se štampe ne može ni govoriti; sloboda se kretanja ograničuje; politički osuđenici čame još i danas kao obični osuđenici i zločinci u Zenici u željeznim kavezima kao životinje. Uz takvo stanje i takav postupak prema narodu, svaki razborit čovjek razumjet će i raspoloženje, tmurne osjećaje naroda, isprepletene čemerom i gorčinom. A te osjećaje razumjet će naročito sin mađarskog naroda, jer je taj narod u borbi za svoju slobodu, za narodna, građanska i ustavna prava pridonio goleme žrtve i pretrpio užasne patnje. Zato treba da bude bolje, treba da bude drukčije, pa da se narod u Bosni osvijesti i trgne iz ove apatije, otuđenosti i potištenosti, da spozna da nije samo objekt upravne sile nego građanin s pravima i dužnostima. Pretpostavke su za to ove: 1) potpuna amnestija političkih osuđenika; 2) naknada štete nevino nastradalim; 3) osiguranje prehrane; 4) uspostava ustavnosti sazivanjem raspuštenog Sabora uz naknadne potpuno slobodne izbore; 5) uprava zemlje može se predati samo ljudima saborskog povjerenja. Tek kad te pretpostavke budu ispunjene, može se putem narodnog predstavništva pristupiti rješavanju ostalih pitanja.

»Naš čitav narod Srba, Hrvata i Slovenaca pretrpio je u monarhiji veoma mnogo za vreme ovoga rata. Danas još stoji Dalmacija, Slovenija, Istra i Koruška bez svojih zemaljskih predstavništva pod upravom tuđeg činovništva. U Hrvatskoj je jedino održan ustavni režim. Pa i tamo ispadaju svaki čas pretnje sa strašilom neustavnosti i komesarijata, a jednoglasno primljene zakonske osnove ne mogu da postann zakonom. To budi u nas osjećaje, koji ne mogu biti skloni državi. To budi u nama predosjećaje, što rastu u sjeni i mraku neslobode.

Mi osjećamo jednako sa svom svojom istokrvnom braćom Hrvatima, Srbima i Slovencima, da smo jedno tijelo, ma gdje oni bili. Mi znamo, da na kugli zemaljskoj ne možemo izolovano živiti, nego da nas naš položaj upućuje na iskren i pošten sporazum sa geografski najbližim narodom kraljevine Ugarske. Da taj sporazum može iskren i pošten biti, treba da ga stvore dva ravnopravna i državno samostalna naroda. Mi Srbi, Hrvati i Slovenci nismo danas u tom pogledu ravnopravni sa narodom madžarskim.

Mi smo danas roblje nezarobljeno, koje nosi lažni naslov državljana. Dok god se gornje pretpostave ne ispune, dok god mi moramo da živimo u ovom političkom i građanskom ropstvu, mi nismo u stanju dati slobodne izjave. Naše narodno pitanje ne može se rješavati bez naroda, ono se ne smije samo djelomično rješavati, nego u cjelini i to na temelju prava narodnog samoodređenja. Svako drugo riješenje, među koja ubrajamo i direktno i bez privole naroda namjeravano prisajedinjenje Ugarskoj, bilo bi nasilje, koje bi najgorim posljedicama za unutarnju sigurnost i spoljašnji mir urodilo. Napaćena duša našeg jedinstvenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, ako nasi-

ljem i nepravdom još raskomadana bude, proći će mučenički put borbe, da u njem sagori i propadne ili da postigne jedinstvo i slobodu svoju.«[18])

Držeći od bijesa — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik — predao je Tisza prevedeni memorandum Sarkotiću i pri tom rekao: »U svom životu doživio sam mnoge političke netaktičnosti, ali jedan tako drski izazov, takvo pomanjkanje uviđavnosti i patriotizma nisam nikada doživio!« Sarkotić je pokušao da Tiszu nekako smiri, što mu je i pošlo za rukom, pa ga je zatim Tisza, umiren, upitao šta bi trebalo da odgovori Šoli to isto poslije podne. Sarkotić mu je savjetovao da ljubazno primi deputaciju potpisnika memoranduma, da se ne upušta ni u kakvu političku diskusiju i da je otpusti nakon nekoliko uobičajenih fraza. Međutim, Tisza nije htio da primi Sarkotićevu sugestiju nego je mislio da mora potpisnicima memoranduma dati »lekciju iz patriotizma«. Pri tome je naglasio da bez toga ne može otputovati iz Sarajeva. Jer šta misle ti drznici? — rekao je on. Vjeruju li možda u raspad Ugarske? Moguće, ali je Ugarska još dovoljno snažna da razbije svoje neprijatelje prije nego što sama propadne! Posljednje je riječi izgovorio povišenim glasom udarivši šakom po stolu. Sarkotić je iznova pokušao da ga umiri, ali je Tisza ostao kod svoje odluke, samo je zamolio da mu dadu jednog stenografa koji bi zabilježio njegov odgovor deputaciji. Nato je Sarkotić odredio svog prezidijalnog šefa dra Starcha da stenografira Tiszinu »lekciju«.

U 17 sati primio je Tisza u Konaku delegaciju potpisnika memoranduma (V. Šola, D. Dimović, M. Jojkić, J. Sunarić, Vj. Jelavić i fra Ikić). Primio ih je u dugoljastoj sobi Konaka; u sredini sobe nalazio se stol, uz koji je sjedio dr Starch, stenograf za tu priliku, a Tisza se pojavio u uniformi sa svim dekoracijama i stao uz pisaći stol, na kojem se nalazila sablja, pa korbač i drugo. Sastanku je prisustvovao i Nádasdy, dok se Sarkotić nalazio na nekoj smotri. Tisza se nije predstavio prisutnim potpisnicima, nikome nije ponudio da sjedne, i tako stojeći počeo je govoriti, odlučno i mirno, polemizirajući s pojedinim postavkama memoranduma. Govoreći, Tisza je postepeno zapadao u srdžbu, pa u jarost i tako je, naglo i dramatski, sastanak i završio.

»Tisza prima delegate — kaže se u izvještaju što su ga o tom sastanku primile u Zagrebu redakcije listova »jugoslavenske orijentacije«[19]) — u bojnoj uniformi pukovnika sa svim dekoracijama, te ne predstavljajući se pojedincima, ostaje stojeći do svog pisaćeg stola; govori bacajući poglede na list papira, a delegati ostaju također stojeći. — Počimajući time, da je pročitao memorandum, što mu ga je dan prije predao V. Šola, veli, da je mislio, da će s gospodom moći govoriti o interesima, koji bi trebali da nas zajednički vežu i koje bi još trebalo da zajednički da izgradimo, te da je došao ovamo u uvjerenju, da će imati posla s ozbiljnim ljudima, prožetima čuvstvom državnoga partiotizma. Međutim da je ovaj memorandum sastavljen u tonu i na način, iz koga se vidi, da gospoda, koja su ga potpisala, ne vode računa o velikim zahtjevima sadašnjosti. Osvrnuvši se na formu i sadržaj spomen-spisa označio ga je nedoličnim (ungeziemend). Upuštajući se posebice u sadržinu spisa, zaustavio se je kod istaknutog načela narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca (akcentirajući Slowenen) i rekao, da je to jedinstvo u protivnosti s državnim temeljima monarhije. Osobito je udario na zahtjev o samoodređenju naroda, izjavivši, da se ne može govoriti o ovom načelu u

[18]) Jankovic-Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, I, str. 296—297.
[19]) Vidi, na primjer, zagrebačke *Male Novine*, 25. IX 1918, god. IX, br. 237.

državi, gdje su narodi među sobom tako isprebacani (zusammengewürfelt) i da ovo načelo može da stvara zbrku u državi. Ono da je samo zvučno geslo, koje lijepo izvanja u skupštinskim govorima i u uvodnom članku, ali ih trezven političar ne može ozbiljno tretirati. Ono je nadalje lažni novac (falsche Münze), koji je Engleska među nas turila, da sije razdor, a sama ga kod kuće u Irskoj i drugdje ne provodi.

Prelazeći na pasus izjave o odnosu jugoslavenske države spram Ugarske, koji doslovno citira, pita ironično, zar gospodu s Ugarskom ništa ne veže od same geografije (komšiluka) i kao da zaboravljaju, da su u ovoj zemlji magjarske čete toliku krv prolile, da se oslobodi ovdašnji kršćanski narod. Zar ne obuhvaća (umfasst) Ugarska Hrvatsku sa svojom političkom moći? Iz ovog memoranduma da odzvanjaju isti oni zvukovi, koji su do nas doprli iz Praga i Ljubljane, a koji svjesno ili nesvjesno idu paralelno s težnjama naših neprijatelja, da nas unište. Tisza (sve više prelazi u patos, podignutim glasom i udarajući šakom po stolu) dovikuje: Wir können vielleicht zugrunde gehen, aber bevor wir zugrunde gehen, wir haben die Macht alle diejenigen, die solche Ziele verfolgen, zu zermalmen. I upirući poglede u delegate i pesnicom udarajući po memorandumu na stolu počinje: Und dieses blöde Zeug... ali mu delegati ne dadoše nastaviti, već uz prigovore okrenuše mu leđa i na njegove izvode poslije posljednjih riječi kao govornik izaslanika fra Ikić: Kad je tako, onda je najbolje da idemo — i počeše da izlaze iz sobe. Tisza bijesan na to im dovikne: Das ist da beste, was Sie tun können.«

Tisza je naknadno priznao da je htio delegatima reći još i ovo: da dualistička struktura Monarhije i državna zajednica Hrvatske s Ugarskom predstavljaju nepomjerljive granice unutar kojih treba da se kreću svi planovi i težnje Bosne i Hercegovine; htio je da ih ozbiljno pozove da svoje nacionalne želje usklade s tim nužnostima.[50])

Primio je to isto poslijepodne kao predstavnike »Hrvatske katoličke udruge« dra Ivu Pilara i banskog nadsavjetnika Josipa Vancaša. Oni su upozorili Tiszu na program Starčevićanaca od g. 1894. i zahtijevali sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u samostalnu hrvatsku državu u okviru Austro-Ugarske. Tako bi se — govorili su Tiszi — jedino konsolidirale prilike na Jugu Monarhije. Tisza im je odgovorio da bi se to pitanje moglo riješiti tako da se Bosna i Hercegovina sjedine s Hrvatskom i tako dođu u odnos prema Ugarskoj ili da se Bosna i Hercegovina direktno pripoje Ugarskoj. Vancaš mu je odvratio da oni traže samostalnu »Veliku Hrvatsku« u okviru

---

[50]) Prijevod Tiszina odgovora delegaciji donio je Vojislav Bogićević u članku: *Misija grofa Tise u Bosni 1918 godine (Iz povjerljivih spisa bivše zemaljske vlade u Sarajevu, koji se čuvaju u Državnom arhivu NR BiH u Sarajevu)* (Pregled, Sarajevo, januar—februar 1956, god. VIII, knj. 1, br. 1—2, str. 9—14). Sam tekst nalazi se na str. 13—14.

Dr Hamdija Kapidžić donio je originalni njemački tekst Tiszina odgovora u rukovetu dokumenata objavljenih pod zajedničkim naslovom: *Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata (Držanje austrougarskih vlasti prema jugoslovenskom pitanju i stvaranju jugoslovenske države)* (Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VI, Sarajevo 1966, str. 195—355). Tekst odgovora odštampan je na str. 322—323.

Vidi više o tome u radnji H. Kapidžića: *Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata* (Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. IX, 1957, Sarajevo 1958, str. 7—55, osobito str. 43 i dalje).

Monarhije, pa da stoga ne primaju nikakav arnažman s Ugarskom, kako to predlaže Tisza. Zato su od Tisze otišli vrlo nezadovoljni.

Poslije večere je Sarkotić Tiszi saopćio samo nepovoljne vijesti o situaciji u Bugarskoj, Srbiji i Albaniji koje su Tiszino ionako loše raspoloženje mogle samo još pogoršati.

U nedjelju 22. septembra primio je iznova I. Pilara, budući da Tisza očigledno nije bio zadovoljan s onim što je već jednom čuo od predstavnika Udruge. Tom prilikom mu je Pilar uručio kraći memorandum (Sarajevo, 22. septembra)[51]) u kojem ističe da pripada Hrvatskoj stranci prava i da čvrsto stoji na pozicijama programa iz 1894. godine. Međutim, ne odobrava isključivo negatorsku politiku i vjeruje da bi se rješenje hrvatskog pitanja moglo postići uz pretpostavku pariteta na slijedećem temelju: 1) Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina te istarski otoci ujedinit će se u Hrvatsku kraljevinu; 2) Hrvatska kraljevina trebalo bi da bude politički u rukama Hrvata i hrvatski program da provodi na odgovarajući način; 3) Hrvatsko kraljevstvo uključit će se u dualističko uređenje u formi subdualizma i ono bi raspolagalo djelimičnim suverenitetom u okviru zemalja krune sv. Stjepana, a kao uvjet za to treba a) jamčiti Hrvatskoj bezuvjetni nacionalni i državni individualitet i pružiti joj mogućnost da se na novom teritoriju nesmetano razvija privreda i saobraćaj; b) da Austrija pristane na takvo rješenje.

Tisza je u Sarajevu učinio posjete iz kurtoazije najvišim crkvenim dostojanstvenicima u Bosni a na večer je prisustvovao prijemu što ga je u njegovu čast priredila u »Herrenklubu« sarajevska mađarska kolonija.

Posljednjeg dana boravka u Sarajevu (23. 9) Sarkotić je poveo Tiszu na izlet u okolicu autom (Pale) i tom prilikom pretresali su razna politička pitanja. Tisza je u toku razgovora izrazio nadu da će prilikom dolaska u Budimpeštu naći Dušana Popovića i da će »Dušan opet sve popraviti«. Ta Tiszina primjedba pobudila je u Sarkotiću sumnju — kako je sâm zapisao u Dnevnik — da li to pokraj njega sjedi istaknuti mađarski političar. Sarkotić je izrazio sumnju da će Tisza još zateći Popovića u Budimpešti, ali je Tisza ostajao pri svome i uvjeravao Sarkotića da će ubrzo saznati da je Popović čekao u Budimpešti na nj. Pored toga, Tisza je sebi, u razgovoru sa Sarkotićem, žestoko prebacivao što je posljednje dvije godine stajao u pozadini; prebacivao je sam sebi što je poklonio previše povjerenja Buriánu i Wekerle-u i dao im da vladaju po miloj volji; najoštrije je kritizirao rumunjskog kralja Ferdinanda a upućivao je prigovore i na adresu samog cara Karla, koji je Tiszu otpustio u tako teškim vremenima. Nepovoljno se izražavao o grofu Andrássy Gyuli jun. i socijal-demokraciji i kritizirao politiku Njemačke prije i za vrijeme rata (prije rata bila je često pogrešna, a za vrijeme rata nedosljedna, nejasna i nedovoljno oštro formulirana).

Međutim, Sarkotić je želio da skrene razgovor na jugoslavensko pitanje i stoga je primijetio da je najpromašenija bila, ipak, jugoslavenska, odnosno hrvatska politika Monarhije, za što je odgovoran i on (Tisza), što je, međutim, Tisza pokušao da nekako pobije.

Vrativši se sa izleta, Tisza je u svojoj radnoj sobi održao povjerljivu konferenciju sa Sarkotićem i Gyurkovicsem. Pri tom se Sarkotić upustio u duža historijska razmatranja i konstatirao da nitko ne misli na politiku koja

---

[51]) Odštampan u prijevodu na mađarski kod S. Tonellija, spom. dj., str. 138.

bi mogla paralizirati eventualnu pobjedu Antante i sad je ta pobjeda na vidiku, jugoslavenska misao trijumfira i bosanski se Srbi kao i oni u Monarhiji opraštaju — bez zahvalnosti za favoriziranje — od navodnih tlačitelja njihovog naroda uz kletve, ruganje i prezir. Zavedeni i očajni Hrvati čine to isto i ako još uopće ima spasa — a utopljenik se hvata i slamke — taj bi mogao ležati samo u bezodvlačnoj objavi »hrvatskog rješenja«. Kad bi Hrvati saznali da im pripadaju Bosna i Hercegovina, možda bi još u posljednjoj minuti bilo moguće privoljeti ih da se odvoje od jugoslavenstva i prikupe pod čisto hrvatsku zastavu u okviru krune sv. Stjepana. Možda bi to bilo moguće, ali i to nije sigurno — zaključio je Sarkotić.[52])

Gyurkovics se u potpunosti složio sa Sarkotićevim izlaganjem; samo je primijetio da je potrebna brza akcija i da se Hrvatima moraju dati i garancije da će stvarno i doći do ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.

Nato je Tisza izjavio da **još uvijek** nije stekao jasnu sliku o najprikladnijem načinu rješavanja; da je doduše pristaša ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, no da bi u pogledu Bosne i Hercegovine bilo, možda, ipak umjesno da pitaju narod, želi li priključenje Ugarskoj ili Hrvatskoj. Sarkotić je odmah reagirao i pokušao da nabroji razloge protiv takvog postupka, našto Tisza nije ništa odvratio.

Poslije ručka, dok je pio crnu kavu, postao je Tisza iznenada opet razgovorljiv i izrazio mišljenje da Sarkotić gleda u budućnost s nešto precrnim naočalima. Ugarska je još moćna i ona će obračunati sa svim neprijateljima! »Pa onda na posao« — odvratio mu je Sarkotić. »Čim stignete u Budimpeštu, uzmite žezlo u ruku i zamahnite njime tako da vas svi slijede u tradicionalnom oduševljenju. Za Bosnu vam osobno garantiram a naš primjer djelovat će i na Beč. Dakle, na posao, za dobro Ugarske, za dobro Monarhije i moje u posljednjim trzajima izdišuće domovine! Pobrinite se, ekselencijo, da ostanu sačuvane veze između Ugarske i Hrvatske i da se stvore **paritetski** temelji za daljnji zajednički život oba naroda« pozvao je Sarkotić Tiszu. Tisza je stao uvjeravati Sarkotića kako je uvijek bio za bratske i srdačne odnose sa Hrvatima i kako će to i ubuduće biti. Iz Sarajeva će još otputovati u Donji Miholjac do grofa Majlatha, možda i u Nuštar do grofa Khuena, a zatim će iz Slavonije preko Budimpešte otputovati u Beč da referira vladaru. No ponovno je izrazio nadu da će mjerodavni srpski političari u Budimpešti popraviti pogrešan korak Šolin; kola su dobrano zaglibila ali će se ona ipak dati »sjedinjenim snagama« ponovno vratiti na pravi put. Izgovarajući riječi »sjedinjenim snagama« stisnuo je Sarkotiću čvrsto, gotovo grčevito ruku i pri oproštaju pokazivao znakove dubokog uzbuđenja.[53])

---

[52]) Sarkotić i vojni krugovi uopće neprekidno su insistirali u toku rata da se na Jugu Monarhije nastupi jedinstveno. Tj. da i Budimpešta podupre protujugoslavenske elemente protiv Koalicije. Međutim, vodeći mađarski političari (Tisza i drugi) nisu to iz *svojih* razloga htjeli i tako se Koalicija držala na vlasti, puštajući u prvi plan pomirljivije, umjerenije i mađaronski obojene ljude i ističući istovremeno svoju vjernost Nagodbi i njenom režimu u Monarhiji.

[53]) Rudolf Kiszling u djelu *Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes* (Graz—Köln 1956, str. 113) spominje dogovor Tisze i Sarkotića (koji je ukazivao na svoje trupe, 25 većinom galicijskih bataljona) da će zajedno istupiti u obrani dinastije.

Isto popodne, tačno u 17 sati, Tisza je napustio Sarajevo i otputovao u pravcu Bosanskog (Slavonskog) Broda.[54])

Nekoliko dana kasnije — tek što je Tisza bio otputovao — stigao je u glavni grad Bosne novi zajednički austro-ugarski ministar financija Alexander Freiherr v. Spitzmüller.[55]) Doputovao je u pratnji supruge, odjelnog predstojnika Otona Frangeša i vladinog tajnika dra Trägera. Dočekao ga je Sarkotić s ostalim predstavnicima režima, a zatim je ministra odveo u Konak. Ubrzo nakon ručka, stigao je Sarkotiću iz Badena telegram Vrhovne komande, u kojem mu v. Arz saopćava slom Bugarske i njeno ispadanje iz tabora Centralnih sila. Ponio ga je Spitzmülleru, koji je njime prirodno — kako to zapisuje Sarkotić — bio jako iznenađen. Nakon kratkog savjetovanja, sastavili su zajedno tekst telegrama upućenog direktno caru Karlu.[56]) U njemu spominju prednji telegram Vrhovne komande o slomu Bugarske koji bi, po njihovu mišljenju, mogao izazvati na Jugu Monarhije najteže komplikacije.[57]) Ukoliko Austro-Ugarska i Njemačka ne bi oružjem mogle pružati otpor novoj situaciji u Bugarskoj, odn. Makedoniji, potpisani vide samo u **bezodvlačnoj političkoj protuakciji** mogućnost da se spase pozicije Monarhije na Jugu. Ta bi se akcija morala sastojati u bezodvlačnom ujedinjenju Bosne, Hercegovine i Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, a taj bi se tako sjedinjeni teritorij (kompleks) zatim morao ojačati **subdualističkim** pripajanjem Ugarskoj. Pozivajući se na telegram komandirajućeg generala upućenog Vrhovnoj komandi na ruke general-pukovnika baruna Arza,[58]) potpisani vide **jedino jamstvo za**

---

[54]) Vrativši se kući, Tisza je u audijenciji 29. septembra podnio referat caru o svom putovanju, upravo na dan kapitulacije Bugarske u Solunu! Predsjedništva Češkog svaza, Jugoslavenskog kluba, Svepoljske i Poljske pučke stranke održali su u Beču odmah zatim zajedničku konferenciju, na kojoj je predsjednik Jugoslavenskog kluba A. Korošec govorio o putovanju grofa Tisze. Na kraju su donijeli zaključak da se izda slijedeći manifest bosanskoj javnosti: »Češki, poljski i jugoslavenski zastupnici radosno uzimaju na znanje muževno držanje bosanskih Srba i Hrvata, a naročito pojedinih muslimanskih vođa prigodom putovanja grofa Tisze, jer to držanje dolikuje zastupnicima demokracije i slobode prema zastupniku jednog umirućeg sistema. Istinite su riječi srpskog pjesnika: »Imade još orlova na klisurama Evrope.« (*Hrvatska Riječ*, Zagreb 2. oktobra 1918).

Sredinom oktobra je Tisza zaprepastio ugarski parlament izjavom da je rat — izgubljen.

[55]) Vidi o tome: Alexander Spitzmüller, *»... und hat auch mzach, es zu lieben«.*, Wien—München, Stuttgart—Zürich, 1955, str. 254 i dalje.

[56]) Taj se telegram nalazi u Sarkotićevu Dnevniku.

[57]) Vidi opširnije o proboju Solunskog fronta, kapitulaciji Bugarske i njenim posljedicama u mom radu: *Der militärische Zusammenbruch auf dem Balkan im Herbst 1918* (Österreichische Osthefte, Jahrgang 10, 1968, Heft 5, str. 268—293).

[58]) U njemu je Sarkotić upozoravao Vrhovnu komandu da bi korak Bugarske mogao imati najnepovoljnije posljedice na cjelokupnu poziciju Monarhije na Jugu. On dokazuje da Bugarska ne polaže više mnogo na daljnju vojnu potporu od strane Austro-Ugarske i Njemačke. Nije mu poznato koliko bi ipak bilo moguće da Austro-Ugarska i Njemačka oružjem pruže otpor napredovanju Antante u pravcu Skoplje—Beograd, ali se usuduje samo pretpostaviti da mogućnost zaštite okupirane Srbije nije naročito velika. Ukoliko nisu u mogućnosti da oružjem mnogo poduzmu, utoliko mu više izgleda nužna *politička* protuakcija koja bi se — po njegovu mišljenju — imala sastojati u objavi bezodvlačnog sjedinjenja Bosne, Hercegovine i Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom unutar zemalja krune sv. Stjepana, s tim da se ta područja proglase za jedinstveno tijelo na čelu sa banom u Zagrebu, a podbanima u Sarajevu i Zadru. Daljnji ustavnopravni odnosi s ugarskim kraljevstvom, odnosno sa krunom sv. Stjepana morali bi se urediti pomoću revizije hrvatsko-ugarske Nagodbe iz god. 1868, odnosno pomoću novog jednog akta. Prema tome, njegov dotadanji kompromisni

pouzdanu zaštitu Monarhije na Jugu u suprotstavljanju ujedinjenog hrvatsko-muslimanskog elementa u zajednici s Ugarskom nasuprot od strane Antante favoriziranom Srpstvu. Ne iskoristi li se ova posljednja minuta, dinastiji i Monarhiji vjerno Hrvatstvo bit će otjerano neopozivo u jugoslavenske vode u kojima će zatim i **potonuti**, na štetu Ugarske u prvom redu, ali i cjelokupne Monarhije.

Spitzmüller i Sarkotić su uputili Vojnoj kancelariji (za cara Karla) telegram[59]) u kojem navode da je uslijed koraka Bugarske izbila vojna i politička kriza Monarhije, kriza koje su se dugo vremena pribojavali. Bosna i Hercegovina mogle bi u najbližoj budućnosti postati žarište političkog zbivanja, i to uslijed mogućih odjeka tog koraka kod Srba. Budući da se na vojnom polju zasad ne može računati s mjerama koje bi paralizirale korak Bugarske, čini se da je utoliko potrebnije provesti jednu **političku** protuakciju, a kao takva može biti jedino i isključivo: svečano objavljivanje tzv. hrvatskog rješenja s najvišeg mjesta. Na taj način moglo bi se zadržati zakazivanje jugoslavenskih trupa, čega se upravo sada valja posebno bojati, a što bi Monarhiju, u predstojećoj završnoj borbi, upravo razoružalo. S druge strane, takva proklamacija bila bi jedino sredstvo da se Srbi stave nasuprot Hrvatima i na taj način spriječi da čitav politički pokret u južnoslavenskim područjima Monarhije definitivno potone u jugoslavenskoj plimi. Spitzmüller, na kraju, u vlastito ime ističe da je do tada bio prisiljen da zauzima rezervirano stanovište u pogledu jugoslavenskog pitanja, no da u tako izvanredno kritičnom momentu tu rezervu mora napustiti zato što hrvatsko rješenje smatra ne samo da je u interesu dinastije nego je ono jedina mjera koja još može donijeti spas. Izjavljuje da se u potpunosti slaže sa sadržajem telegrama, što ga je istog dana Sarkotić otposlao Vrhovnoj komandi na ruke general-pukovniku v. Arzu.

Nadovezujući na pritužbu upućenu grofu Buriánu, Spitzmüller je i u svom pismu Seidleru,[60]) kao šefu Careve kabinetske kancelarije, spomenuo informaciju što je redakcijama listova, navodno, pristigla iz ministarstva vanjskih poslova (da bi ugarsko rješenje jugoslavenskog, odn. bosanskog pitanja imalo služiti kao podloga raspletu koji neposredno predstoji). Spitzmüller ističe da je ta informacija u Sarajevu izazvala najnepovoljniji utisak i najmjerodavniji mu izjavljuju da bi mogle nastupiti nepredvidive posljedice,

---

prijedlog o samo *virtuelnom* pripojenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj postao je uslijed razvoja događaja potpuno bespredmetan. Valjalo bi brzo iskoristiti okolnost da su se bosanski Srbi pred grofom Tiszom izjasnili protiv direktnog pripojenja Ugarskoj, da bi ih još blagovremeno mogli — prema Sarkotiću — uzdržati od stare ideje pripojenja Srbiji i ujedno omogućiti da bosanski Hrvati i Muslimani u svakom slučaju stoje ujedinjeni nasuprot Srbima. Ukratko, posljednja je minuta da se hrvatski element postavi nasuprot srpskom i da ga ponukaju da uslijed sjedinjenja tih zemalja brani u zajednici s muslimanskim elementom taj novi posjed od svih budućih srpskih napadaja i da traži čvrst naslon na ugarsko kraljevstvo, čime jedino može biti zagarantirana — po Sarkotićevom mišljenju — sigurnost i Ugarske i Hrvatske od po njegovom mišljenju već tako često najavljenog napada sa Istoka. Njegova neprekidna pretpostavka da će Zapad biti prisiljen da se tu na Jugu u najbližoj budućnosti brani u borbi na život i smrt, kao da će se — pribojava se on — ubrzo ostvariti. Sarkotić, na kraju, moli Vrhovnu komandu da prednje njegovo mišljenje — ukoliko se s njime slažu — bezrezervno zastupaju kod vladara. (H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata...*, str. 327—328).

[59]) H. Kapidžić, spom. prilog, str. 326—327.

[60]) H. Kapidžić, spom. prilog, str. 329—330.

ako bi ponovno došlo do takvih zabuna. Budući da grof Burián zasigurno nije dao takvu informaciju, bar ne u obliku u kojem je izašla, utisak je Spitzmüllerov da u ministarstvu vanjskih poslova postoje struje kojih uklanjanje postaje hitno potrebnim. Zbog toga ministar prilaže kopiju jučerašnjeg pisma, upućenog Buriánu na proputovanju u Budimpeštu, i moli Seidlera da ga — ukoliko se s njegovim sadržajem slaže — pokaže caru. Na kraju se Spitzmüller zalaže da Unkelhäuser bude postavljen za novog bana u Zagrebu.

Međutim, Spitzmüller je — kako navodi Sarkotić — stao sve više razmišljati, nije li mu u trenucima očigledne krize mjesto u Beču, pa kad je telefonski razgovor s ministrom vanjskih poslova Buriánom to nekako potvrdio, Spitzmüller je isto poslije podne (27. 9) u 17 sati napustio Sarajevo i otputovao u Beč u nadi da će se ubrzo moći vratiti u Bosnu.[61])

III

Sarkotić je zamolio cara Karla — zapisuje u Dnevnik pod 1. oktobar — da mu nakon gotovo četvorogodišnje neprekidne djelatnosti odobri odsustvo, a ministru Spitzmülleru otposlao je slijedeće pismeno mišljenje[62]) kao konačnu političku ocjenu situacije, opisujući vlastitu akciju i stanovišta u vezi s jugoslavenskim pitanjem kao životnim pitanjem Monarhije:

Već u februaru prošle 1917. godine Sarkotić je skrenuo pažnju vladaru i ministru Buriánu na komplikacije koje nastaju kako na Sjeveru tako i na Jugu Monarhije. Tačnost Sarkotićeva signaliziranja potvrdile su izjave jugoslavenskih, odn. čeških zastupnika bečkog Reichsrata od 30. maja iste godine. Zato je predlagao i kod cara kao i u ministarstvu vanjskih poslova da što hitnije — kao protuakciju — riješe jugoslavensko pitanje, preporučujući kao formulu: virtuelno pripojenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj — Slavoniji. U međuvremenu je jugoslavenski pokret bilježio stalni napredak, a Sarkotić je u svom izvještaju od 22. jula označio muslimanski element u Bosni kao onaj koji je najmanje »zaražen« jugoslavenskom propagandom, a koji je zbog vjerskih i privrednih suprotnosti sa kršćanskim konfesijama, predisponiran da bude za državnopravno pripojenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj. U pogledu srpskog elementa, Sarkotić je zastupao stanovište da će se on — ukoliko bi pobjedile Centralne sile a Srbi postavljeni pred izbor: da se izjasne za pripojenje Hrvatskoj — Slavoniji ili Ugarskoj — izjasniti za Ugarsku iz razloga oportuniteta, a i drugog. Zbog toga je on u privatnom pismu Buriánu, od 16. augusta, još mogao zastupati mišljenje u prilog tzv. mađarskog rješenja uz istovremeno virtuelno prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj—Slavoniji, i ako je i u navedenom pismu označio hrvatsko rješenje kao principijelno pravilnije zbog političke situacije u ostalim južnoslavenskim zemljama. U međuvremenu došlo je do razvoja na zapadnom frontu i pogoršanja položaja za Centralne sile, zbog čega su i pretpostavke za spomenutu sklonost srpskog elementa u Bosni i Hercegovini doživjele promjenu. Imajući pred očima povećanu jugoslavensku ili bolje srpsku opasnost, Sarkotić je u

---

[61]) H. Kapidžić (spom. prilog, str. 328—329) donosi nekoliko telegrama ministra Spitzmüllera (Buriánu, Hussareku i šefu Careve kabinetske kancelarije Seidleru) o pitanju njegova hitnog povratka iz Sarajeva u Beč. Zanimljiva je pri tom činjenica da mu je car 27. septembra stavio do znanja da njegov povrat u Beč *nije* potreban i da Spitzmüller može i nadalje ostati u Sarajevu. (H. Kapidžić, spom. prilog, str. 329).

[62]) H. Kapidžić, spom. prilog, str. 330—333.

pismu Burianu od 5. septembra ukazao na činjenicu da mađarsko rješenje (dakle jedno rješenje koje nije u skladu s principom narodnosti) treba podvrgnuti daljnjem razmatranju. Ubrzo zatim bilo je i informaciono putovanje grofa Tisze koji je pri svom dolasku u Sarajevo zatekao »jugoslavensku grupu« sastavljenu od Srba, Hrvata i Muslimana, koja do tada nije postojala. Kao dokaz tačnosti prednjeg stanovišta, Sarkotić spominje izjavu vođe Srba Vojislava Šole pred vođom Muslimana Šerifom Arnautovićem koji je na pitanje Arnautovića, kako je mogao on (Šola) stati na čelo jedne jugoslavenske deputacije grofu Tiszi, kad se nedugo prije toga pred ministrom-predsjednikom drom Wekerleom izjasnio u sasvim drugom duhu (za pripojenje Ugarskoj), odgovorio da se ratna situacija sada razjasnila. Imajući takav položaj pred očima, Sarkotić se trudio u razgovorima s Tiszom da sa stanovišta jednog mađarskog državnika i političara dokaže da je sada »hrvatsko rješenje« i sa stanovišta Ugarske jedino koje u to ratno doba odgovara kako interesima Mađara, tako i onima Hrvata. Nekoliko dana zatim nastupio je novi odlučan obrat. 24. septembra za vrijeme ministrova boravka u Sarajevu stiglo je Sarkotiću telegrafsko obavještenje Vrhovne komande da je Bugarska zamolila protivnike Monarhije za separatni mir. Zbog toga je Sarkotić uputio general-pukovniku Arzu telegrafsku molbu da se bezrezervno kod vladara založi za rješenje jugoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu kao jedinog još spasa Monarhije na Jugu, jer zbog događaja više ne dolazi u obzir virtuelno rješenje, a pored toga naišlo bi se u tom pogledu na složni otpor svih hrvatskih stranaka. To isto popodne predložio je Spitzmüller, pod utiskom onoga što je doživio u Sarajevu, zajednički telegram u istom smislu upućen vladaru. Zato Sarkotić dolazi do slijedećeg zaključka: opetovano je upozoravao na političku opasnost koja prijeti na Jugu Monarhije i tražio odgovarajuće protumjere. Nikada, ipak, nije bio iskorišten pravi trenutak i sada prijeti opasnost da izgube posljednje dinastičke kohezione snage u južnoslavenskim zemljama Monarhije i da u »jugoslavenskom rješenju« dožive katastrofalan događaj za Monarhiju. Izražava bojazan da je jugoslavenski pokret u Hrvatskoj poprimio takve dimenzije da bi mogao pobijediti elemente vjerne dinastiji i kod Hrvata, čak izazvati otklanjanje hrvatskog rješenja u prilog ostvarenju jugoslavenskih težnji. Zbog toga Sarkotić smatra svojom dužnošću da konačno i određeno konstatira da im samo bezodvlačno rješenje jugoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu u okviru krune sv. Stjepana može donijeti jačanje pozicija Monarhije na Jugu. Kao protivnici hrvatskog rješenja dolaze — izuzevši a priori irredentistički nastrojeni srpski element — u obzir i Muslimani, kojih želje — imajući pred očima njihovu isčezavajuću malobrojnost u odnosu prema pet zemalja koje bi trebalo ujediniti — zaslužuju utoliko manje da se uzmu u obzir, budući da bi oni sami morali računati sa vlastitom potpunom propašću, ukoliko bi došlo do jugoslavenskog rješenja. Sarkotić otklanja misao da se sudbina tih zemalja prepusti plebiscitu. Rezultat glasanja Hrvata i Muslimana izvan je svake sumnje, a onaj Srba može biti samo jugoslavenski ili oportunistički, a to prema Sarkotiću znači neistinit. U poslednjem slučaju ostala bi politička situacija na Jugu Monarhije na niveau-u žalosnog status quo-a. Također se protivi zamisli o dva autonomna dijela (Hrvatska—Slavonija, odnosno Bosna—Hercegovina) pripojena zemljama krune sv. Stjepana, jer se time ne bi izmijenila mutna politička situacija na Jugu; u Hrvatskoj—Slavoniji zavladalo bi povećano nezadovoljstvo pa čak veleizdaja, i daljnja rastava izazvala bi u uvećanoj mjeri težnje za ujedinje-

njem i srpskim bi se težnjama dala puna sloboda da zagovaraju jugoslavenstvo u duhu Krfskog pakta ili pripremalo pripajanje srpskom Pijemontu, krišom i otvoreno, kako je to već bilo pred godinu 1914.

Sarkotić je 2. oktobra primio »previšnje dopuštenje«, a sutradan je otputovao u Beč.[63]) Na proputovanju sastao se na istočnom kolodvoru u Budimpešti s ministrom Unkelhäuserom i taj mu je pričao pojedinosti o banskoj krizi u Hrvatskoj, o pregovorima Wekerlea s predstavnicima Hrvatsko-srpske koalicije i drugom. Ugarski ministar-predsjednik drži jugoslavensko pitanje — govorio je Unkelhäuser — internom ugarskom stvari, iako ga čitav svijet smatra za »vanjsko« pitanje. Wekerle, dalje, dijeli to pitanje na dva dijela: hrvatsko i bosansko, i tvrdi da se nalazi na najboljem putu da oba riješi. Unkelhäuser je više nego zaprepašten zbog takve kratkovidnosti i s užasom pribojava se kraja. Unutrašnja politika Ugarske ispunjava ga brigom, budući da opozicija nastupa sve smjelije. U parlamentu već ima otvorenih pristaša Antante!

Stigavši u Beč, Sarkotić je posjetio ministra Spitzmüllera i pri raspravljanju svih mogućih političkih pitanja utvrdio da se slažu, no da ne mogu uspjeti. Austrijski ministri bili bi za sve, ali Wekerle ustraje tvrdoglavo pri svome. Dalje, obišao je i grofa Buriána i ministar nije ostavio dobar utisak na generala: postavljao se kao da se sve niti koje vode miru nalaze u njegovoj ruci, kao da bi sudbina Evrope isključivo od njega zivisila. Ispunjen je najboljim nadama — zapisuje Sarkotić u svoj Dnevnik pod 6. oktobar. Sarkotić je otišao u Baden u sanatorij Guttenbrunn ali je bio ubrzo iz Sarajeva zamoljen (15. 10) da smjesta dođe »budući da je situacija kritična«.

Pristupom Hrvatsko-srpske koalicije »nacionalnoj koncentraciji« nakon održanih vijećanja u Zagrebu koncentraciji sklonih političkih stranaka i grupa iz južnoslavenskih zemalja Monarhije (u prvoj polovici oktobra) u Sarajevu je 20. oktobra osnovan Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, a istog dana je Sarkotić napustio Beč i preko Budimpešte otputovao u Bosnu. Još na putu, iz Győra, pozvao je telefonski ministre Unkelhäusera i Windisch-Graetza moleći ih da ga dočekaju u Budimpešti na istočnom kolodvoru da bi prodiskutirali tekst »Izjave«, koju je Sarkotić putem sastavio, a za koju je pretpostavljao da će je ugarska vlada smjesta objaviti i na taj način spasiti situaciju na Jugu. Tekst projektirane izjave raspravio je u Budimpešti samo s Unkelhäuserom, koji se složio; Windisch-Graetza nije zatekao na stanici, pa je zamolio Unkelhäusera da to pitanje izjave raspravi s Wekerleom i Windisch-Graetzom. Međutim, pošlo mu je za rukom da ipak telefonski razgovara s Windisch-Graetzom i iz razgovora je razabrao da se i on slaže sa Sarkotićevom formulom. U izjavi je Sarkotić ovako formulirao rješenje: stvara se država utemeljena prema Ugarskoj na principu pariteta, a sastojat će se od sedam južnoslavenskih zemalja (Hrvatska, Slavonija, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Kranjska i Istra) u okviru krune sv. Stjepana s pojedinim organizacionim detaljima. Dakle, dualizam u okviru krune sv. Stjepana.

Sutradan, 21. oktobra, Sarkotić je stigao u Sarajevo. Gyurkovics je pohitao da mu već pri dočeku na stanici saopći da u Sarajevu i pokrajini vlada mir, no da je situacija, općenito uzevši, ozbiljna i da njemu izgleda da je to mir koji prethodi buri. U Konaku dočekao ga je šef štaba pukovnik Apollonio i saopćio mu nepovoljne vijesti: da savezničke divizije u Srbiji napreduju

---

[63]) I u ovom poglavlju slijedimo zapise u Sarkotićevu Dnevniku.

prema Beogradu, a austro-ugarske i njemačke divizije da uzmiču preko Save; da se odjeli Vojnog guvernementa u Srbiji hitno povlače prema sjeveru, djelomično preko Bosne; da austro-ugarske snage iz Albanije uzmiču preko Crne Gore u bokokotorski zaljev i na granicu Hercegovine, itd. Gyurkovics mu je pri referiranju u sjedištu vlade opisao nepovoljan utisak izazvan Karlovim manifestom od 16. oktobra[64]) i istovremeno mu povjerio da je od sasvim pouzdanih, povjerljivih osoba saznao da će se 25. ili 26. oktobra u Zagrebu proglasiti raskinuće državnopravnih veza Hrvatske i Slavonije s Ugarskom i osnivanje jugoslavenske države, dok će se Bosna i Hercegovina od toga časa smatrati kao njen sastavni dio.

»Ako je sve to istina, što Vi kažete — odgovorio mu je Sarkotić — a ja nemam razloga da sumnjam u Vaše uvijek pouzdane informacije, postoji samo jedan izlaz: da apsolutnu vladavinu koja bi nadalje djelovala samo izazivajuće smjesta ukinemo i pozovemo na vodeća mjesta najvažnijih resora u vladi domaće službenike, pa bili oni bez svih za to potrebnih kvalifikacija.«

Gyurkovics se potpuno složio sa Sarkotićem i tako su obojica zajedno odmah imenovali vladine savjetnike Ibrahima Defterdarovića i Sokrata Petrovića za predstojnike I. (političkog) i IV. (privrednog) odjela. Sarkotić je želio pri tome da imenuje novog predstojnika Odjela za pravosuđe (III), ali nisu mogli naći ni napola odgovarajuću osobu, dok je II, V. i VI. odjel trebalo da zadrže u rukama dotadašnji predstojnici. Još iste noći između 21. i 22. oktobra poslali su u Beč zajedničkom ministru financija, nadležnom za upravu nad Bosnom i Hercegovinom, dva opširna telegrama. U njima Sarkotić moli ministra Spitzmüllera da prihvati njegovu ostavku, a pored toga, u drugom javlja ministarstvu i izvršene promjene u vladi.

Sarkotić je telegrafski 23. oktobra[65]) dostavio Spitzmülleru tekst koncepta »Izjave« ugarske vlade o preuređenju na Jugu (formiranje jugoslavenske države — Velike Hrvatske unutar krune sv. Stjepana), uz napomenu da je on (Sarkotić) — čim je saznao za notu predsjednika Wilsona — izrazio O. Frangešu[66]) svoje mišljenje o mogućoj političkoj protuakciji i zamolio ga da to prenese ministru. Međutim, ne bi se smjeli zadovoljiti samo s tom izjavom vlade; morali bi — pošto su Hrvatska i Slavonija postale ratno područje — odgoditi sjednice Sabora, imenovati novog bana u Zagrebu i otpočeti znatnim financijskim sredstvima pomognutu agitaciju pravaša svih južnoslavenskih zemalja, e da bi slavenski Jug sačuvali za krunu. Mogući otpor Wekerlea, Tisze i eventualno Buriána moraju slomiti kako u interesu krune, tako i u interesu Ugarske. Upravo saznaje iz šifrirane brzojavke da ugarska vlada nije nesklona jednom trijalističkom rješenju. Utoliko bolje — kliče Sarkotić. No trenutačno je na Jugu, i to u prvoj liniji u Hrvatskoj-Slavoniji potrebno djelo u predloženom duhu (»Velika Hrvatska« kako je Sarkotić zamišlja), inače je prekasno i za trijalističko rješenje. Energične akcije mogle bi Monarhiju spasiti — zaključuje Sarkotić.

Očekivao je da će 23, najkasnije 24. oktobra stići odgovor iz Beča, pa kad on nije stigao, poslao je svog zamjenika u Beč da pretpostavljenom ministru

---

[64]) Vidi o tome: Helmut Rumpler, *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches*, Wien 1966.

[65]) H. Kapidžić, spom. prilog, str. 335—336.

[66]) Frangeš je u to vrijeme bio visoki činovnik u zajedničkom ministarstvu financija u Beču.

usmeno objasni situaciju a njega (Sarkotića) zatim telefonski ili telegrafski obavijesti o rezultatu.

Sarkotić je 24. oktobra uputio iz Sarajeva slijedeći izvještaj za ministra Spitzmüllera: utisak koji je stekao po povratku u Sarajevo — kaže se u njemu[67]) — nije ni u političkom ni u vojnom pogledu radostan. U političkom pogledu vlada u zemlji sumnjiva tišina i tri konfesije izgleda kao da su različitog raspoloženja. Ponešto neraspoloženi izgledaju Muslimani, dobrog, ali još uvijek ne objesnoradosnog raspoloženja su Srbi, dok je raspoloženje Hrvata ovakvo i onakvo. Dok Jugoslavene posljednje kategorije treba izjednačiti u raspoloženju sa Srbima, čini se da se stranka nadbiskupa Stadlera nalazi u procesu preobražaja u ograničeno jugoslavenskom smislu. Dr Pilar, koji je tog istog dana obišao vladu izjavio je da će Stadlerova stranka postati barem nacionalno-konzervativna, no koja želi već sada da ide preko okvira hrvatskog rješenja koje je formulirao Sarkotić, jer može više postići. Govorio je i o jednom Narodnom vijeću što bi mogli pridodati vladi. Raspoloženje siromašnog činovništva je loše, budući da je ono izvanredno zabrinuto za budućnost i njegov je radni elan, čini se, spao na minimum. Ono je u toku vremena doživjelo u Bosni previše žalosno iskustvo, da bi dopustilo da ga na laku ruku hrabre. Carski manifest nije samo narod nego i činovništvo izbacio iz dotadanje ravnoteže, no možda još nepovoljnije mogao bi s vremenom djelovati na vojsku spomenuti manifest, kao i izjave ugarskog ministra-predsjednika. Sarkotić se pribojava da će se pitanje za koje se, zapravo, još bore ne samo često krišom (kao dotad) nego doskora i otvoreno postavljati. Komandant jedne ukrajinske divizije izrazio je Sarkotiću u tom pogledu najveće strahovanje, a deprimirajući događaji u Zagrebu pružaju prvi dokaz Sarkotićeve tvrdnje. Također i zahtjev mađarskih političara kao i slavenskih Narodnih vijeća da se trupe sa fronta upute u domovinu djeluje izvanredno nepovoljno. Sarkotić se ne može oteti utisku da će započeti politički i vojni raspad brzo napredovati i ne vidi, na žalost, drugi izlaz kojim bi se još blagovremeno moglo zaustaviti to raspadanje, osim pomoću brzog zaključenja mira, pa bio to i separatni mir. Njemačkoj nisu, čini se, prilike u Austro-Ugarskoj nepoznate i njoj bi moralo biti jasno da Monarhija ne može žrtvovati svoj opstanak na oltar savezničke vjernosti i pri tome je Sarkotić citirao Bismarckove riječi iz njegovih uspomena »Misli i sjećanja«. Sarkotić je svjestan da bi njegovi pogledi mogli izazvati najveću osudu u njemačko-austrijskim, a možda i u pojedinim mađarskim krugovima, ali mu spoznaja o tačnosti ocjene daje hrabrost da pređe preko takve osude. Prepušta mudrosti ministra Spitzmüllera da odluči da li je uopće moguće nakon ponude o miru od strane Austro-Ugarske postići brzo separatni mir. Ukoliko to ne bude moguće, idu u susret žalosnim i teškim vremenima, u kojima bi mogla biti vodeća kako nesimpatična ideja separatnog mira, tako i samo još od strane Wilsona odobreno što skorije primirje a za njim i stvarno zaključeni mir. Sarkotić na kraju pisma pripominje da je jedan njegov prijepis uputio i šefu Vrhovne komande.

Sarkotić je 27. oktobra — uplašen od posljedica nemira i nereda — objavio stanovništvu Sarajeva da će vlast odobravati dostojanstvene, unaprijed prijavljene manifestacije, za koje organizatori snose punu odgovornost, no da će se odlučno suprotstaviti svakom pokušaju rušenja poretka, narušavanja

---

[67]) H. Kapidžić, spom. prilog, str. 337—338.

mira i sigurnosti, kao i svakom pokretu i agitaciji, a da vojsci naređena pripravnost služi samo prednjem cilju, a taj glasi: održanje mira, reda i sigurnosti i suprotstavljanje svakom nasilnom prevratu. U tom smislu izdao je i naređenje podređenim oružanim snagama.

29. oktobar — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik — bio je dan političke rastave: »U Zagrebu je nova država Srba, Hrvata i Slovenaca u Saboru svečano objavljena, u prisutnosti svih staleža, pa čak i predstavnika vojske, a ta je manifestacija oduševljeno odjeknula na čitavom Jugu. U samom Sarajevu izgleda da je pretjerana radost Srba, čini se, u izvjesnoj mjeri umirujuće djelovala na Hrvate i Muslimane, ali žene i omladina pokazuju se već na ulici više s nacionalnim kokardama koje zatim općenito nose svi. Na večer je novo formirano bosansko Narodno vijeće upitalo da li bih bio sklon da ih idućeg dana primim, što sam i obećao.«

Sutradan su Sarkotića posjetili V. Šola, J. Sunarić i Vj. Jelavić kao predstavnici Narodnog vijeća. Sarkotić ih je upitao šta žele, a Šola i Sunarić su se pogledali neodlučni tko će od njih prvi uzeti riječ. Na kraju je Šola pozvao Sunarića riječima: »Daj Ti počni.« Na Sarkotićevo iznenađenje Sunarić nije tražio da preda vlast Narodnom vijeću nego da 1) obustavi rekviziciju stoke za vojsku; 2) zabrani svaki izvoz iz Bosne, i 3) pusti na slobodu preostale političke zatvorenike u Zenici i Travniku.

Sarkotić im je odgovorio: da će kažnjenike pustiti 4. novembra; da pristaje da obustavi svaki izvoz, izuzevši ugovorima utvrđene rekompenzacione transporte, no odlučno je otklonio da obustavi rekvizicije. Pozvao je nato predstavnike II. i IV. odjela i naredio da dadu svoje stručno mišljenje o prvom zahtjevu Narodnog vijeća i o Sunarićevu prijedlogu da se osnuje centrala za stoku. Oba predstojnika složila su se sa Sarkotićem, ali je Sarkotić — budući da je Sunarić ustrajao na svom prijedlogu o centrali — naredio šefu odjela Kellneru da to pitanje raspravi s privrednim odborom i domaćim bankama.

Kad su činovnici izašli, nastavili su razgovor, ali nekako bez prave volje, jer predstavnici Narodnog vijeća još uvijek nisu htjeli položiti sve svoje karte na stol. Zbog toga je Sarkotić izjavio da vidi dolazak nove ere, da je spreman da dopusti da osobe koje je imenovalo Narodno vijeće rade u vladi pored predstojnika odjela, da Narodno vijeće može imenovati i budućeg zemaljskog poglavara, kao i njegova zamjenika (namjesto Gyurkovicsa), da je njemu lično stalo do toga da preuzmu dužnosti, budući da bi to za Bosnu i Hercegovinu bilo od najveće koristi, dok bi prekid u kontinuitetu uprave, pa makar samo za nekoliko dana, bio izvanredno štetan, štaviše, mogao bi u času zamršenih odnosa u zemlji veoma lako dovesti do sloma uprave i upravnog aparata. Osim toga, Sarkotić im je preporučio da odmah pošalju u zajedničko ministarstvo financija u Beču svog predstavnika (zbog važne uloge ministarstva na svim poljima, osobito u šumarstvu i rudarstvu). Konačno im je povjerio da je već 22. oktobra predao ostavku kao zemaljski poglavar, no da do danas nije dobio nikakav odgovor, a da ni njegov prijedlog o imenovanju novih šefova u prvom i četvrtom odjelu nije još odobren.

Prisutni su ga saslušali — zapisuje dalje Sarkotić — s izvjesnim zanimanjem, ali je nato samo Sunarić primijetio da predviđeni novi šefovi nemaju punu kvalifikaciju za ta mjesta, što je i po Sarkotićevu mišljenju bilo, djelomično, tačno.

Sarkotić je izaslanike pozvao da svom snagom porade da bi se sačuvao mir i poredak u Sarajevu i provinciji i upozorio da se posvuda stvaraju takozvana »vijeća«, kojima bi se samo mogla stvoriti konfuzija u upravi, a da i u samom Sarajevu ima nezadovoljnika koji bi promjenu mogli tko zna na kakav način iskoristiti. Na Jelavićevo pitanje, na koga to misli, Sarkotić je odgovorio da misli na Sretena Jakšića i njegovu stranku (socijaldemokrate) jer je primio obavještenja da su socijaldemokrati, zbog toga što su zaobiđeni pri sastavu vlade, vrlo nezadovoljni.

Izaslanici »Narodnog vijeća« stali su ga uvjeravati da im je najviše do održanja reda, mira i sigurnosti — što se Sarkotiću, prirodno, neobično svidjelo — i zamolili su ga da ih primi i sutradan, što im je Sarkotić i obećao. Kasnije je u svom Dnevniku pripisao da je tih dana bila gotovo prekinuta svaka telefonska i telegrafska veza Sarajeva sa Bečom i Peštom i da je posljednje vijesti, nakon dugog iščekivanja, primio iz Beča 30. oktobra, i to: da se po mišljenju zajedničkog ministra financija Sarkotićeva ostavka ne može prihvatiti; da je on sada dolje (u Bosni i Hercegovini) potrebniji nego ikada; da ga mole da nikako ne objavljuje ostavku nego da sačeka upute koje mu nosi njegov zamjenik v. Gyurkovics.

Sarkotićevoj radio-stanici nije uspijevalo da održava redovitu i neometanu vezu sa Bečom i Peštom. Ipak, 30. oktobra poslije podne, primila je naređenje ministarstva rata u Beču da Vojne komande treba da stave na raspolaganje Narodnim vijećima oružane snage u cilju održavanja reda i mira. Sarkotić je to naređenje pretpostavljenih shvatio tako da im valja stavljati na raspolaganje čete, ako to Vijeća zamole, dok je vojni komandant general pješadije v. Mattanovich to shvatio drukčije i sve svoje snage brže-bolje stavio na raspolaganje sarajevskom Narodnom vijeću.

Sarkotić je uputio Gyurkovicsu u Beč šifrirani telegram[68]) u kojem navodi da je politika koja ne želi da vidi činjenice u tom trenutku najopasnija. Ta riječ je sada o tome da se Jugoslaveni po mogućnosti sačuvaju za krunu! Sve drugo je izgubljeno i postaje sporedno. Zapreke bi mogle i ovu jedinu mogućnost da upropaste. Potrebno je da se do krajnjih granica ide zajedno s narodom, inače dolazi boljševizam. U tom pogledu potrebna je jasna i određena uputa Sarkotiću kojom bi u ručnom pismu javno njemu ili kome drugome bila ocrtana zadaća, vremenski ograničena otprilike do zaključenja mira. Zato: ne odgađati odluku o njegovoj osobi i podnesenim prijedlozima ni jedan dan. Odgađanje bi bilo najveća pogreška koju bi u ovom času mogli učiniti. Zato neka temeljito informira Spitzmüllera i privoli ga da poduzme što je potrebno. Inače dolazi Sarkotić u nemoguć položaj i bio bi prisiljen da donese zaključke koji Spitzmülleru ne bi bili ugodni.

---

[68]) H. Kapidžić, spom. prilog, str. 340. To je bio Sarkotićev odgovor (od 30. oktobra) na Spitzmüllerov telegram od 29. oktobra u kojem mu javlja zaključak zajedničkog ministarskog savjeta od istog dana da Sarkotić treba do daljnjeg da ostane na svom položaju. Ukoliko bi bosanski predstavnici zagrebačkog Narodnog vijeća zahtijevali da utječu na poslove vlade, neka im Sarkotić saopći da Gyurkovics nosi u Sarajevo odgovarajuće instrukcije. Ukoliko bi već prije nego što Gyurkovics stigne bilo potrebno da o tome odluči, Sarkotić je ovlašten da dopusti delegatima Narodnog vijeća da sudjeluju pri otpravljanju vladinih poslova sa savjetodavnim glasom. Zanimljivo je, dalje, još i to da mu je Spitzmüller, nešto kasnije (4. novembra), javio da je referirao caru o Sarkotićevoj molbi i odluci ministarskog savjeta, ali se ni on nije složio da odobri Sarkotićevu ostavku, budući da je Sarkotić upravo predestiniran da podrži momentani provizorij i provede prelaz u novo stanje. (H. Kapidžić, spom. prilog, str. 340—341).

Na večer je Sarkotić primio razne nepovoljne vijesti (o neredima, o ispadima protiv vojnih automobila, o osnivanju čeho-slovačke legije, itd), ali ga je najviše iznenadila vijest koju mu je donio njegov šef štaba: radio-stanica je primila telegram Vrhovne komande u Badenu u kojem se naređuje da smjesta u svim područnim jedinicama provedu glasanje o tome da li su vojnici za monarhiju ili republiku!

Sarkotić se ponadao da šef štaba Apollonio to naređenje nije bio otposlao podređenim komandama, ali je pukovnik morao priznati da je to učinjeno, braneći se da je iz naređenja nedvoumno proizlazilo da ga treba što brže otposlati podređenim komandama. Napomenuo mu je i to da je želja Vrhovne komande da do sutra (31. 10) dobije i rezultate glasanja.

Zbog toga su još u toku noći budili pospane vojnike diljem Bosne i Hercegovine i prisiljavali ih da se izjasne za monarhiju ili protiv nje. Sutradan je Sarkotić saznao rezultate s područja njegove komande: 57 posto za monarhiju, 43 posto za republiku.

Saznao je i to da je ugarski ministar vojni zatražio da se mađarski odredi pošalju u domovinu da bi je branili od Rumunja. Međutim, tu naredbu nisu prenijeli trupama, nego su ponovili Sarkotićevu od 28. oktobra. No, u Tuzli su nekako saznali za taj ministrov zahtjev i Mađari su se stali buniti, tražeći da ih vrate. Pored toga, Sarkotića je izvijestio komandant žandarmerije da se po provinciji osnivaju razna Narodna vijeća, koja traže, ništa manje, nego političku vlast i podvrgavanje lokalnih odreda žandarmerije njihovim naređenjima. Žandari njemačke narodnosti osobito su izvrgnuti napadajima tih Vijeća i svih neobuzdanih elemenata; prijeti im opasnost da im oduzmu oružje i zbog toga mnogi od njih mole da im dopuste da se vrate kući.

I general Mattanovich je iznio usmeno Sarkotiću slične pritužbe i informirao ga da mnoštvo po Sarajevu nosi slike kralja Petra i da prisiljava pojedine prolaznike da ih poljube; da su posvuda nalijepljeni natpisi: govori srpski, govori hrvatski; da na željezničkoj stanici vlada najveći nered; da je komandant stanice očajan i da više ne može održavati red, jer vojnici u gomili navaljuju na pripremljene vagone i zauzimaju ih, ne obazirući se na naloge komandanta stanice ili željezničkog personala.

Pri tom se razvila diskusija. Apollonio je zagovarao najoštrije mjere, dok je Mattanovich bio za popuštanje i laganiju ruku. Na kraju je Sarkotić odlučio da komandanta žandarmerije pošalje vladi i zatraži da smjesta upute slijedeće direktive na teren: 1) političke vlasti djeluju kao dosad, jer se Narodna vijeća ne mogu miješati u upravu, no njihove opravdane zahtjeve treba uvažiti; 2) žandarmerija je, kao dosad, podređena političkim vlastima i nitko joj drugi ne smije naređivati; 3) kotarski predstojnici treba da saopće Narodnim vijećima da im ne pripada nikakav utjecaj na političko-upravne vlasti. — Te će tačke vlada saopćiti svim podređenim organima, dok će ih dr Sunarić dostaviti Narodnim vijećima.

Sarkotić je u toku prijepodneva (31. 10) primio delegaciju Narodnog vijeća, i to: V. Šolu, Sunarića i dr Halidbega Hrasnicu. Sunarić je upozorio Sarkotića na događaje u Zagrebu, gdje je već formirana vlada koja raspolaže sa svim ovlastima, pa je napomenuo da je došlo vrijeme da se to izvrši i u Sarajevu. Na taj potpuno jasan poziv Sarkotić je odgovorio delegaciji da je njega imenovao car i kralj za zemaljskog poglavara i da ga samo vladar može razriješiti dužnosti. Upozorio ih je da je on ne samo poglavar u Bosni i Hercegovini nego i »zapovjedajući general« u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, pa

da ne može i ne smije kao general bez naređenja da napusti ta dva mjesta. Skrenuo im je pažnju da je predao ostavku već 22. oktobra, a da su mu iz Beča odgovorili da je njegova prisutnost u Sarajevu, odnosno u Bosni u ovom času neophodno potrebna; da ne smije ostavku objavljivati a da će mu njegov zamjenik (Gyurkovics) koji je jučer trebalo da otputuje iz Beča donijeti daljnje instrukcije. Zbog toga ih je zamolio da budu strpljivi, jer će odluka pasti za nekoliko dana; da on neće ustuknuti pred pritiskom, a da je naprotiv voljan da na najmiroljubiviji način izvrši predaju vlasti, čim za to dobije dopuštenje.

Sarkotić je na licima prisutnih izaslanika mogao pročitati razočaranje, a Sunarić je ponešto uzbuđeno odvratio: »Šta je bilo moguće u Zagrebu, mora biti moguće i u Sarajevu!«[69]) Sarkotić se s takvim mišljenjem nije htio složiti, a Šola je primijetio da su oni samo izaslanici, da nisu ovlašteni da samostalno donose odluke nego da će Sarkotićevo saopćenje prenijeti plenumu Narodnog vijeća. Sarkotić ih je još zadržao, hoteći da ih upozori na bogatstva Bosne. Na kraju ih je ponovno zamolio da budu strpljivi i da složno surađuju s njim do konačne predaje vlasti, budući da je apsolutistički zemaljski poglavar u novim uvjetima, po njegovu mišljenju, potpuno nemoguć; da je

---

[69]) Na sjednici održanoj 29. oktobra Hrvatski sabor donio je prelomne zaključke (izglasane jednoglasno) o raskidu svih državnopravnih veza s Austrijom i Ugarskom. Vođa frankovaca u Hrvatskoj i Slavoniji (Hrvatske stranke prava) dr Aleksandar Horvat pokušao je još u posljednji čas da spriječi raskid Zagreba s Habsburškom Monarhijom. On je 21. oktobra 1918. bio u audijenciji kod Karla da ga pridobije za trijalističko rješenje (»Velika Hrvatska« u okviru Monarhije). Karlo se, dakako, odmah složio s time i zamolio Horvata da ode u Budimpeštu do grofa Tisze i da mu saopći sve ono što mu je netom u audijenciji iznio. Tisza je najmoćniji čovjek u Ugarskoj i ako se slaže da kralj bude oslobođen zakletve (obaveze o čuvanju integriteta zemalja ugarske krune), neka mu odmah javi. Tisza će ostalo urediti u ugarskom ministarskom savjetu i on (Karlo) će sve izvršiti u čemu se Horvat bude dogovorio i što bude zaključio sa Tiszom. Sutradan (22. X) vođe frankovaca (dr Horvat i dr I. Frank) razgovarali su s Tiszom i Windisch-Graetzom i Tisza im je tom prilikom priznao da je njegova i mađarska politika prema Hrvatima bila pogrešna. Zamolio je Windisch-Graetza da smjesta javi u Reichenau Karlu da se u potpunosti slaže sa Horvatovim prijedlozima. Klub Tiszine stranke je istog dana pretresao Horvatove prijedloge i na kraju ih prihvatio. Na večer je Wekerle saopćio Horvatu da se vlada slaže s Tiszom i da će sve detalje urediti u toku jednog do dva dana nakon kraljeva povratka iz Debreczina. Istovremeno mu je obećao da će sve hrvatske čete (oko 50.000 vojnika) zajedno s artiljerijom i ratnom spremom pod komandom generala — Hrvata uputiti na »ugrožene hrvatske granice«. Pobuna Jelačićevaca u Rijeci, ostavka Wekerleove vlade i kasniji događaji onemogućili su — tvrdi sam Horvat — ostvarenje tih planova.

Valja istaknuti i to da je »Stranka prava za Bosnu i Hercegovinu« uputila dopis (Sarajevo, 25. X 1918) Središnjem odboru Narodnog vijeća u Zagrebu koji glasi ovako: »Stranka je prava za B. i H., uvažujući prilike, u kojima živi hrvatski narod i svjesna velikog i odlučnog momenta, zaključila, da će sa svim strankama poraditi zajednički oko slobode i nezavisnosti našega naroda. U tu je svrhu na zasjedanju od 23. o. mj. stvorila rezoluciju koju Vam ovdje priklapamo. Naglasiti moramo, da je naš zaključak stvoren jednodušno i da je potekao iz čistog osvjedočenja. Želimo da stupimo u narodno vijeće, da možemo zajednički s drugima poraditi na velikom započetom djelu. Reda radi javljamo Vam, da smo gosp. dra Jozu Sunariću obavijestili, da smo se u smislu pravila obratili na središnji odbor Narodnog vijeća.« Taj su dopis Stranke potpisali: nadbiskup J. Stadler, Josip Vancaš i dr Srećko Derenčić. (Spisi Narodnog vijeća SHS u Državnom arhivu SR Hrvatske, Pres. Br. 459 Ex 1918).

U Zagreb su u međuvremenu otputovali Vladimir Ćorović i Tugomir Alaupović da postignu sporazum s predsjedništvom Narodnog vijeća u pitanju formiranja vlade za Bosnu i Hercegovinu.

zbog toga on i predao ostavku i da je sada riječ samo o formalno korektnom odlasku da mu ne bi mogli prebaciti da je napustio mjesto bez naređenja.

Popodne istog dana Sarkotiću je telefonirao zapovjednik u Tuzli (feldmaršal v. Bellmond) i javio mu da više nema snage da zadrži vojnike da ne odu svojim kućama, a zatim je Sarkotić primio izašle sarajevske novine i u »Hrvatskom dnevniku« s iznenađenjem pročitao oštar proglas Narodnog vijeća, u kojem zahvaljuju Mattanovichu na susretljivosti, ali istodobno ističu da Vijeće **nije** u mogućnosti da se koristi stavljanjem trupa na raspolaganje, jer još uvijek vlada apsolutistički režim. Sarkotić je odmah sastavio svoj odgovor i zamolio glavnog urednika lista »Bosnische Post« da ga što prije objavi u listu.

Apollonio mu je, oko pet sati poslije podne, donio nove vijesti: o velikim neprilikama sa »zelenim kaderom« u Prijedoru, o nedisciplini u marškompanijama koje su dosad održavale red u Banja Luci i Prijedoru, o pljački »zelenog kadera« u Zenici, o bijegu dijelova poljsko-ukrajinskog bataljona koji je još jučer smatran discipliniran i pouzdan, o nemiru u gradu Sarajevu, o sastancima koje po gradu održavaju mladi, »boljševički« nastrojeni oficiri srpske, češke i slovenske narodnosti, u kojima padaju oštre riječi na račun Konaka (Sarkotića) i komande, o formiranju Narodne straže i potpunom gubitku utjecaja starijih oficira na mlađe s jedinim izuzetkom: pukovnik Radošević. Apollonio mu je povjerio da je na te skupove mladih oficira odaslao kapetana Perpića (Prpića) da »djeluje« umirujući. Na kraju mu je saopćio i sadržaj najnovijeg telegrama Vrhovne komande u Badenu u kojem naređuju Sarkotiću da se povuče sjeverno od Save i da tamo drži liniju, o čemu više nije moglo biti ni govora. Apollonio mu je istovremeno predložio da napusti Sarajevo i da se povuče zajedno s vojskom na sjever. To je Sarkotić, navodno, tada odbio.

Zatim je primio Mattanovicha i on mu je raportirao o povećoj uznemirenosti duhova u gradu; izrazio je i bojazan da bi moglo doći do krvoprolića, pa da bi zbog toga možda najbolje bilo — kada bi Sarkotić odstupio kao zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine. To je Sarkotić odbio, ali mu je Mattanovich rekao da je o tome razgovarao s drugim generalima i da svi tako misle i da su spremni da kod Sarkotića učine zajednički demarš koji bi mu olakšao povlačenje, s tim da se svi za nj zauzmu, ako bi došlo do komplikacija. Sarkotić je ponovio parolu o caru, zakletvi i jedinoj mogućnosti da odstupi (carevo razrješenje), a Mattanovich ga je upozorio da gradom kruže glasine da je u Beču i Budimpešti izbila revolucija, a da je iz Tuzle stigla vijest da je Karlo otputovao u Tirol ili u Švicarsku. Rastali su se tako da je Sarkotić obećao Mattanovichu da želi prvo prespavati noć i uvjeriti se da li su istinite vijesti o caru. Sutra (1. novembra) objavit će svoju odluku.

U Sarajevu je sve išlo glatko: 1. novembra posjetili su Sarkotića Mattanovich, feldmaršal-lajtnant Halla i general-major Beran kao izaslanstvo tamošnjeg generaliteta i Mattanovich ga je pozvao da zbog nesumnjivog sloma Monarhije i odstupa monarha, kao i umirenja stanovništva i izbjegavanja sukoba i krvoprolića, odstupi s položaja civilnog guvernera Bosne i Hercegovine. Istovremeno ga je upozorio da su svi generali solidarni sa Sarkotićem i da su spremni da se za nj zauzmu, ako bi s bilo koje strane došao prigovor zbog tog i takvog koraka.

Sarkotić se odaslanstvu zahvalio i zamolio generale da u predsoblju sačekaju dolazak delegacije Narodnog vijeća i trojice odjelnih predstojnika u vla-

di. Kad su se svi sakupili, pozvao ih je u svoju radnu sobu. Ušli su: spomenuti generali, barun Prileszky, Grassl i Baczynsky, kao i delegati Narodnog vijeća (Sunarić, Šćepan Grđić i dr Halidbeg Hrasnica) i Sarkotić im je održao slijedeći govor:

»Moja gospodo! Na ovo me je mjesto dovela milost Nj. Veličanstva mog cara i kralja i samo je on u mogućnosti da me razriješi te dužnosti. No, pošto su gospoda generali netom tvrdili da moj car i kralj više ne postoji, ja sam u pitanju mojih postupaka od ovoga časa odgovoran samom sebi i bogu. Druge sile i suce ne priznajem. Prepušten sam sebi, upirući se ipak na solidarnost drugova, gospode generala, izjavljujem da odstupam s položaja zemaljskog poglavara ovih zemalja i da se ograničujem samo na dužnost komandirajućeg generala. Na taj me korak nuka i pomisao da ne predstavljam zapreku Jugoslaviji koja se rađa. Neka mi je providnost svjedok da sam se za vrijeme gotovo četverogodišnjeg upravljanja tim pokrajinama trudio da svima bez obzira na vjeru budem nepristran, pravedan i brižan otac. Neka bi providnost udijelila tim pokrajinama blagoslov; želim Bosni i Hercegovini najsjajniji napredak. Vas, gospodine barune Prileszky, molim da kao najstariji odjelni predstojnik izvršite daljnju predaju vladinih poslova narodnoj vladi.«

Porukovao se sa svima, a Sunarić ga je upitao da li ne bi htio pustiti na slobodu političke zatvorenike iz Travnika i Zenice. Sarkotić mu je odgovorio da sada **oni** imaju vlast; neka reknu dvorskom savjetniku Baueru da pošalje odgovarajuće naređenje u Zenicu i Travnik. Grđić je iskoristio priliku da primijeti da s njim nisu pravedno postupali, a Sarkotić je upitao da li delegacija nema možda još neke želje, što je Sunarić zanijekao, rekavši da je **sada** sve u redu. Povukao je zatim Sunarića u stranu i upitao što je to bilo u vezi s telefonskim upitom iz Zagreba o Sarkotićevu uhapšenju, a Sunarić se izvukao, rekavši da je riječ o nesporazumu, itd. Konačno se Sarkotić oprostio od prisutnih zadržavši na časak svoje službenike da im se posebno zahvali na učinjenom.

U vladu Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, pored predsjednika Atanasije Šole, koji je u vladu ušao direktno iz travničkog zatvora, ušli su slijedeći članovi — povjerenici: dr J. Sunarić kao povjerenik za unutrašnje poslove, Vaso Ristić za financije, dr Danilo Dimović za pravosuđe, dr Mehmed Spaho za obrt, trgovinu, poštu i telegraf, Vj. Jelavić za poljoprivredu i rudarstvo, Savo Jelić za javne radove, dr Tugomir Alaupović za prosvjetu, Šćepan Grđić za snabdijevanje, dr Uroš Krulj za zdravstvo i Stevo Žakula za narodnu odbranu.

Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu donio je 2. novembra zaključak da povjerenici treba sutradan, tj. 3. novembra u devet sati izjutra da odu u vladu i da preuzmu svaki svoj resor. U nedjelju, 3. XI, »prva narodna vlada Bosne i Hercegovine — izvještavale su sarajevske novine — preuzela je vlast u svoje ruke.«[70])

---

[70]) Sarkotić je napustio Sarajevo 6. novembra. U Sarajevu su mu dali »propusnicu«, ali je on na putu iz Sarajeva u Beč bio uhapšen u Slavonskom Brodu i pod stražom dopraćen u Zagreb. Na samoj željezničkoj stanici u Zagrebu dr Nikola Winterhalter, tajnik dra Drinkovića i šef odsjeka vojne policije i tajnog redarstva u Odjelu za narodnu odbranu saopćio mu je da je uhapšen. Bio je prvo pritvoren u Palace-hotelu a zatim, kraće vrijeme, zatvoren u vojnom zatvoru. Kasnije je bio pušten da slobodno otputuje u Beč.

Ta primopredaja vlasti u Sarajevu uvelike je nalik na ceremoniju predaje ratnog brodovlja Austro-Ugarske u Puli u ruke izaslanika Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba iz Zagreba izvršenu 31. oktobra u salonu admiralskog broda »Viribus Unitis«. One su obje karakteristične, u izvjesnoj mjeri, za cjelokupni »prevrat« na Jugu Monarhije uopće.

Summary

Relying on the historical sources of the Vienna, Budapest, Zagreb and Sarajevo Archives, and on the press from the last year of the First World War in Monarchy as well as on the contemporary historical literature, the author presents a detailed study of the development of the political situation in Bosnia and Herzegovina in connection with the solution of the Yugoslav issue in Austro-Hungary 1918.

In the final year of the First World War, the political upper circles of the Monarchy had to recognize definitely that it was no longer possible to neglect the Yugoslav Question. Emperor Karl and the governments of the Monarchy tried to consider intensely this question and to find a satisfactory solution. The emperor summoned the High commissioner of Bosnia and Herzegovina, general Stjepan baron of Sarkotić to hear his views on the Yugoslav question. On that occasion Sarkotić pleaded for revision of the law of 1868, the change consisting in the union of Bosnia and Herzegovina with Croatia. The Austrian Prime Minister, von Seidler, permitted the possibility of forming a Yugoslav state under the condition that it remained within the Monarchy. The military govrners of Montenegro and Serbia who had talks with Sarkotić were expected to submit the Austro-Hungarian Supreme Headquarters a proposal concerning the solution of the Yugoslav Question. Although they were not given such a proposal, the generals agreed that the solution of the Yugoslav question was of vital importance for the existence of the Monarchy. A meeting of the Crown Council under the chairmanship of emperor Karl — held on May 30 — was dedicated, among other things, to the consideration of the Yugoslav problem. It was decided on that meeting that the Governments in Vienna and Budapest should begin talks and soon find satisfactory solutions. On the meeting of the Crown Council the conflicting interests of Austria and Hungary were clearly manifested in connection with the Yugoslav problem. In September, a distinguished Hungarian politician, Lord of Tisza, with emperor Karl's knowledge, made a grand informative tour of the south of the Monarchy. On his way to Sarajevo, which was his chief aim, Lord Tisza sojourned at Zagreb, Karlovac, Gospić, Dubrovnik, Kotor, Cetinje and Mostar, and in talks with the representatives of local authority as well as people from the opposition, collected information on political situation.

The author gives a detailed description of the talks that Lord Tisza had with the official political representatives as well as those from opposition that he had, talking to distinguished personalities in Sarajevo. The author follows, so to speak, from day to day the activity of general Sarkotić in the month of October, his trip to Vienna, his return to Sarajevo, gives the content of his reports to the Minister of Treasury, Spitzmüller, describes his meetings with the delegation of the Bosnian People's Council and finally the surrender of power into the hands of the People's Government of Bosnia and Herzegovina after having heard from several generals that emperor Karl left the territory of the Monarchy.

Sarkotić je opisao te peripetije (od 2. novembra do dolaska u Beč) u nizu memoarskih članaka objavljenih u tjedniku »*Staatswehr*« (7. novembra 1919, 2. Jahrgang, Nr. 67, 14. novembar 1919, Nr. 68 i dalje).

Na Sarkotićevo mjesto bio je imenovan od strane Narodnog vijeća u Zagrebu podmaršal Teodor Bekić kao novi general-zapovjednik za Bosnu i Hercegovinu. Ujedno je bio postavljen za komandanta Trećeg vojnog okružja u Sarajevu. Komandantom Cetvrtog vojnog okružja u Mostaru bio je imenovan general-major Adam Durman, dok je general-major Vladimir Laxa bio postavljen za komandanta u Dalmaciji.

Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustavâ jugoslovenske države 1920-1921. godine

Nedim Šarac

Novembra 1943, u trećoj godini oslobodilačkog rata i revolucije odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a proklamovana je politička formula situiranja Bosne i Hercegovine u nezavisnoj jugoslovenskoj federaciji. Time je, najzad, nađena i inaugurisana egzaktna solucija za jedno kardinalno pitanje koje je čitavo proteklo stoljeće bilo u sjeciištu odnosa naših naroda, a tokom druge polovine XIX i početkom XX vijeka bilo vrlo aktuelno i u politici evropskih razmjera.

Građansko društvo sa eksploatatorskim, antidemokratskim i nacionalističkim imanencijama dokazalo je nesposobnost da postavi konstruktivnu alternativu dilemama i sukobima oko BiH i u njoj samoj koje je baštinila i neprekidno rađala epoha kapitalizma. Stoga je stvarno rješenje za BiH u skladu sa principom samoodređenja moglo proizaći jedino iz konsekventnog ostvarenja revolucionarno-demokratskog programa endogenog socijalističkog pokreta opštejugoslovenskog formata. Socijalistička revolucija je utemeljila i verifikovala državnost Bosne i Hercegovine.

Pojam Bosna, odnosno Bosna i Hercegovina svođen poglavito na geografsku kategoriju istorija je ispunila novim elementima i dala mu širi smisao, tako da je BiH ušla u novije razdoblje sa obilježjima regionalne zajednice koja — doduše — nije imala sve standardne klasične atribute zaokružene posebne cjeline, ali je nesumnjivo ispoljavala određeni individualitet sa sopstvenim teritorijalnim, društvenim, privrednim, pa i političkim i kulturnim dimenzijama. Postojeće razlike između ove i ostalih jugoslovenskih zemalja naročito susjednih — Hrvatske, Srbije i Crne Gore — jasno ocrtavaju fenomen Bosne i Hercegovine u balkanskom prostoru. Istorija, međutim, ni u ovom slučaju nije bila jednostran proces. U tadašnjim kretanjima i konstelaciji BiH se trajno uključuje u jugoslovenski kompleks i postaje njegova čvorna tačka. Štaviše uspostavljena je komplementarna korelacija: ubuduće će sudbina BiH zavisiti od raspleta tog kompleksa,[1]) a istovremeno njegovo

[1]) Četrdesetih godina XIX vijeka istaknuti aktivista poljske revolucionarne emigracije Franjo Zah, čija gledišta u programatskom spisu »Plan« čine bazu Garašaninovog »Načertanija«, sagledavao je perspektivu bosansko-hercegovačkog problema u širem jugoslovenskom konceptu. (Dr Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, str. 168, 175 i dr.). U djelu dr Drag. Stranjakovića: *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«*, Beograd 1939, štampan je uporedo tekst »Plana« i »Načertanija«.

faktičko regulisanje neće biti moguće nezavisno od BiH. Uočivši tu povezanost, glasoviti naučnik Jovan Cvijić je 1908. zaključio da su BiH »najvažnije oblasti i za rešavanje srpsko-hrvatskog i time jugoslovenskog pitanja«.[2])

Ovaj tekst iz razumljivih razloga nema pretenzija da podrobnije analizira i dokazuje tezu o istorijskom oblikovanju BiH u društvenu posebnost sui generis. Ipak, neophodno je izložiti izvjesne relevantne indikate u prilog te teze i time je nešto preciznije fiksirati, s obzirom na to da će ona unekoliko fungirati kao premisa u daljoj obradi teme ovog rada.

Raznovrsni faktori konstituisanja BiH u određenu zajednicu pripadaju sferama materijalne i duhovne stvarnosti u dosta dugom vremenskom rasponu. Čini se opravdanim da tragove — ma koliko bili blijedi — ranofeudalnog mentaliteta koji se formirao u jednom jeretičkom gnijezdu aktivnog otpora pritiscima ortodoksnog hrišćanstva iz svih pravaca i tradicije srednjovjekovne državnosti ne treba posve ignorisati pri istraživanju korijena geneze bosansko-hercegovačke samosvojnosti. Ovi naši krajevi su se mnogočime izdvajali iz reda ostalih balkanskih provincija Turskog Carstva. Vjekovna uloga, prvo ofanzivne baze, a kasnije graničnо-odbranbenog područja osmanske imperije uslovila je ovdje stvaranje i održavanje specifičnog režima. Posljednjih decenija turske vladavine BiH je bila administrativno-upravna jedinica sa manje-više ustaljenim granicama. Teritorijalni kontinuitet je zadržan i u razdoblju od 1878. do 1918. g., s tim što je BiH u Habzburškoj Monarhiji imala izuzetan status — bila je corpus separatum, u kome se nakon aneksije obrazuju i stanovite samoupravne institucije.[3]) Potkraj 1918. u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba, uređenoj u duhu principa federacije, BiH je, u nepromijenjenom teritorijalnom opsegu, jedna od njenih ravnopravnih članica sa vlastitim autonomnim organima, uključujući i vladu[4]) čije se akcije protežu čak i na spoljnopolitički teren.[5])

Premda po obimu, socijalnom karakteru i ishodu različite, česte bune i ustanci takode imaju udjela u nastajanju bosansko-hercegovačkog idioma. Iz tog kruga ne treba izuzeti ni antireformni pokret konzervativne vlastele u prvoj polovini XIX vijeka, koja supstrat teorijske osnove svoje klasne poli-

---

[2]) J. Cvijić: *Govori i članci*, Beograd 1921, str. 216. — Ovo Cvijićevo zapažanje apostrofira i dr Vladimir Dedijer u svojoj studiji »Sarajevo 1914«, Beograd 1966, str. 612.

[3]) Naš aspekt navedenih činjenica ne remeti saznanje da je takav položaj BiH u doba austrougarske uprave rezultirao prvenstveno iz »pat-pozicije« u rivalitetu između Beča i Pešte.

[4]) Dr Hamdija Kapidžić na osnovu bogate izvorne građe izvodi ovakav zaključak: »Iako je imenovana uz saglasnost Središnjeg odbora Narodnog vijeća u Zagrebu, bosanska vlada je stvarno bila autonomna za vrijeme svoje dvomjesečne djelatnosti.« (Dr H. Kapidžić: *Rad Narodnog vijeća SHS BiH u novembru i decembru 1918. g.*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH (dalje: Glasnik...), knj. III, Sarajevo 1963, str. 149—150.)

[5]) Petog novembra 1918. Narodna vlada SHS u BiH uputila je protestnu notu vladama Italije, Francuske, Velike Britanije i SAD povodom okupacije jugoslovenskih ohlasti od strane talijanskih trupa. (F. Šišić: *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914—1919.* (dalje: Dokumenti...), Zagreb 1920. g., izd. »Matice Hrvatske«, str. 229—230 i dr. D. Janković — dr B. Krizman: *Građa o stvaranju jugoslovenske države 1. I — 20. XII 1918.* (dalje: Građa...), tom II, Beograd 1964, izd. Instituta društvenih nauka, str. 485.)

tike izražava devizom »bošnjaštva«.[6]) Simptomatičan je i javni apel sveštenika Muje Mehovića iz 60-tih godina prošloga stoljeća. On kategorički diferencira BiH od Turske i poziva domaće stanovništvo na zajednički oružani ustanak da »od sebe otklonimo osmanlijske nečovječne postupke i skinemo s vrata njihove terete... Bosna i Hercegovina će se na taj način riješiti turskih lanaca.«[7])

Sa stanovišta predmeta koji se razmatra vrlo su značajni i izvjesni momenti iz ustanka 1875—1878. Predstavnici ustanika su na posebnoj skupštini 1878. izabrali Privremenu narodnu bosansku vladu i izdali proglas, u kojem se kaže »da narod bosanski niti je želio kad niti pak želi da postane sastavni dio ma koje druge države«. Oni vide dvije mogućnosti za ispunjenje svojih zahtjeva. Prioritet daju ujedinjenju »sa ostalim srpskim zemljama«, a u drugoj varijanti za »narod bosanski« traže »potpunu slobodu i samoupravu«.[8]) Memorandum ustanika Kongresu u Berlinu 1878. sadrži slične stavove. I tu se na prvo mjesto stavlja tendencija prisajedinjenja Bosne Srbiji, a ukoliko to ne dođe u obzir, zahtijeva se autonomija sa pravom da »sama Narodna bosanska skupština bira bosanskog guvernera«.[9]) Grupa socijalista u ovom ustanku, januara 1876, objavljuje program čiji je cilj oslobođenje Bosne i Hercegovine koja bi u personalnoj uniji sa Srbijom imala samostalnu skupštinu sa zakonodavnim ingerencijama, vladu i druge samoupravne institucije.[10]) Dvije godine kasnije centralna ličuost ove grupe Vasa Pelagić u Pismu begovima i ostalim Bošnjacima Muhamedove vjere, odbacujući austrougarsku okupaciju BiH, nudi dva rješenja: prvo je uključivanje u srpsku državu, a u drugom se iznosi uvjerenje da »možemo sami za sebe državu urediti«.[11]) Pelagić je već 1874. razradio jedan projekt uređenja oslobođene BiH u Poslanici prijateljima ugnjetene braće u Turskoj. On je tu izgleda imao u vidu jednu vrstu konfederativnog odnosa BiH i Srbije.[12])

Otada se ideja autonomije BiH gotovo nije gasila. Ona se — u bezbrojnim kombinacijama i verzijama, nejednako motivisana, lansirana od različitih socijalnih i političkih grupa i od pojedinaca koji su nerijetko stajali na dijametralno suprotnim pozicijama — javljala u Bosni i Hercegovini i van nje sve do 1943. godine. Ovdje je nepotrebno tu pojavu rasčlanjavati i sistematski pratiti, ali nije suvišno podsjetiti da se u ovom ili onom kontekstu i obliku ideja autonomije BiH susreće u Sanstefanskom mirovnom ugovoru i u planovima pojedinih struja unutar BiH u danima smjene okupatora 1878. g.[13]),

---

[6]) Neki autori (Dragoljub Pavlović, Hamdija Kreševljaković, Safvetbeg Bašagić i dr.) na osnovu jednog savremenog izvještaja iz Dalmacije pripisuju pokretu Huseinbega Gradaščevića autonomistički program. Dr Avdo Sućeska tu tvrdnju dosta ubjedljivo opovrgava. (Dr A. Sućeska: *Ajani*, Sarajevo 1965, izd. »Naučno društvo BiH«, str. 214—216.)

[7]) Šaban Hodžić: *Poziv Hodže Muje Mehovića upućen bosanskim muslimanima i hrišćanima*, Glasnik .., knj. I, Sarajevo 1961, str. 330, 331.

[8]) Milorad Ekmečić: *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Sarajevo 1960, izd. »Veselin Masleša«, str. 327.

[9]) Isto, str. 350—351.

[10]) Isto, str. 143—144.

[11]) Isto, str. 356.

[12]) Isto, str. 68—69. i M. Ekmečić: *Program Vase Pelagića iz 1874. godine o oslobođenju BiH*, »Pregled« — Sarajevo, br. 5/1958.

[13]) Hamdija Kreševljaković: *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Sarajevo 1937, str. 4; Vl. Skarić: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, str. 265.

u dugim višekratnim raspravama i obilnoj korespodenciji najviših državnih organa i funkcionera Habzburške Monarhije o položaju Bosne i Hercegovine tokom čitavog perioda austrougarske uprave u ovim krajevima,[14]) u tekstu sporazuma Firdus—Tuzlić—Jeftanović—Šola 1902. godine,[15]) u sarajevskoj rezoluciji srpskih političkih grupa i u programu Srpske narodne organizacije 1907.[16]) itd. Ideja autonomije BiH se u formi sugestija ili eksplicitnih zahtjeva sa više strane učestalo ističe potkraj prvog svjetskog rata i u periodu živih diskusija o uređenju Kraljevine SHS, što, između ostalog, ukazuje: pismo člana Jugoslovenskog odbora Nikole Stojanovića premijeru Srbije Nikoli Pašiću od maja 1917. godine,[17]) agitacija dobrovoljca-disidenta Dušana Semiza u Odesi jula 1917. godine,[18]) izjava grupe srpskih socijalista 1917. u Francuskoj, koja djeluje kao Komitet SSDP,[19]) diskusija predsjednika Jugoslovenskog odbora dr Ante Trumbića na Krfskoj konferenciji 1917. g.,[20]) mišljenje Frana Supila o organizaciji buduće jugoslovenske države od 22. jula 1917. godine,[21]) spisak mirovnih uslova (»Nakaz«) Petrogradskog sovjeta, koji je M. I. Skobeljev trebalo da iznese na savezničkoj konferenciji u Parizu 22. novembra 1917. g.,[22]) pismeni predlog Stjepana Radića na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća 23. novembra 1918,[23]) kao i mnoštvo načelnih napisa i ustavnih projekata nekoliko političkih grupacija i pojedinaca u prvim godinama postojanja Kraljevine SHS.[24])

Iako izlazi iz okvira ove teme, interesantno je još napomenuti da u vrijeme sklapanja sporazuma Cvetković—Maček ponovo oživljava rasprava o položaju BiH. Tada Jugoslovenska muslimanska organizacija aktuelizira dio

---

[14]) U razgovorima i prepisci državnika Austro-Ugarske dominirali su predlozi da se BiH podijeli između Austrije i Ugarske ili da se direktno ili indirektno — preko Hrvatske — uključi u ugarski dio Monarhije. (Dr H. Kapidžić: *Hercegovački ustanak 1882*, Sarajevo 1958; Isti: *Austrougarska politika u BiH i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Godišnjak Istorijskog društva BiH (dalje: Godišnjak...), sv. IX, Sarajevo 1958; Isti: *Pripremanje ustavnog perioda u BiH 1908—1910*, Godišnjak..., sv. X, Sarajevo 1959; Isti: *Diskusije o državnopravnom položaju BiH za vrijeme austrougarske vladavine — pokušaji aneksije*, Glasnik... knj. IV—V, Sarajevo 1965, i dr.; Dr Ferdo Hauptmann: *Kombinacije oko državnopravnog položaja BiH na početku I svjetskog rata*, Godišnjak..., sv. XI, Sarajevo 1961; Dr Bogdan Krizman: *Stvaranje jugoslovenske države*, »Historijski pregled«, br. 3—4, Zagreb 1958.)

[15]) Vl. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stojanović: *BiH pod austrougarskom upravom*, Beograd 1938, str. 96.

[16]) Isto, str. 113 i 115. Povodom tzv. ustavne ankete početkom 1909. Srpska narodna organizacija je posredstvom dr Nikole Stojanovića ponovila da je jedan od njenih principijelnih zahtjeva »potpuna autonomija Bosne i Hercegovine«. (Dr H. Kapidžić: *Pripremanje ustavnog perioda u BiH 1908—1910*, Godišnjak... sv. X, Sarajevo 1959, str. 135). — Poslije 1909. srpska građanska politika u BiH to stanovište više oficijelno javno ne zastupa.

[17]) Dr N. Stojanović: *Jugoslovenski odbor (članci i dokumenti)*, Zagreb 1927, izd. »Nova Evropa«, str. 42.

[18]) Dr B. Hrabak: *Delatnost članova udruženja »Ujedinjenje ili smrt« u Rusiji 1915—1918. god.*, Istorija XX veka, Zbornik radova VII, Beograd 1965, str. 222.

[19]) *Srpski socijalistički pokret za vreme I svetskog rata* — materijali, Beograd 1958, str. 236.

[20]) *Krfska konferencija*, Beograd 1924, str. 56—57.

[21]) F. Šišić: *Dokumenti*... str. 312—313.

[22]) Dr D. Janković: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917*, Beograd 1967, str. 350—351 i 357; Džon Rid: *Deset dana koji su potresali svet*, Beograd 1952, str. 296.

[23]) F. Šišić: *Dokumenti*... str. 271.

[24]) O tome će više biti riječi u daljem tekstu.

svog programa koji se odnosi na autonomiju BiH;[25]) renomirani univerzitetski profesor dr Živojin Perić 1940. godine zagovara potrebu preustrojstva Jugoslavije u saveznu državu u kojoj bi BiH bila jedna od sedam autonomnih, zapravo federalnih jedinica.[26]) Specijalni osvrt, **koji se na ovom skupu** očekuje, zaslužuje predratni kurs komunista u rješavanju bosansko-hercegovačkog pitanja na principu autonomije. Takav stav je najavljen javnim istupom naprednog pokreta bosansko-hercegovačkih studenata, a Pokrajinska konferencija KPJ za BiH 1940. zaključuje da je »Narodna autonomija BiH jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa.«[27]) U toku rata 1942. godine Veselin Masleša ponavlja to gledište ocjenom da je nedosljedna politika »begovata« prije rata otežavala »stvarnu borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine, koja je mogla jedino da se vodi na osnovu bratstva i solidarnosti između Srba, Hrvata i muslimana u Bosni i Hercegovini, što je jedino moguće i pravilno rešenje celog nacionalnog kompleksa Bosne i Hercegovine.«[28])

Zbog mnogih okolnosti u koje spadaju i jaka migraciona kretanja, napose usljed dugotrajne stagnacije i opšte zaostalosti privrede, u BiH se nisu mogli susteći svi potrebni uslovi da njeno društvo tokom XIX vijeka poprimi fizionomiju adektavnu tipu savremenih razvijenih evropskih zajednica. Međutim, tadašnja slika ekonomske situacije nije tako nepovoljna kako je obično prikazuju na osnovu površnih posmatranja. Dosada poznati autentični izvori posredno svjedoče da je u Bosni i Hercegovini već polovinom 60-tih godina prošlog stoljeća znatan nivo dostigla i tržišna proizvodnja koja je svugdje u svijetu koheziono djelovala na sredinu u kojoj se razvija. Bosna i Hercegovina je u to doba bila izvoznik i uvoznik većih količina roba i te transakcije pretežno obavljala, — ne sa turskim pokrajinama u zaleđu, — već preko zapadnih granica turskog carstva.[29]) Začeci industrijalizacije i osjetan globalni privredni napredak na raskrsnici vijekova umnožavao je i očvrsnuo vezivno tkivo bosansko-hercegovačke zajednice čija složena socijalna, konfesionalna i nacionalna struktura uslovljava višesmjerna strujanja, ali istovremeno predstavlja i svojevrsnu originalnost koja potcrtava osobenost Bosne i Hercegovine.

Iz pojedinih navoda u izloženoj materiji je vidljivo da u minulom stoljeću nije ostalo nezapaženo da Bosna i Hercegovina nije bezlični naseljeni geografski prostor. Još dva markantna svjedočanstva iz XIX vijeka zavređuju pažnju. Ljudevit Gaj je stanovništvo BiH svrstao u kategoriju posebnih »grana« ilirskog »koljena«.[30]) Početkom 70-tih godina Svetozar Marković — premda inficiran nacionalističkom građanskom teorijom o srpskom karakteru BiH — je, uočavajući naglašene bosansko-hercegovačke specifike, predviđao za buduću uvećanu srpsku državu, sastavljenu od Srbije, BiH i Crne Gore,

---

[25]) Dana Begić: *Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković—Maček*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, sv. II, Sarajevo 1966. str. 177—190.

[26]) Dr Živojin M. Perić: *Jugoslovenska savezna država*, »Pravna misao« — separat, Beograd 1940, str. 5, 6—8.

[27]) »Proleter« — organ CK KPJ, god. XV, br. 9-10-11/1940.

[28]) V. Masleša: *Dela*, knj. II, Sarajevo 1954, izd. »Svjetlost«, str. 161.

[29]) Dr Milorad Ekmečić: *Spoljni faktori u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1848—1878*, Jugoslovenski istorijski časopis (dalje: JIČ), br. 3/1964, str. 32—33.

[30]) Dr Jaroslav Šidak: *Jugoslavenska ideja u ilirskom pokretu*, JIČ, br. 3/1963, str. 37.

»savezno ustrojstvo, gde bi svaki od ova tri glavna dela srpskog naroda u Turskoj imao svoje samostalno unutrašnje uređenje i gde bi se samostalno razvijao«.[31])

Prezentirana fragmentarna faktografija očigledno ne osvjetljava, još manje dokazuje — što i nije osnovni cilj ovoga rada — formiranost društvenog individualiteta BiH posljednjih decenija XIX i početkom XX vijeka, ali ukazuje na jedan red fakata kojima je samo takva ili bar približno takva bosansko-hercegovačka konstitucija mogla da bude objektivna pretpostavka.

— ◇ —

Pod jesen 1918. misija grofa Tise i carev Manifest, pun obećanja da će se u Habzburškoj Monarhiji uvesti demokratski federativni sistem, bili su posljednji neuspjeli pokušaji spasavanja Austro-Ugarske od rasula i sloma. Sutrâdan nakon proglašenja nezavisne Čehoslovačke Republike, 29. oktobra Sabor Hrvatske izglasava odluku o raskidu svih odnosa sa Austro-Ugarskom. Istog dana je, u uslovima simultanog uspona nacionalnooslobodilačke borbe i socijalnog previranja, zaživjela i samostalna Država Slovenaca, Srba i Hrvata u kojoj je domaća buržoazija Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Vojvodine prvi put u svom vijeku postala neposredni nosilac vlasti. Bosna i Hercegovina je bila jedan od sastavnih dijelova Države SHS sa širokim autonomnim pravima[32]) i proporcionalnim udjelom u zajedničkim organima te nove državne tvorevine na jugoslovenskom području.

Na jugoslovenskom planu dvomjesečni interval prije prvodecembarskog akta vodeći krugovi u Kraljevini Srbiji i Državi SHS iskoristili su za prikupljanje političkih poena i osvajanje što povoljnijih pozicija u završnoj fazi pregovora o ujedinjenju. Bosna i Hercegovina je bila u fokusu te igre. Potkraj novembra i prvih dana decembra lokalna narodna vijeća u Bosanskom Novom, Bosanskoj Gradiški, Tešnju, Bosanskoj Krupi, Prnjavoru, Banja Luci, Sanskom Mostu, Teslići, Glamoču, Višegradu, Jajcu, Gacku, Trebinju, Konjicu, Livnu i još nekim mjestima proglasila su direktno prisajedinjenje Srbiji.[33]) S razlogom se smatra da je ova tendencija rezultat »posrednog rada« srpske vlade.[34])

Čim je 1. decembra 1918. godine proklamovano ujedinjenje, a zatim obrazovan zajednički ministarski savjet, Narodno vijeće SHS je lišeno funkcije nosioca suverene vlasti, ovlaštenja pokrajinskih vlada su znatno ograničena, mnoga njihova odjeljenja reducirana i sl. Ubrzano uvođenje centralizma, propraćeno praksom narušavanja nacionalne ravnopravnosti, pospješava političku diferencijaciju. Uskoro su se razlučili frontovi pristalica i protivnika centralističkog uređenja države. Njihove preteče nalazimo i u prošlosti

---

[31]) Dr Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, str. 304.

[32]) Da je i formalno-pravno na zvaničnom mjestu autonomni status BiH bio priznat, svjedoči, npr., sljedeći zaključak sjednice Središnjeg odbora Narodnog vijeća u Zagrebu 3. novembra 1918. g.: »Uzima se do znanja i odobrenja imenovanje autonomnih vlasti u Sloveniji i Bosni«. (Dr. D. Janković — dr B. Krizman: *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, tom II, Beograd 1964, str 465.)

[33]) Janković—Krizman: *Građa...*, tom II, str. 662, 683 i dr.; Dr Janković: *Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS uoči stvaranja SRPJ(k)*, Istorija XX veka, I, Beograd 1959, str. 68; Dr. H. Kapidžić: *Rad Narodnog vijeća BiH...*, Glasnik..., knj. III, Sarajevo 1963, str. 290—291.

[34]) Dr D. Janković: Cit. djelo, str. 67—68; Dr. H. Kapidžić: Cit. članak, str. 291. — Tu pretpostavku potkrepljuju izvještaji i instrukcije vojvoda Stepe Stepanovića i Živojina Mišića od novembra 1918. (Janković—Krizman: *Građa...*, tom II, str. 495, 469. i 622.)

među dobronamjernim propagatorima udruživanja jugoslovenskih i balkanskih naroda, kao i među vanjugoslovenskim faktorima koji su planirali prekrajanje političke mape jugoistočne Evrope. Letimična retrospekcija pokazuje da su i tada preovladavale anticipacije složenog državnog sistema. Polovinom XIX vijeka u širim kombinacijama evropske politike probila se ideja o jugoslovenskoj i balkanskoj federaciji.[35]) Nedugo zatim ruski car Nikola I je odobrio projekt stvaranja balkanske federacije koju bi sačinjavalo pet područnih monarhija konstituisanih na nacionalnoj osnovi.[36]) Velikodržavni plan Svenjemačkog saveza, izgrađen početkom 90-tih godina, predviđao je obrazovanje posebne jugoslovenske jedinice pod njemačkim protektoratom. U nju je trebalo da uđe Hrvatska, BiH, Srbija i Crna Gora.[37]) U isto doba dozrijevala je i kasnije se razgranavala u više modaliteta koncepcija trijalističkog uređenja Habzburške Monarhije u postojećem ili proširenom teritorijalnom obimu.

Pravci socijaldemokratije u Srbiji, BiH, donekle i u Makedoniji su skoro čitavu deceniju bili zaneseni imaginacijom o federaciji balkanskih republika.[38]) Njihovi drugovi u Sloveniji i Hrvatskoj do podkraj rata traže rješenja u granicama Austro-Ugarske, da bi potom — samo nekoliko mjeseci prije ostalih lidera radničkog pokreta iz cijele Kraljevine SHS — akceptirali ozvaničeni nacionalni unitarizam. Prije svjetskog rata korektiv ovih iluzija, odnosno zabluda bile su samo izuzetne oštroumne ličnosti. Jovan Skerlić je 1910. godine, doduše kad se već razišao sa Srpskom socijaldemokratskom partijom (SSDB) pisao: »Sama stvarnost upućuje Južne Slovene, da se na osnovu pune verske i nacionalne ravnopravnosti grupišu u jednu veliku celinu«. Za njega jugoslovenstvo »u religioznom pogledu znači punu toleranciju i ravnopravnost, a u politici autonomiju i federalizam.«[39]) Ivan Cankar je u predavanju s temom »Slovenci i Jugosloveni« 1913. nadvisio svoju socijaldemokratsku stranku pronicanjem u političku suštinu jugoslovenskog pitanja i projekcijom samostalne »savezne jugoslovenske republike«.[40]) Prema dru Vladimiru Dedijeru i mnogi pripadnici Mlade Bosne su bili »ubeđeni republikanci« i željeli »stvaranje južnoslovenske federacije«.[41])

Događaji u toku svjetskog rata, naročito 1917—1918, stavljali su u izgled rasplet jugoslovenskog problema. Što se rat bližio kraju i te šanse postajale realnije, krug pobornika jugoslovenskog okupljanja se širio. Odgovori na pitanje kako treba da izgleda skorašnja jugoslovenska zajednica su sve brojniji i određeniji.

---

[35]) A. Dž. P. Tejlor: *Borba za prevlast u Evropi — Predgovor dr M. Ekmečića*, Sarajevo 1968, str. 10.

[36]) Isto, str. 10.

[37]) Dr Mirjana Gross: *Novi radovi o svenjemačkoj ideji prije I svjetskog rata*, JIČ, br. 1—2/1966, str. 128.

[38]) Tog ideala se ne odriču ni 1918. (Janković—Krizman: *Građa...*, tom II, str. 676—679); »Glas slobode« — Sarajevo, članak »Nacionalno ujedinjenje«, 2. XI 1918) — F. Markić, a prema nekim izvorima i T. Kaclerović i D. Popović u Štokholmu su 1917. iznosili gledišta o jugoslovenskom pitanju koja odstupaju od proklamovane politike socijaldemokratskih partija BiH i Srbije. — Za balkansku federaciju su bili i vođa socijaldemokratske ljevice u Bugarskoj Georgij Dimitrov i njemački socijalista Herman Vendel. (Vlado Strugar: *Socijal-demokratija o stvaranju Jugoslavije*, Beograd 1965, str. 79. i 127.)

[39]) Glasnik jugoslovenske omladine — Pariz, br. 6/1919.

[40]) Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, Beograd 1951, str. 258.

[41]) Dr. V. Dedijer: *Sarajevo 1914*, Beograd 1966, str. 345, 353 i 627.

Već u jesen 1914. Siton Vatson je izložio plan o federativnom uređenju jugoslovenske države. Članice federacije, među njima i BiH, sačuvale bi »postojeće političke institucije«. Što se tiče Bosne, Vatson ukazuje i na mogućnost da bi ona mogla »preferirati integralnu uniju sa Srbijom i Crnom Gorom«.[42]) Krajem 1914. urednik londonskog Tajmsa H. V. Stid smatrao je obrazovanje »konfederacije Južnih Slovena« poželjnim.[43]) Povećanim interesom u Velikoj Britaniji za perspektivu naših zemalja[44]) inspirisan je i kongres Laburističke partije početkom 1918. godine da se u svojoj rezoluciji založi za obrazovanje balkanske federacije.[45]) U redovima veoma brojne jugoslovenske emigracije u Rusiji vladala su neujednačena mišljenja. Nasuprot unitarističkim, velikosrpskim i separatističkim stanovištima, aprila 1917. vojničko vijeće Prve dobrovoljačke divizije izjasnilo se za ujedinjenje svih Južnih Slovena u balkansku federativnu republiku;[46]) grupa od 150 oficira-disidenata u julu 1917. daje javnu izjavu u kojoj kažu: »Naš ideal je federativna Jugoslavija«;[47]) list jugoslovenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji »Revolucija« 28. aprila 1918. donosi članak »Naš program« gdje se u spisak ciljeva stavlja i demokratsko republikansko uređenje države Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i pravo svake pokrajine da samostalno upravlja domaćim poslovima.[48]) Nešto ranije, u periodu između februarske i oktobarske revolucije, i divergentne političke struje u Rusiji se osvrću na savremeni jugoslovenski problem. Na primjer, ministar spoljnih poslova Miljukov je u martu 1917. u ime Privremene vlade saopštio: »Mi hoćemo da se stvori Jugoslavija, solidno organizovana. Mi ćemo da podignemo oko slavne Srbije jednu neprolaznu branu protiv njemačkih ambicija na Balkanu.«[49]) Jurij Kamenjev u proboljševičkom listu »Pravda« jula 1917. piše da je pružanje pomoći izgradnji balkanske federativne republike dužnost ruskog revolucionarnog pokreta.[50]) Trocki je, kao komesar za inostrane poslove, u decembru 1917. uputio notu vladama Antante, gdje se nedvosmisleno brani »pravo samoopredeljenja za Elzas-Lotaringiju, Poznanjsku, Češku i Jugoslaviju«.[51]) Nešto određenije o sovjetskom odnosu prema BiH dalo bi se naslutiti iz Pašićevog pisma poslaniku Spalajkoviću krajem novembra 1917. Predsjednik srpske vlade traži u pismu da se u tajnosti prikupe preciznija obavještenja u Petrogradu »da li pod autonomnim položajem Bosne i Hercegovine podrazumevaju da ta pokrajina bude pod nečijim, i pod čijim, suverenitetom ili pak da bude zasebna,

---

[42]) A. Dž. P. Tejlor: *Borba za prevlast u Evropi — Predgovor Dr. M. Ekmečića*, str. 18.

[43]) D. Šepić: *Srpska vlada, Jugoslovenski odbor i pitanje kompromisne granice s Italijom*, JIČ, br. 3/1964, str. 38.

[44]) Siton Vatson tvrdi da se prije rata u Velikoj Britaniji manje od 20 ljudi ozbiljnije zanimalo za jugoslovenske narode. (R. V. Siton Vaston: *O jugoslovenskoj politici*, »Nova evropa«, br. 9, knj. II, 11. juna 1921, str. 325—329.)

[45]) *Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata* — materijali, str. 369.

[46]) V. Strugar: *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, str. 287.

[47]) Dr B. Hrabak: *Delatnost članova udruženja »Ujedinjenje ili smrt« u Rusiji 1915—1918*, str. 225.

[48]) V. Strugar: *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, str. 301.

[49]) Dr. D. Janković: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917*, str. 48. — Petnaest dana kasnije Miljukov se korigirao. Nije spominjao Jugoslaviju, samo je dao podršku Srbiji da ostvari »sve njene nacionalne aspiracije«. (Isto, str. 49.)

[50]) Dr B. Hrabak: *Delatnost članova...*, str. 220.

[51]) Janković—Krizman: *Građa...*, str. 20.

nezavisna država.«[52]) Ukoliko Pašić nije ovdje o zvaničnom stavu Sovjetske Rusije zaključivao na osnovu ranije pomenutog »Nakaza« Petrogradskog sovjeta, koji u tački 5. kaže: »Bosna i Hercegovina neka budu autonomne«,[53]) nego po nekom službenom dokumentu novijeg datuma, onda nije teško nazrijeti da je sovjetska spoljna politika neposredno nakon oktobarske revolucije nabacila ideju o autonomnom statusu Bosne i Hercegovine.

Jugoslovenski iseljenici u Americi su gotovo bez iznimke tokom rata neprekidno aktivno zastupali jugoslovensku orijentaciju. Među njima je preovladavalo antimonarhističko raspoloženje,[54]) a socijalistička struja jugoslovenske kolonije u SAD, pod vodstvom Etbina Kristana, opredijelila se za uspostavljanje federativne republike Jugoslavije.[55]) Komitet Srpske socijaldemokratske partije u Francuskoj, krajem jula 1917, potvrđuje svoju privrženost rezoluciji Balkanske socijalističke konferencije 1910. i izjavljuje da je »jedino zdravo i demokratsko rješenje Balkanskog pitanja konfederacija slobodnih balkanskih naroda.«[56]) Jugoslovenska federativna republika u sklopu balkanske konfederacije je stanovište Jugoslovenske socijalističke omladine koje je izneseno u jednom apelu polovinom novembra 1918. godine u Parizu.[57]) »Glasnik jugoslovenske omladine« — organ središnjeg odbora Jugoslovenskih studenata u Francuskoj, u aprilu 1919. objavljuje članak M. Iveša pod naslovom »Federalizam i centralizam«. Autor kategorički pobija cjelishodnost centralističkog uređenja jugoslovenske države i predlaže šemu federativne organizacije, po kojoj bi opšti poslovi: odbrana, spoljna politika, finansije i sl. bili u nadležnosti zajedničkih centralnih organa, a sve ostale kompetencije u djelokrugu zemaljskih sabora koji će imati zakonodavnu vlast i svoje izvršne organe — zemaljske vlade. Iveša, koji se ovim napisom praktično javlja kao jedan o prvih neslužbenih predlagača koncepcije ustava tek formirane Kraljevine SHS, ne precizira unutrašnju strukturu federacije, ali načelno isključuje omeđavanje njenih članica po »plemenskim ili čak verskim« kriterijima, nego je za podjelu na »socijalno-ekonomske jedinke, koje će biti sposobne da žive i rade.«[58])

Ova i mnoga druga porijeklom slična gledišta stvarala su određenu atmosferu, ali s obzirom na to da su iza njih mahom stajali drugostepeni, međusobno nepovezani, pa stoga još manje uticajni faktori, odlučujuće determinante fizionomije jugoslovenske države potekle su iz cjelokupnosti odnosa društvenih snaga ovog područja i složenih evropskih kretanja u tadašnjem razdoblju. Ni ovaj insert prošlosti jugoslovenskih naroda nije nastajao van ukupnih tokova istorije, kojima imperijalistički rat nameće svoju logiku i principe.

Krfska konferencija (15. juna — 20. jula) 1917, čiju je funkciju u stvaranju jugoslovenske zajednice istoriografija odredila, utvrdila je izvjesna načela buduće države. Puna jednodušnost učesnika konferencije u manifestovanju volje da se izvrši ujedinjenje nije obezbijedila saglasnost i u pristu-

---

[52]) Dr D. Janković: *Jugoslovensko pitanje...*, str. 357.
[53]) Dž. Rid: *Deset dana...*, str. 296.
[54]) Janković—Krizman: *Građa...*, tom II, str. 444—448.
[55]) D. Šepić: *Jugoslovenski pokret i Milan Marjanović 1901—1919*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, st. III, Zagreb 1960, str. 556; Dr D. Janković: *Jugoslovensko pitanje...*, str. 383.
[56]) *Srpski socijalistički pokret...*, materijali, str. 236.
[57]) Isto, str. 230—231.
[58]) »Glasnik jugoslovenske omladine« — Pariz, br. 6/1919.

pima svim konkretnim pitanjima. Glatko je primljena mononacionalna doktrina: Ni monarhističkom obliku vladavine sa dinastijom Karađorđevića nije bilo oponencije, ali su nastupila razmimoilaženja čim se zašlo u raspravu o unutrašnjem uređenju države. Od centralizmu naklonjene većine vidno se odvajao dr Ante Trumbić, predsjednik Jugoslovenskog odbora. Ovaj umjereni liberal se ograđuje od federalizma,[59]) no nije ni za potpuno prenebregavanje tradicija i neodložno likvidiranje zatečenih samoupravnih institucija u pojedinim područjima. U tom kontekstu o BiH je rekao: »Bosna i Hercegovina ima neki zaseban položaj, koji ne predstavlja nikakav ideal onoga naroda. Ali imade pozitivnu stranu, da ionako kako je udešen, taj narod živi jednim svojim životom i svojom organizacijom. Ima tamo jedna zakonodavna vlast sa autonomijom, koja je politički skučena, ali je zakonski jaka. Kad bi rešili da sve to treba ukinuti, ja mislim da bi se naišlo na nezadovoljstvo i velike teškoće na polju ujedinjenja.«[60]) Takvi pogledi i rezonovanja su bila neprihvatljiva za pobornike centralizma, za Nikolu Pašića posebno, jer je on svakako imao u vidu nezvaničan sporazum sa nekim članicama Antante iz 1915. godine, po kome je Bosna i Hercegovina prepuštena Srbiji.[61]) Da bi uklonio svaku eventualnu međunarodnopravnu smetnju realizaciji te kombinacije, Pašić će početkom 1918. godine diplomatskim i drugim kanalima pokrenuti akciju za »dezaneksiju« BiH.[62]) Većina predstavnika BiH u Jugoslovenskom odboru i oko njega, koji su pozvani da sarađuju u toj kampanji srpske vlade, odbili su svaki angažman u provođenju programa o priključenju BiH Srbiji, vjerni svom ranijem dogovoru da »uvek zastupaju integralno, a ne delomično ujedinjenje našega naroda, ne upuštajući se na platformu prisajedinjenja same B. i H. po nevolji...«[63])

---

[59]) Federalizmu je već tada stavljana odiozna etiketa separatizma i sl. Poslije ujedinjenja 1918. u novinskim i drugim polemikama, čak i u Konstituanti, federalističke i sve druge izrazitije anticentralističke tendencije su dobijale još negativniju političku kvalifikaciju, čime je na njihove nosioce vršen snažan moralno-plisoholški pritisak. Na primjer, poslanik dr Ante Dulibić je na sjednici Ustavnog odbora 1921. u jednom momentu izavio: »Kad sam govorio o autonomijama, opazio sam, da je ta reč jedna vrsta strašila«. (Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, sv. I, str. 125.) — Ljuba Davidović je u načelnoj debati o predlogu ustava u Skupštini ocijenio da »autonomije nose klicu raspada državnog«. (Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, Beograd 1921, sv. br. 8, str. 4.) — Edo Lukinić je istom prilikom rekao: »Separatizam se sastoji ne samo u zahtevu federacije nego i u zahtevu odvojenog mišljenja Jugoslovenskog kluba, da se izvrši delegacija zakonodavne vlasti pokrajinama«. (Isto, sv. br. 10, str. 20.) — Sam Trumbić je u Konstituanti na takve optužbe reagirao primjedbom: »Ne činimo pravo jedni drugima kada zbog razmimoilaženja u mišljenjima idemo tako daleko, pa dovodimo eventualno u pitanje i intencije patriotske pojedinih elemenata, koji zastupaju jedno, drugo ili treće mišljenje«. (Govor dr Ante Trumbića izrečen na sjednicama 23. i 25. aprila 1921. Ustavotvorne skupštine u Beogradu povodom generalne rasprave o Ustavu (dalje: Govor Trumbića...), Zagreb 1921, str. 15.) — I prije izbora za Ustavotvornu skupštinu 1920. insinuacije na adresu anticentralista su bile uzele toliko maha, da je ugledni radikalski prvak dr Lazar Marković osjetio potrebu da u jednom članku — doduše namijenjenom inostranim čitaocima — piše o »preterivanjima« koja su otišla »tako daleko da je svaki decentralista bio izložen riziku da bude obeležen neugodnim nazivom protivnika narodnog jedinstva«. (Dr Lazar Marković: *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914—1929)*, Beograd 1935, str. 113.)

[60]) *Krfska konferencija*, Beograd 1924, str. 56.

[61]) Dr B. Krizman: *Stvaranje jugoslovenske države*, str. 169.

[62]) Janković—Krizman: *Građa...*, tom I, str. 44—45, 48—49, 59—60.

[63]) P. Slijepčević: *BiH u Svetskom ratu, »Napor BiH za oslobođenje i ujedinje-*

Pošto se na Krfskoj konferenciji nisu mogla dovoljno uskladiti gledišta o unutrašnjoj organizaciji jugoslovenske države, pribjeglo se sinkretizmu koji je u tački 13. Deklaracije izražen formulacijom: »Ustav će dati narodu i mogućnost da razvija svoje posebne energije, u samoupravnim jedinicama, obeleženim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama«.[64])

Mada je već u junu 1916. godine istupio iz Jugoslovenskog odbora i teško obolio, Frano Supilo je ostao veliki autoritet u jugoslovenskom pokretu. Svjesna toga, srpska vlada je posredstvom svog poslanika u Londonu — izgleda — uoči Krfske konferencije zatražila od njega mišljenje o ustrojstvu buduće zajedničke države. Vjerovatno još neobaviješten o sadržaju Krfske deklaracije, Supilo je 22. jula 1917. izradio projekt koji jugoslovenskoj državi, u stvari, određuje federativnu strukturu. Pored centralnog parlamenta i vlade kojima se povjerava vođenje zajedničkih poslova, ta skica predviđa postojanje autonomnih skupština i njihovih izvršnih organa za Srbiju sa Banatom, Hrvatsku sa Dalmacijom, Slavonijom i Istrom, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru.[65])

Za praćenje dinamizirane javne diskusije o organizaciji jugoslovenske države nakon Krfske konferencije predavanje dr Lazara Markovića o toj temi, održano u Ženevi polovinom 1918, izdašan je izvor važnih obavještenja. Bliski saradnik Nikole Pašića, Marković tu iznosi lično gledište i čitavu panoramu drugih mišljenja i predloga koji su se u to vrijeme javili. On se u uvodnom dijelu izlaganja načelno neutralno postavlja prema centralističkom ili federalističkom uređenju zajedničke države da bi odmah zatim Srbiju predstavio kao »stožer oko koga će se ujedinjenje izvesti«,[66]) i time joj predodredio primat u jugoslovenskoj zajednici. Pozivajući se na zaključke Krfske konferencije o monarhističkom obliku vladavine, republikansku formu je potpuno isključio, a za 13. tačku Krfske deklaracije je rekao da »dopušta i tumačenje u smislu tzv. federativne države sa vrlo jakom istaknutom federativnom vlašću«.[67]) Nakon teorijske interpretacije razlika između administrativne i državno-pravne autonomije, Marković se, uz suzdržane komentare, osvrće na izvjestan broj aktuelnih planova o strukturi jugoslovenske države. Prvo je citirao Engleza G. Tejlora, koji je u svom djelu »Budućnost Jugoslovena« (London 1917) izrazio mišljenje »da je jedinstvena država sa čisto administrativnim autonomijama za Jugoslovene najidealnije rešenje, pod uslovom da to hoće narod.«[68]) Takođe Englez Artur Evans je novinskim člankom polovinom januara 1918. preporučio »jednu vrstu organizacije, koja mnogo liči na savez država, ali koja nije čista savezna država«.[69]) Prestonica cjeline bi bio Beograd, a za sjedišta regija čiji sabori nemaju istostepene zakonodavne kompetencije predviđa Ljubljanu, Zagreb, Split, Karlovci ili Novi Sad, Niš ili Kragujevac, Skoplje, Podgoricu, Sarajevo i Mostar.[70]) List Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje »Ujedinjenje« od jula 1918. u stavovima Krfske dekla-

---

nje« Sarajevo 1929, str. 264 i 266; Dr D. Janković: *Jugoslovensko pitanje...*, str. 414.

[64]) *Krfska konferencija*, str. 7.

[65]) F. Šišić: *Dokumenti...*, str. 312—313.

[66]) Dr L. Marković: *O organizaciji naše buduće države*, Ženeva 1919, str. 11.

[67]) Isto, str. 15.

[68]) Isto, str. 16—17.

[69]) Isto, str. 17. — Ovdje Evans ne pravi potrebnu distinkciju između konfederacije i federacije.

[70]) Isto, str. 17.

racije vidi »sretnu soluciju« između »pravog centralističkog i federalističkog sistema«. Autor napisa se izjašnjava za regionalne autonomije, a glavni razlog za protivljenje federalizmu čudnom logikom otkriva u opasnosti da bi u tom sistemu Srbija kao »najjača, bogatija i uopšte ekonomski snažnija od svih ostalih pokrajina« zauzela dominantnu poziciju u jugoslovenskoj državi.[71]) Starčevićancima Marković pripisuje sklonost trijalizmu i krutost u insistiranju na hrvatskoj državnosti.[72]) Dr Mirko M. Kosić u knjizi »Die Südslawenfrage«, objavljenoj u Cirihu, predlaže stvaranje savezne države sa autonomnim jedinicama koje bi se formirale »na osnovu privrednih, kulturnih, geografskih, plemenskih i po mogućnosti konfesionalnih elemenata«.[73]) Na kraju predavanja, prije nego što je u zaključku ipak preferirao centralistički koncept, dr Lazar Marković je kritički ocijenio istupanja opozicionara dr Bože Markovića. Dr Boža Marković je tražio da se prilikom odlučivanja o unutrašnjoj organizaciji zajedničke države uvažavaju »sve prilike i okolnosti pod kojima se do sada živelo, mentalitet, koji je stoleća stvaran, i istorijske činjenice, koje su sinteza čitavog istorijskog razvitka pojedinih delova našega naroda.«[74])

U drugoj polovini 1918. uslijedili su poznati odlučujući događaji. Proboj solunskog fronta i dalje uspješne vojne operacije podigle su moralni prestiž Srbije. Međutim, formiranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba i ekonomska superiornost tog područja nad iscrpljenom i razrušenom Srbijom uslovljava izvjesno pomjeranje gravitacionog središta jugoslovenskog jedinstva prema zapadnim krajevima, tako da je monopol Srbije na misiju tvorca jugoslovenske državne zajednice izgubio svoju pređašnju apsolutnu vrijednost. Vladajući krugovi Srbije su morali sada da dijele ovu ulogu sa »prečanskom« buržoazijom koja je naročito potkraj 1918. ojačala svoje pozicije (na primjer, Ženevska konferencija i slično). Ipak Narodno vijeće, zbog spoljne opasnosti, prijetećeg razvoja socijalnih kretanja u zemlji i nehomogenosti vodeće garniture u Zagrebu nije uspjelo da se uzdigne do nivoa ravnopravnog partnera srpskoj vladi. Ono je sticajem tih okolnosti prisiljeno na koncesije i odricanja. Ali ni tada, a specijalno nakon relativne stabilizacije situacije, hrvatska i slovenačka nacionalna buržoazija, kao i dio građanske strukture u BiH, nije bila voljna da tek prigrabljenu vlast potpuno i trajno prepusti drugoj strani koja neprikriveno nastoji da iskoristi trenutna preimućstva i u zajedničkoj državi sebi osigura položaj primus inter pares. Stoga će političke snage iz Hrvatske, Slovenije, djelomično i iz Bosne i Hercegovine biti glavni protagonisti anticentralističke struje, dok većina srpske buržoazije, gonjena impulsima svoje klasne prirode ka ekspanziji, energično odbija decentralizaciju koja bi je sputavala. Da bi ostvarile svaka svoje pretenzije i izbjegle rizik izolacije od narodnih masa koje su željele jugoslovensku zajednicu, nacionalne buržoazije svih jugoslovenskih naroda su radile na stvaranju zajedničke države. Uz rijetke izuzetke, doktrinu nacionalnog unitarizma su sporazumno proklamovale i zastupale pošto se međunarodna verifikacija jugoslovenskog programa, — osobito s obzirom na nenaklonjenost velikih saveznika tendencija-

---

[71]) Isto, str. 18.
[72]) Isto, str. 19.
[73]) Isto, str. 21.
[74]) Isto, str. 22. — Dr Boža Marković je smatrao da je centralizam »štetan«, da su upravne autonomije »polumere«, a »autonomije sa zakonodavnom vlašću su neophodnost«. (Dr Lazar Marković: *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje*, str. 70.)

ma razbijanja Austro-Ugarske, — mogla postići linijom najmanjeg otpora pod uslovom da se ta jugoslovenska nastojanja podvedu pod opštepriznati princip nacionalne države, odnosno načelo jedna nacija — jedna država. Teorija o nacionalnoj integralnosti Srba, Hrvata i Slovenaca, razumije se, ima i druge motive. Njeno lansiranje i ozvaničenje je služilo i političkim ciljevima pristalica centralizma. Naša novija istoriografija, međutim, najčešće previđa da nacionalni unitarizam nije bio samo stvar kombinatorike ili uvjerenja političara, već prije toga i teza tadašnje nauke.

— ◇ —

Dani uoči proglašenja prvodecembarskog ujedinjenja 1918. protekli su u Bosni i Hercegovini u znaku socijalno-političke napetosti i iščekivanja odluka na relaciji Država SHS — Kraljevina Srbija kojoj se priključuju Crna Gora i Vojvodina. Vršene su pripreme da njihovim primjerom pođe i BiH. Dok su sve bosansko-hercegovačke građanske političke snage, povezujući se sa svojim istomišljenicima u Zagrebu i Beogradu ili radeći relativno samostalno, nastojale da se uključe u državni mehanizam i preko njega djeluju, Socijaldemokratska stranka je ostala pri svojoj prvobitnoj odluci nekolaboracije sa Narodnom vladom i Narodnim vijećem. Ona je taj stav zauzela već 6. oktobra 1918. na konferenciji u Zagrebu, gdje se desolidarisala sa socijaldemokratima iz Slovenije i Hrvatske koji su zastupali suprotno gledište.[75]) Njeni razlozi su bili principijelne i praktične prirode. U novoformiranim tijelima vlasti gledala je organe klasnog protivnika od koga se mora vidno distancirati da bi izbjegla svaku odgovornost za njihovu politiku i sačuvala nezavisnost u borbi za interese proletarijata.[76]) Osmog novembra jedna delegacija Socijaldemokratske stranke BiH je pred plenumom Narodnog vijeća i vlade pročitala listu svojih zahtjeva u kojima se traži da »Antantine imperijalističke vojske« (tu se isključuju trupe »jugoslovenskog porijekla«) napuste jugoslovensku teritoriju, da se izvrši demobilizacija, da se garantuju demokratske slobode svim građanima, obave slobodni izbori za ustavotvornu skupštinu i vrate na posao progonjeni i otpušteni radnici. Spisak socijalnih zahtjeva imao je deset tačaka. U pogledu pregovora o miru, navedeno je da socijaldemokratija neće priznati nijednu odluku »svjetskog mirovnog kongresa na kome će ti predstavnici (kapitalističkog društva) rješavati o sudbini naroda prema svojim kapitalističkim interesima«.[77]) U odvojenoj rezoluciji na pomenutoj zagrebačkoj konferenciji početkom oktobra bosansko-hercegovački socijaldemokrati dosta precizno definišu kakvu državnu organizaciju žele, pri čemu su manifestovali i svoje shvatanje nacionalnog pitanja. Oni su se izjasnili »za Balkansku federativnu republiku, u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci, kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslovenska nacija, ući u federativnu zajednicu sa ostalim balkanskim narodima: Bugarima, Rumunima, Grcima i Arbanasima, u kojoj će Makedonija činiti samostalnog člana federacije.«[78]) Prema tome, država koja je uspostavljana na jugoslovenskom području krajem 1918. nije zadovoljavala Socijaldemokrat-

[75]) Arhiv KP BiH, tom II, Sarajevo 1951, str. 300—302; F. Šišić: *Dokumenti*..., str. 169—170.

[76]) »Glas slobode« Sarajevo, br. 83, od 23. oktobra 1918, br. 85 od 30. oktobra 1918, br. 86, od 2. novembra 1918. i dr.

[77]) Isto, br. 88, od 9. novembra 1918.

[78]) Isto, br. 87, od 6. novembra 1918.

sku stranku BiH, pa ona odbija svako neposredno angažovanje u konsolidaciji Države SHS i poslije Kraljevine SHS, što ne treba poistovećivati sa učešćem te partije u stvaranju jugoslovenske zajednice. U čitavoj prethodnoj deceniji uzajamnost jugoslovenskih naroda je bila jedna od osnovnih preokupacija socijaldemokrata ovog područja. Sa ostalim radničkim organizacijama jugoslovenskih zemalja oni su toj zajednici vrlo mnogo doprinijeli, za razliku od nosilaca nacionalističke politike koja će je objektivno razbijati.[79])

Nastupi vanbosanskih faktora na političku scenu BiH, specijalno prisustvo srpskih trupa[80]) i emisara srpske vlade (dr Milan Pećanac), kao i refleksije širih zbivanja pospješuju disperziju unutrašnjih snaga koje će se zbog usitnjenosti i vlastite nemoći da izdejstvuju rješenja u skladu sa svojim parcijalnim interesima, po pravilu staviti pod okrilje svojih moćnijih saveznika iz Srbije i Hrvatske i ubuduće djelovati kao njihove političke transmisije. Disparatne akcije predstavnika tih struja paralisaće vidniji uticaj iz Bosne i Hercegovine na tekuće jugoslovenske događaje, pa i na odluke o njenom položaju u zajedničkoj državi.

Oktobarski proglas emigrantske vlade crnogorskog kralja Nikole, u kome se traži da »jugoslovenska zajednica bude konfederacija«[81]) potpuno je zasjenjen savremenim baražom mnogo autoritativnijih predloga o uređenju države. U Narodnom vijeću SHS tokom druge polovine novembra užurbano su vršene završne predradnje za konačni dogovor o ujedinjenju. Najviše se raspravljalo o platformi koju je trebalo zastupati u Beogradu. Poslanik srpske Vrhovne komande u Zagrebu Dušan Simović je 18. novembra u svom izvještaju istakao zaokupljenost Narodnog vijeća problemom uređenja zajedničke države. On tvrdi da je potpredsjednik ovog tijela i šef Starčevićeve stranke prava dr Ante Pavelić u jednom govoru, naslanjajući se na Krfsku deklaraciju, izložio koncepciju o državi koju bi sačinjavalo sedam »autonomnih oblasti«: Slovenija, Hrvatska (uža), Dalmacija, BiH, Vojvodina sa Sremom, Srbija sa Crnom Gorom i Makedonija.[82]) Na odlučujućoj sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS 23—24. novembra 1918, posljednjoj uoči upućivanja delegacije u Beograd, usvajanju definitivnog stava ovog visokog foruma Države SHS prethodila je žučna debata. Pristalicama bezuslovnog ujedinjenja, kao i onima koji su bili za utvrđivanje samo nekih najopštijih principa i uzusa odlučno su se usprotivili zastupnici shvatanja da se pri sklapanju predstojećeg istorijskog aranžmana moraju jasno odrediti zajedničke obaveze. Najrazrađenije predloge za provizorno uređenje države do donošenja

---

[79]) Poslanik KPJ Sima Marković je na sjednici Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS 1921. godine tu istorijsku istinu izrazio ovim riječima: »Naša partija je bila ta koja je više uradila pripremajući narodno ujedinjenje nego mnoge od onih partija koje nas danas krste antinarodnim i antidržavnim elementima.« (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, Beograd 1921. g., knj. I, sv. br. 10, str. 8.)

[80]) Srpske jedinice je pozvala zvanična delegacija koja je upućena iz Sarajeva, a njihov ulazak u BiH i ostala područja Države SHS legalizovao je savezнички Vrhovni ratni savjet na zahtjev predstavnika Srbije. (Dr B. Krizman: *Stvaranje jugoslovenske države*, str. 190—191.)

[81]) Jagoš Jovanović: *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1948, str. 427. — Drugi izvori i literatura kazuju da se kralj Nikola izjasnio za jugoslovensku federaciju. (Janković—Krizman:*Građa...*, tom II, str. 449; B. Hrabak: *Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije*, »Pregled« br. 11—12/1967, str. 428.)

[82]) Janković—Krizman: *Građa...*, tom II, str. 605.

trajnih rješenja koja će ustavom dati konstituanta, podnijeli su Zemaljska vlada za Dalmaciju i Stjepan Radić. U prvom se predviđa zajednički zakonodavni organ sastavljen od predstavnika Narodnog vijeća, skupštine Srbije, Crne Gore i Jugoslovenskog odbora u Londonu; regentstvo se povjerava Aleksandru Karađorđeviću; Državna vlada bi pored predsjednika i deset ministara imala i državne tajnike, — po jednog za Srbiju, Hrvatsku sa Slavonijom, Dalmaciju, BiH, Sloveniju i eventualno i za Crnu Goru i Vojvodinu. U Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu i Sarajevu, te možda Cetinju i Novom Sadu postojale bi zemaljske vlade. Zemaljska vlada za Dalmaciju je u ovom predlogu na neodređeno vrijeme predvidjela zadržavanje administrativnih organizacija po pokrajinama.[83]) Stjepan Radić je projektovao saveznu državu[84]) na čelu sa regentskim trijumviratom koji imenuje zajedničku vladu sa samo tri resora: za vanjske poslove, odbranu i narodnu prehranu. Vlada je odgovorna »narodnom ili vrhovnom vijeću« u koje Narodna skupština Srbije, Sabor Hrvatske i Slovenski Narodni svet delegiraju po 10 predstavnika, Sabor BiH četiri, a Crna Gora, Dalmacija, Vojvodina i Istra po dva zastupnika. Sve poslove van utvrđenih nadležnosti centralne vlade i dalje će obavljati posebne »državne autonomne vlade« za Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju sa Crnom Gorom i »pokrajinske vlade« za BiH, Dalmaciju i Vojvodinu. Ove vlade su odgovorne predstavničkim tijelima svake od navedenih zemalja.[85])

Potkraj debate posebna komisija je izradila zaključak sa instrukcijama (Naputak) delegaciji Narodnog vijeća, koja je dobila ovlaštenje da u Beogradu perfektuira sporazum o ujedinjenju. Taj dokumenat, usvojen s jednim glasom protiv (Stjepan Radić), sadržavao je i koncepciju privremenog uređenja države, koja je vrlo slična izloženom predlogu Zemaljske vlade za Dalmaciju.[86]) Krnje izaslanstvo Narodnog vijeća SHS obavilo je u Beogradu neobično brzo razgovore s predstavnicima srpske vlade i postiglo sporazum čiji smisao nije obuhvatao veći dio »Naputka«. Adresa koju je u ime Narodnog vijeća 1. decembra pročitao regentu Aleksandru dr Ante Pavelić samo jednom nenaglašenom rečenicom izražava želju Narodnog vijeća da ostanu »na snazi pod kontrolom državne vlade dosadanji autonomni administrativni organi, koji će za svoje uredovanje biti odgovorni i autonomnim predstavništvima.[87]) Regent Aleksandar je u odgovoru potpuno zaobišao taj zahtjev i prejudicirao ne samo monarhističku formu vladavine nego i državnu strukturu, proglašavajući »jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«.[88])

Razdoblje od donošenja ovog akta do izglasavanja Vidovdanskog ustava pravna literatura naziva prelaznom fazom državnopravnog provizorijuma. Prvi potezi dekretirane vlade Kraljevine SHS, koja je u odsustvu skupštine imala odriješene ruke, bili su usmjereni na uvođenje centralizma. U nizu antiteza tim mjerama marta 1919. godine iz Pariza stiže predlog o demokratskom uređenju jugoslovenske države na bazi »upravne decentralizacije« sa oblas-

---

[83]) F. Šišić: *Dokumenti* . . ., str. 268—269.

[84]) Zapisničar ove sjednice je ocijenio da Radićev »predlog predstavlja krajnji separatizam«. (Janković—Krizman: *Građa* . . ., tom II, str. 641.)

[85]) F. Šišić: *Dokumenti* . . ., str. 271. — Pada u oči da je Radić iznijansirao dvije grupe. U prvoj su Slovenija, Hrvatska i Srbija, sa višim rangom, a u drugoj ostale. To će biti karakteristično i za projekt ustava Hrvatske republikanske seljačke stranke 1921. godine.

[86]) F. Šišić: *Dokumenti* . . ., str. 274—276.

[87]) Isto, str. 281.

[88]) Isto, str. 282.

nim (pokrajinskim) i nižim samoupravnim jedinicama. Izjavu je potpisalo 19 poznatih javnih radnika (J. Cvijić, A. Trumbić, J. Smodlaka, F. Šišić, V. Stajić, F. Barac i drugi) [89]) od kojih su neki već u oktobru 1918. g. sudjelovali u osnivanju efemerne Jugoslovenske Demokratske Lige u Francuskoj. Liga je propagirala ujedinjenje i decentralizovanu državu sa zajedničkim tijelima za obavljanje opštih poslova, dok bi se ostale ingerencije prepustile »pojedinim krajevima, kako bi se samostalno razvijali prema svojim posebnim potrebama«.[90]) Akcija izdavača »Pariškog predloga« stimulisala je i u Bosni i Hercegovini aktivno opredjeljivanje za i protiv centralizma. Ta diferencijacija je počela i ranije u već prilično rascjepkanoj političkoj strukturi ove zemlje. U januaru i februaru 1919. g. predstavnici centralistički usmjerene srpske građanske politike (M. Srškić i L. Dimović) održavali su agitacione skupštine a ministar Svetozar Pribićević je za vrijeme boravka u Sarajevu ispomagao okupljanje procentralističkih snaga.[91]) Pribićevićeva misija u BiH je prvenstveno bila vezana za osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke. Ova nova partija, nastala početkom 1919. udruživanjem više političkih grupacija, programski je zastupala državni centralizam »sa administrativnom decentralizacijom, ali ne prema starim oblastima, nego prema ekonomskim potrebama«.[92]) Inače politički konkurent demokratske partije, ali u ovom razdoblju koncentracije pristalica centralizma, njena snažnija i netolerantnija saveznica — Narodna radikalna stranka je zauzela »tvrđi« kurs. Velikodržavne ambicije radikalskih vrhova i određene šire spoljno-političke kombinacije Pašiću su bile dovoljni razlozi da isključi svaki kompromis sa anticentralistima.[93]) Plenum Glavnog odbora Narodne radikalne stranke prilikom niveliranja programa 26. septembra 1920. centralističku organizaciju države podiže na nivo partijskog cilja.[94]) Osnivačka skupština Jugoslovenske muslimanske organizacije polovinom februara 1919. se deklarisala za zajedničku jugoslovensku državu pod skiptrom Karađorđevića,[95]) a 20. oktobra 1920. programska osnova je dopunjena zaključkom čija je intencija »autonomija pokrajina prema dosadašnjim geografskim granicama sa pokrajinskim saborima i njima odgovornim pokrajinskim vladama«.[96]) Do tog stanovišta se došlo procjenom

---

[89]) Isto, str. 325—329.

[90]) Josip Horvat: *U zajedničkoj državi, »Obzor 1860—1935«*, Zagreb 1936, str. 112.

[91]) P. Slijepčević: *BiH u Svetskom ratu, Napor BiH . . .*, str. 275—276.

[92]) St. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka*, I knj., str. 578; Dr D. Janković: *Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS . . .*, str. 114.

[93]) Pravo naroda na samoopredeljenje koje je revolucija 1917. afirmisala u tadašnjem svijetu i njime dogradila kodeks demokratije Pašić nije javno dovodio u pitanje, ali je zazirao od univerzalne primjene tog principa.

[94]) St. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, III knj., Zagreb 1928, str. 452.

[95]) *Statut i program Jugoslovenske muslimanske organizacije*, Sarajevo 1919. g., str. 2.

[96]) *Statut i program JMO*, Sarajevo 1922, str. 2. — Taj zaključak inicira lider JMO dr Mehmed Spaho svojom izjavom: »Mi smo za jedinstvo države, ali u isto vrijeme i za široke autonomije. Mi smo za monarhiju i za narodnu dinastiju Karađorđevića, kako je to i u našem programu rečeno. Protivni smo plemenskim autonomijama; a za autonomiju smo pokrajina po dosadašnjim geografskim granicama . . . Mi smo dakle za jedan parlament, koji će rješavati o pitanjima koja su u cijeloj državi zajednička, i za pokrajinske sabore, koji će da rješavaju o ostalim pitanjima i njima će pokrajinske vlade odgovarati«. (»Pravda« — Sarajevo, br. 110 od 26. oktobra 1920. g.)

da JMO može samo u okviru integralne Bosne i Hercegovine uspostaviti ravnotežu sa suparničkim partijama i zadobiti značajniji udio u autonomnim upravnim tijelima ove »pokrajine«. Hrvatska seljačka stranka je svoje prvobitno načelo »federativne ili savezne Jugoslavije«[97]) ubrzo razvila u plan svojevrsne forme jugoslovenske konfederacije. Međutim, uticaj ove opozicione partije do 1921. nije osjetnije dopirao u BiH. Mnogo više popularnosti među bosansko-hercegovačkim Hrvatima tada je uživala Hrvatska težačka stranka organizaciono vezana za Hrvatsku zajednicu, odnosno Narodni klub koji ulazi u predizbornu kampanju 1920. s parolom federalizma.[98]) Vodeća savremena radnička politička formacija SRPJ(k) se u akcionom programu 1919. ograničila na stav: »Jedna nacionalna država sa najširom samoupravom oblasti, okruga i opština«.[99]) U skladu sa radikalizacijom svoje političke platforme, nadahnuti vjerom u perspektivu svjetske revolucije i prožeti karakterističnim proleterskim inklinacijama ka širim sistemima, jugoslovenski komunisti su sljedeće godine postavili kao cilj stvaranje Sovjetske Republike Jugoslavije koja će sa susjednim zemljama obrazovati sovjetsku balkansko-podunavsku republiku »sastavni dio međunarodne sovjetske republike«.[100])

Još dok kontrastna stanovišta o unutrašnjoj organizaciji tek uspostavljene države nisu bila definitivno uobličena i konfrontirana u široj javnosti, tokom prve polovine 1919. u dva maha je pripremano oktroisanje privremenog ustava Kraljevine SHS, koji — budući da je bio gotovo doslovna kopija ustava Srbije iz 1903. — sankcioniše strogi centralizam. Prvi pokušaj je djelo Protićevog kabineta, a drugi put ulogu proklamatora provizornog ustava trebalo je da preuzme Privremeno Narodno Predstavništvo formirano pretežno administrativnim putem.[101]) Pošto su ti manevri prejudiciranja državnog uređenja propali, donošenje ustava je prepušteno regularnoj parlamentarnoj proceduri.

Izrada kompletnih nacrta ustava Kraljevine SHS počela je 1920. u državnoj administraciji i van nje. Kratkotrajna vlada Ljube Davidovića dospjela je samo da obaveže ministra pravde da predloži listu stručnjaka za ustavnu komisiju. Davidovićev nasljednik Stojan Protić bio je mnogo poduzetniji. U njemu se još krajem 1918. kristalisala zamisao da jugoslovenska država treba da bude »ustavna i parlamentarna demokratska monarhija sa širokom opštinskom, sreskom, okružnom i pokrajinskom samoupravom, s jednim zakonodavstvom, u glavnim osnovnim linijama, za sve grane državnog života.«[102]) Takvim pogledima Protić se udaljavao od radikalske linije rigoroznog centralizma i izazvao podozrenje šefa svoje stranke. U svojstvu premijera 1920. Protić je izradu prednacrta ustava povjerio grupi eksperata (Slobodan Jovanović, Ladislav Polić, Kosta Kumanudi, Bogumil Vošnjak i Lazar Marković). Oni su polovinom aprila završili svoj posao. U njihovom tekstu neki članovi su alternativno postavljeni, a izvjesna najdelikatnija rješenja su ostala otvorena. Na primjer u prvom stavu člana 4, gdje se govori o podjeli Kralje-

---

[97]) »Slobodni dom« — Zagreb, br. 41/1920.

[98]) Hrvoje Matković: *Hrvatska zajednica, Istorija XX veka*, sv. V, Beograd 1963, str. 59.

[99]) *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, Beograd 1950, str. 14.

[100]) Isto, str. 35.

[101]) Branislav Gligorijević: *O pokušaju da se oktroiše Privremeni ustav Kraljevine SHS 1919*, JIČ br. 3—4/1966, str. 105—118.

[102]) Janković—Krizman: *Građa* . . ., tom II, str. 541.

vine SHS na pokrajine, namjerno su izostavili njihovo nabrajanje.[103]) Komisija se složila da pokrajine imaju svoje birane skupštine i izvršne odbore, ali B. Vošnjak je izdvojenim mišljenjem zahtijevao precizniju razradu i proširenje nadležnosti pokrajinskih organa.[104]) Nezadovoljan rezultatom rada stručne komisije, Protić je sam — sada kao ministar za Konstituantu u prvoj vladi Milenka Vesnića — napravio po vlastitoj koncepciji novi nacrt ustava za koji kaže da je »jednim neurednim putem« izašao u javnost. Uvjeravajući kasnije druge da mu je »polazna tačka... bila ne dirati, bar u početku, mnogo u ono što se zateklo«[105]) on je član 4. svog projekta formulisao ovako: »Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca deli se na pokrajine ili oblasti, okruge ili županije, srezove ili kotare i opštine.

Pokrijne su: Srbija, Stara Srbija sa Makedonijom, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom, Istrom i Međumurjem, Bosna, Crna Gora sa Hercegovinom, Bokom i Primorjem, Dalmacija, Srem s Bačkom, Banat, Slovenačka s Prekomurjem.«[106])

Povlačenjem vještačkih granica Protić je ustanovio devet upravno-administrativnih jedinica sa samoupravom oličenom u »pokrajinskim predstavništvima« koja stoje pod nadzorom države. Premda je ovaj projekat po riječima samog autora zasnovan »na unitarnom principu ili kako se u nas uobičajilo reći na principu jedne, jedinstvene države«,[107]) radikali su ga oglasili decentralističkim i odbacili.[108]) On je hladno primljen i u suprotnom taboru, jer nije zadovoljavao ni njihove težnje. Konstatacija u izvještaju vladine anketne komisije od 23. jula 1920. »da je koncepcija o pokrajinskoj samoupravi, onako kako ju je Protić predvidio svojim nacrtom ustava, u osnovi ocijenjena u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni kao podesna«[109]) praktično nije potvrđena. Protić se početkom 1921. upustio u otvorenu polemiku sa svojim kritičarima. Za tek objavljeni nacrt ustava Pašićeve vlade kao i njegov obrazac — Vesnićev projekat, napisao je da »imaju u sebi mnogo birokratizma ili birokratskog centralizma i nedovoljno izražen princip samouprave koji danas sve više otima maha«.[110]) Interesantno je da kao argument u prilog tvrdnje o razvijenosti autonomističkih raspoloženja koja je imao u vidu prilikom koncipiranja svog projekta ustava, Protić navodi jedan akt Zemaljske vlade BiH od 24. maja 1920. godine, gdje se protestuje zbog uredovanja centralnih organa na tlu BiH mimo lokalne vlade.[111]) Protić, međutim, očigledno nije konsekventno slijedio vlastitu logiku, jer bi ga u protivnom ona svakako lišila rezona da svojim projektom ustava sugerira likvidaciju autonomija i

---

[103]) *Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića*, Beograd 1920, str. 69.

[104]) Isto, str. 116—117.

[105]) S. Protić: *Vladin predlog Ustava — Jedna kritika*, Beograd 1921, str. 53.

[106]) *Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića*, str. 1—2.

[107]) S. Protić: *Vladin predlog ustava...*, str. 8.

[108]) Vodstvo Radikalne stranke je i javno reagovalo na Protićevu koncepciju. Dr Lazar Marković je publikovao kritički intoniran članak pod naslovom »Pokrajinsko uređenje po ustavnom nacrtu Stojana Protića«. (»Novi život«, sv. II/1920, str. 65—69.)

[109]) *Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića*, str. 125—126.

[110]) S. Protić: *Vladin predlog ustava...*, str. 8.

[111]) Isto, str. 62. — Radikalski prvak u BiH Milan Srškić, koji je kao predsjednik Zemaljske vlade BiH prije nepunu godinu potpisao ovaj akt osporio je u Ustavotvornoj skupštini Protićevo tumačenje smisla i intencija tog dokumenta. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, Beograd 1921, knj. I, sv. br. 9, str. 15.)

cijepanje i Bosne i Hercegovine iz koje su baš tih dana stizali njemu tako ubjedljivi dokazi o potrebi respektovanja »onoga što se zateklo«.

Radikali su i nakon Protićevog neuspjeha zadržali u najvišim državnim tijelima inicijativu u izradi ustavnih nacrta, čija je zajednička karakteristika naglašeni centralizam. Premijeru Milenku Vesniću se pripisuju dvije varijante projekta ustava (sa dvodomnim i jednodomnim sistemom), ministar u njegovoj drugoj vladi Lazar Marković samostalno je napisao još jedan, a onda je modifikacijom jedne od Vesnićevih verzija kabinet Nikole Pašića napravio nacrt ustava koji je službeno podnijet Ustavotvornoj skupštini.

Konsultacije u okviru same vlade presjekle su Vesnićevu akciju. Ministri Velizar Janković, Lazar Marković, Momčilo Ninčić, Svetozar Pribićević i još neki dali su ozbiljne primjedbe na izvjesna njegova rješenja, dok se ministar saobraćaja Antun Korošec, šef Slovenačke ljudske stranke (SLS) načelno razišao sa predlagačem. Vesnićevom centralizmu Korošec je suprotstavio princip pokrajinskih autonomija.[112]) I nacrt Lazara Markovića je u novembru 1920. dezavuisan još užom internom anketom u kojoj su učestvovali Slobodan Jovanović i Stojan Protić.[113]) Konačno, Nikola Pašić je postigao saglasnost svoje radikalsko-demokratske vlade sa nacrtom ustava koji je redigovan po njegovim uputama. Taj nacrt se našao pred Konstituantom. Bio je nešto obimniji od Vesnićevog, a mnogo kraći od Protićevog. Propisivao je strogi centralizam koji isključuje sve što su radikali i demokrati obilježili neželjenim nasljeđem prošlosti u vidu »plemenskog« i »pokrajinskog partikularizma«. U VII odjeljku pod naslovom Upravna vlast čl. 62—66. utvrđuju lokalne upravne jedinice među kojima su oblasti najveće. Limitiran je broj oblasti (35), utvrđena donja, gornja i donja granica stanovništva u njima, taksativno navedeni poslovi oblasnih samouprava, ustanovljena institucija ukaznog oblasnog načelnika kome se dodjeljuje pravo kontrole lokalnih organa, kao i ovlaštenja da može stornirati njihove odluke.[114])

Relativno vrlo rano, čak prije Protića, dr Josip Smodlaka je publikovao »Nacrt Jugoslovenskog ustava« koji je datiran 25. marta 1920. godine. Autor svoje stanovište ovako obrazlaže: »Moje je duboko uvjerenje da naša država može biti jaka i zadovoljna, samo ako njeni dijelovi, u svim pitanjima opšteg državnog interesa, budu bezuslovno podvrgnuti snažnoj centralnoj vladi, a ako im se u svim drugim poslovima puste slobodne ruke i obezbijedi samostalni razvitak«.[115]) U preambuli svog nacrta Smodlaka je Bosnu i Hercegovinu svrstao sa Srbijom, Hrvatskom i drugim područjima u sastavne dijelove »Države Jugoslovenske«,[116]) koju dijeli u sljedećih dvanaest »samoupravnih pokrajina«: Podunavska Srbija, s glavnim gradom Beogradom; Vojvodina (Novi Sad); Slavonija (Osijek); Hrvatska (Zagreb); Slovenija (Ljubljana); Dalmacija (Split); Krajina (Banja Luka); Bosna (Sarajevo); Primorje (Dubrovnik); Raška (Novi Pazar); Moravska Srbija (Niš) i Makedonija (Skoplje).[117]) Pokrajine imaju svoje demokratske birane sabore i njihove egzeku-

---

[112]) Arhiv Jugoslavije — Beograd (dalje: AJ), fond Jovana Jovanovića (dalje: FJJ), fascikl 146, 80/29/73—74.

[113]) Isto, 80/29/227—228 i 80/29/233.

[114]) S. Protić: *Vladin predlog ustava . . .*, str. 110—112.

[115]) Dr Josip Smodlaka: *Nacrt Jugoslovenskog ustava, Zagreb—Beograd 1920*, str. 3.

[116]) Isto, str. 9.

[117]) Isto, str. 18.

tivne organe — Pokrajinske uprave od četiri člana, na čijem čelu stoji od vladara imenovani Pokrajinski poglavica sa titulom koja odgovara istorijskoj tradiciji tog kraja (na primjer Veliki Župan Krajiški, Ban Bosanski)[118]). Broj poslanika u pokrajinskim saborima, kao i onih koje svaka pokrajina bira u centralno zakonodavno tijelo je utvrđen u srazmjeri sa brojem stanovnika te jedinice.[119]) Smodlaka je teritoriju BiH rasporedio u pet pokrajina: Krajina obuhvata i uži pojas teritorije zapadno od Une, a sjeverno od Save u nju ulazi i atar Gradiške; u Pokrajinu Bosnu uključio je i dio područja istočno od Drine, ali njenu posavsku zonu veže za Slavoniju, dok Semberiju pridodaje Podunavskoj Srbiji; gotovo čitava Hercegovina je spadala u Pokrajinu Primorje.[120]) Autor ovog nacrta ustava za svoj predlog diobe države na dvanaest pokrajina veli da: »odgovara geografskim, saobraćajnim i kulturnim prilikama naše zemlje kao i istorijskom razvitku našega plemena«.[121]) Za razgraničenje bosansko-hercegovačkog područja daje sljedeće tumačenje: »Prvobitnoj Bosni, danas u svojoj većini muslimanskoj, zemlji gudura i dolina, središte je u Sarajevu. Od nje se razlikuje Krajina, oko Banja Luke, stari Donji Krajevi, koje su bosanski Kraljevi pomalo otkidali od sredovečne Hrvatske. Njima su docnije srpski doseljenici dali posve novo lice, koje se razlikuje i od Bosne i od Hrvatske... Zeta i područje Neretve u zaleđu Dubrovnika, to je staro Primorje srpsko, po podneblju, ćudi i običajima naroda tako različito od Raške.«[122])

Smodlakin projekt ustava, sa jakim uklonom ka federalističkoj koncepciji koja je, međutim, nedosljedno izvedena u jednu konstrukciju i potkrijepljena kompilacijom istorijskih, antropoloških, geografskih i drugi elemenata, nije imao značajnijeg odjeka. Razloge za to valjda treba najprije tražiti u faktu da je autor nastupao bez oslonca na neku jaču organizaciju, a da istovremeno svojim predlogom nije izrazio interese nijedne značajnije socijalne ili političke grupe.

Na kraju, u 1920. godini publikovan je još jedan nacrt ustava pod naslovom »Predlog ustava za Kraljevinu Veliku Srbiju«, koji otkriva ultraekstremnu poziciju pisca Radivoja Novakovića. Pošto je odredio da se država »svih Srba, Hrvata i Slovenaca« zove Kraljevina Velika Srbija, kao njeno znamenje predvidio srpsku nacionalnu zastavu, Novaković u čl. 10. svog projekta unosi: »Kraljevina Velika Srbija deli se na: okruge, srezove i opštine. — Ona je neotuđiva; ona je uedeljiva, jer se ne sme deliti na oblasti...«[123])

Slične nazore imala je i struja krajnjih nacionalista na području Bosne i Hercegovine.[124]) Njihova, kao i uopšte političko propagandna aktivnost doživjela je za kratko vrijeme dvije kulminacione tačke. — Prvo u doba izbora za Konstituantu, pa ponovo u periodu procedure donošenja Vidovdanskog ustava.

Difuzna poglavito sitnosopstvenička sredina rastvarala se u mnoštvo političkih frakcija koje su najčešće nacionalističko-konfesionalnim devizama i

---

[118]) Isto, str. 60. i 66.
[119]) Isto, str. 60.
[120]) Isto, Dodatak I i II.
[121]) Isto, str. 14.
[122]) Isto, str. 14.
[123]) Radivoje K. Novaković: *Predlog ustava za Kraljevinu Veliku Srbiju*, Beograd 1920. g., str. 5. i 6.
[124]) Arhiv BiH — Zemaljska vlada Za BiH (dalje: ZVBiH), Prez. br. 4925/1921; »Srpska zora« — Sarajevo, br. 272 od 27. februara 1921. godine.

pod zaštitom jačih formacija van BiH tražile svoju afirmaciju. To je davalo osnova kalkulacijama da će BiH biti politički plijen pobjednika u duelu između najjačih nacionalnih buržoazija. Velikohrvatski elementi, natjerani u defanzivu, pretenzije na BiH privremeno potiskuju u intimna priželjkivanja, dok njihovi glavni konkurenti otvoreno ističu pravo na BiH i direktno posežu za njim. Vrhovi muslimanske građanske politike, svjesni svoje nemoći da ostvare prevlast na ovom području, manevrišu između dva fronta i nastoje da se održe na površini bosansko-hercegovačke, pa i jugoslovenske političke scene pridobijanjem muslimanske mase i potenciranjem svoje državotvornosti. Poslanik Husein Alić je tadašnju liniju Jugoslavenske muslimanske organizacije u članku »Muslimani i jugoslovenstvo« ovako izrazio: »Ako ikoja jugoslovenska pokrajina, a ono Bosna i Hercegovina je najnužnija jugoslovenskog nacionalizma, jer je to zemlja u kojoj se drži u ravnotežju srpstvo sa hrvatstvom, jer je to prijeporna zemlja srpstva i hrvatstva, a da prestane biti prijeporna, da se ne budemo svađali, je li Bosna srpska ili hrvatska, mi muslimani dovikujemo: Bosna je jugoslovenska, jer je i srpska i hrvatska«.[125])

Uz učešće 22 političke partije i grupe izbori za Konstituantu su provedeni 28. novembra 1920. g. U zamršenom spletu programa, ideja i obećanja iznošenih na zborovima i na stranicama nekoliko desetina listova koji su tada izdavani[126]) slabije upućeni građani su se teško snalazili i stoga mahom emotivno opredjeljivali. Odziv birača u BiH na izborima 1920. g. je bio iznad jugoslovenskog prosjeka. Ogromnu većinu glasova su dobile građanske nacionalno i vjerski obojene partije, a rezultati izbora pokazuju da su anticentralistički nastrojene grupacije privukle veći dio bosansko-hercegovačkog biračkog tijela.[127])

Nakon konstituisanja Ustavotvorne skupštine i prestone besjede u kojoj je regent Aleksandar, stavljajući akcenat na značaj izrade ustava, više puta naglašavao pojam »jedna država«, »državno jedinstvo«,[128]) plenum skupštine je 31. januara 1921. izabrao Ustavni odbor od 42 člana u kome su predstavnici radikala i demokrata imali brojčanu prevagu.[129]) Kao kontrapunkt petomjesečnoj debati o ustavu u Ustavnom odboru i na sjednicama Konstituante, u javnosti se produžava živa rasprava o definitivnom uređenju države. U skupštini i van nje i dalje je dominirala polemika između zastupnika i protivnika centralizma.

U vremenskom intervalu od decembra 1920. g. do juna 1921. (od otvaranja Konstituante do donošenja ustava) izvještaji lokalnih organa vlasti stalno registruju interesovanje stanovništva za ustavna rješenja.[130]) Poneki sreski ili okružni načelnici odstupili su od standardne formulacije »Narod nestrpljivo čeka donošenje ustava« i upuštaju se u ocjenu političke situacije sa svog stanovišta. Kotarski ured Mostara je u decembru 1920. godine javio: »Ispadi Radićevi u Zagrebu nijesu na ovdašnje pučanstvo imali nikakav važ-

---

[125]) »Pravda« — Sarajevo, br. 5 od 15. januara 1921. godine.

[126]) Potkraj prvog svjetskog rata na jugoslovenskoj teritoriji je ukupno izlazilo 85 listova, od toga u BiH 8; 1921. godine štampalo se 218 listova, od čega u BiH 25. (»Nova evropa«, knj. II, br. 13/1921. g., str. 496)

[127]) *Statistički pregled izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS. — Tabela Cjelokupan pregled u zemlji*, Beograd 1921, izd. Narodne skupštine.

[128]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 2, str. 8.

[129]) Isto, str. 16.

[130]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 271/1921, 300/1921, 5553/1921, 5602/1921. i dr.

niji uticaj i dok se među ovdašnjim Hrvatima Radićev separatizam osuđuje, žale isti što se neće udovoljiti njihovim željama za federalističko uređenje države«.[131]) Kotarski predstojnik iz Fojnice istu konstataciju saopštava ovako: »Najodlučnije se osuđuje politika Radićeve stranke i njegove separatističke ideje, jedino sam mogao da primijetim da su apsolutna većina za to, da se centralizam ne ostvari nego da se zadrže autonomije i dapače da se još većma prošire«.[132]) Početkom 1921. g. lokalne vlasti iz Ključa poručuju: »Sa sadašnjim načinom vladanja nije skoro nitko zadovoljan... Osobito su nezadovoljni muslimani... Oni jednodušno žele da Bosna i Hercegovina ostanu pokrajina za sebe sa širokom autonomijom, i boje se ako tako ne bude, jer da su onda oni izgubljeni«.[133]) Raspoloženje stanovništva u okolici Mostara načelnik je šablonski klasificirao: Srbi su za centralizam, a Hrvati i Muslimani za federalističko uređenje države.[134]) Okružni načelnik Lj. Vulović prikazuje prilike u Hercegovini marta 1921. u drugom svjetlu. Osobito je karakterističan njegov utisak da »mase narodne ne pokazuju osobito shvatanje i interesa za celu ovu borbu o Ustavu i ne pokazuju, da imaju osećaja ni za centralizam ni za federalizam ni za autonomizam, jer sasvim su druge prirode stvari, koje interesuju narodne mase.«[135]) Poslije sporazuma vladine radikalsko-demokratske koalicije sa Jugoslovenskom muslimanskom strankom u martu 1921. izvještaji iz srezova, naročito sa područja zapadne Bosne, najviše pominju javne protestne skupštine Saveza zemljoradnika protiv ustupaka u rješavanju agrarnog pitanja.[136])

Savremena štampa još reljefnije reflektuje postojeće kontraverze. Organ radikala u BiH »Srpska riječ«, raspirujući nacionalističku psihozu, traži da ime zajedničke države bude »Srbija-Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca«,[137]) opominje opozicionare da ne zloupotrebljavaju »blagodati srpske slobode«,[138]) istrajava na velikosrpskoj koncepciji i sl. »Srpska riječ« nije izbjegavala da objavi i ovakav tekst: »Mi jedino znamo, da je Banat, Bačka, Srem, Baranja, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Lika i Sjeverna Dalmacija, Dubrovnik (od Neretve) i Boka vječno spojena sa Srbijom i da nema te sile, koja se može tome usprotiviti. Ovo je naša velika i najveća Srbija i teško onome ko u nju takne.«[139]) Pod naslovom »Političke istine« dr M. Spalajković je u »Srpskoj riječi« objavio seriju članaka koji se najviše odnose na BiH. Spalajković na jednom mjestu zaključuje: »Politika ima svojih aksioma, kao i matematika, a aksiomi se ne dokazuju. Za Srbina je jedna takva aksioma: Bosna i Hercegovina su srpske zemlje.«[140]) Još ekstremnije poglede zastupao je sedmični sarajevski list »Srpska zora«, čiji je vlasnik i glavni urednik bio Đorđe A. Čokorilo.

Tada najuticajnija hrvatska građanska grupacija u BiH Hrvatska težačka stranka je u duhu stava njene matične organizcije — Hrvatske zajednice,

---

[131]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 300/1921.
[132]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 353/1921.
[133]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 2277/1921.
[134]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 2277/1921.
[135]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 3319/1921.
[136]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 3156/1921, 3163/1921, 3224/1921, 3387/1921, 3388/1921, 3424/1921, 3642/1921, 3916/1921, 6529/1921, i dr.
[137]) »Srpska riječ«, Sarajevo, br. 35, 37, 95 i dr. od 1921. godine.
[138]) Isto, br. 264 od 31. decembra 1920. godine.
[139]) Isto, br. 106 od 28. maja 1921. godine.
[140]) Isto, br. 35 od 22. februara 1921. godine.

branila princip federacije. Preko svoga glasila »Hrvatske sloge«[141]) ona se u početku samo načelno suprotstavljala nosiocima centralističke koncepcije, tvrdeći da ona implicira hegemoniju i predstavlja »smetnju pravilnom razvoju naše mlade države«.[142]) Kritiku nacrta ustava vlade Nikole Pašića taj list jednom prilikom završava konstatacijom da se država može urediti »samo po federativnom načelu koje izvire kao potreba zajedničkog života Jugoslavije«.[143])

U prvim mjesecima 1921. list Jugoslovenske muslimanske organizacije »Pravda« izjašnjava se protiv vladine centralističke orijentacije. »Pravda« u januaru hvali »zlatnu sredinu« i predviđa pad Pašićevog kabineta. »Centralistički ustav se može donijeti silom — pisalo je u ovim novinama — ali će njegova provedba udariti na tolike poteškoće, da im neće odoljeti ni daleko jača vlada nego li je ova g. Nikole Pašića«.[144]) U analizi vladinog predloga ustava daju se mnoge primjedbe sa finalnom poentom: »Mi bez velikih izmjena ne možemo dati glas za taj ustav«.[145]) Nagodba JMO sa vladom uticala je i na pisanje »Pravde«. Međutim, zbog toga zaokreta javlja se rascjep u stranci, pa mostarska skupština 3. aprila 1921. u svom kominikeu prigovara tvorcima sporazuma da su odstupili »od temeljnih načela naše organizacije«.[146]) Polovinom juna grupa disidenata pokreće i vlastiti list »Naša pravda« pod geslom »Živjela sloboda u autonomiji! Živjela autonomija u slobodi!«[147])

Odredbama Obznane su zabranjene sve publikacije KPJ, tako da ona putem listova ni u BiH nije mogla da sudjeluje u tadašnjim polemikama. Samo su komunisti-poslanici imali priliku da u skupštinskim tijelima iznesu gledišta svoje partije. Novopokrenuti »Glas slobode«, tada organ socijalističkog krila radničkog pokreta, prokomentarisao je izglasavanje Vidovdanskog ustava ocjenom da je on »mješavina reakcionarnih, demokratskih i socijalističkih ideja«, ali da »će osigurati punu vlast buržoazije«.[148]) List bosansko-hercegovačkih socijaldemokrata »Zvono« se najviše bavio kritikom vladinog nacrta ustava i propagiranjem socijalnih načela ustavnog projekta Socijaldemokratskog kluba. Stupanje na snagu Vidovdanskog ustava, »Zvono« je dočekalo uvodnikom »Triumf reakcije«.[149])

— ◇ —

U prvoj polovini 1921. javilo se još nekoliko projekata ustava uglavnom iz tabora opozicije i to: Narodnog kluba, Jugoslovenskog kluba, Jugosloven-

---

[141]) Mjesni odbor Hrvatske težačke stranke u Mostaru najavio je pokretanje lista »Hrvatski težak« (počeo izlaziti 30. decembra 1920. godine). (Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 159/1921.)

[142]) »Hrvatska sloga« — Sarajevo, br. 279 od 31. decembra 1920.

[143]) Isto, br. 6 od 11. januara 1921. — Uskoro su u napisima »Hrvatske sloge« počeli izbijati i oštriji tonovi sa nacionalističkim prizvucima i obazrivo, ali vidljivo približavanje Radićevim pozicijama. (Isto, br. 46, 87 i 106 od 1921.) — Ta tendencija je došla do izražaja i na zborovima ove stranke početkom maja 1921. u Brčkom i u Grebnicama kod Bosanskog Šamca. (Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 4925/1921. i 4955/1921.)

[144]) »Pravda«, br. 11 od 29. januara 1921.

[145]) Isto, br. 4 od 13. januara 1921.

[146]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 3319/1921.

[147]) »Naša pravda« — Sarajevo, br. 1 od 18. juna 1921.

[148]) »Glas slobode« — Sarajevo, br. 8 od 30. juna 1921.

[149]) »Zvono« — Sarajevo, br. 46 od 1. jula 1921.

ske muslimanske organizacije, Socijaldemokratske stranke, Republikanske stranke, Saveza zemljoradnika, dra Ante Trumbića i, konačno, Hrvatske republikanske seljačke stranke. Prvih šest nacrta je podnijeto u propisanom roku Ustavnom odboru, Trumbić je svoju koncepciju izložio u okviru generalne debate o ustavu u Konstituanti, dok s projektom Hrvatske republikanske seljačke stranke Ustavotvorna skupština formalno nije ni upoznata.

Po nacrtu Narodnog kluba »Jugoslavija, kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca« trebalo bi da bude šestočlana federacija.[150]) Federaciju čine: Srbija sa Starom Srbijom i Makedonijom; Hrvatska, Slavonija i Dalmacija s Međumurjem, s Istrom i s otocima; Crna Gora; Bosna i Hercegovina; Vojvodina; Slovenija. Svaka jedinica — pokrajina ima birani sabor i vladu sastavljenu od imenovanog namjesnika i povjerenika. Vlada mora uživati povjerenje sabora i kolektivno mu je odgovorna. Zakonodavna vlast je podijeljena između parlamenta federacije i pokrajinskih organa.[151]) Taj politički promišljeni i pravno solidno izbalansirani projekt je djelo vodeće grupe Hrvatske zajednice, koja je uglavnom okupljala hrvatsku građansku jugoslovenski orijentisanu inteligenciju. Ona je usljed apstinencije HRSS u skupštini važila kao reprezentant Hrvata. U postojećem rasporedu snaga, naročito nakon neočekivanog neuspjeha na izborima 1920. zajedničari su svoju političku egzistenciju vezali za ulogu spone između Zagreba i Beograda. Pravaško nasljeđe, demokratska orijentacija i interesi hrvatskih buržoaskih krugova dovode ovu grupaciju na federalističke pozicije. Pošto je postala meta oštrih napada centralista i kad je uvidjela da će vladin projekat ustava proći, ona se polovinom 1921. počinje priklanjati Radiću. U Ustavnom odboru i na sjednicama Konstituante poslanici Hrvatske zajednice, odnosno Narodnog kluba odbacuju koncept unitarne države i brane sistem »najšire samouprave sa postojećim pokrajinama«.[152]) Korigujući svog partijskog kolegu Matka Laginju, koji je u prvom nastupu pred Ustavnim odborom prije prezentiranja sopstvenog nacrta ustava napravio izvjesnu aluziju na hrvatsku državu »od Soče do Drine«,[153]) Mate Drinković bosansko-hercegovačku jedinicu u sistemu federacije ovako je obrazlagao: »Treća skupina to je, u većem ili manjem opsegu od uvek bila ona, koja se oslanja na reku Bosnu. I tu i planine i reke idu drugačije nego u drugim krajevima tj. od juga prema severu. Tu kroz sve vekove, uprava je bila ista, i za vreme Austrije i za vreme Turske pa i za vreme njihove samostalnosti. Dakle bio je to isti život u toj zemlji, bila je ista uprava i bili su isti običaji i zakoni«.[154])

Jugoslovenski klub — savez Slovenske ljudske stranke, Hrvatske pučke stranke i Bunjevačko-šokačke stranke — u vidu odvojenog mišljenja podnio je 6. aprila 1921. razrađenu ustavnu koncepciju »pošto Nacrt ustava vladine većine ne odgovara pravima, željama i potrebama hrvatskoga i slovenačkog dijela našeg naroda, niti principima demokratizma, slobode i ravnopravno-

---

[150]) Dr Lazar Marković organizaciju države po predlogu Narodnog kluba smatra konfederacijom. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 11, str. 11.)

[151]) AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/156—163.

[152]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS* (dalje: *Rad Ustavnog odbora...*), sv. I, str. 158.

[153]) Isto, str. 92.

[154]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 21, str. 30.

sti«.[155]) Jugoslovenski klub predlaže podjelu države na šest pokrajina: Srbiju; Hrvatsku i Slavoniju sa Međumurjem; Bosnu i Hercegovinu sa Dalmacijom; Crnu Goru; Vojvodinu; Sloveniju sa Prekomurjem. Članovi 92—96. regulišu autonomni status tih pokrajina.[156]) Za ovakvo opredjeljenje Jugoslovenskog kluba, kao i slične stavove Narodnog kluba, JMO, HRSS i drugih, bila su odlučujuća loša iskustva sa centralističkim sistemom i nastojanja društvenih snaga, koje su najviše uticale na politiku tih partija, da i u zajedničkoj državi zadrže dio vlasti na svom nacionalnom prostoru. Ne treba previđati ni druge razloge, kao, na primjer, izvjesnu tradiciju programske usmjerenosti Slovenske ljudske stranke ka autonomiji. Svakako, decentralističke koncepcije su bile inspirisane i porukama jugoslovenske misli iz skorašnje prošlosti i samom spoznajom da je složena državna organizacija conditio sine qua non razrješavanja komplikovane nacionalne problematike u jugoslovenskoj zajednici. Načelnik Slovenske ljudske stranke Antun Korošec se, kao što je ranije pomenuto, već prilikom internog razmatranja nacrta ustava Milenka Vesnića izjasnio za pokrajinske autonomije. Tu ideju je na zboru u Mariboru 7. oktobra 1920. javno izložio riječima: »Naša stranka otklanja i federalizam i centralizam. Mi hoćemo jednu državu, jer smo jedan narod, mi hoćemo jedan politički centar, jer želimo život i bujnost države. Ali mi hoćemo autonomiju Hrvatske i Slovenije i autonomiju drugih pokrajina, koje su već stvorene, a i koje će se još stvarati, jer hoćemo da imamo u državi dobru upravu, koja će se obazirati na sve već postojeće kulturne i gospodarske prilike«.[157]) Korošec je istu tezu, sa nešto novih elemenata u argumentaciji, ponovio i u Ustavotvornoj skupštini. U njegovom pledoajeu bila je i ova rečenica: »Mi mislimo, da treba očuvati kontinuitet našeg kulturnog, političkog i privrednog života, da radi toga treba zadržati pokrajine kako ih je stvorila istorija.«[158]) I Janko Šimrak, član Jugoslovenskog kluba, u Ustavnom odboru pozivao se na »istorijske granice« autonomnih pokrajina.[159])

Klerikalna idejna okosnica Slovenske ljudske stranke i Hrvatske pučke stranke dala je povoda protivnicima da u podjeli pokrajina prema predlogu Jugoslovenskog kluba otkriju posljednju namjeru da se spajanjem Bosne i Dalmacije stvori nova regija sa katoličkom većinom, čime se ujedno postiže izravnanje odnosa između pretežno pravoslavnih i katoličkih pokrajina u državi — 3 : 3.[160]) Na takve prigovore parirano je spremnošću da se revidira to rješenje na taj način što bi se Dalmacija priključila Hrvatskoj ili konstituisala u posebnu pokrajinu.[161])

Raspored pokrajina u nacrtu ustava Jugoslovenske muslimanske organizacije podsjeća na Protićev predlog. Najkrupnija razlika se ispoljava u odnosu prema Bosni i Hercegovini. Protić je cijepa, a JMO, naprotiv, insistira na njenom integritetu. U duhu svog programa ova partija je pokrajinama dala položaj legislativnih autonomnih jedinica. Razgraničenje nadležnosti iz-

---

[155]) AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/60.
[156]) AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/62—63.
[157]) Josip Horvat: *Politička povijest Hrvatske 1918—1929, Zagreb 1938*, str. 239.
[158]) *Stenografske beleške Ustavotvorne Skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 8, str. 16.
[159]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I, str. 51.
[160]) *Govor Ljube Jovanovića — Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 12, str. 9.
[161]) Isto, str. 22; *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. III, str. 119.

među centralnih i pokrajinskih organa, kao i način izbora ovih posljednjih, regulisalo bi se posebnim zakonom.[162]) Prvak JMO dr Mehmed Spaho u usmenom obrazloženju autonomističke koncepcije svoje partije nastojao je da retuširа njenu anticentralističku liniju i stvori na tom planu prostor za uzmak koji bi bio kompenziran željenim ustupcima vladine radikalsko-demokratske koalicije na drugom terenu. On je taj potez u Ustavnom odboru povukao stavljanjem naglaska na motive tehničke prirode. »Mi, gospodo, držimo da je u interesu dobre administracije zemlje, da je u interesu opšteg zadovoljstva, da se administracija decentralište«[163]) — rekao je Spaho. Kada je JMO u martu 1921. napravila kompromis sa Pašićem i dobila resore u ministarskom savjetu, njeni predstavnici su u Konstituanti zadržali blagu rezervu prema centralističkom uređenju, ali su pružili načelnu podršku vladinom nacrtu ustava.[164])

Na sjednicama Ustavotvorne skupštine i njenih tijela reagovanje većine govornika iz Radikalne i Demokratske partije — osobito prve — na izrazitije decentralističke tednencije je bilo oštro, mjestimično protkano i insinuacijama. Neki od njih su ispoljili naročitu osjetljivost na predloge da Bosna i Hercegovina dobije položaj autonomne ili federalne jedinice. Tako je Ljuba Jovanović kao protuargumentaciju iznio da su mnogi lokalni organi u BiH prije 1. decembra 1918. donijeli odluke o priključenju Srbiji.[165]) Dr Milan Pećanac, bivši savjetnik komande srpskih trupa u BiH, ustvrdio je »da su osjećaji kod najvećega dela naroda tamo u Bosni tako razvijeni, da ga vređa sama pomisao da se ova država može deliti na pokrajine, od kojih bi pokrajina jedna bila i Bosna.«[166]) Kritikujući stanovište Trumbića, Gligorije Božović je izjavio: »On bi hteo da u Bosni i Hercegovini organizuje jednu državu, jednu oblast, koja bi se našla između nas i Hrvata, kao što se ta rajnska oblast imala da nađe između Francuza i Nemaca«.[167])

Nacrti ustava Socijaldemokratske stranke, Republikanske stranke i Saveza zemljoradnika, mogu se uslovno svrstati u jednu grupu, s obzirom na to da njihove poente nisu na liniji centralizam-anticentralizam, i da sva tri zastupaju ograničenu decentralizaciju. Socijaldemokrati su stavili težište na intervenciju države u oblasti ekonomskih odnosa, Republikanska stranka se usredsredila na razradu republikanskog oblika vladavine, dok nacrt ustava Saveza zemljoradnika glavnu pažnju posvećuje regulisanju uloge i položaja seljaštva u državi.

Nacrt ustava Socijaldemokratske stranke imao je ukupno 163 člana. U prvi plan je stavljen suverenitet naroda. U strukturi uprave predviđene su pokrajine sa skučenim samoupravnim ovlaštenjima.[168]) Etbin Kristan je, obra-

---

[162]) AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/149—152.

[163]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I, str. 7. — 26. aprila 1921. na sjednici Konstituante istu taktičku varijantu, samo sa pojačanim tonovima plasirao je Salih Baljić. On je citirao dio projekta Ustava JMO u kome se govori o autonomiji pokrajina, pa dodao: »To se nazvalo kao nekakvo autonomističko gledište, autonomističko stajalište strogo državno pravne naravi i tako se tumačilo. Međutim to naše stanovište imalo je čisto tehnički i praktični karakter, naime obzirom na samu administraciju«. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 17, str. 3.)

[164]) Isto, sv. br. 10, str. 2—6. i sv. br. 13, str. 22—28.

[165]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I, str. 71.

[166]) Isto, sv. III, str. 140.

[167]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, sv.* br. 18, str. 4.

[168]) »Zvono«, br. 18 od 15. marta 1921. i br. 26 od 2. aprila 1921.

zlažući ove stavove, napomenuo da se prilikom razgraničenja administrativnih jedinica ne smiju narušavati prirodne cjeline ni tamo gdje se podudaraju sa tradicionalnim pokrajinama.[169]) Drugom prilikom je vladinom bloku postavio pitanje: »Gospodo, je li teorija, da bi federacija bila dobra zbilja tako veliki grijeh da vi poradi toga možete demokratske uslove da zabacujete?«[170])

Republikanci su u svoj nacrt ustava unijeli ustanovu opštenarodnog referenduma. Predvidjeli su podjelu države na veće oblasti koje bi bile uređene na principu decentralizacije. Preciznije utvrđivanje granica oblasti i njihovog djelokruga trebalo je da bude predmet posebnih zakonskih odredaba.[171]) I zemljoradnička stranka se načelno izjasnila za ustanovljavanje »oblasti, srezova i opština prema privredno-geografskim uslovima«, približavajući se time kriterijima vladinog predloga. »Te su upravne jedinice u isti mah i samoupravne« — stoji dalje u članu 82. nacrta ustava Saveza zemljoradnika. Organi i ingerencije te samouprave su postavljene nešto demokratičnije i šire nego u Vidovdanskom ustavu.[172]) Za ocjenu stava Saveza zemljoradnika prema ovom dijelu ustavne materije koja je bila najspornija, relevantne su i ove pojedinosti: šef te partije Jovan Jovanović posebnom intervencijom je u Ustavnom odboru izrazio nesaglasnost sa tekstom vladinog nacrta koji reguliše lokalnu samoupravu, a u njegovoj zaostavštini na margini kraj tih paragrafa stoji bilješka: »Žalimo što se preteranim administrativnim centralizmom učinio nemoguć sporazum čak i sa onim delom hrvatskog naroda koji nije tražio federalizam nego široku autonomiju«.[173]) Prilikom definitivnog glasanja o ustavu 28. juna 1921. Vojislav Lazić je u ime zemljoradničke stranke dao izjavu da će ona biti protiv jer nisu ispunjena tri minimalna uslova koja je postavila njegova stranka. Jedan od njih se odnosio i na raspored oblasti po kriterijima koje je Savez zemljoradnika predložio.[174])

Ustavni odbor koji je po Poslovniku prvo uzeo u pretres vladin nacrt ustava održao je 65 sjednica.[175]) I u načelnoj debati i u dijelu rasprave o pojedinostima najviše se polemisalo o centralizmu. U generalnoj diskusiji stanovišta radikala i demokrata branilo je sa govornice 13 od 22 člana odbora. Njima se priključio i ministar za Konstituantu Marko Trifković, koji je u jednom momentu energično izjavio: »Ima tačaka u programu ove vlade od kojih ne možemo otstupiti, a to je n. pr. pitanje o autonomijama. Na tome pitanju ova vlada ne može praviti otstupanja«.[176]) Iako je građanska politika stalno isticala da ustav mora biti rezultat međupartijskog sporazuma, ovim istupom vladina koalicija je zvanično unaprijed odbacila svaku mogućnost kompromisa na račun njene strogo centralističke koncepcije. Dok je Trifković u Ustavnom odboru direktno zaprijetio demisijom vlade, Miroslav Spalajković je kasnije na sjednici Konstituante opstanak zajedničke države gotovo ultimativno uslovio inauguriranjem centralističkog sistema. »Samo se unitarističkom državno-pravnom strukturom — rekao je Spalajković — može

---

[169]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. III, str. 156.
[170]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 7, str. 12.
[171]) Slobodan Jovanović: *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1924, str. 50—51.
[172]) *Predlog ustava Zemljoradničke stranke*, Beograd 1928, str. 25. i 28.
[173]) AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/100.
[174]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. II, sv. br. 55, str. 2.
[175]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I—IV.
[176]) Isto, sv. I, str. 170.

održati naše državno-pravno jedinstvo; samo takvom formulom postizava se bezopasno rešenje našega državnoga problema. Samo u tome okviru može Srbin, Hrvat i Slovenac imati zajedničku državu.«[177]) Nacionalnom unitarizmu odgovara jednostavna organizacija zajednice tj. centralizam koji je najbolja garancija unutrašnje hemogenosti države i njene otporne snage prema spoljnom svijetu — to je bio način rezonovanja i sukus argumentacije radikala i demokrata. Njome se na kraju opšte ustavne debate poslužio i predsjednik vlade Nikola Pašić.[178])

Istorijska nauka još nije u dovoljnoj mjeri rasvijetlila niti ocijenila učešće poslanika KPJ u radu Konstituante. Pouzdano se zna da komunisti nisu podnijeli svoj projekt ustava Kraljevine SHS. Ako izuzmemo podnesak Triše Kaclerovića Ustavotvornoj skupštini 22. aprila 1921, u kome nijedna od devetnaest tačaka ne zasijeca u užu oblast organizacije države,[179]) onda je sudjelovanje poslanika KPJ u ustavnoj debati moglo biti zapaženo najviše po tome što su u cjelini odbacili vladin projekt ustava kao dokumenat koji kodificira buržoaski sistem i što su rezolutno zastupali programsku koncepciju svoje partije o stvaranju Sovjetske republike Jugoslavije. Mada su u vrijeme tog pretresa primjenom Obznane faktički stavljeni u neravnopravan položaj, njihovi istupi u Konstituanti, specijalno u Ustavnom odboru, bili su relativno česti. Od sedam komunista u Ustavnom odboru, šest je govorilo (neki po više puta) u toku opšte rasprave.[180]) Repertoar izlaganja poslanika KPJ se uglavnom iscrpljavao u frontalnoj kritici buržoaskog društva, interpretaciji načela revolucionarne politike komunističkog pokreta i replikama. Ipak neki od njih su se neposredno upuštali i u dominirajuću polemiku o budućoj strukturi Kraljevine SHS. Pri tome su iznnosili i svoje stanovište prema centralizmu. Sima Marković je »forsiranje centralističkog uređenja države« nazvao »fatalnom politikom«.[181]) Živko Jovanović je rekao: »Mi smo protiv ovoga centralizma. Takva centralizovana izvršna vlast odvojena od naroda, van njegove kontrole i bez te kontrole, apsolutna i neograničena, ostaje van naroda i daleko od njega.«[182]) S. Marković i Ž. Jovanović su još jedanput dotakli tu temu. Prvi je jedan širi osvrt na stanje u zemlji ovako zaključio: »I baš zbog toga, gospodo, što smo uvereni, da će ovakvo državno uređenje, kakvo predviđa nacrt vladinog ustava, još u većoj meri potencirati to plemensko[183]) nezadovoljstvo, koje u najvećoj meri postoji u našoj zemlji i pred kojim ne treba zatvarati oči, ako se hoće biti realnim političarima, mi baš zbog toga ustajemo protiv jednog nasilničkog policijsko-hegemonističkog centralizma kakav predstavlja ovaj ustav.«[184]) Za razliku od Socijalističke partije koja je svoje načelno gledište ovako definisala: »Socijalistička partija je za

[177]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 21, str. 10.

[178]) Isto, sv. br. 22, str. 12.

[179]) Isto, sv. br. 14, str. 15.

[180]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I.

[181]) Isto, str. 38.

[182]) Isto, str. 155.

[183]) S. Marković je prihvatio teoriju nacionalnog unitarizma, pa i ovdje jugoslovenske nacije naziva plemenima, iako sam uviđa da se »Srbi, Hrvati i Slovenci u širim masama još ne osjećaju kao jedan narod«. (*Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I, str. 37.)

[184]) Isto, sv. III, str. 144. — Ovu misao ponovio je S. Marković na sjednici plenuma Konstituante. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 10, str. 15.)

samoopredeljenje nacija, a ne za samoopredeljenje plemena. Samoopredeljenje plemena na Slovenskom Jugu je reakcionarno i kontrarevolucionarno«,[185]) komunista Živko Jovanović je u Ustavnom odboru izjavio: »I mi moramo da kažemo da kraj svega toga što je naš politički ideal centralizam da smo protiv ovakvog centralizma... (odnosi se na koncepciju vladinog predloga ustava — N. Š.) Mi ostajemo dosljedni zaštitnici plemena i tražimo da se i plemenima da samoopredeljenje i da se autonomija i samouprava na najširoj osnovi zagarantuje.«[186])

Ovi navodi nedvosmisleno pokazuju da predstavnici KPJ u Konstituanti nisu bili neangažovani u konkretnom sukobu centralisti — anticentralisti, pa prema tome i da oni istoričari koji iz te polarizacije izuzimaju komuniste nisu u pravu. Poslanici KPJ su se, međutim, isticali time što su njihovi kritički dometi prevazilazili granice nastalog konflikta između građanskih pravaca čiji se sporovi oko organizaciono-političke forme države kreću u nivou buržoaskog društveno-ekonomskog poretka.

Tabor protivnika centralizma u Konstituanti nije bio kompaktan niti je djelovao koordinirano. Pošto je odsustvo poslanika Hrvatske republikanske seljačke stranke još više umanjivalo brojčanu snagu i potencijalne mogućnosti struja koje su se negativno odnosile prema vladinom projektu Ustava, on je u Ustavnom odboru 16. februara 1921. načelno usvojen sa 23 protiv 19 glasova.[187]) Poslije rasprave i izjašnjavanja o pojedinim članovima većina je primila konačni tekst nacrta ustava koji se principijelno nije udaljio od projekta Pašićeve vlade. Pašićev nacrt je imao 86 članova, a definitivna redakcija nacrta ustava Ustavnog odbora 139 članova.[188]) Te i druge razlike su nastale unošenjem posebnog poglavlja o socijalno-ekonomskim odnosima, odbacivanjem dvodomnog sistema, detaljnijim regulisanjem izbornog prava, izvjesnim povećanjem administrativno-teritorijalnih jedinica i još nekim manje značajnim korekturama. Pošto se time došlo do nacrta ustava koji treba da se iznese pred Ustavotvornu skupštinu, ostali projekti nisu ni razmatrani.

Ustavni odbor je sačinio izvještaj u kome su rezimirani i stavovi opozicije. Tu je naglašeno da je odjeljak ustava o upravnim vlastima bio »nesumnjivo jedno od najtežih i najspornijih pitanja«. Budući da se gledišta o njemu nisu usaglasila, izvjestioci su, prebacujući krivicu na opoziciju, ovako referisali: »Ako tako jedno sporazumno rešenje, koje bi zadovoljilo sve političke grupe, nije moglo biti postignuto, razlog treba tražiti u dubokim razlikama koje su postojale između većine odborske i onih grupa, koje u pitanju unutrašnjeg uređenja države imaju sasvim posebne poglede koji se pogledi, po shvatanju odborske većine, nisu dali izmiriti sa načelom jedinstvene, kompaktne i nacionalno ujednačene države Srba, Hrvata i Slovennaca.«[189])

U generalnoj debati od 14. aprila do 12. maja o nacrtu ustava na sjednicama Konstitutante istupilo je 58 govornika.[190]) Uglavnom su iznošena oprečna gledišta već izrečena u debati Ustavnog odbora i u brojnim nacrtima ustava.

---

[185]) »Socijalističke radničke novine« — Beograd, br. 94 od 11. maja 1921.

[186]) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. III, str. 136.

[187]) Isto, sv. I, str. 171.

[188]) *Izvještaj Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine o nacrtu Ustava i tekst Ustava kako je primljen u Ustavnom odboru* (dalje: *Izvještaj Ustavnog odbora...*), str. 21—59. Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 4028/1921.

[189]) Isto, str. 15.

[190]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 7—22.

Izuzetak čini istup dra Ante Trumbića. Formalno vanstranačka ličnost, a praktično vrlo blizak Hrvatskoj zajednici, Trumbić je sada razradio i u modifikovanom obliku osmislio svoje ideje sa Krfske konferencije, za koje neki izvori kažu da su 1918. nailazile na razumijevanje u britanskoj vladi. Sadržaj njegovog govora 23. i 25. aprila ima sva osnovna obilježja posebne ustavne koncepcije. Trumbić je počeo s tezom da treba »naše prilike i život« tako urediti da nestane istorijskih razlika između Srba i Hrvata.[191]) Federalizam i državno-pravne autonomije ocjenjuje kao nerealnost za jugoslovenske uslove.[192]) Slijedila je kritika predloženog nacrta ustava zbog odredaba koje ograničavaju uticaj naroda na upravu, skučavaju parlamentarni život, suviše usitnjavaju administrativno-upravnu organizaciju i sl.[193]) U završnom dijelu govora iznio je svoj predlog izrazito decentralističkog sistema u kome bi bio zastupljen princip devolucije tj. prenošenja znatnih ovlaštenja, uključujući i legislativna sa centralnih na lokalna autonomna tijela. Čitava država bi bila podijeljena na četiri autonomna regiona sa sjedištima u Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu i Beogradu.[194]) Trumbić je, dakle, najveći grad Bosne i Hercegovine stavio u red »naših glavnih centara, ka kojima gravitira širi interes slojeva našega naroda i naših krajeva.«[195]) Njegove ideje doživjele su sudbinu svih drugih koje se nisu uklapale u centralističku koncepciju neznatne skupštinske većine.

U Zagrebu je tih dana dovršavan nacrt ustava Hrvatske republikanske seljačke stranke. Prve zvanične informacije o pripremama za izradu tog ustava objavljuje u februaru list »Slobodni dom«.[196]) Nepuna dva mjeseca kasnije iz pera Stjepana Radića publikuje se vijest da je ustav HRSS dobio konačnu formu 9. aprila 1921.[197]) Dr Trajko Antonijević, a poslije i dr Ferdo Čulinović izradu nacrta ustava HRSS datiraju 14. maja 1921.[198]) Bio je to izgleda jedini spis ove vrste kod nas 1920—1921. godine koji negira nacionalni unitarizam i koncipira jugoslovensku konfederaciju. Preduslov za osnivanje tog saveza za HRSS je obnavljanje hrvatske državnosti, odnosno osamostaljenje Hrvatske na osnovu slobodnog samoopredeljenja naroda. Hrvatska država bi obuhvatala užu Hrvatsku sa Slavonijom, s tim da primjenom principa narodnog samoodređenja može biti uvećana Dalmacijom, dijelovima Slovenije i Bosne i Hercegovine, pa i »koje županije u bivšoj Ugarskoj«.[199]) Ovaj nacrt ustava se najviše bavi unutrašnjom organizacijom Hrvatske kao suverene neutralne mirotvorne seljačke republike, a o uspostavi konfederacije daje samo opšte projekcije iz kojih je vidljivo da bi Hrvatska ugovorom stupila u državni savez sa Srbijom, Slovenijom i Bosnom i Hercegovinom. Stanovništvo ostalih jugoslovenskih područja (Crna Gora, Dalmacija, Makedonija i Vojvodina) bi plebiscitom odlučilo o priključenju ovom savezu u svojstvu posebnih

---

[191]) *Govori Trumbića...*, str. 5.
[192]) Isto, str. 16.
[193]) Isto, str. 21—28.
[194]) Isto,str. 28—29.
[195]) Isto, str. 28.
[196]) »Slobodni dom«, br. 8 od 23. februara 1921.
[197]) »Slobodni dom«, br. 13 od 13. aprila 1921.
[198]) Dr Trajko S. Antonijević: *Hrvatski ustavni program u državi Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1940, str. 113; Dr Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Zagreb 1959, knj. II, str. 253; Isti: *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb 1961, knj. I, str. 327.
[199]) Dr F. Čulinović: *Državnopravna historija...*, knj. II, str. 253.

država ili o prisajedinjenju jednoj od četiri suverene članice konfederacije.[200]) Kad se ovako udvojenom odnosu prema Bosni i Hercegovini doda da joj je u istom dokumentu dat rang »poluplemenske i poluistorijske domovine«,[201]) a nekoliko mjeseci ranije predlagano njeno opredjelenje putem plebiscita[202]) postaje očito da su Radićeva gledišta o BiH bila zamućena predrasudama i nedoumicama.

Koncepcija HRSS nije zvanično prodrla u dvoranu Konstituante, gdje se 28. juna pod vanrednim okolnostima sa većinom od svega 13 glasova prima ustav Kraljevine SHS.[203]) Naime, u bojkotu Ustavotvorne skupštine Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci 12. maja se pridružuju članovi Narodnog kluba, 11. juna slijede ih poslanici KPJ, a 14. juna i Jugoslovenski klub demonstrativno napušta Konstituantu.

Konsekventnim provođenjem principa centralizma, Vidovdanski ustav je prešao preko svih specifika i posebnosti dijelova Kraljevine SHS. Upravni sistem je potpuno unificiran, u hijerarhiji vlasti ustanovljena je subordinacija po vertikalnoj liniji, sve prerogative su koncentrisane u vrhovnim tijelima jedinstvene države, lokalna samouprava je samo simbolično zastupljena i podređena centralnim organima.[204]) U Vidovdanskom ustavu samo se na jednom mjestu spominje Bosna i Hercegovina, i to u odjeljku Prelazna naređenja čl. 135. koji obavezuje budući zakon o oblastima da njihovu podjelu izvrši u postojećim bosansko-hercegovačkim granicama.[205])

Novine u Bosni i Hercegovini su na prvim stranicama donijele vijest o izglasavanju ustava. Kao i prilikom završetka opšteg pretresa u Konstituanti, svaki list je prokomentarisao taj događaj iz ugla političke struje kojoj je pripadao.[206])

Po nalogu ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribićevića, koji je Zemaljska vlada za BiH prenijela svim nižim organima vlasti, u većim naseljima BiH su 29. juna priređene javne prigodne svečanosti.[207]) Od pragmatističko-činovničkih izvještaja okružnih i sreskih načelnika o izvršenju te naredbe,[208]) opet se razlikovala relacija Lj. Vulovića iz Hercegovine: »Donošenje Ustava primljeno je u narodu opšte uzevši sa malo interesa. Proslave, što su po varošima tom prigodom priređene nose više poluslužbeni karakter. Kakovih spontanih narodnih manifestacija nije bilo«.[209])

Bez obzira na to koja je od ove dvije vrste izvještaja vjernije prikazivala stvarno stanje i nezavisno od toga kako je stanovništvo u BiH doživljavalo Vidovdanski ustav, i sam čin njegovog proklamovanja, za istoriju BiH je 28. juni 1921. jedan od njenih izvanredno važnih, moglo bi se čak reći i pre-

---

[200]) Dr T. Antonijević: Cit. djelo, str. 114.
[201]) Isto, str. 114.
[202]) »Slobodni dom«, br. 2/1921.
[203]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. II, sv. br. 55, str. 8.
[204]) *Ustav Kraljevine SHS od 28. juna 1921. god.*, Beograd 1927, izd. Geca Kon.
[205]) Isto, str. 56. — Unošenje ove izuzetne odredbe je dio realizacije sporazuma o uzajamnim ustupcima koji je postignut između Jugoslovenske muslimanske organizacije i radikalsko-demokratskog bloka.
[206]) »Srpska riječ«, br. 97/1921; »Nova otadžbina«, br. 27/1921; »Hrvatska sloga«, br. 106/1921; »Narod«, br. 27/1921; »Srpska zora«, br. 290/1921; »Zvono« br. 35/1921; »Glas slobode«, br. 8/1921. i dr.
[207]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 7558/1921.
[208]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 6707/1921 i 6753/1921.
[209]) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 6753/1921.

lomnih momenata. Vidovdanski ustav je okončao četrdesetčetvorogodišnje razdoblje nedefinisanosti državno-pravnog statusa BiH i uveo je dvodecenijski period egzistencije pod režimom centralizma u sklopu jugoslovenske monarhije.

— ◇ —

Kada je 1. decembra 1918. nestala svaka neizvjesnost da li će na jugoistoku Evrope biti uspostavljena prva zajednička država jugoslovenskih naroda u njihovoj istoriji, više se nisu mogli odgađati direktni odgovori na komplikovane zahtjeve koje je postavljalo to novo jedinjenje srodnih i bliskih, ali i po mnogočemu različitih njegovih sastavnih elemenata. Odlučujuća uloga u regulisanju odnosa u jugoslovenskoj zajednici i u društvu uopšte pripala je građanskoj klasi. Ona je solidarno 1918—1920. odbranila svoje ugrožene socijalne pozicije, a njene moćnije frakcije su 1921. nametnule centralistički model unutrašnje državne organizacije.

Disjunktivne koncepcije o uređenju Kraljevine SHS pretočene u projekte ustava 1920—1921. ili iznijete na drugi način mogu se sa stručnog stanovišta klasificirati na osnovu više kriterija, međutim, stvarnost u kojoj i radi koje nastaju praktično ih je pofrontila na centralističke i decentralističke. Otvoreno pitanje Bosne i Hercegovine je bilo važan činilac te polarizacije.

Svi planovi sa naglašenom decentralizovanom strukturom su gotovo bez izuzetka odredili integralnoj Bosni i Hercegovini ili njenom pretežnom dijelu položaj posebne jedinice, što ukazuje da je to područje imalo svoj određeni društveni profil koji su zastupnici sistema širih samoupravnih organizacija uočavali i na odgovarajući način tretirali u svojim projektima. Da su pri tome bili prisutni ne samo trenutni politički razlozi nego i drugi dublji motivi, pa i istorijske asocijacije, potvrđuju izjave i objašnjenja koja su davali sami predlagači i u uslovima krajnje netrpeljivosti ortodoksnih unitarista prema upotrebi istorijske argumentacije u prilog decentralističkih koncepcija. Prema tome, ti projekti ustava su svojevrsna afirmacija realnosti fenomena BiH i ujedno jedna od karika u lancu ideja o bosansko-hercegovačkoj autonomiji, koje se javljaju u prošlom vijeku i zadržavaju izvjestan kontinuitet sve do uoči Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ta nit je još prilično nejasna, ali je zato nesumnjivo da se uspostavljanje državnosti Bosne i Hercegovine u novembru 1943. ne može odvojiti od prethodnog toka i tekovina istorije.

Summary

This theme covers an important segment of the Bosnian and Herzegovian past which has not so far been dealt with in historiography. Rich legal-historical literature has been touched upon in passing while considering the Canstitution of the Kingdom of Serbs, Croatis and Slovenians.

By the creation of the Bosnian-Herzegovinian state, the for decades urgent Bosnian question has been adequately solved within the framework of fundamental political transformations in the course of the Peoples' Liberation War and Socialist Revolution 1941—1945.

Until then the controversy of the position of the discriminated Bosnia and Herzegovina was conditioned by the complex peculiarities of inner develoment and the relationships of the outer factors, the influence of which was for a long time predominant. By an exceptionally original process, the society of Bosnia and Herzego-

vina has shaped itself into a complex community with specific characteristics which integrate this community into the Yugoslav complex as one of its vital parts. Certain Balkan and non-Balkan forces interested in Bosnia and Herzegovina, some of them even present (politically, economically, even physically) treat the Bosnian question from the point of view of conservative legitimity, natinalistic c'aims or colonial expansion: for the latter Bosnia is simply a domain of expansion. Unitil 1918 Bosnia and Herzegovina was primarily an object of manipulation and invasion of great powers, and in the two and a half post-war decades Bosnia was the object of rival contention of Serbian, Croat and Moslem bourgeois policies.

Since the dismissal of the Eastern Issue, various sociopolitical fources for different and uneven reasons have been propagating the idea of autonomical Bosnia and Herzegovina in a variety of combinations. Since the liquidation of Turkish rule in Yugoslav Lands in 1918, this tendency has been present in different forms in many anti-centralistic conceptions concerning the administration of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. Almost without exception, the authors of numerous complete and partial draw Constitutions with a pronounced decentralistic structure, which range from confederation to higher degrees of provincial selfgovernment, have proposed the whole of Bosnia and Herzegoina or at least its major part to be a separate unit withing the Yugoslav state community. Motivating such projects, the authors pointed out primarily the economical and geographical factors, but sometimes also the other factors, including even the historical ones, were not neglected.

The whole dispute concerning the organization of the Yugoslav state has been coloured by the polarization of the bourgeois fractions into the followers and opponents of centralism; the background of this polarization being conflicting interests of national bourgeoisies. With the participation of the representatives of Bosnia and Herzegovina, who sided mostly in accordance with their national-confessional critreia with the leaders of diverging currents, this confrontation hides the discord between the representatives of the monarchistic majority and the representatives of the republican form of administration. Noncomformist view of the proscribed communists was in that dispute the only resolute negation of the bourgeois social system. At that stage the doctrine of national unitarism — the theoretical background of centralism and the pretext for its practical application — had no serious critics except for the political opposition of the Croat Republican Peasant Party.

The Constitution which was passed by an unconvincing majority on June 28, 1921, sanctioning an undemocratic system based on strict centralism, has considerably contributed to further fermnetation and agglomeration of controversies. Due to the existing dispositions, Bosnia and Herzegovina were in the course of the following two decades a field of bitter conflicts the size and consequences of which, as a rule, assumed the Yugoslav calibre.

Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine

Nusret Šehić

U predratnoj Jugoslaviji ton i dinamiku srpske građanske politike određivale su i usmjeravale uglavnom vodeće srpske političke stranke — Radikalna, Demokratska i Zemljoradnička, i to naročito u vrijeme od 1919—1929. godine. Iako su ove stranke imale ambicije da se predstave kao jugoslovenske i zato nastojale da svoje organizacije rasprostrane na teritoriji cijele države, u suštini su sve one, ipak, sačuvale obilježja srpskih građanskih političkih organizacija. Uostalom, građanska klasa predratne Jugoslavije nije ni našla snage da nadraste svoje nacionalne i vjerske okvire i da obrazuje jednu jugoslovensku političku stranku koja bi ujedno predstavljala interese te klase kao cjeline bez obzira na nacionalnu i vjersku podijeljenost stanovništva. Cjelokupna građanska politika ograničila se na uske nacionalne i vjerske okvire koji su samo izraz jednog atomiziranog političkog života. I pokušaj jednog dijela predstavnika građanske klase da obrazuje stranku koja bi imala opštejugoslovenski karakter (unutar Demokratske stranke od 1919. ili kasnije Jugoslovenske nacionalne stranke i Jugoslovenske radikalne zajednice), najčešće je krio u sebi težnju da se tim putem obezbijede vladajuće pozicije i uticaj jedne od nacionalnih građanskih grupacija ili da se tako lakše među njima izvrši podjela interesa.

U trenutku kada su se naši narodi prvi put u svojoj istoriji našli ujedinjeni u zajedničkoj državi, srpske građanske političke stranke, i to prvenstveno Radikalna i Demokratska i još neke manje političke grupacije odigrale su presudnu ulogu u utvrđivanju osnovne fizionomije državnog uređenja i oblika vlasti. One su posredstvom svojih predstavnika u prvoj Ustavotvornoj skupštini odlučno doprinijele da Država Srba, Hrvata i Slovenaca bude utemeljena na centralističkom principu. Polazna osnova za centralističku organizaciju države bilo je shvatanje da na području Države Srba, Hrvata i Slovenaca živi jedan narod i da analogno tome treba organizirati državni život. Tada je ideja unitarizma odnijela privremenu pobjedu, ali ne samo zbog toga što su je podržavale pristalice vodećih srpskih političkih stranaka. Ideja unitarizma imala je svojih sljedbenika i u političkim grupacijama i strankama

izvan Srbije i srpskog dijela građanskog društva. I u Komunističkoj partiji Jugoslavije u to vrijeme usvojeno je gledište o jednom jedinstvenom narodu na području Države Srba, Hrvata i Slovenaca. I najveći zagovornici ideje ujedinjenja naših naroda u jedinstvenu državnu zajednicu i mnogo ranije nego što se ona realno mogla ostvariti polazili su od shvatanja o jednom narodu koji naseljava teritoriju koja je u glavnim linijama obuhvatala granice stvorene zajedničke države. Međutim, u političkoj praksi predratne Jugoslavije ideja unitarizma do krajnosti je zloupotrijebljena i izigrana, a centralistička organizacija države trebalo je najbolje da posluži interesima srpske buržoazije u njenim nastojanjima da sebi obezbijedi dominantne ekonomske i političke pozicije.

U debati o prvom ustavu Države Srba, Hrvata i Slovenaca odmah su se konfrontirala dva gledišta u pitanju državne organizacije. Na jednoj strani pristalice unitarizma i centralizma, i na drugoj strani pristalice federalističke, odnosno autonomističke koncepcije o uređenju države. Gotovo bi se mogle povući nacionalne granice između pristalica jedne i druge koncepcije, jer su zagovornici centralizma i unitarizma uglavnom bili predstavnici vodećih srpskih stranaka ili, pak, onih koji su okupljali u većini srpski dio stanovništva zemlje, a pristalice federalističke, odnosno autonomističke koncepcije državne organizacije predstavnici političkih organizacija Hrvatske i Slovenije i manjih političkih grupacija Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Razmimoilaženje u pogledima na osnovne principe buduće organizacije države u prvoj ustavotvornoj skupštini bilo je predznak svih kasnijih sukoba i neslaganja koja su opterećivala politički život predratne Jugoslavije. Iz toga će proizići teški nacionalni sukobi koji su, ipak, u osnovi imali jednu pozadinu, a ta je sukob društveno-političkih i ekonomskih interesa, jer se iza ideje centralizma i unitarizma krila težnja ekonomski nedovoljno razvijene srpske buržoazije da putem aparata političke vlasti obezbijedi sebi prevlast u državi, a iza ideje federacije i autonomije težnja onih koji su u suprotstavljanju centralizmu i unitarizmu vidjeli najbolju mogućnost da kao ekonomski razvijeniji ostvare i u političkom i društvenom životu ako ne dominantan, a onda ravnopravan položaj.

Ovdje ćemo se opširnije osvrnuti na to kako su vodeće srpske građanske stranke, odnosno one političke grupacije koje su okupljale u većini srpski dio građanstva, i s kakvim su argumentima branile ideju unitarizma i insistirale na centralističkoj organizaciji države da bi poslije određenog vremena evoluirale u svojim osnovnim stanovištima u pogledu organizacije države.

Pristalice centralizma i unitarizma u vrijeme donošenja prvog ustava, najbrojnije zastupljeni u vodećim srpskim građanskim strankama, energično su odbacivali sve one prijedloge u Ustavotvornoj skupštini koji su odstupali od njihove predstave o budućoj organizaciji države, pa, prema tome, i od prijedloga koji su sadržavali u sebi autonomistički ili federalistički koncept državne organizacije. Najjači argumenat u odbrani svojih centralističkih i unitarističkih shvatanja nalazili su, kako sam već pomenuo, u tvrdnji da su Srbi, Hrvati i Slovenci ne samo iste rase već tri plemena jedne iste narodnosti. Ovome su se dodali i drugi razlozi. Federalistički, odnosno autonomistički koncept državne organizacije ojačao bi, po mišljenju pristalica centralizma i unitarizma, centrifugalne snage, koje se inače mogu suzbiti samo putem jake centralne vlasti. Iznosila se s tim u vezi ovakva pretpostavka: »Ako mi ovu državu uredimo na federalističkom ili autonomističkom principu, prva je

konzekvencija logička, da će sabori pojedinih delova hteti, da budu kontinuitet onog starog državnog ili poludržavnog života pokrajina od kojih je sastavljena država.« Drugim riječima »srpska skupština želeće da ima državnopravni kontinuitet sa Skupštinom Kraljevine Srbije, Hrvatski Sabor kontinuitet starog Hrvatskog sabora«.[1]) Pored mišljenja da svaka autonomija nosi u sebi klicu raspada države, kao još jedan važan unutrašnji razlog koji je govorio protiv federacije i autonomije bio je problem razgraničenja, koji se nametao u jednoj takvoj državnoj organizaciji, i to, prije svega, između Srba i Hrvata. To pitanje u pojedinim momentima isticalo se kao najjači argumenat u prilog centralističke organizacije države. To je dalo povoda za vrlo kategorične izjave i mišljenja. Tako su se u Ustavotvornoj skupštini, pored ostalog, na temu razgraničenja između Srba i Hrvata čula i ovakva mišljenja: »Mi Srbi posle ovog velikog rata ne bismo nikad pristali da i jedan Srbin ne bude pod srpskom upravom i da ostane pod ma kakvom drugom zasebnom upravom, pa makar to bilo i pod hrvatskom upravom«.[2]) Ili dalje: »Teško je naći Hrvata koji bi zamislio Hrvatsku bez Srema, a malo je Srba koji bi mislili da Srem treba da se odvoji od Srbije. I možda bismo još na prvom koraku našega narodnoga života došli u opreku, možda bi smo još na prvom koraku morali da idemo u borbu, da prve dane naše zajednice obeležimo našom rođenom krvi.«[3]) Smatralo se da i međunarodne prilike u kojima je nastala Država Srba, Hrvata i Slovenaca idu u prilog unitarističkoj koncepciji: »Šta će biti od nas, uzviknuo je jedan poslanik u debati o nacrtu ustava, ako od jedne jake države napravimo nekoliko slabih državica? Ja, gospodo, ne samo da sa strahom postavljam to pitanje, nego ja ne smem na njega da dam odgovor«.[4]) Centralizam i unitarizam preporučivao se kao praktičniji i bolji za sve one koji žive u zajedničkoj državi. Smatralo se takođe da je i državno-pravno jedinstvo sigurnije obezbijeđeno u unitarističkoj državnoj strukturi. Pristalice centralizma vidjele su, tobož, u federalističkoj organizaciji države preferiranu Srbiju, jer bi u njen sastav obavezno ušla Makedonija, Vojvodina i Crna Gora. Prema tome, u interesu je i same Hrvatske da odbaci federalistički koncept države, jer bi u tom slučaju ona došla u veoma neravnopravan položaj sa Srbijom, kao što je, na primjer, odnos Šaumberg Lipe-a ili Hesena prema Prusiji.[5]) Najzad, u prilog unitarističke koncepcije istican je i primjer nekih novih evropskih država stvorenih poslije prvog svjetskog rata, kao što su Čehoslovačka i Poljska, u kojima je takođe pobijedio unitarizam. S druge strane, naglašavalo se da je federalizam mogao odnijeti pobjedu u slabim državama, kao što je, na primjer, Austrija. Ali i ta pobjeda, po mišljenju pristalica centralizma, bila je privremena i predstavljala je samo prelaznu etapu ka centralističko-unitarističkom uređenju.[6])

Prema tome, pristalice centralizma i unitarizma pronašle su dosta argumenata protiv federalističke, odnosno autonomističke koncepcije o organi-

[1]) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine*, I. knjiga, XXIV redovni sastanak od 26. aprila 1921, str. 5. Iz govora dra Grgura B. Anđelinovića.

[2]) Isto, XXVIII redovni sastanak od 11. i 12. maja 1921, str. 10. Iz govora dra M. Spalajkovića.

[3]) Isto, XV red. sastanak od 15. aprila 1921, str. 5. Iz govora Ljube Davidovića.

[4]) Isto.

[5]) Kao napomena br. 1.

[6]) Sten. bel. Ustavotvorne skupštine, red. sast. od 21. aprila 1921, str. 12. Iz govora dra Bogumila Vošnjaka.

zaciji države. Prihvatanje takvih koncepcija za njih je predstavljalo negaciju jedinstva države i naroda i podsticanje svih onih snaga koje tendiraju u centrifugalnom pravcu. Time bi, po njihovom mišljenju, bio učinjen ustupak partikularizmu, a to bi kao konačan rezultat izazvalo slabljenje snage države. Iznosio se tim povodom primjer iz prošlosti, i to konkretno: borba za autonomiju u Bosni i Hercegovini u vrijeme autro-ugarske okupacije čiji je osnovni smisao bio da oslabi vlast okupatora. Analogno tome, i tadanja borba za autonomiju u uslovima zajedničke Države Srba, Hrvata i Slovenaca ne bi mogla imati drugi smisao nego slabljenje državne vlasti. Najzad, pristalice federalizma i autonomija optuživane su kao prononsirane pristalice austrijanštine, koje imaju glavni zadatak da majoriziraju srpski dio stanovništva, naročito na području Vojvodine i Bosne i Hercegovine.

Uređenje Bosne i Hercegovine, kao autonomne jedinice ili posebne federalne jedinice, kako se to u nacrtu ustava Jugoslovenske muslimanske organizacije, odnosno od strane Jugoslovenskog kluba u Ustavotvornoj skupštini predlagalo, nisu prihvatile vodeće srpske stranke i neke manje političke grupacije iz istih onih razloga koji neće izgubiti u svojoj aktuelnosti kada se ponovno postavi pitanje preuređenja države neposredno prije početka drugog svjetskog rata, tj. u vrijeme sklapanja sporazuma Cvetković—Maček. Bosni i Hercegovini se osporavala državnost i u njenoj bližoj i daljoj istoriji.[6a]) I kada su se granice BiH širile u srednjem vijeku bilo na istok ili zapad, to je uvijek bilo ili na štetu Hrvata ili na štetu Srba. Bosna i Hercegovina, prema istim mišljenjima i pod turskom upravom nije bila ništa drugo nego vilajet, u čemu, zapravo, i nema ništa državnopravnog. Ona tada egzistira kao čisto administrativni organizam.[7]) Smatralo se da se iza zahtjeva za autonomijom BiH u zajedničkoj državi SHS obavezno kriju hrvatski nacionalisti koji su u tome vidjeli način da ujedinjeni sa Muslimanima majoriziraju Srbe. Pristalice centralizma i unitarizma naglašavali su da je pitanje Bosne i Hercegovine skinuto s dnevnog reda. »... danom Ujedinjenja ... Pitanje Bosne i Hercegovine rešilo je raspoloženje celog naroda, rešili su ako hoćete glasovi, jer su državotvorne stranke dobile preko 6.000 glasova više. Najzad pitanje Bosne i Hercegovine rešeno je ulaskom srpske vojske i Ustavom ...«[8])

Političari svih srpskih građanskih stranaka bili su jedinstveni u tome da interesi Srbije u Bosni i Hercegovini nijednog trenutka ne smiju biti dovedeni u pitanje, i da je mjesto Bosne i Hercegovine u bilo kakvim reorganizacijama države uvijek samo uz Srbiju i samo sa Srbijom. Često se isticalo da je Srbija zbog BiH ušla u prvi svjetski rat i da je ishod rata pružao mogućnost da Srbija tu pokrajinu sebi priključi kao integralni teritorij Srbije. I sam Pašić je u nekoliko prilika spominjao da su 37 srezova BiH glasali za sjedinjenje sa Srbijom neposredno po ulasku srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu. To je, po Pošićevom mišljenju, omeo Središnji odbor, jer je

---

[6a]) Autonomni pokreti u Bosni i Hercegovini i pod turskom i austrijskom upravom bili su, po ocjeni M. Srškića, jedino »mogući i dopušteni način da se manifestuje težnja za pripajanjem Srbiji«. To je po njegovom mišljenju njihova prava pozadina i Srškić smatra da BiH »... nije imala ni sjenku od kakve autonomije ili kakve državnopravne nezavisnosti« i samo zato je u BiH provedeno ujedinjenje najlakše i najbrže »... jer tamo nije ni bilo državno-pravnih fermentacija«. Sten. bel. Narod. Skupšt., I knjiga 1923, str. 353, IV red. sastanak Narod. skup. od 5. juna 1923.

[7]) Isto, XIX red. sast. od 20. aprila 1921. str. 10. Iz govora Ljube Jovanovića.

[8]) *Srpska riječ*, god. XIX, br. 114 od 6. juna 1922.

rekao: »Ne, ne, ostavite vi to. To ćemo drukčije da uredimo«. Pašić na to dodaje: »Međutim, gospodo, ono glasanje u Bosni postoji: to je istorisko glasanje, koje nije bilo rezultat nikakve agitacije, nego je došla srpska vojska, oslobodila Bosnu i Hercegovinu, i onda su glasali za to i muslimani i katolici i pravoslavni. Neću da kažem da su svi muslimani onda glasali za. Ima muslimana koji su se uplašili onda, zbog svojih ranijih dela, pa su glasali za, a ima ih koji su se tada uklonili i nisu glasali. Ali, gospodo, niko nije bio prisiljen da glasa, nisu nikoga vlasti gonile, niti kontrolisale. Pušteno je da narod glasa i kako je narod hteo, tako je i glasao«.[9]) Pašić je tvrdio, a to su kasnije srpski nacionalisti često naglašavali, da se Srbija u interesu državnog ujedinjenja i jedinstva žrtvovala poslije prvog svjetskog rata »jer da smo mi hteli da ne budemo braća i da ne budemo zajedno i da ne lečimo tradicije koje su ostale od Austrije i Mađarske, onda bismo mi, da smo hteli, na to pristali još onda kada su nam davali za vreme rata svu Slavoniju, Srem, Vojvodinu, celu Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju do blizu Šibenika. Eto, to je sve davano da bude srpsko i da bude Srbija«.[9a])

Drugačiji tretman Bosne i Hercegovine mogao se postaviti na dnevni red samo pobjedom jedne nove koncepcije o unutrašnjoj organizaciji države koja je morala nositi u sebi negaciju strogog centralizma i unitarizma. Pri tome je od značaja bilo da unutar vodećih srpskih građanskih političkih stranaka, kao najupornijih pristalica centralizma i unitarizma, uslijedi evolucija ranije usvojenih stanovišta o organizaciji države.

Cio razvitak Jugoslavije između dva rata, ispunjen dubokim unutrašnjim krizama, a manifestovan najčešće u formi nacionalnih sukoba, bitno je doprinio da se u vođstvu vodećih srpskih političkih stranaka postepeno pojavljuje misao o potrebi izmjene nekih fundamentalnih političkih stavova na kojima je do tada bila izgrađena državna zgrada i da se na dnevni red postavi pitanje preuređenja države. Moralo se pri tome poći od činjenice da državnu zajednicu sačinjava više narodnih individualiteta, a ne jedan jedinstven narod, na kojoj premisi je i izgrađen centralističko-unitaristički državni sistem. Od navedenih stranaka neke su brže a neke sporije dolazile do saznanja o potrebi revizije osnovnih odredaba Vidovdanskog ustava i nužnosti preuređenja države. Isto tako, među njima neke su u tom pogledu u svom programu postavile radikalnije zahtjeve, neke su, opet, bile spremne na formalne ustupke. Odlučan trenutak za sve srpske stranke da donesu odluku o postavljanju na dnevni red pitanja preuređenja države predstavlja uvođenje šestojanuarske diktature, koja je svojim činom udaljila sve političke stranke sa vlasti i onemogućila legalnu političku aktivnost. Nema nikakve sumnje da je borba protiv diktature i za preuređenje države srpskim, a također i ostalim političkim strankama u zemlji trebalo da pruži novu šansu da dođu na vlast. Neke od ovih stranaka taktizirale su i izbjegavale da učine odlučniji zaokret od režima šestojanuarske diktature i očekivale su da i u tim uslovima stvore sebi mogućnost za učešće u vlasti. To se naročito odnosilo na vođstvo Radikalne stranke koje je u bitnim pitanjima reorganizacije države, u odnosu prema ostalim srpskim strankama, najmanje bilo spremno za dublje promjene i odstupanja koje je već definirao Vidovdanski ustav.

Stanovništvo pojedinih srpskih političkih stranaka i grupa prema budućem statusu Bosne i Hercegovine u najužoj je vezi s opštim stavom o pitanju

[9]) *Srpska riječ*, god. XIX, br. 119 od 12. juna 1922.
[9a]) Isto.

preuređenja države i njenih institucija. Drugim riječima, tek postavljanjem na dnevni red pitanja revizije osnovnih načela na kojima je do tada bila izgrađena državna zajednica, nametnulo se i bosansko-hercegovačko pitanje, tj. pitanje statusa ove pokrajine u reorganiziranoj državnoj zajednici, posebno s obzirom na njen geografski smještaj i izmiješanost njenog stanovništva i u nacionalnom i vjerskom pogledu. Stoga se ovdje postavlja zadatak da se razmotre i utvrde, u opštim linijama, pogledi vodećih građanskih stranaka o pitanju reorganizacije države mada o tome ima nekoliko vrijednih radova i, s tim u vezi i položaj Bosne i Hercegovine u tim novim koncepcijama koje treba da znače odstupanje od onog državnog sistema koje je utvrdio Vidovdanski ustav i kasnije šestojanuarski režim.[10]) U analizi se nužno nametnula potreba da se nešto opširnije zadržimo na ocjeni sporazuma Cvetković-Maček od strane vodećih srpskih građanskih stranaka i nekih drugih političkih organizacija i grupacija i nacionalističkih udruženja (Srpskog kulturnog kluba i Narodne odbrane). Sporazum Cvetković-Maček aktuelizirao je pitanje daljeg preuređenja države i bio neposredan povod da neke od srpskih gradanskih stranaka odustanu od svojih dotadašnjih pogleda na preuređenje države, i, najzad, on je zaoštrio pitanje budućeg statusa Bosne i Hercegovine.

Demokratska stranka, u poređenju s ostalim strankama u Udruženoj opoziciji, najviše je i najradikalnije evoluirala u svom stavu prema sistemu državne organizacije, sistemu koji je bio prvo utvrđen Vidovdanskim ustavom, a kasnije modificiran šestojanuarskom diktaturom i oktroisanim ustavom iz 1931. Još 1924. godine uslijedilo je cijepanje ove stranke i odvajanje posebne grupe oko Svetozara Pribićevića, koja se odmah konstituisala kao posebna politička organizacija, jer je vodstvo stranke na čelu sa Ljubom Davidovićem insistiralo na sporazumu sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom. Ona je tada u tome djelomično i uspjela, jer su predstavnici HRSS prvi put 1924. uzeli učešća u radu Narodne skupštine. Spremnost HRSS u to vrijeme na saradnju sa Demokratskom strankom bila je rezultat činjenice što su demokrati i prije uspostave šestojanuarske diktature nastojali da shvate suštinu hrvatskog pitanja i s tim u vezi bili spremni na reviziju Vidovdanskog ustava. Ali, do tada takva spremnost vodstva Demokratske stranke, ipak, nije izlazila iz okvira unitaristički shvaćene državne organizacije. Tek poslije 1929. rukovodstvo Demokratske stranke raskrstilo je sa iluzijom o integralnom jugoslovenstvu i programatski je usvojilo koncepciju o složenoj državi. To je vodstvo ove stranke ne samo načelno formulisalo već i u formi nacrta predložilo u poznatom pismu šefa stranke Ljube Davidovića iz 1933. Taj nacrt je ujedno predstavljao odgovor Demokratske stranke na Zagrebačke punktacije objavljene godinu dana ranije. U pismu Ljube Davidovića naglašeno je da se pitanje reorganizacije države shvata kao centralni unutrašnji problem, kao prvorazredno pitanje, čije rješenje će tek omogućiti uspostavu parlamentarnog života u zemlji, a zatim riješiti i sva ostala pitanja.[11]) Već samim tim što su pitanje reorganizacije države istakli kao najaktuelniji i najvažniji zadatak, demokrati su se više od svih ostalih srpskih

---

[10]) Vidi: Nikola Babić: *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. III, br. 3, 1967, str. 24—44.

[11]) Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića - Pižona, kutija 31. Vidi: Lj. Boban: *Srbijanska opozicija i Zagrebačke punktacije*, Historijski zbornik, god. XV, 1962, str. 21.

stranaka približili programatskim zahtjevima Hrvatske seljačke stranke. U pomenutom pismu Lj. Davidovića data je skica »složene« države koja ima svoju polaznu osnovu u činjenici da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri posebne individualnosti u kulturno-istorijskom smislu. Buduća državna zajednica, u ovim novim koncepcijama demokrata, bila bi sastavljena od 7 do 9 samouravnih oblasti »koje su prirodnim saobraćajnim i ekonomskim uslovima i saživljenjem socijalnim upućene na tešnju saradnju«. Ove samoupravne oblasti vezale bi se oko »velikih nacionalno-kulturnih centara, tj. Beograda, Zagreba i Ljubljane.«[12]) Ne prihvatajući koncepciju preuređenja države na »plemenskoj« osnovi, Davidović je u svom pismu predložio obrazovanje četvrte političko-teritorijalne jedinice. Četvrta jedinica »prostirala bi se u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj, u kojoj se nerazdeljivo ukrštaju plemena, vere i kulturni uticaji«. Ova jedinica vršila bi »blagotvornu ulogu u rešavanju našeg nacionalnog problema. Ona prvo otklanja opasnost otsečnog i grubog teritorijalnog razgraničenja između Srba i Hrvata. Drugo, sprečavajući organizovanje na isključivo plemenskoj osnovi u Beogradu i Zagrebu, ona i čitavom državnom ustrojstvu oduzima plemensku isključivost. Na taj način, ovakvom podelom najviših jedinica, razlika u poređenju sa trijalizmom ne pojavljuje se samo kao razlika u broju nego i u principu«.[13]) Iako u ovom dokumentu ništa nije određeno rečeno o teritoriji koju bi obuhvatala navedena četvrta jedinica, nema nikakve sumnje da se to prvenstveno odnosilo na oblast Bosne i Hercegovine. Iste godine kada je objavljen ovaj nacrt demokrata o reorganizaciji države, Ljuba Davidović je pisao jednom svom prijatelju, pored ostalog, sljedeće: »Bosna i Hercegovina ili će Srbe i Hrvate istinski ujediniti ili će ih zakrviti. Jedni i drugi treba da sviju svoje male zastave, dok se iz rada na narodnom blagostanju ne izdigne jedna nova velika zastava«.[14]) Nekoliko godina kasnije, tj. neposredno poslije potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček, Ljuba Davidović je potpuno određeno pisao u svom pismu Bosancima i Hercegovcima da je četvrta jedinica u projektu demokrata trebalo da obuhvati Bosnu i Hercegovinu i južnu Dalmaciju, koja je svojim položajem prirodno upućena na to svoje zaleđe.[15]) Nema sumnje da su demokrati svojim konceptom o složenoj državi bili veoma blizu federalističkom načinu uređenja države. Doduše, treba odmah istaći da je, prema tadašnjem prijedlogu demokrata, srpska jedinica uključivala u svoje granice, osim Srbije, teritoriju Vojvodine, Crne Gore i Makedonije.[16])

I u daljim svojim političkim akcijama i dokumentima demokrati su stalno naglašavali prvorazrednu važnost pitanja reorganizacije države koja mora polaziti od principa složene države. Početkom marta 1937. demokrati su u svom programatskom nacrtu, koji je trebalo da posluži kao polazna osnova za saradnju sa ostalim strankama srpske opozicije, postavili zahtjev da se Jugoslavija organizuje kao složena država. Pri tome su ponovno isticali da je takav zahtjev diktiran činjenicom da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri po-

---

[12]) Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića, kut. 31. Vidi: također nav. članak Lj. Bobana, str. 21.

[13]) Tošo Stojkov: *Opozicione snage u borbi protiv šestojanuarske diktature u periodu 1931—1935.* Doktorska teza, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 241.

[14]) *Demokratija*, god. I, br. 3, decembar 1939.

[15]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Zbirka letaka i proglasa. Neregistrovno. Pismo Ljube Jovanovića Bosancima i Hercegovcima...

[16]) Kao napomena br. 13, str. 242.

sebne »istorijsko-kulturne individualnosti«.[17]) Od članica Udružene opozicije demokrati su uvijek išli najdalje u svojoj spremnosti na saradnju sa Seljačko-demokratskom koalicijom. Oni su bili spremni i na najveće ustupke Koaliciji, pa su se tako zalagali da se ustav iz 1931. stavi van snage i proglasi »privremeni osnovni zakon koji bi poslužio kao ustavna podloga prelaznog stanja od ukidanja sadašnjeg ustava do donošenja novog«.[18])

Sporazum Cvetković-Maček, od 26. avgusta 1939, poslužio je demokratima kao glavni razlog za odustajanje od svojih dotadašnjih koncepcija o složenoj državi, a samim tim i od prijedloga za formiranje četvrte, bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice, u koju bi bila uključena i južna Dalmacija. Upravo, demokrati su se poslije toga događaja, od jedne stranke, koja je, inače, ispoljavala najviše fleksibilnosti u rješavanju hrvatskog pitanja i koja se inače u svojim koncepcijama o organizaciji države najviše približila federalističkom konceptu, u jednom trenutku pretvorili u najljućeg i najupornijeg protivnika sporazuma Cvetković-Maček i postali barjaktar parole »Srbi na okup«![19]) Sporazum od 26. avgusta i njegove reperkusije bile su neposredan povod da Demokratska stranka praktično postane protagonista ideje o velikoj Srbiji u okviru jugoslovenske državne zajednice, u koju, prema njenom mišljenju, treba da bude uključen sav onaj teritorij (izuzimajući Dravsku banovinu) koji nije ušao u sastav Hrvatske banovine. Pa i više od toga, jer su se u redovima demokrata čuli zahtjevi da cio teritorij Bosne i Hercegovine bude u sastavu nove srpske banovine. To znači i oni dijelovi koji su sporazumom Cvetković-Maček već ušli u sastav Hrvatske banovine. Upravo je Demokratska stranka, zajedno sa nekim nacionalističkim organizacijama, ispoljila i najveću inicijativu i aktivnost u zahtjevu da se Bosna i Hercegovina uključi u sastav buduće srpske banovine. Tako je sporazum od 26. avgusta 1939. poslužio Demokratskoj stranci kao povod da svoj raniji koncept složene države odbaci i otpočne akciju sa najekstremnijim nacionalistima o velikoj Srbiji, što je ujedno shvatila i kao najbolji način da se parira još većim zahtjevima hrvatskih nacionalista. Odgovor na pitanje zašto je uslijedila ovakva preorijentacija u politici Demokratske stranke nije jednostavan. On se djelomično može naći u činjenici da sama stranka nije imala udjela u izradi i donošenju jednog tako važnog sporazuma, kao što je sporazum oko pitanja o preuređenju države, ovdje direktno povezan sa hrvatskim pitanjem, a zatim u samom načinu i konačnom rezultatu sporazuma Cvetković-Maček. Odmah poslije pada Stojadinovićeve vlade Demokratska stranka je bila izrazila svoju rezervu prema načinu kako je Maček pristupio pregovorima sa tadašnjim predsjednikom vlade D. Cvetkovićem. Dok su demokrati insistirali da se prvenstveno raspravlja o problemu preuređenja države u cjelini, i s tim u vezi o karakteru državne zajednice, pa da se tek tada pristupi rješavanju pitanja teritorijalnog razgraničavanja, Maček je prvo tražio da se utvrde granice i kompetencije buduće Hrvatske banovine a onda da se razmotre ostala pitanja u vezi sa reorganizacijom države. Demokrati su i definisali svoj kriterijum za rješavanje pitanja teritorijalnih granica. Imali su se u vidu sljedeći momenti: »Teritorija sa homogenim ili sa brojno prevladanim nase-

---

[17]) T. Stojkov: *O stvaranju bloka Narodnog sporazuma*, Istorija XX veka, Zbornik radova Instituta društvenih nauka, knj. 6, Beograd 1964, str. 272.

[18]) Isto, str. 272.

[19]) Ljubo Boban: *Sporazum Cvetković-Maček*, Izd. Instituta društvenih nauka, Beograd, 1965, str. 227.

ljem, kao i ono tesno saživljenje geografskim, saobraćajnim, kulturnim, ekonomskim pogodnostima života samo se nameće svome centru. Ostaće uvek nečeg jasno neizraženog gde se samo objektivnim odmeravanjem ovih životnih uslova može reći gde što prirodnije ide. Ali to je onda polje za raspru, i ne će ni jedna ni druga strana zapeti na pitanju srezova ako su saglasne u pitanju zemlje.«[20]) Shvatajući sporazum od 26. avgusta 1939. kao prvenstveno zadovoljenje interesa hrvatskog nacionalizma, demokrati su već u oktobru iste godine postavili na dnevni red pitanje obrazovanja srpske jedinice, jer je po njihovoj ocjeni sav preostali teritorij van Hrvatske banovine ostavljen »bez državno-pravnog poretka i bez imena i bez obeležja nacionalnog, u vreme u kome se sve drugo organizuje i grupiše oko svojih centara s ambicijom nacionalnom«.[21]) Kao što je svojevremeno Maček sve pregovore za rješavanje hrvatskog pitanja uslovljavao insistiranjem na razgraničavanju hrvatske nacionalne teritorije, tako su sada demokrati postavljali kao najvažniji zadatak da se utvrdi šta je srpsko, i to što hitnije, s obzirom na to da se sa hrvatske strane moglo sve češće čuti da se njihovi teritorijalni zahtjevi ne mogu zaustaviti u granicama već obrazovane Hrvatske banovine. Ovdje se očigledno potvrdila jedna istina da se nacionalizam jednih hranio nacionalizmom drugih. Podstaknuta zahtjevima hrvatskog nacionalizma, Demokratska stranka sada sa puno upornosti zahtijeva da Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Vojvodina i Makedonija budu sastavni dijelovi srpske jedinice: Demokrati su isticali da »... organizatori banovine Hrvatske — da uvećaju zlu krv — prostiru sada zahteve na teritoriju čak preostalog dela koji ne može biti drugi nego srpski, već i samom ogromnom većinom Srba u njemu. Samo nepriznavanje Bosne i Hercegovine čak ni onake smanjene kao srpske, ni Vojvodine, zaustavilo je uopšte izvođenje preuređenja zemlje kao celine i jasno obeleženje srpskog dela«.[22])

Napuštanje ideje o četvrtoj, bosansko-hercegovačkoj jedinici, demokrati su zvanično obrazložili u već pomenutom pismu Lj. Davidovića iz 1939. koje je on uputio na adresu Bosanaca i Hercegovaca. U koncepcijama Demokratske stranke Bosna i Hercegovina imala bi kao središnja oblast zemlje sa vjerski i nacionalno izmiješanim stanovništvom ulogu neutralizatora postojećih nacionalizama i istovremeno obrazovanjem posebne bosansko-hercegovačke političko teritorijalne jedinice bilo bi otklonjeno veoma neugodno i teško pitanje teritorijalnog razgraničenja između Srbije i Hrvatske. Uključivanje južne Dalmacije u sastav Bosne i Hercegovine demokrati su objasnili potrebom da se ekonomski zaostala Bosna i Hercegovina brže izvuče iz privredne zaostalosti. Preko Dalmacije ona bi bila otvorena svijetu, a to bi odmah ubrzalo razvitak trgovine.[23]) Teško se oteti utisku da je prava pozadina prijedloga za uključivanje južne Dalmacije u sastav Bosne i Hercegovine bila usmjerena na krnjenje i slabljenje buduće hrvatske jedinice u preuređenoj državi, što bi samo impliciralo dalje komplikacije u srpsko-hrvatskim odnosima.

U kojoj je mjeri bilo snažno protivljenje i sa srpske i sa hrvatske strane da se Bosni i Hercegovini dâ status autonomne jedinice, potvrdio je lično

---

[20]) Isto, str. 219.
[21]) Isto, str. 222.
[22]) *Politika* od 21. 1. 1940.
[23]) Kao napomena 15. Vidi takođe: *Spomenica Ljube Davidovića*, Beograd. Izdanje Glavnog odbora Demokratske stranke, str. 49—50.

Lj. Davidović, kada je iskreno priznao da ideja o autonomiji BiH »nije naišla na odziv ni na jednoj strani«. »I ako izgleda, pisao je Davidović, nema te sile koja bi današnji tok stvari krenula unatrag«.[24]) Davidović je, doista, rekao pravu istinu. Zaista, ni sa jedne strane nije bilo spremnosti da se BiH organizuje kao posebna jedinica. Poslije sporazuma Cvetković-Maček, rastao je otpor unutar Demokratske stranke protiv ideje o autonomnoj BiH i preovladala je tendencija da se odustane od ranije definiranog programa o »složenoj« državi.

Nasljednik Ljube Davidovića na položaju šefa stranke Milan Grol dao je snažan polet nacionalističkim osjećanjima u redovima Demokratske stranke. On se do kraja založio za stvaranje što veće srpske političko-teritorijalne jedinice u čiji je sastav bezuvjetno trebalo da uđe Bosna i Hercegovina. On je to jednom prilikom ovako objasnio: »Jasno je, da je težište cijelog pitanja daljnjeg preuređenja države u Bosni i Vojvodini. Radi Bosne je došlo do sarajevskog atentata i do svjetskog rata. U Bosni je srpski interes tako jak, da je mogao doći u pitanje samo lošom politikom Beograda i neshvaćanjem na vrijeme opasnosti od nepouzdanog stanovišta onih, koji su zaključivali sporazum od 26. kolovoza pr. g., **kao da bi u tom pitanju moglo biti nekog kompromisa.** Kompromisa bi moglo biti samo u slučaju, da su se naveli neki drugi razlozi, a ne isključivo nacionalni, te da se tako motivacijom tražio koji kotar Bosne. Moglo bi biti ispravljanja pod uslovom, ako bi se i sa hrvatske strane na pr. u južnoj Dalmaciji odstupilo od isključivo nacionalnog mjerila.«[25])

Usvajajući tezu o nužnosti da se prvenstveno poslije obrazovanja Hrvatske banovine pristupi odmah obrazovanju srpske banovine, a da se tek poslije toga razmatraju druga pitanja vezana za reorganizaciju države, demokrati su se od tada u potpunosti založili za ostvarenje ideje izražene u paroli »Srbi na okup!«. Oni su od tada ujedinili svoju aktivnost sa najekstremnijim nacionalističkim snagama srpskoga društva. Program je bio velika Srbija. Jedan funkcioner Demokratske stranke odredio je i granice te velike Srbije. »Hrvati i Slovenci, rekao je on na jednom skupu demokrata, imaju sada što stoljećima*) nisu imali, a našu Kraljevinu Srbiju, Kraljevinu Crnu Goru i druge naše kraljevine, zamijenila je gusta magla i neizvjesnost. Razumljivo je dakle, da se javljaju zahtjevi za autonomijom na svim stranama kao da je Jugoslavija pod stječajem. Treba reći jasno i obilježiti, da uz Hrvatsku i Sloveniju postoji jedna jedinstvena srpska zemlja, **čije međe idu od Đevđelije do Subotice i od Timoka neprekidno sve do mora oko Šibenika.**«[26])

Jedna od posljedica sporazuma Cvetković-Maček jeste zaoštravanje sukoba između srpskog i hrvatskog nacionalizma oko pitanja čija je Bosna i Hercegovina. Razvile su se čitave teorije da je Bosna i Hercegovina srpska, odnosno hrvatska. Angažovali su se i pojedini istoričari da bi dokazali jednu ili drugu tezu. Imajući obje nacionalističku polaznu osnovu, prirodno je što su jedna drugu isključivale i kada je jedna strana apodiktički tvrdila da je BiH hrvatska, sa druge strane se uzvraćalo u istoj mjeri ne dajući prostora

---

[24]) Kao u nap. 15. Vidi u *Spomenici Lj. Davidovića*, na str. 50.

[25]) *Obzor* od 14. febr. 1940. god. LXXX, br. 35.

*) Sva navođenja izvora, korišćenih u ovom radu, preuzeta su u autentičnom obliku sa svim jezičkim odstupanjima i eventualnim stilskim nejasnoćama (Prim. autora.)

[26]) *Obzor* od 15. novembra 1939, god. LXXIX, br. 259.

i mogućnosti za bilo kakva druga mišljenja i zaključke. U takvoj atmfoseri postavio se od strane jednog dijela rukovodstva Jugoslovenske muslimanske organizacije, koja je još bila u sklopu Jugoslovenske radikalne zajednice, zahtjev da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice. To je bio pravi izazov i crvena krupa angažovanim srpskim političkim faktorima. Otpočela je čitava akcija protiv takvog zahtjeva i iz drijemeža su probudene najekstremnije nacionalističke organizacije da bi se suprotstavile jednom takvom rješenju. Demokratska stranka u cjelini i posebno njene organizacije u Bosni i Hercegovini davale su ton cjelokupnoj akciji. Argumenti koje su demokrati suprotstavili zahtjevu za autonomijom bili su uglavnom istovetni onima koje su i drugi srpski politički krugovi obavezno isticali: Bosna i Hercegovina su od starine srpske zemlje; Srbi u odnosu prema Hrvatima čine većinu bosansko-hercegovačkog stanovništva; bosanski Muslimani, iako ne toliko nacionalno svjesni kao Srbi i Hrvati, cijelim svojim bićem više naginju Srbima nego Hrvatima i, najzad, za Bosnu i Hercegovinu se lila srpska krv prije prvog svjetskog rata i u tom ratu. Tako je od ranije dalekovidnosti demokrata da BiH kao četvrta jedinica postane faktor srpsko-hrvatskog zbližavanja vjerske tolerancije ostao ogoljeli ekstremni nacionalistički kurs koji je prihvaćen kao jedina alternativa hrvatskim nacionalističkim zahtjevima. Tako je Demokratska stranka, kao srpska politička organizacija, koja je pokušavala da shvati i sagleda svu ozbiljnost hrvatskog pitanja i, s tim u vezi, potrebu preuređenja državnog mehanizma, logikom cjelokupnog načina vođenja politike u zemlji ostala na pozicijama isključivog nacionalizma, kojeg se, doduše, nikada nije sasvim ni odrekla, ali je bar nastojala da ga prilagodi savremenijim stremljenjima života zemlje.

I Demokratska stranka, kao i ostale srpske stranke, nije ostvarila u svojim redovima političko jedinstvo. Unutar Demokratske stranke snažno je djelovalo, naročito uoči drugog svjetskog rata, lijevo krilo stranke. I ljevica Demokratske stranke prihvatila je federalistički konpect države, ali se on razlikovao od onog prijedloga koji je stranačko vođstvo istaklo kad je plediralo da organizacija države bude na trijalističkom principu. To znači da ljevica nije prihvatila prijedlog za stvaranje četvrte, bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice, već je u svom prijedlogu o trijalističkoj organizaciji države polazila od shvatanja o postojanju tri nacionalne individualnosti (srpske, hrvatske i slovenačke), i analogno tome od potrebe stvaranja samo tri federalne jedinice.[27]) Isto tako, ljevica je dala drugačiju ocjenu sporazuma Cvetković-Maček. Baš u trenutku kada je Demokratska stranka otpočela kampanju protiv sporazuma od 26. avgusta 1939, demokratska ljevica je izrazila mišljenje da će se sporazumom ostvariti »...narodne težnje, upravljene u pravcu izgradnje hrvatske državne individualnosti, jačanju hrvatskog i srpskog bratstva te demokratizaciji cjelokupnog života u novoj državnoj zajednici«.[28])

Radikalna stranka, za razliku od Demokratske, nije pridavala toliki značaj pitanju preuređenja države, a također nije bila tako radikalna u napuštanju onog državnog sistema, koji je još Vidovdanski ustav proklamovao. Budući da je bila dugo na vlasti, a isto tako i spremna da i u uslovima šesto-

---

[27]) Dragoslav Smiljanić: *Sećanje na jednu diktaturu,* Beograd 1960, str. 146. Vidi i pomenuto djelo Lj. Bobana, str. 227.

[28]) Ivan Ribar: *Politički zapisi IV,* izd. Prosvete, Beograd 1952, str. 79. U nav. djelu Lj. Bobana vidi str. 229. i 230.

januarskog režima i sistema poslije uvođenja otkroisanog ustava iz 1931. pronađe mogućnost da sebi obezbijedi mandat i saradnju sa dvorom, Radikalna strana nije bila spremna na ozbiljnije i odlučnije zaokrete u postojećoj državnoj strukturi. Ona je, uostalom, i intimnije nego ostale političke stranke bila vezana za postojeći državni sistem. Šestojanuarski režim izvršio je snažan uticaj na pregrupisavanje ranijeg vođstva stranke. Jedan dio ostao je uz dvor i ulazio u vlade diktature. Ostali dio vođstva stranke koncentrisan u Glavnom odboru bio je u opoziciji režimu, ali ni on nije u potpunosti prekidao svoje veze sa dvorom. U postojećem rukovodstvu stranke sve do aprilskog rata nije ostvareno političko jedinstvo. Neslaganja u rukovodstvu stranke dolazila su, na primjer, do izražaja kada je trebalo da Glavni odbor zajednički sa demokratima i zemljoradnicima zauzme stav prema Zagrebačkim punktacijama iz 1932, zatim kada se postavilo pitanje stvaranja jedinstvene političke platforme Udružene opozicije, a i kada su vođeni pregovori Cvetković-Maček. U Glavnom odboru stranke dugi niz godina izdvajao se sa svojim posebnim mišljenjem i stavom Lazica Marković. On je, na primjer, 1933. godine u jednoj izjavi predlagao napuštanje centralističkog ustava iz 1921, tražio sporazum sa HSS i izrazio spremnost da radikali dadu saglasnost »za jednu administraciju raznih pokrajina Kraljevine, koja će biti nadležna za sva lokalna i regionalna pitanja«.[29]) Većina u Glavnom odboru u to vrijeme nije imala tako nešto u programu, ali je Lazica Marković i dalje tolerisan kao član Glavnog odbora. Razbijenost vođstva stranke znatno je doprinijela općenitom smanjenju njenog uticaja u političkom životu zemlje. Zvanično, i poslije uspostave šestojanuarske diktature, Glavni odbor je zastupao unitarističku koncepciju jugoslovenske državne zajednice, ali je sve glasnije naglašavao potrebu organizacije države na samoupravnoj osnovi. Zahtjev za samoupravom u organizaciji vlasti bio je sada kod radikala glavna parola i jedina alternativa postojećoj centralističkoj državnoj organizaciji. Međutim, koncepcija radikala o širokoj samoupravi u ovo vrijeme više se plasirala kao ideja u kojoj je doista teško bilo utvrditi šta je njen stvarni sadržaj, a šta zapravo ona treba da obuhvati, i kakav bi u tom sistemu bio odnos između viših i nižih organa vlasti. Zagrebačke punktacije pružile su također priliku radikalima da se određenije izjasne o problemu reorganizacije države. Insistirajući i dalje na unitarizmu, ali sa decentralizovanom državnom aparaturom, radikali su svoj zahtjev za uspostavu samouprave izrazili dosta uopšteno. Taj stav formulisan je u pismu Ace Stanojevića, šefa Radikalne stranke. Iz pisma se dosta jasno može vidjeti čime radikali nisu zadovoljni, ali kada treba precizirati šta oni žele da izmijene u postojećem državnom i političkom sistemu, tada su dosta neodređeni. Po njihovom mišljenju, centralizam je pao na ispitu uvođenjem šestojanuarske diktature i treba da bude napušten. Ali, ono što radikali nude kao zamjenu centralizmu, veoma je maglovito. To bi bila nekakva samouprava u kojoj se ne mogu razabrati kompetencije najviših i najnižih vlasti.[30]) A i onda kada su radikali podnijeli zahtjev za registraciju svoje stranke, oni su svoj zahtjev za uvođenje samouprave dosta neodređeno definisali. Taj stav doslovno je glasio: »Državnu upravu i državnu administraciju treba tako organizovati da se pojedinim krajevima stvori mogućnost da mogu uređivati svoje potrebe lokalnog ili regionalnog karaktera. Stranka smatra načelo samoupra-

[29]) Navedena doktorska teza T. Stojkova str. 247.

[30]) Ljubo Boban: *Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija (1931—1933).* Historijski zbornik, Zagreb, god. XV, 1962, str. 29.

ve širokih razmera kao najbolji sistem državne uprave u smislu narodnih želja i potreba.«[31]) Može se s pravom konstatovati da općenito pitanje preuređenja države radikalima nije bilo prvorazredno pitanje. Bitnije je bilo stvoriti mogućnost ponovnog dolaska stranke na vlast, stoga su oni, kao svoj najvažniji zahtjev, postavili borbu za uspostavom normalnih političkih prilika u zemlji, tj. težnju da se ponovno ostvari parlamentarni režim vladavine. Radikali se nisu mnogo bavili pitanjem nove administrativne podjele zemlje kao da su postojećom bili zadovoljni.[32]) Za razliku od njenih partnera u Udruženoj opoziciji, Demokratske i Zemljoradničke stranke, koji su u svom programu istakli kao prvenstven zadatak ukidanje oktroisanog ustava iz 1931, zatim raspuštanje senata i skupštine koje su konstituisane prema tom ustavu, Glavni odbor Radikalne stranke nije imao program dubljih promjena u državnom sistemu i gajio je nadu da se može obezbijediti vlast i bez temeljitijih izmjena šestojanuarskog režima. Pošto Udružena opozicija ostvari vlast, prema ocjeni radikala, može tek tada sa pozicija vlasti pristupiti izmjenama institucija ranijeg režima.[33])

Pregovori Cvetković-Maček, koji su počeli u prvoj polovini 1939. bili su prilika da stranke u opoziciji istupe sa nešto određenijim svojim programima. Međutim, Glavni odbor Radikalne stranke ni tada nije iznio svoj jasan, određen i precizan koncept u pogledu reorganizacije države. Samo jedan govor potpredsjednika stranke M. Trifunovića u Sarajevu unio je nešto više svjetla u razumijevanje pojma »široka samouprava«, što su, inače, radikali obavezno isticali ako »credo« cjelokupne svoje buduće politike. Trifunović je tom prilikom rekao o problemu samouprave, pored ostalog, sljedeće: »Dajmo pravo narodu pa da se za svoje socijalne, prosvjetne i mnoge materijalne stvari sakupite ovdje u Sarajevu pa da riješavate, brigu brinete i sami se mučite i izjadikujete. Nemojte misliti kada mi radikali kažemo »najšire samouprave« da su to ove trice koje se zovu banovinska samouprava. Treba ovdje u jednoj skupštini, nekakvoj recimo provincijskoj, da sjedi fes do šešira, pa da se debatuje o svemu što se tiče Bosne i Hercegovine. Ali pazite: bez ikakvog uštrba za cjelinu za državnu cjelinu«.[34]) U istom govoru Trifunović je pokazao

---

[31]) Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića - Pižona, kut. 24.

[32]) U memoarima I. Meštrovića na dva mjesta se spominje da je Aca Stanojević bio pristalica stare administrativne podjele zemlje kakva je bila u Srbiji prije ujedinjenja. Na str. 225. nav. memoara Ljuba Davidovića govori se o tome da je Stanojević bio za »ono uređenje kako je bilo prije Ujedinjenja, na kotareve, okruge, i tako dalje. On jaši na onome, kako se prisajedinio Pirot, pa poslije Staru Srbiju i Makedoniju«. A na str. 226. i 227. Meštrović navodi da mu je kralj Aleksandar lično rekao o programu Ace Stanojevića sljedeće: »Pred koji dan mi je bio (A. Stanojević — moja primjedba) kao bajagi, da me upozna s njihovim mišljenjem (Srbijanske opozicije — moja primjedba), on to zove »zaključcima«, a onda je počeo, da mi drži predavanje o srpskoj tradiciji, o »zavjetnoj misli«, o *uređenju zemlje na kotareve i okruge, dok nije prešao na to kako treba ukinuti Vardarsku, Dunavsku i Zetsku banovinu i sve sliti sa Srbijom*« (Podvukao — N. Š.). I. Meštrović: *Uspomena na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, str. 225, 226. i 227.

[33]) Ivan Meštrović navodi u svojim memoarima jedan podatak iz koga se može zaključiti da je kralj bio potpuno obaviješten šta se u krugu srbijanske opozicije poduzimalo, jer ga je navodno u tome lično obavještavao A. Stanojević. To mjesto glasi: »U čemu su se složili, molim Vas govorio je Kralj Meštroviću. (Odnosi se na srpske političke stranke u opoziciji — moja primjedba). U ničemu. Poznati su mi njihovi razgovori. Stari Aca mi ih donosi kroz kapidžik«. Navedeni memoari I. Meštrovića, str. 226.

[34]) *Jugoslovenski list* od 15. aprila 1939.

razumijevanje za težnje Muslimana da žive zajedno u jednoj administrativnoj političkoj jedinici. Međutim, i ovog puta izostao je prijedlog radikala o konkretnoj reorganizaciji države, prvenstveno u pogledu njene političko-teritorijalne podjele.

Svoju kritiku sporazuma od 26. avgusta 1939. Glavni odbor Radikalne stranke postavio je sa gledišta cjelokupnih interesa države, kako ih je, naravno, on shvatao. Prema ocjeni radikala, srpski interes je ugrožen stvaranjem Hrvatske banovine. Posebno je pitanje, po njihovom mišljenju, što se uopšte ideja jugoslovenstva dovodi u pitanje, i što se sporazumom raspirio hrvatski nacionalizam. Sporazum od 26. avgusta otvorio je, prema stanovištu Glavnog odbora Radikalne stranke, srpsko pitanje i posebno zaoštrio i otežao pitanje razgraničenja buduće srpske jedinice.[35]) Međutim, radikali su i ovog puta za rješenje hrvatskog pitanja ponudili više maglovite fraze, a manje konkretan i jasan program. Oni sugeriraju takvo državno uređenje »u kome bi se Srbi i Hrvati i Slovenci mogli nesmetano razvijati u plemenskoj utakmici na svakom polju u materijalnom i duhovnom životu, sa potpunim poštivanjem prošlosti i narodnih osobina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali ovo može biti samo u jednoj snažnoj državi i u režimu slobode, pravde i jednakosti«.[36]) Ostajući na principu unitarizma i bitnim odredbama Vidovdanskog ustava, Glavni odbor Radikalne stranke nije, kao Demokratska, i neke druge stranke, toliko insistirao na stvaranju srpske banovine kao svojevrsnog pandana (pendanta) Hrvatskoj banovini, koliko mu je bilo stalo do revizije nekih odredbi Sporazuma od 26. avgusta 1939.

U pogledu položaja Bosne i Hercegovine, Glavni odbor Radikalne stranke ostao je na stanovištu njene parcelizacije, odnosno postojeće administrativne podjele. Time je, po njegovom mišljenju, obezbijeđena ekonomska i politička pomoć srpskog dijela stanovništva. Zajedno s ostalim strankama srpske građanske opozicije, radikali su neopozivo isticali dominantno srpsko obilježje Bosne i Hercegovine. Stav radikala prema pitanju autonomije Bosne i Hercegovine bio je na liniji srpskih nacionalističkih krugova. Oni su prihvatili ideju o formiranju jedinstvenog srpskog fronta. Na to su bili podtsaknuti, naročito raspoloženjem svojih pristalica u Bosni i Hercegovini. Instruktivna su u tom pogledu pisma pristalica Radikalne stranke iz Bosne i Hercegovine koja su oni i nekoliko godina prije sporazuma od 26. avgusta upućivali Lazici Markoviću, a koji je inače prihvatio sporazum Cvetković-Maček i bio stalno u opoziciji u Glavnom odboru Radikalne stranke.[37]) U pismima oni su tražili da Srbi, koji su razbijeni u niz političkih stranaka i organizacija, obrazuju jedinstven srpski front. Insistirali su također da se izdjejstvuje »kod Svetog Sinoda da svi sveštenici, naročito u Bosni vode samo srpsku propagandu, a ne da se dele po svim partijama, a ovo je za srpstvo najveća opasnost jer

---

[35]) Kao napomena 19, str. 234.

[36]) Kao napomena 19, str. 234.

[37]) Na jednoj konferenciji radikala u N. Sadu Lazica Marković dao je svojim pristalicama sljedeću ocjenu sporazuma Cvetković-Maček: »Vi ste svjedoci najskorijih događaja međunarodnih. Vidjeli ste da je za kratko vrijeme nestalo Čehoslovačke i Poljske, a Dunavskim Basenom raspravljaju se razni problemi koji obuhvataju i Jugoslaviju. Protiv toga neće ustati nijedan patriota. Sporazum je potreban s gledišta međunarodnog. On je zatvorio vrata svim intervencijama i smicalicama sa strane i on je doveo u Beograd Hrvate«. *Jugoslovenski list* od 31. oktobra 1939.

gube veru u sve...«[38]) U jednom pismu iz Mostara sugerirano je rukovodstvu radikala »da se muški i srpski spram gospode iz HSS istupe, i da im se rekne da sve zemlje izvan Hrvatske za Srbe i za srpski narod su kao Elzes i Lotaringija za Francuze. Vi gospodo iz Srbije, kad bi nas komadali bez našeg pitanja, mi bi vas pobili i ustanak digli, koji bi bio mnogo strašniji od Nevesinjskog«.[39]) A na Zemaljskoj konferenciji radikala u Beogradu, koju je sazvao Lazica Marković, u decembru 1939, predstavnici iz Bosne i Hercegovine oštro su se suprotstavili zahtjevu JMO da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice. Jedan govornik rekao je da Srbi iz Bosne imaju »iste poglede na autonomiju kao i na pokojnu Austriju. Vi ste čitali u štampi mnogobrojne rezolucije bosanskih Srba u kojima se lepo kaže: hoćemo slogu da budemo sa majkom Srbijom. Mi smo vaši, vi ste naši.«[40]) Ilustraciju raspoloženja radikala u Bosni pružala je i rezolucija Okružnog odbora Radikalne stranke u Tuzli, u kojoj se Glavnom odboru predlaže »da se povede akcija protiv svih pokušaja za autonomiju Bosne, jer bi to bilo smišljeno rasturanje srpskih oblasti«. »Bosanski Srbi, kaže se u rezoluciji, neće dozvoliti da ih neko odvoji od gordog Beograda i Drina ne može biti granica između Srbije i Srba u Bosni i Hercegovini«.[41]) A Okružni odbor Radikalne stranke u Sarajevu donio je na jednoj svojoj sjednici odluku da se svim organizacijama stranke u Bosni i Hercegovini uputi poslanica sa parolom »Srbi na okup«.[42]) Prema tome, radikali u Bosni i Hercegovini nisu bili izvan akcije svih onih političkih i nacionalističkih organizacija da se spriječi uspostavljanje Bosne i Hercegovine kao autonomne jedinice i da se obezbijedi uključenje njene teritorije u srpsku jedinicu. Treba konstatovati da je samo postavljanje na dnevni red pitanja uređenja Bosne i Hercegovine, kao autonomne političko-teritorijalne jedinice, uticalo na to da se privremeno unutar srpskih građanskih stranaka pojavi tendencija o potrebi prevazilaženja partijskih razlika i da se u redovima stranačkih pristalica pokrene općenito pitanje stvaranja jedinstvenog srpskog političkog fronta. Zanimljiva je, više kao indikator određenog raspoloženja i nastojanja, vijest koju je u decembru 1939. objavio »Jugoslovenski list«, o Mostarskoj akciji za političku koncentraciju Demokratske stranke, Jugoslovenske nacionalne stranke, Jugoslovenskog narodnog pokreta »Zbor«, Narodne radikalne stranke i Saveza zemljoradnika. Predstavnici ovih stranaka u Mostaru, u uslovima teške međunarodne situacije i izuzetnih prilika u zemlji, s obzirom na reorganizaciju države, apeluju »na vodstvo svih naših partija i pokreta da se u ovome duhu i cilju izdignu i izmire, da odbace sve što je lično i što ih razdvaja te da se ujedine i slože u jedan narodni blok, jer smatramo da se u današnjim teškim prilikama samo na taj način može sa pouzdanjem poći u susret sudbanosnim događajima za spas jedinstva i naše jugoslovenske otadžbine«.[43])

---

[38]) Arhiv Jugoslavije, Zbirka Lazice Markovića, kut. 2, Pismo Periše Čizmića iz Zavidovića od 28. 8. 1937.

[39]) Isto. Pismo Đorđa Dragića iz Mostara od 4. juna 1936.

[40]) *Delo* od 24. dec. 1939.

[41]) *Jugoslovenski list* od 11. novembra 1939.

[42]) *Jugoslovenski list* od 24. oktobra 1939.

[43]) *Jugoslovenski list* od 22. decembra 1939. — U *Jugoslovenskom listu* od 28. decembra 1939. godine ova vijest je bila demantovana. Međutim, to ne mijenja činjenicu da je stvarno unutar srpskih političkih faktora u Bosni postojalo jedno nastojanje da se u to vrijeme prevaziđe partijsko-politička podijeljenost. To je, uostalom, najpotpunije izražavao Srpski kulturni klub, koji je okupljao pristalice

Mandator krune u vođenju pregovora sa V. Mačekom i ujedno šef Jugoslovenske radikalne zajednice D. Cvetković neodređeno se izjašnjavao u pogledu statusa Bosne i Hercegovine u preuređenoj državnoj zajednici. U jednoj izjavi on je o tome pitanju rekao, pored ostalog, sljedeće: »Problem Bosne i Hercegovine zavisi uglavnom od Srba i muslimana, od njihovog shvatanja i njihovog zajedničkog rada«. I dalje: »U pogledu Bosne išlo se pogrešnim putem. Ja mislim da je taktika bila hrđava«.[43a]) Međutim, postoji jedan Nacrt uredbe o organizaciji i uređenju buduće srpske jedinice koji je, po svoj prilici, rađen uz suglasnost D. Cvetkovića, jer su u njegovoj izradi učestvovali pravni stručnjaci koji su kao Cvetkovićevi ljudi bili zastupljeni i u izradi Sporazuma od 26. avgusta 1939. U prvom članu ovog Nacrta utvrđena je teritorija buduće srpske jedinice. Taj član glasi: »Banovina Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska spajaju se u jedno pod zajedničkim imenom Srpske zemlje, čije je sedište u Skoplju. Današnje banovine se pretvaraju u oblasti, zadržavajući svoje nazive i svoje sedište«.[44]) U dnevnoj štampi i izjavama pojedinih političara moglo se naslutiti da se vrše predradnje za izradu jednog takvog prijedloga. Tako je »Slobodna misao« pisala na temu obrazovanja buduće srpske banovine, pored ostalog, sljedeće: »Današnje srpske banovine sa sjedištima Cetinje, Skoplje, Niš, Sarajevo, Banja Luka i Novi Sad — bi se imala obrazovati kao oblasti sa oblasnom samoupravom i delokrugom najmanje onolikom, koliko su i imale oblasne samouprave iz doba vidovdanskog ustava«. Isti list dao je i ovo objašnjenje: »Prema vijestima iz Beograda rad na obrazovanju srpske i slovenačke banovine privode se kraju. U srpskoj banovini uvode se županije sa sjedištima dosadašnjih banovinskih mjesta. Tako ćemo imati županijska mjesta: Cetinje, Sarajevo, Banja Luka, Skoplje, Niš i Novi Sad«.[45]) Postojale su i druge indicije da su vršene pripreme za obrazovanje srpske jedinice, i to uz saglasnost D. Cvetkovića. To nas upućuje da zaključimo da ni Jugoslovenska radikalna zajednica, doduše veoma oslabljena istupanjem iz stranke Stojadinovićeve političke grupe, nije predviđala stvaranje četvrte, bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice, već je u programu imala stvaranje posebne srpske jedinice, i to u takvom teritorijalnom opsegu koji je mogao zadovoljiti i najekstremnije srpske nacionalističke grupacije.

Stojadinovićeva politička grupa, koja se poslije istupanja iz jugoslovenske radikalne zajednice ubrzo konstituisala kao posebna politička stranka pod nazivom Srpska radikalna stranka, odbacila je sporazum od 26. avgusta kao

---

pojedinih srpskih građanskih političkih partija; U Zenici je, na primjer, 3. decembra 1939. na skupštini predstavnika srpskih kulturno-prosvjetnih i nacionalnih društava upućen poziv svim Srbima »bez obzira na političku pripadnost da se odreknu političkih neslaganja i da svi zajedničkim silama rade protiv autonomije«; U Banjoj Luci bila je pokrenuta takođe slična akcija »za okupljanje svih Srba, bez obzira na političku pripadnost«. — Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Popisnik XVII, fasc. 10/1, kut. 6.

[43a]) *Jugoslovenski list* od 31. marta 1940.

[44]) Cio tekst Nacrta uredbe o obrazovanju srpske zemlje objavio je Lj. Boban u svom djelu *Sporazum Cvetković-Maček* na str. 412—418. F. Čulinović u djelu *Jugoslavija između dva rata*, II knjiga, Zagreb 1961, objavio je na str. 168—170 nekoliko njenih članova. Boban navodi da je primjerak Nacrta dobio na korištenje od dra Vase Čubrilovića, koji je opet Nacrt dobio 1943. od Dragiše Cvetkovića, što samo ide u prilog pretpostavci da se je Nacrt radio uz saglasnost D. Cvetkovića. Vidi nav. djelo Lj. Bobana, str. 314.

[45]) *Slobodna misao*, br. 48, god. XVII, od 17. decembra 1939.

neprihvatljiv za Srbe, jer je po njihovoj ocjeni »... srpski narod ostao bez mora, bez ove svoje životne potrebe i bez miliona svojih vernih sinova odvojenih od majke Srbije. Deoba Bosne i Hercegovine i pripajanje jednog njihovog dela Banovini Hrvatskoj, stvorili su u tim krajevima i kod pravoslavnih i kod muslimana veliko nezadovoljstvo. Ako Hrvati traže ujedinjenje Hrvata, onda to isto pravo moraju imati i Srbi«.[46]) U skladu sa ovakvom procjenom situacije, Stojadinovićeve pristalice istakle su parolu »Srbi na okup«, prihvatile ideju o stvaranju srpske jedinice i odbacile one prijedloge za stvaranje autonomije BiH.

Analiza djelatnosti Glavnog odbora Radikalne stranke u rješavanju složenog problema reorganizacije države upućuje na zaključak da su radikali, u poređenju sa svojim partnerima u Udruženoj opoziciji, najmanje evoluirali od sistema državne organizacije koju je utvrdio prvo Vidovdanski, a kasnije oktroisani ustav. Upravo, vrlo neodređeni programatski stavovi ove stranke u pitanju reorganizacije države, a posebno dosta maglovito formulisane ideje »širokih samouprava« veoma određeno dokazuju da radikali nisu našli snage da raskinu sa postojećim sistemom i da su ih i palijativne reforme u tom pitanju sasvim zadovoljavale. U koncepcijama radikala o preuređenju države, kada se postavljalo pitanje Bosne i Hercegovine, nije bilo mjesta za uspostavljanje posebne bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice. Oni su prihvatili parcelizaciju bosansko-hercegovačkog teritorija i za njih se u tom pogledu postavio centralni zadatak da obezbijede presudan politički i ekonomski uticaj srpske buržoazije. I onim političkim organizacijama koje su svojevremeno tvorile jedinstvo sa Glavnim odborom Radikalne stranke, kao što su Jugoslovenska radikalna zajednica, a zatim Stojadinovićeva Srpska radikalna stranka, bila je neprihvatljiva ideja o stvaranju četvrte, bosansko-hercegovačke teritorijalno-političke jedinice. I one su teritoriju Bosne i Hercegovine smještale u sastav srpske političko-teritorijalne jedinice.

Zemljoradnička stranka je unutar svojih redova teško ostvarivala jedinstveno stajalište u pogledima na centralno pitanje koje je dominiralo u odnosima između Seljačko-demokratske koalicije i srpske građanske opozicije. To je, bez sumnje, pitanje preuređenja države na novim ustavnim temeljima. Baš elemenat razjedinjenosti uticao je na to da Zemljoradnička stranka kao cjelina ne iznese svoje poglede na buduću organizaciju države kada su to učinile ostale stranke u opoziciji. U vodstvu Zemljoradničke stranke u vrijeme kada su objavljene Zagrebačke punktacije, i poslije, evidentne su bile tri tendencije: ljevica s Drag. Jovanovićem na čelu, desnica predvođena M. Gavrilovićem i centar sa šefom stranke J. Jovanovićem-Pižonom na čelu.[47]) Jedino je ljevica Zemljoradničke stranke, koja je samostalno istupala, iako je bila organizaciono vezana za Stranku, zauzela određen stav prema problemu preuređenja države, i to u svome odgovoru na Zagrebačke punktacije »Istina o zagrebačkoj punkciji«. U ovom dokumentu zemljoradnička ljevica je zastupala federalističku koncepciju državne organizacije. To je, u stvari, trijalistički koncept, pošto je država, prema ovom prijedlogu, trebalo da bude organizirana u tri glavne oblasti: srpsku, hrvatsku i slovenačku, u čijim okvirima mogli su da se ujedine pojedini krajevi »prema slobodno izraženoj volji pojedinih zainteresovanih krajeva, a s obzirom na narodno istorijsku tradi-

[46]) Arhiv Jugoslavije, fond Milana Stojadinovića, fascikl 37.
[47]) Kao napomena 13, str. 251.

ciju, geografske i ekonomske pogodnosti«.[48]) Prema tome, ni zemljoradnička ljevica nije pokazivala razumijevanja za svu složenost problema Bosne i Hercegovine u državnoj zajednici i nije imala u vidu stvaranje posebne autonomne bosansko-hercegovačke jedinice, već njeno priključivanje »glavnim« oblastima koje su ili hrvatske ili srpske ili slovenačke. Međutim, šef stranke J. Jovanović-Pižon imao je i svoj prijedlog o preuređenju države, koji se približio federalističkoj koncepciji. Prema tom prijedlogu, državu bi trebalo podijeliti u četiri oblasti, i to: 1) Srbija sa Vojvodinom, Srijemom, Makedonijom, Novom Crnom Gorom i Peć sa Sandžakom; 2) Bosna i Hercegovina sa tzv. Starom Crnom Gorom, Katunskom i Riječkom nahijom, Dubrovnikom i Kotorom do Makarske; 3) Hrvatsku treba da sačinjavaju postojeća Primorska i Savska banovina; 4) Slovenija u teritorijalnom okviru Dravske banovine.[49]) Odmah pada u oči da se ovakvom administrativnom podjelom na prvom mjestu želi obezbijediti presudan uticaj srpskog etničkog elementa u prve dvije oblasti, a prijedlog o obrazovanju treće oblasti sveo bi Hrvatsku u njen uži okvir.

Prijedlozi Zemljoradničke stranke o preuređenju države bili su općenito negdje na sredini onoga što su tražili demokrati i radikali. To je nekako bilo i u skladu sa mjestom, ulogom i stvarnim političkim uticajem koji je stranka kao cjelina imala u političkom životu zemlje. U nekim pitanjima bili su bliži radikalima, jer su tražili da se mimoiđe faza prethodnog usaglašavanja stanovišta unutar Udružene opozicije u pitanju unutrašnje reorganizacije države i da se i bez toga stvori zajednički blok sa Seljačko-demokratskom koalicijom, i to prvenstveno u onim pitanjima koja su prihvatljiva za sve grupe, a da se pitanje preuređenja države ostavi za docnije, tj. pošto Blok dođe na vlast. Prema nacrtu zajedničke platforme o saradnji srpske opozicije sa Seljačkom demokratskom koalicijom koji je izradila Zemljoradnička stranka, obje strane su saglasne u prihvatanju zajedničke države, monarhijskog oblika vladavine, dinastije Karađorđevića i u ostvarivanju političkih i građanskih sloboda. Prema ovom nacrtu, o unutrašnjoj organizaciji države odlučila bi većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca. Tako bi se onemogućila majorizacija. Prema tome, Zemljoradnička stranka prvo prihvata saziv ustavotvorne skupštine, koja bi razmatrala osnovne principe buduće reorganizacije države, a ne da se prije saziva skupštine sporazumno već utvrde osnovne tačke o toj reorganizaciji.[50])

Razjedinjenost Zemljoradničke stranke i težnja da sebi obezbijedi ulazak u aparat vlasti, došli su do izražaja i u njihovom stavu prema sporazumu Cvetković-Maček. S jedne strane, podržali su sporazum i posredstvom svog predstavnika, Branka Čubrilovića, uzeli učešća u vladinoj kombinaciji, a s druge strane, isticali su da je ulazak Čubrilovića u vladu njegova lična inicijativa. Ljevica Zemljoradničke stranke nije se saglasila sa ulaskom predstavnika zemljoradnika u vladu Cvetković-Mačekovu, i neposredno poslije toga, ova grupa, predvođena D. Jovanovićem, i organizaciono se odvojila od Saveza zemljoradnika i obrazovala posebnu stranku pod nazivom Narodna seljačka

---

[48]) Kao napomena 30, str. 27.

[49]) Kao napomena 30, str. 26. i 27.

[50]) Kao napomena 17, str. 277.

stranka.[51]) U vođstvu Zemljoradničke stranke prećutno je došlo do izražaja nezadovoljstvo sporazumom od 26. avgusta 1939, i to posebno neslaganjem sa obimom teritorije Hrvatske banovine i kompetencijama koje je ona dobila. To je svom snagom izbilo na površinu kada se zaoštrio problem oko Bosne i Hercegovine, i kada je stranka trebalo da zauzme stav u pogledu prijedloga da se bosansko-hercegovački prostor organizuje kao posebna političko-teritorijalna jedinica. Vođstvo Zemljoradničke stranke energično se protivilo obrazovanju četvrte, bosansko-hercegovačke jedinice i insistiralo je da se što hitnije stvori srpska jedinica u koju je bezuvjetno trebalo uključiti Bosnu i Hercegovinu. U tom smislu oni su razvili živu aktivnost u Bosni i Hercegovini. Srpsko obilježje Bosne i Hercegovine za Zemljoradničku stranku nijednog trenutka nije dolazilo u pitanje. U jednoj rezoluciji konferencije Zemljoradničke stranke za Bosnu i Hercegovinu, koja je donesena još 1937, to je snažno naglašeno. To mjesto u rezoluciji doslovno glasi: »U pitanju Bosne i Hercegovine za nas je ulaskom oslobodilačke srpske vojske u naš zavičaj 1918. ispunjena vekovna težnja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini da se ujedini s braćom iz Srbije, Crne Gore i ostalih srpskih zemalja. Zbog ove težnje narod se u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. veku nekoliko puta dizao na ustanak, Crna Gora vodila 5 a Srbija 3 svoja najkrvavija rata. Na tom pitanju počeo je 1914. veliki svetski rat. Imajući sve to u vidu smatramo da niko nije ovlašćen sa srpske strane ma šta da menja na već stvorenom odnosu Bosne i Hercegovine bez pripita 1,200.000 njihovih Srba.«[52]) Na zborovima koje je organizirala Zemljoradnička stranka u Bosni i Hercegovini, poslije sporazuma Cvetković-Maček, postavljani su odlučno zahtjevi da se obrazuje što hitnije srpska jedinica, pošto se tako najbolje mogu spriječiti bilo kakvi pokušaji sa autonomijom Bosne i Hercegovine. Na jednom takvom zboru u Zenici jedan član Glavnog odbora Saveza zemljoradnika zahtjev za obrazovanje srpske jedinice formulisao je sljedećim riječima: »Na izbore nećemo ići sve do onda dok ne stvorimo i srpsku jedinicu, čiji će sabor zasjedati u carskom Dušanovom Skoplju, a zajednički parlament imat ćemo u Beogradu. Nema više autonomije niti daljnjeg cijepanja države, jer je država iznad svega«. U daljem svom govoru ovaj funkcioner Zemljoradničke stranke napomenuo je da je 1600 Srba-Bosanaca, koje je predvodio vojvoda Vlatko Vuković poginulo braneći Srbiju, i time dokazalo da su Bosna i Hercegovina isto što i Šumadija, pa je na kraju rekao i sljedeće: »Nikakvog preuređenja na štetu Srba više nema, a konačno uređenje i obrazovanje srpske jedinice sa sjedištem u Skoplju obavit će se doskora, ali svakako prije izbora. U tu banovinu Srbiju ući će sve srpske zemlje izvan današnje banovine Hrvatske i Slovenije.«[53]) Slična ili gotovo istovetna stanovišta izrazila su i sreska i

---

[51]) Kao napomena 19, str. 242. i 245. Dr Branko Čubrilović prihvatio je sporazum od 26. avgusta 1939. i po njegovom mišljenju Sporazum je bio popularan u narodu Bosne i Hercegovine: »Šta više na terenu gdje sam se zadržavao zadnjih dana po službenom poslu, sporazum i po svojoj unutrašnjoj i po svojoj spoljašnjoj strani smatra se kao jedino spasavajuće djelo za državu i za njen pravilan razvoj«. *Jugoslovenski list* od 20. oktobra 1939. — Međutim, na jednom zboru u Šumadiji Čubrilović je izjavio da »srpska Bosna« želi da sa Srbijom »ostanemo jedno: ostajemo Srbi svuda i svagdje«. *Jugoslovenski list* od 21. novembra 1939.

[52]) Arhiv Jugoslavije, Zbrika J. Jovanovića, kut. 32.

[53]) *Obzor* od 14. februara 1940, god. LXXX, br. 35. U svojim bilješkama J. Jovanović navodi da je u jednom razgovoru sa princom Pavlom na njegovo pitanje

okružna rukovodstva organizacija Zemljoradničke stranke u Bosni i Hercegovini. Tako je Okružni odbor Saveza zemljoradnika u Sarajevu odbacio ideju autonomije Bosne i Hercegovine kao vještačku konstrukciju kojom se samo želi stvarati nezadovoljstvo u oblasti buduće srpske jedinice.[54]) A Sreski odbor Saveza zemljoradnika u Tuzli u svojoj rezoluciji konstatovao je i to da je diskusija »o autonomiji Bosne i Hercegovine bespredmetna jer je po načelu narodnosti izraženom u sporazumu Bosna i Hercegovina podijeljena na srpski i hrvatski dio, pa nikome ko želi sporazum nije u interesu da stvara bezrazložno nezadovoljstvo. U nerazdvojnoj zajednici sa Srbijom i ostalim srpskim zemljama Srbi iz Bosne vide ostvarenje zavjetnih težnji i mogućnosti demokratizacije . . .«.[55])

Jugoslovenska nacionalna stranka, neposredni izdanak režima šestojanuarske diktature, čije je vođstvo izražavalo interese određenog kruga srpskog građanstva, svoje stanovište o pitanju preuređenja države izrazila je u nekoliko navrata. U svom proglasu, poslije kongresa u junu 1936, stranačko vođstvo nalazilo je polaznu osnovu državnog uređenja u ustavu iz 1931, koji »daje sve mogućnosti zdravom nacionalnom i socijalnom napretku i nacionalnom razvoju političkog života«. Stranka je, polazeći od devize jedan narod — jedna država, zastupala unitaristički princip organizacije države, odakle je polazio i ustav od 1931. Međutim, nastojanje JNS da se približi Udruženoj opoziciji i prilagodi njenom programu uticalo je da po ugledu na radikale unese u svoj program zahtjev za decentralizacijom vlasti i prihvati prijedlog za proširivanjem kompetencija banovinskih uprava koje bi preuzele na sebe »staranje za privredne, socijalne, zdravstvene, kulturne i saobraćajne interese banovine i njenog stanovništva«. Centralnim organima vlasti preostalo bi da vode samo opću državnu politiku.[56]) I u rezoluciji JNS od 25. marta 1939. insistiralo se na jugoslovenskom unitarizmu, ali u uslovima dekoncentracije državne vlasti, tj. u decentralizaciji državne uprave i uspostavljanju samouprave. Na sporazum sa Hrvatima stranačko vođstvo pristajalo je pod uslovom da će se ». . . ostaviti van diskusije bitni principi države kao što su Monarhija, Dinastija, narodna odbrana, integritet, granica i kao državne celine i osigurati građanske i političke slobode i parlamentarna vladavina«. U skladu sa zahtjevima Radikalne i, donekle, Zemljoradničke stranke, vođstvo JNS uslovljavalo je preuređenje države neodložnim prethodnim usvajanjem »političkih zakona, u prvom redu izbornog zakona«.[57])

U rezoluciji od 17. septembra 1939. vođstvo JNS dalo je svoje mišljenje o sporazumu Cvetković-Maček. Interesantno je utvrditi da se u rezoluciji iznosi dosta umjerena kritika Sporazuma, kojim je, prema toj ocjeni, uspostavljen provizorij u državi, jer je hrvatsko pitanje izdvojeno iz kompleksa cjelokupnih državnih pitanja, što može da izazove samo nove potrese i sukobe,

---

da li je Udružena opozicija nudila Mačeku velike teritorijalne ustupke, on odgovorio: »Niko od nas nije ništa nudio a naša je uvek bila Vojvodina, Srbija, Juž. Srbija, Crna Gora i Bosna . . .« Pošto mu je Pavle u daljem razgovoru iznio da je spreman da Primorsku i Savsku banovinu i eventualno Dubrovnik dade u sastav Hrvatske banovine, Jovanović mu je odgovorio da oni, tj. Udružena opozicija, nisu spremni ni Dubrovnik da daju . . . Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića, kut. 32. Razgovor J. J. sa princom Pavlom od 16. marta 1939.

[54]) *Jugoslovenski list* od 11. novembra 1939.

[55]) Isto, od 19. novembra 1939.

[56]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, popis. 17, kut. 21, fascikl 4, red. br. 16.

[57]) Isto, kut. 59, fascikl 4.

a u referatu šefa stranke koji je prethodio donošenju rezolucije, najoštrije je osuđen nepopustljiv stav HSS u pogledu njenih teritorijalnih pretenzija i izraženo neslaganje sa granicama Hrvatske banovine. Mačeku je prigovoreno da se u toku vođenja pregovora rukovodio »da ne samo nijedan srez u kome je većina Hrvata već da i nijedan srez u kome su u podjednakom broju Hrvati i Srbi ne ostane van banovine Hrvatske«. Isto tako upućena je kritika HSS da u toku vođenja pregovora nije poštovala ideju ravnopravnosti i da u tom pogledu nije dala dokaze dobre volje i stoga se i nije desilo »da se bar jedan srez sa većinom Hrvata ostavi van banovine Hrvatske. Recimo srez Mostar. Jer je vama svima dobro poznato da je Mostar od vajkada centar i žiža srpske kulture. U Mostaru su morali i Turci da svoje listove i spise štampaju i ćirilicom i pored svoje turske azbuke«. Ipak, pomirljiv ton rezolucije JNS o sporazumu Cvetković-Maček uslijedio je vjerovatno pod pritiskom predstavnika ove stranke iz Slovenije i Bosne i Hercegovine. Zvanično se to objasnilo potrebom da se u teškoj međunarodnoj situaciji skine s dnevnog reda hrvatsko pitanje.[58])

U Bosni i Hercegovini još dok su se vodili pregovori između Mačeka i Cvetkovića, predstavništvo JNS podržavalo je takvu inicijativu, jer je stalo na stanovište da je sporazum između Hrvata i Srba nužan posebno zbog teške međunarodne situacije pošto bi rat »u koji bi ušli sa ogorčenim i nezadovoljnim Hrvatima mogao doneti katastrofu«.[59]) Gajila se nada da će Bosna i Hercegovina tim sporazumom dobro proći. Podrška pristalica JNS u Bosni i Hercegovini sporazumu Cvetković-Maček isključivala je mogućnost obrazovanja Bosne i Hercegovine kao zasebne autonomne jedinice. Bosna i Hercegovina nije, prema ovoj ocjeni, imala uslova za autonoman status, jer i ne predstavlja teritoriju sa »posebnim državnim pravom, pošto ne čini nikakvu posebnu, ni etničku, ni ekonomsko-privrednu, ni saobraćajnu, pa u sadanjim granicama čak ni istorisku celinu«.[60]) Sa strane predstavnika JNS u Bosni i Hercegovini iznosile su se najpesimističkije prognoze ukoliko bi Bosna i Hercegovina dobila autonoman status, jer u »toj nezreloj autonomiji Bosna bi umesto instrumenta srpskohrvatskog spajanja postala gnezdo paklenog razdora i trzavica, koji bi konačno zatrovali i odnose cele zajednice«.[61]) Iznosile su se i prognoze druge vrste kao, na primjer, da bi autonomna Bosna i Hercegovina bila »jedina mogućnost da se za nekoliko koljena unaprijed odgodi amalgamisanje blizu milijuna muslimana sa Hrvatima ili sa Srbima. Autonomna Bosna je jedini teren, gdje bi otimanje oko tih muslimana stalno podjarivalo mržnju i svađu Srba i Hrvata i gdje bi blagodati takvog stanja po muslimane kod ovih provociralo želju, da se nikad ne opredjeljuju nacionalno. Autonomna Bosna bila bi jedina prilika da neka od uvriježenih srpskih ili hrvatskih grupa apeluje na pomoć svojih saplemenika i njihovoj etničkoj jedinici i time izazove nedogledne sukobe. Autonomna Bosna produžila bi u

---

[58]) Isto, kut. 21, fascikl 5.

[59]) Dobroslav Jevđević: *Bosanski Srbi i autonomija Bosne — Memoar o anacionalnim i razornim elementima politike dr M. Spahe.* Štampano kao brošura bez oznake mjesta i godine izdanja, str. 3.

[60]) Isto, str. 4.

[61]) Isto, str. 15. — Sličnu misao izrazio je svojevreemno i Milan Srškić, dugo godina lider radikala u Bosni i Hercegovini. On je smatrao da bi uspostava autonomije u zemlji stvorila »antagonizam i mržnju, što bi bilo u stanju da uništi ovu našu državu . . .« — Vidi: Milan Srškić, *Spomenica*, Sarajevo 1938, str. 196.

vječnost fatalnu politiku ključeva i podjelu vlasti, sukobe oko amblema i nastojanje za hegemoniziranjem Srba ili Hrvata.«[62])

Predstavništvo JNS u Bosni i Hercegovini podržalo je sporazum Cvetković-Maček, saglasilo se sa parcelizacijom bosansko-hercegovačkog teritorija, jer »ono što je u Bosni hrvatsko, treba ostati hrvatsko, gdje narod želi da bude u sastavu banovine Hrvatske, nitko mu to od nas nikada uskratiti neće« ali s druge strane, »kako su Srbi uvažili želju Hrvata, tako isto Hrvati ne treba da se miješaju u pitanje uređenja srpskog dijela zemlje«.[63]) Podršci JNS u Bosni i Hercegovini sporazumu od 26. avgusta 1939. bio je, pored ostalog, cilj da se Jugoslovenska muslimanska organizacija što više izoluje u političkom životu.

Dok se Glavni odbor JNS razilazio sa organizacijom JNS u Bosni i Hercegovini u pogledu načelne ocjene sporazuma Cvetković-Maček, ipak su i jedni i drugi bili saglasni u neprihvatanju zahtjeva za uspostavu autonomne Bosne i Hercegovine i zajednički su postavili zahtjev da se preostali dio Bosne i Hercegovine priključi srpskoj jedinici. Na skupštini JNS u Tuzli šef JNS Petar Živković istakao je da njegova stranka neće dozvoliti da se cijepa Bosna od Srbije i da granica na Drini odvaja jednu od druge, pošto je tu »... granicu srpska vojska oborila jednom za uvijek. Ako se zemlji misli dobro, ne treba nikakve unutrašnje granice, jer su granice naše države krvlju zalivene u ratovima od 1912. do 1918. Kad se ide putem stvaranja autonomnih jedinica, onda treba pitati cio narod, jer je Banovini Hrvatskoj pripao veliki broj kotara pravoslavnih«.[64]) Plenarni odbor JNS za Sarajevo prihvatio je ovo gledište šefa svoje stranke. U jednom telegramu P. Živkoviću oni traže da Glavni odbor stranke povede najodlučniju borbu protiv svakog pokušaja na stvaranju autonomne Bosne i Hercegovine i rasparčavanju srpskih oblasti. Bosna i Hercegovina, kaže se u telegramu, »kao četvrta banovina, bila bi uništenje svih tekovina krvavih borbi i teških žrtava Srbije i bosansko-hercegovačkih Srba, ognjište razdora između braće raznih vjera, izvor teških potresa za cijelu državu. Drina više nikada ne smije postati granica između Bosne i Srbije«.[65]) Prirodno je što su se, stoga, organizacije JNS Bosni i Hercegovini aktivno pridružile akcijama drugih političkih stranaka i nacionalističkih organizacija koje su povele borbu protiv svih pokušaja da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice.

Srpski kulturni klub duboko nezadovoljan stranačko-političkom pocijepanošću srpskog građanstva, uključio se aktivno u politički život zemlje u trenutku kada se i praktično postavilo pitanje preuređenja države, preuzimajući pri tome ambiciozan zadatak da ujedini sve srpske političke faktore u jedinstven front srpskog naroda.[66]) U tome je Klub uglavnom iscrpljivao svu svoju djelatnost, a sam naziv »kulturni« bio je obična fasada. Glavnu riječ u radu

---

[62]) *Jugoslovenski list* od 7. novembra 1939. Vidi članak pod naslovom »Zašto je g. Jevđević protiv autonomije«.

[63]) *Jugoslovenska pošta* od 3. novembra 1939.

[64]) *Obzor* od 14. novembra 1939, br. 260, god. LXXIX.

[65]) *Obzor* od 10. novembra 1939.

[66]) Zašto Srbi treba da se ujedinjuju, Klub je često objašnjavao u svom glavnom organu »Srpski glas«. U broju 3, god I »Srpskog glasa« dato je o tome sljedeće objašnjenje: »Srbi ustaju zato što su svesni da su oni ne samo glavni tvorci Jugoslavije, nego i danas glavna snaga njena i što osećaju da su danas kad ih niko nizašto ne pita, državi potrebniji nego ikad.« A u broju 3. od 4. jan. 1940. »Srpski glas« je pisao: »Ma gde Srbin bio, ma kojoj političkoj stranci pripadao, mora biti a sad naročito, prvo Srbin. Sad je došlo krajnje vreme srpske sloge«.

Kluba imao je izvjestan broj istaknutih predstavnika srpske građanske inteligencije, uglavnom univerzitetskih profesora. Ako bi se u najkraćim crtama željelo definisati program Kluba, on bi se onda mogao izraziti u paroli »Srbi na okup«! Parola »Srbi na okup!«, koju su prihvatile vodeće srpske stranke i nacionalističke organizacije trebalo je da bude utuk na već stvoren i dosta jedinstven front Hrvata, koji je našao svoj puni izraz u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Isticalo se da Srbi ne istupaju prema Hrvatima jedinstveno i stoga oni »kao i Hrvati na odnose Srbi-Hrvati treba da gledaju ne sa stranačkog već nacionalnog stanovišta. Sve srpske stranke ne treba bezuslovno da se stope u jednu opštu srpsku stranku, ali moraju imati isti nacionalni program«.[67]) Potreba da Srbi budu jedinstveni, u krugu rukovodstava Kluba objašnjavala se i time da Srbi kao najbrojniji dio stanovništva zemlje imaju ujedno i najviše državničkog iskustva pa im stoga i pripada rukovodeća uloga u očuvanju države i njenog jedinstva.[68])

Parola »Srbi na okup!«, najglasnije izgovorena u Srpskom kulturnom klubu, dobila je tek tada svoj puni značaj kada je ostvaren sporazum Cvetković-Maček i kad je, prema Sporazumu, obrazovana Hrvatska banovina. To je bio povod da organ Kluba, »Srpski glas«, piše »... kad se obeležava hrvatska etnička celina onda neminovno mora da se obeleži i srpska etnička celina. Kad se postavlja hrvatsko pitanje neminovno se postavlja i srpsko pitanje«.[69]) Rješenje srpskog pitanja nalazilo se u zahtjevu da se obrazuje srpska banovina koja bi bila protuteža već stvorenoj Hrvatskoj banovini. Ali buduća srpska banovina u koncepcijama Kluba trebalo je da bude ništa manje već oživotvorenje ideje o Velikoj Srbiji u okviru jugoslovenske države, što je bio uvijek program najekstremnijih srpskih nacionalista. Ona je trebalo da se prostire na cijelom onom području koje nije obuhvaćeno Hrvatskom banovinom, izuzev teritorije Dravske banovine. Pa i više od toga jer, na primjer, Srpski kulturni klub nije se složio što je Dalmacija sa Dubrovnikom ušla u sastav Hrvatske banovine. »Srpski glas« je pisao da je pravo »... bezumlje počinjeno ovim i ovakvim sporazumom između Zagreba i Niša (aluzija na Cvetkovića — moja primjedba) kojim se naša dalmatinska i dubrovačka obala, a to će reći primorje Bosne i Hercegovine izdvaja iz svog prirodnog sklopa i dodeljuje onamo kamo ono nije nikada pripadalo i čemu su se svesni Dalmatinci oduvek protivili«. I dalje na istu temu: »... srpski narod od pamtiveka naseljava Dalmaciju, i tu se održao kroz sve vekove ratovanja. Da smo mi Dalmatinci bili i ostali Srbi, to dokazuje cela naša istorija kao i naš folklor, naša tradicija, naša patrijarhalna narodna kultura, naše narodno pesništvo, naša porodična prezimena, nazivi predela, polja, brda ...«. U skladu s ovakvim mišljenjem o nacionalnom obilježju Dalmacije su i pozivi Kluba upućeni Dalmatincima putem svoga glasila da se ujedine i da svoj pogled usmjere prema Beogradu, i tu se okupe »oko svog pravog domaćeg ognjišta«.[70])

Bosna i Hercegovina bila je područje izuzetnog interesa Srpskog kulturnog kluba. Tu je Klub nastojao razviti aktivnost usmjerenu prvenstveno na okupljanje i ujedinjavanje Srba. Unutar svojih organizacija koje je stvarao u Bosni i Hercegovini, Klub je razvijao političko-predavačku aktivnost, širio

---

[67]) *Srpski glas* br. 1, god. I, od 16. nov. 1939.
[68]) Isto od 21. dec. 1939.
[69]) Isto od 7. dec. 1939. Iz predavanja Slobodana Jovanovića održanog u Srpskom kulturnom klubu pod naslovom »Jugoslovenstvo u prošlosti i budućnosti«.
[70]) *Srpski glas* od 4. aprila 1940.

propagandu protiv aspiracija HSS na teritorij Bosne i Hercegovine i nastojao suzbiti sve one akcije koje su bile usmjerene na oživljavanje ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine. U Bosanskoj krajini aktivno je djelovao Oblasni odbor Srpskog kulturnog kluba, čiji je predsjednik bio dr Stevo Moljević, advokat u Banjoj Luci. Program ovog odbora predviđao je ne samo okupljanje Srba Bos. krajine već i onih koji su živjeli u Lici, Baniji, Kordunu i sjevernoj Dalmaciji. Ideji autonomije Bosne i Hercegovine ovaj odbor nastojao je da se suprotstavi zahtjevom za očuvanjem statusa quo, a to se, prije svega, odnosilo na područje tadašnje Vrbaske banovine. Oblasni odbor Kluba je u skladu sa mišljenjem Srpskog kluba u cjelini čitav problem Bosne i Hercegovine ocjenjivao sa stajališta interesa srpskog dijela stanovništva Bosne i Hercegovine. Otvoreno se naglašavalo da samo u postojećoj političko-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine, odnosno, konkretnije, srpski dio stanovništva u Bos. krajini može da se afirmira i dalje razvija u okviru Vrbaske banovine jer »već danas u Banjoj Luci Srbi imaju relativnu većinu. Vremenom će imati i apsolutnu.«[71]) U tom svjetlu, Srpskom kulturnom klubu Bos. krajine Sarajevo nije prihvatljivo kao političko sjedište Bosne i Hercegovine, koji je vještački centar, »sjedište bošnjakluka« i u kome većinu predstavlja muslimanski i hrvatski dio stanovništva. Misao autonomije Bosne i Hercegovine u shvatanjima Srpskog kluba u »otvorenoj je protivnosti s našom nacionalnom i državnom misli« i autonomna Bosna i Hercegovina, uz to sa sjedištem u Sarajevu, odvojila bi Srbe BiH od Srbije, a to bi neminovno usporilo nacionalno-politički i ekonomsko-kulturni razvitak srpskog dijela stanovništva ove pokrajine.[72])

Poslije potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček, Srpski kulturni klub razvio je općenito veću aktivnost. To se odnosilo i na Bosnu i Hercegovinu. Zajedno sa Narodnom odbranom, Klub je imao vidnu ulogu u mobiliziranju srpskog javnog mnjenja da se onemoguće akcije za uspostavu Bosne i Hercegovine kao autonomne jedinice, kategorično naglašavao srpsko obilježje bosansko-hercegovačke teritorije i neopozivo tražio uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav buduće srpske jedinice. Srpski kulturni klub nije odricao potrebu sporazuma sa Hrvatima, ali je polazio od stanovišta da ne treba »nikad ostaviti srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Slavonije Banovini Hrvatskoj«.[73]) Kada se pozivao na historijska prava Srbije na Bosnu i Hercegovinu, Klub je polazio i od shvatanja da su i bosanski Muslimani dio srpskog stanovništva islamske vjeroispovijesti. Muslimani, po ovoj ocjeni, isto kao i Srbi govore najčistijim srpskim jezikom, upravo Vukovim jezikom, istog su rasnog tipa (dinarskog), kao i Srbi, i tako, konačno, sa Srbima pravoslavne vjeroispovijesti predstavljaju dvije trećine bosansko-hercegovačkog stanovništva.[74])

Pošto je sporazumom Cvetković-Maček izvršena nova parcelizacija bosansko-hercegovačkog teritorija, u redovima Srpskog kluba u Bos. krajini postalo je aktuelno pitanje stvaranja srpske banovine u čijim granicama bezuvjetno treba da se nađe i Bosna i Hercegovina. Tako je na jednoj skupštini u Banjoj

---

[71]) Dr. Stevan Moljević: *Uloga i značaj Vrbaske Banovine*, Banja Luka 1939, str. 15. O istom pitanju Moljević je održao predavanje Srpskom kult. klubu u Banjoj Luci 30. jan. 1939.

[72]) Isto, str. 14.

[73]) *Srpski glas* od 1. 2. 1940.

[74]) Isto od 7. dec. 1939.

Luci koju je organizirao Srpski kulturni klub donesena rezolucija u kojoj se pomenuti zahtjev ovako precizira: »Kao što su Srbi u Krajini dali svoje živote za sjedinjenje sa Srbijom tako će ih dati protiv svakoga, tko ih pokuša od Srbije odvojiti kakvom god međom ili granicom«.[75])

Svojim programom o velikoj Srbiji i još više svojom praktičnom djelatnošću, Srpski kulturni klub je postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih stremljenja. Istaknuti srpski građanski intelektualci, kakav je u to vrijeme bio Slobodan Jovanović ili Vladimir Ćorović, upotrijebili su svoj ugled univerzitetskih profesora u službu jedne krajnje uskogrude nacionalističke akcije. Srpski kulturni klub postao je žarište šovinističkih strasti. Međutim, ovakva djelatnost Srpskog kulturnog kluba nije ostala nezapažena i bez oštre kritike od strane napredne javnosti. Posebno oštra, smjela i konstruktivna kritika, upućena izravno na adresu Slobodana Jovanovića, tadašnjeg predsjednika kluba, izašla je iz pera naprednog publiciste M. Miloševića. To je ujedno bila kritika rada Srpskog kluba kao cjeline. Umjesto da Slobodan Jovanović, pisao je Milošević, u trenutku najoštrijih sukoba hrvatskog i srpskog nacionalizma kaže »reči mudrosti, trpeljivosti i sloge« on se baš tada angažuje »na stvaranju velikog srpskog fronta protiv Hrvata« dozvoljavajući da se »pokriva njegovim imenom jedan besmisleni nacionalizam proizvod nedozrelih mozgova jednog Dr. Vasića, Dragoslava Stranjakovića i Slobodana Draškovića...« Znatan broj rukovodećih ličnosti Srpskog kulturnog kluba, kao i lično S. Jovanović, koji su razvili intenzivnu akciju na stvaranju srpskog nacionalističkog fronta, svojevremeno su se bili angažovali na propovijedanju integralnog jugoslovenstva koje, po Miloševićevom mišljenju, nije ništa drugo nego »...kamuflirano velikosrpstvo klike i koterije u Beogradu koji su hteli da večito zadrže povlašćen položaj u zajedničkoj Jugoslaviji«.[76])

Djelatnost Srpskog kulturnog kluba na ostvarivanju ekstremnog nacionalističkog programa i ujedinjavanju srpskih građanskih političara dobila je podršku u srpskim građanskim političkim strankama i nacionalističkim organizacijama.[77]) Odbori Srpskog kulturnog kluba koji su se od 1939. ubrzano stvarali, okupljali su predstavnike raznih srpskih političkih stranaka, a ponajviše predstavnike srpske građanske inteligencije. To je samo potvrđivalo jednu istinu da je Klub svojim programom i praktičnom djelatnošću izražavao potrebe toga dijela srpskog društva.

Jednim dijelom zasluga je Srpskog kulturnog kluba, koji je ujedinio svoju aktivnost sa Narodnom odbranom i drugim nacionalističkim organizacijama što se intenzivirao politički život u Bosni i Hercegovini i što je organizirano pružen otpor novim teritorijalnim zahtjevima HSS, a isto tako i zahtjevu JMO i drugih muslimanskih kulturnih i vjerskih organizacija da se Bosni i Hercegovini dâ status autonomne jedinice. Događaji u vezi s akcijom na uspostavljanju autonomije Bosne i Hercegovine neposredno su uticali da brojne srpske organizacije i nacionalistička društva privremeno ostvare ak-

---

[75]) *Obzor* od 14. nov. 1939.

[76]) Miloš M. Milošević: *Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću...*, Beograd 1940, str. 12, 14. i 15.

[77]) Jovan Jovanović - Pižon, šef Saveza zemljoradnika podržao je inicijativu Srpskog kulturnog kluba na duhovnom ujedinjavanju Srba i s tim u vezi pisao da »razbijenost među Srbima poslednjih godina kao i razbijenost duhova u državi postakla je jedan krug Srba da osnuju Srpski kulturni klub i uzmu zadatak ponovnog ujedinjavanja duhova među Srbima bez ikakve političke pozadine«. Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića - Pižona, kut. 44/211.

cionu saradnju.[77a]) Tako je na inicijativu Savjeta svih srpskih nacionalnih i kulturnih udruženja organizovan sabor Srba u Doboju u decembru 1939, na kome je donesen zaključak da je autonomija Bosne i Hercegovine neprihvatljiva solucija za srpski dio stanovništva Bosne i Hercegovine i da je jedina alternativa uključivanje Bosne i Hercegovine u srpsku političko-teritorijalnu jedinicu.[78])

Narodna odbrana, kao nacionalističko udruženje, između dva rata nije se konstantno eksponirala u političkoj aktivnosti. Neposredno poslije prvog svjetskog rata, ona je nalazila dodirne tačke sa Organizacijom jugoslovenskih nacionalista i Udruženjem četnika, jer su se svi oni našli udruženi u zajedničkim političkim akcijama. Svoje učešće u značajnijim političkim događajima Narodna odbrana željela je da predstavi kao svojevrsnu nacionalnu misiju i tada je obavezno isticala da nastupa kao vanstranačka organizacija.[79]) Međutim, pravi smisao njene aktivnosti bila je odbrana državno-političkog sistema kako onog koji je utvrdio Vidovdanski ustav, tako isto i onog koji je proklamirala šestojanuarska diktatura. Značajnu ulogu imala je Narodna odbrana u razbijanju radničkog pokreta, koji se kao plima razvio odmah poslije rata.[80]) Ona je udruživala svoje akcije sa sličnim nacionalističkim organizacijama protiv hrvatskog nacionalnog pokreta. Iako je, za razliku od četničkih udruženja, imala u svojim redovima izvjestan broj Hrvata i Slovenaca, ipak su u njenim organizacijama imali glavnu riječ srpski nacionalisti, i udruženje, kao cjelina, djelovalo je u krajnjoj liniji kao oruđe srpskog nacionalističkog pokreta. Dugi niz godina na čelu Narodne odbrane bio je četnički vojvoda Ilija Trifunović-Birčanin, koji je izvjesno vrijeme rukovodio i četničkim udruženjem. Povremeno izolovanje Narodne odbrane iz političkog života i orijentacija na prosvjetiteljsku i kulturnu djelatnost, staranje o školovanju djece poginulih ratnika i sl. nije samo značilo i napuštanje njene osnovne misije da djeluje kao sastavni dio srpskog nacionalističkog pokreta. U svim krupnijim događajima u političkom životu predratne Jugoslavije, na parlamentarnim izborima, prilikom uspostavljanja šestojanuarske diktature, u događajima poslije marseljskog atentata, u anti konkordatskoj akciji i dr. Na-

---

[77a]) Na vijest »Hrvatskog dnevnika« od 24. decembra 1939. o obrazovanju u BiH »Srpskih narodnih vijeća« Uprava policije u Sarajevu obavijestila je Bansku upravu da u Sarajevu nije još tako nešto stvoreno i ujedno konstatovala da »...Srbi budno prate razvoj polemike po pitanju autonomije BiH...«, i određen dio srpskog građanstva »stalno ističe želju da bi trebalo ipak pristupiti formiranju jednog saveza Srpskih i Jugoslavenskih društava u Sarajevu koji bi u slučaju ponovnog pokretanja pitanja autonomije od strane Muslimana i Hrvata mogao jedinstveno i vidljivo istupiti protivu takova pokušaja«. — Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Drinske banovine, Pov. br. 270/40, od 18. 1. 1940. Dalje: ABH, FDB.

[78]) Vidi: Dana Begić, *Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, *Prilozi* IRP — Sarajevo, br. 2, 1966, str. 187.

[79]) U prvom broju časopisa *Narodna odbrana*, u uvodnoj reči redakcije, naglašena je opštenacionalna uloga ove organizacije na sljedeći način: »Narodna odbrana je najpozvanija da omogući preobražaj, ona je u stanju da se uzdigne nad svojim ličnim i partijskim interesima i da stvari gleda sa opšte narodnog i državnog interesa. Delo Ujedinjenja u mnogome je njeno delo« — *Narodna odbrana*, br. 1, god. I, od 1. maja 1926.

[80]) Svoju antikomunističku djelatnost Narodna odbrana u prvim godinama poslije svjetskog rata otvoreno ističe u svom glasilu. Čitamo: »Odmah poslije svršenog rata ona (Narodna odbrana — moja primjedba) je digla svoj moćni i organizovani glas u borbi protiv komunizma i veliki deo njene zasluge ima u tome što je crna kob rušenja preletela preko naše glave, zadavši joj relativno malo potresa i štete«. — *Narodna odbrana*, br. 1, god. I, od 1. maja 1926.

rodna odbrana je na izvjestan način učestvovala sa stalnom željom da se predstavi kao organizacija, koja djeluje u opštenacionalnom interesu. Isto tako i u vrijeme donošenja sporazuma između Cvetkovića i Mačeka Narodna odbrana nije izostala u svojoj aktivnosti. Ona je ispoljila najveću aktivnost na ujedinjavanju brojnih srpskih nacionalističkih udruženja i bila inicijator stvaranja Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava u Sarajevu.[80a]) U tome je imala u potpunosti podršku Srpskog kulturnog kluba, jer su se oboje našli na zajedničkom zadatku stvaranja jedinstvenog srpskog političkog fronta. Upravo događaje u vezi sa sporazumom od 26. avgusta 1939. Narodna odbrana je željela da iskoristi radi prevazilaženja partijske podijeljenosti među Srbima. U vezi sa zahtjevom Jugoslovenske muslimanske organizacije za autonomijom Bosne i Hercegovine, Središnji odbor Narodne odbrane suprotstavio se izdvajanju te pokrajine kao posebne političko teritorijalne jedinice i dao punu podršku akciji srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini poručujući im da »Srbi iz tih mučeničkih pokrajina naših bez obzira na veroispovest bilo muslimanski ili pravoslavni budu uvereni da Srbi iz Srbije, a naročito Narodna odbrana, koja ih je dobro upoznala u danima mučnim i krvavim neće nikad zaboraviti da su oni zbog svoje legendarne privrženosti Srbiji i zbog pomaganja njene istorijske misije izdisali na kolju, vešalima i tamnicama.«[81]) U Bosni i Hercegovini organizacije Narodne odbrane svesrdno su se angažovale u akciji »Srbi na okup!«. U nizu mjesta Bosne i Hercegovine Narodna odbrana je ujedinila svoju akciju i s predstavnicima pravoslavnog sveštenstva u pripremanju i organiziranju protestnih skupština.[81a]) Na skupštinama su donesene protestne rezolucije protiv stvaranja autonomne Bosne i Hercegovine.[82]) U svim protestnim rezolucijama provijavala je osnovna misao: Bosna i Hercegovina su srpske zemlje i predstavnici srpskih nacionalnih i patriotskih udruženja ostaju vjerni ideji jedinstva sa Srbijom; Autonomija

[80a]) Uprava policije u jednoj depeši obavještava Ministarstvo unutrašnjih poslova o stvaranju »Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava« na inicijativu Narodne odbrane i konstatuje da je zadatak »Savjeta...« »intenzivan rad na jaačnju srpske nacionalne misli, čuvanje srpskog nacionalnog obilježja BiH, kao i rad na produbljavanju svih odnosa sa ostalim srpskim pokrajinama,dakle protiv autonomije«. ABH, FDB, Pov. DZ, br. 270/1940.

[81]) *Politika* od 15. novembra 1939. Izjava predsjednika Glavnog odbora Narodne odbrane, Ilije Trifunovića - Birčanina.

[81a]) Prema jednom izvještaju Komande II armijske oblasti, u Tuzli je bilo osnovano »Srpsko narodno veće« na čelu sa episkopom zvorničko-tuzlanskim Nektarijem Kruljom. Ovo »veće« predstavilo se kao vanstranačko i okupljalo je »viđenije Srbe pod lozinkom 'Srbi na okup!' Sednice se održavaju u dvorcu episkopa i pristup je slobodan samo sa njegovom posetnicom«. AVII, Popisnik XVII, k. 6, 48/2.

[82]) Navedeni članak Dane Begić, str. 187. — U Rezoluciji Srpskih nacionalnih društava u Sarajevu koju je potpisalo ukupno 13 organizacija i udruženja među kojima je Narodna odbrana imala jednu od najistaknutijih uloga, kategorično je izraženo neslaganje sa prijedlogom da se BiH izdvoji kao posebna četvrta banovina. U rezoluciji je, pored ostalog, rečeno da »...svi Srbi Bosne i Hercegovine, odgovoriće sa odlučnim i bezuslovnim: Ne, i svaki pokušaj sprovođenja u život takve namjere slomiće se na najodlučnijem otporu bosansko-hercegovačkih Srba, o čijoj jedinstvenosti u ovakvoj borbi ako im se ona nametne, ne smije niko da bude u sumnji«. — *Jugoslovenski list* od 14. novembra 1939. — I Oblasni odbor Narodne odbarne u Banjoj Luci suprotstavio se osnivanju bosansko-hercegovačke banovine i izrazio mišljenje da je »...pitanje samouprave za ove krajeve riješeno osnivanjem Vrbaske banovine, a dalje razvijanje ove samouprave uredićemo sa Beogradom, bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva... Cijepanje ili pripajanje Vrbaske banovine ili Sarajevu ili Zagrebu teško bi povredilo interese njenog stanovništva, a državu oslabilo i izvrglo iskušenju«. *Jugoslovenski list* od 14. novembra 1939.

Bosne i Hercegovine znači rasparčavanje Srbije i Srba; uspostava autonomije Bosne i Hercegovine — to je vraćanje na granice od 1914.[83]) Ponovilo se i u ovim događajima ono što su političke stranke uvijek činile kada su željele da ostvare neki svoj cilj. Poslužile su se nacionalističkim i sličnim organizacijama i udruženjima koje su zaglušnom bukom željele da stvore jednu političku psihozu koja pogoduje raspaljivanju nacionalističkih strasti. Takvom akcijom trebalo je iznuditi odgovarajuća politička rješenja.

Cjelokupna aktivnost srpskih političkih stranaka i nacionalističkih organizacija, usmjerena protiv uspostave autonomije Bosne i Hercegovine, nužno se mora ocjenjivati u vezi sa stavom i držanjem Hrvatske seljačke stranke prema tom istom pitanju. Hrvatska seljačka stranka, čiji su teritorijalni zahtjevi prema Bosni i Hercegovini u određenoj mjeri bili zadovoljeni uspostavom Hrvatske banovine, energično je bila protiv toga da se preostali teritorij Bosne i Hercegovine uključi u sastav buduće srpske banovine. Otuda s njene strane fleksibilniji odnos prema zahtjevu Jugoslovenske muslimanske organizacije da Bosna i Hercegovina dobija autonoman status, ali samo prema onom njenom dijelu koji nije ušao u sastav Hrvatske banovine. Takva alternativa učinila se rukovodstvu HSS oportunijom nego uključenje preostalog dijela BiH u sastav srpske banovine. No, to ništa bitnije nije uticalo da HSS nastoji u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme različitim putevima ojačati svoj politički uticaj, posebno u muslimanskom dijelu stanovništva. Ona u relativno kratkom vremenu stvara mrežu muslimanskih organizacija HSS, obrazuje nove odbore Seljačke sloge i Seljačkog radiše. Istovremeno HSS u brojnim objavljenim tekstovima ne zaboravlja da naglašava hrvatska istorijska prava na veći dio Bosne i Hercegovine.[84]) Pri svemu tome politička taktika HSS uslovljena je bila činjenicom da je hrvatski dio stanovništva Bosne i Hercegovine predstavljao manjinu. Taj odnos mogao se izmijeniti tek pridobijanjem muslimanskog stanovništva za svoju politiku. I kada se od strane srpskih političkih faktora isticalo pravo Srbije na Bosnu i Hercegovinu, između ostalog i zato što je srpski dio stanovništva Bosne i Hercegovine predstavljao relativnu većinu, Hrvatska seljačka stranka pokušavala je, pored ostalog, naći rješenje budućeg položaja BiH u izjašnjavanju stanovništva putem plebiscita. Plebiscit bi bio put da se Hrvatskoj banovini pripoje oni bosansko-hercegovački srezovi u kojima bi se većina stanovništva izjasnila za priključenje Hrvatskoj, a preostali srezovi pripojili bi se srpskoj jedinici.[85])

---

[83]) *Srpski glas*, br. 2, god. I, od 23. novembra 1939. U ovom broju »Srpskog glasa« objavljeni su tekstovi rezolucija Srba bihaćkog sreza, Bos. Gradiške, Srba iz Doboja i ratnih dobrovoljaca iz Sarajeva i sarajevskog sreza.

[84]) Štampa je registrovala osnivanje i reorganizaciju većeg broja odbora HSS u Bosni i Hercegovini, i to osobito za 1939. i 1940. Muslimanske organizacije HSS osnivane su, na primjer, u to vrijeme u srezu Bugojno (Gračanici, Voljevcu, Odžaku, Dobrošinu), u srezu Rogatica (općina Sokolovići i Tetina), Foči, Čaglići (srez Bos. Krupa), Livnu; U mjestima Cazinske krajine izvršena je reorganizacija ranijih odbora HSS. Zabilježena je zatim pojačana aktivnost HSS u nizu mjesta BiH kao, na primjer, u Prozoru, Žepču, Zenici i dr. Samo od januara 1939. pa do marta 1940. povećao se broj ogranaka Seljačke sloge od 754 na 1.072, i to naročito na području Bosne i Hercegovine. — Vidi: *Obzor* od 26. februara 1940, 19. aprila 1940. i 26. avgusta 1940. Zatim *Jugoslovenski list* od 14. novembra 1939. i 31. marta 1940.

[85]) Bariša Smoljan, istaknuti rukovodilac HSS i ministar u vladi Cvetković-Maček na jednom zboru pristalica HSS u selu Visići (Stolački srez) izrazio je svoje čuđenje što su Muslimani u tolikoj mjeri nezadovoljni podjelom Bosne na dva dijela »a nisu se brinuli upravo kad su priznali ustav od 1931. kad je Bosna bila podijeljena na četvero«. On je tada također rekao da se predstavnici srpskih političkih

Srpske nacionalističke zahtjeve u odnosu na Bosnu i Hercegovinu pothranjivala je već sama činjenica što HSS, i poslije obrazovanja Hrvatske banovine, nije prestala da ističe svoje nove teritorijalne pretenzije i na područje Bosne i Hercegovine. U tom duhu je i jedna Mačekova izjava poslije postignutog sporazuma sa D. Cvetkovićem »da će Hrvatska biti onako velika, kako je veliku hoće narod...« i s tim u vezi komentar »Hrvatskog naroda« da »ono što vrijedi općenito za Hrvate i Srbe vrijedi i za pojedine kotareve u kojima oni žive. Pri tome naročito mislimo na Bosnu, Bačku i Baranju gdje će tamošnji narod trebati pitati i poslušati njegovo mišljenje o tome, kome želi ići. To nije nikakvo cijepanje, nego organizovanje državne zajednice«.[86]) Jedan dio Muslimana pristalica HSS potpirivao je ovakve kalkulacije HSS. Ukoliko bi došlo do plebiscita, pisala je »Muslimanska svijest«, »udruženi katolici i muslimani mogli bi dobiti za Hrvatsku osim onih 13 srezova, što su već danas u Hrvatskoj... prostom većinom muslimana i katolika ili samih muslimana još i ove kotareve: Bihać, Cazin, Visoko, Zenica, Tešanj, Žepče, Gračanica, Tuzla, Zvornik, Kladanj, Rogatica, Sarajevo, Višegrad, Foča i Čajniče. Uz to i Jajce, Srebrenica, Maglaj, Doboj i Vlasenica«.[87]) Srpski nacionalistički pokret zvonio je na uzbunu kada su se i poslije sporazuma Cvetković-Maček sa nezvanične hrvatske strane čuli glasovi da se granice, tek stvorene Hrvatske banovine, treba da zaustave na rijeci Bosni, i da se i takva solucija prihvaća sa njihove strane kao svojevrsna žrtva, pošto bi i na preostalom području Bosne i Hercegovine ostao »veliki broj Hrvata islamske vjeroispovijesti koji nastavaju u kompaktnim masama mnoge kotare. Istočno od rijeke Bosne ostalo bi i Sarajevo u kojem Srbi dolaze tek na treće mjesto, nakon muslimana i katolika. Uz to treba imati na umu da će kod konačnog preuređenja države Srbi zadržati i dalje dominantan položaj u državnom centru, pa je pravedno da se Banovini Hrvatskoj to nadoknadi na drugi način...«[88]) Nasuprot paroli »Srbi na okup!«, sa strane hrvatskih nacionalista čuli su se prijedlozi da se u Bosni i Hercegovini »Hrvati islamske i katoličke vjere ujedine u jedinstven front za zajedničku obranu zajedničkih interesa«. To se isticalo kao akutna potreba pošto se »iz dana u dan množe dokazi, da će Bosna biti kamen kušnja u daljnjem razvitku političke situacije«.[89])

I hrvatski nacionalisti poduzimali su izlete u prošlost sa očiglednom političkom tendencijom sračunatom na to da se zadovolje konkretna politička

---

stranaka »opiru autonomiji Bosne i Hercegovine« a da HSS traži »...ako cjelovita Bosna ne može dobiti svoje granice u sastavu banovine Hrvatske da se voljom naroda odluče pojedini kotarevi kome će da pripadnu, ili banovini Hrvatskoj ili drugoj strani«. — *Jugoslovenski list* od 17. novembra 1939.

[86]) *Jugoslovenski list* od 24. oktobra 1940.

[87]) Citirano prema *Jugoslovenskom listu* od 16. novembra 1939.

[88]) *Obzor* od 30. juna 1940. Još u toku pregovora Cvetković-Maček objavljena je zajednička »Deklaracija Hrvatskih muslimana akademičara pitomaca »Narodne uzdanice«, kulturno akademskog društva »August Šenoa«, Sveučilišnog pododbora Matice Hrvatske, Udruženja sveučilištaraca«, u kojoj se pored ostalog ističe da BiH u sklopu Hrvatske zauzima odlučujući položaj, glavno uporište hrvatske teritorije i odmah zatim daje ovakva tvrdnja: »BiH je etnički hrvatska zemlja. Domaće muslimansko i katoličko-hrvatsko pučanstvo sačinjava većinu nad doseljenim vlaško-pravoslavnim i srpskim elementom. Baš u istočnoj Bosni snažan pojas muslimanskih Hrvata živa je granica našeg etničkog teritorija na Drini. Muslimanski su Hrvati najčišći rasni dio hrvatskog naroda«. AVII, Popis. XVII, kut. 21, fas. 5, red. br. 8.

[89]) *Obzor* od 9. februara 1940.

rješenja i to postigne na način srpskih nacionalista i apodiktički su »dokazivali« isključivo hrvatsko istorijsko pravo na Bosnu i Hercegovinu, tj. da velika većina stanovništva Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te u Bosni i Hercegovini »od pamtivjeka predstavlja hrvatsku većinu«, da nikad »starosjedilačko pučanstvo« tzv. turske Hrvatske nije bilo pravoslavno«, da »Trojednica te Bosna i Hercegovina čine nerazdruživu cjelinu, a da i antropološki dokazi idu u prilog tvrdnji da su Muslimani i Hrvati jedne iste etničke skupine i sl.[90])

Prema tome, jedan nacionalistički program isključivao je drugi, a to u uslovima nacionalno i vjerski podijeljenog bosansko-hercegovačkog stanovništva je samo produbljavalo antagonističke odnose i dalo maha nacionalnim ekstremizmima i sa srpske i sa hrvatske strane. U takvoj situaciji je muslimanski dio stanovništva, koji je, inače, u najvećem svom broju nalazilo rješenje svoga pitanja u autonomiji Bosne i Hercegovine, bio razjedinjen na prohrvatske, odnosno prosrpski nacionalistički orijentisane pristalice. Bosna i Hercegovina u ovakvoj konstelaciji političkih odnosa bila je područje gdje su se najdrastičnije manifestovali postojeći nezadovoljeni nacionalizmi, koji će već u prvim godinama drugog svjetskog rata dobiti katastrofalne razmjere.

Iako razbijene ne samo u više političkih stranaka već podijeljeni politički i unutar svake pojedine stranke na posebne struje, ipak su sve srpske političke stranke i grupacije izrazile jednodušnost kada se postavilo pitanje kakav položaj u državi treba da ima Bosna i Hercegovina. One su bile protiv toga da se Bosna i Hercegovina organizira kao autonomna političko-teritorijalna jedinica i bile su potpuno saglasne sa parcelizacijom bosansko-hercegovačkog teritorija koja bi obezbjeđivala dominantan društveno-politički uticaj srpske buržoazije. Najekstremniji unutar ovih političkih stranaka i nacionalističke organizacije u cjelini tražili su da cio teritorij Bosne i Hercegovine uđe u sastav buduće srpske banovine. I Demokratska stranka, koja je u svom programu preuređenja države imala koncept njene federalističke organizacije, prema kome je i Bosna i Hercegovina trebalo da bude uređena kao posebna, četvrta političko-teritorijalna jedinica, nije ostala konzekventna u tom svom programu. U odlučnom trenutku prihvatila je program i političku praksu ekstremnih nacionalista koji se manifestovao i sa srpske i sa hrvatske strane, a bio je sadržan u zahtjevu da jedna ili druga strana ostvari što veće pretenzije na bosansko-hercegovački teritorij. Potrebno je uz to napomenuti da je prema programu Demokratske stranke o federalističkom državnom uređenju u sastavu Bosne i Hercegovine ulazila i južna Dalmacija, a takav takav zahtjev bio je neprihvatljiv glavnom partneru u ostvarivanju takvog sporazuma, tj. Hrvatskoj seljačkoj stranci. To je na hrvatskoj strani moglo biti shvaćeno samo kao nastojanje koje teži razbijanju teritorijalne cjelokupnosti hrvatskog naroda. Očigledno da koncepcija federativne organizacije države, kakvu je predlagala Demokratska stranka, i uopšte, koju je u nekoliko varijanata nudila građanska politika predratne Jugoslavije, ne bi otklonila dotadanje brojne slabosti državnog sistema i vodila dosljednom rješavanju nacionalnog pitanja. Federalistički koncept državne organizacije u prijedlozima građanske politike, prije svega, nije polazio od težine složenih nacionalnih odnosa u zemlji i otuda su mogli i proizaći sve njegove slabosti. Federalističke koncepcije državne organizacije koja je postepeno prihvaćena i u jednom

[90]) Isto, br. 30, god. LXXX.

krugu srpskih političara najčešće je imala u vidu postojanja u zemlji samo tri narodna individualiteta sa posebnim istorijsko-kulturnim osobenostima. U sastav buduće srpske federalne jedinice obavezno se uključivala teritorija Mokedonije, Crne Gore i Vojvodine. Posebno složeno pitanje predstavljala je Bosna i Hercegovina. Prema tome, realizacija i ovakve jedne koncepcije utirala bi put novim zaoštravanjima u međunacionalnim odnosima.[91])

Svim građanskim političkim strankama i na srpskoj i na hrvatskoj strani je zajedničko to što nisu ni pokušavale da traže rješenje pitanja položaja Bosne i Hercegovine u njoj samoj, tj. prvenstveno u konsolidaciji političkog života unutar njenog i vjerski i nacionalno podijeljenog stanovništva. Upravo, sve građanske političke stranke nastojale su da iskoriste i što više podstaknu postojeće suprotnosti koje su u znatnoj mjeri proisticale iz heterogene nacionalne i vjerske strukture stanovništva. Ovo se u punoj mjeri odnosilo i na vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije, koje je najglasnije postavilo zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine poslije sporazuma Cvetković-Maček i čije su pristalice najvećim brojem bile za takvo rješenje statusa ove pokrajine. JMO je bila opterećena svim slabostima građanske stranačke politike predratne Jugoslavije i objektivno nije mogla biti nosilac konstruktivnog rješenja statusa BiH koji bi utirao put ravnopravnim odnosima i zbližavanju njegovog stanovništva. Sve građanske političke stranke željele su da stanovništvo Bosne i Hercegovine vežu za političke programe svojih organizacija, koje su uglavnom imale svoja sjedišta van teritorije Bosne i Hercegovine. A za ekspoziture srpskih građanskih političkih stranaka karakteristično je da su slijedile program svojih stranaka u pitanju položaja i mjesta Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državnoj zajednici i sa njihove strane ni u jednom trenutku nije izražena inicijativa da se problemi Bosne i Hercegovine prvenstveno rješavaju unutar nje i njenog stanovništva. Rješenje pitanja Bosne i Hercegovine građanska politika uvijek je postavljala sa stanovišta da li takav položaj obezbjeđuje prestiž jedne od njenih nacionalnih grupacija i da li će jedna drugačija podjela i reorganizacija to dovesti u pitanje ili će omogućiti njenu dalju afirmaciju.

Summary

The leading Serbian bourgeois political parteis, primarily the National Radical Party and the Yugoslav Democratic Party, played the decisive part after the I World War in the formation of the prewar Yugoslavia as a unitaristic-centralistic state. In this connection the author has brought forth the more important arguments that the advocates of such state organisation counterposed in the Constitutional Assembley againts all the proposals containing different state organization. In accordance with the affirmed state organization that was sanctioned by the Constitution of 1921,

[91]) Dr M. Ekmečić u svojoj studiji »Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata« konstatuje da je unitarizam bio političko nasilje ali je, po njegovom mišljenju, i njegova alternativa mogla biti loša i tu misao konkretizuje na sljedeći način: »Federacija se nakon 1918. mogla uspostaviti po istorijskim granicama ali bi time nacionalno pitanje bilo samo djelimično riješeno, jer bi, bez sumnje, i srpska i hrvatska politika ostala u ubjeđenju da im je mnogo oteto stvaranjem posebne Bosne i Hercegovine. Isto tako se ni na jednoj strani ne vodi čestito računa o Makedoniji«. — Dr Milorad Ekmečić: *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*. Drugo dopunjeno izdanje Zavoda za izdavanje udžbenika SRBiH, Sarajevo, god. 1967, str. 21.

Bosnia and Herzegovina did not preserve its territorial integrity, since its territory was divided into duchies, the cutting into pieces of its territory becoming thus a reality. This means that a different treatment of Bosnia and Herzegovina in the Yugoslav state community could be possible only if a new conception concerning the inner organization of Yugoslavia triumphed; the new conception should contain a negation of strict centralism and unitarism. The author thinks that it was important that inside the leading Serbian political parties (as the most faithful follwers of the existing state organization) there should occur an evolution of the earlier accepted footings. The leading Serbian parties evolved in their view points in regard to the question of state organization under the influence of deep inner political crises within the country, especially when the dictatorship of 1929 forbade all political activities to all the political parties in the country. The author pays special attention to the analysis of the development of political standpoints of the leading Serbian political parties with special regard to the Democratic Party, Radical Party, Agricultural Party, and the Yugoslav National Party concerning the issue of state organization. The whole problem has been dealt with from the point of view of the place of Bosnia and Herzegovina within the Yugoslav state community. It is essential to point out that the leading Serbian parties considered centralistic state organization to be no longer tenable. Nevertheless, some of the leading Serbian parties were more and some less radical with regard to complete abolition of the 1921 Constitution and expressed different views on the necessity of deeper changes of state organization. While the democratic Party in her proposals came closest to the federalist concept of state organization, the Radical Party on the contrary, was not at all ready to accept deeper changes concrening rearrangement of inner state organization and abandon the system that had earlier been defined by the Constitution of 1921. In the conceptions of the leading Serbian parties concerning inner rearrangement of the state, only the Democratic Party had in its programme creation of a separate Bosnian and Herzegovinian political and territorial unit. The rest of them either pleaded for the trialist principle of federalist state organization (the left wing of the Democratic and Agricultural parties) or reduced the whole question of state rearrangement to the demand of »wide local self-government« within the structure of the organization of power. The author thinks that the manner in which the Cvetković-Maček Treaty was carried out and the results of that Treaty was as an immediate cause for some leading Serbian parties to abandon or modify their previous proposals on further rearrangement of the state. At the same time the Treaty Cvetković-Maček again actualized nacionalist dilema on the part of Serbian and Croat political factors and urged the future position of Bosna and Herzegovina in the reorganized state, who does Bosna belong to? To counterbalance the creation of the Duchy of Croatia, the leading Serbian political factors demanded a separate Serbian territorial unit to be created. To bring it about, they unified their activities with the nationalistic organizations, the Serbian Culture Club, the National Defence, and others, demanding annexion of the remainder of Bosnia and Herzegovina to the future Serbian unit. Serbian extremists demanded annexion of the whole territory of Bosnia and Herzegovina to the Serbian political and territorial unit. It is therefore evident that the Cvetković-Maček Treaty only intensified the old cotroversies on the plane of the Serbian and Croatian relationships allowing for no other constructive solutions and conclusions. The Serbian nationalist demands were supported, according to the author, not only by the creation of the Duchy of Croatia, but also by the new territorial pretensions of the Croatian political factors in the realm of Bosnia and Herzegovina, and other parts of the country. In the conclusion, the author states the following: None of the Serbian and Croatian political parties has endeavoured to find a satisfactory solution of the position of Bosnia and Herzegovina within its territory, i. e. in the consolidation of her political life and confessionally and nationally divided population. On the contrary, led by their narrow party and nationalistic interests, they intensified the existing social and political controversies. They tried to tie the population of Bosnia and Herzegovina to the programmes of their political parties whose headquarters, as a rule, were outside the territory of Bosnia and Herzegovina.

Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine

Tomislav Išek

Hrvatska pučka seljačka stranka (dalje: HPSS) formirana je na prvoj glavnoj skupštini 16. i 17. avgusta 1905. godine. Međutim, temelji stranke postavljeni su već 1897. g. kada je dr Ante Radić, stariji Stjepanov brat, štampao »Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«. Počeci, dakle, datiraju od vremena kada seljaštvo faktično, i pored toga što je sačinjavalo ogroman dio stanovništva, nije imalo iole značajniju ulogu u političkom životu. Ali se već tada, kod S. Radića, kada je riječ o seljaštvu, susrećemo, u izvjesnom smislu, sa hiperbolisanim ocjenama kojima se ne mogu, ipak, oduzeti i crte realnosti.

Istraživanjem teoretskih stavova S. Radića, i ostalih faktora hrvatske politike koji se vezuju za djelovanje HPSS, Hrvatske republikanske seljačke stranke (dalje: HRSS) i Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS), može se postaviti i braniti teza da je za najznačajniju političku stranku hrvatskog naroda do 1928. g., njene vrhovne forume, i njenog vođu, tretman BiH toliko karakterističan da se na osnovu tog tretmana mogu sagledati i pozitivne i negativne strane nosilaca hrvatske politike, te uočiti mjesto i značaj BiH u određenom vremenskom periodu.

Zbog ograničene problematike ovog rada, ne bih se osvrtao na istorijat odnosa raznih faktora, prije svega političkih, koji su Bosnu i Hercegovinu pretežno tretirali kao objekt svoje politike. Isto tako, ne bih se upuštao u razmatranje faktora koji su učinili BiH tako privlačnom sa bilo kog aspekta.

U prilazu istraživanja nužno je, apriori, uvažavati činjenice, kao što su: pretenzije Austro-Ugarske Monarhije na ovom užem balkanskom području i praktične posljedice sukoba interesa oko BiH. Katoličko-hrvatski dio stanovništva u ovim dvjema pokrajinama bio je do 1878. godine, u odnosu na ostale podanike Monarhije, najmalobrojniji. Ta je proporcija zadržana i poslije okupacije. Još značajnije od ranije pomenutih činjenica je konstatacija da je, zbog odsustva izrazitijih društveno-ekonomskih determinata, osnovna karakteristika odnosa katolika i Hrvata prema ostalim konfesijama i nacionalnostima — odsustvo evidentnih suprotnosti.

Međutim, u toku austrougarske okupacije, sve do završetka prvog svjetskog rata, zbog temeljito izmijenjenih općih prilika, nastupila je izrazitija diferencijacija na nacionalnim osnovama sa postupnim istiskivanjem vjerskog faktora kako kod katolika, tako i kod pravoslavnih.

Korijeni te polarizacije koja je iz decenije u deceniju bila intenzivnija (proporcionalno su rasle i suprotnosti u negativnom pravcu), što je najvažnije, imali su importni karakter. U stvari, riječ je o silovitoj penetraciji modernog kapitalizma kojoj su prodor političkih ideja bila propratna pojava.

Iz ranije izloženog nameće se i cilj rada: praćenje geneze stavova, a s tim u vezi, djelomično i djelatnost S. Radića, odnosno vodećih faktora hrvatske politike u toku više od dvije decenije — od 1904, do sredine 1928. godine.

Kod nas ne postoji istoriografsko djelo o Hrvatskoj seljačkoj stranci ni, u strogo naučnom smislu, monografija o S. Radiću. To samo za sebe dovoljno govori o težini zadatka svakog onoga koji mu pristupa. Svojom ličnošću i sticajem okolnosti, S. Radić se našao na čelu jednog pokreta (naročito od 1918. g.), kome sadržinu nisu davala samo neriješena ekonomska pitanja. Bio je to prevashodno nacionalni pokret u naročito izraženoj političkoj formi. Ne preferirajući nijednu njegovu komponentu, tretirao bih ga (naravno u odnosu na BiH) isključivo kao politički. Ukazao bih još na to da je u ovom radu bilo nemoguće upuštati se u sve motive Radićevih, ponekad prividnih suprotnosti.

Jedna od determinanata BiH bila je njena — interkonfesionalnost, jer u tom pogledu »nema u BiH sasvim jedinstvenih kotara«.[1])

Za vrijeme austrougarske vladavine nastupilo je izvjesno pomjeranje, u odnosu na broj stanovništva svih konfesija i to na račun muslimana i u korist katolika, ali je nakon ujedinjenja »procenat stanovnika svih vjera ostao skoro isti kakav je bio pri slomu Austrije: pravoslavnih 44%, muslimana oko 31% i katolika 23%.«[2]) Daleko bitnije od tog numeričkog procesa su klasno-ekonomska kretanja kako unutar njih samih, tako i između narastajućih nacionalnih grupacija. Stanovništvu u BiH bio je zajednički pomenuti import elemenata diferencijacije (ekonomskih, političkih i kulturnih) iz Beča, Pešte, Beograda i Zagreba, i osobenost orijentacije katolika, nacionalno hrvatski opredjeljivanih, na Beč, odnosno na Zagreb, pravoslavnih (koji su bili zahvaćeni istim procesom kao i katolici) na Beograd, i neopredijeljenost u masi muslimana. Proizilazeći iz primitivne i neizdiferencirane sredine, buržoazija koja se formirala u tom procesu svoje evropeizacije postajala je, u smislu nacionalnog opredjeljivanja klasno-socijalnog položaja, svjesnija nego snažnija. Bitno za razumijevanje opštedruštvenih kretanja na području BiH je utvrditi da je osnovna masa njenog stanovništva — seljaštvo — što se tiče ekonomskog egzistiranja, sve više zaostajala u odnosu na svoju buržoaziju, neminovno se krećući u smjeru pojačane pauperizacije.

Pojava prvih političkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1898. g.) bazi-

---

[1]) *Rezultati popisa žiteljstva od 10. 10. 1910. g.* Sarajevo 1912. str. XLVIII.

[2]) Pejanović Đ. *Stanovništvo BiH za posljednjih 100 godina (1840—1940).* Pregled 1948. knj. 3, sveska 3, str. 194.

S obzirom na to da je među katolicima koji su živjeli na prostoru BiH bilo i onih stranog porijekla (Čeha, Nijemaca, Poljaka — 49.152), u ovom radu, kada je riječ o procesu nacionalnog osvještavanja, pod »katolicima. Hrvatima«, podrazumijevaju se oni kojima je maternji jezik bio hrvatskosrpski (385.009). Podaci uzeti prema *Rezultatima popisa žiteljstva u BiH* od 10. 10. 1910. Sarajevo 1912.

rala se na osnovama nacionalne diferencijacije, s napomenom da je tom procesu izvanredno mnogo »kumovala« austrijska politika.

Procesom diferencijacije bilo je zahvaćeno, pored pravoslavnog, te muslimanskog, i katoličko stanovništvo. Za razumijevanje odnosa odlučujućih faktora hrvatske politike od 1918. g., treba istaći postojanje razlika u ekonomsko-političkom razvoju hrvatskog elementa u BiH i u Hrvatskoj. Malobrojni dio buržoazije BiH katoličkog, odnosno hrvatskog porijekla u odsustvu autohtonog, kontinuiranog razvoja i zbog specifičnih ekonomsko,političkih odnosa Pešte i Beča, za razliku od ostale dvije vjerske nacionalne grupacije (od kojih je za jednu rečeno da se poistovećivala sa istovjernicima iz Srbije, a za drugu — muslimane — da je postepeno postojala »quanité négligeable«) bio je upućen na Beč. Prema tome, bilo je dosta faktora koji su utjecali na raslojenost hrvatskih redova, a, prije svega, to su: pomenuti utjecaj zvanične politike Beča, i djelatnost, ne toliko brojne, koliko aktivne, mlade hrvatske inteligencije.

Stjepan Radić je svoje nazore i politička rješenja formirao u vrijeme kada je propast Monarhije i ogromnoj većini njenih protivnika bila daleko više vizija nego bliža budućnost, a kamoli realitet. Razvijajući se uporedo sa strankom, on nije mogao ni teorijski ni enpirijski da prevaziđe stvarnost. Ta vezanost za realnost (iz koje se u periodu do 1918. rađalo idolopoklonstvo Monarhiji — tj. austrofilstvo) neće biti prisutna u kasnijem vremenu.

Za period do konca prvog svjetskog rata, pa i nešto kasnije, u stvari, ne može se govoriti, u užem smislu, o koncepcijama HPSS koje se odnose na BiH. Stavovi i djelovanje stranke bili su objektivno uslovljeni njenom stvarnom pozicijom i realnom perspektivom. Osnivači stranke, prije svih, braća Radići, svojim »Seljačkim naukom«, prvenstveno hrvatstvom, povezanim sa izvjesnim elementima socijalnih zahtjeva, »tražeći ostvarenje ekonomske slobode i političkog uticaja za seljačke mase«,[3]) bili su upućeni na Hrvate uopšte, pa time, indirektno, i na BiH.

Smatram da je za razumijevanje suštine djelatnosti S. Radića, a kasnije Hrvatskog bloka, naročito Hrvatskog narodnog zastupstva nužno istaći ono elementarno što će biti u osnovi svakog stava i akcije tih faktora politike hrvatskog naroda, kojima će on biti na čelu do svoje smrti, a to je jasno i nedvosmisleno istaknut imperativ unesen u deklaraciju iz 1904. g.: »Stvaranje jedinstvenog hrvatskog naroda«.[4]) Iz ovoga se može vidjeti i polazište i ishodište politike HPSS — HRSS — HSS i svih ostalih političkih činilaca koji su iz nje proizlazili.

Kada se u totalitetu ocjenjuje ličnost S. Radića, onda se njegova gledišta do 1918. g. dijametralno razlikuju od onih formiranih poslije ujedinjenja pa sve do pred kraj života. Ti se stavovi moraju prosuđivati u kontekstu položaja seljačkih masa koje, iako čine 85% hrvatskog stanovništva, nisu realan faktor politike; zatim perspektive okupljanja hrvatskog naroda i realnosti jedne Monarhije, kao i jednog nematerijalističkog shvatanja savremenih istorijskih tokova po kojem je on proletarijatu, gradskom i seoskom, oduzeo sve njegove istorijske atribute (ovo polazište HPSS kao usko seljačke stranke, a ne kao klasne partije, — utjecalo je na njenu istorijsku efemernost).

Daleko bi odvelo razmatranje istorijskih komponenata Radićevog opredjeljenja za Beč, pa čak ako bi to rasvjetljavalo i odnos prema BiH, iz jed-

[3]) *Istorija građanskih stranaka*, I deo, Beograd 1952, str. 217.
[4]) Ibid, str. 221.

nostavnog razloga što bi to mogao biti predmet posebne radnje. Ali da bi se, bar donekle, shvatio njegov odnos prema relaciji Beč—Pešta, treba reći da se orijentacija ka Beču njemu više nametala nego što ju je on želio. Od dva zla on je odabrao, po njegovom shvatanju, manje. Predviđanje ujedinjenja Hrvata, Srba i Slovenaca pod žezlom Monarhije, tj. njegov austroslavizam, približavao ga je, prividno, frankovačkom trijalizmu. Solucija za političke krugove, u čije je ime govorio, koji su imali da biraju između Beča, Pešte, Beograda i Zagreba bila je, prema njegovom mišljenju i udruženi Hrvati sa Bečom, jer sa Beogradom, zbog njegove slabosti, ne možemo, a sa antiliberalnom Peštom ne želimo.

Ideolog HPSS Antun Radić nije se, kao brat mu, toliko bavio političkim rješenjima. Zamišljajući odnos Hrvatske prema BiH, anticipirao je 1905. g. politiku HSS karakterističnu za posljednje dvije godine djelatnosti S. Radića.[5])

U dosad najranije poznatom stavu S. Radić je stavio do znanja da su Bosna i Hercegovina od naročitog značaja za hrvatskosrpske odnose, posebno u političkom smislu.[6]) On je tada, čak, preporučivao **zajednički** prosvjetni i privredni rad ne samo pravoslavnih i katolika nego i muslimana.[7])

Koncepcije o politici koju bi trebalo voditi prema BiH ukazuju na nekoliko važnih momenata. S. Radić se zalaže ne samo za politiku »koja priznaje načelno Hrvatima i Srbima jednako pravo na zemlje« (u smislu ekonomsko-političkog uzdizanja njenog stanovništva) nego i za sprovođenje načela koja nameću »Hrvatima i Srbima dužnost, da bosansko hercegovački puk podižu kulturno i materijalno, da bude što prije kadar i sam odlučivati o svojoj sudbini«.[8])

S. Radić u svojim predviđanjima uzima u obzir razne okolnosti. Na prvi pogled, takvo stanovište moglo bi navesti na pomisao da ono nije jednostrano. Međutim, evidentno je da su BiH, makar i u projekcijama, tretirane kao objekat hrvatsko-srpske politike (što se pokazalo tačnim), jer je bio i za soluciju da se »u slučaju, kad bi odluka ovisila samo o Hrvatima i Srbima, te zemlje p o d i e l e (spac. T. I.) među hrvatsko i srbsko državno područje«.[9]) Ovi stavovi su međusobno protivrječni (tu će »osobinu« S. Radić i kasnije često ispoljavati), i na svojevrstan način su potvrda nerazumijevanja problema od strane S. Radića.

S. Radić 1908. g. izdaje jedno neveliko djelo,[10]) koje po neodređenim i naglašenim idealističkim stanovištima unosi u sagledavanje njegovog odnosa prema BiH više konfuzije nego jasnoće. Ispoljavajući tada potpuno neshvatanje osnovnog obilježja razvoja ljudskog društva kao borbe klasa, tvrdi da

---

[5]) »...nema govora, da bi ko na osnovu starine mogao otimati i drugim gospodariti... Što se tiče zemljišta, koje je njekada pripadalo hrvatskoj državi, (npr. što se tiče Turske Hrvatske, BiH), to se samo po sebi razumije da mi ne idemo za otimanjem i to već zato što mi ne sanjamo o 'velikoj Hrvatskoj...' zato se samo po sebi razumije, da se niko ne može siliti da u tu državu pristupi«. Prema *Seljačkom nauku*, str. 35.

[6]) »...etnografski(su) BiH dakako jednako hrvatske i srpske, a politički tj. po narodnoj svijesti, do sada (1905) ne prevažu ni na jednu stranu«. *Hrvatska misao*. Zgb. 1905, sv. 3, str. 157.

[7]) Ibid, godina IV, sv. 4, str. 184.

[8]) Ibid, god. V, sv. 3, str. 161.

[9]) Ibid.

[10]) *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb 1909. g., str. 60. (dalje: Živo pravo...)

je »živomu pravu izvor čovječja savjest i narodna sviest u isti mah, i takvoga prava nema i ne može biti, gdje se individualizam, nije razvio u nacionalizam i to unutrašnjem ujedinjenjem svih staleža jednoga naroda«.[11])

Za BiH 1908. g. bila je od posebnog značaja. Nesumnjivo je to, na svoj način, osjetio i S. Radić. On je nervom političara reagirao na potez iz Beča. Kada je riječ o njegovoj ličnosti, treba istaći još dvije stvari. Prvo, već do 1918. ispoljavao je osobinu koja će podvojiti ne samo njegove savremenike nego i one koji su o njemu pisali ili pišu, a to je sposobnost transformacije. Drugo, u »Seljačkom nauku« (str. 23) istaknuto je »da se smjer i rad HPSS neće i ne može ravnati po volji bilo kojega pojedinca..., staleža... skupine ljudi«. I tada, a to će u novoj državi biti u praksi sasvim ostvareno, (mada je taj stav i dalje proklamovan), pod stavovima S. Radića mogu se shvatiti i stavovi stranke. Relacija bi se mogla postaviti i u obrnutom smjeru.

Aneksija BiH pružila mu je mogućnost da još jednom otvoreno potvrdi svoju prohabsburšku orijentaciju. Za period do kraja prvog svjetskog rata od primarnog je značaja proanalizirati tretman BiH u svjetlu carskog edikta od 8. 10. 1908. g. Isto tako treba konstatovati da je Radić svoj austroslavizam gradio upravo na ovom događaju. Panegirički se odnoseći prema Monarhiji, nijednog trenutka nije ispuštao iz vida odnos Hrvatske prema BiH. Očito je njemu taj splet okolnosti bio previše zamršen, pa je, lišen »Arijadnine niti«, došao u ćorsokak. Operirajući sa izvjesnim pravom Evrope na BiH, konstatuje »da je Evropa imala pravo i dužnost u BiH učiniti takav red, da svim njezinim stanovnicima bude siguran barem život i imetak.«[12]) Očito je da bi takva formulacija bila isuviše neodredena, pa S. Radić, objašnjavajući činjenicu što je Monarhija dobila mandat na BiH na neodređeno vrijeme, misli da je to bila »očita namjera... da Evropa BiH preda trajno u vlast Habzburškoj dinastiji«.[13]) Blagonaklonost prema Monarhiji koja je »prema Evropi u istinu izvršila svoju obavezu«, nije ga sputavala da bude prema njoj i — kritičan, jer je »u Bosni narod nezadovoljan, (što) rekoše i napisaše i to s punim pravom toliki Hrvati i Srbi, toliko Slaveni i Neslaveni, toliki prijatelji i neprijatelji naše (spac. T. I.) monarkije...«[14]) Pošavši od mandatnog prava Evrope, preko realnog prava Monarhije, predviđa da »...sad nas Hrvate, kao narod, a Hrvatsku kao državu, čeka zadnja i najteža zadaća, da BiH ne samo uređenom uzdržimo, nego i zadovoljnom i sretnom učinimo.«[15]) On misli da je prisutnost Monarhije na ovom području gotova stvar. U tome ne nalazi ništa istorijski neprihvatljivo. Na osnovu carskog edikta, podvlači da će »sve spomenute političke sloboštine (koje je Franjo Josip obećao) učiniti od BiH najslobodniju zemlju u monarkiji«.[16]) Programatski usvojenu fikciju hrvatskog državnog prava i konkretno primjenjuje, ne mireći se sa činjenicom da je Hrvatska mimoiđena pri aneksiji, odnosno da hrvatski ban nije bio ni obaviješten, a kamoli saslušan. Naivno se tješeći, da iako »po hrvatskom pravu na BiH nema ni jednoga novoga pisanoga dokumenta«, nada se da »kao što naša dinastija i monarkija nije od Evrope dobila nikakvoga pisanog ovlaštenja, da si BiH pripoji... tako će i hrvatsko pravo na BiH...

---

[11]) Ibid, 11.
[12]) Živo pravo..., 20.
[13]) Ibid, 21.
[14]) Ibid, 22.
[15]) Ibid, 26.
[16]) Ibid, 27.

bez ikakvoga posebnoga dokumenta pokazati toliku svoju snagu, da će to pravo priznati svi faktori«.[17]) Kada su u pitanju interesi Hrvatske, onda S. Radiću, u odnosu na ranije izložena prava Evrope i Monarhije na BiH, nije teško učiniti jedan verbalni »salto mortale«[18]) i to unatrag. Nevjerovatno je sa koliko upornosti pokušava, pod svaku cijenu, da nađe zajedničke elemente za prisustvo i Monarhije i Hrvatske na ovom području. Kompleks odnosa i njihovo razrješavanje shvatio je (u pitanju BiH) kao mogućnost da se Hrvatska oslobodi zavisnosti od Pešte, jer će onda »tekar unutrašnja snaga hrvatskog državnoga uređenja i zemljopisnoga položaja Hrvatske početi snažno i neodoljivo djelovati na Bosnu«.[19]) Ne vjerujući u uvjerljivost primjene hrvatskog državnog prava na BiH, kao pravne formule, nadao se da će ono djelovati efikasno u modificiranom obliku kao »hrvatska državna snaga koja izvire iz organičke veze s ostalom, carevinom ..., iz zemljopisnoga položaja kojim Hrvatska Bosnu gotovo sa svih strana obuhvaća, i napokon iz banske časti i vlasti, koja je po svojoj tradiciji **istodobno jamstvo i za dinastiju i za narod**«.[20]) (Podvukao T. I.). Pošto je ustvrdio da se istovremeno prisustvo Monarhije i Hrvatske u BiH ne isključuje, izuzetnu važnost pridavao je faktoru narodnosti, odnosno narodnom pravu koje, po njegovom mišljenju, s praktične strane ima najveću vrijednost. Podrobnije analizirajući etnografsku sliku BiH, mislio je da stanovnici BiH nisu poseban narod. Smatrao je da su jedinstven narod, ali ipak, prema političkom opredjeljenju izdiferenciran na jedne koji su usvojili hrvatske političke težnje, i druge, mnogobrojnije, sa srpskom orijentacijom, dok se treći drže po strani. Geneza ovog viđenja BiH u očima S. Radića, čini se, veoma čudna. Dok u početku utjecaj Hrvatske na Bosnu zamišlja kao jedan prirodan proces stapanja na temeljima višeg stepena privrednog i kulturnog razvoja seljačkog elementa (»Jugoslovenstvo« i »Sveslavenstvo«), dalje etape gradi na osnovama nekakvog primata hrvatskih elemenata u BiH koji je, maltene, conditio sine qua non, daljeg, ne samo razvoja nego i opstanka. U svakom slučaju ocjene Hrvata u BiH, koji su »bezuvjetno prvi i najvažniji element«, muslimana koji »imadu budućnost samo tada ako, čuvajući svoje vjerske svetinje, prigrle hrvatsku državnu narodnu misao«.[21]) — su nerealne. Trudio se da mu rješenja ne nose epitet političkih zahtjeva, ali je u tome imao malo uspjeha. Bio je protiv podjele teritorija unutar Monarhije, protiv zaštite velikih sila, ali za privrednu i kulturnu saradnju Srba sa Hrvatima, za »sjedinjenje«, svakako u sastavu Monarhije.

Insistiranje u pogledu opredjeljenja bosansko-hercegovačkog stanovništva na elementima »više vrijednosti«,[22]) odnosno otklanjanje faktora većine, jer je bio svjestan da su Hrvati u BiH u manjini, nosilo je u sebi klice hrvatsko-

---

[17]) Ibid, 28 i 29.

[18]) Pošto je, po njegovom mišljenju, Bosna bila jezgro stare hrvatske države, »mnogo je uspješniji pozvati se pred monarkijom i pred Evropom na pozitivno hrvatsko državno pravo, koli u teritorijalnom, toli u ustavnom smislu i iz toga pozitivnoga državnoga prava izvesti pripadnost Bosne (Hrvatskoj) kao neumoljivu logičku posljedicu«. Ibid, 30.

[19]) Živo pravo..., 36.

[20]) Ibid, 27.

[21]) Živo pravo..., 54—55.

[22]) »Hrvati imadu (u BiH — m. o.) najviše seljaka svojih gospodara, najviše obrtnika, najviše činovnika i službenika svake struke, najviše akademski obrazovane inteligencije,... Hrvati su najorganizovaniji i kulturno najjači elemenat u Bosni«. Ibid, 58.

-srpskih nesporazuma oko Bosne i Hercegovine. U povodu razgovora o stvaranju bosanskog sabora, ispoljavajući strahovanje u pogledu prevage Srbije na ovom području, izjavio je »da bi mogla 'srpsko-turska većina' u bosanskom saboru ... svoju prvu adresu da uputi u Carigrad i da (na osnovu toga) stvori zaključak da se Bosna oduzme ispod austrijske uprave«.[23])

Rezultanta Radićevih koncepcija o BiH ovog perioda mogla bi se ocijeniti kao protivurječna. Baziranje daljeg razvoja i napretka BiH na širim, zajedničkim »gospodarskim« i prosvjetnim osnovama, kao da je trebalo da u izvjesnoj mjeri znači ublaženje preferiranja hrvatstva, bez obzira na, po mišljenju S. Radića, eventualne njegove sadržajne prednosti nad ostalim nacionalizmima. Potcrtavanje, pak, hrvatskog nacionalnog faktora, na uštrb socijalne strane programa HPSS (predviđano je zadržavanje krupnog posjeda), neshvatanje imperativa razvoja svake buržoazije, posebno one u nastajanju, i bosansko-hercegovačke, koja se u prvom stadiju diferencira, odveli su ga do zahtjeva za potrebom ujedinjenja BiH sa Hrvatskom. Ovo stanovište izazvaće mnoge nesporazume nakon završetka svjetskog rata, jer su naši narodi u cjelini, pa i on sam, tokom tih nekoliko godina doživjeli velike promjene.

— ◇ —

Mislim da ovom prilikom, pa ni uzgred, nije uputno naglašavati sve promjene koje je donio prvi svjetski rat i značaj Prvodecembarskog čina kako za naše narode, tako i za buržoaziju pojedinih zemalja. Bez obzira na osnovne zajedničke interese, koji su se postavljali kao uslov daljeg opstanka i napretka, u novostvorenoj državi daleko više su potcrtavane, riječju i djelom, državno-političke, ekonomske i kulturne specifičnosti naroda i krajeva. Najveće dileme stvorile su se oko toga kako uskladiti postojeće razlike i kako nastaviti zajednički život u jednakim uslovima. Sukobi i nesporazumi svih vrsta, prije svega ekonomski, pa zatim politički i ostali, manifestovani u borbi između buržoazija pojedinih naših naroda i pokrajina, a koji su posredstvom političkih vođstava mnogobrojnih stranaka prenošeni među narode, rađali su se zbog nesklada koncepcija i njihove, (ne)realizacije u osnovnim pitanjima Kraljevine SHS.

Jedno od tih pitanja, koje je bilo aktualno u toku cijelog perioda postojanja države stvorene 1. 12. 1918. g., bilo je nacionalno pitanje.

U vezi sa predmetom istraživanja, treba reći nešto o njegovoj veoma važnoj komponenti — Hrvatskom pitanju. Kao takvo, postavljeno je znatno ranije, ali se u uslovima krutog sprovođenja ortodoksnog centralizma krajnje zaoštrilo i u neslućenim razmjerama utjecalo na hrvatsko-srpske odnose, a time i na društvene, ekonomske i političke odnose Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Na njegovu intenzifikaciju, a posredno i na značaj, bez sumnje je utjecalo više faktora. Prije svega: način ujedinjenja, a zatim, u toku prve tri godine vođena borba oko uređenja i oblika novoformirane države. U ovoj fazi istorije Hrvatskog pitanja suština je više bila u njegovoj formalnoj strani. Međutim, vremenom, kako su se ispoljavale posljedice vladavine centralističko-monarhističkih i militarističkih krugova, suprotnosti su se sve vidnije ispoljavale.

I hrvatsko seljaštvo i njegov vođa doživjeli su korjenite promjene. Rat je predstavljao ogromno iskustvo u socijalnom smislu. Značaj promjena,

[23]) *Istorija građanskih stranaka*, str. 223.

uslovljenih ratom i kod hrvatskog seljaštva i S. Radića, je u kvalitativnim transformacijama kako u odnosu na pitanje države u cjelini, tako i BiH posebno. Novi elementi hrvatske politike: federalizam, republikanizam, samoopredjeljenje, pacifizam gotovo ni od jednog značajnijeg zvaničnog faktora nisu tumačeni, pa ni prihvatani, kao rezultat korjenito izmijenjenih uslova poslije 1. 12. 1918. g.[24])

Nije samo S. Radić evoluirao nego i stranka u cjelini. Ali, sve je to ocjenjivano kao demagogija, ekvilibristika, a ne nešto istorijski uslovljeno. Treba istaći da su razlozi takvog odnosa prema HRSS i S. Radiću dvojaki — subjektivne i objektivne prirode. Prvo, i vođ i stranka, bili su, od strane onih s kojima su bili u odnosu, opterećeni balastom negativnih ocjena, koje su donosili, a drugo, program stranke je u poratnim uslovima, eo ipso, postao jedna vrsta hereze.

Ujedinjenjem 1. 12. 1918. specifičnosti BiH su, u sklopu nerješavanih ili pogrešno rješavanih pitanja, još više došle do izražaja i nisu se mogle mehanički prevazići. Osnovna karakteristika formama prebogatog, a po rezultatima sterilnog, političkog života međuratne Jugoslavije, prema tome i BiH, su špekulacije sa vjerskim i nacionalnim opredjeljenjem izmiješanog stanovništva. Postojeće razlike među narodima, kako Kraljevine SHS, tako i BiH, potencirane su, ne toliko pojedinim zakonskim odredbama koje su proizilazile iz teorije integralnog narodnog jedinstva ili jugoslovenstva, koliko praktičnim posljedicama djelovanja vlasti. Rezultati tako vođene politike bili su zaoštravanje socijalno-ekonomskih razlika vjerski i nacionalno podijeljenog stanovništva.

Stalno u centru hrvatsko-srpskih odnosa, nastanjena izvjesnim brojem Hrvata, obuhvatana koncepcijama S. Radića i stranke, kojoj je on stajao na čelu, Bosna i Hercegovina bila je, i te kako, značajna komponenta tzv. Hrvatskog pitanja.

Moglo bi se reći da je svaka politička djelatnost od 1918. g. nosila usko partijsko obilježje. Broj nezadovoljnika bio je enorman, jer je samo vladajuća stranka mogla da zadovoljava interese svojih pristalica. Uprošćeno govoreći, u političkoj borbi dolazilo je do izrazitog podvajanja partija i njihovih pristalica na one koji su za Beograd, kao sinonim vlasti, ili Zagreb, kome je formula opstojanja postala »borba za ravnopravnost«. HRSS je u pogledu tretmana BiH sadržajno izmijenila svoje stavove. Od koncepcija HPSS nije ostalo gotovo ništa. Nepomirljivi Pribićevićev unitarizam afirmirao je centralizam u društveno-političkoj stvarnosti Kraljevine SHS. Na taj način je srbijanska buržoazija dovedena u privilegovan položaj, a težnje hrvatske buržoazije su eliminisane u smislu ispunjenja državno-pravnih, političkih, a iznad svega ekonomskih zahtjeva. To je dovelo do opšte polarizacije, prije svega srpskohrvatskih, političkih vođstava, u koju su bili uključeni i slovenački predstavnici. Pristalice stranaka, vođeni isključivo inercijom političkog organizovanja, opredjeljivale su se prema politici vodstava.

Hrvati su u novostvorenoj državi bili heterogeno politički organizovani. Narodni klub u Beogradu, koji čine zastupnici Hrvatske stranke prava i Hrvatske zajednice (HRSS apstinira) do 28. 6. 1921. nije ostvario, ni približno,

[24]) Bukvalno niko nije htio da drži do Radićevih riječi izgovorenih u Narodnom vijeću 1918. g. »Vi ne vjerujete da je naš seljak prije rata spavao, da ga je istom rat nemilice prodrmao, probudio i učinio čovjekom«. S. Radić, *Put k seljačkoj republici*, str. 29.

rezultate koji bi mogli zadovoljiti kako pojedine političke prvake Hrvata, tako i masu pristalica dotadanje politike. Zato dolazi do jednog sociološko-političkog fenomena. Ogromna većina Hrvata i njihova politička vodstva, bez obzira na klasne i socijalne programske i organizacione razlike, nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava, prilaze HRSS. Najmnogobrojnija politička organizacija u Hrvatskoj doživljava preloman period u razvoju. HRSS je počela da se pretvara iz stranke u pokret. To široko grupiranje hrvatskog naroda, u cjelini, predstavljalo je početak traženja oslobođenja ugroženog hrvatskog nacionalizma u svim njegovim pojavnim oblicima.

Tokom vremena Hrvatsko pitanje se transformiralo i po obimu i po sadržaju. Odlučnim i višekratnim opredjeljenjem hrvatskog stanovništva, HRSS je dobivala mandat da govori u njegovo ime. Time je vodstvu HRSS pružena mogućnost da u ime hrvatskog naroda postavlja određene zahtjeve i, što je još važnije, pravi razne kombinacije.

Do donošenja Vidovdanskog ustava platforma političke aktivnosti HRSS bila je borba za p r a k t i č n u ravnopravnost u svim sferama života, a u granicama Banske Hrvatske. Upravo borba za ukidanje, odnosno otklanjanje postojeće neravnopravnosti, putem afirmacije malograđanskog hrvatstva, izgledala je hrvatskom narodu privlačna i u nacionalnom i u socijalnom pogledu. Ne prihvatajući centralističke osnove Ustava i monarhistički oblik vladavine, a zalažući se za federalizam i republikanstvo, kojem bit nije bila u formi nego u sadržini, postala je privlačna **svim Hrvatima u Kraljevini SHS.**

Zavisno od opštih prilika u Kraljevini SHS razvijali su se i stavovi HRSS prema BiH. Strogo uzevši, ne bi se ni moglo govoriti o koncepcijama u doslovnom značenju te riječi. Činjenica da organizovanog rada HRSS u BiH nema do potkraj 1922. g.[25]) ima izuzetan značaj. Za razumijevanje položaja i uloge HRSS uopšte mora se imati na umu da je do prvih izbora u Kraljevini SHS vodstvo stranke razrađivalo strategiju borbe.

Do 1918. g. stavovi HPSS, odnosno S. Radića o BiH imali su više deklarativan karakter i bili zasnovani, u priličnoj mjeri, na neubjedljivim argumentima. Ali od ujedinjenja, tačnije rečeno od vremena organizacione stabilizacije, podvlačim zbog istovetnog opšteg položaja Hrvata u tzv. Banskoj Hrvatskoj i Hrvata BiH koncepcije, i vodstva stranke i S. Radića, potpuno su transformirane u sadržajnom smislu. Regulativ sada postaje stvarnost, a ne »historijsko pravo«. Hrvati BiH organizaciono su se okupili sredinom 1919. g.[26]) Posredstvom svojih dviju glavnih stranaka, Hrvatske težačke i Hrvatske pučke, pokušali su na osnovama centralizma da lojalnim radom u Narodnoj skupštini ostvare svoje programske ciljeve.

Da bi se mogla poimati pozadina odnosa HRSS prema BiH i orijentacija Hrvata BiH, u početku prema Zagrebu, a kasnije isključivo prema HRSS,

---

[25]) Luka Đaković u radu: *»Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini«.* Pregled 1967, br. 9, str. 211, piše da je »uskoro poslije ujedinjenja, (došlo) do naglog širenja Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke, koja je kroz relativno kratko vrijeme (1920—1921) okupila gotovo sve Hrvate u Bosni i Hercegovini i tako dovela do likvidacije starih stranaka«. Do ovog procesa došlo je, ali nešto kasnije, oko martovskih izbora 1923. g. (Vid. Priloge Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 3. str. 127—143). Isto tako ne bi objektivno mogla, u potpunosti, da opstane i tvrdnja da je u Bosni i Hercegovini »organizacija stranke provođena iz gradova, pri čemu su stari politikanti likvidiranih stranaka igrali glavnu ulogu«. (str. 211).

[26]) V. *Priloge* za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, 1966. g. br. 2, str. 109—111.

treba istaći da je za taj proces bio odlučujući društveno-ekonomski položaj u Kraljevini SHS. HRSS se apstinencijom isključila iz bilo kakve međustranačke aktivnosti, a Hrvati BiH, posredstvom HTS i HPS, u borbi hrvatsko-srpske buržoazije našli su se potpuno po strani. Više posredno, usljed posljedica praktičnog djelovanja oblasti nego svojom željom, Hrvati su dovedeni, u pogledu svog socijalnog-ekonomskog položaja, na istu osnovu. Taj odnos bio je potenciran činjenicom da je podloga svim zahtjevima bio narastajući hrvatski nacionalizam. Tok tog procesa veoma je uočljiv praćenjem političke borbe.

Postupno se u odnosima vođstva HRSS prema BiH nazirala nova taktika koja će od zahtjeva za teritorijom BiH preokrenuti u zahtjev za organizacionim uključivanjem bosansko-hercegovačkih Hrvata u redove HRSS i pridobijanjem muslimana za borbu protiv vladajućeg hegemonizma.

Mogućnost vođenja takve politike bila je u velikoj mjeri ostvarena organizacionim radom simpatizera i pristaša HRSS. Sadržajni elementi bili su: samoodređenje i republikanizam.

Iako su obostrano, i sa hrvatske i sa srpske strane mnoga pitanja ostala otvorena, sporazum najodgovornijih političkih faktora nije se ni naslućivao. Da je, npr., S. Radić prema BiH bio uočljivo neodređen, može se, posredno, zaključiti iz više izvora.[27]) Odsustvo određenije koncepcija HRSS razumljivo je i s obzirom na organizacione poteškoće vođstva stranke. U BiH je Zemaljska vlada početkom 1919. g. zabranila »... rasprostranjenje zagrebačkih brošura sa proglasom za republiku od 31. 12. 1918, prilog Domu, organ HPSS br. 52, od 30. januara, kao štetne za državne interese u području BiH«.[28]) S obzirom na to da BiH nije bila ni zahvaćena izbornom agitacijom za Ustavotvornu skupštinu, da su zborovi HRSS bili zabranjeni,[29]) a da mreža organizacija stranke nije bila u potpunosti sprovedena ni u Hrvatskoj, onda se za pomenuti period ne može govoriti o njenoj djelatnosti u BiH.

Postupno, uslovljeno realnim razvojem sveukupnog života Kraljevine SHS, vođstvo HRSS je postavilo kao primarni zadatak organizaciono okupljanje svih Hrvata. To je samo po sebi podrazumijevalo potrebu razrađivanja odnosa prema BiH.

Indirektna posljedica prvih poratnih izbora (28. 11. 1920. g.) bila je u tome što se u borbi za privlačenje u front anticentralista začeo jedan proces političke prirode koji je bitno utjecao na dalji odnos HRSS i njenog vođe prema teritoriju i stanovništvu BiH. Gotovo istovremeno među vođstvima dviju najvećih političkih stranaka Hrvata i muslimana ostvareno je približavanje, što će u toku desetak godina kasnije izrasti u jedan međuzavisan odnos koji je bitno utjecao na hrvatsko-srpske odnose u cjelini. Koncepcije HRSS prema BiH, u velikoj mjeri bazirane na odnosu vođstava HRSS - JMO, bile su zbog svog karaktera, uzrok mnogih sporazuma i nesporazuma oko životnih pitanja ne samo muslimana i Hrvata.

---

[27]) Radikalna »*Srpska riječ*« koja je izlazila u Sarajevu pisala je u br. 247, str. 1, iz 1920. g.: »... nejasno je pitanje sta oni (Radićevci — m. o.) razumevaju pod Hrvatskom. Da li današnju Hrvatsku ili Slavoniju ili još koju pokrajinu«. U istom smislu postavljali su direktna pitanja i glasila Hrvata BiH: *Hrvatska sloga* od 30. 12. 1920. i *Hrvatski težak* od 1. 12. 1920. godine.

[28]) Arhiv Socijalističke republike Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: ASRPiH). fond Zemaljske vlade za BiH, 1919. g., br. 1126.

[29]) M. Marjanović, *Stjepan Radić*, str. 140.

S obzirom na to da je broj kao fakticitet u političkim odnosima u Kraljevini SHS imao, od donošenja Vidovdanskog ustava, sve značajniju ulogu, vođstvo HRSS, odnosno S. Radić nužno su morali početi da uvažavaju njegov značaj. Praktično se zabacuje zagovaranje postojanja prava Hrvatske na teritorij BiH, a obraća se pažnja na značaj opredjeljenja hrvatskog i muslimanskog stanovništva.

Od samog početka ovog novog kursa političke strategije, taktike i organizacione aktivnosti S. Radić je dosljedno podlijegao jednoj obmani. Polazeći u razradama koncepcija, ili u političkoj praksi, od realija, a ne mogavši se nikad **»in ultima linea«**, pomiriti s njima, postupno je počinjao da vjeruje u zamišljeni odnos snaga.

Djelatnost vođstva stranke, uslovljena najčešće odnosom političkih stranaka, te mnogobrojni istupi S. Radića, omogućavaju praćenje evolucije njihovih odnosa prema BiH. Kao prilog ranije izrečenoj ocjeni Radićevog odnosa prema stvarnosti, može poslužiti njegov krajnji subjektivistički komentar rezultata izbora od 28. 11. 1920. g. prema kome je muslimanska organizaciji tj. JMO »čisto hrvatska«.[30])

Konkretna aktivnost HRSS, **prvih godina** Kraljevine SHS, može se reći da nije imala neke veće dimenzije. Nove varijante u njenim stavovima, ispoljavane od 1921. g., kao što će se vidjeti, bile su uslovljene trenutnom konstelacijom stranačkih odnosa i gotovo da nikad nisu bile lišene ograničenog, u bilo kom pogledu, gledanja na osnovna pitanja naroda. Izrazio sam uvjerenje da je odsustvo koncepcija HRSS o BiH, i ostalim načelnim pitanjima koja su se ticala ne samo stranke, neposredno poslije rata, u stvari, bilo posljedica napora vođstva da učvrsti pozicije, da se konstituira kao politička snaga i pokušaja, kako je to često formulisano, da se dobije mandat od naroda.

Protivrječnost je jedna od vidno uočljivih karakteristika HRSS. Poznato je da Radićeva stranka nije učestvovala u radu Konstituante. Međutim, u širokim partijskim diskusijama nije ostala bez stava, pa se posredstvom njenog »Nacrta ustava« može rekonstruisati stav prema BiH. U »Nacrtu« se potcrtava nedefinisanost njenog statusa. Za razliku od Hrvatske, Srbije i Slovenije zajedno sa Makedonijom i Crnom Gorom, BiH je tretirana kao »poluplemenska i poluhistorijska domovina«.[31]) U duhu stavova za afirmacijom samoopredjeljenja naroda, po »Nacrtu ustava HRSS« predviđalo se, što treba istaći kao pozitivno, da narodi sami odlučuju o svojoj budućnosti. Međutim, i dalje su nedostajali veoma važni elementi: način i sredstva realizacije. U stvari, HRSS je, nesvjesno, sa svoje strane, utirala puteve jednom kursu međunacionalnih odnosa koji će se postepeno kretati u smjeru isticanja sporednih, nevažnih razlika, a zanemarivanja onih, zajedničkih, egzistencijalnih faktora koji su mogli da čine sponu među Srbima, Hrvatima i Slovencima. Konkretno, u slučaju BiH, Srbi, Hrvati i muslimani opredjeljivali bi se za Hrvatsku ili Srbiju, faktično na osnovi vjerskoj ili prema državno-pravnim fikcijama, odnosno mitosima, što je sve, htjeli ili ne protagonisti takvih planova, vodilo podvajanju, a ne zbližavanju.

Način izglasavanja Ustava 26. 6. 1921. g. i ostale, u vezi s tim, propuštene prilike za afirmaciju stvorene jednakopravnosti, dovele su do udruživanja

---

[30]) *Slobodni dom*, 1920. g. br. 40, str. 3.

[31]) Prema: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb JAZU, Zagreb. knj. I, str. 328.

svih hrvatskih-političkih faktora u formi Hrvatskog bloka,[32]) dalje (HB). 30. oktobra 1921. g. na prvoj skupštini HB još jednom je, posebno, istaknuto da HRSS priznaje BiH pravo samoodređenja. Iako je početkom 1921. g. HRSS pledirala za rješenje problema BiH plebiscitom,[33]) potkraj iste godine HB je stao na stanovište koje je, svojom aplikacijom, posredno, značilo formalno inauguriranje procesa okupljanja Hrvata u cjelini.[34]) Tako usmjeravan razvoj odnosa političkih snaga trebalo je da sondira teren za ravnopravne pregovore vođstava Hrvata, Srba i Slovenaca. Poredba stanovišta HB i vođstva HRSS ukazuje na izvjesne razlike. One se mogu tumačiti kao prirodna posljedica nemogućnosti usaglašavanja zbog početnog stadija okupljanja političkih predstavnika hrvatskog naroda pod, svoje vrste, dominaciju HRSS. Ako bi se Radićeva gledanja na problem BiH promatrala izolovano, dobila bi se dosta pozitivna, ali iskrivljena slika.[35]) Međutim, sagledavanje nekih elemenata u kontekstu značajnijih događaja i procesa (kratkoća vremena da sve negativne posljedice centralizma izbiju svom snagom na površinu, neizdiferenciranost političkih koncepcija ostalih značajnijih stranaka, neizražajna homogenost hrvatskih političkih snaga, pa i nedovoljna angažiranost samog S. Radića,[36]) koji je već postajao **spiritus agens** hrvatskog političkog pokreta), ukazuju na to da su to još bila lutanja, odnosno traženje rješenja. Na tom putu počeo je, nedvosmisleno, da ističe dva faktora koji će docnije biti osnova svakog sporazuma hrvatskog političkog vođstva i svih drugih partnera: **humanost**, kao kategoriju bez koje se ne može ostvariti nikakva saradnja, odnosno čovjeka kao njen izraz, i **seljaštvo**[37]) kao osnovni faktor svake aktivnosti. Ti faktori neće biti pravilno tumačeni u svim slučajevima kada je pozadina, i humanosti i seljaštva, bila hrvatstvo. A to je bila gotovo redovita pojava.

Pojačana organizaciona aktivnost, krajem 1921. i u toku 1922. g., omogućavala je, do izvjesne mjere, raščišćavanje odnosa prema BiH. Na intenzivnije približavanje bosansko-hercegovačkih Hrvata, u početku, prema Zagrebu, kao političkom centru, a docnije HRSS-i prevashodno je utjecao, tako reći, identičan društveno-ekonomski, a time i politički položaj Hrvata Hrvatske i Hrvata BiH.

U odnosu na zaključke od 30. 10. 1921. g. HB je početkom 1922. na izvjestan način razradio stavove prema Hrvatima u BiH. Bosni i Hercegovini dat je izuzetan značaj samim tim što su smatrane »bitnim dielom hrvatskoga državnoga i narodnoga problema (pitanja)... hrvatsko-srpskog sporazuma«.[38]) Posebno treba istaći da se ta komponenta Hrvatskog pitanja o stanovištu HB »nema riešavati samo s gledišta hrvatskoga ili srpskoga nego u

---

[32]) V. Matković, *H. Hrvatska zajednica.* Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX veka, Zbornik radova, V. Beograd, 1963, str. 79. U HB HRSS je bila jedan njegov dio stranka »prima inter pres«.

[33]) *Slobodni dom*, 1921, br. 2. 1.

[34]) Stalo se na stanovište »potpune slobode Hrvatskog naroda, gdje god se on nalazio«. *Hrvatska sloga*, 241, 1

[35]) Izvrsno je uočavao značaj socijalnog problema BiH koji je »od svih pitanja koja nas se neposredno tiču, najteži... i... koji je ujedno sveukupni problem hrvatstva u svezi s problemom poslieratnog čovječanstva«. *Slobodni dom*, 1921, 46, 3.

[36]) Sam »otvoreno priznaje da je »malo pisao o BiH«. Ibid.

[37]) »...veliki narodni posao preuzima naše seljaštvo i to ne vikom: Bosna je hrvatska, Bosna ne smije biti srpska, nego svestranim svojim radom, koji svuda u Bosni širi tu svijest i spoznaju, da je najpotrebniji seljak«. *Slobodni dom*, 1921. 46, 3.

[38]) *Slobodni dom*, 1922, 43, 3.

prvom redu s obzirom na moralne i gospodarske interese toga našega osebujnoga područja«.[39]) Iako je i ovaj stav bio, u priličnoj mjeri, načelan, ukazuje na pojavu nešto šireg tretmana BiH. BiH je priznavana posebnost u odnosu na Srbiju i Hrvatsku, ali kao i u »**Nacrtu ustava HRSS**« nedostajala su — realna, višestrano prihvatljiva, rješenja.

U ovom periodu davana su od strane odgovornih činilaca sa hrvatske strane mišljenja o pitanjima koja se odnose na BiH. Tako je, npr., priznati privredni stručnjak potpredsjednik HRSS Josip Predavec, s početka 1922. g., svojim prijedlogom pokazivao da unutar stranke u odnosu na BiH i dalje nema nekih bitnije novih stavova, da je tu riječ, u stvari, o kompilaciji već ispoljenih mišljenja.[40]) Kako je sporo tekla evolucija koncepcija, kako se teško dolazilo do novih prijedloga rješenja, pokazuje i ocjena dodatka Programu HRSS koji je odobren 13. avgusta 1922. g. Ponovno je istaknuta moralna(!), privredna i politička cjelina BiH, egalitet Srba i Hrvata. Od bitnog značaja je nedvosmisleno isticanje nužnosti ostvarenja hrvatsko-srpskog sporazuma u BiH. Ovom prilikom pojavio se jedan, bar što se tiče BiH, potpuno nov momenat. Naime, rješenje sporazuma pretpostavljalo se da se izvede »posredovanjem Lige Naroda uz naročito priznanje p r a v a s a m o o p r e d j e l j e n j a B o s n e i H e r c e g o v i n e«.[41]) Objašnjenje ovog stava moglo bi biti samo posredno subjektivno. To nije prvi put da se u vrhu HRSS operira sa inozemstvom, kao putem i načinom rješavanja čisto unutrašnjih rješenja. HRSS još nije bila toliko organizaciono spremna, još nije raspolagala mandatom naroda, da bi mogla nametnuti ili započeti pregovore. S druge strane, to je bila potvrda nepovjerenja i nespremnosti HRSS da eventualno stupi u pregovore sa NRS, strankom koja je dobila najviše glasova u srpskom narodu. Eliminacija hegemonije, u svim pojavnim oblicima, bila je i ostala osnovni postulat HRSS, odnosno HSS, i vođstvo je nastojalo da se za to unaprijed osiguraju garancije.

Osim tih širih poteza stranke, usmjeravanih u pogledu rješenja bosansko-hercegovačke komponente hrvatskog pitanja na inozemstvo, nije zapostavljen ni rad u zemlji, konkretno BiH. Tu je, u stvari, riječ o već započetom procesu odnosa HRSS prema muslimanima BiH. Iako je intezifikacija tog odnosa u BiH bila uslovljena razvojem sveukupnih odnosa, ipak je S. Radić somnabulistički predviđao da će »...u Bosni oko 70% muslimana glasovat za HRSS«.[42])

Jedna analiza procesa pretvaranja stranke u pokret, analiza pozadine kursa HRSS u pitanjima »sporazuma«, te rješavanja hrvatskog pitanja, u kojima je BiH imala i te kako značajnu ulogu, zahtijevala bi podrobnije zadržavanje na odnosima HB i HRSS. Ovom prilikom nužno je ograničiti se na konstataciju da je 25. 11. 1922. predsjedništvo HRSS dobilo »...potpuno slobodne ruke u razgovorima, pa i u pregovorima s predstavnicima srpskim«.[43]) Što je to praktično značilo, jasno je bilo nakon drugih izbora 18. 3. 1923. godine. Faktori hrvatske politike, posmatrajući odnose i ciljeve djelatnosti u **cjelini,**

[39]) Ibid.

[40]) Predviđao je, čak, tri rješenja »...ili da se tu sporazume Hrvati sa Srbima, pa u slučaju gubitka BiH ugovorom zaštititi interese Hrvata u BiH, ili ako to ne bi bilo moguće, moguć bi bio plebiscit; a treća je mogućnost da velike sile odluče naše granice. Prema *Hrvatskoj slozi*, 1922, 43, 2.

[41]) *Temeljni nauk...* 17.

[42]) *Slobodni dom*, 1922, 31, 3.

[43]) *Naša pravda*, nezavisan list autonomističkih muslimana, 1922/II, br. 108, str. 2.

malo su mogli da računaju na realizaciju svojih koncepcija bez organizovanog rada na terenu. Stoga su raznim kanalima, naročito u BiH postepeno (od 1923. g.) propagirani stavovi HRSS o finansijskoj politici i mirotvornosti. U masama takva politika je bila izvanredno privlačna, bez obzira na to što je ponegdje netačno interpretirana, neadekvatno shvaćena. Upravo izgledi za njenu primjenu bili su pokretač opredjeljivanja za anticentralistički HB, odnosno HRSS. Taj odnos je bio tako uočljiv da je S. Radić već otvoreno, mada indirektno, nagovijestio raskid sa »gospodom«.[44]) Političke stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata, Hrvatska težačka i Hrvatska pučka, bile su, nije pretjerano reći, jednim potezom S. Radića eliminisane sa područja BiH.[45]) Njegova odluka da HRSS na izbore ide sama[46]) bila je neopoziva, a to je za obje stranke, s obzirom i na njihove aspiracije, značilo fizički kraj. Ovaj potez, sa taktičkog aspekta, S. Radić je izvrsno izveo. U procesu političkog konstituisanja Hrvata BiH do kraja 1922. g. hrvatske političke snage u BiH gotovo da su se identificirale sa HRSS. Dok je u vremenu do kraja 1922. g. za odnos HRSS prema BiH karakteristično traženje teoretskih rješenja, pred druge izbore u Kraljevini SHS to je odlučna i intenzivna organizaciona djelatnost. Bilans predizborne aktivnosti HRSS bila je njena potpuna afirmacija u hrvatskim masama. Od posebne je važnosti naglasiti radikalan zaokret HRSS prema BiH, naročito ako se poredi sa koncepcijama do 1918. g. Prema tzv. »Ustavu HRSS«, mogućnost realizacije priključenja dijelova BiH bila bi teško izvodljiva što se ilustrativno vidi iz reagovanja glasila HTS »**Hrvatske sloge**« prema kome je »Radić otvoreno priznao da BiH, a tako i Dalmacija nijesu hrvatske zemlje«.[47]) Međutim, i dalje je zadržavana formula prebiscita, ali ga je morao odboriti »Sabor Hrvatske i Slavonije, dotično Dalmacije ili BiH«.[48]) Očito je da se, kada je riječ o faktoru »hrvatstva«, radilo, bez obzira na to o bilo kojoj hrvatskoj političkoj stranci je riječ, o taktizerstvu. Razlika među njima bila je u tome što je »hrvatstvo« HTS ili HPS bilo usko, bosansko-hercegovačko, a HRSS-e šire, za većinu Hrvata, bez obzira da li žive u Hrvatskoj ili van nje, prihvatljivije, a time i primamljivije. Vođstva HTS i HPS ogorčeno se boreći za afirmaciju regionalizma, indirektno su doprinosili usmjeravanju Hrvata ka Radićevoj republikanskoj stranci. Vođstvo HRSS je suptilnom taktikom pokušavalo da, u očima stanovnika BiH, učvršćuje uvjerenje o njenoj posebnosti,[49]) a, s druge strane, da do krajnosti intenzivira svestranu aktivnost među izbornicima na afirmaciju hrvatstva uopšte, a posebno njegovog seljačkog karaktera. Putem ta dva elementa, (nacionalno-socijalni), prelamali su se svi ostvareni zahtjevi za ravnopravnošću. HRSS je na taj način, u izvjesnom smislu, prerastala uskostranačke okvire. Intenzitet odnosa HRSS, a naročito S. Radića, prema muslimanima BiH uoči 18. 3. 1923. g., nije jenjavao. Naprotiv, pojačavao se i dobivao sve izrazitija

[44]) V. *Naša pravda*, 1922, 96, 1.

[45]) O pozadini tog procesa vidi opširnije u radu: *Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine.* Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 1967, br. 3, str. 127—143.

[46]) S. Radić, Pristašama HRSS u BiH: »U Bosni će biti kutija Hrvatske Republikanske ili Radićeve seljačke stranke, koja u Bosni ide posve Samostalno u izbore bez ikakvoga obzira na gospodske grupe, bili to pravoslavni, radikalni, muslimanski begovi ili katolički fratri i advokati«. *Slobodni dom*, 49. od 2. 9. 1922. godine.

[47]) *Hrvatska sloga*, br. 60, 2. iz 1923. godine.

[48]) Ibid.

[49]) *Slobodni dom*, br. 12. str. 12. iz 1922. g. je pisao u ime svih Hrvata: »... mi kažemo: brate Srbine, nije Bosna ni tvoja, ni moja, nego je svoja«.

obilježja privlačenja pristalica JMO, ne u redove HRSS, već na stranu anticentralističkih snaga. Ukratko rečeno, krajnji cilj, gledan sa aspekta HRSS, bio je ojačati blok. Predizbornom aktivnošću u BiH HRSS je, nasuprot Narodnoj radikalnoj stranci, hrvatskom pitanju u velikoj mjeri davala nove dimenzije.

Na osnovu izbornih rezultata,[50]) HRSS je, potisnuvši među hrvatskim izbornicima sve stranke, postala mandator hrvatskog naroda. Jedna formalna skupina političkih partija — HB, zamijenjena je neformalnim hrvatskim seljačkim pokretom, odnosno strukturalno izmijenjenom HRSS.

Hrvatsko narodno zastupstvo (u daljem tekstu HNZ), tj. predstavništvo hrvatskog naroda, koga su sačinjavali legalni izabrani zastupnici hrvatskoga naroda, na svojoj sesiji od 25. 3. 1923. g. potvrdilo je nepromijenjenost osnova svoje politike koja je indirektno obuhvatala i bosansko hercegovačke Hrvate.[51]) Naglašavala se potreba sporazumijevanja, ali se odnos HNZ, i njegovog predsjednika S. Radića prema Hrvatima uopšte, i dalje manifestovao samo putem verbalnih stavova o »neprijepornoj Hrvatskoj« ili o »preogromnoj većini Hrvata« pod kojim treba podrazumijevati, s njihove tačke gledišta, bosansko-hercegovačke Hrvate i muslimane. Proces rješavanja hrvatskog pitanja, regulisanje pitanja BiH i ostalih aktualnih problema, odgovorni faktori hrvatske politike zamišljali su, u prvoj fazi, ne isključivo u akcionom angažovanju svojih mnogobrojnih pristalica, nego najprije u sporazumu anticentralističkih vođstava stranaka, a potom putem saradnje sa NRS — dakle sve putem partijske saglasnosti. Prije izbora jasno izdiferencirane političke stranke (NRS, JMO, HRSS itd.), u samim izborima još vidnije ispoljene, nerješavana ili jednostrano rješavana ekonomska pitanja faktično su potencirala jaz centralističkih i anticentralističkih orijentisanih stranaka. Svaka od pomenutih stranaka gledala je da u rezultatima izbora iskoristi svoju šansu, tj. poboljša pozicije. Ne ulazeći u podrobnija istraživanja pozadine motiva svake stranke, to je bio osnovni razlog što su se one unutar, tek formiranog, Federalističkog bloka (JMO, Slovenska ljudska stranka i HRSS), kao i NRS, brzo odlučile za međusobne pregovore.

Što se BiH tiče, karakteristično je, u pogledu postizbornih političkih odnosa, da se sa hrvatske strane pridavao izuzetan značaj orijentaciji muslimanskog i katoličkog življa.[52]) To se potvrdilo i u formulacijama »Markovog protokola«.[53])

BiH je dobila tretman i u tzv. »preduvjetima« »Markovog protokola«. Ono suštinsko što u vezi sa ovom temom proizilazi iz sadržaja rezultata sastanka, tada vodećih stranaka u Kraljevini SHS, je odnos HRSS, kao jednog od glavnih faktora Federalističkog bloka, prema BiH. Od prevashodnog je

---

[50]) HRSS je dobila ukupno 473.733 glasa ili 21,76% što joj je donijelo 70 mandata. *Statistika izbora narodnih poslanika 1923*, str. 144, odnosno 146.

[51]) *Slobodni dom*, 14, 2. od 30. 3. 1923. god.

[52]) HNZ je na sastanku od 25. 3. 1923. izrazilo mišljenje da »... prvi put u povjesti Bosne stoje muslimanski i katolički Hrvati zajedno u velikom pokretu za novi tip *socijalno pravedne* (podvukao T. I.) te taj pokret već sada za sobom u vođstvu ima Bosni većinu sveukupnoga tamošnjega naroda...« *Slobodni dom*, Ibid.

[53]) Opširnije je ova problematika razmatrana u radu *»'Markov protokol' i tretman Bosne i Hercegovine u politici 'Sporazuma' HRSS«* koji će biti objavljen u »Godinšjaku društva istoričara BiH«, br. XVII.

Vid. *Slobodni dom*, od br. 30, str. 4. od 17. 7. 1923. g. ili *Težački pokret* br. 24, str. 2. od 23. 7. 1923. g.

značaja da se razrješenje ekonomskih, kulturnih ili vjerskih pitanja postavljalo nešto šire; da njihovo rješavanje nije pretpostavljalo udovoljavanje uskih interesa HRSS, na primjer u Sloveniji ili JMO u Hrvatskoj. Ne bi trebalo nijednog trenutka stvari i odnose posmatrati izolovano ili ih apsolutizirati. Indirektno se može zaključiti da je vođstvo HRSS, kategorički se zalažući za podjelu »interesnih sfera« u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH između SLJS, HRSS i JMO, u krajnjoj liniji, makar i posredno, afirmiralo realizaciju stranačkih pozicija. Za stanovništvo BiH posljedice djelatnosti HRSS zbog niza okolnosti (heterogenost FB, pozicija vlasti NRS, pasivistička taktika HRSS), gledane kroz »Markov protokol«, bile su svedene na nulu. Na skupštini u »Kolu« S. Radić je, osvrćući se na odnos beogradskih krugova prema »Markovom protokolu«, zamjerio Ljubi Jovanoviću što nije pomenuo Bosnu, te izjavio: »Mi ne damo da Bosna bude Makedonija i radi Bosne neće moći doći do sporazuma«.[54]) Odnos HRSS prema BiH, bez obzira na to da li je riječ o njenom tretmanu opštih pitanja društveno-ekonomske i političke prirode, ili konkretnoj aktivnosti, bio je prožet hrvatstvom. Drugim riječima rečeno, uporno baziranje svih praktičnih poteza na uskim hrvatskim osnovama[55]) oduzimalo je djelatnosti potencijalne mogućnosti dosljednog prevazilaženja nacionalnih, vjerskih, pa i klasnih ograničenosti. Ako se relacija HRSS — BiH ocjenjuje u kontekstu odnosa HRSS — Narodna radikalna stranka, onda se uočavanjem prinuđenosti vođstva vodeće stranke hrvatskog naroda, ili FB u cjelini, na **taktiziranje**, a opredjeljenja vođstva NRS na **diktiranje**, implicite objašnjava jalovost stavova i njihove realizacije u odnosu na BiH.

Neprovođenjem odredaba »Markovog protokola«, u krajnjoj liniji nerješavanjem hrvatskog pitanja, S. Radić ne samo što nije prestao sa uvjeravanjima o odlučnoj opredijeljenosti većine stanovništva BiH,[56]) nego je, angažujući niz pravnih stručnjaka, pokušavao da formuliše nacrt »hrvatskoga državnog pravnoga programa«.[57]) Čitavu zamisao S. Radić je pobliže razložio u članku »O pravoj političkoj situaciji u Hrvatskoj i njenim zemljama.«[58]) I ovog puta, BiH su tretirane u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa. Prema S. Radiću »prava i nepokolebljiva odluka hrvatskoga naroda ... traži podpunu nezavisnost Hrvatske ... u konfederaciji sa Srbijom na osnovu sporazuma putem ugovora koji bi dao Sloveniji, BiH, Bačkoj, Banatu, Crnoj Gori i Makedoniji slobodan izbor, da plebiscitom odluče žele li ostati vezani za unitarističku i centralističku Srbiju, ili ući u federaciju sa miroljubivom i neutralnom Hrvatskom«.[59]) Ovako zamišljeno plebiscitarno rješavanje nacionalnog pitanja, pod uslovima daljeg produbljavanja razlika među narodima, u stvari, unosilo bi među njih još više disharmonije, nego što bi doprinosilo razjašnja-

---

[54]) *Naša pravda*, br. 6, 1. od 23. 5. 1923. g.

[55]) **S**. Radić je pisao da Hrvatska seljačka Zadružna banka d. d. osnovana s proljeća 1923. g. uz sudioništvo i bosanskog saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu ima svrhu »da pomaže i jača *hrvatsko* (podvukao T. I.), seljačko zadrugarstvo«. *Slobodni dom*, od 8. 7. 1923. g. 33, 5.

[56]) »Sve je s nama, bez razlike vjere, i narodnosti što misli čovječanski, pak mi stoga možemo govoriti u ime cieloga naroda na području bivših austrougarskih zemalja koje su na našem zajedničkom teritoriju«. *Slobodni dom*, 25, 3. od 11. 6. 1923. godine.

[57]) *Slobodni dom*, 25. 7. od 11. 6. 1923. godine.

[58]) Članak je objavljen u reviji »Near East«, a prenijeli su ga *Hrvat* od 18. juna i *Slobodni dom* od 20. 6. 1923. godine.

[59]) *Slobodni dom*, 26, 1. od 20. 6. 1923. godine.

vanju već postojećih suprotnosti. Ne mogavši, zbog nepromijenjenih partijskih odnosa, bilo šta konkretno izmijeniti, S. Radić je u svojoj nemoći, povodom prekida sa Beogradom, nesuvislo izjavio: »Mi smo Hrvati kulturan narod pa su i u Bosni svi gradovi naši... Mi Hrvati držimo Bosnu u svojim rukama«.[60])

Ne uspjevši realizirati odredbe »Markovog protokola«, vođstvo HRSS je povelo kurs ne jedne dalekosežno orijentirane politike, nego, može se reći, realističnije politike, te se rjeđe nude rješenja za izlaz iz krize u kojoj su se našli narodi Kraljevine SHS. Kao posljedica takvog stanja, produbljavanjem centralističkog antagonizma, i sada ne već tako kohezionog FB, sve razgranatija djelatnost HRSS češće je dobivala epitete »antidržavnosti«, a katolici i muslimani, pristalice HRSS i JMO, sve su se više nalazile na istovetnim pozicijama.[61])

Odlaskom u inostranstvo, S. Radić je, na osnovu odluka HNZ, donesenih 19. 8. 1923. g., dobio saglasnost da razvija diplomatsku aktivnost, odnosno da ostvari pravo samoopredjeljenja i za onaj dio stanovništva BiH koji se 18. 3. 1923. izjasnio za HRSS.[62]) Od posebnog je značaja da se istakne da su vođstvo HRSS i HNZ i sam S. Radić, ne mogavši riječju i djelom uspostaviti konstruktivan odnos sa NRS, sve više uvjeravali vođstvo te stranke u svoj nacionalni, hrvatski, ekskluzivizam.

Karakteristično je da je S. Radić, od ovog vremena, sve češće djelovao ne u cilju produbljavanja zajedničkih socijalnih interesa, nego u pravcu afirmacije brojnog faktora, kao činioca od posebnog značaja za razrješenje srpsko-hrvatskih nesporazuma.[63]) Odranije započet proces uspostavljanja odnosa vođstva HRSS s hrvatskim dijelom stanovništva i pristalicama JMO, postajao je, zavisno od konstelacije partijskih snaga, sve intenzivniji. Pozadina mu je bila i ostala ista. Ojačati anticentralistički blok, tj. poziciju naspram NRS. Ovaj stav HRSS biće jasniji ako se zna da se u njenom vođstvu počela preferirati brojna snaga Hrvata. Samo time se mogu objasniti one njegove mnogobrojne izjave o muslimanima kao Hrvatima islamske vjeroispovijesti.

Od značajnijih poteza HRSS na opštem planu u 1924. g. treba spomenuti prekid apstinencije i pristup Seljačkoj internacionali. Odnosi faktora od utjecaja na rješenje opšte krize društva Kraljevine SHS (tu mislim na Opozicioni blok, NRS, Dvor i »drugog ustavnog faktora«), odvijali su se u relacijama koje nisu omogućavale njeno razrješenje.[64])

Kod S. Radića nisu se naslućivali neki novi elementi koji bi ukazivali na mogućnost radikalnijih pozitivnih promjena u rješavanju hrvatskog pitanja.[65])

[60]) *Slobodni dom*, 27, 1. od 27. 6. 1923. godine.

[61]) »...Inače se opaža skoro svuda zbližavanje i bratimljenje muslimanskog i katoličkog življa, što uostalom nije slučaj samo ovdje (vrbaska oblast — m.o.) nego skoro svuda po celoj Bosni«. ASRBiH, fond Pokrajinske uprave za BiH 1923. Pov. br. 961. fol. 2; 8993, fol. 34.

[62]) *Slobodni dom*, od 27. 6. 1923. godine.

[63]) Ilustracije radi neka posluži podatak da je S. Radić novinarima u Londonu na osnovu tzv. narodnosne karte dokazivao da na prostoru od Mure do Drine ima samo pet kotara gdje živi 90% više srba nego Hrvata. *Slobodni dom*, 36, 4. od 29. 8. 1923. godine.

[64]) Gligorijević Branislav, *O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu i o krizi i padu te vlade*. Istorija XX veka. Zbornik radova VII, str. 345—406.

[65]) Prema, ne baš pouzdanim i vjerodostojnim podacima službenog lista Mussolinijeve vlade »Il secolo« 9. 1. 1924. g. po Radićevom mišljenju riječ je »samo o tom, da povučemo granicu izmedu Srbije i Hrvatske...«. *Slobodni dom*, 3. od 16. 1. 1. 1924. godine.

Hrvatsko-srpski spor, bez obzira na postojanje niza neriješenih pitanja Kraljevine SHS, ostajao je za HNZ primaran problem. Jedan stav iz odluka VIII sjednice HNZ, održane 2. 3. 1924,[66]) posredno je upućivao na zaključak da se u krugovima koji su diktirali kurs politike hrvatskog naroda nije pojavljivala nijedna novija ideja u odnosu na dotad izražavane koncepcije.

BiH je od strane HRSS tretirana, i tada, ne kao geografsko-politička cjelina sa bremenom neriješenih problema, nego, posredno, uglavnom putem preko bosansko-hercegovačkih Hrvata — »pravih« i »muslimanskih«, odnosno njihovog uključivanja, kao faktora, u taktiku i strategiju HRSS.

Ono što je provejavalo u stavovima vodstva HRSS tokom 1924. g. je želja, ne toliko za pregovaranjem, koliko za sporazumnim radom. Bitno je istaći da se kod predsjednika HRSS i HNZ i d a l j e primjećivalo odsustvo konkretnijih rješenja hrvatsko-srpskih odnosa. Prema Nastasu Petroviću, koji je vladu i »drugi ustavni faktor« upoznao sa sadržinom razgovora koje je vodio sa S. Radićem, jasno je da je predsjednik HRSS tražio promjenu uređenja Kraljevine. Impresija koju je N. Petrović ponio bila je da će »to sve zavisi od sporazumnog rada i u vladi i u parlamentu«, te »da će se te posebnosti« u pogledu unutrašnjeg uređenja, odnositi... n a j v i š e na H r v a t s k u i S l o v e n i j u, i m o ž d a u n e k o l i k o i na B o s n u, ali to nije sigurno.«[67]) (Podvukao T. I.)

Uslovi za realizaciju ovako neodređeno koncipiranih stanovišta, prema S. Radiću, bili su izbori, revizija Ustava i zajednički duži sporazuman rad. Neusaglašeni odnosi HRSS i NRS, te iznenađujući pristup HRSS Seljačkoj internacionali i istovremeno pripremanje terena od strane S. Radića za prevođenje hrvatskog naroda na monarhističke pozicije s jedne, i dvolična politika NRS, s druge strane, daleko su više bili prepreka, nego mogućnost iznalaženja konstruktivnih rješenja. Ni među anticentralistički disponiranim strankama Opozicionog bloka nije bilo harmonije kao ni tokom 1923. ili početkom 1924. godine,[68]) pa je i to jedan od razloga odsustva novih rješenja koja bi se odnosila i na BiH. Odnos HRSS prema vođstvu JMO, njenim poslanicima i izbornicima i dalje je organizovano forsiran, te je na ovaj način relacija HRSS — BiH bila sadržajnija i sama po sebi značajnija od sporadično ispoljavanih neodređenih verbalnih stavova. Izjave S. Radića, bez obzira na njihovu vjerodostojnost, govore da se od strane faktora hrvatske politike, kada je riječ o opštem političkom kursu i politici »sporazuma«, i te kako vodilo računa o odnosu prema srbijanskom seljaku i opredjeljenju muslimana BiH.[69])

S. Radić je i na osnovu rezultata procesa opredjeljivanja dijela stanovnika BiH, ne samo u izborima nego i uopšte, za anticentralistički blok, davao

---

[66]) »... jednoglasno (je) dana predsjedničtvu ovlast da ne mienjajući politike, a uglavnom ni načina borbe učini sve, da se sruši sadanja beogradska vlada i stvore daljnji preduvjeti za samoodređenje hrvatskog naroda.« *Slobodni dom*, **10. 1. od 5. 3.** 1924. godine.

[67]) *Slobodni dom*, bez broja, od 22. 4. 1925. godine, str. 3.

[68]) Vidi kritičke ocjene S. Radića, *Slobodni dom*, 45, 6. od 5. 11. 1924. god.

[69]) Kada se S. Radić izjašnjavao o tolerantnosti prema srbijanskom seljaku, uvjerava da se ne može »biti drukčiji ni prema seljačtvu u Sloveniji... Crnoj Gori i Macedoniji, da ne spominjem BiH...«. Na pitanje »kako hrvatska borba djeluje na druge narode«, izjavio je: »Naša borba snažno djeluje na muslimane BiH...«. *Slobodni dom*, br. 3, strana 1. i 3. od 16. 1. 1924. g.
Vid. *Slobodni dom*, br. 37, str. 2. od 10. 9. 1924. i br. 38, str. 1. od 17. 9. 1924. g.

izjave kojim je sebe, HRSS i hrvatski seljački pokret, dovodio u teške situacije. Sve to će, pored njegove djelatnosti u inozemstvu, dovesti do stavljanja HRSS van zakona (23. 12. 1924. g.). Veoma važne su i posljedice takvih ocjena predsjednika HRSS na konkretne poteze stranke kojoj je stajao na čelu. Radić se zanosio ne samo odnosom muslimana prema federaciji HRSS — Hrvatska zajednica, kojoj po njegovom mišljenju spadaju »stvarno i svi Hrvati — muslimani«.[70]) nego i njihovim ulaskom u stranku.[71])

»Pravda«, organ JMO u izbornim pripremama (za stranke najvažniji teren) također je tretirala odnos JMO i HRSS.[71a])

Kada je riječ o organizovanom djelovanju HRSS u BiH, nužno je uvažavati činjenicu da su se, prilikom izbora, na listinama nalazili kandidati i Hrvati i muslimani. Treba istaći da se ovdje nastojalo da se, donekle, prevaziđu v j e r s k e razlike i protivrječnosti kao njihov nus-produkt.[72]) Umjesto da to za HRSS bude korak dalje u rješavanju nacionalnog pitanja, čiji je i ona bila sudionik, svodeći sebe na uskohrvatsko stanovište, a podvojivši nacionalno-socijalni rad,[73]) ona je u pogledu rješavanja hrvatskog pitanja — učinila korak natrag. Zavisno od prilike i trenutnih potreba, odnos muslimana BiH prema vođstvu HRSS postajao je sve manje neka vrsta vizije, a sve više s t v a r n o s t. Potcrtavajući da »pravo značenje toga pokreta (hrvatsko republikansko seljačkog — m. o.) nije toliko u prostranom području što ga je on zahvatio, i koji se neprestano širi, koliko u njegovoj dubljini«, istaknuto je da uz njega »**sada** stoji i 650 tisuća bosansko-hercegovačkih muslimana, koji su **sada nacionalno** Hrvati«.[74]) (Podvukao T. I.). Ove meditacije, ipak bliže utopiji nego realnoj ocjeni, i samo donekle objektivne,[75]) zasnivale su se na uprošćenom shvatanju da se »Bosna definitivno okrenula k Hrvatskoj«.[76]) Objašnjenje svega izloženog je u eklekticizmu i nedosljednosti iznesenih rješenja.

Odnos HRSS i Hrvata BiH nije mogao da bude, u suštini svojoj, onakav kako su ga riječima definirali Radić ili HNZ. Mnogobrojne zajedničke komponente hrvatskog stanovništva BiH i Hrvatske gubile su svoju stvarnu vrijednost prvenstveno zbog toga što su deklarativni stavovi Radića, HRSS ili HNZ praktično bili ipak ekskluzivni, i što se kao takvi u Kraljevini uopšte,

---

[70]) *Slobodni dom*, br. 18, str. 3. od 30. 3. 1924. g.

[71]) »... sve veći broj muslimanskih Hrvata pristaje ravno ili direktno uz HRSS«, ibid.

[71a]) U broju 108, str. 1—3, od 10. 5. 1924. g. pisano je da HRSS »... namjerava u Bosni stupiti zajednički sa JMO«.

[72]) »Svaki onaj, koji kaže, da je pristaša HRSS, a ipak bi htio u našem pokretu lučiti nas na muslimane i katolike, on ne spada u HRSS. Ako netko ipak počne tako da govori i da radi, on je među nas zalutao, pa treba pokušati, da mu se dokaže, kako je na krivom putu, pa ako to neće da poprimi, treba ga uputiti da ima političkih stranaka, gdje se ljudi organizuju po vjerskoj pripadnosti«. *Slobodni dom*, br. 18, str. 3. od 30. 3. 1924.

[73]) »HRSS u Herceg-Bosni hoće da ujedini sve, što nacionalno zajedno spada, pa da onda čitav hrvatski narod socijalno organizira na temelju moderne, demokracije«. Ibid, 4.

[74]) »Pravo značenje hrvatskoga republikanskoga seljačkog pokreta«, *Slobodni dom*, 34, 2—3 od 20. 8. 1924.

[75]) »Srednje gorsko-kontinentalno područje (koje je činilo) drugo od tri područja balkanske federacije: Bosna, Srbija, Macedonija i južna Bugarska, duboko je razderano srbskom imperijalističkom politikom, koja je od sebe za uviek odbila i Bosnu i Macedoniju, te ne može biti govora o centralnoj velikoj Srbiji koja bi bila glavni faktor balkanske federacije.« *Slobodni dom*, 34, 3. od 20. 8. 1924.

[76]) Ibid.

ili u BiH, posebno, nisu mogli cjelishodno provesti u djelo. Potpredsjednik HRSS Josip Predavec je ovu protivrječnost Hrvatskog pitanja apoditički potvrdio izjavom da HRSS »specijalno... interesira pitanje Hrvatske — pod tim se podrazumijeva Hrvatske, Slavonije, Dalmacije — i Bosne i Hercegovine«.[77]) U stvarnosti je to i do tada potvrđivano putem odnosa vođstava HRSS i JMO, te tretmana pristalica Spahine stranke. Izgleda da je naslućivana apsurdnost uskonacionalne osnove,[78]) ali praktično nije bilo ni pokušaja odvajanja od nje. Motivi za promjenu političke prakse gubili su aktuelnost zbog **neizvjesnosti** koja se podrazumijevala poremećajem odnosa partijskih snaga, iako bi, eventualna promjena, mogla biti i od koristi. »Gospodarski rad« među stanovništvom BiH, koji je trebalo da opredijeli to stanovništvo, a koji su svojevremeno proklamovali braća Radići, postepeno je potisnut u pozadinu i bio, u stvari, napušten. Od socijalno-nacionalne osnove programa HRSS koja praktično nikad nije bila integralna, ostala je samo njena nacionalna strana. Svega toga pristalice HRSS, seljaci naročito, nisu mogle da budu svjesne. Socijalno uskraćeni, a nacionalno ugrožavani spas vidjeli su u programu HRSS — koji je trebalo da se ostvari. Zato se ne treba čuditi zabludama i seljačkog i radničkog elementa, koje su se najočevidnije ispoljavale na sastancima HRSS.[79])

Nakon februarskih izbora 1925. godine, i birači i vođstva, ne samo HRSS i JMO,[80]) ostali su odlučno pod »plemenskim i vjerskim zastavama«.

Rješenje koje je HSS izabrala 27. 3. 1925. god. — odustajanje od dalje borbe za republikansku formu državnog uređenja, priznavanje Vidovdanskog ustava — u punoj mjeri je uvjetovalo njenu dalju poziciju. Mislim da je ovaj datum, s obzirom na izazvane posljedice i mogućnosti koje su za svagda pale u vodu, jedan od najznačajnijih u istoriji Hrvatske seljačke stranke.

HRSS je u odnosu na BiH postupno evoluirala. Ali ta je evolucija bila sama sobom ograničena, a time i negativna. Od pretenzija na teritorij i saznanja nužnosti proširenja narodnosne osnove, HRSS je došla do akcionog stava — ostvariti jedinstvo »pravih« i »muslimanskih« Hrvata (sic!). Ideja

---

[77]) Prema *Jutarnjem listu*, 4527, 1. od 6. 9. 1924. godine.

[78]) »...s poštenim i pravednim srbijanskim strankama, s Muslimanima iz Macedonije i sa Slovencima, pa s našim Muslimanima iz Bosne možemo imati i preko 200 zastupnika, tj. baš one dvie trećine, koje su potrebne da se ustav do temelja revidira ili promieni«. — S. Radić na skupštini u Prelogu — Prekomurje, *Slobodni dom*, 37, 2. od 10. 9. 1924.

[79]) Na zboru Radićevaca (u Varešu 29. 9. 1924. — m. o.) pozivani su radnici — »pristaše sindikalne organizacije, da se priključe HRSS, koja će znati najbolje širiti radničke interese... Član podružnice rudarskih radnika u Varešu Jozo Jurić... izrazio (je) želju da je voljan stupiti u pregovore sa delegatima Radićeve partije iz Sarajeva, jer da je ta stranka najbliža radničkom sindikatu i pozivao ih na pouzdanički sastanak...« ASRBiH, fond VŽ SO, Pov. 3217—102/1924.

U Liješnici, čisto muslimanskom selu kod Maglaja »muslimani — seljaci uviđaju da je JMO dobra, ali nema seljačkog programa, a zato je HRSS bolja«. *Slobodni dom*, 42, 9. od 15. 10. 1924. godine.

[80]) Od zajedničkog istupa HRSS—JMO nije ostalo ništa. S. Radić je izjavio da HRSS neće praviti »izborni kompromis ni sa srodnim strankama«, nego je stao na stanovište »da birani zastupnici, koji imaju dodirnih tačaka, naprave frontove zajednički«. *Politika* broj 5953, 3. od 19. 11. 1924. godine.

Spaho je u isto vrijeme nimalo uvijeno, rekao u intervjuu, da će JMO »Potražiti birače i među onima koji pristaju uz gospodina Radića. Nu, to nas... neće nimalo smetati, da poslije izbora nastavimo zajedno započeti rad za potpunu ravnopravnost i slobodu...« *Pravda*, 265, 1, od 21. 11. 1924. godine.

da se na ovaj način stvara hrvatska većina, a pomoću nje sporazum, uništavala je u korijenu svaki pozitivan rad. Time su S. Radić i njegovi saradnici stavili posljednju tačku na beskrajni »circulus vitiosus« — te sebe, hrvatski narod i ideju sporazuma doveli u ćorsokak. Zbog čvrste pozicije buržoazije, odsustva organizovanih klasno-progresivnih snaga i zabluda koje su iz svega toga proizilazile, Hrvati BiH i dalje su davali svoje povjerenje HRSS, kao što su ostali narodi davali povjerenje drugim buržoaskim strankama. Zbog uske osnove taktike i strategije, kojoj je glavni elemenat bilo hrvatstvo, HRSS nije mogla da borbu za ravnopravnost protegne i na ostale narode. BiH je, ipak, bila samo dio tog, silnim protivrječnostima, rastrzavanog organizma, a Hrvati BiH, od njegovog stvaranja, njegov djelić.

S. Radić je, za vrijeme prekretničkih dana HRSS, u martu 1925, govoreći o genezi sporazuma, rekao da se »ne traži državnopravna autonomija, već samouprava,... (koju) treba udesiti prema praktičnim potrebama naroda.«[81])

Vođstvo i pristalice HSS ipak su nalazili, u svom korjenito izmijenjenom položaju, poticaj za aktualizaciju političkog programa. Karakteristično je da se zastupnička aktivnost svodila, u tom pravcu, na dimenzije koje odgovaraju »snazi hrvatskog naroda i općim političkim prilikama«.[82]) tj. da ni sada nije izlazila šire iz hrvatskih nacionalnih okvira. Direktno je to proizilazilo iz objašnjenja samog P. Radića o njegovoj izjavi 27. 3. 1925.[83])

Još značajnije u stavovima, da ne kažem koncepcijama, pa i u političkoj praksi S. Radića, i stranke u cjelini, je insistiranje na politici »narodnog sporazuma« zasnovanoj na jednoj novoj varijanti razrješavanja aktualnih problema. Očito je (S. Radić to nije ni krio) bilo odustajanje od đotadašnjih zahtjeva, ali je zato nedvosmisleno bio najavljen novi kurs HSS koji se, vidjeće se to u 1927. i 1928. g., biti djelimično i realiziran. Tada se on, prema »**Politici**« od 17. 7. 1925. g., zadovoljavao »stvarnim sprovođenjem samouprava«.[84])

Koliko je u ovom za HSS novom periodu djelatnosti bila prisutna saglasnost riječi i djela, dovoljno je uporediti ranije pomenutu ocjenu zastupničke aktivnosti sa obavještenjem nakon sastanka HNZ od 27. 8. 1925. da »su jedni (zastupnici) krenuli u sjevernu i srednju i južnu Dalmaciju, drugi u zapadnu, i srednju Bosnu...«[85]) Međutim, jednog do kraja tolerantnog odnosa između tako reći suparničkih stranaka u BiH nije bilo. Upravo zbog toga, mnogi veoma važni potezi, naročito po svojim implikacijama, kao, npr., u pitanju kolonizacije, ostajali su neriješeni.[86]) Uopšte rečeno, u ovom periodu raznovrsni potezi koje su poduzimali hrvatski faktori (HNZ npr.), ostajali

---

[81]) M. Dimitrijević, *Mi i Hrvati. Hrvatsko pitanje (1914—1939). Sporazum s Hrvatima*. Beograd 1939. g., 187. Dimitrijević je u pogledu datuma izjave i njene predaje »visokom nadležnom faktoru« kontradiktoran. Veli da je izjava izdiktirana 27. aprila, a predata 24. aprila...

[82]) *Slobodni dom*, 1925, 1, 4. od 6. 5. 1925. godine.

[83]) *Slobodni dom*, 3, 1. od 20. 5. 1925. godine.

[84]) M. Marjanović, *Stjepan Radić*, 158.

[85]) *Dom*, br. 18, 4. od 2. 9. 1925. g.

[86]) »Ministar P. Radić u sporazumu sa svojim podsekretarima (između ostalih Vlada Andrić — NRS — m. o.) izraduje pravilnik po kome će se pitanja kolonizacije uputiti jednim zdravim pravcem... u pogledu Bosne nastaće mnogo intenzivniji rad«. *Slobodna štampa*, br. 2, 1. od 3. 9. 1925. g.

su više zamisli i prijedlozi, nego što su bili realizirani.[87] Vijesti koje su iz Bosne stizale vodstvu stranke u Zagreb i ministru P. Radiću u Beograd (u vrijeme RR koalicije), posredan su razlog da je »vodstvo HSS zatražilo u sporazumu sa Hrvatskim seljačkim klubom i svim seljačkim ministrima podpunu i bezodvlačnu zaštitu seljačkog naroda od zuluma i nevaljalih činovnika...«,[88]) i indikator karaktera odnosa HSS — BiH u ovo vrijeme.

Na osnovu izloženog, jasno se uočava odsustvo konkretnijih i odlučnijih stavova kako u pitanju rješenja opštih problema Kraljevine SHS, u pitanju srpsko-hrvatskih odnosa, Hrvatskog pitanja, tako i, što je za nas najznačajnije, odnosa HSS prema BiH.

Početkom 1926. g. Radić je poduzeo putovanje kroz BiH i prilikom prvog javnog zbora u BiH lansirao izjavu uvjeravajući i sebe i druge, »da bi Bosna bila svačija i ničija da u Bosni nije bilo Muslimana«.[89]) Opetovanim operiranjem sa muslimanima kao činiocima u razrješavanjima bosansko hercegovačkog problema i Hrvatskog pitanja, S. Radić je potvrdio da HSS ne pretenduje na formalan prilazak muslimana u HSS nego na zajednički rad. Naspram ovom, u izvjesnoj mjeri podilazećem odnosu, unutar vodstva JMO, provejavali su oponirajući stavovi HSS. Dok je Radić otvoreno afirmirao hrvatski nacionalizam, M. Spahi je primarna bila vjerska osnova, a jugoslovenstvo se javljalo, eventualno, kao krajnje rješenje.[90]) Bilo bi jednostrano na osnovu ovakve taktike donositi ocjenu o S. Radiću, odnosno o njegovim koncepcijama. Takva politička praksa bila je negativna, ali i — odraz realnosti. S druge strane, retrospektivno ocjenjujući, ne bi trebalo prenebregnuti činjenicu da je Radić pravilno, u istorijskoj projekciji, uočavao izvanredan značaj duhovnog jedinstva i socijalnog faktora.[91]) Ispoljavani nesrazmjer riječi i djela trebalo bi tražiti u neshvatanju suštine klasne borbe kako od strane samog Radića, tako i HSS u cjelini.

Početkom 1926. g. S. Radić se počeo otvorenije sučeljavati sa posljedicama jalove, isključivo stranačke politike. Upravo zbog toga od ovog vremena datira — kada je riječ o rješavanju Hrvatskog pitanja, srpsko-hrvatskim odnosima, a time i sudbini naroda BiH od strane HNZ i samog S. Radića — izričit zahtjev za provođenjem samouprave u opštinama, kotarevima i županijama. Ukratko rečeno — od sada, pa do 20. 6. 1928. g. — to je osnovna značajka svih poteza s napomenom da su i dalje bili prisutni elementi dotadašnje političke prakse — stranačke osnove. Politika sporazuma dobivala je nova obilježja i ne bi se moglo reći da se radilo samo o taktici. Dok je S. Radić ranije generalnu liniju hrvatske politike koncipirao uglavnom na osnovu svojih opažanja, sada se on, u Hrvatskom seljačkom klubu, i te kako

---

[87]) Zbog akutnosti neriješenog invalidskog pitanja, HSK je stao na stanovište da se i u Sarajevu imenuje toliko viših invalidskih sudova koliko je potrebno. *Dom*, 26, 4. od 28. 10. 1925.

[88]) Vidi, *Dom*, 5, 3. od 3. 2. 1926.

[89]) *Dom*, 27, 5. od 4. 11. 1925. g.

[90]) *Dom*, 6, 3. od 10. 2. 1926. godine.

[91]) »Ja stalno govorim narodu... da se Srbi i Hrvati nisu složili ni na temelju Dušanovog Carstva ni na temelju Tomislavljevog Kraljevstva. Ja sam svuda nadalje isticao da je naša zemlja geografski tako sastavljena da ima i gora i klanaca i gudura i da su one tako nezgodno ukrštene u unutrašnjost naše zemlje, da tu zemlju, ovu našu ujedinjenu državu, ne može niko držati nego samo složan narod, i to složan unutra, složan, duhovno i socijalno sređen«.
Dimitrijević M., *Mi i Hrvati*, 191—192.

koristio poznavanjem osobenosti pojedinih krajeva zemlje, između ostalih i BiH, na osnovu izvještaja zastupnika HSS.[92]) Sa svoje strane zastupnici HSS su u BiH izbornike na sastancima predano upoznavali sa Radićevim tretmanom BiH.[93])

Pojedine, dosta rijetke istupe odgovornih ljudi iz vođstva HSS ili HNZ, a koji se odnose na BiH, treba neizostavno cijeniti i iz ugla trenutne političke situacije. U tom slučaju izvjesne ocjene[94]) će biti samo na prvi pogled neobične. Govoreći u Murskoj Soboti — novembra 1926 — obratio se prisutnima riječima »... vaše su težkoće velike, ali njihove su tamo (u BiH — m. o.) još veće, ... Tamo su seljaci sa tri vjere. Ima i katolika, pravoslavnih i muslimana, a još nisu spoznali da su braća«.[95])

S. Radić je, krajem 1926. g., predviđao i obećavao politiku koju će vođstvo HSS pokušati da realizuje 1927. i 1928. godine. Veoma je značajno primijetiti jedan elemenat, koji je u suštini značio promjenu u konceptima predsjednika HSS i HNZ — sve odlučnije (doduše na riječima) isticanje socijalno-ekonomskih faktora u nacionalnoj politici i zabacivanje vjerskog.[96])

Njegovo četvrto putovanje po Bosni i Hercegovini upravo je potvrda tih novih elemenata u politici »narodnog sporazuma«. Dok je njegov pohod u februaru iste godine bio u znaku aktivizacije veze tzv. »pravih« i »muslimanskih« Hrvata, sada je operirao mnogo više nego ranije sa Hrvatima-katolicima. Ova promjena uvjetovana je, s jedne strane uvjerenjem vođstva stranke i S. Radića u nemogućnost ostvarenja veze Hrvata kao cjeline sa muslimanima putem zajedničke političke djelatnosti, a s druge strane, spoznajom da će se samo stvaranjem jedinstvenog neformalnog hrvatskog narodnog pokreta moći izvojevati nacionalna ravnopravnost. Politika sporazuma ostajala je i dalje i te kako aktuelna. Ali, sada se isticala »velika linija zajedničkog rada Srba, Hrvata i muslimana u Bosni«. Izvjesni pokušaji harangiranja u srbijanskom dijelu stanovništva »kako je Radić Bosnu proglasio tobože samo hrvatskom«, ocijenjeni su u »Domu« kao »glupi«, »bezdušni«.[97]) Zabluda bi bilo i pomisliti da je to bila radikalna i principijelna promjena. U stvari, slobodnije rečeno, S. Radić je, što se bar taktike tiče, uvijek bio u punoj formi. U pripremama za izbore za oblasne skupštine, decembra 1926. g., »Dom« je, s ne malom dozom zadovoljstva, isticao »kako su gotovo u svoj Bosni postavljene sporazumno kandidatske liste seljačke stranke i Muslimana ...«[98]) Razumjeti suštinu ovakve krivudave linije političke aktivnosti S. Radića i vođstva HSS, moguće je isključivo u kontekstu opštih međustranačkih odnosa, (ne) rješa-

---

[92]) Vidi *Dom*, 17, 3. od 28. 4. 1926. godine.

[93]) Na skupštini kotara Žepče i Maglaj I. Čelan i I. Pernar upoznali su prisutne sa izjavom S. Radića da je »Bosna kičma ove države pa da treba budno paziti, da kičma ne oboli, jer bi to značilo propast čitave države«. *Dom*, 30, 5. od 28. 7. 1926. godine.

[94]) P. Radić je pružao u Kiseljaku uvjeravanja da »za saradnju i slogu sa Srbima mi smo bili i za vrijeme Austrije iz uvjerenja, da će nam obojima (Srbima i Hrvatima) biti bolje kad se budemo iskreno medusobno pomagali. To se može najbolje vidjeti u Herceg-Bosni, koja je srdce države, i toliko je hrvatska koliko i srpska«. *Dom*, br. 41, od 13. 10. 1926. g.

[95]) *Dom*, 46, 1. od 17. 11. 1926.

[96]) Vidi stenogramske dijelove govora koji je održao u »Trebeviću« u Sarajevu 19. 11. 1926. o socijalnom gledištu sporazuma, organizaciji privrede i socijalnoj orijentaciji hrvatstva. ASRBiH, fond Velikog župana sarajevske oblasti, 1927, pov. 161, F/64.

[97]) *Dom*, 47, 2. od 24. 11. 1926. godine.

[98]) *Dom*, 50, 1. od 15. 12. 1926. godine.

vanja ekonomsko-socijalnih pitanja i politikanstva vodećih političara. Krupni događaji, kao što su izbori npr., bili su prava prilika za svakovrsne stranačke planove.

Početkom 1927. godine stavovi S. Radića i vodstva stranke bili su, i dalje, apsolutno zavisni od svakodnevne tekuće problematike. Također je moguće konstatovati odsustvo jedne dalekosežnije, sveobuhvatnije koncepcije o relaciji HSS prema BiH. Odnos prema strankama (NRS, a naročito JMO), njihovim pristalicama, a kroz njih i prema neriješenim socijalno-ekonomskim pitanjima BiH, imao je, bez obzira na započeti proces pretvaranja HSS u narodnu seljačku stranku,[99]) partijski karakter. Tako, dok se s jedne strane u krilu HSS radilo na prevazilaženju vjerskih, pa, donekle, i nacionalnih razlika, s druge se strane, i dalje, političkom praksom, afirmirala stranačka eksluzivnost. Primijenjena na BiH, ova protivrječnost značila je da su stavovi HSS i dalje, u osnovi, lišeni elemenata koji bi vodili ka njenom razrješavanju, korisnom i istorijski nužnom za njeno stanovništvo. S. Radić je lično ponovno dao dokaza da njegova evolucija od 1918. nije produkt trenutka. Na konferenciji oblasnih zastupnika u Karlovcu od 21. 2. 1927. rekao je da: »U politici sve što se tiče **teritorije zemlje** (m. o.) ide jako teško ili ... nikako ... Trebao je da dođe svjetski rat, da se cijeli svijet uzbuni, pa da se pitanje BiH konačno riješi: Sve (je) težko kad se radi o teritoriju. Zato naš temelj nije teritorij n e g o je narod«.[100]) Očito je da se pravilno stanovište na riječima, u pogledu tretmana teritorij stanovništva BiH, nije moglo podudarati sa političkim djelovanjem. Drugim riječima, usko stranačka osnova svake aktivnosti vodstava i njihovih sljedbenika, pa time i HSS, kojoj je posljedica bila afirmacija i — interpartijski rivaliteta, dezavuisala je svako, iole, ispravno teorijsko stanovište. Pretpostavke koje bi proizilazile iz toga upućivale bi na to da se daljna aktivnost HSS, koja je usmjeravana ka BiH, morala kretati između, u osnovi pravilnog, tretmana naroda BiH, i jalovih pokušaja da se nađe zajednički jezik između HSS, JMO i NRS.

Jednom digresijom želio bih samo skrenuti pažnju na to da bi uzroke negativne politike HSS u daljnjoj aktivnosti trebalo tražiti u neusklađenosti karaktera stranke tj. njenog izrazito mješovitog socijalnog sastava i taktike njenog vodstva. U postojećoj konstelaciji političkih snaga, položaja narodnih masa i radničke klase posebno, karaktera sistema vlasti, pozicije političkih stranaka, očekivati neka progresivna rješenja, kao što je to činilo vodstvo HSS, kako u odnosu na Bosnu, tako i na ostale dijelove zemlje, nije bilo ništa drugo do iluzija. I kada je zamišljao okupljanje seljačkog elementa u BiH, te stvaranje srpsko-hrvatske »seljačke većine«, S. Radić je žalio što se vodstvo JMO opredijelilo za Demokratsku zajednicu. Ne nalazeći izlaz iz galimatijasa ograničenog »socijalnog« i okrnjenog »nacionalnog« problema, pronalazio je spas u samoupravi. Konstatujući da »uprava ne valja jer nije u rukama naroda«, te da »kod nas (u Hrvatskoj) imamo samouprave i narod uglavnom sobom upravlja«, preporučivao je da »sad treba dati samoupravu

---

[99]) Ovom procesu transformacije stranke u suštini svojoj bio je cilj preferiranje, socijalnog, doduše usko shvaćenog, svedenog stvarno na seljaštvo, faktora, na uštrb nacionalnog.

Dr Stanko Šibenik, predsjednik Narodnog seljačkog kluba izjavio je da se »Narodna seljačka stranka ne osniva, ni na srbstvu, ni na hrvatstvu, ni na slovenstvu, ali svakomu ovomu garantira nepovredivost njegovih osjećaja«. *Dom*, 7, 5. od 15. 2. 1927. godine.

[100]) *Dom*, br. 2, od 23. 2. 1926. godine.

i Bosni«.[101]) Euforično je dalje argumentovao svoje stavove: »Ja sam u vladi predlagao sve da se šume dadu narodu, da ih čuva i uživa. Te šume mogle bi riješiti čitavu gospodarsku krizu u Bosni, kad bi njima upravljao narod, dakako po zakonu, pa bi dohodke upotrijebio za škole, ceste, željeznice itd.[102]) Koliko je sve to bilo više utopija, nego bliža realnost, znao je, valjda, svako, izuzev samog Radića, koji je svoje pretpostavke uslovio: »Za **čitav narod** (podvukao T. I.) izvojštimo (spac. T. I.) pravicu.«[103]) Čini se da je, bez primjesa cinizma, zamijenio samo aktere procesa. Sve ove pretpostavke mogle bi se i shvatiti sa Radićevog stanovišta, jer su se približavali četvrti po redu izbori. U pogledu njihovog ishoda u BiH, on je bio optimista.[104]) Stoga je dozvoljavao sebi pravo da optimistički konačno predviđa i pretvaranje programa u stvarnost[105]) — dajući time, indirektno, ocjenu djelatnosti stranke na čijem se čelu nalazio preko 20 godina.

Verbalno insistiranje na potrebi afirmisanja samouprave na najširim osnovama, te politička djelatnost vođstva HSS, usmjerena ka muslimanima BiH, dijametralno su se razilazili. U članku »Narodna samouprava potvrđuje se i proširuje«,[106]) između redova, vidi se pravo stanje odnosa vođstava HSS i JMO i nastojanje S. Radića da pod svaku cijenu spriječi predimenzioniranje razlika, te želja da se stranačka masa što više »poštedi« od saznanja postojanja različitih političkih koncepcija. Kada je riječ o tretmanu veza Hrvata i muslimana u BiH, kod S. Radića se ispoljila još jedna (negativna) modifikacija. Počeo je zabacivati njihov istovetan društveno-ekonomski i kulturni položaj, kao osnovu konstruktivnih odnosa, a posizati za nebitnim činjenicama.[107])

Početkom novembra 1927. vođstava HSS i samostalne demokratske stranke, stvorila su stranačku snagu — Seljačko-demokratsku koaliciju (dalje SDK) — koja je, između ostalog, stavila u zadatak: reorganizaciju države i rješenje Hrvatskog pitanja.[108]) Pored toga, u HSS nije napušten rad na afirmaciji samouprave u opštinama i oblastima.[109]) U Narodnoj skupštini HSS je, posredstvom svoga zastupnika iz Bosne dr Šuteja, pokušavala posrednim putem da utiče na uspostavu samoupravnih odnosa posebno u BiH.[110]) U društveno-političkoj konstelaciji Kraljevine i BiH, došlo je đo interesantne pojave. SDK je opozicijom svojom predstavljala veliku potencijalnu opasnost po sve svoje suparnike. Međutim, lišena stvarne vlasti — neprekidnim ponavljanjem utopističkih zahtjeva za depolitizacijom uprave, eliminisanjem koruptivnog stranačkog činovništva, željom da »treba narodu osigurati ob-

[101]) Dom, 33, 3, od 27. 7. 1927. godine.
[102]) Ibid.
[103]) Ibid.
[104]) »Bosna je za izbore 11. rujna spremna, jer je našla veliku seljačku liniju, a ostala vjerna narodnoj liniji, hrvatskoj, srbskoj, slovenskoj.« *Dom*, 33, 4, od 27. 7. 1927. godine.
[105]) »A onda ćemo provesti svoj program, davši narodu samoupravu u občini i kotaru i oblasti.« Ibid.
[106]) *Dom*, 5, 2, od 30. 11. 1927. godine.
[107]) »Da su bosansko-hercegovački Muslimani pravi pravcati starosjedioci svi bez iznimke, kao što je ogromna većina Hrvata-katolika, a da se već zato moraju poštovati njihova prava i uvažavati njihovi interesi«. *Dom*, 51, 2, od 30. 11. 1927. g.
[108]) Čulinović F. *Jugoslavija između dva rata*, I, 291; Pribičević S., *Diktatura kralja Aleksandra*, 64—65.
[109]) Vidi *Borba HSS za pravo naroda u bosanskim občinama*, *Dom*, 51, 2, od 30. 11. 1927. godine.
[110]) Ibid.

jektivnu stranački bezbojnu(!) državnu upravu, kojoj će zakoni biti glavna zapovijest i koja će biti u skladu sa načelima čovječnosti (humaniteta) i civilizacije[111]) — realno nije doprinosila niti mogla doprinijeti razrješavanju kompleksnih suprotnosti, kako ekonomske, tako i političke prirode. Usprkos tome, bilo je konkretnih p o k u š a j a, krajem 1927. i početkom 1928. g., naročito na ekonomskom planu, i od strane Hrvatsko-seljačkog kluba i SDK da se pomognu ugroženi krajevi Hercegovine.[112]) Nije prestajala ni aktivnost u Narodnoj skupštini, u kojoj je dr Bariša Smoljan podnio »Prešni predlog ili rezoluciju o prehrani.«[113]) Ali ova dvovrsna aktivnost (konkretna, u vidu ekonomske pomoći, i politička djelatnost) bila je ograničena i svojim posljedicama. Ovo djelovanje nije nosilo striktno nacionalno ili socijalno obilježje. Od strane S. Radića na III sjednici SDK, 21. 1. 1928. g., to je bilo i podvučeno. Prema S. Radiću u Bosni i Hercegovini, (kao i u Dalmaciji) je »bila u opasnosti naša zajednička državna ideja i sama egzistencija naroda uslijed nesposobnosti vlade«.[114]) Izvlačeći zaključak o poraznim posljedicama vladine izborne politike, posebno u Bosni, te na osnovu toga izražavajući sumnju »da se je činilo, da je u pitanju i sama moralna veza Bosne s našom državom«, S. Radić kao da pronalazi spasonosno rješenje u tvrdnji da »tu dolazi SDK da Bosnu **sačuva**, (podvukao I. T.) i spasi naš narod i državu (jer) nitko drugi nije kadar u ovoj državi to učiniti«.[115]) Način i put koji se predviđao bio je tako radikalan, da u prvi mah iznenađuje. Što se tiče sadržine zahtjeva, mada dosta uopštenog, ipak se naziralo šta SDK traži. Nepomirljiv je bio stav »da državna administracija ne smije biti protunarodna ni na vrhovima ni u svojoj sredini, ni odozdo... Samoupravu moramo proširiti...«[116]) Ono što začuđuje, je uslovljavanje izvršenja zahtjeva.[117]) Može se reći da vodstvo SDK u ovoj svojevrsnoj isključivosti ipak nije zabacivalo potrebu narodnog sporazuma. Naime, saradnja sa srbijanskim strankama na načelima ustava države kakvu narod želi, bila je uslov svake političke aktivnosti SDK. U suprotnom »će biti borba i može biti takova borba kakovu ova država nije vidjela«.[118]) Kod vodstva HSS i njenih partnera došlo je, u pogledu društvenih, ekonomskih-političkih koncepata i prakse, do veoma značajnih, bolje reći, radikalnih promjena. Ukoliko se u ovo vrijeme sve rjeđe može govoriti o k o n c e p c i j a m a S. Radića ili vodstva stranke, koje tretiraju kroz Hrvatsko pitanje i pitanja vezana za BiH, utoliko se sve više možemo sresti sa konkretnim prijedlozima koji se odnose na egzistencijalna pitanja upravo Bosne i Hercegovine.

Elemenata za takav tretman BiH bilo je i ranije, ali uslovi za njihovu primjenu nisu bili sazreli. Ovdje je nužno samo konstatovati taj r a d i k a l n i zaokret i skrenuti pažnju na to da se njegova pojava mora ocjenjivati u kontekstu s v i h društveno-ekonomskih i političkih kretanja, ispoljavanih u međupartijskim i interblokovskim odnosima prilikom stvaranja zajedničke države.

---

111) *Dom*, 54, 7, od 21. 12. 1927. godine.
112) Vidi *Dom*, br. 2, 2, od 11. 1. 1928. godine.
113) *Dom*, 11, 7, od 14. 3. 1928. godine.
114) *Dom*, 4, 3, od 25. 1. 1928. godine.
115) Ibid.
116) Ibid.
117) »Ili zadovoljiti narodne potrebe ili borba bez primjera«. Ibid.
118) Ibid.

Bitno je, mislim, ukazati na pojavu, čini se, intenzivnijeg tretmana BiH, ali na jednoj potpuno novoj osnovi: ekonomska pomoć i problem samouprave. Dok je ekonomska pomoć koja je inicirana iz Hrvatske,[119]) bila odraz nepovoljnog stanja bosanske, posebno hercegovačke privrede, kao i trenutno pojačanog stepena ekonomske ugroženosti (glad), dotle su ideje o samoupravi bile nešto kvalitativno novo. Značajno je da ta pitanja nisu tretirana kao dotada, samo u vrhu, nego su, naprotiv, pretresana na široj osnovi.[120]) Nove misli S. Radić je iznosio u starom, svom uobičajenom tonu. Kategorički najavljujući mogućnost realiziranja i novih stavova, realno je unosio nemir[121]) među svoje protivnike i navlačio na sebe njihovu mržnju. Od posebnog je značaja bilo sve primjetnije odsustvovanje, dotad stalno isticane h r v a t s k e osnovice svih zahtjeva. Sve više su isticana opšta zajednička načela. Isto tako, nagovještavane su, mada u Radićevom stilu, potreba i mogućnost prevazilaženja stranačkih okvira djelatnosti.[122]) Polazna osnova bilo je saznanje, u klasnom smislu, ograničenosti i nemoći HSS.[123]) Dotadašnja klasna isključivost bila je samo na izgled prevaziđena.[124]) Dosljedni antiklerikalizam zamijenjen je principijelnim deizmom, a sve to, povezano u jednom klasnom okviru, otkrivalo je jednu apsolutnu teoretsko-idejnu nedozrelost. Govor koji je S. Radić održao koncem maja u Dubrovniku mogao bi se smatrati **credom** politike koja se tih dana inaugurisala. Ideje o organizaciji države[125]) ponovio je i razradio u povodu svog 57-og rođendana, te neposredno pred svoju tragičnu smrt. Uvažavajući teritorijalne, privredne, socijalne i prosvjetne osobine, Kraljevina SHS trebalo je da bude organizovana na slijedeći način: »Prvo je jadransko-podunavska oblast, u kojoj bi bili svi prečanski krajevi bez Slovenije, a sa Crnom Gorom. Druga oblast srpsko-moravska, treća južna Srbija (Macedonija) sa starom Srbijom, četvrta Slovenija. Svakoj oblasti bi se prepustilo sve, što se tiče privrede (saobraćaja), kulture i socijalne brige. U Beogradu bi ostalo zakonodavstvo i egzekutiva samo u velikom, a svi zakoni, što sređuju život i saradnja prešli bi na oblast... Potrebno je da n a r o d dobije sve u s v o j e r u k e...«[126])

---

[119]) Pomoć je išla posredstvom zagrebačkog odbora (oblasnog) čiji je predsjednik bio sam S. Radić.

[120]) Predstavnici osam prečanskih oblasti, među kojima: mostarske, travničke i bihaćke, održali su početkom aprila 1928. god. konferenciju kojoj je bio cilj »da sve te oblasti poveže u zajedničkom radu, da se provedu načela za razvoj narodne samouprave«. *Dom*, 15, 1, od 11. 4. 1928. godine.

[121]) »Ustav može da se prema iskustvu popravi, može da se do temelja promijeni. Možda odemo iz Beograda odmah ako cincari nastave tako dalje. Možda odemo na godinu dana, a možda i da se i ne vratimo... nikada u ovom obliku. Neka budu pripravni na sve konzekvencije svojih zlodjela.« *Dom*, 22, 3, od 30. 5. 1928. godine.

[122]) »Administraciju državnu treba depolitizirati, a strančarstvo iz nje prognati. To je polovica zadatka. Veći je zadatak samouprave podići od općine do oblasti i potpuno ih izgraditi«. *Dom*, 22, 3, od 30. 5. 1928. g.

[123]) U Osijeku S. Radić je priznao govoreći o vremenu prije osnivanja SDK: »...HSS, koliko god je organizirana i jaka ona je bila još uvijek mala...« *Dom*, 24, 3, od 13. 6. 1928. godine.

[124]) »A mi sada, kako god smo seljački narod, kažemo, da treba da seljacima dođu i građani, oni k nama a mi k njima i radnici i onda mi činimo trojštvo, a trojstvo je u politici dobro ,kao i u vjeri.« *Dom*, 24, 3, od 13. 6. 1928. godine.

[125]) »Cijela država treba da ima 4—5 oblasti. Svu svoju privrednu, socijalno-zdravstvenu brigu, pa najveće kulturne brige treba prenijeti na samouprave«. *Dom*, 22, 3. od 30. 5. 1928. godine.

[126]) *Dom*, 24, 2. od 13. 6. 1928. godine.

Forma i sadržina ovih koncepcija govore dosta same po sebi. Sudbina S. Radića i pokreta u toku cijelog vremena, dok mu je on bio na čelu (izuzev neposredno pred smrt), mogla bi se svesti na konstataciju: međusobna uslovljenost nesposobnosti i nemogućnosti da se prevlada strančarska ograničenost, nacionalna uskogrudnost i klasna isključivost.

Prerana smrt onemogućila ga je da, konačno, d j e l o m dokaže koliko je njegov preokret bio iskren i realna posljedica dvadesetgodišnjeg iskustva. Svima koji o djelatnosti HSS misle, govore ili pišu uskraćena je prilika da se razuvjere od izvjesnih sumnji vezanih za njegovu ličnost i stranku, te da se uvjere da je za razliku od ranijih slučajeva ovog puta zaista riječ o korjenitoj promjeni koja je trebalo stvarno da se realizira. Ova pretpostavka je utoliko umjesnija ako se zna da je utjecaj S. Radića na aktivnost HSS i pokrete u kojima je i stranka sudjelovala bio ogroman.

Umjesto zaključka, moglo bi se rezimirati da su koncepcije HPSS — HRSS — HSS, ukoliko su se ticale BiH, uostalom, kao i sva njena djelatnost, bile predestinirane opštim društveno-ekonomskim, političkim i kulturnim prilikama, da se tretman BiH bazirao, sve do pred kraj života njenog predsjednika, na uskostranačkim, ekskluzivno hrvatskim osnovama. Politički karakter mnogih neriješenih pitanja, i još više predimenzioniranog hrvatskog pitanja, oduzimao je naporima za njegovo konstruktivno rješenje, za afirmaciju tzv. narodnog sporazuma često evidentno prisutnu dozu iskrenosti. Uočljiva je, kad se **in continuo** prati razvoj gledišta Radićeve stranke na BiH — evolutivna nit. Njeno sagledavanje je rezultat jedinstva suprotnosti koje je toliko karakteristično za stranku i njenog vođu. Isuviše dugo su vođstvo i njen predsjednik, nalazeći se na idealističkim i buržoaskim pozicijama, zavodili i sebe i pristalice koje su okupljali. Višeslojena, a organski nejedinstvena, s praktične strane uska seljačka, a s deklarativne, šira, s o c i j a l n a o s n o v a (sa građanstvom), dakle, bez svog prirodnog saveznika (proletarijata) bila je korijen nepotpunog uspjeha stranke — pokreta u cjelini, u BiH posebno. Zbog gotovo slijepog baziranja na osnovama seljačke ideologije, bilo je potrebno više od dvadeset godina da se sudionici hrvatske politike otrijezne svojih zabluda.

Zbog svega toga, propala je i šansa koju im je bosansko-hercegovačka stvarnost poratne Kraljevine SHS pružala. Podliježući značenju brojnog faktora, S. Radić i vođstvo HSS praktično su dosljedno zabacivali one zajedničke (socialno-ekonomske i kulturne) potrebe naroda BiH, te tvrdoglavo ograničeno insistirali na izolovanom tretmanu hrvatstva i seljaštva.

Lišeni koliko značajne, toliko i kontroverzne ličnosti, čiji je uticaj bio preogroman, stranka i pokret našli su se na prekretnici. HSS je stupila u novu etapu svog razvitka i djelovanja.

Summary

Bosnia and Herzegovina becomes an object of interest for the Croat Peasant Party after 1905. The relationship CPP — Bosnia and Herzegovina is defined by the existence of both these factors within the Monarchy. Until December 1918 we have not much to do with the views of CPP, but with the formulations of Stjepan Radić. His views in this period are characterized by ausrtomania counting apodictically on Bosnian and Herzegovinian territory. He has respected the need of bringing into accord the Serbian and Croatian relationships. The Croatian influence on Bosnia

has been planned to be carried out through the process of economic and cultural development of peasantry.

The society on the whole experienced until 1918 radical changes. By the Unification on December 1, 1918, a complex process was initiated within which social and national — and in this connection the Croatian issue — were important components. Evolution of S. Radić has not been taken seriously.

The fact that a part of p o p u l a t i o n and not of t e r r i t o r y became the object of Croatian policy in Bosnia and Herzegovina is the basic characteristic of post-war stage of the development of CPP. The role played by S. Radić continued to be prevalent.

Due to the general position, majority of Croats in Bosnia and Herzegovina gravitated, through Croat Agricultural Party, to Zagreb, the Croatian Block, i. e. CPP. The leadership of the Party was decidedly determined to get the mandate of the Croatian people. Having suceeded on March 18, 1923, the leadership of CPP made through Federalist Block the first steps to coming to terms with the National Radical Party, the so-called »Marko 's Protocol.

Radić 's Party had a continuously active attitude to the Yugoslav Moslem Organization (YMO) and the Moslem population in Bosnia and Herzegovina. The conceptions, tactics and results that the CPP could not achieve, eo ipso, negated the efficiency of the narrow partial policy.

The evolution of the attitude of CPP towards Bosnia and Herzegovina was limited, and therefore negative. From territorial pretensions and realization that widening of the national basis was inevitable, CPP arrived at the view: unity of the »proper« and »Moslem« Croats ought to be carried out. Thus coming to terms was eradicated and rendered impossible. S. Radić and his cooperators thus brought the idea of coming to terms to a cul-de-sac. The excentric political tactics of CPP could not extend the idea of equality to other peoples.

Since 25th March 1925 CPP and her leader in attitudes and practice insisted on the policy of »people's agreement«. A new course was *announced* and in the course of 1927 and 1928 it was partially realized (setting up of self-government). From 1926. onwards CPP and her leader Radić counted not on formal approachment of Moslems to CPP, but on mutual cooperation.

During his fourth tour through Bosnia and Herzegovina in November 1926, the idea of unification of »proper« and »Moslem« Croats was abandoned, and the exclusive objective of CPP in Bosnia and Herzegovina became »proper« Croats.

A detailed analysis of the leadership of CPP makes it possible to pass the statement that Bosnia and Herzegovina were more intensely treated on the grounds of economic support and backing up the idea of self-govrnment. Verbal statements concerning the need of overcoming the activities within the party framework are present. Lack of *Croatian* basis urges the idea of reorganization of the state. CPP was neither capable to overcome its narrow party interests in Bosnia and Herzegovina nor was it given a chance to do so. The leadership of CPP and its president deceived both themselves and their followers for a too long time. Practically narrow, agricultural, and verbaly wider social basis (including the town population), i. e. without its natural ally, the proleteriat, was the root of its incomplete success in Yugoslavia in general and in Bosnia and Herzegovina in particular.

Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine

Nikola Babić

Pitanje političkog i državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine, kao osjetljivi dio nacionalnih odnosa u Jugoslaviji politički je razriješeno u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda Jugoslavije 1941—1945. godine. Predmet ove rasprave je da razmotri kakve je stavove o ovom pitanju od svog osnivanja do njegovog razrješenja imala Komunistička partija Jugoslavije kao presudan faktor u ostvarenju naše revolucije. Da bismo to lakše uvidjeli i ocijenili, čini nam se da je neophodno da podsjetimo na neke najbitnije elemente političke prakse i teorije o nacionalnom pitanju na jugoslovenskom području, koje su krajem druge decenije dvadesetog vijeka u nasljeđe ostavile građanske političke snage i radnički pokret.

Nacionalno buđenje i proces borbe za oslobođenje jugoslovenskih naroda sastavni su, mada nešto zakasnjeli dio velike epohe građanskih revolucija u Evropi — koje je od kraja osamnaestog do potkraj devetnaestog vijeka inspirisala nacionalna misao kao odlučujuća politička ideja evropske građanske demokratije. U ovom razdoblju brzog smjenjivanja ratova i revolucija buržoazija je slomila vladavinu apsolutizma i feudalizma i stvorila modernu građansku državu. Već od početka devetnaestog vijeka započeo je i proces borbe za oslobođenje jugoslovenskih naroda od tuđinske prevlasti nacionalnooslobodilačkom borbom Srba protiv Turaka, jačanjem ilirskog pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji i dijelom u Bosni i Hercegovini, borbom Hrvata protiv mađarske prevlasti i borbom Makedonaca za svoj jezik, crkvu i uopšte za nacionalnu emancipaciju. U okviru tog procesa, praćenog razvojem robno-novčanih odnosa i ekonomske diferencijacije, izrastao je iz seljačkih masa tanki sloj buržoazije koji tim masama više nije bio tuđ kao njemačko plemstvo u Sloveniji, svemoćni italijanski trgovci u primorskim krajevima, mađarski magnati u Hrvatskoj i Vojvodini ili turske spahije i grčko sveštenstvo u balkanskom dijelu jugoslovenskih zemalja. Domaća buržoazija, koja je govorila narodnim jezikom i na njemu pisala, mogla je relativno lako organizovati narodne mase u oslobodilačku borbu. Tek u ovom razdoblju, poslije duže političke i kulturne zamrlosti, javile su se jugoslovenskim narodima

mogućnosti da stvore književni jezik i pismo i da se posredstvom govora, novina, knjiga i škole povežu i spoje uži regioni u veće nacionalne zajednice u modernom smislu te riječi. Ti faktori su podstakli uobličavanje nacionalne individualnosti pojedinih jugoslovenskih naroda, a u vrijeme ilirskog pokreta, tridesetih, i jugoslovenskog pokreta, šezdesetih godina, prošlog vijeća razvila se i teza o jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda, na čemu je ponikla i jugoslovenska ideja koja je podrazumijevala jednu naciju na čitavom jugoslovenskom području. Na drugoj strani, kao njen antipod u kulturnom, a zatim i u političkom životu javljaju se ekskluzivne nacionalističke ideje — velikosrpska i velikohrvatska, čiji su nosioci propagirali stvaranje velike srpske, odnosno velike hrvatske nacije i države na najvećem dijelu jugoslovenskog područja.

Nacionalnooslobodilačka borba imala je svoju renesansu u manje razvijenim dijelovima Evrope krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Ona se razvija na principu — jedna nacija, jedna država, a pod tom devizom iza znamenitih događaja u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji 1903. godine, oživljava jugoslovenska ideja, prekinuta okupacijom Bosne i Hercegovine. U političkom životu ona postaje vodeća misao većeg dijela građanskih političkih snaga, a u praksi, podrazumijevajući Srbe, Hrvate i Slovence jednim narodom, ona prerasta u borbenu ujediniteljsku akciju, naročito kod jugoslavenski orijentisane omladine. Ali pored jugoslovenstva, u ovom periodu, a pogotovo poslije aneksije Bosne i Hercegovine, razvija se i velikosrpska i velikohrvatska propaganda. To su tri osnovna pravca, dominantna u društveno-političkom životu jugoslovenskih naroda sve do stvaranja njihove prve zajedničke države na kraju prvog svjetskog rata, u kojoj će oni uz sukob centralističkih i federalističkih snaga i pojavom raznih separatističkih pokreta, predstavljati, takođe, osnovne elemente političke borbe za rješenje nacionalnog pitanja i za reorganizaciju centralističke države.

Nacionalna i konfesionalna heterogenost stanovništva Bosne i Hercegovine uslovila je da se već od početka procesa uobličavanja nacionalne individualnosti pojedinih jugoslovenskih naroda, osobito srpskog i hrvatskog, pojavila publicistička, politička, pa i naučna diskusija o nacionalnom karakteru njenog stanovništva. Tu je osobito karakteristična polemika nosilaca velikosrpske i velikohrvatske ideje, koji su u krajnjoj konsekvenci išli za tim da dokažu kako je Bosna i Hercegovina srpska, odnosno hrvatska zemlja. Približno utvrđene istorijske granice i istorijski razvijena politička posebnost Bosne i Hercegovine uslovila je, s druge strane, da se u periodu borbe za oslobođenje i ujedinjenje naših naroda i kasnije u političkim prilikama koje su nastale stvaranjem centralističke Kraljevine Jugoslavije javlja kao značajan problem pitanje njenog političkog i državno-pravnog položaja. U tim pitanjima karakteristična su shvatanja i ideje koje se podudaraju sa stavovima pojedinih političkih pokreta i organizacija prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao pitanju stvaranja uvjeta za slobodan narodni razvitak i likvidaciju svih oblika nacionalnog ugnjetavanja. Nacionalnom unitarizmu odgovarala je centralistička država u kojoj je negirana posebnost svakoj jugoslovenskoj zemlji, pa i Bosni i Hercegovini; srpski, odnosno hrvatski nacionalisti otvoreno su isticali nužnost uključenja Bosne i Hercegovine u Srbiju, odnosno Hrvatsku; kod građanskih političkih snaga koje su se borile za reorganizaciju države poslije Vidovdanskog ustava preovladavala je maglovita provincijsko-autonomna osnova federalizma koja se raspinjala između okvira starih istorijskih granica i koncepcija o novim privrednim područjima; na

tlu Bosne i Hercegovine, prije svega kod muslimanskih, a ponekad i kod pojedinih srpskih i hrvatskih političara javlja se i ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine.[1])

Nacionalni princip i njegovo radikalno ostvarivanje putem prava naroda na samoopredjeljenje prihvatili su kao sastavni dio svog programa radnički pokreti, odnosno njihove političke organizacije — socijaldemokratske stranke u svim jugoslovenskim zemljama. Samo oni su ga shvatili i naglašavali kao pitanje kulturnog i nacionalnog jedinstva svih Jugoslovena, odnosno kao nužnost nacionalnog ujedinjenja i državnog jedinstva srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda. Na ljubljanskoj socijalističkoj konferenciji, novembra 1909. godine, prvi put je u jednom socijalističkom političkom programu razvijena misao nacionalnog jedinstva svih Južnih Slovena na bazi nacionalne autonomije, a prva konferencija socijalista Balkana, koja je uslijedila osam nedelja kasnije u Beogradu, nastavila je zacrtani put proširivši ga na jedan program o balkanskoj konfederaciji slobodnih naroda. Od tog vremena ovo stanovište postalo je jedina osnova nacionalnog programa svih socijaldemokratskih organizacija u jugoslovenskim zemljama. Za socijaldemokrate su pojedini narodni individualiteti bili »mrvice koje se nazivaju jugoslovenskim narodima« i samo »odlomak nekonsolidiranog naroda«. Oni nisu ulazili u suštinu onoga što je ubaštinila vjekovna razdvojenost pojedinih jugoslovenskih zemalja — istorijski razvijen narodni individualitet u njima, izgrađeni različiti oblici javnog života, vlastita baza političkih, kulturnih i ekonomskih osobenosti stvorenih u pojedinim zemljama i pod različitim uticajima sa strane. Osim toga, ni međunarodna socijaldemokratija nije shvatala svu suštinu nacionalnog pitanja i nije razumijevala njegov revolucionarni smisao, odnosno nije shvatala karakter povezanosti nacionalno-oslobodilačke borbe sa opštom borbom proletarijata protiv imperijalizma ili hegemonizma u jednoj višenacionalnoj državi. Najveći dio jugoslovenskih socijalista je u ovom smislu pozdravio i državno ujedinjenje 1918. godine, uz isticanje da je riječ o klasnoj, buržoaskoj državi čija izgradnja ne spada među zadatke klasno svjesnog proletarijata i protiv koje se treba boriti, — a pod devizom da ujedinjenoj jugoslovenskoj buržoaziji treba suprotstaviti ujedinjeni jugoslovenski proletarijat, one su se spremale za organizaciono ujedinjenje.

— ◇ —

Poglede socijaldemokratije na nacionalno pitanje u Jugoslaviji naslijedila je i u prvim godinama svoje političke aktivnosti sprovodila novostvorena Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno Komunistička partija Jugoslavije. Otud za nju nije ni postojao problem pune nacionalne slobode pojedinih jugoslovenskih naroda, niti položaja ujihovih zemalja u Kraljevini SHS, pa se još manje kao problem moglo pojaviti pitanje položaja jedne višenacionalne jugoslovenske zemlje, kakva je Bosna i Hercegovina. Sva ta složena nacionalna problematika našla je mjesta u partijskom programu, usvojenom na osnivačkom kongresu, u formulaciji »Jedna nacionalna država sa najširom samoupravom oblasti, okruga i opštine«, a u programu usvojenom na drugom Vukovarskom kongresu, pod uticajem iluzija

[1]) Vidi o tome opširnije — Nikola Babić: *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941. — Prilozi br. 3*, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Sarajevo 1967. g., str. 7—45.

o nastupajućoj svjetskoj proleterskoj revoluciji, istaknuto je da: »Sovjetska Republika Jugoslavija treba da stupi u bratski savez sa svim susednim narodima radi vaspostavljanja sovjetske federacije balkansko-podunavskih zemalja, koja će biti sastavni deo međunarodne federacije sovjetskih republika«.[2]) Stojeći na takvom stanovištu, formalistički se prišlo i izgradnji organizacione strukture partije. Do Vukovarskog kongresa postojali su statutom utvrđeni pokrajinski izvršni odbori partije u Beogradu, Novom Sadu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Splitu, ali ne kao nacionalna partijska rukovodstva, nego »radi veze između mesnih organizacija i Centralnog izvršnog odbora (...) pošto unutrašnja državna organizacija, kojoj se mora prilagoditi u znatnoj meri i organizacija Partije, još nije izvedena«.[3]) Tako je, npr., pokrajinski izvršni odbor u Sarajevu djelovao na području Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Statutom usvojenim na Vukovarskom kongresu ukinuta su i ova rukovodstva i utvrđeno je da će »celokupna državna teritorija« biti »prema partijskim potrebama podeljena na izvestan broj oblasti« sa oblasnim partijskim vijećem, kojem sekretara »postavlja« Centralno partijsko vijeće.[4])

Jugoslovenstvo socijaldemokrata i naprednih građanskih snaga do 1918. godine imalo je svoje pozitivne strane. Ono je predstavljalo borbenu platformu u okupljanju svih jugoslovenskih naroda u borbi za oslobođenje od tuđinske vlasti. Ali je kasnije ideja nacionalnog unitarizma predstavljala samo plašt za nacionalno ugnjetavanje nesrpskih naroda od strane velikosrpske buržoazije i nije mogla biti doprinos njihovom prirodnom zbližavanju i jačanju jedinstva. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji postavilo se sada kao problem slobodnog razvitka i ravnopravnosti pojedinih jugoslovenskih naroda i istorijski nastalih cjelina sa svim njihovim specifičnostima, pa prema tome i kao problem položaja pojedinih zemalja u zajedničkoj državi. Nacionalni unitarizam koji je poslije osnivanja zastupala KPJ, predstavljao je indirektnu podršku centralističkom sistemu hegemonije u kojem su hrvatska, slovenačka i srpska nacija svedene na plemena, crnogorska i makedonska nacija potpuno negirane, a time i potpuno prenebregnute teritorijalne posebnosti njihovih zemalja i drugih pokrajina sa specifičnom nacionalnom problematikom. Neshvatanje nacionalnog pitanja i nekritičan odnos prema centralističkom uređenju države značilo je za KPJ gubljenje saveznika u nacionalnim pokretima i u onim snagama koje su isticale zahtjev za federalističkim uređenjem države. Zato će se KPJ već početkom dvadesetih godina suočiti s ovim problemima, i to poslije prvih iskustava svoje sektaške politike, kada nacionalna problematika izbije svom snagom na površinu političkog života u vidu snaženja nacionalnih pokreta i okupljanja opozicionih građanskih političkih snaga oko zahtjeva za reorganizacijom države, koje se javlja kao reakcija na naglo jačanje centralističkog uređenja utvrđenog Vidovdanskim ustavom i manifestovanog u političkom nasilju. Od tada pa do potkraj tridesetih godina izgrađivao se postepeno stav KPJ prema nacionalnom pitanju i položaju pojedinih jugoslovenskih zemalja putem kontroverzne ideje o stvaranju balkanske i podunavske federacije, razbijanju Jugoslavije »kao imperijalističke tvorevine« i stvaranju nezavisne Hrvatske, Slovenije i Makedonije, do shvatanja o nužnosti izgradnje jugoslovenske države kao zajednice ravnopravnih naroda.

---

[2]) Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), tom II, Beograd 1949, str. 14. i 35.

[3]) Isto, str. 16 i 17.

[4]) Isto, str. 45.

U toku tog procesa KPJ je u političkoj praksi ranije iznalazila rješenja za pitanja onih naroda i njihovih zemalja gdje su nacionalni pokreti bili organizovaniji i jači i koja su na principu jednonacionalna zemlja — jedna politička jedinica, sama po sebi bila jedinstvenija, nego tamo gdje je nacionalna problematika bila komplikovanija. Zbog nacionalne izmiješanosti u Bosni i Hercegovini, u kojoj su politički život razdirala nacionalna trvenja, šematsko shvatanje nacionalnog pitanja prema kojem se nije moglo govoriti o njenom nacionalnom suverenitetu, nije zadugo omogućavalo da se zauzme stav o njenom statusu u jugoslovenskoj državi.

Ozbiljnija razmatranja nacionalnog pitanja, kao suštinskog pitanja partijske politike, započeta su na Drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ, maja 1923. godine, pa je medu »Neposrednim zadacima KPJ« istaknuto da partija treba »da obrati naročitu pažnju na nacionalno pitanje i na široku agitaciju i propagandu parole prava nacija na samoopredeljenje do odcepljenja i na raskrivanje lažne buržoaske nacionalne politike«.[5]) Do kraja 1923. godine, vođena je u štampi, koja je izlazila pod uticajem KPJ, vrlo živa diskusija, u kojoj su se iskristalizirala gledišta desnice da je nacionalno pitanje ustavno pitanje i preokupacija konkurentske borbe buržoazije, i gledišta ljevice prema kojem je usvojen princip prava naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja u smislu Jugoslavije kao višenacionalne države i kao problem čije rješenje nije moguće očekivati bez dosljedne borbe proletarijata. Gledište ljevice je usvojeno na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, januara 1924. godine, ali u njenoj »Rezoluciji o nacionalnom pitanju« tvrdi se da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri jugoslovenske nacije, konstatuje se samo da postoje »pokreti za autonomiju Crne Gore, Bosne i Vojvodine, kao i za nezavisnost Makedonije« i pledira se za tim »da se ujedinjavanjem radnog naroda nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduslovi za obrazovanje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju«.[6]) Prema ovim stavovima, koje je i članstvo prihvatilo putem referenduma sprovedenog prvih mjeseci 1924. godine, logično je zaključiti da se misli na saveznu državu od tri nacionalne jedinice — srpske, hrvatske i slovenačke, a da u KPJ još nisu jasna gledišta kakvu politiku treba voditi prema ovim autonomnim pokretima. Ali, u odnosu na dotadanje stanovište o nacionalnom unitarizmu, i to je bio značajan napredak.

Međutim, to su bili samo početni koraci KPJ u izgrađivanju stava prema nacionalnom pitanju i u vezi s njim prema pitanju položaja pojedinih zemalja, u čijem definisanju sve do druge polovine tridesetih godina ona nije sama ni učestvovala. Nešto više jasnoće o načelnim stavovima nalazimo već u »Tezama Centralnog odbora Nezavisne radničke partije Jugoslavije o sporu u Partiji«, (u stvari legalnoj varijanti KPJ — N. B.), jula 1924. godine. »Za izvesne drugove u opoziciji — kaže se u Tezama — Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod, a Makedonci su po njima Srbi. U tom pitanju oni su na istom stanovištu na kome je velikosrpska hegemonistička buržoazija i njen lakej — socijalna demokratija. Za njih, dakle, nacionalno pitanje u Jugoslaviji uopšte ne postoji, već samo postoje konkurentske borbe izmedu plemenskih buržozija, koje ima da se reše — jednom demokratsko-centralističkom revizijom ustava. Za druge pak članove opozicije nacionalno pitanje

[5]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo (AIRPS), Materijali Kominterne, kutija 4, fotokopija 409.

[6]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 69—70.

postoji, ali se za sada postavlja kao ustavno pitanje, pa se prema tome može rešiti autonomističkom revizijom ustava na bazi pune demokratije«. Odbacujući gledišta opozicije, Centralni odbor u Tezama ističe da partija »poslije referenduma smatra da Jugoslavija nije jedna nacionalna nego jedna nacionalitetna (mnogonarodna) država, u kojoj srpska vladajuća klasa, otvorenije ili prikrivenije, ugnjetava ostale nacije. Zbog toga je naša Partija postavila kao jedan od najvažnijih svojih zadataka borbu za oslobođenje ugnjetenih nacija, nastojeći da bude na čelu te borbe i da time široke radne mase istrgne ispod uticaja njihove nacionalne buržoazije«. Dalje se ističe da »Partija smatra da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji i na Balkanu ne može riješiti u okviru buržoaske demokratije«, već »samo borbom za puno pravo samoopredeljenja, za nezavisnost i slobodu ugnjetenih nacija (...) izvojevanjem nacionalne slobode putem obrazovanja radničko-seljačkih vlada...«[7]) Kako se vidi, ni ovaj dokumenat nije unio veću jasnoću u pogledu konkretnih rješenja, jer u njemu nije decidirano rečeno koje su to sve ugnjetene nacije u čijim bi zemljama trebalo »obrazovati radničko-seljačke vlade«, niti je objašnjeno kako bi te nacionalne jedinice bile međusobno povezane. Može se samo pretpostavljati da se na jugoslovenskom području misli na srpsku, hrvatsku i slovenačku naciju, — čime se nije otišlo dalje od stavova usvojenih na Trećoj zemaljskoj konferenciji.

Gotovo u isto vrijeme, jula 1924. godine, o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji raspravljano je na Petom kongresu Kominterne, u čijoj se posebnoj rezoluciji konstatuje: »Pošto u Jugoslaviji postoji nacionalni pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja u svim njegovim formama za samoopredeljenje, nacionalni problem ima aktuelan i oštar oblik i neposredno dodiruje interese radnih masa. Zbog toga se opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranje od njih nezavisnih republika«.[8]) Iz ovakvih stavova Kominterne nameću se dva zaključka — prije svega, ostaje nejasno šta Kominterna podrazumijeva pod preostalim dijelom Jugoslavije bez Hrvatske, Slovenije i Makedonije — da li nekakvu minijaturnu Jugoslaviju ili proširenu Srbiju, i drugo, da su ti stavovi neosporno unijeli zabunu i predstavljali faktor koji je usporavao proces realnijeg utvrđivanja politike KPJ prema nacionalnom pitanju i položaju pojedinih zemalja u jugoslovenskoj državi, započet na Trećoj konferenciji. Zbog toga, u toku čitave jedne decenije kasnije, susrećemo kontroverzne stavove o razbijanju Jugoslavije, o federaciji radničko-seljačkih republika na Balkanu ili u okviru same Jugoslavije i zapostavljanje ili nejasno formulisana gledišta o položaju zemalja i pokrajina sa specifičnom nacionalnom problematikom zbog njihove različite nacionalne strukture. Tako, na primjer, u »Rezoluciji Trećeg kongresa KPJ o nacionalnom pitanju« postavlja se zahtjev »za Federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu, jer samo dobrovoljno ujedinjenje organizovanih nacija u radničko-seljačke države može dovesti do stvarnog rešenja nacionalnog pitanja«.[9]) Ali ni ovdje se još uvijek ne pominje koje bi to radničko-seljačke države sačinjavale balkansku federaciju. Problem Bosne i Hercegovine tretiran je u jednom drugom dokumentu kongresa — u »Rezoluciji po izvještaju CK«, i to u poglavlju »O djelatnosti Partije po po-

[7]) Isto, str. 312—313.
[8]) Isto, str. 421.
[9]) Isto, str. 112.

krajinama«, gdje se ističe neophodnom »konkretizacija partijskog stava u nacionalnom i agrarnom pitanju u Bosni i poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«.[10]) To je prvi nagovještaj da se u KPJ uočava specifična problematika Bosne i Hercegovine, kao i pitanje muslimanskih masa, ali, čini nam se, u ovom slučaju više kao socijalni nego nacionalni fenomen. Približavanje realnijem sagledavanju nacionalne problematike rezultiralo je i promjenama u organizacionoj strukturi KPJ, utvrđenim u statutu koji je usvojio Treći kongres. Uvažava se, u stvari, potreba rukovodstava za »teritoriju pokrajine: Oblasna (pokrajinska) konferencija — Oblasni (pokrajinski) komitet«,[11]) sa daleko širim programom rada i ovlaštenjima, nego što su to imala ranija oblasna partijska vijeća, čime ona, donekle, poprimaju karakter nacionalnih — zemaljskih partijskih rukovodstava. Na osnovu tih statutarnih odredaba, sredinom 1927. godine održana je i Prva pokrajinska konferencija i izabran pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu.[12]) U jednom drugom dokumentu dvije godine kasnije — letku CK KPJ i CK SKOJ-a namijenjenom radnicima i seljacima Slovenije nalazimo tačno nabrojane »radničko-seljačke republike« — Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju, Bugarsku, Rumuniju, Grčku i Albaniju,[13]) — koje bi sačinjavale balkansku federaciju. Prvi put je tu pomenuto svih pet jugoslovenskih nacija, ali je prenebregnuta istorijska posebnost Bosne i Hercegovine i ostavljeno je bez odgovora pitanje njenog položaja. Četvrti kongres KPJ nije u tom pogledu unio nikakvu jasnoću. Štaviše, stiče se dojam da je u pogledu organizacije države i položaja pojedinih zemalja u njoj unesena i izvjesna konfuzija. Tako su, na primjer, u osnovnom programatskom dokumentu kongresa »Rezoluciji o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ« izložena dva kontradiktorna stava. U poglavlju u kojem se raspravlja o strategiji, taktici i zadacima partije, kaže se da će »Revolucionarna pobjeda radničke klase i seljaštva u Jugoslaviji, zajedno sa revolucijom radnika i seljaka u ostalim balkanskim zemljama«, stvoriti »Federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu«,[14]) — što navodi na zaključak da se s Jugoslavijom računa kao sa jednom od jedinica te federacije, — a u poglavlju pod naslovom »Borba za vodeću ulogu u pokretima ugnjetenih nacija« ističe se zahtjev za »pomaganje svih akcija masa koje vode ka obrazovanju nezavisne Hrvatske ... Crne Gore, — za nezavisnu i ujedinjenu Makedoniju«; izjavljuje se solidarnost s albanskim nacionalno-revolucionarnim pokretom »u licu Kosovskog komiteta« i ističe zahtjev za nezavisnu Sloveniju.[15]) Kad se tome doda i zadatak »vođenja seljaštva i ugnjetenih nacija u građanski rat za uništenje (...) imperijalističke države SHS«, utvrđen u rezoluciji »O ratnoj opasnosti i našim zadacima u borbi protiv rata«,

---

[10]) Isto, str. 99.

[11]) Isto, str. 135.

[12]) Nedim Šarac — Nikola Babić: *Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919. do 1945. godine*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo 1959, str. 14.

[13]) Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Beograd (AIRPB), Fond CK KPJ 1919—1941, dok. 1928/7. — Tamo se kao prvi zahtjev ističe: »Hočemo svobodno, zedinjeno delavsko-kmečko republiko Slovenijo, v federativni zvezi s svobodnimi delavsko-kmečkimi republikami Hrvatov, Srbov, Črnogorcev, Macedoncev, Bolgarov, Rumunov, Grkov in Albancev«.

[14]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 157.

[15]) Isto, str. 162—163.

onda je jasno da je na kongresu ponovo osnažena i utvrđena politika razbijanja Jugoslavije. Činjenica što se u ovim dokumentima uopšte ne pominje pitanje nacionalne problematike — nacionalnih odnosa ili nacionalnog ugnjetavanja — niti pitanje položaja Bosne i Hercegovine, ukazuje da taj problem u ovo vrijeme za KPJ ne postoji ili da ga ona smatra riješenim u okviru koncepcija prihvaćenih na Četvrtom kongresu.

Šestojanuarska diktatura je zabranila stranačko-političku aktivnost i zavela sistem najgrubljeg političkog terora u Jugoslaviji. Pod parolom integralnog jugoslovenstva sprovođena je politika pune državne i nacionalne unifikacije s ciljem da se razbiju i politički onemoguće nacionalni pokreti u pojedinim jugoslovenskim zemljama i trajnije učvrsti hegemonija velikosrpske buržoazije i dinastije. Tome je trebalo da posluži i nova administrativno-teritorijalna podjela države na banovine, kojom su brisane nacionalne i istorijske granice pojedinih naroda, gdje je to god bilo moguće. Brahijalnim terorom, režim diktature nanio je najteži udarac Komunističkoj partiji Jugoslavije, ionako oslabljenoj dotadanjim frakcijskim borbama i sektaštvom, i za više godina onemogućio njenu intenzivniju kontinuiranu političku djelatnost. Ali, iskustva iz te neravne borbe protiv diktature, trezveno sagledavanje posljedica narastanja fašizma u nekim evropskim zemljama i nacionalističko-separatističkih pokreta u Jugoslaviji, kao i realnija ocjena istupanja građanske opozicije sa zahtjevima za reorganizaciju centralističke države koja je nailazila na sve veću podršku masa, — omogućili su da se u KPJ nacionalni problem ocijeni kao prvorazredni politički problem, koji buržoaska opozicija posmatra na provincijsko-autonomnim osnovama federalizma, uglavnom, putem borbe za podjelu vlasti. Stoga je KPJ, u periodu slabljenja režima diktature i oživljavanja političke aktivnosti, i mogla da izgradi nacionalni program kojim se definitivno odbacuje politika razbijanja Jugoslavije i realno prihvata koncepcija o potrebi preuređenja jugoslovenske države na bazi dosljednog rješenja nacionalnog pitanja putem stvaranja zajednice u kojoj bi bila obezbijeđena puna sloboda i ravnopravnost svih njenih naroda. U tom kontekstu ocjena i stavova postepeno je i problem položaja Bosne i Hercegovine postajao predmet pažnje KPJ.

U periodu priprema i na samoj Četvrtoj konferenciji KPJ, decembra 1934. godine, karakteristično je još uvijek zadržavanje ranijeg stava izraženog u insistiranju »za puno pravo samoopredelenja do otcepljenja svim potlačenim narodima« i za »radničke i seljačke sovjetske vlade u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Kosovu, Crnoj Gori, Bosni i Vojvodini«,[16]) odnosno za »radničko-seljačke vlade u Hrvatskoj i Dalmaciji, Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Vojvodini«,[17]) — što je, u stvari, predstavljalo zahtjev za razbijanje Jugoslavije na nezavisne nacionalne države, u okviru kojih se pominje i »Bosna«.[18]) To su bili posljednji recidivi ranijih gledišta u KPJ po kojima se otcjepljenje nije smatralo samo pravom potlačenih naroda, nego uslovnom potrebom njihovog oslobođenja i prema kojima nije ni bilo govora o političko-teritorijalnoj samostalnosti ravnopravnih nacionalnih jedinica i autonomiji pojedinih pokrajina ili oblasti sa specifičnom nacionalnom problematikom u

[16]) U »Akcionom programu Komunističke partije za selo«, donesenom na plenarnoj sjednici CK KPJ, a utvrđenom na Četvrtoj zemaljskoj konvenciji. — Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 264—266.

[17]) U Proglasu Četvrte zemaljske konferencije. — Isto, str. 268.

[18]) Pod nazivom Bosna, u partijskoj terminologiji podrazumijevala se stalno Bosna i Hercegovina kao jedinstvena teritorija.

okviru jedne jugoslovenske savezne države. Značajan napredak u tom pogledu učinio je splitski plenum Centralnog komiteta KPJ, juna 1935. godine, na kojem su istaknuti stavovi »da pravo na samoopredeljenje ne mora značiti i bezuslovno otcepljenje«, da se rješenje nacionalnog pitanja može tražiti »u sklopu jugoslovenske državne zajednice, a ne njenim razbijanjem i stvaranjem patuljastih država«, te da je »obaranje velikosrpske hegemonije put za ostvarenje ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda i put jačanja njihove nacionalne nezavisnosti«.[19]) Saglasno tim stavovima, u »Odluci polititbiroa CK KPJ o zadacima KPJ poslije VII kongresa komunističke internacionale«, avgusta 1935. godine, istaknut je zahtjev »za saziv i slobodno biranje narodnih skupština za svaki narod u Jugoslaviji, u prvom redu Hrvatskog sabora i onda slovenačke, makedonske, crnogorske, bosanske i vojvođanske narodne skupštine«, te da »Hrvatski sabor i ostale narodne skupštine treba suvereno da rješavaju sva pitanja«.[20]) A objašnjavajući taj zahtjev »Proleter« je pisao: »Jugoslavija nije stvorena na osnovu slobodne volje naroda koji danas žive unutar njezinih granica, već na osnovu grube sile, okupacije i prevare (...) Komunisti su najodlučniji neprijatelji svakog nacionalnog ugnjetavanja (...) Jedan od osnovnih zahtjeva komunističkog programa (...) jeste puno pravo samoodređivanja svakog naroda, pravo koje ide sve do prava na odcjepljenje«, pa oni zbog toga traže za njih »i pravo da sami svojom slobodnom voljom odluče o svojoj sudbini«, a odluku o tome »treba da donesu predstavnici dotičnog naroda, izabrani u slobodnim i tajnim izborima, pri čemu je moguće da se takva odluka kasnije predloži na narodni referendum, tj. na opće narodno glasanje«.[21]) U isto vrijeme nalazimo u »Proleteru« i slično objašnjenje odluke Četvrte zemaljske konferencije KPJ o osnivanju unutar KPJ komunističkih partija Hrvatske i Slovenije u kojem se kaže da se one stvaraju »prije svega zato što radne mase Hrvatske i Slovenije traže da njihova partija nosi naziv njihove narodnosti. Stvaramo ih zato — kaže se dalje — da pojačamo živo interesovanje masa za te partije (...) da i tim svojim, aktom, unutarnjom izgradnjom KPJ, podvučemo našu borbu za slobodu hrvatskog i slovenačkog naroda, da i time kažemo ugnjetenim narodima, da njihov nacionalni osjećaj, tj. njihova privrženost rodnoj grudi, svome zavičaju, nije tuđa proletarijatu i njegovoj partiji«, te »da hrvatskom i slovenačkom radniku i seljaku i na tome djelu pokažemo, da srpski proletarijat, radno seljaštvo i njihova avangarda KP nema ništa protiv njihove rodne grude i njihove privrženosti k svome zavičaju, da nema ništa protiv njihove oslobodilačke borbe nego da tu borbu svestrano pomaže«. Dalje se objašnjava da će se na taj način mobilisati inicijativa hrvatskih i slovenačkih radnih masa u borbi za njihovo oslobođenje i za učešće radnih masa u izgradnji svoje partije. A u odgovoru na pitanje — zašto se ne stvara KP Srbije, kaže se da to radne mase u Srbiji i ne traže, — »Srpski narod nije nacionalno ugnjeten«, pa »ni klasna borba ne zauzima oblike borbe za nacionalno oslobođenje«, i pitanje narodnog imena »ne postavlja se sa tom oštrinom, kao kod ugnjetenih nacija, niti je zajednički naziv partije ozbiljna zaprega okupljanju radnih masa oko takve partije«.[22]) Neosporno, to je sadržavalo elemente jedne realnije nacio-

[19]) Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, str. 201.
[20]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 370.
[21]) »Zašto tražimo hrvatski i ostale sabore«, — »Proleter«, organ CK KPJ, juli—avgust 1935. godine, str. 9.
[22]) »O stvaranju KP Hrvatske i KP Slovenije« — Isto, str. 6.

nalne politike u uslovima sve izrazitije agresije fašizma u Evropi, koji se svojom reakcionarnom ideologijom i totalitarnim sistemom vladavine već tada predstavio svijetu kao najopasniji neprijatelj pune slobode i suvereniteta pojedinih naroda — kao i u uslovima sve izrazitije hegemonije, pokušaja unificiranja političkog života putem stvaranja režimske političke partije i sve veće aktivnosti profašističkih — separatističkih struja u Jugoslaviji. Razmatranje načina organizovanja i aktivnosti partije samo u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji nije, čini nam se, rezultat neshvatanja nacionalne individualnosti Makedonaca i Crnogoraca, ili neuočavanja nacionalnih specifičnosti u Bosni i Hercegovini ili drugim pokrajinama, o čemu je KPJ već bila formirala svoj stav, nego je proisteklo iz savremenih političkih prilika u pojedinim od tih zemalja — snage nacionalnih pokreta, odnosno brojnosti i sposobnosti partijskih organizacija u njima da se konstituišu u posebne partije u okviru KPJ. Sva ova gledišta dobila su još snažniju potvrdu na savjetovanju KPJ u Moskvi, sredinom 1936. godine, koje se nedvosmisleno izjasnilo protiv razbijanja državnog područja Jugoslavije; ocijenilo je da bi pokret za otcjepljenje išao samo na ruku »fašističkim imperijalistima i njihovim ratnim ciljevima«, bacio zemlju u vrtlog rata, ugrozio opstanak Jugoslavije i slobodu i opstanak svih njenih naroda; — i odlučilo da se raskrinkaju »kao agenti fašističkih imperijalista fašističke grupe Ivana Mihailova i Pavelić-Perčeca«. Savjetovanje se izjasnilo i za saziv Konstituante, »koja će slobodno i bez majorizacije riješiti sva pitanja koja se tiču međusobnih odnosa raznih nacionalnosti unutar jedne slobodne demokratske federativne države«, i kao »propagandnu parolu« istaklo zahtjev za saziv nacionalnih parlamenata, koje bi »trebalo birati odvojeno od izbora za Konstituantu, jer će se kod izbora u nacionalne parlamente više isticati neposredna pitanja klasne borbe«.[23])

Kada se imaju u vidu svi elementi politike KPJ u nacionalnom pitanju i pitanju položaja pojedinih zemalja i organizacije jugoslovenske državne zajednice, — od Četvrte zemaljske konferencije KPJ do Savjetovanja u Moskvi — onda se može zaključiti da je KPJ već sredinom tridesetih godina zauzela, u osnovi, definitivan stav o jugoslovenskoj federaciji pet jednonacionalnih zemalja i ukazala na specifičan položaj Bosne i Hercegovine, Vojvodine i »Kosova«, zbog njihove višenacionalne strukture. Problem složenih nacionalnih odnosa u ovim pokrajinama i politika režima i raznih građanskih stranaka prema njima, nalaze od tada sve češće mjesto u partijskim raspravama, člancima, lecima i proglasima.

Izuzetan položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici astueliziran je u drugoj polovini tridesetih godina zbog pojačanih konflikata u srpsko-hrvatskim odnosima čiji su nosioci bile građanske političke stranke, i zbog narastanja autonomističkog pokreta kod Muslimana, koje su predvodili također građanski političari i ostaci begovata. Izjašnjavajući se za reorganizaciju države putem stvaranja hrvatske, srpske i slovenačke teritorijalno-političke jedinice, stranke Bloka narodnog sporazuma[24]) nisu uvažavale po-

---

[23]) »Rezolucija CK KPJ o taktici i radu partije«. — Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 400.

[24]) Narodna radikalna, Demokratska i Zemljoradnička stranka, s jedne, i Seljačko-demokratska koalicija (Hrvatska seljačka i Samostalna demokratska stranka), s druge strane, sklopile su 8. oktobra 1937. godine sporazum o stvaranju Bloka narodnog sporazuma, opozicionog režimu Stojadinovića. Sporazum je pozdravljen od CK KPJ, kao veliki korak naprijed za bratsko sporazumijevanje i za okupljanje svih demo-

sebnost Bosne i Hercegovine, ali su one pojedinačno, kao i druge srpske i hrvatske stranke i grupacije, u okviru Jugoslovenske radikalne zajednice ili van nje, pokazivale veliki interes za ovo pitanje, borile se za »svoju« Bosnu i kalkulišući oko podjele vlasti i ostvarivanja političkih i ekonomskih interesa onih snaga koje su predstavljale, raspaljivale nacionalističke strasti na ovom području.

U tim složenim političkim prilikama novi Centralni komitet KPJ posvetio je veliku pažnju obnavljanju i jačanju partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. Do tada ona nije djelovala jedinstveno, zbog čestih provala i nedovoljnih napora za njenu konsolidaciju u periodu 1932—1937. godine, i pojedine mjesne i regionalne organizacije bile su vezane za Centralni komitet KP Hrvatske, odnosno Pokrajinski komitet za Dalmaciju (Banja Luka, Bihać, Livno); za Pokrajinski komitet KPJ Srbije (Bijeljina, Brčko) i za Pokrajinski komitet KPJ Crne Gore (Trebinje i istočna Hercegovina). Bilo je očigledno da KPJ ne može uspješno organizovati politički rad i boriti se za svoje političke ciljeve u Bosni i Hercegovini bez svoje jedinstvene organizacije, pogotovo kada se ima u vidu da partijske organizacije u Srbiji i Crnoj Gori i KP Hrvatske nisu stizale niti su mogle svestranije ocijeniti političke prilike u ovoj zemlji i snažnije se uključiti u njen politički život. Zato je poslije Četvrte pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, sredinom 1938. godine, sprovedeno organizaciono povezivanje kao prvenstveni zadatak.[25]) Ojačana i okupljena oko Pokrajinskog komiteta, partijska organizacija se sve aktivnije uključuje u šira politička gibanja u Bosni i Hercegovini, zastupajući u svakoj prilici ideju o autonomiji, kao jedino pravilno rješenje složenih nacionalnih odnosa i položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi.[26])

Sporazumom Cvetković—Maček, koji je u suštini predstavljao dogovor o podjeli vlasti između srpske i hrvatske buržoazije na račun drugih naroda i političkih cjelina u Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina je bila podijeljena u četiri banovinska područja. Ali ova teritorijalna dioba, kojom je trinaest srezova Bosne i Hercegovine uključeno u Banovinu Hrvatsku i otvorena mogućnost za dalju podjelu između te nove autonomno-političke jedinice i projektovane jedinice »Srpske zemlje«,[27]) imala je dublji politički smisao od ranije diobe na banovine. Ona je bila neposredni početak nagodbe oko podjele Bosne i Hercegovine između srpske i hrvatske buržoazije, koja je u jednoj nerazlučivoj višenacionalnoj strukturi neosporno išla na štetu i srpskog i hrvatskog naroda i unosila punu nesigurnost za slobodan politički, ekonomski i kulturni razvitak Muslimana, s obzirom na to da je provođena pod nacionalističkim devizama — »Bosna je srpska«, odnosno, »Bosna je hrvatska«. Novonastala situacija stavila je pitanje položaja Bosne i Hercegovine u žižu političkih zbivanja ne samo u ovoj zemlji nego u daleko širim jugoslovenskim okvirima. To je bio osnovni kamen spoticanja i u vladajućim krugovima Kraljevine Jugoslavije odmah poslije Sporazuma od 26. avgusta 1939. Kori-

---

kratskih i naprednih snaga u borbi »za likvidaciju ostataka vojnofašističke diktature i nenarodnog zakona kao i mjera preduzetih od 1918. do danas«. — »Proleter« br. 12, od novembra 1937. godine.

[25]) Zabilješka iz razgovora autora sa Uglješom Danilovićem, tada članom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

[26]) O aktivnosti u tom smislu vidi: N. Babić: Cit. rad, str. 38—40.

[27]) Isto, str. 33.

steći se autentičnim dokumentima i saznanjima iz ličnih kontakata sa nekim članovima tadašnje jugoslovenske vlade, američki istoričar Jakob Hoptner ovako prikazuje tu krizu: »Maček je javno tvrdio da, ako bi bila stvorena jedna banovina od onih delova Bosne i Hercegovine, koji nisu pripadali Hrvatskoj po sporazumu od 1939, on neće činiti nikakve »teritorijalne zahteve«. S druge strane ako Srbi pokušaju da pripoje ma koju od ovih teritorija Srbiji, on će tražiti isti toliki deo za Hrvatsku (...) Očevidno Cvetković je mislio da je najbolje, koristeći se političkim lukavstvom, ne reći ništa na ovu Mačekovu opomenu. On je, međutim, odgovorio sa manje staloženosti na nezgode s jedne druge strane. To je bila sve veća indiferentnost, koju je pokazivao Džafer Kulenović, novi šef Muslimanske organizacije po Spahovoj smrti«. Iz izvještaja koji je Anton Korošec podnio knezu Pavlu o svojoj misiji ispitivanja raspoloženja Džafera Kulenovića i u njegovoj stranci, a kojim se Hoptner koristi, vidi se da se Kulenović »otvoreno protivio namjeri da se naziv vladine političke tvorevine — Jugoslovenska radikalna zajednica — promijeni u — Jugoslovenska radikalna stranka, što bi bilo simbol srpske hegemonije nad celom Jugoslavijom«, i da u tom slučaju, »Muslimani ne bi više sarađivali sa Cvetkovićem.« A zatim se sasvim određeno žalio »na postupanje koje se, izgleda, primenjuje prema njemu, njegovoj stranci i njegovim savetnicima. Rekao je da za svoje pomaganje vladi ne dobijaju odgovarajuća mesta i položaje: umesto pravog udela u vlasti koji im pripada, oni dobijaju samo mrvice. Bio je uznemiren Mačekovim uspehom u proširenju Hrvatske«, kao i vijestima »da će Cvetković i Korošec ustanoviti posebne banovine za Srbe i Slovence sa istim pravima samouprave, koja su data Mačeku i Hrvatima. On je tražio svoj udeo: četvrtu banovinu, koja bi se napravila od preostalih delova Bosne i Hercegovine uključujući znatno muslimansko stanovništvo istorijskog Novopazarskog Sandžaka«.[28]) Takva su bila rezonovanja i nagovještaji perspektiva Bosne i Hercegovine od strane vodećih ljudi najznačajnijih građanskih političkih stranaka, koje je sam fakat da se nalaze u istoj vladi obavezivao na izvjesnu uzdržljivost. Ali, njihovi politički sljedbenici i druge srpske, hrvatske i muslimanske građanske stranke i organizacije razvile su, u svojatanju Bosne i Hercegovine, do tada najintenzivniju aktivnost,[29]) koja se, u uslovima već rasplamsalog drugog svjetskog rata na evropskom području, može objasniti samo kao aktivnost vođena nacionalističkim strastima srpskih i hrvatskih i određenom isključivošću muslimanskih građanskih političara, i koje su daleko prevazišle realno sagledavanje ratne opasnosti i posljedica takve politike u međunacionalnim odnosima.

Od osobitog značaja bila je djelatnost organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini u ovakvim političkim prilikama. Malobrojna i u ilegalnim uslovima rada, ona, zajedno s drugim progresivnim snagama, nije uspjela ostvariti dominantan politički uticaj na stanovništvo u ovoj zemlji, ali je njena politička aktivnost trasirala sasvim novu političku orijentaciju — političku borbu za zbližavanje i sporazumijevanje Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Herce-

---

[28]) Dr Jakob B. Noptner: *Jugoslavija u krizi 1934—1941. godine*, New York — London 1962, str. 276—278 (u prevodu Dr Časlava M. Nikitovića).

[29]) Vidi o tome — Dana Begić: *Sporazum Cvetković-Maček u Pregledu istorije SKJ* — »Prilozi«, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1965, br. 1, str. 370—376; od istog autora: *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, »Prilozi«, br. 2, str. 177—191; N. Babić: cit. rad, str. 33—36; Nusret Šehić: *Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine* — u ovom broju »Priloga«.

govini. Ona je bila jedina politička asocijacija koja je i po svojim političkim koncepcijama i po nacionalnom sastavu članstva bila sposobna da prevaziđe usko-nacionalnu i konfesionalnu podijeljenost stanovništva i da sagleda njegove perspektive jedino u orijentaciji na zbližavanje i puno razumijevanje sva tri bosansko-hercegovačka naroda. U tom pravcu je i usmjerena njena cjelokupna politička aktivnost u godinama pred aprilski rat i neosporno je doprinijela stvaranju revolucionarno-demokratskog pokreta, koji je ubrzo poslije okupacije Jugoslavije postao baza za stvaranje masovnog narodnooslobodilačkog pokreta. Boreći se za jačanje bratstva i jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, partijska organizacija Bosne i Hercegovine je putem »otvorenih pisama bosansko-hercegovačke studentske omladine«, čiji su autori i potpisnici bili, uglavnom, komunisti, u Rezoluciji Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, jula 1940. godine, i u drugim prilikama, — putem letaka i proglasa otvoreno ukazivala na nacionalističku borbu srpske i hrvatske buržoazije da prigrabe ili podijele Bosnu i Hercegovinu, kao i na politiku laviranja između vlade i opozicije, između velikosrpskih i velikohrvatskih snaga, između Beograda i Zagreba — koju su vodili Jugoslovenska muslimanska organizacija i ostaci begovata i na taj način otežavali angažovanje i srpskih i hrvatskih radnih masa u borbi za autonomiju Bosne i Hercegovine.[30]) Na isti način okarakterisana je situacija u ovoj zemlji i borba oko nje u člancima generalnog sekretara KPJ — Josipa Broza Tita, člana Politbiroa CK KPJ Edvarda Kardelja, i u brojnim drugim dokumentima KPJ.[31]) Centralni komitet KPJ ukazivao je u prvomajskom letku 1940. godine da je Sporazum Cvetković—Maček samo podstakao besomučnu borbu »između hrvatske i srpske gospode o podeli onih pokrajina koje bi zapravo trebalo same da odluče o svojoj sudbini«. Ističući tu na prvo mjesto Bosnu i Hercegovinu, ukazuje se da se raspiruje »srpski i hrvatski šovinizam, a o nacionalnim pravima Makedonije, Crne Gore, Slovenije itd. ne vodi se briga«.[32]) Među najznačajnije zadatke komunista, Prva konferencija KP Hrvatske, 25. avgusta 1940. godine, istakla je da se komunisti Hrvatske moraju »boriti protiv imperijalističkih prohtjeva hrvatske buržoazije (prema Bosni i Hercegovini i Vojvodini), protiv njenog šurovanja sa imperijalističkim silama«.[33]) Za temeljitije sagledavanje procesa izgradnje stavova KPJ o nacionalnom karakteru i položaju Bosne i Hercegovine od posebnog interesa je diskusija Muje Pašića, člana PK KPJ za BiH, povodom referata o nacionalnom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. Ukazujući da srpska i hrvatska buržoazija svojataju Bosnu za sebe, a da begovat »hoće autonomiju radi veće pljačke«, Pašić nije prihvatio stav u referatu da su Muslimani — Srbi ili Hrvati. Objašnjavajući da bi takav stav značio podršku srpskoj ili hrvatskoj buržoaziji, da se samo »vrhovi muslimana osjećaju Srbima ili Hrvatima«, te da oni nisu formirana nacija »ali su etnička grupa«, on je osudio podjelu Bosne i Hercegovine i istakao kao najvažniji zadatak partijske organizacije u ovoj zemlji borbu za autonomiju u koju bi se uključile i »srpske i hrvatske mase (...) pod rukovodstvom proletarijata«.[34]) Gotovo i da nema

[30]) Vidi: o tome — N. Babić: Cit. rad, str. 41—43.
[31]) Isto, str. 40—41.
[32]) Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), KBU, Pov. DZ, br. 2579/1940.
[33]) Dokumenti historije KPH, *Srp i čekić* (1940—1941), Zagreb, 1951, str. 120.
[34]) Iz zapisnika konferencije — Arhiv IRP Beograd, Materijali V zemaljske konferencije KPJ.

razlike između ovih gledanja i stava usvojenog u Rezoluciji ovog značajnog partijskog skupa »... da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično«.

Rezimirajući političke prilike u Bosni i Hercegovini i zadatke partije i radničke klase u njoj, početkom 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za BiH je ukazivao: »Izbijanjem ovog drugog imperijalističkog rata položaj radnih masa B. i H. još se je više pogoršao. Takozvane seljačke i građanske partije Srbije otvoreno su stale u odbranu kapitalista Srbije, dok su vrhovi HSS-a stali u odbranu interesa hrvatskih kapitalista. Sve su se te partije najenergičnije suprotstavile borbi širokih narodnih slojeva za mirom, slobodom i hljebom. Pitanje autonomije bilo je pitanje slobode i demokratije, bilo je pitanje hljeba radnih masa Bosne.

Autonomistička borba Džafera Kulenovića nije tražila kroz autonomiju, slobodu i hljeb radnim masama, iako su radne mase muslimana i shvatile tako borbu.

Jedino radničkih klasa bila je na stanovištu borbe i protiv srpskih i hrvatskih imperijalista, kao i begovskog shvatanja autonomije. Pitanje Bosne i Hercegovine, pitanje je slobode i hljeba radnih masa. One imaju o tome pitanju same odlučiti. I s toga je radnička klasa pozvala i srpske i hrvatske i muslimanske mase u borbu za narodnu autonomiju«. Pored nacionalističke borbe srpske i hrvatske buržoazije da prigrabe ili podijele Bosnu i Hercegovinu, te autonomaške borbe muslimanskog građanstva sračunate na borbu za podjelu vlasti, ukazano je i na četvrtu opasnost po ovu zemlju — propagandu njemačkih agenata, koji se 1940. i početkom 1941. godine javljaju sa tezom »da Bosna može dobiti autonomiju jedino ako se priključi 'novom poretku' koga stvara porobljivačka osovina«. Konstatuje se da »kapitalističke klike Jugoslavije« u takmičenju oko porobljavanja Bosne slabe »otpornu snagu zemlje, ruše odbranbene mogućnosti i stvaraju teren za porobljivačku akciju stranih imperijalista«.[35])

Svi pomenuti činioci dnevne političke aktivnosti i programski stavovi utvrđeni na najznačajnijim partijskim skupovima — Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, — pokazuju da je KPJ u godinama pred aprilski rat, imajući u vidu istorijsku i političku posebnost i tradicije, izgradila i utvrdila koncepciju rješenja položaja Bosne i Hercegovine putem borbe za ostvarenje narodne autonomije, za čije ostvarenje treba da se podjednako bore i muslimanske i srpske i hrvatske radne mase, ocjenjujući da se samo na taj način može ostvariti sloboda i ravnopravnost sva tri naroda i omogućiti njihovo sporazumijevanje i zbližavanje.

— ◇ —

Nacionalističko-šovinističku borbu za Bosnu i Hercegovinu nastavile su buržoaske političke snage u većini pod okriljem fašističkih okupatora, ali novim sredstvima — raspirivanjem bratoubilačke borbe do istrebljenja pojedinih njenih naroda, koju su organizovali i sprovodili najekstremniji odredi tih snaga, nastali kao plod dugogodišnje nacionalističke politike, a organizovani u ustaškom i četničkom pokretu.

---

[35]) *Glas saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine*, organ PK KPJ za BiH, god. II, br. 5 — januar 1941, str. 3—5.

Računajući sa Nezavisnom Državom Hrvatskom kao vrlo značajnim faktorom u pretvaranju jugoslovenske teritorije u stabilan dio svog »novog poretka« i u kompromitovanju ideje o zajedničkoj državi naroda Jugoslavije, — njemačko-italijanski okupatori su pristali da se Bosna i Hercegovina uključi u ovu kvislinšku tvorevinu. »Borba«, organ KPJ, od 7. novembra 1941. godine ovako objašnjava taj postupak okupatora: »Poslije rasparčavanja Jugoslavije između njemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih imperijalističkih razbojnika, Bosna i Hercegovina su priključene, kao navodno »najstarije hrvatske zemlje« marionetskoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. To je bila nagrada kojom su Hitler i Musolini platili banditu Paveliću, za njegove usluge, ali i više od toga: To je u prvom redu bio politički manevar fašističkih razbojnika, sa ciljem da se raspiri mržnja i bratoubilački rat između Hrvata i Srba i tako obezbijedi osvajačima mirna pljačka i ugnjetavanje i jednih i drugih«.[36]) U stilu šovinističkog fanatizma ustaški pokret je odmah poslije okupacije poveo pravi rat protiv srpskog naroda pod parolom da ga iz Bosne i Hercegovine — »čiste hrvatske i katoličke zemlje« — treba »istriebiti do dieteta u kolievci«,[37]) a na drugoj strani, četnički pokret Draže Mihailovića, kao osnovni cilj, ističe staru velikosrpsku ideju: »Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju«, između ostalog i »čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa«,[38]) — i to »čišćenje« otpočinje sprovoditi već u drugoj polovini 1941. godine metodama ustaškog terora. Okupator je, gotovo do kraja drugog svjetskog rata, manipulisao u raznim varijantama sa Bosnom i Hercegovinom obećavajući njenu teritoriju pojedinim kvislinškim tvorevinama i formacijama, a one su ta obećanja nastojale ostvariti putem najdrastičnijih oblika bratoubilačke borbe. Objašnjavajući Kominterni zašto četnici sarađuju s okupatorom, generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOP i DVJ — Josip Broz Tito pisao je, marta 1942. godine, između ostalog: »... Sarađuju za to što su okupatori obećali Bosnu u isto vreme i Hrvatima i Srbima samo da ratuju protiv partizana. Okupatori razvijaju sada kod Hrvata kao i kod Srba hegemonističke apetite samo da se raspiruje bratoubilački rat i skreće pažnja narodnih masa u Srbiji i Hrvatskoj od oslobodilačkog rata protiv okupatora«,[39]) a dvije godine kasnije o toj »političkoj« igri putem zločina Tito je pisao da okupator »izdajniku Nediću milostivo nudi Istočnu Bosnu i Crnu Goru za nekoliko desetina hiljada srpskih vojnika koji bi trebalo da zamjene Nijemce u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske. Muslimanima u Bosni obećava autonomiju. Pavelićevim ustašama Boku Kotorsku, Hercegovinu i ostali dio Bosne«. Ocjenjujući ove manevre okupatora i očekivanja hrvatskih i srpskih kvislinga pravom zbrkom, on ukazuje da ni »muslimanskim reakcionarima također nije razumljivo kako se njihova autonomija može poklapati s podjelom Bosne i Hercegovine između Pavelića i Nedića«.[40])

---

[36]) Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 162.

[37]) Iz govora Andrije Artukovića na II sjednici Hrvatskog Državnog sabora, »Narodne novine«, Službene novine NDH br. 61/1942.

[38]) Citirano prema — J. Marjanoviću: *Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika Draže Mihailovića* — Istorija XX veka, Zbornik radova I, IDN, Beograd 1959, str. 181.

[39]) Depeša Kominterni od 16. marta 1942. — AIRP Beograd, »CK-KI« br. 1942/42.

[40]) Iz članka »Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice«, objavljenog u »Novoj Jugoslaviji« marta 1944. godine.

I samo djelimičan prikaz opštih političkih prilika u Bosni i Hercegovini tokom drugog svjetskog rata pokazuje da se KPJ i njena organizacija u Bosni i Hercegovini sukobila sa najkomplikovanijim uslovima za političku djelatnost. Njen osnovni cilj bila je borba za okupljanje širokih narodnih masa u jedinstven oslobodilački front, kada je nacionalna i vjerska netrpeljivost, koju je snažno podsticao okupator, uzela takve razmjere da je utirala put otvorenom bratoubilačkom ratu. Evo kako je prilike u Bosni i Hercegovini odmah poslije okupacije ocijenilo Aprilsko savjetovanje KPJ 1941. godine u Zagrebu: »U Bosni harače takozvane hrvatske ustaše. U toj pokrajini oni su zaveli pravu strahovladu. Možda nigdje nije tako razularena hajka protiv Srba kao u Bosni. Frankovci huškaju muslimane i Hrvate na Srbe, raspiruje se nacionalna mržnja, koja će imati teških posljedica za narode u Bosni ako se tome ne stane na put«. Na osnovu toga je i zaključeno: »Suzbijanje sijanja te mržnje, raskrinkovanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne, borba protiv uzurpatora i okupatora u Bosni, borba za bratstvo naroda — to je sada najpreči zadatak komunista u Bosni«.[41])

U atmosferi agonije i političke besperspektivnosti, koja je nastupila odmah poslije okupacije Jugoslavije, neosporno je da je jasna politika KPJ u nacionalnom pitanju i prema položaju pojedinih zemalja u jugoslovenskoj državi, do tada izgrađena, bila značajan faktor za podizanje borbenog morala naroda i njegovog okupljanja u jedinstveni narodnooslobodilački pokret. Jer, izvjesna kolebanja o budućnosti Jugoslavije kao države javila su se i kod pojedinih komunista. Prema pisanju »Srpa i čekića«, organa CK KP Hrvatske: »Otkako je pregažena i okupirana Jugoslavija od imperijalističkih razbojnika, te je stvorena »nezavisna« država Hrvatska, mnogim našim drugovima nije jasno zašto smo mi komunisti u Hrvatskoj, ti. naša Komunistička partija Hrvatske još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, zašto još rasparčavamo letke sa potpisom CK KPJ«. Sasvim je sigurno da bi takva kolebanja, da su dobila masovniji karakter, imala teških posljedica za političku aktivnost KPJ i jačanje borbenog duha i oslobodilačkog pokreta, pogotovo na teritoriji Bosne i Hercegovine. Ali, ovaj list, posredstvom koga su izraženi stavovi CK KP Hrvatske i, posigurno, CK KPJ, koji tada boravi u Zagrebu, daje i sasvim jasan i nedvosmislen odgovor na pojavu ovakvih kolebanja. »To je zato — kaže se u članku — što smo se ranije mi komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugih ujedinili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije, ne zato što smo bili pristalice versajske Jugoslavije, nego zato da se lakše zajedničkim snagama borimo protiv zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslovenskim vladama i čitavoj jugoslovenskoj buržoaziji«. U članku se dalje ukazuje da je Jugoslavija »danas pregažena, okupirana i rasparčana«, da je sve narode Jugoslavije snašla ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji je »došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije«, te da komunisti ne priznaju »tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača«. U članku je, dalje, jasno izložena platforma KPJ u novonastaloj situaciji: »Pred nas komuniste koji smo u sastavu jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije, a čije je narode snašla ista sudbina, postavlja se pitanje da li ćemo se danas razjediniti i rasparčati svoje snage kad treba da se borimo protiv zajedničkog neprijatelja (...). Ne, nećemo se

[41]) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 2, str. 18.

razjediniti, nego ćemo danas jače nego ikad da se zbijemo u jedinstvene redove oko našeg Centralnog komiteta KPJ, okupiti oko sebe sve narode Jugoslavije (...) povesti odlučnu i nepomirljivu borbu za istjerivanje imperijalističkih okupatora iz naših porobljenih i okupiranih zemalja i rušenje svojih domaćih tlačitelja i eksploatatora.

A kada sebi zajedničkim snagama izvojujemo istinsku slobodu i nezavisnost, onda ćemo među sobom urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode«.[42])

To je, dakle, bilo već utvrđeno stanovište KPJ o ovim pitanjima, samo aktuelizirano u uslovima okupacije i oslobodilačke borbe, koji su ga istakli u prvi plan. Takva orijentacija koja je i putem kasnijih partijskih dokumenata — letaka, proglasa štampe, i putem intenzivne usmene propagande komunista dopirala i do najzabačenijih mjesta, otvorila je perspektive oslobođenja, nacionalne afirmacije, ravnopravnosti i rješenja socijalnih problema. Ona je široke narodne mase otrježnjavala od grube političke stvarnosti u Jugoslaviji poslije kapitulacije, podsticala i mobilisala. Njome je, u stvari, KPJ istakla i utvrdila politiku zajedničke borbe svih naroda Jugoslavije za oslobođenje u kojoj će svaki od njih izvojevati pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Takvu politiku je KPJ dosljedno sprovodila od početka oružanog ustanka i na području Bosne i Hercegovine. Tu je od osobitog značaja bila njena parola o bratstvu i jedinstvu Srba, Hrvata i Muslimana i o istovetnosti njihovih interesa. Masovni politički rad u kojem je ta parola bila stalno osnovni moto, afirmisala je u relativno kratkom periodu revolucije opštenarodnu svijest o bratstvu i jedinstvu sva tri naroda i istovetnosti njihovih interesa, koji se mogu realizovati na osnovi njihove pune ravnopravnosti. Ta politička aktivnost praćena je i praktičnim mjerama u organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ, nastajao je i razvijao se bosansko-hercegovački narodnooslobodilački pokret i sve njegove organizacije i institucije — oružane snage, organi vlasti, masovne antifašističke organizacije, — kao što je taj pokret na nacionalnoj osnovi nastajao u jednonacionalnim jugoslovenskim zemljama. Pokrajinski komitet KPJ formirao je, krajem juna i u prvoj polovini jula 1941. godine, oblasne vojne štabove za istočnu Bosnu, Bosansku krajinu, sarajevsku oblast i Hercegovinu, vojni štab za Bosnu i Hercegovinu, a na sjednici 13. jula donio odluku o neposrednim pripremama i otpočinjanju narodnog ustanka.[43]) Zajedno sa Pokrajinskim komitetom Vojni štab za BiH je rukovodio daljim razvojem oružanih snaga NOP-a. organizacijom novih organa narodne vlasti i cjelokupnog mehanizma NOP-a, što mu daje atribute rukovodećeg političkog organa, kao i nacionalnim štabovima u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori, sa kojima je, po odluci Savjetovanja u Stolicama, preimenovan u Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Partijsko — vojno savjetovanje u Stolicama utvrdilo je i teritorijalnu nadležnost glavnih štabova, s obzirom na to da ta nadležnost u prvim ustaničkim danima nije bila striktno utvrđena po nacionalnim područjima u graničnim obla-

[42]) Članak: »Zašto smo još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije?«, »Srp i čekić«, juni 1941. — Dokumenti historije KPH, Zagreb, 1951, str. 165—166.

[43]) Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1950, str. 50—51; Svetozar Vukmanović Tempo: *Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini. Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja, knj. V, Beograd 1961, str. 126—153.

stima. To se dâ zaključiti iz Titovog pisma komandantu vojnog štaba za Bosnu i Hercegovinu Svetozaru Vukmanoviću, kojim ga obavještava da predstoji Savjetovanje. »Javio sam u Zagreb — stoji u tom pismu — da se samo povežu sa bosanskim odredima, a da komanda i sve ostalo stoji pod rukovodstvom bosanskog Štaba i Partije.[44]) To važi do toga vremena kada se bude sastalo glavno većanje Štaba sa izaslanicima iz svih oblasti (misli se na Savjetovanje u Stolicama — N. B.), i tačno utvrdilo kako opšti plan operacija tako kompetencije, raspodelu teritorije i strukturu vojnih formacija«.[45])

Značajna činjenica da je KPJ kao organizator narodnooslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije uvažavala Bosnu i Hercegovinu kao posebnu istorijski nastalu teritoriju sa njenim političkim posebnostima, da je tu koncepciju prihvatio narodnooslobodilački pokret Jugoslavije kao cjelina i da su se na toj osnovi razvijale u njoj organizacije i institucije NOP-a, — stvaralo je u sva tri bosansko-hercegovačka naroda uvjerenje da će putem borbe izrasti jedna izmirena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti obezbijeđena puna sloboda i ravnopravnost, kao što je postepeno narastalo saznanje i naroda u Srbiji i Hrvatskoj da će samo na taj način ova zemlja prestati biti kamen spoticanja u srpsko-hrvatskim odnosima. Prve rezultate u tom pogledu utvrdilo je već poznato savjetovanje u Stolicama konstatujući: »Srpsko stanovništvo sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške Pavelićeve bande i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator. Sve više muslimana i Hrvata svakodnevno dolazi u oslobodilačke partizanske odrede.«[46]) Takvu politiku Centralni komitet KPJ je formulisao i u svom organu »Borba« od 7. novembra 1941. godine, izloživši je u vidu osnovnog programa. »Oslobodilački pokret naroda Bosne i Hercegovine pod vodstvom komunista — kaže se u članku, Borba naroda Jugoslavije protiv fašističkih okupatora (poglavlja — Bosna i Hercegovina) — teži za uništenjem fašističke tiranije nad ovom lijepom zemljom, za protjerivanjem njemačkih i talijanskih okupatora iz nje, i za uništenje zločinačkog ustaškog marionetskog režima. Bosna i Hercegovina moraju postati slobodne, a u njima mora biti ostvarena puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i muslimana. (...) Za puni uspjeh narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini bitan je preduslov jedinstvo srpskih, hrvatskih i muslimanskih redova (...) Da bi se to jedinstvo ostvarilo, neophodno je da bosanski partizani najoštrije suzbijaju šovinistički talas osvete protiv hrvatskih i muslimanskih narodnih masa u Bosni i da na djelu pokažu tim masama da su Srbi njihova braća, a okupatori i ustaše njihovi zakleti neprijatelji. Ali je isto tako potrebno da Hrvati i muslimani Bosne i Hercegovine odlučno ustanu protiv antisrpskih progona zločinca Pavelića, da štite svoju srpsku braću i zajednički s njima se bore protiv zlotvora koji su Herceg-Bosnu bacili u krv i zavili u crno«. A zatim se zaključuje: »To je put pobjede Narodnooslobodilačke borbe u Bosni. To je put na kome će Bosna zaista postati ono što mora da bude: spojnica hrvatskog i srpskog naroda

---

[44]) Vjerovatno je riječ o području južnog dijela Bosanske krajine, Like i sjeverne Dalmacije, koje je od jula do septembra bilo pod jedinstvenom ustaničkom komandom u Drvaru.

[45]) Pismo od 9. septembra 1941, u Arhivu IRP Beograd, CK KPJ 1941—1945, br. 1941/73.

[46]) Zbornik dokumenata, tom II, str. 72.

ujedinjenih u zajedničkoj borbi protiv okupatora. (...) To je put slobodne i srećne sutrašnjice Bosne i Hercegovine«.[47])

Ovakva politička orijentacija sa svim njenim elementima, uz raskrinkavanje četničke izdaje i izdajničke uloge izbjegličke vlade, činili su osnovnu sadržinu svakodnevnog političkog rada partijske organizacije u Bosni i Hercegovini tokom daljeg razvitka oslobodilačkog rata i revolucije. U tom smislu Centralni komitet KPJ, Vrhovni štab NOP i DVJ, Pokrajinski komitet i Glavni štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu uputili su tokom 1941. i 1942. godine niz proglasa i letaka narodima Bosne i Hercegovine ukazujući na njihove specifične prilike i perspektive u zbratimljenoj Bosni i Hercegovini.[48])

Već na Prvom zasjedanju AVNOJ-a učinjeni su prvi nagovještaji praktičnog rješenja politike KPJ prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i utvrđivanju položaja Bosne i Hercegovine u novoj jugoslovenskoj zajednici. U Proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije, u kojem se, između ostalog, govori o slobodnim nacionalnim jedinicama, za Bosnu i Hercegovinu se kaže »Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih...«[49]) Daljnja realizacija te politike manifestovala se u inicijativi Centralnog komiteta KPJ za osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja pojedinih jugoslovenskih zemalja, o kojoj je Ivan Milutinović, član Politbiroa CK i član Izvršnog odbora AVNOJ-a, govorio na konferenciji predstavnika sreskih narodnooslobodilačkih odbora i komandi područja oslobođene teritorije Bosne i Hrvatske, održanoj 15. januara 1943. godine u Bihaću.[50]) Ta inicijativa javlja se upravo sa pojavom značajnog Titovog članka »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe«, u kojem je osobito podvučeno: »...Pitanje Makedonije, pitanje Kosova i Metohije, pitanje Crne Gore, pitanje Hrvatske, pitanje Slovenije, pitanje Bosne i Hercegovine lako će se riješiti na opšte zadovoljstvo svih samo na taj način, što će ga rješavati sam narod, a to pravo svaki narod stiče s puškom u ruci, u ovoj današnjoj Narodnooslobodilačkoj borbi«.[51]) U Bosni i Hercegovini gdje su najvećim dijelom vođene vojne operacije u okviru takozvane četvrte i pete neprijateljske ofanzive i u drugoj polovini 1943. godine uslijedile krupne ofanzivne akcije NOV i POJ, — osnivanje Zemaljskog antifašističkog vijeća bilo je odloženo sve do novembra 1943. godine. Ali, u tom periodu

---

[47]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, knj. 1, str. 162—163.

[48]) Vidi: Proglas PK KPJ za BiH od avgusta 1941. — Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, Sarajevo 1952, str. 30—37; Proglas štaba NOPO za BiH, od septembra 1941, pripadnicima domobranskih jedinica — Isto, str. 84; Pismo Glavnog štaba NOPO rukovodstvima svih odreda od 19. oktobra 1941. — Isto, str. 120; Članak »Stvorimo bosansko-hercegovački narodnooslobodilački omladinski savez« — Isto, str. 145—146; Zajednički proglas CK KPJ, PK KPJ za BiH, VŠ NOP i DVJ i Glavnog štaba NOPO za BiH od januara 1942. — Isto, knj. 2, str. 7—10; Proglas PK SKOJ-a omladini BiH od februara 1942. — Isto, str. 67; Zajednički proglas PK SKOJ-a i Glavnog štaba NOP i DO za BiH od februara 1942. — Isto, str. 68—69, kao i partizansku štampu iz toga perioda.

[49]) Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1963, str. 68.

[50]) Izvještaj o radu konferencije objavljen je u »Narodnom oslobođenju«, organu AVNOJ-a, od 25. januara 1943, — Bihaćka republika, Izdanje Muzeja AVNOJ-a i Pounja u Bihaću 1965, knj. II, str. 505—510.

[51]) Članak je objavljen u »Proleteru« od decembra 1942. Citirano prema Josip Broz Tito: *Govori i članci*, Zagreb, 1959, knj. II, str. 134.

još više su sazreli uslovi za osnivanje predstavničkog tijela Bosne i Hercegovine. Do potkraj 1943. godine oslobodilački rat zahvatio je gotovo sva njena područja, a dvije trećine teritorije bile su potpuno oslobođene. Oružana sila NOP-a u Bosni i Hercegovini izrasla je u 23 brigade, a na području svih ratnih okruga, pa čak i nekih srezova, djelovalo je oko 25 partizanskih odreda kao teritorijalne oružane jedinice.[52]) Na čitavoj oslobođenoj teritoriji izrasla je mreža narodnooslobodilačkih odbora — od mjesnih do okružnih. Bio je osnovan Oblasni NOO za Bosansku krajinu i inicijativni odbori za osnivanje oblasnih NOO za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Masovne antifašističke organizacije — Antifašistički front žena i Ujedinjeni savez antifašističke omladine na području Bosne i Hercegovine okupljali su tada već stotine hiljada članova. Okupatorska i kvislinška vlast bila je svedena uglavnom na veće gradove i duž nekoliko najznačajnijih komunikacija, gdje je opet aktivno dejstvovala razvijena mreža ilegalnih organizacija NOP-a. Izuzev nekih manjih područja, bio je onemogućen i uticaj četničkih oružanih formacija i organizacija koje su djelovale pod uticajem izbjegličke vlade. Svi ovi podaci govore da su narodi Bosne i Hercegovine već do tada »s puškom u ruci stekli pravo« da sami odlučuju o svojoj sudbini. Takva politička situacija i odnos snaga ne samo da su opravdavali nego su i nametali potrebu osnivanja ZAVNOBiH-a kao političkog predstavništva NOP-a i najvišeg organa narodne vlasti.

Zbog toga Pokrajinski komitet KPJ za BiH, u pismu Centralnom komitetu, od 18. avgusta 1943. godine, ističe potrebu »da se obrazuje AVNO Bosne i Hercegovine kao politički forum«,[53]) a mjesec dana kasnije, u pismu oblasnim komitetima, ta inicijativa i mišljenje o položaju Bosne i Hercegovine formulišu se mnogo određenije. Smatrajući »da je situacija sazrela da se formira Zemaljsko AVNO za Bosnu i Hercegovinu«, u pismu se ukazuje »da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slovenskog Juga«. Pokrajinski komitet podvlači da treba popularisati »parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine«, da u tom smislu treba isticati razliku između autonomije koja bi došla »u okviru opštih demokratskih zahtjeva« od »autonomije bosanskog begovata«. Od oblasnih komiteta je zatraženo također da na najpogodniji način pripreme i liste delegata za osnivačku skupštinu ZAVNOBiH-a, i na tom zadatku partijska organizacija Bosne i Hercegovine, kao organizator i rukovodeća snaga NOP-a, učinila je značajan napor da u tadanjim ratnim uslovima što uspješnije organizuje prvu skupštinu opštepolitičkog predstavničkog tijela naroda Bosne i Hercegovine.[54]) Na taj način su izvršene sve pripreme za osnivanje ZAVNOBiH-a do novembra 1943. godine. Međutim, pošto je neposredno predstojalo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, koje je trebalo da donese odluke o organizaciji nove zajedničke države naroda Jugoslavije, bilo je nužno da se i za prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a pripreme prijedlozi na osnovu kojih bi ovo predstavničko tijelo naroda Bosne i Hercegoivne odlučilo kakav status će Bosna i Hercegovina imati u novoj zajednici jugoslovenskih naroda. Bilo je, dakle, neophodno da se politički

---

[52]) Enciklopedija Jugoslavije, knj. 2, str. 208—220; Abdulah Sarajlić: *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958, str. 194—195.

[53]) Arhiv IRP Sarajevo, Zbirka NOR, kat. br. 1607.

[54]) Isto, kat. br. 1704, 1801 i 1976.

stavovi KPJ o tom pitanju iz političko-programskih načela definišu u prijedlog odluka predstavničkih tijela, čime bi ta politika bila praktično ostvarena. Pošto o Bosni i Hercegovini kao geografsko-ekonomskoj i političkoj cjelini sa njenom specifičnom političkom problematikom nije bilo dvojbe u KPJ niti u jugoslovenskom NOP-u kao cjelini, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je, imajući u vidu rezultate postignute na okupljanju sva tri bosansko-hercegovačka naroda u NOP i ostvareno bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata, stao na stanovište da je time prevaziđena ideja o autonomiji i da Bosna i Hercegovina treba da bude ravnopravna federalna jedinica sa pet jednonacionalnih jedinica jugoslovenske federacije. U diskusijama sa članovima CK KPJ, na osnovu tog stava, bez teškoća je otpala alternativa da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice koja bi bila direktno vezana za organe federacije, kao što je otklonjeno i šematsko gledanje da se federalne jedinice kao savezne države mogu konstituisati samo u jednonacionalnim zemljama. Poslije prvih razgovora sa Titom i Kardeljem postignut je jedinstven stav o Bosni i Hercegovini kao ravnopravnoj federalnoj jedinici nove zajednice jugoslovenskih naroda.[55]) Na toj osnovi pripremljeni su i prijedlozi koje su svojim odlukama definitivno utvrdili Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine na svom prvom zasjedanju 25. i 26. novembra u Mrkonjić Gradu i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije na Drugom zasjedanju 29. novembra u Jajcu.

Narodnooslobodilačka borba čije je tekovine ozakonilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a, realizujući politiku KPJ u nacionalnom pitanju i njene stavove o pitanju položaja pojedinih zemalja u jugoslovenskoj zajednici naroda, skinulo je konačno sa dnevnog reda politiku zasnovanu na devizama — Bosna je srpska i Bosna je hrvatska, i time realno uspostavilo jedan sasvim novi odnos među narodima Bosne i Hercegovine, zasnovan na njihovoj punoj slobodi i ravnopravnosti. Poslije čitavog jednog stoljeća političkih previranja o »bosanskom pitanju« stvoreni su uslovi da Bosna i Hercegovina, umjesto problema koji je građanskim političkim snagama služio za usko nacionalističke i klasne interese ostvarivane putem međusobnih borbi bratskih naroda, — postane baza novih odnosa istinskog bratstva i jedinstva naroda u ovoj zemlji i u čitavoj jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici.

Dosljedna politika KPJ u tom pitanju i poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a manifestovala se u učvršćivanju bosansko-hercegovačke državnosti u okviru federacije, u odluci CK KPJ da se prva poslijeratna pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu pretvori u osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine,[56]) i u realizaciji te odluke novembra 1948. godine.

Summary

National and confessional heterigeneity of the population of Bosnia and Herzegovina is the reason why — from the very beginning of the national movements in Yugoslav lands, especially in Serbia nad Chroatia — numerous discussions in perio-

[55]) Vidi o tome: Rodoljub Čolaković, »Kroz otvoreni prozor prodirala je svjetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije« u knjizi: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, I, Beograd, 1963. (na str. 118—120); Osman Karabegović, »Prije dvadeset godina«, u istoj publikaciji, knj. II (na str. 301—303) i Avdo Humo: *Sjećanje o sjednicama OK ,odnosno PK u Ribniku i Jajcu* — AIRPS, Zbirka memoarske građe.

[56]) Odluka je donesena na sjednici politbiroa CK KPJ od 16. juna 1945. godine — Iz zapisnika sa sjednive — Arhiv IRP Beograd, Neregistrovani materijal.

dical press, in political and even in historical circles ensued concerning the national character of this land, and later, its position in Yugoslavia.

The views of social democracy concerning the national quesing in Yugoslavia — the theory of one Serbo-Croat-Slovenian people etc. — were accepced, and in the first years of its activity carried out by Communist Party of Yugoslavia. The problem of full national freedom of individual Yugoslav peoples within the Kingdom of Yugoslavia therefore did not even exist at the beginning of CPY. This accounts for the fact that the question of the position of a multinational Yugoslav land like Bosnia and Herzegovina simply could not arise. This means that the evolution of the Communist Party policy evolved from the utilitarian stadnpoint towards the accomplishment of the solution of the national question based on the principle of full eqality of nations and national minorities within the framework of the Yugoslav federation.

The question of the position of Bosnia and Herzegovina in the Yugoslav community of peoples was actualized in the late thirties of this century due to strengthened conflict within Serbo-Croatian relationships, the protagonists of which were bourgeois political parties, on the one hand, and on the other onslauht of the autonomist Moslem movement headed by the bourgeois politicians and the remnants of Begovat. The territorial partition of Bosnia and Herzegovina founded on the Treaty Cvetković-Maček was the starting point of agreement on its definite partition between the Serbian and the Croat bourgeoisies which — due to a disentanglable multinational structure — was directed against the interes of the Serbian and Croatian peoples involving complete insecurity of political, economical and cultural development of Moslems, since it was carried out under nationalist slogans »Bosnia is Serbian« and »Bosnia is Croatian« respectively. In such a political constellation, the activity of the branch of CPY for Bosnia and Herzegovina was of special interest. Struggling for strengthening of brotherhod and unity among Serbs, Moslems and Croats, CPY explicitely dismasked nationalistic and hegemonistic endeacours of Serbian and Croatian bourgeoisies to usurp and divide Bosnia and Herzegovina; CPY also pointed to political balancing between the government ad opposition by which YMO was characterized thus aggraviting engagement of Serbian and Croatian working masses in the struggle for autonomy. CPY was no less active in dismasking the propaganda of German agents who in the course of 1940 and 1941 appeared with the thesis »Bosnia can get autonomy only under the condition that it annexed itself to the »new order« created by invadors«. Bearing in mind historical and political peculiarites and traditions of Bosnia and Herzegovina, in the years preceding the April War CPY had built a conception for solution of the position of Bosnia and Herzegovina by way of struggle for realization of peoples' autonomy for which were to fight equally not only Moslems but also Serbs and Croats living in Bosnia and Herzegovina.

Bourgeois forces continued their nationalistic-chauvinist struggle for Bosnia and Herzegovina under patronage of the fascit invadors making use of new methods — propagating fratricide struggle until eradication of its individual nations. This was the situation that the CPY had to face in Bosnia and Herzegovina coming into direct conflict with the most complicated conditions for political acivity which aimed at collecting vast masses of people and gathering them together into a unified liberating front.

Peoples' Liberating Movement (NOP) emerged and developed under the leadership of CPY and all the organizations and institutions of this Movement came into existence under the slogan that »Bosnia and Herzegovina must become free; full equality of all the inhabitans, Serbs, Croats and Moslems must be realized; the question of Bosnia and Herzegovina will be solved by her peoples themselves with rifle in hand«. Peoples of Bosnia and Herzegovina showed already in 1943 that they acquired these rights exactly in this way.

On the grounds of the results accomplished in gathering together all three Bosnian peoples in the Peoples' Liberation Movement and strongly built brotherhood-unity, CPY has taken the stand that the idea of autonomy has been surmounted and Bosnia and Herzegovina, therefore, ought to be a federal state equal with the five mononational states within the Yugoslav federation. This stand has been realized by the resolutions of ZAVNOBIH and AVNOJ, by means of which the so-called »Bosnian questin«, i. e. the question of the position of Bosnia and Herzegovina in the community of the Yugoslav peoples has definitely been solved.

NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a

Pero Morača

Narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini do osnivačkog zasjedanja ZAVNOBiH-a imao je izuzetno dinamičan razvitak. U protekle dvije i po godine oslobodilačkog i revolucionarnog rata zbile su se na njenom tlu duboke društveno-političke promjene koje su mogle biti solidna osnova jednog zaista novog pravca njenog kasnijeg razvitka, čije su smjernice postavljene na osnivačkom skupu ZAVNOBiH-a i na II zasjedanju AVNOJ-a.

Naše poznavanje dalje i pogotovo bliže prošlosti BiH, o čemu smo saslušali i na ovom skupu više referata, upućuje na zaključak da su se u ovoj pokrajini klasne i druge društvene protivrječnosti, karakteristične za šire državne zajednice u čijim se okvirima BiH nalazila, manifestovale intenzivnije i kompleksnije no u ma kom drugom dijelu tih zajednica. Otud izvori onih specifika kojima je obilovao NOP na tlu BiH, osobito u prvim etapama njegovog razvitka. Da bismo što reljefnije prikazali stepen razvitka NOP-a u vrijeme osnivačkog sastanka ZAVNOBiH-a, neophodno je, bar u najkraćim potezima, izložiti najznačajnije karakteristike toga razvitka u prethodnim etapama.

Za NOP u BiH u 1941. godini bili su na prvom mjestu karakteristični ustanci srpskog naroda. Već u takvom početku NOP-a, ako samo do izvjesnog stepena izuzmemo neke oblasti Hrvatske, izražena je značajna specifika BiH u poređenju sa svim drugim jugoslovenskim zemljama. Dok su se u drugim našim zemljama već u periodu priprema i početka ustanka u unutrašnjim društveno-političkim odnosima neposrednije manifestovali klasni sukobi i klasni prilazi problemu oslobodilačke borbe, dotle su na tlu BiH nacionalni i vjerski odnosi i kriterijumi bili toliko predominantni da su gotovo zamagljivali stvarnu suštinu društvenih odnosa, pa i ciljeve samog ustanka. Treba se, naime, podsjetiti sljedećih faktora: prvo, ustanci srpskog naroda u BiH bili su prevashodno usmjereni protiv NDH sa snažno izraženim antihrvatskim i antimuslimanskim raspoloženjima i, drugo, hrvatske i muslimanske mase u BiH stajale su po strani, više orijentisane prema NDH, nego prema NOP-u. U tome se najsnažnije ispoljila gruba istorijska stvarnost, kao posljedica

decenija pa i vijekova prethodnog razvitka. Pred malobrojnom komunističkom avangardom nalazili su se zadaci koji su zahtijevali dugotrajnu i upornu borbu. Ma koliko bio istinit i jedino moguć njen koncept društvenog razvitka, nasljeđa prošlosti i ukorijenjena shvatanja bile su prepreke koje su se u pojedinim trenucima činile nesavladivim.

Praksa je ubrzo pokazala da se KP morala boriti na dva fronta — i za ustanke srpskog naroda, za srpske ustaničke mase i postepeno prevođenje muslimanskih i hrvatskih masa na pozicije NOP-a. Bratoubilačka borba nije bila samo prisutna opasnost već su međusobni sukobi, pa i bratoubilački pokolji uzeli takve razmjere da su predstavljali najveću opasnost.

Zbog toga je kriza NOP-a, nastala ujesen 1941, bila izuzetno opasna i sa veoma teškim i dugoročnim negativnim posljedicama. Klasni sukob koji je u to vrijeme počeo u okvirima oslobodilačke borbe u cijeloj Jugoslaviji ponovo se na osoben način manifestovao u BiH, jer su tu vjerski i nacionalni faktori bili daleko neposrednije prisutni u diferencijaciji srpskih ustaničkih masa. Na toj su osnovi snage starog poretka jačale uticaj među ustanicima, stvarali svoje vojne formacije i svoja politička uporišta u srpskim krajevima.

Kakav je bio uticaj tih faktora, najbolje se vidi po rezultatima razvitka do sredine 1942. godine. Okupator je i u BiH u četničkom pokretu našao značajnog saveznika. Taj je pokret u onakvoj konstelaciji kakva je u nas bila u jesen 1941. godine prešao u ofanzivu, koja je u nekim krajevima donijela teške gubitke NOP-u, ponegdje takve da su davali utisak njegovog poreza. Pod uticajem četništva, mnoge ustaničke formacije nisu bile sposobne za borbu protiv okupatora, a mnogim ustanicima bila je bliža ideja kompromisa sa okupacionim trupama, nego aktivna borba, bliža antihrvatska i antimuslimanska pozicija od koncepcije bratstva i zajedničke borbe.

S druge strane, napori KP da oko NOP-a okupi muslimanske i hrvatske mase nisu dali takve rezultate koji bi znatnije mijenjali postojeće odnose. Ustanak, uspjesi ustanika i politički rad KPJ vršili su u tom pravcu pozitivan uticaj, ali su u isto vrijeme pojave bratoubilačke borbe i četnička akcija išli u prilog NDH, njenoj djelomičnoj mobilizaciji tih masa. To se osobito ogledalo u stvaranju i jačanju ustaške milicije po naseljima koja se često borila protiv partizanskih snaga sa izuzetnim fanatizmom.

Na taj je način situacija u BiH poslije prve godine NOP-a bila još ozbiljno opterećena svim onim teškoćama koje su se formirale na tlu naslijeđenih problema i protivrječnosti. Istina, društveno-politički odnosi bili su u osnovi raščišćeni, jer su se sve vodeće političke snage već jasno eksponirale. Ali se bitka za mase nastavljala i predstojao je dug put da bude riješena u korist NOP-a. Vrijeme kad su postojale prostrane oslobođene teritorije i masovne ustaničke formacije bilo je prošlo. S te tačke gledišta, NOP je pretrpio zaista teške udarce. Hercegovina, istočna i centralna Bosna i dio Bosanske krajine reokupirane su, a vlast u njima privremno konsolidovana udruženim naporima okupatora, NDH i četnika D. Mihailovića. I sama KP je pretrpjela teške gubitke, a neke njene oblasne i više mjesnih organizacija dezorganizovane i razbijene.

U analizi konkretnih uslova koji su omogućili konačnu stabilizaciju NOP-a u BiH i njegove uspjehe u sljedećoj etapi, mislim da posebno treba istaći sljedeća tri faktora.

Prvo: stabilizaciju i uspjehe NOP-a u Bosanskoj krajini u proljeće 1942. godine i, šire, stabilizaciju i uspjehe NOP-a u zapadnom dijelu Jugoslavije.

Poznato je da je to bila osnova za odluku o prenošenju težišta NOP-a na taj dio zemlje sredinom 1942. godine.

Drugo: odlukama i mjerama koje su preduzimali CK KPJ i Vrhovni štab, Bihaćka republika razvila se u žarište NOP-a opštejugoslovenskog značaja i razmjera. Ovdje, s vojne tačke gledišta, treba prvenstveno pomenuti rezultate i posljedice pohoda grupe brigada na Bosansku krajinu i ofanzive partizanskih snaga koja se na taj pohod nadovezala i koja je trajala sve do početka 1943. godine. Pobjedama koje su postignute u toj polugodišnjoj ofanzivnoj kampanji ostvareni su oni vojno-politički rezultati koji su manifestovani u Bihaćkoj republici i krunisani osnivačkom skupštinom AVNOJ-a.

Treće: pod uticajem pobjeda NOP-a i, naravno, pobjeda antihitlerovske koalicije, koje su u 1942. godini jasnije otvarale perspektivu sloma fašističkih sila, vidno je pojačan proces orijentacije u širokim narodnim slojevima BiH prema NOP-u. Za razumijevanje toga procesa i činjenice da se razvija u BiH brže u poređenju s nekim drugim oblastima i zemljama, treba posebno ukazati na posljedice ranog angažovanja četničkog pokreta u ratu protiv NOP-a. Poznato je da je D. Mihailović težište svojih napora u drugoj polovini 1942. godine usmjerio ka zapadnoj Bosni i Dalmaciji s ciljem da razbije glavna žarišta NOP-a, da poveže svoje snage sve do Slovenije i da na taj način, poslije uspjeha u Srbiji, Crnoj Gori, istočnoj Bosni i Hercegovini, najzad, nanese poražavajući udarac NOP-u. Takvi ciljevi uticali su na evoluciju taktike četničkog pokreta i na konačno formiranje njegovog karaktera i fizionomije. Naime, za razliku od prethodne etape u kojoj je ovaj pokret, koristeći se okupatorskim ofanzivama, razarao jedinstvo ustaničkih masa propagandom o preuranjenosti borbe, svojom zaštitničkom ulogom naroda pred okupatorom, svojom taktikom »pripremanja borbe za povoljnije uslove« itd., sada je četništvo bilo suočeno sa oružanim snagama i žarištima NOP koji su se stabilizovali ne samo u borbi protiv okupatora već i u otporu razbijačkoj četničkoj akciji, i koje je bilo moguće razbiti samo oružanom silom, samo ratnim naporima u saradnji s okupatorom. Drugim riječima, narodnim masama koje su se u jednom izuzetno teškom trenutku pokolebale i prihvatile četničku koncepciju odlaganja borbe i spasavanja života i imetka, predstojalo je angažovanje u ratu protiv NOP-a na strani okupatora. Pokazalo se da je četnički pokret mogao u jednom trenutku na parolama demoralizacije i pasivnosti osigurati i znatan uticaj u dijelu srpskog naroda BiH, ali je pokušaj mobilizacije srpskih masa na borbenoj platformi protiv NOP-a neminovno otvorio proces njegovog vlastitog truljenja i raspadanja. U tome je jedan od osnovnih uzroka neuspjeha pomenute Mihailovićeve ofanzive na zapad, poraza njegovih snaga u svim sukobima sa jedinicama NOV, uključujući onaj na Neretvi, marta 1943. i na kraju svođenja njegovog pokreta na oružani odred okupacionih trupa, što je uskoro postalo karakteristično za cijelo područje BiH. To je bilo karakteristično za Bosansku krajinu već na kraju 1942. godine. Prvi porazi četničkih odreda u sukobu s partizanskim snagama u istočnoj Bosni potkraj 1942. godine označili su kraj prividne idile o četničkom gospodstvu i njihovom uticaju na srpski narod u ovoj oblasti. Ovaj se proces sporije razvijao u Hercegovini, jer je u ovoj oblasti sredinom 1942. g. gotovo sasvim prekinut kontinuitet u razvitku NOP-a. KPJ je tu morala da se na prvom mjestu bavi obnovom i konsolidacijom svoje vlastite organizacije. Međutim, kretanje u srpskim masama pod okupacijom i četničkom strahovladom posredno ali dosta uvjerljivo karakterišu neuspjeh Mihailovićevih

komandi da mobilišu brojnije formacije za borbu protiv partizana. Sve intenzivniji rad nekih organizacija KP, narastanje otpora četničkom teroru i mobilizaciji, i stvaranje i djejstva prvih partizanskih jedinica u ovom periodu su takođe predznak odlučnijeg ograđivanja naroda od četnika u Hercegovini i srednjoj Bosni.

Saobrazno ovim procesima, u masama srpskog stanovništva osjetnije jačaju uticaj i pozicije NOP-a među Muslimanima i Hrvatima. Pored političkog rada KPJ, prevashodan uticaj u tom pravcu vršio je sam razvitak NOP-a, njegove pobjede i afirmacija njegove revolucionarno-demokratske orijentacije ne samo u opštim aktima već posebno u široko zasnovanoj i sve intenzivnijoj praksi. Krajem 1942. godine, osobito poslije osnivačke skupštine AVNOJ-a, njenih stavova i odluka, NOP se otvoreno diferencirao od vladajućih vrhova Kraljevine Jugoslavije, pružajući garanciju rješavanja socijalnih i nacionalnih problema i korjenitih društveno-političkih preobražaja. Diferenciranje u ustaničkim srpskim masama i jasno odvajanje NOP-a od četničkog pokreta, osobito u pogledu odnosa prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, bio je pri tome faktor od izuzetnog neposrednog uticaja. Afirmacija ideje bratstva naroda u praksi partizanske borbe, nasuprot ustaškom i četničkom teroru i pokoljima srpskog, odnosno muslimanskog i hrvatskog stanovništva, bila je nesumnjivo najznačajnija pretpostavka okretanja ovih masa NOP-u. Osobito značajni rezultati postignuti su u zapadnoj Bosni. Period Bihaćke republike je vrijeme masovnijeg uključivanja Muslimana ove oblasti u NOP, njihovog aktiviranja u organizacijama NO fronta i brojnijeg stupanja u partizanske formacije. Sve su vidniji znaci kolebanja i u redovima muslimanske milicije, tj. onih formacija koje je ustaška vlast stvarala naoružavanjem mještana u cilju otpora oružanim snagama NOP-a. Pokušaj talijanskog okupatora u Hercegovini da formira muslimansku antikomunističku miliciju nije dao značajnije rezultate.

Na taj način do kraja 1942. godine NOP je u BiH dobio svoju pravu fizionomiju, svoju vojnu i društveno-političku orijentaciju i strukturu. Bio je zaustavljen onaj za BiH toliko karakterističan proces diferenciranja u masama na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, a NOP se sasvim distancirao od onih snaga koje su bile nosioci bratoubilačkog rata i političkih koncepcija starih vladajućih klasa i građanskih političkih partija. Na političkoj platformi KPJ, NOP je u BiH u tom periodu već bio stvorio snažne i stabilne osnove svoje strukture — čvrsto jezgro oslobodilačke i revolucionarne oružane sile, brojne i u nekim krajevima masovne političke organizacije i narodnooslobodilačke odbore.

Sve je to potvrdio i još snažnije afirmisao razvitak u 1943. godini.

Poznato je da je u 1943. godini teritorija BiH bila poprište najkrupnijih operacija na jugoslovenskom ratištu. Poslije ofanzivnih akcija divizija NOV u centralnoj Bosni krajem 1942. i početkom 1943. godine, u kojima su izvojevane krupne pobjede, uslijedila je okupatorsko-kvislinška operacija »Weiss«, odnosno četvrta neprijateljska ofanziva, u toku koje je Bosanska krajina, zajedno sa susjednim oblastima Hrvatske, bila poprište višenedeljnih, danonoćnih i neravnih borbi. U toku tih borbi operativna grupa divizija NOV je preduzela protivofanzivu u okuci Neretve, koja se, poslije bitke za ranjenike, u proljeće 1943. godine razvila u nastupanje kroz Hercegovinu, dio istočne Bosne, Sandžak i Crnu Goru, da bi se završila razbijanjem glavnine četničkih

formacija D. Mihailovića i stvaranjem prostrane oslobođene teritorije u pomenutim krajevima.

Sa stanovišta ocjene stabilnosti NOP-a i jačanja tendencija njegovog sve intenzivnijeg razvitka, koje su vodile ka konačnom prelomu u njegovu korist, od posebnog je značaja istaći dva zaključka vezana za pomenute ratne operacije.

Prvo: u odnosu na prethodne velike okupatorsko-kvislinške ofanzive, u ishodu četvrte ofanzive treba zapaziti jednu novu, veoma značajnu pojavu. Kao i u prethodnim ofanzivama u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, istočnoj Bosni i Hercegovini, njemačka komanda je planirala reokupaciju oslobođene teritorije, razbijanje partizanskih snaga i postizanje, u cjelini uzev, takvih rezultata koji treba da parališu dalji burni razvitak ustanka. Iako okupator nije postigao ni u jednom slučaju potpuni cilj, činjenica je da je NOP u pomenutim oblastima zapadao u ozbiljne krize i da je gotovo redovno dolazilo do dužeg perioda stagnacije, pa i prekida u razvitku. U četvrtoj ofanzivi, međutim, takvi rezultati su izostali. Poznato je da su protiv snaga NOV na teritoriji Bihaćke republike bile angažovane veoma brojne okupacione trupe, da su njihovu glavninu činile kvalitetne njemačke SS i legionarske divizije. Jedinice hrvatskog i bosanskog korpusa NOV su, prema operativnoj zamisli VŠ, bile više nedjelja angažovane i teškim i neravnopravnim odbrambenim borbama, pokazujući izvanrednu upornost i kvalitete u vođenju odbrambene operacije, u takvim razmjerama i na način koji ističe nove kvalitete jedne osobene ratne vještine. Konačno su okupacione trupe izvršile prodore na više pravaca preko oslobođene teritorije Jugoslavije, a mjestimično su i pretresale pojedina područja s namjerom da, primjenjujući masovne represalije nad stanovništvom, onemogući dalji razvoj NOP-a. Pa ipak, okupator nije postigao cilj. Ne samo da nije razbio formacije NOV, niti ih primorao da napuste teritoriju već, kao što je poznato, njegovi udarci po slobodnoj teritoriji i organizovanim snagama NOP-a nisu doveli ni do ranije uobičajene dezorganizacije političkog mehanizma NOP-a. Štaviše, za ovu ofanzivu bila je karakteristična kontinuirana aktivnost cijelog toga mehanizma — NOO-a, organizacija NOF-a, vojnoteritorijalnih organa i organizacija KPJ. Ofanziva nije prošla bez izuzetnih napora, teških žrtava i gubitaka, pojava dezorganizacije itd., ali su sve to bile normalne prateće pojave u izuzetno teškim okolnostima. NOP je zaista trijumfovao svojom izvanrednom vitalnošću. Na neprijateljsku ofanzivu nadovezala su se ofanzivna djejstva snaga NOV i aktivnost narodne vlasti i drugih organizacija NOP-a. U takvim uslovima u rezultatu četvrte ofanzive nije došlo do jačanja četništva i stvaranja njegovih novih pozicija niti do obnavljanja sistema okupacione, odnosno kvislinške vlasti NDH. Nasuprot tome, prvi bosanski korpus NOV prenio je odmah poslije ofanzive svoja djejstva i u centralnu Bosnu, nastojeći da tamo proširi uspjehe koji su postignuti krajem 1942. i početkom 1943. godine prodorom 1. proleterske divizije.

Drugo: ne samo da dvije velike neprijateljske ofanzive, izvedene u prvoj polovini 1943. godine na tlu BiH, nisu dovele do opšte stagnacije NOP-a već su se baš u tom periodu jasnije manifestovali rezultati onih procesa koji su postali karakteristični za politička kretanja u BiH u drugoj polovini 1942. godine. Oni su se, prije svega, izražavali u slabljenju i dezorganizaciji četničkog pokreta u Hercegovini, u jačanju uticaja NOP-a i porastu otpora naroda, u stvaranju prvih partizanskih bataljona i oživljavanju aktivnosti do tada

ilegalnih organizacija NOP-a u ovoj oblasti. Samo se jačanjem političkog uticaja NOP-a može objasniti činjenica da je neposredno poslije proboja sa Sutjeske i Zelengore iznurena i brojno veoma oslabljena 10. hercegovačka brigada mogla da prodre u Hercegovinu, da se tamo održi i ojača svoje pozicije, uprkos njemačkim naporima da sopstvenim snagama osigura najvažnije rejone (stacioniranje 7. SS divizije u Mostaru), uprkos prisustvu brojnih snaga NDH (5 pukova) i nastojanjima D. Mihailovića da reorganizuje svoje snage u ovoj za njegov pokret u tom trenutku veoma značajnoj oblasti s obzirom na moguću savezničku invaziju. Brigada je, oslanjajući se na porast borbenog raspoloženja naroda, ubrzo razvila borbenu aktivnost, uspješno razbijala četničke formacije i stvorila šire oslobođeno područje u istočnoj Hercegovini. U isto vrijeme ubrzan je proces obnavljanja i povezivanja organizacija i rukovodstava KPJ i NOO. Tako je uoči kapitulacije Italije stvorena neophodna osnova za brži polet NOP-a u Hercegovini, što će osigurati konačan prelom u njegovu korist i u ovoj oblasti. U istočnoj Bosni situacija se još povoljnije razvijala. Poslije razbijanja četničkih snaga u novembru 1942, NOP je u stalnom porastu. Tu do marta 1943. uspješno djejstvuju 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada, a poslije njihovog odlaska u sastav operativne grupe divizija VŠ na teritoriji oblasti nastavljaju akcije Birčanski, Majevički i Sremski partizanski odred, a zatim, u aprilu 1943, tu su formirane 1. i 2. vojvođanska brigada. Ove snage vode uspješne borbe u Birču, Majevici i Semberiji, u kojima NOP stvara trajna i snažna uporišta. Ova borbena aktivnost u istočnoj Bosni imala je veliki značaj za uspjeh ofanzive operativne grupe divizija poslije proboja sa Sutjeske. Situacija je u ovom periodu na našem ratištu bila takva da njemačka komanda nije više mogla da zaštiti ni veoma značajne pozicije. U istočnoj Bosni, kojoj su zbog komunikacija i rudarskih bazena i pogotovo zbog obezbjeđenja zapadnih granica Srbije poklanjali veliku pažnju, Nijemci sredinom 1943. godine nisu imali svojih snaga, i njena odbrana bila je prepuštena NDH. Brzi prodor grupe divizija i oslobađanje velikog dijela istočne Bosne razbijanjem ustaških garnizona u Han Pijesku, Vlasenici, Srebrenici, Bratuncu, Zvorniku, Kladnju, Olovu, Kaknju i drugim mjestima, imali su veliki značaj za razvoj NOP-a u ovoj oblasti. Tu su u julu 1943. odlukom VŠ obrazovane 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija, koje su poslije napuštanja istočne Bosne od strane operativne grupe divizija nastavile uspješne borbe. Time su bili stvoreni povoljni uslovi za onaj izvanredni polet NOP-a u ovoj oblasti do kraja 1943. koji će označiti konačan prelom u njegovu korist.

Prema tome, polugodišnje, do tada po razmjerama, trajanju i intenzitetu, najveće operacije na jugoslovenskom ratištu, koje su zahvatile gotovo cijelu teritoriju BiH, značile su ujedno i krupne uspjehe u razvitku NOP-a u ovoj pokrajini. To je bilo potrebno ovdje bar u najkrupnijim potezima istaći, prije svega, zbog toga da bi se sagledao kontinuitet u jačanju NOP-a u ovoj etapi i da bi se sagledala geneza onih izvanrednih pobjeda i rezultata koji su ostvareni u drugoj polovini 1943. godine, a koji su bili osnova za istorijska zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. To je potrebno istaći tim prije što je kapitulacija Italije bio događaj od izvanrednog značaja u razvitku drugog svjetskog rata uopšte, i NOP-a Jugoslavije posebno. Međutim, rezultati koje je taj pokret postigao u vrijeme kapitulacije Italije omogućeni su, prije svega, stepenom njegovog vlastitog razvitka i njegovim realnim mogućnostima da tu opštu savezničku pobjedu maksimalno eksploatiše.

Uoči i neposredno poslije kapitulacije Italije, teritorija BiH u okviru jugoslovenskog ratišta ima u mnogo čemu specifično mjesto. Ona se u planovima VŠ javlja u ulozi strategijske osnovice za djejstva u nekoliko najosjetljivijih pravaca. Kao najaktuelniji i nesumnjivo najznačajniji je onaj vezan za kapitulaciju Italije i borbu za pozicije koje je ona držala na Jadranu i njegovom neposrednom zaleđu. Drugi, takođe veoma značajan i u neposrednoj perspektivi odlučujući pravac za konačnu pobjedu NOP-a je Srbija, koja sve više dolazi u centar pažnje VŠ. Najzad, od značaja za razvitak i proširenje uspjeha NOP-a je dolina Save, kako po važnim strategijskim komunikacijama, tako i zbog neposrednijeg povezivanja i sadjejstva krupnih formacija NOV u oblastima sjeverno i južno od Save. Naravno, takvo strategijsko mjesto teritorije BiH moglo je imati i realan značaj samo pod uslovom da se na njoj raspolaže dovoljno jakim snagama koje bi mogle sa uspjehom da djejstvuju u naznačenim pravcima. Vrhovni štab je takvim snagama i raspolagao. Tada je u BiH bila najjača koncentracija jedinica NOV. Te snage će u ovom periodu narasti na tri korpusa i ukupno 10 divizija i na veliki broj partizanskih odreda i samostalnih jedinica. To znači da je do oktobra 1943. na teritoriji BiH bilo angažovano 10 od ukupno 26 divizija, koliko ih je u sastavu NOV do tog vremena bilo formirano. Dok je u septembru pažnja VŠ bila usmjerena ka Dalmaciji i jadranskoj obali, već u oktobru i novembru dolazi do pomjeranja težišta operacija prema istočnoj Bosni i Sandžaku sa ciljem stvaranja neposredne operativne osnovice za bitku za Srbiju. Pored snaga 3. bosanskog korpusa, u tom pravcu bila je angažovana i 5. krajiška divizija.

Zbog ovakvog značaja BiH, VŠ je u ovom periodu poklonio još veću pažnju proširivanju i povezivanju njenih oslobođenih područja. Naravno, ni njemačka komanda nije propustila da uoči značaj teritorije BiH za razvitak na jugoslovenskom ratištu. Od neposrednog značaja za nju bilo je razoružavanje talijanskih trupa i posjedanje tako značajne talijanske okupacione zone u Jugoslaviji. Otud i njen veliki interes za osnovne komunikacije koje tu zonu spajaju sa unutrašnjošću i napori da ih osvoji i osigura. Ta je uloga u BiH bila namijenjena njemačkom 15. brdskom korpusu i dijelovima 5. SS brdskog korpusa. Angažujući jake snage u borbi za Slovenačko primorje, Istru, Hrvatsko primorje i Dalmaciju, njemačkoj komandi nije doteklo snaga da u periodu septembar—novembar 1943. posveti veću pažnju očuvanju drugih takođe značajnih pozicija, među njima i onih u istočnoj Bosni, što će NOV veoma uspješno iskoristiti.

Intenzivnija aktivnost snaga NOV na proširivanju oslobođene teritorije u BiH započela je već u avgustu, da bi se nastavila do kasno u jesen. Mnogi neprijateljski garnizoni u Bosni bili su razbijeni i oslobođeni: G. Vakuf, Bugojno, Jajce, Mrkonjić Grad, Kotor Varoš, Livno, Duvno, Kupres, Bos. Dubica, Sanski Most, Ljubija, Zenica, Modriče, Gradačac, Bos. Šamac, Bijeljina, Vlasenica, Caparde, Zvornik, Tuzla, Vareš, Olovo, Kladanj, Rogatica, Sokolac, Goražde i druga mjesta. Većina navedenih mjesta ostala je u ovom periodu oslobođena. Mnogi garnizoni u tim mjestima, sastavljeni od formacija NDH, bili su uništeni. Za stanje u domobranstvu postala je još izrazitije karakteristična demoralizacija i predavanje. Više hiljada domobrana je razoružano i povećavao se broj onih koji su ostajali u jedinicama NOV. U toku tih borbi ponovo je došla do izražaja slabost NDH i njena nesposobnost da se suprotstavi snagama NOP-a.

U septembru su počele intenzivnije oružane borbe i u Hercegovini. Tada je 10. hercegovačka brigada razbila četnike i ustašku miliciju i oslobodila oblast istočne Hercegovine, da bi zatim prenijela težište svojih akcija u južnu Hercegovinu.

O razmjerama poleta NOP-a u BiH u ovom periodu pruža najjače svjedočanstvo veliki priliv novih boraca u redove NOV. To je vrijeme intenzivnog porasta brojnog stanja već postojećih i stvaranja mnogih novih jedinica. U Bosanskoj krajini, u kojoj je u vrijeme uspona NOP-a u drugoj polovini 1942. godine bilo formirano 8 brigada, snage NOV su u 1943. godini porasle za novih 5 brigada. U istočnoj Bosni, u kojoj je u 1942. djejstvovala samo 6. proleterska brigada, u 1943. godini formirano je 5 brigada, dok su u Hercegovini, pored 10. hercegovačke, formirane još 2 brigade. U ovom periodu formirana je i prva brigada u oblasti srednje Bosne. Ovo je omogućilo i stvaranje krupnijih formacija — divizija i korpusa. Dok su krajem 1942. formirane 4. i 5. krajiška divizija i 1. bosanski korpus, u 1943. godine obrazovane su 10. i 11. krajiška, 17. i 27. istočnobosanska i 29. hercegovačka divizija. U istočnoj Bosni formiran je Drugi bosanski korpus, a 29. hercegovačka divizija ušla je u sastav korpusa NOV, čije je operativno područje zahvatalo Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu. Polet oružane borbe u BiH, a osobito u onim njenim krajevima u kojima je ustanak u 1942. godini doživio oseku, ilustruje stvaranje mnogih partizanskih odreda. U istočnoj Bosni, pored već postojećih, javljaju se Trebavski, Posavski, Ozrenski, Tuzlanski i Romanijski partizanski odred, u Hercegovini Sjeverohercegovački i Južnohercegovački partizanski odred i dva partizanska odreda u srednjoj Bosni. Pojava ovih odreda ilustruje narastanje borbenog raspoloženja naroda i njegovo uključivanje u oružanu borbu i u onim krajevima u kojima je u prethodnoj etapi nije bilo.

Na taj način, korjenito je bila izmijenjena slika dijela jugoslovenskog ratišta na teritoriji BiH u odnosu na 1942. godinu. Krajem 1942. godine, izuzimajući Bosansku krajinu i mali dio istočne Bosne, NOP u BiH nije imao znatnijih oružanih formacija. Potkraj 1943. godine njegove snage su gotovo ravnomjerno raspoređene po cijeloj teritoriji BiH. U Bosanskoj krajini i srednjoj Bosni, pored tri divizije (5. krajiška divizija je već bila u Sandžaku) 5. korpusa, nalazio se 1. proleterski korpus sa dvije divizije, u istočnoj Bosni pored dvije istočno-bosanske divizije u sastavu 2. korpusa, bila je 16. vojvođanska divizija, a u Hercegovini 29. divizija. Pored toga, gotovo cijelu teritoriju BiH pokrivali su partizanski odredi.

Ovaj kratak prikaz borbi i rasta oružanih snaga NOP-a na teritoriji BiH ne samo da je najsnažnija manifestacija dubokih pomjeranja u odnosima društveno-političkih snaga i u orijentaciji osnovnih narodnih masa, već i najvidniji pokazatelj konačnog preloma u korist NOP-a. U procesu veoma dinamičnog razvitka, prolazeći kroz burne etape u kojima su se smjenjivale plime i oseke i savlađujući mnoge otpore, koji su se javljali na tlu veoma složenih klasnih, nacionalnih i drugih protivrječnosti i razvijali se u povoljnoj klimi stvorenoj okupacijom, NOP je u BiH ostvario osnovne pretpostavke svoje konačne pobjede.

Bitno se izmijenila fizionomija i uloga četničkog pokreta. To nije više bio pokret koji se kao u prethodnoj etapi u očima zaostalih seljačkih masa srpskog naroda mogao afirmisati kao nosilac jedne druge oslobodilačke koncepcije suprotne NOP-u. Obrnuto — taj se pokret u posljednjoj etapi, angažujući svoje oružane snage u okvirima ratnih napora okupatora i kvislinga,

do kraja identifikovao sa tim svojim saveznicima i zbog toga je morao biti odbačen od osnovnih narodnih masa. Širina njegovog uticaja sve se više svodila na one društvene snage koje su se okupljale oko platforme borbe za očuvanje osnova starog društvenog sistema. Drugim riječima, taj pokret je u procesu dotadašnjeg razvitka bio u osnovi istjeran na čistinu. Njegova »oslobodilačka« maska je nestala i on se svodio na ono što je u suštini bio — na kontrarevoluciju, na pokret starih vladajućih snaga koje su nastojale da stanu na put dubokim društvenim preobražajima koje je donosio NOP. Na toj svojoj pravoj i ničim maskiranoj suštini taj pokret u BiH nije mogao održati onaj uticaj koji je ostvario u dijelu naroda u prethodnoj etapi. Tim prije što se već sasvim afirmisao kao krajnje nacionalistički velikosrpski pokret sa koncepcijama istrebljenja nesrpskih masa BiH. Zbog svega toga četnički pokret je, i tamo gdje je još uvijek imao šire oslonce, održavao svoj uticaj, prije svega, zahvaljujući kolebljivoj prirodi dijela neprosvijećenih i zavedenih srpskih seljačkih masa. Otud i mala borbena vrijednost njegovih oružanih formacija sastavljenih od seljaka koji su se velikim dijelom vezali za četništvo da bi spasili život i imetak. Zato je prirodno što je perspektiva toga pokreta u sukobu sa borbenim revolucionarnim NOP-om, koji je budio nacionalnu i revolucionarnu svijest i energiju naroda bila zapečaćena. U stvari, i najveći uspjeh četničkog pokreta bio je u tome što je produbio kolebljivost dijela naroda i razvio u pojedinim krajevima visoki stepen demoralizacije, što će se kasnije još dugo osjećati.

Bitno je, dakle, utvrditi da krajem 1943. godine četnički pokret, koji se u prethodnoj etapi javio kao veoma ozbiljna opasnost po NOP u BiH, bez obzira što se njegov uticaj još mjestimično znatno zadržao, nije mogao više biti ozbiljan partner NOP-u.

U isto vrijeme procesi koji su se u prethodnoj etapi začinjali, a tu i tamo manifestovali i u otvorenijim oblicima u hrvatskim i posebno muslimanskim masama BiH, sada su na kraju 1943. postali daleko intenzivniji, ispoljavajući se u takvim razmjerama i oblicima koji su nesumnjivo ukazivali na prekretnicu u društveno-političkim kretanjima i odnosima u korist NOP-a. U tom pravcu snažno su djelovale pobjede antihitlerovske koalicije i još neposrednije, svakodnevne i sve krupnije pobjede NOP-a. Iluzije u NDH sasvim su izblijedjele. Zapravo se već dugo vremena na najvećem dijelu teritorije BiH i nije osjećalo postojanje te kvislinške državne teritorije. Njena vlast i administracija svela se na naselja sa okupatorsko-kvislinškim garnizonima. Pa ni tu se više nije ispoljavala u ranijem obliku, jer je sve više bila ograničavana mjerama i naredbama njemačkih okupacionih komandi. Ni uloga oružanih snaga NDH nije bila onakva kao u prethodnim etapama. Osobito od početka 1943. godine u BiH sva značajnija djejstva protiv snaga NOV vode njemačke trupe. Tamo gdje one ne stižu, kao po pravilu, jedinice NOV razbijaju kvislinške garnizone, oslobađaju naselja i proširuju oslobođenu teritoriju. Više nema ni pokušaja da se obnovi kvislinški aparat vlasti i uprave. I njemačke komande pod pritiskom NOV svode svoj interes u BiH na nekoliko najvažnijih komunikacija, centara i industrijskih rejona, prepuštajući teritoriju kontroli NOP-.a

Ovakvi sasvim izmijenjeni odnosi bitno utiču na sva društveno-politička kretanja u BiH. Ona prisiljavaju reakcionarne muslimanske i hrvatske snage da traže nova, sigurnija rješenja. To se izražava u njihovom sve neposrednijem vezivanju za njemačkog okupatora i na neke nove kombinacije mimo

NDH. To je došlo do izražaja i u stvaranju onih legionarskih jedinica u BiH i naporima da se za njihov sastav mobiliše što više Muslimana.

U tim novim uslovima je i koncepcija samoodbrane zasnovana na organizaciji mjesne ustaške milicije izgubila prvobitnu ulogu i karakter. Znatnom dijelu Muslimana bio je to i ranije način da izbjegnu mobilizaciju u domobrane. Sada je u toj miliciji, bez čvrste povezanosti sa administracijom i garnizonima NDH, suočene sa realnom mogućnošću susreta sa snagama NOV, sve više dolazila do izražaja težnja da se afirmiše svojim neutralnim stavom, da uspostave dobre odnose, pa i saradnju sa NOV. Naravno, pri tome je svaki susret sa jedinicama NOV, njihov odnos prema narodu i njihovo tumačenje politike NOP-a, jačao one snage u tim sredinama koje su činile jezgro NOP-a.

Na taj način, posmatrano sa najšire tačke gledišta, društveno-politički procesi došli su do tog stepena kada stare snage, izražene prije svega u NDH, nisu uspjele da konsoliduju svoj uticaj ostvaren na osnovama iluzija i priželjkivanja nečeg boljeg poslije promjena u aprilu 1941. godine i kada se NOP, razarajući jednu za drugom poziciju tih snaga, sve vidnije afirmisao u očima većine, prvenstveno muslimanskih masa kao istinskih oslobodilački i demokratski pokret, kao nosilac ideja bratstva naroda i interesa osnovnih radnih slojeva na klasnoj, a ne kakvoj drugoj osnovi.

Za aktivno uključivanje tih masa u NOP još se trebalo uporno boriti. Ali je taj proces u ovom periodu bio široko otvoren. On se manifestovao u simpatijama prema NOP-u, u sve brojnijem uključivanju tih masa u oblike političke i druge aktivnosti na oslobođenim teritorijama, u prihvatanju narodne vlasti i mjera koje je ona provodila. To se, najzad, ogledalo i u sve brojnijem stupanju, osobito Muslimana u formacije NOV. U nekim krajevima taj se broj nije ograničavao na komuniste i simpatizere KPJ pretežno iz gradova, kao što je to bila dominantna pojava u prethodnoj etapi. O tom svjedoči formiranje muslimanske brigade u Tuzlanskoj oblasti, masovniji priliv Muslimana u partizanske odrede u oblasti Sarajeva i Prozora, Bihaća itd.

Ovi procesi su nedvosmisleno isticali da je u svijesti ogromne većine muslimanskih i hrvatskih masa u periodu o kojem govorimo preovladavalo saznanje da je NOP za njih jedina moguća alternativa, da je to pokret koji otvara perspektivu oslobođenja i rješavanja njihovih socijalnih i nacionalnih problema. Ideja bratstva naroda na osnovama vlasti radnih slojeva neumitno je krčila put u svijest narodnih masa BiH, koje su donedavna bile, velikim dijelom, plijen uticaja raznih nacionalističkih i šovinističkih struja i koncepcija udruženih vladajućih klasa i vjerskih vrhova.

Procesi čije smo tokove i rezultate pokušali ovdje u najkraćim crtama da odslikamo imali su svoj izraz i u adekvatnom razvitku društvenih i političkih osnova NOP-a. Kao i u drugim zemljama Jugoslavije, u BiH se jedinstvo naroda u oslobodilačkoj borbi stvaralo odozdo, na platformi KPJ, i ona je bila i ostala isključiva rukovodeća snaga NOP-a. U organizacionom i akcionom smislu to se jedinstvo, pored jedinica NOV, oformljivalo i izražavalo u političkim funkcijama i aktivnostima NOO-a i antifašističkih organizacija žena i omladine. Zajedno sa vojno-teritorijalnim organima, to je bio onaj mehanizam NOP-a, koji je oko sebe okupljao i razvijao aktivnost najvećeg ili bar velikog dijela naroda. Dok se taj mehanizam u Bosanskoj krajini još više proširio i učvrstio, dotle je proces njegovog stvaranja i stabilizacije bio u toku u istočnoj Bosni i najvećem dijelu Hercegovine i srednje Bosne.

U isto vrijeme NOO-i su se afirmisali kao organi nove narodne vlasti u daleko širim razmjerama. O tome svjedoči i stepen razvijenosti tih organa. Najrazvijenija mreža NOO bila ja u Bosanskoj krajini. Na njenoj oslobođenoj teritoriji radili su mjesni i opštinski NOO, 15 sreskih i 4 okružna NOO. U septembru 1943. izabran je i Oblasni NOO za Bosansku krajinu. To je bio već oproban i iskusan aparat vlasti, sa široko razvijenom privrednom, kulturnom, prosvjetnom i drugom aktivnošću, čvrsto povezan s narodom i sposoban da u složenim ratnim uslovima uspješno rješava najpreče zadatke vezane za vođenje rata i organizaciju života na oslobođenoj teritoriji. U istočnoj Bosni narodna vlast se razvila i stabilizovala u njenom sjevernom i centralnom dijelu, u kojima se u znatnoj mjeri održao njen kontinuitet još od 1941. godine. Tu je u ovom periodu radilo, pored mjesnih i opštinskih, više sreskih i 4 okružna NOO. U posljednje vrijeme ubrzan je proces formiranja NOO i u južnom dijelu oblasti, u kojoj je radilo, među ostalim, 7 sreskih NOO. U oktobru 1943. obrazovan je Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu. U jesen 1943. godine je pospješen proces stvaranja NOO u srednjoj Bosni. Pored dosta razvijene mreže mjesnih NOO, djelovalo je više opštinskih i jedan sreski NOO. U novembru 1943. obrazovan je Oblasni NOO za srednju Bosnu. U Hercegovini se uporedo sa proširenjem ofanzivnih djejstava jedinica NOV takođe brže širila mreža NOO. Pored mnogih mjesnih i više opštinskih NOO, radio je jedan sreski i 4 inicijativna sreska NOO. Krajem godine obnovljen je rad Oblasnog NOO za Hercegovinu.

Stepen jedinstva naroda na oslobodilačkoj i revolucionarnoj platformi KPJ i ostvareni temelji novog društveno-političkog sistema upućivali su na zaključak da je BiH, u okviru jugoslovenske zajednice naroda, izgradila čvrste osnove svog korjenitog društvenog preobražaja. Takve istorijske tekovine jasno su bile izražene i formulisane na osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a.

Summary

The author points out that PLM (Poels' Liberating Movement) in Bosnia and Herzegovina until the foundation of ZAVNOBiH has an exceptionally dynamic development; class and other social controversies manifest themselves more intensely and more completely than afterwards. PLM is characterized by the following trends:

In 1941 the Serbian population takes arms againts the NDH with strong anti-Moslem tendencies. Croat and Moslem masses are more inclined towards the NDH than towards PLM. In Bosnia and Herzegovina the national and confessional relationships have for a long time been predominant blurring the real essence of social relationships. That is the reason why CPY has to fight on two discordant battlefields: to win the sympathies of the Serbian rebelling masses, on the one hand, and on the other, to win the confidence of the Croat and Moslem masses in the PLM.

Stabilization of PLM in Bosnia and Herzegovina has been rendered possible by three factors: 1. by the stabilization of PLM in Bosanska Krajina, and in the Wetern region of Yugoslavia as a whole; 2. by the decisions and measuers undertaken by the central organs of PLM: the Republic of Bihać assumes the universal Yugoslav significance; and 3. under the influence of the victories of both PLM and Allies in 1942 masses of people incline to PLM so that its position grows stronger not only among the Serbian population but also among Moslems and Croats. This is particularly due to revolutionary-democratic measures taken bq PLM which after the First Session of AVNOJ evidently differentate PLM from the ruling circles of the Kingdom of Yugoslavia, offering guarantees for solution of social and national problems and for affirmation of the idea of brotherhood-unity.

By the end of 1942 — maintains the author — PLM assumes its proper physiognomy, its military and social-political orientation and structure. The process of differentiation on confessional and national grounds is stopped. 1943 gets new incentives and strength when Bosnia and Herzegovina is the chief Yugoslav battlefield. It is characteristic that the offennsive activities of the invadors are no longer able — notwithstanding serious PLM losses and sacrifices — to reach their aim, i. e. to break the continued development of PLM which triumphs more than before with its extraordinary vitality. The processes initiated in 1942 manifest themselves especially in the disintegration of the chetnik movement in Herzegovina.

On the eve of the capitulation of Italy the territory of Bosnia and Herzegovina within the Yugoslav battlerfield has specific position; in the plans of the Suprime Headquarters it occupies the place of the strategic basis for activities in several most sesitive directions: towards the Littoral, towards Serbia and towards the Sava River Valley.

Of the successes of PLM at this period speaks the fact of great increase of fresh man power so that by the end of 1943 its forces are almost evenly distributed on the whole territory of Bosnia and Herzegovina. The function of the chetnik movement is essentially changed: it is no longer one of the liberation oppositions as it was once uderstood to have been by a part of Serbian population; it is now an open colaborationist movement, losing evermore the grounds among people.

The radical change of the proportion of forces in favour of PLM at the end of 1943 urges the reactionary Moslem and Croat forces to seek for new safer solutions either by direct linking with the German invador or by new combinations beyond NDH. On teh other hand the greatest part of Croat and Moslem population begins openly to sympatize with PLM and gradually includes itself in its ranks.

Bosna i Hercegovina u NOR-u

Abdulah Sarajlić

Na tlu Bosne i Hercegovine odigrali su se najznačajniji događaji narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda i narodnosti, i na njenoj teritoriji rješavani su i riješeni najkrupniji problemi od kojih je zavisio pobjedonosni ishod i njegova revolucionarna sadržina. Sticajem raznih okolnosti, BiH je postala za duže vrijeme središte oružane borbe, poprište najžešćih bitaka, sjedište najvišeg vojnog i političkog rukovodstva svih naroda Jugoslavije, i najznačajnije političke i vojne odluke u toku NOR donesene su u Bosni.

Na prvi pogled BiH je, zbog heterogenosti svog stanovništva, antagonizma i šovinizma koji su vladali u njoj, te privredne i kulturne zaostalosti bila najmanje pogodna za to. Istorijski naslijeđena, a između dva svjetska rata zbog aneksionističkih težnji velikosrpske i velikohrvatske buržoazije podgrijavana, nacionalna i vjerska netrpeljivost dostigle su, poslije kapitulacije, te divljanjem ustaških i četničkih elemenata, fantastične razmjere, što su njemački i italijanski fašistički okupatori veoma vješto raspirivali. S druge strane, geografski položaj Bosne i Hercegovine u okviru Jugoslavije, topografski sklop zemljišta i vjekovna tradicija nudili su povoljne uslove za razvitak oružane borbe.

Nakon okupacije BiH je uključena u NDH, ali su u njoj ostale njemačke i talijanske snage koje su bile razdvojene demarkacionom linijom: Bosanski Novi — Sanski Most — Mrkonjić Grad — Donji Vakuf — Trnovo — Ustiprača — Rudo. Odmah po proglašenju NDH, Pavelić je pristupio formiranju domobranskih i ustaških oružanih formacija. U BiH su organizovana tri domobranska divizijska područja: Bosansko, Vrbasko i Jadransko sa 7 pješadijskih pukova, 2 žandarmerijska puka, 4 artiljerijska diviziona i 5 dopunskih bataljona. Pored toga, formirano je više ustaških bataljona, četa i vodova. U BiH su takođe bile 718. njem. divizija, i dijelovi talijanskih divizija Lombardia, Sassari, Bergamo, Marke, Pusteria, Taurinenze, Kaćatori dele Alpi i Murđe.

U takvim uslovima KPJ je narode BiH sa ostalim narodima Jugoslavije, pozvala na oružanu borbu protiv okupatora i njegovih slugu, a za bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata. Organizacija KPJ u BiH u to vrijeme

bila je malobrojna, ali organizaciono čvrsta i prekaljena, sa snažnim političkim uticajem u radničkoj klasi, siromašnom i srednjem seljaštvu, inteligenciji, i naročito u studentskoj i školskoj omladini. Bila je to prirodna socijalna baza na koju se KPJ oslanjala u pripremama za oružanu borbu, a koju je politikom bratstva i jedinstva među narodima BiH još više vezala za svoju političku liniju, nasuprot srpskoj, hrvatskoj i muslimanskoj buržoaziji, koje su se u međusobnom razračunavanju oslanjale na okupatora. U toku procesa oružane borbe u masama svih naroda BiH sazrijevala je svijest da je to jedini izlaz iz bezumlja i košmarskog stanja u koje je BiH poslije kapitulacije zapala. Neposredno poslije majskog savjetovanja KPJ, Pokrajinski komitet za BiH formirao je Vojni komitet u koji su ušli: Uglješa Danilović, Slobodan Princip i Mahmut Bušatlija. Zadatak komiteta je bio da rukovodi pripremama za ustanak. 13. jula, po dolasku Svetozara Vukmanovića, kojega je CK KPJ kao svog delegata uputio u Sarajevo, održana je sjednica PK na kojoj je formiran Vojni štab za BiH i imenovani oblasni vojni štabovi za Bosansku krajinu, Hercegovinu, Sarajevsku i Tuzlansku oblast.[1])

U međuvremenu su, gotovo na cijeloj teritoriji BiH, formirani oblasni, sreski i gradski vojni komiteti koji su preko partijskih i SKOJ-evskih organizacija i simpatizera prikupljali oružje, pripremali ljudstvo za partizanske odrede i narodu objašnjavali potrebu borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

Prve borbe u BiH, na poziv KPJ, otpočele su 27. jula napadom ranije formiranih partizanskih grupa na Drvar, Oštrelj i Bosansko Grahovo. Uskoro, zatim, ustanak je buknuo u čitavoj Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni, a u Hercegovini su se borbe vodile još od juna. Nakon intervencije Italijana hercegovački ustanici su se povukli u zbjegove.[2]) Ubrzo su se oformili ustanički centri u Drvaru, na Grmeču, Kozari, Janju, Romaniji, Birču, Ozrenu i Majevici, odakle su se izvodile akcije na neprijateljska uporišta i komunikacije. Samo u Bosanskoj krajini početkom septembra bilo je 6.000 partizana. U Hercegovini su komunisti morali da ulažu velike napore da u pokolebanim masama organizuju najborbenije ljude i da ih ponovo, u drugoj polovini avgusta, povedu u borbu.

Ustanici su nizali uspjehe, a ustaničke jedinice su se omasovljavale, organizujući se u različite vojne formacije. Tek poslije savjetovanja u Stolicama, sve ustaničke jedinice u BiH reorganizovane su po jednoobraznoj formaciji u partizanske odrede. Krajem novembra na teritoriji BiH postoje sljedeći partizanski odredi: u istočnoj Bosni: Romanijski, Kalinovički, odred »Zvijezda«, Birčanski, Ozrenski i Majevički; u Hercegovini: Hercegovački odred; i u Bosanskoj krajini: 1, 2, 3. krajiški i Livanjski partizanski odred.

---

[1]) U vojnom štabu za BiH bili su Svetozar Vukmanović, Iso Jovanović i Boriša Kovačević. U oblasnim štabovima su bili: za Bosansku krajinu: Danko Mitrov, Osman Karabegović i Miljenko Cvitković; za Hercegovinu: Dr Safet Mujić i Mustafa Pašić, a kasnije i Miro Popara; za Sarajevsku oblast: Slobodan Princip i Hasan Brkić; za Tuzlansku oblast: Ivan Marković, Cvijetin Mijatović, Pašaga Mandžić, Todor Vujasinović i Josip Jovanović.

[2]) Zbog ustaškog terora narod se u nekim krajevima još u maju i junu sklanjao u šume, a mjestimično je pružao i oružani otpor, naročito u Hercegovini. Ovaj otpor je krajem juna u nevesinjskom i gatačkom srezu prerastao u ustanak ugroženih srpskih masa koji se uskoro proširio na bileći, stolački i trebinjski srez. Pred intervencijom Talijana početkom jula narod i ustanici su se povukli u planine u zbjegove.

Formiranjem odreda prestali su da postoje oblasni štabovi. Ali je, poslije savjetovanja u Glavnom štabu na Romaniji, ponovo formiran Operativni štab za Bosansku krajinu. Za rukovođenje svim partizanskim odredima, poslije savjetovanja u Stolicama, Štab NOPO za BiH reorganizovan je u Glavni štab, a za njegove članove su imenovani: Svetozar Vukmanović, Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip, Osman Karabegović, Kosta Nađ i Uglješa Danilović.

Imajući pred očima jasno koncipirane ciljeve, rukovodstvo NOP-a u BiH, uporedo sa razvijanjem oružane borbe, organizovano je radilo na uređenju pozadine na oslobođenim teritorijama. Formirana je narodna vlast i razvijen rad društveno-političkih organizacija.

Od prvih dana oružane borbe razni reakcionarni elementi i ostaci srpske buržoazije, plašeći se razmaha ustanka i porasta ugleda i uticaja KPJ u masama, širili su propagandu o preuranjenosti ustanka i podgrijavali šovinističke strasti ustanika i srpskih masa prema hrvatskom i muslimanskom narodu i tražili mogućnosti da uspostave kontakt sa njemačkim i italijanskim okupatorima, izražavajući im svoju lojalnost. Uporedo s time u krajevima gde je uticaj KPJ bio slabiji, formirali su četničke odrede i usmjeravali ih na borbu protiv stanovništva hrvatskih i muslimanskih sela, umjesto protiv okupatora. Tako se KPJ našla u situaciji da se morala boriti ne samo protiv okupatora i ustaša nego i protiv ovih četničkih elemenata kojih je bilo i u partizanskim jedinicama.

Ustaške i domobranske jedinice su reagirale na ustaničke akcije, preduzimajući ofanzivne poduhvate u raznim krajevima, ali su u tome imale malo uspjeha, osim što su spalile desetine sela, a hiljade staraca, žena i djece pobile. Prema izvještaju generala Rumlera, ustaše su, samo u Bosanskoj krajini od početka ustanka do kraja avgusta, ubile oko 10.000 ljudi, žena i djece. Zbog toga su predstavnici vlasti NDH pozvali njemačke i italijanske gospodare da im pomognu u gušenju ustanka. Radi primjera spomenućemo odziv italijanskih fašista, koji su na osnovu sporazuma sa NDH, zaključenog 26. avgusta, pristupili posjedanju tzv. Druge (demilitarizovane) i Treće zone u kojima se ustanak snažno razbuktao. Pripremajući se za ovaj poduhvat, italijanski okupatori su se povezali sa četničkim elementima koji su pred ustaškim pokoljima izbjegli u Dalmaciju i Boku, a preko njih i sa onima koji su se nalazili na oslobođenoj teritoriji ili čak u ustaničkim jedinicama, kao što su bili pop Momčilo Đujić, Brane Bogunović, Lazo Tešanović, Uroš Drenović i dr. i da preko njih rade na razbijanju ustaničkih snaga. Poslije toga, pristupili su posjedanju pomenutih zona divizijom Sassari i 26. pp divizije Bergamo. Italijani su lako ušli u Bosansko Grahovo, a 25. septembra, nakon višednevnih, teških borbi i u Drvar. Do polovine oktobra okupirali su cijelu Drugu i Treću zonu. Gubitak slobodne teritorije i aktivnost četničkih elemenata doveli su do kolebanja i djelimičnog osipanja ustaničkih jedinica. Uz velike napore partijskih organizacija i vojnih štabova održali su se partizanski odredi oko Drvara, Bosanskog Petrovca i u Podgrmeču, dok je u Janju, Plivi, Ključu i Livnu ostalo samo jezgro ustaničkih snaga. U oktobru i novembru su počeli stizati i oficiri koje je upućivao Draža Mihailović da pomognu u razbijanju partizanskih i učvršćenju četničkih jedinica. Međutim, i partijska organizacija je sa partizanskim štabovima, uporedo sa provođenjem zaključaka Savjetovanja u Stolicama, preduzela mjere za učvršćenje partizanskih odreda.

Razbijački rad četničkih elemenata, uz podršku emisara Draže Mihailovića, osjetio se i u istočnoj Bosni i Hercegovini. Nasuprot tome, rukovodstvo ustanka u BiH ulagalo je velike napore da obezbijedi jedinstvo ustaničkih redova, pa je 1. oktobra sklopilo ugovor sa predstavnicima četnika o formiranju zajedničkog operativnog štaba partizanskih i četničkih odreda Bosne koji je trebalo da rukovodi zajedničkim operacijama jednih i drugih odreda, ne miješajući se u unutrašnju organizaciju. Ali se četničke starješine nisu pridržavale ovog sporazuma, već su odmah poslije potpisivanja sporazuma, podstaknuti teškom situacijom u koju su zapali partizanski odredi u Srbiji u toku i po završetku tzv. prve neprijateljske ofanzive, pojačali razbijačku propagandu, koja je krajem 1941. god. dovela do osipanja nekih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni.

I pored svih teškoća i kolebanja, partizanski odredi u BiH su rasli. Posljednjih dana decembra na teritoriji BiH bilo je deset partizanskih odreda sa oko 18.200 boraca. Kakvu su borbenu aktivnost razvijali ovi odredi, najbolje se vidi iz činjenice da su 1. januara 1942. držali u svojim rukama u okviru oslobođenih teritorija 9 gradova i varošica (Vlasenica, Srebrenica, Lopare, Sokolac, Olovo, Trnovo, Rudo, Bratunac i Skender Vakuf), pored mnogih drugih koji su u toku 1941. god. bili oslobođeni, ali ih je u to vrijeme neprijatelj bio ponovo zaposjeo.

Dolazak Vrhovnog štaba sa 1. proleterskom brigadom otvorio je proces stabilizacije partizanskih jedinica, naročito u istočnoj Bosni, ali ga je uskoro prekinuo početak tzv. druge neprijateljske ofanzive, koja je imala vrlo teške posljedice na neke partizanske odrede u istočnoj Bosni, naročito na Romanijski partizanski odred. U toku ove ofanzive Vrhovni štab je donio odluku da od razočaranih četničkih jedinica, koje su u toku ofanzive napustili njihovi komandanti, formira dobrovoljačke odrede. Željelo se da se time ostvari još šira platforma i da se prihvate hiljade seljaka, u prvom redu iz četničkih odreda u istočnoj Bosni, koji su se zbog izdaje rukovodstva počeli osipati. Od januara do marta formirano je ukupno 7 NO dobrovoljačkih odreda (Jahorinski, Fočanski, Drinski, Rogatički, Vlasenički, Srebrenički i Krajiški) i desetak dobrovoljačkih bataljona u okviru partizanskih odreda. Zbog kratkog interevala do početka treće neprijateljske ofanzive nisu mogli biti prevaspitani ovi borci, pa su se ovi odredi, usljed teške situacije na početku nove ofanzive, u aprilu 1942. god., najvećim dijelom raspali.

Još krajem decembra 1941. god. Vrhovni štab je stavio u zadatak Glavnom štabu NOPO Bosne i Hercegovine da pristupi stvaranju čvrstih pokretnih jedinica u partizanskim odredima koje bi bile glavni oslonac u borbi protiv četničkog uticaja i poslužile kao jezgro budućih brigada koje će se formirati na teritoriji BiH. U vezi s tim 13. marta formiran je 1. istočnobosanski udarni bataljon, krajem marta 2. udarni, a polovinom maja 3. udarni bataljon, od kojih je trebalo da se formira 3. bosanska proleterska brigada.

Period formiranja udarnih bataljona u istočnoj Bosni podudara se sa procesom teške krize, izazvane četničkom izdajom i pučevima koje su četnici izvodili u pojedinim partizanskim odredima poslije tzv. druge i naročito u toku tzv. treće neprijateljske ofanzive. U tom periodu raspali su se dobrovoljački odredi i razbijeni svi partizanski odredi, izuzev Birčanskog, tako da je na teritoriji istočne Bosne, poslije odlaska Vrhovnog štaba sa grupom proleterskih brigada u Bosansku krajinu, ostala samo Grupa udarnih bataljona,

Birčanski NOP odred i manje grupe boraca i političkih radnika na čitavoj teritoriji istočne Bosne.

Nasuprot ovakvom razvoju događaja u istočnoj Bosni, u Hercegovini je ustanak od januara do polovine maja 1942. godine doživljavao snažan uspon. U ovom periodu formirano je ukupno 8 udarnih i 14 terenskih bataljona, koji su bili u sastavu Sjevernohercegovačkog i Južnohercegovačkog odreda. Oni su postizali velike uspjehe u borbi protiv Italijana, ustaša, domobrana i četnika, stvorivši prostranu slobodnu teritoriju i sabivši Italijane, ustaše, domobrane i četnike u veće garnizone.

Međutim, u toku tzv. treće ofanzive, za koju su u Hercegovini Italijani koncentrisali velike snage (oko 3 divizije), zatim usljed razorne četničke propagande i zbog političkih i vojničkih grešaka rukovodstva u Hercegovini, nastupila je, od polovine maja pa do polovine juna, opšta kriza koja je imala još teže posljedice nego u istočnoj Bosni. Od svih 22 bataljona sa nekoliko hiljada boraca, ostalo je svega oko 300 partizana od kojih je formiran Hercegovački odred, i Konjički bataljon sa oko 300 boraca, čija teritorija, u toku treće ofanzive, nije bila zahvaćena operacijama. Ova kriza je bila utoliko teža po svojim posljedicama, što je preostala grupa hercegovačkih partizana morala pod pritiskom udruženih italijansko-četničkih snaga da napusti teritoriju Hercegovine.

Početkom 1942. god., na teritoriji Bosanske krajine i centralne Bosne dolazi, s jedne strane, do omasovljenja partizanskih jedinica, a s druge, do širenja četničkog uticaja i sve tješnjeg povezivanja četničkih elemenata sa italijanskim okupatorima, pa i sa ustašama.

Poslije oblasnog vojno-političkog savjetovanja u Skender Vakufu, formirani su, u toku februara, 4. i 5. krajiški partizanski odred. Tako je poslije reorganizacije na teritoriji Bosanske krajine i centralne Bosne, početkom marta, bilo pet krajiških partizanskih odreda. I to: 1. krajiški NOP odred koji je operisao na širem području planine Grmeč, 2. krajiški NOP odred na Kozari, 3. krajiški NOP odred na teritoriji između D. Vakufa, Jajca, Mrkonjić Grada, Ključa, Glamoča i Kupresa, 4. krajiški NOP odred između Prnjavora, Banja Luke, Manjače, Skender Vakufa i Teslića, i 5. krajiški NOP odred između Krnjeuše, Bihaća, Drvara, Bosanskog Grahova, Prekaje i Bosanskog Petrovca.

U drugoj polovini marta, po naređenju Glavnog štaba za BiH, formiran je u Čelincu Proleterski botaljon, koji je trebalo da se prebaci u istočnu Bosnu u sastav 3. (bosanske) proleterske brigade, koja je trebalo da se formira.

U to vrijeme na teritoriji 4. krajiškog odreda odigrali su se vrlo značajni događaji, koji su ugrozili opstanak ovog Odreda i onemogućili da se Proleterski bataljon sa ove teritorije prebaci u istočnu Bosnu. Povezavši se sa okupatorom i ustašama od kojih su dobijali naoružanje, četnici su znatno ojačali i svojom propagandom podrili neke jedinice 3. i 4. krajiškog odreda i otpočeli napade na preostale jedinice odreda i na Proleterski bataljon. Uvidjevši da se ovim jedinicama ne može oduprijeti četnicima, Operativni štab za Bosansku krajinu naredio je, u drugoj polovini marta, štabovima 1, 2. i 5. krajiškog odreda da formiraju dva snažna udarna bataljona i da ih upute na teritoriju 4. krajiškog odreda za borbu protiv četnika.

U toku aprila pomenuti udarni bataljoni razbili su četnike na Manjači i 1. maja na ovom terenu formiran je 6. krajiški partizanski odred »Zmijanje«.

U međuvremenu su četnici u drugim krajevima centralne Bosne napadali jedinice 4. krajiškog odreda. Da bi ih osujetili u tome, upućeni su Kozarski udarni i Proleterski bataljon prema Skender Vakufu, Jošavci i Maslovarama, čisteći uz put četnike, ali time nisu postignuti odlučujući rezultati. Potom je Proleterski bataljon otišao u prnjavorski kraj, a Kozarski udarni bataljon na Kozaru.

Neposredno zatim Italijani i domobrani otpočeli su jakim snagama napad na slobodnu teritoriju 1, 2. i 5. krajiškog odreda i postigli značajne uspjehe. U tako teškoj situaciji Operativni štab je odlučio da jedinicama 1. i 2. krajiškog odreda napadne Prijedor, da na taj način demonstrira snagu krajiških partizana i podigne moral naroda i vojske. Napad je izvršen noću 15/16. maja, a posljednja uporišta su očišćena 16. maja na veče. Bila je to velika pobjeda krajiških partizana. Pored velikog broja poginulih, zarobljeno je 1.300 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 1.200 pušaka, 15 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 5 minobacača, 2 haubice i mnogo druge opreme. Prijedor je bio do tada najveći garnizon koji su savladali jugoslovenski partizani.

Nakon oslobođenja Prijedora formirana je, 21. maja u selu Lamovita, 1. krajiška NOU brigada od Udarnog bataljona 1. i 5. krajiškog odreda i dva bataljona 2. krajiškog odreda. Time je otpočeo proces stvaranja proslavljenih krajiških brigada. Kao značajan događaj treba spomenuti da su se, 23. maja, spustila na oslobođenu teritoriju dva domobranska aviona kojima su pilotirali Franjo Kluz i Rudi Čajavec. Oni su narednih dana izvršili više borbenih zadataka. Bio je to, u stvari, začetak naše avijacije.

U međuvremenu, nakon povlačenja udarnih bataljona, četnici su produžili da razbijaju preostale jedinice 4. krajiškog odreda. Takođe su pojačali pritisak na Proleterski bataljon koji je, vodeći svakodnevne borbe, zapao u vrlo tešku situaciju. Najzad su ga udružene njemačko-ustaško-četničke snage opkolile na Motajici. Prilikom proboja, 6. juna, poginulo je i zarobljeno 105 boraca, među kojima komandant i komesar bataljona. Ostali dio bataljona, 14. juna, prebacio se preko Save u Slavoniju, gde je ostao sve do jeseni 1942, kada se vratio u Bosnu.

10. juna udružene neprijateljske snage, jačine oko 35.000 Nijemaca, domobrana, ustaša i četnika, otpočele su poznatu ofanzivu na Kozaru, na kojoj se tada nalazilo oko 3.000 naoružanih boraca 2. krajiškog odreda. Borbe su trajale oko mjesec dana, sve do proboja dijela snaga 2. krajiškog odreda iz obruča. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke. Pored velikog broja poginulih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika, uništeno je 11 tenkova, zaplijenjeno preko 2.500 pušaka, oko 200 puškomitraljeza, 24 minobacača i velike količine municije i druge opreme. I gubici partizana bili su vrlo teški: oko 1.700 mrtvih, ranjenih i nestalih, ubrajajući tu i oko 500 ranjenika koje je neprijatelj zarobio i poklao. Prilikom proboja, zbog slabe organizacije, sve snage i izbjeglice nisu uspjele da se izvuku iz obruča. Probio se samo Udarni i 1. bataljon i oko 10.000 izbjeglica sa teritorije 1. bataljona. Ostale snage, ranjenici i izbjeglice, ostali su na Kozari. Jedinice su se razbile u manje grupe i manevrisale po Kozari. Neprijatelj je zarobio i pobio oko 500 gore pomenutih ranjenika, a oko 60.000 izbjeglica i stanovnika kozarskih sela odveo u logore.

Odmah po povlačenju neprijatelja Odred se prikupio i od preostalih snaga formirana su tri bataljona koji su brojali 750 boraca, 650 pušaka, 35

puškomitraljeza i još oko 50 preživjelih ranjenika. U ovaj broj nije uračunat Udarni bataljon i većina 4. bataljona koji su 2. avgusta uključeni u 2. krajišku brigadu, koja je tog dana formirana.

Iz ovog kratkog pregleda vidi se da su NO pokret i gotovo sve partizanske jedinice u BiH preživljavali u prvoj polovini 1942. duboku krizu koja je bila prouzrokovana prije svega četničkom izdajom i njihovim prelaskom na stranu okupatora i ustaša. Kriza u istočnoj Bosni počela je tzv. drugom ofanzivom i trajala je do u jesen 1942. god., tačnije do razbijanja četničke grupacije na Maleševcima, 28. novembra 1942. od strane 6. istočnobosanske brigade. U toku te krize od 6 partizanskih odreda u čijem sastavu je početkom 1942. god. bilo oko 7.300 boraca i 7 dobrovoljačkih odreda ostao je samo Birčanski NOP odred i Grupa udarnih bataljona istočne Bosne. Zahvaljujući visokoj svijesti boraca Grupe udarnih bataljona, kriza je prebrođena i u jesen 1942. ustanak u istočnoj Bosni doživljava svoj ponovni uspon.

U Hercegovini kriza je nastupila u toku treće ofanzive, koja je u kratkom roku od mjesec dana (od polovine maja do polovine juna) učinila da se situacija potpuno izmijeni. Od osam udarnih i četrnaest terenskih bataljona sa nekoliko hiljada boraca, ostao je Hercegovački NOP odred i Konjički bataljon sa ukupno oko 600 boraca, koji su morali za duže vrijeme da napuste Hercegovinu.

U centralnoj Bosni i na Manjači, kao i u jedinicama 3. i 4. krajiškog odreda nastupilo je snažno previranje i povezivanje četnika sa okupatorom i ustašama. Intervencija Proleterskog i nešto kasnije dva udarna bataljona nije mogla da zaustavi krizu: 4. krajiški odred je gotovo potpuno razbijen, gotovo dvije trećine boraca Proleterskog bataljona je izbačeno iz stroja, a dva bataljona 3. krajiškog odreda prešla su na stranu četnika. Međutim, 1, 2. i 5. krajiški odred uspješno su se oduprli nastrtajima četničke propagande. Oslobođenjem Prijedora i formiranjem 1. krajiške brigade, NO pokret je u Bosanskoj krajini izvojevao definitivnu prevagu, tako da ni onako teška situacija kakva je nastupila za vrijeme Kozarske ofanzive nije mogla da pokoleba vjeru masa u konačnu pobjedu.

Polovinom 1942. godine na teritoriji BiH desio se još jedan krupan događaj koji je imao dalekosežne pozitivne posljedice na dalji razvoj NO pokreta ne samo u BiH nego i u Hrvatskoj i Sloveniji. Naime, 24. juna Vrhovni štab je odlučio da sa četiri brigade (1. i 2. proleterskom, 3. sandžačkom i 4. crnogorskom) krene u Bosansku krajinu. Prebacivši se, početkom jula, preko pruge Sarajevo—Mostar, koju su temeljito razrušile, ove brigade su oslobodile Konjic, Prozor, Livno, Duvno, Aržano, Šujicu, Gornji Vakuf i, spojivši se sa krajiškim i hrvatskim jedinicama, oslobodile prostranu teritoriju u zapadnoj Bosni i Dalmaciji, koja se zatim spojila sa slobodnom teritorijom u Lici, Kordunu i Baniji u jedinstvenu cjelinu. Time su stvoreni uslovi za još šire angažovanje masa u NO pokretu i stvaranje novih jedinica.

Od tada se u BiH odvija neprekidan proces formiranja udarnih brigada koje će uz brigade formirane u drugim krajevima Jugoslavije poslužiti kao osnova za stvaranje NOVJ. Do kraja 1942. godine na teritoriji BiH formirano je ukupno deset udarnih brigada.[3])

[3]) 1. krajiška (formirana 21. maja), 6. istočnobosanska (2. avgusta), 10. hercegovačka (10. avgusta), 2. krajiška (2. avgusta), 3. krajiška (27. avgusta), 4. krajiška (1. septembra), 5. krajiška (22. septembra), 6. krajiška (14. oktobra), 7. krajiška (27. decembra) i 8. krajiška (28. decembra). Početkom decembra obnovljen je i Majevički NOP odred.

Imajući pred očima jasnu koncepciju o stvaranju NOVJ, Vrhovni štab je u novembru pristupio stvaranju divizija i korpusa. Naredbom Vrhovnog štaba broj 88 od 1. novembra 1942, formirana je 1. proleterska NOU divizija u čiji je sastav ušla i 3. krajiška brigada, a Naredbom broj 90 od 9. novembra formirana je 3. NOU divizija u koju je uključena i 10. hercegovačka brigada. Istog dana, tj. 9. novembra, Naredbom broj 93, formiran je 1. bosanski NOU korpus i 4. i 5. krajiška NOU divizija u čiji su sastav one uključene. U vezi s tim, 20. novembra, promijenjen je naziv Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije u: Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

5. decembra Štab 1. bosanskog korpusa formirao je 1. artiljerijski divizion od tri baterije sa po dva topa.

Formiranjem 1. bosanskog korpusa prestala je potreba za postojanjem Operativnog štaba za Bosansku krajinu i on je rasformiran.

Iz ovog pregleda napora KPJ za stvaranje oružane sile ustanka u BiH može se zaključiti da je, u izvanredno teškim okolnostima, u periodu osamnaestomjesečne borbe, KPJ izvojevala istorijsku pobjedu stvaranjem regularnih jedinica revolucionarne Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u borbi protiv nadmoćnijih neprijatelja njemačko-italijanskih okupatora, ustaških i četničkih izdajnika, a isto tako i protiv stihije i malodušnosti koje su se na svoj način suprotstavljale razvitku ustanka. I pored svih teškoća, ofanziva nadmoćnih neprijateljskih snaga, izdaja, kriza u koje su zapadale partizanske jedinice u pretežnom dijelu BiH, NOP BiH ih je, zahvaljuući u prvom redu besprimjernom zalaganju kadrova KPJ, uspješno prebrodio.

Krajem 1942. god. na teritoriji BiH postojale su čvrste regularne jedinice uz partizanske odrede koji su se i dalje zadržali i koje neprijatelj nije mogao razbiti iznutra, niti uništiti u svojim, u narednom periodu rata, više puta ponovljenim ofanzivama. Na kraju godine, na teritoriji BiH, u svim pomenutim jedinicama, osim nekih manjih, koje, zbog prostora, nisam naveo, bilo je preko 11.000 boraca. Ovo brojno stanje manje je od onog krajem 1941, ali zbog neuporedivo višeg kvaliteta, čvršće organizacije i većeg iskustva, one su imale mnogo veću udarnu sposobnost od partizanskih odreda krajem 1941. godine.

Stvaranjem regularnih jedinica NOVJ, velikih slobodnih teritorija na kojima su funkcionisali organi narodne vlasti i širenjem političkog uticaja u masama, ne samo u BiH, stvoreni su uslovi i za formiranje AVNOJ-a kao najvišeg političkog organa svih naroda Jugoslavije, koje je na svom Prvom zasjedanju u slobodnom Bihaću kao takvo oformljeno 26. novembra 1942, a koje je na Drugom zasjedanju, 29. novembra 1943. u Jajcu, preraslo u vrhovni predstavnički i zakonodavni organ naroda Jugoslavije.[4])

Ali od tada, pa do kraja rata, narodi BiH nisu bili pošteđeni od novih teškoća, žrtava i iskušenja. U narednoj ratnoj, 1943. godini, na teritoriji BiH, okupatorske snage, ustaše i četnici preduzeli su tri velike ofanzive, i više manjih, protiv jedinica NOVJ, u kojima su stanovništvo BiH i jedinice NOVJ

[4]) U toku 1942. godine na teritoriji BiH bili su oslobađani sljedeći gradovi i veća mjesta: Foča, Čajniče, Goražde, Kozarac, Prijedor, Ljubija, Bosanski Petrovac, Kulen-Vakuf, Bosanska Krupa, Drvar, Kreševo, Konjic, Ostrožac, Gornji Vakuf, Glamoč, Prozor, Šujica, Duvno, Ključ, Livno, Posušje, Mrkonjić-Grad, Fojnica, Jajce, Sanica, Bihać, Cazin, Kotor-Varoš, Bosansko Grahovo.

podnijele teške patnje i velike žrtve, ali nisu klonule i izašle su kao pobjednici.[5])

Oslobođenje prostrane teritorije u zapadnoj Bosni, Lici, Baniji i Kordunu, stvaranje NOVJ i formiranje AVNOJ-a, što je veoma snažno odjeknulo u zemlji i inostranstvu, nagnalo je njemačko-italijanske okupatore, ustaše i četnike da preduzmu veliku, tzv. 4. neprijateljsku ofanzivu za uništenje slobodne teritorije, tzv. »Titove države« i partizanskih jedinica na njoj. U veoma teškim borbama, od 20. januara do polovine marta, neprijatelj se probio na slobodnu teritoriju i opkolio naše jedinice, ali nije uspio da ih uništi. Poslije sjajnih pobjeda kod Prozora, Gornjeg Vakufa i u dolini Neretve, Glavna operativna grupa[6]) se probila u istočnu Hercegovinu (gdje su ponovo vodile borbu manje partizanske grupe), jugoistočnu Bosnu i zatim u Sandžak i Crnu Goru, a 1. bosanski korpus, poslije teških borbi u Bosanskoj krajini i golgote na Grmeču i Šator Planini, probio se u pozadinu neprijatelja i ponovo stvorio prostranu slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni, gdje se u proljeće 1943. formiraju dvije nove divizije (10. i 11) i Drugi bosanski korpus.

I novi pokušaj neprijatelja da uništi Glavnu operativnu grupu, kojoj su se priključile 6. istočno-bosanska i 15. majevička brigada iz istočne Bosne, u tzv. petoj neprijateljskoj ofanzivi, i pored veoma teških gubitaka koje je ona podnijela, nije se završio kako je neprijatelj želio. Nakon jednomjesečnih (od 15. maja do 15. juna) krvavih borbi i natčovječanskih napora, Glavna operativna grupa se probila u istočnu Bosnu i, prešavši u ofanzivu, oslobodila Han Pijesak, Srebrenicu, Bratunac, Vlasenicu, Zvornik, Olovo, Kladanj i više drugih mjesta, izbivši dijelom snaga u dolinu Spreče i prema Tuzli. Time su, pošto je kriza ustanka u istočnoj Bosni već bila preovladana sopstvenim snagama krajem 1942. god., stvoreni još povoljniji uslovi za naglo jačanje postojećih i formiranje novih brigada i prve istočno-bosanske divizije — 17. NOU divizije (2. jula).

Odmah poslije proboja na Zelengori 10. hercegovačka brigada je upućena u Hercegovinu sa zadatkom da ponovo pokrene hercegovačke mase u borbu. Početkom avgusta, Vrhovni štab je poslao 2. proletersku diviziju u Crnu Goru, a on se sa 1. proleterskom divizijom prebacio u Bosansku krajinu, gdje se povezao sa krajiškim jedinicama, oslobodivši desetak gradova.

U vrijeme kapitulacije Italije situacija u Bosni i Hercegovini bila je povoljna. Borbe su se vodile na čitavoj teritoriji i na sve strane širile su se oslobođene teritorije. Sama kapitulacija Italije veoma je pogodovala definitivnoj pobjedi NOP-a u BiH i vojnički i politički. Nijemci su svoje glavne snage prebacili na jadransku obalu, što je dobro došlo jedinicama NOVJ. Treći bosanski korpus oslobodio je Tuzlu (2. oktobra), stvorio veliku slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni i formirao nove jedinice. U stvari, cijela istočna Bosna, osim Brčkog, Sarajeva i gradova u dolini r. Bosne, bila je

---

[5]) U četvrtoj ofanzivi, pored 3.500 ranjenika, povlačilo se i oko 42.000 stanovnika-izbjeglica, od čega samo sa teritorije Bosanske Krajine oko 10.000 ljudi, žena i djece. Od tog broja od neprijateljske avijacije, artiljerije, terora, zime, gladi, natčovječanskih napora i bolesti, stradalo je više od dvije trećine, ili tačnije 6.348 lica: 3.370 ubijenih, 1.772 zarobljenih i nestalih i 1.256 teško premrzlih. (Vlado Stojanović: *Zbjegovi naroda na područjima zahvaćenim operacijama »Vajs« i »Švarc«*, saopštenje na simpozijumu »Neretva — Sutjeska 1943«).

[6]) Glavnu operativnu grupu sačinjavale su: 1. i 2. proleterska divizija, 3. NOU divizija, 7. banijska i 9. dalmatinska divizija. U njenom sastavu bile su i 3. krajiška, 7. krajiška i 10. hercegovačka brigada.

oslobođena. U isto vrijeme 1. proleterski i 5. bosanski korpus oslobodili su čitavu Bosansku krajinu i centralnu Bosnu, osim nekoliko velikih gradova. A u Hercegovini 10. hercegovačka brigada, koja se u međuvremenu veoma ojačala i prerasla u 29. hercegovačku diviziju, vodila je žestoke borbe protiv Nijemaca i četnika.

Zahvaljujući takvoj situaciji u BiH, bilo je moguće da se 12. oktobra 1943. održi konferencija delegata NOO, na kojoj je izabran Oblasni NOO za Bosansku krajinu, a na cijeloj teritoriji istočne Bosne formirani su opštinski, sreski i okružni NOO, dok su u Hercegovini formirani mjesni, opštinski i sreski NOO. Time su stvoreni uslovi da se 26. i 27. novembra u Mrkonjić-Gradu održi Prvo zasjedanje ZAVNOBiH, čime je Bosna i Hercegovina dobila svoje prvo istinski narodno predstavništvo i temelj svoje državnosti, u kome je oličena jedna od najznačajnijih tekovina NOB u BiH — bratstvo i jedinstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda. Tako je BiH, umjesto jabuke razdora između Srba i Hrvata, postala jedna od karika jugoslovenske federacije. To je uskoro potvrđeno i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanom 29. novembra 1943. u Jajcu.

I pored svih neprijateljskih napora da uništi NOVJ, proces stvaranja novih bosansko-hercegovačkih jedinica nije zaustavljen. U toku 1943. god. formirano je 12 novih brigada[7]) i 5 divizija: 10. krajiška (18. februara), 11. krajiška (u maju), 17. istočno-bosanska (2. jula), 27. divizija (11. oktobra), 29. hercegovačka (17. novembra), i jedan: Drugi bosanski korpus (11. maja 1943. godine).

U septembru 1943. godine Vrhovni štab je, zbog formiranja korpusa i u drugim krajevima Jugoslavije, izvršio preimenovanja, tako da je Prvi bosanski korpus, čiji je štab sa 2. krajiškom brigadom u to vrijeme prešao u istočnu Bosnu, preimenovan u Treći (bosanski) korpus, a Drugi bosanski u Peti (bosanski) korpus.

Potkraj 1943. godine na teritoriji BiH bila su ukupno, pored jedinica iz drugih krajeva, dva bosanska korpusa sa sedam divizija (računajući tu i 5. diviziju, koja je tada bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i 29. diviziju, koja je bila pod komandom Drugog udarnog korpusa), sa 24 brigade (računajući i 3. krajišku, koja je ostala u sastavu 1. proleterske divizije) i 25 partizanskih odreda. Sve ove snage imale su 29.325 naoružanih boraca, ne računajući partizanske straže pri komandama mjesta, područja i drugih partizanskih ustanova.

Ove snage su ugrožavale njemačke jedinice koje su poslije kapitulacije Italije zaposjele jadransku obalu, dok su one u istočnoj Bosni nagovještavale mogućnost da se prebace u Srbiju. U namjeri da ih razbiju, Nijemci su preduzeli tzv. šestu ofanzivu. Poslije veoma žestokih borbi u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini, Nijemci su zauzeli više gradova i ovladali glavnim komunikacijama. Ali su se naše jedinice zadržale na ovim teritorijama i ponovo prešle u napade na pojedine gradove.

Od krupnijih događaja koji su se u toku 1944. godine odigrali na teritoriji BiH treba, prije svega, spomenuti tzv. sedmu neprijateljsku ofanzivu koju je neprijatelj usmjerio na jedinice NOVJ u istočnoj Bosni, plašeći se njihovog

[7]) 9. krajiška (22. januara), 10. krajiška (4. februara), 11. krajiška (13. februara), 12. krajiška (16. februara), 1. (15) majevička (25. marta), 13. krajiška (24. avgusta), 16. muslimanska (21. septembra), 17. majevička (10. oktobra), 18. hrvatska (10. oktobra), 19. birčanska (11. oktobra), 14. srednjobosanska (17. oktobra), 11. hercegovačka (22 .novembra), 12. hercegovačka (22. novembra).

prodora u Srbiju. Borbe koje su jedinice NOVJ vodile u istočnoj Bosni bile su dugotrajne (od 9. marta do 16. maja) i teške, ali neprijatelj nije ostvario svoj glavni cilj koji je želio postići ovom ofanzivom, tj. da očisti istočnu Bosnu od jedinica NOVJ i da se na taj način obezbijedi od njihovog prodora u Srbiju. Drugi važan događaj koji se takođe zbio na teritoriji BiH jeste tzv. Drvarska operacija, koja je otpočela 25. maja spuštanjem snažnog vazdušnog desanta na Drvar i istovremenog nastupanja jakih oklopnih, motorizovanih i pješadijskih snaga sa periferije oslobođene teritorije u Bosanskoj krajini ka ovom gradu. Cilj ove operacije bio je uništenje Vrhovnog štaba i jedinica koje su se tada nalazile u Bosanskoj krajini. Ali je i ovaj poduhvat neprijatelja, kao i svi drugi, propao, zahvaljujući požrtvovanju i borbenosti jedinica NOVJ. Međutim, borbe su se ponovo prenijele u istočnu Bosnu, gdje su Nijemci željeli da osujete prodor naših jedinica u Srbiju.

U toku 1944. godine, vodeći neprestane borbe i šireći slobodnu teritoriju, naročito u drugoj polovini godine, bosansko-hercegovačke jedinice NOVJ, i pored često veoma teških gubitaka, neprekidno su se brojno povećavale, a takođe su i nove formirane. Tako je 10. marta formirana 38. divizija, 26. marta 15. krajiška brigada, a istog dana i 39. divizija, 5. maja 16. krajiška brigada, 14. maja 17. ramska brigada, 19. maja 20. romanijska brigada, u junu 18. srednjobosanska brigada, 25. maja 13. hercegovačka brigada, u julu je formirana i 19. srednjobosanska brigada, 27. jula 53. divizija, 10. septembra 14. hercegovačka brigada, 12. oktobra 20. kozarska brigada, 11. septembra 21. tuzlanska brigada. Do konca 1944. godine na teritoriji BiH formirano je ukupno dva korpusa, devet divizija i trideset i tri brigade. Krajem godine sve bosansko-hercegovačke jedinice NOVJ brojale su 67.925 naoružanih boraca.

Najzad treba reći da su u drugoj polovini 1944. i početkom 1945. na teritoriji BiH formirane tri brigade narodne odbrane koje su bile pod komandom Štaba 3. divizije Korpusa narodne odbrane Jugoslavije.

Na kraju ovog pregleda stvaranja i borbi bosansko-hercegovačkih jedinica NOVJ treba napomenuti da su hiljade boraca iz Bosne i Hercegovine popunile prorijeđene redove proleterskih i drugih brigada, koje su se borile na njenoj teritoriji, a kasnije i u drugim krajevima Jugoslavije.

Zahvaljujući pobjedama NOVJ u 1944. god., omogućeno je da se 30. juna održi, u Sanskom Mostu, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a na kome su prihvaćene odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, a ZAVNOBiH se konstituisao u vrhovni državni organ, čiji je Izvršni odbor preuzeo funkcije privremene vlade BiH. Među drugim odlukama, kao značajnu tekovinu, treba spomenuti Deklaraciju o pravima građana BiH.

U teškim borbama u toku ljeta i jeseni 1944. jedinice NOVJ oslobodile su većinu teritorije BiH zauzevši gradove: Prijedor, Travnik, Banja Luku, Tuzlu, Bileću, Trebinje i veći broj drugih gradova i sela. Među najžešće borbe spadaju one koje su jedinice NOVJ vodile protiv grupe armija »E«, koje su se povlačile iz Grčke. Oslobođenjem Širokog Brijega, Nevesinja i Mostara u februaru 1945. cijela Hercegovina je oslobođena. Uskoro zatim su jedinice Druge jugoslovenske armije, u čiji su sastav uključena oba bosanska korpusa i 29. divizija, oslobodile Sarajevo (6. aprila), a do početka maja cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine.

Govoreći o ulozi BiH u NOR-u, treba takođe reći da su se prve brigade i divizije NOVJ formirale na njenoj teritoriji: 1. proleterska brigada 21. decembra 1941. godine u Rudom; 2. proleterska 1. marta u Čajniču; 3. sandžačka

i 4. i 5. crnogorska brigada polovinom juna 1942. god. na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore; zatim 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija u novembru 1942. u Bosanskoj krajini; i, najzad, prve vojvođanske brigade i 16. vojvođanska divizija 1943. god. u istočnoj Bosni i 36. vojvođanska divizija 1944. god., takođe u istočnoj Bosni.

Takođe su bosansko-hercegovačke jedinice NOVJ učestvovale u borbama u drugim krajevima Jugoslavije 1944. i 1945. godine: u prodoru u Srbiju, u beogradskoj operaciji, na Sremskom frontu i u završnim operacijama kroz Hrvatsku i Sloveniju.

Na žalost nismo još u mogućnosti da iznesemo tačne podatke o broju poginulih boraca bosansko-hercegovačkih jedinica NOVJ u toku rata, ali u svakom slučaju one se penju na nekoliko desetina hiljada boraca, kao i o žrtvama fašističkog terora među stanovništvom koje su bile još veće.

Poznato je da je u jedinicama NOVJ poginulo 305.000 boraca na čitavoj teritoriji Jugoslavije ili 2% od ukupnog broja stanovnika, a ranjeno 425.000 ili 2,7% stanovništva. S obzirom na intenzitet borbi u BiH, ovaj procenat je za BiH sigurno znatno veći. Isto se može reći i za ukupne gubitke stanovništva u BiH, koji su u Jugoslaviji procijenjeni na 1,700.000. Komisija za utvrđivanje ratne štete DFJ ustanovila je da je Jugoslaviji pričinjena šteta u iznosu od 46,9 milijardi američkih dolara i da je iz rata izašla potpuno razorena, opljačkana i ekonomski paralisana, a to u najvećoj mjeri važi za BiH. Radi ilustracije navešću gubitke u šumarstvu i šumskoj industriji. U Jugoslaviji je posječeno 48,7 miliona m^3 drveta, uništeno 1.150 pilana i oštećeno 1.316. S obzirom na činjenicu da se najveći dio šumskog bogatstva i šumske industrije nalazio u BiH, ovi gubici se pretežnim dijelom na nju i odnose. Isto se to može reći za rudnike uglja (uništeno 142 u Jugoslaviji), boksita (uništeno 10), željeza (uništeno 12). Eksploatacija ovih i drugih bogatstava iz BiH koju je neprijatelj bezobzirno vršio bila bi daleko intenzivija da nije bilo NOR-a.

Treba spomenuti da su na teritoriji BiH održani 1942. god. Prvi kongres USAOJ-a, Prva zemaljska konferencija AFŽ i Kongres partizanskih ljekara. Takođe na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine održani su 1942. god. prvi slobodni izbori za narodnooslobodilačke odbore.

Na kraju treba naglasiti da nisu samo jedinice NOVJ bile faktor koji je ugrožavao neprijatelja i protiv koga se on morao boriti i angažovati velike snage koje su mu nedostajale na drugim frontovima nego i narod na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji, koji je u ogromnoj većini pomagao svoju vojsku na razne načine, bez čega ona ne bi mogla da se održi, a još manje da pobijedi, i zbog čega je naš NOR imao sve karakteristike opštenarodnog oslobodilačkog rata. Šovinizam i međusobna mržnja koju su u početku ustanka raspaljivali ustaše i četnici, što je u prvoj godini NOR-a bila velika prepreka u borbi KPJ za pokretanje svih slojeva stanovništva u BiH u NO borbu, kasnije su, zahvaljujući dosljedno sprovođenoj politici bratstva i jedinstva, učinili da najšire mase sagledaju to zlo i da se muslimansko i hrvatsko stanovništvo koje se, izuzev najsvjesnijih elemenata, u početku sa rezervom odnosilo prema NOP-u, već 1942. i naročito 1943. masovnije priključuje NOP-u i stupa u jedinice NOVJ u kojima se njihovom krvlju zacementiralo bratstvo i jedinstvo svih naroda Bosne i Hercegovine. Ono je bilo zasnovano na potpunoj slobodi i ravnopravnosti, koje su u ovoj borbi zajednički izvojevali svi narodi BiH u zajednici sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije.

Summary

The conditions in which preparations for the uprising in Bosnia and Herzegovina were made. Formation of military committees and then of the Province Headquarters. The beginning of the armed struggle and creation of uprising centres at Drvar, Janj, Kozara, Grmeč, in Herzegovina, on Romanija, Ozren, Birč and Majevica. Formation of partisan battalions after the consultations at Stolice.

Formation of chetnik units and their endeavours to aggravate forming of partisan units. A survey of the partisan units at the end of 1941. The Second German offensive attack and the crumbling of partisan units, formation of attack battalions and voluntary units. The coups of chetniks through the uprising in Eastern Bosnia and the collaboration of chetniks with the invadors and ustashas. The crisis of the uprising in the Central Bosnia and Herzegovina. Forming of proleterian and attack battalions in Bosanska Krajina. Liberation of Prijedor and formation of the First Krajiška Brigade. The German offensice attack on Kozara. Arrival of the Suprime Headquarters with four proleterian brigades in Bosanska Krajina, widening of the liberated territory and formation of new brigatdes. Formation of divisions and of the First Bosnian corps. The First Session of AVNOJ. The Fourth and the Fifth German offensive attacks, formation of fresh units in Bosnia and Herzegovina in summer 1943. and after the capitulation of Italy. The Second Session of AVNOJ and the creation of ZAVNOBiH.

The Sixth and the Sevanth German offensive attacks and the Drvar operation. The continual rise of the units of AVNOJ in Bosnia and Herzegovina and the widening of liberated territory. A survey of the units (brigades and divisions) which came into existence in Bosnia and Herzegovina until the end of the war.

Contribution of Bosnia and Herzegovina to the forging of the brotherhood-unity of the peoples of Yugoslavia. Organisation of the rear. Material and human losses in Bosnia and Herzegovina. The armed struggle and prevention of exploatation of natural resources of Bosnia and Herzegovina.

The units from other parts of Yugoslavia in Bosnia and Herzegovina and the participation of Bosnian-Herzegovinian units in the liberation of other parts of Yugoslavia. The complete liberation of Bosnia and Herzegovina.

Vojnopolitički položaj okupatora i kvislinga i njihovih saradnika krajem 1943. godine

Slavko F. Odić

Razvoj i tok vojnopolitičkih događaja krajem 1943. godine odraz je, s jedne strane, snažnog brojnog i kvalitetnog porasta Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i prerastanja narodnooslobodilačkog pokreta u općenarodni rat, a s druge strane vojnopolitičke situacije u kojoj se našla Njemačka poslije iskrcavanja savezničkih trupa na Siciliji i kapitulacije Italije. Pored ta dva osnovna faktora, značajnu ulogu je imao i sve snažniji uticaj narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije u susjednim zemljama.

Mada vojnopolitički udarac, koji je Njemačka doživjela kapitulacijom Italije 8. septembra 1943. godine nije doveo do sloma njemačkog južnog i jugoistočnog fronta, on je, ipak, izazvao još snažniju plimu oslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji i Albaniji, značajno zaoštrivši teškoće i vojnopolitički položaj Njemačke na Balkanu. Poslije kapitulacije Italije njemačke trupe su na svim odlučujućim pravcima bile prisiljene da se bore sa brojno jakim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, koje su bile dobro naoružane, planski angažovane i na čijem se čelu nalazio u dvogodišnjim borbama i okršajima očeličen, vješt i sposoban starješinski kadar.

Dok su savezničke vazduhoplovne snage sa baza u Italiji pojačale svoju aktivnost protiv glavnih željezničkih raskrsnica, a lake pomorske udarne jedinice koje su operisale na Jadranu u znatnoj mjeri onemogućavale njemački pomorski saobraćaj, jedinice NOVJ, dislocirane duž komunikacija, prijetile su da potpuno ukoče i onemoguće snabdijevanje njemačkih trupa željezničkim i drumskim saobraćajem. Pored toga, kontrolišući prostrane teritorije Jugoslavije, a naročito sirovinska područja, Narodnooslobodilačka vojska je u sve većem obimu onemogućavala Njemačkoj privredno iskorištavanje Jugoslavije. A dovoljno je podsjetiti na činjenicu da je Njemačka 25% aluminijuma za svoju ratnu industriju dobivala iz boksita s teritorije Jugoslavije. Na Jugoslaviju je otpadalo 50% cjelokupnog iskopa željezne rudače, koja je s Balkana uvožena u Njemačku (godišnje preko 600.000 tona), zatim 27.000 tona metalnog cinka, oko 45.000 tona bakra, 1.700 tona antimona itd.

Kvislinške garniture u Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, a naročito u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, totalno diskreditovane u narodu, ne samo da su bile nesposobne da izvršavaju zadatke koje je pred njih postavljao njemački okupator, nego su i egzistirale zahvaljujući isključivo prisustvu njemačkih oružanih snaga. Izvjesno taktiziranje Nijemaca prvih godina okupacije, kome je bio cilj oslobođenje vlastitih snaga za Istočni front i zadatke okupacije u što većoj mjeri prebace na kvislinge, prešlo je u svoju suprotnost i postalo opterećenje i za njih same, prisiljavajući ih da uzaludno traže nova, radikalnija rješenja. Ali, politički uticaj narodnooslobodilačkog pokreta i snaga njegovih oružanih formacija onemogućavali su u zametku sve njemačke kombinacije i pokušaje stabilizacije kvislinških garnitura i njihovih upravnih aparata. Proces raspadanja i uništavanja svega onoga što je narodima Jugoslavije bilo nametnuto 1941. godine silom oružja bilo je nemoguće zaustaviti.

Zahvaljujući krupnim i uspješnim operacijama NOV u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj u mjesecima koji su prethodili kapitulaciji Italije, te snažnom porastu NOV i političkog uticaja narodnooslobodilačkog pokreta po kapitulaciji Italije i na onim područjima gdje on dotada nije bio tako masovan i jak, odražavali su se naročito teško na kvislinšku garnituru u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. O tome je komandant njemačkog 15. brdskog armijskog korpusa, u svom izvještaju Štabu vojno-upravnog komanadnta Jugoistoka za treći kvartal 1943. godine, javljao:

»Politička situacija se još više zaoštrila, ne samo političkim i vojnim položajem u Italiji i Sovjetskom Savezu, nego i porastom partizanske aktivnosti u zemlji. Čitava teritorija, s izuzetkom većih gradova, smatra se partizanskom teritorijom.

Pacifikacija Bosne i Hrvatske danas se ne može više postići **jedino vojnim mjerama.** Samo odlučnim mjerama, temeljitom političkom reformom, može se izmijeniti, u svakom pogledu katastrofalna politička, upravna i privredna situacija zemlje.

S lošom privrednom politikom i ustaškim kursom, vlada je izgubila svaku podršku ne samo pravoslavnog i muslimanskog, nego i vlastitog hrvatskog stanovništva. Stvarna vlast postoji danas još samo u pojedinim većim gradovima. **Državna vlast i državni autoritet** ne postoje više. Komunisti nesmetano ubiru porez u poljoprivrednim rejonima u obliku predaje žitarica. Oni sprovode i analfabetske tečajeve. Na svom području, koje obuhvata čitavu zapadnu i centralnu Bosnu, oni su uspostavili **vlastitu upravu narodnooslobodilačkih odbora.** Ovo su civilni odbori po gradovima i selima, koji su preuzeli općinsku i kotarsku upravu (i privredu također). Treba razlikovati **komunističke vojnopozadinske vlasti** od narodnooslobodilačkih odbora. Vojna vlast u pozadini obuhvata komande područja za jedan ili više upravnih srezova i komande mjesta u većim mjestima i važnijim punktovima. Ovi organi imaju policijske, privredne i zadatke kontrole u pozadini i sprovode regrutaciju za partizane. **Praktički, na prostranom području** postoji **danas,** kako u ravničarskim rejonima tako i u gradovima, **sovjetska država.**

Uslijed partizanske aktivnosti na privrednom planu... privreda u Bosni i Hrvatskoj u znatnoj mjeri propada... Partizani su spalili žito djelomično u klasu, a djelomično u snopovima. Vršalice su uništili, a zalihe žita evakuisali ili uništili, da bi spriječili da ono padne u ruke Nijemaca... **Najveći dio žetve ipak je u rukama partizana...**

Stanje željezničkog saobraćaja i **dalje se pogoršava** uslijed napada i pre-

pada. Miniranja i rušenja željezničkih pruga posljednjeg mjeseca, u odnosu na prethodni, **skoro su se udvostručila.** ... I **saobraćaj** na skoro svim **cestama** je ugrožen.

Vlada je potpuno podbacila. Odnosi su na **svim** područjima haotični. Prijeti opasnost da komunistički ustanički pokret definitivno preuzme vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i stvori jugoslavensku sovjetsku republiku. Njemačke snage su nedovoljne. Da bi se otklonila opasnost za Njemačku i Evropu, koja se ne može dovoljno ozbiljno sagledati, neophodno je potrebno najhitnije preuzimanje izvršne vlasti i sprovođenje temeljitih reformi na političkom, upravnom i privrednom polju. ... Potrebna je **jedna** čvrsta ruka, koja bi objedinila u sebi svu vojnu, političku i privrednu vlast, a ne duzina ili još više ustanova kao dosada.

Uspjeh se može obezbijediti samo angažovanjem dovljno jakih snaga.«[1])

U narednim mjesecima situacija je za okupatora i kvislinge postajala sve teža i Nijemci su najzad bili prisiljeni da otvoreno priznaju da je »dobrovoljna saradnja civilnog stanovništva preduslov za stvaranje i održavanje većih partizanskih jedinica«, da se »novi poredak jugoistočnog prostora, pod njemačkim rukovodstvom, sukobio sa poteškoćama kod velikog dijela stanovništva«, te da su »vješta engleska propaganda, komunistička i nacionalna ideologija i materijalne teškoće dugog rata izazvale nezadovoljstvo.«[2]) U izvještaju od 1. novembra 1943. godine Vrhovnoj komandi oružanih snaga o situaciji u Bosni i Hrvatskoj komandant njemačkih oružanih snaga na Jugoistoku, generalferdmaršal von Weichs pisao je: »Njemačke trupe drže samo uporišta duž obale i važnije ceste i željeznice. Njihove pozadnje i bočne veze stalno su ugrožene i mnogostruko isprekidane. Partizani kontrolišu i registruju sve pokrete trupa. Na prostranom području Bosne i Hrvatske njemačkih trupa uopće nema.«[3]) Drugo zborno područje NDH, koje je obuhvatalo teritoriju istočno od Moslavačke gore do Zemuna, sjeverno od Save do Drave i južno od Save tuzlanski, dobojski i banjalučki srez, izvijestilo je 28. oktobra 1943. godine da je »Situacija... ozbiljna i pogoršava se iz dana u dan. Neprijatelj svojom aktivnošću, stalnim pritiskom, neočekivanim pokretima i prepadima, ugrožava još postojeća uporišta, te privredno i vojnički značajne saobraćajne puteve. ... Njegove snage svakodnevno jačaju...«[4]) Generalfeld-

---

[1]) Gen. Kdo. Geb. A. K. Verw. Nr. 136/43 geh., H. Q., den 1. Oktober 1943, Verwaltungsbericht für die Monate Juli, August und September 1943 (Vierteljahrsbericht), an Militärsbefehlshaber Südost, Verwaltungsstab.

Dokumentacija korištena za ovaj članak nalazi se u Washingtonu (National Archiv — USA), ali kada sam je koristio nije bila mikrofilmovana (nalazila se u Alexandriji nedaleko od Washingtona) tako da mogu naznačiti samo fondove, a ti su: dokumentacija koja se odnosi na njemački 15. brdski armijski korpus i na 2. tenkovsku armiju. Za ostalu dokumentaciju uvijek sam naveo i fond i arhiv u kojem se nalazi.

Sve u tekstu podvučeno i s razmakom pisano preuzeto je iz originala, ukoliko nije izričito naznačeno da je autor podvukao.

[2]) Der Oberbefehlshaber Südost, Ia Nr. 075/43 geh. Kdos.—Chefsache, H. Q., den 1. 11. 1943, Beurteilung der Lage im Südostraum Ende Oktober 1943.

[3]) Vidi pribilješku 2.

[4]) Kroat. II. Generalkommando, Op. Nr. 872/geheim, Brod, den 28. 10. 1943, Lagebeurteilung vom 13. 10. 43 bis 28. 10. 43.

maršal von Weichs ovako ocjenjuje situaciju ustaške vlade: »Izvan Zagreba, gdje su se ustaške vlasti povukle pod zaštitu Poglavnikove tjelesne garde, i izvan dijelova zemlje koje još drže jedinice NDH, **ne postoji više nikakav** hrvatski državni autoritet... Sa hrvatskim oružanim snagama ne može se računati. One se sve više i više raspadaju. Ovo raspadanje se ne može više zadržati preduzimanjem mjera na planu organizacije i obuke. Hrvatski vojnik više ne vjeruje u hrvatsku državu. Poboljšanje se može očekivati tek onda kada se uspostavi jedan novi hrvatski državni autoritet, to jest, kada se **slomi** Titova vladavina i uspostavi, pod njemačkom zaštitom, **novi** poredak.«[5]) »Partizanski komandant Tito — nastavlja von Weichs — stvorio je unutar Nezavisne Države Hrvatske **sovjetsku državu**, koja raspolaže dobrom civilnom upravom. **Oružane snage** su procijenjene na 100.000 ljudi, a formirane su zasada u 20 divizija i 14 samostalnih brigada.«[6])

Po kapitulaciji Italije došlo je do snažnog porasta narodnooslobodilačkog pokreta i u nekim krajevima gdje je pokret Draže Mihailovića, uz podršku okupatora, privremeno bio preovladao, kao što je bio slučaj u Crnoj Gori i Srbiji. Međutim, po kapitulaciji Italije, dijelovi 2. udarnog korpusa nanijeli su odlučujuće udarce četničkim snagama i četničkoj politici u Crnoj Gori, razbili četničke jedinice i oslobodili prostrano područje Sandžaka i sjeverne Crne Gore i doveli u krizu četničku organizaciju na ovom prostoru. O tome govori izvještaj majora Perhineka, delegata četničke Vrhovne komande za Crnu Goru i Metohiju, upućen Draži Mihailoviću prvih dana novembra 1943. godine: »U Crnoj Gori smatraju Dražu Mihailovića eksponentom jugoslavenske vlade, čiji je zadatak da emigrante ponovo dovede u otadžbinu i da ponovo uspostavi staru vlast i staro stanje. Svoj opstanak u Crnoj Gori četnici zahvaljuju samo Nijemcima, koji bezobzirnim akcijama uništavaju komuniste. Ovo je žalosna konstatacija, ali istinita. Četničke jedinice pokušavaju, nastupajući u pozadini Nijemaca, da iskoriste njihovu borbu protiv komunista.«[7])

U okviru općih planova Vrhovnoga štaba NOV i PO Jugoslavije Vrhovni komandant je i poslije kapitulacije Italije izričito naglašavao odlučujući značaj Srbije. U Srbiji se »...mora riješiti pitanje uređenja Jugoslavije uopće, a londonske izbjegličke vlade i kralja posebno. Tome sada treba potčiniti sve lokalne interese.«[8])

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je, uporedo s pripremama za prenošenje težišta narodnooslobodilačkog rata na teritoriju Srbije, najhitnije vršilo i pripreme za donošenje odgovarajućih mjera na političkom planu radi obezbjeđenja dotadašnjih tekovina revolucije i njene konačne pobjede i međunarodnog priznanja.

»U vezi s događajima u svijetu i u našoj zemlji, i pokušaja jugoslavenske izbjegličke vlade i kralja da na prevaran način iskoriste sporazum u Moskvi i dođu u zemlju, potrebno je najhitnije sazvati plenum AVNOJ-a za donošenje važnih odluka« — javljao je Vrhovni štab 5. novembra Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske. — »Pošto situacija ne dozvoljava ni najmanjeg odlaganja, to predlažemo da se još do plenuma obrazuje privremena vlada, koja će

---

[5]) Vidi pribilješku 2.
[6]) Vidi pribilješku 2.
[7]) Pz. AOK 2, Ic/AO, A. H. Qu.
[8]) VII, Arhiv NOR, br. reg. 4—1, k 119/2, VŠ NOV i POJ, depeša broj 1296, upućena Glavnom štabu Hrvatske 4. 11. 1943. godine u 18,45 sati.

se za sada zvati Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije, a koju bi onda plenum samo potvrdio.«[9])

Prostrana slobodna teritorija, koja je u to vrijeme stvorena u sjevernoj Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni, trebalo je u pogodnom momentu da posluži kao baza za prenošenje težišta ratnih operacija u Srbiju. Planirani prodor jačih snaga NOVJ u Srbiju, Kosovo, Metohiju i Makedoniju, za koje Vrhovni štab, u direktivi Štabu 2. udarnog korpusa, od 6. decembra 1943. godine, navodi da »pretstavljaju velike rezervoare za mobilizaciju novih snaga, koje moramo blagovremeno prihvatiti i zatalasati«,[10]) trebalo je da: doprinese organizacionom sređivanju i jačanju postojećih i formiranju novih partizanskih jedinica u tom prostoru i rasplamsavanju narodnooslobodilačkog rata na ovim područjima; razbijanju i uništenju četnika Draže Mihailovića, koji su u Srbiji pretstavljali snažno uporište kontrarevolucionarne buržoazije u zemlji i njene izbjegličke vlade u inostranstvu; da omogući pružanje »ruke bratskom bugarskom narodu« i uspostavljanje čvršće veze i sadejstva sa albanskim partizanima.

Prema njemačkim podacima, Draža Mihailović je u ovo vrijeme raspolagao u Srbiji sa starješinskim kadrom i štabovima za 22 korpusa, a prema neprovjerenim njemačkim podacima za još 13 korpusa, ali su ovi korpusi u prosjeku imali 500—1.000 pušaka i nešto malo automatskog oružja, te s obzirom na ovo i loš starješinski kadar, nisu predstavljali ozbiljnijeg protivnika dobro naoružanim i iskusnim partizanskim brigadama i divizijama. U svim sukobima sa jedinicama NOV, prema izvještaju njemačkog Vojno-upravnog komandanta za Jugoistok, četnici su redovno trpili poraze.[11]) U svojim razmatranjima situacije, krajem oktobra 1943. godine, Nijemci polaze od ocjene da Draža Mihailović »**čeka potstrek za aktivnost izvana,** i pošto prijeti opasnost da takav potstrek u ovoj godini izostane, pokret se približava krizi. ... (podvučeno u originalu — napomena O. S.) Antikomunistički stav njegovih nižih komandanata i boraca vrlo je problematičan. Raspadanje njegovih redova pod uticajem komunista poprimilo je znatne razmjere. ... On također precjenjuje borbenu spremnost svojih trupa, kao i životnu snagu konzervativnih ideja nasuprot revolucionarnih elemenata.«[12])

Pri svemu tome Draža Mihailović i dalje naređuje svojim potčinjenim komandantima da nastave saradnju s Nijemcima u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Depešom od 9. novembra 1943. godine Nikoli Kalabiću, komandantu »Gorske garde Nj. V. Kralja Petra II«, naređuje: »Produžite rad. Dozvoljavam sve moguće prevare samo pametno i bez kompromitovanja.«[13]) Desetog novembra naređuje i Voji Lukačeviću, komandantu Komande Starog Rasa da u borbi protiv NOV sarađuje sa svima koji su spremni da prihvate tu saradnju: »Zbog toga što svu pažnju moramo obratiti na uništenje komunista, zbog toga sve pogodnosti koje nam ostali neprijatelji nude vješto i tajno iskoristiti... kad ponude tajno oružje i municiju primite je...«[14]) Pukovnik Dragoslav Pavlović, član četničke Vrhovne komande i ka-

[9]) Vojnoistorijski institut (VII), Arhiv NOR, br. reg. 4—1, k 119/2, depeša Vrhovnog štaba broj 1302, upućena 5. 11. 1943. godine GŠ Hrvatske.

[10]) VII, Arhiv NOR, br. reg. 48/1a, k 7a.

[11]) Panzerarmeeoberkommando 2 Ic/AO, A. H. Qu., den 6. 11. 43, Anlage zu Ic TM vom 6. 11. 43, Mil. Befh. Südost — 4. 11. 43.

[12]) Vidi pribilješku 2.

[13]) SSUP, Arhiv D-30-444.

[14]) SSUP, Arhiv, D-29-578.

snije komandant Komande istočne Srbije, u depeši koju je uputio Mihailoviću 15. novembra 1943. godine, javlja: »Nemački vojni krugovi iz Beograda nude razgovore sa jednim našim licem. Ne tiče ih se ko je to lice, ne traže ni njegovo ime, niti da ima kakav pismeni dokumenat. Žele potpunu diskreciju. Traže red i mir, a nude oružje, spremu i municiju. Dozvoljavaju napade na folksdojčere i Ruse emigrante. Oružje bi mogli predavati na taj način, da mi napadamo njihove jedinice i razoružavamo, pa da ih puštamo. Ovo bi imalo da zna samo jedno Vaše lice.«[15])

Poslije ovoga, Mihailović je uputio u Beograd na pregovore sa Nijemcima kapetana Mitića. O tome govori potčinjeni Dražin komandant Dušan Radović u depeši upućenoj Draži 18. novembra 1943. godine: »Kapetan Mitić, presvučen u civilno odelo, viđen je u Užicu sa Nemcima. Posle u jednom nemačkom automobilu otišao kako kažu u Beograd kamo ga Vi šaljete radi hvatanja neke veze i sporazuma. Ova se vešt širi naglo.«[16])

Na drugoj strani Nijemci su otvoreno priznavali da je **»uticaj komunizma u Srbiji u porastu«**, da »organizacioni nedostaci, prije svega nepostojanje krupnijih vojnih formacija, još onemogućavaju veći uticaj i posljedice«, ali da su i u ovom pogledu, »prema sigurnom izvoru«,[17]) »mjere pomoći u toku«, da su »sve češća i sve žešća krvava obračunavanja između pristalica Mihailovića i partizana, naročito u srednjoj i istočnoj Srbiji«, te da »Mihailović zbog toga već traži **vezu** sa njemačkim komandama, da bi se spasio ispred komunističkih snaga.«[18]) I Vojno-upravni komandant Jugoistoka izvještava u novembru 1943. godine da »pod pritiskom sve jačeg ugrožavanja Srbije sa strane crvenih, počinje ubrzano prikupljanje svih nacionalističkih elemenata s osloncem na okupacione vlasti. Mihailovićev pokret ... koncentriše snage za borbu protiv komunista. U jugozapadnoj Srbiji opći zajednički cilj već je doveo i do formalnog sporazuma da se jednoj većoj Mihailovićevoj vojnoj formaciji za jugozapadnu Srbiju i Crnu Goru obezbijedi pozadina i pomoć u borbi protiv komunista, kao i da se razmijene oficiri za vezu.«[19]) Nikola Kalabić je sklopio 27. novembra 1943. godine sporazum sa Nijemcima, s kojim se obavezao na zajedničke operacije pod njemačkom komandom protiv NOV, kao i na to da će hapsiti i predavati njemačkoj policiji sva lica sumnjiva za pripadnost narodnooslobodilačkom pokretu. Za uzvrat Nijemci su se obavezali da će snabdijevati četničke jedinice municijom.[20])

---

[15]) SSUP, Arhiv, D-XXXIX-10958.

[16]) SSUP, Arhiv, S-X-49.

[17]) U originalu »sichere Quelle«. Ovo je oznaka za informacije koje potiču iz dešifrovanih depeša Vrhovnoga štaba i drugih štabova Narodnooslobodilačke vojske. Ova informacija se odnosi na naredbu Vrhovnoga štaba Glavnom štabu Srbije o formiranju divizija u Srbiji.

[18]) Vidi pribilješku 2.

Veze Draže Mihailovića sa Nijemcima potječu još iz 1941. godine, kada je on uspostavio sa njima vezu i 13/14. novembra sastao se u Divcima, kod Valjeva, s predstavnicima generala Böhme-a, zapovjednika i komandujućeg generala u Srbiji, od kojih je tražio municiju za borbu protiv partizana. Krajem 1943. godine Draža ponovo »traži *vezu*« radi dogovora o zajedničkoj borbi protiv NOVJ u novonastaloj situaciji, što ne znači da je između ova dva datuma bio bez te veze.

[19]) Militärbegehlshaber Südost, Abt. Ia Nr. 1778/43 geh., H. Qu., den 22. 11. 1943. Lagebricht für den Betehlsbereich Serbien für die Zeit vom 16. 10. — 15. 11. 1943.

[20]) Abkommen zwischen Militärbefehlshaber Südost, vertreten durch Rittmeister Fürst Wrede, und dem Četnikverband des Hptm. Nikola Kalabić unter Zustimmung des Oberst Jevrem Simić, Inspekteur der DM-Četniks, vertreten durch Oblt. Mijatović, Belgrad, den 27. November 1943.

Kad su se Šibenska i Trogirska brigada 4. operativne zone NOV Hrvatske, krajem septembra 1943. godine, prebacile na Brač (na Pelješcu se u to vrijeme nalazio Južnodalmatinski partizanski odred), a 4. krajiška i 9. dalmatinska divizija, te 3. krajiška i Splitska brigada na Dinaru, odakle su izvršile pokret, napale i zauzele Livno i Duvno i zatim jačim snagama nastavile da vrše pritisak na neprijateljske snage duž komunikacije Livno—Travnik, Nijemci su to ocijenili kao pokušaj Vrhovnoga štaba da obezbijedi vezu sa obalom radi snabdijevanja jedinica NOVJ sa strane saveznika. S obzirom na to, te činjenicu da su dešifriranjem depeša Vrhovnog štaba saznali da operacijama NOV, koje su se u to vrijeme odvijale u Bosni, »Tito lično rukovodi«, što je, po njemačkom shvatanju, samo ukazivalo »na značaj koji im Tito pridaje«, te da se »vjerovatno radi« o namjeri Vrhovnoga štaba da težište operacija prenese na teritoriju Srbije i tamo zada odlučujući udarac Mihailovićevim četnicima i Nedićevim vojnim formacijama, njemačka komanda je izvukla zaključak da »sada glavna opasnost prijeti iz Hrvatske«, da je »Tito najopasniji protivnik« i da »crvene snage namjeravaju da preko Drine prodru u Srbiju« i tako prenesu težište operacija na onaj dio Balkana koji je vojnostrateški predstavljao za Njemačku najosjetljiviji prostor.[21])

Nijemci su se posebno plašili eventualnog usklađivanja operacija albanskih i grčkih partizanskih snaga sa jugoslavenskim pod Titovom komandom. **»Moramo računati sa stavljanjem svih komunističkih snaga pod Titovu komandu.** Postoje znaci za ovakav razvoj.[22]) S tim dobijaju i snage u Grčkoj veći značaj ... U vezi s ovim nastupanje komunističkih snaga u **Grčkoj** i **Albaniji** zaslužuje pojačanu pažnju. ... Tako dugo dok one dejstvuju bez međusobne veze i bez veze sa Titom, mogu im se suprotstavljati, aktivno vođenom odbranom, teritorijalne posadne trupe. Obuhvati li ih Tito, predstavljaće one pojačanje opće boljševičke opasnosti na Jugoistoku«,[23]) na kojem su već i onako bile ozbiljno ugrožene njemačke pozicije, i za koje je i generalfeldmaršal von Weichs javljao: »**Moramo priznati da se neprijatelj na Balkanu učvrstio**« i da ga »**moramo** potući prije nego što budemo prisiljeni da glavninu trupa povučemo za odbranu obale.«[24]) Osim pojačanog dejstva avijacije i eventualnih akcija komandosa, Nijemci nisu u ovo vrijeme računali na veće angažovanje saveznika na Balkanu. »Ako moskovski razgovori, ili neočekivani uspjesi neprijatelja u južnoj Italiji, ne dovedu do potpuno novih odluka, operaciju protiv jugoistočnog prostora treba očekivati tek u proljeće 1944. godine«[25]) — bio je zaključak njemačke komande, iz kojega se nametao i slijedeći: »Ovo vrijeme se mora iskoristiti za izgradnju odbrambenog pojasa na obali i za raščišćavanje unutrašnje situacije.«[26]) »Ne uspijemo li narednih mjeseci da odlučujuće oslabimo snage koje Titu obezbjeđuju vlast na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske, koja je u raspadanju, doći će do organizacionog jedinstva svih komunističkih ustanika na čitavoj teritoriji Jugoistoka, i biće neizvodljiva odbrana jadranske obale protiv velikog napada koji očekujemo.«[27])

---

[21]) Vidi pribilješku 2.
[22]) Nijemci su ovakav zaključak izveli na osnovu nekih depeša Vrhovnoga štaba, koje su dešifrirali.
[23]) Vidi pribilješku 2.
[24]) Vidi pribilješku 2.
[25]) Vidi pribilješku 2.
[26]) Vidi pribilješku 2.
[27]) Vidi pribilješku 2.

»U narednim zimskim mjesecima **ne radi se** više o opstanku Hrvatske, Crne Gore i Albanije, **nego o stvaranju ili uništenju boljševičkog ratnog poprišta na čitavom Jugoistoku, neposredno na granicama Reicha.** Ishodište ove **odlučujuće ratne** opasnosti, a samim tim i polazna tačka neophodnih protivmjera, bila je i ostaje NDH. Opasnost se više ne može savladati **samo** političkim sredstvima. **Samo** vojne mjere — nesprovodive su sa **sadašnjim** snagama. One dovode samo do prolaznog i ograničenog olakšanja. Jedini spas je u povezanosti **vojnih i političkih mjera** i to u formi direktnog njemačkog angažovanja u vladanju Hrvatskom. Ne iskoristi li se ova mogućnost u toku zime 43/44, tada u proljeće 1944. neće postojati ni obalski front spreman za odbranu, ni pozadina koja će omogućavati snabdijevanje obalskog fronta i privođenje pojačanja. ... Za takvo njemačko angažovanje potrebne su odlučne i radikalne političke mjere, s ciljem da se stvori **nova državna tvorevina.**[28]) Možda bi se ona (ta nova država — napomena O. S.) još mogla stvoriti u obliku njemačkog kontrolnog sistema. Ali, preduslov za to je uništenje Titovih snaga sa dovoljnim vlastitim vojnim snagama i **potpuno** zaposjedanje čitave zemlje s njemačkim trupama. Čišćenje kojem ne slijedi trajno zaposjedanje, nije osnova za potrebni krajnji uspjeh.«[29])

Na vanredno tešku situaciju u koju je došao kvislinški upravni aparat u tzv. NDH, a s njim i njemačke okupacione trupe, Vrhovna komanda njemačke oružane sile ukazala je i Ribbentropovom Ministarstvu inostranih poslova, tražeći istovremeno od komandanta oružane sile ua Jugoistoku i njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj Edmunda Glaise-Horstenaua mišljenje da li je bolje zavesti vanredno vojno stanje na čitavoj teritoriji NDH ili pojačati napore na izgradnji i jačanju Pavelićevih oružanih snaga, te da li bi postojeće njemačke oružane snage mogle obezbijediti sprovođenje planiranih mjera s izgledom na uspjeh.[30])

Generalfeldmaršal von Weichs je 22. oktobra zamolio Horstenaua da mu najhitnije dostavi svoje mišljenje u vezi sa zahtjevom Vrhovne komande.[31]) Glaise-Horstenau je o ovom pitanju razgovarao 23. oktobra 1943. godine i sa generallajtnantom Hermanom Förtsch, načelnikom Štaba grupe armija F.[32]) Glaise-Horstenau je bio protiv zavođenja vanrednog stanja, predloživši da se Hrvatska, Bosna i Hercegovina formalno i nadalje zadrže u okviru NDH, ali da se NDH stavi »pod njemačko starateljstvo«, a u Hrvatsku da se uputi jedan njemački general koji će, kao »opunomoćenik Reicha za Hrvatsku« preuzeti komandu nad svim njemačkim političkim, policijskim i civilnim ustanovama, te kao »teritorijalni komandant Hrvatske« kontrolisati vladu NDH, s tim da se Pavelićeva vlada raspusti i formira nova na, što je moguće široj, osnovi, a sam Pavelić da se odmah povuče u Njemačku »na liječenje«.[33]) Međutim, ovaj plan se nije mogao realizovati bez prebacivanja novih njemačkih divizija na teritoriju Hrvatske, Bosne i Hercegovine. I Förtsch i

[28]) Pod »novom državnom tvorevinom« Nijemci misle na stvaranje nove organizacije vlasti na teritoriji NDH, koja bi obezbijedila neposredniji njemački uticaj, pri čemu su neki njemački funkcioneri bili mišljenja da bi status NDH trebalo riješiti slično statusu Bosne i Hercegovine poslije aneksije.

[29]) Vidi pribilješku 2.

[30]) OKW/WFSt. Qu. 2. (S) Nr. 006252/43 geh. Kdos. vom 22. 10. 43, Politische Zustände in Kroatien.

[31]) OB SO Ia Nr. 3223/43 geh. vom 22. 10. 1943.

[32]) Gespräch Förtsch — Glaise-Horstenau, Notiz, 23. 10. 1943.

[33]) Deutscher Bevollmächtigther General in Kroatien, Abt. IIa/Pol. Nr. 0233/43 geh. Kdos., vom 26. 10. 1943.

Glaise-Horstenau su bili mišljenja da se s pojačanjem od tri divizije ne bi mogla obezbijediti ni okupacija ovih teritorija, a kamoli uništenje snaga NOVJ. Situacija na Istočnom frontu, međutim, ne samo da nije dozvoljavala prebacivanje novih njemačkih snaga u Jugoslaviju, nego je prisiljavala njemačku Vrhovnu komandu da i postojeće slabi, izvlačenjem pojedinih jedinica i njihovim prebacivanjem na Istok. Zbog takve situacije nije bilo drugog izbora do podržavati one političke grupe i snage u Jugoslaviji na koje se jedino i moglo oslanjati. U slučaju NDH bili su to ustaše i njihove vojne formacije. Druga alternativa nije postojala. Stoga su i kombinacije s uklanjanjem Pavelića otpale i Njemačka je nastavila s pružanjem pomoći ustaškom režimu, stavljajući sve Pavelićeve vojne formacije pod svoju neposrednu komandu. Na ovom planu došlo je i do posjete Pavelićevog ministra i komandanta oružanih snaga generala Navratila Hitleru i Keitelu od 21. do 24. novembra 1943. godine.

U razgovoru sa Hitlerom i Keitelom general Navratil je pokušavao »da dobije pod svoju vojnu komandu ma i najmanje dijelove hrvatskih oružanih snaga«, podvlačeći da bi to imalo »odlučujući značaj« za učvršćenje Pavelićevih »oružanih snaga a s tim i države.«[34]) Hitler, međutim, nije bio voljan da razgovara o ovoj temi. O njegovim brigama i preokupacijama u vezi sa Jugoslavijom, Navratil je u svom dnevniku napravio slijedeću zabilješku: »Hitler je pokazivao veliku brigu za saobraćajne linije koje preko područja Hrvatske vode za Grčku. Naročito je naglasio da su sve njemačke trupe, koje sada brane Balkan, upućene na ove saobraćajne linije. Stoga iste moramo pod svaku cijenu držati otvorenim. 'Partizansko pitanje' i 'partizanski problem' svakako su ozbiljni i zabrinjavajući. Za operaciju u prostoru Sarajeva,[35]) koja se sada priprema, moramo, štaviše, da uzmemo u obzir i snage iz Crne Gore, Grčke i Albanije i da ih privučemo. Führer je zatim rekao da je vidio Titovu fotografiju u novinama, primijetivši da je on 'izvanredno markantna ličnost! Na svom terenu, ma šta bilo, Tito drži inicijativu u svojim rukama'.«[36])

Planiranje operacija protiv Narodnooslobodilačke vojske

Hitler je još 29. oktobra 1943. godine izdao posebnu naredbu o »Jedinstvenom vođenju borbe protiv komunizma na Jugoistoku«,[37]) a za vođenje političke protivakcije zadužio je Hermanna Neubachera, specijalnog opunomoćenika Ministarstva vanjskih poslova za Jugoistok, koji je trebao, u tijesnoj saradnji sa njemačkim komandantom oružane sile na Jugoistoku i Vojno-upravnim komandantom Jugoistoka, da »politički organizuje nacionalne antikomunističke snage u pojedinim zemljama Jugoistoka i politički usmjerava njihovo učešće u borbi protiv komunističkih snaga.«[38]) Neubacher je dobio

---

[34]) Amt Ausland/Abwehr, Ag. Ausland Nr. 1596/43 geh. II B, 26. 11. 1943, Niederschrift über Besuch des kroatischen Kriegsministers General Navratil, bei Chef OKW am 21—24. 11. 1943.

[35]) Odnosi se na operaciju »Kugelblitz«.

[36]) Vidi pribilješku 34.

[37]) Attacheabteilung (H. Qu.), H. Qu. Nr. 1834/43 geh. Kdos., 8. 11. 43, Anordnung des Führers, Betr.: Die einheitliche Führung des Kampfes gegen den Kommunismus im Südosten, Führerhauptquartier, den 29. Oktober 1943.

[38]) Der Oberbefehlshaber Südost (O. Kdo. H. Gr. F) Ia Nr. 080/43 geh. Kdos., vom. 3. 11. 1943.

neograničenu vlast i u pogledu određivanja i sprovođenja osnovne linije privredne politike na Balkanu, usmjeravajući je i iskorištavajući, naročito s obzirom na ishranu stanovništva, u okvirima borbe protiv narodnooslobodilačkih pokreta.[39]) On je, s druge strane, nastojao da za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta i Narodnooslobodilačke vojske stvori zajednički front svih jugoslavenskih »antikomunističkih snaga« koje su na to bile spremne. Da bi ojačao položaj Nedićeve vlade, koja je po njegovoj koncepciji trebalo da bude nosilac objedinjavanja svih protivnika narodnooslobodilačkog pokreta, Neubacher je pokušavao da ostvari federaciju u koju bi, pored Srbije, ušla još i Crna Gora i Sandžak. Mada, s obzirom na zvaničan stav Njemačke prema ustaškoj NDH, nije mogao praviti kombinacije koje ne bi bile u skladu sa spoljnopolitičkom linijom Njemačke prema NDH, Neubacher je održavao vezu sa četničkim pokretom u Hercegovini, čiji je politički predstavnik Todor Perović dolazio u Beograd na razgovore s Rudijem Störkerom, Neubacherovim povjerenikom za veze s četnicima.

Načelnik njemačke vrhovne komande oružane sile generalfeldmaršal Keitel upozorio je posebnim naređenjem od 3. novembra 1943. godine komandanta oružane sile na Jugoistoku, Vojno-upravnog komandanta Jugoistoka i komandanta 2. oklopne armije na tačno izvršavanje Hitlerovog naređenja i na odgovornost koja iz toga proizilazi.[40])

U okviru vojnih operacija na teritoriji Jugoslavije, von Weichs je planirao okončavanje borbi sa 13. (južnodalmatinskom) i 1. dalmatinskom brigadom za Pelješac, koje su bile u toku, a u produžetku ove operacije, planirao je zauzimanje i čišćenje Korčule, potom zauzimanje i čišćenje ostalih jadranskih otoka, na koje je Štab 8. korpusa u toku 16. novembra i narednih dana prebacio 1. brigadu 9. divizije (po povlačenju sa Pelješca) i 11. brigadu 26. divizije (jedan bataljon na Vis, ostale na Hvar), 12. brigadu 26. divizije (na Brač i Šoltu) i 13. brigadu 26. divizije (na Korčulu i Mljet — po povlačenju sa Pelješca). Izvođenje operacije za zaposjedanje otoka von Weichs je planirao tek po dolasku 2. i 3. odreda obalskih lovaca divizije »Brandenburg« iz Njemačke i pošto 264. pješadijska divizija stigne iz Belgije u Hrvatsku i smijeni 114. lovačku diviziju u obalskom području.

Uporedo s operacijama na obali, Weichs je namjeravao da i u ostalim područjima prede **»u borbu protiv Tita** u velikom stilu, angažovanjem svih raspoloživih rezervi.«[41]) Prva iz serije operacija »velikog stila« trebalo je da bude operacija »Kugelblitz« (Loptasta munja) protiv 2. i 3. korpusa NOVJ na prostoru istočne Bosne i Sandžaka, s ciljem da se ove snage razbiju i unište i onemogući njihov prodor u Srbiju, povezivanje i sadejstva sa NOV Albanije; s operacijom »Adler« (Orao) planirao je zaposjedanje obalskog područja Senj—Karlobag, uz istovremeno uništenje snaga NOV na ovom i na području istočno odavde do linije Gospić—Ogulin.[42]) Pored ovih, planirane su još 2—3 operacije, s ciljem da se unište snage NOVJ sjeverno od Save, te operacija čiji je cilj bio da se odbace snage NOVJ od komunikacije Split—Livno—Travnik, ili da se ona bar zatvori i onemogući NOVJ da se njome koristi za snabdijevanje. Ali, osnovni problem s kojim se Weichs pri tom

---

[39]) Vidi pribilješku 37.
[40]) Vidi pribilješku 38.
[41]) Vidi pribilješku 2.
[42]) Vidi pribilješku 2.

stalno sukobljavao bio je nedostatak trupa, neophodnih za uspješniju borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Stoga je tražio od Vrhovne komande oružane sile da do proljeća ne povlači 3. SS-oklopni korpus iz Jugoslavije, ili, u slučaju njegovog povlačenja, da uputi odgovarajuću zamjenu; da što prije uputi zamjenu za 1. oklopnu diviziju, koja je već bila povučena; da se po okončanju operacija u Sloveniji prebaci i njemu potčini 162. turkestanska divizija, kao i da se ubrza upućivanje 901. oklopnog grenadirskog školskog puka iz Italije; i na kraju, da se u Jugoslaviju prebace »najmanje tri divizije radi zaposjedanja očišćenog područja«, jer se »već sada može predvidjeti da, unatoč krajnjih naprezanja trupa i iscrpljivanja svih sredstava, uspjeh neće biti potpun ako ne dođe do privođenja novih snaga, koje će omogućiti okupaciju očišćenih područja.«[43])

Međutim, ne samo da nije došlo do prebacivanja novih snaga na jugoslavensku teritoriju nego je naređeno da 3. SS-oklopni korpus sa prištapskim jedinicama i SS-oklopnom divizijom »Nordland«, čije je povlačenje bilo planirano za kraj novembra, »odmah počne s prebacivanjem na Istok.«[44]) Uzaludna su bila sva ubjeđivanja da ove trupe nisu »još potpuno obučene«, da im »nedostaju oficiri i podoficiri za teško oružje«, da nedostaje »starješinski kadar i ljudstvo«, da je »nedovoljna oprema«, da »skoro potpuno manjka teško oruđe«, da su trupe »nesposobne za akciju«[45]) itd. Vrhovna komanda je ostajala pri svom zahtjevu da ove snage moraju napustiti Jugoslaviju najkasnije 10. novembra, dozvolivši da se ovaj termin može pomjeriti jedino u slučaju ako do tada ne stignu neophodno potrebna oruđa.[46]) »Divizija 'Nordland' je nepokretna. Ona je upotrebljiva za zadatke obezbjeđivanja i zaštite objekata, ali je nesposobna za borbu. Ubacivanje divizije u borbu dovešće do njenog sloma i neizbježnih velikih gubitaka u ljudstvu i materijalu. Smatram da je borbeno angažovanje divizije u sadašnjem momentu prosto nemoguće. Ovakva kakva je, ona može preuzeti povećane zadatke obezbjeđenja i eventualno osloboditi za borbu na Istoku neke druge sposobnije jedinice« — javljao je komandant 3. SS-oklopnog korpusa, SS-general Steiner.[47]) Moleći Štab 2. oklopne armije da ovaj njegov dopis proslijedi Vrhovnoj komandi oružane sile, jer to »smatra svojom dužnošću«, on ponovo podvlači da mu je bilo »naprosto nemoguće da za četiri mjeseca postojeći korpus, koji se sastoji od neznatnog broja starješinskog kadra i 40% germanskih dobrovoljaca, pretvori u veliku borbenu jedinicu, obuči je i osposobi za borbene zadatke.«[48]) U tom pogledu intervenisao je i komandant oružane sile na Jugoistoku von Weichs 3. novembra 1943. godine kod Vrhovne komande: »Rukovodeći borbom protiv partizana na politički izvanredno značajnom području Zagreba, te sjeverno i južno od njega, Štab 3. SS-oklopnog korpusa je dosada bio u potpunosti iskorišten... Zadatak 3. SS-oklopnog korpusa sada mora da preuzme 15. brdski armijski korpus, koji se, između ostaloga, spremao da prebaci svoje komandno mjesto u Bihać; 15. brdski korpus je orijentisan i mora

[43]) Vidi pribilješku 2.
[44]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia/Id Nr. 1113/43 geh. vom 2. 11. 43.
OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3562/43 geh. Kdos. vom 8. 11. 43.
[45]) Pz. AOK 2 Ia/Id Nr. 1493/43 geh. vom 4. 11. 1943.
[46]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3580/43 geh. Kdos vom 8. 11. 43.
[47]) Gen. Kdo. III. (germ.) SS-Panzer Korps Ia Tg. Nr. 172/43 geh. Kdos., H. Qu., 10. 11. 43.
[48]) Generalkommando III. (germ.) SS-Panzer Korps Ia Tgb. Nr. 942/43. geh., 10. 11. 1943 — 23,15 Uhr.

biti orijentisan preba obali. U najskorije vrijeme biće mu povjereno vođenje operacije »Adler«. On zbog toga, vjerovatno, neće moći, s potrebnom temeljitošću i energijom, da istovremeno vodi borbu protiv partizana i na području Zagreba i na području Banjaluke. Komandant Jugoistoka stoga moli da se za dosadašnje komandno područje 3. SS-oklopnog korpusa (teritorija južno i jugozapadno od Zagreba, Banija, Kordun i Gorski Kotar — napomena O. S.) dovede neka nova korpusna komanda.«[49])

No, sve ovo nije pomoglo. Situacija na Istočnom frontu iziskivala je dovođenje novih snaga i Hitlerova naredba u tom pogledu nije se mogla izmijeniti. Pomjeren je samo termin za kraće vrijeme, zbog potrebe da se ove jedinice snabdiju neophodno potrebnom motorizacijom i oruđima. Trebalo je da korpus, po Hitlerovoj naredbi, počne s prebacivanjem iz Zagreba najkasnije 24. novembra, s tim da motorna vozila i oruđa, namijenjena korpusu, ukoliko ne stignu pravovremeno u Zagreb, budu naknadno upućena direktno na Istočni front, tamo gdje će se korpus nalaziti.[50]) Armijski organi u Zagrebu bili su zaduženi da kontrolišu provođenje ove naredbe.[51]) Slično naređenje stiglo je i 14. policijskom puku. Raspoložive snage u Jugoslaviji na taj način su smanjivane, gotovo redovno i prije prvobitno planiranog roka, a predviđene nove nisu stizale, ili je rok njihovog dolaska pomjeran za kasnije. To je naročito vrijedjelo za dijelove jedinica koji su trebalo da stignu radi formiranja 277. i 367. pješadijske divizije na području Hrvatske. Zbog neočekivanog prevremenog povlačenja 3. SS-oklopnog korpusa, urgirao je von Weichs kod Štaba armijske grupe B i kod Vrhovne komande da se na vrijeme uputi u Jugoslaviju 71. pješadijska divizija i 901. oklopni grenadirski školski puk, moleći istovremeno da se hitno, po mogućnosti odmah, upute 3. bataljon 211. grenadirskog puka i 3. bataljon 71. pješadijskog puka, koji su bili predviđeni za ulazak u sastav 277. i 367. pješadijske divizije, koje je trebalo formirati.[52])

Na ponovne zahtjeve komandanta 2. oklopne armije generala Rendulića da se pojačaju trupe na teritoriji Hrvatske, von Weichs ga je obavijestio da je »na osnovu opće situacije bezizgledan zahtjev za dovođenje jedne oklopne ili oklopne grenadirske divizije«, da je »ponovno predložio da se za prostor Zagreba uputi nova korpusna komanda«, ali da »treba računati s odbijanjem prijedloga.«[53])

Zbog povlačenja Štaba 3. SS-oklopnog korpusa sa prištapskim jedinicama i divizijom »Nordland« trebalo je prostor Bosanskog Novog, Kostajnice, Siska, Zaboka, Zagreba i Ogulina neodložno zaposjesti drugim snagama, »da bi se spriječile dalekosežne političke posljedice, do kojih bi došlo, ako bi partizani, koji su na to spremni, zaposjeli ova važna mjesta.«[54]) Prostor Zagreba, Karlovca i Ogulina obezbjeđivale su preostale jedinice 3. SS-oklopnog korpusa, ali s obzirom na to da su one bile slabe i da su držale samo pojedina uporišta, a međuprostor je bio nedovoljno obezbijeđen i kontrolisan, to

---

[49]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F.) Ia Nr. 3619/43 geh. Kdos., v. 10. 11. 43.
[50]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3774/43 geh. vom 22. 11. 43.
Pz. AOK 2 Ia Nr. 1946/43 geh. vom 22. 11. 43.
[51]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3780/43 geh. v. 22. 11. 43.
[52]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3562/43 gKdos. vom 8. 11. 43.
[53]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3572/43 g. Kdos. v. 9. 11. 1943.
[54]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 083/43 g. Kdos. Chefs. v. 9. 11. 43.

se njihovo pojačanje najozbiljnije postavljalo.[55]) Štab 69. rezervnog korpusa molio je Štab 2. oklopne armije u vezi s tim da se u Zagreb što prije prebaci 1. bataljon 524. grenadirskog puka 100. lovačke divizije iz rejona Raške.[56]) Međutim, uz najbolju volju Armije ovaj bataljon prije početka decembra nije mogao stići u Zagreb.[57]) Stoga je i bilo planirano da obezbjeđenje ovog prostora preuzme 71. pješadijska divizija, s čijim je dolaskom von Weichs računao već krajem novembra. Međutim, i njen dolazak je kasnije otpao, jer je situacija iziskivala da ona, u sastavu 2. SS-oklopnog korpusa, ostane na sektoru Istre.[58]) Umjesto nje, određena je 371. pješadijska divizija,[59]) ali je zakasnilo njeno prebacivanje iz Italije, pošto je zakasnila i 3. SS-oklopna divizija, koja je trebalo da nju smijeni. Dolazak glavnine 367. pješadijske divizije u Jugoslaviju očekivan je tek početkom decembra.[60]) Von Weichs je stoga bio prisiljen da iz Slavonije prebaci na prostor Kostajnice i Zagreba 1. kozačku konjičku diviziju, bez jedne brigade, kao i da povuče dijelove 524. grenadirskog puka iz sjeverne Crne Gore, prije nego što je to namjeravao. I borbe na Pelješcu »već dosada iziskuju bitno više vremena i veće snage nego što je predviđeno« — konstatovao je Weichs u izvještaju od 9. novembra 1943. godine.[61]) Stoga je odlučio da po čišćenju Pelješca, s jačim dijelovima SS-divizije »Prinz Eugen« i sa 118. lovačkom divizijom očisti ostrva Korčulu, Hvar, Brač i Vis, kao i obalsko područje Omiš—Slano, ali s obzirom na »odlučujući značaj ovog prostora za partizane, kao i za vlastito snabdijevanje«, on je odlučio da ga tako temeljito očisti, da bi ga po okončanju operacije mogao obezbjeđivati samo sa 181. i 264. pješadijskom dizicijom.[62])

U međuvremenu partizani su ovladali prostorom Tetovo, Debar, Struga i trebalo ih je odavde potisnuti, te zaposjesti i ovo područje. To je iziskivalo opet nepredviđeno angažovanje snaga, među kojima i 1. bataljona 524. puka, koji je već bio predviđen za upotrebu u rejonu Zagreba. S druge strane, »pojačana koncentracija partizanskih snaga u istočnoj Bosni, živo izviđanje u prostoru južno i jugoistočno od Užica, te obavještenja iz 'sigurnih izvora', koja su potvrđivala namjeru komunista da izvrše odlučan prodor u pravcu južne Srbije« — predstavljali su naročito veliku opasnost za Nijemce, pošto nisu raspolagali potrebnim snagama da joj se suprotstave. U prvoj dekadi novembra 1943. godine Weichs je raspolagao samo sa »92. motorizovanim grenadirskim pukom, dijelovima bugarskog okupacionog korpusa i borbenom grupom 369. legionarske divizije. S dijelovima 118. lovačke divizije mogao je računati tek oko 20. novembra, a ostatkom ove divizije i glavninom 7. SS-brdske dobrovoljačke divizije »Prinz Eugen« tek desetak dana po okončanju operacija na obali, a s 901. oklopnim grenadirskim školskim pukom i 2. pukom Brandenburg (bez jednog bataljona) krajem novembra. Trebalo je, dakle, bar par nedelja da bi se mogla preduzeti odlučna operacija. A time Tito dobija dovoljno vremena da bi sam dejstvovao« — zaključio je von

[55]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3308/43 gKdos. vom 26. 10. 43. Pz. AOK 2, Ia Nr. 428/43 geh. Kdos. vom 27 10. 43.
[56]) Gen. Kdo. LXIX. Res. Korps Ia Nr. 3042/4060/43 geh. v. 22. 11. 43.
[57]) Pz. AOK 2 Ia Nr. 1971/43 geh. vom 23. 11. 1943.
[58]) Pz. AOK 2 Ia Nr. 710/43 geh. Kdos. vom 27. 11. 43, Kräfte H. Gr. Bauf Inseln vor norddalmatinischer Küste.
[59]) OB Südost (Okdo. H. Gr. F) Ia Nr. 3662/43 geh. Kdos. v. 19. 11. 43.
[60]) Vidi pribilješku 54.
[61]) Vidi pribilješku 54.
[62]) Vidi pribilješku 54.

Weichs. »Čišćenje istočne Bosne je načelno najvažnija borbena radnja nastupajuće zime, od odlučujućeg značaja u slučaju uspjeha, ali isto tako od nepredvidivih posljedica za vojni i politički razvoj na Jugoistoku, ako pretrpi neuspjeh. Zaposjedne li Tito dalja područja Crne Gore i Srbije, moraćemo kasnije sprovesti operaciju sličnu operaciji 'Schwarz' (Četvrta neprijateljska ofanziva — napomena O. S.) ... koja će tada iziskivati daleko veće snage nego što su sada predviđene.« Da bi »brzo iskoristio povoljnu situaciju« von Weichs je tražio saglasnost Vrhovne komande da za operaciju »Kugelblitz« angažuje s južnog pravca 1. brdsku diviziju, uz obrazloženje da »vjeruje da može preuzeti odgovornost za privremeno razgolićenje prostora Janjine i Tetova, pošto nema znakova za neprijateljske desantne namjere na zapadnoj obali Grčke ili u Albaniji, a prve bataljone koji stignu sa Istoka, dodijeliće Armijskoj grupi E.«[63])

U Štabu njemačkog komandanta oružane sile na Jugoistoku održano je 19. novembra 1943. godine komandantsko savjetovanje pod rukovodstvom von Weichsa, na kojem je razmatrana situacija u sredozemnom bazenu i posebno u Jugoslaviji. Tada je zaključeno, na osnovu raspoloživih podataka, da će Vrhovni štab NOVJ vjerovatno ubrzo usmjeriti jače snage prema Srbiji, u prostor Ivanjica, Čačak, Užice, s namjerom da tu razbije snage Draže Mihailovića i stvori operacijsku osnovu radi ukazivanja pomoći partizanima u Srbiji, radi intenziviranja i proširenja ustanka. Zbog toga je na savjetovanju utanačen plan operacije »Kugelblitz«, koji je predviđao da se brzom koncentracijom jakih snaga opkole jedinice NOVJ u istočnoj Bosni i Sandžaku i unište. Za operaciju su bile predviđene: 1. brdska divizija, 2. puk »Brandenburg«, 2. i 3. bataljon 524. puka 297. pješadijske divizije, jedna motorizovana teška baterija 2. oklopne armije, jedan vod oklopnih vozila 12. tenkovske čete za specijalnu upotrebu Vojno-upravnog komandanta Jugoistoka, legija Krämpler u prostoru Sjenice, borbena grupa 187. rezervne divizije (štab puka sa tri bataljona), 901. motorizovani grenadirski školski puk, ojačana 24. bugarska divizija 1. bugarskog okupacionog korpusa, kao i druge snage Vojno-upravnog komandanta Jugoistoka za obezbjeđenje granice prema Bosni,[64]) zatim 7. SS-divizija »Prinz Eugen«, borbena grupa 369. legionarske divizije, 92. motorizovani grenadirski puk, 1. rezervni lovački puk i neke NDH jedinice. Orijentacioni datum za početak operacije fiksiran je za 27. novembar i odmah se pristupilo pripremama. Međutim, operacija je počela 3. decembra 1943. godine.[65])

Po odlasku 3. SS-oklopnog korpusa[66]) trebalo je da se Štab 367. pješadijske divizije prebaci sa jedinicama za vezu, jednim pješadijskim bataljonom i trupama za snabdijevanje u Zagreb i okolicu, na dotadašnji smještajni prostor 3. SS-oklopnog korpusa i da preuzme zadatke obezbjeđenja Zagreba

---

[63]) Vidi pribilješku 54.

[64]) Pod komandom Vojno-upravnog komandanta Jugoistoka, pored navedenih jedinica, nalazili su se još i: 1. i 2. SS-oklopni policijski puk, dva policijska dobrovoljačka puka, 5. njemački policijski puk za osiguranje komunikacija, 696. bataljon motorizovane poljske žandarmerije, šest landesšicenbataljona, Ruski zaštitni korpus, Srpski dobrovoljački korpus, Srpska državna straža, Srpska granična straža itd.

[65]) Protokoll über die Besprechung für das Unternehmen »Kugelblitz« am 19. 11. 1943. vom 10,30 bis 12,40 Uhr.

[66]) Štab 3. SS-oklopnog korpusa povučen je sa komandnog područja 2. oklopne armije 26. novembra 1943. godine.

Pz. AOK 2, KTB Nr. 4.

i okolice.[67]) Prva kozačka konjička divizija je 16. novembra 1943. godine uputila 2. brigadu na obezbjeđenje željezničke pruge Brod—Derventa—Doboj,[68]) a s ostalim snagama trebalo je da preuzme položaje divizije »Nordland«[69]) i zbog toga je 10. novembra uputila u Sisak, gdje se nalazio Štab divizije »Nordland«, prethodnicu, koja je stigla 13. novembra i odmah preduzela mjere da se smjena izvrši tako da ovo područje nijednog trenutka ne ostane bez njemačkih trupa i jačeg obezbjeđenja. Ali, Štab 15. brdskog armijskog korpusa i Štab 1. kozačke konjičke divizije smatrali su da 1. kozačka konjička divizija ne može preuzeti od divizije »Nordland« obezbjeđenje čitavog sektora — i prostor Jasenovca i Dubice, ukoliko joj se ne vrati njena 2. brigada. Štab armije nije raspolagao snagama koje bi zamijenile 2. brigadu na prostoru Brod, Doboj i nije usvojio mišljenje Štaba 1. kozačke konjičke divizije da bez 2. brigade ne može preuzeti postavljene joj zadatke i zato je štab armije naredio preko Štaba 15. brdskog korpusa da 1. kozačka konjička divizija mora preuzeti »sva veća mjesta koja drži divizija 'Nordland', s tim da joj je glavni zadatak obezbjeđenje željezničke pruge«[70]) Zagreb—Sunja—Kostajnica.

Preostali dijelovi 3. SS-oklopnog korpusa, od kojih je trebalo da se formira SS-oklopna divizija »Wiking«, zadržali su se i dalje na prostoru Krapinskih Toplica i duž komunikacije Zagreb—Karlovac.[71])

Prva kozačka konjička divizija (bez 2. brigade) krenula je 21. novembra 1943. godine sa područja Slavonskog Broda, Đakova i Osijeka i do 29. novembra prebacila se na prostor Gline, Petrinje, Siska, Sunje, Kostajnice i Dobrljina.[72]) Po odlasku 3. SS-oklopnog korpusa i njegovih dijelova, Štabu 15. brdskog korpusa podređena je 1. kozačka konjička divizija (bez 2. brigade) sa sjedištem u Sisku i 371. pješadijska divizija, koja je uskoro trebalo da stigne iz Italije na komunikaciju Zagreb (isključivo) — Karlovac i da se sa štabom smjesti u Karlovcu. Štabu 69. rezervnog korpusa, koji je bio u Vukovaru, pored 2. brigade 1. kozačke konjičke divizije, bila je podređena i 367. pješadijska divizija (Zagreb), te preostali dijelovi 3. SS-oklopnog korpusa: SS-grupa Wagner (SS-brigada »Niederland« bez artiljerijskog puka, 2. bataljon 5. SS-oklopnog puka, 11. SS-oklopni bataljon i 3. bataljon SS-puka »Germania«) sa sjedištem u Krapinskim Toplicama, s tim da su dijelovi SS-grupe Wagner u području Zagreb (isključivo) — Karlovac (5. SS-oklopni puk i 11. SS-oklopni bataljon)[73]) trebalo da budu taktički podređeni 371. pješadijskoj diviziji, kada se ova prebaci iz Italije u Hrvatsku. Granica između 69. rezerv-

---

[67]) Pz. AOK 2 Ia Nr. 586/43 geh. Kdos. vom 14. 11. 1943.

[68]) 1. Kosaken-Division Ia Br. B. Nr. 1811/43 geh. an II. Kosaken-Reiter Brigade, Div. gef Std., den 16. 11. 1943.

[69]) XV. Geb. AK Ia Nr. 912/43 geh. Kdos. vom 15. 11. 1943. Vidi i pribilješku 67.

[70]) 1. Kosaken-Division Ia Br. B. Nr. 222/43. geh. Kdos. v. 10. 11. 43.
1. Kos.-Division, Vorkommando, FS an 1. Kos. Div. vom 13. 10. 43.
1. Kos. Div. Ia Br. B. Nr. 1741/43. geh. FS an LXIX. Res. Korps, 13. 10. 43.
Pz. AOK 2 Ia Nr.530/43. g. Kdos. v. 9. 11. 43.
Gen. Kdo. XV. Geb. AK Ia Nr. 922/43. g. Kdos. v. 18. 11. 43.
1 Kos. Div. Ia Nr. 255/43. geh. Kdos. v. 18. 11. 43.
Pz. AOK 2 Ia Nr. 632/43. geh. Kdos. vom 20. 11. 1943.

[71]) Pz. AOK 2 Ia Nr. 655/43. geh. Kdos. vom 22. 11. 1943. Vidi i pribilješku 67.

[72]) 1. Kos. Div. Ia Br. B. Nr. 1848/43. geh. vom 19. 11. 1943.
1. Kos. Div. Ia Br. B. Nr. 1843/43. geh. vom 18. 11. 1943.

[73]) Pz. AOK 2 Ia Nr. 832/43 geh. Kdos. vom 9. 12. 1943.

nog i 15. brdskog korpusa išla je od Jasenovca rijekom Savom do tadašnje njemačko-hrvatske granice.[74])

Poslije preuzimanja novih područja, Štab 15. brdskog armijskog korpusa predložio je Štabu 2. oklopne armije da svoje komandno mjesto prebaci iz Banjaluke u Kostajnicu.[75]) Komandant 2. oklopne armije general Rendulić složio se s prijedlogom, ali s tim da se »i nakon odlaska štaba korpusa mora obezbijediti sigurno držanje Banjaluke« i pozivajući se na razgovor sa Hitlerom, Rendulić je naredio da se »jedan veći broj lica (1.000), koja su sumnjiva kao partizanski simpatizeri, odmah strijelja, a daljih hiljadu da se uhapse kao taoci.«[76])

Još dok su bile u toku pripreme za operaciju »Kugelblitz« Štab 2. oklopne armije naredio je Štabu 15. brdskog korpusa da pripremi i što prije izvede operaciju »Adler«. U okviru ove operacije 114. lovačka divizija je trebalo da pređe u nastupanje iz rejona Gospića prema obali, a 371. pješadijska divizija iz rejona Ogulina prema obali.[77]) Međutim, 114. lovačka divizija trebalo je da prije ove operacije očisti otoke ispred Zadra, i to sa 721. pukom Pašman, Šestrunj i Iž, a sa 741. pukom, polazeći od Murtera, otoke Kornat, Žut, Dugi Otok i Molat (operacija »Delphin«). Po okončanju ove operacije trebalo je da obezbjeđenje dijela sjeveroistočne obale, od Ugljana i Pašmana, preuzmu dijelovi 264. pješadijske divizije, a Dugi Otok i Kornat ustaške jedinice i oslobode 114. lovačku diviziju za operaciju »Adler«.[78])

S obzirom na situaciju duž komunikacije Zagreb—Bihać—Knin, a naročito na njenoj relaciji Bihać—Knin, koja je bila od vanrednog značaja za snabdijevanje divizija u obalskom području, Štab 15. korpusa je predložio 16. novembra 1943. godine Štabu 2. oklopne armije da se operacija »Adler« odloži do 10. decembra, a da se glavnina 114. lovačke divizije (bez jednog ojačanog puka), po okončanju operacije »Delphin«, angažuje zajedno sa dva bataljona 373. pješadijske divizije i jednim ustaškim bataljonom, protiv snaga NOVJ u rejonu Krbavskog Polja (operacija »Merkur«).[79]) Dok bi ove snage prešle u nastupanje iz Gračaca, Gospića, Ličkog Petrova Sela i Lapca, snage 373. pješadijske divizije, koje su držale uporišta duž komunikacije Bihać—Lapac, obrazovale bi zaprečnu liniju duž ove komunikacije. Kako se, međutim, tok operacije »Delphin«, zbog nedostatka potrebnih brodova i zbog postojanja izvjesnog broja plovnih objekata, odvijao sporije nego što je bilo predviđeno, to ni početak operacije protiv snaga NOV na prostoru Krbavskog Polja (»Merkur«) nije dolazio u obzir prije 4. decembra. Po okončanju ove operacije, koja je prema planu trebalo da traje šest dana, Štab 15. brdskog korpusa je smatrao da bi se glavnina 114. lovačke divizije mogla prikupiti

---

[74]) Vidi pribilješku 71.

[75]) Gen. Kdo. XV. Geb. A. K. Ia Nr. 918/43 geh. Kdos. vom 17. 11. 1943.

[76]) Besprechungspunkte, Oberbefehlshaber der 2. Pz. Armee-Kdr. General, 5. 11. 1943, Anlage zu KTB Nr. K 3, Seite 2, Absatz 6.) — Banjaluka.

Prilikom povlačenja sa Istočnoga fronta radi odlaska na Balkan za komandanta 2. tenkovske armije, koju je trebalo formirati krajem avgusta od divizija koje su se u to vrijeme već nalazile na Balkanu, Rendulić se navratio u Glavni stan, gdje mu je Hitler izložio situaciju i upoznao ga s njegovim zadacima. Ovdje se misli na taj razgovor.

[77]) Pz. AOK 2 Ia Nr. 551/43. geh. Kdos. vom 11. 11. 1943.

[78]) XV. Geb. AK Ia Nr. 943/43 geh. Kdos. vom 24. 11. 1943.

[79]) Gen. Kdo. XV. Geb. AK Ia KTB.

za tri dana u prostoru Gospića, odakle bi, u okviru operacije »Adler«, prešla u nastupanje prema obalskom području.[80])

Štab 2. oklopne armije se u načelu složio s predlogom za izvođenje operacije »Merkur«, naredivši Štabu 15. brdskog korpusa 27. novembra da se u tom cilju 114. lovačka divizija, odmah po okončanju operacije »Delphin« i »Haifisch 2« (Morski pas 2) — operacija čišćenja otoka Šolte — prikupi u okolici Knina. Ovo zato što Štab 2. oklopne armije u to vrijeme nije bio načito sa ciljem koncentracije snaga NOVJ na širem području Sarajeva. Dešifrujuši radiodepeše Vrhovnoga štaba štabovima 2. i 3. korpusa NOVJ i ovih Vrhovnom štabu, Štab 2. oklopne armije saznao je za namjere Vrhovnoga štaba da s jačim snagama napadne Sarajevo. Mada raspored ovih snaga još uvijek nije bio takav da bi se na osnovu toga mogao izvesti zaključak da ova partizanska operacija neposredno predstoji, Štab 2. oklopne armije pojačao je sarajevski garnizon. U vezi s pripremama operacije »Kugelblitz« protiv 2. i 3. korpusa NOVJ, te privlačenja 1. brdske divizije s juga, iz Albanije, ka pravcu Sjenica—Prijepolje—Pljevlja, Štab 2. oklopne armije računao je s mogućnošću da se 1. šumadijska brigada i druge partizanske snage u rejonu Prijepolja, povuku ispred ove divizije s teritorije Srbije na hercegovačko-crnogorsku granicu.[81]) Imajući sve ove činjenice u vidu, a i zbog neizvjesnosti kakav sve obrt može da poprimi tok događaja, Štab 2. oklopne armije usvojio je predlog Štaba 15. brdskog korpusa za operaciju »Merkur«, jer mu je u ovoj situaciji odgovarala koncentracija 114. lovačke divizije u Kninu. Odavde su, naime, ove snage mogle preći u nastupanje ili u okviru operacije »Merkur«, ili, ako bi to situacija i razvoj događaja iziskivali, i u operaciji »Kugelblitz«, prebacujući se u tom slučaju od Knina preko Sinja, Livna i Bugojna u pravcu Travnika i dalje radi učešća u operaciji »Kugelblitz«.[82])

Prije nego što je počelo prebacivanje 1. kozačke konjičke divizije i smjenjivanje SS-divizije »Nordland«, Štab 2. oklopne armije dobio je 19. novembra podatke o prebacivanju 28. divizije NOVJ preko Save u prostor južno i jugoistočno od Zagreba, ocijenivši da su ti pokreti u vezi s namjerom Štaba 4. korpusa NOVJ da napadne Glinu i Petrinju.[83]) Informacije o pripremama napada na Glinu ponovile su se i 23. novembra,[84]) kada je i došlo do napada snaga 4. korpusa NOVJ na ovo neprijateljsko uporište.[85]) Mada jedinice 4. korpusa nisu uspjele da oslobođe Glinu, prisustvo ovako jakih snaga NOV južno od Zagreba, uz nove informacije koje su pristizale Štabu 2. oklopne armije o partizanskim pokretima prema tome području, ukazivalo je na vanrednu ozbiljnost situacije na ovom prostoru.

Glavni štab Hrvatske namjeravao je prebaciti na prostor južno od Zagreba, u Turopolje i Pokuplje, 28. udarnu diviziju iz Slavonije i 8. diviziju sa Korduna, i formirati od njih jaču operativnu grupu i operativnu rezervu, s kojom bi mogao izvoditi operacije većih razmjera. O svojoj namjeri Glavni štab Hrvatske obavijestio je 25. novembra depešom Vrhovni štab. Povlačenjem 28. divizije iz Slavonije, na prostoru sjeverno od Save, u Slavoniji, još

[80]) XV. Geb. A. K. Ia 956/43. geh Kdos. vom 27. 11. 1943.
[81]) Pz. AOK 2 Ic/A. O., A. H. Qu., den 27. 11. 43, Ic-Tagesmeldung.
[82]) Pz. AOK 2 Ia Nr. 715/43, geh. Kdos. vom 27. 11. 1943.
[83]) Pz. AOK 2, Ic/AO? Ic-Tagesmeldung vom 19. 11. 1943.
[84]) Pz. AOK 2, Ic/AO, A. H. Qu., Ic-TM vom 23. 11. 1943.
[85]) Pz. AOK 2, Ic/AO, A. H. Qu., Ic-TM vom 24. 11. 1943.

uvijek bi ostalo pet brigada i jedanaest partizanskih odreda. Koncentracija dviju divizija NOVJ u rejonu Pokuplja i Turopolja, uz jedinice Žumberačko-posavskog sektora, pod čijim su štabom bili Omladinska brigada »Jože Vlahović«, Žumberačko-pokupski i Turopoljsko-posavski narodnooslobodilački partizanski odredi, stvarala je još veću opasnost za pozadnje veze i snabdijevanje jedinica 2. oklopne armije, posebno trupa 15. brdskog armijskog korpusa, te izlagala eventualnom uništenju trupe na obezbjeđenju komunikacija i ugrožavala veće garnizone (Sisak, Sunja, Petrinja, Glina), prenoseći borbe ka prilazima Zagrebu. Pošto je Štab 2. oklopne armije dešifriranjem depeše Glavnog štaba Hrvatske upućene Vrhovnom štabu[86]) doznao za namjeru Glavnog štaba Hrvatske, odložio je operaciju »Adler« i u sklopu zadataka obezbjeđenja ugroženih komunikacija u dolini rijeke Save i Une, kao i onih koje iz doline Save preko Banije i Korduna vode prema Jadranskoj obali, odlučio da operacijom pod šifrom »Wolf« (Vuk) razbije i uništi jedinice 4. korpusa NOVJ i Žumberačko-posavskog sektora, ovlada slobodnom teritorijom Korduna, Banije, Pokuplja i Turopolja i uništi ekonomske izvore i ljudski potencijal, koji bi mogli poslužiti za ponovno oživljavanje partizanske aktivnosti na ovom terenu. U tom cilju je Štab 2. oklopne armije, istog dana kada je saznao za namjeru Glavnog štaba Hrvatske, naredio Štabu 15. brdskog armijskog korpusa[87]) da pripremi i odmah po dolasku 371. pješadijske divizije iz Italije sprovede operaciju.[88]) Po okončanju operacije »Wolf« Štab 2. oklopne armije predviđao je, odmah u produžetku, nastupanje 371. pješadijske divizije, u okviru već planirane operacije »Adler«.[89]) Dva dana kasnije, 29. novembra 1943. godine, istoga dana kada je u Jajcu počelo Drugo zasjedanje AVNOJ-a, Štab 2. oklopne armije odustao je i od operacije »Merkur«, a i prvobitno zamišljenu jedinstvenu operaciju »Wolf« podijelio je u etape, reduciravši je u ovoj fazi samo na njen prvi dio, na operaciju »Panther«[90]) na području Korduna i Banije.

Kako vidimo iz svega izloženoga, komanda njemačkih oružanih snaga krajem 1943. godine bila je prisiljena da često mijenja svoje operativne planove, da od jednih odustaje i druge donosi, da bi već nakon nekoliko dana i ove morala mijenjati. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije predstavljala je u to doba snagu kojoj Nijemci nisu bili u stanju da zadaju odlučujući strategijski udarac. Oni su stoga i pribjegli taktici da vlastite snage, čiji je nedostatak na jugoslavenskom ratištu od druge polovice 1943. godine, pa do kraja rata postao konstantna pojava, koncentrišu na manjim područjima i pokušaju da NOVJ tuku po dijelovima, ili da ga bar na kraće vrijeme neutrališu, ne bi li na taj način bar na područjima, koja su za njih bila od vitalnog interesa, stvorili koliko-toliko snošljivo operativno stanje.

Da ni u tome nisu uspjeli, potvrdili su događaji posljednjih mjeseci 1943. godine, kao i slijedeća 1944. ratna godina.

Summary

In the first part of the paper the author deals with the major changes within the ranks of the invadors and and the quislings after great allied and partisan victo-

[86]) Pz. AOK 2, Ic/AO, A. H. Qu., den 27. 11. 1943, Anlage zu Ic-TM vom 27. 11. 1943.
[87]) Naredba je izdana 27. 11. 1943. u 17,35 sati.
[88]) Vidi pribilješku 82.
[89]) Vidi pribilješku 82.
[90]) Vidi pribilješku 79.

ries, and especially after the capitulation of Italy. Germany begins to recognize both her and her allies defeats. Ustasha NDH and the chetnik movement enter a period of deep crisis. On the other hand NOP experiences a rapid expansion; the Supreme Headquarters plans spreading of operations to the territory of Serbia.

This paper also deals with the endeavours of Draža Mihailović to maintain his positions before the danger of frontal attack of NOV, he sends his deputies to talk with the German officials in Belgrade.

The author pays special attention to the wider plans of German invadors who aim at regaining and stabilization of their position in the Balkans. The Germans fear possible coordinated operations af Albanian and Greek partisans with the Yugoslav partisans and take measurs for fortification of a defence strip along the Adriatic coast. The chief task is clarification of the inner situation and eradication of the »bolshevik battlefield in the whole South-East, at the threshold of the Reich«.

The German invador notices the weak points of NDH and demands the opinion of his high commissionaries whether it is necessary to introduce a state of emergency in NDH or to take steps to strengthen Pavelić's armed forces. Commissionary Horstenau is for formal keeping of Croatia and Bosnia and Herzegovina within the NDH under the German patronage. But Germany is no longer able to bring more forces, due to her exceeding engagement on the Russian front.

The second part of this paper deals with the German plans concerning the operations against NDH, starting with Hitler's Order of October 29, 1943 on the »Unified warfare against communism in the South-East«. The aim of the Order is to create a wider anticommunist movement. Hitler's representative in the south-East, Neubacher, endeavouring to strengthen the position of Nedić's government, undertakes measures to form a federation including Serbia with Montenegro and Sandžak. He makes links with the chtenik movement in Herzegovina. But all these plans have to be abandoned.

The paper finally deals in detail with the various German operation plans from 1943, aiming at the distruction of NOP, but they cannot be carried out due to shortage of man power. That is the reason whythey now concentrate the available units to smaller areas so as to beat NOP piecemeal. But notwithstanding the continual change of operation plans and constant engagement, all their endeavours eventually fail.

Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u NDH 1942/1943. godine (s posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala BiH)

Rafael Brčić

U njemačko-italijanskim odnosima na jugoslovenskom prostoru, u toku drugog svjetskog rata, stalno su bile prisutne suprotnosti koje gotovo nisu mogle biti prevaziđene. Te suprotnosti nigdje nisu bile tako oštro izražene kao na tlu tzv. »Nezavisne države Hrvatske«. Izbijanjem ustanka i kasnije, njegovim prerastanjem u narodnooslobodilački rat i revoluciju, toliko su ovdje bile zaoštrene, da nijedna zajednička njemačko-italijanska akcija protiv narodnooslobodilačkog pokreta nije mogla dati očekivane rezultate.

Ustaška NDH, — koja je bila osnovana voljom okupatorâ i od prvog dana uređivana tako da svojom oružanom silom, uz prisustvo na početku samo jedne njemačke i velikog broja italijanskih divizija »stacioniranih na teritoriji prijateljske zemlje« i mnoštva institucija jednog i drugog okupatora, obezbeđuje interese Osovine, — vrlo brzo je došla u situaciju da se jače prikloni njemačkom okupatoru, jer joj je ovaj nudio veću »samostalnost«.

Za učvršćenje svojih pozicija na jugoslovenskom prostoru, a u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj posebno, oba su okupatora polazila od istih ciljeva: političke, vojne i privredne prevlasti. Ali, zbog neravnopravnih uslova i mogućnosti u kojima je italijanski partner u svemu bio inferioran, Hitlerova je Njemačka sama kreirala politiku Osovine onako kako je njoj odgovaralo, vješto dajući do znanja italijanskom partneru da je to sve zbog »zajedničkog vođenja rata i interesa Osovine«.

Zbog savezničkih odnosa u ratu koji su vodili za novu podjelu svijeta i stvaranje novog »evropskog poretka«, Hitler je 1941. i 1942. godine bio spreman da italijanskom fašizmu širokogrudo žrtvuje interese Nezavisne Države Hrvatske. U svojoj »Direktivi 39a« od 16. decembra 1941. godine to je i jasno precizirao.[1]) Međutim, tako formulisana direktiva nije realizovana,

[1]) U Hitlerovoj direktivi 39a bilo je predviđeno: »1. Položaj na istoku zahtijeva da se sve raspoložive snage u dogledno vrijeme nađu tamo. Za obezbjeđenje na Balkanu treba upotrijebiti raspoložive snage susjednih država. U prvom redu to su bu-

jer su njemački diplomatski i vojni krugovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj putem komande Jugoistoka ubijedili Vrhovnu komandu njemačke vojske (OKW) i Hitlera da bi na taj način bili žrtvovani sopstveni interesi. Na osnovu toga, Hitler je osam dana kasnije svoju direktivu 39a izmijenio u tom smislu da: njemačke okupacione trupe i dalje ostanu na području NDH, demarkaciona linija o razgraničenju njemačko-italijanskih interesa ostane nepromijenjena i da se početkom 1942. godine povedu vojne operacije za gušenje ustaničkog pokreta u Bosni i Hercegovini uz učešće i Druge italijanske armije.[2])

Tako zauzet stav, iako vješto obrazložen, Italijani nisu rado primili i oni su u 1942. godini gotovo redovno nalazili »razloge« da u akcijama protiv NOP-a ne učestvuju u onolikoj mjeri koliko su Nijemci predviđali, bilo da je riječ o zajedničkim ili italijanskim samostalnim akcijama. Kada su u ljeto 1942. godine jedinice NOP-a izvršile snažan prodor u zapadnu Bosnu i u relativno kratkom vremenu oslobodile veliku teritoriju od oko 50.000 km² i gotovo potpuno paralisale eksploataciju privrednih bogatstava toga područja, njemački je okupator bio prisiljen da traži nova rješenja izlaza iz takve situacije. Istina, na osnovu italijansko-ustaških sporazuma u prvoj polovini 1942. godine, koji su išli za tim da Italijani napuste Drugu i Treću zonu i da se povuku više ka obali, što su Italijani na kraju prihvatili — u izvjesnom je smislu jedinicama NOP-a bilo olakšano zaposjedanje nekih mjesta, jer su ih Italijani napuštali prije dolaska ustaško-domobranskih snaga. Međutim, treba konstatovati da je to bio samo jedan faktor više sa kojim su Nijemci morali računati u traženju najboljeg rješenja kako da u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a posebno u Bosni i Hercegovini ponovo osiguraju svoje ugrožene vojno-privredne interese.

U ispitivanju situacije na osnovu mnogih izvještaja svojih vojnih i političkih predstavnika na Balkanu — Komande Jugoistoka, generala Glaise-Horstenau-a u Zagrebu, komandanta Srbije, komandanata divizija u Srbiji i NDH, poslanika Siegfrid-a Kasche-a, vojnoprivrednog oficira u Zagrebu i mnogih drugih, — primicala se jesen 1942. godine, a s njom i veliki događaji na svjetskim ratištima (Afrika, SSSR), — Nijemci su u traženju rješenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj morali da vode računa kako o spoljnim, tako i unutrašnjim faktorima cjelokupne situacije u kojoj se tada nalazila Osovina.

Na spoljnom planu — u Africi i Sovjetskom Savezu, Hitler je sve do početka 1943. godine bio veliki optimista; na istočnom je ratištu forsirao ofanzivna djejstva ne pomišljajući ni na kakva iznenađenja, a vjerovao je da će se situacija tako razvijati i u Africi, gdje njegov Romelov afrički korpus

---

garske snage za Srbiju i Druga italijanska armija za Hrvatsku (misli se na NDH), 2. od ovoga se izuzimaju trupe koje se nalaze i treba da ostanu u industrijskim područjima značajnim za snabdijevanje njemačkih snaga... 5. Nema opravdanja da na srpsko-hrvatskom području i dalje ostane šest njemačkih divizija pored dovoljno jakih snaga bugarskih i italijanskih koje stoje na raspoloženju... Ako u najkraćem vremenu ustanički pokret u Hrvatskoj ne bude suzbijen, biće potrebno na proljeće povesti ratne operacije...« (Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939—1945. Dokumenten des Oberkomando der Wermacht. Herausgegeben von Walther Hubatsch. Frankfurt a/M 1962).

[2]) Opširnije o situaciji u NDH krajem 1941. godine vidi: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, 1941—1945*, knj. I, Beograd 1957, a o situaciji u Bosni i Hercegovini moj rad, *Okupacioni sistem u BiH 1941. godine*, rukopis, str. 100—128. Rad se nalazi u Biblioteci IRP Sarajevo.

dotad nije znao za poraz. U sklopu takvih pretpostavki, on je u oktobru 1942. godine odlučio da izvrši neke promjene svoje politike u NDH, pa je 20. oktobra donio odluku da se formira »Štab komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj« (NDH, prim. R. B.), na čije je čelo došao general Rudolf Lütters.[3]) Pošto je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj odranije postojao štab njemačkog generala, na čelu kojeg je stajao general Glaise-Horstenau, sada su bile izvršene određene izmjene na taj način što je cijela Njemačka okupaciona zona podijeljena na dva dijela: na teritoriji sjeverno od Save bio je nadležan general Glaise-Horstenau, (koji je istovremeno bio unaprijeđen i zvao se »njemački opunomoćeni general«), dok je na teritoriji južno od Save do njemačko-italijanske demarkacione linije bio nadležan general Lütters. Oba su generala neposredno bila potčinjena komandantu oružanih snaga Jugoistoka.[4])

Prema izjavi generala Löhr-a,[5]) kojeg je Hitler, zajedno sa šefom kvislinske NDH, Antom Pavelićem, u oktobru 1942. godine, pozvao u svoj glavni stan u Vinicu radi »poduzimanja mjera protiv ustanika«, Hitler je polazio od razloga »unutrašnje situacije« (u NDH, prim. R. B.), podvlačeći da je potrebno srediti prilike u NDH pošto ova nije ispunila svoju ulogu liferanta radne snage za njemačku industriju i trupa za Istočni front i kao njemačka sirovinska baza. Hitler je dalje, prema Löhr-u, konstatovao »da je došao do ubjeđenja da se nezadovoljavajuće prilike u hrvatskoj državi (NDH, prim. R. B.) mogu iz osnova popraviti samo na taj način ako se unište sve oružane snage ondje kao i na teritoriju okupiranom od Italijana, ukoliko te snage nisu regularni hrvatski ili italijanski vojnici«.[6]) Hitler je predviđao da se konsolidacija NDH može postići samo vojnim poduhvatima i smatrao da će se, nakon sređivanja prilika u njoj, ona osposobiti za samostalan život i »...da se sve njemačke trupe opet mogu povući i upotrijebiti na drugim frontovima«. Međutim, događaji na Istočnom i Afričkom frontu krajem 1942. i početkom 1943. godine učinili su još aktuelnijim »poduzimanje mjera protiv ustanika u Jugoslaviji«, jer je zbog mogućnosti angloameričkog iskrcavanja Balkan dobio strategijski značaj u koncepcijama obje ratujuće strane.

Među političkim i vojnim predstavnicima Rajha od prvog su dana bila uočljiva različita gledanja o vođenju politike u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nije tu toliko bilo pitanje razlika principijelne, koliko taktičke prirode. Riječ je, prije svega, o različitoj procjeni mogućnosti i snage ustaškog režima kao instrumenta politike njemačkog okupatora, na što su sve do jeseni 1942. godine vojna lica gledala s nepovjerenjem, dok su diplomatske institucije na to gledale pozitivno. To je naročito bilo vidljivo u gledanjima njemačkog poslanika Siegfrid-a Kasche-a i njemačkog generala Glaise-Horstenau-a, dvojice najodgovornijih predstavnika njemačkog okupatora za cjelokupni razvoj Nezavisne Države Hrvatske.[7])

---

[3]) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. I, str. 138.

[4]) Isto.

[5]) General Löhr je tu izjavu dao kao ratni zarobljenik (Arhiv Vojnoistorijskog instituta — dalje ćemo upotrebljavati kraticu A. VII. — k. 70A, br. reg. 1/1).

[6]) Isto.

[7]) O tome u svojim radovima govore: Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb 1961; Slavko Odić, *Dosije bez imena*, Zagreb 1961; Fikreta Butić, *Ustanak u »NDH« u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a, — Prvo zasjedanje AVNOJa — Zbornik radova naučnog skupa*, Bihać 4—6. X 1966, str 193—202; Rafael Brčić, *Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine 1941. godine*, »Prilozi«, IRP Sarajevo, br. 3/1967, str. 167—199 i drugi.

Glaise-Horstenau je već 1941. godine isticao potrebu da »...htjele to ili ne više komande, Nijemci u najskorije vrijeme u Hrvatskoj (NDH, prim. R. B.) moraju pojačati svoje okupacione trupe«, ako žele da zaštite svoje vojnoprivredne interese, posebno u Bosni i Hercegovini, gdje je ustanički pokret od prvog dana bio najorganizovaniji i koji je onemogućavao njemačkom okupatoru eksploataciju privrednih bogatstava.[8])

On je zajedno s Kasche-om i generalom Löhr-om potpisao »izvještaj o situaciji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, koji su 1. oktobra 1942. godine poslali Hitlerovom glavnom stanu. U izvještaju se detaljno opisuju politički i privredni interesi Rajha u NDH, daju se karakteristike postojećih njemačko-italijanskih suprotnosti i preporučuje se jače angažovanje Rajha na unutrašnjem razvoju NDH. Od konkretnih mjera predlaže se »brže unapređivanje i razvijanje hrvatske fašističke vojske pod rukovodstvom njemačkih vojnih organa...«,[9]) zatim, jače iskorištavanje sirovina, povećanje proizvodnje onih artikala koji su potrebni njemačkoj ratnoj industriji, s naročitim naglaskom na značaj boksita, drveta, uglja, željezne rudače itd.[10])

Autori ovog izvještaj nigdje direktno ne spominju da su sve važnije grane privrede u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i dotad u svojim rukama držali Nijemci, ali i ne kriju takvu činjenicu. Njih je, prije svega, mnogo zabrinjavao ustanički pokret, koji je svojim napadima na željezničke pruge, mostove, ceste, industrijske objekte, i slično, remetio njihove planove proizvodnje i onemogućavao transport ruda, drveta i drugih sirovina iz Bosne i Hercegovine u jadranske i riječne luke, odakle je ta roba trebalo dalje da se otprema u Rajh i ostale zemlje članice Trojnog pakta. Nijemci su sve važnije privredne grane imali u svojim rukama, a ustaške vlasti gotovo nikakvih prava. — Sve što je vezano za željeznički saobraćaj; rudnici uglja u Brezi, Kaknju, Zenici i Tuzlanskom bazenu, ljevaonica u Varešu, željezara u Zenici, rudnik željezne rudače u Ljubiji, eksploatacija boksitne rudače oko Jajca i Bos. Krupe, kao i nalazišta boksita u Hercegovini i oko Livna, sve je to direktno ulazilo u ratni privredni plan Trećeg Rajha, sa mjesečnim planovima proizvodnje i izvoza u Rajh, odnosno u druge zemlje — članice Trojnog pakta.[11]) — O privrednom interesu njemačkog okupatora u Bosni i Hercegovini jasnu sliku pruža izvještaj njemačkog oficira za privredu u NDH, pukovnika Schardt-a, koji je uputio Glavnoj privrednoj upravi OKW.[12]) Osvr-

---

[8]) AVII, mikrofilmovana građa u Nacionalnom arhivu SAD — dalje ćemo upotrebljavati kraticu NAV-N-T-77 F-895/564-5510-515. — Izvještaj njemačkog generala o vojnopolitičkoj situaciji u Hrvatskoj i Bosni, 16. XI 1941. godine. Uporedi: Ernest Wishaupt, *Die Baekampfung der Aufstandsbewegung im Südostraum*, str. 84—85/VII, k. 70, br. reg. 18/1—105).

[9]) Ovaj se dokumenat čuva u Centralnom njemačkom arhivu u Potsdamu (NCA Potsdam MiP 09.01 sig. 61143, str. 1—10), a objavio ga je fragmentarno Ernstgert Kalbe, *Stav njemačkih fašističkih okupacionih vlasti prema jugoslovenskom narodnooslobodilačkom pokretu 1942/1943, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa*, Bihać, 4—6. X 1966, str. 247—255.

[10]) Kao napomena 9.

[11]) Vidi: Sima Simić, *Tuđinske kombinacije oko NDH*, Titograd, 1958, str. 123 i dalje; Uporedi moj rad, *Okupacioni sistem u BiH 1941.* (rukopis — Biblioteka IRP Sarajevo), str. 65 i dalje.

[12]) AVII, NAV-N-T-312 F-1295/873-886.

»Položaj u Hrvatskoj i dalje je pod uticajem ustanka Srba u BiH i Dalmaciji . . na cijelom području sjeverno od Sarajeva između rijeke Bosne, Save i Drine situacija se i dalje pogoršava. Također je situacija teška južno od Sarajeva prema nekadašnjoj crnogorskoj granici i istočno od Sarajeva prema Višegradu na Drini.

nućemo se na taj izvještaj ne zbog toga da se sagleda privredna situacija u BiH krajem 1941. godine, nego da se vidi gdje su sve zadirali interesi njemačkog okupatora. U izvještaju pored ostalog vidimo da je njemački okupator u svojim rukama imao proizvodnju granata u državnom arsenalu u Sarajevu i preduzeću za izradu vagona, mašina i mostova DD u Brodu; da se u pogonu željezare Zenica proizvodio čelik za granate u koju svrhu je bila organizovana obuka rukovodioca čeličane i valjaonice u čeličani Ilseder u Payne kod Hanovera; da je u rješavanju problema sirovina (koks, ugljena prašina) za željezare u Zenici i Varešu učestvovao i komesar Rajha za ugalj;

Ovo teško stanje dovelo je do toga da su talijanske jedinice sa značajnim snagama gotovo svuda došle do demarkacione linije... Okupacija hrvatskog prostora... dovela je do toga da Talijani neizrecivo bezobzirno pljačkaju područje koje su zaposjeli, a naročito drvo i stoku što se sve izvozi ilegalno u Italiju...

Ako bi situacija u BiH i Dalmaciji bila normalna, i ako bi Nezavisna Država Hrvatska došla u posjed svega onoga što se sada ilegalno izvozi sa talijanskog područja, tada bi se sa izvozom drveta, gvozdene rude, boksita, soli, sode, duvana i koža malih životinja mogao dobiti značajan prihod na ime izvoznih carina.

Stanje narudžbi

... nema izmjena u odnosu na izvještaj od 4. oktobra 1941. Teškoće pri završnim radovima na municiji u državnom arsenalu u Sarajevu i preduzeću za izradu vagona, mašina i mostova DD u Brodu su ostranjene i dati su konačni nalozi za izvršenje tih narudžbi... Kako bi se mogao pravilno proizvesti čelik za granate u pogonu Zenica, organizovana je obuka rukovodioca čeličane, valjaonice i jednog predstavnika hrvatskog ministarstva za šume i rude koju je sprovelo privredno odjeljenje OKH (Oberkomando Heeres — Vrhovna komanda Kopnene vojske) u čeličani Ilseder u Payne kod Hanovera.

Obezbjeđenje sirovina za željezare

Za Zenicu i Vareš došlo je do teškoća u vezi snabdijevanja koksom i njegovim otpacima, što je proizvelo potrebu ličnih razgovora između ministra Nezavisne Države Hrvatske i Komesara Rajha za ugalj.

Potreba u sirovinama

Nespokojstvo privrede zbog ustaničke djelatnosti nastavlja se i dalje. Tako je prije nekoliko dana opet došlo do napada na vozove. (Brzi voz Sarajevo—Brod napadnut je nedavno kod stanice Trbuk sa oko 200 ustanika, putnici su opljačkani, a isto tako i poštanski vagon)... U većem dijelu Bosne nemoguće je izvući drvo iz šuma kao i upotrijebiti rudnike uglja... Nestašica u vagonima...

U okolini Prijedora gdje se nalazi rudnik gvožđa Ljubija relativno je mirno. Količine transportovanog gvožđa u Rajh u toku posljednja tri mjeseca su slijedeće:

1. njemačkim vagonima prugom Prijedor—Šenbrun-Vitković:

juli	avgust	septembar
9.708 tona	9.575 tona	11.655 tona

2. vagonima Nezavisne Države Hrvatske iz Prijedora u dunavske luke Vukovar i Osijek:

juli	avgust	septembar
4.426 tona	956 tona	6.924 tone

3. željeznicom od Prijedora u Aslign:

juli	avgust	septembar
—	—	5.844 tone

Eksploatacija boksita iz Mostara, odnosno iz Splita i Šibenika pokazuje slijedeće: U Dubrovniku je natovaren krajem oktobra jedan parabrod sa 3.800 tona boksita. Boksit je natovaren i u slijedećim lukama:

Dubrovnik	Split	Šibenik
9.000 tona	3.045 tona	5.700 tona

Nedjeljni plan snabdijevanja jadranskih luka boksitom je slijedeći:

Zelenika	Dubrovnik	Split	Šibenik
1.800 tona	3.600 tona	1.800 tona	1.800 tona

Eksploatacija boksita u okolini Bosanske Krupe i Jajca još uvijek prekinuta. Hansa Leichmettal đd ima namjeru da izvrši probna bušenja kod Livna i Imotskog kako bi ako pronađe uglja i boksita uredili flotaciju...

da je u većem dijelu Bosne zbog ustaničke djelatnosti nemoguće izvući drvo iz šuma i upotrijebiti rudnike uglja; dalje, vidimo mjesečne i nedjeljne planove proizvodnje i transporta željezne rudače iz rudnika Ljubija i boksita iz Hercegovine njemačkim vagonima, vagonima NDH i kamionima direktno u Rajh i druge zemlje članice Trojnog pakta, odnosno u riječne i jadranske luke; o istraživanju boksita oko Livna i Imotskog Društva »Hansa Leichtmettal«; o potrebama i izvozu tehničkog drveta — iz Zavidovića; o problemu radnih odnosa za koje se kaže da su zadovoljavajući, jer su pozivi u vojsku NDH prestali za one radnike za koje su to tražile njemačke vlasti. Na kraju, iz izvještaja saznajemo da su telefonsko-telegrafske veze privrednog oficira u Zagrebu sa preduzećima koja rade u oblasti naoružanja i ostaloj ratnoj privredi na području BiH vrlo otežane; da zbog nemogućnosti obezbjeđenja brodskog prostora na Jadranu nije mogla otpočeti isporuka 14 miliona kg. hercegovačkog duvana koju je količinu po nalogu Ministarstva ratne privrede Rajha trebalo iz Dubrovnika poslati u Trst, kao i da je eksploatacija boksita u okolini Bosanske Krupe i Jajca još uvijek prekinuta i da se ne može sagledati kada će ponovo otpočeti itd.[13])

Brigu o organizaciji privrede i realizaciji planiranih isporuka nije vodio samo štab njemačkog privrednog oficira u Zagrebu. U tu svrhu bila je uspostavljena čitava mreža njemačkih privrednih opunomoćenika u gotovo svim mjestima BiH, gdje je bilo privredne djelatnosti interesantne za Treći Rajh. U radu su im pomagali povjerenici NDH koji su bili postavljeni u svim preduzećima. Osim toga, Nijemci su, kao i u ostalim pitanjima, za potrebe svoje ratne privrede u Bosni i Hercegovini bili angažovali i mnoge obavještajce — ljude raznih zanimanja i pripadnosti (Nijemce, folksdojčere, domaće izdajnike i slično).

Boksitna područja u Hercegovini, jugozapadnoj Bosni i Bosanskoj krajini bila su od posebnog interesa u planovima ratne privrede Trećeg Rajha. Prema sačuvanim dokumentima Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka, Vojnoprivrednog oficira u Zagrebu, te generalâ, Glaise-a i Löhr-a, kao i poslanika Kasche-a,[14]) Treći Rajh je boksitom iz NDH podmirivao 50% potreba svoje ratne aluminijske industrije.

Ustanak je jako utizao i na hrvatsku drvnu industriju, što je rezultiralo smanjenjem količine vagona za tehničko drvo, tako da je od planiranih 2.298 vagona u avgustu i septembru natovareno svega 652 vagona...

Potreba za ugljenom prašinom za visoku peć i željezaru u Varešu i Zenici pokriva se isporukama iz Rajha i to za potrebe proizvodnje granata na nalog OKH i komesara Rajha za željezo i čelik...

Nestašica ugljena:

...Nastala je zbog nemira u Bosni gdje se nalaze najbogatiji rudnici.

Radni odnosi:

Radni odnosi u preduzećima koja rade za njemačke ratne potrebe su zadovoljavajući. Pozivi u vojsku prestali su za one stručne radnike za koje su to tražile njemačke vlasti...

Poštanske veze sa BiH i Dalmacijom kao i telefonsko-telegrafske veze... vrlo loše... službeni saobraćaj privrednog oficira sa preduzećima koja rade u oblasti naoružanja i ostaloj ratnoj privredi na području BiH i Dalmacije vrlo je otežan...

Zbog teškoća sa obezbjeđenjem brodskog prostora na Jadranu nije mogla otpočeti isporuka 14 miliona kg. duvana, koju količinu je po nalogu ministarstva privrede Rajha trebalo poslati iz Dubrovnika u Trst.«

[13]) Kao napomena 12.

[14]) Vidi: AVII, NAV-N-T-77 F-1295 i F-1296; F-895, F-1294, F-983 i dr.

Kada su u kasno proljeće 1942. godine proleterske brigade na svom pohodu za Bosansku krajinu porušile prugu Sarajevo—Mostar i u snažnom naletu krenule na zapad, bio je to alarm na uzbunu za sve odgovorne njemačke predstavnike u NDH.

General Glaise je veoma dobro znao koliko su privredna bogatstva bosansko-hercegovačkog prostora značila za njemačku ratnu privredu i njene kapacitete. Pored ostalih, i on je predlagao velike operacije »čišćenja« Kozare, jer je dobro znao da su pogoni jeseničke željezare u Sloveniji bili ozbiljno ugroženi, pošto su topionice ostale bez ljubijske rudače koja im je bila namijenjena,[15]) dok vojnoprivredni štab Jugoistoka obavještava 6. VII 1942. OKW — upravu vojne privrede i naoružanja da željeznička pruga Sunja—Kostajnica—Bosanski Novi—Prijedor neće biti popravljena prije kraja avgusta 1942. godine, te će transport željezne rude iz Ljubije morati da sačeka,[16]) a poslanik Kasche ističe da je ljubijska željezna rudača izvožena i u ratna preduzeća Trećeg Rajha u Rumuniji, Mađarskoj i Čehoslovačkoj.[17])

Slična je situacija bila i u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 1942. godine. O tome su također sačuvani brojni podaci raznih institucija njemačkog okupatora na Balkanu.[18]) Iz njih je vidljivo jačanje NOP-a u gotovo svim dijelovima Bosne i Hercegovine s jedne, i poremećaj proizvodnje i izvoza sirovina, s druge strane.

Na osnovu svih tih izvještaja, kao i zajedničkog izvještaja poslanika Kache-a i generalâ, Glaise-a i Löhr-a, u kojima je preovlađivao privredni značaj Bosne i Hercegovine za njemačku ratnu privredu, Hitler je 20. oktobra 1942. godine, kao što smo ranije istakli, donio odluku o formiranju »Štaba njemačkih trupa u Hrvatskoj«, a nešto kasnije i odluku o poduzimanju velikih vojnih operacija protiv NOVJ, koje su vođene u zimu i proljeće 1943. godine.[19]) Usljed mogućnosti angloameričkog iskrcavanja na Balkansko poluostrvo, područje NDH, i u njoj Bosna i Hercegovina, u kojoj se nalazila glavnina NOVJ, dobila je u to vrijeme, pored privrednog, i strategijski značaj.

Zbog svega toga bila je izvršena reorganizacija vojne uprave njemačkog okupatora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koja je označila isčezavanje i fiktivne samostalnosti NDH kao države. Njena vlada i vojska bile su u potpunoj ovisnosti od okupatora, dok je poglavnik Pavelić, da bi se održao na vlasti, »pristao« na sve uslove koje mu je postavio njemački okupator: da obezbje-

---

[15]) Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, str. 92.

[16]) AVII, NAV-N-T-77 F-1293/345-346.

[17]) AVII, Siegfrid Kasche, *Zapisničko saslušanje*, 16. aprila 1947. godine.

[18]) Kao napomena 14.

Vidi i izvještaje Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka upućene Upravi Vojne privrede OKW-a. To su izvještaji o korištenju okupiranih područja za potrebe njemačke vojske u NDH za svaki mjesec posebno, odnose se na 1943. godinu i kasnije (AVII, NAV-N-T-77 F-1295). Pored toga brojni su i drugi izvještaji predstavnika Trećeg Rajha na Balkanu: izvještaji transportnog odjeljenja Privrednog štaba Jugoistoka, izvještaji komandi transportnih jedinica u Mostaru, Zenici, Sarajevu, Tuzli, Prijedoru, Doboju i dr. koje su obezbjeđivale transport vagona i kamiona natovarenih boksitom, ugljenom, željeznom rudačom, drvetom, granatama i dr. artiklima. (AVII, NAV-N-T-77).

[19]) Hitler je takvu odluku donio već 6 decembra 1942. godine, ali je ona definitivno bila utvrđena na sastanku ministara spoljnih poslova Trećeg Rajha i Italije i načelnika vrhovnih komandi vojske — njemačke i italijanske — u Rastenbergu 18. i 19. decembra (Fabijan Trgo, *Četvrta i Peta ofanziva* — rad pripremljen za simpozijum Neretva—Sutjeska, Sarajevo, 27. VI — 2. VII 1968. godine, str. 11—12).

duje mnogo više radne snage nego dotad, da poveća proizvodnju, naročito onih proizvoda koji su bili potrebni njemačkoj ratnoj privredi, da pojača bezbjednost saobraćaja, rudnika i drugih industrijskih postrojenja itd. Cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske južno od Save proglašeno je operativnim područjem, na kojem su svu vlast imali njemački i italijanski vojni komandanti; za njih i njihove vojnike ustaški zakoni nisu važili niti su ih se oni pridržavali. Krajem 1942. i početkom 1943. godine, komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj, general Lütters, raspolagao je s oko 75.000 vojnika u divizijama: 714, 717, 718, 369. legionarskoj (»Vražjoj«) i 187. rezervnoj,[20]) dok je januara 1943. godine na ovo područje pristigla još i 7. SS dobrovoljačka divizija više poznata pod imenom »Princ Eugen«.[21]) Brojno stanje njemačkih trupa na području Nezavisne Države Hrvatske bilo je, u poređenju sa brojem trupa u jesen 1941. godine, povećano za oko šest puta. Ako se svemu ovome doda činjenica da su Italijani još od reokupacije Druge i Treće zone (septembra 1941. g.) cijelo područje južno od demarkacione linije tretirali kao svoje »državno« područje, kao sastavni dio Kraljevine Italije, gdje su se nalazile mnogobrojne italijanske divizije, — to je de facto cijela Nezavisna Država Hrvatska bila okupaciono područje.

Pojačano angažovanje njemačkog okupatora nije bilo izraženo samo u pravcu povećanja broja divizija. To se osjetilo i u drugim pravcima; bila je pojačana obavještajna i kontraobavještajna djelatnost Wermacht-a (Abwehra), zatim policijska djelatnost (SD i Sipo), kao i obavještajna služba raznih drugih institucija njemačkog okupatora, tako da je postojeća mreža u gradovima u kojima su boravile njemačke jedinice i ustanove bila znatno proširena. Pored Nijemaca i ustaša, nastojali su da angažuju i mnoge domaće ljude — tipove raznih zanimanja, za koje su pretpostavljalo da mogu biti od koristi u jednoj sveopštoj borbi protiv »neprijatelja broj 1«, a to je bila Komunistička partija Jugoslavije i narodnooslobodilački pokret. Tako je opunomoćenik Reichsführera SS za Hrvatsku (ta institucija je bila uspostavljena početkom 1943. godine) izradio i poslao uputstvo zapovjednicima policije i bezbjednosti o organizaciji njemačkih policijskih snaga u NDH. Po tom planu podjele teritorije, već u maju 1943. godine bilo je uspostavljeno pet policijskih i šest žandarmerijskih područja — okruga sa odgovarajućim brojem nižih organa. Uputstvom je bila utvrđena organizacija službe, zadaci, rukovođenje i brojno stanje — ukupno 22.000 ljudi od čega: Nijemaca 2.000, Volksdeutscher-a 5.000 i 15.000 Hrvata (pripadnika NDH).[22])

Područje Bosne i Hercegovine bilo je od prvih dana okupacije i stvaranja takozvane Nezavisne Države Hrvatske od posebnog interesa za njemačkog okupatora. Italijani su takođe imali aspiracija na ovu teritoriju, ali su, zahvaljujući superiornosti Nijemaca, vrlo brzo ispali iz igre. Interes njemačkog okupatora za Bosnu i Hercegovinu ispoljavan je najprije zbog političke i privredne prevlasti. Krajem 1942. i u prvoj polovini 1943. godine ovo je područje bilo interesantno i zbog vojno-političkih razloga. Naime, da bi se

---

[20]) AVII, NAV-N-T-501 F-257/001150, — 31. X 1942. g.

[21]) Slavko Odić, *Podaci o njemačkim i kvislinškim oružanim snagama u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni krajem 1942. godine, Prvo zasjedanje AVNOJ-a* — Zbornik radova naučnog skupa, Bihać 4—6. X 1966, str. 84.

[22]) AVII, NAV-N-T-77 F-788/5517478-5517486, 20. 4. 1943, str. pov. br. 27/43. — Opunomoćenima Reichsführer-a SS za Hrvatsku zapovjednicima policije i bezbjednosti.

privredna bogatstva mogla nesmetano eksploatisati, trebalo je slomiti političkog protivnika — narodnooslobodilački pokret ovdje, u Bosni i Hercegovini, jer su se tu nalazile najelitnije jedinice i političko i vojno rukovodstvo NOP-a. Upravo zbog toga je u toku cijele 1943. godine ovo područje predstavljalo poprište teških i krvavih borbi. Poznato je kako su se te bitke završile. Njemačkom okupatoru nije uspjelo da slomi narodnooslobodilački pokret i uništi njegovu narodnooslobodilačku vojsku, naprotiv, ta je snaga unatoč velikim žrtvama postajala sve jača, a njen revolucionarni karakter sve stabilniji i jasniji najširim narodnim masama. Kada je potkraj ljeta 1943. godine kapitulirala Italija, Bosna i Hercegovina je za njemačkog okupatora dobila i poseban vojno-strategijski značaj. U opštem planu odbrane Balkana od mogućeg iskrcavanja angloameričkih trupa, Bosna i Hercegovina je zbog blizine Jadrana i važne saobraćajnice Zagreb—Beograd u koncepcijama OKW i Hitlerovog glavnog stana imala istaknuto mjesto.

O značaju privrednih bogatstava Bosne i Hercegovine za njemačkog okupatora bilo je najviše govora u ovom radu. Međutim, treba naglasiti da je samo ukazano na jedan veoma značajan problem iz istorije NO rata i revolucije, koji je dosad bio zanemarivan i kojem bi u cjelini, a nekim pitanjima posebno — organizacija privrede, realizacija izvoza sirovina, pitanje radnih odnosa i slično u okviru privredne politike njemačkog okupatora, — naša istoriografija trebalo da posveti odgovarajuću pažnju.

Summary

The Ustasha Independent State of Croatia (NDH), which was created by the will of the invadors and from the very first day was organized so as to serve by its armed forces the interests of the Axis Powers, soon found itself in a situation forcing leaders to lean more on the German invadors, since they offered her greater »independence«.

Due to the relationships of the invador forces which aimed at a new partition of the world and creation of a new »Europen Order«, owing to the situation on the eastern front, Hitler was prepared to sacrifice the interests of NDH to his Italian partner, but not his own interests. (Hitler's instruction No 39a of December 16, 1941 was not carried out simply because OKW persuaded Hitler that »to relinquish the whole of NDH to the Italian 2 Army would mean to sacrifice our own interests«.)

Until the end of 1942, dissatisfied with the new instruction, the Italians found »reasons« not to take part in the actions against the peoples' liberating movement to the extent to which they were expected to do by the Germans. There were cases in which Italians relinquished some places in Bosnia and Herzegovina before the ustasha—domobran forces came to take over, which to a certain extant made it easier for the Peoples' Liberating Army of Yugoslavia (NOVJ) to liberate a vast region of about 50.000 km². In practice it was a hard blow to the German invador, since exploitation of raw materials like boxite, coal, iron ore and wood, were in this way rendered impossible.

On the grounds of numerous reports on the situation in the south-east regions, in which the economic problems of Bosnia and Herzegovina had a dominant place, Hitler decided to reorganize his army headquarters in NDH, so that he formed The Headquarters of German Troups in NDH on October 20, 1942, and soon afterwards made a decision on undertaking vast military operations against the Peoples' Liberating Movement (NOP) and its NOVJ whose major forces were situated in Bosnia.

Judging by the preserved documentation, Hitler made this decision because he had found out that it was necessary to settle down the situation in NDH as she had not fulfilled either her role of supplier of labour force for German industry and troups for the Eastern Front or secure the basis of raw materials in Bosnia and Her-

zegovina. He presumed that consolidation of NDH could be made possible only through considerable military engagement against NOP after the destruction of which NDH was thought to be able to lead an independent life, disengaging the German forces which could be used at other battlefields. Hitler also counted on Italian forces to take part in these operations.

The events on the Eastern and African fronts towards the end of 1942 and at the the beginning of 1943 made it more urgent for the Germans to »Take measures against the rebeles in Yugoslavia«, since — due to the possibility of Anglo-American invasion — the Balkan Peninsula gained in strategic significance for both belligerent sides This was especially actual towards the end of summer 1943 after the capitulation of Italy, so that in Hitler's plans for the defence of the Balkans, NDH and Bosnia and Herzegovina occupied a special place.

The interest of German invadors for Bosnia and Herzegovina was manifested first because of political and economic dominance in relation to Italy, where the economic interest was more important until the end of summer 1942. By the end of 1942 and in the first half of 1943 this area was interesting for military-political reasons, since economic wealth could be exploited without any difficulty, it was important to destroy the political enemy — the NOP and its military force. With the capitulation of Italy, Bosnia and Herzegovina also assumed a special military-strategic significance.

Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u drugoj polovici 1943. god. (s kratkim osvrtom na pitanje BiH)

Fikreta Jelić-Butić

Pokušaj da se ovom prigodom u sažetom osvrtu uoče neki osnovni problemi političkog položaja ustaške Nezavisne Države Hrvatske u drugoj polovici 1943. godine, ima prvenstveno namjeru da bude prilog cjelovitijem razmatranju jedne značajne etape u razvoju narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, koja je imala bitno značenje i za rast NOP-a u Bosni i Hercegovini. Premda su vrijeme i prostor osnovna zapreka da se pođe putem kompleksnijeg pristupa u izlaganju naprijed konstatirane problematike, a to znači na relacijama NDH—NOR—drugi svjetski rat (pri čemu se misli na interese njegovih glavnih nosilaca: sila antifašističke koalicije i sila Osovine), ipak treba istaći činjenicu da i zaseban osvrt ima svoj određeni smisao. Riječ je o tome da je znanstveno istraživanje uloge ustaške NDH u osjetnom zaostatku za postignutim rezultatima u proučavanju narodnooslobodilačkog rata. Zbog toga bi upravo u tom dijelu historiografije i trebalo tražiti pretpostavku za razumijevanje potrebe posebnih istraživanja nekih dosad zanemarenih komponenata, među kojima vidno mjesto zauzima pitanje ustaške NDH.

Prema tome, znanstveno istraživanje uloge ustaške Nezavisne Države Hrvatske u sklopu politike okupacionih sistema u našoj zemlji od 1941—1945, ima u prvom redu svrhu da uočavanjem jednog određenog aspekta unese više svjetla u potpunije proučavanje razvitka oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Budući da je ustaškom pokretu od strane Trećeg Reicha i fašističke Italije bila namijenjena, kao osnovna zadaća, zaštita interesa tih sila u ovom dijelu Balkanskog poluotoka, te provođenje koncepcije o novom uređenju Evrope, Nezavisna Država Hrvatska, kako je nazvana ta tvorevina, u kojoj su ustaše dovedeni na vlast, pojavila se također kao jedan u nizu vojničko-političkih protivnika narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, pored karaktera i uloge koju je imala kao i ostali protivnički faktori, specifikum politike NDH ispoljavao se prvenstveno u konstantnim naporima ustaškog pokreta da postojanje ove kvislinške tvorevine prikaže kao konačno ostvarenje težnji hrvatskog naroda za svojom nacionalnom

nezavisnošću. Upravo o tom problemu treba voditi računa, jer je jedna od važnijih zadaća narodnooslobodilačkog pokreta, osobito u početku, na području Hrvatske, te Bosne i Hercegovine, bilo razbijanje spomenutih tendencija ustaškog pokreta i ukazivanje na njegovu pravu ulogu.

Dakako da je stalno jačanje narodnooslobodilačkog pokreta bilo, među ostalim, onaj odlučujući faktor koji je sudbonosno utjecao na ubrzano slabljenje NDH, ali je pitanje povjerenja u program i koncepcije ustaškog pokreta i njegovu državu bilo odlučno poljuljano u širokim narodnim masama već od samog početka. Pored potpuno omražene unutrašnje politike NDH, koju je prvenstveno obilježavao razgranat sistem terora, široko zasnovan i opravdavan, također je i konačno određivanje teritorijalnog opsega ustaške države najvećim dijelom odagnalo i one malobrojne iluzije u čvrstinu njenih temelja koje su mogle postojati u momentu osnutka. Dok je, naime, na jednoj strani, velikohrvatski program ustaškog pokreta došao u teritorijalnom pogledu do izražaja upravo u pogledu Bosne i Hercegovine, na drugoj strani su ustaše svoj dolazak na vlast platili cijenom otvorene izdaje, tj. predajom jadranske obale Italiji, kao jednog od bitnih životnih prostora hrvatskog naroda. Rimski ugovori, 18. svibnja 1941, kojima su i formalno regulirana pitanja odnosa Italije i NDH, potvrdili su u potpunosti pravi smisao zadaće ustaškog pokreta.[1]) Premda je dalji razvoj tih odnosa ukazivao na sve veću podređenost ustaškog režima talijanskoj okupacionoj politici, ipak je kapitulacija Italije, rujna 1943, bila momenat koji je izvršio određeni zaokret u gledištima ustaškog pokreta na njegovu dotadašnju protalijansku orijentaciju. Vladajući vrhovi NDH počinju od tada jednom vrlo širokom akcijom propagande preispitivati svoje dotadašnje odnose s Italijom, tražeći u tome životnu šansu da isticanjem povratka jadranske obale ojačaju svoju već potpuno izgubljenu poziciju, održavanu, u stvari, jedino prisustvom njemačke vojne sile. S druge strane, sve očiglednije izmicanje Bosne i Hercegovine ispod ionako labilnog političkog utjecaja ustaškog vodstva bilo je, također, uzrok da se povede određena akcija. Konstantni rast NOP-a u ovim zemljama bio je, dakako, odlučujući uzrok tome, a pogotovu je morao doći do izražaja s Prvim zasjedanjem Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kojim se značajnim historijskim činom već određivao položaj ovih zemalja u budućoj jugoslavenskoj državnoj zajednici.

O veoma kritičnoj vojnoj i političkoj situaciji u kojoj se nalazila NDH od sredine 1943, dovoljno svjedoče podaci koji potječu iz ustaških i njemačkih krugova, pa se ta činjenica, bez sumnje, ne smije zanemarivati. Gledajući u cjelini, osnovna obilježja niza političkih i vojničkih analiza spomenutih faktora o postojećoj situaciji, bila su ova: a) unatoč opstanku NDH više od dvije godine, NOP na njenom području nije doživio slom, nego, naprotiv, pokazuje sve izrazitije tendencije jačanja, što prvenstveno potvrđuje činjenica da ni akcije većeg vojničkog značenja nisu ni ublizu postigle očekivane rezultate; b) iz dana u dan postaje sve akutnije pitanje prehrane; c) prilike u saobraćaju postaju sve nesigurnije; d) stanje u upravi pokazuje sve očiglednije znakove kaosa i anarhije. Zaključak koji je slijedio iz ovakvih analiza bio je nedvosmislen: sve manje povjerenja u vlast NDH i porast nezadovoljstva u najširim razmjerima.[2]) U razmatranju ove relativno teške kri-

[1]) *Međunarodni ugovori 1941*, izd. Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Zagreb, bez god. izd. (vjerovatno 1942), 49—52.

[2]) Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), Fond NDH, kut. 492.

tike položaja i politike ustaške NDH, treba poći od činjenice da je ona bila zajednička spoznaja nekoliko različitih faktora. Oni su se uglavnom razlikovali po karakteru pozicije koju su zauzimali u postojećoj situaciji i utjecaju što su ga vršili u njoj. Zajedničko obilježje bila im je težnja da NDH treba očuvati, ali su se i tu već u određenom smislu podvajali, jer je u realizaciji spomenute težnje svaka strana gledala zaštitu i jačanje vlastitih interesa. Premda detaljnija analiza pokazuje da je spomenuta kritika izbacila na površinu niz različitih, većih, manjih i neznatnih, struja, tendencija, grupacija, ipak među njima treba izdvojiti prvenstveno ove dvije strane: a) njemačku vojnu silu, kojoj je NDH, i pored stečenog iskustva i spoznaje da u njoj ne može imati snažniju podršku, ostala ipak jedina politička mogućnost s kojom se moglo dalje računati; b) jedan dio ustaškog pokreta koji počinje tražiti druga rješenja za izlaz iz postojeće krize. Treba uz to istaći da je ova druga strana, s obzirom na svoje nosioce, bila osjetno heterogena, pa je i shvatljivo što su iz nje izvirale i različite tendencije u traženju rješenja. Od ostalih faktora koje bi trebalo ovdje konstatirati ističu se posljednji napori za očuvanje talijanskih interesa u NDH, koji doista imaju epizodni karakter, ali će ostaviti vidljivije posljedice.

Ocjene Nijemaca o daljoj ulozi NDH bile su sve uvjerljivije prožimane potvrdom njihove konstatacije od kraja 1942. da se samo njihovim maksimalnim vojničkim angažiranjem može ustaško vodstvo održavati na površini sve složenije vojno-političke situacije. Dakako da je ta činjenica od sredine 1943. pogotovu postala upečatljiva, jer su sile Osovine na evropskim bojištima pokazivale sve očiglednije znakove uzmaka, a značajna potvrda za to bio je i neuspjeh četvrte i pete ofenzive, kojima su doista prethodile opsežne i temeljite pripreme. Od toga momenta, bio je, dakle, glavni imperativ očuvanje nekih osnovnih strategijskih pozicija same njemačke vojne sile, pa je i shvatljivo da je rješavanje svih pitanja, vezanih uz NDH, bilo neposredno podređeno tom cilju. Prema tome, ustaška NDH, koja se doista pretvorila u poprište velikih i mnoštva manjih vojnih operacija, mogla je samo davati privid zamišljene državno-političke cjeline.

Zbog svega toga je u traženju izlaza iz postojeće situacije i bila najznačajnija akcija, koju su poduzeli njemački vojni vrhovi u NDH. Budući da ovo nije bila prva akcija njemačkih komandanata koju su oni na području NDH poduzimali u cilju saniranja svog položaja, shvatljivo je da je ona ovog puta tražila druga rješenja. Međutim, treba ipak posebno istaći činjenicu da je i sada tzv. političko rješenje postavljeno u prvi plan kao i prije, jer je prevladavalo uvjerenje da bi ono bilo nedjelotvornije. Riječ je o tome da su predstavnici njemačke vojske u NDH zastupali gledište da izlaz treba tražiti u određenom obliku otklanjanja ustaškog vodstva s vlasti i njegovom zamjenom drugim, manje kompromitiranim, političkim snagama.[3]) Međutim, ovakvi stavovi nisu imali odjeka u odlučujućim faktorima Trećeg Reicha.

Treba, ipak, istaći da su u tom pravcu, doista, i bili poduzeti određeni koraci, tj. pokušaji da se u vladu NDH uvedu neki utjecajniji predstavnici vodstva Hrvatske seljačke stranke. Usko povezano s tim, treba razumijevati uvlačenje Nikole Mandića u politički život, posredstvom kojega, kao novoimenovanog predsjednika ustaške vlade, su nastojali ujedno privući i određene pojedince iz HSS-a. Ustaški projekt o stvaranju nove vlade, koji je Man-

[3]) L. Hory — M. Broszat, *Der Croatische Ustascha — Staat 1941—1945*, Stuttgart 1964, 153—154.

dić predložio A. Košutiću i J. Torbaru, kao predstavnicima HSS-a, težio je za tim da ona bude koaliciona. To je, međutim, bio i glavni uzrok da dođe do razlaza u pregovorima, jer su predstavnici HSS-a odlučno zastupali potrebu stvaranja tzv. nadstranačke vlade, u kojoj, dakle, ne bi bilo ustaša. Koncepcija vodstva HSS-a temeljila se, prema tome, na uvjerenju da je za »smirivanje« situacije dovoljno uklanjanje ustaškog vodstva sa svojih dotadašnjih pozicija. Stvaranje povoljnije situacije potrebno je najprije povjeriti jednoj činovničkoj vladi, koju bi u dogledno vrijeme zamijenila garnitura predstavnika vodstva HSS-a.[4]) Bilo je, prema tome, vidljivo da se vodstvo HSS-a počelo sve više zanimati za neposrednije utjecanje na dalji razvoj političke situacije, čemu je, dakako, i ovog puta bio glavni uzrok porast NOP-a, a uz tu činjenicu ne može se zanemariti ni spoznaja o konačnom svršetku rata koji se ne smije dočekati u pasivnom stanju.

Rekonstrukcija vlade NDH, koja je izvršena u listopadu 1943, nije označavala nikakvu bitnu promjenu u smislu spomenutih zahtjeva Nijemaca, jer su izvršene personalne promjene bile, doista, neznatne.[5])

Ne ulazeći ovdje u razmatranje njemačko-talijanskih odnosa oko pitanja NDH, treba konstatirati činjenicu da ih je tokom vremena sve više obilježavalo međusobno nepovjerenje, a to se, dakako, moralo neminovno odraziti i na vođenje zajedničke politike i akcija oko daljeg održavanja ustaške države, koju su sami podigli. Zbog toga su Talijani u daljem razvoju vojno-političke situacije u odnosima s ustaškim vrhovima usredotočili svoju pažnju gotovo isključivo na rješavanje pitanja daljeg položaja svojih vojnih snaga u Drugoj i Trećoj okupacionoj zoni, koje su obuhvaćale velik dio teritorija NDH. Osnovni i gotovo jedini cilj Italije u održavanju strategijskih pozicija u tim područjima bila je zaštita anektiranog dijela jadranske obale, koji je od sklapanja Rimskih ugovora smatran vlastitim životnim prostorom, pa je ondje u tom smislu provođena politika denacionalizacije domaćeg stanovništva. Treba dodati da spomenuta politika na području NDH nije bila prvobitna tendencija u ekspanzionističkim planovima fašističke Italije, nego je proizašla kao nužda u okviru konstantnog slabljenja dotadašnje moći sila Osovine u razvoju rata, pri čemu je u ovom slučaju, s druge strane, odlučujući faktor bio stalni porast narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. U takvom stanju, Talijani su se služili svim mogućim sredstvima da održe spomenute pozicije, ne imajući pri tome gotovo nikakvog obzira prema samoj NDH, što je osobito došlo do izražaja u organiziranju i pomaganju raznih četničkih grupacija na njenom području.[6]) Dakako da su zbog toga odnosi

[4]) Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, Zb. Okupatori i kvislinzi, sign. 92.

[5]) *Narodne novine* (Zagreb), 12. X 1943.

[6]) U okviru pokušaja rješavanja pitanja daljeg statusa četničkih jedinica pod kontrolom talijanskih komandanata, do kojih je dolazilo pod pritiskom Nijemaca, karakteristična je bila odluka glavne komande talijanske vojske, donesena u srpnju 1943, u kojoj se naređuje organiziranje dobrovoljačkih jedinica (bojni) na području II Armate u NDH. »Osnutkom bojna — ističe se u odluci — kojih će se broj moći u budućnosti i povećati (...) bit će ukinute sve ili djelomično postrojbe MVAC (...)« Ove jedinice je trebalo, po naređenju Comando supremo, formirati od 2/3 Srba i 1/3 »ostalih« (misli se na Hrvate i Muslimane), a osnovni cilj te podjele bio bi, prema ocjeni ustaša, »da se privuku i zadovolje prije raspuštanja oni četnici, koji su ostali u Kninu, Selcima, Trebinju vjerni Italiji«. U vezi s tim, predstavnik NDH kod komande II Armate D. Sinčić, predložio je ustaškoj vladi da poduzme akciju za uključivanje što većeg broja hrvatskih vojnika i oficira u te dobrovoljačke jedinice, i to »u prvom redu sa svrhom, da ne bi u tim odredima bili sami pravoslavci«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 185).

postali još zamršeniji, tako da je kapitulacija Italije dočekana s izvjesnim olakšanjem u ustaškim vrhovima, iako su se oni upravo tim momentom našli u još težoj situaciji.

Kapitulacijom Italije bili su otvoreni neki osnovni problemi u daljim političkim planovima NDH.

Povlačenje talijanske vojne sile s jugoslavenskog ratišta dalo je poticaja vladi NDH da poduzme određene korake u pravcu proširenja svog teritorija na Jadran. U ustaškim vrhovima oživjelo je uvjerenje da se pojavila mogućnost pripojenja svih onih hrvatskih krajeva koji su se nalazili u sklopu Italije: Dalmacije, Hrvatskog primorja, Istre. Dakako da je taj stav imao uglavnom izraziti propagandistički karakter i odnosio se, u prvom redu, na akciju u stanovništvu spomenutih krajeva kako bi se ono odvratilo od sve šireg i masovnijeg pristupanja NOP-u.

Kapitulacija Italije neminovno se odrazila i na dalji razvoj unutrašnjih prilika NDH. Ona je, u prvom redu, izvršila osjetan poremećaj u ionako nestabilnoj vojno-političkoj situaciji. Ne ulazeći u ocjenu stvarne snage, koju su uoči kapitulacije imali Talijani u zaposjednutim područjima, ipak treba istaći činjenicu da je nagli prestanak njihove vojničke i političke vlasti stvorio velike teškoće, kako Nijemcima, tako i postojećim vojnim snagama NDH. Prema ocjenama vojnih vrhova NDH, a na osnovu tih ocjena zauziman je i zvaničan politički stav, kapitulacija Italije, odnosno slom talijanske vojske, bio je glavni uzrok naglom širenju NOP-a na području Dalmacije i čitavog Primorja. U vezi s tim isticala se i činjenica da su jedinice NOVJ osobito pojačale svoju aktivnost u tim danima, zaposjedajući niz gradova i uporišta, kojom prilikom su došle u posjed znatnih količina talijanskog oružja i drugog ratnog materijala. Dakako da je sve to još više otežavalo borbu sa snagama NOP-a.

Međutim, ustaški vrhovi su, ipak, upravo s kapitulacijom Italije računali na veliki moralno-politički prestiž koji će zadobiti u stanovništvu napuštenih područja. Time se ujedno vjerovalo u sigurnu mogućnost zadavanja odlučnog udarca narodnooslobodilačkom pokretu. U vezi s tako zamišljenom koncepcijom, NDH je upregla sve svoje važnije faktore u vrlo široku propagandu, kojom je u prvom redu insistirala na paroli konačnog oslobođenja hrvatskih zemalja i ujedinjenja čitavog hrvatskog naroda. Pavelićev »Proglas hrvatskom narodu«, 9. rujna 1943, o uključenju u NDH »otcijepljenih hrvatskih zemalja na Jadranu«, bio je idejna podloga čitave te akcije.[7]) Ono što treba istaći u vezi s tim proglasom, jest Pavelićeva ocjena politike Italije prema NDH, koja je potpuno suprotna njegovu dotadašnjem držanju. Izrazi savezništva, podaništva i vjernosti, koji su stalno upućivani Mussoliniju i fašističkoj Italiji, bili su najednom zamijenjeni ocjenom da su Talijani pripojenjem i okupacijom hrvatskih krajeva vršili nasilje, jer je time »velik dio hrvatske jadranske obale bio otrgnut od tiela Hrvatske«.[8]) Od sada, u svojoj vanjsko-političkoj orijentaciji, Pavelić sve nade polaže u Treći Reich.

Dalje važno pitanje, koje se ustaškom vodstvu nametalo nakon kapitulacije Italije, bila je potreba opravdavanja dotadašnje protalijanske orijentacije. Revidiranje nekih osnovnih stavova u vezi s tim postalo je također važna komponenta u spomenutoj propagandi ustaškog vodstva. Glavni zaokret izvr-

---

[7]) *Ustaša* (Zagreb), 10. IX 1943.
[8]) *Nova Hrvatska* (Zagreb), 9. IX 1943.

šen je u odnosu na tumačenje Rimskih ugovora, jer im je oduzet epitet uspješnog koraka u vanjskoj politici NDH, koji je dosegao svoj vrhunac u proklamaciji personalne unije.[9])

Premda je i sam Hitler formalno priznao spomenuti Pavelićev proglas, ipak ustaše nisu postigli nikakav stvarni uspjeh u svojim težnjama da zadobiju bilo kakvu poziciju na jadranskoj obali. To područje je pretvoreno u njemačku operativnu zonu, u kojoj su svu vlast imali vojni komandanti. U vezi s tim je ubrzo splasnula i ustaška propaganda za pripojenje Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre. Nju treba, u prvom redu, shvatiti kao jedan u nizu napora koje je NDH poduzimala u cilju opravdanja svog postojanja, bilo to u samom hrvatskom narodu ili u očima svojih saveznika, ovog puta Trećeg Reicha. Međutim, ona nije označavala i potpuni prekid s talijanskim fašizmom, jer su optužbe službenih vrhova NDH bile isključivo usmjerene na politiku talijanskih komandanata, kao dijela onih vojnih krugova u Italiji koji su na čelu s maršalom Badogliom svrgnuli Mussolinija. Zbog toga je NDH, ne ulazeći ovdje u motive koji su do toga doveli, službeno priznala novostvorenu talijansku fašističku republiku.[10])

Dakako da bi i izvjestan uspjeh NDH u akciji oko pripojenja spomenutih područja na Jadranu imao doista samo formalni karakter. Stvarnu situaciju u tim krajevima obilježavao je uspon NOP-a u odlučujući vojnički i politički faktor, preko ove činjenice se nije uopće moglo prijeći u koncepcijama i planovima bilo koje strane.

Neuspjeh njemačkih vojnih faktora u NDH da političkim putem presudnije utječu na promjenu dotadašnjeg kursa vlade NDH u unutrašnjoj politici, bio je, dakako, važan povod traženju drugih sredstava pomoću kojih bi se stvorili uvjeti za jednu uspješniju akciju. Politika terora koja je Nijemcima od samog početka bila značajno sredstvo akcije dobiva od sada i po svom karakteru i po opsegu još važnije mjesto. Treba, međutim, istaći da je provođenje terora od strane njemačke vojne sile, na području NDH, označavalo doista jednu novu etapu njihovih akcija na ovom području Jugoslavije, jer ono do tada nije poznavalo njemačke odmazde takve drastičnosti i razmjera. Bio je to samo još uvjerljiviji dokaz o težini vojničkog položaja Nijemaca, a tu činjenicu u svojim ocjenama njihovi komandanti i sami priznaju. Premda je teror zahvatio gotovo čitavo područje NDH, on je ipak najdublje tragove ostavio u Bosni i Hercegovini. To potvrđuju brojni primjeri koje ovdje i nije potrebno konkretno iznositi, nego treba samo istaći činjenicu da oni vjerno

---

[9]) Rimski ugovori su u ustaškoj propagandi počeli da se prikazuju »kao taktički potez« vanjske politike NDH. (*Spremnost*, 21. V 1944).

[10]) Službeni odnos NDH prema Italiji bio je, u stvari, u to vrijeme dosta neodređen. Na to su, bez sumnje, utjecale određene direktive koje je Pavelić dobio od Nijemaca da se, s obzirom na dotadašnje obaveze, čeka dalji razvoj situacije, jer su promjene u Italiji bile rezultat akcije protiv Mussolinija, koji je i dalje ostao saveznik Trećeg Reicha, pa, prema tome, i NDH. U tom pogledu bio je karakterističan prikaz nastalih odnosa između NDH i Italije, koji je Ministarstvo vanjskih poslova NDH dalo već 11. rujna 1943. Prema njemu, službeni stav NDH prema Italiji »nije više saveznički, ali ni ratno stanje, ni stanje neutralnosti. Do razbistrenja ovog odnosa provode se potrebne mjere opreza. Mjere opreza koje se poduzimaju ravnaju se isključivo prema talijanskim obzirima. (...) Primijenjene mjere ravnaju se prema držanju talijanskih službenih mjesta u odgovarajućim slučajevima na području na kojemu Kraljevska talijanska vlada još vrši vlast, a primjenjuje se samo po potrebi i nužnim oprezom, već obzirom na novostvorenu talijansku nacionalnu-fašističku vladu«. (Vojnoistorijski institut (dalje: VII), Fond NDH, kut. 203, br. reg. 6/7).

ilustriraju očiglednu nesigurnost Nijemaca u ovim područjima, kao i to da su tražili izlaz u ovakvim očajničkim postupcima. U okviru ove politike terora provođena je u određenim situacijama i jedna drugačija varijanta koja se sastojala u odvođenju ljudstva na prisilni rad u Njemačku. Kakve je razmjere i posljedice mogao imati takav teror za samu NDH, dovoljno potvrđuje činjenica da ni sama ustaška vlada nije bila oduševljena takvom politikom, jer je pogotovu ona ugrožavala poljuljane pozicije ustaša. Nasuprot tome, argumentacija Nijemaca sastojala se u odgovoru da su oni, upravo zbog nesposobnosti političkih i upravnih organa NDH, primorani pribjegavati spomenutim mjerama. Drugi uzrok koji ih navodi na to, a kojemu pridaju još veće značenje, bilo je otvoreno priznanje da je NOP u svim krajevima Bosne i Hercegovine u naglom porastu.[11])

Svi su ti uzroci prijetili stvaranjem jedne izvanredne situacije na području Bosne i Hercegovine koja bi mogla izazvati katastrofalne posljedice za NDH, pa u toj činjenici, bez sumnje, treba tražiti i neke korake koje je ustaško vodstvo poduzelo. Riječ je o poduzimanju jedne šire propagandističke akcije, u kojoj su nosioci bili neki najutjecajniji članovi ustaškog vodstva. Glavna karakteristika njihove akcije koja se formalno ogledala u nekoliko javnih govora, održanih u nekim većim mjestima, i niza razgovora sa istaknutijim područnim predstavnicima, sastojala se u dokazivanju da je općenita politika i vojnička situacija u NDH stabilna i da su sve akcije koje poduzima NOP samo obilježja trenutnih i lokaliziranih kriza.[12]) Dakako da je usko s tim bila povezana i obrana politike ustaškog pokreta, te žestoka kritika djelatnosti NOP-a, tj. sve očiglednije odlaženje stanovništva u njegove redove. Ova akcija ustaške vlade u Bosni i Hercegovini nije od strane njemačkih komandanata bila ocijenjena kao pomoć, iako ju je, s druge strane, osobno pomagao sam njemački poslanik u Zagrebu S. Kasche. Dapače, ona je izazvala vidljivo nezadovoljstvo u pomenutim krugovima, jer su Nijemci bili potpuno svjesni, a to su ustaškom vodstvu i dali jasno do znanja, da neka akcija propagande u Bosni i Hercegovini ne može pokazivati nikakve znakove privlačnosti. Oni su, dakako, u svojim daljim akcijama još više insistirali na zahtjevu da se u Bosni i Hercegovini uvede njihova vojna uprava.[13]) Međutim, kada se govori o pitanju uvođenja vojne uprave u Bosni i Hercegovini, treba imati na umu činjenicu da je ona u određenom smislu već otprije postojala. Riječ je o upravnim prerogativima koje su njemački komandanti dobivali za vrijeme vršenja vojnih operacija. Ovog puta je riječ samo o nastavljanju već započetih akcija u odvajanju Bosne i Hercegovine iz NDH koje su imale svoje nosioce ne samo u određenim domaćim faktorima nego i kod Nijemaca. Nije namjera ovog priloga da opširnije ulazi u prikaz i razmatranje nastanka autonomističkih tendencija u Bosni i Hercegovini, ali je, ipak, potrebno samo konstatirati formiranje muslimanske SS-Handžar divizije, kao jednog od konkretnijih vidova njemačke politike na ovom području. To je, u stvari, bio samo dio šireg plana Nijemaca da u NDH, pored vojske, znatnije angažiraju i SS jedinice.[14]) Ove jedinice uskoro postaju sve

---

[11]) VII, Fond NDH, kut. 81, br. reg. 1/2.

[12]) Karakterističan je bio govor ustaškog ministra M. Lorkovića u Banjoj Luci. (*Novo doba*, (Banja Luka), 30. X 1943).

[13]) Usp. bilj. 11.

[14]) O problemima stvaranja i organizacije SS jedinica karakterističan je izvještaj SS-generala C Kammerhofera od 20. XI 1943. (VII, Fond NDH, kut. 83-a, br. reg 28/5).

moćniji faktor u politici Nijemaca, tako da su, bez sumnje, morali izazivati nezadovoljstvo u samim ustaškim vrhovima. Dakako da ni s formiranjem muslimanske vojne formacije u službi Nijemaca, ustaška vlada nije mogla biti zadovoljna, i to ne samo zbog toga što se ona nije nalazila pod neposrednom kompetencijom ustaša nego upravo i zato što je, s obzirom na svoj sastav, predstavljala opasan presedan. Na toj liniji može se, donekle, promatrati i primjer Huske Miljkovića, koji je formiranjem muslimanskog odreda u Cazinskoj krajini, prema ocjeni samog generalštaba oružanih snaga NDH, doprinosio određenom osipanju tih snaga.[15])

U ovim primjerima treba, bez sumnje, poznavati i očigledne znakove sloma dotadašnjih iluzija ustaša u mogućnost stvaranja oslonca u muslimanskom stanovništvu. Taj problem je, u stvari, samo dio znatno šireg pitanja mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u velikohrvatskoj koncepciji ustaškog pokreta. Polazeći od ocjene da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje, ustaški pokret je težio stvoriti što širu i uvjerljiviju argumentaciju za to, koja bi u novostvorenoj ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj našla i svoju stvarnu potvrdu. U vezi s tim treba istaći da se teoretska podloga za ostvarenje takvog ustaškog programa pripremala već prije 1941, a da je toj akciji u razdoblju rata za čitavo vrijeme pridavana osobita pažnja. Ovdje je dovoljno podsjetiti na akciju oko izdavanja Napretkove »Poviesti hrvatski zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463«, u Sarajevu 1942, koja je u sebi nosila državno-pravnu tendenciju, iako joj se taj cilj, prema prvobitnoj zamisli iz 1936, kada je rad na njoj započet, ne bi mogao pripisati. Uz to, treba, dakako, konstatirati i relativno golemu političku publicistiku o Bosni i Hercegovini koja je nastajala iz pera prvaka i nekih pristaša ustaškog pokreta i malobrojnih proustaški orijentiranih intelektualaca.

Osnovne ocjene na kojima je ustaški pokret putem spomenute aktivnosti temeljio svoju politiku prema Bosni i Hercegovini kao hrvatskim zemljama, tj. integralnom dijelu NDH, bile su u biti ove: a) Bosna i Hercegovina su zemlje, koje čine kičmu ustaške države; b) nacionalna pripadnost Muslimana u Bosni i Hercegovini je izvan svake diskusije, jer su oni sastavni dio hrvatskog naroda. Ove dvije komponente najuže su povezivane u ustaškoj propagandi. Muslimanima je, kao islamskom dijelu hrvatskog naroda, pridavana značajna uloga spone s islamskim Orijentom, tj. turskom i arapskom kulturom i civilizacijom, a čime i NDH dobiva važnu međunarodnu ulogu povezivanja evropskog zapada sa islamskim svijetom. Na liniji ustaške propagande o potrebi najuže suradnje Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, kao glavnog zaloga očuvanja NDH, karakteristično je istaći pokretanje književno-političkog časopisa »Hrvatska misao«, u Sarajevu potkraj 1943.[16])

Ideja nacionalne povezanosti Hrvata i Muslimana i ustaško rješenje stapanja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u NDH, ostala je, dakako, prisutna u propagandi ustaša i u daljem razvoju rata, iako ju je razvitak NOP-a u Bosni i Hercegovini potpuno demantirao i potvrdio činjenicu da se rješenje političkog i državno-pravnog položaja tih zemalja nalazi u stvaranju jedne ravnopravne jedinice u jugoslavenskoj federativnoj zajednici, koja će zajamčiti životne interese i Hrvata i Muslimana i Srba u njoj. Bez sumnje Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a učinilo je veoma značajan korak u tom pravcu.

---

[15]) S. Odić, *Huska Miljković i Cazinska krajina*, *Vjesnik* (Zagreb), 9. VI 1968.

[16]) Prvi broj ovog časopisa izišao je u Sarajevu prosinca 1943, kao glasilo novoosnovanog Glavnog pododbora Matice Hrvatske.

Summary

The specificity of the NDH policy manifisted itself primarily in constant endeavours of the Ustasha Movement to prove that NDH (The Inndepedent State of Croatia) represented the definite realization of the desires of the Croatian people to have their own independent state. Due to this fact, it was one of the chief tasks of Peoples' Liberating Movement in Yugoslavia in general, and in Bosnia in Herzegovina in particu'ar, to destroy this tendency.

While — on the one hand — the programme of the Ustasha Movement expressed the Grand-Croatian territorial pretensions to Bosnia and Herzegovina, Ustashas paid their coming to power by open treason, i. e, by the surrender of the Adriatic Coast to Italy, on the other. Only after the capitulation of Italy, the ruling circles of NDH started to reconsider their earlier relationships with Italy, trying to regain their lost positions by claiming the Adriatic Coast. By reason of this very fact, Bosnia and Herzegovina escaped the unstable influence of the Ustasha leadership. Nevertheless, the chief reason for this was the strengthening of the peoples' liberating movement in these provinces, which especially manifested itself in the First Session of ZAVNOBiH defining the position of these provinces in the future Yugoslav community.

The author pays special attention to the critical military and political situation in the Indipendent State of Croatia from the middle of 1943 onwards which reflected itself in the following: a) the continual rise of the peoples' liberating movement; b) the question of food supply becomes evermore urgent; c) the situation in communications and transport is deteriorating rapidly; and d) the situation in administration show striking signs of chaos and anarchy.

Such situation brings forth various tendencies, currents and groupations, the common aim of which it is to pay efforts to sustain the NDH. These two conceptions are the most prominent: a) relying an the German military power as the only political possibility and b) in the second rather heterogenous conception the most prominent efforts are those seeking support form Italy.

Great victories of the allied forces, the defeat of the 4th and the 5th German offensive combats shook the German military power so that it tries by all means to maintain its position on the Balkans. Although it did not have great repercussions in the German Reich, the conception of the replacement of the compromised Ustasha duchy was considerably actual. There were some endeavours to drag some representatives of the Croatian Peasant Party into the government of NDH. The involvement of Nikola Mandić into the Government and the talks with the representatives of the CPP yielded favourable results, as they were for a non-partial government without ustashas.

The German-Italian relationships in connection with the NDH complicated the position of the ustasha state. Both of the external factors tried hard to protect their own interests. Only after the capitulation of Italy some basic problems concerning the further political plans of NDH emerged to the surface. The leadership of NDH thought that time had come to repossess all the parts which had been ocuppied by Italy. Pavelić's announcemnet to the people of Croatia on September 9, 1943 on reunion of the »occupied Croat parts on the Adriatic« with NDH was the ideological basis of vast propaganda for regaining of the lost position among the people of Croatia. Pavelić tries to justify the past pro-Italian orientation. Although Hitler formally recognized Pavelić's annouencement, the Adriatic coast was turned into the German operative zone.

Aiming at the settlement of the situation in Croatia, the Germans concentrated on drastic terror, especially in Bosnia and Herzegovina. One of the forms of this terror was compulsory deportation of people to Germany where they were put to hard labour.

The author points to the formation of the Moslem SS-Handjar Division as a part of a major German plan to engage, besides regular army, the SS troups on the territory. They soon became a powerful factor, which must have caused dissatisfaction of the ustasha leadership. On the other hand, they were dissatisfied with the formation of Moslem militia which was in the service of Germans.

In the conclusion, the author points out that the essential supposition on which the ustasha movement based its policy towards Bosnia and Herzegovina were: a) Bosnia and Werzegovina are the provinces which make the backbone of the ustasha state and b) the Moslems are a part of the Croat people.

Jugoslavenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine

Vojmir Kljaković

Jedna manje istražena oblast, zanimljiva za novu historiju Jugoslavije, svakako je položaj Bosne i Hercegovine u razmatranjima i planovima jugoslavenskih emigrantskih vlada u periodu drugog svjetskog rata. To ne bi imalo veći značaj da jugoslavenske emigrantske vlade nisu kod istočnih i zapadnih saveznika imale status zakonitih predstavnika Jugoslavije. Prema tome, svi njihovi akti koji su se odnosili na vanjsku i unutarnju politiku, kao i njihovih diplomatskih predstavnika na strani, za saveznike su imali težinu odluke suverene vlade. Ta prava su uživale dugo vremena.

Razvojem odnosa unutar vlade i u zemlji i njihovim zaoštravanjem, pokrenuto je pitanje Bosne i Hercegovine. Ovome treba dodati činjenicu da je vladin eksponent u zemlji Draža Mihailović u djelo provodio njene osnovne stavove o unutrašnjim pitanjima, ili obratno: vlada je sankcionirala njegove samoinicijativne postupke. Da bi dala pun sadržaj ovoj vezi, u novu emigrantsku vladu Slobodana Jovanovića, 11. januara 1942. godine, Draža Mihailović ulazi kao njen vojni ministar. Tako je i formalno postala nedjeljiva aktivnost emigrantske vlade u zemlji i inostranstvu. Ovo ima poseban značaj za razumijevanje postupaka vlade u cjelini o svim pitanjima koja su se odnosila na budućnost zemlje. Ujedno, ovo stanje će još više povećati napore Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije za afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta i njegovo mjesto u ratu, kao prirodnog saveznika antifašističke koalicije, koji nije prihvaćao ni jugoslavensku vladu u inostranstvu ni njenog vojnog ministra u zemlji.

Pojava Draže Mihailovića na jugoslavenskoj sceni od svoga početka imala je određene karakteristike, koje su ostale neizmijenjene do kraja njegove aktivnosti. Uski nacionalizam, pothranjivan optužbama nesrpskih naroda u Jugoslaviji za trajnu unutarnju krizu kraljevine Jugoslavije između dva rata i za propast u aprilskom ratu 1941. godine, dobio je odmah u početku karakter nacionalne isključivosti. Iz toga je, u krilu emigrantske vlade i kod Draže Mihailovića, nikla ideja o budućoj Jugoslaviji, u kojoj će mesijansku dužnost vršiti velikosrpska vlada kao jedini garant opstanka Kraljevine Jugo-

slavije. Da bi njena supremacija bila potpuna, trebalo joj je stvoriti dominantnu materijalnu bazu u vidu teritorijalnog proširenja unutar granica Jugoslavije na račun drugih jugoslavenskih naroda.

Svi članovi vlade srpske narodnosti nisu podržavali ni odobravali velikosrpski kurs grupe Jovanović—Ninčić—Trifunović. Štaviše, bilo je više ministara srpske narodnosti koji su uočavali opasnost takve politike i odupirali joj se, kao, na primjer, grupa oko Kosanovića i Budisavljevića. Međutim, najuticajnije ličnosti u vladi dominirale su situacijom, njih je podržavao gotovo cjelokupni aparat administracije u vladi i predstavništava na strani. Iz ovog sukoba izdvaja se sasvim grupa Krek, Snoj, koja se angažirala isključivo u rješavanju problema Slovenije, posebno njenih budućih granica prema Austriji i Italiji; za druge jugoslavenske probleme oni nisu pokazivali gotovo nikakvo interesovanje.

Koliko nam je do danas poznato, Draža Mihailović je prvi formulirao velikosrpske ciljeve borbe i precizirao njihove konture. U instrukciji o ciljevima te borbe koju je napisao 20. decembra 1941. godine, dakle dvadesetak dana prije svog ulaska u vladu, pored ostalog, stoji:

»Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etničku u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke...

Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne nacionalnih[1]) elemenata.

Stvoriti neposrednu zajedničku granicu između Srbiie Crne Gore i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog.«[2])

Ovu Mihailovićevu instrukciju prihvatili su četnici, koji su bili oružana snaga velikosrpstva.[3]) Idejno vezani za Dražu Mihailovića, nijedna jugoslavenska emigrantska vlada u Londonu, odnosno njihovi vodeći krugovi, nisu se nikada ogradili od postupaka svoga vojnog ministra, koji je djelovao u zemlji u skladu sa svojim nazorima i planovima. Vlada je, u stvari, identificirala svoj stav sa stavom četnika Draže Mihailovića u zemlji i potvrdila u praksi tu politiku. Čak ni sukobi u vladi, koji su bili odraz neslaganja o ovim i drugim pitanjima nisu izmijenili službenu fizionomiju ni držanje vlade.

Ima tragova da su u ovo vrijeme i nešto kasnije izlaz iz emigrantske zamršenosti u ovim pitanjima tražili sličnim putem i Britanci. Njihova tajna radio-stanica »Šumadija«, pod firmom emigrantske jugoslavenske radio-sta-

---

[1]) U citiranom prijepisu orginala nalazi se »nacionalističkih«, što je očigledno pogrešno. U drugim prepisima piše »ne nacionalnih«.

[2]) Ovaj tekst je preuzet iz četničkog prijepisa (izvornika nema) iz Arhive Vojno istorijsokg instituta, br. reg. VK-V-8. Jedna druga varijanta nalazi se u arhivi jugoslavenske emigrantske vlade (Arhiv Jugoslavije, br. reg. 5/6-3; k 240). On je dospio do jugoslavenske emigrantske vlade posredstvom albanskog lista »Tomori«, koji ga je objavio kao zaplijenjeni dokumenat. Treća varijanta se nalazi u knjizi *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knj. I, Beograd 1945 str. 12—13. Odatle ga je J. Marjanović citirao u svojoj knjizi *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, str. 189.

[3]) Četništvo je, kako kaže Živko Topalović, jedan od bliskih suradnika Draže Mihailovića, »ideološki znalo samo za srbizam... Njih (tj. Hrvate i Muslimane — prim. V. K.) u srpskoj državi valja kao neprijatelje iskoreniti ili proterati. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslovenstvo, to je ideologija srpskog četništva.« Dr Živko Topalović: *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941—1945*, Pariz, 1958, str. 52.

nice, ali nezavisno i bez suradnje sa jugoslavenskom vladom, u emisijama u aprilu 1942. godine isticala je: »Mi hoćemo Jugoslaviju na pravednoj bazi. Svi Srbi zajedno u Srbiji, svi Hrvati u Hrvatskoj, svi Slovenci u Sloveniji...« i: »Kao naš veliki zadatak mi smo sebi postavili da sve srpske zemlje u kojima ima nas Srba na Balkanu spojimo u jednoj državnoj jedinici u sastavu Jugoslavije...«[4]) Naravno, ovaj kurs nije dugo ostao na snazi i ne zna se ko je sve u Britaniji zastupao takvo mišljenje; Britanci su kasnije, kako ćemo vidjeti, tražili i druga rješenja.

Četnička politika nacionalne dominacije, koja je donijela toliko nesreće predratnoj Jugoslaviji, u emigrantskoj vladi Slobodana Jovanovića, sa savezničkog stanovišta tog vremena, dovešće u opasnost samu obnovu jugoslavenske države. Od četiri emigrantske jugoslavenske vlade, koliko ih je ukupno bilo, ako se izuzme interregnum Šubašića, Jovanovićeva vlada imala je najduži mandat i trajao je gotovo godinu i po dana. Za vrijeme njegove vlade kriza osnovnih nacionalnih problema jugoslavenske države u okviru emigracije dostigla je vrhunac.

U svim jugoslavenskim emigrantskim vladama, osim posljednjoj, Purićevoj tzv. »činovničkoj vladi«, po pravilu nalazili su se predstavnici predratnih građanskih srpskih, hrvatskih i slovenskih stranaka. One su od stare Jugoslavije u nasljeđe primile neriješene osnovne probleme uređenja Jugoslavije, pa je borba oko tih problema u emigraciji samo predužetak one u zemlji, koja je trajala do njenog sloma 1941. godine. U prvoj godini emigracije ova pitanja nisu nikada ozbiljno postavljena a još manje rješavana, mada su se sve više isticala i tražila svoj rasplet; ali, vlade nisu imale svog javnog službenog programa ni o unutarnjoj ni o vanjskoj politici. Čak se dugo nije naziralo kakvo će biti osnovno uređenje zemlje i na kome upravnom principu. Vlada generala Dušana Simovića i vlada Slobodana Jovanovića prešutno su prihvatile moratorijum u raspravljanju o unutrašnjem uređenju države o nacionalnom i upravnom pitanju. Ali, i pored toga, tinjala je stalno prisutna netrpeljivost između grupa ministara, održavalo se međusobno nepovjerenje i vodila zakulisna borba za i protiv gotovo svakog važnijeg pitanja koje je iskrsavalo. Izbjegavalo se otvoreno raspravljanje o uređenju buduće države upravo zato što se ono u postojećim odnosima među njima nije moglo riješiti diskusijom ni dogovorom zbog ekstremnih stavova suprotnih grupa ministara. Svako razmatranje koje bi trebalo da dovede do rješenja u korist jedne ili druge grupe dovodilo je u pitanje opstanak vlade. Stoga je grupa velikosrpske orijentacije u vladi smatrala da vrijeme radi za nju. Ona je prepustila ministru Draži Mihailoviću u zemlji da svojim djelovanjem pripremi i ostvari uvjete za pobjedu velikosrpske stvari i time ostale stavi pred gotov čin.

Sredinom 1942. godine činilo se da se u vladinim krugovima više ne računa na uređenje kraljevine centralističkom principu. Javlja se ideja o federativnom uređenju, bez jasnog preciziranja kako bi izgledale pojedine federativne jedinice. U jednom konceptu govora predsjednika Jovanovića koji je trebalo da održi prilikom predaje akreditiva prvog britanskog ambasadora pri jugoslavenskoj vladi, sredinom juna, rečeno je da će buduća Jugoslavija biti »pod dinastijom Karađorđevića, ali na federalnoj osnovi«.[5])

Ali, kako je vlada zastupala trijalističko stanovište o postojanju samo srpske, hrvatske i slovenske narodnosti u Jugoslaviji, to je pitanje federativne

[4]) Arhiva VII, br. reg. 5/4-(1—5), k 235.
[5]) Arhiva VII, br. reg. 39/1-3, k. 191.

podjele zamišljene buduće Jugoslavije svakako ostavljalo područje Bosne i Hercegovine kao oblast koja je trebalo da se dijeli između Srba i Hrvata ili pripoji u cjelini jednoj strani. Pobliže o tome Slobodan Jovanović nije u ovoj prilici kazao ništa.

U drugoj polovici 1942. godine istina o narodnooslobodilačkom pokretu i četnicima već je široko prodrla u svijet. Sve jače se osjećalo da je nastupila preorijentacija raspoloženja svjetske javnosti u savezničkim zemljama u korist narodnooslobodilačkog pokreta, a protiv Draže Mihailovića i četnika. Porast popularnosti naše borbe u savezničkim zemljama još više je zaoštrio odnose u vladi i komplicirao njen međunarodni položaj. Dio njenih ministara — naročito predsjednik Slobodan Jovanović i ministar inostranih poslova Momčilo Ninčić, sa visokim funkcionerima svojih ministarstava, pokušali su da spriječe takav razvoj. Njihova aktivnost orijentirala se, uglavnom, na službene britanske krugove; njihovi istomišljenici u Sjedinjenim Američkim Državama: ambasador Konstantin Fotić i bivši diplomata, književnik Jovan Dučić djelovali su u službenim američkim krugovima i srpskim nacionalističkim iseljeničkim udruženjima. Negativan rezultat njihove aktivnosti osjetio se snažno u Sjedinjenim Američkim Državama, kako među našim iseljenicima, tako i kod predsjednika Franklina Roosevelta (F. Ruzvelt) lično.[6]) Ovo je ustalasalo sve iseljeničke organizacije naših narodnosti u obje Amerike i kod jednog dijela raspalilo ekstremističke tendencije, koje su se kretale oko prava na pojedine dijelove Bosne i Hercegovine ili na cijelu ovu oblast u korist jedne ili druge strane.

Akcija grupe Jovanović—Ninčić u Velikoj Britaniji nije dala ni blizu rezultate kakvi su postignuti u Sjedinjenim Američkim Državama. Kada su službeni i neslužbeni kontakti i zakulisni potezi promašili cilj, tražio se drugi put. Tada je aparat njihovih resora sve više isticao ustaške pokolje nad Srbima tako da su oni praktično pripisivani hrvatskom narodu i Muslimanima, a ne samo ustašama. Pod udar su došle i nacionalnosti u Jugoslaviji.[7]) U isto vrijeme u zemlji je Draža Mihailović — kako se stalno ponavlja u njegovim depešama iz tog vremena — optuživao i komuniste za uništavanje srpskog naroda.

Ovakva koordinirana politika trebalo je da dezavuira narodnooslobodilački pokret i njegovu vojsku, da optužbom za počinjene zločine nad Srbima okrivi Hrvate i Muslimane kao narod. Cilj je bio da se ostvari moralno pravo na materijalnu kompenzaciju u vidu teritorijalnog proširenja buduće Srbije na Bosnu i Hercegovinu, bez obzira na to da li će se obnoviti Jugoslavija i da li će Srbija postati samostalna. Ovom spekulacijom teške žrtve srpskog

---

[6]) U jednoj depeši K. Fotića od 10. septembra 1942. godine iz Washingtona (Vašington) ministru M. Ninčiću kaže se da je pročetnički propagator u SAD, Miss Ruth Mitchel (Rut Mičel), posjetila Roosvelta, koji je — po Fotićevoj interpretaciji — stekao uvjerenje da se Jugoslavija ne može obnoviti i »apeluje da se pomoć pruži samo Srbima...« — Na sjednici jugoslavenske vlade, 1. septembra 1942. godine, ministar bez portfelja Jovan Banjanin kazao je za Fotića i Dučića: »...Po njihovoj tezi svi su Hrvati za Pavelića, a svi Srbi za veliku Srbiju, svi Slovenci za svaku moguću kombinaciju, a niko za Jugoslaviju... Oni (Fotić i Dučić — prim. V. K.) su postavili i pozitivan program — ujedinjenje svih srpskih pokrajina i ne pominjući Jugoslaviju...« (Arhiva VII, br. reg. 1/7-6, k. 185).

[7]) U jednom govoru, održanom 3. avgusta 1942. godine, predsjednik S. Jovanović izravno je napao »etničke manjine« u Jugoslaviji kao ubice srpskog stanovništva, što je trebalo da opravda njihovo iseljenje ili istrebljenje.

naroda uzete su bez suzdržavanja kao sredstvo za političko cjenkanje i iznuđavanje.

Ministri hrvatske nacionalnosti u Jovanovićevoj vladi, Juraj Krnjević i Juraj Šutej, djelovali su u sjeni stalnih antihrvatskih napada suprotne grupe. Ali, to ih nije smetalo da zastupaju svoje velikohrvatske tendencije. Oni su za Hrvatsku također svojatali pravo na Bosnu i Hercegovinu i na druge teritorije, a to svojatanje jedva je odstupalo od granica Pavelićeve NDH. Na sjednici vlade 23. oktobra 1942. godine ministar Miloš Trifunović spominje njihov memorandum,[8]) u kome tvrde da Bosna i Hercegovina pripadaju Hrvatskoj.[9])

Vlada se iscrpljavala u beskonačnim kabinetskim diskusijama koje su se pretvarale ponekad u izlive jarosti oko pitanja Bosne i Hercegovine. Suprotnim grupama bilo je zajedničko samo to da na Bosnu i Hercegovinu nisu gledale kao na oblast koja treba da spaja narode Jugoslavije, nego kao na neku vrstu životnog prostora, gdje se za račun jedne narodnosti odriču prava i interesi drugih.

Iz ovoga vremena postoji više tekstualnih ili grafički predočenih planova o izgledu buduće Jugoslavije. Jedni nam dolaze direktno iz vladinih krugova i od Draže Mihailovića; drugi posredno, putem organa NDH, koji su pribavili četnička dokumenta sa ucrtanim podjelama. Ipak, bez obzira na porijeklo i pouzdanost tih dokumenata, kod svih je jasno da će u budućoj Jugoslaviji dominirati Velika Srbija, koja se prostire od grčke do mađarske granice, pa i dalje na sjever, a na zapadu zahvata Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu ili njen najveći dio, i dio Hrvatske. Sve su one, u stvari, varijanta spomenute Mihailovićeve instrukcije od decembra 1941. godine.

Krajem 1942. godine, Jovanovićeva vlada se našla u političkom bespuću, za čiji rasplet nije bila dorasla ni ona ni ostale prije ili poslije nje, da bi našle rješenje pitanja Bosne i Hercegovine.[10]) Ona je pažljivo pratila i znala za nove tokove u zemlji, za sve ono što se u njoj duboko mijenjalo u narodnooslobodilačkoj borbi, ali ih svjesno nije htjela prihvatiti. Klasno antagonistička prema narodnooslobodilačkom pokretu, u principu je negirala naše postojanje, naša dostignuća i naša gledišta o odnosima među narodima ove zemlje. Dotle je Bosna i Hercegovina učestvovala u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, kojoj je već do tada dala deset brigada i veliki broj partizanskih odreda. U njima su se zajednički borili Srbi, Hrvati i Muslimani. U bratstvu i jedinstvu njenih naroda rađala se nova Bosna i Hercegovina, u procesu koji je zahvaćao cijelu zemlju. Izbjeglička vlada je u to vrijeme dobro poznavala osnovne principe o međunacionalnim odnosima u zemlji koje je oslobodilački pokret zastupao, kao i njihova konkretna rješenja u višenacionalnim oblastima Jugoslavije.

Neprekidne svađe u jugoslavenskoj vladi saveznici su ocijenili kao dokaz da je nemoguć zajednički i skladan rad unutar vlade. To su najprije ocijenili Amerikanci, a pri kraju 1942. godine i Britanci.[11]) Dok su u kontaktima sa savezničkim predstavnicima funkcioneri jugoslavenske vlade službeno pobijali sve jaču sumnju Britanaca i Amerikanaca o mogućnosti obnove zajedničke države uslijed neprolaznog razdora u vladi, početkom 1943. godine

---

[8]) Arhiva VII, br. reg. 26/7-12, k. 183.

[9]) Tekst memoranduma nije pronađen

[10]) Početkom januara 1943. godine smijenjen je ministar inostranih poslova Momčilo Ninčić.

[11]) Arhiva VII, reg. br. 2/8-(1—4), k. 188.

grupa oko Jovanovića i Trifunovića privatno se pripremala za druga rješenja jugoslavenskog pitanja. Sve više je preovladalo mišljenje ekstremnih grupa tog vremena da su preostale dvije solucije o budućnosti Jugoslavije: konfederacija ili potpuna podjela. Koliko je do danas poznato, ove formule nisu javno iznošene, ali su postupci određenih krugova ukazivali da je o njima riječ. Prirodno, svako javno istupanje u ovom pravcu dovelo bi u pitanje prerogative dinastije, postojeći ustav i neizbježnu intervenciju savezničkih vlada, kojoj se ishod početkom 1943. godine nije mogao odrediti.[12]) Jugoslavenskoj vladi bio je od posebnog značaja stalan napor britanske vlade da obnovi Jugoslaviju i sačuva je kao ustavnu monarhiju. Ona je zato oprezno lavirala između službenog stava o obnovi Jugoslavije u koju je sve manje vjerovala i intimnog ubjeđenja da se to neće ostvariti.

U ovim okolnostima britanska vlada je pokazivala veliku pažnju razvoju pitanja o budućnosti Jugoslavije. U jednom susretu početkom aprila 1943. godine između britanskog ambasadora pri jugoslavenskoj vladi, Sir George Rendela (Ser Džordž Rendel) i jugoslavenskog ambasadora u Sjedinjenim Američkim Državama, Konstantina Fotića, poveo se razgovor o budućoj granici Velike Srbije u Bosni. Rendel je istakao da je problem lako postaviti, ali teško riješiti. Kada je govorio o teškoćama u određivanju granice oko Sarajeva, Fotić se odmah usprotivio. On smatra — kazao je — da još nije vrijeme da se o tome govori, ali kada bude do toga došlo, onda bi se moglo govoriti o granici »daleko zapadno i severozapadno od Sarajeva«. To će se rješenje, po Fotićevom mišljenju, tražiti »u stvaranju što potpunije nacionalne jedinice, koja bi obuhvatila gotovo sav srpski elemenat Jugoslavije i srpske zemlje.«[13])

Sve druge informacije o ovom pitanju ukazivale su na ovakva i slična gledišta. Smanjivali su se elementi ohrabrenja i vjerovanja u mogućnost obnove Jugoslavije i njene unutarnje konsolidacije. Britanski ambasador pri jugoslavenskoj vladi još u novembru je došao do zaključka da je ponovno uspostavljanje Jugoslavije uzaludan posao i napor bez izgleda.

Negodovanje britanske vlade zbog nesloge u jugoslavenskoj vladi i opasnosti koje su iz toga proizlazile za obnovu Jugoslavije, bilo je sve izrazitije. Britanski interesi u balkanskoj politici toga vremena tražili su da se Kraljevina Jugoslavija ponovo uspostavi i konsolidira. Vlada Slobodna Jovanovića kretala se u suprotnom pravcu i očigledno nije mogla pružiti garancije da će osigurati takav put, a najmanje političkom nacionalne dominacije.

Usprkos pesimističkim ocjenama, britanska vlada nije napuštala nadu. Razmatrajući druge aspekte razvoja situacije u Jugoslaviji, ona je prvih mjesevi 1943. godine obratila veću pažnju, pored ostalog, i idejama i programu narodnooslobodilačkog pokreta o odnosima među narodima naše zemlje i budućoj zajednici u okviru nove Jugoslavije. Izvjesno je da joj je taj naš program bio poznat, barem u osnovnim crtama, a i njegova primjena u praksi.

Ali, mora se imati u vidu da je jugoslavenski narodnooslobodilački pokret pod rukovodstvom KP bio protivnik štićeniku britanske vlade — jugo-

[12]) Po oficijelnoj liniji, vlada je ostala dalje na principu obnove Jugoslavije. U pismu ambasadoru Fotiću od 12. aprila 1943. godine, S. Jovanović je pisao: »... Smatram za potrebno da Vam i ovim putem potvrdim da Vlada stoji čvrsto pri svom programu vaspostavljanja Jugoslavije...« Ona je brižljivo prema saveznicima formalno branila takav stav.

[13]) Arhiva VII, br. reg. 2/8-(1—4), k. 188.

slavenskoj emigrantskoj vladi i Draži Mihailoviću u zemlji. Osim toga, utjecajni protivnici našeg pokreta u savezničkim krugovima na zapadu održavali su legalitet jugoslavenskih emigrantskih ličnosti i ustanova. Doduše, u ovo vrijeme stigli su prvi britanski promatrači na našu slobodnu teritoriju i prva misija u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske. Ali, argumenti naše stvarnosti tada još nisu donijeli prevagu kod savezničkih vlada Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država u našu korist. Tek vojni poraz četnika u Hercegovini, u martu 1943. godine, i svi aspekti koji su ga pratili, donijeće značajne političke posljedice u korist narodnooslobodilačkog pokreta. Stoga je britanska vlada pojačala pritisak na vladu S. Jovanovića da bi je učinila efikasnom.

U takvim okolnostima S. Jovanović jednim zaokretom pokušava da spase vladu. On nastoji da uvjeri saveznike u vitalnost svoje vlade objavljivanjem deklaracije o vladinim ratnim ciljevima koju, tobože, prihvaćaju ministri svih nacionalnosti u vladi. U njenom se tekstu ističe da može postojati samo jedna politika »a to je oslobođenje Jugoslavije i ponovno spajanje njenih razdvojenih delova... Istina, posle iskustva od poslednjih dvadeset godina mnogi misle da se Jugoslavija ne može održati na pretpostavci potpunog etničkog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali ako nam je iskustvo pokazalo da postoji jedan srpski, jedan hrvatski, jedan slovenački nacionalizam o kome valja voditi računa, otud još ne sleduje da Jugoslaviju valja rasturiti u interesu jedne srpske, jedne hrvatske i jedne slovenačke države.« I dalje: »...ali prema dosadašnjem toku događaja moglo bi se predviđati da je doba unitarizma prošlo, i da budućnost pripada jednom više ili manje federalističkom uređenju...«[14])

Slobodan Jovanović nije imao koristi od ovog diplomatskog poteza. Pod vlastitim bremenom neuspjeha i bezizlaznosti, u junu 1943. godine, konačno je pala Jovanovićeva vlada. Njen nasljednik, vlada Miloša Trifunovića, primila je još složeniju situaciju. Odmah u početku njen ministar u ostavci, Jovan Banjanin, kazao je da ne vjeruje »da Trifunović hoće, niti da je u stanju da suzbije separatističke težnje koje su se pojavile u emigraciji...« Pokušavajući da oživi Jovanovićevu deklaraciju, Trifunović je nastojao da njome osigura velikosrpsku dominaciju u budućoj kraljevini Jugoslaviji. Kada je Krnjević, iz svojih političkih računa, početkom jula stavio amandmane na tekst deklaracije, otvorio je krizu nove vlade. Njegove zahtjeve da se u deklaraciju unesu načela ravnopravnosti tri jugoslavenska naroda, u njoj potvrdi i prihvati sporazum Cvetković—Maček iz 1939. godine i osude »oni koji direktno ili indirektno surađuju s neprijateljem i njegovim kvislinzima...«, odbila je velikosrpski nastrojena većina u vladi sa Trifunovićem na čelu. Ona je, u stvari, posredno ponovo potvrdila da je za politiku dominacije; bilo kakav izgled da je preostao za buduće uređenje države, trebalo je zadržati Bosnu i Hercegovinu u sastavu Velike Srbije.

Kada je poslije mjesec i po dana od njenog formiranja, 10. augusta, Trifunović podnio ostavku vlade, među motivima ostavke ističe se kao dominantno — neprihvatanje sporazuma Cvetković—Maček. (Sporazum je zadirao direktno u podjelu Bosne i Hercegovine, čiji je dio, prema tom sporazumu, pripao Banovini Hrvatskoj; u ostalim dijelovima trebalo je da se narod iz-

---

[14]) Arhiva VII, br. reg. 57/7-5, k. 189. Najraniji do sada poznati datum na projektu deklaracije je 4. juna 1943. godine.

jasni glasanjem, da bi se definitivno odredile granice Banovine Hrvatske u Bosni i Hercegovini i nekim drugim oblastima.[15])

Padom Trifunovićeve vlade, diskusije oko teritorijalnih pitanja naglo su prestale, upravo u vrijeme kada je britanska vlada pokazivala za njih sve manje interesa. Kada je u augustu došla »činovnička vlada« Božidara Purića, ne samo što se u njoj, bez profesionalnih političara i predstavnika građanskih stranaka, nije mogla produžiti diskusija ili postići bilo kakva nagodba o osnovnim pitanjima Jugoslavije nego je politički razvoj u zemlji doveo do punog obrata položaj njegove vlade, koja je uskoro bačena u sjenu odluka drugo zasjedanja AVNOJ-a.

Odlukom donesenom na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, krajem novembra 1943. godine, potvrđenom na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, da Bosna i Hercegovina bude federativna jedinica u jugoslavenskoj zajednici naroda, manifestiralo se pravo naroda Bosne i Hercegovine da isključivo oni odlučuju o svojoj sudbini. To je bio jedan od velikih političkih uspjeha narodnooslobodilačkog pokreta. Vojni poraz četnika u Hercegovini u martu 1943. godine, i svi aspekti koji su ga pratili, tek će donijeti krupne političke posljedice u korist narodnooslobodilačkog pokreta. Od vremena Drugog zasjedanja AVNOJ-a zapadni saveznici, posebno Velika Britanija, još više će respektirati dostignuća našeg rata i revolucije, kao jedine istinske snage u zemlji, sposobne ne samo da donese zdrava rješenja nego i da ih realizira. Jugoslavenska emigrantska vlada ostaće u životu samo dotle dok bude predstavljala formalnu vrijednost Britaniji u njenim političkim pogodbama.

Summary

Renewal of Yugoslavia as an aim of the policy of the allied forces after her partition in 1941. The status of the Yugoslav government in emigration with the allied forces — »the allied forces — »the legal bearer of the home and foreign policies of Yugoslavia«.

The moratorium of the royal government concerning the consideration of the organization of the future Yugoslavia until the middle of 1942. The reflex of the conflict of chetniks and partisans on the behaviour of the government in emigration in connection with basic questins in Yugoslavia. The attitude of Draža Mihailović to the Peoples' Liberation Movemnet, Moslems and etnic groups. The attitude of the government of Slobodan Jovanović on the national question. The government's support to D. Mihailović — securing of the policy of national domination in new conditions. Growth of Grand-Serbian orientation among the majority of the members of the government in exile and the consequences of such orientation: a) the attitude of the govrnments of Great Britain, USSR, and USA; b) among the Yugoslav emigrants; c) the situation in the country; and d) creation af permanent crisis of the governnient itself.

The beginning of a lasting crisis in the government in exile in connection with the national question in September 1942. The conflict of the grand-Serbian and the grand-Croatian currents in the government. Alternatives: federation, confederation, or partition of Yugoslavia. Bosnia and Herzegovina becomes the object of territorial dispute of the two opponent conceptions. The opinion of the British ambassador to the Yugoslav government in December 1942 that Yugoslavia cannot be renewed and the identical opinion of the USA — an impulse for struggle to create Great Serbia on account of Bosnia and Herzegovina. The stand of the Croat nationalists in the government.

[15]) Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 163, Beograd 1965.

The prolongation of the crisis in the first half of 1943. The three Serbian variants of the Serbo-Croatian border in Bosnia and Herzegovina: a) of the circles in the government in exile; b) of Draža Mihailović; and c) of General Nedić. The sudden cease of activities concerning the Serbo-Croat border in the middle of 1943, as a consequence of the success of the Peoples' Liberating Army of Yugoslavia, and the military and political defeat of Mihailović's chetniks. The fall of the government of Slobodan Jovanović at the end of June, and that of the short-lived government of Miloš Trifunović in the middle of August, put an end to these questions as the »public servent government« of Božidar Purić was no longer able to deal with them. The problems of inner organization of Yugoslavia assume a new character.
L9nno,

Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine

Anto Babić

U istoriji razvitka narodne vlasti, u uslovima oslobodilačkog rata i narodne revolucije, osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja za područja nacionalnih i teritorijalno-istorijskih jedinica u okviru jugoslovenske države, predstavlja završnu fazu jednog smišljeno usmjerenog procesa koji je otpočeo zajedno sa oružanim ustankom, rastao zajedno sa oslobodilačkom borbom kao njen organski dio i rezultirao u organizovanom, na zakonima osnovanom, i u praksi revolucije provjerenom državno-pravnom poretku s kojim je ova zemlja pripremljeno dočekala oslobođenje.

Od pojave prvih NO odbora koji su — inicijativom Vrhovnog štaba kao političkog i vojnog rukovodstva narodnog ustanka nastajali i po selima i opštinama već u prvim mjesecima oružane borbe, pa do formiranja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine — ZAVNOBiH-a — 26. novembra 1943. u Mrkonjić Gradu, proteže se neprekinuta linija na kojoj su ubilježeni stupnjevi revolucionarnog razvitka narodne vlasti na teritoriji Bosne i Hercegovine, a uporedo s istim razvitkom u drugim jugoslovenskim zemljama. I da bismo mogli sagledati pravo i suštinsko značenja ZAVNOBiH-a, treba da se vratimo na same početke ove razvojne linije i zagledamo u same izvore iz kojih je isticala i rasla revolucionarna narodna vlast.

NO odbori nastajali su — kao što je dobro poznato — iz neposrednih potreba oružanog ustanka i ustaničkog naroda i organizovali se na način kako je najbolje odgovaralo ovim potrebama u pojedinim krajevima. Ono što je bilo zajedničko svim odborima i prevazilazilo eventualna lokalna odstupanja, jesu dvije činjenice koje su se u toku daljeg razvitka ustanka i narodne vlasti duboko ukorijenile u svijesti narodnih masa i bile glavna pokretačka snaga oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača, i to:

1. Dosljedna odlučnost u rušenju svih oblika stare, od naroda odvojene, van naroda konstituisane vlasti, kao organa tlačenja u rukama interesnih grupa i njihovih režima i stvaranju takve vlasti koja će biti stvaran izraz neposredne demokratske volje slobodnog naroda.

2. Dosljedna odlučnost u izgradnji trajnih temelja ravnopravnosti naroda Jugoslavije kako u međusobnim odnosima njenih nacionalnih grupa, tako i u odnosu njene istorijski date cjeline prema njenim sastavnim dijelovima, istorijski određenim teritorijalnim jedinicama.

Ove dvije činjenice, kao dva programska principa, kao revolucionarni sadržaj narodnooslobodilačkog rata, uslovljavale su se uzajamno: samo na osnovama istinske, autentične, ničim neporemećene narodne vlasti mogla je da se izgrađuje nacionalna ravnopravnost, i samo u uslovima istinske ravnopravnosti mogla je nova vlast da postoji i da djeluje kao stvarno narodna. Nacionalna ravnopravnost nije se mogla ostvarivati dok se sredstva vlasti ne oduzmu iz ruku onih društvenih grupa kojima su se one koristile za potčinjavanje naroda narodu i čovjeka čovjeku, kao što bi — u mnogonacionalnoj državi kakva je Jugoslavija u cjelini i Bosna i Hercegovina posebno — i narodna vlast bila nemoguća, ukoliko ne bi bila zasnovana na punoj ravnopravnosti. A dosljedno ostvarivanje narodne vlasti i nacionalne ravnopravnosti vodilo je, u krajnjoj liniji, ukidanju starog društvenog reda, jer je on, po svojoj unutrašnjoj logici, zahtijevao negiranje jednog i drugog.

Na ovim principima započela je izgradnja novih društveno-političkih odnosa u uslovima oslobodilačkog rata, odnosa koji su kao neodređena težnja latentno živjeli u svijesti narodnih masa i koji su određen oblik i programski cilj dobili u više puta ponovljenim rezolucijama KPJ, i naročito istaknuti u rezoluciji V partijske konferencije 23. oktobra 1940. Tu je decidirano osuđen pokušaj srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu ne pitajući njene narode i postavljen zahtjev »da se narodi Bosne i Hercegovine sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije« (ili slične organizacione forme). A u stvarnosti oslobodilačkog rata ovakvo rješenje kao istorijska nužnost ulazilo je u svijest najširih slojeva stanovništva kao jedino moguće i jedino pravedno rješenje međunacionalnih odnosa. Svaka druga alternativa vodila je u uzajamno negiranje nacionalnih grupa, u permanentnu krizu međunacionalnih odnosa, a u uslovima fašističke okupacije i u fizičko istrebljenje čitavog stanovništva.

Ideja narodne vlasti kao suprotnost i negacija klasne vladavine, i ideja nacionalne ravnopravnosti kao suprotnost i negacija prevlasti jednog naroda nad drugim, odlučno i dosljedno konkretizovane u stvarnosti ustanka, naišle su na pripremljeno raspoloženje kao nešto što se odavno željelo i za što je bilo vrijedno uložiti najveće borbene napore. Zahvaljujući činjenici da je narod u ustanku prihvatio novu vlast kao svoju, da je u njenom funkcionisanju već od početka nazirao ostvarivanje boljeg života, bilo je moguće uspješno voditi borbu za oslobođenje, revoluciju dovesti do pobjede i izgraditi temelje nove državne zajednice. I ako pažljivo pratimo proces ovoga razvitka od njegovih prvih početaka, od prvih oblika lokalnih organa narodne vlasti do formiranja najviših zakonodavnih i izvršnih predstavničkih tijela u vidu zemaljskih antifašističkih vijeća, moći ćemo jasno sagledati kako je nova državna zajednica dosljedno izrastala iz naroda, kako se postepeno, u praksi stvarnosti, izgrađivala iz najšire osnove prema višim oblicima državne organizacije, kako je postepeno osposobljavana da sa punom sigurnošću preuzme zadatke koji su predstojali neposredno poslije oslobođenja.

— ◇ —

Do 26. novembra 1943. kada je na konstituirajućoj skupštini u Mrkonjić Gradu formirano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne

i Hercegovine, praktičnim djelovanjem NO odbora, koje se odvijalo prema uputstvima Vrhovnog štaba, već su bile čvrsto zacrtane linije narodne vlasti i izgrađeni njeni organi u svim stupnjevima teritorijalne nadležnosti. Kroz njihovo djelovanje ostvarivani su principi narodne demokratije i nacionalne ravnopravnosti. Svi organi narodne vlasti su izborni i smjenjivi, svi su odgovorni biračkim tijelima i narodu svoga područja, svi su obavezni da u području svog djelokruga sazivaju zborove naroda, da podnose izvještaje, da se dogovaraju sa stanovništvom o tekućim pitanjima, a sve u cilju »kako bi u cijelom radu odbora došla što potpunije do izražaja narodna volja«.

Pored odgovornosti prema biračkim tijelima i prema narodu, uspostavljala se i odgovornost nižih organa prema višim. Organizaciono učvršćeni, odgovornošću međusobno povezani, oslonjeni na povjerenje stanovništva, NO odbori mogli su da vrše »sve funkcije zakonodavne i izvršne vlasti osim onih koje pripadaju vojnim vlastima« — ističe se u pomenutom uputstvu. Djelovanjem narodnih odbora izgrađivao se jedinstven sistem narodne vlasti koji je obuhvatao sva oslobođena područja, štaviše, prelazio je i u okupiranu teritoriju u vidu ilegalnih NO odbora po gradovima i selima, koji su vrlo uspješno djelovali u organizovanju pomoći vojnim jedinicama u raznim vidovima, u prikupljanju obavještenja o aktivnosti neprijatelja, u smještaju ilegalnih političkih radnika, u propagiranju i popularisanju tekovina i ciljeva NO borbe. Neprestano pred očima javnosti i u neposrednom dodiru s narodom, uvijek otvoreni dobrom savjetu i konstruktivnoj kritici, uspješno su vršili zakonodavnu i izvršnu funkciju narodne vlasti i uspješno pripremali uslove njenog razvoja ka višem stupnju državne organizacije.

Do Prvog zasjedanja AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću — na teritoriji Bosne i Hercegovine bio je znatan prostor obuhvaćen mrežom NO odbora, više ili manje međusobno povezanih, već prema tome kako su uslovi oružane borbe dopuštali. U svakom slučaju, funkcionisanje narodne vlasti, izraženo i predstavljeno u djelovanju odbora, nikad nije prekidano, iako se, u izvjesnim situacijama koje je nametao rat, metod rada morao prilagođavati datim prilikama.

Iz svih neprijateljskih ofanziva, većeg i manjeg obima, NO odbori, kao i NO vojska, izlazili su, i pored gubitaka u ljudima i materijalnim sredstvima, čvršći, organizovaniji i efikasniji, potvrđujući se neprestano kao oblik vlasti koji je dorastao bitnim zahtjevima istorijskog trenutka.

Svojom rezolucijom, 27. novembra 1942. u Bihaću, AVNOJ je preuzeo, između ostalog, i zadatak »da razvije i učvrsti NO odbore... da obezbijedi što uži kontakt između naroda i NO odbora, da učvrsti ličnu i imovnu sigurnost, da podigne prosvjetni nivo stanovništva, da organizuje socijalno staranje i zdravstvenu službu...« Na ovaj način Vijeće je, kao najviše političko predstavništvo naroda Jugoslavije, sankcionisalo organizaciju narodne vlasti kakva se do tada razvila i primilo na sebe i svoj Izvršni odbor zadaću da koordinira, usmjerava i dalje razvija djelatnost narodnih odbora ne ograničavajući ni u čemu njihovu kompetenciju u vršenju funkcija koje su im od naroda povjerene.

Autoritetom vrhovnog političkog predstavništva naroda Jugoslavije, AVNOJ (odnosno njegov Izvršni odbor) je svoje djelovanje od samog početka usmjerio na to da novoj državnoj zajednici, koja se u praksi borbe za oslobođenje izgrađivala putem narodnih odbora, odredi takav državno-pravni okvir u kojem će principi demokratske narodne vlasti i nacionalne ravno-

pravnosti biti najpotpunije ostvareni. U proglasu, koji je sa zasjedanja (27. nov.) upućen narodima Jugoslavije i svakom narodu posebno, istaknuti su ovi principi kao osnovna snaga i uslov pobjede oslobodilačkog pokreta i siguran temelj bezbjednosti i napretka u budućoj državnoj zajednici. U stavu koji se odnosi na narode Bosne i Hercegovine posebno je naglašeno da je »i Srbima, i Hrvatima i Muslimanima potrebna iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina, kao jedinica u našoj bratskoj zajednici mogla napredovati na zadovoljstvo svih«. A u zajedničkoj izjavi komandanta Vrhovnog štaba i predsjednika AVNOJ-a od 8. II 1943. još jednom je objavljeno da narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava svih naroda i da, prema tome, predstavlja garanciju da će biti izvojevana nacionalna prava svim narodima jugoslavije.

U ovim prvim, u vidu opštih smjernica donesenim aktima AVNOJ-a sadržana je misao o potrebi viših oblika organizacije narodne vlasti po istorijski datim teritorijalnim jedinicama na principima ravnopravnosti svih naroda.

Četvrta i peta neprijateljska ofanziva odložile su, za izvjesno vrijeme, ostvarivanje ovih smjernica, pa je tek od sredine 1943. bilo moguće prići radu kako na obnavljanju NO odbora, tako i na organizaciji viših oblika narodne vlasti i na dovršenju organizacione strukture državne zajednice u duhu principa koji su usvojeni i proklamovani na Prvom zasjedanju AVNOJ-a. Nastavljen je rad na formiranju organa narodne vlasti za okružna i oblasna područja i na stvaranju uslova za njihovo mnogostrano djelovanje.

Postepenim i dosljednim razvitkom narodne vlasti u toku dvije i po godine oslobodilačkog rata — koje su iz temelja izmijenile politička shvatanja narodnih masa — stvoreni su svi potrebni uslovi da se priđe obrazovanju najvišeg političkog tijela Bosne i Hercegovine kakvo je već bilo stvoreno u nekim drugim pokrajinama. U toku ljeta 1943. godine konsolidovana je i proširena oslobođena teritorija, organizovan rad narodnih odbora u sve tri oblasti BiH, a njihovo djelovanje postepeno je obuhvatilo sve važnije grane javne uprave. U Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, uz učešće vijećnika AVNOJ-a, vršene su već u prvoj polovini septembra 1943. pripreme za saziv skupštine predstavnika naroda Bosne i Hercegovine na kojoj će se izabrati Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Okružnim komitetima dostavljena su, 14. septembra, uputstva o tome na koji način treba izvršiti izbor delegata i izgraditi predlog kandidata za vijećnike. Treba, kaže se u uputstvu, pred najšire mase iznijeti opšta načela o pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda Jugoslavije, u skladu sa opštim demokratskim principima, na kojima se od početka zasnivala narodna vlast, treba da se naglasi i potreba utvrđivanja autonomskog položaja Bosne i Hercegovine u državnoj zajednici koja se stvara, i treba da čitav narod prethodno bude dobro obaviješten o predstojećim koracima političkog i državnog razvitka.

Ozbiljnost preduzetog posla, dalekosežnost odluka koje je trebalo donijeti, zahtijevali su duže političke i tehničke pripreme. Na cijeloj oslobođenoj teritoriji — koja je tada obuhvatala daleko veći dio Bosne i Hercegovine — izvršen je izbor delegata koji će na predstojećoj skupštini izabrati prve članove ZAVNOBiH-a.

Skupština je održana 25. i 26. novembra u Mrkonjić Gradu i izabrala Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine od 172 člana, Prezidijum vijeća od 31 člana, i 58 članova AVNOJ-a (sa 42

zamjenika) iz svih 48 srezova. Skupština je, dalje, izabrala Predsjedništvo ZAVNOBiH-a od pet članova, tj. predsjednika, tri potpredsjednika i sekretara i na Predsjedništvo prenijela pravo da predstavlja Vijeće i rukovodi poslovima Vijeća. Rezolucijom skupštine određen je položaj i funkcija ZAVNOBiH-a u strukturi narodne vlasti i u sklopu jugoslovenske državne zajednice. »Narod Bosne i Hercegovine — kaže se u 4. tački Rezolucije — predstavlja jedino Zemaljsko antifašističko vijeće i AVNOJ kao vrhovno političko predstavništvo svih naroda Jugoslavije, koje oličava bratstvo naših naroda i njihovu nepokolebivu volju da izgrade ravnopravnu demokratsku federalnu Jugoslaviju«. U tački 5. Rezolucije kaže se da ZAVNOBiH kao jedino političko predstavništvo naroda Bosne i Hercegovine sprovodi njihovu volju i htijenje »da njihova zemlja bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata«, koji će »sa ostalim našim narodima ravnopravno učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije«. «

Iako je u aktima Prvog zasjedanja rečeno da je ZAVNOBiH samo političko predstavništvo, skupština je, u stvari, na njega prenijela ovlaštenja da vrši i funkciju narodne vlasti kao njen najviši organ u Bosni i Hercegovini, koja je već sada tretirana kao jedna od federalnih jedinica u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji. Kao najvišem organu narodne vlasti, skupština mu je, naime, stavila u zadatak da razvija oružanu borbu za oslobođenje, da, oslanjajući se na NO odbore, učvršćuje i proširuje novu narodnu vlast i da, na taj način, u još većoj mjeri pomaže Narodnooslobodilačku vojsku i još uspješnije rješava ekonomska, socijalna, prosvjetna i zdravstvena pitanja. Ova funkcija ZAVNOBiH-a dobila je uskoro i formalnu potvrdu u odlukama AVNOJ-a koji se na svom Drugom zasjedanju u Jajcu, 29. novembra 1943, konstituisao kao »vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Jugoslavije« i kao »predstavništvo narodnog i državnog suvereniteta Jugoslavije«. U tom svojstvu AVNOJ je na istom Zasjedanju donio Odluku o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, kojom je načelno određen položaj ZAVNOBiH-a kao nosioca državno-pravnih funkcija u federalnoj jedinici Bosni i Hercegovini. U tački 3. ove odluke kaže se, naime: »U skladu sa federativnom izgradnjom Jugoslavije jeste činjenica da već sada osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja«.

ZAVNOBiH je, dakle, i prema zadacima koje mu je povjerila konstituirajuća skupština i prema odlukama AVNOJ-a, od svog početka bio ne samo političko predstavništvo nego i najviši organ narodne vlasti na području Bosne i Hercegovine i nosilac izgradnje njenih federalnih ustanova u okviru federativne demokratske države. A ovakva njegova funkcija proizlazi i iz samog njegovog djelovanja.

Iako na Zasjedanju u Mrkonjić Gradu nije donesena nikakva posebna odluka o razgraničenju i obimu nadležnosti između Vijeća, Prezidijuma i Predsjedništva, opšte prilike su zahtijevale da na Predsjedništvo pređu sve naredbodavne i izvršne funkcije narodne vlasti najvišeg stepena u federalnoj jedinici, analogno funkcijama koje je AVNOJ prenio na Nacionalni komitet kao »najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji, preko koga AVNOJ ostvaruje svoju izvršnu funkciju«. Iz oskudnih dokumenata onog vremena — između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a — vidi se da je

Predsjedništvo u vršenju svoje funkcije usmjerilo svoje djelovanje na ove zadatke:

1) da učvrsti organizaciju i sredi povezanost organa narodne vlasti od opštinskih odbora do zemaljskog vijeća,

2) da uspostavi organizaciju pojedinih grana državne uprave za područje federalne jedinice,

3) da održava veze sa Nacionalnim komitetom i u saradnji s njim usklađuje svoju djelatnost sa opštim principima državne uprave,

4) da posredstvom narodnih odbora organizuje prikupljanje podataka o opštem stanju stanovništva u cilju preduzimanja potrebnih mjera za rad na obnovi i podizanju proizvodnje,

5) da sprovodi smišljenu organizaciju snabdijevanja NO vojske, imajući u vidu čitavo područje federalne jedinice.

Treba odmah istaći da je djelovanje Predsjedništva između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a bilo često remećeno teškoćama koje su stvarale neprijateljske akcije, osobito u vrijeme šeste ofanzive i desanta na Drvar. To je i jedan od razloga što je o njegovom radu u ovom periodu ostalo tako malo pisanih tragova, pa su stoga u kontinuitetu istorijske dokumentacije ostale znatne praznine.

Među prvim aktima koje je Predsjedništvo dostavilo oblasnim odborima (početkom proljeća 1944) bilo je uputstvo o prikupljanju statističkih podataka o stanju privrede, zdravstva, prosvjete i opštih uslova života, i o mjerama koje treba preduzeti da bi se stanje popravilo i unaprijedilo. Ustanoviti opšte stanje u svim bitnim granama djelatnosti, bilo je od velike važnosti ne samo zbog aktuelnih potreba nego i zbog hitnosti i efikasnosti planske organizacije rada na obnovi i izgradnji zemlje kako u uslovima oslobodilačkog rata, tako i u neposrednoj budućnosti. Kolika se važnost davala ovom pitanju proizlazi iz uputstva koje je 27. aprila 1944. Nacionalni komitet dostavio Predsjedništvu ZAVNOBiH-a (i predsjedništvima drugih zemaljskih vijeća). Tu je istaknuta potreba smišljenog, po etapama dosljedno sprovedenog plana obnove čitave zemlje. Realno su sagledani oni zadaci i potrebe koje je trebalo rješavati već u prvoj etapi obnove, još u uslovima rata. Već sada je trebalo pokretati industrijske pogone svuda gdje su to uslovi dopuštali i na način i u obimu datih prilika, trebalo je već sada bez odlaganja prići obnavljanju porušenih sela, osiguranju pravilne raspodjele proizvoda, proširenju poljoprivrednih područja, obezbjeđenju sjetve, pribavljanju oruđa proizvodnje i sl. U ovoj etapi trebalo je — kako je rečeno u uputstvu — svestrano i temeljito razmotriti cjelokupno stanje i na osnovu sigurnog poznavanja stvari izvršiti pripreme, prikupiti i srediti podatke i izraditi plan obnove po etapama neposredno poslije oslobođenja. U toku mjeseca maja 1944. Nacionalni komitet je, posredstvom svojih povjereništava, izdao slična uputstva o organizaciji rada i nekim drugim sektorima državne uprave, tako za oblasti prosvjete (13. V), šumarstva i rudarstva (10. V), ishrane, pravosuđa (19. V).

Samo iz pojedinih preostalih dokumenata možemo ponešto saznati o konkretnom djelovanju Predsjedništva ZAVNOBiH-a u smislu ovih uputstava Nacionalnog komiteta. Početkom maja 1944. Predsjedništvo je pozvalo oblasne odbore da pristupe prikupljanju podataka o stanju u pojedinim sektorima narodnog života i da se pri tome oslanjaju na okružne, sreske i opštinske narodne odbore i vode naročito brigu o tome da u tretiranju cjelokupnog pitanja obnove dođe do izražaja mišljenje širokih slojeva stanovništva. U

sačuvanom uputstvu Oblasnom odboru za istočnu Bosnu od 9. maja 1944. Predsjedništvo je posebno naglasilo ovu potrebu: »Narod — kaže se u uputstvu — danas osjeća da smo mi predstavnici jedne nove države... Narod će shvatiti tu vlast kao svoju, ako naši NO odbori budu svakodnevno obuzeti brigom i staranjem o ekonomskim, zdravstvenim, prosvjetnim i drugim pitanjima narodnog života. Po sebi se razumije, da u rješavanju svih ovih pitanja treba obezbijediti saradnju naroda i poštivati njegovu volju«.

Rad Predsjedništva između I i II zasjedanja ZAVNOBiH-a bio je usmjeren nastojanju da povezivanjem aktivnosti narodnih odbora u pojedinim sektorima narodnog života izgrađuje uslove usklađenog razvitka sa gledišta potreba čitave federalne jedinice i cjelokupne federativne dežave. Uputstva Nacionalnog komiteta o organizaciji pojedinih sektora javne uprave davala su opšte okvire; ona su koncipirana polazeći sa stanovišta opštih interesa cjeline i više su rezultat savjetovanja i razmjene mišljenja sa zemaljskim vijećima nego direktno naređene vlasti, njihovo praktično sprovođenje Predsjedništvo je moralo prilagođivati specifičnim prilikama koje je nametnula činjenica da je Bosna i Hercegovina već od početka 1942. bila glavno poprište ratovanja i neprijateljskih pustošenja.

Najveća pažnja posvećena je pitanju organizacije privredne proizvodnje i racionalne raspodjele proizvoda. Tu je, više nego na drugim sektorima, bila potrebna koordinacija rada kojom je, koliko su prilike dopuštale, uspješno rukovodilo Predsjedništvo.

Oblasnim odborima stavljeno je u dužnost da obrazuju privredne komisije sa zadatkom da izrade plan organizacije sjetvenih radova i o tome dostave izvještaj; da se staraju da se obradi i zasije maksimalna površina raspoloživog zemljišta; da organizuju međusobno ispomaganje pojedinih područja narodnih odbora u pogledu radne snage, oruđa i žitnog sjemena; da rade na obnavljanju stočnog fonda; da vode brigu o ishrani, te da, prema potrebi, organizuju prebacivanje stanovništva iz predjela gdje vlada krajnja oskudica u krajeve sa povoljnijim uslovima ishrane; da gdjegod se ukažu mogućnosti organizuju akcije za prebacivanje živeži sa neoslobođenog teritorija (Uputstvo od 6. III 1944.) Narodnim odborima stavljeno je, dalje, u dužnost da preduzmu mjere za oživljavanje industrijske, zanatske i kućne proizvodnje dajući prvenstvo onim proizvodnim pogonima koji su za obnovu zemlje i snabdijevanje stanovništva i vojske bili najvažniji (kao što su, npr., pogoni za proizvodnju građevinskog materijala, mlinovi, kovačke radionice, ugljenokopi, elektrane, radionice za preradu kože, za proizvodnju odjeće i obuće itd.), da vode brigu o osposobljavanju i održavanju saobraćajnih komunikacija; da naročitu pažnju posvećuju racionalnom korišćenju oskudnog broja stručnih snaga u privredi, kao i osposobljavanju novih, mladih kadrova za poslove u pojedinim granama proizvodnje. Da bi dobilo što tačniji uvid u stanje privrede na čitavom teritoriju, Predsjedništvo je, 24. IV 1944, oblasnim odborima dostavilo uputstva o popunjavanju formulara sa statističkim podacima i ukazalo na značaj i ulogu statističke službe za pravilno planiranje proizvodnje, raspodjele i drugih grana državne uprave. U nastojanjima na oživljavanju privrede Predsjedništvo je, na svojoj sjednici od 11. maja 1944, razmatralo mogućnost raspisivanja narodnog zajma, a u skladu sa ranijom odlukom Izvršnog odbora AVNOJ-a od 15. januara 1943. Nacionalnom komitetu dostavljeno je obrazloženje ove mjere u kojem se kaže da bi se zajam upotrijebio prvenstveno za pomoć pasivnim i od neprijatelja teže opustoše-

nim krajevima; navedeno je da bi dobivena sredstva doprinijela aktiviranju novčanog prometa, oživljavanje tržišta, većoj ponudi a time i pravilnoj raspodjeli proizvoda — jednom riječju, stimuliranju privrede i razmjene dobara na cijeloj oslobođenoj teritoriji kao jedinstvenom privrednom području; akcijom za upisivanje zajma obuhvatilo bi se i stanovništvo neoslobođenog teritorija, što će, po opštem uvjerenju, imati veliki politički značaj. Poznate ratne prilike omele su za izvjesno vrijeme ovu akciju.

Djelovanje Predsjedništva ZAVNOBiH-a u drugim oblastima javne uprave odvijalo se u vrlo skromnim uslovima i polazilo je od najhitnijih potreba. U organizaciji zdravstvene službe težište je postavljeno na najaktuelniji problem narodnog zdravlja, to jest na suzbijanje zaraznih bolesti koje su u mnogim predjelima oslobođenog teritorija bile uzele velikog maha. Uskoro poslije formiranja ZAVNOBiH-a, Predsjedništvo je preduzelo mjere da se jače aktiviraju zdravstvene sekcije, npr., odbora i organizacija zdravstvene službe, da se povežu, dobiju i srede podaci o zdravstvenim prilikama na čitavoj teritoriji i da se obezbijedi hitna intervencija na terenu gdje to potrebe najviše zahtijevaju. U toku prve polovine 1944. obrazovane su pri oblasnim i okružnim odborima zdravstvene ekipe kojima je stavljeno u zadatak da djeluju na suzbijanju zaraznih bolesti, da se angažuju u podizanju higijenskih uslova u kući i naselju i da rade na razvijanju zdravstvene kulture.

U oblasti prosvjete i opšteg obrazovanja Predsjedništvo je nastojalo da aktivnost u ovom području narodnog života svede u okvir smišljene i cjelishodne organizacije polazeći od činjenice da je Bosna i Hercegovina u pogledu pismenosti spadala među najzaostalije jugoslovenske zemlje. Stoga je težište trebalo postaviti na osnovne oblike školovanja i postepeno prelaziti na dalje stupnjeve i, uporedo s tim, obrazovati kadrove za potrebe tečajeva, škola i ustanova opšteg obrazovanja. Prva briga Predsjedništva bila je posvećena sređivanju i jedinstvenom usmjeravanju rada analfabetskih tečajeva koji su se, od samog početka ustanka, održavali u vojnim jedinicama, ili u okviru narodnih odbora, sa neujednačenim metodom, programom i planom, pa prema tome i sa nejednakim uspjehom. Sada su, na inicijativu Predsjedništva, pri okružnim odborima postavljeni referenti za prosvjetu sa zadatkom da vrše nadzor nad radom tečajeva; sada je utvrđen obavezni rok trajanja tečajeva i izrađen jedinstven plan i program rada; oblasnim odborima stavljeno je u dužnost da organizuju tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva; da osposobe i normalizuju rad osnovnih škola gdje ih ranije nije bilo i gdje god to uslovi dopuštaju. Za spremanje kadrova za osnovne škole otvoren je, početkom maja 1944, učiteljski tečaj (Sanski Most) sa trajanjem od 2 mjeseca — prva ustanova na oslobođenoj teritoriji na stepenu srednje škole.

U procesu izgradnje organa uprave pokazala se potreba da se sredi i položaj sudske vlasti u sklopu državne organizacije. U toku oslobodilačkog rata sudsku vlast vršili su i vojni sudovi i narodni odbori. Sa proširenjem i stabilizovanjem oslobođene teritorije sudska vlast imala je ulogu ne samo da ispituje i presuđuje u pravnim sporovima i krivičnim djelima nego i da svojim djelovanjem doprinosi jačanju opšteg osjećanja čvrstog i trajnog pravnog poretka. Nacionalni komitet dostavio je 19. V 1944. Predsjedništvu ZAVNOBiH-a predlog sa uputstvom o formiranju i organizaciji opštinskih, sreskih i okružnih narodnih sudova i sudskog odjeljenja pri ZAVNOBiH-u. U uputstvu je naglašeno da vršenje sudske vlasti treba da bude odvojeno

od izvršne vlasti, da sudovi svih stepena treba da budu izborni i da suđenje bude javno. Sprovođenje ovih uputstava vršilo se postepeno na već ranije postavljenim osnovama.

Kao što se iz ovog sumarnog pregleda vidi, Predsjedništvo je, u vremenu između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a stvarno vršilo sve funkcije najvišeg izvršnog i naredbodavnog organa narodne vlasti na čitavoj oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Od Predsjedništva je dolazila inicijativa u pitanjima organizacije pojedinih sektora državne uprave, njihovih kompetencija i obima djelatnosti. Porastom stvarnih potreba života, proširivala se organizaciona struktura državne uprave kako u narodnim odborima tako i u ZAVNOBiH-u. Na sjednici Predsjedništva, 24—25. aprila 1944, razmatrano je pitanje formiranja takvih upravnih organa koji će moći najcjelishodnije da odgovore sve složenijim zadacima života u tadašnjim prilikama i koji će, u isto vrijeme, moći da posluže kao polazna tačka u organizaciji državne uprave neposredno poslije oslobođenja zemlje. Tada je usvojen nacrt odluke o formiranju odsjeka pri Prezidijumu koji će se, kao predlog Predsjedništva, iznijeti pred Vijeće na sljedećem zasjedanju. Nacrt je obrazložen činjenicom da čitav niz novih zadataka zahtijeva da se tekući poslovi razgraniče i prenesu na stručne organe, a osim toga — kaže se u obrazloženju — »ubrzo se može postaviti i pitanje stvaranja vlade za Bosnu i Hercegovinu, na koju bi Prezidijum prenio svoju izvršnu funkciju« — u nacrtu je predviđeno formiranje 8 odsjeka (i to odsjeci za prosvjetu, privredu, finansije, zdravlje, socijalnu politiku, sudstvo, građevine, šume i rude) i, pored toga, Komisija za ispitivanje ratnih zločina. Na istoj sjednici usvojen je zaključak da se pripremi nacrt odluke o ustrojstvu i radu NO odbora i poslovnika o izbornom redu. O odsjecima Prezidijuma za unutrašnje poslove i ishranu trebalo je raspravljati na jednoj od idućih sjednica; zapisnik o tome nije sačuvan.

Nacrt organizacije državne uprave pri ZAVNOBiH-u i narodnim odborima usklađivao je izvršnu vlast federalne jedinice Bosne i Hercegovine sa analognom organizacijom izvršne vlasti koju je za cjelokupnu državnu zajednicu predstavljao AVNOJ i Nacionalni komitet kao njegov izvršni organ. Federativna država naroda Jugoslavije izrastala je postepeno iz stvarnih potreba naroda i izgrađivala se dosljedno na principima ravnopravnosti i demokratskih sloboda, uporedo u svojoj cjelokupnosti i u njenim sastavnim dijelovima, u federalnim jedinicama.

— ◇ —

Pripreme za sazivanje Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, na kojem je trebalo razmotriti izvještaj Predsjedništva, ocijeniti njegov rad i donijeti nove odluke, počele su već početkom maja 1944. Događaji u vezi sa desantom na Drvar omeli su sazivanje Vijeća u to vrijeme. Tek 17. juna 1944. na sjednici Predsjedništva, koja je održana u Majkić Japri (kod Sanskog Mosta), odlučeno je da se zasjedanje sazove za 27. juni, ali je i taj datum morao biti nešto pomjeren zbog teškoća dolaska delegata iz područja istočne Bosne i iz Hercegovine usljed neprijateljskih akcija u tim krajevima. Tako je zasjedanje održano od 30. juna do 2. jula u Sanskom Mostu. Prisustvovalo je 107 vijećnika.

Dok je svrha Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a bila konstituisanje ZAVNOBiH-a kao političkog predstavništva naroda Bosne i Hercegovine, i da, u isto vrijeme, bude manifestacija oslobodilačke svijesti, demokratskih sloboda, bratstva i ravnopravnosti naroda, Drugo zasjedanje imalo je, pored toga, i izrazito radni karakter. Na osnovu podnesenih referata i predloga Predsjed-

ništva, Vijeće je donijelo nekoliko odluka i drugih dokumenata koji su imali dalekosežni značaj za dalju izgradnju državnosti Bosne i Hercegovine i za organizaciju ustanove narodne vlasti. Na zasjedanju od 1. jula Vijeće je donijelo odluku o konstituisanju ZAVNOBiH-a »u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo i najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji« (čl. 1. Odluke). Zakonodavnu vlast — kaže se u odluci — vrši Zemaljsko vijeće na svojim plenarnim zasjedanjima, a između zasjedanja preko svog Predsjedništva na koje je Vijeće prenijelo svoju izvršnu vlast sve dotle »dok se ne obrazuje narodna vlada Bosne i Hercegovine« (čl. 5). U svrhu vršenja izvršne vlasti pri Predsjedništvu će se ustanoviti potreban broj odjeljenja za poslove državne uprave (čl. 5). Predsjedništvo, vršeći funkciju vlade, odgovorno je za svoj rad Zemaljskom vijeću koje vrši funkciju Narodne skupštine ili parlamenta.

Odlukom o ustrojstvu i radu NO odbora i NO skupština postavljena je organizacija i određena funkcija ovih organa vlasti, analogno organizaciji i funkciji Zemaljskog vijeća i njegovog Predsjedništva. Narodni odbori sreza, okruga i oblasti, kao naredbodavni i izvršni organi, odgovorni su za svoj rad NO skupštinama svog područja, a narodni odbori sela, opštine i grada zborovima birača svog područja (čl. 5, 6. i 7). Odlukom je regulisano izborno pravo građana i način biranja odbornika.

Ove odluke obilježavaju završnu fazu razvitka narodne vlasti u uslovima oslobodilačkog rata i polaznu osnovu daljeg državno-političkog razvitka u oslobođenoj zemlji. U njima je sadržano pravno sankcionisanje u revolucionarnoj praksi realizovanih principa narodne demokratije i ravnopravnosti naroda u federativnoj državi i u njenim federalnim jedinicama. U njima su sadržani i zakonski temelji državnosti Bosne i Hercegovine u okviru jugoslovenske federacije kao rezultat zajedničkih napora njenih naroda u oslobodilačkom ratu.

Na ovom Zasjedanju Vijeće je donijelo i druge odluke o pitanjima o kojima se i ranije raspravljalo na sjednicama Predsjedništva, među ostalim Odluku o uspostavljanju Komisije za ispitivanje ratnih zločina, o Zakonodavnom odboru, o Vjerskoj komisiji. Sada je donesena i Odluka o raspisu zajma narodnog oslobođenja sa ovlaštenjem Predsjedništvu da donese propise o svim modalitetima emisije.

Osnovni principi ukupnog zakonodavnog rada ZAVNOBiH-a na Drugom zasjedanju sažeti su u Deklaraciji Vijeća o pravima građana Bosne i Hercegovine koja, po tome, ima osnovna obilježja ustavnog dokumenta. Vijeće, kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, ovim dokumentom zajemčuje: Ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine; političke slobode, ličnu i imovnu sigurnost građana; ravnopravnost građana oba pola; aktivno i pasivno izborno pravo građana sa navršenih 18 godina života; sudsku zaštitu građana; i na kraju, deklaracija obavezuje narodnu vlast »da putem zakonodavstva obezbijedi trudbenicima grada i sela život u skladu sa savremenim shvatanjima socijalne pravde i sa dostojanstvom čovjeka«.

Na kraju, Vijeće je svojom odlukom od 1. jula 1944. jednoglasno odobrilo rad Predsjedništva između Prvog i Drugog zasjedanja i time dalo pravnu sankciju svim uredbama i propisima donesenim u tom periodu.

Opšte prilike na oslobođenoj teritoriji u vrijeme i poslije Drugog zasjedanja bile su već toliko sređene i stabilizovane, da je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a bilo u mogućnosti da u povoljnijim uslovima nastavi rad na izgradnji državne uprave u smislu Deklaracije i odluka donesenih na Drugom zasjedanju. Sjedište Predsjedništva bilo je kroz relativno duže vrijeme u jednom mjestu, najprije u Sanici do 1. oktobra 1944, a onda u Jajcu, gdje je ostalo do 15. aprila 1945, kada je prešlo u oslobođeno Sarajevo. U ovom periodu bilo je moguće da se sigurnije i trajnije sredi i izdiferencira upravna služba, da se urednije vode zapisnici sjednica i stručnih savjetovanja, da se bolje čuvaju pisani akti i izvještaji, pa je, zahvaljujući tome, iz ovog perioda sačuvano relativno dosta dokumentarne građe, koja mnogostrano osvjetljava djelovanje Predsjedništva.

Pitanje organizacije službe državne uprave bilo je raspravljano i ranije, pa je, kako je već spomenuto, bilo zaključeno da se pri Predsjedništvu formiraju odsjeci za pojedine grane uprave. Vijeće je, na Drugom zasjedanju, ovlastilo Predsjedništvo da u tu svrhu mjesto odsjeka formira potreban broj odjeljenja. Iz zapisnika sjednica Predsjedništva vidi se da su se ove potrebe postepeno proširivale: na sjednici od 6. jula bilo je odlučeno da se formira 6 odjeljenja; 18. augusta formirana su još dva, 3. septembra još jedno, a 7. februara 1945. odlučeno je da se cjelokupna upravna služba rasporedi u 12 odjeljenja (I. Privreda, II. zdravlje, III. socijalno staranje, IV. prosvjeta, V. pravosuđe, VI. opšta uprava, VII. finansije, VIII. ishrana, IX. obnova, X. šumarstvo, XI. rudarstvo, XII. informacije). Ovakva struktura organa javne uprave nije se mijenjala do kraja djelovanja ZAVNOBiH-a, pa ju je, uz neznatne modifikacije, preuzela i prva vlada Bosne i Hercegovine. A ovakva organizaciona šema prenesena je, u odgovarajućem opsegu, i na narodne odbore za područja njihove nadležnosti. U odjeljenjima pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a i pri oblasnim odborima stvarali su se, postepeno, odsjeci za rukovođenje užim oblastima pojedinih grana uprave.

Kad sagledamo cjelokupnu sliku djelovanja ZAVNOBiH-a i njegovog Predsjedništva u posljednjoj godini oslobodilačke borbe, to jest, između Drugog i Trećeg zasjedanja, vidimo da su na prvo mjesto postavljani oni zadaci čije je rješavanje najviše doprinosilo neposrednoj svrhi: da, naime, Bosna i Hercegovina zajedno sa ostalim zemljama Jugoslavije, iz uslova oslobodilačkog rata uđe u novi život optimalno pripremljena kako u pogledu organizacije vlasti, tako i u pogledu njenog praktičnog funkcionisanja na polju obnove i izgradnje. Pored obavljanja redovnih poslova, koje su nametale neposredne potrebe u uslovima rata, organi uprave, pod rukovodstvom Predsjedništva, preduzimali su opsežne mjere da bi, kako na oslobođenoj teritoriji, tako i na području neoslobođenih dijelova zemlje, što tačnije ustanovili stanje privrede, školstva, zdravlja, stanje raspoloživih kadrova, oruđa proizvodnje, mogućnosti obnavljanja i pokretanja industrijskih pogona, sredstava saobraćaja, trgovačkog prometa, stanje poljoprivrede i uslova racionalne organizacije poljoprivredne proizvodnje.

Rad na ovim i sličnim zadacima postao je intenzivniji kada je sjedište predsjedništva preneseno iz Sanice u Jajce (1. X 1944), gdje su uslovi rada u mnogom pogledu bili povoljniji. Iz ovoga perioda potječu mnogi dokumenti koji sadrže pravilnike, uputstva, odluke, i planove o mjerama koje je trebalo primijeniti u postojećim uslovima i neposredno poslije oslobođenja. Često su održavana stručna savjetovanja o metodologiji planiranja proizvod-

nje i obnove i o tehničkoj organizaciji sprovođenja utvrđenih planova. Odjeljenje za ekonomsku obnovu, na osnovu zaključaka stručnog savjetovanja, predložilo je, 23. XII, Predsjedništvu da narodnooslobodilačkim organizacijama na neoslobođenoj teritoriji dostavi uputstva o tome šta sve treba preduzeti da se sačuvaju industrijska postrojenja i razni tehnički materijali. Predsjedništvo je raspravljalo o sličnim predlozima drugih odjeljenja državne uprave. Treba posebno istaći da su se u izvršavanju ovakvih zadataka u punoj mjeri i sa velikim požrtvovanjem i mnogim žrtvama angažovale ilegalne partijske organizacije na čitavoj okupiranoj teritoriji, i da su, zahvaljujući njihovom zalaganju, mnoga industrijska postrojenja mogla da se punim kapacitetom stave u pogon neposredno poslije oslobođenja.

Da bi se ostvario izvjestan plan u državnom gazdovanju i dobio pregledan uvid u potrebe i mogućnosti u pojedinim granama uprave, odjeljenje za finansije izradilo je u prvoj polovini novembra predlog o budžetskoj službi. Trebalo je da sva odjeljenja Predsjedništva i svi narodni odbori izrade svoje predračune prihoda i rashoda i da počnu sa mjesečnim predračunima koji će biti osnova za izradu kvartalnih, polugodišnjih i godišnjih budžeta. Prvi državni budžet federalne Bosne i Hercegovine izrađen je marta 1945. za tromjesečje april—juni (Budžet za tri mjeseca bio je 40 puta veći od ukupne zalihe gotovog novca koja se, početkom aprila, mogla ustanoviti u Sarajevu).

Od vremena prelaska Predsjedništva ZAVNOBiH-a u Jajce, razvijen je obiman i svestran rad na usavršavanju organizacije svih organa državne uprave i narodnih odbora i njihovog što pravilnijeg i što efikasnijeg funkcionisanja. 15. novembra Predsjedništvo je donijelo Pravilnik o ustrojstvu rada narodnih odbora i narodnih skupština, koji je i poslije oslobođenja još dugo ostao na snazi. 4. aprila donesena je odluka da se odjeljenja Predsjedništva formiraju kao povjereništva sa širom nadležnošću, analogno strukturi upravne službe pri Nacionalnom komitetu.

Već od kraja 1944. g. Predsjedništvo je intenzivno radilo na tome da se, na osnovu dobivenih izvještaja, po odjeljenjima izrade realni planovi rada s obzirom na neposredne zadatke koji će se postaviti odmah poslije oslobođenja. Česte sjednice bile su posvećene razmatranju predloga i planova pojedinih odjeljenja, kojima su pažljivo bila obuhvaćena sva bitna pitanja koja je trebalo brzo i bez zastoja rješavati da bi se, u najvećoj mogućoj mjeri, nadoknadili gubici koje je nanijela neprijateljska okupacija u materijalnim dobrima i ljudskoj snazi. Razmatrani su, do u detalje razrađeni, planovi odjeljenja o mogućim mjerama koje će se preduzeti da bi se odmah, brzim tempom, pokrenuo rad na obnovi zemlje u svim oblastima narodnog života. U razmatranju pitanja stručnih kadrova — jednom od najsloženijih i najhitnijih — uzimamo je u obzir ne samo uključivanje raspoloživih stručnih snaga u rad na obnovi privrede, zdravstva, prosvjete, kulture, pravosuđa — nego i o hitnom obrazovanju i osposobljavanju novih kadrova iz redova omladine i boraca oslobodilačkog rata. Razumije se, sve ove zaista velike potrebe nisu mogle ni blizu biti zadovoljene redovnim školovanjem po uobičajenom redu — pa su, stoga, za sve vrste obrazovanja, predviđeni vrlo skraćeni tečajevi sa sažetim, vrlo kondenziranim programom koji je i od učenika i od učitelja zahtijevao intenzivan rad i maksimalan napor. Pitanje obnove i razvijanje prosvjetne službe bilo je osobito složeno, jer nije bila riječ samo o tome da se pokrenu redovne škole i druge prosvjetne i kulturne ustanove nego, daleko više, o tome da se borcima oslobodilačkog rata i drugim učesnicima

narodnooslobodilačkog pokreta omogući, prema njihovim sklonostima, školovanje koje im je spriječila okupatorska vlast, i pored toga, trebalo je ispravljati vjekovnu nepravdu koju su klasne vladavine činile radnim masama grada i sela uskraćujući im sticanje osnovnih znanja, pa knjigu i znanje učiniti pristupačnim najširim slojevima stanovništva. Stoga je u planiranju prosvjetne aktivnosti i dalje ostalo težište na instrumentima masovnog prosvjećivanja i osposobljavanja prosvjetnog rada za ovakav rad putem tečajeva odgovarajućih stepena i odgovarajućeg trajanja. Ali, razumije se, nikako nije zanemareno pitanje redovnog školovanja od osnovnih do visokih škola. Sve ove mnogobrojne i mnogovrsne potrebe našle su mjesta u predlogu plana o neposrednim zadacima, koji je u Predsjedništvu temeljito razmatran i načelno usvojen na sjednici od 16. X 1944. godine.

Slične, isto tako mnogostrano razrađene, planove o zadacima u oblasti ekonomske obnove, zdravstvene službe, privrede i pravosuđa razmatralo je Predsjedništvo, sukcesivno, na idućim sjednicama, imajući pri tome uvijek pred očima da oni budu što cjelishodnije prilagođeni uslovima i mogućnostima u oslobođenoj zemlji kako bi se funkcionisanje narodne vlasti u svim oblastima narodnog života moglo odvijati bez zastoja i bez prelaznih potresa. Posljednji mjeseci djelovanja Predsjedništva na oslobođenoj teritoriji bili su posvećeni prvenstveno baš ovoj brizi.

Na prvoj sjednici održanoj u Sarajevu 16. IV 1945, Predsjedništvo je donijelo odluku da se Treće zasjedanje Zemaljskog vijeća održi u Sarajevu na dan 26. aprila 1945. godine. Na ovom Zasjedanju, koje je potrajalo 3 dana ZAVNOBiH se konstituisao kao Narodna skupština Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a u Predsjedništvo Narodne skupštine, koje — prema odluci Vijeća od 27. IX — »vrši zakonodavne funkcije koje mu pripadaju između zasjedanja Narodne skupštine kao i one izvršne funkcije koje mu pripadaju kao predsjedništvu federalne države Bosne i Hercegovine i predstavništvu državnog i narodnog suvereniteta Federalne Bosne i Hercegovine«. Konačno, na ovom Zasjedanju 27. IV donesen je Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine na koju su prenesene funkcije »vrhovnog izvršnog i naredbodavnog organa državne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine« i koja za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini, odnosno njenom Predsjedništvu.

— ◇ —

Uloga ZAVNOBiH-a prenesena je na nova, šira predstavnička tijela, a s njome i rezultati njegova djelovanja kao polazna tačka daljeg razvitka državnosti Bosne i Hercegovine na principima demokratske narodne vlasti i ravnopravnosti njenih naroda koji su se, u praksi djelovanja narodnooslobodilačkih odbora i ZAVNOBiH-a, neprestano potvrđivali kao izraz narodne volje i narodnih htijenja i kao neophodan uslov oslobođenja i izgradnje slobodnog društva u slobodnoj državnoj zajednici. Novim organima narodne vlasti ZAVNOBiH je predao svoja, u teškim godinama stečena iskustva i dostignuća na kojima je bilo moguće nastaviti započeti razvitak i, u relativno kratkom periodu od 25 godina postići tako velika ostvarenja. U svjetlu ovih ostvarenja možemo jasnije sagledati mjesto i ulogu ZAVNOBiH-a u izgradnji našeg današnjeg života.

Summary

1. Constitution of the Land's Anti-fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina, on November 26, 1943 at Mrkonjić Grad, represents the final stage in the process of building of peoples' authority in the conditions of liberation war ond people's revolution — in the process which began by formation of the first people's liberation boards which came into existence from immediate needs of the armed uprising organizing themselves in the manner which best suited the needs of the struggle in different parts of the country. The Supreme Headquarters of P. L. A. Y. by instructions and regulations gives a unified trend to the development of people's authority based on the principles of true people's democracy and full equality of the peoples of Yugoslavia, and consequently of the peoples of Bosnia and Herzegovina within their territorial community and in relation of this community to other territorial communites and peoples within the Yugoslav state community. Only on these principles and their consequent application, the state formation of Bosnia and Herzegovina, as their logical state-political result, was possible.

2. Although ZAVNOBiH constituted itself as the Supreme political body of representatives of the peoples of Bosnia and Herzegovina at its first session, at also had from the very beginning to carry out all the affairs of executive and administrative power in individual branches of state administration on teterritory of Bosnia and Herzegovina within its historical boundaries. These affairs were carries through by the Presidency of ZAVNOBiH and through constant cooperation with the National Commitee as the executive organ of AVNOJ.

3. From the few preserved documents from that time, it can be seen that the Presidency between the First and the Second session of ZAVNOBiH directed its orders and executive activities to these ends:

a) To fortify the organization and settle the links between the people's Liberationn Borads (PLB) and so to insure unifield functioning of people's authority on the whole liberated territory;

b) To set up organized departments of the state authority an the territory of Bosnia and Herzegovina;

c) Through PLB to settle the general situation in the country, and consequently to pave way to reconstruction of the devastated land;

d) To keep in touch with the National Commitee with the aim of bringing into accord its activity with the universal aims of the Yugoslav state community.

The Presidency of ZAVNOBiH gave some initiatives on the questions of organization of differnt sectors of state authority in PLB; it also gave instructions on practical measures concerning realization of general decisions.

4. Until the Second Session of ZAVNOBiH, June 30 to July 2, 1944 at Sanski Most the basic structure of state organization were set up. At the Second session, ZAVNOBiH sanctioned all the decisinons of the Presidency and gave them the power of law. At this session ZAVNOBiH constituted itself as the »highest legislative and executive body and the highest organ of state authority of Bosnia and Herzegovina, an equal federal unit in the Democratic Federative Yugoslavia«. The decisions passed at the Second Session the Declaration of the rights of the citizens of Bosnia and Herzegovina laid the legal foundations for the state formation of Bosnia and Herzegovina in the Federative Yugoslavia and its constitutional set up. Practical actions of ZAVNOBiH in the spirit of these decisions strengthened the faith and security of the people in the legal set up of Bosnia and Herzegovina initiated in the war conditions.

5. Carrying out its legislative and executive functions, ZAVNOBiH continuously contributed to the functional efficiency of organization of PLB and laid permanent foundations for the organization of individual branches of state administration for the whole territory of the Federal Bosnia and Herzegovina on the principles of democratic people's authority and national equality. At the Third Session, which was held on April 26 and 27, 1945, ZAVNOBiH transferred its functions and firmly built foundations of state organization to the People's Assembly and People's Government of Bosnia and Herzegovina which continued further construction of the society and the state community on the principles which determined all the activites of ZAVNOBiH from the very beginning.

Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH

Hamdija Ćemerlić

Razvojni proces nacionalnog pitanja kod nas karakterističan je po tom što je postepeno sazrijevao. Od shvatanja da Južni Sloveni čine samo jedan jugoslovenski narod do današnje višenacionalne strukture prošlo je mnogo vremena i utrošeno vrlo mnogo napora da se to dokaže i prihvati. Savlađivanje otpora shvatanjima u pogledu nacionalnog sastava Bosne i Hercegovine najsporije je išlo i najkasnije je dobilo svoje rješenje.

Ideja federalizma kao oblika državnog uređenja rađa se istovremeno sa težnjama oslobođenja i ujedinjenja naših naroda u jednu zajedničku državu. Iako je bilo veoma različitih shvatanja i u pogledu naroda koji treba da uđu u zajedničku državu, kao i u pogledu stepena jačine povezanosti njenih dijelova, federalizam su deklarativno prihvatale gotovo sve grupe koje su se ovim idejama zanosile. Neke od njih su iskreno mislile da je federalizam jedini oblik koji omogućuje ravnopravan odnos u zajedničkoj državi, pa tim samim i da je uslov održanja i normalnog razvoja takve države, dok su drugi federalizam prihvatali kao privlačnu parolu i sredstvo za ostvarenje svojih užih interesa.[1]) I, ukoliko su prilike više sazrijevale i mogućnosti ostvarenja oslobođenja i ujedinjenja poprimale određenije izglede, odnosi među grupama su se više zaoštravali, a njihovi uži interesi otvorenije dolazili do izražaja. Grupe koje su polazile od nacionalnog jedinstva svoju borbenu strategiju usmjerile su protiv same osnove federalizma, naime protiv višenacionalnog karaktera južnoslovenske zajednice, računajući da će tako obesnažiti potrebu i neophodnost federalizma i pojačati osnovu jedinstva i državnog unitarizma. U njihovoj strategiji osnovno je bilo shvatanje o nacionalnom jedinstvu svih Južnih Slovena i borba protiv razjedinjavanja i političkog separatizma.

Tezu o nacionalnom jedinstvu zastupali su ljudi s dijametralno različitih pozicija, i, prema tome, ne mogu se na isti način gledati ni prosuđivati na-

[1]) Konstantin Bastajić: *Prilog historiji federalizma u jugoslavenskim zemljama*, objavljeno u knjizi *Značenje drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju*, Zagreb, 1963, str. 75.

mjere i ciljevi onih koji su je zastupali. Jedni su stajali na stanovištu nacionalnog jedinstva uslijed nedovoljnog poznavanja nacionalnog problema i idealističkih pobuda, zastupajući tezu da »jedan narod — jedna država« jedino može da predstavlja garanciju čvrstoće jedinstva i snage zajedničke države. Ovi su polazili od stanovišta da razlike među našim narodima nisu takvog intenziteta ni toliko izrazite da bi mogle činiti osnov posebnih nacionalnosti. Po njihovom shvatanju postojeće razlike su više rezultat odvojenog života i stranog, nama neprijateljskog uticaja, nego konstitutivne prirode i da će te razlike u slobodnom zajedničkom životu postepeno iščeznuti. Ovo shvatanje ostalo je uglavnom u raspravama i, donekle, u političkim programima, pa iako je u jednom kraćem razdoblju razvoja naše države doživjelo svoju konstitutivnu afirmaciju (doba šestojanuarskog režima) pokazalo se kao potpuno nerealno.[2]) Poslije ovog iskustva, ono je kao štetna i opasna iluzija napušteno, čak i od onih koji su ga gorljivo zastupali. Drugi, koji su na pitanje ujedinjenja gledali usko, samo sa stanovišta interesa jedne nacije ili, tačnije, njene vladajuće klase, pod idejom nacionalnog jedinstva i jedinstvene države zagovarali su stvaranje jedinstvenog ekonomskog i političkog područja za svoju dominaciju. Nosioci ovog shvatanja bili su zagriženi nacionalisti, ali su tezu o jedinstvu isturali da bi prikrili svoje intimne pobude, jer se otvoreno u to vrijeme nisu mogli uspješno braniti. Međutim, i kod zastupnika ovakvog sbvatanja nacionalnog jedinstva, pojam jedinstva nije bio potpuno raščišćen. Dok su jedni stajali na stanovištu jednog jedinstvenog naroda, dotle su drugi zastupali tezu o jednom ali troimenom narodu, narodu sastavljenom od tri plemena, dakle ne potpuno jedinstvenom. Prilikom ujedinjenja nijedno od ova dva shvatanja nije dosljedno provedeno, već je načinjen kompromis između nacionalnog jedinstva i podjele na plemena.

Poslije oslobođenja moralo se prići konkretnom rješavanju ovog pitanja i na nj dati odgovor koji će postati baza državnog uređenja. Poznato je kako je u početnom periodu razvoja naše države na ovo pitanje konstitutivno odgovoreno. Teza o jednom narodu sa tri imena dobila je svoju ustavnu potvrdu samo u nazivu države, a državno je uređenje zasnovano na unitarističkoj osnovi. Sa ciljem da onemogući organizacionu afirmaciju i priznatih plemena, Vidovdanski ustav je zabranio formiranje županija (širih teritorijalnih lokalnih jedinica) u plemenskim okvirima i u vezi s tim odredio da se ne mogu obrazovati županije brojno jače od 800.000 stanovnika. Dakle, ovaj ustav je samo deklarativno priznao postojanje tri plemena, a izričito je onemogućio njihovo posebno konstituisanje, makar i u okviru lokalne samouprave.

Nas posebno zanima proces razvoja mišljenja i stavova o nacionalnom sastavu naše republike, priznavanju realnih činjenica i postepenom napuštanju neosnovanih pretpostavki. Koliko je ideja, pa i stanovište o jedinstvenom, troimenom narodu bila veoma istaknuta, vidi se po tome što se nije ni pominjalo postojanje ostalih plemena, već se diskusija i borba vodila o priznavanju samo tri plemena kao posebna naroda. Makedoncima i Crnogorcima nije ni priznavana plemenska, odnosno nacionalna individualnost nego su smatrani dijelom srpske nacije. Za građanske stranke nije ni čudo što su stajale na ovom uskom stanovištu, ali je teško shvatljivo da je i Komunistička partija bila također zasjenjena ovim vladajućim stanovištem i da je trebalo

[2]) Zakonom o nazivu države i podjeli na banovine (3. X 1929) zamijenjen je naziv Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u naziv Kraljevina Jugoslavija, a Ustav od 1931. god. je taj naziv potvrdio.

dugo vremena da pogledi na nacionalno pitanje sazru i da se ovo pitanje realno riješi.[3]) Za predratno doba karakteristično je da su se sve značajnije građanske stranke uporno suprotstavljale pravilnom shvatanju i razrješenju nacionalnog pitanja i kada je bilo vrijeme da se ono, ipak, moralo postaviti i službeno rješavati, one su ga sužavale. Sporazum Cvetković—Maček, koji je po zvaničnom stavu trebao da predstavlja rješenje nacionalnog pitanja, polazio je od dviju nacija, pa iako je, po tumačenju mjerodavnih, Slovencima dopuštao mogućnost da dobiju autonomna prava, negirao je postojanje ostalih nacija. U odnosu na Bosnu i Hercegovinu gledišta nisu bila potpuno razjašnjena ni raščišćena sve do osnivanja Zemaljskog vijeća Bosne i Hercegovine i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Nas prvenstveno zanima stanovište narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno KPJ kao njegovog političkog jezgra, ali radi potpunijeg razjašnjavanja stvari napomenućemo i stav buržoaskih stranaka.

Poznato je da je stara Jugoslavija ušla u rat sa neraščišćenim nacionalnim pitanjem i prvenstveno zbog nepravilnog odnosa prema pojedinim narodima ona se raspala. Zbog njene slabe otpornosti naši saveznici bili su u dilemi da li da poslije pobjede obnavljaju državu koja nije pokazala nikakve životne snage ili da naše zemlje uključe u neke nove državne tvorevine. Okupatori su odmah otkrili svoje planove i, ne čekajući završetak rata, izvršili podjelu Jugoslavije. Poslije aprilskog sloma, u zemlji je nastala velika pometnja u vezi sa pitanjem održanja zajedničke države. Veći dio buržoazije svih nacionalnosti prihvatio je okupaciju i podjelu zemlje kao svršen čin, ali ni narodne mase nisu bile za obnovu onakve države, jer su u njoj bile teško eksploatisane i ugnjetavane a u toku kratkotrajnog rata došle su i do ubjeđenja da je slaba i neotporna. Svi apeli koji su na početku rata upućeni za odbranu Jugoslavije nisu uspjeli, pa ni apel Centralnog komiteta KPJ, jer eksploatisane mase nisu imale razloga da se za nju bore, a potlačene nacije ni obezbjeđenje za opstanak, a kamoli za uspješan razvoj. Nepriznavanje postojećih nacija i ugnjetavanje radnih masa dovelo je do toga da nisu vjerovali u svrsishodnost i opravdanost održanja takve države. Trebalo je da dođu veliki udarci pa da se takva shvatanja promijene.

U prvo vrijeme to je učinio okupator pokazavši šta misli o našim narodima i kakvu im budućnost namjenjuje. Unutar naše zemlje, a naročito novostvorene Nezavisne Države Hrvatske nastali su obračuni kakve istorija nije zapisala. Velikohrvatska buržoazija uz pomoć okupatora, a posredstvom ustaša provodi u djelo svoju dugoočekivanu osvetu, i to prema cijelom srpskom narodu. Velikosrpska buržoazija krivicu za neuspjeh u odbrani zemlje svaljuje na druge narode i kuje plan osvete kad joj se za to ukaže prilika. Široke narodne mase počinju shvatati da ih je snašlo veće zlo nego ono koje su u Kraljevini Jugoslaviji podnosili. U tom spletu krupnih događaja, izukrštanih interesa i veoma oštrih sukoba, otkrivaju se planovi, postepeno se rasčišćavaju pogledi i zauzimaju stavovi. Pitanje se svodi na to ko je za opstanak zajedničke države, a ko protiv. Moglo bi se pouzdano tvrditi da niko nije bio za obnovu onakve države kakva je bila, čak ni oni koji su deklarativno stajali na gledištu provizornosti okupacionog stanja i legitimnosti kralja i vlade u inostranstvu. Svi su bili svjesni da je nužno mijenjati staro uređenje, ali su se duboko razilazili u tome kakve promjene treba izvršiti. U tom pogledu

[3]) O tome šire, J. Broz Tito: *Govori i članci*, knjiga III, Zagreb 1959, str. 314 i sl.

polarizacija je izvršena tako da je na jednoj strani stajala buržoazija, predstavljena u raznim grupama, koje su nastojale da sačuvaju postojeće društveno uređenje, bilo u okviru posebnih nacionalnih država, bilo u zajedničkoj državi, uz jače ili slabije mijenjanje državne organizacije, a na drugoj strani radnička klasa, predvođena KPJ, koja je bila za obnovu zajedničke države, ali uz korjenite promjene ne samo državnopravnih već i društveno-ekonomskih odnosa. Na ovoj liniji vršiće se sve jača i dublja polarizacija odnosa snaga u toku rata i oslobodilačke borbe, a borba će se voditi za pridobijanje i aktivnu podršku širokih narodnih masa.

Buržoazija je željela da svoj cilj ostvari bez borbe uz pomoć inostranih sila, već prema tome o kojem dijelu buržoazije je riječ, pomoću okupatora ili zapadnih saveznika. Zadatak KPJ bio je daleko složeniji, jer je za ostvarenje postavljenog cilja trebalo voditi borbu na dva fronta, prema okupatoru i buržoaziji bez obzira da li je bila povezana s okupatorom ili zapadnim saveznicima. Nije bilo lako ubijediti sve narode Jugoslavije da je potrebno i korisno obnoviti zajedničku državu i podići ih u oružann borbu za realizaciju tog cilja, ali je i nastup okupatora i represalije koje preduzimao i međusobne borbe koje je izazvao olakšao KPJ podizanje oružanog ustanka. Objašnjavajući neprijateljske planove i genezu međusobnih sukoba koje je okupator izazvao, KPJ je postepeno ubjeđivala široke narodne mase da opasnost od okupatora prijeti svima i da samo oružana borba protiv okupatora i onih koji s njime sarađuju može otkloniti opasnost koja se nadvila nad svakim pojedinim narodom, a da samo udruženim snagama mogu izvojevati slobodu i sačuvati svoju nezavisnost. Polazeći od ovog politička platforma oslobodilačke borbe postavljena je veoma široko, ona je uključivala sve nacije i sve građane bez razlike na društveni položaj uz uslov da prihvate borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, ma iz kojeg društvenog reda bili.

U vezi s pitanjem koje je predmet našeg razmatranja, nas naročito zanima stav hrvatske i srpske buržoazije i njihov odnos prema Bosni i Hercegovini i njenim narodima. Velikohrvatska buržoazija, separatistički orijentirana, smatrala je slom Jugoslavije i okupaciju kao svoje oslobođenje i istorijsku priliku za ostvarenje svojih nacionalnih ciljeva, u osnivanju velike hrvatske države u njenim istorijskim granicama. Da bi svojoj državi dala čistu nacionalnu podlogu, ona je odmah poslije provedene okupacije, posredstvom ustaškog pokreta, kao svoje političke snage, preduzela masakriranje i protjerivanje srpskog stanovništva iz okvira novostvorene NDH. Muslimane Bosne i Hercegovine je jednostavno proglasila najčistijim dijelom hrvatskog naroda. Ovakvu politiku objašnjavala je hrvatskom narodu kao istorijsku nužnost za obezbjeđenje opstanka i normalnog razvoja hrvatske države. Državnu organizaciju postavila je tako da je brisala i regionalnu individualnost Bosne i Hercegovine. Velikosrpska buržoazija, kivna za sramni poraz u ratu i propast Jugoslavije, optuživala je linearno sve Hrvate i Muslimane za izdaju i zahtijevala egzemplarnu kaznu za jedne i druge. I ona je slom stare Jugoslavije primala kao svršen čin, a za ostvarenje svojih ciljeva, stvaranje velike Srbije i čišćenja tog područja od Muslimana i Hrvata, poslužila se i okupatorima i zapadnim saveznicima. Posredstvom Nedića i njegove grupe dodvoravala se okupatoru, a posredstvom četnika Draže Mihailovića držala je vezu sa zapadnim saveznicima. Za unutarnji obračun sa Muslimanima i Hrvatima poslužio joj je četnički pokret pomoću koga je na području gdje je to bilo moguće izvršeno uništavanje najširih razmjera. Predmet ovog uništavanja

bili su prvenstveno Muslimani, a objašnjenje takvog toka osvete leži u tom što su oni brojno manji i slabiji, a i u okolnosti što su četnici operirali na područjima gdje su u većem broju živjeli. Muslimanska buržoazija, ako tim imenom možemo da nazovemo gornji sloj muslimanskog društva, u početku je u većini prihvatila stav velikohrvatske buržoazije i NDH kao svoju državu, vjerujući da će u njoj biti tretirana ravnopravno kao i hrvatska buržoazija. Muslimanskim masama je objašnjavala okupaciju i stvaranje NDH kao oslobođenje od velikosrpske hegemonije i nastojala da ih veže za ovu državu, da ih uvuče u neprijateljske vojne formacije, kako radi odbrane te države tako i svoje sopstvene. U početno vrijeme ovo joj je pošlo za rukom, pogotovo kad su četnici jasno pokazali svoje prave namjere. Iako se baš zbog ovakvih prilika Bosna i Hercegovina često smatra kao najpogodnije tlo za početak i razvoj narodnooslobodilačke borbe, takvi zaključci su prilično površni i jednostrani.

U to vrijeme Bosna i Hercegovina je predstavljala najsloženije, suprotnim interesima najprepletenije područje, na kome su široke narodne mase, zbog velike zaostalosti, bile pod jakim uticajem klera i svoje buržoazije. Nije bilo lako odvojiti ove mase od buržoazije i vezati ih za oslobodilačku borbu i NOP. U prvo vrijeme srpske seljačke mase su dosta lako pokrenute u borbu, jer je bilo u pitanju spasavanje golog života, a i odnosi unutar oslobodilačkog pokreta nisu bili još izdiferencirani, ali pokretanje muslimanskih i hrvatskih masa išlo je mnogo teže. Stav velikosrpske buržoazije išao je na ruku muslimanskoj buržoaziji da široke mase zaplašivanjem zadrži pod svojim uticajem i što više odvoji od oslobodilačke borbe. Tome je doprinijela i činjenica što su u početku borbenu masu sačinjavali gotovo isključivo Srbi i nedovoljno izdiferencirani odnosi između četnika i partizana, tako da je muslimanska bužoazija cio oslobodilački pokret kvalifikovala kao velikosrpski i po Muslimane opasan. Trebalo je da prođe prilično vremena da istina o ciljevima NOP-a prodre u muslimanske mase i da se postepeno orijentiraju prema NOP-u. Ovome treba dodati i činjenicu da dio muslimanske buržoazije koji se nije ili nije jače vezao sa okupatorom i ustašama, zaplašen četničkim terorom koji je vršen uz saradnju s okupatorom, počinje realno da razmišlja o budućnosti. Ove okolnosti i potpunije upoznavanje sa ciljevima NOP-a izazivaju raslojavanje unutar muslimanske buržoazije i jedan dio orijentira prema NOP-u, ali ta orijentacija ide dosta sporo. Treba napomenuti da je većina muslimanske intelektualne i radničke omladine od početka bila na strani NOP-a, ali njen uticaj na narodne mase nije bio jači. Unutar hrvatskog dijela našeg naroda raslojavanje je išlo još sporije, a to je dolazilo otud što su seljačke mase bile pod jakim uticajem klera a većina klera je NDH smatrala kao hrvatsku državu i za nju vezala seljačke mase. Onaj dio hrvatske buržoazije koji se nije vezao za ustaški pokret bio je dosta slab i bez jačeg uticaja na seljačke mase, pa zbog toga je proces prilaženja NOP-u tekao mnogo sporije. Uslijed ovakve situacije članovima KPJ i aktivistima NOP nije bilo nimalo lako prebroditi ove suprotnosti i narodne mase jače vezati za NOP, ali su upornim objašnjavanjem namjera okupatora i beskompromisnom borbom protiv njega i njegovih saradnika kao i objašnjavanjem ciljeva NOP, ove poteškoće prebrođene i narodne mase u većini postepeno uključene u NOP.

Pozivajući sve narode u oslobodilačku borbu, KPJ je garantovala ravnopravan položaj svakog naroda u državi koja će se izgraditi kroz NOB-u. Na-

čelo ravnopravnosti naroda bilo je izraženo u borbenoj paroli »bratstva i jedinstva naših naroda« i postalo je jedno od najvažnijih sredstava mobilisanja svih naroda. Iako je momenat ostvarivanja krajnjeg cilja NOB-e bio još vrlo daleko, može se konstatovati da je ova parola, odnosno narodnosno načelo u procesu izgradnje nove države odmah primjenjivano. Kako je poznato, dvije osnovne poluge novog sistema, Narodnooslobodilačka vojska i narodna vlast, izgrađivani su na ovom načelu. Formiranje NO odbora, kao lokalnih organa državne vlasti provodilo se u okvirima pojedinih zemalja, odnosno nacionalnih cjelina, a isto je važilo i za formiranje jedinica NOV. Čim je centralno rukovodstvo KPJ čvršće uzelo rukovodstvo u svoje ruke, primjena ovog načela se još jače osjetila. Na savjetovanju u Stolicama postavljena je jedinstvena linija organizacije NO odbora i NOV. U odnosu na organizaciju NOV odlučeno je da se pored centralnog rukovodstva oličenog u Vrhovnom štabu NOPOJ formiraju i nacionalna, odnosno zemaljska rukovodstva oličena u glavnim štabovima za svaku zemlju. Isto tako i u sistemu narodne vlasti, poslije održavanja savjetovanja u Stolicama, prišlo se formiranju glavnih NO odbora, kao centralnih zemaljskih organa vlasti. Već u novembru 1941. godine osniva se Glavni NO odbor za Srbiju, a početkom 1942. god. za Crnu Goru i Boku u čemu se nesumnjivo ogleda primjena narodnosnog načela, odnosno federalnosti.[4])

Nas na prvom mjestu interesuje gledanje na položaj Bosne i Hercegovine i pitanje je li ona kao posebna jedinica bila uključena u ovaj proces. Na to pitanje može se pozitivno odgovoriti i zapaziti da je proces formiranja NOV, kao i NO odbora postavljen na istim osnovama kao i u drugim zemljama. Pa ipak, može se uočiti razlika u ostvarivanju jednog i drugog aspekta ovog procesa. Naime, dok je Glavni štab NOV za Bosnu i Hercegovinu osnovan odmah nakon savjetovanja u Stolicama, dotle glavni NO odbor ili njemu odgovarajući organ nije formiran sve do osnivanja ZAVNOBiH-a tj. konca 1943. godine. Koji su razlozi koji su doveli do ove pojave, da li je to slučaj ili određeni stav? Ovom pitanju može se dodati još jedna okolnost koju treba objasniti, naime, da se ni Glavni štab Bosne i Hercegovine nije jače afirmisao svojom djelatnošću. U našoj istoriografiji ovo pitanje nije razmatrano i stoga će ovo biti prvi pokušaj objašnjenja ovog fenomena. Zna se da je Glavni štab postojao i djelovao, ali na osnovu sačuvanih dokumenata ne može se pouzdano ocijeniti razmjer njegove aktivnosti, naročito na području formiranja i razvijanja NO odbora, što nas u tretiranju ove problematike prvenstveno interesuje.

Kao odgovor na ovo pitanje smatramo da je mogla uticati okolnost što je, u vrijeme kada je počeo proces osnivanja centralnih NO odbora u pomenutim zemljama, u Bosnu i Hercegovinu došao Vrhovni štab sa iskusnim političkim i organizatorskim kadrovima i neposredno djelovao na dalji proces izgradnje i razvoja NOV-e i narodne vlasti. Mi smo u nekim objavljenim radovima ovo pitanje uzgred napominjali i nastojali objasniti upravo ovom činjenicom. Naime, dolazak Vrhovnog štaba umanjio je značaj i potrebu neposredne akcije Glavnog štaba Bosne i Hercegovine i odložio potrebu formiranja centralnog NO odbora, jer je usmjeravajuću funkciju preuzeo Vrhov-

[4]) U Sloveniji je još u aprilu 1941. god. formirana Narodnoosvobodilna fronta i njen izvršni odbor je vršio funkciju Glavnog odbora Slovenije, a u Srbiji je novembra 1941. god. osnovan Glavni NOO za Srbiju, koji je ostao u funkciji do formiranja Velike antifašističke skupštine Srbije, a u Crnoj Gori je 8. februara 1942. god. osnovan NOO za Crnu Goru.

ni štab. Teško je utvrditi da li je na ovo pitanje, tj. osnivanje centralnog NO odbora, imalo uticaja nedovoljno razjašnjeno pitanje položaja Bosne i Hercegovine u budućoj federaciji. Naime, moglo bi se postaviti pitanje da li u Bosni i Hercegovini nije osnivan zemaljski odbor zbog toga što nije smatrana nacionalnom zemljom, jer je takvih sumnji bilo ili su postojali neki drugi razlozi. Na osnovu podataka iz sačuvanih dokumenata, kao i iz memoarske literature ne može se zaključiti da se ma šta radilo na pripremama za osnivanje ovakvog NO odbora sve do konca 1943. godine. Tek sredinom ove godine imamo jedan dokumenat u kome se direktno govori o namjeri osnivanja AVNO Bosne i Hercegovine, ali to je vrijeme kada je već Izvršni odbor AVNOJ-a uputio direktivu da se pristupi formiranju zemaljskih vijeća u svim zemljama i prema tome ne može se zaključiti da je inicijativa potekla od političkog rukovodstva Bosne i Hercegovine.[5]) Ovoj hipotezi moglo bi se prigovoriti da nije došlo do osnivanja centralnog NO odbora ni u Hrvatskoj ni Makedoniji, a položaj ovih zemalja kao nacionalnih jedinica nije dolazio u pitanje. Nije nam poznato da je ovo pitanje dosada u literaturi tretirano, ali moglo bi se uzeti da je razlog tome što u ovim zemljama razvoj NOP nije bio ujednačen, tj. nije u jednakoj mjeri obuhvatio cijele zemlje i stvorio širu i jaču političku podlogu.

Formiranje centralnog organa vlasti u Bosni i Hercegovini usljeđuje tek koncem 1943. godine u vrijeme kada se formiraju i u drugim zemljama, ali na inicijativu Izvršnog odbora AVNOJ-a, a u cilju da se sistem vlasti upotpuni i izaberu legitimne nacionalne delegacije za Drugo zasjedanje AVNOJ-a koje je neposredno predstojalo. I o neposrednim pripremama za formiranje ZAVNOBiH-a u sačuvanim dokumentima nema dovoljno podataka a ni memoarska građa ne tretira šire ovo pitanje. U vezi s neposrednim pripremama za osnivanje zemaljskog vijeća imamo sačuvana svega dva-tri dokumenta, a odnose se na uputstva kako treba birati delegate za ovo zasjedanje u cilju da dobije što reprezentativniji karakter kako u pogledu nacionalnosti koje žive u Bosni i Hercegovini, tako i u odnosu na druge društvene strukture.[6])

I u vezi s datumom održavanja osnivačke skupštine i prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a postoje neslaganja zbog različitog datiranja dokumenata koji su na ovom zasjedanju doneseni. Dilema je samo u jednom danu, da li je ovo zasjedanje održano 25/26. ili 26/27. novembra, jer ovi dokumenti nose i jedan i drugi datum. Izvještaj verifikacionog odbora datiran je sa 25. novembrom, a ostali dokumenti sa 27, i to je uočeno prilikom sređivanja i objavljivanja materijala vezanih za ovo zasjedanje. Osnovni dokumenat ovog zasjedanja, Rezolucija, datiran je sa 27, i zbog toga je postalo neizvjesno kada je ovo zasjedanje održano. Zna se da je zasjedanje održano noću i prema tome zahvatilo dva dana, ali je neizvjesno da li je to bilo između 25. i 26. ili 26. i 27. novembra. U prvoj objavljenoj zbirci dokumenata o razvoju narodne vlasti autor je na osnovu datuma Rezolucije konstatovao da je ovo zasjedanje održano noću između 26. i 27, i to stanovište je bilo općenito prihvaćeno sve do pojave edicije »Prvo i drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a« u kojoj se na osnovu izvještaja verifikacionog odbora tvrdi da je ovo zasjedanje održano 25/26, ali bez obrazloženja.[7]) Dosada ovo pitanje nije detaljnije istraživao, pa

---

[5]) Izvještaj Pokrajinskog komiteta Centralnom komitetu KPJ u kome se pominje mogućnost osnivanja AVNO za Bosnu i Hercegovinu, IRP, kat. br. 1607.

[6]) IRP, kat. br. 1607, 1704, 1801 i 194.

[7]) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953. god., str. 13.

dilema traje sve do danas. Ispitujući datume dokumenata ovog zasjedanja, kao i sjećanja živih učesnika, stali smo na stanovište da je tačniji datum 25/26. novembra. Iako je Rezolucija osnovni dokumenat ovog zasjedanja, smatramo da treba prihvatiti datum izvještaja verifikacionog odbora kao vjerodostojniji. Ovaj izvještaj morao je biti završen, podnesen i odobren i stoga predstavlja već u samom početku zasjedanja jedan dovršen dokumenat, a Rezolucija i drugi akti (zapisnik, izvještaji i dr.), s obzirom na prilike u kojima se sve to obavljalo, mogli su biti dovršeni i poslije zasjedanja i tako i datirani. Provjeravanjem ove činjenice po sjećanju učesnika nismo dobili jedinstvene izjave. Neki su odgovorili da se ne mogu sjetiti tačnog adtuma, a drugi koji su vodili svoje zabilješke tvrde da je to bilo 25/26.[8]) Prema tome, izvještaj verifikacionog odbora koji može za ovo pitanje da posluži kao specifičan dokumenat (po tome što je morao biti dovršen) i (svjedočanstva učesnika), iako ih je veoma malo koji su dali određen odgovor, mogla bi poslužiti kao osnova za utvrđivanje tačnog datuma ovog zasjedanja.

Na ovom zasjedanju Vijeće je zahtijevalo da Bosna i Hercegovina zauzme mjesto federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, i u tom pogledu nije bilo nikakve sumnje. Naime, znalo se je da predstoji održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a i da će se na ovom zasjedanju donijeti veoma važne odluke o uređenju nove države. U vezi s pitanjem položaja Bosne i Hercegovine, Rezolucija ovog zasjedanja može poslužiti kao mjerodavan dokument o raspoloženju i stavu učesnika ovog zasjedanja. U Rezoluciji se čvrsto stoji na stanovištu da će »Narodi Bosne i Hercegovine učestvovati ravnopravno s ostalim našim narodima u stvaranju i izgradnji nove demokratske federativne Jugoslavije«.[9]) Dakle, što se tiče volje predstavnika Bosne i Hercegovine i stava ovog zasjedanja nema uopšte sumnje u pitanje položaja naše zemlje u federativnoj zajednici naših naroda. Da se Bosna i Hercegovina tretira na isti način, kao i sve druge nacionalne zemlje, nije bila samo želja već i zahtjev ovog zasjedanja. Međutim, i pored ovako jasno i čvrsto izraženog stava Zemaljskog vijeća Bosne i Hercegovine na prethodnoj konferenciji predstavnika nacionalnih delegacija, koja je održana pred samo zasjedanje AVNOJ-a, pojavila se dilema u pogledu položaja Bosne i Hercegovine.

U neposredne pripreme za Drugo zasjedanje bila je uključena i prethodna razmjena mišljenja i pretres nacrta odluka u užem krugu predstavnika pojedinih nacionalnih delegacija, kao i unutar svake nacionalne delegacije. S obzirom na to da je među izabranim delegatima zemaljskih delegacija, gledajući po predratnim mjerilima, bilo i ljudi koji su prije rata pripadali raznim političkim strankama ili grupama, a među njima i takvih koji su se aktivno uključili u NOP neposredno pred Drugo zasjedanje, bilo je potrebno još prije zasjedanja sva pitanja prethodno razmotriti da se postigne zbližavanje u pogledima tako da ovo zasjedanje izrazi potpunu jednodušnost u svim osnovnim pitanjima. Ova jednodušnost bila je neophodna kako za dalji razvoj odnosa u samoj zemlji, tako i prema saveznicima i uopšte međunarodnoj javnosti. Jednodušnost ovog zasjedanja trebalo je da predstavlja odlučan odgovor kako vladi u emigraciji tako i onim saveznicima koji su imali namjeru da se miješaju u naše unutarnje stvari i nameću nam rješenja. Na ovoj kon-

---

[8]) Rodoljub Čolaković: »Kroz otvoren prozor prodirala je svjetlost prvog dana Demokratske federativne republike Jugoslavije« objavljen o ediciji: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, Beograd 1963. god. str. 121.

[9]) Geršković L.: *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Beograd 1948. g., str. 208.

ferenciji istaknuta je dilema u pogledu položaja Bosne i Hercegovine od strane onih koji su na pitanje federativnog uređenja na nacionalnoj osnovi previše kruto gledali. Istaknuta dilema je u vezi s mješovitim nacionalnim sastavom Bosne i Hercegovine i da kao takva ne može zauzeti mjesto federalne jedinice, već autonomne pokrajine. Iako ovaj prigovor nije poticao od značajnijeg broja ljudi i na njemu nije suviše insistirano, i samo postavljanje ovog pitanja moglo je unijeti pometnju u rješavanje ovog za nas veoma važnog pitanja. Prigovor u pogledu nacionalnog karaktera naše zemlje i nedosljednosti u primjeni nacionalnog načela dolazio je u vezi sa sovjetskim gledanjem i rješenjem nacionalnog pitanja. Međutim, i s ovog stanovišta istaknuto mišljenje o autonomnom karakteru Bosne i Hercegovine podlijegalo je kritici. Autonomne pokrajine po sovjetskom uzoru ulaze u sastav republika, a upravo u tome je bila komplikovanost ovog problema. Uključujući našu zemlju u jednu od dvije moguće federalne jedinice (Srbiju ili Hrvatsku), problem pripadnosti Bosne i Hercegovine se ne rješava već još više komplikuje. Mišljenje da se Bosna i Hercegovina direktno veže za savezne organe i na taj način ostane van okvira postojećih federalnih jedinica također je odudaralo od sovjetskog uzora, a bilo je i protivno stavu našeg Zemaljskog vijeća. Iz ovih razloga otklonjen je postavljeni prigovor i na ovoj konferenciji postignuta je saglasnost kako po drugim pitanjima, tako i po nacrtu odluke o federativnom uređenju Jugoslavije.[10])

Stav naše delegacije usvojile su sve nacionalne delegacije tako da na samom zasjedanju nije o tome ni vođena diskusija i Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu je jednoglasno prihvaćena. Pa ipak, istaknuta sumnja u pogledu osnova na kome se zasniva položaj Bosne i Hercegovine, kao federalne jedinice, imala je odraza na tekst ove Odluke. Odluka o federativnoj izgradnji polazi od principa samoopredjeljenja nacija, ali je dopunjena i regionalnim principom i na osnovu njega uvodi Bosnu i Hercegovinu u red federalnih jedinica. Ovakav tekst ove Odluke navodi na razmišljanje da u to vrijeme nacionalno pitanje u okviru Bosne i Hercegovine nije potpuno shvaćeno. Polazilo se od stanovišta da u Bosni i Hercegovini žive samo Srbi i Hrvati i da je zbog njihovog brojnog odnosa i izmiješanosti nije moguće pripojiti nijednoj od dvije zainteresirane nacionalne jedinice, a niti je moguće izvršiti podjelu i te dijelove pripojiti ovim jedincama. Muslimani nisu smatrani kao posebna nacionalna zajednica, već kao potencijalni Srbi ili Hrvati, pa iako se u najvećem dijelu dotle nisu bili izjasnili, pretpostavljalo se da će se tokom vremena izjasniti i na taj način pitanje nacionalnog karaktera Bosne i Hercegovine definitivno riješiti. Ovo shvatanje temeljilo se na pogrešnoj pretpostavci, u stvari na usvojenom buržoaskom shvatanju koje je ranije formirano, a ovom prilikom nesvjesno usvojeno. Da je ovo shvatanje pogrešno, pokazalo je vrijeme. Svi popisi stanovništva po nacionalnosti koji su u poslijeratnom periodu u Bosni i Hercegovini obavljani potvrdili su neosnovanost ovog shvatanja. Najveći dio Muslimana nije prihvatio ovo shvatanje i kadgod im se pružila prilika da se o svojoj nacionalnoj pripadnosti izjasne, odgovorili su negativno, odbili su da se izjasne kao Srbi i Hrvati. Ovakav stav Muslimana objašnjavan je različito, i to nenaučno, a praksa je pokazala da su ta objašnjavanja i netačna. Mi ih nećemo navoditi, jer su dobro poznata.

---

[10]) Rodoljub Čolaković: op. cit. str. 118.

Odluka o federativnoj izgradnji Jugoslavije sa državno-pravnog gledišta riješila je jasno položaj Bosne i Hercegovine. »Takvo je rješenje izraz dosljedno i gipko sprovedenog načela nacionalne ravnopravnosti čije ostvarenje u našoj zemlji treba da ukloni iz našeg zajedničkog života i najmanju sitnicu koja bi podsjećala na hegemoniju ma koje nacije, a da pogoduje daljem razvijanju i produbljivanju bratstva naših naroda i tako učvršćuje temelje naše zajedničke države«, navodi Rodoljub Čolaković u svojim sjećanjima na Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Od se suprotstavlja nasilnom guranju Muslimana u Srbe ili Hrvate i ističe da »Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska nego je i srpska i hrvatska i muslimanska podjednako«.[11]) Samo ovako shvaćeno pitanje položaja Bosne i Hercegovine i njenog nacionalnog sastava bilo je pravilno i odgovaralo je volji njenih naroda izraženoj u toku oslobodilačke borbe. Pristalice drugih shvatanja i rješenja nalazili su se s druge strane fronta, u četnicima i ustašama.

Značaj Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a nije samo u tome što je Bosna i Hercegovina dobila status federalne jedinice i svoje centralno narodno predstavništvo već naročito u moralno-političkom jedinstvu ciljeva njenih naroda i njihovih predstavnika. »Prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine sastali su se predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku s ciljem da, na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda u Bosni i Hercegovini, donesu političke odluke koje će otvoriti put našim narodima da urede svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima«,[12]) stoji u Rezoluciji ovog Zasjedanja. U toku diskusije na ovom Zasjedanju učesnici su isticali duh jedinstva, punog razumijevanja i zajedničke saradnje i u njemu vidjeli osnovnu vrijednost ovog skupa. Sve do pojave NOB-e narodi Bosne i Hercegovine nisu nikada tako jedinstveno nastupali, već su na nove pojave na svoj način reagirali i vrlo često jedan s drugim u sukob dolazili. Ukoliko je i bilo zajedničkih nastupa, oni su bili površinski, kompromisni više formalni nego stvarni. Duh jedinstva, izgrađen u toku oslobodilačke borbe, učvršćen na ovoj skupštini, postao je čvrst temelj zajedničke saradnje naroda Bosne i Hercegovine i trajna osnova njihove politike. Svi pokušaji da se ta osnova oslabi, dolazili ma s koje strane, ostali su bezuspješni. Isto tako i duh samosvijesti i jedinstva svih naroda Jugoslavije najrječitije se izrazio na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Odluci o federativnoj izgradnji: »Narodi Jugoslavije nikada nisu priznali raskomadavanje Jugoslavije od strane fašističkih imperijalista i dokazali su u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji«.[13])

Ovim riječima dat je jasan i odlučan odgovor svima onim koji su sumnjali u egzistenciju Jugoslavije i ujedno podvučena razlika u načinu stvaranja stare i nove Jugoslavije. Iako pretpostavljamo da su svi naši narodi željeli ujedinjenje u zajedničku državu, u procesu stvaranja stare Jugoslavije oni nisu ili nisu u jednakoj mjeri učestvovali u njenom stvaranju, a široke narodne mase nisu bile aktivizirane u tom procesu. Velikosrpska buržoazija je smatrala da je ona stvorila državu i tako se prema drugim odnosila. Ističući da je ona državu stvorila, smatrala je da ima pravo da u njoj bude i privilegisana i takvo je shvatanje uporno branila. Buržoazije ostalih naroda su to

[11]) Rodoljub Čolaković: op. cit. str. 119.
[12]) Gerešković: op. cit. str. 205.
[13]) Gerešković: op. cit. str. 254.

odricale i tako je još od početka došlo do sukoba između njih. Ovaj sukob prenio se i na narodne mase i imao odraza ne samo na vladajući poredak već i na samu državu. Ovom su se pojavom neprijatelji koristili u cilju njenog uništenja. Koristeći se negativnim pojavama u životu stare Jugoslavije, oni su svojom propagandom podrivali afinitet narodnih masa i prema samoj državi i na taj način umanjivali njenu otpornu snagu. Upoređujući s ovim, put stvaranja nove Jugoslavije je bitno različit. KPJ je odlučno stajala na stanovištu potrebe i opravdanja zajedničke države, zasnovane na punoj ravnopravnosti svih njenih naroda i tako je još od početka oslobodilačke borbe bilo jasno da se svaki narod bori za svoju slobodu. Velike žrtve koje su u toku ove borbe dali svi naši narodi, stvorile su čvrstu vezu svakog naroda sa novom državom da u njoj s pravom gleda djelo svojih napora i žrtava i da je s punim pravom smatra svojom državom, a u isto vrijeme zajednička borba svih za isti cilj stvorila je čvršću vezu među njima. Takvo shvatanje učvrstilo je afinitet prema zajedničkoj državi, što je nedostajalo staroj Jugoslaviji. Shvatanje o punoj ravnopravnosti naroda prema narodu postalo je čvrsta osnova postojanja i razvoja naše države. Ovo shvatanje se rađalo i učvršćivalo u toku oslobodilačke borbe a u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a dobilo je svoju pravnu potvrdu.

Provođenje u život odluka Drugog zasjedanja i izgradnja državnog i pravnog sistema tekla je tako da je jedan dio ovog zadatka obavljalo Predsjedništvo AVNOJ-a, a drugi zemaljska vijeća i njihova predsjedništva. Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a predstavlja za Bosnu i Hercegovinu isto ono što je Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavljalo za cijelu Jugoslaviju. Iako je proglašenjem ZAVNOBiH-a za najvišeg organa vlasti državni sistem federalne Bosne i Hercegovine uglavnom bio dovršen, trebalo ga je upotpuniti i osposobiti za obavljanje predstojećih zadataka. Odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a bilo je konstituisano samo Vijeće i njegovo Predsjedništvo, a Predsjedništvo je ovlašćeno da formira upravu i druge institucije. Odmah nakon završenog Drugog zasjedanja Predsjedništvo je formiralo prva odjeljenja za pojedine oblasti upravne djelatnosti i druge institucije koje su bile potrebne za obavljanje specijalnih zadataka.

Za Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a povezano je i pitanje formiranja opštenarodne političke organizacije, Narodnooslobodilačkog fronta (NOF), koja dotle nije postojala. U vezi s ovim treba napomenuti da geneza ovakve organizacije potiče još odranije, a njena pojačana potreba sa početkom oslobodilačke borbe. Uporedo sa KPJ i pod njenim rukovodstvom razvija se i narodnooslobodilački pokret, čiji je bio zadatak da okupi i politički aktivizira sve one koji su prihvatali oslobodilačku borbu i bili spremni da se za njene ciljeve aktivno zalažu. KPJ je pozivala sve građane bez obzira na njihov društveni položaj i ranije političko pripadništvo, pozivala grupe, pa i čitave političke stranke da se aktivno uključe u NOP u cilju omasovljavanja baze oslobodilačke borbe. Pa i pored toga, ovo okupljanje nije imalo karakter političke koalicije, jer su svi koji su prilazili prihvatali vođstvo KPJ bez koalicionih elemenata u postavljanju i izvođenju zadataka. Organizaciono oformljenje opštepolitičke organizacije išlo je postepeno i različito u pojedinim zemljama. U Sloveniji je još u početku priprema za oslobodilačku borbu formirana ovakva organizacija, a u drugim zemljama je funkciju ovakve organizacije obavljao NOP, koji je obuhvatao sve organizovane strukture u oslobodilačkoj borbi kao KPJ, NOO, NOV, AFŽ, USAO i druge. Ulogu mjesnih

političkih organa NOP-a obavljali su NOO sve do Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a (što je u Fočanskim propisima posebno i naglašeno). Poslije ovog bilo je potrebno NOO osloboditi političkih zadataka i za to formirati posebnu političku organizaciju. U Bosni i Hercegovini to je obavljeno na zemaljskoj konferenciji koja je održana odmah poslije Drugog zasjedanja.[14])

NOP, odnosno NOF, kao opštepolitička narodna organizacija vezao je narode i pojedince u jednu veoma homogenu političku cjelinu sposobnu da podnese sve poteškoće i da se uzdigne iznad regionalne i nacionalističke uskogrudnosti koja je karakterizirala buržoaziju kako u predratno vrijeme, tako i u toku okupacije i oslobodilačke borbe. Ta čvrsta povezanost proizlazila je iz uvjerenja u nužnost i opravdanost oslobodilačke borbe a mogla se ostvariti samo u uslovima oštre i beskompromisne borbe u kojoj su narod, vojska, rukovodioci, odbornici i aktivisti bili jedno i isto, izloženi podjednako teškim uslovima života i rada i pokretani istim ciljevima. Okupljanjem širokih narodnih masa, NOF je NO odborima kao i cijelom oslobodilačkom pokretu obezbijedio narodnodemokratsku širinu kakva je neophodna oslobodilačkoj borbi i partizanskom načinu ratovanja.

U daljem izlaganju prikazaćemo djelatnost Predsjedništva ZAVNOBiH-a i neke pojave koje, iako nisu neposredno vezane za pitanje koje tretiramo, bliže osvjetljavaju proces izgradnje nove Jugoslavije, pa prema tome i federalne Bosne i Hercegovine.

Širina djelatnosti Predsjedništva i njegovih organa bila je vrlo velika. S jedne strane, trebalo je donijeti potrebne propise za organizaciju, a s druge, rješavati tekuća pitanja radi zadovoljenja neodložnih potreba. Nas prvenstveno zanima djelatnost Predsjedništva u vezi s organizacijom vlasti. Na ovom području Predsjedništvo je razvilo vrlo živu aktivnost tako da je do Trećeg zasjedanja obavilo opsežan organizacioni posao. Uporedo s procesom formiranja svoga upravnog aparata, Predsjedništvo je posvetilo pažnju i organizacionoj izgradnji NO odbora. Ovaj posao zbog svoje složenosti obavljen je u dvije etape. Prvo je u cilju jednoobrazne organizacije narodne vlasti u cjelini postavljena samo jedinstvena organizaciona osnova i riješeno pitanje međusobnih odnosa NO odbora i organa uprave.[15]) Ova mjera zadovoljila je urgentne potrebe za jedinstvenom organizacijom, ali u daljem razvoju pokazalo se da nije dovoljna s obzirom na porast i složenost zadataka. U cilju potpunijeg rješavanja ovog pitanja, Predsjedništvo donosi Pravilnik o ustrojstvu i radu NO odbora i NO skupština kojim reguliše sastav, izbor, opoziv, nadležnost, međusobne odnose, unutarnju organizaciju i žalbeni postupak. Kao jednu od specifičnosti razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, napominjemo i odsustvo vlastitih propisa o narodnim odborima. Sve do Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a nismo imali svojih propisa iako su to neke federalne jedinice ranije imale. NO odbori su u našoj zemlji formirani i razvijani na osnovu propisa Vrhovnog štaba donesenih 1942. godine, uputa Vrhovnog štaba i Izvršnog odbora AVNOJ-a i Poslovnika o radu NO odbora, koji je donio

---

[14]) U selu Zdeni, opština Sanski Most, održana je Zemaljska skupština NOF-a 4. jula 1944. god. na kojoj je formiran NOF za Bosnu i Hercegovinu i izabran Izvršni odbor NOF-a, kasnije su izabirani i mjesni odbori.

[15]) Odluka Predsjedništva o stvaranju organa javne uprave u Bosni i Hercegovini, *Zbornik dokumenata o djelatnosti ZAVNOBiH-a*, knj. I, dok. br. 61, izdanje »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1968.

ZAVNOBiH 14. juna 1943. godine.[16]) Odlukama koje je donio AVNOJ i ZAVNOBiH na Drugom zasjedanju riješena su samo najosnovnija organizaciona pitanja i stoga je trebalo ubrzati proces izgradnje sistema u cjelini. To je bio osnovni zadatak Predsjedništva u periodu između Drugog i Trećeg zasjedanja.

Zbog nejednakog stepena razvoja NO odbora na raznim oslobođenim teritorijama i proces primjene ovih organizacionih mjera teče neujednačeno. Bosanska krajina predstavlja područje na kome je narodna vlast najravnomjernije razvijana, pa prema tome i područje na kome su ovi propisi najpotpunije primjenjivani. U ovo vrijeme Oblasni NO odbor za Bosansku krajinu predstavlja razvijenu ustanovu koja je bila u stanju da čvršće poveže niže NO odbore i usmjerava njihovu djelatnost. Na području oblasnih NO odbora za istočnu Bosnu i Hercegovinu, zbog teških prilika, primjena odredaba ovog Pravilnika ide mnogo sporije tako da do njegove potpunije primjene dolazi u momentu definitivnog oslobođenja ovih područja.[17]) Radi cjelovitog pregleda organizacionog djelovanja Predsjedništva, napomenućemo i mjere u vezi s pravosuđem. Sve do ovog vremena organizacija pravosuđa bila je nejednaka i gotovo da nije ni regulisana. U Foćanskim i Krajiškim propisima u odnosu na pravosuđe utvrđeno je samo da NO odbori obavljaju i sudsku djelatnost, a sve ostalo prepušteno je praksi koja je varirala od jednog do drugog područja. Odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a ne unose ništa novo u organizaciju pravosuđa, pa je Predsjedništvo u cilju upotpunjavanja sistema donijelo posebne propise o organizaciji i radu sudova i javnog tužilaštva.[18]) Razdoblje druge polovine 1944. godine posvećeno je intenzivnom organizacionom radu tako da je već koncem ove godine narodna vlast predstavljala jednu organizacionu cjelinu.

Odlukama AVNOJ-a nisu bili utvrđeni odnosi između organa federacije i federalnih jedinica i oni su se razvijali na osnovu opštih načela federalizma. Ratne prilike i s tim u vezi otežane veze između Predsjedništva AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta, s jedne strane, i zemaljskih vijeća, odnosno njihovih predsjedništva, s druge strane, dovele su do tog da su predsjedništva zemaljskih vijeća stvarno samostalno izgrađivala sistem vlasti u federalnim jedinicama. Budući da je riječ o postavljanju jednog potpuno novog sistema u uporeñenju sa starim, bilo je u tome poteškoća. Stručnjaci koji su pripremali nacrte odluka i propisa našli su se pred sasvim novim problemima, pa, iako se načelno znalo kako treba stvari postaviti, pri redigovanju nacrta ovih propisa nailazilo se na poteškoće zbog neiskustva u tom poslu. Iz istih razloga i primjena donesenih propisa nije tekla bez poteškoća. Kod NO odbora ili nije uopšte bilo stručnog kadra ili i ukoliko ga je bilo, nije bio pripremljen za ovakav posao. Uslijed toga Predsjedništvo je moralo stalno bditi na sprovođenju novih organizacionih mjera, a naročito uticati da se u praksi osjeti demokratski karakter nove vlasti i pravilno postave odnosi između plenuma

---

[16]) Propisi na osnovu kojih su organizovani NOO u toku 1942. god. i 1943. god. su: Foćanski propisi, Krajiški propisi, nekoliko uputstava Izvršnog odbora AVNOJ-a, kao i poslovnik o radu NOO, koji je donio ZAVNOH, Geršković: str. 31, 61, 66, 121 i 169.

[17]) Oblasni NOO za istočnu Bosnu, izvještaj, *Zbornik ZAVNOBiH-a*, op. cit., dok. br. .....

[18]) Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, Upute o organizaciji i radu narodnih sudova od 17. X 1944. god., *Zbornik ZAVNOBiH-a*, op. cit., dok. br. 111.

i izvršnih odbora NO odbora. U tu svrhu formirana je i posebna kontrolna služba.

U procesu stabilizacije i pravilnog funkcionisanja NO odbora veoma važno pitanje je predstavljao odnos NO odbora i vojnih organa, naročito pozadinskih vojnih komandi čiji su se zadaci ispreplitali sa zadacima odbora. U cilju rasčišćavanja odnosa preduzimane su organizacione i sprovedbene mjere da se između njih razgraniči nadležnost i srede odnosi. Još koncem 1942. godine Vrhovni štab je donio Naredbu o pozadinskim vojnim vlastima, ali je ova naredba uopšteno riješila djelokrug pozadinskih komandi, tako da je bilo potrebno stalno pratiti proces razvoja ovih odnosa.[19]) Pozadinske komande bile su pod velikim pritiskom svakodnevnih i neodložnih potreba vojske koje su se morale na vrijeme zadovoljiti, a mnoge od ovih zadataka obavljale su u saradnji sa NO odborima. Aljkavost i propusti prvenstveno su povlačiti odgovornost pozadinskih komandi i stoga su ove vršile pritisak na NO odbore u želji da se postavljeni zadaci što urednije obavljaju. Otuda su dolazili razni pritisci na NO odbore i neposredna miješanja u njihove poslove tako da je izgledalo da su ovi potčinjeni vojnim komandama, što je umanjivalo ugled odbora kao organa vlasti. Međutim, s obzirom na ratno stanje i primat vojnih potreba, teško je bilo ove odnose potpuno srediti, naročito na onim područjima na kojima NO odbori nisu bili organizaciono učvršćeni. Stoga je za cijelo vrijeme oslobodilačke borbe ovaj problem ostao aktuelan.

U razdoblju od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a na opštejugoslovenskom planu radilo se o priznanju nove Jugoslavije od strane saveznika, naročito zapadnih. Zapadni saveznici nisu htjeli da priznaju revolucionarne promjene izvršene u toku oslobodilačke borbe i nastojali su pomoću reakcionarnih društvenih snaga unutar zemlje, a naročito četnika da sačuvaju monarhiju i stari društveni poredak. Iako su bili upoznati sa karakterom naše oslobodilačke borbe, gajili su nadu da do korjenitih promjena neće doći. Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a te promjene su deklarativno objavljene i odlukama pravno sankcionisane. U vezi s ovim trebalo je preduzeti potrebne korake da saveznici pored oružane borbe, kojom su se direktno koristili priznaju i revolucionarne promjene zbog kojih je ova borba i povedena. Ni sam Staljin nije vjerovao u snagu našeg NOP-a i revolucije, pa je nerado gledao na radikalnije promjene društvenog uređenja. S obzirom na ovakvo stanje na planu spoljnih odnosa, trebalo je oprezno pristupiti njihovom sređivanju. Poznato je da su pregovori za regulisanje ovog pitanja tekli u etapama i sporo, zbog suprotstavljanja zapadnih saveznika, a naročito britanske vlade i njenog predsjednika. Pa i pored ovog protivljenja, pregovori su uspješno završeni i tekovine NOB, izražene prvenstveno u odlukama AVNOJ-a, bile su priznate. Tim je pitanje opstanka i daljeg razvoja nove Jugoslavije i s ove strane obezbijeđeno. Ova činjenica je nametnula potrebu da se revolucionarno stanje pretvori u normalno kako na planu federacije, tako i federalnih jedinica. Ovo je učinjeno najprije u federalnim jedinicama, a zatim u federaciji.

U Bosni i Hercegovini ovo je obavljeno na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je održano u oslobođenom Sarajevu od 26—28. aprila 1945 god. Najznačajniji akti ovog zasjedanja su Zakon o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a i Zakon o narodnoj vladi federalne Bosne i Hercegovine. Ovo zasjedanje ulazi u istoriju državnog konstituisanja Bosne

[19]) Geršković: op. cit. str. 75.

i Hercegovine time što je ZAVNOBiH pretvoren u Narodnu skupštinu i što je formirana i imenovana prva vlada. Iako je pravna osnova za imenovanje vlade postojala još u Odluci o konstituisanju ZAVNOBiH-a, donijetoj na Drugom zasjedanju, smatrano je da novo predstavničko tijelo treba da akt o formiranju jednog od najvažnijih državnih organa donese u obliku zakona. S obzirom da je u to doba bila oslobođena gotovo cijela zemlja, smatralo se da u vezi s tim treba povećati broj članova ZAVNOBiH-a kako bi prije pretvaranja u Narodnu skupštinu u nj ušli i predstavnici onih područja koja u vrijeme Drugog zasjedanja nisu bila predstavljena adekvatno prema svom značaju. Ova Skupština bila je privremena, a njen je glavni zadatak bio da donese zakone o izboru i sazivu ustavotvorne skupštine Bosne i Hercegovine. Međutim, ona je ostala na okupu duže vrijeme nego što se zamišljalo pa je morala rješavati i druga pitanja, neohodna za dalju izgradnju i učvršćenje novog društvenog i državnog uređenja. Među zakonima koje je ova skupština donijela treba naročito istaknuti Zakon o Vrhovnom sudu kojim je upotpunjen sistem pravosuđa, Zakon o nazivu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, o administrativno-teritorijalnoj podjeli zemlje, o ustrojstvu narodnih odbora, agrarnoj reformi i druge kojim su riješena neodložna pitanja.

Položaj Bosne i Hercegovine kao federalne države u federativnoj zajednici naših naroda u zavisnosti je od odnosa koji se ustavom federacije utvrđuju. Stoga je za razvoj uobličavanja federativnog sistema potrebno pratiti ovaj proces u saveznim okvirima. Za ovo pitanje, kao i druga koja se tiču osnovnih tekovina oslobodilačke borbe značajno je treće zasjedanje AVNOJ-a i njegovo pretvaranje u Privremenu narodnu skupštinu. Ovo Zasjedanje dalo je priliku i onim elementima koji nisu učestvovali u oslobodilačkoj borbi da kao narodni predstavnici sudjeluju u radu AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine i pokušaju da ospore pravo revolucionarnim snagama da državu urede onako kako to odgovara interesima radnih ljudi i ravnopravnosti naroda. Poznato je da su saveznici Krimskom deklaracijom preporučili, a u stvari nametnuli obavezu da se AVNOJ proširi sa poslanicima posljednje skupštine Kraljevine Jugoslavije i pretvori u Narodnu skupštinu koja treba da potvrdi sve akte o organizaciji države donesene u toku oslobodilačke borbe. Privremena vlada DFJ je prihvatila ovu preporuku i na taj način se obavezala da to izvrši. Ova preporuka bila je posljednji pokušaj u toku NOR-a neposrednog miješanja saveznika u naša unutrašnja pitanja u namjeri da pomoću reakcionarnih snaga zakoče ako ne i potpuno zaustave revolucionarni tok razvoja. Prema tome, formiranje Privremene narodne skupštine došlo je više zbog spoljno-političkih obzira nego unutarnjih potreba zemlje, jer je za potvrdu revolucionarnih akata najmjerodavnija ustavotvorna skupština. Grupa poslanika koja je primljena u AVNOJ nije bila brojno jaka, jer su primljeni samo oni koji nisu bili kompromitovani saradnjom s okupatorima. Za razliku od AVNOJ-a, koji je bio politički potpuno jedinstven, Privremena narodna skupština je imala i grupu poslanika koja je opoziciono nastupala. Iako je ova grupa bila brojno mala i nije mogla zakočiti volju revolucionarne većine, ona je izrazila svoje shvatanje i pokazala svoj stav prema već izvršenim revolucionarnim promjenama. U toku pretresa Zakona o ustavotvornoj skupštini i drugih zakona, vezanih za izbor ove skupštine, opozicija je ne direktno, jer za takav napad nije imala snage, već zaobilazno pokušala da odloži ili bar uspori konstitucionaliziranje već izvršenih revolucionarnih promjena (Branko Petranović: Građanska opozicija u Privremenoj narodnoj skupštini protiv od-

luka drugog zasjedanja AVNOJ-a, objavljeno u ediciji Značenja Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji, Zagreb 1963. god. str.: 89).

U toku oslobodilačke borbe sve mjere u procesu revolucionarnih preobražaja izvedene su putem revolucionarnih akata i nakon oslobođenja zemlje ove je mjere trebalo konstitucionalizirati, a to je bio zadatak ustavotvorne skupštine. Ova skupština kao suvereni predstavnik naroda i građana trebalo je da donese prvi ustav i njime sankcioniše izvršene promjene. Ne zbog stava opozicije, već prvenstveno u vezi sa stavom samog NOP-a, koji je u toku NOB jasno izražen i više puta opetovan, izborima za ustavotvornu skupštinu pridavan je veoma veliki značaj. To dolazi otuda što se u osnovnim revolucionarnim aktima isticalo da je konačno utvrđivanje novog sistema vezano za potvrdu narodnih predstavnika koje će slobodno birati svi građani nakon oslobođenja cijele zemlje. (Vidi: članak Kardelja u »Borbi« od 19. X 1941. g., Zadaci i ustrojstvo NOO — Fočanski propisi — t. 1 »čije će konačne i trajne oblike odrediti oslobođeni narod poslije istjerivanja fašističkih okupatora iz naše zemlje«; isto i u Naredbi o izborima NOO, II Dio t. 1, zatim u Izjavi Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba od 8. II 1943. g. »Sve važnije mjere, kako u odnosu na društveni život, tako i u državnoj organizaciji, rješavaće poslije svršetka rata predstavnici naroda, koje će zaista birati sam narod«; u prvoj Odluci Drugog zasjedanja AVNOJ-a kojom se AVNOJ proglašava za najviši organ državne vlasti u čl. 2 ove Odluke napominje se »za vrijeme narodnooslobodilačkog rata«; v. Geršković: op. cit str: 18, 31, 70, 141 i 252). Treba imati u vidu da se u toku oslobodilačke borbe za centralne predstavničke organe nisu mogli provoditi neposredni izbori, već je odabiranje predstavnika obavljano posredstvom NO odbora ili na drugi pogodan način. Da ne bi opštereprezentativni i suvereni karakter ustavotvorne skupštine došao u pitanje, prethodno su provedeni izbori na bazi najšire zasnovanog opšteg i neposrednog izbornog prava. Ovi izbori imali su, u stvari, plebiscitaran karakter za novo, a protiv starog društveno-političkog uređenja, i u tome je njihov poseban značaj. Tako izabrana Ustavotvorna skupština imala je punu legitimaciju da u ime svih naroda i građana potvrdi i dovrši ono što je izgrađeno u toku revolucije. Na svom prvom sastanku Ustavotvorna skupština je riješila pitanje oblika vladavine koje je sve do ovog časa odlagano zbog obzira prema saveznicima. Deklaracijom o proglašenju Federativne Narodne Republike, dala je novo ime državi, a ujedno i definitivno riješila pitanje monarhije. Budući da je Jugoslavija izašla iz rata kao već organizovana država, Ustavotvorna skupština je donoseći ustav u stvari samo potvrdila u toku oslobodilačke borbe izgrađen sistem.

Ustavotvorna skupština Bosne i Hercegovine (izabrana je 13. oktobra 1946. godine) prije nego što je prešla na izglasavanje ustava donijela je posebnu odluku o potvrdi akata koje je donijelo Zemaljsko vijeće i njegovo Predsjedništvo i Narodna skupština i njeno Predsjedništvo, čime je kao najviši suvereni organ sankcionisala ove revolucionarne akte. Izglasavanje Ustava izvršeno je 30. XII, a svečano proglašenje i stupanje na snagu 31. XII 1946. godine, čime je Bosna i Hercegovina, gledana sa stanovišta izgradnje sistema narodne, odnosno državne vlasti, ušla u normalan tok razvoja. U uvodnim odredbama Ustava istaknuto je: »Narodna republika Bosna i Hercegovina je narodna država republikanskog oblika« (Čl. 1) i »Narodna republika Bosna i Hercegovina, ostvarena u svojoj oslobodilačkoj borbi i zajedničkoj borbi

svih naroda Jugoslavije kao narodna država, i izražavajući na osnovu prava na samoopredjeljenje uključujući pravo na otcjepljenje i na ujedinejnje s drugim narodima, slobodnu volju svoga naroda bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti ujedinila se na osnovu načela ravnopravnosti sa narodima republike Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore i Makedonije« (Čl. 2). U ovim dvjema odredbama istaknuta je državnost Bosne i Hercegovine i način na koji je ta državnost ostvarena. Ove konstatacije ponavljaju se u svim kasnijim ustavima, pa iako u nešto izmijenjenom tekstu konstantno je naglašavan državni karakter republike i dobrovoljni ulazak u federativnu zajednicu. Ove dvije činjenice čine osnov naše federacije i obezbjeđuju skladan život i neometan razvoj zajedničkoj državi.

Tako je pitanje oslobođenja i ujedinjenja južnoslovenskih naroda, sto godina nakon rađanja ove ideje i raznih peripetija kroz koje je tokom istorijskog razvoja prolazila, dobilo svoje konačno i najpotpunije rješenje. Obezbijeđena je puna sloboda u odlučivanju o ovom ujedinjenju i potpuna ravnopravnost u zajedničkoj državi. Svakoj naciji i nacionalnosti obezbijeđena je sloboda ekonomskog, kulturnog i uopšte nacionalnog razvoja i pomoć udružene zajednice u bržem savlađivanju i otklanjanju naslijeđene zaostalosti. Nasuprot šovinističkom nacionalizmu koji je karakterisao odnose u predratnoj državi, naš demokratski nacionalizam skladno povezuje naše narode u jednu državnu zajednicu. Polazeći s ovih pozicija, naglašavanje državnosti naših republika ne predstavlja slabost i opasnost po zajednicu već njenu sigurniju osnovu.

U toku razvoja ustavnosti ove karakteristike su ostale osnovno obilježje naše federativne zajednice.

U prvom ustavu državnost republika se ispoljava u nizu pojava koje obezbjeđuju i čine osnovu njihove državnosti. Tako, svaka republika je nacionalna državna zajednica u kojoj su narodi na osnovu prava na samoopredjeljenje izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj socijalističkoj zajednici; narodi i njihove republike su ravnopravni u federaciji i federacija štiti i brani prava naroda i republika; obezbijeđeno je jedinstvo društveno-ekonomskog i političkog uređenja federacije i republika; republike imaju svoje zakonodavstvo koje treba da bude u saglasnosti sa saveznim; republike imaju svoje državljanstvo, ali ono je istovremeno i savezno državljanstvo; organizaciju vlasti republike postavlja načelno Savezni ustav polazeći od istih načela i organizacionih oblika koje utvrđuje za organizaciju federacije; podjela nadležnosti između saveznih i republičkih organa karakterizirala se jakom centralizacijom ekonomskih i planskih funkcija, što je bila posljedica ekonomskog i političkog stanja u cijeloj zemlji. U to doba federalizam nije mogao biti predmet precizne razrade, a iskustvo ratnog perioda iziskivalo je centralizovana rješenja i brze odluke u obnovi razorene zemlje i postavljanju osnova za nacionalizaciju osnovnih sredstava za proizvodnju i prve odluke jedinstvenog planiranja. Ovaj pojačani centralizam u uslovima postrevolucionarnog razvitka imao je svoje opravdanje u tome što je predstavljao jaču garanciju za uspjeh revolucije i zaštitu njenih tekovina. Iako je ustav obezbjeđivao državnopravnu i političku ravnopravnost republika, one, uslijed različitih istorijskih uslova svoga razvitka, nisu mogle stvarno biti u istom položaju. Vodeći računa o tome, Ustav je predvidio obavezu međusobnog pomaganja i stvaranja materijalne osnove za realnu ravnopravnost naroda i republika. U ovim uslovima republike su razvijale i učvršćivale svoj sistem

državne vlasti, svoje društvene i kulturne ustanove i stvarale uslove za širu i napredniju kulturu.

Doba poslije drugog svjetskog rata karakterizira se naglim povećanjem broja federativnih država, ali razvojna linija federalizma kao istorijskog procesa nije ni prava ni bez prekida. Federalizam je uslov zajednice u različitosti koja može biti nacionalna ili regionalna, a cilj mu je stvaranje dubljeg i razvijenijeg jedinstva koje treba da likvidira neravnopravnost i sukobe koji otud proizlaze. Iskustvo je pokazalo da oktroirani federalizam nema uslova za trajan opstanak i da se ovakve federacije prije ili kasnije raspadaju, usprkos postojanju ekonomskih i drugih razloga za njihovo opstojanje. U federativnim državama koje su stvorene poslije drugog svjetskog rata nije se dugo mogao održati državni centralizam i one su se raspale ukoliko ga nisu ublažavale. U federacijama koje su preživjele unutarnje krize u odnosima između centra i dijelova sve se više ocrtava tendencija sporazumnog ujedinjavanja, a pretpostavku za ovakvu vrstu federalizma čini dosljedno sproveden princip ravnopravnosti naroda ili regija, bez obzira na razlike u veličini i postojećoj snazi. Savremena iskustva federalizma pokazuju da je potrebno imati razumijevanja kako za nužni autoritet centra, tako i za slobodan pristanak dijelova i njihovu samoupravnost i dosljedno tome pronaći nova i prikladnija rješenja koja više odgovaraju savremenim shvatanjima. Zapostavljanje ili potcjenjivanje žive nacionalne ili regionalne realnosti neizbježno utiče na federalizam i u takvim uslovima može dovesti do dezintegracije i raspadanja federacije, što dokazuje priličan broj primjera iz savremenog života. U socijalističkog mnogonacionalnoj državi pravo na samoopredjeljenje kao osnovno načelo federalizma je neophodan uslov stvaranja i razvijanja socijalističke federacije. Ali, u svom istorijskom razvoju socijalistički federalizam ne može ostati privezan samo za međunacionalne odnose već treba da se kreće ka međuljudskim odnosima u društvu koje likvidira klasne, materijalne i kulturne sukobe i neravnopravnosti prvenstveno čovjeka prema čovjeku.

Na osnovu Ustava i u skladu s njegovim načelima o federalnim odnosima razvijao se i mijenjao naš društveno-politički sistem, pa i položaj republika i njihov odnos prema federaciji. U prvoj fazi razvoja naš federalizam ima šire elemente centralizma koji su se očitovali u pojačanoj ulozi saveznih organa, naročito u oblasti planiranja, upravljanja privredom i raspolaganja materijalnim sredstvima, kao i gotovo cjelokupnim zakonodavstvom u oblasti sistema vlasti i privrede. U drugoj fazi razvija se novi vid federalizma koji se ne izražava isključivo u ustavnim odnosima organa federacije i republike već u samoupravljanju radnih ljudi sredstvima u društvenoj svojini. U vezi s ovim, ustavni zakon ne pominje suverenost republika, iako zadržava državni karakter republike koji se ogleda u državnoj strukturi i funkcijama republike. Republika je i dalje shvaćena kao nacionalna državna zajednica zasnovana na vlasti i upravljanju suverenog naroda koji osnovne funkcije vlasti i upravljanja ostvaruje u osnovnim ćelijama društva. Proces postepenog pretvaranja republike od države u socijalističku demokratsku društveno-političkn zajednicu davao je i republici i federaciji novu sadržinu koja se ogledala u smanjivanju regulativnih, a naročito administrativnih prava državnih organa u odnosu na radne organizacije. U organizaciji svog sistema načelno republike imaju veću samostalnost, jer je ustavni zakon sadržavao samo opšta načela o organizaciji vlasti republike. Ustav od 1963. godine ne mijenja bitno po-

ložaj republike, ali načelno joj daje veći značaj. Nacionalni princip i dalje ostaje osnova postojanja republike, a isto i princip dobrovoljnosti i ravnopravnosti. S tim u vezi Ustav u osnovnim načelima posvećuje federalizmu posebnu pažnju i formuliše ga ne samo kao državnopravni već i kao društveni samoupravni odnos u društveno-političkim zajednicama kao novom političkom obliku zasnovanom na društvenoj svojini i samoupravljanju. Na ovaj način pored elemenata državnog uporedo izrasta i razvija se novi vid federalizma koji se zasniva na dogovoru i dobrovoljnoj integraciji užih u šire cjeline.

U ovom prilogu zadržali smo se duže na prethodnom periodu, periodu nastajanja i sazrijevanja spoznaje o bliskosti i sudbinskoj povezanosti naših naroda, kao i nužnosti njihovog slobodnog ujedinjenja u zajedničku državu, ali i na rađanju raznih zabluda koje su imale veoma štetne posljedice. U ovom periodu djelovale su snage koje su ometale ili usporavale pravilan razvoj ovog procesa, ali i rađale su se i postepeno sazrijevale nove snage koje će ovaj proces uspješno dovesti do konačnog ostvarenja. Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavljaju najviši domet u tom procesu, one ujedno označavaju pobjedu revolucije i predstavljaju temelj i putokaz daljeg razvitka tekovina ove revolucije. Specifična i osobito značajna crta naše revolucije i kasnije izgradnje našeg društveno-političkog sistema leži u tome što je i revolucija, kao i čitav tok njenog daljeg razvijanja, bio i ostao autonoman, započet i dovršen vlastitim snagama, bez pomoći iz vana, pa i bez nametanja kako u pogledu shvatanja, tako i postavljanja organizacionih mjera. Revolucionarne snage koje su borbu dovele do uspjeha, sačuvale su slobodu i nezavisnost u svom stavu i čvrsto je i uporno branile sve do današnjeg dana. Proteklo vrijeme predstavlja dug — dvadesetpetogodišnji — period postanka i razvoja socijalističke Jugoslavije, pa i socijalističke republike Bosne i Hercegovine. Ovaj put predstavlja nerazdvojnu cjelinu, ali u toj cjelini postoje i značajna razdoblja koja označavaju uspješno pređene etape ovog burnog razvoja. Te etape su samo dijelovi istog razvojnog procesa kojim obilježja daju glavni zadaci u datoj etapi. Sve one skupa obilježavaju jedinstven tok neprekidnog razvoja i stalnog uspona izgradnje novog demokratskog sistema humanizovanih odnosa među ljudima i narodima.

Summary

The author gives a short survey of the process of the unification of the South Slav peoples and the inner administration of the common state. It has been stated that from the time of the birth of the idea of unification to its realization there were various view points on both the individuality of peoples who were to enter this state community and their position in the common state. The solution of this question in the pre-war Yugoslavia has been touched upon paying special attention to the position of Bosnia and Herzegovina in the programmes of those political forces which clashed on the question of the inner organization of the common state. It is striking that in the pre-war times none of the more important bourgeois political parties recognized individuality of Bosnia and Herzegovina. Indeed, it was this question on which they bitterly clashed; even the Communist party of Yugoslavia up to the eve of the Second World War had not a clearly defined view. The question of the position of Bosnia and Herzegovina was dealt with more seriosly since the time of the Cvetković-Maček Treaty, but that process was stopped by the war.

Special atention has been paid to Bosnia and Herzegovina, its position in the pre-war Yugoslavia, at the beginning of its occupation and in the course of the People's Liberating War. It has been stated that there are no documents from the beginning of the People's Liberating War dealing specially with the position of Bosnia and Herzegovina in the New Yugoslavia, but judging by the general attitude of CPY on the national question, it can be deduced that CPY had the same attitude to all the constituting lands including Bosnia and Herzegovina. This conclusion can be arrived at by the analysis of the process of the organization of the system of people's authority and the people's liberating army which developed following the examle of other lands, aiming from the very beginning at the settlement of the relationships among peoples on a federal basis. The question of the position of Bosnia and Herzegovina in the new Yugoslavia was quite openly dealt with at the time immediately preceding the Second Session of AVNOJ, since the decisions of that Session had definitely to pave the way to the federative profile of new Yugoslavia. This Session was preceded by the founding and the First Session of ZAVNOBiH, the Resolution of which clearly states that »the Peoples of Bosnia and Herzegovina together with the other peoples of Yugoslavia create a new Federative democratic Yugoslavia of equal peoples in which all the constituting peoples will be guaranteed full equality. Peoples of Bosnia and Herzegovina together with the other peoples of Yugoslavia, by mutual efforts through armed struggle for freedom and independence have conquered the right to organize their country in the manner which is most convenient to their own will and interests and the will and interests of all the peoples of Yugoslavia.« Notwithstanding all this, at the moment immediately preceding the Second Session of AVNOJ, there emerged symptoms that this question was not fully clarified ,and it was necessary to talk and persuade some members that the attitude of ZAVNOBiH was correct. Although the number of people who expressed doubt on this questin was not great, there were some both within the CPY and outside of it. The decisins of the Second Session have done away with this dilema and definitely solved the question of federative organization of Yugoslavia as well as the position of Bosnia and Herzegovina within the framework of the federation.

After the Second Session of AVNOJ, the process of intense construciton of state personnel of Federal Bosnia and Herzegovina has begun. In a concise form the author reviews this process and states that in the course of one year the administrative and legal organs were set up by ZAVNOBiH, so that Bosnia and Herzegovina as a fully formed federal unit entered the peaceful period of development. Though this paper deals with Bosnia and Herzegovina, and although the development of events was studied within her boundaries, it is clear that the question of the position of Bosnia and Herzegovina could rot have been dealt with in an islated way but within the context of the Yugoslav question as a whole, mutual liberation war and socialist revolution.

By the disappearence from the political stage, of those political and social forces whose interests contradicted correct solution of the national question and so also the separate and equal position of Bosnia and Herzegovina, its existence was out of question. Within ahe Socialist Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina has been developing in accordance with general course of the whole Yugoslav community and within the general advancement it has been solving its specific questions.

Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti pravosuđa

Bogomir Brajković

Kao vijećnik ZAVNOBiH-a prisustvovao sam Drugom zasjedanju u Sanskom Mostu (30. juni, 1. i 2. juli 1944. godine). Ovo zasjedanje je posebno značajno po tome što je ZAVNOBiH — koji je do tada bio političko predstavništvo naroda Bosne i Hercegovine i imao zadatak da učvršćuje bratstvo njenih naroda, da razvija oružanu borbu protiv okupatora i da, oslanjajući se na narodnooslobodilačke odbore, jača i proširuje novu narodnu vlast — sada postao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine.

Od odluka koje su donesene na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a dvije su osnovne za izgradnju bosansko-hercegovačke državnosti. To je »Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine«, i »Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u federalnoj Bosni i Hercegovini«.

Prvom odlukom je dat poseban položaj Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, jer je na između plenarnih zasjedanja Vijeća na nj prenesena sva zakonodavna i izvršna vlast. Pošto je sljedeće, Treće zasjedanje, održano u već oslobođenom Sarajevu, to je sve do kraja rata, odnosno do pretvaranja ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine i do formiranja Narodne vlade Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo vršilo zakonodavnu i izvršnu vlast.

U drugoj odluci, kojom se utvrđuje da temelj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini predstavljaju narodnooslobodilački odbori, u članu 15. se kaže: »Do konačnog uređenja sudstva u Bosni i Hercegovini sudovanje vrše sudovi u okviru narodnooslobodilačkih odbora«.

Tako je vrhovno zakonodavno tijelo u Bosni i Hercegovini pravno sankcionisalo način dotadašnjeg vršenja sudske vlasti na oslobođenoj teritoriji od strane narodnooslobodilačkih odbora kao predstavnika jedinstvene narodne vlasti.

U to vrijeme je, istina, već postojala okružnica Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, od 5. maja 1944. godine, prema kojoj se narodni sudovi odvajaju od narodnooslobodilačkih odbora, kao i uputstvo koje je

Povjereništvo za sudstvo NKOJ-a 19. maja 1944. godine uputilo ZAVNOBiH-u, u kojemu se predlaže »da Zemaljsko vijeće pristupi osnivanju narodnih sudova koji će za vrijeme trajanja rata vršiti sudsku vlast kao samostalni organi sudske vlasti gdje god za to već postoje uslovi«.

Nisam mogao utvrditi da li je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a imalo te dokumente Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u vrijeme priprema odluka koje je trebalo da budu predložene na usvajanje na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a. U referatu Hasana Brkića, tadašnjeg sekretara Predsjedništva ZAVNOBiH-a, podnesenom na Drugom zasjedanju »Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije« govori se o namjeri Predsjedništva da pristupi stvarenju potrebnih odjeljenja za razne grane državne uprave. Spominje se i Odjeljenje za sudstvo. Dalje se kaže da će posredstvom ovih odjeljenja (a ona su poimenice spomenuta u referatu) Predsjedništvo moći da organizuje rad narodnooslobodilačkih odnosa u svim granama državne uprave: privrednoj, prosvjetnoj, zdravstvenoj, sudskoj i sl. Ovaj dio referata ukazuje na to da još tada nije postojao stav o potrebi i neposrednoj mogućnosti potpunog odvajanja sudske od izvršne vlasti. (Dr Hamdija Čemerlić u svom radu »Razvoj organa pravosuđa u Bosni i Hercegovini u toku NOB« — Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 1955. godine — kaže: »Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a nije donesena posebna odluka o ustrojstvu i radu narodnih sudova i sudovi su i dalje ostali u sastavu narodnooslobodilačkih odbora. Međutim, još prije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, NKOJ — Povjereništvo za sudstvo — dalo je upute zemaljskim vijećima da sudove organizaciono odvoje od narodnooslobodilačkih odbora, ali uslijed ratnih prilika, ovaj akt je došao Predsjedništvu ZAVNOBiH-a sa zakašnjenjem i nije mogao biti uzet u obzir prilikom donošenja odluka o organizaciji narodne vlasti«.)

Neposredno poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a na sjednici od 6. jula 1944. godine Predsjedništvo je formiralo svoja prva odjeljenja među kojima i Odjeljenje za pravosuđe. Kao jednom od članova Predsjedništva, povjerena mi je dužnost načelnika toga odjeljenja. Odjeljenja su zadržala ovaj naziv sve do 4. aprila 1945. godine, kada je Predsjedništvo na svojoj sjednici odlučilo da dotadašnja odjeljenja ubuduće nose naziv povjereništva. Na dužnosti načelnika, odnosno povjerenika ostao sam do formiranja prve Narodne vlade Bosne i Hercegovine tj. do 28. aprila 1945. godine.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a sa svim svojim odjeljenjima smjestilo se 7. jula 1944. godine u malom mjestu Sanici. Odjeljenje za pravosuđe je dobilo jednu sobu u kući koja je bila na brijegu, petnaestak minuta hoda udaljena od centra mjesta gdje se nalazilo Predsjedništvo. Tu smo ostali oko dva mjeseca, kada se i naše Odjeljenje uspjelo smjestiti u neposrednoj blizini kuće u kojoj se nalazilo Predsjedništvo.

U Sanici je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a sa svojim odjeljenjima djelovalo do 30. septembra 1944. godine, kada su svi zajedno preselili u Jajce. U Jajcu se Odjeljenje za pravosuđe nalazilo u dvosobnom stanu u zgradi nasuprot Tvornici »Elektrobosna«, gdje je ostalo do konačnog odlaska u Sarajevo 15. aprila 1945. godine.

U Odjeljenju za pravosuđe radilo je nekoliko drugova koji su svojim stručnim znanjem doprinijeli da se posao mogao uspješno obavljati. Odmah po formiranju Odjeljenja na rad je dodijeljen Ešref Badnjević, bivši sudija, koji je bio vijećnik ZAVNOBiH-a i član Zakonodavnog odbora pri Predsjed-

ništvu ZAVNOBiH-a. Ostao je na radu u Odjeljenju do kraja 1944. godine. Polovicom oktobra 1944. godine, kad smo se već nalazili u Jajcu, u Odjeljenje su došli Dr Franjo Nikić, advokat iz Banja Luke, te sudije Fabijan Marić i Tihomir Petrović, također iz Banja Luke. Dr Franjo Nikić je ostao u Odjeljenju sve do odlaska u Sarajevo, a Fabijan Marić i Tihomir Petrović do početka januara 1945. godine, kada su bili upućeni na rad koji je predstojao oko formiranja banjalučkog okružnog narodnog suda. Početkom decembra 1944. godine, u Odjeljenje je došao Matko Marić, a nešto kasnije i dr Behaudin Salihagić, sudije iz Sarajeva.

Upute za organizaciju i rad narodnih sudova

Za čitavo vrijeme boravka u Sanici, a to je bilo nešto manje od tri mjeseca, glavni posao u Odjeljenju je bio izrada projekta uputa za organizaciju i rad narodnih sudova. Može se danas činiti da je za taj posao utrošeno i previše vremena, ali treba znati da nismo imali nekog naročitog iskustva u ovakvoj vrsti rada. Nastojali smo pronaći ono što je najnužnije za efikasno djelovanje budućih narodnih sudova u posebnim ratnim uslovima koristeći se pri tome — koliko se to moglo — iskustvom iz dotadašnjeg djelovanja narodnooslobodilačkih odbora i vojnih jedinica u oblasti sudstva. Pri tome treba istaći da nismo imali ni potrebne literature, a u prvo vrijeme ni stručne pomoći iskusnijih pravnika.

U radu nam je kao solidna podloga služio dopis upućen ZAVNOBiH-u od Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije — Povjereništvo za sudstvo, od 19. V 1944. godine pod naslovom: »Prijedlog za formiranje narodnih sudova«. Osnovne misli u tom predlogu su bile sljedeće:

— Narodni sudovi još u toku trajanja rata treba da vrše sudsku vlast kao samostalni organi sudske vlasti.

— Takvi sudovi će suditi u svim građanskim sporovima, u vanparničnim stvarima koje ne trpe odlaganja i u krivičnim predmetima koji ne potpadaju pod kompetenciju vojnih ratnih sudova.

— Svi sudovi treba da budu izborni. Općinski sud da bira narod direktno, a sreski i okružni odgovarajuće skupštine narodnih predstavnika (plenum narodnooslobodilačkog odbora).

— Sudovi za svoje odluke ne odgovaraju narodnooslobodilačkim odborima, pa ni skupštini. Protiv odluke suda treba dopustiti pravni lijek.

— Suđenje treba da bude porotno, osim možda u sitnijim predmetima.

— Za kazneno sudovanje treba postaviti javne tužioce u sudovima, a okrivljenom dopustiti ili postaviti branioca.

— Kako se sudovi, uglavnom, neće sastojati od stručnih lica, svaki sud treba da ima sekretara pravnika (sudiju, advokata i sl.) koji će proučiti predmet, tehnički pripremiti raspravu i izrađivati nacrte sudskih odluka.

— Formirati narodne sudove za općinu, srez i okrug. Sudove više od okružnih ne treba za sada formirati, a predlaže se da Zemaljsko vijeće postavi Privremeni sudski savjet (pri Vijeću) od stručnih lica (barem većina).

Prema sačuvanim dokumentima, zapisima iz mog dnevnika i sjećanju, posao na izradi i donošenju Uputa za organizaciju i rad narodnih sudova odvijao se na sljedeći način:

Odmah pri formiranju Odjeljenja za pravosuđe na sjednici Predsjedništva od 6. jula 1944. godine zaključeno je da Odjeljenje pristupi izradi »projekta pravilnika o ustrojstvu sudova«.

Drugi dan po smještaju u Sanici, 9. jula 1944, u svoj Dnevnik sam zapisao: »Danas počinjem raditi, potrebno je da napravimo nacrt za organizaciju našeg sudstva«. A već 15. VII 1944. bilježim »sa drugom Badnjevićem sam završio prvi projekat o organizaciji i radu sudstva u Bosni i Hercegovini«.

Na dalji naš rad na ovom poslu znatnog utjecaja imalo je i učestvovanje na Kongresu pravnika Hrvatske. Na sjednici Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 28. VII 1944. godine odlučeno je »da se na Kongres pravnika Hrvatske upute drugovi: Hasan Brkić, Asim Alihodžić, Božo Cikota, Bogomir Brajković i dr Jakov Grgurić, ukoliko bi mu zdravlje dozvolilo« (Zapisnik sa sjednice Predsjedništva od 28. VII 1944. godine). Međutim, na sjednici od 6. VIII 1944. ta je odluka promijenjena utoliko što je određeno da na kongres idu Bogomir Brajković, Ešref Badnjević i Božo Cikota. Na kraju smo na Kongres otišli samo Badnjević i ja.

Na ovom putu smo proveli ukupno 15 dana od 6. VIII do 21. VIII 1944. godine. Kongres je počeo u Glini 12. VIII 1944. Na svečanom dijelu Kongresa govorio sam i ja i pozdravio Kongres u ime Predsjedništva ZAVNOBiH-a i pravnika Bosne i Hercegovine koji aktivno djeluju u narodnooslobodilačkom pokretu. Radni dio Kongresa se održavao 13. i 14. avgusta 1944. u jednom šumarku nedaleko od Gline. Tu smo imali prilike da saslušamo i referat o narodnom sudstvu, kao i diskusiju o tome referatu.

Poslije Kongresa zadržali smo se nekoliko dana u Topuskom i tu se upoznali sa radom Odjeljenja ZAVNOH-a. Naročito smo se zainteresovali za rad Odjela za sudstvo. U Hrvatskoj je, naime, poslije Prvog zasjedanja ZAVNOH-a 13. i 14. VI 1943. godine, osnovan Odjel za sudstvo i upravu koji je još krajem 1943. godine izdao Uputstva o postupku pred narodnim sudovima, kojima su narodni sudovi — iako još uvijek u sastavu narodnooslobodilačkih odbora — dobili svoju posebnu organizaciju i svoj samostalni djelokrug.

Lični dodir i razgovor sa drugovima iz Odjela za sudstvo pri ZAVNOH-u bili su za nas vrlo korisni i prilično toga smo saznali, što nam je dobro došlo u daljem radu.

Po povratku u Sanicu, nastavili smo vrlo intenzivno sa radom na preradi i dotjerivanju Projekta uputa za organizaciju i rad narodnih sudova tako da sam bio u mogućnosti da ga već 28. avgusta 1944. godine dostavim Predsjedništvu ZAVNOBiH-a sa molbom da se uputi Zakonodavnom odboru na proučavanje.

Dok se projekat uputa nalazio pred Predsjedništvom odnosno Zakonodavnim odborom, nastojali smo da na terenu počnu pripreme za organizaciju narodnog sudstva. Krajem septembra, dostavili smo oblasnim narodnooslobodilačkim odborima Projekat uputa za organizaciju i rad narodnih sudova, da bi oni (kako se u popratnom dopisu kaže) »i prije donošenja zakonske odluke pristupili proučavanju ovoga projekta i organizaciju sudstva na teritoriji svoje oblasti«. Preporučeno je da pronađu pravnike koji se nalaze **u redovima narodnooslobodilačkog pokreta** i odrede ih za sekretare pojedinih sudova, te im povjere organizaciju suda. Nadalje im je preporučeno da sudovanje koje se do tada vršilo u okviru narodnooslobodilačkih odbora prilagode principima navedenim u projektu uputa, a nove sudove treba već sada organizovati odvojeno od narodnooslobodilačkih odbora (Dopis Odjeljenja za pravosuđe broj 2 i 3/44 od 28. IX 1944. godine).

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je Projekat uputa za organizaciju i rad narodnih sudova razmatralo na svojoj sjednici od 7. oktobra 1944. godine. Poslije moga obrazloženja o projektu se najprije načelno raspravljalo. Tako je, između ostalog, istaknuto da je potrebno naročitu pažnju posvetiti formiranju sreskih narodnih sudova, a općinske stvarati samo ako postoje uslovi za njihov rad. Bilo je govora i o tome da li da se u projekat unese ustanova suda dobrih ljudi, te je preovladalo stanovište da ta institucija kao običajna može da postoji, ali je ne treba posebno unositi u Upute. Također je istaknuto da izbor narodnih sudova ne bi trebalo vezati za izbor narodnooslobodilačkih odbora, da se ne bi nepotrebno otezalo sa formiranjem sudova. Nakon obavljene generalne diskusije projekat je primljen u načelu.

Diskusija o pojedinostima je nastavljena na sjednici od 9. oktobra 1944. godine. Tom prilikom je u predlogu izvršen veći broj izmjena od kojih ću navesti samo neke značajnije:

— da predsjednika suda biraju sudije iz svoje sredine;

— da se ne određuje broj lica koja će ući u sastav Privremenog sudskog savjeta;

— da se ne određuje rok do kojeg će trajati izborni period narodnih sudova, jer to u sadašnjim uslovima nije moguće tačno ocijeniti;

— da se za zakletvu pred sudom daju dva teksta: jedan za zakletvu časnom riječju, a drugi za zakletvu sa vjerskim elementima, da bi tako svjedoci i vještaci mogli pred sudom izvršiti zakletvu u onom tekstu koji odgovara njihovom ličnom uvjerenju.

(Iz zapisnika sjednica predsjedništva ZAVNOBiH-a od 7. i 9. X 1944. godine).

Nisam mogao pronaći zapisnik sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a na kojoj su »Upute za organizaciju i rad narodnih sudova« konačno usvojene. U mom Dnevniku pod datumom 20. X 1944. godine je zapisano: »Predsjedništvo je usvojilo projekat za organizaciju sudstva. Poslao sam Upute našim oblasnim odborima«.

U popratnom dopisu Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Hercegovinu (Odjeljenje za pravosuđe broj 6/44 od 20. X 1944. godine) kojim se dostavljaju Upute za organizaciju i rad narodnih sudova naznačeno je da ih je Predsjedništvo usvojilo na sjednici od 17. X 1944. godine, te se prema tome sa priličnom sigurnošću može uzeti da je to dan usvajanja ovih uputa. Sačuvani original Uputa potpisali su predsjednik i sekretar ZAVNOBiH-a i ima štambilj Predsjedništva ZAVNOBiH-a, ali datum na originalu nije naznačen.

Upute imaju **uvod** u kome se govori o dosadašnjem vršenju sudske vlasti na oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine od strane narodnooslobodilačkih odbora, kao jedinih predstavnika narodne vlasti. Razvijanjem narodnooslobodilačkih odbora, javlja se potreba da se sudska vlast odvoji od uprave vlasti. U uvodu se dalje kaže: »u cilju izgradnje državnosti federalne Bosne i Hercegovine i učvršćenja pravne sigurnosti, formiraju se narodni sudovi kao samostalni organi sudske vlasti. Za svoj rad sudci odgovaraju narodu koji ih postavlja i skida putem izbora bilo direktno ili preko svojih predstavnika. Kao dio narodne vlasti narodni sudovi su dužni da sude zakonito u duhu pravednosti, interesa naroda i ciljeva narodnooslobodilačke borbe imajući uvijek pred očima kao vrhovni zakon čuvanje, učvršćenje i izgradnju tekovina narodnooslobodilačke borbe«.

Podloga za suđenje sudovima su prema Uputama: 1) odluke, zakoni i zakoni i zakonske odredbe AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a.

2) narodni pravni običaji ukoliko odgovaraju demokratskom pravnom shvatanju naših naroda.

U uputama se izričito ne govori o primjeni zakona koji su bili na snazi na području Bosne i Hercegovine prije neprijateljske okupacije Jugoslavije. Međutim, jasno je da su se narodni sudovi, ne primjenjujući izričito ranije propise, koristili njihovim sadržajem, ukoliko je takav sadržaj odgovarao pravnom shvatanju naroda i postao u neku ruku pravni običaj, a nije bio u suprotnosti sa načelima koja su već došla do izražaja u toku narodnooslobodilačke borbe.

Pod naslovom »**Organizacija sudova**« dat je organizacioni dio Uputa. Utvrđeno je da sudsku vlast vrše općinski, sreski i okružni narodni sudovi. Predviđen je način izbora sudaca, i to tako da općinske narodne sudove bira narod direktno na općinskim zborovima birača, a suce za sreske i okružne narodne sudove biraju sreske, odnosno okružne narodnooslobodilačke skupštine, a gdje još nisu izabrane skupštine, izbor sudaca se može vršiti na plenumu odgovarajućeg odbora. Za narodnog suca može biti biran svaki građanin koji ima povjerenje naroda.

Sudsku vlast vrše općinski i sreski narodni sudovi u vijeću od tri člana, a okružni narodni sudovi u vijeću od pet članova. Kao izuzetak je predviđeno da u općinskim sudovima u stvarima manje vrijednosti može suditi i sudac — pojedinac.

Svaki sud treba da ima sekretara pravnika ili pravu vještu osobu koja kod vijećanja ima savjetodavni glas.

U krivičnim stvarima je predviđeno da će u sreskim i okružnim sudovima javne interese zastupati javni tužilac koga postavlja Predsjedništvo ZAVNOBiH-a na predlog Odjeljenja za pravosuđe.

U Uputama se govori i o Privremenom sudskom savjetu pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a koji bi, konačno, rješavao žalbe protiv odluka sreskih i okružnih narodnih sudova, ali samo da potvrđuje ili ukida te odluke bez prava donošenja odluka o samoj stvari. Međutim, ovo tijelo uopće nije bilo osnovano.

U posebnom dijelu Uputa koji nosi naslov »**sudski postupak**« data su osnovna načela postupka, kao i neophodna i najnužnija konkretna procesualna uputstva imajući u vidu iznimne ratne prilike, u kojima je u to vrijeme narodno sudstvo djelovalo. Razrada toga dijela Uputa je prilagođena načelu koje je u uvodnom dijelu istaknuto, a to je da sudskim postupkom treba omogućiti brzu, istinsku pravdu bez nepotrebnih formalnosti.

Iako »Upute za organizaciju i rad narodnih sudova« nose skroman vid uputstava, one — s obzirom na to da ih je usvojilo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a u vršenju svoje zakonodavne vlasti — imaju daleko veći značaj, nego što bi se to po nazivu moglo zaključiti. Njima se rješavalo o pitanjima koja spadaju ne samo u zakonodavnu nego i u ustavnu materiju. Da samo istaknem:

— Uputama se u Federalnoj Bosni i Hercegovini sudovanje odvaja od narodnooslobodilačkih odbora, a narodni sudovi izgrađuju kao posebni organi u okviru jedinstvene narodne vlasti;

— utvrđuju se pravni osnovi na kojima narodni sudovi treba da temelje svoje odluke;

— ustanovljavaju se vrste sudova;
— utvrđuje se princip izbornosti sudova i odgovornosti sudija narodu.

Ovim Uputama su udareni temelji budućeg organizovanja narodnog sudstva u Bosni i Hercegovini i ono se na tim temeljima moglo dalje razvijati u slobodnoj domovini.

Upute za organizaciju i rad narodnih sudova su jedini akt u odnosu na narodne sudove koji je u toku rata Predsjedništvo ZAVNOBiH-a donijelo u vršenju svoje zakonodavne vlasti.

Međutim, u Odjeljenju za pravosuđe je obavljen obiman rad na izradi uputa za rad u krivičnim stvarima i uputa za vođenje krivičnog postupka pred narodnim sudovima koje su u konačnom dijelu izrade dobile oblik Nacrta privremenog krivičnog zakonika za Bosnu i Hercegovinu i Nacrta privremenog zakona o sudskom krivičnom postupku za Federalnu Bosnu i Hercegovinu.

Iz djelomično sačuvanog arhiva Odjeljenja za pravosuđe može se vidjeti kako se ovaj rad odvijao.

Prvi nacrt uputa za rad sudova u krivičnim stvarima dostavljen je Predsjedništvu ZAVNOBiH-a još 28. VIII 1944. godine zajedno sa nacrtom uputa za organizaciju i rad narodnih sudova.

U dopisu upućenom oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za istočnu Bosnu od 28. IX 1944. godine kojim se dostavlja Projekat uputa za organizaciju i rad narodnih sudova kaže se: »Upute za rad sudova u krivičnim stvarima dostaviće vam se kasnije«.

Međutim, iz akta Odjeljenja za pravosuđe broj 11/44. od 24. XI 1944. vidi se da se u radu dalje napredovalo, jer se sada dostavljaju Predsjedništvu Upute za rad sudova u krivičnim stvarima i Upute za vođenje krivičnog postupka pred narodnim sudovima s molbom da se odobre, pošto su »narodni sudovi već otpočeli s radom, pa je radi pravilnog postupka u krivičnim stvarima potrebno da se predložene upute čim prije dostave sudovima«. — Nacrt tih uputa je 29. XI 1944. dostavljen i Zakonodavnom odboru ZAVNOBiH-a da bi on svoje mišljenje dao Predsjedništvu.

Zakonodavni odbor je stavio svoje primjedbe (— zapisnike Zakonodavnog odbora nisam uspio pronaći —), pa je Odjeljenje za pravosuđe preradilo upute u smislu tih primjedaba i tako prerađene ponovo dostavilo Zakonodavnom odboru. (Dopis Odjeljenja za pravosuđe broj 32/44. od 21. XII 1944. godine). U uvodu Nacrta uputa za rad sudova u krivičnim stvarima kaže se da one važe dok ih ne zamijeni Krivični zakonik i da u njima narodni suci treba da nađu odgovor na sva ona važna pitanja koja se postavljaju u svakidašnjoj praksi pri suđenju u krivičnim stvarima. Za upute za vođenje krivičnog postupka rečeno je da su one nadopuna Uputa za rad i organizaciju narodnih sudova.

Ipak, time rad nije bio završen. Iz dopisa koji je Odjeljenje za pravosuđe uputilo Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Hercegovinu (br. 15/45. od 15. I 1945. godine) vidi se da se tada u Odjeljenju već radilo na izradi projekta novog privremenog krivičnog zakonika, tako da je polovinom februara 1945. godine dostavljen Zakonodavnom odboru Nacrt privremenog krivičnog zakonika o zločinima i prestupima Federalne Bosne i Hercegovine i Nacrt privremenog zakona o sudskom krivičnom postupku za Federalnu Bosnu i Hercegovinu. (Odjeljenje za pravosuđe broj 34/45 od 13. II 1945. godine).

Nacrt privremenog krivičnog zakonika sadržavao je ukupno 39 članova. U preambuli se kaže da se izdaje na osnovu Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. VII 1944. godine, a u cilju jednoobraznog postupanja sudova na području Bosne i Hercegovine.

Opći dio (članovi 1—25) sadrži, uglavnom, prilično sažetu materiju ranijeg zakonika s time da se kao vrste kazne predviđaju i prisilni rad sa lišenjem slobode i bez lišenja slobode.

U posebnom dijelu (članovi 26. do 39.) poslije pobrojanih vrsta krivičnih dijela u zaključnom članu pod naslovom »Krivična djela ovdje nespomenuta« daje se mogućnost sudu da — ako pred sud dođe krivično djelo koje u ovom zakonu nije navedeno — da ga svrsta pod onu vrstu krivičnih dijela kojoj je to djelo prema svim njegovim oznakama najsličnije, pa da prema tome i kaznu odmjeri.

Nacrt privremenog zakona o sudskom krivičnom postupku ima ukupno 24 člana i sadrži najnužnije propise za postupak narodnih sudova u krivičnim predmetima.

Predložene zakonske nacrte Predsjedništvo ZAVNOBiH-a nije dospjelo da razmatra, ali uskoro u oslobođenoj domovini ta materija je rješavana saveznim propisima, tako je, na primjer, Predsjedništvo AVNOJ-a već 5. jula 1945. godine donijelo Zakon o vrstama kazni.

Međutim, iako Predsjedništvo ZAVNOBiH-a nije bilo formalno usvojilo akte za rad sudova u krivičnim stvarima, odjeljenje za pravosuđe je u pojedinim slučajevima davalo instrukcije narodnim sudovima kako da postupe. Tako se sreskom narodnom sudu u Prijedoru 8. XII 1944. godine daje uputa da mjesto kazne zatvora, odnosno robije izriče kaznu prisilnog rada bez lišenja slobode ili sa lišenjem slobode tako da prvu kaznu osuđenici izdržavaju kod općinskih narodnih odbora, a onu sa lišenjem slobode kod sreskog narodnooslobodilačkog odbora s time da se osuđenici upotrijebe za korisne radove. — Na upit Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu u pogledu stvarne nadležnosti, Odjeljenje (br. 15/45. od 15. I 1945. godine) daje odgovor da su općinski narodni sudovi u krivičnim stvarima stvarno nadležni za prestupe lake tjelesne povrede (§ 181. bivšeg kaznenog zakona), te za sve prestupe krađe, utaje, pronevjere i **zlobne odštete** tuđih stvari, ukoliko vrijednost ne prelazi 10.000 dinara. Za kriterije lake tjelesne povrede mjerodavno je jedino mišljenje ljekara vještaka, a ne vremensko trajanje liječenja. — Sreski narodni sud u Duvnu (Dopis Odjeljenja za pravosuđe br. 30/45. od 15. II 1945. godine) upozorava se da »do postavljanja javnog tužioca sud može donositi presude u svim krivičnim predmetima koji dođu pred njega i bez prisustva javnog tužioca i njegovog predloga. Obzirom na to da organizacija našeg narodnog sudstva još nije dovršena i da se još uvijek nalazimo u iznimnim ratnim prilikama, narodni sud u svom radu ne treba obraćati pažnju na formalne zapreke, nego je važno da donosi rješenja u duhu pravde kako ju narod osjeća u svim onim stvarima čije rješenje zahtijeva dnevni život. Izbornost sudaca i autoritet narodnog suda je garancija da će presuda biti pravedna«. — Sreskom narodnom sudu u Mrkonjić Gradu je dato uputstvo sa strane Odjeljenja za pravosuđe da kazne može izricati i uslovno prema principu uslovne osude tj. da se počinitelj pokajao za djelo i da je naknadio ili pokušao naknaditi štetu. Veličina novčane kazne treba da odgovara imovnim prilikama osuđenog lica.

Slična uputstva su davana i ostalim sudovima koji su se sa raznim upitima obraćali Odjeljenju.

Odjeljenje za pravosuđe je također upoznavalo sudove sa značajnim odlukama koje je donosilo Predsjedništvo AVNOJ-a. Tako su 7. III 1945. godine odjeljenjima za pravosuđe pri oblasnim odborima, kao i svim tada postojećim sreskim sudovima dostavljeni prepisi sljedećih odluka:

1) Odluka o ustanovljenju i nadležnosti javnog tužioca Demokratske Federativne Jugoslavije od 3. II 1945. godine;

2) Odluka o osnivanju Vrhovnog suda Demokratske Federativne Jugoslavije od 3. II 1945. godine;

3) Odluka o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih od od strane okupatora i njihovih pomagača za vrijeme okupacije; o važnosti odluka, koje su za to vrijeme donesene; o ukidanju pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije od 3. II 1945. godine.

Rad na organizovanju narodnih sudova na oslobođenoj teritoriji

Odluka Predsjedništva ZAVNOBiH-a — koja je došla do izražaja u Uputama za organizaciju i rad narodnih sudova od 17. X 1944 — o odvajanju vršenja sudske vlasti od narodnooslobodilačkih odbora stavila je pred Odjeljenje za pravosuđe neposredan zadatak da pristupi osnivanju narodnih sudova na oslobođenoj teritoriji. Glavni dio posla je obavljen na prostranoj teritoriji koju je u to vrijeme obuhvatao Oblasni narodnooslobodilački odbor za Bosansku krajinu. To je razumljivo s obzirom na to da je sjedište ZAVNOBiH-a bilo u Jajcu, te je postojala mogućnost neposredne i stalne veze kako sa Oblasnim odborom, tako i sa ostalim narodnooslobodilačkim odborima Bosanske krajine. Osim toga, na ovom području se u to vrijeme nalazio veći broj pravnika, te se pri svakom sudu mogao postaviti za sekretara iskusan stručnjak, tako da su sudovi mogli bez nekih teškoća početi sa djelovanjem.

Koncem oktobra 1944. godine otišao sam u Sanski Most, u kojem je u to vrijeme bilo sjedište Oblasnog odbora za Bosansku krajinu. Tom prilikom je formirano Odjeljenje za pravosuđe pri Oblasnom odboru i zaključeno da se odmah pristupi organizovanju sreskih sudova u svim oslobođenim srezovima. U isto vrijeme sam održao i sastanak sa grupom pravnika koji su nešto ranije iz Banja Luke došli na oslobođenu teritoriju i od kojih je većina bila raspoređena za sekretare budućih sudova.

Poslije raspisa Oblasnog odbora za Bosansku krajinu upućenog sreskim narodnooslobodilačkim odborima, u kojemu se traži da sazovu svoje plenume i izvrše izbor narodnih sudova, vrlo brzo dolazi do formiranja većeg broja sreskih narodnih sudova. Tako su već početkom novembra 1944. godine počeli sa radom sreski narodni sudovi u Jajcu i Sanskom Mostu.

Iz izvještaja Povjereništvu za sudstvo NKOJ — Odjeljenje za pravosuđe br. 22/44. od 16. I 1945. vidi se da je početkom 1945. godine na teritoriji Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku krajinu već djelovalo 11 sreskih narodnih sudova (Prijedor, Sanski Most, Drvar, Mrkonjić Grad, Ključ, Jajce, Bugojno, Livno, Petrovac, Prnjavor i Travnik), a da se pripremalo osnivanje sreskih sudova u Glamoču, Teslići i Tešnju. U dopisu Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Travnik od 19. II 1945. godine spominje se Sud u Prozoru, a u dopisu Javnog tužioca pri banjalučkom okružnom sudu

od 19. II 1945. godine navode se i sreski narodni sudovi u Cazinu i Kladuši. Početkom aprila 1945. godine radilo se na osnivanju suda u Fojnici.

U naprijed citiranom izvještaju upućenom povjereništvu za pravosuđe NKOJ o početnom djelovanju novoosnovanih narodnih sudova se kaže: »Prema izvještajima pojedinih sreskih sudova vidi se da sada pred sudove dolazi malo krivičnih predmeta, a od privatno-pravnih samo oni čije rješenje zahtijeva dnevni život na primjer priznanje prava vlasništva stoke, tužba radi izdržavanja ispunjenja ugovora, smetanje posjeda i sl. Dobar dio predmeta se rješava nagodbom tako je na primjer Sreski narodni sud u Jajcu u prošloj godini preko polovinu predmeta riješio nagodbom, a od 25 donesenih presuda svega je protiv tri izrečena žalba«.

Djelovanje većeg broja sreskih narodnih sudova vrlo brzo je izazvalo potrebu osnivanja okružnih narodnih sudova. Sreski sud u Jajcu u svom izvještaju o radu u 1944. godini kaže da se predmeti na koje je uložena žalba nalaze kod suda, jer još nije osnovan viši sud. Sreski sud u Prijedoru je dostavio žalbu na presudu Odjeljenju za pravosuđe, pa mu je 8. XII 1944. odgovoreno da spis zadrži i predloži nadležnom okružnom narodnom sudu, kada bude osnovan.

Odjeljenje za pravosuđe je još ranije pisalo oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Bosansku krajinu — Odjeljenju za pravosuđe (br. 10/44. od 25. XI 1944. godine): »Radom sreskih narodnih sudova pojavljuje se potreba za osnivanje okružnih narodnih sudova kao drugostepene instance. Smatramo da bi za sada na teritoriji Vaše oblasti bila dovoljna dva okružna narodna suda. Dostavite nam vaše mišljenje gdje bi bilo najzgodnije da za sada bude sjedište okružnih sudova«.

Vjerovatno poslije primljenog mišljenja, dostavljen je Predsjedništvu ZAVNOBiH-a predlog za privremeno formiranje dva okružna naroda suda na teritoriji Bosanske krajine. U predlogu se, između ostalog, kaže: »Smatramo da okružne narodne sudove treba birati ne prema današnjoj podjeli na okruge, nego tako da oni obuhvate veći teritorij. Prema mišljenju Odjeljenja za sada bi bilo dovoljno na teritoriji oblasti Bosanske krajine formirati svega dva okružna narodna suda i to banjalučki sa privremenim sjedištem u Sanskom Mostu i travnički sa privremenim sjedištem u Bugojnu. Pod nadležnost banjalučkog okružnog suda za sada bi spadali ovi sreski narodni sudovi: Sanski Most, Petrovac, Prijedor, Drvar, Ključ i Prnjavor, a pod nadležnost travničkog okružnog narodnog suda: Travnik, Bugojno, Livno, Jajce i Mrkonjić Grad.« Dalje se u predlogu navodi: »Dok ne bude mogućnosti da se provedu izbori za banjalučki okružni narodni sud putem banjalučke okružne narodnooslobodilačke skupštine, predlažemo da bi se ovlastio Oblasni narodnooslobodilački odbor da izabere potreban broj sudaca za taj sud nastojeći da među njima bude i stručnih lica — pravnika. Time ne bi bio povrijeđen princip izbornosti sudaca pošto je Oblasni narodnooslobodilački odbor državni organ izabran po narodu. Kod travničkog okružnog suda postoji mogućnost da se izbori izvrše prema Uputama tj. plenum okružnog narodnooslobodilačkog odbora Travnik—Jajce izabraće određen broj sudaca za taj sud«. (Odjeljenje za pravosuđe br. 19/44. od 10. XII 1944. godine).

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je na sjednici od 30. XII 1944. godine stavilo ovaj predlog na dnevni red. Prilikom davanja obrazloženja, dopunio sam raniji predlog time da pod nadležnost banjalučkog okružnog suda spadaju i sudovi sa područja bihaćkog okruga sve dok se ne formira bilaćki okružni

sud. Predsjedništvo je zaključilo da se formiraju predložena dva okružna narodna suda i stavilo u dužnost Odjeljenju da u sporazumu sa Oblasnim odborom izvrši njihovo formiranje.

Ipak ova dva okružna narodna suda nisu tako brzo počela da djeluju. Istina, Odjeljenje za pravosuđe u svom već citiranom izvještaju Povjereništvu za sudstvo pri NKOJ od 16. I 1945. obavještava da je izvršilo sve pripreme za formiranje dva okružna suda i da je za banjalučki okružni sud odredilo sekretara i javnog tužioca.

Međutim, iz izvještaja javnog tužioca pri banjalučkom okružnom sudu od 19. II 1945, kao i izvještaja sekretara istoga Suda od 26. II 1945. godine vidi se da je privremeno sjedište banjalučkog okružnog suda u Prijedoru, pošto se u Sanskom Mostu nisu mogle pronaći prostorije, kao i da sud još nije otpočeo sa radom pošto, »zbog nekih tehničkih smetnji«, nije izvršen izbor narodnih sudaca.

Izbor sudija za banjalučki okružni sud izvršen je tek 11. marta 1945. godine, kada je u Prijedoru održana okružna narodnooslobodilačka skupština u vezi sa obrazovanjem novog banjalučkog okruga i izborom okružnog narodnooslobodilačkog odbora. Tom prilikom je Skupština izabrala Okružni narodni sud od 8 sudija s time da se djelovanje toga suda proteže na banjalučki i bihački okrug, a sjedište da mu bude u Prijedoru.

I sa formiranjem travničkog okružnog narodnog suda je također teško išlo. Odjeljenje za pravosuđe je 4. I 1945. pisalo Okružnom narodnooslobodilačkom odboru Travnik da se što prije sazove plenum i izvrši izbor sudaca okružnog suda. Kako su u to vrijeme oko Travnika nastale žešće borbe, a koncem januara ga je neprijatelj ponovo zauzeo, to je jasno da u takvim uslovima nije došlo ni do izbora okružnog suda. Tek poslije ponovnog oslobođenja Travnika na skupštini koju su sačinjavali plenumi Okružnih NOO dotadašnjeg travničkog i livanjskog okruga i mrkonjićkog sreza i na kojoj je izabran narodnooslobodilački odbor za novi travničko-jajački okrug — 16. marta 1945. godine — izabran je i okružni narodni sud i utvrđeno sjedište suda u Bugojnu.

U Hercegovini i istočnoj Bosni nije postignut značajniji uspjeh na organizaciji narodnog sudstva, iako su i kod jednog i drugog oblasnog NO odbora postojala posebna odjeljenja za pravosuđe.

Tako se iz izvještaja Odjeljenja za pravosuđe pri Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Hercegovinu od 2. XII 1944. godine vidi da je takvo odjeljenje formirano, ali da je uglavnom radilo kao oblasna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Preduzete su mjere da bi se angažovao izvjestan broj pravnika, jer — kako se u izvještaju kaže — na oslobođenoj teritoriji nema lica sa pravnom spremom koja bi došla u obzir za sekretare budućih narodnih sudova. Tek po oslobođenju Hercegovine u proljeće 1945. godine dolazi do ubrzanog rada na organizaciji narodnog sudstva. Depešom od 19. IV 1945. godine Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu — Odjeljenje za pravosuđe obavještava **Povjereništvo za pravosuđe u Sarajevu,** da je formiran Oblasni narodni sud za Hercegovinu u Mostaru, kao i da su osnovani sljedeći srески narodni sudovi: Mostar, Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Stolac, Ljubinje i Ljubuški.

Iz dopisa Sudskog odsjeka pri Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za istočnu Bosnu od 21. XI 1944. godine vidi se da je takav odsjek osnovan u septembru 1944. godine, ali da je i on uglavnom vršio poslove na prikup-

ljanju podataka o zločinima okupatora i njegovih pomagača. U dopisu se kaže: »Istočna Bosna je još uvijek u oštroj oružanoj borbi sa okupatorom i njegovim pomagačima, pa se radi toga ne ukazuje ni naročita potreba za sudovima i sudstvom. Glavno težište poslova naših narodnih vlasti u ovim krajevima još je uvijek skoncentrisano na materijalno pomaganje naše narodnooslobodilačke vojske i dokle god ovakvo stanje traje, odnosno dok se cjelokupno područje Istočne Bosne ne oslobodi, neće se moći organizovati naše sudstvo«.

Odjeljenje za pravosuđe je 27. II 1945. godine (br. 46/45) Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za istočnu Bosnu — Sudski odsjek — ponovno dostavilo Upute za organizaciju i rad narodnih sudova i dalo opširna uputstva naročito o tome kakve ljude treba birati za sudije — »odane narodu, poštene, u koje narod ima puno povjerenje, sa velikim iskustvom i poznavanjem narodnog života, tradicija i pravnih običaja, za koje postoji garancija, da će donositi odluke po najboljem znanju i savjesti imajući uvijek pred očima interese naroda i učvršćenje tekovina naše borbe«. Također je dato mišljenje da je za sada dovoljno da se za čitav teritorij istočne Bosne izabere jedan, i to Tuzlanski okružni sud. Međutim, na ovom području — osim izvjesnih priprema — do konačnog oslobođenja zemlje nije se mogao osnovati nijedan sreski narodni sud.

Tako je na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a 27. IV 1945. godine u Sarajevu u »Izvještaju o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a od Drugog do Trećeg zasjedanja« konstatovano da »na našoj teritoriji mi danas imamo 27 sreskih narodnih sudova, dva okružna suda i jedan oblasni sud.« To su bili narodni sudovi osnovani do tog vremena na području Bosanske krajine i Hercegovine.

Nema podataka o tome da je za čitavo vrijeme dok su bile na snazi Upute za organizaciju i rad narodnih sudova bio osnovan makar jedan općinski narodni sud. Odjeljenje za pravosuđe je odmah po donošenju Uputa dalo instrukcije oblasnim odborima da općinske narodne sudove osnivaju u onim općinama gdje se ukaže potreba za to s time da se privremeno njegova nadležnost može protegnuti i na teritorije više općina. U aktu Odjeljenja za pravosuđe koji je upućen Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Bosansku krajinu 25. XI 1944. godine rečeno je: »Tražite od sreskih narodnooslobodilačkih odbora mišljenje gdje smatraju da bi bilo potrebno pristupiti osnivanju općinskih narodnih sudova, te prema tome na temelju dostavljenih vam Uputa nastavite daljnju organizaciju narodnog sudstva«. Međutim, takva potreba se nije javila i na temelju iskustva iz organizacije narodnog sudstva u Bosanskoj krajini Odjeljenje daje uputstvo Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za istočnu Bosnu da »za sada ne treba pristupati osnivanju općinskih narodnih sudova, jer sreski narodni sud može rješavati i stvari iz nadležnosti općinskog narodnog suda«. (Odjeljenje za pravosuđe br. 46/45. od 27. II 1945. godine).

Ipak, čini se da su na teritoriji Bosne i Hercegovine u toku rata djelovali neki općinski narodni sudovi. Tako dr Čemerlić navodi da su u Cazinskoj krajini (srezovi Cazin i Kladuša) u svim općinama formirani općinski narodni sudovi inicijativom Odjela za pravosuđe pri ZAVNOH-u (dr Hamdija Čemerlić »Razvoj organa pravosuđa u Bosni i Hercegovini u toku NOB«.).

Pripreme za budući zakonodavni rad

Interesantno je, s obzirom na i danas aktuelne rasprave o odnosu saveznog i republičkog zakonodavstva, barem spomenuti napore koji su činjeni u Odjeljenju za pravosuđe ZAVNOBiH-a da bi se dalo mišljenje o tome u kojem pravcu treba da se razvija naše zakonodavstvo. Na žalost, nije mnogo materijala sačuvano, ali se sjećam prilično dugih diskusija o tome.

Naime, Povjereništvo za sudstvo NKOJ je koncem novembra 1944. godine zamolilo — s obzirom na potrebu saradnje u svim važnim pitanjima prilikom stvaranja novog zakonodavstva — da mu se odgovori na osnovu stečenih iskustava na neka pitanja.

Tako se tražilo da se dâ mišljenje o tome koje bi zakone iz oblasti pravosuđa trebalo da donese centralno zakonodavno tijelo (AVNOJ), a koje federalno zakonodavno tijelo, — koji od zakona centralno zakonodavno tijelo treba da donese u cjelini, a koje samo u okviru, — da li bi one zakone koje centralno tijelo donosi u cjelini trebalo prethodno iznositi i pred federalno tijelo?

Posebno se tražilo mišljenje o pitanju sticanja jugoslavenskog državljanstva, kao i o zakonu o uređenju sudova, vanparničnom zakonu, te o građanskom zakoniku, i to u odnosu na važne partije nasljednog prava, bračnog i obiteljskog. (Ovdje je zanimljivo spomenuti da je početkom decembra 1944. godine Oblasni narodnooslobodilački odbor za istočnu Bosnu tražio od Predsjedništva ZAVNOBiH-a detaljna uputstva o pitanju rada šerijatskih sudova.)

Poslije duže vremena u Odjeljenju je izrađen nacrt odgovora, kao i poseban referat o tadašnjem stanju bračnog (obiteljskog) i nasljednog prava, kao i o sudovanju o tim stvarima u Bosni i Hercegovini, te je čitav materijal dostavljen 11. februara 1945. godine Zakonodavnom odboru pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a da, s obzirom na važnost predmeta, dâ svoje mišljenje.

Poslije razmatranja u Zakonodavnom odboru odgovor je upućen Povjereništvu za sudstvo NKOJ (br. 24/44. od 25. februara 1945. godine).

Iznijeću samo neke tadašnje stavove.

Što se tiče bračnog, obiteljskog i nasljednog prava, poslije konstatacije da je u Bosni i Hercegovini bračno pravo regulisano vjerskim propisima, a u muslimana djelomično i nasljedno pravo sa izvjesnim zapostavljanjem žene — ističe se da su osnovna načela Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine prvenstveno mjerodavna za rješavanje postavljenih pitanja. Iako je osnovni princip slobode vjeroispovijesti i ravnopravnosti vjera, te izjednačenosti muškarca i žene zajednički svim federalnim jedinicama, smatra se da bi ovo pitanje trebalo — s obzirom na socijalne i političke razloge i specifičnosti Bosne i Hercegovine — da kod nas reguliše federalno zakonodavno tijelo.

U pitanju državljanstva mišljenje je bilo da ima razloga i za jugoslavensko državljanstvo i za državljanstvo pojedinih federalnih jedinica. Jugoslavensko državljanstvo sticalo bi se automatski sticanjem državljanstva u jednoj federalnoj jedinici, a isto tako i gubilo.

Smatralo se da zakone koje bi donosilo centralno tijelo ne bi trebalo posebno razmatrati u federalnom zakonodavnom tijelu, jer federalne jedinice ne bi mogle biti ovlaštene da ih odbijaju ili mijenjaju. A u onim pravnim oblastima gdje centralno zakonodavno tijelo donosi okvirne zakone, federalne jedinice bi bile dužne pri razradi tih zakona da u potpunosti primjenjuju načela izražena u okvirnim zakonima.

Prilikom konkretnog navođenja koji bi zakoni trebalo da uđu u grupu centralnog zakonodavstva, koji u grupu federalnog zakonodavstva, a koji u grupu okvirnog zakonodavstva, nisu u odgovoru dati i opširniji razlozi za pojedine predloge. Jedino se za Zakon o uređenju sudova i Zakon o sudijama narodnih sudova kaže da treba da ih donese centralno zakonodavno tijelo, jer bi to jačalo pravnu svijest, pomoglo razvoju pravnog života i štitilo i jačalo tekovine narodnooslobodilačke borbe. Naprotiv, za Zakon o vanparničnom postupku — s obzirom na to da, uglavnom, sadrži formalne odredbe u odnosu na bračno i nasljedno pravo — kaže se da bi normalno bilo da ga donese federalno zakonodavno tijelo, tako da bi cjelokupnu tu materiju regulisalo isto zakonodavno tijelo.

Zaključak

U ovom prikazu zadržao sam se, uglavnom, na razmatranju razvoja narodnog sudstva u Bosni i Hercegovini od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a tj. od početka jula 1944. godine do konca aprila 1945. godine. To je onaj period u kome je učinjen napor da se sudstvo odvoji od izvršnih organa vlasti, da postane samostalno, ali da, ipak, ostane u okviru jedinstvene narodne vlasti i da kao takvo bude neposredno povezano sa narodom. U tom su karakteristike novog narodnog sudstva, u tome je još u toku narodnooslobodilačke borbe prekinuta svaka veza sa sudstvom u bivšoj Jugoslaviji. Razumljivo je što se u toku rata narodni sudovi nisu mogli formirati u velikom dijelu Bosne i Hercegovine, razumljivo je što je i tamo gdje su osnovani, njihov rad bio skučen. Ali, značajno je da se — zahvaljujući snazi narodnooslobodilačkog pokreta, zahvaljujući činjenici da je velik dio naše teritorije bio izvan vlasti okupatora, — još u tim ratnim danima uspjelo u tome da se postave novi osnovi narodnog sudstva.

Summary

In this survey the author gives a review of the development of the people's law-courts in Bosnia and Herzegovina between the Second and the Third Sessions of ZAVNOBiH, that is, from the beginning of July 1944 until the end of 1945. This is the period in which law-court duties — which were until that period performed by the peoples' liberation boards on the liberated territory — are being separated from the executive organs of peoples administration, i. e., the period of founding peoples' law-courts as independent organs of legal administration. Immediately after the Second Session of ZAVNOBiH the Department (later: Secretariat) for Legislation within in the Presidency of ZAVNOBiH was set up. This Department prepared the »Instructions for organization and work of the peoples' law-courts« which were approved by the Prsidency of ZAVNOBiH on October 17, 1944. The significance of the »Instructions« consists in the following: a(law-courts are separated from the peoples' liberation boards: law-courts are being organized as special organs within the framework of unified peoples' authorities; b) real foundations are being laid on which peoples' law-courts have to ground their decisions; c) kinds of law-courts are being decided upon; and d) the principles of electibility of law-courts and the responsibility of judges before people are formulated. On the grounds of these »Instructions« county and province peoples' courts were founded throuhgout the vast liberated territory which was covered by the Province Peoples' Liberation Board for Bosanska Krajina. Peoples' law-coarts dealt with relatively few criminal cases during the war ,and of property legal cases only those whose solution was demanded

by everyday life. Most of the cases were solved by agreement between the parties involved. Immediately after the war there were 27 peoples' county courts and 3 province law courts on the territory of Bosnia and Herzegovina. It is understandable that peoples' law-courts could not have been formed in a great part of Bosnia and Herzegovina, but it is significant that — owing to the force of the peoples' liberation movement — even in the days of war it was possible to lay foundations of the new peoples' jurisdiction.

Aktivnost ZAVNOBiH-a u oblasti privrede

Drago Krndija

Predsedništvo ZAVNOBiH-a, odmah posle izbora u novembru 1943. godine, suočilo se sa teškim problemima koje je moralo da rešava. Problemi su bili teški i zato što su se tada vodile žestoke borbe sa okupatorom i njegovim slugama, a završetak borbi se još nije mogao vidjet, iako je već dve i po godine ratni vihor pustošio zemlju i odnosio velike žrtve, materijalne i ljudske. Pored organizovane armije, koja je dalje rasla i čeličila se u borbama, trebalo je tada što pre organizovati novu, narodnu vlast, koja će biti oslonac narodu i njegovoj vojsci u borbi za oslobođenje. Organizovanje organa vlasti zahtevalo je niz stručnjaka kojih je tada bilo malo na oslobođenom teritoriju. Stoga je formiranje stručnih odeljenja, kako pri Predsedništvu, tako i pri oblasnim, okružnim, sreskim i opštinskim odborima teklo sporo, a zbog toga i početak rada tih organa bio je ograničen na prikupljanje podataka. Ta sporost bila je uslovljena dobrim delom i činjenicom što su najvažniji privredni centri BiH još bili u rukama okupatora i što se nisu mogli primiti u novi aparat ljudi koji su još tada bili neodlučni i kolebljivi.

Razvoj političke i ratne situacije, naročito velike pobede NOV i POJ, zahtevali su od narodne vlasti da ubrza rad na mobilisanju svih snaga zemlje u cilju što brže pobede. Vojsci je trebalo sve više hrane i druge opreme. Narodu je trebalo pružiti zaštitu od pljačke i paljevina koje je vršila neprijateljska vojska i razne bande. Narodu je bila potrebna pomoć da sačuva ono što je ostalo i da poseje što više žita, jer je pretila glad i narodu i vojsci. Teško stanje privrede, a naročito poljoprivrede, zahtevalo je da Predsedništvo organizuje svoj aparat koji će tu pomoć narodu pružiti. Trebalo je organizovano raditi da privreda BiH bude izvor materijalne moći naše vojske, da obezbedi narodu najnužnija sredstva za život, da se što više sačuva od ratnog pustošenja da bi posle oslobođenja mogla da bude osnovica izgradnje nove privrede i bolje budućnosti naroda.

Predsedništvo ZAVNOBiH-a započelo je aktivnost u privredi formiranjem odeljenja za narodnu privredu koje se sastojalo od odseka, a ovi su se bavili problematikom pojedinih privrednih oblasti: poljoprivrede, šumarstva i rudarstva, industrije i trgovine, saobraćaja. Osim odeljenja za privredu, privred-

nim problemima bavili su se još i odeljenja: za obnovu, ishranu i finansijsko odeljenje. Takva organizacija je provedena sve do opštinskih odbora. Krajem 1944. godine izvršena je reorganizacija. Odseci Odeljenja za narodnu privredu postali su odeljenja. Obim poslova a i mogućnost da se aparat ZAVNOBiH-a popuni mnogim stručnjacima koji su došli na oslobođeni teritorij, doveli su do ove reorganizacije koja se pokazala celishodnom i poslužila kao baza za formiranje povereništava ZAVNOBiH-a odnosno ministarstva prve vlade Federalne BiH.

Prvi koraci aparata počeli su prikupljanjem podataka o stanju privrede. U tom cilju razaslani su formulari Oblasnim odborima. Cilj je bio da se prikupe podaci o stanju stoke, zaprega, poljoprivrednog inventara, o mogućnostima setve itd. U isto vreme davane su upute na koji način organizovati jesenju i proletnju setvu, naglašavana je potreba da se zaseju što veće površine, da se zaštite voćke itd. Traženi su podaci o zdravstvenoj službi, zaraznim bolestima i potrebi sanitetskog materijala. To je bio početak stvaranja statističke službe koja će stalno pratiti kretanja u društvu i za čije potrebe je ZAVNOBiH organizovao kurs za statističare u Jajcu početkom 1944. godine.

Potreba za statističkom službom i evidencijom bila je velika, jer je ranije nije bilo, a promene u životu su bile nagle i velike, naročito u privredi koja je bila najizloženija ratnim razaranjima. Trebalo je što pre utvrditi promene koje je rat doneo da se zna čime se može računati u toku rata, a tako isto i šta je polazna osnovica planske privrede posle oslobođenja. Rešavanje ekonomskih problema koji su se nametali ZAVNOBiH-u bilo je prosto nemoguće bez podataka o stanju privrede, iako su bili svi članovi ZAVNOBiH-a svesni da prikupljeni podaci nisu sigurni, ne samo zbog teškoća u pogledu njihovog prikupljanja za vreme rata nego i zbog promena koje je rat svaki dan donosio.

Problema kojima se bavilo Predsedništvo ZAVNOBiH-a bilo je mnogo; mi ćemo se ovde osvrnuti samo na ekonomske koje bi mogli grupisati na sledeći način: ishrana vojske i naroda, zaštita narodne imovine i drugih vrednosti od uništenja, obnova zemlje, finansiranje NOB — ratna privreda.

I Ishrana vojske i naroda

Problem ishrane bio je najvažniji i ujedno najteži koji je rat postavio pred narodnu vlast. Okupator i njegove sluge popalili su veliki broj sela, opljačkali i uništili stoku i inventar, letina je stradala za vreme ratnih operacija koje su se vodile gotovo u svim krajevima Bosne i Hercegovine, a negde je i propadala, jer je nije imao ko pokupiti. Mnoštvo ljudi bilo je pobijeno ili odvedeno u logore i na rad u Nemačku. Isto tako borci NOV i POJ nisu mogli da se bore i da u isto vreme obrađuju zemlju. Usled toga, rezerve ljudske i stočne hrane koje su postojale u oči rata brzo su se trošile, a proizvodnja se sve više smanjivala. Naročito je stradalo stočarstvo. Neprijatelj je najviše pljačkao stoku, jer mu je to bilo najlakše, a znao je da je to narodu i njegovim borcima najosetljiviji gubitak. Usled opadanja proizvodnje žita, stoka je postala glavni izvor hrane naroda i partizana, čiji broj je rastao iz dana u dan. Osim toga, u Bosni i Hercegovini su se povremeno nalazili, duže ili kraće vreme, i hranili se borci i iz drugih krajeva naše zemlje: Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore itd.

Pojavljivale su se bolesti ne samo među ljudima (tifus, grip i dr.) nego i među stokom (svinjska kuga, šuga, metilj, šap, slinavka i dr.) koje su uništavale stoku i smanjivale te žive rezerve hrane.

Na hiljade imanja bilo je napušteno i neobrađeno, jer su njihovi vlasnici morali da napuste svoj rodni kraj zbog terora neprijatelja ili su bili odvedeni ili ubijeni. Doseljeni Nemci, koje je okupator uvukao u svoj zločinački rat, takođe su ostavili svoja imanja i tako površina napuštene i neobrađene zemlje se stalno povećavala i proizvodnja smanjivala.

Došle su i nerodne godine. Suše i kiša u periodima setve su smanjivale i tako nedovoljnu proizvodnju. Stoka izgladnela nije mogla da se plodi, lako se razbolevala i ginula. Izveštaj Odeljenja za poljoprivredu i stočarstvo ZAVNOBiH-a od 27. XI 1944. godine utvrdio je da je 1937. godine bilo u našoj republici 663.000 goveda i 407.000 ovaca, a da se stanje krajem te godine kreće oko 20% od tog broja.[1]) Taj broj se smanjuje zbog bolesti i zato Odeljenje u nekoliko svojih uputstava odborima skreće pažnju da se stoka čuva da bi se spasao ovaj relativno mali fond. U izveštaju se kaže: ...»Ali ako i spasimo ovaj preostali stočni fond od zaraznih i nezaraznih bolesti, nije ga lako sačuvati od najnužnijih narodnih potreba na mesu i masti, jer oplijenjeni i iscrpljeni narod nema više drugog izvora iz kojeg bi podmirio najnužnije životne potrebe na masti i bjelančevinama.« Računajući dnevne potrebe armije i stanovništva u mesu i masnoćama — ukupno oko 400.000 ljudi — na 1.110 tona mesa i 104 tone masti, ovaj ostatak stočnog fonda bi se potrošio za 7—8 meseci, ističe se u izveštaju.[2])

Ne sme se izgubiti iz vida da veliki deo stanovništva Bosne i Hercegovine živi od stoke i u njoj ima materijalnu osnovicu svog opstanka. Uništenje te osnovice otvara pitanje od čega će živeti to stanovništvo. Pošto je reč o brdskim krajevima u kojima se može proizvoditi stočna i samo u ograničenoj meri biljna hrana za ljude, onda je jasno zašto je ZAVNOBiH posvetio veliku pažnju ovom problemu. Očuvanje ostatka stočnog fonda bilo je potrebno da bi se sačuvala materijalna baza za život ljudi, pogotovo kad se ima u vidu relativna sporost u obnavljanju stočnog fonda (2—3 godine timarenja) i nemogućnost brze preorijentacije tog stanovništva na neko drugo zanimanje kao izvor života.

Problem ishrane se zaoštravao i zbog strukture poljoprivredne proizvodnje u kojoj su dominirale žitarice i stoka, pa se to odražavalo i na ljudsku ishranu. Proizvodnja povrća je bila pre rata slabo razvijena, pa je bilo teško u toku rata orijentisati seljaka na proizvodnju povrća koje bi moglo da zameni u izvesnoj meri meso u ljudskoj ishrani. Isto tako, glavna količina masti u ishrani stanovništva je bila životinjskog porekla pa je zbog toga proizvodnja uljarica bila mala i nedovoljna da zameni životinjsku mast.

Slabo razvijena mreža cesta i železnica bila je u toku rata stalno izložena razaranju, a pošto se nije održavala ili se slabo i sporo popravljala, zub vremena je smanjivao njenu efikasnost tako da je veza između pojedinih delova Bosne i Hercegovine bila prekinuta. Okupator je nastojao da glavne saobraćajnice zadrži u svojim rukama i stoga se stalno vodila borba za njih. Veze između ZAVNOBiH-a i oblasnih odbora za istočnu Bosnu i Hercegovinu održavala se samo pomoću kurira. Ovakvo stanje saobraćaja otežalo je pre-

[1]) *Zbornik dokumenata o radu ZAVNOBiH-a*, izdanje Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, knj. I, str. 800.

[2]) Op. cit., knj. I, str. 801—802.

bacivanje hrane i stoke iz jednog kraja u drugi, a to je moralo da se odrazi i na proizvodnju u 1944. i 1945. godini, jer je bilo vrlo teško prebaciti seme, zapregnu stoku i druga sredstva za proizvodnju hrane iz krajeva gde ih je bilo kao, npr. u centralnoj Bosni, Posavini u krajeve gde se oskudevalo kao Hercegovina, istočna Bosna, neki delovi Bosanske krajine.

Ishrana NOV i POJ koja se nalazila u Bosni i Hercegovini vršila se neposredno na terenu gde se borila, i to putem dobrovoljnog davanja, dobrovoljnog otkupa, bilo u gotovom novcu, bilo putem priznanica koje su davali intendanti pojedinih jedinica ili putem rekvizicije. Takav način ishrane bio je efikasan, jer je omogućavao da se borci ishrane, ali je do krajnosti neravnomerno opterećavao pojedine krajeve. Dugo zadržavanje pojedinih krupnih jedinica, dugotrajne borbe u nekim krajevima predstavljali su teško opterećenje za narod i njegove izvore hrane. U uslovima partizanskog rata kakav je vođen u našoj zemlji, bilo je vrlo teško, gotovo nemoguće snabdevati vojsku iz jednog ili manjeg broja centara, jer ih je bilo teško čuvati od uništenja od strane neprijatelja i teško prebacivati sredstva za ishranu i opremu. Pa ipak su u toku rata vršena prebacivanja većih količina hrane iz jednog kraja u drugi u pratnji većih vojnih jedinica. Koliko je ishrana relativno velikog broja boraca bio težak problem za privredu Bosne i Hercegovine, vidi se po predlozima koje je Odeljenje za poljoprivredu i stočarstvo 27. XI 1944. uputilo Predsedništvu:

»1) da se poradi što pre na tom, kako bi se naša vojska na području Bosne i Hercegovine opskrbila mesom i mašću izvan područja ove zemlje;

2) da se što pre nabavi za 300.000 najpotrebnijih stanovnika Bosne i Hercegovine najmanje 12.000 tona konzerviranog mesa i sira uz 1.500 tona masti, ulja i masla za njihovu opskrbu za 200 dana.«[3])

O realnosti ovih predloga teško je govoriti, ali oni ukazuju na tešku situaciju u ishrani stanovništva. Odeljenje za ishranu Oblasnog NOO za Hercegovinu u svom izveštaju od 6. januara 1945. godine ističe da u Hercegovini gladuje oko 40% stanovništva, a da će se do konca januara taj procenat povećati još za 10. Da situacija bude još teža, iz Hercegovine se snabdevalo hranom i stanovništvo Dalmacije (oko 30 vagona hrane u januaru 1945), a tako isto i neke dalmatinske jedinice u Posušju i Ljubuškom. Zbog opasnosti da ne ugine stoka zbog nestašice stočne hrane, Oblasni NOO je otkupio jedan deo stoke i osušio oko 90 vagona mesa.[4])

U ovakvoj situaciji pojedini odbori su pribegavali prebacivanju jednog dela stanovništva i stoke u krajeve gde ima hrane. To je činio i Oblasni NOO za istočnu Bosnu sa jednim delom stanovništva iz Birča i Romanije šaljući ga u Mačvu. Ali se ta akcija morala obustaviti zbog pojave pegavca u Mačvi.[5])

I pored ovako teške situacije, opet se dešavalo da je Bosna davala hranu hrvatskim jedinicama za vreme njihovih operacija na teritoriji okruga Cazin u decembru 1944. godine.[6])

Situacija u ishrani, krajem 1944, bila je vrlo teška, a i izgledi za sledeću žetvu u 1945. godini nisu bili povoljni. Zbog suše 1943. godine urod žita bio je relativno slab tako da ni žitorodni krajevi nisu imali viškova. Česte kiše

---

[3]) Op. cit., knj. I, str. 802.
[4]) Op. cit., knj. II, str. 25—27.
[5]) Op. cit., knj. II, str. 118.
[6]) Op. cit., knj. I, str. 818.

u jesen ometale su jesenju setvu. Setva ozimih useva iznosila je svega 30% setve 1943. godine. Pošto je i proletna setva bila dosta slaba, količine hrane zatečene na zalihama u zimu 1944/45. bile su male i nedovoljne za ishranu do nove letine. Naročito je bila teška situacija u ishrani stoke, jer je za vreme zime oskudno hranjena, a za proleće nije bilo hrane kada stoka mora da radi teške poljske radove.

ZAVNOBiH je od početka svog rada najveću pažnju poklanjao poljoprivrednoj proizvodnji, pa je u 1944. dao direktivu odeljenjima da preduzmu sve što se može u datoj situaciji učiniti da setva 1945. godine bude što bolja. Odeljenja za poljoprivredu i za ekonomsku obnovu održala su konferenciju u decembru 1944. god., koja pokazuje kakve mere su preduzimane za setvu 1945. Odlučeno je da se provede široka akcija putem narodnih odbora i štampe da se propagira duboko oranje u toku zime gdegod to bude moguće, imajući u vidu sve prednosti koje ovakva agrotehnika daje proizvodnji žita, a koja je u Bosni i Hercegovini bila nepoznata. Zatim da se pri oranju upotrebe traktori koliko ih ima na oslobođenoj teritoriji, a gorivo da se nabavi iz Dalmacije. Pošto će se oranje u najvećoj meri obaviti stočnim zapregama, pozvani su odbori da čuvaju stočnu hranu za zapreznu stoku u proleće. Isto tako, preporučeno je vojsci, koja je imala veliki broj zaprežne stoke da za vreme zime štedi stočnu hranu kako bi je u proleće bilo dovoljno. Pošto se na taj način nije moglo obezbediti dovoljno hrane, zatraženo je od Nacionalnog komiteta zob za 15 dana oranja (količina nije navedena). Velike nade polagane su u pomoć koju bi pružio Nacionalni komitet u traktorima i zaprežnoj stoci, stočnoj hrani, gorivu i sredstvima za dezinfekciju jarih žita. Konferencija je ne samo skretala pažnju na teškoće sa kojima se neizbežno morala susresti narodna vlast u proleće nego je išla za tim da aktivnost svih faktora zainteresovanih za setvu usmeri na podizanje produktivnosti (prinosa po hektaru) koja je tradicionalno bila niska, a urodice, korov i druge štetočine je još više smanjivale.[7])

Među ostalim, skrenuta je pažnja na proizvodnju uljarica koje bi mogle da budu sirovina za proizvodnju ulja. Seme za neke, kao što su soja i suncokret trebalo je tražiti od NKOJ. Pozvani su odbori da obrate što više pažnje proizvodnji povrća. Seme za ovu proizvodnju koja je pre rata bila slabo razvijena trebalo je nabaviti u Dalmaciji.

Zbog opasnosti da se za vreme zime potroši sva količina žita, odbori su upozoreni da za setvu odmah odvoje potrebne količine žita, naročito ječma koji ranije dozreva i može da bude sredstvo za ishranu stanovništva dok ne sazre pšenica. U krajevima koji su slabije pošumljeni preporučeno je da se sej e raž, čija slama može da se upotrebi za pokrivanje krovova kuća koje treba izgraditi namesto popaljenih.

Pošto se proizvodnja mesa ne može uzgojom stoke brzo povećati, preporučeno je odborima da nastoje da se razvije proizvodnja mesa od kunića, svinja i peradi čiji je uzgoj relativno lak i za koje se može naći dovoljno hrane u svakom kraju. Od odbora je traženo da suzbiju tamanjenje ribe eksplozivom, što je činjeno u toku rata, te nanosilo veliku štetu ribarstvu, i da se za uzgoj ribe koriste sve vodene površine kojih u Bosni i Hercegovini ima dosta.' Uvođenje bezmesnih dana bila je mera štednje koju je zavelo Predsedništvo ZAVNOBiH-a da bi se smanjilo klanje stoke. Određena su 4 dana,

---

[7]) Op. cit., knj. I, str. 908—915.

i to ponedeljak, utorak, sreda i četvrtak. Otpatke pri klanju koji su svuda bacani i propadali, sada je trebalo prikupljati u cilju korištenja za preradu u tutkal, sapun, a iznutrice za ishranu ljudi i stoke. Ovde treba spomenuti još jednu korisnu meru, a to je zabrana klanja priplodne stoke.

Teškoće u snabdevanju pušača duvanom i cigaretama za vreme rata dovele su do masovnog sađenja duvana u Bosni u krajevima gde se nije nikada sadio, a gde ni zemljište nije podesno za ovu kulturu. Konferencija je zauzela pravilno stanovište da za ovu kulturu nema uslova u Bosni i da treba pažljivo skrenuti pažnju seljacima da im je rentabilnije da proizvode žito i druge kulture koje odgovaraju pedološkim i klimatskih uslovima. U isto vreme konferencija se pozabavila pitanjem i drugim industrijskih biljaka imajući u vidu da će industriji biti potrebne u 1945. godini kada zemlja bude oslobođena. Teškoće su bile u prvom redu u pogledu semena, a i u pogledu tehnologije koju bosanski seljak nije poznavao. Zato se preporučivalo odborima da razviju proizvodnju lana i konoplje koje se tradicionalno proizvode u Bosni i Hercegovini.[8])

Konferencija je predvidela gotovo sve što je potrebno za proletnu setvu u situaciji kakva je bila tada, a i odbori su samoinicijativno preduzeli sve što je u njihovoj moći bilo da se zaseju što veće površine. Ali ni teškoće nisu bile male, jer su borbe trajale gotovo u toku celog perioda setve, a time su nastale i nove štete u poljoprivredi. U krajevima gde su vođene borbe, pomažući svojoj vojsci, narod nije imao vremena ni zaprega za setvu i setva je zakasnila. Dosta obradive zemlje je ostalo nezasejano.

Gledajući iz današnje perspektive akciju ZAVNOBiH-a u pogledu setve 1943. i 1944. godine, opaža se značajna razlika. Za setvu u prvoj godini svog postojanja Predsedništvo nije moglo ništa više da učini nego da svim odborima pošalje uputstvo da se zaseju po mogućnosti sve površine koje dolaze u obzir, skrećući im pažnju naročito na napuštena imanja. Za setvu 1944-45. ono je imalo izvestan broj stručnjaka koji su ne samo na konferenciji izneli svoja mišljenja nego su i na terenu radili da se setva što bolje obavi. Diskusija i zaključci konferencije, kao i izveštaji Oblasnih odbora pokazuju koliko je bila teška situacija. Oblasni NOO za istočnu Bosnu predviđao je, čak, da će se zbog nestašice u zaprežnoj stoci »u nekim krajevima pristupiti obradi putem prekopavanja budacima, ašovima, motikama itd.« a to se već radilo u nekim selima u Bos. krajini. U žitorodnim krajevima, kao, npr., u Semberiji, pored najbolje volje odbori nisu mogli svu napuštenu zemlju da obrade. U Semberiji je bilo velikih kompleksa privatnog zemljišta i oko 35.000 dunuma državnog, za čiju obradu odbor nije imao ni ljudi ni materijalnih mogućnosti. U čitavoj oblasti bilo je svega 10 ispravnih traktora, a u vlaseničkom okrugu u novembru 1944. bilo je 14 konja. Zato je pribegao davanju jednog dela državne zemlje u zakup seljacima.[9]) Tako su radili i drugi odbori.

Pred ZAVNOBiH se krajem 1944. godine sa svom ozbiljnošću postavilo pitanje ishrane stanovništva u gradovima i ostalim okupiranim naseljima, odakle su dolazili izveštaji o nestašici hrane. Predsedništvo je 5. januara 1945. godine donelo odluku da se otkupom žita stvore izvesne rezerve koje bi bile transportovane posle oslobođenja u Sarajevo, Zenicu, Mostar i druge gradove. Nisu to bile velike količine, jer ih tada nije ni moglo biti, s obzirom na veliki broj boraca i neboračkog stanovništva koje nije imalo hrane, a

[8]) Op. cit., knj. I, str. 908—915.
[9]) Op. cit., knj. I, str. 771 i knj. II, str. 117.

osim toga moralo se obezbediti i seme za setvu. Ali to su za ono vreme i sredstva kojima je raspolagao ZAVNOBiH bile velike količine. Sve je zavisilo od sredstava kojima je raspolagalo Finansijsko odeljenje, a ta nisu bila velika i iznosila su ukupno oko 160 miliona kuna. Jasno je da se sva ta novčana rezerva nije mogla upotrebiti za otkup žita. Utoliko pre što je ZAVNOBiH još bio u početku svoje akcije stvaranja prihoda. U sačuvanim dokumentima zabeležen je izdatak od 10 miliona kuna za kupovinu semena u martu 1945. godine i 27,3 mil. kuna Odeljenju za ishranu za kupljenu ljudsku i stočnu hranu u cilju stvaranja rezervi. Stvarni izdaci bili su veći. Prikupljene količine hrane, kao i pomoć NKOJ u hrani omogućili su da Povereništvo za ishranu obavesti 6. aprila 1945. Okružni NOO Travnik da će ono snabdevati sve železničare i članove njihovih porodica svim namirnicama isto tako i radnike šumskih manipulacija, ali ne i članove njihovih porodica. Priticanje pomoći saveznika olakšalo je ishranu naroda u Hercegovini i Bos. krajini. Pomoć NKOJ za istočnu Bosnu stigla je tek u aprilu 1945.

Ocenjujući aktivnost ZAVNOBiH-a u pogledu proizvodnje poljoprivrednih proizvoda, mora se istaknuti da je ona odraz ne samo velike brige i pravilnog shvatanja važnosti ove privredne oblasti nego i da je bila stalna od početka njegovog rada. Moglo bi se reći zadatak broj 1 koji je u 1944. i 1945. godini izveden sa najvećim mogućim uspehom. Nije propušten nijedan način da se angažuju sve snage naroda, pa se išlo i na uvođenje nečeg novog, kao što je osnivanje omladinskih vrtova koji bi se bavili proizvodnjom povrća i sadnjom voćaka. Njihov je cilj bio da se poveća potrošnja povrća i voća, što bi zamenilo donekle meso, a u isto vreme dalo narodu zdravu vitaminoznu hranu. U svojoj aktivnosti ZAVNOBiH je dobio podršku najširih masa, naročito omladine čije su brigade odigrale vidnu ulogu u obradi zemlje, sakupljanju letine i postale omladini čitave zemlje primer patriotizma, hrabrosti i drugarstva. Samo blagodareći ovoj aktivnosti ZAVNOBiH-a, prebrođena je prva, najteža godina posle oslobođenja bez većih teškoća.

II Zaštita narodne imovine i obnova zemlje

Velika razaranja i pljačke od strane okupatora, te uništavanja narodne imovine, istorijskih i kulturnih spomenika kao posledice ratnih operacija navelo su ZAVNOBiH da preduzme sve što može u datoj situaciji da bi zaštitio narodnu imovinu. Već smo napred naveli koliku je važnost pridavao zaštiti stoke, naročito rasplodne. Uporedo sa tom akcijom, ZAVNOBiH je davao uputstva odborima i tražio izveštaje o zaštiti voćarstva kome je pretila opasnost od štitaste uši i drugih štetočina, kao što su jabučni crv, divlji zečevi itd. U uputstvima se preporučuju hemijska sredstva za uništavanje štetočina, a ukoliko se ne mogu nabaviti, onda da se primeni tradicionalno sredstvo: krečenje stabala. Dozvoljeno je neograničeno ubijanje divljih zečeva koji su se za vreme rata razmnožili i pričinjavali velike štete voćarstvu.

Posebno veliku pažnju ZAVNOBiH je posvetio zaštiti šuma koje su za vreme rata uništavali ljudi i paraziti i koji su se za vreme rata neometano množili. Šumu su sekli svi bez ikakve kontrole ne vodeći računa o propisima koji su dozvoljavali da se iskorištava samo godišnji prirast.

Čim je formirano Odeljenje za šumarstvo, pored prikupljanja podataka o stanju šumarske službe, težilo se za tim da se šume stave pod kontrolu narodne vlasti i da se reguliše eksploatacija na principu trajnog gospoda-

renja. Zato je dato uputstvo odborima da svaki sreski narodni odbor ima stručnog referenta, po mogućnosti šumarskog inženjera. Pošto je u toku rata organizacija čuvanja šuma bila razbijena, trebalo je obnoviti prikupljanjem bivših lugara i postavljanjem novih iz redova šumskih radnika privrženih NOB, tako da se popune svi lugarski rejoni koji su postojali pre rata. Trebalo je da oblasni odbori putem kursova osposobe nove čuvare šuma. U oktobru 1944. god. već je radio kurs pri Oblasnom NOO za Bos. krajinu. Oblasnom odboru za istočnu Bosnu skrenuta je pažnja da preduzme mere da se sačuva inventar direkcije u Tuzli (privredni planovi, karte, instrumenti i arhiva), a tako isto inventar šumskih uprava. Zabranjena je samovoljna seča i seču su određivali lugari na osnovu odobrenja koje treba da izdaju šumske uprave.[10])

U uputstvu je pravilno istaknuta uloga šumarstva kao privredne grane u obnovi zemlje. Da bi tu ulogu moglo šumarstvo uspešno da obavi, pozvani su odbori da ustanove stanje u kome se nalaze šume i šumarska služba, stanje gotovih zaliha šumskih proizvoda i stanje šumske industrije, pilana, transportnih instalacija i puteva. Uporedo sa obnavljanjem organizacije šumarske službe, data je direktiva da se stvaraju što veće rezerve svih glavnih šumskih proizvoda i u tom cilju trebalo je uspostaviti šumske režijske manipulacije, početi sa izvozom postojećih rezervi na izvozne puteve ili, ako je to moguće, na pilane. Popraviti sve pilane, kako državne, tako i privatne, i organizovati rad u njima da bi se stvorile što veće rezerve pilanskih proizvoda. Rad privatnih pilana kontrolisati. U državnim pilanama i pilanama narodnih neprijatelja, kao i onima gde nema vlasnika postaviti upravnika. Predviđeno je i podizanje novih manjeg kapaciteta da bi se olakšao rad oko obnove naselja.

U daljem radu Odeljenje je predložilo Predsedništvu niz mera kojima je bio cilj usavršavanje organizacije šumarstva, razgraničenje kompetencija, stvaranje režijskog fonda, a predloženo je i uvođenje šumskih taksa i prodaja drveta i da prihodi od prodaje i taksa uđu u taj fond kojim bi raspolagalo Predsedništvo. Za potrebe vojske i ustanova i dalje bi se drvo davalo besplatno. Ovo odeljenje se istaklo mnogim akcijama za uvođenje reda u šumskoj privredi. Među ostalim, ono je donelo odluku da se izradi katastar pilana koji bi se stalno dopunjavao i omogućio planski razvoj drvne industrije. Pokrenulo je akciju za suzbijanje potkornjaka. Da bi se unapredila zanatska proizvodnja i povećala masa roba na tržištu, Odeljenje je predložilo Predsedništvu da se zanatlijama koje prerađuju drvo ono može prodati bez licitacije.[11]) Iako se svi predlozi nisu mogli provesti u život, ipak nisu izgubili od svoje vrednosti. Pokrenuta su mnoga pitanja koja su rešena kasnije u 1945. godini, kada su stvoreni uslovi za prelaz na tržišnu privredu.

ZAVNOBiH se mnogo bavio zaštitom i drugih delova privrede, kao i zaštitom istorijskih i kulturnih spomenika. Odeljenja su prema svojoj nadležnosti predlagala mere za sprečavanje uništavanja industrijskih objekata, razvlačenja opreme, alata, inventara. Referenti ZAVNOBiH-a obišli su sva preduzeća na oslobođenoj teritoriji i nisu se ograničavali samo na podnošenje izveštaja nego su odmah na licu mesta donosili odluke i pomagali odborima u pogledu organizacije zaštite narodne imovine. Blagodareći ovakvoj aktivno-

[10]) Op. cit., knj. I, str. 882—886.
[11]) Op. cit., knj. II, str. 107—110, knj. II, str. 51—57, knj. II, str. 68, str. 83—88.

sti, bilo je moguće da niz preduzeća počne da radi još u toku rata i da se olakša rad na obnovi privrede.

Tako su proradili neki pogoni fabrike karbida u Jajcu. Za 40 dana rada, krajem 1944, ona je proizvela 800.000 kg karbida. Njena pilana radila je bez prekida rezanu građu za potrebe vojske, ustanova za obnovu popaljenih kuća. U njenim pogonima proizvedeni su lekovi i razna dezinfekciona sredstva za vojsku, stoku i stanovništvo. Proširena je levaonica koja je izlila znatan broj delova za oštećene mašine u raznim preduzećima centralne Bosne i Bosanske krajine. Izgrađena je električna pekara kapaciteta 8.000 kg dnevno. U njenim uređajima za parenje i kupanje dezinfikovano je velika masa odeće, rublja i okupano preko 30.000 ljudi. U električnim pećima proizvođeno je 1.000 kg gipsa dnevno za potrebe građevinarstva i medicinske potrebe.

Čim su oslobođeni pojedini gradovi ili industrijski centri, stručnjaci ZAVNOBiH-a su išli u ta mesta i pomagali oko zaštite industrijskih i drugih objekata, izdavali upute kako da se što brže ta preduzeća osposobe za rad. U izveštaju Povereništva za industriju i trgovinu od 20. IV 1945. god. se kaže: ...»Radi teških veza često preko neprijateljske teritorije bez obzira na teške i neprohodne puteve osobito zimi morali su se naši stručnjaci probijati do Teslića, Travnika, Istočne Bosne, Kreševa, Prijedora, Ljubije i Hercegovine itd., da izvršavaju svoje zadatke i pruže stručnu pomoć preduzećima, odnesu novčane pomoći za zaposleno osoblje i nabavu materijala.«[12])

ZAVNOBiH se nije ograničavao samo na obnovu postojećih objekata koji su bili u toku rata oštećeni. U mnogim slučajevima, ako je to bilo moguće, i ako je postojala potreba za proizvodima, kapacitet se povećavao. U vezi s tim u navedenom izveštaju se kaže:

»U prvom redu radilo se na sačuvanju stanja postrojenja i materijala kojeg smo zatekli na preduzećima da se može s time dalje raditi. Male pilanice i radionice koliko ih je bilo odmah smo proširivali i osposobljavali za veći kapacitet, dovitljivošću morali smo svakoj neprilici stati na put. Ako je bilo ljudi a malo strojeva pristupilo se je odmah radu na dvije i tri smjene. Potrebni materijal se razmještao ljudima i karavanima s jednog kraja zemlje na drugi samo da se podmire naša preduzeća. Kod tog rada osjetila se je povezanost u organizaciji i saradnji Odjeljenja pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a sa oblasnim, okružnim i sreskim N.O.O. pomognuti raznim brigadama, organizacijama SKOJA i na brzu ruku organizovanim radnim grupama po selima i ostalim mjestima.«[13])

Pojedini objekti bili su veoma oštećeni. Tako, npr., u rudniku Ljubija jedan od najvažnijih pogona — električna centrala — bila je potpuno uništena, kako se kaže u izveštaju referenta ZAVNOBiH-a. Ali je referent ipak našao rešenje da rudnik ima po noći svetlo i da se danju mogu staviti u pogon manje mašine. On je odredio »da se postavi jedna turbina na vodu koja bi pogonila generator, koji se nalazi u Palanci. Određeno je, da se taj generator kao i električni tokarski stroj premjesti u Ljubiju i stavi u pogon.«[14])

Isto tako, referent je našao načina da osposobi jedan gater od 850 mm čiji delovi su bili odneseni u Palanku i Halilovce. Naredio je da se delovi vrate i montiraju, a da se za pogon gatera dopremi lokomobil iz Kozarca.

---

[12]) Op. cit., knj. II, str. 350.
[13]) Op. cit., knj. II, str. 330.
[14]) Op. cit., knj. I, str. 392.

U Livnu i Glamoču pilane i druga preduzeća, kao električna centrala i fabrika cementa, bili su veoma oštećeni, izuzev pilane u Stražnju kod Šujice. Pa ipak je snalažljivost referenta i ljudi okupljenih oko Okružnog odbora učinila mnogo da se neka od ovih preduzeća pokrenu. Među ostalim osposobljena je jedna mehanička radiona, koja je pre rata bila mala, u okviru garaže, a koja je opremljena alatom prikupljenim iz Splita (nešto kao poklon nešto u zamenu za hranu) i stručnim kadrom mogla da izrađuje delove za oštećene mašine preduzeća u Livnu i Glamoču.

Borbe koje su se vodile u toku decembra 1944. godine primorale su ZAVNOBiH da naredi evakuaciju fabrika duvana u Travniku i šibica u Docu. Evakuacija je izvršena potpuno u redu, mašine su sačuvane i posle opet vraćene na svoja mesta gde su nastavile da rade posle povlačenja neprijatelja.

Primer Zeničke železare je takođe jedna manifestacija raspoloženja radnih ljudi da se proizvodnja svuda obnovi što pre. Oštećenja koja je neprijatelj izvršio pri povlačenju bila su u roku od 5 dana popravljena i Železara je mogla da radi. Zbog porušenih mostova morala je da radi smanjenim kapacitetom, jer nije mogla da dobije ugalj iz Kaknja i železnu rudu iz Vareša.

Istim elanom rađeno je i na obnovi saobraćaja. Naročita pažnja je posvećena železnicama, jer je svaki čovek bio svestan velike važnosti koju one imaju za celokupnu privredu i život uopšte u zemlji. Tu je Odeljenje za šumarštvo odigralo vidnu ulogu organizujući seču šume i izradu železničkih pragova i druge građe potrebne ne samo za železnice nego i za mostove na cestama. U izveštaju Predsedništvu Odeljenje za šumarstvo i rudarstvo iznosi obiman plan rada:

»Na području srezova Fojnica, Travnik, Jajce i Bugojno možemo organizovati radove na produkciji 30 do 50.000 kom. želj. pragova i 5 do 10.000 kom. tel. stubova. Ovi radovi bi bili kombinirani sa izradom pilanskih trupaca, rudnog i ogrjevnog drveta.«[15])

Međutim, potreba za pragovima bila je daleko veća, pa je Odeljenje na zahtev Povereništva za šumarstvo Nacionalnog komiteta tražilo 25. II 1945. god. od Sreskog NOO Teslić da organizuje izradu 100.000 komada železničkih pragova još u toku zime. Izradu pragova finansirao je Nacionalni komitet.[16]) I drugi odbori organizovali su izradu pragova i druge građe u toku zime. Ovako široko organizovan rad na izradi šumskih proizvoda omogućio je popravak železničkih pruga odmah nakon oslobođenja u pojedinim delovima BiH. Zbog toga je ZAVNOBiH na konferenciji u Drvaru 7. III 1945. god. mogao da preuzme na sebe obavezu da obezbedi pragove i svu ostalu drvenu građu potrebnu za popravak pruga Knin—Drvar i Prijedor—Drvar. Pre toga je već bila osposobljena za saobraćaj pruga koja povezuje veći deo Bos. krajine. Ipak najveći radovi obavljeni su posle oslobođenja kako na železnicama tako i na drumovima.

Problemi obnove bili su stalno predmet diskusija raznih sastanaka Predsedništva ZAVNOBiH-a. Donete su odluke da se Oblasnom NOO za istočnu Bosnu pošalje 50 miliona kuna, da se za obnovu fabrike u Tesliću dâ 10 miliona kuna, da se obnovi rad preduzeća u Drvaru za što je finansijsko odeljenje trebalo da predvidi potrebna sredstva itd.

---

[15]) Op. cit., knj. II, str. 46.
[16]) Op. cit., knj. II, str. 167.

U isto vreme radilo se na obnovi i, koliko je to bilo moguće, na osnivanju novih preduzeća. Tako je u Jajcu formirana radionica za izradu ćebadi gde je izrađeno u toku zime 1944/45. 500 komada, u Turbetu je otvorena mehanička radionica.

Organizacija rada u uslovima kakvi su vladali 1944. i 1945. godine nije bila laka ne samo zbog borbi koje su se vodile, stalne opasnosti od bombardovanja nego i zbog teškoća oko radne snage i zaprežne stoke. Seljaci su mogli sami da se brinu za svoju ishranu, jer su proizvođači hrane i imali su izvesne rezerve, radnici industrijskih preduzeća nisu imali nikakvih rezervi i ZAVNOBiH je morao da se brine o njihovoj ishrani, smeštaju, ako su radili van mesta stanovanja, što nije bio redak slučaj. Nedostatak radne snage i stoke za izvlačenje trupaca iz šume ugrožavao je program seče šume i izrade železničkih pragova, tesane i rezane građe. Vrlo često su pilane bile osposobljene za rad, ali nisu imale oblovine. Isto tako, mnoga preduzeća nisu mogla da proizvode, jer su nedostajali ugalj, mazivo, hemikalije itd. Kožara u Bugojnu je morala da proizvodi samo jednu vrstu kože, i to sredstvima za štavljenje koja su se mogla proizvesti u Jajcu, a koja su sporije delovala nego tanin koga nije bilo. Ona je morala da konzervira 23.000 komada koža i da sačeka da dobije potrebna hemijska sredstva.

Neka preduzeća mogla su da proizvode velike količine svojih proizvoda kao, npr., Solana u Tuzli, koja je imala rezervu od 182 vagona soli u martu mesecu 1945. godine. Oblasni NOO za istočnu Bosnu tražio je 8. III 1945. god. depešom odobrenje da Nacionalnom komitetu isporuči 60 vagona. Dnevna proizvodnja iznosila je tada 7—8 vagona. ZAVNOBiH je odobrio isporuku. Gotovo sva preduzeća radila su smanjenim kapacitetom, pa i ona koja su imala materijalne mogućnosti, jer je nedostajala kvalifikovana radna snaga. Nijedna današnja republika nije u toku rata izgubila toliko kvalifikovane radne snage, kao što je to bio slučaj sa BiH. Kvalifikovani radnici Srbi i Jevreji, ukoliko nisu postali žrtve fašističkog terora, izbegli su iz BiH i teško su se vraćali, čak i posle oslobođenja. Radnici Hrvati i Muslimani bili su dobrim delom mobilisani u kvislinške formacije ili odvedeni u Nemačku na rad. Nedostatak kvalifikovane radne snage osećao se dugo vremena u BiH. Ubrzani razvoj industrije, saobraćaja, rudarstva i drugih oblasti privrede u kasnijim godinama samo je još više zaoštrio taj problem i ima svoj koren u šteti koju je rat naneo privredi BiH.

ZAVNOBiH je uočio taj problem i Odeljenje za ekonomsku obnovu je u januaru 1945. god. podnelo predlog o organizaciji nastave za izgradnju stručnih radnika putem specijalnih kurseva koji bi se držali u fabrikama u trajanju od najduže 6 meseci. Isto tako, predlagalo se da se izvrši reforma obuke šegrta po uzoru na obuku u Sov. Savezu. Predlog je predviđao osnivanje zavoda za izbor zvanja u svim većim gradovima.[17])

Rudarstvo je bilo bolje sreće, jer je u toku rata pretrpelo manje štete nego industrija, izuzev rudnika Ljubije i Kreke. Ljubija je već u septembru 1944. g. bila u stanju da proizvodi oko 300 tona rudače dnevno i imala je na lageru 26.000 tona limonita i oko 210.000 tona siderita. Kreka je u oktobru 1944. god. davala 2—3 vagona uglja, a u proleće 1945. već 25—30 vagona.[18])

Najmanje štete pretrpeli su rudnici uglja u dolini Bosne. Dok nisu bili oslobođeni, narodna vlast je uzela u svoje ruke i organizovala rad u rudni-

[17]) Op. cit., knj. II, str. 93—95.
[18]) Op. cit., knj. I, str. 392.

cima Vesela, Gračanica, Bila, Palančište, Livno i dr. Sve su to bili mali rudnici sa primitivnim načinom rada koji su mogli da zadovolje najnužnije potrebe vojske, ustanova, preduzeća, železnica, a moglo se nešto prodati i stanovništvu. Čim je uspostavljen železnički saobraćaj, veliki rudnici su svojom proizvodnjom mogli da zadovolje potrebe za ugljen, ovi mali rudnici su u većini slučajeva bili napušteni. Njihovi troškovi proizvodnje bili su suviše visoki. Ali su se i veliki rudnici borili sa raznim teškoćama i produktivnost rada u njima bila je niska.

»Glavne teškoće u proizvodnji jesu pomanjkanje tehničkog materijala, pomanjkanje hrane i nedovoljni broj kvalifikovanih radnika koji se broj još više smanjio usljed nedavne mobilizacije. Ipak čim se uspostavi željeznički saobraćaj biće ove teškoće znatno smanjene pa će proizvodnja naglo porasti. Ukupna proizvodnja ugljena iznosi sada u Bosni i Hercegovini oko 1.300 tona dnevno, ali se iz dana u dan povećava«, kaže se u izveštaju Povereništva za rudarstvo od 23. aprila 1945. g. Proizvodnja uglja u BiH pre rata iznosila je 700 vagona dnevno.[19])

»Za definitivnu obnovu rudnika, kaže se u navedenom izveštaju, potrebno je riješiti pitanje nabavke većih količina tehničkog materijala i strojeva, pitanje ishrane radnika, pitanje odjeće i obuće, podizanja elana u radu, pitanje stručnih kadrova i dovoljnog broja radnika te procjene štete koje je počinio ili prouzrokovao okupator i njegovi pomagači.«[20])

Teškoće obnove koje se navode u izveštaju Povereništva za rudarstvo istovetne su za sve privredne grane BiH. Njih je rešavala posle oslobođenja vlada koja je bila izabrana na III zasedanju ZAVNOBiH-a. Mi smo naveli najteže probleme u privredi, ali ne sve, jer o prelazu sa ratne na mirnodopsku privredu govoričemo kasnije, a tako isto ništa nismo rekli o problemima obnove naselja. Reč je o izgradnji nekoliko stotina hiljada kuća za stanovanje ljudi čiji su stanovi bili uništeni u toku rata i o ponovnom naseljavanju velikog broja ljudi koji su morali zbog terora okupatora, ustaša i četnika da napuste ne samo kuće i sela nego i BiH. ZAVNOBiH nije mogao da reši sve te probleme, jer je izborom nove vlade u aprilu 1945. godine njegova funkcija prestala, ali je učinio mnogo na njihovom rešavanju. U toku rata ZAVNOBiH je davao pomoć i za obnovu kuća, a ne samo bajti koje su bile privremeni smeštaj. Pomoć je bila u materijalu: drvu, ekserima, crepu i drugom građevinskom materijalu, a i u novcu. Odeljenje za obnovu prikupilo je mnogo podataka o potrebama u materijalu i pokućstvu putem oblasnih odbora. U izveštaju Oblasnog NOO za istočnu Bosnu (mart 1945. g.) navode se 205.830 domaćinstava koja su ostala ne samo bez stanova nego i bez pokućstva, odeće i obuće. To znači da je samo u istočnoj Bosni preko 1,100.000 ljudi bilo bez osnovnih sredstava za život. Pomoć je primalo 50.876 domaćinstava.[21]) Reč je o ogromnim količinama posuđa, pribora za jelo, peći itd. kojih tada nije bilo u celoj BiH. Posle oslobođenja pojedinih gradova, ZAVNOBiH je uputio postradalom stanovništvu sela i gradova masu kućnih stvari, koje su zatečene u trgovačkim radnjama. Ali, najveća pomoć je bila u građevnom materijalu koji je proizveden na oslobođenom teritoriju u pilanama, ciglanama itd. Sva ili gotovo sva preduzeća na oslobođenoj teritoriji radila su mnoge

---

[19]) Op. cit., knj. II, str. 340.
[20]) Op. cit., knj. II, str. 340.
[21]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo — Fond ZAVNOBiH-a. Odjeljenje za ishranu br. 196/45, od 23. III 1945.

predmete za domaćinstva besplatno sve dok u aprilu 1945. god. nije počelo postepeno napuštanje ratne privrede.

Što se tiče obnove trgovine koja je isto tako kao i celokupna privreda stradala i na oslobođenom teritoriju gotovo potpuno iščezla, ona je zavisila od obnove proizvodnih preduzeća i saobraćaja. Njena obnova je zamišljena nešto drukčije nego obnova proizvodnje, jer je ZAVNOBiH doneo odluku o formiranju Državnog nabavno-prodajnog ureda i u isto vreme vršio konsultacije o zadrugarstvu i prikupljao podatke o stanju zadruga. Obnova trgovine je nemoguća bez novčanog prometa, a on je bio za vreme rata gotovo sasvim zamro na oslobođenom teritoriju.

III Ratna privreda — problemi finansiranja

Ni u jednom kraju naše zemlje nije ratna privreda dobila tako izrazito naturalni karakter kao u BiH. Uživajući pomoć naroda, vojsci nije bio ni potreban novac. Poslednje rezerve hrane narod je delio sa svojim borcima, nosio hranu na položaje, brinuo se, njegovao i čuvao ranjenike itd. Takav odnos zadržao se i onda kada su partizanski odredi prerasli u brigade, divizije i korpuse, kada je za izdržavanje velike armije trebalo mnogo raznih proizvoda. Dobrovoljni prilozi bili su dugo vremena glavni oblik snabdevanja. Dobrovoljni otkup i rekvizicija nisu zahtevali novac. Vojska je davala potvrde za uzetu hranu i druge proizvode. Nikakvih posrednika nije bilo i svaka jedinica snabdevala se direktno. Vojska je imala svoje radionice koje su radile ne samo za njene potrebe nego i potrebe naroda, i to besplatno. Radnici u tim radionicama tretirani su kao borci, tj. dobivali su stan, hranu, odeću, obuću, duvan od intendanture svoje jedinice. Novine su čitane u čitalačkim grupama. Isto tako u grupama ljudi su slušali radio. Vojna sanitetska služba brinula se za zdravlje svih ljudi na oslobođenom teritoriju ne samo boraca. Partizanska burad nisu bila korišćena samo za čistoću vojnih lica nego i seljaka.

Porodice bez hrane bile su na snabdevanju nadležnog opštinskog odbora koji se brinuo da otkupom pribavi sredstva, a ako ih nije bilo u njegovom kraju, on ih je tražio od sreskog, a ovaj od okružnog ili oblasnog NOO. U krajnjem slučaju odbori su preseljavali ljude iz jednog kraja u drugi, da bi se prehranili, ali ni u novom obitavalištu nije bio potreban novac, jer se hrana dobivala besplatno. U takvim uslovima života niko nije ni tražio više. Potrebe ljudi bile su proste i jednostavne, svodile su se na održanje života, da bi se mogla voditi borba i osloboditi zemlja. Perspektiva života u slobodi davala je ljudima ogromnu energiju i izdržljivost. Partizanska železnica vozila je ne samo borce, oružje, materijal za vojne radione nego i svakog čoveka koji je imao potrebu ili prosto hteo da se odveze u Mlinište, Jajce, Drvar ili na koje mesto na pruzi. Dovoljno je bilo da pokaže propusnicu mesne komande.

Na taj način borci i narod na oslobođenom teritoriju su mogli da zadovolje sve svoje osnovne životne potrebe bez upotrebe novca. O razmeni između sela i grada moglo se vrlo teško govoriti. Seljak nije plaćao porez. Okupatorski činovnici nisu smeli ni da se pojave na selu da ga nateraju da plaća. Narodna vlast još nije bila počela sa naplatom poreza. So, šibice, petrolej tradicionalni proizvodi koje je kupovao bosansko-hercegovački seljak postali su predmet trampe, ukoliko ih je bilo. Šećer, kava i drugi artikli masovne po-

trošnje i pre rata trošili su se na selu u relativno malim količinama. Sada ih nije bilo ni u gradovima. Tekstila i cipela nije bilo. Porast cena u gradovima pod okupacijom još više je uticao na to da seljak izgubi poverenje u novac, i kada ga je mogao dobiti, on ga je izbegavao i za svoje proizvode tražio industrijske. Tako se sve više širila naturalna privreda, namesto robno-novčane.

Novac se javljao kada je bilo potrebno u gradovima kupiti papir i drugi materijal za štampanje novina, razne artikle za škole, bolnice i druge ustanove. Pojedine vojne jedinice pribavljale su novac putem rekvizicije iz kasa državnih ustanova i preduzeća u oslobođenim gradovima. Kad je ZAVNOBiH počeo sa radom, nije imao novčanih sredstava. Finansijsko odeljenje počelo se je formirati krajem avgusta 1944. god. i ukupna suma novca u kasi bila je:[22])

Kuna	Dinara	Dolara	Lira
11,514.700	149.000	20.001	18.000

U prvo vreme novac nije ni bio potreban. ZAVNOBiH je zadržao i morao da zadrži sve oblike naturalne privrede koji su se izgradili u toku ustanka. On nije mogao, a nije bilo ni potrebno, da uvede neki svoj novac. Zaključak II zasedanja da se raspiše zajam od 500 miliona kuna nije bio uopšte ostvaren. Glavni razlog je bio u tome što oslobođeni teritorij nije imao novaca da upiše tu sumu. U martu 1945. kada je uže Pretsedništvo razmatralo to pitanje, konstatovalo je da je ta suma mala i nedovoljna za narasle potrebe. Oblasni NOO za istočnu Bosnu u 1944. god. je bio raspisao zajam od 300 mil. kuna i naplatio oko 30 mil., ali je po odluci Predsedništva ZAVNOBiH-a obustavio dalju akciju upisa. Bez obzira na odluku Predsedništva, ni taj zajam ne bi mnogo doprineo rešavanju teških problema čak i da je u potpunosti ostvaren. Stoga se naturalna privreda i uhodani način snabdevanja vojske i ustanova putem dobrovoljnog otkupa morao zadržati, on je bio jedini siguran put da se rat vodi do kraja, do pobede. Izdržavanje aparata ZAVNOBiH-a i narodnih odbora vršeni su na isti način kao i vojske. Svi radnici u aparatu zajedno sa članovima Predsedništva tretirani su kao borci i od intendanture dobivali hranu i druge potrepštine. Tek krajem 1944. god. po odluci Predsedništva ZAVNOBiH-a počelo je Finansijsko odeljenje da daje novčane pomoći u iznosu od 2.000 do 7.000 kuna. To nije bila plata nego džeparac službenicima dok je sedište ZAVNOBiH-a bilo u Jajcu.

Oslobođenje Jajca i još nekih gradova u drugoj polovini 1944. godine, kada su pod upravu ZAVNOBiH-a i narodnooslobodilačkih odbora došle velike fabrike, pilane, radionice, razne ustanove, potreba za novcem je počela naglo da raste. Obnova industrijske proizvodnje nije se mogla izvesti na bazi naturalne privrede, jer je industrija veliki robni proizvođač i na sadašnjem nivou proizvodnih snaga ne može da se razvija bez tržišta i njegovih rekvizita: trgovine, novca, banaka i modernog saobraćaja. Isto tako, bilo je nemoguće oživeti zanatstvo, koje je bilo gotovo potpuno zamrlo i bez novca. Obnova privrede i života u opustošenim oblastima zahtevala je ogromne količine raznih proizvoda koji se nisu mogli svi proizvesti u BiH, a mogli su se kupiti u drugim delovima zemlje ili u inostranstvu za novac. Nužno se nametalo pitanje izdržavanja radničkih porodica. Dok su radnici vojnih radionica bili, u stvari, borci, samo na frontu proizvodnje, i mogli se zadovoljiti

[22]) Zbornik dokumenata o radu ZAVNOBiH-a, knj. I, str. 370.

onim što im je tadašnji sistem snabdevanja davao, radnici fabrika, rudnika, pilana morali su da izdržavaju svoje porodice. Sve je to istaklo u prvi plan novac kao motornu snagu i ZAVNOBiH se postepeno u svojim odlukama i u radu svojih odeljenja orijentisao na finansiranje novcem.

Početak obnove bio je na bazi uhodane naturalne ratne privrede kako se vidi iz izveštaja Povereništva za industriju i trgovinu:

»Zaposleno osoblje po našim preduzećima uložilo je sav trud, ne gledajući na radno vrijeme i svoje osobno i obiteljsko stanje. Oni su bili podmireni s najpotrebnijim za život i to im je bilo dosta.«[23])

Takav početak, kolikogod bio dobar, nije mnogo obećavao, jer se odmah osetilo da se bez novca ne može izvršiti obnova, a pogotovo ne osnivanje novih preduzeća. Već prvi mesec po dolasku u Jajce, Predsedništvo je donelo odluku da se železničkom osoblju u Jajcu isplati pomoć od 590.000 kuna i 5,000.000 kuna radnicima fabrike karbida. Kasnije je ZAVNOBiH dao železničarima na oslobođenom teritoriju pomoć od 12 miliona kuna, a i drugim radnicima. Finansijsko odeljenje u svom izveštaju od 16. oktobra 1944. godine ističe da se u kasi nalazi 111,816.150 kuna i 20.000 dolara SAD. Kad se ova valuta preračuna u tadašnje kune, daje sumu od 200 miliona kuna i predlaže da se taj novac upotrebi za obnovu privrede:

»Stoga predlažem, da odjeljenja izrade predloge svojih budžeta za novembar i decembar kako bi Finansijsko odjeljenje moglo do 1. XI 1944. izraditi budžet za sva odjeljenja i Predsjedništvo. U tim predlozima treba da dođu naročito do izražaja rashodi za stavljanje u pogon rudnika ugljena u Jajcu, Donjem Vakufu, za sječu drva za gorivo, tehničkog drva za pilane, za popravak cesta, mostova, željeznica i drugih preduzeća koja se mogu osposobiti za rad sa manjim troškovima.«[24])

Od tada je Predsedništvo donelo niz odluka o isplati pomoći odborima, u prvom redu za obnovu preduzeća. Početkom godine 1945. saldo u blagajni Finansijskog odeljenja na dan 31. I iznosio je 69,528.565 kuna, a što se tiče drugih valuta, nije bilo promena prema stanju od 16. oktobra 1944. Najveći deo utrošenog novca u iznosu od 42 mil. kuna otišao je na pomoć odborima za obnovu, a nešto i za pomoći radnicima, službenicima odbora, za kurseve, za suzbijanje epidemije potkornjaka, tifusa itd. U mesecu februaru 1945. god. izdaci su iznosili 35,8 miliona kuna i 8.000 dinara. Najviše je utrošeno na pokretanje rada u šumskim manipulacijama, na kupovinu semena, na fabriku karbida, na kožaru u Bugojnu. Centralna intendantura je dobila 13 mil. kuna. Poslednji izveštaj Finansijskog odeljenja, rađen u Jajcu za mesec mart, pokazuje da je u blagajni ostalo svega 54,6 mil. kuna, a da je izdato 141,4 mil. kuna. Od toga je samo Odeljenje za šumarstvo dobilo 41,572.800 kuna, Odeljenje za ind. i trg. 29,890.000 kuna, Odeljenje za rudarstvo 5,326.975, Odeljenje za socijalnu politiku 6,346.350, Odeljenje za građevinarstvo 4,117.000, Odeljenje za ishranu 10,032.000 kuna itd., da navedemo samo neke najkrupnije izdatke.[25]) Za nekoliko meseci rada Finansijsko odeljenje je pustilo u promet oko 200 miliona kuna. Jasno je da je ta suma bila mala da bi mogla da utiče na kretanje privrede u pravcu robno-novčanog sistema, pa je u odlukama Predstavništva bilo i takvih kao što je ona, doneta 2. III 1945. godine, da se Sr. NOO Prozor dâ pomoć od jednog vagona kukuruza.[26])

[23]) Isto, knj. II, str. 230.
[24]) Isto, knj. I, str. 511.
[25]) Isto, knj. II, str. 264.
[26]) Isto, knj. II, str. 177.

Nemogućnost da se napusti dobrovoljni otkup, vidi se iz odluke Predsedništva da se štampaju potvrde u kojima se ZAVNOBiH obavezuje da donosiocu plati datu količinu njegovih proizvoda po cenama na dan plaćanja. Finansijsko odeljenje u izveštaju od 16. X 1944. kaže da je odštampalo 5.000 tih potvrda za otkup ljudske i stočne hrane na teritoriji Obl. NOO za Bosansku krajinu i dalo upute o rukovanju. Jedan deo tih potvrda je bio upotrebljen za zamenu potvrda koje su izdavali u prethodnim godinama intendanti i komandanti pojedinih vojnih jedinica koje su prošle kroz sela BiH.

I tadašnji prvi budžeti odbora ili, pregledi prihoda i rashoda, kako su nazvani tada u predlogu Finansijskog odeljenja Predsedništvu da se počne za budžetiranjem, bili su izrađeni delomice u novcu a delomice u naturalnim pokazateljima tj. koliko su u kom mesecu utrošili pojedinih poljoprivrednih i drugih artikala iz otkupa. Na isti način bili su u tim pregledima pokazani i prihodi, jer su i oni bili novčani i naturalni.

Nema sumnje da je na bazi ovakvog sistema finansiranja bilo teško oživljavati privredu. Pojedina preduzeća obraćala su se ZAVNOBiH-u za odeću i obuću. Radnici se zbog loše odeće i obuće razbolevaju i ne dolaze na rad, efekat rada je slab, ističe se u aktu Obl. NOO za Bos. krajinu, u kojem traži odeću i obuću za radnike rudnika Ljubija i Palančište. To su radile i uprave drugih rudnika, fabrika i pilana. ZAVNOBiH tada nije imao ni toliko materijala, a ni radnika da udovolji tim zahtevima.

Sredstva kojima je raspolagao ZAVNOBiH u oktobru 1944. brzo su se istrošila, a to se i očekivalo. Stoga se odmah od početka težilo stvaranju prihoda. Analiza prihoda koju je dalo Finansijsko odeljenje pokazuje da se od poreza ne mogu očekivati neki veći prihodi. Isto tako i neka državna preduzeća za duže vreme neće biti u stanju da ostvare višak prihoda nad rashodima, jer su pretrpela velike štete, i njihova obnova zahtevaće velika sredstva iz državne blagajne. U prvom redu ovde se misli na železnice. Ali i ostala preduzeća zbog niske produktivnosti rada nisu mogla u početku da daju neke veće prihode državnoj kasi. Stoga je Odeljenje upućivalo politiku ZAVNOBiH-a na mobilizaciju prihoda od državnih monopola, jer je to bio najmobilniji i najveći izvor prihoda. Analiza je rađena na bazi finansijskog sistema stare Jugoslavije, pa se nije predviđalo uvođenje nekih novih poreskih oblika. Naročito su isticane šumske uprave kao državna preduzeća koja bi mogla odmah da daju velike prihode. U izveštaju se kaže:

... »Među njima (reč je o državnim dobrima) jedino šume predstavljaju siguran i brzo mobilan izvor prihoda. Koliki će prihod dati državnoj kasi zavisi od organizacije rada, preduzimljivosti i snalaženja rukovodilaca tog privrednog sektora. Svi uslovi su tu da prihod od šuma bude jedan od glavnih izvora za obnovu zemlje.«[27])

Finansijsko odeljenje je računalo i na vanredne prihode, među kojima je istaklo: konfiskaciju imovine državljana neprijateljskih država, prihod od valutnih transakcija, pomoć saveznika, ratnu odštetu, jednokratni porez na imovinu čija bi oštrica bila uperena protiv ratnih bogataša, unutrašnji zajam kao i podela imovine bivše NDH između ZAVNOH-a i ZAVNOBiH-a.

Svi ovi prihodi ocenjeni su kao nedovoljni s obzirom na ogromne potrebe, pa se predlagalo plansko zadovoljenje tih potreba u toku niza godina.

Mobilizacija prihoda nije išla lako, čak ni najmobilnijih kao što su prihodi od prodaje monopolskih proizvoda: soli, šibica i duvana. Do kraja rada

[27]) Isto, knj. II, str. 514.

ZAVNOBiH-a od tih prihoda i nešto od prodatog karbida ušlo je u državnu kasu oko 200 miliona kuna. To je period od kraja januara do polovine aprila 1945. Kako vidimo, skromna suma za period od 3 meseca. Sva proizvedena količina tih artikala nije se mogla prodati, dosta je otišlo u potrošnju bez prodaje, zbog toga i prihodi nisu bili srazmerni proizvodnji. Odsustvo novca kako u narodu, tako i u ustanovama i privredi, nije dozvoljavalo da se sva produkcija realizuje za novac. Saobraćajne teškoće su takođe mnogo doprinele ovakvom rezultatu, jer se proizvodi nisu mogli tako lako prevesti u sve delove oslobođene teritorije.

Među rashodima, obnova, plate i penzije zauzimale su najistaknutije mesto. Kolike su obaveze, tada se nije moglo znati. Finansijsko odeljenje vršilo je postepeno pripreme za prelaz na novčano finansiranje celokupne aktivnosti ZAVNOBiH-a, pa je u tome smislu izradilo niz predloga Predsedništvu o organizaciji finansijske službe (računovodstvena i blagajnička služba svih odeljenja ZAVNOBiH-a, svih odbora, preduzeća i ustanova). Ono je u Mrkonjić Gradu održalo konferenciju sa predstavnicima odbora o budžetiranju, i to o potrebi organizacije finansijske službe, o stvaranju izvora prihoda odbora, o pripremanju naroda na prikupljanje poreza i prodaju proizvoda državnih preduzeća, da bi ZAVNOBiH došao do prihoda kojima će finansirati svoje rashode koji su bili vrlo veliki već tada, a sa isgurnošću se znalo da će posle oslobođenja biti mnogo veći.

Osnivanje Državnog nabavno-prodajnog ureda sa njegovim podružnicama i prodavnicama po čitavoj BiH je bilo na liniji oživljavanja trgovine koja treba da pokrene sve privredne grane kao i stvaranja sigurnog izvora prihoda. Kako se onda gledalo na trgovinu, vidi se iz navedenog izveštaja Finansijskog odeljenja, gde se kaže:

...»Preko trgovine moguće je da se dâ impulsa cjelokupnoj privredi, zato je njeno jačanje jedan od uslova obnove naše privrede i podizanja životnog standarda širokih slojeva.«[28])

Krajem marta 1945. godine Finansijsko odeljenje je uz pomoć ostalih odeljenja ZAVNOBiH-a sastavilo prvi budžet za razdoblje april—juni koji je upućen Ministarstvu finansija savezne vlade, jer su prihodi bili mnogo manji od rashoda koji su se mogli predvideti i bilo je potrebno tražiti dotaciju od savezne vlade. Predsedništvo je načelniku stavilo u zadatak da sa saveznim ministrom finansija raspravi pitanje raspodele zajedničkih prihoda i pitanje samostalnih prihoda federalne Bosne i Hercegovine. Predsedništvo je bilo donelo odluku da se prikupljaju svi državni prihodi predviđeni u finansijskom sistemu stare Jugoslavije polazeći od odluka II zasedanja AVNOJ-a. Takav je bio i predlog Finansijskog odeljenja.

Među merama koje je trebalo preduzeti posle oslobođenja Mostara, Sarajeva i drugih gradova, treba istaknuti upute o obezbeđenju i preuzimanju novca koji se nalazi po državnim ustanovama, bankama i kasama državnih preduzeća, upute o pregledu rada banaka i osiguravajućih preduzeća i postavljanju poverenika za vreme pregleda. Cilj ovih mera je bio obezbeđenje interesa narodne države, interesa građana, kao i ispitivanje rada tih ustanova za vreme rata i njihovih poslova s okupatorom. Ova mera pokazala se korisnom, jer su izveštaji sa tih pregleda bili dragoceni materijal za sudove za obranu nacionalne časti koji su na osnovu njih doneli dosta presuda o konfiskaciji imovine narodnih neprijatelja.

[28]) Isto, knj. II, str. 512.

Obistinila su se predviđanja da će se u Sarajevu naći malo novca koji bi mogao da posluži kao pokriće rashoda ZAVNOBiH-a. Prema izveštaju komisije koju je odredilo Finansijsko odeljenje, stanje u blagajnama banaka, zadruga, državnih ustanova, osiguravajućih društava i državnih preduzeća na dan 16. IV 1945. god. bilo je 655 miliona kuna. Od toga se moglo uzeti za momentane potrebe ZAVNOBiH-a svega 209,4 miliona kuna. Nedostatak sredstava pokriven je dotacijom savezne vlade, tako da je ZAVNOBiH mogao da obezbedi finansiranje hitnih radova na obnovi saobraćaja i drugih objekata koji su bili oštećeni za vreme borbi. Predlog budžeta ZAVNOBiH-a za april—juni 1945. godine predviđao je rashode u iznosu od 20.698 mil. kuna, a prihode od 9.976 mil. kuna.[29]) Savezna vlada je odobrila dotaciju oko 9 milijardi kuna. Time su nastavljeni napori ZAVNOBiH-a za prelaz sa ratne na mirnodopsku privredu i na finansiranje u novcu. Ali tek zamena okupatorskih novčanica dinarskim, koju je izvršila savezna vlada, omogućila je definitivno napuštanje ratne privrede i prelaz na potpuno finansiranje u novcu.

Odluka ZAVNOBiH-a o osnivanju Privredne banke, koja je bila doneta još u Jajcu u martu 1945. godine i za čije osnivanje su vršene pripreme u Jajcu i nastavljene u Sarajevu, ostvarena je posle prestanka rada ZAVNOBiH-a. Zakašnjenje u provođenju te odluke u život nije imalo osetnijeg uticaja na finansiranje obnove i drugih zadataka s obzirom na to da su odmah posle oslobođenja počele da rade filijale Narodne banke i druge državne banke.

IV Neke karakteristike ratne privrede — karakteristike aktivnosti ZAVNOBiH-a u privredi

Ratna privreda čitave zemlje bila je već predmet razmatranja i u literaturi je data njena ocena. Stoga bi u ovom radu trebalo samo podvući neke njene karakteristike koje su inače poznate. U prvom redu, ratna privreda, onako kako ju je provodio ZAVNOBiH, nije dirala u privatnu svojinu ni u selu ni u gradovima. Privatna preduzeća radila su za potrebe vojske i vojska je, da bi obezbedila redovan rad, određivala svog komesara pod čijom kontrolom je preduzeće radilo. Ona se brinula, a i ZAVNOBiH takođe, da se preduzeću obezbede uslovi za normalan rad uključujući tu i ishranu radnika. U oktobru 1944. god. Predsedništvo ZAVNOBiH-a je donelo odluku da se Bosansko d. d. za elektrinu u Jajcu stavi pod sekvestar da bi se zaštitili interesi narodne države. Istu takvu odluku donelo je Predsedništvo 4. XI 1944. u pogledu Fabrike šibica u Travniku (Dolac) i to su bile jedine odluke o sekvestraciji privatne imovine koju je ZAVNOBiH doneo.[30])

Dalja karakteristika je bila relativno slobodan robni promet, ukoliko ga je bilo. ZAVNOBiH nikakvim merama nije ograničavao robni promet sve do kraja 1944. godine kada je u mnogim krajevima ishrana naroda došla u pitanje. Tada se pokušalo administrativnim merama sprečiti odvoženje hrane iz BiH, a da u isto vreme time ne bude pogođeno snabdevanje Dalmacije. Mere koje su preduzete smanjile su donekle odliv hrane iz BiH, ali nisu mogle da zaustave porast cena, naprotiv, porast se nastavio i čak ubrzao, jer smanjeni promet žita nije mogao da smanji i njegovu tražnju. Tražnja je rasla, pa su i cene dalje rasle. Čak ni naturalna razmena nije mogla da

[29]) Isto, knj. II, str. 238.
[30]) Isto, knj. I, str. 552.

zaustavi čitav taj negativan razvoj, što se vidi po razmeru u kom je, npr., menjana so za žito, a taj je krajem 1944. god. iznosio: 1 kg soli=20 kg žita! Nema sumnje da je to uticalo na relacije u kom su se razmenjivale i druge robe. Naša tadašnja praksa je dovoljno jasno potvrdila jalovost administrativnih mera u suzbijanju šverca, a to je uvideo i ZAVNOBiH, pa je kasnije pokušao novim uputama da ublaži nepovoljan efekat svojih mera.

U novcu izražene cene su daleko brže rasle i u januaru 1945. god. u istočnoj Bosni, prema jednoj depeši Oblasnog odbora, za neke proizvode bile su: 1 litar mleka=600 kuna, 1 kg pšenice=400 kuna, 1 kg kukuruza=250 kuna, 1 jaje=150 kuna, 1 litar rakije=2.500—3.000 kuna. U isto vreme u Prijedoru i Sanskom Mostu cene pšenice i kukuruza bile su na približno istom nivou dok su u tzv. pasivnim krajevima cene bile daleko veće: u Ključu pšenica 600, Livnu 1.400 i Jajcu 750 kuna, kukuruz se u tim gradovima tada prodavao po 500, 1.200 i 400 kuna.[31]) I ZAVNOBiH je morao da vodi računa o kretanju cena kada je određivao cene artiklima savezničke pomoći, pa je u martu 1945. godine odlučio da se raspodela vrši po cenama: pšenica 300 kuna za 1 kg, kukuruz 200 kuna, brašno 400 kuna, šećer 1.400 kuna i sapun 1.000 kuna.[32])

Pokušaj da se interveniše posredstvom Nabavno-prodajnog zavoda, nije mogao da uspe u prvom redu što je suviše kasno bio osnovan pa nije mogao da interveniše u pravo vreme, a osim toga on je ne samo po svom naslovu nego i po zamisli bio državna ustanova, a ne trgovinsko preduzeće. On je bio zamišljen kao instrument državne intervencije na tržištu u cilju njegovog oživljenja. Zadatak mu je bio da »omogući što pravilnije snabdijevanje najširih narodnih slojeva osnovnim životnim potrebštinama. U daljoj perspektivi ova ustanova preko svojih podređenih organa stvoriće pogodne uslove da se pristupi stvaranju zadruga«.[33]) Pri okružnim NOO postojali su okružni nabavno-prodajni uredi, a tako isto i pri sreskim koji su prodavali robu direktno potrošačima. Tom cilju trebalo je da posluži i zadrugarstvo, koje je pre rata bilo u BiH slabo razvijeno, ali i takvo da se moglo brzo obnoviti, doprinelo bi oživljenju privrede. ZAVNOBiH je organizovao dva sastanka o zadrugarstvu u Jajcu i izrađena su dva referata. Stanje je bilo takvo da se moralo početi iznova i prve nabavno-prodajne zadruge osnovane su prvih meseci posle oslobođenja. Dok su one počele da rade, prvi rezultati novčane privrede koja je bila u toku i posle zamene novčanica dobila zamah, već su se pokazali. Obnova je napredovala brzim koracima i svaki dan su stizale vesti o stavljanju u pogon pojedinih preduzeća u raznim oblastima privrede. Međutim, snabdevanje tržišta nije moglo da napreduje tako brzo, pošto se svuda u zemlji osećala nestašica proizvoda.

Svaka ratna privreda predstavlja kočnicu ravnomernog razvitka privrede i izaziva disproporcije, jer rat neizbežno dovodi do gušenja mirnodopskih potreba naroda. Potrebe rata, vojske potiskuju ostale potrebe i čitav mehanizam privrede usmerava se u pravcu jačanja napora čitavog naroda u cilju postizanja pobede. Privreda BiH pretrpela je velika razaranja za vreme rata, ali nije pretrpela bitnih strukturnih promena. Društveni proizvod i narodni dohodak su se smanjili, ali su poljoprivreda i šumarstvo i dalje bile vodeće privredne oblasti. Teret vođenja narodnooslobodilačke borbe podnela

[31]) Isto, knj. II, str. 24 i 103.
[32]) Isto, knj. II, str. 192.
[33]) Isto, knj. II, str. 123.

je poljoprivreda, i to se odrazilo na smanjenju njenog proizvodnog potencijala, koji se posle oslobođenja postepeno povećavao u vezi sa ekonomskom politikom koju su vodile kako savezna, tako i republička vlada. Ratna privreda, naročito način finansiranja ratnih napora, nije izvršila, a nije ni mogla da izvrši s obzirom na svoj karakter, bitnije promene u strukturi društvene proizvodnje, a kako je poznato ni u posedovnim odnosima.

Stoga su politika i celokupna aktivnost ZAVNOBiH-a u privredi bile usmerene na oživljavanje svih privrednih oblasti za koje je imao materijalnih sredstava i radne snage. To ne znači da se nije pomišljalo na menjanje strukture i modernizaciju privrede. Tehnička konferencija o pitanju obnove i izgradnje električne mreže i postrojenja koja je održana 20. XII 1944. godine u Odeljenju za ekonomsku obnovu bavila se ne samo pitanjima obnove nego i modernizacijom mreže, njenom rekonstrukcijom. Bilo je govora i o povezivanju lokalnih električnih mreža u jedinstvenu zemaljsku, i u tom smislu poslate su upute odborima da organizuju izradu planova rekonstrukcije mreže, koja je bila stara, istrošena sa velikim gubicima energije i do 50%. Diskutovalo se i o planu elektrifikacije BiH, pa je rešeno da se osnuje »Električno preduzeće federalne Bosne i Hercegovine« koje bi bilo distributer energije i koje bi radilo na elektrifikaciji prema planovima koji bi bili izrađeni posle oslobođenja.[34]) I u drugim privrednim odeljenjima bilo je ovakvih diskusija, pa je bilo predloga da se uvede akordni sistem u preduzećima na oslobođenom teritoriju. Ali se u realizaciji nije išlo dalje od preselenja nekih postrojenja iz jednog preduzeća u drugo u cilju kompletiranja i osposobljenja za rad. Uostalom, nije ni moglo, jer svaka krupnija izmena u privredi zahteva dug i precizan rad na izradi planova i elaborata, a za to u ono vreme nije bilo uslova.

Na kraju možemo da kažemo da je bitna karakteristika privredne aktivnosti ZAVNOBiH-a bila realistička ocena situacije i mogućnosti. Sve zamisli i odluke bile su rezultat pažljive analize stanja i vodile su računa o realnim mogućnostima. Stoga su ih uvek pravilno shvatili odbori i radni ljudi kojima su bile upućene, a koji su u izvršavanje tih odluka unosili mnogo volje, elana i samopregora. Takva aktivnost ZAVNOBiH-a stvorila je sve uslove za brzu obnovu privrede posle oslobođenja.

Summary

Even though the whole territory of Bosnia and Herzegovina throughout the four years of the peoples' liberating war was the battlefield of the bitter clashes of the partisan units and the peoples' liberating army on the one hand, and the invador forces and quislings on the other, the organs of the peoples' administration — the peoples' liberating boards and then the ZAVNOBiH since its foundation — developed economic activities, grounded on actual appraisal of the situation and possibilities.

Within the ZAVNOBiH gradually were formed these organs: the department for agriculture, the department for forestry, the departments for mining, industry, trade, reconstruction and finance. Their primary task was collecting of information on the condition of individual branches of economy, and initiation of actions aimed at the best possible organization of nourishment of the army and people, protection of people's property and reconstruction of the country, organization of war economy and the solution of the problems of financing.

[34]) Isto, knj. II, str. 858—863.

All these activities of the ZAVNOBiH were carried out without interferring with the private property. Private enterprises were directed to cater for the army; only two major enterprises were sequestered, a relatively free exchange of goods was permitted, it was intervened through the organs of people's administration in cases when starvation threatened to jeopardize the people in various parts of the country.

The economic policy of the ZAVNOBiH was directed to revival of all economic activities for which conditions existed. The greatest burden of the unspeakable war efforts fell on the souldiers of agriculture. All the war economy — due to its natural character — was not able to bring about deeper changes either in the structure of the social production or in the property relationships. Considering that all the measures taken by the ZAVNOBiH were grounded on careful analysis of the conditions and actual appraisal of possibilities, accompanied by political activities, they were wholeheartedly accepted both by the people's liberating bourds and by the population, carrying them through with zeal and selfsacrifice.

Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete

Mate Zaninović

Prosvjetni rad od početka ustanka do I zasjedanja ZAVNOBiH-a

Kada su Evropu porobili fašistički zavojevači, na oslobođenom teritoriju Jugoslavije, već od 1941. godine, odvijao se svestran i vrlo raznolik politički, prosvjetni i kulturni rad u širokim slojevima naroda. Inicijator tog rada u narodu bila je KPJ, a pokretači partizanski odredi, antifašističke organizacije omladine i žena, prosvjetni radnici i organi narodnih vlasti. O tome je, pored ostalog, pisala i »Borba« iz toga vremena: »U našim oslobođenim selima počeo je da se budi kulturni život. Održavaju se ne samo zborovi već i predavanja i posela sa pozorišnim komadima, recitacijama, pesmom i svirkom. Seoska omladina rado posećuje ove kulturne priredbe, a ona ih i priprema i priređuje«.[1])

Oslobođenjem velikih područja naše zemlje, stvaraju se uslovi i za afirmiranje organa narodne vlasti i formiranje njenog najvišeg organa AVNOJ-a, čije je Prvo zasjedanje održano u Bihaću 26—27. novembra 1942. Izvršni odbor AVNOJ-a ustanovio je odsjeke, pa i Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a. Ovaj odsjek je vodio brigu o organizaciji prosvjete na oslobođenom teritoriju. Prema izvještaju Prosvjetnog odsjeka IO AVNOJ-a, od 26. decembra 1942. god., odsjek je izradio više dokumenata.[2])

Od 1941. god. Partija je organizirala sedmodnevne i desetodnevne tečajeve koji su djelovali na osnovu razrađenih programa. Broj partijskih tečajeva i polaznika nije tačno poznat, međutim znade se da su tečajevi pripremili više hiljada lica u rukovodećem kadru u organima narodne vlasti, anti-

[1]) *Borba*, 1941.

[2]) 1. Statut narodnog univerziteta, 2. Uputstva za rad u osnovnim školama, 3. Pozive i uputstva NOO-ima za otvaranje osnovnih škola, 4. Pozive i uputstva NOO-ima za otvaranje analfabetskih tečajeva, 5. Nastavni plan i program za Narodni univerzitet, 6. Materijal za nastavu (skripta) za Narodni univerzitet, 7. Raspis o opštem planu prosvjetnog rada s pozivom na mobilizaciju svih raspoloživih snaga za likvidaciju nepismenosti, 8. Upitnik upućen NOO-ima za prikupljanje podataka o prosvjetnim prilikama na oslobođenom teritoriju. Dr Ferdo Čulinović: *Stvaranje nove Jugoslavenske države*, str. 202 Zagreb, 1959. izdanje Zagrebačkog sveučilišta.

fašističkim organizacijama žena, omladine i vojnim jedinicama. U populariziranju nauke i tumačenju ciljeva i zadataka narodnooslobodilačke borbe veliku ulogu su odigrali narodni univerziteti. Svrha ovih ustanova bila je da približi »naučna znanja najširim narodnim slojevima«,[3]) a u isto vrijeme da »stvore nove školovane kadrove, ponikle u samoj narodnooslobodilačkoj borbi«.[4]) Na inicijativu Prosvjetnog odsjeka IO AVNOJ-a među prvim narodnim univerzitetima počeo je djelovati onaj u Bihaću[5]) još od jeseni 1942. godine, a kasnije se narodni univerziteti osnivaju po svim većim oslobođenim mjestima Bosne i Hercegovine i u drugim oslobođenim teritorijama Jugoslavije.

Odgojni, odnosno vaspitno-obrazovni rad s najmlađim pokreće se odmah nakon oslobađanja pojedinih krajeva naše zemlje. Usporedo s razvitkom narodnooslobodilačke borbe i širenjem oslobođene teritorije, osnivaju se osnovne škole kojih je broj bio u stalnom porastu. Na oslobođenom području Bosne i Hercegovine već od kraja 1941. godine radila je osnovna škola u selu Vrbici u Donjem livanjskom polju, a školu je vodila učiteljica Milica Šešum, a zatim se škole otvaraju ili se nanovo obnavlja njihov rad u mnogim selima ispod Kozare, na širokom području Podgrmeča, Drvara, Bosanskog Petrovca i u drugim dijelovima Bosanske krajine. Veći broj škola s više organizacije i sistema počinje da radi u 1943. godini kada se pristupa osposobljavanju učiteljskog kadra iz redova omladine sa oslobođenog područja i iz redova partizana. U to vrijeme uspješno rade škole u Ključu, iako je u to vrijeme grad bio u potpunosti spaljen i porušen, ali škola se prva obnovila, zatim u Mrkonjić Gradu, u selima ispod Manjače, a 22. novembra 1943. godine održana je u Mrkonjić Gradu i prva konferencija prosvjetnih radnika Bosanske krajine, koja je zastupala prosvjetne radnike Bosne i Hercegovine,[5a]) a na kojoj se raspravljalo o radu u školama s novih naučnih principa i o nastavnom planu i programu. Na kraju 1943. i u toku 1944. godine radilo je u Bosni i Hercegovini oko 205 osnovnih škola sa 16.613 polaznika, a u to vrijeme prilazi se formiranju i postepenoj afirmaciji organa prosvjetne vlasti u sastavu narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove narodne vlasti. Ratni uslovi nisu dozvoljavali kontinuirani rad osnovnih škola, pa je iz tih razloga razumljivo što su neke osnovne škole radile duže, a neke kraće vrijeme, jer je njihov rad bio često ometan neprijateljskim ofanzivama, ali činjenica da su osnovne škole postojale i djelovale predstavlja rijedak, bolje rečeno, jedinstven primjer u historiji oslobodilačke borbe jednog naroda.

Afirmiranjem organa narodne vlasti na oslobođenom teritoriju, oni preuzimaju brigu o sadržaju obrazovanja, nastavnim planovima i programima, osposobljavanju učitelja, izradi udžbenika (na livanjskom području npr., izrađen je bukvar),[6]) osiguravaju se osnovni uslovi za normalni rad osnovnih, a vremenom i srednjih škola. Narodne vlasti vodile su brigu i o smještaju djece poginulih boraca i žrtava fašizma, odnosno o djeci čiji su roditelji bili u borbenim jedinicama, u NOV i POJ. Za tu djecu osnivaju se domovi u Srpskim Jesenicama u Podgrmeču, ovaj dom je kasnije premješten u Steke-

---

[3]) »Statut narodnog univerziteta«, *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Stvarnost, Zagreb, 1963.

[4]) Isto.

[5]) Rektor Narodnog univerziteta u Bihaću bio je dr Kosta Grubačić.

[5a]) Zapisnik spomenute konferencije nalazi se u arhivi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, akt br. 94 od XI 1943. god.

[6]) Livanjski bukvar izrađen je 1942. g., a na njegovoj izradi radili su Nijaz Alikadić i Cecilija Čabo.

rovce, pa u Glamoč i Livno. Dječji domovi su bili dobro organizirani, i uz pomoć osoblja domova riješena su pitanja u vezi s organizacijom djelovanja domova, a poznati su natčovječanski napori u povlačenju kompletnih domova i škola sa stotinama djece pred ofanzivama okupatora i raznih drugih neprijatelja.

U životu osnovnih škola i obrazovanju mladih naraštaja za vrijeme narodnooslobodilačke borbe značajnu ulogu je odigrala pionirska organizacija[7]) predvođena USAOJ-em i SKOJ-em.

Ova organizacija je za vrijeme NOB-e predstavljala značajan faktor u reformi sadržaja obrazovanja, pa je u školu i redove prosvjetnih radnika unosila nove metode odgoja i duh specifičan revolucionarnom razdoblju. Pioniri su, prema svojim mogućnostima, pridonosili zajedničkoj borbi, obavljali su različite dužnosti kao kuriri ili pomagali organima narodne vlasti, sakupljali su voće za ranjene borce ili nastupali u kulturno-umjetničkim ekipama, uzimali su učešća u različitim proslavama, manifestacijama i dr. Prosvjetni i kulturni rad za vrijeme NOB-e do ljeta 1943. godine, što smo naprijed istakli, bio je još uvijek relativno malih razmjera. Ni oslobođena područja Bosne i Hercegovine nisu bila dovoljno prostrana, nije bilo dovoljno prosvjetnih kadrova koji bi mogli šire organizirati takvo djelovanje. Međutim, usprkos teškoćama i ratnim uslovima, na oslobođenom teritoriju Bosne i Hercegovine do ljeta 1943. godine radilo je preko 100 analfabetskih tečajeva, pokrenut je učiteljski tečaj na livanjskom području i organiziran je bogat kulturno-prosvjetni rad u raznim oblicima.

I zasjedanje ZAVNOBiH-a, razvoj prosvjete na oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine

Političke okolnosti uslovljavale su da je NOP u svom razvoju morao savladati proturječnosti, pa se ustanak u cjelini, a s njime i narodna vlast, razvijao vrlo neravnomjerno. U krajevima u kojima je ustanak bio u stalnom porastu, kao u Bosanskoj krajini, i razvoj narodne vlasti tekao je ravnomjerno. Godine 1943. osnovani su okružni, a zatim i Oblasni NOO za Bosansku krajinu. U drugim oblastima, u istočnoj Bosni i Hercegovini, gdje su na stanovništvo, jednim dijelom, imali utjecaja ustaše i četnici, razvitak narodne vlasti je zaostajao.

Na razvitak narodne vlasti u Bosni i Hercegovini utječe činjenica što je Bosna i Hercegovina bila poprište velikih i žestokih bitaka NOV protiv okupatora i domaćih izdajnika. Vrhovni štab i glavne operativne grupe NOV nalazile su se u Bosni, pa je i slobodni teritorij bio velik, ali osim Bosanske krajine nije bio stabilan, te je i razvoj narodne vlasti ovisio o toku i uspjehu vojnih operacija.

Formiranje političkog rukovodstva NOP-a sazrelo je tek onda kada je hrvatsko i muslimansko stanovništvo počelo odlučnije stupati u redove NOP-a, a nakon suzbijenog utjecaja četnika i njihova vojničkog razbijanja. Zato su povoljne političke prilike za stvaranje ZAVNOBiH-a nastale tek u jesen 1943. kad se NOP u čitavoj Bosni i Hercegovini stabilizirao i kad su bila stvorena velika i čvrsta slobodna područja, koja su omogućila izgradnju viših organa narodne vlasti. Potkraj 1943. godine NOB jugoslavenskih naroda

[7]) Savez pionira formiran je na Prvom kongresu USAOJ-a u Bihaću od 27. do 29. decembra 1942. g.

dostigla je ogroman zamah. U to vrijeme NOV je čvrsto zahvatila stratešku inicijativu u svoje ruke na gotovo cijelom jugoslavenskom ratištu. Ona je privlačila velike neprijateljske snage.

U tim uslovima održava se osnivačka skupština ZAVNOBiH-a na Prvom zasjedanju održanom noću između 25. i 26. novembra 1943. god. u Mrkonjić Gradu,[8]) neposredno prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

ZAVNOBiH je formiran kao političko i rukovodeće tijelo NOP-a. Na Zasjedanju je donesena rezolucija[9]) o rezultatima i ciljevima NOB u Bosni i Hercegovini. Rezolucijom je proklamirano da »Narod Bosne i Hercegovine danas predstavlja jedino Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja za Bosnu i Hercegovinu«. U istom se dokumentu na Prvom zasjedanju ističe »...da oslanjajući se na narodnooslobodilačke odbore od seoskih do oblasnih, učvršćuje i proširuje novu narodnu vlast, da još u većoj mjeri pomaže Narodnooslobodilačku vojsku i još uspješnije rješava ekonomska, socijalna, **prosvjetna** (podvukao M. Z.) i zdravstvena pitanja.« U duhu Rezolucije usvojen je i Proglas ZAVNOBiH-a narodima Bosne i Hercegovine.

Krajem 1943. i početkom 1944. nastaju povoljni uslovi za život i rad na oslobođenom teritoriju, a posebno u Bosanskoj krajini. Pokreće se i razvija kulturno-prosvjetni rad. Na iskustvima, koja su se stjecala u prvim godinama NOB-e, počinje planski i sistematski rad na prosvjećivanju i na otvaranju osnovnih škola, a tome je pridonijelo osnivanje ZAVNOBiH-a.

Rad osnovnih škola. Neposredno nakon I zasjedanja ZAVNOBiH-a prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu prilazi sistematskom otvaranju osnovnih škola. Prvo je obnovljena osnovna škola u Ključu, gdje je tada bilo i sjedište Oblasnog NOO-a, a s radom je nastavila škola u Mrkonjić Gradu, pa su obnovljene još osnovne škole u Jajcu, Sanskom Mostu, Lušci-Palanci, Benekovcu, Majkić Japri, Srpskim Jasenicama, Hašanima i u nekim mjestima Kozare. Još su proradile osnovne škole u Livnu, Sajkoviću, Vrbici, Gubinu, Glamoču, Rorama, Drvaru, Bosanskom Petrovcu i u nekim selima oko tih mjesta.

Računa se da je krajem 1943. i početkom 1944. radilo oko 25 osnovnih škola samo u Bosanskoj krajini, a njih je pohađalo oko 2.200 učenika. U to vrijeme su se učitelji sakupljali sa svih strana i dolazili su Prosvjetnom odjeljenju Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, koji ih je raspoređivao u različita mjesta po svojoj oblasti.

U nekim od spomenutih mjesta prihvatile su se rada u školama i pismenije žene, a na dužnost učitelja javljale su se i one učiteljice koje ranije iz različitih razloga nisu dugo vremena radile u školi. Svi učitelji i lica koja su se prihvatila rada u školi prilazili su poslu s takvim žarom kakav se ranije nije pamtio. Svi su shvatili da je škola u prvom redu njihova stvar. Ubrzo na području Bosanske krajine nije bilo nijedne napuštene školske zgrade koja je bila sposobna za rad, a mnoge osnovne škole počele su da rade i u seoskim kućama.

U tim prvim školama za vrijeme NOB-e, i pored nedostataka u nastavnim sredstvima, bilo je vrlo privlačno raditi, jer nije postojao problem discipline ili izostajanja djece s nastave. Odnos ljudi prema školi bio je iskren, a djeca su u školu rado dolazila i pažljivo slušala predavanja svojih učitelja. Pribilješke u školi pisala su na poleđini već ispisanog papira, u nedostatku bilje-

[8]) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, izdanje Narodne skupštine BiH, Sarajevo 1953.
[9]) Isto.

žnica, ili na poleđini službenih akata, na dasci, na vratima — posvuda gdje se ukazala mogućnost da se nešto može napisati.

Narodni odbornici, naročito žene u odborima ulagale su mnogo ljubavi i brinuli se, te pomagali školskoj djeci pribavljajući im školski pribor, ishranu, odjeću i obuću. Škola je zaista bila ponos sela i gradića. Škole su se obično isticale svojom urednošću i čistoćom, mnoge su bile i ukrašene cvijećem koje su donosila djeca. Ratnici, prolazeći kroz selo, uvijek su svraćali u školu, donosili su pozdrave s fronta djeci i učitelju, a našla bi se i pokoja olovka i bilježnica, koja jabuka i orah. Tako se razvijalo jedinstvo fronta i pozadine.[9a]) Za takav zamah u osnivanju osnovnih škola i u pokretanju različitih oblika narodnog prosvjećivanja najviše zasluga su imali drugovi iz Prosvjetnog odjeljenja Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu. Isto tako zaslužni su bili i članovi Izvršnog odbora Oblasnog NOO-a na čelu s predsjednikom Dušanom Ivezićem i sekretarom Šefketom Maglajlićem. Članovi ZAVNOBiH-a isto tako su se zauzimali za rješavanje prosvjetnih problema na području Bosanske krajine, a veliku brigu za prosvjetu pokazivao je predsjednik ZAVNOBiH-a dr Vojislav Kecmanović-Đedo, koji je u to vrijeme većinom boravio u Ključu kamo je prešao iz Bijeljine i istočne Bosne.

U proljeće 1944. formiraju se novi okružni NOO-a i afirmiraju se postojeći na području Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu.[10])

Okružni NOO-i razvili su svestranu djelatnost na kulturno-prosvjetnom polju, pa je prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a pozvalo istaknute prosvjetne radnike ove oblasti na konferenciju u Sanici sredinom maja 1944. g.[11]) Nova organizacija okružnih NOO-a i konferencija u Sanici imale su veliko značenje za otvaranje osnovnih škola i pokretanje kulturno-prosvjetnog rada na području Bosanske krajine. U osnovnim školama koje su obnovile rad primjenjivao se nastavni plan i program koji je izradilo prosvjetno odjeljenje NOO-a za Bosansku krajinu. Najsređenije prilike u to vrijeme bile su na području okružnog NOO-a Podgrmeč. Iz tog vremena sačuvan je i izvještaj o kulturno-prosvjetnom radu u ovome okrugu.[12])

Da se ne bi ometala nastava, pojedini NOO-i na Podgrmeču, izgradili su skloništa u blizini škola, tako da su se djeca mogla skloniti u slučajevima opasnosti, a da škola ne prestaje s radom. NOO-i u svojim izvještajima ukazuju kako je neprijatelj na razne načine ometao rad na kulturno-prosvjetnom polju i rad škola, pa su i odbori objašnjavali zastoj ili slab uspjeh u ovome djelovanju smetnjama koje su prouzrokovali neprijatelji.[13])

Intenzivan rad na narodnom prosvjećivanju razvijao se i na području sreskog NOO-a Jajce, Drvar i Livno. Sreski NOO Jajce u izvještaju Oblasnom

---

[9a]) Muzej narodne revolucije (MNR) Sarajevo, br. 4119. Okružni NOO Podgrmeč, akt br. 140 od 3. III 1944.

[10]) Na području oblasti bilo je 7 okružnih NOO (Cazinska krajina, Jajce, Podgrmeč, centralna Bosna, Kozara, Drvar i Livno).

[11]) Pored drugova iz prosvjetnog odjeljenja, konferenciji je prisustvovao sekretar Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu Šefket Maglajlić i okružni referenti za prosvjetu: za Okružni NOO Podgrmeč Jela Perović, za Okružni NOO Kozara Mica Vrhovac, za Okružni NOO centralna Bosna Drago Vidović, za Okružni NOO Jajce Bosa Ilić-Škarić, za Okružni NOO Drvar Hasan Mušić i za Okružni NOO Livno Mate Žaninović.

[12]) Prema izvještaju krupskog sreza radilo je više škola. Izvještaj se nalazi u Arhivu za Bosansku krajinu u Banja Luci.

[13]) Sreski NOO Bosanski Novi, akt br. 50 od 2. III 1944. MNR Sarajevo i akt br. 333 od 15. IV 1944. MNR Sarajevo, br. 4252.

odboru za Bosansku krajinu javlja o početku školskog rada: »...počela je s radom škola, a pošto djeca nisu radila u školi tri godine nastavnici su primorani da obrađuju i utvrđuju gradivo prethodnih razreda, a za pravilno odvijanje nastave nedostaju udžbenici...«[14])

Na području sreskog NOO-a Kotor Varoš djelovale su 4 škole, koje su posjećivala djeca »prispjela za osnovnu školu.«[15])

Početkom 1944. na drvarskom području otvaraju se osnovne škole koje je pohađalo oko 450 učenika. Ukupno je bilo obnovljeno 8 osnovnih škola u kojima je radilo 5 učitelja i 3 pomoćna učitelja. Isti broj škola radio je i na livanjskom području, a škole je tamo posjećivalo više od 500 učenika.[16]) Na području Kozare i u centralnoj Bosni tako je obnovilo rad više osnovnih škola. Za druga područja nema podataka o radu osnovnih škola u prvoj polovini 1944. god., ali se zna da je radilo više osnovnih škola u istočnoj Bosni, pa i u pojedinim selima Hercegovine.

Osjećala se velika potreba za učiteljima, pa je Oblasni NOO za Bosansku krajinu počeo organizirati tečajeve za učitelji,[17]) kao i tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva.

Tečajevi za rukovodioce analfabetskih tečajeva. U prvoj polovini 1944. na području Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, a zatim i na području Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu i Oblasnog NOO-a za Hercegovinu prilazi se organiziranju tečajeva za rukovodioce analfabetskih tečajeva. Ukupno je održano 15 tečajeva, a posjećivalo ih je 350 tečajaca koji su se osposobili za rukovođenje analfabetskim tečajevima. Svi ti tečajevi na području Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, kao i oni u drugim oblastima, organizirani su na osnovu plana i programa koji je izradilo prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinn. Brign o organizaciji i pokretanju tečajeva vodili su okružni NOO-i. Rad i organizacija na tečajevima odvijali su se na osnovu iskustva i uzora prvog tečaja za rukovodioce kulturno-prosvjetnog rada održanog u Mrkonjić Gradu u novembru 1943. godine. Radi ilustracije rada i rasporeda predavanja na tim tečajevima, prikazat ćemo samo raspored i plan rada tečaja koji je održan u livanjskom okrugu.[18]) Tečaj za rukovodioce analfabetskih tečajeva otpočeo je u selu Bastasi, a zbog napada četnika koji su se povlačili prema Dalmaciji tečaj je nastavio s radom u Vrbici (livanjski srez), i tu je tečaj završio s radom. Na kraju ispita tečajci su dobivali svjedočanstva da su osposobljeni za rukovođenje analfabetskim tečajevima, pa su zatim odlazili u svoje krajeve i tamo se prijavljivali prosvjetnom odsjeku opštinskih NOO-a, koji ih je raspoređivao na rad prema potrebama terena. Pored napornog rada na tečaju, kandidati su se u slobodnom vremenu bavili kulturno-prosvjetnim radom, pa bi tečajevi obično završavali priredbom koju bi organizirali kandidati u mjestu gdje se tečaj održavao i narodnim veseljem pa i narodnim zborom kojemu bi obično prisustvovali pred-

---

[14]) Izvještaj sreskog NOO Jajce, br. 152 od 10. XII 1943.

[15]) Sreski NOO Kotor Varoš, br. 8 od 6. XII 1943.

[16]) Prema usmenoj izjavi Budimira Perovića, sada prosvjetnog radnika u penziji, nastanjenog u Zadru, izjava dana 12. IX 1958.

[17]) *Prosvjetni list*, Sarajevo, br 60, str. 4. 1955.

[18]) Tečaj je trajao od 1. oktobra do 4. novembra 1944. u Bastasima, a zbog ugroženosti od strane četnika, tečaj je produžio s radom i završio u Vrbici, livanjsko polje.

stavnici vlasti i Partije.[19]) Ukupno je na području Bosne i Hercegovine završilo 15 tečajeva, a osposobljeno je 350 rukovodilaca analfabetskih tečajeva i kulturno-prosvjetnog rada. To se vidi iz tabelarnog pregleda:[20])

Oblast	Broj tečajeva	Broj polaznika
Bosanska krajina	8	150
Istočna Bosna	4	110
Hercegovina	3	90
Ukupno:	15	350

Međutim, mnogi svršeni tečajci, kao što smo već istakli, odlazili su i na druge dužnosti. Prema potrebi narodnih vlasti, neki su odlazili na rad u NOO-e ili NOV kao rukovodioci kulturno prosvjetnog rada, komesari, delegati vodova, omladinski rukovodioci i dr., a neki od rukovodilaca po završetku tečajeva odlazili su i na učiteljske tečajeve. Sredinom 1944. i do kraja te godine počeli su se organizirati tečajevi na području okružnih NOO-a Kozara, Podgrmeč, Jajce, Livno, Centralna Bosna, a od kraja 1944. i početkom 1945. na području oblasti istočne Bosne i Hercegovine.[21])

Sreske, okružne i oblasne konferencije prosvjetnih radnika. Od sredine 1944. na području Bosanske krajine redovno su se održavale konferencije prosvjetnih radnika na području pojedinih okružnih NOO-a.

Na sreskim i okružnim konferencijama prosvjetnih radnika izlagana su i pretresana teoretska i praktična pitanja u vezi s izvođenjem nastave u školama i s radom učitelja na polju narodnog prosvjećivanja. Prema dokumentima iz tog vremena, na području Bosanske krajine na konferencijama su održani važni referati. Pod naslovom »Disciplina u narodnoj školi«[22]) održan je referat na svim okružnim konferencijama. U referatu se govorilo o ropskoj disciplini, a zatim o svjesnoj disciplini. Između ostalog, u referatu se kaže: »Mi smo protiv dresure djece. U vaspitanju mora vladati razumnost. Vaspitač mora da zna, poštuje prirodnu individualnost djeteta i da razvija pozitivne osobine u djetetu, a da suzbija negativne. Dijete treba da se normalno i slobodno razvija, da mu se daju pravilni pojmovi o stvarima i o životu, da se uputi da radi svjesno, a ne iz straha i koristoljubljivih težnji za pohvalama i nagradama«.[23])

Na kraju se u referatu govori o kaznama i nagradama: »Mi danas imamo dosta poteškoća u radu na stvaranju svjesne discipline. Tu je slaba ishrana i golotinja djece, pa nedostatak radne snage u pozadini koju zamjenjuju djevini, Federalnoj Bosni i Hercegovini, koja će biti u sastavu Slobodne demo-

---

[19]) Na livanjskom tečaju za rukovodioce analfabetskih tečajeva kandidati su uvježbali igrokaz »Matija Gubec« i više recitacija, a pjevački zbor je uvježbao nekoliko zbornih pjesama. Za narod Vrbice i za susjedna sela (Čelebić, Bogdaši i Radanovci) nastupi kandidata dali su poticaj za daljnji kulturno-prosvjetni rad.

[20]) Statistički podaci 1945/55. u katalogu Savjeta za prosvjetu i kulturu BiH, Sarajevo. Piscu ovoga rada na uvid dao Nijaz Alikadić, koji je i sredio spomenutu statistiku.

[21]) Sreski NOO Bosanski Novi, akt br. 484 od 22. VI 1944. MNR Sarajevo, br. 17019, Okružni NOO Kozara, akt bb. od 30. VII 1944. MNR Sarajevo, 13915, Okružni NOO Podgrmeč, izvještaj za februar 1945, Oblasni NOO za Hercegovinu, akt br. 61 od 16. III 1945, Oblasni NOO za Bosansku krajinu bb. od 31. XII 1944. MNR Sarajevo, kutija Oblasni NOO za Bosansku krajinu.

[22]) MNR, Sarajevo, b. b. kutija Oblasni NOO za Bosansku krajinu, Prosvjetno odjeljenje.

[23]) »Disciplina budućnosti se iz osnova razlikuje od slijepe i grube discipline. Novom dobu treba, nova bolja disciplina . . .« Isto.

ca, slabe prostorije i namještaj u učionicama, pa nedostatak udžbenika i pribora za pisanje, nesiguran ekonomski život itd. Sve su to teškoće koje nam smetaju radu, ali i u takvim prilikama mi možemo i trebamo učiniti sve za vaspitanje đaka sa svjesnom disciplinom, jer našoj užoj novoj domokratske Jugoslavije, ne trebaju pokorni robovi, već preporođeni novi i slobodni ljudi i građani.«[24])

Pored spomenutog referata, na većini okružnih konferencija za prosvjetne radnike održani su još referati na različite teme.[25]) Referati su imali veliko značenje za unapređivanje rada u nastavi i široj djelatnosti na polju narodnog prosvjećivanja.

Na konferencijama je pružana sistematska pomoć mladim učiteljima koji su svršavali učiteljske tečajeve. Pomoć su pružali okružni referenti za prosvjetu koji su povremeno obilazili osnovne škole na svojim područjima, pa su na konferencijama ukazivali na nedostatke i pozitivne uspjehe u radu. Na sreskim i okružnim konferencijama održavana su i praktična predavanja iz raznih nastavnih predmeta, a naročito onih za kojima se osjećala najveća potreba.[26]) Konferencije su obično trajale dva dana, a drugog dana su se održavala uzorna praktična predavanja u osnovnoj školi, gdje je obično održavana sreska ili okružna konferencija. Na konferencijama se raspravljalo o pojedinim pitanjima praktičnog rada učitelja, a na kraju konferencije prisutni su bili upoznati s najnovijim dopisima i okružnicama prosvjetnih vlasti. Osim toga, davale su se upute za rješavanje težih problema kojih je u to vrijeme bilo mnogo.

Sreske učiteljske konferencije održavane su u toku svakog mjeseca, a okupljale su učitelje dotičnog područja. Konferencije su održavane pod rukovodstvom prosvjetnog referenta, a raspravljalo se o aktualnim pitanjima rada osnovnih škola i različitih oblika kulturno-prosvjetnog djelovanja, a naročito rada analfabetskih tečajeva. Mnogo lakše je bilo okupiti učitelje jednog sreza, pa su se takve konferencije i redovitije održavale, naročito za vrijeme ofanzive i zimskih dana.[27])

Pored okružnih i sreskih konferencija, pokrenut je bio rad i učiteljskih radnih zajednica, koje su bile formirane na području jedne ili susjednih opština, prema terenskim prilikama, kako bi učitelji mogli najlakše da se okupljaju. Na učiteljskim radnim zajednicama pružana je konkretna i efikasna pomoć naročito mladim učiteljima. Ovim radnim sastancima obično su prisustvovali i rukovodioci analfabetskih tečajeva, pa je s njima razrađivan plan lekcija koji će se ostvariti na tečajevima za 15 dana, jer su se u to vrijeme i sastajale radne učiteljske grupe.[28])

[24]) Izvještaj Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, Prosvjetno odjeljenje, od 31. XII 1944. MNR Sarajevo br. 13447. Isto dr Čemerlić: *Kulturno-prosvjetna djelatnost narodnooslobodilačkih odbora*, Godišnjak istorijskog društva BiH, C. VII 1956.

[25]) *Očigledna sredstva u nastavi, Vaspitanje u duhu bratstva i jedinstva, O narodnom prosvjećivanju, Kulturno-prosvjetni rad u prošlosti i sadašnjosti, Ličnost učitelja u nastavi, Najvažniji pedagoški principi u novoj školi, O narodnom učitelju, Dječja školska zajednica, Naša nova narodna škola, Nedostaci našega rada.* Na konferenciji prosvjetnih radnika za livanjski okrug održan je i referat »Interes i pažnja u nastavi«. Isto.

[26]) Referati su umnožavani i slati okružnim NOO-ima s tim da ih oni umnože i dostave svim srezovima. Akt Okr. NOO Podgrmeč, br. 570 od 16. II 1945. MNR Sarajevo, br. 8953.

[27]) Isto.

[28]) Oblasni NOO za Hercegovinu, akt br. 61. od 16. III 1945. Kutija NOO-a za Hercegovinu, MNR Sarajevo.

Razumljivo je što je u teškim ratnim prilikama sav ovaj rad bio izvođen uz poteškoće, od kojih su mnoge savlađivane samo velikom voljom i upornošću onih koji su oduševljeno i samoprijegorno radili na ostvarivanju ciljeva prosvjetne politike za vrijeme NOB-e.[29]) Učitelji su bili ne samo nastavnici u osnovnim školama nego i pokretači ostalih oblika narodnog prosvjećivanja, pa su pomagali u ostvarivanju prosvjetne politike narodnih vlasti i društvenih antifašističkih organizacija.

Naročito značajnu ulogu u ovom radu imali su učitelji u onim opštinama koje su bile udaljene od većih kulturnih centara. Prema tome, oni su s uspjehom morali voditi nastavu u školi, učestvovati u radu analfabetskih tečajeva, ponegdje su rukovodili različitim oblicima narodnog prosvjećivanja, bili su članovi kulturno-prosvjetnih odbora, a ponegdje i članovi opštinskog, mjesnog ili seoskog NOO-a. Često su bili angažirani u vođenju administracije mjesnih kancelarija NOO-a. Opterećenost učitelja bila je velika, pa je Oblasni NOO za Bosansku krajinu u jednoj okružnici konstatirao da je vanškolski rad učitelja za svaku pohvalu, ali je uz to naredio prosvjetnim referentima da taj rad ne smije biti na štetu škole, odnosno nastave.

O radu učiteljskih konferencija pisano je i u štampi[30]) na oslobođenoj teritoriji, pa se tako mogla i šira javnost upoznati s radom učiteljskih skupova. Konferencije učitelja i radne zajednice učitelja pridonosile su unapređivanju nastave i društvenom djelovanju učitelja, jer se o tome raspravljalo na tim konferencijama i radnim zajednicama učitelja.

II zasjedanje ZAVNOBiH-a, daljnji razvoj oslobodilačke borbe — daljnji razvoj prosvjete u Bosni i Hercegovini

Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnim principima donesene su na II zasjedanju u Jajcu 29. XI 1943, a potvrdile su želju naših naroda da ostanu ujedinjeni u zajedničkoj državi, na principima ravnopravnosti naroda. Ovom odlukom federativno uređenje iziskivalo je izgradnju državne organizacije u svakoj federalnoj jedinici. Sprovođenje odluka II zasjedanja AVNOJ-a zahtijevalo je njihovu razradu na konkretnim uslovima i prilikama u pojedinim krajevima Jugoslavije.

U Bosni i Hercegovini to je urađeno na II zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je trebalo da se održi neposredno nakon II zasjedanja AVNOJ-a, ali VI neprijateljska ofanziva krajem 1943. godine, a zatim VII ofanziva krajem prve polovine 1944, odgodile su II zasjedanje ZAVNOBiH-a za nekoliko mjeseci.

Zato je neposredno poslije VII ofanzive Predsjedništvo ZAVNOBiH-a sazvalo vijeće na zasjedanje, koje je održano u Sanskom Mostu između 30. juna i 2. jula 1944. godine,[31]) pa je na II zasjedanju ZAVNOBiH-a doneseno više odluka.[32])

---

[29]) Dr L. Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, str. 173—184.

[30]) *Oslobođenje*, 1945. br. 22 od 26. I, str. 227.

[31]) Prije II zasjedanja ZAVNOBiH-a Prezidijum je promijenio naziv u Predsjedništvo ZAVNOBiH-a.

[32]) 1. Odluka o konstituiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, 2. Odluka o ustrojstvu i radu Narodnooslobodilačkih skupština u federalnoj Bosni i Hercegovini, 3. Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, 4. Odluka o Poslovniku za rad ZAVNOBiH-a i 5. Odluka o odobrenju rada Bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Odluke su imale ustavopravni značaj, jer su njima postavljena osnovna načela državne organizacije Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Na sjednici od 6. jula 1944. formirano je prvih 6 odjeljenja, a među njima i Odjeljenje za narodnu prosvjetu. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je odlučilo da odjeljenja pretvori u povjereništva.[33]) Na čelu svakog odjeljenja bio je načelnik, a kasnije povjerenik. U prvo vrijeme Predsjedništvo je postavljalo načelnika iz redova svojih članova, a kasnije iz sastava vijećnika ZAVNOBiH-a.[34]) Odjeljenja su se dijelila na odsjeke i referate. Za povjerenika Prosvjetnog odjeljenja bio je izabran profesor Anto Babić.

U Deklaraciji o pravima građana BiH II zasjedanja ZAVNOBiH-a u vezi s narodnim prosvjećivanjem ističe se: »Narodna demokratska vlast poduzet će sve mjere da što prije likvidira nepismenost u Bosni i Hercegovini, da planski izgrađenom mrežom škola i kulturno-prosvjetnih ustanova unapredi opšte obrazovanje i time omogući njegov brži kulturni i ekonomski razvitak«.[35])

Ovim je postavljen vrlo obiman prosvjetni program čije je ostvarenje trebalo bez odlaganja početi sredstvima koja su bila dostupna u ratnim prilikama i kadrovima koji su se stavili na raspolaganje Narodnim vlastima. U referatu na II zasjedanju ZAVNOBiH-a profesor Anto Babić je dao osvrt na širenje narodne prosvjete u prvim godinama NOB-e, a ujedno je ukazao i na perspektive u daljnjem radu na suzbijanju nepismenosti, uspostavljanju osnovnih škola i pripremanju prosvjetnih kadrova, prvenstveno učitelja.[36])

Zacrtane su smjernice i uočeni najvažniji problemi pred kojima se nalazila narodna prosvjeta, tako da se odmah od prvih dana II zasjedanja ZAVNOBiH-a radilo na još intenzivnijem uspostavljanju rada osnovnih škola, na pripremanju učiteljskog kadra, na izradi udžbenika i školskog namještaja i pribora, pokretani su različiti oblici narodnog prosvjećivanja, otvarani su i domovi kulture u kojima se odvijao kulturno-prosvjetni rad. Pored toga, radilo se i na pripremanju naučno-popularne biblioteke, a počinjali su se rješavati i problemi srednjih škola. Neposredno poslije II zasjedanja ZAVNOBiH-a, a naročito poslije unutarnje organizacije Predsjedništva ZAVNOBiH-a, Odjeljenje za prosvjetu preuzelo je rukovođenje na području kulturno-prosvjetne djelatnosti na cijelom području oslobođene Bosne i Hercegovine. Ujedno se radilo na pripremama za provođenje prosvjetne politike nakon oslobođenja zemlje. Na početku rada prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a težilo se jedinstvenom sistemu u radu prosvjetnih ustanova, a bilo je nastojanja da se objedine i srede prosvjetne prilike na cijelom području oslobođene Bosne i Hercegovine.[37]) Predsjedništvo je preko svog odjeljenja za prosvjetu izradilo program rada kako bi se formirale osnovne i srednje škole i kako bi se još uspješnije širila pismenost na cijelom oslobođenom području

---

[33]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, 30. juna, 1. i 2. jula 1944.* Sarajevo, Narodna skupština NRBiH, 1954.

[34]) Isto.

[35]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, o pravima građana BiH — Sanski Most, 1. VII 1944.

[36]) »U planskoj organizaciji narodne prosvjete najviše se uznapredovalo na teritoriji Bosanske krajine gdje su postojali najpovoljniji uslovi za rad«.*Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, 30. juna, 1. i 2. jula 1944. g.* Sarajevo, Narodna skupština NRBiH, 1954.

[37]) Isto.

Bosne i Hercegovine. Program je usvojilo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a krajem 1944. godine, pa je dopunjen nov nastavni plan i program za osnovne škole, prihvaćen je nastavni plan i program analfabetskih tečajeva, koji je već ranije izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, revidiran je nastavni plan i program za učiteljske tečajeve, gimnazije i učiteljske škole, kao i za druge škole i tečajeve koji će otpočeti da rade na oslobođenom teritoriju, a što će se provoditi nakon oslobođenja zemlje. Raspravljano je i pitanje kvalifikacije učenika koji su pohađali školu ili tečaj na oslobođenom teritoriju i onih koji su na okupiranom teritoriju bili onemogućeni da nastave započeto školovanje.

Donošenjem ovog plana i programa, prosvjetna politika u Bosni i Hercegovini dobiva solidniju osnovu, koja ranije nije postojala. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a i njegovo Odjeljenje za narodnu prosvjetu donijelo je »Privremena uputstva za organizaciju i rad osnovnih škola i analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini«.[38]) Na osnovu tih uputstava, sve osnovne škole i analfabetski tečajevi trebalo je da rade na cijelom području Bosne i Hercegovine, a pri tom da se služe nastavnim planom i programom koji je izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu. Osnovna škola trebalo je ukupno da traje 18 mjeseci, dijelila se u tri stupnja, a svaki stupanj je morao trajati 6 mjeseci, pa su svršeni učenici III stupnja dobivali svjedodžbu o završenoj osnovnoj školi. Ta je svjedodžba bila punovažna i jednaka onoj četvorogodišnje osnovne škole. Osnovna škola je bila obavezna za svu mušku i žensku djecu od 7 do 12 godina, ali zbog velikog broja djece koja su prerasla osnovnu školu, prvenstveno su se primala starija djeca, a tek onda mlađa, ukoliko su dopuštale prilike škole, školski prostor i broj učitelja. Analfabetski tečajevi, prema privremenim uputstvima, dobijaju jedinstvenu osnovu na cijelom području Bosne i Hercegovine, prihvaćen je njihov nastavni plan i program koji je izradio Oblasni NOO za Bosansku krajinu, a i Oblasni NOO-i za Hercegovinu i istočnu Bosnu bili su dužni da preko svojih odjeljenja za prosvjetu organiziraju analfabetske tečajeve u svim selima, tvornicama i poduzećima.[39])

Okružni NOO-i organiziraju tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva u oslobođenim sreskim mjestima ili drugdje gdje su za to postojale mogućnosti.[40]) Oblasni odbori su bili dužni organizirati i kontrolu o uspjehu tečajeva posredstvom izaslanika sreskog NOO-a na čijem su se teritoriju održavali i gdje su radile osnovne škole. Za svakog kandidata analfabetskog tečaja trebalo je utvrditi stupanj znanja koji je postigao na tečaju, prije nego mu se izda uvjerenje o završenom tečaju. Pored toga, uputstva su zaduživala mjesne NOO-e da vode stalnu evidenciju o nepismenim na svome području i da o tome obavještavaju više organe vlasti. Opštinski NOO-i odbor bio je dužan da vodi spisak nepismenih lica od 12 do 45 god. i na osnovu toga spiska da predlaže otvaranje analfabetskih tečajeva. Sreski NOO vodio je računa o radu na opismenjavanju u pojedinim opštinama, a prosvjetni odjeli tih odbora odlučivali su gdje će se tečajevi otvarati.[41]) Da bi se ova privremena

[38]) Biblioteka Skupštine SRBiH Sarajevo, Arhiv ZAVNOBiH-a, mapa Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a, br. službeno.

[39]) Isto.

[40]) Isto.

[41]) Izvještaj o radu Odjeljenja za narodnu prosvjetu Predsjedništva ZAVNOBiH-a i Privremeno uputstvo za organizaciju rada osnovnih škola i analfabetskih tečajeva. Biblioteka Skupštine SRBiH Sarajevo, Arhiv ZAVNOBiH-a.

uputstva što prije sprovodila u djelo, odjeljenje za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a poduzelo je potrebne mjere da se ona dostave svim NOO-ima i da se provedu u život »imajući u vidu skoro oslobođenje čitave naše zemlje, a u cilju da se dosadašnji školski i vanškolski rad ne prekida, nego odmah produži na širem planu.«[42])

Uspjeh na polju narodne prosvjete između II i III zasjedanja bio je vidan, a to je istaknuto i u izvještaju na III zasjedanju ZAVNOBiH-a.[43])

Rad odjeljenja za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a. Na osnovu odluka II zasjedanja ZAVNOBiH-a, njegovo Predsjedništvo donijelo je odluku o stvaranju javne uprave,[44]) a u odjeljenju za prosvjetu ZAVNOBiH-a formirani su ovi odsjeci: 1. Odsjek za osnovnu nastavu, 2. Odsjek za srednju nastavu, 3. Odsjek za narodno prosvjećivanje i 4. Odsjek za nauku i kulturu.

Prema istim uputama, pri Odjeljenju za prosvjetu formiran je i Prosvjetni savjet. Na čelu Odjeljenja za prosvjetu bio je načelnik, a na čelu odsjeka šefovi. Prema tim uputstvima, pri oblasnim NOO formirana su tri odsjeka: 1. Odsjek za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, 2. Odsjek za srednju nastavu i 3. Odsjek za kulturno-prosvjetni rad.

Na čelu prosvjetnog odjeljenja Oblasnog NOO-a bio je načelnik, a na čelu odsjeka referent.

Pri okružnim NOO-ima formirani su prosvjetni odsjeci, a dijelili su se na odjeljke: 1. Odjeljak za nastavu i analfabetske tečajeve, 2. Odjeljak za srednju nastavu, i 3. Odjeljak za narodno prosvjećivanje. Na čelu odjeljka nalazio se referent koji je rukovodio cjelokupnim radom i odgovarao okružnom NOO-u.

Pri sreskim odjeljcima za prosvjetu osnivane su referade, i to: 1. Referada za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, i 2. Referada za narodno prosvjećivanje.

Načelnik Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a bio je i dalje profesor Anto Babić.

Krajem 1944. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a podnijelo je izvještaj o narodnoj prosvjeti Predsjedništvu ZAVNOBiH-a. Iz tog pregleda vidimo da se rad Odjeljenja za narodnu prosvjetu do tada kretao u granicama najbitnijih zadataka, koji su bili zacrtani i na II zasjedanju u Sanskom Mostu. Nastavilo se s radom na suzbijanju nepismenosti i uspostavljanju rada osnovnih škola. Težište rada u dotadašnjem djelovanju postavljalo se na osnovnu školu i na analfabetske tečajeve, kao i na pripremanje kadrova za škole i tečajeve. Svim oblasnim odborima poslani su planovi i programi s uputama, s tim da se odmah pristupi otvaranju osnovnih škola i tečajeva za nepismene. Prema spomenutom izvještaju, kaže se: »... šta je u tom pogledu učinjeno na teritoriji istočne Bosne i Hercegovine nemamo konkretnih i potpunih podataka«.[45])

U spomenutom izvještaju se najviše govori o prosvjetnom djelovanju u Bosanskoj krajini, gdje je radilo 67 osnovnih škola i 228 analfabetskih teča-

---

[42]) Isto, dr H. Ćemerlić, *Kulturno-prosvjetna djelatnost NOO-a*, Godišnjak VII 1956.

[43]) *Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a*. Sarajevo 1954.

[44]) Arhiv ZAVNOBiH-a u Biblioteci Skupštine SRBiH Sarajevo, br. službeno od 3. IX 1944.

[45]) Izvještaj Odjeljenja za narodnu prosvjetu Predsjedništva ZAVNOBiH-a, bb, Arhiva biblioteke Skupštine SRBiH.

jeva s oko 10.600 polaznika. Analfabetski tečajevi radili su i u Hercegovini, »ali nam nije poznat njihov broj«.[46])

Pripremanje kadrova za osnovne škole i analfabetske tečajeve nametalo se Prosvjetnom odjeljenju ZAVNOBiH-a kao najhitniji zadatak, koji se u prilikama koje su u to vrijeme vladale mogao riješiti jedino otvaranjem tečajeva za učitelje i rukovodioce analfabetskih tečajeva. U izvještaju se spominje da su prvi tečaj za učitelje završila 33 kandidata koji su odmah bili raspoređeni, a završavao je i drugi tečaj, kako se to ističe u spomenutom izvještaju.

U pregledu o dosadašnjem radu Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a konstatira da su »...za osnovne škole i za ove tečajeve izrađeni planovi i programi s najbitnijim metodskim uputama, tako da se u čitavoj zemlji radi po jedinstvenom planu.«[47])

U izvještaju Odjeljenja za narodnu prosvjetu dalje se kaže da se on odnosi na dotadašnji rad na području BiH. Isti izvještaj je poslan i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije. Nakon toga slijedi prijedlog organizacije Odjeljenja za narodnu prosvjetu. Radi lakšeg obavljanja posla predloženo je da se Odjeljenje za narodnu prosvjetu podijeli na odsjeke i sekcije. Odsjeku za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve istaknut je zadapostavljanju i razmještanju, otvaranju škola i vođenju brige o školskim zgratak: »...u dužnost ove sekcije spada: evidencija o nastavnicima, njihovom dama, snabdijevanju škola, korespondenciji, o izvještajima, školskoj statistici, dječijim domovima.«[48])

Sekciji za nastavu bio je zadatak da obavlja: »...stručni nadzor nad radom škola i tečajeva. Izrada nastavnog plana i programa, metodska uputstva i izrada udžbenika. Stručno izgrađivanje nastavnika. Izdanja dječje knjige. Pedagoško rukovodstvo školskim ustanovama«.[49])

Odsjek za srednje škole dijelio se na: a) sekciju za administraciju i b) sekciju za nastavu,[50]) a njen je zadatak bio da: »...vrši stručni nadzor nad školama i tečajevima. Izgrađuje planove, programe, metodska uputstva i udžbenike za škole i tečajeve, rukovodi stručnim izgrađivanjem nastavnika. Veza s omladinskim organizacijama.«[51])

Odsjek za narodno prosvjećivanje dijelio se na: a) sekciju za organizaciju i b) sekciju za štampu. Zadatak je prve sekcije da vodi nadzor nad organizacijom prosvjetnog rada na terenu, da raspoređuje nastavnike, osniva narodne univerzitete i vodi nadzor nad njim, da daje direktive prosvjetnom radu, održava veze sa kulturnim organizacijama.[52]) Sekciji za štampu postavljen je zadatak da: »...rukovodi redakcijom knjiga i časopisa, pribavlja i vrši raspodjelu sredstava za narodno prosvjećivanje.«[53]) Odsjek za nauku i umjetnost dijelio se na: a) sekciju za nauku i b) sekciju za umjetnost. Zadatak je prve sekcije da »...vodi nadzor nad muzejima, naučnim zbirkama i naučnim zavodima. Radi na osnivanju naučnih društava. Priprema osni-

---

[46]) Isto.
[47]) Isto.
[48]) Isto, str. 1.
[49]) Isto.
[50]) Isto.
[51]) Isto.
[52]) Isto.
[53]) Isto.

vanje centralne naučne biblioteke i drugih naučnih ustanova.[54]) Zadatak sekcije za umjetnost je da: »rukovodi organizacijom umjetničkih škola. Vodi nadzor nad umjetničkim zbirkama i galerijama. Pozorištem. Muzičkom školom. Radi na unapređivanju književnosti. Priprema osnivanje centralnog zavoda za izdavanje književnih i umjetničkih djela.«[55])

Odjeljenje za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a izradilo je plan rada s obzirom na neposredne zadatke i prilike u kojima se djelovalo, a taj plan je obuhvatao rad: a) osnovnih škola, b) analfabetskih tečajeva, c) srednjih škola, d) gimnazijskih tečajeva, e) učiteljskih tečajeva i f) tečajeva za nastavnike.[56])

Rad osnovnih škola krajem 1944. i početkom 1945. godine. Oslobođenjem većih područja, od jeseni 1944. godine, narod je sam zahtijevao otvaranje osnovnih škola, jer je u to vrijeme imao razvijen interes za prosvjetu. U mnogim mjestima obnovljene su porušene školske zgrade, a tamo gdje toga nije bilo škole su radile u privatnim prostorijama ili pod vedrim nebom, po voćnjacima, pod krošnjom jabuke — dok se nisu obnovile i preuredile prostorije. U vremenu između VI i VII ofanzive mnoge škole su bile bombardirane, pa je obnovom školskih zgrada trebalo odmah započeti. Neprijateljska avijacija porušila je na Podgrmeču pet školskih zgrada, a isto toliko na području okruga Livno i Jajce—Ključ. Veći broj osnovnih škola nije se mogao otvoriti, jer se osjećalo veliko pomanjkanje učiteljskog kadra. Oslobođenjem gradova: Prijedora, Jajca, Cazina, a kasnije i većih centara: Banja Luke i Tuzle, širom Bosne i Hercegovine, krajem 1944. godine, znatno se povećao broj učitelja, jer su mnogi dolazili na oslobođenu teritoriju i stavljali se na raspolaganje oblasnim NOO-ima, koji su ih raspoređivali po školama u oslobođenim mjestima i selima. Mnogi domobranski oficiri - učitelji, koji su bili zarobljeni ili su prelazili na oslobođenu teritoriju upućivani su na učiteljsku dužnost. Učiteljski kadar se postepeno povećavao, ali je po sastavu bio vrlo raznolik. Samo na području Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu bilo je oko 270 učitelja, od toga 102 su imala završen učiteljski tečaj, 23 su došla iz domobranstva, a ostali su došli iz oslobođenih gradova. Nejednakosti u radu osnovnih škola pokazale su se na području centralne Bosne, Bihaćko-cazinskog kraja, Glamoča, Livna, Prozora, jer mnogi predjeli od tih krajeva do kraja 1944. i početka 1945. nisu bili pod direktnom kontrolom Prosvjetnog odjeljenja Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu.

Tabelarni pregled broja učitelja osnovnih škola i učenika, koji prikazuje stanje na području Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu krajem 1944.[57])

Broj škola	Broj učitelja			Broj odjeljenja	Broj upisane djece		
	m.	ž.	svega		m.	ž.	svega
157	128	135	263	200	5.958	4.176	10.134

Prema ovim pokazateljima, imajući u vidu broj osnovnih škola na području Bosanske krajine postignuti su vrlo lijepi rezultati, unatoč tome što je neprijatelj povremeno upadao na oslobođeni teritorij i što su osnovne škole radile u teškim materijalnim prilikama.

---

[54]) Isto.

[55]) Isto.

[56]) U analizi izvještaja, kao i pojedinih planova i programa, koji su bili izrađeni, na ovome mjestu, usljed ograničenosti prostora nije nam moguće da se upuštamo.

[57]) Izvještaj Prosvjetnog odjeljenja Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu od 31. XII 1944. MNR Sarajevo, broj 181112.

Ipak, u cjelini rad škola u mnogim mjestima imao je već u ovo vrijeme normalan karakter. Slati su redovni mjesečni izvještaji sreskim NOO-ima, odjelima za narodnu prosvjetu.[58]) Iz izvještaja za mjesec novembar Narodne osnovne škole u Jajcu iznijet ćemo najvažnije podatke:

»Škola je radila bez prekida od 1. do 22. novembra. Na dan 22. novembra išli su svi nastavnici, osim Hrjapin Borisa, u Travnik na Okružnu konferenciju učitelja koja je trajala do 25. novembra 1944. Na dan 27. i 28. novembra nije škola radila radi muslimanskog praznika Kurban Bajrama, jer ovu školu pohađaju pretežnim dijelom muslimanska djeca«.[59])

Osnovna škola u Jajcu služila je i kao vježbaonica učiteljskog tečaja koji se u to vrijeme održavao u Jajcu.[60])

I u istočnoj Bosni u narodu se budio sve veći interes za pismenošću i znanjem. Oslobođenjem ovih krajeva počinje sve snažniji zamah na kulturnom i prosvjetnom planu, a nosioci te aktivnosti su NOO-i i kulturno-prosvjetne organizacije i pored toga što su se nalazile u izuzetno teškim uslovima, bez najnužnijih sredstava i pri stalnim upadima neprijateljske vojske. Već od polovine 1944. u opljačkanom Birču radilo je 10 škola.[61]) U junu 1944. formiran je prosvjetni odsjek inicijativnog NOO za istočnu Bosnu. Tu su djelovali Meša Selimović, Veso Jovanović, Radmila Jovanović i Milka Čaldarević.

Otvorene su osnovne škole u Šerićima, na domak neprijatelju, a isto tako i u Bečanima i drugim selima ovoga kraja. Oblasni NOO za istočnu Bosnu, poslije oslobođenja Tuzle, 17. septembra 1944, planski i organizirano je prišao prosvjetnoj politici, koja je bila zacrtana na II zasjedanju ZAVNOBiH-a.[62]) Tu se odmah susreo s golemim problemima, oštećenim i porušenim zgradama, nedostatkom inventara, namještaja i velikim pomanjkanjem nastavnog kadra.

Najprije je obnovljen rad u I osnovnoj školi u Tuzli, a zatim je poslije nekoliko dana otvorena i II osnovna škola. Usporedo se prišlo otvaranju tečaja za učitelje i rukovodioce analfabetskih tečajeva. Prosvjetni su se radnici u Tuzli i oslobođenoj istočnoj Bosni svesrdno prihvatili rada na prosvjetnom polju. Naročito je taj rad bio bujan u Tuzli, održavane su priredbe, organizirana su predavanja u okviru narodnog univerziteta, izdavane su zidne novine, a bilo je i drugih oblika narodnog prosvjećivanja. U prosvjetnom odjeljenju Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu i Okružnog NOO-a za Tuzlu stvarani su planovi i donošeni zaključci o vođenju prosvjetne politike. Težnja je bila da se otvori veći broj osnovnih škola. Porušene i popaljene školske zgrade zamjenjivale su privatne kuće u kojima su otpočinjale raditi osnovne škole i analfabetski tečajevi. Narod je sa svoje strane ispravno shvatio do-

---

[58]) Izvještaj o polasku učenika i stanju školske zgrade u Jajcu, br. 6/44. sačuvala Bosa Ilić-Škarić, i dala na uvid piscu ovoga rada, a sada se nalazi u arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu.

[59]) Isto.

[60]) To se može zaključiti iz dopisa koji je potpisao upravnik učiteljskog tečaja Puniša Kalezić. Isto.

[61]) Milka Čaldarević, *Slovo na kori lipova drveta*, *Prosvjetni list* br. 60 od 1955. Isto. *Bibliotekarstvo*, Sarajevo, br. 3/1961.

[62]) U sumarnom pregledu navedeno je da je krajem 1944. godine osnovne škole posjećivalo 10.134 učenika. Taj broj je prilično velik, ali ako se uzme da je prosječno na području Podgrmeča i Kozare osnovne škole posjećivalo 170—180 učenika, onda vidimo da je taj broj realan. Spisak učitelja s vlastoručnim potpisima gdje je potvrđeno da su primili novčanu pomoć nalazi se u arhivu ZAVNOBiH-a, mapa Prosvjetno odjeljenje, a sada se nalazi u biblioteci Skupštine SRBiH u Sarajevu.

bronamjernost narodnih vlasti. U Prosvjetnom odjeljenju Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu i u Odsjeku za prosvjetu Okružnog NOO-a za Tuzlu u to vrijeme rijetki su bili dani kad odbornici ili narod s oslobođenog teritorija nisu svraćali i pitali kad će u njihovim selima otpočeti rad škola ili analfabetski tečajevi. I to je utjecalo na veći polet u prosvjetnom radu. Samo na području Okružnog NOO-a Tuzla, krajem 1944, radila je 21 osnovna škola sa 2.850 učenika i 59 analfabetskih tečajeva s više hiljada polaznika.[63])

I na području istočne Bosne učitelji su održavali radne konferencije i radne sastanke, a, pored toga, i sastanke zajednice doma i škole. Na sastancima su pretresani problemi škole i aktivnosti učenika. Okružni NOO za Tuzlu u zajednici sa Prosvjetnim odjeljenjem Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu organizirao je konferenciju za učitelje osnovnih škola na kojoj su raspravljana stručna pitanja. Takve konferencije izvršile su značajnu ulogu u poboljšanju rada osnovnih škola. Prema okružnici Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu, trebalo je da sve škole uvedu ove knjige: upisnicu, djelovodnik, dnevnik rada, psihološki dnevnik, knjige dječjih karakteristika, inventar, ekspedicionu knjigu, nadalje trebalo je voditi učiteljski izvještaj, školsku statistiku, izraditi plan lekcija, plan rješavanja akata. U istoj okružnici dana su i objašnjenja kako se vodi dnevnik rada i psihološki dnevnik za svakog učenika.[64])

Prema dokumentima,[65]) kulturno-prosvjetni rad na području istočne Bosne odvijao se prema utvrđenom planu, koji je izradio Oblasni NOO. Tu su, pored gradova, bila obuhvaćena i sela. I na ovome području formirani su kulturno-prosvjetni odbori (sekcije) — KPO od mjesnih i seoskih do opštinskih i sreskih, a njihov rad objedinjavalo je kulturno-prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a. Na terenu Oblasti naročitu aktivnost pokazali su KPO u Živinicama i Lukavcu, ali su i ostali razvijali intenzivnu djelatnost. U Tuzli se intenzivno radilo na štampanju novina, brošura, proglasa i dr. štampanog materijala, a za osnovne škole bila je štampana zbirka članaka »Za naše najmlađe«.[66]) Pored te zbirke članaka, štampane su zbirke pjesama, pripovjedaka i dr. tekstova za djecu. Najpopularnija zbirka partizanskih pripovijedaka iz pionirskog života bile su »Priče partizanske«, koje je napisao Branko Ćopić za djecu Bosanske krajine, pa su te iste pripovijetke bile štampane i za djecu istočne Bosne.

Okružni NOO-i Vlasenica, Majevica, Trebava i Romanija, odmah po oslobođenju, poduzimali su sve potrebne mjere da se organizira rad u osnovnim školama, ne samo u mjestima gdje su one djelovale prije rata nego i u selima i zaseocima istočne Bosne, u kojima je narod odavno očekivao osnovnu školu i narodnog učitelja.

U Hercegovini su narodnim prosvjećivanjem i otvaranjem osnovnih škola otpočeli u proljeće 1944. godine. Prvi povjerenik za prosvjetu bio je prof. Salko Nazečić. Rad je počeo pod vrlo teškim uslovima. Na području oslobođene Hercegovine nalazilo se svega 4—5 učitelja. Rad škola i narodnog prosvjećivanja naročito je bio oživio krajem 1944. nakon oslobođenja većeg dijela Hercegovine. Do tada skučeni i ograničeni rad na nekoliko osnovnih škola i analfabetskih tečajeva najednom je zahvatio šire razmjere. Formirano je prosvjetno odjeljenje s odsjekom za osnovnu školu i srednju nastavu i odsjek

---

[63]) Predsjedništvo ZAVNOBiH-a br. 73/45 od 12. II 1945. MNR Sarajevo br. 60.
[64]) Ograničenost prostora i ovdje nam onemogućava svestraniju analizu.
[65]) Okružnica se nalazi u MNR Sarajevo, kutija ZAVNOBiH-a.
[66]) Isto, MNR Sarajevo br. 9180/b.

za narodno prosvjećivanje, pa je sav teret padao na načelnika odjeljenja. Isto tako i u prosvjetnim odjelima srezova nisu bili postavljeni stručni referenti, pa je bilo poteškoća u radu.

Na kraju 1944. na području Oblasnog NOO-a za Hercegovinu djelovale su 54 osnovne škole. Ove škole pohađalo je preko 7.000 učenika. U taj broj uračunate su i škole u srezu Ljubuški i Posušje, a ti podaci ne obuhvataju škole u Mostaru i mostarskom srezu, kako se ističe u izvještaju Oblasnog NOO-a za Hercegovinu.[67])

Početkom 1945, broj osnovnih škola je povećan na 127, u Mostaru je radilo 4, a u srezu 29, u stolačkom 15, ljubinskom 14, trebinjskom 9, ljubuškom 16 i u srezu Posušje 3 osnovne škole. Djelovalo je 177 učitelja, a škole je pohađalo 15.444 učenika. Svaki učitelj je vodio 2 odjeljenja. Rad osnovnih škola na lijevoj obali Neretve odvijao se od početka 1944/45. školske godine prilično normalno. Nastava je održavana redovno, a glavne smetnje poticale su od nedovoljnog školskog pribora. U takvim materijalnim uslovima, a s obzirom na teške ekonomske prilike na selu, djeca su bez odjeće i obuće dolazila u školu, a ipak je rad zadovoljavao i djeca su pokazivala dobar uspjeh u učenju.[68])

Rad srednjih škola u Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini za vrijeme NOB-e srednje škole počinju relativno kasno da rade, a to zato jer nije bilo dovoljno nastavnika i učenika za ovu vrstu škola. Većina srednjoškolaca u BiH odazvala se pozivu KPJ i stupila u NOV i POJ. Tako se srednje škole obnavljaju tek krajem 1944. i početkom 1945. godine. U prvoj polovini 1945. na oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine, u mjestima i gradovima gdje su postojali uslovi za rad, otvarane su gimnazije, tako da je 1944/45. školske godine radilo 19 gimnazija sa 178 odjeljenja nižih razreda i sa 43 odjeljenja viših razreda, s 8.688 učenika nižih razreda i sa 1.565 učenika viših razreda. U tim je školama radilo 355 nastavnika.[69])

Tabelarni pregled gimnazija u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1945.

Broj gimnazija	Broj odjeljenja nižih razreda	Broj odjeljenja viših razreda	Broj učenika u nižim razredima	Broj učenika u višim razredima	Broj nastavnika koji su radili u gimnazijama
19	178	43	8.688	1.565	355

U školskoj 1944/45. radile su tri učiteljske škole sa 16 odjeljenja, 399 učenika je pohađalo te škole, a u njima je radilo 49 nastavnika.[70])

Izrađen je nastavni plan i program za građanske škole, pa je i on doživio manje promjene. Iako je Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a izradilo nastavni plan i program za građanske škole, u dopisu[71]) Oblasnom NOO za

[67]) Izvještaj Oblasnog NOO za Hercegovinu od 15. II 1945. MNR Sarajevo, bb, kutija Oblasni NOO za Hercegovinu.

[68]) Isto.

[69]) Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, Odjeljenje za narodnu prosvjetu br. 54. od 16. I 1945. MNR Sarajevo, kutija ZAVNOBiH-a.

[70]) Uputstva ZAVNOBiH-a, MNR Sarajevo, kutija ZAVNOBiH-a.

[71]) Isto.

Bosansku krajinu objašnjava se da se u odgovarajuće razrede gimnazija mogu upisati učenici građanskih škola bez prethodnih prijemnih ispita.

Uslov za upis u prvi razred gimnazije bila je svršena osnovna škola, a učenici se upisuju bez prijemnog ispita. Prijemni ispit za upis u I razred gimnazije bio je propisan samo za one učenike koji nisu završili redovnu osnovnu školu, već analfabetski tečaj.[72])

Omogućavalo se školovanje i onoj djeci koja nisu posjedovala svjedodžbu o završenoj osnovnoj školi i onim učenicima koji su izgubili svjedodžbu o završenoj osnovnoj školi. Takvi su morali pri upisu predočiti dokaz da su završili odgovarajući razred (obično izjave svjedoka mjesnog organa vlasti). Predviđalo se otvaranje gimnazijskih tečajeva za učenike koji su usljed rata izgubili neku godinu školovanja. U tečaju se moglo obuhvatiti više razreda. Za đake koji su bili prešli godine za I raz., ako ih ima dovoljan broj, morao se otvoriti tečaj u kome će se za ovu školsku godinu svršiti gradivo I i II razreda gimnazije. Nastavnici su bili dužni izraditi program kako bi se u skraćenom vremenu završilo najbitnije gradivo oba razreda. I za te tečajeve školska administracija je trebalo da vodi dnevnik, prozivnik i upisnik.

U dopisu Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a kaže se »... da rad treba otpočeti 9. marta ove godine«,[73]) pa se tako, kao što smo naprijed istakli, intenzivno razvio rad na otvaranju srednjih škola u sve tri oblasti Bosne i Hercegovine.

Privremena uputstva ZAVNOBiH-a. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a donijelo je privremena uputstva za rad škola i narodnog prosvjećivanja, jer se imalo u vidu oslobođenje zemlje, a s ciljem da se dosadašnji školski i vanškolski rad ne prekida, nego, naprotiv, da se »odmah produži na širem planu.«[74]) I prema ovim uputstvima, nastava u osnovnoj školi trebalo je da traje 18 mjeseci, a i dalje je ostala podjela na tri stupnja, pa je svaki stupanj trebalo da traje po 6 mjeseci. Svršeni učenici III stupnja dobivali su svjedočanstvo o završenoj narodnoj osnovnoj školi. Nastava je bila obavezna za svu mušku i žensku djecu od 7 do 12 godina, ali će se u školu, prema uputstvima, upisati prvenstveno prerasla djeca, tj. od 8. do 12. godine, koja se do tada nisu mogla školovati zbog ratnih prilika. Djeca mlađa od 8 godina upisat će se u školu ukoliko bude mogućnosti, tj. ukoliko bude dopuštao školski prostor i ukoliko učitelji ne budu preopterećeni brojem djece. Predviđen je, prema uputstvima, napredak u nastavnim predmetima i u vladanju učenika. I dalje su ostale na snazi ocjene koje su se donosile o vladanju i učenju učenika, a važile su u razdoblju između dva svjetska rata.[75])

U slučaju da učenik prelazi iz škole u školu morala se izdavati svjedodžba o dotadašnjem školovanju. Proklamirano je Uputstvima ZAVNOBiH-a da je školovanje besplatno. Osnovne škole je mogao otvarati oblasni NOO na prijedlog i traženje sreskog NOO-a ili svojom inicijativom. Isto tako oblasni NOO postavljao je upravitelja osnovnih škola i učitelje, a opštinski NOO dužan je bio da se »stara oko poduzimanja svih materijalnih potreba škole«, a isto tako dužan je bio i regulirati izdržavanje učitelja.

---

[72]) Isto.

[73]) Isto.

[74]) Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, Odjeljenje za narodnu prosvjetu, Privremena uputstva za organizaciju i rad osnovnih škola i analfabetskih tečajeva u BiH, bez datuma i broja. Dokument se nalazi u Biblioteci Skupštine SRBiH u Sarajevu, arhiv ZAVNOBiH-a.

[75]) Isto, str. 1.

Privremena uputstva su propisivala i vođenje školskih knjiga, pa su učitelji bili dužni voditi: prozivnik, glavni imenik (upisnicu) i knjigu inventara, te čuvati u ispravnom stanju sve povjerene školske stvari.[76]) Propisivano je održavanje konferencija — sreskih i okružnih, a upravitelj škole je postajao rukovodilac osnovne škole, on se starao o radu — »pravilnom funkcioniranju škole«, a osim toga morao je slati izvještaje višim organima vlasti.

Uputstva su zaduživala oblasne, odnosno okružne NOO-e da organiziraju analfabetske tečajeve »po gradovima, u fabrikama i poduzećima«.[77]) Okružni, odnosno oblasni NOO-i bili su dužni organizirati tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva u sreskim mjestima »ili gdje za to postoje mogućnosti«. Oblasni NOO-i treba da osiguraju kontrolu o uspjehu tečajeva, a opštinski NOO-i da vode stalnu evidenciju o nepismenima na svome području i o tome su morali obavijestiti više organe NOO-a. Opštinski NOO je bio dužan da vodi spisak nepismenih lica od 12. do 45. godine i na osnovu toga spiska da predlaže otvaranje novih analfabetskih tečajeva.

Oblasni i okružni NOO-i, prema Privremenim uputstvima, svaka tri mjeseca treba da obavještavaju ZAVNOBiH o uspjesima u radu.

Svrha je svih ovih uputstava bila u tome da se poduzmu sve mjere kako bi se organizacija prosvjetnog rada produžila nakon oslobođenja zemlje. Jer, to je bio jedan od osnovnih zadataka narodnih vlasti u oslobođenoj zemlji. Bez pismenosti nisu se mogli dalje izgrađivati demokratski odnosi u društvu.

»Privremena uputstva ZAVNOBiH-a« odmah su se sprovodila u stvarnost, a to se najbolje vidi po aktivnostima viših i nižih prosvjetnih organa NOO-a. Mnogi dokumenti iz tog vremena nam govore o tadašnjem organizacionom sređivanju rada u osnovnim školama, kao i o intenzivnom radu na suzbijanju nepismenosti u širokim slojevima naroda.

Iz okružnice Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu[78]) vidimo da se odmah poduzimaju mjere za pokretanje tečajeva za suzbijanje nepismenosti, a u isto vrijeme poduzimane su i mjere u organizaciji osnovne škole, u sređivanju rada, u rukovođenju školama, pokreću se oblici narodnog prosvjećivanja itd. U pogledu školske administracije u svim školama su vođeni: razredni imenici, djelovodnici, dnevnici rada, psihološki dnevnici, knjiga dječijih karakteristika, knjiga inventara, ekspediciona knjiga, knjiga za rješavanje akata, knjiga riješenih spisa uprave škole.[79]) Za dnevnik rada se kaže da se ne smije zadovoljiti uobičajenom praksom »ta i ta metodska jedinica«. Naprotiv, dnevnik rada treba da bude detaljniji kako bi se stekla slika o radu škole. U obradi metodskih jedinica trebalo je voditi računa o tome »kako učenici reaguju na gradivo te jedinice, kako reaguju na nastavno gradivo pojedinih predmeta itd.«.[80]) Slika o dnevnom redu i aktivnostima trebalo bi da bude što potpunija, »a ne štura kao što je prije bilo učinjeno«. Prema tome, možemo zapaziti vrlo pozitivne tendencije u području organizacije na-

---

[76]) Isto, str. 2.

[77]) Isto.

[78]) Isto.

[79]) Ujedno se daju i upute za vođenje dnevnika rada, psihološkog dnevnika i knjige dječjih karakteristika, a ostale knjige, kaže se u Uputstvima, mogu se voditi kao i ranije »... te u tom pravcu ne bi se imalo ništa dodati, jedino da izvještaji budu sadržajniji, da se iz njih provjerava život škole, a ne šablonsko nabrajanje, kao što je bio slučaj ranije«. Isto.

[80]) Isto. — 81. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, br. 73/45 od 12. II 1945. MNR Sarajevo. Kutija ZAVNOBiH-a.

stavnog procesa, težnje za aktivnošću, za pravilnijim odnosima učenika prema nastavniku, gradivu i radu razredne zajednice.

Za knjigu dječjih karakteristika se kaže »ona će se sačiniti od papira normalnog tabaka i u nju će se unijeti sva djeca alfabetskim redom i bilježiti sva zapažanja o djeci, njihove karakterne crte, temperament, inteligencija, promjene razvoja itd.«.[81])

Svakako da su se učitelji našli pred složenim zadatkom s obzirom na to da su bili dužni da vode spomenute knjige u koje je trebalo unositi zapažanja o učeniku. Naročito je učiteljima teško bilo odgovoriti na pitanja o »povjerljivosti — nepovjerljivosti« i na posljednje pitanje koje se odnosilo na ono specifično što čini učenika ličnošću.

Međutim, i pored nedostataka koji su se mogli javljati u vođenju psihološkog dnevnika i dječjih karakteristika, sama činjenica da su ove školske knjige bile uvedene već za vrijeme NOB-e govori o metodičnosti nastavnog postupka.

Stanje osnovnih škola i narodnog prosvjećivanja neposredno pred oslobođenjem zemlje, III zasjedanje ZAVNOBiH-a

Nakon oslobođenja Sarajeva, 6. aprila 1945, Predsjedništvo je u vremenu od 26. do 28. aprila iste godine sazvalo Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a. U to vrijeme još uvijek su vođene završne operacije za konačno oslobođenje Jugoslavije, a Bosna i Hercegovina su bile već potpuno oslobođene. Za narode Bosne i Hercegovine pobjeda nad okupatorom i domaćim izdajnicima značila je definitivnu pobjedu nad svim planovima srpske, hrvatske i muslimanske reakcije i njihovih težnja za razdorom i mržnjom koju su sijale. Time je ugnjetavanje i eksploatacija naroda Bosne i Hercegovine u isto vrijeme definitivno ukinuta, a Bosna i Hercegovina su se našle u novoj Jugoslaviji kao federalna jedinica ravnopravnih naroda.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a okupilo je organizatore i rukovodioce NOP-a, a dužnost im je bila da na ovome zasjedanju u Sarajevu utvrde daljnji put razvitka Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice.

Izvještaje su na Zasjedanju podnijeli Rodoljub Čolaković i Hasan Brkić, a pored toga doneseni su važni i akti[82]) za Bosnu i Hercegovinu kao članicu jugoslavenske federacije.

U izvještaju o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a između II i III zasjedanja Hasan Brkić je istakao da je u proteklom razdoblju od 10 mjeseci na području narodne prosvjete postignut znatan napredak. Djelovanje se proširilo na sve grane narodne prosvjete, uklonjeni su nedostaci u radu i organizaciji, a osnovna škola je na osnovu donesenog nastavnog plana i programa i metoda koje se u njoj provode »dobila solidniju osnovu.«[83]) I pored

---

[81]) Isto.

[82]) Zakon o izmjenama i dopunama Odluka o konstituiranju ZAVNOBiH-a kojim je ono pretvoreno u prvu Narodnu skupštinu federalne BiH i Zakon o narodnoj vlasti, na osnovu kojeg je 28. aprila formirana i prva Narodna vlada Bosne i Hercegovine. Jedan od osnovnih zadataka Narodne skupštine bio je da pripremi i izbore i sazove Ustavotvornu skupštinu koja je, kao savremeni predstavnik naroda, imala donijeti i prvi Ustav BiH kao države, a ujedno — članice jugoslavenske federacije.

[83]) *Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a 26, 27. i 28. aprila 1945. god. u Sarajevu*, Izdanje Narodne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine, — Po stenogramskim bilješkama i skupštinskom zapisniku, Sarajevo, Narodna štamparija, 1955.

poteškoća koje postoje, pomanjkanja zgrada, inventara, školskog pribora i osiromašenja naroda, broj škola se udvostručio od Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Prišlo se rješavanju problema učiteljskog kadra otvaranjem tečajeva, pa je završilo tečajeve 200 učitelja. Bolje je organiziran rad na suzbijanju nepismenosti a suradnjom učitelja postižu se bolji rezultati.

Oslobađanjem gradova, prišlo se uspostavljanju rada u srednjim školama s internatima u Prijedoru, Trebinju, Mostaru, i Tuzli bez internata.

Ukazano je na zadatke i teškoće pred kojima stoji narodna prosvjeta, a, između ostalih, ukazuje se i na potrebu obnove zgrada, i na potrebu snabdijevanja, pripremanja prosvjetnih kadrova, osiguranja sredstava za školovanje ratne siročadi i boraca NOV-e, osiguranja egzistencije prosvjetnih radnika.

Na ovom Zasjedanju nakon izvještaja Hasana Brkića u diskusiji o značenju narodnog prosvjećivanja govorio je dr Kosta Grubačić, čije je istupanje bilo značajno radi daljnjeg rada na polju narodne prosvjete.[84])

Za ministra prosvjete u prvoj Narodnoj vladi BiH bio je postavljen Anto Babić, profesor, bivši povjerenik za prosvjetu ZAVNOBiH-a. Nakon zasjedanja donesen je plan na području narodne prosvjete do oslobođenja zemlje.

Kao što je već naprijed istaknuto, Odjeljenje za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a donijelo je još krajem 1944. godine opširan plan i poduzelo mjere za preuzimanje prosvjetnih ustanova i provođenje prosvjetne politike neposredno nakon oslobođenja. Da bi se zadaci izvršili, formirana su prosvjetna odjeljenja za sve okruge, odbornici i referenti, koji su preuzeli sve prosvjetne ustanove, popisali su sve škole, nastavnike, djecu doraslu za školu i one koji su već pohađali škole, a predvidjeli su i potrebe za osnivanje novih škola. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a već je donijelo detaljne upute o organizaciji školskog sistema i mreže osnovnih i srednjih škola, o organizaciji i reorganizaciji zatečenih škola, osnivanju tečajeva na kojima bi se skratilo srednjoškolsko obrazovanje, donesene su osnovne smjernice o odgojnom sistemu, a ukazalo se i na smjernice u radu nastavnika i provođenju nastave u duhu NOB-e. U novooslobođenim krajevima organizirani su seminari za nastavnike, »pedagoške nedjelje« u Hercegovini i političko-pedagoški tečajevi, kako bi se učiteljstvo upoznalo sa smjernicama i osnovnim koncepcijama nove narodne osnovne škole u uslovima oslobođene zemlje.

U ovom razdoblju razvitka narodne vlasti, a time i narodne prosvjete, težilo se za tim da se sistemom škole i prosvjetom rukovodi iz jednog centra. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a, a kasnije Ministarstvo prosvjete, preuzelo je kompetencije okružnih i oblasnih prosvjetnih organa u vezi s otvaranjem i organizacijom nižih srednjih škola, učiteljskih škola i učiteljskih tečajeva, a u svrhu planskog i organiziranog djelovanja, u skladu s novonastalim potrebama oslobođene zemlje.

Postavljeni zadaci, kao i težnja za organizacionim sređivanjem prosvjetne politike, te izgradnja i obnova školskih zgrada, dječjih i đačkih domova, pokretanje raznih oblika narodnog prosvjećivanja (narodni univerziteti, knjižnice, čitaonice, usmene i zidne novine, kulturno-umjetnički rad) nametali su i nove potrebe za planskim i organiziranim sređivanjem prosvjetne politike u cijeloj zemlji na jedinstvenim osnovama. Odjeljenje za prosvjetu preraslo je u rukovodeći organ društvene i državne vlasti, koji u svom djelovanju sje-

[84]) Isto, str. 82—83, 84, 85.

stavnog procesa, težnje za aktivnošću, za pravilnijim odnosima učenika prema nastavniku, gradivu i radu razredne zajednice.

Za knjigu dječjih karakteristika se kaže »ona će se sačiniti od papira normalnog tabaka i u nju će se unijeti sva djeca alfabetskim redom i bilježiti sva zapažanja o djeci, njihove karakterne crte, temperament, inteligencija, promjene razvoja itd.«.[81])

Svakako da su se učitelji našli pred složenim zadatkom s obzirom na to da su bili dužni da vode spomenute knjige u koje je trebalo unositi zapažanja o učeniku. Naročito je učiteljima teško bilo odgovoriti na pitanja o »povjerljivosti — nepovjerljivosti« i na posljednje pitanje koje se odnosilo na ono specifično što čini učenika ličnošću.

Međutim, i pored nedostataka koji su se mogli javljati u vođenju psihološkog dnevnika i dječjih karakteristika, sama činjenica da su ove školske knjige bile uvedene već za vrijeme NOB-e govori o metodičnosti nastavnog postupka.

Stanje osnovnih škola i narodnog prosvjećivanja neposredno pred oslobođenjem zemlje, III zasjedanje ZAVNOBiH-a

Nakon oslobođenja Sarajeva, 6. aprila 1945, Predsjedništvo je u vremenu od 26. do 28. aprila iste godine sazvalo Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a. U to vrijeme još uvijek su vođene završne operacije za konačno oslobođenje Jugoslavije, a Bosna i Hercegovina su bile već potpuno oslobođene. Za narode Bosne i Hercegovine pobjeda nad okupatorom i domaćim izdajnicima značila je definitivnu pobjedu nad svim planovima srpske, hrvatske i muslimanske reakcije i njihovih težnja za razdorom i mržnjom koju su sijale. Time je ugnjetavanje i eksploatacija naroda Bosne i Hercegovine u isto vrijeme definitivno ukinuta, a Bosna i Hercegovina su se našle u novoj Jugoslaviji kao federalna jedinica ravnopravnih naroda.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a okupilo je organizatore i rukovodioce NOP-a, a dužnost im je bila da na ovome zasjedanju u Sarajevu utvrde daljnji put razvitka Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice.

Izvještaje su na Zasjedanju podnijeli Rodoljub Čolaković i Hasan Brkić, a pored toga doneseni su važni i akti[82]) za Bosnu i Hercegovinu kao članicu jugoslavenske federacije.

U izvještaju o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a između II i III zasjedanja Hasan Brkić je istakao da je u proteklom razdoblju od 10 mjeseci na području narodne prosvjete postignut znatan napredak. Djelovanje se proširilo na sve grane narodne prosvjete, uklonjeni su nedostaci u radu i organizaciji, a osnovna škola je na osnovu donesenog nastavnog plana i programa i metoda koje se u njoj provode »dobila solidniju osnovu.«[83]) I pored

---

[81]) Isto.

[82]) Zakon o izmjenama i dopunama Odluka o konstituiranju ZAVNOBiH-a kojim je ono pretvoreno u prvu Narodnu skupštinu federalne BiH i Zakon o narodnoj vlasti, na osnovu kojeg je 28. aprila formirana i prva Narodna vlada Bosne i Hercegovine. Jedan od osnovnih zadataka Narodne skupštine bio je da pripremi i izbore i sazove Ustavotvornu skupštinu koja je, kao savremeni predstavnik naroda, imala donijeti i prvi Ustav BiH kao države, a ujedno — članice jugoslavenske federacije.

[83]) *Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a 26, 27. i 28. aprila 1945. god. u Sarajevu*, Izdanje Narodne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine, — Po stenogramskim bilješkama i skupštinskom zapisniku, Sarajevo, Narodna štamparija, 1955.

poteškoća koje postoje, pomanjkanja zgrada, inventara, školskog pribora i osiromašenja naroda, broj škola se udvostručio od Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Prišlo se rješavanju problema učiteljskog kadra otvaranjem tečajeva, pa je završilo tečajeve 200 učitelja. Bolje je organiziran rad na suzbijanju nepismenosti a suradnjom učitelja postižu se bolji rezultati.

Oslobađanjem gradova, prišlo se uspostavljanju rada u srednjim školama s internatima u Prijedoru, Trebinju, Mostaru, i Tuzli bez internata.

Ukazano je na zadatke i teškoće pred kojima stoji narodna prosvjeta, a, između ostalih, ukazuje se i na potrebu obnove zgrada, i na potrebu snabdijevanja, pripremanja prosvjetnih kadrova, osiguranja sredstava za školovanje ratne siročadi i boraca NOV-e, osiguranja egzistencije prosvjetnih radnika.

Na ovom Zasjedanju nakon izvještaja Hasana Brkića u diskusiji o značenju narodnog prosvjećivanja govorio je dr Kosta Grubačić, čije je istupanje bilo značajno radi daljnjeg rada na polju narodne prosvjete.[84])

Za ministra prosvjete u prvoj Narodnoj vladi BiH bio je postavljen Anto Babić, profesor, bivši povjerenik za prosvjetu ZAVNOBiH-a. Nakon zasjedanja donesen je plan na području narodne prosvjete do oslobođenja zemlje.

Kao što je već naprijed istaknuto, Odjeljenje za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a donijelo je još krajem 1944. godine opširan plan i poduzelo mjere za preuzimanje prosvjetnih ustanova i provođenje prosvjetne politike neposredno nakon oslobođenja. Da bi se zadaci izvršili, formirana su prosvjetna odjeljenja za sve okruge, odbornici i referenti, koji su preuzeli sve prosvjetne ustanove, popisali su sve škole, nastavnike, djecu doraslu za školu i one koji su već pohađali škole, a predvidjeli su i potrebe za osnivanje novih škola. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a već je donijelo detaljne upute o organizaciji školskog sistema i mreže osnovnih i srednjih škola, o organizaciji i reorganizaciji zatečenih škola, osnivanju tečajeva na kojima bi se skratilo srednjoškolsko obrazovanje, donesene su osnovne smjernice o odgojnom sistemu, a ukazalo se i na smjernice u radu nastavnika i provođenju nastave u duhu NOB-e. U novooslobođenim krajevima organizirani su seminari za nastavnike, »pedagoške nedjelje« u Hercegovini i političko-pedagoški tečajevi, kako bi se učiteljstvo upoznalo sa smjernicama i osnovnim koncepcijama nove narodne osnovne škole u uslovima oslobođene zemlje.

U ovom razdoblju razvitka narodne vlasti, a time i narodne prosvjete, težilo se za tim da se sistemom škole i prosvjetom rukovodi iz jednog centra. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a, a kasnije Ministarstvo prosvjete, preuzelo je kompetencije okružnih i oblasnih prosvjetnih organa u vezi s otvaranjem i organizacijom nižih srednjih škola, učiteljskih škola i učiteljskih tečajeva, a u svrhu planskog i organiziranog djelovanja, u skladu s novonastalim potrebama oslobođene zemlje.

Postavljeni zadaci, kao i težnja za organizacionim sređivanjem prosvjetne politike, te izgradnja i obnova školskih zgrada, dječjih i đačkih domova, pokretanje raznih oblika narodnog prosvjećivanja (narodni univerziteti, knjižnice, čitaonice, usmene i zidne novine, kulturno-umjetnički rad) nametali su i nove potrebe za planskim i organiziranim sređivanjem prosvjetne politike u cijeloj zemlji na jedinstvenim osnovama. Odjeljenje za prosvjetu preraslo je u rukovodeći organ društvene i državne vlasti, koji u svom djelovanju sje-

[84]) Isto, str. 82—83, 84, 85.

dinjuje kulturno-prosvjetni život oslobođene BiH.[85]) Ministarstvo prosvjete Narodne vlade Bosne i Hercegovine odmah je počelo rukovoditi prosvjetnom politikom, a pripreme koje su se vršile krajem 1944. i početkom 1945. pomogle su da se poslije oslobođenja zemlje moglo odmah i bez teškoća nastaviti sa započetim radom na organizaciji školstva i kulturno-prosvjetnog djelovanja, a što se izgrađivalo i obnavljalo već u toku NOB-e. U mnogim osnovnim i srednjim školama se rad normalno odvijao, kao da je ratno pustošenje bila davna prošlost. U školama su se vodile školske knjige, o kojima smo ranije govoriti, a koje je propisalo Odjeljenje. Rad osnovnih škola u Bosanskoj krajini se sredio i organizaciono prilagodio novonastalim prilikama, a to vidimo i iz izvještaja koje su škole podnosile višim organima narodne vlasti, a isto tako rad škola se sredio i u drugim oblastima Bosne i Hercegovine.[86])

Usporedimo li broj škola koji je radio na području Bosne i Hercegovine na kraju 1944. godine sa brojem škola na kraju 1944/45. školske godine, vidjet ćemo veliki napredak, na što je ukazano i na III zasjedanju ZAVNOBiH-a u spomenutom referatu Hasana Brkića.

Krajem 1944. na području BiH broj osnovnih škola i učenika bio je:

Područje Oblasnog NOO-a	Broj osnovnih škola	Broj učenika
1. Bosanska krajina	143	12.000
2. Istočna Bosna	13	6.500
3. Hercegovina	44	2.200

Prema tome, ukupno je radilo 200 škola sa 20.700 učenika, a u školama je djelovalo krajem 1944. 355 učitelja.[87])

Broj osnovnih škola krajem 1944/45. školske godine u BiH bio je:

Broj	Broj	Djece			Broj učitelja		
škola	odjeljenja	muške	ženske	svega	muških	ženskih	svega
577	1.306	51.104	28.599	82.705	359	741	1.100

Osnovne škole su radile prema izmijenjenom nastavnom planu i programu, a te izmjene je izvršilo Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a.

Učiteljski kadar po svome sastavu i spremi bio je vrlo raznolik, kao što smo ranije istakli. Najnepovoljnije stanje narodnog prosvjećivanja i rada osnovnih škola osjećalo se u bihaćko-cazinskom kraju, u centralnoj Bosni i Hercegovini, i to u sjevernim dijelovima, a isto tako i u dijelovima istočne Bosne. U dijelovima spomenutih krajeva izvjesno vrijeme prosvjetni rad se razvijao bez veće kontrole i pomoći oblasnih NOO-a i Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a, dok je u ostalim krajevima, a naročito od kraja 1944. i početkom 1945. godine, rad u mnogim krajevima bio organiziran, sređen i sistematski provođen.

Rad srednjih škola 1944/45. školske godine. A) Gimnazije. U 1944/45. školskoj godini zatečeno je ukupno 19 sačuvanih školskih zgrada za gimna-

[85]) Isto.

[86]) Narodna osnovna škola Jajce br. 45/1945. Originalni dokumenti predani prof. Enveru Redžiću, direktoru Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo.

[87]) Prema statističkim podacima koji se nalaze u Savjetu za prosvjetu i kulturu Bosne i Hercegovine, međutim, u izvještaju Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu od 31. XII 1944. stoji da je na području ove oblasti radilo 157 škola sa 200 odjeljenja i 263 učitelja.

zije i građanske škole od 48 zgrada, koliko ih je bilo pred rat na području Bosne i Hercegovine. Gimnazije su otpočele raditi u svim većim mjestima gdje su prije rata djelovale gimnazije i građanske škole, tako da je 1944/45. školske godine u gimnazijama radilo 221 odjeljenje sa 10.254 učenika-ca i 355 nastavnika. Školska godina je bila skraćena. Bile su obuhvaćene dvije trećine predratnog broja učenika. Broj nastavnika iznosio je svega polovinu predratnog broja. Rad je bio otežan pomanjkanjem udžbenika i drugog školskog pribora.

B. Učiteljske škole su počele odmah poslije oslobođenja zemlje obnavljati svoj rad ili su se osnivale nove u mjestima gdje ranije nisu djelovale. To je bio i jedan od prvih zadataka na području srednje nastave. Školske 1944/45. počele su raditi 3 učiteljske škole i više učiteljskih tečajeva u svim većim oslobođenim centrima Bosne i Hercegovine.

Usporedo s osnivanjem novih osnovnih škola, radilo se vrlo intenzivno na pripremanju učiteljskog kadra. Velika pažnja se pridavala učiteljskim tečajevima, kojih je samo na području Bosanske krajine u drugoj polovini 1944. godine održano pet, i to: dva na Podgrmeču, a po jedan u Cazinu, Prijedoru i Jajcu. Od kraja 1944. održani su učiteljski tečajevi još u Trebinju, Tuzli, Mostaru i Travniku. Ove tečajeve je završilo ukupno 300 polaznika. Za uspjeh i rad učiteljskih tečajeva najzaslužniji su: profesori Anto Babić i Špiro Kulišić, učitelji Milan Bokan i Mila Bajalica, dr Kosta Grubačić, prof. Erna Mulahalilović, dr Dušan Nedeljković, univerzitetski profesor iz Beograda, koji je djelovao kao izaslanik ZAVNOBiH-a. Sadržaj rada učiteljskih tečajeva bio je vrlo dobro organiziran, a rezultati rada su bili vrlo uspješni. Sistem organizacije učiteljskih tečajeva bio je tako postavljen da su polaznici ovih tečajeva usvajali solidno opšte i stručno obrazovanje, a teoretska znanja iz psihologije, opšte pedagogije s didaktikom i metodikom pojedinih nastavnih predmeta su primjenjivali u praktičnom radu u vježbaonici i vanškolskom radu. Ovome uspjehu mnogo je doprinio sistem organizacije rada u kružocima, te individualni rad i rad u seminarima, pa se tako nastavna građa i proširivala, a kandidati učiteljskih tečajeva su se upućivali kako treba raditi na stjecanju znanja, vještina i navika.

Tečajci su se upoznavali kako se vode škole i provodi organizacija kulturno-prosvjetnog rada. Obrađivani su posebno pojedini oblici narodnog prosvjećivanja, a taj rad se povezivao i s praktičnim radovima kandidata u vanškolskom i slobodnom vremenu, tako da su svršeni kandidati ovih tečajeva bili pripremljeni za rad u školi za vođenje nastave i za organizaciju i rukovođenje kulturno-prosvjetnim radom u selu.

— ◇ —

Ovaj prikaz provođenja prosvjetne politike ZAVNOBiH-a od njegova osnivanja do oslobođenja zemlje jasno nam ukazuje na činjenicu da je naša narodna revolucija koju je vodila KPJ već od prvih dana narodnog ustanka, pored ostaloga, imala prosvjetni i odgojni, odnosno vaspitni sadržaj. Borba za slobodu, nacionalno i socijalno oslobođenje od okupatora i domaće buržoazije, istovremeno je pokrenula borbu i za prosvjetno i kulturno oslobođenje od zaostalosti i neznanja, kao teškog nasljeđa prošlosti naroda Bosne i Hercegovine.

Intenzivan rad na prosvjetnom i kulturnom uzdizanju naroda u toku NOB-e naših naroda, nije bio provođen bez sistema i stihijski, već se razvi-

jao u jedinstvu s njome, i to, svjesno, organizirano, planski i sistematski pod rukovodstvom KPJ — pokrenut prvo posredstvom antifašističkih organizacija, a zatim organa narodne vlasti i ZAVNOBiH-a, kao najvišeg državnog predstavništva.

U različitim uslovima i prilikama, mnogi naši prosvjetni radnici, u prvom redu učitelji, našli su svoje pravo mjesto, pa su, angažirajući se u prosvjetnom radu, u vojnim jedinicama ili organima narodne vlasti, zajedno s narodom prošli sve napore i iskušenja oslobodilačke borbe. Prosvjetni radnici su za vrijeme NOB unosili u svoju aktivnost novi sadržaj i organizaciju, principe i metode rada, što im je davalo odgovornu ulogu u narodu, a duh oslobodilačke borbe naših naroda prožimao je njihovu svaku akciju.

Različiti oblici prosvjetne i kulturne aktivnosti u toku narodnooslobodilačke borbe bili su prožeti zajedničkim principima, a to su: jasnoća i konkretnost sadržaja, revolucionarnost i idejno-politička usmjerenost prosvjetno-kulturnog rada. Spomenuti principi u uslovima NOB-e odigrali su značajnu ulogu u pripremanju omladine i odraslih za preuzimanje i obavljanje funkcija u organima narodne vlasti, antifašističkim organizacijama i u NOV.

Ovako organiziran i provođen prosvjetni i kulturni i politički rad pridonosio je pobjedi nad fašističkim okupatorima i njihovim domaćim pomagačima.

Summary

From the very first days of the peoples' liberation movement in 1941, an intense educational and cultural work has been performed throuhgout the liberated territory which at first comprised mainly village population. This activity is of considerable importance, since it carried literacy, and therefore, more comprehensive understanding of the world in general, and war situation in particular among the village population that thereto had not even the elemnetary schools nor knew any form of organized cultural life, and even where schools existed the number of iliterate people deminished.

The initiator of this mass activity was the Communist Party of Yugoslavia, and the immediate organizers were the partisan battalions, anti-fascist organizations, youth, women and teachers. As the organs of peoples' administration developed in Bosnia and Herzegovina in the period 1941—1943 from village, community, county to province peoples' liberation boards, they gradually took over the care of organization of educational activities and their material supplies. Through their care were organized not only courses for the illiterate but also courses for the teaching staff for these courses and elementary schools. Immediately after the foundation of ZAVNOBiH, the Department for Education and Culture developed intense activity in existing educational institutions and made serious effors in the direction of founding new ones, organizing courses for professional improvement of the teaching staff, working out new educational plans and programmes; organizing professional seminars for educational staff and in that way quickening the process of creation of new school the subject matter of which was based on the materialistic standpoint and socialist moral standards. At the same time it meant construction of unfied educational policy and educational institutions, which-being organized already in war--time-were without difficulty taken over by the first Peoples' Government of Bosnia and Herzegovina after the liberation war was completed.

Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata

Milorad Gajić

Uporedo sa podizanjem i razgaranjem oružanog ustanka, sa njegovim plimama i osekama, rasla je i sve više postajala neodoljivom potrebom kulturna djelatnost u vojnim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji. Sa prvom ustaničkom puškom, može se reći, počele su da niču i prve spontane inicijative na planu kulturne djelatnosti, koje su poslije prerasle u čvršće i organizovanije forme rada.

Tu, prije svega, treba istaći partizansku pisanu riječ, koja je u obliku letaka, šapirografisanih radio-vijesti i informativnih biltena, tih prvih vjesnika i preteča kasnije veoma razvijene i dobro uređene partizanske štampe, nicala i rasla zajedno sa našim četama, bataljonima i brigadama u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije. Ona je širila istinu o našoj oslobodilačkoj borbi i savezničkim frontovima, podizala borbeni duh naroda i odigrala značajnu ulogu u političkoj mobilizaciji masa u borbi protiv okupatora. Danas mi već nismo u mogućnosti da tačno znamo koliko je tih materijala bilo, kada su i gdje sve izlazili, pri kojim jedinicama i na kojim terenima, jer kako su ti pisani tekstovi brzo nastajali i u ograničenom broju primjeraka izlazili, s obzirom na oskudne tehničke mogućnosti u to vrijeme, tako su se isto brzo i gubili i nestajali u dinamici i vrtoglavom tempu oružanog ustanka. Pouzdano se samo zna to da ih je bilo mnogo, i u odnosu na njihov broj, malo ih je sačuvano.

Među prvim pisanim tekstovima svakako se izdvaja »Gerilac«, prvi partizanski list u Bosni i Hercegovini. On se pojavio odmah, sa našim prvim uspjesima i akcijama u Bos. krajini, još onih ranih avgustovskih dana 1941. i za čitavo vrijeme svoga izlaženja bio izvrstan informator i propagator naše borbe. Kada ga danas čita, čovjek ostaje impresioniran njegovom aktuelnošću, svježinom i neposrednošću prave i kratke, dobro odabrane i upečatljive informacije. »Gerilac« je uređivan veoma znalački i s visokom novinarskom umješnošću, sa izvanredno istančanim nervom za ono što je najbitnije i najaktuelnije. Uređivao ga je jedan od najtalentovanijih partizanskih novinara u toku rata, poznati banjalučki revolucionar i šahista Nikica Pavlić.

Na terenu Bos. krajine, već u prvoj polovini 1942, kao rezultat dotadašnjih iskustava i potreba u izdavanju informativnih biltena, radio-vijesti, »Gerilca« i drugih listova, formiran je jedinstven u to vrijeme po originalnosti i smjelosti zamisli, neka vrsta male partizanske novinske agencije — Partizanski obavještajni biro Operativnog štaba narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske za Bos. krajinu — ili POB, kako se skraćeno zvao, koji se brinuo za informativnu stranu, prikupljao vijesti sa naših i savezničkih frontova i izdavao »Krajiške partizanske novine«.

Uporedo sa prvom pisanom riječi, koju su u narod unosili borci revolucije, javljaju se i prve kulturne ekipe pri vojnim jedinicama, koje daju raznovrsne priredbe i po najzabačenijim selima oslobođene teritorije. U program su obično uvrštavane solo i horske recitacije, pjesme, poneki pozorišni komad i predavanje o političkoj situaciji i ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta.

Ovakve priredbe su naišle na odličan prijem u narodu, a naročito omladini, koja je masovno hrlila na takve večeri. To je bila jedna od najpopularnijih i najuspješnijih formi kulturnog rada, posredstvom kojeg je omladina stupala u redove narodnooslobodilačkog pokreta. Naročito je SKOJ bio aktivan u organizovanju ovih kulturnih priredbi, on je njihovim posredstvom bio stalno u kontaktu sa najširim masama omladine, osjećao dah i bilo njeno, snažno djelovao i politički uticao na njeno ideološko opredjeljivanje i vezivanje za ciljeve narodnooslobodilačke borbe.

U toku rata, zahvaljujući predanom angažovanju SKOJ-a i kulturnih ekipa vojnih jedinica, gotovo da i nije bilo sela koje nije imalo svoju kulturnu ekipu, ili na neki drugi način nije bilo obuhvaćeno kulturnim radom. Samo ilustracije radi navodim izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč od 31. oktobra 1943. Oblasnom Komitetu KPJ za Bos. krajinu, u kome se kaže da su na tom terenu za kratko vrijeme održane tri kulturne priredbe kojima je prisustvovalo preko hiljadu ljudi. Prva je održana u Majkić Japri i nju je priredio ženski omladinski tečaj koji je radio u tom selu. Drugu je priredbu u Velikom Radiću organizovala kulturna ekipa Osme krajiške brigade, na kojoj je pored ostalih tačaka prikazana i Ćopićeva šaljiva jednočinka »Lađa tone, miši se spasavaju«, a u Hašanima opet seoska omladina, u zajednici sa kulturnom ekipom Drugog bataljona Osme krajiške brigade, ni manje ni više, nego čak daje i poznatu dramu Karela Čepeka »Mati«! I , na kraju, ovako završava izvještaj Okružnog komiteta: »Sve tri ove priredbe imale su lijepog uspjeha i kod naroda stvorile veliko oduševljenje«. Eto, tako je u toku oslobodilačkog rata naše selo i teritorija očišćena od okupatora bila obuhvaćena intenzivnim kulturnim radom.

Kada se danas, iz ove vremenske retrospektive, posmatra ta aktivnost, onda istraživač ostaje zadivljen entuzijazmom, upornošću, raznovrsnošću i maštovitošću brojnih znanih i neznanih kulturnih poslenika i boraca koji su i u najtežim, surovim ratnim uslovima smogli stvaralačke snage i podstreka da prionu na pionirske akcije i inicijative koje su označavale jedan promijenjen odnos i novu politiku što širег otvaranja bogatog spektra kulturne baštine i smišljene orijentacije u tim htijenjima na običnog radnog čovjeka i borca, koji je na svojim plećima iznio terete oružane borbe i revolucije.

Kakva je bila atmosfera za takav rad, šta je on značio i kakve dimenzije imao, kakvu je snagu nosio i kako je plijenio ljude, borce i omladinu, kakva je klima vladala na oslobođenoj teritoriji u tom pogledu, veoma je karakterističan izvještaj o Oblasnoj konferenciji narodnooslobodilačkog odbora za

Bosansku krajinu, održanoj u Mrkonjić Gradu, objavljen u »Glasu narodnooslobodilačkog pokreta u Bos. Krajini«, br. 8. od 4. oktobra 1943. godine, u kome se, poslije opširne informacije na nekoliko strana o samom toku konferencije, govori i o priredbi članova Pozorišta narodnog oslobođenja.

»Oni su nam, piše list, ostali u svježoj uspomeni još odlani, iz Bihaća i ostalih naših oslobođenih gradova. Među njima se nalaze poznati zagrebački glumci Afrić, Repak, Rutić i Kropševa, koji u naše narodno pozorište okupljaju mlade darovite ljude. To su umjetnici koji nisu ostali gluhi na tutanj narodnog ustanka, koji su napustili obeščašćene pozorišne daske i publiku fašističkih divljaka i prišli svome narodu da ga putem umjetnosti uzdižu u borbi, da zajedno sa svojim narodom izvojuju i slobodu umjetnosti. Ti naši umjetnici prošli su zajedno s našim brigadama kroz ljute bitke u Crnoj Gori, Sandžaku i Istočnoj Bosni.

Večerašnja njihova priredba tako je dobra, da bi mogla da zadovolji i prefinjen umjetnički ukus. Kroz njihova usta i pokrete, riječi dobivaju svoju punu snagu, prodiru u čovjeka i potresaju ga u njegovim najtananijim dubinama.«

»Karikatura bespovratne prošlosti, piše dalje list, u horski obrađenoj 'Staroj priči' Milorada Mitrovića i Čehovljevoj 'Prosidbi', karikatura pavelićeve sadašnjosti u Ćopićevom 'Cestaru Muji', te karikature uskrsle na pozornici kao smiješne sablasti nasmijavaju do suza«.

»Nezaboravan i drag nam je ostao, zaključuje 'Glas' svoj izvještaj, ovaj nastup našeg pozorišta. Publika, čestiti sinovi našeg naroda, koji su počeli da izgrađuju našu novu, istinski narodnu vlast, ispoljili su večeras i svoju duboku pristupačnost umjetnosti. Poslije ovoga programa publika je zaista ustreperila. Dvoranom je poteklo nepresušno kozarsko kolo«.

Sistematski i organizovan rad na kulturnom planu počinje sa porastom vojnih jedinica i stvaranjem oslobođene teritorije. Za ocjenu toga rada, njegovu dubinu i širinu koju je zahvatio, za probleme koji su iskrsli u tom periodu veoma je karakterističan članak »Nekoliko pitanja kulturno-prosvetnog rada«, objavljen u drunićkoj »Borbi«, br. 34. od 10. januara 1943, u kome se kaže da je agitaciono-propagandni rad na oslobođenoj teritoriji sve intenzivniji, obuhvata već i najzabačenija sela i stiče sve raznovrsnije oblike, od zborova do kulturnih priredaba Kazališta narodnog oslobođenja i onih koje održavaju diletantske grupe ili sami borci iz brigada. U tom radu postignuti se veliki uspjesi. Pored toga, u narodu je probuđen ogroman interes za politička zbivanja i žeđ za saznanjem novih stvari, u tom radu se svakodnevno osposobljavaju i novi mladi aktivisti, među njima i mnogo omladinaca i žena, koji samostalno i slobodno istupaju, i koji su već i danas nosioci toga rada, naročito u selima.

U članku se podvlači da pitanje materijala predstavlja veliku teškoću, ali ni to nije nerješivo. U prvom redu, valja odbaciti tvrdnju, koja se mnogo puta čuje, da narodu treba pružati stvari »koje on može razumjeti«. To, šta narod »može razumjeti«, postavlja se mnogo puta jednostrano i na štetu kulturnog podizanja naroda. Na primjer, mnogi na brzu ruku napravljeni »skečevi«, iako su na izgled »prigodni« za dnevnu političku propagandu, ne koriste mnogo tome da se narod upozna sa istinskom kulturom i umjetnošću. Već i dosadašnje iskustvo pokazuje da narod instinktivno prima samo ono što doista i ima umjetničku vrijednost. Razumijevanje koje je publika pokazala za probrane tačke Kazališta narodnog oslobođenja, najbolja su potvrda

tome. A ako to negdje i nije slučaj, u narodu treba razvijati pravilno shvatanje umjetnosti, pozorišta, slikarstva, vodeći računa o činjenici da mnogi prvi put vide i pozornicu, pa da im jasno treba protumačiti čitav program. Bar sada, na oslobođenoj teritoriji, ima uslova da se narodu pruži ono što mu ranije nije bilo pristupačno. Zato se treba osloboditi nebrižljivog i nepravilnog odnosa i prema narodu i prema kulturi.

Kulturna aktivnost u toku narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini naročito je intenzivna na područjima gdje su stvorene veće partizanske teritorije i oslobođeni značajniji gradski centri, koji su ne samo zračili i imali uticaja na dalje tokove i zbivanja u samoj Bosni i Hercegovini nego su naišli na veliki odjek i u ostalim krajevima Jugoslavije. Već oslobođenje Bihaća u jesen 1942. i stvaranje takozvane »Bihaćke republike«, kada je Bihać postao ne samo političko nego i kulturno žarište naše revolucije, dalo je dovoljnog impulsa za svestraniju i raznovrsniju kulturnu aktivnost.

Tu, prije svega, treba istaći djelatnost Kazališta narodnog oslobođenja, može se reći, prve kulturne institucije nove Jugoslavije, koje je osnovano sa zadatkom »da svojim priredbama, kazališnim predstavama, koncertima, predavanjima, konkursima, organizacijom diletantskih i putujućih trupa, izdavanjem brošura, knjiga, kazališnih novina i časopisa potpomogne narodnooslobodilačku borbu i proširi interes za kazališnu umjetnost«, kako je to zabilježeno u »Narodnom oslobođenju«, organu AVNOJ-a, br. 2. od 7. januara 1943. godine. Isti list napominje da se u Kazalištu, pored istaknutih zagrebačkih glumaca, nalazi i više mladih partizana i partizanki koji su pokazali lijep glumački talenat i da to narodno pozorište obilazi oslobođena sela i gradove i daje predstave i na mjestima gdje ranije ne samo da nisu držane nikakve pozorišne predstave nego gdje se, možda, nikada nije ni čulo da postoji tako nešto kao što je pozorište.

Svakako je interesantan podatak i o diletantskoj grupi Centralne vojne bolnice, koja je 24. decembra 1942. godine u Bihaću, u sali bioskopa »Central«, održala priredbu namjesto pozorišne ekipe jedne vojne jedinice koja je hitno morala otići na položaj. Na programu je bila i jedna horska recitacija iz »Gorskog vijenca« i kako se u tim stihovima pominjao bog, članovi ekipe kao »dobri« aktivisti, odlučili su da to izostave i donekle izmijene Njegoševe stihove. Sutradan je to naišlo na oštru kritiku Veselina Masleše, jer se, po njegovim riječima, u jednom umjetničkom djelu ne smije ništa samovoljno mijenjati.

To je još jedan konkretan podatak kakav je bio principijelan stav prema kulturi i slobodi umjetničkog stvaralaštva i kako su se pojedini istaknuti rukovodioci oružanog ustanka i revolucije odgovorno odnosili i prema umjetničkom djelu i njegovom autoru, koliko su poštovali izvorni autorski tekst i branili ga od samovolje i iskrivljavanja.

Isto tako, ne manje značajna je i činjenica da se i napisom u »Borbi« u već pomenutom članku, i već u tom vremenu, javlja otpor protiv birokratskog shvatanja i potcjenjivanja narodnih masa, protiv vulgarizacije i nevrijednih improvizacija, da narodu, tobože, treba davati samo ono što on »može razumjeti« i da mu zbog toga mnoge kulturne vrijednosti nisu pristupačne. »Borba« energično ustaje protiv takvog shvatanja i zalaže se za što čvršće povezivanje kulturnih ekipa i njihovih pregalaca za narodnooslobodilačke odbore, što znači za demokratske puteve i metode, za demokratsku bazu i masovni oslonac u borbi protiv birokratizma i na sektoru kulture.

Bihaćki period je veoma značajan za naše pozorište. Bilo je to, kako piše Joža Rutić, »prvi put otkada postoji partizansko pozorište da se relativno duže zadržimo u jednom mestu u kojem smo imali mogućnosti da se pozabavimo pitanjima bolje organizacije naše ustanove i da posvetimo više vremena razgovorima oko repertoarske politike. U tim razgovorima veliku pomoć pružili su nam drugovi Moša Pijade (čiča Janko), Ivo Lola Ribar i Veselin Masleša koji su, skoro svakodnevno, učestvovali u našim diskusijama i razgovorima. Plodovi bihaćkog perioda osetili su se tek posle pete ofenzive u slobodnom Jajcu, te kasnije u Bosanskom Petrovcu i Drvaru. Tamo smo nastavili svoj rad i razvili punu aktivnost, kao na primer: horsko pevanje, folklorne igre, balet, celovečernje predstave i drugo«.

Kazalište narodnog oslobođenja odigralo je krupnu ulogu u širenju pozorišne kulture u onom burnom vremenu. Sa nevidenim entuzijazmom i pregalaštvom, kakav samo može dati revolucionarni zanos, na partizansku pozorišnu scenu smjelo i nadahnuto postavljani su dramski tekstovi Nušića, Kočića, Čehova, Gogolja, Tolstoja i drugih pisaca, a u horskim i solo recitacijama partizanska publika imala je izvanrednu priliku da u znalačkoj i nadahnutoj interpretaciji sluša poetske rafale Majakovskog, patriotsku i socijalnu poeziju Šantića i Rakića, kao i poetsko stvaralaštvo svojih saboraca Branka Ćopića i Skendera Kulenovića. Na repertoaru je bilo i nekoliko baletskih tačaka u koreografiji Žorža Skrigina. Posebna baletska tačka u kojoj je učestvovalo više igrača bila je balet »Ustanak« za koji je originalnu muziku napisao Nikola Hercigonja.

Narodni univerzitet, koji je osnovan po oslobođenju Bihaća i smješten u zgradu gimnazije, druga je kulturna institucija nove Jugoslavije, koja je zaživjela u neobičnim uslovima oružanog ustanka i revolucije. Kakvu je ulogu trebalo da odigra Narodni univerzitet i kakvi su mu zadaci bili, najbolje se vidi iz prvog člana statuta ove kulturne ustanove, u kome se kaže da u današnje doba narodnooslobodilačke borbe, kad široki narodni slojevi, lišavani dosad škole, osjećaju najoštriju životnu potrebu za pravim znanjem i naukom, i kad je fašistički neprijatelj razorio, dijelom kompromitovao, a dijelom uništio stare školovane kadrove, javlja se našusna potreba za školom koja će pružiti naučna znanja najširim narodnim slojevima i stvoriti nove školovane kadrove ponikle u samoj narodnooslobodilačkoj borbi.

U radu katedri Narodnog univerziteta, čiji je rektor bio dr Kosta Grubačić, pored izvjesnog broja najboljih bihaćkih profesora, učestvovao je i Veselin Masleša sa predavanjima iz političke ekonomije. Nastava dijalektičkog i istorijskog materijalizma povjerena je dru Dušanu Nedeljkoviću, a književnost je predavao Ivan Goran Kovačić, koji je, pored drugih tema koje je imao u svom programu, održao i jedno blistavo predavanje o Bajronu, Šeliju, Puškinu, Vuku i narodnoj poeziji, »koje je bilo i nauka i pesma i koje smo svi bez daha slušali«.

U to vrijeme Bihać je postao i stjecište slikara-boraca. Među njima su bili Pivo Karamatijević, Marijan Detoni, Vojo Dimitrijević i drugi, a pri Propagandnom odjeljenju AVNOJ-a djelovala je i mala slikarska radionica sa Đurom Tiljkom i Ismetom Mujezinovićem, koja je tih mjeseci bila neke vrste klub partizana-umjetnika. U njoj su se satajali slikari, pjesnici i drugi kulturni radnici. Ovi slikari-borci u svojim radovima toga vremena i kasnije likovno su dali i izrazili Bosnu i njene ljude, njenu borbu i stradanja, njenu buntovnu i nemirnu prirodu, nepokornu i prkosnu.

Oslobođenje Tuzle u jesen 1943. i stvaranje veće oslobođene teritorije u istočnoj Bosni omogućilo je takođe intenzivniju kulturnu djelatnost i na tom području. Poneseni bihaćkim iskustvom, Ismet Mujezinović i Vojo Dimitrijević stvaraju u Tuzli slikarsku radionicu. Po kazivanju Meše Selimovića, koji je tada radio u Agitpropu Oblasnog komiteta, u to vrijeme djeluje neka vrsta partizanskog sintetičkog teatra, recitacije uz projekciju filma, hor, orkestar, balet. Na tom terenu razvija svoju aktivnost vrsni glumac Nikola Popović i kompozitor i dirigent Oskar Danon. Čak se u Semberiji osniva i Dramska škola za talentovane mlade ljude i djevojke, u kojoj se naročita pažnja posvećuje dikciji, recitaciji, horskom pjevanju itd.

Ovdje je posebno značajna izdavačka djelatnost Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu i izlaženje u to vrijeme jedinstvene »Biblioteke marksizma-lenjinizma« u izboru i redakciji dra Dušana Nedeljkovića. Izašlo je svega šest svezaka te biblioteke. U prvoj svesci objavljeno je Lenjinovo djelo »Šta da se radi« i »Marksizam«, druga sveska nosi naslov »Učenje o partiji«, treća »Nacionalno pitanje«, četvrta »Seljačko pitanje«, peta »Strategija i taktika« i šesta »Boljševički stil u radu«.

Povodom dvadesetpetogodišnjice Lenjinove smrti, takođe je objavljeno djelo Anri Barbisa »Lenjin«, a odštampano je i šest glava »Istorije SKP(b)«. U Bijeljini je, opet, ugledala svjetla i knjiga »Antifašističke pjesme«.

Naravno, oslobođenje Jajca i sve ono što se tamo zbilo novembarskih dana 1943. daje nove impulse. Za kulturnu klimu i atmosferu, kakva je tada vladala u Jajcu i na oslobođenoj teritoriji uopšte, karakteristična je svečanost prilikom otvaranja Doma kulture u gradu, koju je tako brižljivo i jedini u to vrijeme zabilježio »Glas narodnooslobodilačkog pokreta u Bos. Krajini«, br. 10. od 25. oktobra 1943, s napomenom da je to stav narodnooslobodilačkog pokreta prema kulturi uopšte, u kome se nalaze i ove riječi:

»Grad Jajce, od večeras, ima svoj dom kulture. Ta činjenica će još jednom potvrditi da je našoj oslobodilačkoj vojsci i našoj novoj, narodnoj vlasti sveto pravo naroda na život i kulturu, na kulturan i srećan život. I više od toga — ta činjenica potvrđuje da naši ratnici slobode i izvršioci narodne vlasti već danas misle ne samo o pravu naroda na slobodan i kulturan život, nego i o mogućnostima ostvarenja toga prava, o sredstvima njegovog ostvarenja. Bez tih sredstava, bez dvorana i pozornica, klupa i sijalica, štamparija i hartije, knjiga i učionica, bez svega toga kao vlasništva naroda, pravo naroda na jednakost, slobodu, život i kulturu bilo bi samo mrtvo slovo na papiru«.

Poslije Bihaća, sada Jajce postaje politički i kulturni centar revolucije. Pozorište narodnog oslobođenja, popunjeno novim kadrovima i obogaćeno bihaćkim iskustvom, daje pečat kulturnom životu grada, proširuje svoj repertoar, popunjava balet i plijeni gledaoce vrsnom glumom i izvođenjem. Ono djeluje ne samo u Jajcu nego obilazi mnoga sela i gradove, plemeni, bodri i osvaja novu publiku. Ono stiže u Drvar, Bosanski Petrovac, Mrkonjić Grad. Godinu dana kasnije u Jajcu se formira Centralna pozorišna grupa za Bosnu i Hercegovinu.

Nemam pretenzija da nabrajam sve kulturne manifestacije koje su, nošene revolucionarnim zanosom i tempom, bile veoma brojne u toku narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, niti je moguće zabilježiti rad svih tih kulturnih ekipa koje su djelovale po brigadama i drugim vojnim jedinicama, u sastavima omladinskih i drugih organizacija po selima i gradovima. Ovom prilikom hoću samo da istaknem intenzitet te aktivnosti, koja pokazuje

kvalitetno nov odnos prema kulturi. Gde se u širinu, u mase, u narod. Kada je riječ o kulturnoj politici, onda je naglasak na otvaranju prema publici, u traženju i osvajanju novih prostora za kulturnu djelatnost, a ne u zatvaranju u uske gradske okvire i tjeskobu.

U skladu za tim naraslim potrebama i interesovanju za kulturnu aktivnost, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a drug Ante Babić podnosi poseban referat »Rad narodnooslobodilačkih vlasti na prosvjetnom polju«, u kome se ističe da na daljem kulturnom izgrađivanju treba složno da rade sve antifašističke, kulturne i omladinske organizacije uz pomoć i saradnju narodnih vlasti. U tom radu, domu kulture, kao žarištu čitavog kulturnog života naroda, pripašće prva uloga. Njegov glavni zadatak treba da bude produbljivanje pismenosti i podizanje prosvijećenosti putem čitaonica, narodnih knjižnica, radija i pozorišnih priredaba. U domu kulture treba provesti organizaciju popularno-naučnih predavanja koja će obuhvatiti sva ona pitanja iz oblasti nauke i koja su u uskoj vezi sa narodnim životom. Tako će dom kulture, barem na selu, moći da nadomjesti narodni univerzitet. U referatu se dalje ističe potreba za pokretanjem jedne naučno-popularne biblioteke i da se već tada izvrše sve pripreme za takav rad. Jer, kako se naglašava, »danas u narodnim masama postoji veliko raspoloženje za čitanje. Mase su žedne prosvjete. U takvom momentu moramo učiniti sve da se narod poveže sa knjigom«. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a treba da bdi nad ovim radom i da pazi da cjelokupan rad na ovom polju, po duhu i formi, bude uvijek u skladu sa načelima narodnooslobodilačke borbe.

U diskusiji o ovom referatu drug Salko Nazečić, da bi ilustrovao atmosferu kakva vlada po hercegovačkim selima i kakva je opšta žeđ za čitanjem koja je vidljiva na svakom koraku, spominje kako se danas, kada se prođe kroz ta sela, kroz ta ista sela o kojima se nekad pričalo, da narod tamo neće prosvjete, da neće nauke i kulture, da je to tako od boga dano i da se više ništa u njima ne može i neće mijenjati, danas, veli on, kad prolazite tim istim selima, već i djeca vas vuku za rukav i pitaju: »Druže, imaš li olovku, imaš li malo papira?« A Skender Kulenović, učestvujući takođe u diskusiji i govoreći o književnosti i umjetnosti i o potrebi jednog vremenskog razmaka, jedne distance, pa da se herojski period naše revolucije mogne široko i vjerno umjetnički oblikovati, izjavljuje u ime pisaca, pa i onih koji će tek doći, da ovaj »kapital neviđenih napora i herojstava neće propasti, nego da će on, uz svestranu brigu naše nove države, za naše nove umjetnike, ostati vječno živ«.

Posebnu ulogu u kulturnoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini u toku revolucije odigrala je štampa. Značaj drinićke »Borbe«, »Oslobođenja«, »Glasa narodno-oslobodilačkog pokreta u Bos. Krajini«, »Fronta slobode«, »Slobode«, »Mladog krajišnika« i drugih listova zaslužuje posebnu pažnju i istraživanje, što nije predmet ovog izlaganja. Ja bih samo, kada je riječ o štampi, istakao jedno osvježenje, koje je naša štampa dobila u toku rata saradnjom slikara i književnika-boraca. Pored ratnih izvještaja, prigodnih članaka i one uobičajene žurnalističke informativnosti i jednoličnosti, koja je uvijek profesionalno prisutna, na stranicama naše štampe u to vrijeme probijala se i snažna poetska riječ Vladimira Nazora, Branka Ćopića, Skendera Kulenovića, Riste Tošovića i drugih, samim svojim prisustvom mijenjala uobičajenu fizionomiju, unosila svježinu u našu ratnu žurnalistiku i plamenim stihovima podizala

borbeni duh. Njihova poetska riječ postala je svojina naroda i poistovetila se sa njim i njegovom borbom.

Kada su u »Borbi«, br. 34. od 8. februara 1943. objavljene Nazorove »Partizanske koračnice«, to je bio veliki kulturni događaj koji je meteorski blistavo osvijetlio poetsku riječ, snažnu i mladalačku lirsku prirodu staroga Nazora. »On me je, tako je govorio Ivo Lola Ribar, u 'Koračnicama' ne samo zadivio već prosto zaprepastio kakvom je brzinom i neposrednošću shvatio neke od bitnih lirskih poenti naše borbe«. Vladimir Nazor stihovima kratkim, jednostavnim, kao rafal ubojitim, poetski je nagovijestio pobjedonosni hod revolucije. Njegove »Partizanske koračnice« postale su svojina čitavog oružanog naroda, najljepša muzika i poetski trepet, kliktaj i zanos na dugim marševima ratnika. Njihovo objavljivanje u »Borbi« dalo je krila i tako željno očekivan, nov i svjež materijal za kulturne programe i mlade entuzijaste koji su ga sa toliko pregalaštva unosili u oslobođena sela i gradove, u gradske sale i seljačke domove.

Njegov pjesnički sadrug i saputnik na pohodu iz okupiranog Zagreba na oslobođenu partizansku teritoriju mladi dvadeset devetogodišnji Ivan Goran Kovačić, ponesen revolucionarnom plimom koja je zapljusnula čitavu zemlju, na svečanoj akademiji koja je priređena 5. januara 1943. u Bihaću u Nazorovu i njegovu čast, osjećajući usijanje i oganj ustanka kroz svaki svoj damar, izrekao je i ove nezaboravne riječi: »S vašom borbom oživotvorila se poezija, pjesništvo je postalo stvarnošću, običnom pojavom, koja se u svim svojim najfinijim nijansama, riječju i djelom, manifestirala svakog časa. To sanjano bratstvo, ta sanjana jednakost, pravda, dobrota, taj najviši smisao ljudskog života postao je ovdje, pred nama, javom... Mene osobno hvata gotovo strah u želji da umjetnički obuhvatim ovu stvarnost i sve njene ljepote, hvata me strah, kao kad bi mi tko kazao: skupi sve svijetle, sunčane zrake i mahni njima kao zlatnim mačevima pravde i slobode oko sebe«.

Ivan Goran Kovačić, tragično ubijeni poeta i žrtva četničkih koljača, u jednom tako kratkom pjesničkom trenutku, nije vremenski dospio da umjetnički uobliči sve ljepote koje je nosila revolucija u sebi i svojim htijenjima, a koje je tako duboko osjećao svim svojim pjesničkim bilom, ali je ipak uspio da istoči iz sebe nezaboravnu »Jamu«, taj dramatski i tragično stisnut grč i optužbu protiv ustaškog nasilja i bezakonja, taj poetski dragulj koji se penje u sami vrh našeg poetskog stvaralaštva.

Skender Kulenović, godinu dana ranije, u »Krajiškom partizanu« (dvobroj za juli—avgust 1942) objavljuje svoju »Stojanku majku Knežopoljku«, koju je neposredno poslije neprijateljske ofanzive, za jedan dan i jednu noć, iskalio iz sebe o ljutom čemeru i jadu, o tuzi golemoj, o suzi nepresušnoj, o majčinom srcu neutješnom, o tri sina junačka, pala u slavnoj bitki kozarskoj. Tu poemu, iz krvi istočenu, još svježu i neizbrušenu, pjesnik je poslije probdivene noći u stvaralačkom grču, izrecitovao toga istoga jutra na Paležu, visu kozarskom, na dramatičnoj smotri preživjelih boraca i naroda toga kraja. Snaga te poeme leži u njenoj neposrednosti i doživljenosti, u njenoj neponovljivosti, pečaćenoj pečatom krvavim i majčinom dojkom usahlom. To je pjesničko svjedočanstvo izvanredne umjetničke vrijednosti koje pri svakom čitanju zatreperi novim strunama i skalama osjećanja i prožima žmarcima istinske poetske ljepote.

Branko Ćopić pjesnički se inspirisao isto tako u ognju revolucije. Već u »Krajiškim partizanskim novinama« (br. 24. od 8. juna 1942) objavljuje

svoju prvu pjesmu »Omladinka Mara«. Otada se ovaj partizanski pjesnik često pojavljuje na stranicama naše ratne štampe — »Krajiških partizanskih novina«, »Mladog krajišnika«, »Glasa« i drugih listova — i objavljuje svoju poetsku riječ u vatri oružanog ustanka. To poetsko stvaralaštvo, veoma plodno i bogato pjesničkim iskazivanjima, naišlo je na snažan odjek u masama. Bila je to prava estradna poezija koja je plijenila svojom neposrednošću i aktuelnošću, jednostavna i svježa, nadahnuta dinamikom i ubrzanim tempom revolucije. Njegova poetska ostvarenja »Na petrovačkoj cesti«, »Pjesma mrtvih proletera«, »Vezilja slobode«, »Marija na Prkosima« i druge ubrajaju se u bisere naše novije patriotske poezije. U »Frontu slobode« javlja se Risto Tošović sa pjesmama »Semberija«, »Karta istočne Bosne«.

Ovo poetsko stvaralaštvo, poniklo u revoluciji i nošeno njome, neujednačeno po svojoj umjetničkoj vrijednosti, ali zato dokumentarno i autentično svjedočanstvo jednog herojskog vremena, koje baš zbog toga plijeni životnošću i upečatljivošću istorijskog trenutka, to svjedočanstvo iskovano na samom bijelom usijanju oružane borbe ostaće nezaboravan i dragocjen prilog našem savremenom poetskom stvaralaštvu.

Na tlu Bosne i Hercegovine, u jeku oružane borbe, slobodno su i stvaralački djelovali umjetnici i književnici-borci iz raznih krajeva Jugoslavije. U bihaćkoj kuli, na primjer, Ivan Goran Kovačić je ispjevao svoju nedostižnu poemu. Vladimir Nazor je napisao svoje »Partizanske koračnice« i partizanski dnevnik, Avgustinčić je vajao u Jajcu, tamo su se likovno snažno izrazili Đorđe Andrejević-Kun, Božidar Jakac i drugi umjetnici koji su prišli oružanom ustanku i revoluciji.

Na kraju, stoji nepobitna činjenica da je u Bosni i Hercegovini, iako je ona bila opterećena teškim balastom prošlosti i zaostalosti, kulturna aktivnost u toku i za one specifične uslove narodnooslobodilačkog rata bila veoma značajna, kao u malo kom drugom, razvijenijem dijelu Jugoslavije. Upravo zahvaljujući razvoju oružanog ustanka, Bosna je u toku rata bila i ostala živi i nepokoreni bastion revolucije. U njoj su se borili najbolji sinovi naroda Jugoslavije,iskivali bratstvo i jedinstvo, na njenom tlu su se najduže zadržavali Vrhovni štab, CK KPJ i drug Tito, tu su se koncentrisali najbolji kadrovi koje je Partija vaspitavala i na tlu Bosne su se odigravale najkrvavije i najpresudnije bitke naše revolucije. Otuda je i kulturna aktivnost u periodu narodnooslobodilačkog rata bila tako značajna i snažno uticala na dalje tokove kulturnog života uopšte.

Summary

Parallelly with the organization of the armed rebellion, with its high and low tides, cultural activities grew ever stronger and became an indispensible need of people, military units and everywhere else on the liberated territory. With the first rebel's rifle, so to speak, emerged the first spontaneous initiatives on the plain of cultural activities which later assumed stronger and more organized forms.

Here we have in mind first of all written word, which in the form of placards, shapirographed radio news, informative bulletins, brochoures, those first predecessors of the very widespread and well organized partisan press, it emenrged and grew up together with the first partisan regements, battalions and brigades. The partisan press disseminated turth about our liberation struggle and about aho situation on the battlefields of the world and played an important role in the political mobili-

zation of the masses. Today we do not know how many those materials there were, when and where they were published, by what units and on what tarrains, since those written texts were soon destroyed and in a limited number published, owing to primitive techniques in that time and the rapid dynamics of the armed rebellion and the revolution. What we certainly do know is that there were many of those materials and that very few of them survived the whirlwinds of the revolution. Among those first written texts certainly »Gerilac« (the Guerilla fighter) occupies a distinguished place, being the first partisan newspaper in Bosnia and Herzegovina. It appeared immediately with our first armed actions in Bosanska Krajina, in those early August days 1941 and throughout its publication it was not only an excellent informative but also propagandistic paper.

The cultural activities in the course of the people's liberation war in Bosnia and Herzegovina was especially intense in places where considerable territories and bigger towns were liberated. Those partisan centres, radiated and influenced not only further developments and events in Bosnia and Herzegovina itself, but also had strong repercussions in other parts of Yugoslavia. The liberation of Bihać in autumn 1942 and the creation of the so called »Republic of Bihać«, when Bihać became not only the political but also the cultural focus of our revolution, was a strong impetus for a more comprehensive and varied cultural activity. Here in the first place we ought to point out the Theatre of National Liberation which played an important role in spreading out the theatrical culture in those rough war times. Daring and inspired performances of the dramatic texts of Nušić, Kočić, Chekhov, Čapek, Gogol were staged in this theatre. The partisan audience had an extraordinary opportunity to hear through chorus and solo recitals in expertly and inspired interpreratations poetic torrents of Mayakovski, patriotic and social poerty of Šantić and Rakić as well as poetic products of their war mates — poets.

The partisan press performed a special role in the cultural activities. The significance of the »Drinićka Borba«, »Oslobođenje«, »Glas«, »Front Slobode«, »Mladi Krajišnik« and other papers is of inappreciable importance. Apart from war reports, articles and ordinry journalistic informations, on the pages of our newspapers from that time, the strong poetic word of Vladimir Nazor, Branko Ćopić, Skender Kulenović, Ivan Goran Kovačić, Risto Tošović and other poets found its place and by its very presence changed the physiognomy of the papers, bringing fresh air into our war press and by the zealous verses strengthened the warlike spirit of the people. The poetic word of these poets became the property of the whole rebelious people and identified itself with their struggle.

Prilog razmatranju pravnog značaja dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Drago Borovčanin

O pravnom značaju dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a do sada nije direktno pisano. U radovima koji tretiraju nastanak i djelatnost AVNOJ-a dodirivana su uz put i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja i njihova djelatnost. Međutim, time nisu obrađena i iscrpena sva pitanja iz ove oblasti. Problem nastanka države Bosne i Hercegovine pobliže je razmatrao dr Hamdija Čemerlić.[1]) No, ni on se ne upušta u razmatranje problema nastanka ZAVNOBiH-a kao predstavničkog organa narodne vlasti i akata koje je taj organ donosio.[2])

Da bismo ocijenili pravni značaj dokumenata nekog organa, moramo, prije svega, utvrditi kakav je to organ, odnosno moramo znati da li je riječ o organu vlasti ili nekom drugom političkom organu. Kad utvrdimo da je riječ o organu vlasti, onda moramo utvrditi izdaje li taj organ vlasti zapovijesti i da li stvarno odgovarajuća grupa ljudi izvršava njegova naređenja, odnosno da li on primjenjuje sankcije protiv onih koji krše njegove zapovijesti. Ovdje nam nije važno da li taj organ vlasti svoje zapovijesti izdaje napisano i naziva ih zakonima ili na neki drugi način. Za nas je bitno da te

[1]) Dr Hamdija Čemerlić: *Formiranje narodne vlade Bosne i Hercegovine*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XIV, 1966, str. 239.

[2]) Pri obradi dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i isticanju njihovog značaja koristio sam se arhivskom građom iz Fonda ZAVNOBiH-a, koja se nalazi u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo i koja je pripremljena za štampu, te građu koja se nalazi u Institutu za radnički pokret u Beogradu, Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, kao i građu objavljenu u zbornicima dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, a odnosi se na rad AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Pored ove građe, koristio sam se ratnom štampom objavljenom u Arhivu Komunističke partije Bosne i Hercegovine, u kojoj ima dosta podataka, naročito za praćenje rada na izvršavanju odluka ZAVNOBiH-a. Raspoloživa arhivska građa o radu ZAVNOBiH-a je sređena i pristupačna za korištenje. Međutim, treba napomenuti da u postojećoj arhivskoj građi nema dokumenata koji neposredno govore o svim aspektima rada i djelatnosti ZAVNOBiH-a. Zbog toga mnogi su zaključci izvedeni indirektno analizirajući raspoloživa dokumenta i njihovim dovođenjem u vezu sa konkretnim akcijama ZAVNOBiH-a i njegovih organa.

zapovijesti postoje i da se izvršavaju. Prema tome, da bismo utvrdili jesu li pravno valjani i kakav pravni značaj imaju dokumenti usvojeni na Prvom i Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, moramo utvrditi da li je ZAVNOBiH faktični organ vlasti i da li je vršio funkcije vlasti.

Pri utvrđivanju činjenice da li je ZAVNOBiH organ vlasti, nećemo se upuštati u teoretske postavke o državi i pravu. Ali, ipak je nužno da odmah na početku istaknemo da će nam u izlaganju biti polazna osnova shvatanje da je država oruđe u rukama vladajuće klase za gušenje otpora njenih klasnih protivnika i da država, kao oruđe vladajuće klase, stvara svoje pravo tj. sistem prinudnih normi pomoću kojih vladajuća klasa provodi svoju diktaturu. Bez ove činjenice, nije moguće shvatiti nužnost izdavanja zapovijesti kao jedne od bitnih komponenata koje karakterišu svaku vlast. Istina, mi moramo imati na umu još jednu okolnost, a to je da je ZAVNOBiH stvoren i da je radio u specifičnim, ratnim uslovima. Ta okolnost je mnogo uticala na rad ZAVNOBiH-a, pa se zbog toga nisu mogle dosljedno ostvarivati sve komponente državne vlasti koje bi se inače ostvarivale u normalnim uslovima. No, to neće i ne može umanjiti ulogu ZAVNOBiH-a kao državnog organa.

ZAVNOBiH je organizovan u uslovima kada je ustanak naroda Bosne i Hercegovine, kao i ustanak naroda Jugoslavije, dobio široke razmjere, kada su bila stvorena velika slobodna područja. U to vrijeme su bile formirane i prve divizije i korpusi NOVJ, a na oslobođenom području je bio izgrađen mehanizam nove lokalne vlasti — narodnooslobodilački odbori i komande mjesta, odnosno komande područja. Nova narodna vlast, oličena u NOO-a, izdržala je nalete svih neprijateljskih ofanziva, više se učvrstila i razvila, kako na oslobođenom, tako i na neoslobođenom području, gdje su ilegalni NOO-i vršili pripreme za oružanu borbu, prikupljali priloge za pomoć jedinicama NOVJ, izvještavali NOO-e na oslobođenoj teritoriji i vojne jedinice o kretanju neprijatelja i zlodjelima koje vrše izdajnici naroda. Oni su time dali veliki doprinos daljem razvoju NOB-e. Uspjesi, postignuti u dotadašnjem razvoju NOB-e, omogućili su stvaranje najviših političkih organa NOP-a, pa dolazi do obrazovanja AVNOJ-a na njegovom Prvom zasjedanju 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću, koji preuzima rukovođenje svim organima narodne vlasti na oslobođenom području. Do kraja 1943. godine formiraju se i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja, kao najviši politički organi u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Njihovim formiranjem završava se proces obrazovanja organa narodne vlasti počev od seoskih, opštinskih, sreskih, okružnih i oblasnih NOO-a do zemaljskih antifašističkih vijeća, a time, praktično, i proces obrazovanja federalnih država u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije.

Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine održano je 25/26. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu.[3]) Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a prisustvovalo je 247 delegata[4]) iz čitave Bosne i Hercegovine. Skupština je izabrala ZAVNOBiH od 173 vijećnika, 31 člana u Prezidijum ZAVNOBiH-a i 58 članova AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine.[5]) Pored toga, na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a usvojena je rezolucija i proglas narodima Bosne i Hercegovine.

---

[3]) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* »Veselin Masleša«, Sarajevo, 153. strana.

[4]) Isto, strana 13.

[5]) Isto, str. 71—85.

U Rezoluciji ZAVNOBiH-a konstatuje se da su se prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine sastali predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku, sa ciljem da na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda Bosne i Hercegovine donesu političke odluke koje će otvoriti put našim narodima da urede svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima. Vijećnici su jasno stavili na znanje da narodi Bosne i Hercegovine ne žele povratak na staro, da odriču svako pravo takozvanoj londonskoj vladi da ih predstavlja i govori u njihovo ime, da narodi Bosne i Hercegovine stvaraju, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, novu demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda, da narode Bosne i Hercegovine danas jedino predstavlja ZAVNOBiH i AVNOJ kao vrhovno političko predstavništvo svih naroda Jugoslavije. Iako ova rezolucija nema formalno-pravnu stranu ustava, njome su riješena osnovna pitanja državnog uređenja Bosne i Hercegovine. U dijelu rezolucije, u kome se govori da narodi Bosne i Hercegovine ne žele povratak na staro, vijećnici ZAVNOBiH-a su praktično odlučili da odbace monarhiju kao oblik uređenja države. Naime, oni su time odlučili da, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, stvore federativno uređenje države. Skupština je ZAVNOBiH-u postavila zadatke da učvršćuje bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine, da razvija oružanu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača uvodeći nove borce u narodnooslobodilačku vojsku, ubrzavajući uključivanje u narodnooslobodilački pokret Muslimana i Hrvata i da, oslanjajući se na narodnooslobodilačke odbore, učvršćuje i proširuje novu narodnu vlast, veliku tekovinu naroda u ovoj borbi. Na taj način ZAVNOBiH će moći, u još većoj mjeri, da pomaže Narodnooslobodilačku vojsku i još uspješnije da rješava ekonomska, socijalna, prosvjetna i zdravstvena pitanja. Ovih nekoliko djelatnosti iz programa rada očito govori da su ZAVNOBiH-u postavljeni zadaci da vrši punu vlast u Bosni i Hercegovini. Prema tome, iako se u dokumentima ZAVNOBiH-a kaže da je vijeće najviše političko predstavništvo, može se sa sigurnošću tvrditi da je on najviši organ vlasti od svog nastanka. Što to nije istaknuto izričito u samim dokumentima, imali su uticaja spoljnopolitički faktori.

Izrastanjem zemaljskih antifašističkih vijeća u najviše organe vlasti, jačanjem lokalnih organa narodne vlasti, te uspjesima postignutim u borbi protiv okupatora, kao i zahvaljujući situaciji na glavnim frontovima, stvoreni su uslovi za održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje je donijelo istorijske odluke na kojima je stvorena Demokratska Federativna Jugoslavija. Po svom karakteru, odluke, usvojene na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, predstavljaju revolucionarne ustavne zakone. One u isto vrijeme predstavljaju pravni temelj nove državne zajednice koja politički i pravno prekida svaki kontinuitet sa unutrašnjim političkim i ustavnim uređenjem stare Jugoslavije. Ti revolucionarni zakoni bili su istovremeno i nužan i dovoljan ustavnopravan temelj i okvir za dalji razvitak i učvršćenje nove državne zajednice.

Ubrzo poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u svim današnjim republikama obrazovana su najviša predstavnička tijela koja su ujedinjavala zakonodavnu i izvršnu vlast. U postavljanju i učvršćenju federativne strukture ovi republički organi vlasti imali su veliki značaj. To najbolje potvrđuju odluke koje su donesene na njihovim zasjedanjima. Mi ćemo se zadržati na odlukama koje je donio ZAVNOBiH, na svom Drugom zasjedanju od 30. juna do

2. jula 1944. godine u Sanskom Mostu.[6]) To su sljedeće odluke: Odluka o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a; Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, Odluka o poslovniku za rad ZAVNOBiH-a, Odluka o stvaranju zakonodavnog odbora, Odluka o uspostavi vjerske komisije, Odluka o uspostavi zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Odluka o izborima za seoske, opštinske i gradske NOO-e i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine, i Odluka o ustrojstvu i radu NOO-a i narodnooslobodilačkih skupština u federalnoj Bosni i Hercegovini.[7]) Donošenjem ovih odluka, krunisani su napori naših naroda. Njima su položeni temelji bratske zajednice Srba, Muslimana i Hrvata u federalnoj Bosni i Hercegovini. Do ovog zasjedanja ZAVNOBiH je formalno bio opšte-političko predstavništvo i rukovodeći organ narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Na Drugom zasjedanju i formalno postaje najviši organ narodne suverenosti i nosilac bosansko-hercegovačke državnosti. Organi narodne vlasti, narodnooslobodilački odbori koji su nastali i razvili se u toku narodnooslobodilačke borbe kao najpogodniji oblik ostvarenja demokratije i prava naroda, postali su državni organi i jedini nosioci državne politike. Takav zaključak se može izvesti iz člana prvog Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, u kome se kaže: »Na temelju slobodno izražene volje naroda Bosne i Hercegovine, a u skladu sa odlukama donijetim na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na dan 29—30. novembra 1943. godine u Jajcu, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, na svom Drugom zasjedanju konstituiše se u vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo, u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji«,[8]) kao i člana prvog Odluke o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština[9]) koji utvrđuje da: »sva vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini pripada narodu koji predstavljaju narodnooslobodilački odbori, narodnooslobodilačke skupštine i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine«. ZAVNOBiH je u Deklaraciji o pravima građana i drugim odlukama, usvojenim na Drugom zasjedanju, ozakonio takav oblika narodne i demokratske vlasti koji se nije zadovoljio formalnim priznanjem prava građana, već je stvorio sve potrebne uslove da se građani mogu samostalno koristiti pravima u svim oblastima državnog i društvenog života. Pored toga, zajamčena je ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata, sloboda zbora i dogovora, sloboda udruživanja, sloboda štampe, lična imovina i sigurnost građana, kao i sloboda privatne inicijative u privrednom životu, ravnopravnost žena i muškaraca, izborno pravo na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa svim građanima koji su navršili 18 godina života, ako im to pravo nije oduzeto na osnovu zakona i, na kraju, pravo žalbe i pritužbe svim organima državne vlasti. Ove odredbe su ustavnog karaktera. Njima su uđareni temelji jedne nezavisne suverene države u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije. Na

[6]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna skupština NRBiH*, Sarajevo, str. 254.
[7]) Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Tom I, knj. I, strana 229.
[8]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1954, strana 78.
[9]) Isto, strana 135.

osnovu ovih akata Bosna i Hercegovina je, u obliku ZAVNOBiH-a, dobila demokratski, narodni parlament, koji je suvereno odlučivao o svim pitanjima narodnog života. ZAVNOBiH je, izgrađujući bosansko-hercegovačku državnost, dao ogroman prilog konačnom oblikovanju Federativne Demokratske Jugoslavije, koja je nastajala u procesu oružane i političke borbe naroda Jugoslavije.

Odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a zasnivaju se na tački 2. i 3. Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu[10]) koju je AVNOJ donio na svom Drugom zasjedanju. U tački 2. pomenute odluke kaže se: »Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgraduje i izgradit će se na federativnom principu, koji će obezbijediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine«. U tačkci 3. kaže se: »U skladu sa takvom federativnom izgradnjom Jugoslavije, koja se temelji na najpunijim demokratskim pravima, jeste činjenica da već sada, u vrijeme NOR-a, osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja i da je AVNOJ vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo naroda Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline«. Pravni osnov za punopravno donošenje odluka od strane ZAVNOBiH-a, kao najvišeg državnog organa i organa narodne vlasti u federalnoj Bosni i Hercegovini, proizlazi i iz Zakona o ustrojstvu i poslovanju AVNOJ-a i nacionalnih vijeća federalnih država u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije[11]) koji je usvojilo Predsjedništvo AVNOJ-a na sjednici između 4. i 12. aprila 1944. godine. Ne raspolažemo originalnim tekstom Zakona usvojenog na pomenutoj sjednici Predsjedništva. Sačuvan je samo tekst projekta ovog zakona. Prema tome, na osnovu toga nije moguće utvrditi da je on i usvojen, pogotovo ako nema ni cjelovitog zapisnika iz kojega bi se to vidjelo. Medutim, analizom ostalih dokumenata iz fonda AVNOJ-a može se doći do zaključaka da je citirani Zakon bio predmet diskusije na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a od 4. do 12. aprila 1944. godine. Na sjednici Predsjedništva koja je održana 4. 4. 1944. godine podnio je referat Moša Pijade, u kome je dao uvod u diskusiju o zakonskim projektima predloženim Predsjedništvu da ih usvoji.[12]) U tom referatu je Zakon o ustrojstvu i poslovanju AVNOJ-a i nacionalnih vijeća federalnih država u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije stavljen u prvu grupu zakona (po hitnosti donošenja), odmah poslije Zakona o nazivu države i državnom grbu i Deklaraciji o pravima građana. Poslije referata, koji je predstavljao platformu za diskusiju i donošenje zakona i drugih normativnih akata, prešlo se na diskusiju o Deklaraciji o pravima čovjeka, o AVNOJ-u, NKOJ-u i NOO-u, i to u načelu i u pojedinostima. Iz zapisnika sa sjednica Predsjedništva AVNOJ-a, održanih od 4. do 12. aprila 1944. godine,[13]) vidi se da su neki od navedenih akata usvojeni. Ali, ni iz ovoga zapisnika se ne vidi da je pred-

---

[10]) *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Stvarnost, Zagreb 1963, strana 211.

[11]) Institut za istoriju radničkog pokreta, Beograd, AVNOJ, dok. br. 74.

[12]) Institut za istoriju radničkog pokreta Beograd, Fond AVNOJ-a, dokumenat broj 73.

[13]) Isto, br. 78, riječ je o istrgnutim listićima iz bilježnice — olovkom pisane vrlo kratke zabilješke o diskusiji, i to nesistematski vođene.

metni zakon usvojen. No, očito je da se diskusija vodila po planu izloženom u referatu i da su pojedini akti usvojeni. Tako, na primjer, stoji »usvojen je prerađen projekt Deklaracije«, »usvojen je projekat zakona o NOO-a sa izmjenama« itd. Iz činjenice što se i ovaj zakon nalazio na dnevnom redu sjednice, a nema podataka koji bi upućivali na zaključak da je odbijen ili odložen, može se zaključiti da je i usvojen. U stavu prvom člana 16. citiranog zakona se kaže »Vrhovni organ državne vlasti svake Federalne države u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije i njeno vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo jeste nacionalno Vijeće Federalne države«. U članu 19. su taksativno određene sljedeće nadležnosti nacionalnih vijeća:

a) rukovođenje oslobodilačkim pokretom naroda Federalne države i njegovo držanje u skladu s narodnooslobodilačkim pokretom ostalih naroda Jugoslavije;

b) čuvanje nacionalnog suvereniteta, nacionalne ravnopravnosti i nacionalne slobode, briga za puni nacionalni, državni, privredni, kulturni i društveno-politički razvitak naroda Federalne države i briga za bratsku saradnju sa ostalim narodima Jugoslavije;

c) preduzimanje zakonodavnih mera za izgradnj unarodne vlasti u Federalnoj državi;

d) donošenje celokupnog zakonodavstva Federalne države;

e) imenovanje narodne vlade Federalne države;

f) potvrda plana ekonomske obnove i ekonomske izgradnje Federalne države i primanje njenog budžeta;

g) vršenje prava amnestije i pomilovanja građana osuđenih od sudova Federalne države.[14])

Citirani propisi[15]) daju puni pravni osnov za rad ZAVNOBiH-a, kao najvišeg organa vlasti države Federalne Bosne i Hercegovine.

Pored pravnog osnova koji proizlazi iz citiranih propisa, nužno je utvrditi da li vijećnici ZAVNOBiH-a imaju mandat da predstavljaju narod Bosne i Hercegovine. Već je bilo govora o tome da su na Prvoj skupštini Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, održanoj 25/26. novembra 1943. godine, izabrana 173 vijećnika ZAVNOBiH-a. Na Drugom zasjedanju prisutvovala je većina izabranih na Prvom zasjedanju i 23 vijećnika koji su kooptirani na Drugom zasjedanju.[16]) Drugom zasjedanju nije prisustvovalo 25 vijećnika, jer nisu mogli stići iz vojnih i drugih razloga. Prema tome, svi vijećnici Prvog i većina vijećnika Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a izabrana su na skupštini. Istina, izbori su obavljeni posredno, putem delegata. Međutim, ako se uzme u obzir činjenica da su izbori provedeni u potpuno ratnoj situaciji, i da su, i pored svega, došli delegati iz svih kra-

[14]) Članom 4. Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacinalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodnooslobodilačkog rata, usvojene na II zasjedanju AVNOJ-a. Predsjedništvo AVNOJ-a je ovlašteno da vrši sve funkcije AVNOJ-a u vremenu između zasjedanja. (*Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Stvarnost, Zagreb, 1963, str. 208.)

[15]) Bez obzira što Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu nosi formalno naziv odluka, ona ima karakter ustavnog akta, jer pitanja koja tretira su takvog karaktera, pa je tako treba i shvatiti. I citirni zakon treba uzeti kao realnost, s obzirom na ratnu situaciju kada državni organi nisu mogli normalno raditi i donositi redovno odluke. Bitno je da je u praksi tako rađeno.

[16]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna skupština NRBiH*, Sarajevo 1954, strana 156.

jeva Bosne i Hercegovine, onda se može kazati da je obezbijeđen princip demokratičnosti izbora vijećnika najvišeg predstavničkog tijela, koliko je to bilo najviše moguće u takvoj situaciji. Ovakva tvrdnja dolazi više do izražaja ako se ima u vidu da su izborno tijelo, Skupštinu ZAVNOBiH-a, sačinjavali članovi AVNOJ-a sa područja Bosne i Hercegovine, svi članovi Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku krajinu, i svi članovi okružnih narodnooslobodilačkih odbora sa područja Bosanske krajine.[17]) Samo su iz istočne Bosne i Hercegovine prisustvovali delegati koje su uputila partijska rukovodstva.[18]) Dakle, većinu delegata sačinjavali su ljudi koje je narod birao u svoje organe vlasti. Ta činjenica pruža osnov da se zaključi da su delegati imali ovlaštenje naroda da, kad se ukaže potreba, mogu obavljati i takve poslove kao što su izbor ljudi u više organe vlasti. Čak ni činjenica da iz istočne Bosne i Hercegovine nisu došli predstavnici koje je narod birao, nego predstavnici koje su uputila partijska rukovodstva, ne može biti razlog za izvođenje drugačijeg zaključka. To tim prije ako se ima u vidu da su i delegati sa ovih područja bili istaknute ličnosti NOP-a, koji su u većini i do tada bili birani u organe vlasti. I sam izbor vijećnika ZAVNOBiH-a je od velikog značaja. Zbog toga treba reći da su oni birani sa područja čitave Bosne i Hercegovine srazmjerno prema broju stanovnika u pojedinim oblastima. Dakle, zastupljen je princip da se na određen broj stanovnika bira jedan vijećnik. Tako su sa područja Bosanske krajine i centralne Bosne izabrana 83 vijećnika, sa područja istočne Bosne 53, i sa područja Hercegovine 37 vijećnika.[19]) Ovaj način izbora dopunjen je principom da se u ZAVNOBiH izabere po jedan vijećnik sa područja svakog bivšeg sreza u Bosni i Hercegovini[20]) bez obzira na broj stanovnika u tom srezu. Vijećnici su birani iz reda intelektualaca, radnika, seljaka, činovnika, trgovaca i vojnika — partizana. I nacionalni sastav je, približno, odgovarao stepenu učešća nacionalnih grupacija u NOP-u.[21])

Sve iznesene činjenice su važne i uticale su na raspoloženje naroda prema ZAVNOBiH-u, kao najvišem državnom organu, koji je u njegovo ime donio istorijske odluke. Zbog toga treba imati u vidu činjenicu koja govori kako je ZAVNOBiH primljen kao najviši organ vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini. Odmah treba naglasiti da je akte koji su usvojeni na Prvom, a naročito odluke usvojene na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, jednodušno odobrio narod širom Bosne i Hercegovine.[22]) Podrška naroda odlukama koje je ZAVNOBiH usvojio ujedno daje i najbolju potvrdu izbora vijećnika kao pravih narodnih predstavnika. Prema tome, i ako bi se, formalno gledajući, mogla osporavati legitimacija vijećnicima na osnovu formalnih nedostataka pri-

---

[17]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Zbirka NOR-a, inv. br. 1740.

[18]) Isto, dokumenat br. 1569.

[19]) *Spisak vijećnika ZAVNOBiH-a, Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1953, strana 73—78.

[20]) Isto.

[21]) Isto.

[22]) Poslije Prvog, a naročito poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a održani su zborovi naroda širom Bosne i Hercegovine na kojima je narod pozdravio osnivanje ZAVNOBiH-a i odobrio njegov rad. Tako narod opštine Haliluci i Lipnik sa zajedničkog zbora, održanog 2. januara 1944. godine, »šalje plamene pozdrave svom predstavništvu, ZAVNOBiH-u. Mi smo se osjećali najsretniji kam smo čuli da su se sastali predstavnici iz svih krajeva naše Bosne i Hercegovine i izabrali najvišu vlast

likom njihovog izbora, to se faktički ne može osporavati, jer je narod plebiscitarno, potvrđujući odluke koje je ZAVNOBiH donio, potvrdio njihov izbor.

ZAVNOBIH i po svojoj organizaciji predstavlja faktički najviši organ vlasti Federalne Bosne i Hercegovine. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a odlučeno je da svu zakonodavnu vlast vrši ZAVNOBiH na svojim plenarnim sjednicama, a između dva zasjedanja da zakonodavnu vlast vrši Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Izvršna vlast povjerena je Predsjedništvu i Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine.[23]) Međutim, Narodna vlada nije obrazovana sve do 1945. godine do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, pa je funkciju vlade vršilo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Na ovakvo stanje su uticali međunarodni razlozi. Da bi mogao izvršavati zadatke najvišeg organa narodne vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini, ZAVNOBiH osniva i organe uprave, kojima je zadatak da organizuju rad u pojedinim granama u zemaljskim razmjerama i da Predsjedništvo njihovim posredstvom organizuje rad narodnooslobodilačkih odbora u svim granama državne uprave, kao što su: privreda, prosvjeta, zdravstvo, sudstvo itd. U tu svrhu obrazovana su: Odjeljenje za narodnu privredu, Odjeljenje za narodnu prosvjetu, Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalnu politiku, Odjeljenje za finansije, Odjeljenje za sudstvo, Odjeljenje za ishranu, Odjeljenje za unutrašnje poslove, Odjeljenje za šume i rude, Odjeljenje za obnovu, i Odjeljenje za informacije i propagandu.[24]) Vrhovni zakonodavni i izvršni organi vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini obrazovani su u vrijeme kada su već bili obrazovani niži, lokalni organi vlasti. U vrijeme Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Bosni i Hercegovini su postojali seoski, opštinski, sreski, okružni i oblasni narodnooslobodilački odbori. Narodni odbori su sa zemaljskim antifašističkim vijećem, Odlukom o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, donesenom na Drugom zasjedanju AVNOJ-a,[25]) neposredno poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, proglašeni osnovnim organima vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije. U situaciji kad postoji jugoslovenska vlada u Londonu, kad postoje najviši organi

---

za bratske narode Bosne i Hercegovine. Mi smo prvi put doživjeli da zajednički i bratski dademo svoje povjerenje svome prvom narodnom predstavništvu, da budemo ravnopravni u zajednici Demokratske Federativne Jugoslavije«. (Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, F. K. kat. br. 2348). Narod bosansko-krupskog i novskog sreza, na zboru od 6. II 1944. godine, šalje pozdrave ZAVNOBiH-u, pa, pored ostalog, kaže: »Pozdravljamo svoje prvo narodno i istinski demokratsko predstavništvo naše napaćene, ali junačke i slavne i sada zemlje bratstva Bosne i Hercegovine. Mi smo uvjereni da Bosna i Hercegovina neće biti ni begovska, ni spahijska, ni carska, ni velikosrpska, ni ustaška, već prava narodna zemlja i srpska i muslimanska i hrvatska«. (Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Fk, kat. br. 2524). Slična pisma uputili su sa zborova: narod Sanskog Mosta, Bosanskog Petrovca, Livna, Jajca, narod Kozare, narod Knežpolja, Zmijanja, Timara, Drvara, Ključa, te šesta, osma, i petnaesta brigada (Arhiv KPBiH, tom I, knjiga I, strana 117, 248, 255, 271, 272 i 318). Žene Bosanske krajine, na svojoj Drugoj oblasnoj konferenciji, odobrile su i pozdravile osnivanje ZAVNOBiH-a (Arhiv KPBiH, Tom I, knjiga 1, str. 288). Odluke ZAVNOBiH-a su jednoglasno odobrili delegati Prve zemaljske konferencije narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, održane 3. 7. 1944. godine na kojoj je prisustvovalo 150 delegata iz cijele BiH iz redova KP, USAOJ-a, HSS, AFŽ i ugledni demokrati i patrioti van stranaka iz redova Srba, Muslimana i Hrvata (Arhiv KPBiH, Tom I, knjiga 1, strana 235—237).

[23]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1954, strana 78.

[24]) Isto, strana 30.

[25]) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda (u daljem tekstu Zbornik), tom II, knjiga 11, strana 431.

okupatorske i kvislinške vlasti, KPJ izdaje direktivu partizanskim odredima širom Jugoslavije, i to 1941. godine, da se u oslobođenim mjestima ruše postojeći organi vlasti kao i organi vlasti koji su izgubili povjerenje naroda i da se pristupi stvaranju novih organa narodne vlasti. Tome zadatku se prišlo odmah i već 1941. godine se obrazuju NOO-i i komande mjesta. Tako je nova narodna vlast izrastala i razvijala se uporedo sa izrastanjem i razvojem oružanih snaga NOP-a. Širenjem NOP-a, širila se i slobodna teritorija, a njenim širenjem stvoreni su uslovi za formiranje odgovarajućih organa narodne vlasti od seoskog NOO-a do ZAVNOBiH-a. Prema tome, ZAVNOBiH je, kao najviši organ vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini, izrastao iz narodnooslobodilačkih odbora i sa njima zajedno sačinjavao jedinstven sistem vlasti u Bosni i Hercegovini. Ova konstatacija potvrđuje se u zaključcima sa drugog partijskog savjetovanja komunista Bosanske krajine, održanog 5. i 6. aprila 1944. godine, u kojima se pored ostalog kaže: »Za ovo vrijeme narodnooslobodilački pokret uspio je da pod vodstvom naše Partije učvrsti svoje vojničke i političke pobjede u narodnooslobodilačkim odborima koji su se izdigli, u većini slučajeva, na stepen istinskih organa narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbori pokazali su dovoljno organizacionog i političkog smisla i ako ih nije bilo svugdje u zadovoljavajućoj mjeri. Oni su pokazali vidne rezultate u uspješnom rješenju pitanja ishrane naše vojske, u rješavanju najraznovrsnijih pitanja narodnog života što je doprinijelo širokom okupljanju narodnih masa oko narodnooslobodilačkih odbora«.[26]) Nju potvrđuje i Uputstvo o organizaciji unutrašnjih poslova narodne vlasti,[27]) koje je izdao ZAVNOBiH, u kome se, pored ostalog, kaže: »U novoj narodnoj vlasti Odjeljenje za unutrašnje poslove, kao i većina drugih odjeljenja, nemaju svoje vlastite mjesne organe, nego svoje poslove obavljaju preko narodnooslobodilačkih odbora kao mjesnih organa vlasti, koji potiču iz samog naroda. Narodnooslobodilački odbori su dužni izvršavati naredbe pojedinih odjeljenja i odsjeka ZAVNOBiH-a i poimenice Odjeljenja za unutrašnje poslove«. Ovi izvori govore u isto vrijeme da su organi vlasti bili povezani od najnižih do najviših i da su niži organi vlasti bili dužni izvršavati naredbe viših organa vlasti. Navedeni izvori govore nedvosmisleno da je ZAVNOBiH vršio stvarnu vlast na čitavom oslobođenom području Bosne i Hercegovine. Ako se ima u vidu da su NOO-i postojali i na neoslobođenoj teritoriji, koji su takođe prihvatili i sprovodili odluke ZAVNOBiH-a i vršili određene funkcije vlasti, onda se može reći da je ZAVNOBiH imao uticaja i na velikom dijelu neoslobođene teritorije.

Da je ZAVNOBiH de facto djelovao kao organ državne vlasti, potvrđuju akcije koje je preduzimao u svim oblastima društvenog života. Evo samo nekih aktivnosti ZAVNOBiH-a i njegovih izvršnih i upravnih organa koje potvrđuju njegovo djelovanje kao organa vlasti. Prezidijum ZAVNOBiH-a šalje, 6. marta 1944. godine, direktivno pismo svim oblasnim narodnooslobodilačkim odborima[28]) u kome im naređuje da, s obzirom na predstojeće radove oko sjetve, preduzmu sve mjere kako bi se obradila sva obradiva zemlja, vodeći računa da se pored žitarica zasijavaju i druge kulture. Da bi se

---

[26]) Vojnoistorijski institut Beograd, Mf, br. 217.

[27]) Vojnoistorijski institut, Beograd, dokument br. 14/1-5, kutija 408.

[28]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo (u daljem tekstu: AIRPS), Fond ZAVNOBiH-a, br. 22 (Broj dokumenata je uzet prema fondu pripremljenom za štampu).

taj zadatak izvršio dobro i na vrijeme, naređeno je da se obrazuju privredne komisije, sa funkcijom pomoćnih organa, pri svim oblasnim i okružnim narodnooslobodilačkim odborima i da se izvrši mobilizacija sve radne snage koju treba pravilno rasporediti, kako bi se pružila pomoć i onim krajevima gdje radne snage nema dovoljno da se poslovi uspješno završe. U vezi sa ovim zadatkom preduzete su i druge organizaciono-propagandne mjere. Tako, na primjer, »Oslobođenje« je donijelo direktivan članak pod naslovom: »Za što veću ovogodišnju sjetvu«,[29]) u kome se daju i detaljnije upute za akciju u proljetnoj sjetvi. U ovom članku se NOO-i u voćarskim krajevima postavljaju zadatak da se preduzmu mjere na čišćenju voćaka, njihovom održavanju i suzbijanju biljnih bolesti. Privreda Bosne i Hercegovine je bila takođe razrušena pa su organi vlasti preduzeli niz mjera za njeno obnavljanje i stavljanje u pogone industrijskih objekata širom slobodne teritorije. U Kreki, kod Tuzle, je 1944. godine završen rad na popravci, pa je pušten u pogon veliki turbinski generator, čime je za 150% povećana proizvodnja električne energije, što je omogućilo oživljavanje tuzlanskog industrijskog bazena.[30]) U Izvještaju Odjeljenja za narodnu privredu ZAVNOBiH-a, od 9. 10. 1944. godine,[31]) se, pored ostalog, kaže da su preduzete mjere da se osposobi elektro-Bosna Jajce i da se stave u pogon industrijski objekti u ovom gradu. U istom izvještaju se govori o preduzetim mjerama na osposobljavanju za rad pilana u Ključu, Sanici, Jajcu, Palanci, Hašanima, Glogovcu i drugim, zatim na organizaciji sječe i izvozu tehničkog i ogrevnog drveta. Posebno je istaknuta potreba postavljanja šumarskog osoblja u svim važnijim bivšim šumskim upravama, o čemu je data naredba oblasnim NOO-ima. Osposobljeni su i stavljeni u proizvodnju rudnici uglja u Ljubiji, Palančištu, Jajcu i Bugojnu,[32]) zatim u Gacku[33]) i drugim. Oblasni NOO za Hercegovinu, preduzimajući mjere za oživljavanje privredne djelatnosti, osniva u Trebinju prvu sresku potrošačku zadrugu, a u Hutovu prvu ribarsku zadrugu[34]) itd.

Željeznički i cestovni saobraćaj je u toku rata bio porušen i u najviše slučajeva obustavljen. Da bi ga obnovili, organi narodne vlasti preduzimaju niz mjera na njegovom osposobljavanju. Na svim oslobođenim područjima su opravljenc pruge, ceste, lokomotive, vagoni i drugo, što je potrebno za normalan rad. Tako je 1944. godine, za relativno kratko vrijeme, osposobljena pruga u dužini od 456 km, kojom je prevožena vojska, narod, zatim žito i druga roba gotovo u sve krajeve Bosanske krajine.[35]) Oblasni NOO za istočnu Bosnu organizuje udarne grupe za opravku saobraćajnica u ovoj oblasti,[36]) pa su postignuti vidni rezultati. Ubrzo je uspostavljen saobraćaj na čitavom oslobođenom području ove oblasti, što je omogućilo brže manevrisanje vojnih jedinica i redovnije snabdijevanje hranom kako vojske tako i stanovništva.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a preduzima i druge mjere u cilju unapređenja privrede na oslobođenom području. Tako je u oktobru mjesecu 1944. godine donijelo Pravilnik o stočnim uvjerenjima,[37]) kojem je bio cilj da se

---

[29]) Arhiv KPBiH, tom I, knjiga 1, strana 122.
[30]) Isto, strana 153.
[31]) AIRPS, Fond ZAVNOBiH-a, dokument br. 123.
[32]) Isto.
[33]) Arhiv KPBiH, tom I, knjiga I, strana 122.
[34]) Isto, strana 198.
[35]) Arhiv KPBiH, Tom I, knjiga II, strana 150.
[36]) Isto, strana 196.
[37]) AIRPS, Fond ZAVNOBiH-a, dokument br. 167.

sačuva stočni fond, da se spriječi zaraza stoke i ljudi, da se osujeti neovlašćeno prisvajanje stoke, te krijumčarenje stoke sa oslobođenog na neoslobođeno područje. U to vrijeme Predsjedništvo donosi i Uputstvo za organizaciju i rad organa za ishranu pri NOO-a[38]) u kome je, pored ostalog, propisano da se sistem pribavljanja sredstava za ishranu vojske i stanovništva vrši prvenstveno putem dobrovoljnog i prisilnog otkupa, a zatim i putem dobrovoljnih priloga. Pri otkupu se mora obuhvatiti sva oslobođena teritorija, pa čak i ugrožene i neoslobođene zone.

ZAVNOBiH, njegovi organi i NOO-i u Bosni i Hercegovini preduzimaju niz mjera i na organizaciji prosvjete. Uputstvom o radu osnovnih škola i analfabetskih tečajeva, koje je donijelo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, krajem 1944. godine, razrađeni su zadaci Odjeljenja za prosvjetu pri ZAVNOBiH-u, NOO-a i uprava škola i tečajeva.[39]) Naređenja koja su proizlazila iz ovog uputstva sprovođena su u život, što se može zaključiti iz izvještaja o radu Odjeljenja za narodnu prosvjetu koji je upućen Predsjedništvu ZAVNOBiH-a 9. 10. 1944. godine.[40]) Na području Bosanske krajine u to vrijeme radilo je 67 osnovnih škola i 228 analfabetskih tečajeva sa oko 10.600 polaznika. Osnovne škole i tečajevi radili su i u Hercegovini.[41]) Održana su dva učiteljska tečaja. Prvi tečaj su završila 33 kandidata, a drugi tečaj pohađa 60 kandidata. Uspješno su završena četiri tečaja za rukovodioce analfabetskih tečajeva, a četiri tečaja su bila u toku. Za osnovne škole i analfabetske tečajeve izrađeni su nastavni planovi i programi. U citiranom izvještaju predložene su i određene mjere, koje je Predsjedništvo usvojilo, a ogledaju se u tome da Oblasni NOO-i odmah preuzmu centre prosvjetnih vlasti u župama. U prosvjetnim odjeljenjima župa odmah postaviti komesare koji će izvještavati oblasni NOO o cjelokupnom stanju prosvjete u odnosnoj župi. Oblasni NOO-i će direktno ili preko okružnih NOO-a preuzeti sve škole, prosvjetne ustanove, pozorišta, muzeje, naučne zbirke, nastavnička udruženja, i druge, i u svim prosvjetnim ustanovama postaviti komesare.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a pristupa i organizaciji sudstva. Na sjednici od 9. do 11. oktobra 1944. godine donosi Uputstvo o organizaciji i radu narodnih sudova,[42]) u kojem su razrađeni osnovni zadaci ovih organa. Ovim aktom se pravosuđe de iure konstituiše u poseban organ jedinstvene vlasti radnog naroda počev od vrhovnog do opštinskih sudova na području Bosne i Hercegovine. Zadatak sudova je da sude na osnovu zakona, naredbi i odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, kao i na osnovu običaja koji nisu u suprotnosti sa demokratskim i pravnim shvatanjima naših naroda. U procesu suđenja sudovi su primjenjivali pravna pravila sudskog postupka, ukoliko nisu bila u suprotnosti sa interesima narodnooslobodilačke borbe, o čemu su odlučivali sudovi sami. Na sudstvu je ležao veliki i odgovoran zadatak. Sudovi su sprovodili u djelo revolucionarne ideje KPJ izražene u programu NOP-a, a time doprinosili afirmaciji nove narodne vlasti u cjelini.

Još jedan primjer može potvrditi da je ZAVNOBiH imao najvišu zakonodavnu vlast na području Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a

---

[38]) AIRPS, Fond ZAVNOBiH-a, dokument br. 188.
[39]) AIRPS, Fond ZAVNOBiH-a, dokument br. 240.
[40]) AIRPS, Fond ZAVNOBiH-a, dokument br. 122.
[41]) Isto kao pod 38 i Nikola Slovica, *Vojnoistorijski glasnik*, 1962, knjiga 10, strana 77 i 78.
[42]) AIRPS, Fond ZAVNOBiH-a, dokument br. 126.

je, na sjednici od 29. 10. 1944. godine, razmatralo djelatnost oblasnih i drugih nižih organa vlasti, pa je utvrdilo da je Odluka o upisu zajma, koju je donio Oblasni NOO za istočnu Bosnu, nezakonita. Donoseći takvu odluku, Oblasni odbor je prekoračio svoju nadležnost, jer je ova materija spadala u nadležnost ZAVNOBiH-a zbog čega je odluka i ukinuta.

Radi upotpunjavanja sistema vlasti, organizovana je jaka vojno-pozadinska vlast — komande mjesta i komande područja, kojima je, pored čisto vojno-pozadinskih poslova, bio zadatak da obezbjeđuju sprovođenje odluka organa narodne vlasti. Dakle, pored oružane sile, NOV i POJ, postoje i naoružani izvršni organi narodne vlasti, koji su predstavljali garanciju da će se odlukâ ZAVNOBiH-a i drugih organa vlasti morati pridržavati i oni koji to ne bi činili dobrovoljno. Prema tome, bilo je obezbijeđeno sprovođenje zapovijesti koje su izdavali organi vlasti.

Na osnovu izloženih primjera, dolazimo do zaključka da je ZAVNOBiH stvarno bio najviši zakonodavni organ vlasti u Bosni i Hercegovini. To što se njegova vlast nije uvijek i na cijelom području mogla potvrditi zbog prisustva okupatorskih i kvislinških trupa, ne može da umanji njegov karakter najvišeg organa vlasti. Ovo tim prije ako imamo na umu činjenicu da narod Bosne i Hercegovine, sem onog manjeg broja koji je služio okupatoru, i nije prihvatao drugu vlast, pa ni onda kad je prisiljavan da izvršava naredbe okupatorske i kvislinške vlasti u onim mjestima i krajevima koja još nisu bila oslobođena ili su u njima bile privremeno prisutne okupatorske vojne jedinice. ZAVNOBiH je, samim tim što je nastao i organizovao se usred rata, imao najvišu podršku naroda i vojske, pa je zato i najdemokratskiji i najlegalniji politički predstavnik kojeg je narod ikad imao u Bosni i Hercegovini. Nikakva druga, sem istinski narodna, demokratska vlast, ne uživa povjerenje širokih narodnih masa. Zbog toga se vlast koja nije demokratska mora isključivo oslanjati na silu, kojom raspolaže, da bi se njene zapovijesti izvršavale. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i NOO-i su, upravo, uživali povjerenje i podršku naroda, pa najčešće represivne mjere nisu bile ni potrebne. Takva konstatacija proizilazi iz niza primjera da je narod na neoslobođenom području dobrovoljno prihvatio i izvršavao odluke organa narodne vlasti, a u isto vrijeme najveći broj ljudi je izbjegavao da prihvati i izvrši naredbe okupatorskih organa vlasti.

Iz svega izloženog može se zaključiti da su dokumenti Prvog zasjedanja i odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a bile pravno valjane. One su po svom karakteru predstavljale revolucionarne ustavne zakone. Istina, one nisu predstavljale nov i izgrađen ustav, ali su predstavljale pravni temelj jedne nove države u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije. To što ovi akti nisu nosili naslov ustav ili zakon, ne može umanjiti njihovu važnost, a pogotovu njihovu pravnu valjanost. Pri ocjenjivanju nekih dokumenata moramo polaziti od njihove sadržine. Sadržina dokumenata ZAVNOBiH-a je revolucionarna i tvoračka, pa, prema tome, njihovi nazivi su drugorazrednog značaja.

No, kad je riječ o pravnoj valjanosti dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, moramo to dovesti u vezu sa pravnom valjanošću odluka AVNOJ-a. Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a su pravno valjane, jer ih je donio najviši organ vlasti. Prema tome, odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a su pravno valjani dokumenti već po tome što su donesene poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kada je već bila stvorena Demokratska Federativna Jugoslavija i kada su postojali pravni akti koji su davali ovlašćenje

zemaljskim vijećima narodnog oslobođenja da uređuju unutrašnje odnose onako kako to najbolje odgovara narodu odnosne federalne države. Na temelju tih pravnih akata, ZAVNOBiH je donio odluke na svom Drugom zasjedanju. Međutim, među dokumentima, usvojenim na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, nije bilo pravnih akata koji su ZAVNOBiH-u davali ovlašćenje da donosi odluke. Zbog toga ZAVNOBiH svoje odluke na Prvom zasjedanju donosi u vidu rezolucije. Postavlja se pitanje da li je taj dokument pravno valjan i da li je on obavezivao. Pri odgovoru na ovo pitanje treba poći od toga da revolucija organizuje vlast i da stvara pravo. Istina ne svaka, nego ona koja pobijedi. Budući da je revolucija u Jugoslaviji pobijedila, onda se sasvim sigurno može reći da su svi organi vlasti koje je ona stvorila, kao i svi akti koje su donijeli organi te revolucije u toku rušenja starog i stvaranja novog sistema vlasti, zakoniti, a time i pravno valjani. Sve takve akte, pa i dokumenta Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, donijelo je predstavničko tijelo, kome je narod dao punu podršku, a time rješenja, data u tim dokumentima, prihvatio kao svoja. Takva ocjena potvrđuje se i u tome što je ZAVNOBiH u toku revolucije, odnosno na svom II zasjedanju prerastao iz opšte-političkog u najviše zakonodavno tijelo naroda Bosne i Hercegovine.

I odluke, kao i drugi opšti akti, koje je donijelo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a između Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, do prerastanja ZAVNOBiH-a u Privremenu narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, pravno su valjani. Pravni osnov za njihovo donošenje Predsjedništvo je imalo u stavu 1. člana 2. Odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine, usvojene na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, u kome se kaže: »Svoju zakonodavnu vlast Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine vrši na svojim plenarnim sjednicama, a između zasjedanja preko svog Predsjedništva«.[43]) Tako je pravni sistem, koji je izgradio ZAVNOBiH sa svojim izvršnim i upravnim organima u toku NOB-e, djelovao na izgradnju cjelokupnog državnog sistema u Bosni i Hercegovini. U tome i jeste značaj odluka i drugih akata ZAVNOBiH-a i njegovih izvršnih i upravnih organa. Njima su regulisani odnosi u novostvorenoj državi i propisan način ponašanja građana. Iz odredaba koje su proizilazile iz tih dokumenata građani su mogli neposredno osjetiti i karakter nove narodne vlasti.

Summary

ZAVNOBiH came into existence at a time when the uprising of the peoples of Bosnia and Herzegovina — and Yugoslavia as a whole — assumed vast proportions, when large areas were liberated by partisans, and when the mechanism of new local authority — the People's Liberating Boards, partisan military local and county headquarters — were formed.

The first session of the ZAVNOBiH took place on November 25 and 26, 1943, at Mrkonjić Grad. At the constituting session 247 delegates were present from all the parts of Bosnia and Herzegovina. The Session elected 175 representatives of

---

[43]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, 1954, Sarajevo, strana 131.

ZAVNOBiH, 31 members of the Presidum of ZAVNOBiH and 58 representatives of AVNOJ from Bosnia and Herzegovina.

Soon after the Second Session of AVNOJ, at which historical decisions were passed laying foundations for the Democratic Federative Yugoslavia, the representative bodies uniting legislative and executive powers in themselves were created in all the present-day republics. At its Second Session, June 30 to July 2, 1944 the ZAVNOBiH, as the supreme legislative organ of the Federal Bosnia and Herzegovina, passed the resolutions on approving the work of the Bosnian-Herzegovinian delegation in AVNOJ, on constituting ZAVNOBiH as the supreme legislative and executive body of the Federal Bosnia ind Herzegovina, Declaration of the rights of citizens of Bosnia and Herzegovina, decision on organization and activity of the people's liberating borads, county and province people's liberating councils. By passing these resolutions, the ZAVNOBiH has laid the foundations of the brotherly community of Serbs, Moslems and Croats in the Federal Bosnia and Herzegovina. At the Second Session ZAVNOBiH became even formally the supreme organ of the people's sovereignity and the bearer of Bosnian-Herzegovinian state-making body.

Legal grounds for passing the resolution of the ZAVNOBiH are contained in the resolutions of AVNOJ and the laws and decisions of the Presidency of AVNOJ between the Second and the Third Session of AVNOJ.

The documents approved at the First and the resolutions approved at the Second Sessions of ZAVNOBiH were approved by people throughout Bosnia and Herzegovina. All these documents and resolutions as well as the laws and decisions passed by the Presidency of ZAVNOBiH between the Second and the Third Sessions are therefore legally valid. By their character they represented revolutionary constitutional laws. It is true, they do not represent a new and completed constitution, but they represent the legal foundation of the Federal Bosnia and Herzegovina, within the framework of the Democratic Federative Yugoslavia.

The legal system created by the ZAVNOBiH through its executive and adaministrative organs in the course of the People's Liberating War has had a positive effect on the construction of the complete state system in Bosnia and Herzegovina. It is there that the importance of the decisions and other acts of ZAVNOBiH consists.

Dokumenti ZAVNOBiH-a u svjetlu Povelje Ujedinjenih nacija

Ešref Vražalić

1. — Atlantska povelja i usvojena načela ZAVNOBiH-a

Organi narodne vlasti izrasli iz narodnooslobodilačke borbe i njenih organa postali su moćan faktor u svim krajevima naše zemlje. Provodeći u svojoj zemlji načela Atlantske povelje i Deklaracije Ujedinjenih nacija oni su postali politički nosioci unutrašnjeg razvitka zemlje i doprinosili razvoju međunarodnih odnosa. To se jasno izražava u Rezoluciji ZAVNOBiH-a, usvojenoj na Prvom zasjedanju.

a) **Načelo samoopredjeljenja i ravnopravnosti naroda**

U Atlantskoj povelji od 14. avgusta 1941. godine u trećem načelu je zapisano da države potpisnice »poštuju pravo svih naroda da izaberu oblik vladavine pod kojim žele živeti; i one žele da suverena prava kao i pravo upravljanja samim sobom budu vraćena onima koji su toga bili silom lišeni«.[1])

Ovo načelo Atlantske povelje izraženo je u diskusiji delegata, a prihvaćeno je i u Rezoluciji ZAVNOBiH-a.

Predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar u pozdravnoj riječi na skupštini u Mrkonjić Gradu istakao je »da je politika... protunarodnih režima u staroj Jugoslaviji, razdvajala Srbe, Hrvate i Muslimane u Bosni i Hercegovini dok je narodnooslobodilački pokret stvorio od Bosne i Hercegovine primjer borbenog jedinstva i bratstva svim našim narodima. Narodi Bosne i Hercegovine u borbi koja je zadivila čitav svijet, izgradili su svoju istinski demokratsku vlast koja počinje od seoskih NOO-a pa završava ZAVNOBiH-om kao najvišim političkim predstavništvom naroda Bosne i Hercegovine.

Danas treba da se postavi princip narodnog samoodređenja, što znači da sam narod, bez ičije pomoći sa strane, ostvari pravo i da i u budućnosti sam

[1]) *Ujedinjene nacije, zbirka dokumenata 1941—1945*, izd. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1948, str. 7.

ravna svojom sudbinom, izgradivši putem narodnooslobodilačke borbe temelje jedinstva i bratstva, Bosna i Hercegovina stvorila je uslove za ostvarenje principa narodnog samoodređenja...«[2])

Povelja Ujedinjenih nacija u svom prvom članu pod tačkom dva usvojila je načelo ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda, što je preuzela iz Atlantske povelje.

ZAVNOBiH je u četvrtoj tački Rezolucije usvojio načela izražena u Povelji istakavši:

»4) Narodi Bosne i Hercegovine stvaraju u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije novu demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će biti zajamčena puna ravnopravnost svim njenim narodima«.[3])

U daljem tekstu Rezolucije ističe se da su narodi Bosne i Hercegovine, u zajednici sa drugim narodima Jugoslavije, zajedničkim naporima oružanom borbom za slobodu i nezavisnost izvojevali pravo da urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i interesima i njih samih i svih naroda Jugoslavije.

Načelo ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda, koje je prihvaćeno u međunarodnim odnosima i međunarodnoj zajednici kao načelo ius cogens, dobilo je svoj praktični značaj u Rezoluciji ZAVNOBiH-a.

Ovo načelo dobilo je punu podršku svih zemaljskih i pokrajinskih predstavničkih političkih tijela i uticalo je na usvajanje »Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu« na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu.

Načelo ravnopravnosti ostvareno je na Prvom zasjedanju ZAVNOiBH-a i pri sastavu delegata — učesnika. Pored ravnopravne zastupljenosti Srba, Muslimana i Hrvata, bili su prisutni i delegati Poljaka i Ukrajinaca, koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine. Tako je delegat Ignjac Kunecki iz Prnjavora pozdravio »Skupštinu u ime 18.000 Poljaka, koji su se nastanili u srednjoj Bosni...«, a delegat Vasilj Semak iz Prnjavora »donosi delegatima pozdrav od 7.000 Ukrajinaca nastanjenih u srednjoj Bosni«.[4])

Načela Atlantske povelje su praktično primijenjena ne samo u sastavu delegata ZAVNOBiH-a nego i u usvojenoj Rezoluciji i uticala su da se usvoje i putem odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Treba reći da je ZAVNOBiH ovo usvojio prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, pa je tim i značajnije što su usvojena na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a.

b) Načelo suvereniteta

U Atlantskoj povelji istaknuto je načelo suverenih prava, kao i pravo upravljanja samim sobom. ZAVNOBiH, kao najviše predstavničko i političko tijelo, bio je nosilac suvereniteta naroda Bosne i Hercegovine, pa je bio ovlašten da prenese neka suverena prava na AVNOJ. Tako je na svom Zasjedanju ZAVNOBiH prenio svoje suvereno pravo predstavljanja pred inostranstvom na AVNOJ, ističući u Rezoluciji u četvrtoj tački da »Narod Bosne i Hercegovine danas predstavlja ZAVNOBiH i AVNOJ, koje oličava bratstvo naših

---

[2]) Zapisnik Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu — ZAVNOBiH II, dok. br. 5.

[3]) Dr Leo Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Bgd. 1946, 166. i Arhiva IRP u Sarajevu — ZAVNOBiH — II, dok. br. 11.

[4]) IRP — Sarajevo, zapisnik ZAVNOBiH-a, dok. br. 5.

naroda i njihovu nepokolebljivu volju da izgrade ravnopravnu demokratsku federativnu Jugoslaviju, i da ga može predstavljati danas u zemlji i pred inostranstvom jedino AVNOJ i vlast koja iz njega proizilazi«.[5])

Pored toga, Skupština je prihvatila u Rezoluciji u trećoj tački da »Narodi Bosne i Hercegovine odriču svako pravo tzv. londonskoj vladi da ih predstavlja i govori u njihovo ime«.[6])

Ovim je preneseno pravo predstavljanja na AVNOJ, a oduzeto ovo pravo izbjegličkoj vladi sa kraljem na čelu. Narodi Bosne i Hercegovine posredstvom svojih delegata na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a istakli su u Rezoluciji da »ne mogu preći preko činjenice da su kralj i monarhija centar oko koga se okuplja izbjeglička reakcija, koja je organizovala bratoubilački rat u službi okupatora... i da s pravom traže od Engleske i Amerike da londonskim izdajničkim izbjeglicama i kralju Petru II otkažu svaku podršku«.[7])

Ovo je došlo do izražaja u diskusiji delegata Rodoljuba Čolakovića, koji je u svojoj četvrtoj tački istakao:

»I mi jedini predstavnici naroda Bosne i Hercegovine izrazili smo na ovom istorijskom skupu jednodušnu odlučnost da nećemo dozvoliti povratak izdajničkoj 'vladi' i njenom kralju — izdajniku Petru II...«

Ovaj zahtjev istaknut je i u Proglasu ZAVNOBiH-a da »narodi Bosne i Hercegovine, zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije, žigošu i tzv. jugoslovensku vladu, i kralja Petra II kao izdajnike, i traže od saveznika da im odrekne gostoprimstvo i svaku podršku«.[8])

c) Odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a za ostvarenje načela Atlantske povelje i Deklaracije UN

Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, u poznatoj Deklaraciji, usvojilo je odluke u kojima su izražena načela usvojena u Rezoluciji i proglasu ZAVNOBiH-a i prihvatilo načela ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda. Posebno su usvojene odluke na kojima su pravno zasnovani temelji nove Jugoslavije, koja »se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbijediti punu ravnopravnost ... naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, i Bosne i Hercegovine«.[9])

U Deklaraciji Ujedinjenih nacija u prvoj tački istaknuto je da »Svaka Vlada obavezuje se da će upotrebiti sva svoja sredstva, vojna ili privredna protiv članova Trojnog pakta...« Ibjeglička vlada sa kraljem na čelu i ako je potpisnica ove Deklaracije, ne samo što nije angažovala vojna i privredna sredstva za borbu protiv sila Trojnog pakta, nego su njene četničke i druge snage sarađivale sa okupatorom i vodile oružanu borbu protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta u našoj zemlji. Izbjeglička vlada je iznevjerila načela Deklaracije, a snage narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji su u potpunosti ostvarili i Atlantsku povelju i Deklaraciju UN.

Izbjeglička vlada sa kraljem na čelu trošila je bezobzirno ogromna finansijska sredstva za svoje potrebe i potrebe četničkih i dr. organizacija, pomažući na taj način okupatoru sa kojim je sarađivala posredstvom Draže

---

[5]) Isto, dok. br. 11.
[6]) Isto, dok. br. 11.
[7]) Isto, dok. br. 11.
[8]) Dr Leo Geršković, op. cit. 169.
[9]) Isto, 215, Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu.

Mihailovića i Milana Nedića. Na taj način utrošili su finansijska sredstva koja su bila svojina Narodne banke u iznosu: 30 miliona dolara, 4 vagona zlata, 37 miliona dinara, 2 i po miliona drahmi, preko milion funti sterlinga, a na ime zajma utrošili su: 20 miliona franaka, 4 miliona funti sterlinga, 23 miliona dolara i preko 3 i po miliona švajcarskih franaka.[10])

Dva vagona zlata vlada je prodala za 22 i po miliona dolara, a druga dva vagona prodala je popunjavajući svoje »povjerljive kredite« koji su služili borbi protiv narodnooslobodilačke borbe i za pokriće troškova dvora i emigracije. Pored toga, izbjeglička vlada trošila je finansijska sredstva, kao što su, na primjer, bili prihodi od jugoslovenskih trgovačkih brodova koji su iznajmljeni raznim kompanijama, i pod nacionalnim zastavama njihovih zemalja plovili.[11])

U ovoj teškoj borbi naši narodi su ulagali sve snage i sredstva, dali su velike žrtve za oslobođenje svoje zemlje od okupatora i njegovih pomagača sa izbjegličkom vladom, kraljem, njihovim četničkim organizacijama.

ZAVNOBiH je u Rezoluciji u 5. tački postavio zadatak da razvija oružanu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača, uvodeći nove borce u narodnooslobodilački pokret.

Na Skupštini ZAVNOBiH-a načelnik Vrhovnog štaba NOV i POJ[12]) u pozdravnoj riječi u ime Vrhovnog štaba istakao je: »Bosna i Hercegovina odigrala je značajnu ulogu u narodnooslobodilačkoj borbi. Ona je dala mnogobrojne svoje sinove u našu vojsku koji su tukli neprijatelja na svim frontovima. Na terenu Bosne i Hercegovine odigrale su se mnoge slavne bitke. Sve važnije odluke o operacijama naše vojske donio je naš Vrhovni komandant drug Tito na tlu Bosne i Hercegovine. Narod Bosne i Hercegovine, u najtežim danima primio je na svoja njedra desetke hiljada naših boraca, ukazavši im svaku pomoć«.[13])

Na tlu Bosne i Hercegovine formirane su prve brigade, prve divizije i korpusi. Ovdje su se odvijale glavne vojne operacije od druge, zaključno sa sedmom ofanzivom neprijatelja protiv NOV i POJ. Na teritoriji Bosne doneseni su najvažniji propisi[14]) o organizovanju narodne vlasti i pozadine i održana su zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu.

U Bosni i Hercegovini u 1943. godini najpotpunije su bili organizovani organi vlasti u svim njenim krajevima. Zato su i Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a i usvojena načela u Rezoluciji od osobitog značaja za dalji razvoj oružane borbe protiv okupatora i njegovih pomagača.

Za međunarodne odnose, za sve progresivne i demokratske snage antifašističke koalicije, značajna je činjenica da su AVNOJ i ZAVNOBiH izabrali počasno predsjedništvo skupštine u koje su ušli: predsjednik Sovjeta narodnih komesara Sovjetskog Saveza Staljin, premijer britanske vlade Vinston Čerčil, predsjednik SAD Franklin Ruzvelt, Vrhovni komandant NOV i POJ Tito, predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, predsjednik ZAVNOH-a Vladimir Nazor, predsjednik Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Josip Vidmar i dr.[15])

---

[10]) Dušan Plenča: *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, izd. 1962. Bgd, Instituta za društvene nauke, 14, 297. i 298.

[11]) *Vjesnik u srijedu*, od 30. sept. 1959, 11. D. Plenča: *Rasipnici na djelu.*

[12]) General-major Arsa Jovanović, Arhiva IRP, Sarajevo, op. cit. dok. br. 5.

[13]) Isto.

[14]) Foćanski i tzv. Krajiški principi.

[15]) Arhiv IRP u Sarajevu, ZAVNOBiH, II, dok. br. 5.

Ovakav zibor počasnog predsjedništva ima trostruki značaj.

Prvo, simbolično predstavlja povezanost narodnooslobodilačke borbe svih naših naroda sa borbom koju vode tri sile Antifašističke koalicije.

Drugo, prihvatanje načela Atlantske povelje koju su objavile SAD i Vel. Britanija, a kojoj je kasnije pristupio i Sovjetski Savez posebnom svojom izjavom od 24. septembra 1941. godine u kojoj se ističe: »Zadatak svih naroda i svih vlada, prinuđenih da vode nametnuti im rat... da mobilišu i ulože sve svoje sile, sva svoja sredstva za najpotpunije rješenje tog zadatka... Taj zadatak ujedinjuje u sadašnjem trenutku naše zemlje i naše vlade...«[16])

Treće, pokazuje jedinstvenu povezanost svih naših naroda u ovoj borbi i bratsku zajednicu naroda nove Jugoslavije pred cijelim svijetom i međunarodnom zajednicom okupljenih oko Deklaracije UN i Antifašističke koalicije.

U Deklaraciji UN se podvlače i druga načela koja su »od bitne važnosti za odbranu života, slobode, nezavisnosti i verske slobode, kao i za očuvanje prava čoveka i pravde u njihovim sopstvenim kao i ostalim zemljama i da one sada vode zajedničku borbu protiv divljačkih i surovih snaga koje nastoje da podjarme svet«.[17])

Ova načela su primjenjivana od početka narodnooslobodilačke borbe u svim našim krajevima u kojima se razvijao narodni ustanak i u kojima je bila organizovana narodna vlast. Posebno je ZAVNOBiH na svom Drugom zasjedanju 1. jula 1944. godine u Sanskom Mostu usvojio Deklaraciju o pravima građana Bosne i Hercegovine,[18]) kojom se zajamčuje:

Ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine;

Sloboda vjeroispovijesti i savjesti, kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti;

Sloboda zbora i dogovora, udruživanja i štampe;

Lična i imovna sigurnost građana, kao i sloboda privatne inicijative u privrednom životu;

Ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblicima društvene djelatnosti;

Izborno pravo birača sa tajnim glasanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa;

Aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona;

Borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda imaju aktivno i pasivno izborno pravo bez obzira na godine starosti;

Svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe na rješenje organa vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima državne vlasti;

Niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka;

Dužnost je i čast svakog za oružje sposobnog građanina Bosne i Hercegovine da kao vojnik narodnooslobodilačke vojske ili borac partizanskih odreda učestvuje u oslobodilačkom ratu;

Narodna demokratska vlast obezbjeđuje putem zakonodavstva svim trudbenicima grada i sela život u skladu sa savremenim shvatanjem socijalne pravde i dostojanstvom čovjeka.

---

[16]) *Ujedinjene nacije, zbirka dokumenata 1941—1945,* izd. Arhiva za pravne i društvene nauke, Bgd. 1948. »Međusaveznički sastanak u Londonu o pristupanju Atlantskoj povelji«, 9.

[17]) Isto, Deklaracija Ujedinjenih nacija, 12.

[18]) Arhiva IRP u Sarajevu, ZAVNOBiH, dok. br. 56.

U Deklaraciji se naglašava da će narodna demokratska vlast preduzeti mjere za likvidaciju nepismenosti u Bosni i Hercegovini, i da će planski izgrađivati mrežu škola i kulturno-prosvjetnih ustanova radi unapređenja opšteg obrazovanja naroda i njegovog bržeg kulturnog i ekonomskog razvitka. Također se naglašava da će se posvetiti najveća briga »čuvanju i podizanju narodnog zdravlja«.

Ova načela, zapisana u Deklaraciji, rezultirala su iz razvitka narodne vlasti i narodnooslobodilačke borbe, koja su se praktično primjenjivala od početka ustanka.

Značaj ovih načela za međunarodne odnose u drugom svjetskom ratu je prvorazredan. Njihovo provođenje u toku rata u našoj zemlji uz istovremeno vođenje oružane borbe kvalitetan je primjer u istoriji međunarodnih odnosa kako treba provoditi načela unutrašnjeg razvitka na demokratski način, i u duhu usvojenih načela u međunarodnim odnosima.

Zasjedanje najviših predstavničkih tijela u toku rata u Jugoslaviji ima istorijski značaj i predstavlja primjer drugim narodima da se može istovremeno voditi rat protiv nadmoćnog neprijatelja i izgrađivati unutrašnje uređenje zemlje. U istoriji parlamentarizma malo ima primjera ove vrste. U pozdravnoj riječi na Zasjedanju Božidar Magovac u ime ZAVNOH-a istakao je »da se događaj, kao i ovaj današnji ne dešava ni u jednoj zemlji Evrope. Nema naroda koji bi u današnjim ratnim prilikama stvarao svoj parlamenat. To čini jedino naš narod«.[19])

Naš primjer razvoja narodnooslobodilačke borbe i narodne vlasti imao je uticaja i na druge napredne pokrete za organizovanje i vođenje narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i domaćih pomagača, kako u toku drugog svjetskog rata, tako i poslije rata.

Usvojene odluke na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu imale su podršku zemaljskih i pokrajinskih predstavničkih tijela, koja su imala ranije svoja zasjedanja. Takav slučaj je bio i sa usvojenim načelima u Rezoluciji i Proglasu ZAVNOBiH-a. Ovakav pristup u donošenju odluka od strane predstavničkih tijela odozdo na gore potvrda je demokratskog karaktera naše narodne vlasti. Odluke kao politički i pravni akti najvišeg predstavničkog tijela usvojene u Jajcu su uslovljene zahtjevima i karakterom narodnooslobodilačke borbe kao njen suštinski dio.

2. — Priznanje i značaj NOB-e u međunarodnim odnosima

Primjena načela naučnog socijalizma u organizovanju oružane borbe i istovremenom organizovanju narodne vlasti, provođenju izbornog sistema i zasjedanju predstavničkih tijela i usvajanju političkih i pravnih dokumenata odozdo na gore, predstavlja nov kvalitet u razvoju socijalističke revolucije i izgradnji države u uslovima ratnih operacija. U međunarodnim odnosima naš primjer je imao uticaja i na odluku velikih sila na Teheranskoj konferenciji o priznavanju narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda.[20])

Poslije ove konferencije tri saveznika: Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, u decembru 1943. godine, poslije Zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, dali su svoje izjave u kojima se provlači zajedničko gledište u priznavanju NOV i POJ, ali istovremeno ne odriču se pomoći i tzv. snaga-

[19]) Isto, ZAVNOBiH — dok. br. 5.

[20]) *Ujedinjene nacije, zbirka dokumenata 1941—1945. godine*, op. cit. 26.

ma Draže Mihailovića. Ali, nešto kasnije, pridaje se sve veća važnost našoj borbi u međunarodnim odnosima,[21]) te je 22. februara 1944. godine Vinston Čerčil, premijer britanske vlade, izjavio u Donjem domu: »...U jesen 1941. godine partizani maršala Tita otpočeli su protiv Nemaca ogorčenu i žestoku borbu na život i smrt... Oni su uskoro počeli zadavati Nemcima teške gubitke i zagospodarili su prostranim teritorijama... Maršal Tito u ovom trenutku ima više od četvrt miliona ljudi uza se i velike količine oružja oduzetog od neprijatelja... Ove snage vezuju ništa manje nego 14 do 20 nemačkih divizija na Balkanskom poluostrvu. Oko ovih hrabrih snaga, razvio se jedan narodni i ujedinjujući pokret. Komunisti imaju čast da su ga započeli...«[22])

Pored ovih priznanja, koja su iskazana u parlamentima saveznika ili su date zvanične izjave posredstvom zvaničnih agencija, i predstavnici ovih država pri Vrhovnom štabu NOV i POJ su dali svoje izjave. Predstavnik Velike Britanije general Maklin 24. februara 1944. godine na večeri u Drvaru, koju je pripremio Vrhovni komandant NOV i POJ za članove vojnih misija, u pozdravnom govoru, rekao je: »Ovde u Jugoslaviji general Kornjejev (predstavnik vojne misije Sovjetskog Saveza), moći će da vidi, kao što sam i ja video, početke nove Evrope. Uveren sam da će ga ono što bude video ispuniti entuzijazmom i poverenjem u budućnost. Naime, narodnooslobodilački pokret nije samo istrebio vrlo veliki broj neprijateljskih snaga, nego je također, u toku ove ogorčene borbe za slobodu, povezao narode Jugoslavije u nerazoriv savez bratstva i istinske demokratije. Međutim, posledice tog pokreta prelaze okvire Jugoslavije... kao što je gosp. Čerčil naglasio u svom zadnjem govoru, ...da Narodnooslobodilačka vojska veže vrlo veliki broj neprijateljskih divizija, čije bi snage inače bile upotrebljene na Istočnom ili italijanskom frontu. To je vrlo stvaran i važan doprinos savezničkom ratnom planu. Nadajmo se da će primjer Jugoslavije pobuditi ostale potlačene narode Evrope da ustanu protiv zajedničkog neprijatelja«.[23])

9. decembra 1943. godine državni sekretar za inostrane poslove Sjedinjenih Američkih Država Kordel Hal na konferenciji za štampu dao je izjavu da će Sjedinjene Američke Države pomagati partizane Jugoslavije, kao i snage generala Mihailovića. Sjedinjene Američke Države će zasnovati svoju pomoć Jugoslaviji u prvom redu na praktičnim pitanjima otpora svih grupa u borbi protiv Nijemaca. Vlada Franklina Ruzvelta priznaje kralja i jugoslovensku vladu u Kairu, kao predstavnika Jugoslavije u opštem vođenju rata, iako uspjesi NOVJ pružaju neocjenjive koristi antihitlerovskoj koaliciji. Konačno državno i političko uređenje Jugoslavije stvar je budućnosti koju će odabrati sam jugoslovenski narod.[24])

Ne samo što je priznata od saveznika naša narodnooslobodilačka borba je istovremeno služila kao primjer i nadahnjivala i druge narode u okupiranoj Evropi. Naši narodi su dali konkretan i znatan prilog pobjedi nad fašizmom.

---

[21]) Dušan Plenča: *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, izd. Instituta društvenih nauka, Bgd. 1966, 215—217 i 225, 232, 234.

[22]) V. Čerčil, *Drugi svetski rat*, V, izd. Prosveta, Bgd, 454. i V. Dedijer, *Dnevnik*, drugo izdanje, Jugoslovenska knjiga, Bgd, 1951, 1951. 722. i 723.

[23]) V. Dedijer, *Dnevnik*, drugo izdanje, 1951. Jugoslovenska knjiga, Bgd, 749 i 750. D. Plenča, op. cit. 243.

[24]) D. Plenča, op. cit., 216. V. Dedijer, *Dnevnik*, Treći deo, izd. Jugoslovenska knjiga, Bgd, 1950. 34 do 37.

I pored toga, Vel. Britanija i Sovjetski Savez vodili su politiku zasnovanu na interesnim sferama, o podjeli država na Balkanu. Sjedinjene Američke Države reagovale su u prvo vrijeme na ovakav aranžman, ali su kasnije u oktobru 1944. godine na nj pristale.[25]) U tom aranžmanu od maja 1944. godine pominje se da bi »Rusija imala kontrolni uticaj u Rumuniji, a Britanija u Grčkoj«. Ovaj sporazum je dopunjen u Moskvi oktobra 1944. godine tako da bi »Rusija imala dominaciju u razmjeri 75:25 ili 80:20 u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji, dok bi Britanija i Rusija dijelile uticaj u Jugoslaviji sa 50:50. Docnije su Rusi smatrali kao izvjesno da su im V. Britanjia i SAD, sporazumom od juna 1944. godine dodijelile izvjestan dio Balkana zajedno sa Rumunijom i Bugarskom, kao njihovu sferu uticaja«.[26])

Poslije zaključenog sporazuma, vlada Sovjetskog Saveza dala je izjavu: »Sovjetski Savez i Velika Britanija složili su se da vode zajedničku politiku u Jugoslaviji«,[27]) a Čerčil je u Donjem domu, 27. oktobra 1944. godine, izjavio: »da je sa Staljinom postigao potpuni sporazum o zamršenom pitanju Balkana... mi smo postigli vrho dobar radni sporazum o svim ovim zemljama posebno, tj. o Grčkoj, Rumuniji, Bugarskoj, Jugoslaviji i Mađarskoj..., kako bismo koncentrisali snage protiv neprijatelja i kako bismo obezbedili sporazum posle rata u koliko je to moguće«.[28])

Sporazum o interesnim sferama uticaja na Balkanu, kao što je ovaj, predstavlja grubo kršenje načela Atlantske povelje u kojima su naročito došli do izražaja: načelo samoopredjeljenja i suverenih prava, kao i načelo prava upravljanja samim sobom. Već tada, u međunarodnim odnosima, saveznici nisu provodili načela Atlantske povelje na koja su sporazumno pristali, i priznali ih u 1941. godini kao rukovodna načela u svojoj politici u međunarodnim odnosima.

Bratstvo i jedinstvo naših naroda izraženo u toku narodnooslobodilačke borbe, snaga i čvrstina naših boraca sa velikim moralom, koji su pokazali u ratu, kao i autoritet nove Jugoslavije koji je stekla u svijetu, spriječili su saveznike da provedu Sporazum o interesnim sferama u Jugoslaviji.

Ovaj poučan primjer u međunarodnim odnosima pokazuje ispravnost našeg puta da se provodeći socijalističku revoluciju osloncem na svoj narod i izražavajući interese svih naroda kako u unutrašnjoj tako i spoljnoj politici, uz čvrsto bratstvo i jedinstvo, mogu savladati sve teškoće koje nailaze u ostvarivanju ciljeva revolucije. Ovo je kvalitativan prilog nauci socijalizma u provođenju njenih načela u praksi. Nauka o međunarodnim odnosima ovim je učvrstila načela izražena u Atlantskoj povelji i Povelji Ujedinjenih nacija. Stav Jugoslavije o ovom pitanju je velika pomoć proleterskom internacionalizmu i međunarodnom radničkom pokretu i drugim progresivnim pokretima.

Ispravnost ovakvog stava Jugoslavije i danas je još jednom potvrđena u provođenju politike kako unutar svake zemlje, tako i u međunarodnim odnosima: nemiješanje u unutrašnje društveno uređenje, poštovanje prava suvereniteta, nezavisnosti, i teritorijalnog integriteta i načela samoopredjeljenja i upravljanja samim sobom. Dominacija i sila još je prisutna u među-

---

[25]) V. Dedijer, *Josip Broz Tito*, izd. Kultura, 1952, 402.
[26]) V. Čerčil, *Drugi svetski rat*, VI, izd. Prosveta, Bgd, 207 i D. Plenča, op. cit., 260.
[27]) Moskovska *Pravda* od 21. oktobra 1944. godine.
[28]) V. Čerčil, *Drugi svetski rat*, VI, izd. Prosveta, Bgd, 207. D. Plenča, op. cit., 261. Dr Ešref Vražalić, *Međunarodni odnosi*, izd. Univerzitet u Sarajevu, 1966, str. 182.

narodnim odnosima od strane velikih sila prema malim i srednjim državama. To pokazuje najnoviji primjer u događajima oko agresije i okupacije Čehoslovačke Socijalističke Republike od strane pet socijalističkih država: Sovjetskog Saveza, Poljske, Mađarske, DR Njemačke i Bugarske. Takav primjer ilustruju i neke zapadne sile na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama u provođenju svoje imperijalističke politike služeći se silom u realizaciji dominacije nad malim i srednjim državama.

Zato se, proučavajući našu narodnooslobodilačku borbu i analizirajući rad predstavničkih organa u našoj zemlji prije 25 godina, ne može preći preko činjenice, a da se ne ukaže koliko je bila ispravna politika KPJ u provođenju socijalističke revolucije na načelima marksizma-lenjinizma. Od tada, pa do današnjeg dana, ta rukovodna načela komunista Jugoslavije kako u razvijanju socijalizma u zemlji, tako i u međunarodnim odnosima postaju sastavni dio proleterskog internacionalizma i savjest progresivnog čovječanstva. U ovom smislu neka posluži i ovaj primjer:

Među prvim izjavama državnika u drugom svjestkom ratu o spoljnoj politici bila je izjava predsjednika Nacionalnog komiteta Jugoslavije Josipa Broza Tita poslije Zasjedanja u Jajcu. U ovoj izjavi objavljenoj u »Njujork Tajmsu« u broju od 21. maja 1944. godine iznijeti su principi spoljne politike Jugoslavije:[29])

1) Zahtjev za »priznanje Nacionalnog Komiteta od strane saveznika, pretstavlja pomoć koju očekuju narodi Jugoslavije i narodnooslobodilačka armija«. »Narodi Jugoslavije imaju puno pravo da očekuju neposrednu pomoć od UNRE«. U tom smislu tražili smo da »budemo uključeni u članstvo UNRE«.

2) Da će napori Jugoslavije u ratu dati Jugoslovenima pravo »da sami za sebe stvore svoju vladu i odrede svoje spoljne odnose — pravo zagarantovano Atlantskom poveljom i konferencijama u Moskvi i Teheranu«.

3) »Iskustvo iz prošlosti pokazuje koliko je mnogo i kako je skupo narod Jugoslavije plaćao zato što su se strane sile mešale u stvari njegove spoljne i unutrašnje politike... Naučivši ovu lekciju Narodnooslobodilački pokret boriće se svim svojim silama protiv intervencije stranih sila u unutrašnju ili spoljnu politiku Jugoslavije«.

4) Načelo uzajamnog poštovanja naroda i prijateljske saradnje u obnovi ratom opustošene Evrope.

5) Spoljna politika Jugoslavije će »biti održavanje najboljih mogućih odnosa sa svoje tri velike saveznice, Britanijom, SAD i SSSR-om i da će podrška sve tri velike sile biti isto tako potrebna Jugoslaviji u miru kao i u ovom ratu«.

6) Intervenisali smo »kod saveznika u vezi s blokiranjem zlata Narodne banke Jugoslavije koje vlada u izbjeglištvu želi da nezakonito prisvoji«.

7) Nacionalni komitet zatražio je od »saveznika kontrolu jugoslovenske trgovačke moranarice koja se sad nalazi u rukama izbjegličke vlade«.

Ovakvi principi spoljne politike Jugoslavije odgovaraju ciljevima Ujedinjenih nacija i njihovom međunarodnopravnom formulisanju u načelima Povelje.

Princip nezavisnosti i nemiješanja u unutrašnje poslove drugih zemalja prvi put je istaknut u međunarodnim odnosima u toku drugog svjetskog rata.

---

[29]) V. Dedijer, *Dnevnik*, Treći deo, izd. Jugoslovenska knjiga, Bgd, 1950, 110 do 113.

Nova Jugoslavija ga je prva postavila u međunarodnoj zajednici kao rukovodno uačelo u njenoj spoljnoj politici koje nije bilo predviđeno ni u Atlantskoj povelji.

Summary

In the approved documents of ZAVNOBiH and AVNOJ, as well as in the documents of other land and province antifascist assemblies the follaving principles are particularly stressed: selfcommitment, equality of peoples and sovereign rights.

The Atlantic Charter stresses the principle: »The right of all nations to choose the form of government... and that the sovereign rights as well as the right of governing oneself be restored«.

ZAVNOBiH in its »Resolution« has also stressed these principles stating that »The peoples of Bosnia and Herzegovina build together with the other peoples of Yugoslavia the new democratic federative Yugoslavia of free and equal peoples« and that they »have conquered the right to organize their country in the most convenient manner to satisfy the will and interests of the peoples of Bosnia and Herzegovina and those of Yugoslavia as a whole.« These principles are also present in the Charter of UN in the first articale.

The principle of the sovereign rights is incarnated in the representative bodies — the highest political organs of authority as well as in the Decision of ZAVNOBiH to transfer its sovereign right of representation abroad to AVNOJ«.

At its Second Session, ZAVNOBiH has passed the »Declaration of the Rights of the Citizens of Bosnia and Herzegovina« which guarantees equality of Serbs, Moslems and Croats, freedom of confestion and conscience, freedom of speech and consultation as well as some other rights. The Charter of UN speaks generally about these rights in the 3rd Article: »respect of the rights of man and the basic liberties for all regardless of race, sex, language or faith.«

The approved principles in the documents of ZAVNOBiH and AVNOJ on which the organization of state is based represents a contribution to the development of the principles which were later accepted in the Charter of the UN.

Carrying out of the armed struggle with simultaneous organization of peoples' administration, electoral system, assemblies of the representative bodies and approval of political and legal documents in a democratic way represents the new quality in the development of the socialist revolution and the construction of the state in the situation of war operations. In the international relationships our contribution to the anti-Hitler coallition has influenced the decision of the three Allies to recognize the peoples' liberation army (NOV) and partisan units of Yugoslavia (POJ) and the Government of Yugoslavia headed by Persident Tito.

Značaj ZAVNOBiH-a za međunacionalne odnose u Jugoslaviji

Ferdo Čulinović

U toku više decenija Bosna i Hercegovina bile su područje, oko kojeg se vodila duga i uporna borba o njegovoj pripadnosti. Na to je upućivao koliko povoljan položaj ovoga kraja s odavno već čnvenim njegovim prirodnim bogastvom, toliko — u novije vrijeme — i njegova etnička struktura. Te su borbe vođene i u svjetskopolitičkim i u internopolitičkim odnosima, a njihove su se posljedice uveliko pogubno odražavale na razvitak ove zemlje.

U svjetskopolitičkom pogledu Bosna i Hercegovina otprilike od polovine prošloga vijeka postalo je poprištem oštrih imperijalističkih suprotnosti velesila oko toga — kojoj će od njih pripasti ovo područje, odnosno koja će od njih dobiti nad njim što neposredniji uticaj i dominaciju. U okviru **istočnoga pitanja** Bosna i Hercegovina dolazile su sve izrazitije u središte živog imperijalističkog ekspanzionizma.

Borba oko toga djelimično je presječena 1878. sa mandatom Berlinskog kongresa Austro-Ugarskoj da ona okupira ovu zemlju, tada pod nominalnim turskim suverenitetom, no svu već prožetu unutrašnjim njenim nepomirljivim protivrječnostima. Ali ostvarenje tog članka XXV Berlinskoga kongresa nije zaustavilo ni unutrašnje previranje u Bosni i Hercegovini, a ni u svjetskopolitičkom pogledu nije sasvim otklonilo ekspanzionizam evropskih velesila zainteresiranih za ovo područje. Austro-ugarska aneksija je 1908. ovamo unijela tek novu stranicu prividnog primirivanja svjetskopolitičkih suprotnosti oko Bosne i Hercegovine, ali je ona ujedno postala i novi izvor trvenja između sila, koje su time nisu odrekle svojih pretenzija na ove zemlje. Od austrougarske aneksije pridošli su ovamo novi elementi, koji su se isprepleli sa stranim faktorima, te napose u vezi s protivrječnostima iz same Bosne i Hercegovine uveliko pridonijeli daljnjem zaoštravanju borbe oko pripadnosti ovoga kraja.

U internopolitičkom pogledu Bosna i Hercegovina postaje (otprilike od 70-tih godina prošloga vijeka) područjem sve oštrijih političkih suprotnosti u životu jugoslavenskih zemalja, i to naročito od **austro-ugarske okupacije** ovih krajeva. Mandat Berlinskog kongresa probudio je u nekim građanskim

hrvatskim i srpskim političkim skupovima težnju za **monopolizacijom**, zahtjev da se Bosna i Hercegovina po austro-ugarskoj okupaciji priključe »Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji«, kako je to izrazio 28. septembra 1878. Sabor Hrvatske u svojoj adresi kralju Franji Josipu, a na drugoj strani da se Bosna prisajedini Kraljevini Srbiji (kako su to isticali prodinastički elementi u Beogradu u pogledu Srbije), a Hercegovina Crnoj Gori (kako su to priželjkivali dinastički elementi sa Cetinja).

Okupacija Bosne i Hercegovine austro-ugarskim trupama pothranjivala je otada velikohrvatske i velikosrpske nacionalističke elemente, koji ubrzo po zaposjednuću ovog područja po »hrvatskoj vojsci«, (kako su u tadašnjim Starčevićanskim krugovima tih godina nazivali trupe zagrebačkog XIII vojnog zbora pod komandom generala Filipovića), da na drugoj strani, kod velikosrpskih nacionalističkih krugova svojatanje Bosne i Hercegovine od strane nekih hrvatskih političkih grupa izazove živo negodovanje i oštru reakciju. U ovoj otpočetoj političkoj borbi između hrvatskih i srpskih političara oko Bosne prednjačila je štampa i na jednoj i na drugoj strani, ne da smiruje, nego više da podjaruje ovaj spor do međusobnog političkog obračunavanja.

O ovom dijelu tzv. »Iztočnog pitanja« kazao je npr. član Sabora Hrvatske dr Milan Đorđević na XII saborskoj sjednici (14. januara 1879) — »politika **hrvatiziranja**, borba za bosansku jabuku, koja još na drvetu dozrijeva, sve to je doprinosilo, da se dandanas u Sriemu kandidati za sabor većinom ne traže i ne biraju po njihovih političkih nazorih, nego se pita samo, da li je kandidat Srb ili Hrvat, pravoslavni ili katolik« (»Saborski dnevnik« god. 1878—1881, str. 189). I to, dakle, u sredini, gdje je dotle vladala sloga između Hrvata i Srba, gdje su oni zajednički istupali u borbi protiv velikomađarske tuđinske dominacije nad Hrvatskom. Zastupnik Josip Miškatović je na XXIII sjednici Sabora Hrvatske (15. januara 1879) objasnio uzroke »ove nesretne struje, koje kroz našu zemlju teku«, i to optužbom protiv srpskih političara, od kojih da su neki svojedobno rekli, kako — »rađe vidimo, da Bosnu i Hercegovinu Turčin posjeduje, nego da se Bosna pripoji Hrvatskoj« (cit., str. 193). I dok, npr., Ante Starčević u Saboru Hrvatske (na VII saborskoj sjednici, 14. oktobra 1878) izjavljuje kako — »samo Hrvatska ima pravo na one pokrajine«, govoreći o Bosni i Hercegovini (cit. str. 54), dotle glasilo vojvođanskih Srba »Zastava« (1. januara 1880) piše da »Bosnu i Hercegovinu nastavaju **isključivo Srbi**«. Iako je u tadašnjim političkim krugovima u našim krajevima bilo ozbiljnih i trijeznih političara, koji nisu odobravali ovakvu **nacionalističku licitaciju** za Bosnu i Hercegovinu (jer je, npr., biskup Strossmayer izjavio da bi Bosnu trebalo prije priključiti Srbiji, nego li Austriji), ipak je srpsko-hrvatski spor u pogledu Bosne i Hercegovine sve više rastao i razdvajao dotle u mnogomu udružene hrvatsko-srpske političke krugove. Do kakvih je štetnih posljedica dovodila ova nacionalistička borba oko Bosne i Hercegovine, to je najrječitije razotkrio, npr., razdor u Narodnoj stranci Dalmacije, gdje su se dotle jedinstvene narodnjačke skupine razdvojile i povodom okupacije Bosne i Hercegovine stupile u međusobnu borbu, kako je to pokazala, npr., saradnja srpskih dalmatinskih političkih ljudi s autonomaškim elementima protiv zahtjeva za prisajedinjenjem Dalmacije Hrvatskoj, iako su se i oni sami dotle za to živo zalagali. S hrvatske strane se radikaliziraju narodnjaci kao, npr., Miho Pavlinović sa svojim »pravaškim« drugovima, a na srpskoj strani dotadašnju hrvatsko-srpsku političku saradnju napu-

štaju srpski političari, kao što je, npr., bio Stjepan Ljubiša, inače dotle poznati zagovornik hrvatsko-srpske sloge. U Hrvatskoj i drugim našim krajevima austro-ugarska okupacija unijela je isto tako zlu krv na mnogim stranama, a nešto kasnija aneksija postala je upravo pozivom za novu, još oštriju borbu i hrvatsko-srpsko političko razračunavanje.

Svojatanje Bosne i Hercegovine, kako od strane hrvatskih, tako i srpskih političkih faktora, davalo je otada podstreka za šovinističke ispade, i na jednoj i na drugoj strani. Iako su se jugoslavenske zemlje pod vlašću Austro-Ugarske nalazile u prilikama tuđinskog ekonomskog izrabljivanja, političkog obespravljivanja i nacionalnoga tlačenja, ipak je i dalje trajala ova monopolistička licitacija hrvatskih i srpskih radikala oko pripadnosti ovoga područja.

Mnoge od tih nacionalističkih licitanata kao da nije mnogo smetalo faktično stanje, u kojemu su se tada nalazile jugoslavenske zemlje u austro-ugarskom dualizmu, kao da im je napreče pitanje bilo u tadašnjoj politici — **čija je Bosna**. Ali u to vrijeme, kada je i Hrvatska stajala pod pandurskim režimom austro-mađarskog eksponenta bana Dragutina Khuen-Hedervary-a, u Bosni i Hercegovini je za vrijeme upravljanja austro-ugarskog ministra finansija, kao upravitelja Bosnom, Benjamina Kallay-a tuđinska uprava ovim zemljama razotkrivala da Bosna i Hercegovina nije ni hrvatska, ni srpska, nego — pod vlašću tuđinskog elementa, koji je bio jednako protivan i Hrvatima i Srbima.

Za austro-ugarske vrhove izgleda kao da je glavno bilo da se Bosna i Hercegovina ne priključi ni Hrvatskoj, ni Srbiji, nego da se od njih što više udalji. Dinastički krugovi u habsburškoj monarhiji nisu priznavali nacionalni princip kao kriterij za rješavanje njima odioznog jugoslavenskog nacionalnog pitanja, a naročito ne u državnopravnom ustrojstvu »dvojne monarhije«. Umjesto tog kriterija, bečki su vlastodršci radije ukazivali na dinastički princip i njega uzimali kao kriterij za svoju politiku. Iako je to već tada zvučalo kao anahronistički paradoks, ipak se u oficijelnim krugovima oko bečkog dvora tih godina moglo čuti kako je Bosna i Hercegovina — »predana monarhiji kao koncesija vladaru«, te stoga da samo car i kralj Franjo Josip ima pravo da određuje kakvo će uređenje dobiti Bosna i Hercegovina. U toj protivhrvatskoj i protivsrpskoj politici bečkih državnih vrhova oko Bosne zaključeno je da je za njihove uskoklasne interese najpogodnije ako Bosna i Hercegovina ostane uopće izvan svake od dviju država »dvojne monarhije«, da ne bude dakle priključena ni Austriji, ni Ugarskoj (ovoj ne, naročito zbog Hrvatske!), nego da dobije u okviru habsburške monarhije zaseban status državnopravne oblasti **odvojeno i od Austrije i od Ugarske.**

Status Bosne i Hercegovine (od aneksije), u okviru habsburške monarhije, bio je zaista paradoksalan. Bosna i Hercegovina nalazile su se u okviru dualističke države, ali kao zasebna državnopravna oblast. »**Zemaljskim ustavom za Bosnu i Hercegovinu**« (od 17. septembra 1910) pridani su ovoj oblasti izvjesni znakovi državnopravne zasebnosti, što je dalo povoda nekim teoretičarima da postavljaju pitanje — **o državnosti Bosne i Hercegovine** u takvom uređenju. Formalno su Bosna i Hercegovina imale tri izrazita elementa državnosti, naime svoj poseban teritorij (bosansko-hercegovački), svoj zaseban državnopravni osobni elemenat, tzv. »politički narod« (jer pripadnici Bosne i Hercegovine nisu bili državljani ni Austrije, ni Ugarske, nego — austro-ugarski), te svoju zasebnu organizaciju političke vlasti. Bosna i Hercegovina

imala je čak i svoj zasebni **sabor**, ali je de facto sva vlast pripadala austro-mađarskom privilegovanom sloju Austro-Ugarske. Činjenice su razotkrivale da je ona u takvom stanju po svojoj specifičnosti najbliža bila uređenju jedne **kvazikolonijalne oblasti.** Austro-Ugarska nije imala svojih kolonija, ali samo — izvan Evrope. U svojim vlastitim državnim granicama ona je držala Bosnu i Hercegovinu kao **koloniju,** u kojoj su neograničeno i politički neodgovorno vladali austro-mađarski državni vrhovi habsburške monarhije. Sav njihov režim bio je prožet tendencijama imperijalističkog razdvajanja i zavađenja Srba i Hrvata, što se ispoljavalo naročito u Bosni i Hercegovini za ove tuđinske uprave.

Zaziruć od dinastičkog ekspanzionizma prema Bosni i Hercegovini, koji je poticao iz Beograda i sa Cetinja, a u težnji da onemogući priključenje ovoga područja Hrvatskoj, vladajući austro-mađarski krugovi provodili su u ovoj zemlji naročitu imperijalističku politiku. Ona je bila usmjerena, s jedne strane, na to da se bosansko-hercegovački narod međusobno što više razjedini i zavadi, a na drugoj strani da pokuša stanovništvo Bosne i Hercegovine predstaviti kao **zasebnu etničku skupinu,** da bi nad ovim područjem tako mogli lakše i nesmetano vladati. Bečki vladajući krugovi imali su već dotle izvjesnog uspjeha sa tzv. **autonomaštvom** u Dalmaciji, gdje su protagonisti separatizma (na čelu sa Bajamontijem i drugim štićenicima habsburških vrhova) niz godina vladali Dalmacijom sprečavajući njeno sjedinjenje s Hrvatskom, premda su »autonomaši« bili u iščezavajućoj manjini naprama svojim protivnicima. Zašto da bečki vrhovi ne pokušaju to isto provesti i u ovim zemljama, u Bosni i Hercegovini?!

Upravitelj Bosnom i Hercegovinom, Benjamin Kállay bio je dobar poznavalac prilika i odnosa u jugoslavenskim krajevima. Nije bečki dvor slučajno uputio za šefa uprave Benjamina Kállay-a, poznatog historičara, autora tada najboljeg historijskog djela o Srbiji (»Geschichte der Serben«, Leipzig—Wien, 1878). Njegova uprava Bosnom i Hercegovinom pokazala je koliko je duboko bio upoznat austro-ugarskim imperijalizmom i njegovim načelima.

Kállay-ev režim bio je u osnovi razdvajački, jer je prvenstveno bio usmjeren na to da razjedini bosansko-hercegovački narod i da ga potakne na međusobnu političku borbu uglavnom za to da bi njegov, tuđinski, režim bio time što sigurniji. Jer dok se bosansko-hercegovački narod međusobno trve, dotle je tuđinac na vlasti u ovim zemljama bio siguran. U provođenju svoje razjedinjavačke imperijalističke politike Kállay je pokušao da iskoristi najprije bosansko hercegovačke **Muslimane,** zatim **Srbe** i napokon **Hrvate** ovoga područja. Nijedan od tih pokušaja nije tuđinskom vlastodršcu uspio, ali je svaki od njih ostavio pogubne posljedice po daljnji razvitak Bosne i Hercegovine.

Kállay je uočio izvjesne specifičnosti bosansko-hercegovačkog **muslimanskog življa** i ukazujući naročito na vjerske faktore pokušao je da predobije **Muslimane** ovoga područja, kako bi mu oni bili politički oslonac tudinskog režima. Da bi u tome lakše uspio, Kállay je pokrenuo akciju za isticanjem **bosanske nacije.** Znajući da drugim etničkim kriterijima ne bi mogao uspjeti u ovoj propagandi, on je pokušao da pored islama ukaže i na izvjesne specifičnosti u jeziku. Od strane vlade pokrenut je u Sarajevu list **»Bošnjak«** sa zadatkom da širi ovu separatističku ideju s »bosanskom nacijom«. U namjeri da za svoju postavku o postojanju te nacije (koju bi uglavnom sačinjavali muslimani ovoga područja) Kállay je povjerio **lingvistima** da oni nađu agrumente za njegovu tezu o postojanju posebnog »bosanskog jezika«, koji

da ima izvjesne razlike naprama srpsko-hrvatskom, odnosno hrvatsko-srpskom. Ove se zadaće prihvatio profesor slavistike na Bečkom univerzitetu **Vatroslav Jagić**, koji je u neodređenim i maglovitim naslućivanjima poduzeo da unekoliko predstavi »opravdanost« ovog pothvata Benjamina Kállay-a. Tako se dakle 80-tih godina prošloga stoljeća iz bečkih političkih vrhova i njihovih eksponenata u Bosni i Hercegovini pojavila efemerna **hipoteza o »Bosanskoj naciji«.**

No ova hipoteza nije nailazila na prihvat u širim narodnim slojevima. Iako je Kállay najviše računao na političku potporu među bosansko-hercegovačkim Muslimanima, zdrava narodna svijest onemogućila je ubrzo ovakav tuđinski manevar. Izuzev nekoliko usamljenih begova i drugih tuđinskih agenata nije u Bosni i Hercegovini već 90-tih godina prošlog vijeka nitko ni spominjao ovaj propali manevar tuđinske vlade s nekom — »bosanskom nacijom«.

Ali Kállay ipak nije popuštao u svojoj težnji da razdvajačkom politikom oslabi narodni otpor protiv austro-mađarske vlasti i ojača taj režim u Bosni i Hercegovini. On je po slomu ovog njegovog »bošnjaštva« stao da traži savezništvo u redovima **srpskopravoslavnog visokog klera,** da bi za svoj režim predobio Srbe Bosne i Hercegovine i oslabio ekspanzionističku oštricu iz Srbije, te paralizirao napade srpske štampe protiv njegovog »bošnjaštva« i tuđinskog tlačenja uopće. Kada je postalo očito da u srpskom narodu Bosne i Hercegovine ne može računati na širu podršku (osim malobrojnih birokratskih i prelatskih elemenata), Kállay je pokušao da za tuđinski režim predobije **Hrvate u Bosni i Hercegovini.** U tu svrhu dobro su mu došli kako **Starčevićansko-pravaški velikohrvatski elementi,** tako naročito i **katolički visoki kler** na ovom području. Iz velikohrvatskih elemenata uslijedili su sve jači glasovi o **»hrvatskom državnom pravu«** na Bosnu, da bi pozivom na **historijske fakte** dokazali isključivo pravo Hrvatske na ove krajeve. Iz redova visokog katoličkog klera (kojemu je tada na čelu stajao sarajevski nadbiskup **Stadler**), zaređala je katolička akcija okupljanja svih pripadnika ove crkve na ovom području sa ciljem propagande i akcije da se Bosna i Hercegovina predstave **kao isključivo hrvatske zemlje** i u pogodnom trenutku prisajedine Hrvatskoj.

Protiv takvog režimskog privilegovanja Hrvata Bosne i Hercegovine, a napose svojatanja ovog područja od strane velikohrvatskih elemenata, uslijedio je žestoki otpor u istoklasnim i jednako šovinističko-separatističkim **velikosrpskim krugovima.** Zaređala je sad još življa licitacija velikohrvatskih i velikosrpskih elemenata u pogledu Bosne. U borbu su pored političkih faktora ušli i mnogi crkveni funkcioneri, štampa je poslužila novom rasplamsavanju hrvatsko-srpskih suprotnosti i jugoslavenske zemlje našle su se opet usred šovinističko-separatističkih političkih akcija, što je dovelo mjestimično i do grubih ispada jednih protiv drugih. Tako je tuđinsko razdvajanje polučilo svoju svrhu, jer je politički svijet u jugoslavenskim zemljama prvih godina na prekretnici prošlog i ovog stoljeća bio u upornoj, bezobzirnoj i teškoj međusobnoj borbi, poredostalog naročito oko starog pitanja — **čija je Bosna.**

Tek nacionalno-revolucionarna omladina počinje od 1903. godine dalje da donekle utiče na zavađene građanske hrvatske i srpske političare, što je urodilo izvjesnim rezultatom kako to pokazuje, npr. uz Riječku i Zadarsku rezoluciju (od 1905) i osnutak Hrvastko-srpske koalicije. Atentati, koje su izvršili pripadnici ove omladine, naročito iz redova **»Mlade Bosne«** (Sara-

jevski atentat, 1914) bili su otvoreni protest tih novih političkih snaga u našim zemljama, naročito u Bosni i Hercegovini, bili su najrječitiji odgovor na staro političko pitanje »Čija je Bosna«.

Za stare Jugoslavije opet se pojavilo ovo pitanje usprkos tadašnjem centralističkom državnom uređenju. Opet je ono iskrslo u borbama između velikohrvatskih i velikosrpskih političara. Dok su velikosrpski elementi produžavali svojim separatističkim stavom svojatajući Bosnu i Hercegovinu, kako se to izrazilo još u Pašićevoj koncepciji Velike Srbije, velikohrvatski elementi su produžavali linijom pravaškog separatizma, po kojemu je Bosna bila »samo hrvatska zemlja«. Borba oko toga vodila se za stare Jugoslavije naročito između Radićeve Hrvatske (republikanske) seljačke stranke i Pašićeve Narodne radikalne stranke. U posljednjim godinama stare Jugoslavije ta se politička borba još jače zaoštrila, a tome su pridonosili naročito i razni petokolonaški elementi, a napose pravaški epigoni, ustaše u redovima HSS.

Sporazumom Cvetković—Maček pokušalo se naći izlaz iz hrvatsko-srpskog trvenja oko toga — čija je Bosna. Ali tadašnjom teritorijalnom diobom Bosne i Hercegovine, kojom prilikom je znatan dio ovog područja priznat Banovini Hrvatskoj, takvim parcijalnim rješenjem nitko nije bio zadovoljan. Niti narod Bosne i Hercegovine kao cjelina, i to zbog razbijanja geografskog i ekonomskog okvira ovog područja, niti su bili time zadovoljni velikosrpski elementi, koji nisu odobravali ovakvu koncesiju Hrvatskoj seljačkoj stranci, a niti velikohrvatski elementi u toj stranci i oko nje. Nezadovoljstvo zbog ovakvoga kidanja Bosne i Hercegovine raslo je sve jače. Velikohrvatski elementi, pretežnim dijelom iz redova HSS, objavili su još 22. aprila 1939. sa jedne zagrebačke konferencije **rezoluciju,** u kojoj su ponovili stari zahtjev da se Bosna i Hercegovina priključe Hrvatskoj, jer »Bosna s Hercegovinom — kako se tu reklo — je etnički (narodnosno) hrvatska zemlja« ... »Baš u istočnoj Bosni snažan pojas muslimanskih Hrvata — živa je granica našeg etničkog teritorija na Drini. **Muslimanski su Hrvati rasno najčistiji dio hrvatskog naroda...**« Po osnutku Banovine Hrvatske javljaju se i iz redova same Hrvatske seljačke stranke novi zahtjevi za **korekturom** granica ove Banovine prema Bosni i Hercegovini, a sa srpske strane čuju se glasovi o neophodnosti uspostave bosansko-hercegovačke cjeline, da bi se ona priključila Srbiji. Rat je presjekao tu licitaciju.

Osovinski vrhovi obilno su iskoristili hrvatsko-srpski spor oko Bosne. Razjedinjavačka politika produžila se pod novim uvjetima. Iz najbliže sredine Adolfa Hitlera dane su direktive za iskorištenjem neriješenog jugoslavenskog nacionalnog pitanja, a naročito s obzirom na Bosnu. U poznatim »Smjernicama u pogledu pitanja propagande protiv Jugoslavije«, koje je 28. marta 1941. razradio feldmaršal Keitel stajalo je: »Budući da su Srbi prema nesrpskim narodnim grupama Jugoslavije, a prije svega prema Hrvatima i Makedoncima, uvijek provodili bezobzirnu diktaturu, to ovima treba isticati da njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj **Hrvatima, Bosancima,..**« itd.

I kada su potkraj aprila 1941. na tzv. Bečkoj konferenciji osovinski vrhovi razmatrali podjelu Jugoslavije, Hitler i njegova vlada odlučili su da Bosnu i Hercegovinu ustupe »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Objasnili su da to čine s obzirom na historijske i nacionalno-političke razloge, a predali su Bosnu NDH uglavnom zbog toga da time još više zaoštre suprotnosti između velikohrvatskih i velikosrpskih elemenata. I ta im je namjera u znatnoj mjeri uspjela. Osovinski okupatori razvili su tom linijom baš na teritoriju Bosne

i Hercegovine krajnji terorizam, pri čemu su podjarivanjem Hrvata protiv Srba nastojali dovesti do **bratoubilačkog samoistrebljenja.**

Borba za Bosnu i Hercegovinu produžila se za prošlog svjetskog rata pod uslovima takvog tuđinskog razdvajanja i huškanja Hrvata na Srbe i obrnuto. Opet su se čuli stari glasovi o isključivoj pripadnosti Bosne i Hercegovine. Na strani ustaške NDH isticalo se »hrvatsko državno pravo« uz »isključivi hrvatski karakter« ovog područja, a protivno tome čulo se sa četničke strane, iz redova grupa Draže Mihailovića i njegovih četničkih vojvoda. Uporedo s njihovim propagandističkim parolama ređalo se pravo pustošenje naselja, masovno uništavanje naroda, svirepo zvjerstvo do krajnjih jezivih ispada nad stanovništvom i ovoga područja. **Bosna i Hercegovina bile su neposredno izložene tom uništavalačkom pustošenju,** pri čemu su i velikohrvatski i velikosrpski kolaboracionisti nastojali da terorom dođu do odgovora na pitanje — **čija je Bosna.**

Tek narodnooslobodilačka borba unijela je u tu strahovitost elemente ozdravljenja, oslobođenja i demokratskog rješenja spomenutoga pitanja o pripadnosti Bosne i Hercegovine. Već prvi manifesti jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta istakli su osnovne smjernice za taj odgovor. Proglašujući za osnovne principe **ravnopravnost naroda Jugoslavije,** a naročito njihovo **bratstvo i jedinstvo** već je s Prvog zasjedanja AVNOJ-a (27. novembra 1942) pored ostaloga bilo istaknuto:

»...Bosanci i Hercegovci, samo uvjedinjeni i složni, preko svojih narodno-oslobodilačkih odbora, a u redovima Narodno-oslobodilačke vojske, možete sebi ostvariti jednu ljepšu i zajedničku budućnost. **Muslimani** ne smiju više viti roba, o koju će se nadmetati velikosrpski pljačkaši... pokvarenjaci i izrodi, sve zbog toga da bi mogli vladati jedni ili drugi. Vama svima, i Srbima i Hrvatima i muslimanima, potrebna je iskrena i bratska saradnja, da bi Bosna i Hercegovina, kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku!...«

Sa Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a istaknuto je (20. novembra 1943) u **rezoluciji,** pored ostaloga:

»Prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine sastali su se pretstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku s ciljem, da na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda u Bosni i Hercegovini donesu političke odluke, koje će otvoriti put našim narodima da urede svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima.

...Narodi Bosne i Hercegovine kroz vatru narodnooslobodilačke borbe iskivaju svoje bratstvo i to bratstvo čuvaće kao najčvršće jamstvo bolje i srećne budućnosti...

...Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje političko pretstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja **nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska,** bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna **ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata.** Narodi Bosne i Hercegovine učestvovaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji demokratske federativne Jugoslavije...«

Na kraju je istaknuto i ovo:

»...**Zato se pred ZAVNOBiH postavljaju zadaci: da učvršćuje bratstvo naroda Bosne i Hercegovine...**«

U proglasu ZAVNOBiH-a (od istog dana) istaknuto je uz ostalo kako — »**oružano bratstvo je najčvršće jamstvo da Bosna i Hercegovina neće nikad više biti tuđa sluškinja, a njena djeca tuđi najamnici. Ona će biti svoja, to jest i srpska, i muslimanska i hrvatska.** Ona će biti u velikoj demokratskoj federativnoj zajednici naroda Jugoslavije ravnopravan član sa ostalim zemljama Jugoslavije...«

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a (1. jula 1944) ozakonilo je, a kasniji temeljni konstitutivni državnopravni akti Bosne i Hercegovine (kao države članice jugoslavenske federacije) **sankcionirali su načela,** koja je utvrdio ZAVNOBiH na svom Prvom i Drugom zasjedanju, napose načelo **bratstva i jedinstva, odnosno načelo ravnopravnosti naroda Jugoslavije.**

Kakvo je danas značenje ZAVNOBiH-a za međunacionalne odnose u Jugoslaviji? Na što ukazuje danas njegov postanak i djelovanje s obzirom na nacionalno pitanje i njegovo demokratsko rješenje u savremenoj Jugoslaviji?

ZAVNOBiH je obilježio historijsku prekretnicu napose s obzirom na međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini, a istovremeno i u pogledu međunacionalnih odnosa u čitavoj Jugoslaviji. Ozakonjenjem osnovnih principa za reguliranje međunacionalnih odnosa, a napose načela nacionalne slobode, načela ravnopravnosti i jednakosti u odnosu među nacijama, ZAVNOBiH je izrazio smjernice, kojima treba krenuti dalje u međunacionalnim odnosima u našoj zemlji. Njegov prekretnički značaj pokazuje već letimični osvrt na teško iskustvo s nacionalističkim trvenjima u vezi s Bosnom i Hercegovinom, gdje je čitava njezina prošlost bila ispunjena borbom oko nacionalnog pitanja.

Bosna i Hercegovina bila je u prošlosti područje nacionalističkih sukoba, gdje su se sudarale naše etničke skupine oko pitanja prevlasti u njemu, što je uvelike pogodovalo tuđinskim elementima da još više pojačavaju u narodu razdor i mržnju, koja je nerijetko bila toliko jaka, koliko i besmislenna i bezosnovna. Upravo kod međunacionalnih odnosa vladala je na ovom području krajnja netrpeljivost istokrvnog naroda, kojeg su tuđinski faktori, a s njima kasnije i bezobzirni vlastodržački elementi, često podsticali na borbu oko beznačajnosti, koje su s vremenom uveličavali vještački, zlonamjerno i čitavom narodu naše zemlje neprijateljski.

ZAVNOBiH je svojom pojavom, djelujući u skladu s načelima jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta, unio u Bosnu i Hercegovinu međunacionalni sklad, presjekao je s nekadašnjom teškom prošlošću, te je Bosni i Hercegovini, kao i čitavom narodu nove Jugoslavije ukazao na put, kojim u međunacionalnim odnosima treba dalje krenuti prema naprednom i boljem životu. Značaj ZAVNOBiH-a za međunacionalne odnose u Jugoslaviji jeste i danas u njegovoj demokratskoj političkoj praksi, koja je napose u međunacionalnim odnosima upućivala na **bratstvo i jedinstvo, na ravnopravnost naroda Jugoslavije i njihovu punu demokratsku slobodu nacionalnog opredjeljivanja i života.**

Summary

The author has presented the most notable questions connected with the position of Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule, in the pre-war Yugoslavia and finally poits out to the far-reaching historical significance of the first

Session of ZAVNOBiH held at Mrkonjić Grad and of the decisions of the Second Session of AVNOJ held at Jajce for the future position of these provinces in the new Yugoslav state community. Although Austro-Hungarian occupation in 1878 and three decades later annexion — in the author's opinion — only partly and temporarily halted the imperialistic aspiration to occupy and possess this area, yet it did not stop the process of inner fermentation in Bosnia and Herzegovina which was pregnant with unsurmountable controversies. The Austro-Hungarian occupation spurred up the desire among some Croat and Serbian bourgeois political agglomerations to annex Bosnia and Herzegovina to the Trial Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia or to the Kingdom of Serbia respectively. At that time the demand of the dynastic circles of Cetinje to annex Herezgovina to Montenegro was also present. All this, according to the Austrian appraisal, contributed to the deterioration of the relationships between certain Serbian and Croatian political circles which gave rise to the chauvinistic incidents on both sides. The foreign rule, however, showed that these provinces were neither Serbian nor Croatian but under the rule of foreign elements who were equally hostile to Serbs and Croats. The author states that the whole regime of the Austro-Hungarian rule was shot through by political separation and astrangement of Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina. These provinces were a quasi-colony under Austro-Hungary, and only formally had some elements of an independent state.

In the pre-war Yugoslavia also, in spite of her centralistic state organization — in the author's opinion — the struggle between the grand-Serbian and the grand--Croatian elements was continued aiming at the invasion of the Bosnian and Herzegovinian territory. Particularly the Cvetković-Maček Treaty of August 26, 1939 actualized the question »To Whom Doed Bosnia Belong?« The axis powers also made use of the Serbian-Croatian dispute on Bosnia and Herzegovina for their political ends in our lands. The decision of the German invadors to give Bosnia and Herzegovina to the Independent State of Croatia (NDH) was aimed at widening the gap between the grand-Serbian and the grand-Croatian elements. In the conclusion the author states that only the peoples' liberation struggle brought elelments of remedy into the question of the position and appertainence of Bosnia and Herzegovina, liberation and democratic solution, and the decisions of the First Session of ZAVNOBiH clearly affirmed that Bosnia and Herzegovina as a separate federal unit is »neither Serbian nor Croat nor Moslem« but Serbian, Croat and Moslem at the same time« in which full equality of Serbs, Moslems and Croats will be fully guaranteed.

Neka pitanja iz odnosa nacionalne i klasne komponente NOR-a

Veselin Đuretić

Drugi svjetski rat je od početka uticao na nužnu saradnju nacionalne i klasne komponente. U globalnim razmjerama saradnja se manifestovala kao savezništvo idejno-politički različitih učesnika antihitlerovske koalicije. SSSR je bio prirodni inspirator i saveznik snaga socijalističke orijentacije; Velika Britanija, SAD i druge zemlje zapadne demokratije bile su snage legitimizma, društveno-političkog status-quoa. Uticaj ovih faktora doprinio je i u jugoslovenskim razmjerama nužnoj saradnji nacionalne i klasne komponente. Ta nužnost nije bila ni programska odredba ni saradnja idejno-politički jasno izdiferenciranih snaga, već pitanje odnosa prema zajedničkom cilju — borbi protiv fašizma, borbi za slobodu. Zahvaljujući takvom stanju, metode te borbe, sredstva, i ako specifična za određene snage, nisu u prvo vrijeme mnogo narušavali opštu nacionalnooslobodilačku atmosferu. Idejno-političke koncepcije koje su stajale iza određenih ciljeva i metoda nisu dolazile u prvi plan. Oné su egzistirale u krilu starih društveno-političkih struktura koje su zadržale svoju relativnu stabilnost ili su njihovi odnosi bili samo politički intenzivirani i upravo zato nacionalistički dosta konsolidovani.

U našim uslovima odnos nacionalne i klasne komponente bio je dominantan u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata, ali nije bio »čist« ni klasno-politički razgraničen. Nacionalno-konfesionalni sukobi, potpirivani od okupatora, zamagljivali su svijest ljudi, u ime nacionalizma manifestovan je anacionalizam, u ime slobode darovana »sloboda«; oni su potiskivali u zadnji plan klasnopolitičke interese određenih snaga. Takva idejno-politička zbrka nastavljala se sve do 1943. godine kada je nastupila radikalna promjena odnosa snaga u korist antifašističke koalicije, kao i velika politička polarizacija, koja je usko nacionalne politike podvrgavala pod međunarodni imenitelj i iziskivala jasno opredjeljenje za ili protiv fašizma. Svaka srednja linija postajala je o p o r t u n i s t i č k a i g n j i l a.

To ne znači da do 1943. godine ne postoje šire koordinate za razumijevanje domaćeg odnosa snaga i, posebno, odnosa između nacionalne i klasne komponente. Naprotiv, ako snage polarišemo na osnovu međunarodne po-

djele — na fašističke i antifašističke — jasno ćemo uvidjeti osnovna ideološko-politička strujanja na jugoslovenskom ratištu. Mi se nećemo baviti kretanjima u fašističkom bloku koji je od početka bio idejno i organizaciono-politički dosta izdiferenciran. Tek će promjena odnosa snaga na svjetskoj pozornici u korist antifašističkih dovesti do poremećaja njegove relativne stabilnosti, do otrežnjavanja zavedenih i pucanja njegove društvene osnove.

U našim razmatranjima interesantno je ustanoviti koliko je ovaj front bio čvrst, kako su se međunarodna i domaća politička kretanja odražavala na njega. U fašističkom taboru odnos nacionalne i klasne komponente, kao odnos između nacionalnih i klasnih interesa, manifestovao se, u prvo vrijeme, u iluzijama o mogućnosti nacionalnog i socijalnog oslobođenja uz pomoć okupatora. Ali relativna nacionalna stabilnost, karakteristična za prve dane postojanja NDH, brzo je ustupala mjesto razočaranju u okupatorsku politiku interesnih sfera i u nacionalnu politiku koja joj je povlađivala, po cijenu eminentnih nacionalnih interesa. To je bio prvi korak ka odvajanju nacionalnog od anacionalnog, ka formulisanju pravih nacionalnih interesa i razgraničenju rodoljuba od zagriženih šovinista. Dalji tok tog procesa odvijao se preko mnogobrojnih peripetija društvene svijesti, preko naslijeđenih nacionalnih, konfesionalnih i socijalnih protivrječnosti. Nikada ranije nacionalne istorije nisu bile toliko prisutne kao tih dana.

U okvirima Bosne i Hercegovine odnosi u profašističkom taboru imali su specifične tokove. U uslovima najoštrijih nacionalnih protivrječnosti, kakve su ovdje vladale, nacionalistička NDH dočekana je kod ogromne većine Hrvata s oduševljenjem i prihvaćena kao trenutak ovaploćenja starih nacionalnih snova. Muslimanski dio stanovništva BiH, u većini, prihvata je kao alternativu starom srpskom hegemonizmu i, u uslovima masovnog srpskog nacionalnog pokreta, kao alternativu potencijalnom srpskom hegemonizmu. Revolucionarno-demokratska komponenta oslobodilačkog pokreta još uvijek nije bila prisutna kao snažna jugoslovenska varijanta borbe. Uglavnom zbog srpskog karaktera pokreta otpora, u vrijeme kad je njegovo osnovno geslo bilo borba protiv okupatora i njegovih saradnika, ona i nije mogla biti jasno izdiferencirana i široko poznata i priznata.

Razumljivo je što su i u profašističkom taboru egzistirali klasni interesi određenih krugova, hrvatske i muslimanske buržoazije, odnosno ekonomski diskreditovanog begovata. U početku ti interesi ne dolaze u prvi plan i gube se u politički intenziviranom nacionalnom pokretu. Kada se kasnije u nacionalnooslobodilačkom pokretu jasno manifestovao njegov revolucionarni karakter, klasni interes domaćih snaga profašističke orijentacije pojavljuju se kao klasni pandan prijetećoj komunističkoj opasnosti. Tada se i u redovima zavedenih počinje javljati solidarnost ekonomski ugnjetenih i podređenih, što prirodno vodi ka prihvatanju nacionalnooslobodilačkog pokreta.

Srpske profašističke snage jednim dijelom se otvoreno eksponiraju kao saveznici okupatora, a drugim, većim dijelom (Nedićevci), prihvataju okupaciju kao gotovu činjenicu i nastoje da pod njenim žezlom vode nacionalnu politiku. Ali, to je morala biti samo karikatura te politike, permanentno taktiziranje, jer je njena društvena osnova bila vrlo uska. Postojanje druge srpske nacionalne orijentacije u vidu četničkog pokreta omogućava srpskoj buržoaziji da bude politički elastičnija i da traži zaštitu svojih klasno-političkih pozicija u okrilju, u masama, u početku dosta popularnog četničkog pokreta

i da zajedno sa njim ide iz poraza u poraz do konačne nacionalne kompromitacije.

Komplikovanije i za naše analize interesantnije je objašnjavanje odnosa u domaćem antifašističkog taboru, naročito u početku, u periodu samoodbrane, kada su eminentni nacionalni i prirodni interesi potiskivali u stranu ideološke i političke. Naš osvrt na ovaj problem teži da rasvijetli samo neke od osnovnih komponenata odnosa nacionalne i klasne komponente u toku NOR-a, služeći se pri tom, uglavnom, činjenicama sa bosansko-hercegovačkog ratišta, koje je po svojoj nacionalnoj i konfesionalnoj strukturi i idejno političkim strujanjima predstavljalo »Jugoslaviju u malom«. S druge strane, cilj nam je da u svjetlu ovog odnosa razmotrimo neke institucionalne forme NOP-a, neka kretanja njihove socijalno-političke strukture.

Ustanički period — saradnja nacionalne i klasne kompomente

Ustanak je, s jedne strane, bio nametnut i samim tim predstavljao je dosta spontan otpor, a s druge strane i organizovan pokret. Opšti uzroci ustanka nalaze se u samom faktu okupacije, a posebni u okupatorskoj politici »divide et impera«. U oba slučaja iziskivao je solidarni otpor svih jugoslovenskih naroda. Ali, taj otpor je izostao; umjesto toga, nastupio je rasplet već ranije do usijanja dovedenih nacionalnih odnosa, što je značilo početak građanskog rata. Okupator se tako pojavio kao »saveznik« jednom nacionalnom taboru (hrvatskim i drugim fašistima i šovinistima koji uz njegovu podršku uspijevaju da nametnu svoju volju širim slojevima hrvatskog naroda), i kao protivnik drugom nacionalnom taboru (najvećem dijelu srpskog naroda, izuzimajući njegov fašistički eksponirani dio). Time je on — kao saveznik pojačao nacionalističku solidarnost prvih (uračunavajući tu i one koji nisu imali nikakvih nacionalističko-šovinističkih predrasuda prema Srbima) i — kao protivnik izazvao nacionalnu solidarnost i otpor drugih (uračunavajući tu i one koji nisu imali nikakvih nacionalističko-šovinističkih predrasuda prema Hrvatima). Činilo se da za trećeg ne može biti mjesta; frontovi su bili stvoreni. Ipak, gledajući u svjetlu globalnih ratujućih odnosa, jedno od najvažnijih mjesta bilo je od početka određeno KPJ, i to zbog konkretnog vojno-političkog, tradicionalističkog i ideološkog uticaja SSSR-a. To mjesto zauzela je KPJ kao njegov klasni politički saveznik. Ali, u već formiranoj konstelaciji ona nije mogla nastupiti demonstriranjem svog klasno-političkog nego manifestovanjem svog nacionalno-oslobodilačkog bića.[1]) Organizovano stupanje u ustanak i njegovo vođenje omogućilo joj je da u samom početku, u najvećem broju regiona, dobije nacionalni mandat i da se njime dosta uspješno služi.

Tako je formiran dosta razvijen organizacioni i idejno-politički okvir koji će dugo vremena uslovljavati saradnju nacionalne i klasne komponente NOP-a. Ta saradnja bila je, prije svega, izraz narodnooslobodilačke atmosfere, koja je klasno političke razlike dovodila pod zajednički patriotski imenitelj. »Klasno« egzistira u »nacionalnom« iziskujući idejno-političku širinu »nacio-

[1]) Predustaničke akcije KPJ obilježene su širokim otvaranjem prema svim rodoljubima. U jednom dokumentu iz prvih dana ustanka se kaže: »U vezi sa tim potrebno je povezati se svuda na terenu sa svim onim grupama i pristalicama nekadašnjih krahiranih buržoaskih partija koje su voljne da se bore pod rukovodstvom Kompartije protiv okupatora i protiv svega onoga što je donijelo narodima Jugoslavije današnje patnje i zlo«. Zbornik, II/2, str. 21.

nalnog«. Elastičnost KPJ u ustaničkim danima omogućava joj da, djelujući na širokoj platformi, stvori široku društveno-političku osnovu i da na njoj ostvaruje filozofiju svog klasnog bića.

To je bila filozofija proleterijata u neproleterskim uslovima. Trebalo je ili mijenjati uslove ili stvarati proletarijat. I jedno i drugo u ratnim prilikama bilo je nemoguće. Moguće je bilo prilagođavati se uslovima u cilju njihove promjene. Poslije širokog otvaranja prema svim patriotima u ustanku, KPJ, krajem 1941. i početkom 1942. godine, preduzima korake u pravcu klasno-političkog konstituisanja koji su značili obračun sa neadekvatnom strukturom. Takva orijentacija brzo je pretrpjela poraz i ustupila mjesto ranijoj — ustaničkoj elastičnosti. Ovako široko otvaranje nije značilo napuštanje proleterskih revolucionarnih pozicija; ono je predstavljalo kurs ka revolucionarnom angažovanju svih ugnjetenih, što je, u konkretnim uslovima jedne seljačke zemlje, značilo otvaranje prema seljaštvu. Poslije oktobarske i kineske revolucije to je bio još jedan trijumf lenjinističkih koncepcija o revoluciji; seljaštvo je ponovo ponijelo na svoja leđa istorijsku misiju proletarijata, stvarajući uslove za svoje proleterizovanje.

Opšta polarizacija na fašističke i antifašističke snage, kako smo istakli, bila je jasna već u prvim danima ustanka. U centru našeg interesovanja su odnosi u antifašističkom frontu kao najfluidnijem, odnosi između klasno-političkih i »čisto« nacionalnih interesa antifašističkih snaga. Dakle, u prvom redu interesuju nas odnosi između antifašističkih struja različite idejno-političke orijentacije.

Ustanički period bio je momenat u kome su nacionalna i klasna komponenta borbe bile narodnooslobodilački solidarne do identičnosti. Zajednički kvasac im je stihijnost, samoodbrana, oslobodilačka orijentacija. Komunističke i dio prozapadnih oslobodilačkih snaga su u istom borbenom frontu, iako se njihova aktivnost, uglavnom, odvijala u okviru samostalnih institucionalnih formi, kao što su vojno-političke organizacije, organi vlasti itd. Taj front bio je izraz ratne nužde, nametnutih uslova; njega održava široki patriotizam masa. Još u junskim i julskim i avgustovskim danima iza formalne saradnje manifestovali su se, otvoreno ili prikriveno, različiti idejno-politički interesi vođstva. Mogućnost da dođu do izražaja imali su i jedni i drugi, jer su mase bile za borbu. Kakva ta borba treba da bude, koji je njen krajnji cilj — to je bilo pitanje koje je od početka predstavljalo kamen spoticanja. Komunisti su za beskompromisnu borbu protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika, drugi su za taktiziranje, za čekanje »boljih vremena«. U sjenci ovakvih odnosa prema metodama borbe bili su prvi zajednički politički potezi; ovo pitanje uslovljava saradnju na vojnom planu, u organima vlasti, ono okuplja ljude u masovne društveno-političke organizacije.

Što se tiče organa vlasti, ta saradnja bila je najevidentnija. Ona se, s jedne strane, ogledala u stvaranju zajedničkih partizansko-četničkih odbora, kakvih je bilo u istočnoj Bosni,[2]) a s druge strane, ona je ovaploćena u obnavljanju nekih tradicionalnih oblika vlasti (kakve su institucije seoskih

[2]) U oblasti Vlasenice i Srebrenice, na primjer, u ustaničkom periodu još nerazlučenih frontova isti organi vlasti u nekim mjestima obavljali su zadatke i za partizanske i za četničke jedinice. Drugi organizovaniji oblik saradnje odvijao se u okvirima prvih vojnih formacija. U junskom ustanku u Hercegovini zajednički otpor svih potiskivao je u drugi plan klasno-političke razlike učesnika.

knezova, naslijeđene iz perioda predratne Jugoslavije).[3]) Ova praksa je izraz društveno-političke strukture narodnooslobodilačkog pokreta; u istim mjestima i istim uslovima, djelujući u raznim vojno-političkim taborima, ljudi su snagom tradicionalnog patriotizma kreirali svoju političku akciju. To je bio period kad mase još nisu bile politički izdiferencirane oko svojih vođa i nošene snagom političkih strasti, ličnosti ili grupa. Najmasovniji oblik te saradnje su razni zborovi i konferencije, kao izrazi nacionalno-oslobodilačke solidarnosti i potrebe daljeg održavanja pokreta. Na njima u početku ne dolaze u prvi plan idejno-političke razlike. To je bilo vrijeme nužnih kompromisa, privremene harmonije nacionalnih i klasnih odnosa, odnosno trijumfa nacionalne komponente NOR-a. Ovo stanje bilo je najadekvatnije globalnoj ratnoj konstelaciji (odnosima među snagama antifašističke koalicije). U dubini te saradnje ležale su suštinske idejno-političke razlike vođstva, koje se, konkretno u BiH, najevidentnije ogledaju u odnosu prema zavedenim ili pasivnim hrvatskim i muslimanskim masama. Za nacionalističko-četničko vođstvo ustanak je ne samo antiustaški nego i antihrvatski (odnosno antimuslimanski) pokret, hrvatskom nacionalizmu je trebalo suprotstaviti srpsku nacionalizam; za komuniste ustanak je bio oslobodilački pokret protiv okupatora i njegovih politički angažovanih saradnika, ali i početak revolucionarnog procesa koji treba da dovede do socijalizma. Za prve osnovno je pitanje angažovanje svih srpskih snaga, za druge borba za mase bila je ne samo taktičko pitanje borbe za ugrožene (i pokrenute srpske mase), nego i strategijsko pitanje pridobijanja svih, pitanje »igre na vrijeme«, koje će neminovno postaviti sve stvari na svoje mesto, legitimisati pravog saveznika i pravog protivnika, i time izazvati neminovnu oslobodilačku opredijeljenost širokih masa (uračunajući tu i dio onih koje su u ustanku bile zavedene nacionalističkim parolama i velikim okupatorskim obećanjima).

Međunarodni aspekt ovakvih odnosa bio je u diplomatskoj igri snaga antihitlerovske koalicije. Držeći se čvrsto fundamentalnih interesa i ciljeva, one su izbjegavale otvorene sukobe i otvorena pokroviteljstva određenim snagama pokreta otpora. Ipak, i SSSR i zapadni saveznici zakulisno su igrali svako svoju »igru na vrijeme«, očekujući pogodan momenat za otvorenu akciju. Do staljingradske pobjede i angloameričkih pobjeda u Africi i iskrcavanja na Siciliji, a naročito do kapitulacije Italije, događaji im nisu išli u prilog. Zato i jedni i drugi koliko podržavaju, toliko i guše svaki otvoreniji i autentičniji izraz idejno-političkih ciljeva svojih pristalica. Britanska politika bila je poziv na privremenu pasivnost četničkog pokreta, što je bila njihova najveća strategijska greška, jer je ta politika proklamovana u vrijeme kada se ubirao nacionalni kapital, što će izazvati fatalne posljedice za ovaj pokret. Domaći odnos snaga onemogućavao je tada svaku pasivnost i tražio jasno opredjeljenje: ili — ili. Ili saradnju sa okupatorom ili dosljednu nacionalno-oslobodilačku borbu. Saradnja sa njemačkim okupatorom u četničkim redovima bila je u početku nemoguća zbog njegove otvorene podrške ustaškom antisrpskom pokretu; jedini mogući odnos prema okupatoru bila je »borba« ili »pasivnost«. Oni se opredjeljuju za drugo i postepeno gube u ustanku zadobijeni nacio-

[3]) U Bosanskoj krajini bilo je više slučajeva angažovanja bivših seoskih knezova na rukovodećim mjestima u organima vlasti. Negdje su oni svoje funkcije obavljali podjednako i u vrijeme partizanske i u vrijeme četničke kontrole dotične teritorije. Pri tome treba istaći da se uvijek nije radilo o neiskrenoj saradnji; naprotiv, vrlo često to su bili patrioti koji su mislili da u jednom i u drugom slučaju služe borbi protiv okupatora i ustaša.

nalni kapital. Ova pasivnost pod pritiskom unutrašnjih odnosa vrlo brzo evoluira od privremene ratne taktike ka faktičkoj saradnji, pa četnički pokret doživljava širu nacionalnu kompromitaciju. Veza sa italijanskim okupatorom bila je manje sporna, jer ju je, zbog određenih italijansko-njemačkih sukoba, on sam ponudio i sa nekoliko taktičkih poteza manifestovao svoje savezništvo u najeminentnijim srpskim nacionalnim interesima, prije svega istupanjem u zaštitu od ustaških pokolja ugroženog srpskog stanovništva.[4]) Tako, dok je njemački okupator strategijski protivnik i saveznik samo »od nevolje do nevolje«, italijanski okupator je postao faktički saradnik, koji je dugo uživao podršku dijela srpskih masa. Njegovim odlaskom 1943. godine nestaje osnovni dokaz nužnosti »ograničenog« kolaboracionizma. Kucnuo je bio posljednji čas da četnički pokret počne dosljednu borbu protiv okupatora i kvislinga. Ili to ili novi kolaboracionizam, drugoga puta nije bilo. Dotadašnja evolucija njegovih klasno-političkih interesa jasno ga je razgraničavala od komunističkog, pa je svaka saradnja morala značiti nagrizanje platforme jednog ili drugog pokreta ili borbu protiv zajedničkog neprijatelja na dva kolosijeka. Pošto je partizanski pokret, zahvaljujući velikim uspjesima i promjeni odnosa snaga na svjetskoj pozornici, već krajem 1942. a naročito krajem 1943. godine, bio poznata i uveliko priznata nacionalna snaga, svaka saradnja sa njim prirodno je vodila ka prihvatanju njegovih osnovnih koncepcija, ka organizacionom slivanju ili tijesnom povezivanju sa njim. Četnici to nisu željeli, a nisu htjeli da vide krah svojih ranije zadobijenih nacionalnih aduta. Zato njihov pokret ulazi u period rasula, čemu naročito doprinosi njegova otvorena orijentacija na Nijemce.

Partizanski pokret pod komunističkim vođstvom od početka ima otvorenu podršku Kominterne i sovjetske vlade, kad je bila u pitanju dosljedna antifašistička borba; ali oni su odlučno protiv nekih formi revolucionarnog eksponiranja NOP-a (protiv isticanja njegovog socijalističkog karaktera). Takvo stanje trajalo je sve do početka 1943. godine, kada sovjetska vlada, zahvaljujući svojim ratnim uspjesima, počinje da pruža otvorenu podršku NOP-u. Dok je četnički pokret, dakle, svestrano prihvatio »politiku čekanja« i bio prevaziđen i kompromitovan događajima, partizanski pokret kreirao je samostalnu političku filozofiju koja ga od početka do kraja čini otvorenim, jugoslovenskim, internacionalističkim, pokretom. Međunarodni događaji ga sve više potvrđuju. Filozofija njegovog permanentnog uspona naročito od sredine 1942. godine nalazi se u njegovoj idejno-političkoj elastičnosti, koja je značila uvažavanje datih društveno-političkih specifičnosti.

Najteži prelom u njegovom razvoju izvršen je u postustaničkom periodu kada je trebalo razgraničiti razne idejno-političke interese u nacionalno-oslobodilačkom taboru, nacionalne revanšiste od dosljednih antifašista, patriote od nacionalpatriota. To, razumije se, nije bio jednostavan proces; ovaj proces prate ljudske drame i kidanje odnosa. Put od izazvanih nacionalističkih strasti do smišljenog opredjeljenja morao je biti dug i težak. Snaga ideja i njihovih nosilaca nosila je sa sobom ljude — svjesno ili nesvjesno, bacala ih iz jedne oluje u drugu. Značaj vođe je izuzetno važan. Masovni entuzijazam je najpogodnije tlo za njihovu akciju, za njihovo pretpostavljanje masama. Nji-

[4]) Stanje najbolje ilustruju događaji u Hercegovini i Lici, gdje je italijanski okupator pružio ruku Srbima u vrijeme ustaških pokolja, u vrijeme kada komunistički pokret vojno-politički nije bio još dovoljno snažan da sam organizuje i zaštiti te mase. (pr. autora).

hov uticaj leži u njihovim nacionalnim, socijalnim, međunarodnim i ličnim adutima.

Nacionalnu vrijednost mnoge od njih manifestovale su još u ustanku, ali tada su dobili poene ne samo funkcioneri KPJ nego i jedan dio srpskih građanskih političara, koji će se njima uspješno koristiti kao rukovodioci četničkog pokreta.

Socijalno legitimisanje različitih orijentacija u ustanku nije bilo istaknuto; ipak, prema socijalnoj strukturi određenih rukovodećih snaga, moguće je bilo otkriti i njihovu orijentaciju u tom pravcu. Intenzivnom propagandom o nacionalnom i socijalnom oslobođenju KPJ je na ovom planu u postustaničkom periodu požnjela određene plodove. U centru ove propagande bio je elemenat ravnopravnosti. Na platformi organa vlasti ova orijentacija najevidentnije se izražavala u prvim potezima na planu promjene imovinskih odnosa (ravnomjerna podjela napuštenih zemalja, podruštvljavanje mlinova, radionica i nekih fabrika).

Međunarodni aduti vođstva bili su od početka jedan od najuticajnijih faktora u odnosima nacionalne i klasne komponente NOP-a. Orijentacija četničkog vođstva na zapadne (kapitalističke) saveznike dokaz je njihove orijentacije na staro, dokaz je buržoaskog karaktera njihove akcije. Komunistički pokret je pred rat bio dovoljno revolucionarno legitimisan, pa je u ratu njegova prosovjetska orijentacija bila dokaz njegove dosljedne socijalističke politike. Pri tome ne treba mimoići činjenicu da su i neki tradicionalistički elementi ovakve orijentacije imali vrlo staknuti uticaj na mase.

Najzad, ne treba zaboraviti ni lični ugled i uticaj izvjesnih rukovodećih ličnosti. U jednoj nedovoljno integrisanoj društvenoj strukturi, kakva je bila jugoslovenska, ličnosti su najčešće predstavljale i održavale nacionalno-konfesionalna bića pojedinih naroda i narodnosti. Neke od njih, kako u srpskom, tako i u hrvatskom nacionalističkom taboru, upravo zbog te činjenice mogle su slobodno manipulisati masama, okretati ih od jednog do drugog političkog vjetra.

KPJ je morala računati sa tom činjenicom da bi u masama afirmisala svoje ličnosti i svoj program. U doratnom periodu legalne i ilegalne aktivnosti, budući da su stalno bili na udaru buržoaske propagande, njeni kadrovi nisu mogli računati na masovnu podršku. Zato je Komunističkoj partiji Jugoslavije ustanak bio najpogodniji momenat za ubiranje nacionalnog kapitala, za stvaranje mogućnosti da i svoj program i svoje lidere suprotstavi nacionalističkom programu i nacionalistički orijentisanim liderima. Za to su bili potrebni ne samo unutrašnji nego i međunarodni uslovi koji bi nacionalizmu suprotstavili internacionalizam, nacionalnom revanšizmu dosljednu narodnooslobodilačku borbu. U tom procesu izlazili su na vidjelo pravi narodni predstavnici. To je relativno dug proces borbe ideja, programa, ličnosti, borbe za neopredijeljene ili zavedene mase od čijeg ishoda je zavisila sudbina čitavog oslobodilačkog rata.

Taj početni period okupljanja oko određenih uglednih ličnosti na zajedničkoj liniji narodnooslobodilačke borbe opredjeljivao je i stvarao regionalnu fizionomiju partizanskog i četničkog pokreta. Evidentni su krajevi sa dominantnim komunističkim i sa dominantnim četničkim uticajem. Takvo stanje najčešće je ostalo do kraja rata. U suštini uzroka ove pojave nalaze se duboki socijalno-psihološki razlozi bez kojih je teško razumjeti pojedine pokrete. Oni, s jedne strane, imaju svoju duboku istorijsku dimenziju, i,

s druge strane, oni su proizvod nametnute političke konstelacije izazvane okupacijom zemlje. U prvom slučaju oni su značili afirmaciju tradicionalnog patriotizma, pa su iziskivali i određivali solidarnu oslobodilačku orijentaciju svih (Bosanska krajina, istočna Hercegovina itd.). U drugom slučaju oni su proizvod regionalnih političkih uslova, snage ideja i umješnosti vođa. Područja koja su se spasla ustaških pokolja bila su više upućena na solidarni nacionalni otpor, pa samim tim bliža uticaju nacionalističkih vođa (ukoliko KPJ nije bila na vrijeme uspostavila svoju kontrolu nad masama), od područja koja su izbjegla pokolje, i gdje je uticaj KPJ pred rat, a naročito u ustanku bio organizovaniji. Otuda su relativno izjednačeni socijalni uslovi rađali heroje i izdajnike, a i jedni i drugi nisu bili »bogom dani«, i jedni i drugi bili su proizvod perioda velikih diferencijacija koji je snagom prirodnih, tradicionalističkih, ideoloških, političkih, psiholoških, i drugih momenata nosio ljude i mase iz sukoba u sukob, iz »inata« u »inat«, iz »izdaje« u »izdaju«. Vođe su personificirale različite snage i regione, programsko opredjeljenje bilo je privilegija najuzdignutijih (a niih je u početku bilo vrlo malo). Mase su samo politički bile uzburkane, razbijene, dezorijentisane. Ideje slobode i pravde, posmatrane iz raznih uglova, nagrizale su slobodu svih. Trebalo je sačekati široku polarizaciju masa na bazi promjene globalnih odnosa snaga koja bi javno razgraničila ili slila mase i niihove vođe, odvojila nacionaliste od internacionalista, bogataše od siromašnih.

U tom procesu kristalizovali su se elementi koji su formirali fizionomiju i partizanskog i četničkog pokreta. S druge strane, taj proces je stvarao mogućnost do tada zavedenim (četničkim, domobranskim, i dr. prookupatorskim snagama) i omogućavao stvaranje širokog jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta. Time je odnos nacionalne i klasne komponente NOR-a prevazilazio granice odnosa između, uglavnom, srpskih snaga različite ideino-političke orijentacije i proširivao se na druge narode i narodnosti u zemlii. Trebalo je sačekati pogodne međunarodne uslove koji bi ubrzali i proširili ovu polarizaciju i dali pokretu jasne klasno-političke karakteristike.

Neki oblici sukoba nacionalne i klasne komponente u toku NOR-a

Ustanička atmosfera, kako smo vidjeli, prikrivala je idejno-političke razlike pred vitalnim zajedničkim interesima. Postustanički period (od kraja 1941. godine) bio je period intenzivnih diferenciranja u NOP-u. Rezigniranost izazvanu stabilizacijom okupatorsko-kvinslinške vlasti u velikom dijelu masa izaziva besperspektivnost i apatiju, drugi — nacionalističko četnički dio čvrsto se drži svog nacionalno-revanšističkog kursa prihvaćenog još u prvim danima ustanka, dajući mu određene stabilne organizaciono-političke osnove. Razbijena vođstva nekih starih građanskih partija (Zemljoradničke i Jugoslovenske nacionalne stranke) prihvataju ravnogorski pokret kao svoj i njegovim posredstvom do 1943. godine jasno formulišu svoj nacionalističko-monarhistički politički program. Treći — komunistički dio dosljedno slijedi svoju narodnooslobodilačku strategiju, prožimajući je, s vremena na vrijeme, socijalno-političkim potezima socijalističkog karaktera. U analizi našeg problema za cijelo vrijeme NOR-a nacionalističko-četnička orijentacija ima indikativno značenje za objašnjavanje evolucije narodnooslobodilačke akcije pod komunističkim vođstvom, jer svaka greška jednog obilato je korišćena od strane drugog pokreta. Dakle, odnos partizanskog i četničkog pokreta dolazi u prvi plan naših analiza; on je u suštini predstavljao borbu za

jasno razgraničenje i afirmaciju pravog partiotizma. To je bio proces revolucionarnog osvješćivanja i klasno-političkog legitimisanja masa i njihovih vođa.

Strani faktor (okupator) bio je glavni inspirator u diferencijaciji ovih idejno-političkih strujanja. Čim je prvi talas ustanka prošao, čim su osvetničke strasti ustupile mjesto razumu, raspoloženje se vraća na realne socijalno-psihološke kolosijeke. Klasno-politički interesi vođstava dolaze u prvi plan; oni sada najviše utiču na opredjeljenje određenih snaga. Svako traži svoj oslonac. Četnici se oslanjaju na zapadne saveznike, ali oni su daleko i u datoj nacionalnoj konstelaciji su neuticajni. Komunisti su klasni protivnici. Ili-ili! Klasni saveznik je nađen u licu nacionalnog protivnika (okupatora); krišom ili javno, ali on je napokon prihvaćen. Komunisti su uz SSSR, ali i on je daleko i u datoj situaciji samo moralno stimulativan. Na domaćem tlu oni nisu imali drugog klasno-političkog saveznika; postojao je samo narod, neopredijeljena ili poluopredijeljena masa. Kako je pridobiti? U ustanku su i komunisti i neki četnički vođi dobili određen uticaj. Kako sada poslije jasnog prookupatorskog eksponiranja četničkog vođstva dokazati masama izdaju njihovih nacionalnih aduta i vizionarstvo svojih, dosljedno narodnooslobodilačkih. Propagandni topovi počinju da grme, odmah poslije prolaza ustaničkog perioda privremene i regionalne saradnje; vizija socijalne ravnopravnosti koju obećavaju komunisti uporno se prenosi na mase koje je postepeno prihvataju. Mnogo se govori o Marksu, Engelsu i Lenjinu, o SSSR-u. Revolucionarni romantizam je suprotstavljen tradicionalističkom (nacionalističkom) romantizmu (u suštini oportunizmu). Snage su ne samo idejno-politički nego i socijalno-politički legitimisane. Mase vjeruju i ne vjeruju. Konkretni događaji opredjeljivali su intenzitet svakog vjerovatnja. Na redu su bili praktični politički potezi; trebalo je nečim dokazati svoju propagandu.

Četnički pokret se manje više slijepo drži politike usmjerene na obnovu srušenog buržoaskog pokreta. Tek od kraja 1943, a naročito poslije sastanka u selu Ba početkom 1944. godine, oni se programski prilagođavaju komunistima, proklamujući neke radikalnije socijalne ciljeve na svojoj zastavi. Pišu i govore o federativnom državnom uređenju, o kontroli stranog i domaćeg kapitala, o poboljšanju životnih uslova radničke klase i seljaštva.[5]) Oni se na riječima sve više distanciraju od Nijemaca. Već decembra 1943. godine Štab vrhovne komande jugoslovenske vojske i Centralni nacionalni komitet Kraljevine Jugoslavije, govoreći u ime Srba, Hrvata i Slovenaca, odbacuje sve vijesti o saradnji sa Nijemcima, Nedićem i Ljotićem.[6]) Početkom januara 1944. g., on se obraća Muslimanima BiH i Starog Rasa (Sandžaka), ističe uzaludnost prolijevanja bratske krvi i poziva ih u borbu protiv zajedničkog neprijatelja.[7]) Sama koncepcija Jugoslovenske-demokratske nacionalne zajednice i njenog Centralnog nacionalnog komiteta, stvorenog u selu Ba značila je pokušaj svih građanskih snaga da u vrijeme velikog raspleta konsoliduju svoje redove i sačuvaju stare pozicije.[8])

Komunistički pokret niče i formira se kao negacija starog. Prvi potezi na planu regulisanja imovinsko-socijalnih odnosa, kao i podruštvljavanje sredstava za proizvodnju legitimišu ga kao takvog. Ali, taj »reformizam« bio

---

[5]) Vidi članak: *Ravnogorski pokret će pokloniti punu pažnju seljačkom pitanju,* od decembra 1943. g., Arhiv VII, reg. br. 16/4-2, 12/41/3, k-12.

[6]) Isto, 27/4, k-12.

[7]) Isto, 1/1-1, k-13.

[8]) Isto, 21/1-1, k-15.

je mač sa dvije oštrice; s jedne strane, on je privlačio one koji u ekonomsko-političkom smislu nisu imali šta da izgube i one idejno-politički neopredijeljene, dok je, s druge strane, značio udarac po staroj strukturi, dogmatsko ubrizgavanje neadekvatnih struktura. Zbog političkog neiskustva i ideološke nedoraslosti dijela rukovodećih kadrova NOP-a, ova orijentacija je u nekim mjestima dobila forme revolucionarnog ekstremizma, u političkom rječniku poznatog kao »lijevo skretanje«. U Hercegovini on se izražavao u politici sovjetizacije, kolektivizacije, dosljednoj uravnilovci u posjedovanju sredstava za proizvodnju itd.

Idejni okvir ovakvih »skretanja« izražen je u tzv. politici o fazama klasne borbe koja je imala svoj međunarodni i domaći politički aspekt. Prvi je iniciran sovjetskim pobjedama pod Moskvom i vjerom u skoro pobjedonosno završenje rata; drugi je bio određen koncepcijom da je vrijeme da se prekine sa taktiziranjem u odnosu prema četnicima i neopredijeljenim nacionalnim vođama i političkim grupama. Suština ovih koncepcija je isticanje potrebe za prelaz iz »nečistog« u »čisti« klasni pokret, iz »nečiste« proleterske u »čistu« proletersku revoluciju. Zbog toga je privremeno prihvaćena politika oštrog obračuna sa izvjesnim grupama i ličnostima koje su smetale ovoj orijentaciji, pri čemu se radilo ne samo o oportunistima nego i o zavedenim i skepticima. Ovakve pojave, iako sporadične, vrlo su interesantne za analizu strategije i taktike jugoslovenske revolucije, jer su bile jedan od najevidentnijih izraza njenog revolucionarnog traženja.

U suštini dogmatsko »silovanje« neadekvatne društveno-ekonomske strukture izazvalo je širok i ozbiljan sukob između nacionalne i klasne komponente NOP-a (što je značilo nagrizanje široke antifašističke platforme), koji će u nekim krajevima imati teške posljedice, (Hercegovina, Crna Gora itd.). Četnici su proklamovali »potvrdu« svojih koncepcija o anacionalnosti komunističkog pokreta, i u nekim krajevima naglo pojačali svoj uticaj.

Dogmatizam ove orijentacije ne nalazi se toliko u ispoljenim koncepcijama koliko u neadekvatnoj političkoj praksi, metodama i sredstvima borbe, koja su pokolebala i »izazvala« tradicionalnu društveno-ekonomsku strukturu. Ona puca sa ljudskim dramama i odnosima. Plemensko-rodovski socijalno-psihološki recidivi se politički regenerišu, konsoliduju i počinju reagovati snagom prirodnih a ne klasno-političkih zakona.

Idejno-politički normativizam došao je u sukob sa društveno-političkom strukturom. Pitanje je kako potčiniti tu strukturu i prilagoditi je sebi, kako je pretvoriti u stvarnu oblast svoje filozofije. Egzistirati u njoj netaknutoj značilo je afirmisati se kao jedna od nacionalno-oslobodilačkih snaga, bez duboke nacionalne tradicije. Ostvariti svoju revolucionarnu filozofiju, značilo je revolucionisati tu strukturu, bar do stepena vjere u novo. Pitanje je kako je revolucionisati. Očigledno je da je politika revolucionarnih »faza« isuviše forsirala neadekvatne metode i sredstva na račun cilja. To je pogodilo ne samo datu društvenu strukturu, nego i datu političku konsolaciju i otvorila proces šire antikomunističke saradnje. Dakle, nije u pitanju »svrsishodnost«, nego »blagovremenost« ove akcije. Jer, revolucionarne snage moraju graditi revolucionarnu strukturu, svoju strukturu, ukoliko ne žele da nestanu u staroj.

Drugi vid dogmatskog prilaza nalazi se u vještačkom isticanju proleterske strukture i karaktera pokreta; dakle, ne samo njegove proleterske ideologije. Time su seljačke mase, osnovna snaga pokreta u njegovoj višoj fazi,

stvarno stavljene u drugi plan. U toku čitavog rata evidentna je činjenica da socijalna struktura narodnooslobodilačkih snaga daje njihovoj borbi naglašen seljački karakter, pa je isticanje proleterskih osnova bilo samo jedna neadekvatna, dogmatska konstrukcija. Pokret se morao okrenuti prije svega selu, seljaku, sa smislom za stvaralačku primjenu marksizma-lenjinizma u konkretnim uslovima. Očigledno je da je odnos prema selu bio suviše šematizovan dogmatskom primjenom nekih sovjetskih klasno-političkih kategorizacija i organizacionih formi iz oktobarskog i postoktobarskog perioda. »Sovjetizacija« i »kolektivizacija«, kategorizacija seljaka na »kulake«, »srednjake«, i »siromašne« ... Prvi (kulaci) su bili na udaru raznih političkih i administrativnih mjera, koje su značile njihovo ne samo političko nego i ekonomsko diskreditovanje. Kao da gledamo reprizu kombedovskog perioda u SSSR-u.[9]) Ne treba potcijeniti klasni instinkt »kulačkog« sloja, ali je činjenica da njegovo šematizovanje i prenaglašavanje u uslovima koji ne daju razloga za takav odnos (pr. u Hercegovini) »izaziva« i najveći dio onih koji su bili politički pasivni ili neangažovani. Sukob se produžuje na širokom frontu, propraćen fetišiziranjem određenih ciljeva, programa i ličnosti. »Kulak« postaje neprijatelj i zbog svoje profašističke aktivnosti i zbog svoje pasivnosti; on je kao klasni antipod sadašnji ili potencijalni protivnik. Ekstremizam ovakvog odnosa još više je potenciran činjenicom što je riječ o siromašnim krajevima gdje je pojam »kulak« morao biti suviše naglašen. U stvari, u širim okvirima gledajući bilo je riječ o prosječnom »srednjaku«, nedovoljno integrisanom u buržoasko klasno-političku strukturu, stotinama niti vezanom za siromašnu seosku strukturu.

Ovu »anti-kulačku« politiku treba posmatrati i iz drugog ugla. Činjenica je da je ona »izazivala« seoske bogataše i nametala im otpor, ali činjenica je da je tim »izazivanjem« vršena klasno-politička diferencijacija, koja je značila brzi izlaz iz nedovoljno razgraničenih u relativno razgraničene ideološko-političke frontove. Time je i revolucionarna akcija postajala »čistija«. Lenjin je davao istaknut značaj sličnim procesima u periodu oktobarske revolucije, a naročito u poslijeoktobarskom periodu. Za njega je »razbijanje« sela (o čemu su govorili menjaševici i eseri) nužnost koja je značila jasnu polarizaciju snaga i omogućavala organizovaniju revolucionarnu akciju. Prvo stvaranjem komiteta sirotinje (1918) i kasnije raznih drugih organizacija seoske sirotinje učinjen je nužan korak na putu učvršćivanja te akcije. Ona je morala jasno legitimisati socijalno-ekonomsku filozofiju revolucije i pretvoriti je u nužni elemenat za saradnju između nacionalne i klasne komponente u procesu revolucionarnog preporoda sovjetskog društva. Poslije lijevo-eserskog 6-julskog udara (1918) bio je odbačen svaki koalicioni oblik te saradnje, i ona je tekla odozdo.

I u nas koalicioni oblik saradnje na narodno-oslobodilačkoj osnovi zauzima vidno mjesto. Dok je u oktobarskoj i kineskoj revoluciji on značio frontalnu saradnju partija različite idejno-političke orjentacije u nas se on manifestuje u saradnji sa progresivnim dijelovima ili ličnostima u ratu razbijanih građanskih partija. Mogućnosti za frontalnu saradnju, u nas, nikad nisu postojale, jer su građanske partije nestale u prvim danima ratnog vrtloga.

U 1941. godini, učinjeni su prvi pokušaji saradnje sa predstavnicima nekih razbijenih građanskih partija, (Zemljoradnička, Demokratska) koji su

[9]) Odlukom VCIK, sredinom 1918. godine formirani su komiteti sirotinje čiji je rad prestao krajem iste godine.

u suštini značili samo pokušaj frontalne saradnje nacionalne i klasne komponente NOP-a. Najviše se ta aktivnost odvijala odozdo — u rejonima van okupatorsko kvislinške kontrole, i to u drugoj polovini 1943. i 1944. i 1945. godini, kada je sudbina građanske politike bila jasna. Tada pod uticajem promjene odnosa snaga na svjetskom ratištu u korist antihitlerovske koalicije, a u interesu brzog stvaranja širokog nacionalnog — jugoslovenskog pokreta, dolazi do širokih akcija za saradnju sa izvjesnim građanskim snagama. Ali, to nikada nije bila »opasna« saradnja partija nego politika pridobijanja grupa razbijenih građanskih partija u narodnooslobodilački front. Takva praksa je prije ili kasnije vodila ka gubljenju partijsko-političke individualnosti, odnosno utapanju građanskih vođa, partija i njihovih masa u front. Ovakav oblik odnosa nacionalne i klasne komponente bio je široki pokušaj raspleta vojno-političke konstelacije stvorene pod uticajem velikih savezničkih i patrizanskih pobjeda u 1943. godini, i posebno poslije kapitulacije Italije. Savezнички interesi su još uvijek određivali držanje raznih ratujućih snaga, ali oni su tražili djela, a ne riječi. U profašističkom taboru niču ozbiljniji izrazi nezadovoljstva, što dovodi do masovnog osipanja njihovih redova. HSS mijenja svoju političku taktiku i strategiju, malo po malo okrećući se prema anglo-američkom bloku. Zato je KPJ, uzimajući u obzir datu spoljnu i unutrašnju situaciju, okrenula svoju političku taktiku prema nekompromitovanom dijelu HSS. Ne napadajući direktno Mačeka, ona je širokom propagandom nastojala odvojiti mase od njega, izolovati čitavo vođstvo HSS-a.[10]) Što se tiče BiH, gdje je nacionalizam HSS bio najizrazitiji, problem je bio afirmisati nove demokratske lidere hrvatskog naroda. U pismu PK KP BiH Centralnom komitetu KPJ od 22. marta 1945. godine to se ističe kao veliki zadatak, jer je trebalo razbiti iluzije o velikosrpskom i čisto komunističkom karakteru NOP-a.[11]) Velike partizanske i savezničke pobjede u 1943. i u 1944. godini ubrzale su proces polarizacije u redovima građanskih političara i njihovih sljedbenika. Svi oni sporazum Tito—Šubašić shvataju kao dugoočekivan pogodan momenat za svoju sopstvenu afirmaciju i razbijanje narodnooslobodilačkih redova. Neposredno poslije sporazuma jedan katolički pop u pismu prvaku HSS iz Sarajeva ističe: »Svi sad kose; sad je jasno. Ako se sad što ne uhvati, biće sutra kasno«.[12]) Očekujući pobjedu saveznika, oni prihvataju taktiku konsolidovanja svojih redova do pogodnog momenta. Sa grupom muslimanskih političara iz Sarajeva Behmen nastoji da učvrsti Muslimansku miliciju. Katolički kler sa Mačekovcima (Floger, Rauš), uz pomoć domobranskih oficira podržavaju Hrvatsku miliciju. KPJ, s druge strane, otkriva mogućnost da će približavanjem tim političarima i angažovanjem njihovog nekompromitovanog dijela ubrzati političku polarizaciju dotada zavedenih i pasivnih dijelova hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Poslije kapitulacije Italije četnici gube glavnog vojnog saveznika i prolaze kroz period katastrofalnih vojnih poraza. Njihovi zapadni pokrovitelji pritisnuti činjenicama o njihovoj saradnji sa okupatorom i pod uticajem sovjetske vlade odlučno traže raskid sa starom praksom, traže beskompromisnu antifašističku borbu, jer su sada samo na toj osnovi mogli razvijati svoju strategiju.

[10]) U pismu V. Bakarića od 18. decembra 1941. (koje A. Hebrang prenosi Titu) ističe se da nije potrebno posebno napadati Mačeka da se ne bi zaoštrili posebno odnosi NOP sa inostranstvom. Njega je najlakše likvidirati mobilizacijom širokih hrvatskih masa u NOV. Arhiv IRP Beograd, CK KPJ, 295/43.

[11]) Arhiv IRP Beograd, CK KPJ, 55/45.

[12]) Isto.

uticajnih sfera u Jugoslaviji. Oni ne shvataju da je takva borba sada gotovo nemoguća budući da je eskalacija četničkog kolaboracionizma (do stvarnog oslanjanja na njemačkog okupatora) značila i gubitak njihovih i jačanje partizanskih nacionalnih pozicija. Dok su u Srbiji i 1944. godine mogli računati na nacionalno-monarhističke predrasude dijela masa, u Bosni i Hercegovini i u drugim krajevima njihov nacionalni kapital bio je gotovo potpuno ugrožen, pa ih slijede još samo u dotadašnjoj borbi neposredno kompromitovani. Mase postaju periodično i prisilno upotrebljavani eksponenti kompromitovanog vođstva.

Politička klima, stvorena velikim vojnim pobjedama u 1943. godini i političkim događajima, kao što su II zasjedanje AVNOJ-a i zasjedanja zemaljskih vijeća omogućavalo je vjeru u pobjedu i jasno sagledavanje konačnog cilja koji je partija proklamovala od početka rata. Sada je za mase borba za slobodu značila i jasan revolucionarni cilj. Stvaranjem zajedničke vlade, osujećene su kombinacije građanskih političara.

Odnos nacionalne i klasne komponente na idejno-političkom planu manifestovao se kao odnos normativnog i stvarnog. Doba »parola« dugo je vladalo na jugoslovenskom ratištu. Od 1943. godine riječ je trebalo zamijeniti djelima. I revolucionarne i nacionalističke snage evoluiraju u svojim shvatanjima uslova i ciljeva borbe; politički romantizam iz perioda izazvane nacionalne solidarnosti na borbu, pod pritiskom promijenjenih uslova, evoluira, transformiše se, poprimajući sve više konture realne politike. U tom kretanju odnosi snaga na svjetskoj pozornici imaju najistaknutije mjesto. Uslovi sve više diktiraju elastičnost, čak i na račun nekih fundamentalnih ideoloških principa. Nastupa era idejno-političkih »kompromisa«. Ideološka platforma postaje mnogo šira, sve više opštenacionalna, sposobnija da akceptira antifašističke snage različite orijentacije. Komunistička avangarda, nekada manje a nekada više, vješto nastoji i uspijeva da ideje socijalizma ukomponuje u shvatanja i ciljeve raznih struja, dajući joj konture opšteprihvatljive vjere u budućnost. Socijalizam više nije onaj »kruti« klasno-politički antipod buržoaskom svijetu iz kraja 1941. i početka 1942. godine, koji gotovo mehanički prekida kontinuitet sa starim, Socijalizam je sada svijet slobode za sve, svijet socijalne, nacionalne i vjerske jednakosti, svijet tolerancije. Međunarodni uslovi omogućavaju svima da sa starim »nacionalnim kapitalom« uđu u ovaj svijet bez bojazni da će izgubiti svoju individualnost. I masama novi organizaciono-politički okviri formalno omogućavaju ostvarenje svog i nacionalnog i klasnog bića.

Najbolju ilustraciju ovog širokog kursa pružaju veliki državno-pravni događaji, kao što su zasjedanja AVNOJ-a i zemaljskih vijeća. Nacionalna, socijalna i politička struktura učesnika ovih događaja najbolji je dokaz širokog prelaza na tijesnu saradnju nacionalne i klasne komponente NOR-a. Na novoj — socijalističkoj platformi počela je da djeluje nova jugoslovenska politika ravnopravnih nacija i narodnosti. To je bio nužan uslov za produženje borbe na pozornici svjetske diplomatije, čime su izbijeni i posljednji argumenti raznim fašističkim i nacionalističkim snagama o, tobože, srpskom karakteru partizanskog pokreta.

Socijalno-psihološki i idejno gledajući ovi politički »kompromisi« rađali su novu državno-političku strukturu NOP-a, koja je, s jedne strane, značila mogućnost da se posredstvom starih komunističkih organizaciono političkih okvira sistematski radi na vaspitanju masa u duhu socijalizma, ali, s druge

strane, nova struktura je nužno vodila ka »liberalizaciji« nekih idejnih i političkih koncepcija KPJ.

Novi organizaciono-politički okviri, dakle, omogućili su sistematsku aktivnost revolucionarnih snaga, ali sada u »polurevolucionarnoj« strukturi. Od revolucionarne djelatnosti avangarde zavisilo je dalje kretanje te strukture — ili njeno radikalno mijenjanje u socijalističkom duhu ili njena politička »dresura« do konačne unutrašnje političke i međunarodne stabilizacije. Druga orijentacija najčešće vodi ka pseudoliberalizaciji i nagrizanju revolucionarnih principa, ne toliko zbog restauracije ekonomskog i političkog uticaja »pripitomljenih« struktura starog društva, koliko zbog njihovog duhovnog uticaja, koji postepeno nadvladava proletersku avangardu. Revolucija se tako stabilizuje na pola puta.

Prema tome, odnos nacionalne i klasne komponente, u istorijskoj perspektivi gledajući, manifestuje se kao odnos tradicije i inovacije, starih i novih snaga. U svom progresivnom kretanju revolucija je upućena na kompromise, na saradnju sa starim snagama u cilju stabilizacije i unapređenja svoje akcije, ako su ti »kompromisi« pitanja date političke taktike i ne zamagljuju perspektive cilja. Jer, u protivnom, oni mogu biti njen grobar.

Summary

This paper deals theoretically with some basic questions concerning the national and class components of the peoples' liberation war viewing the whole problem through the prism of the relationships of the revolutionary (ideological-political) normativism and the exising inadequate social-economic basis. In the war conditions of the intensified social and political movements and dynamic relationships, the individuals and the masses are carried by the force of the ideas, programmes, parties, on the one hand, while, on the other hand, they are only exponents of the imposing circumstances, »victims« of the blind forces.

Uprising and the post-uprising conditions do not contain some of the fundamental elements of »purely« class-political relations (the proleterian social-economic structure is lacking). That is the reason why both in the framework af the »class« and within the framework of the »national« domains controversial processes develop; very often diverging from the basic tenets of the Marxist ideology. In certain circumstances the conflict of these two relationships (of the national and the class) brings forth ideo-political atmosphere which means declination from the »pattern« of the class logic. The »left-wing« errors of the Peoples Liberating War furnish evidence of the conflict of the proleterian ideology and non-proletarian structure, a natural expression of the disturbed class logic.

The stated theses in this paper are concretely viewed in the light of the social-political relationships on the territory of Bosnia and Herzegovina which was throughout the war the main battlefield in Yugoslavia.

Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a

Dušan Lukač

Nacionalnom pitanju, kao jednom od najosjetljivijih problema u životu i razvitku naroda i nacionalnih grupa u Bosni i Hercegovini revolucionarne snage su već od početka svoga djelovanja posvećivale najveću pažnju.

U višenacionalnoj kulturno i ekonomski zapostavljenoj Bosni i Hercegovini konzervativne snage su decenijama sijale i pothranjivale netrpeljivost, mržnju, vjerski fanatizam i nacionalizam. Dugogodišnje djelovanje ovih snaga uslovljavalo je sve izrazitije jačanje međunacionalnih i međuvjerskih protivurječnosti i doprinosilo širenju netrpeljivosti među narodima u ovoj pokrajini.

Od ogromnog značaja za budućnost Bosne i Hercegovine bila je borba revolucionarnog radničkog pokreta protiv djelovanja konzervativnih i uskonacionalističkih snaga koje su na bazi razjedinjenosti društva i nacionalne netrpeljivosti osiguravale svoje uske klasne i nacionalističke interese. S obzirom na to da su te konzervativne snage u toku cijelog tog perioda bile na vlasti ili su uživale znatnu podršku sistema i vlasti, borba revolucionarnih snaga protiv ovih mračnih sila bila je neravnopravna i veoma teška.

Revolucionarni pokret u ovoj borbi imao je opasne protivnike van granica Bosne i Hercegovine. S intelektualno nerazvijenim i nedovoljno spremnim vlastitim kadrovima morao je da primi borbu s intelektualno jakim grupama istoričara i političara protagonista velikosrpstva i političara istoričara protagonista velikohrvatstva, koji su razvili prave teorije o srpskom, odnosno hrvatskom porijeklu naroda Bosne i Hercegovine, i o srpskoj, odnosno hrvatskoj pripadnosti te pokrajine.

Ipak su kadrovi revolucionarnog pokreta već između dva rata, a posebno uoči drugog svjetskog rata, s uspjehom počeli da ruše postavke i teze i jedne i druge prisvajačke i patronatske teorije. U isto vrijeme oni su uspjeli da predoče naprednoj javnosti zemlje da se rješenje za sudbinu višenacionalne Bosne i Hercegovine i »komplikovano« bosansko-hercegovačko pitanje može da traži i nađe u osloncu na progresivne snage u samoj Bosni i Hercego-

vini na bazi borbe za ostvarenje marksističkog načela da svi narodi koji žive na ovom području budu slobodni i međusobno ravnopravni.

Ideja ravnopravnosti i slobode bila je opasna za one koji su se tada nalazili na vlasti i zato je ona na svakom koraku zajedno sa radničkim pokretom prigušivana i najteže proganjana, dok je na drugoj strani saveznik ugnjetavačkog režima — šovinizam, sistematski podgrijavan i raspirivan.

Ovakva konstelacija u toku decenija, a naročito uoči drugog svjetskog rata, dovela je sukobe u nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini poslije aprilskog rata i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije do kulminacione tačke. Konzervativne snage svih boja nastavile su svoju aktivnost u povoljnijim uslovima fašističke okupacije i nasilja okupatora koji je nastojao da posredstvom politike stvaranja nesloge i razdora među narodima Jugoslavije obezbijedi svoju dominaciju i na ovom prostoru.

Opšte siromaštvo, kulturna zaostalost, politička neizdiferenciranost, vjerski fanatizam i čitav niz drugih nedaća, koje su narodima Bosne i Hercegovine ostavili tuđinski i nenarodni režimi, omogućile su okupatoru da posredstvom kvislinga i progonima Srba i Jevreja otpočne svoj plan proganjanja i uništavanja naroda na ovom području.

Odmah poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila 1941. godine, i formiranja ustaških stožera i povjereništava u drugoj polovini mjeseca aprila u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci, ustaše su pod zaštitom okupatora otpočele hajku protiv Srba, Jevreja i Cigana. Ostaci ranijeg građanskog društva, koje je decenijama prisvajalo sebi monopol predvođenja zaostalih masa, te dijelovi razbijenih građanskih partija izgubili su svaku orijentaciju. Bosnu i Hercegovinu počeo je da zahvata najstrašniji haos i bezvlašće.

Jedina progresivna i nepokolebana snaga jugoslovenskog društva u tim sudbonosnim trenucima — KPJ uočila je svu ozbiljnost situacije. U zaključcima savjetovanja KPJ, održanom krajem aprila 1941. godine u Zagrebu, zapisano je: »U Bosni haračе takozvane hrvatske ustaše. U toj pokrajini oni su zaveli pravu strahovladu. Možda nigdje nije tako razularena hajka protiv Srba kao u Bosni. Frankovci huškaju Muslimaue i Hrvate na Srbe, raspiruje se nacionalna mržnja, koja će imati teških posljedica za narode u Bosni ako se tome ne stane na put. Suzbijanje sijanja te mržnje, raskrinkavanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne, borba protiv uzurpatora i okupatora u Bosni, borba za bratstvo naroda, to je sada najvažniji zadatak komunista u Bosni«.[1])

Malobrojni kadrovi KPJ shvatili su svu ozbiljnost tog vremena i uočili da nikada u istoriji nacionalno pitanje nije bilo do te mjere životni problem u Bosni i Hercegovini, kao što je to bilo tada i da nikada nacionalno oslobođenje nije bilo tako usko vezano sa perspektivom opstanka i očuvanja golih života cijelog naroda, kao što je tada bilo u selima i gradovima Bosne i Hercegovine.

U takvim složenim uslovima borba protiv najmračnijih planova okupatora i njegovih kvislinga, odnosno borba za oslobođenje svih naroda, postali su imperativ i osnovni preduslov opstanka naroda u ovoj pokrajini. Drugim riječima, borba protiv okupatora za oslobođenje u potpunosti se identifiko-

---

[1]) Zaključci sa aprilskog savjetovanja KPJ održanog u Zagrebu 1941. godine, *Proleter* br. 3-4-5, mart-april-maj 1941. god.

vala sa borbom za sopstveno oslobođenje svake nacije i za zajedničku egzistenciju svih naroda međusobno, odnosno za rješavanje nacionalnog pitanja.

Zbog toga su na savjetovanju KPJ u Zagrebu uz pripreme za borbu protiv okupatora, kao osnovni zadaci komunista u BiH istaknuti borba protiv daljnjeg zaoštravanja međunacionalnih odnosa, a za ostvarivanje međusobnog približavanja Srba, Muslimana i Hrvata i stvaranje uslova za otpočinjanje izgradnje jedinstva među ovim narodima. I samo otpočinjanje rješavanja ovoga veoma teškog zadatka bilo je uslovljeno prethodnim davanjem čvrstih garancija i pružanjem najjasnije perspektive nepovjerljivim i često do tada iznevjerenim narodnim masama. Takva čvrsta garancija mogla se naći samo u načelima rješavanja međunacionalnih odnosa na principu pune ravnopravnosti svih naroda. Baš zbog toga je načelo o pravu svakog naroda na slobodan život i samoopredjeljenje bila osnovna poenta programa nacionalnog oslobođenja koju je KPJ već u zaključcima aprilskog savjetovanja iznijela pred svoje članstvo, a posredstvom članstva djelimično prenjela i na najšire mase. Ovog načela se držao i Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu u svim svojim zaključcima, proglasima i pozivima narodu, odnosno u svom praktičnom radu na pripremanju oružane borbe protiv okupatora od aprila do jula 1941. godine.[2])

U toku čitavog perioda pripremanja ustanka od aprila do jula kadrovi i simpatizeri KPJ, pored rada na pripremanju ljudi za borbu, uporno su djelovali protiv širenja međunacionalne mržnje između Srba, Muslimana i Hrvata. Posebna pažnja je posvećivana objašnjavanju pravih uzroka tragedije Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih pokrajina, raskrinkavanju izdajničke uloge nacionalnih buržoazija i otkrivanju jedine alternative opstanka Hrvata, Muslimana i Srba u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ta borba protiv šovinistički zatrovanih pojedinaca i grupa u redovima pripadnika svih nacija u Bosni i Hercegovini bila je veoma teška i često vezana sa životnom opasnošću. No, znajući da je ta borba jedini put spasenja od međusobnog istrebljenja, komunisti nisu prezali i od najtežih opasnosti pa i od žrtvovanja vlastitog života.[3])

Samo zahvaljujući radu KPJ i svih rodoljubivih snaga, okupator i domaći kvislinzi, i pored povoljnih uslova, nisu uspjeli da ostvare svoj istrebljivački plan. Zaoštrenost međunacionalnih suprotnosti u svojoj kulminacionoj tački počela je lagano da slabi i da se u najtežim uslovima otpočne sa procesom postepenog smirivanja.

Bez sumnje, ovome je mnogo doprinijelo i držanje samoga naroda — prvenstveno najzaostalijeg seljačkog dijela muslimanskog i hrvatskog seljaštva na koje je okupator prilikom izrade svojih istrebljivačkih planova mnogo računao. Iako politički i kulturno zaostalo, ono u većini nije prihvatilo poziv okupatora i ustaša da stupi u nacionalni rat protiv Srba. Nisu pomogla ni propagandna istupanja da su Muslimani »najčestitiji« dio hrvatskog naroda, ni obećanja siromašnim Muslimanima i Hrvatima da će im se podijeliti imovina poubijanih i protjeranih Srba i Jevreja. Računajući na bijedu i za-

[2]) Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH od maja 1941. god. Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata, tom IV, knj. 1, dok. br. 1, str. 3—6.

[3]) Komunista iz Bosansko-petrovačkog kraja Vasa Kelečević i pored životne opasnosti svjesno je ustao protiv ubijanja grupe nevinih Hrvata. Ubijen je od grupe srpskih šovinista i nacionalista zajedno sa grupom ovog naroda i s njima bačen u provaliju.

Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, kratka biografija Vase Kelečevića.

ostalost najkompaktnije grupe muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini — u Cazinskoj krajini, ustaški stožernik u Banjoj Luci Viktor Gutić je već polovinom aprila pisao: »Teku vam suze radosnice, jer je Bosna srce i središte naše hrvatske države, a vi braćo Muslimani, Hrvati najkorjenitiji i najplemenitiji dio velikoga junačkoga hrvatskoga naroda poput ostale braće hrvatske, koja se već griju na suncu slobode, primite i vi njemačku vojsku kao svoju braću. Vi braćo vojnici okrenite oružje na naše neprijatelje Srbe«.[4]) Ali i pored široko organizovane propagande, ustaše nisu uspjele da pokrenu mase u koljačke pohode protiv Srba. Sama činjenica da je ustaško rukovodstvo u vrijeme progona i pokolja Srba baš u ovim krajevima u toku jula moralo da u akcijama masovnih pokolja angažuje emigrantske satnije i da dovodi ustaške vojnice izvan Bosne i Hercegovine, potvrđuje neuspjeh ove okupatorske i ustaške akcije.[5])

Početak oslobodilačke borbe u julu 1941. godine još snažnije je istakao, konkretizovao i masama približio nacionalno-oslobodilački program progresivnih snaga jugoslovenskog društva. U svim pozivima, direktivama i smjernicama za ustanak KPJ se ravnopravno obraćala svim narodima Bosne i Hercegovine.

Nasuprot uskogrudoj politici nacionalističkih buržoazija i raznih grupa koje su do tada, a i kasnije, uvijek isticale svoje nacionalističke i šovinističke programe, velikosrpske, velikohrvatske, muslimanske, uz nipodaštavanje i negiranje prava ostalih naroda, revolucionarni pokret je istakao opštenarodni oslobodilački program pružajući njime perspektive razvoja i progresa cijele zajednice, a i svakoga naroda zasebno.

Međutim, izvjesni objektivni uslovi nisu dozvolili ravnopravno ili približno jednako odazivanje srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa u borbu za ostvarenje programa opštenacionalnog oslobođenja.

Zahvaljujući povoljnim uslovima za pokretanje ustanka, relativno dobrim pripremama za ustanak koje su izveli kadrovi KPJ u znatnom dijelu sela naseljenih srpskim življem, zatim nasiljima i progonima nad Srbima od strane okupatora i ustaša, ustaničkoj tradiciji, osjećanju veza prema pravoslavnoj Rusiji i čitavom nizu drugih povoljnih činilaca, došlo je u julu i avgustu do masovnog ustanka srpskog stanovništva u cijeloj Bosni. U Hercegovini, gdje su svi ranije navedeni faktori prije sazreli, ustanak u srpskim selima otpočeo je već u toku juna.

Poznato je da je ustanak u mnogim ovim predelima već odranije pripremala KPJ, dok su u ostalim krajevima partijski kadrovi nastojali da ustanak srpskih masa kanališu progresivnim narodnooslobodilačkim smjerom.

Ali, i pored toga što je znatan dio vrhova srpske građanske klase i buržoazije bio u predjulsko vrijeme protjeran od ustaša u Srbiju, uslijed zaostalosti, vjerske zatucanosti, političkog neznanja, konzervativne snage u redovima ustanika imale su, posebno u nekim krajevima, značajan uticaj već od samog pokretanja srpskih masa u borbu. Koristeći se naslijeđenom međunacionalnom netrpeljivošću, optužujući Muslimane i Hrvate za ustaške zlo-

---

[4]) Ustaške novine, *Hrvatska krajina* br. 1, od 20. IV 1941. god.

[5]) O dolasku jedne emigrantske ustaške satnije iz Zagreba pod komandom satnika Kapetanovića i njenom organizovanju masovnih pokolja po Bosanskoj krajini piše u svom izvještaju ustaški logornik u Bosanskoj Krupi Muratbegović 7. oktobra 1941. godine — kopija izvještaja kod autora.

čine nad Srbima, one su u mnogim ustaničkim jedinicama uspjele da izazovu mržnju prema muslimanskom i hrvatskom življu.

Mi bismo se ogriješili o istorijske činjenice i umanjili težinu i značaj teškog zadatka koji je KPJ u tim danima riješila ako ne bismo spomenuli da je u jednom dijelu krajeva Bosne i Hercegovine ustanak srpskih masa bio pokrenut pod parolom borbe protiv »Turaka«.[6])

Muslimanske i hrvatske mase, uvrijeđene progonima i nemilosrdnim izrabljivanjem od strane velikosrpskog režima do rata, pod jakim uplivom okupatorske i ustaške propagande i iznenađene samim ustankom srpskih masa i prijetnjama pojedinih ustaničkih grupa, bile su u ovo vrijeme potpuno van ustaničkog pokreta.

Štaviše, dio Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini, zaveden obećanjima okupatora i propagandom ustaša, gajeći iluzije u novu hrvatsku državu, počeo je da sarađuje sa okupatorom i Nezavisnom Državom Hrvatskom. No, ipak, najveći dio ovih masa bio je čitavim kompleksom zbivanja iznenađen i zbunjen i povukao se u potpunu pasivnost.

Komunistička partija Jugoslavije u BiH, kao organizator i usmjeravajuća snaga oslobodilačke borbe, našla se u veoma komplikovanoj situaciji u Bosni i Hercegovini, situaciji gotovo potpune i komplikovane nacionalne podijeljenosti u ovoj pokrajini. Međutim, ustanički pokret jednoga naroda u višenacionalnoj zajednici može da bude oslobodilački samo u tom slučaju ako on izvojevanjem slobode vlastitom narodu garantuje isto tako slobodu i ostalim narodima. S druge strane, istorija je dokazala da se istinska sloboda može dobiti samo učešćem u borbi za sopstveno oslobođenje, odnosno pravo na samoopredjeljenje i sopstvenu slobodu mogu se izvojevati samo borbom naroda protiv nacionalnog ugnjetavanja i tiranije.

Iz svega ovoga je proizlazio zadatak progresivnih snaga da djeluju u konkretnim uslovima u dva pravca — na usmjeravanju ustaničkog pokreta srpskih masa narodnooslobodilačkim tokom, odnosno da se bore protiv svega onoga što može dovesti u pitanje pravilan odnos prema slobodi drugih naroda, i, na drugoj strani, u pravcu dugotrajne i uporne borbe za pokretanje oslobodilačke borbe Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Ovakva situacija je doprinijela da je narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini postao specifičan i da se cijelim svojim tokom znatno razlikovao od procesa narodnooslobodilačkog pokreta u drugim jugoslovenskim zemljama.

Ovakav razvitak događaja, posebno u Bosni i Hercegovini, predviđan je na sastanku Politbiroa još 4. jula 1941. godine i sam drug Tito je izdvajao kao jedan od važnih zadataka komunista — borbu za prerastanje izolovanih ustanaka u opštenarodni oslobodilački rat.[7])

Ovaj veoma komplikovan i dugoročan zadatak KPJ je u Bosni i Hercegovini morala da rješava u toku čitavog oslobodilačkog rata. On je posebno bio težak u prvoj fazi oslobodilačkog rata. Dok su se na jednoj strani komunisti morali boriti za obuzdavanje i usmjeravanje prenabujalog i mnogim slabostima preopterećenog masovnog ustanka srpskog stanovništva, na drugoj strani moralo se postepeno i lagano voditi borba za masovnije prilaženje

---

[6]) Originalna zakletva ustanika iz jednog dijela podgrmečkih ustaničkih sela iz avgusta 1941. godine — arhiv Muzeja Bosanske krajine, kut. 3, 20—2.

[7]) Svetozar Vukmanović-Tempo, *Sjećanje na razvoj NOB u Bosni i Hercegovini — Ratna sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta*, knj. 1, Beograd, 1961, str. 129.

Muslimana i Hrvata u redove boraca NOR i u isto vrijeme ometati mobilizaciju Muslimana i Hrvata u oružane snage okupatora i Nezavisne Države Hrvatske. U prvo vrijeme pasivnost muslimanskih i hrvatskih naročito seljačkih masa i njihovo uzdržavanje od saradnje s organima NDH predstavljalo je uspjeh pokreta. Rukovodilac pokreta u Bosni i Hercegovini u to vrijeme Svetozar Vukmanović-Tempo, u svome sjećanju kaže: »Muslimanske mase su uglavnom na terenu ostale pasivne u prvim danima. Nama je bio cilj da ih držimo u pasivnosti, to kao prvi zadatak, ne kao krajnji cilj, da ih ne izazovemo protiv sebe i zato smo imali politiku da ih ne opterećujemo ničim, nikakvim davanjima za vojsku, za partizane, za hranu itd., itd., da se, iako žive na oslobođenoj teritoriji osjećaju slobodni, bez ikakvih obaveza prema vlasti, oslobođeni nasilja i pritiska da priđu partizanima. Takva linija je bila dosta teško shvatljiva srpskim masama, a okupator je stalno pokušavao da izazove borbu između Srba i Muslimana, Srba i Hrvata«.[8])

U prvim mjesecima oslobodilačkog rata posebno je bio važan rad na suzbijanju neprijateljske propagande kojoj je bio cilj daljnje raspirivanje mržnje između naroda u Bosni i Hercegovini, čime su se služili okupatori i kvislinzi. Često su okupatorska i kvislinška propagandna mašine bile intenzivno angažovane u širenju lažnih vijesti o pokoljima muslimanskog i hrvatskog življa od strane ustanika, u cilju izazivanja revolta i pokretanja naroda protiv Srba. Ništa manje nije bila važna ni laka borba protiv šovinistički i četnički nastrojenih pojedinaca koji su u ustaničkim jedinicama raspirivali mržnju prema Muslimanima i Hrvatima. Uslovi za djelovanje ovih elemenata, s obzirom na ustaške pokolje izvršene ranije nad Srbima, bili su vrlo povoljni. Male grupe zločinaca uspijevale su da pokrenu čitave grupe, pa i jedinice naročito protiv Muslimana. Presudno je bilo u tim momentima istupanje sposobnih kadrova koji su umjeli objasniti pravi uzrok i korijen zločina izvršenih ranije nad srpskim stanovništvom.[9])

Ali, komunisti i progresivne snage nisu uvijek uspijevali da spriječe ispade prema muslimanskom i hrvatskom življu. Tako su četničke grupe uspjele da izvrše pokolj oko 1.100 Muslimana u Kulen-Vakufu u jesen 1941, dok su četnički nastrojene jedinice, uglavnom pridošle iz Srbije, izvršile niz masovnih pokolja nad Muslimanima u istočnoj Bosni. Ovi pokolji Muslimana izvršeni od jedinica koje su u to vrijeme bile u sastavu ustanika u BiH, doprinijele su usporavanju procesa pridobijanja Muslimana za narodnooslobodilački rat.

Strah od ovih i od eventualno strašnijih pokolja izazvali su ubrzaniju diferencijaciju u redovima muslimanskog građanstva. U jesen 1941. godine uslijedile su poznate rezolucije Muslimana iz Prijedora, Sarajeva, Mostara, Banja Luke, Bijeljine i Tuzle u kojima su osuđeni klerofašistička orijentacija vođstva NDH i pokolji nad Srbima koji su kasnije izazvali pokolje Musli-

[8]) Svetozar Vukmanović - Tempo, Sjećanje *U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. godine. — Savjetovanje u Ivančićima*, str. 7.

[9]) Eklatantna potvrda je slučaj u Vrtočkom odredu, koji je bio u sastavu drvarske ustaničke brigade. Četnički i šovinistički nastrojeni pojedinci uspjeli su svojim optužbama protiv Muslimana da nagovore odred da donese odluku o ubijanju jedne uhvaćene Muslimanke sa dvoje djece. U presudnom trenutku stigao je u odred komunista i komesar ustaničkog bataljona Ilija Došen. Poslije njegovog razgovora i objašnjavanja ko su krivci za stradanja srpskog naroda, borci su ugostili ovu porodicu i otpratili je do jednog muslimanskog sela.

Izvještaj političkog komesara 1. bataljona »Slobode« od 15. septembra 1941. godine, Zb NOR, XI/I, dok. 11, str. 26.

mana i opasnost od međusobnog istrebljivanja. Iako ove rezolucije nisu donijele nikakav konkretan program Muslimana u BiH, one su, ipak, potvrđivale krah okupatorske i klerofašističke politike koja je činila sve da zavadi srpski i muslimanski narod u Bosni i Hercegovini, čak i u dijelu muslimanskog građanskog sloja koji je sarađivao sa Nezavisnom Državom Hrvatskom.

Izvanrednu ulogu u ostvarivanju saradnje i stvaranju bratstva i jedinstva između Muslimana, Srba i Hrvata odigrali su članovi KPJ Muslimani i Hrvati, koji su odmah poslije kapitulacije došli u srpska sela i učestvovali u organizovanju ustanka i u zaštiti srpskog življa od okupatorskih i ustaških kaznenih ekspedicija. U tim krajevima bilo je lako privoljeti srpske ustanike na saradnju sa Muslimanima i Hrvatima. Na primjer, na kozarskom području u toku cijelog narodnooslobodilačkog rata nije bilo nikakvih ekscesa ustaničkog srpskog življa prema muslimanskim i hrvatskim selima.

Na savjetovanju u Stolicama u septembru 1941. godine, koje je značilo prekretnicu u razvitku NOP-a u cijeloj Jugoslaviji, konstatovano je da je jedan od osnovnih zadataka komunista u Bosni i Hercegovini — sprečavanje bratoubilačkog rata, suzbijanje okupatorske propagande usmjerene na raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje, koji je potenciran još na aprilskom savjetovanju KPJ, uspješno izvršen. »Propao je pokušaj ustaških Pavelićevih bandita i okupatora da raspirivanjem nacionalne mržnje i međusobnog istrebljivanja srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva onemoguće oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine. Ogromna je zasluga komunista i partizana što su na vrijeme preduzeli sve mjere da se osujeti ovaj pakleni plan njemačkih i italijanskih okupatora. Srpsko stanovništvo sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške Pavelićeve bande i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator. Sve više Muslimana i Hrvata svakodnevno dolazi u oslobodilačke partizanske odrede. Krvave zulume nad srpskim stanovništvom iskorišćavale su razne pljačkaške bande da pod imenom četnika pljačkaju i ubijaju nedužno hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Ovaj bratoubilački pokolj, na koji potstrekavaju okupatori, postaje sve rjeđa pojava u Bosni i Hercegovini. U tome je velika zasluga partizanskih odreda, pa je to i ubuduće najvažniji zadatak komunista i partizana da potpuno likvidiraju zločinačke planove okupatora i njihovog krvavog sluge Pavelića, da u borbi za oslobođenje stvaraju bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini, na Kordunu i u Lici«.[10])

Ovo savjetovanje i odluke donesene na njemu imali su izvanredan značaj za budućnost Bosne i Hercegovine, a posebno u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja u ovoj pokrajini. Ovdje je donesena odluka o formiranju štabova za manje ili više nacionalne pokrajine: Sloveniju, Srbiju, Hrvatsku, Crnu Goru i Makedoniju i višenacionalnu i istorijsku formiranu oblast Bosnu i Hercegovinu. Pošto su tada i sve do formiranja zemaljskih vijeća glavni štabovi NOP odreda objedinjavali i rad organa narodne vlasti i samim tim predstavljali najviši politički rukovodeći opštenarodni organ u pokrajini, s formiranjem Glavnog štaba NOP odreda BiH stvorene su osnovne konture narodne državnosti buduće federalne jedinice Bosne i Hercegovine. Pošto su separatističke tendencije i nacionalistički planovi o pripajanju BiH Srbiji ili Hrvatskoj ili njenoj podjeli bile nepopularne ili kompromitovane u narodu, perspektive ravnopravne i slobodne Bosne i Hercegovine u jednoj široj za-

[10]) Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata NOP odreda Jugoslavije, Zb. NOR II/1, str. 72.

jednici, kao i potpuno ravnopravan status pripadnika svih nacionalnosti u pozadinskim organima i vojnim jedinicama NOP-a, davali su novi impuls širenju narodnooslobodilačkog pokreta i u onim slojevima koji su u ustanku sticajem okolnosti ostali po strani.

U jesen 1941. godine intenzivira se razvoj i djelovanje ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima: Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Sarajevu i drugim mjestima, u kome ravnomjerno učestvuju Muslimani, Srbi i Hrvati. Odvođenjem na stotine mladih ljudi u logore i na streljanja okupator i kvislinzi nisu uspjeli da zaplaše narod i da spriječe uključivanje saradnika u oslobodilački pokret. U isto vrijeme u velikom broju muslimanskih i hrvatskih sela zapaža se sve veće interesovanje za saradnju sa partizanskim jedinicama. Na oslobođenu teritoriju dobrovoljno dolaze pojedinci i grupe Muslimana i Hrvata — vanpartijaca, koji se aktivno uključuju u partizanske jedinice. Već krajem 1941. godine u kozarskom partizanskom NOP odredu bori se nekoliko desetina Muslimana. U selima oko Banja Luke ostvaruje se saradnja između muslimanskog i srpskog stanovništva. U istočnoj Bosni osnovana je muslimanska partizanska četa koja će krajem 1941. godine prerasti u partizanski bataljon.

Ali, ubrzani razvoj i uspjesi NOP-a, osnivanje prvih organa narodne vlasti i druge mjere oslobodilačkog i demokratskog karaktera uslovljavaju političku diferencijaciju i polarizaciju u ustaničkim jedinicama krajem 1941. i početkom 1942. godine. Bez sumnje, ovoj političkoj diferencijaciji, odnosno otpadanju konzervativnog dijela iz ustaničke mase, doprinose i sve izrazitiji znaci uspješne saradnje između Srba, Muslimana i Hrvata.

Polarizacija ustaničkih snaga — za oslobodilačku borbu protiv okupatora koju zastupaju KPJ i progresivne snage i parole čekanja, koju zastupaju četnici, odvija se u Bosni i Hercegovini veoma intenzivno u toku dužeg perioda krajem 1941. i prvih mjeseci 1942. godine. Pod uticajem nepovoljnih rezultata za NOP u prvoj ofanzivi na oslobođenoj teritoriji u Srbiji uz saradnju i pomoć okupatora i ustaša, četničke snage u znatnom dijelu Bosne i Hercegovine uspijevaju da preuzmu inicijativu u svoje ruke. Tako se politička diferencijacija u ustaničkim jedinicama, sa izuzetkom Bosanske krajine, završila četničkim pučevima i pogibijom nekoliko stotina komunista i simpatizera KPJ, među kojima je bio veliki broj Muslimana i Hrvata. Polovinom 1942. godine, četnici su uspjeli da potčine svojoj vlasti gotovo čitavu ranije oslobođenu teritoriju u istočnoj i centralnoj Bosni i Hercegovini. Ovakav tok zbivanja usporio je proces pridobijanja Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini za narodnooslobodilački pokret polovinom 1942. godine.

No i pored ovakvog stanja, perspektive za pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini nisu bile oslabljene. Narodnooslobodilački program u Bosni i Hercegovini bio je dominantan, pa čak i u tim uslovima nije imao ni približno ravnopravnog protivnika ni u jednom nacionalističkom ili separatističkom programu.

Frankovački program pohrvaćivanja Bosne i Hercegovine u okvirima Nezavisne Države Hrvatske uz proganjanje Srba, počeo je da gubi svoje pristalice kod Muslimana i Hrvata već od julskih pokolja nad srpskim življem, a naročito poslije sklapanja sporazuma ustaša sa četnicima u 1942. godini.

Nacionalni program štaba komande četničkih odreda Jugoslovenske vojske pod komandom Draže Mihailovića, napisan u jesen 1941. godine, po kome je trebalo »stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore,

kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od hrvatskog i muslimanskog življa«,[11]) imao je svoje pristalice u BiH samo u redovima najzagriženijih četnika i velikosrba.

Program jednog dijela muslimanske čaršije po kome je Bosna trebalo da se izdvoji iz sastava Nezavisne Države Hrvatske i formira kao autonomija pod pokroviteljstvom Hitlerove Njemačke, bio je u to vrijeme u svom embrionalnom razvoju.

Tako je u suštini sama konstelacija odnosa i razvoja rata na tlu Bosne i Hercegovine dovela do toga da je i u najnepovoljnijim uslovima kao jedini opštenarodni program ostao program narodnooslobodilačkog pokreta.

Bilo bi uprošćeno tvrđenje da su samo četnički pučevi, ubijanja desetina muslimanskih boraca,[12]) i sporazumi četnika sa ustašama djelovali jednostrano na usporavanje procesa postepenog uključivanja Muslimana i Hrvata u redove partizanskih jedinica, a naročito da je to djelovanje bilo trajnije. Politička diferencijacija, četnička izdaja i sklapanje sporazuma sa ustašama i okupatorom, bez sumnje djelovali su dvojako. Sporazum četnika sa ustašama koji su izvršili masovne zločine nad Srbima, otkrivao je politički neupućenim srpskim masama saznanje o pravom karakteru četništva i još više ih usmjeravao prema narodnooslobodilačkom pokretu. Saradnja NDH sa četnicima koji su izvršili masovne zločine nad muslimanskim življem otvarala je oči muslimanskim masama, otkrivala im karakter izdajničke uloge ustaša i četnika i usmjeravala ih prema narodnooslobodilačkom pokretu.

U zaključcima sjednice Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, od 27. i 28. septembra 1942. godine, govori se o ovome procesu: »Zauzimanjem gradova i novih krajeva danas smo došli u doticaj sa širim slojevima muslimana, kod kojih se, poslije sporazuma ustaša i četnika i očite slabosti okupatora u ovim krajevima, opaža sve više prilaženje narodno-oslobodilačkoj borbi. Tome je umnogome doprinio i teror koji vrše okupator i njegove ustaške i četničke sluge nad muslimanima u neoslobođenim gradovima Krajine. Ovako orijentisanje muslimana došlo je kao rezultat njihovog sve većeg osvještavanja. Oni sve više uviđaju podlu igru okupatora koja je pred muslimanskim življem postavila pitanje njegovog životnog opstanka. Činjenica da je okupator našao svoje glavno uporište u četničkim bandama u borbi protiv narodnog ustanka u Jugoslaviji približava muslimane narodno-oslobodilačkoj vojsci, koja jednako zaštićava i Srbe i Hrvate i muslimane od zuluma okupatora i njegovih najamnika, četnika i ustaša. Četničke bande, kao vjerne sluge okupatora i nosioci velikosrpske politike klanja i ubijanja nesrpskog življa, danas dobivaju svaku pomoć od okupatora. Takvo stanje stvari sve više približuje muslimane našoj borbi«.[13])

Bez sumnje, ovome je doprinijela stabilizacija partizanskih jedinica i oslobođenog teritorija. Već do polovine 1942. godine završena je politička diferencijacija ustaničkih snaga i jasno su se izdvojile i formirale partizanske jedinice na čvršćem oslobođenom teritoriju, u kojima se više nisu pojavljivale političke krize, rovarenje četnika i četnički pučevi. Na drugoj strani izdvojile su se četničke pljačkaške bande koje su samo zahvaljujući osloncu na

[11]) Uputstvo Draže Mihailovića od 20. XII 1941, Zb. NOR, III/4, dok. 185, str. 456.

[12]) Izvještaj proleterskog bataljona Bosanske krajine od 22. IX 1942, Arhiv Muzeja Bosanske krajine, Banja Luka, Ftk. 1—3. Sjećanje boraca iz centralne Bosne, Arhiv Muzeja Bosanske krajine.

[13]) Zaključki savjetovanja Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 27. i 28. septembra 1942. Zb. NOR IX/2, dok. 19, str. 128—129.

okupatora i ustaša uspjele da uzurpiraju i drže pod svojom kontrolom dijelove ranije oslobođene ustaničke teritorije.

Povoljan impuls oživljavanju procesa uključivanja Muslimana i Hrvata u NOB pružio je dolazak proleterskih brigada sa najvišim organima NOP-a u Bosansku krajinu, a posebno bihaćka operacija i oslobođenje Bihaćke i Cazinske krajine, kao i krajeva oko Livna, gdje živi oko 100.000 Muslimana i oko 80.000 Hrvata. U ostalim oslobođenim ili poluoslobođenim predjelima oko Jajca, Ključa, Mrkonjić-Grada, Banje Luke itd., nalazio se izvjestan broj muslimanskih i hrvatskih sela. U svim ovim predjelima hrvatsko i muslimansko stanovništvo počelo se uključivati u NOP. U organe narodne vlasti i druge organe NOP-a birani su predstavnici Srba, Hrvata i Muslimana. Od posebnog značaja za ubrzavanje ovoga procesa bilo je priključivanje pokretu nekih uticajnijih rukovodilaca muslimanskih i hrvatskih građanskih partija. Jedan od najuticajnijih rukovodilaca Jugoslovenske muslimanske organizacije do rata u ovome kraju Nurija Pozderac, koji je od osnivanja NDH ignorisao saradnju sa ustašama, aktivno se uključuje u redove narodnooslobodilačke borbe. Njegov dolazak u pokret i njegov otpor ustaškim nasiljima do toga vremena doprinijeli su življem opredjeljivanju prema NOP-u onoga dijela muslimanskog stanovništva koje je zbog nepoznavanja suštine pokreta bilo nepovjerljivo i ostajalo po strani.

Na stotine mladih ljudi iz ovih krajeva javilo se u odrede i brigade. Od dijela ovih boraca formirana je 28. decembra 1942. godine u Cazinu VIII krajiška NOU brigada, sastavljena pretežno od Muslimana.[14])

S obzirom na priličnu materijalnu iscrpljenost susjednih ustaničkih područja, pomoć ovih krajeva u prehrani NOV i stanovništva bila je od posebnog značaja. Muslimansko stanovništvo Cazinske krajine dalo je u dobrovoljnim prilozima, u jesen 1942. godine, velike količine žita i podmirilo ostale potrebe u prehrani naroda i NOV.[15])

Sa sigurnošću možemo da konstatujemo da je zadatak pokretanja i organizovanja opštenarodnog oslobodilačkog rata koji je Partija još u julu 1941. postavila pred komuniste u Bosni i Hercegovini u toku drugog dijela 1942. godine u Bosanskoj krajini bio na putu uspješnog izvršavanja. U isto vrijeme sve masovnije uključivanje Muslimana Cazinske krajine u redove NOP značio je kraj i posljednjim ustaškim iluzijama da uz korišćenje vjerske mržnje i međusobnog tvrenja održe u ropstvu ove narode.

Veličina uspjeha KPJ i progresivnih snaga je još veća ako se zna da su u ovome području bila najmasovnija međunacionalna i međuvjerska trvenja u ljeto 1941. godine, i da je po zamisli okupatora i kvislinga baš u ovome kraju trebalo da se odigra glavna bitka bratoubilačkog rata. Zahvaljujući radu KPJ, ovaj dio Bosne, najbremeniji mogućnostima međusobnih obračuna, postao je utemeljač saradnje i »primjer borbenog jedinstva i bratstva naših naroda«.[16])

Ovom procesu pozitivno je doprinosio niz opštejugoslovenskih skupova koji su održani ovdje, a posebno Prvo zasjedanje AVNOJ-a, održanog u Bihaću novembra 1942. godine, na kome je ovaj najviši organ NOP-a u Jugoslaviji

---

[14]) Osma krajiška NOU brigada — Krajiške brigade, str. 293—298, Hamdija Omanović, *Formiranje Osme krajiške brigade, Bihaćka republika*, str. 691—693.

[15]) Hajro Kapetanović, *U oslobođenom Bihaću i Cazinskoj krajini, Bihaćka republika*, knj. 1, str. 423—455.

[16]) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo, 1953, str. 7—8.

još jednom odao priznanje pozitivnom procesu izgradnje međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

Ovome značajnom jugoslovenskom skupu kojim su udareni temelji nove Jugoslavije među 79 delegata bilo je 16 iz Bosne i Hercegovine, među kojima predstavnici Srba, Hrvata i Muslimana iz ove pokrajine.[17])

Odluka o formiranju zemaljskih vijeća za Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu donesena na ovome skupu, bila je od naročitog značaja za Bosnu i Hercegovinu. Tu, na najvišem skupu predstavnika svih naroda Jugoslavije dato je puno i ravnopravno mjesto višenacionalnoj Bosni i Hercegovini. Dato je priznanje njenoj istorijskoj individualnosti i pružene su perspektive njenog državnopravnog afirmisanja kao jedne od budućih narodnih republika u sklopu ravnopravne zajednice naroda Jugoslavije.

Proces širenja i jačanja NOP-a, koji je krajem 1942. i početkom 1943. bio zahvatio cijelu zapadnu Bosnu i otvorio povoljne uslove za uključivanje muslimanskih i hrvatskih masa u NOB-u, bio je 4. i 5. ofanzivom u proljeće i ljeto 1943. usporen. Proces uključivanja Muslimana i Hrvata, otvoren u Bosanskoj krajini i jugozapadnim dijelovima BiH do Dalmacije, uslijed ofanzive nije imao vremena ni uslova za proširenje u susjedne oblasti. Kao jedan od negativnih rezultata 4. ofanzive bila je stagnacija ovoga procesa i u samoj Bosanskoj krajini i gubljenje znatnog dijela oslobođenih muslimanskih i hrvatskih sela.

Ovo je bilo uzrok što je i dalje ogromna većina boraca NOV bila iz redova srpskog življa i što je najveći broj oslobođene teritorije bio nastanjen srpskim stanovništvom. KPJ u BiH boreći se sa svim snagama za izvršenje osnovnog zadatka — izgradnje opštenarodnog oslobodilačkog rata nije se sustezala da ove činjenice iznese pred najširu javnost. U jesen 1943. u uvodniku »Oslobođenja«, lista NOP-a u Bosni i Hercegovini, pisalo je: »Srpski narod koji je velikosrpska gospoda dvadeset i dvije godine huškala protiv svih drugih naroda u zemlji, a naročito protiv Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini koga u samom ustanku zlikovačka izbjeglička vlada preko četničkih bandi gura u krila okupatora i u bratoubilačku borbu protiv svoje braće, čini ogromnu većinu u narodnooslobodilačkoj vojsci i nosi na svojim plećima od početka ustanka najveći teret narodnooslobodilačkog rata«.[18])

Prodor glavnine snaga NOV i POJ od Sutjeske prema istočnoj Bosni poslije 5. ofanzive i jak polet oslobodilačkog pokreta u zapadnim dijelovima Bosne, Dalmaciji, Lici i Sloveniji, doprinijeli su nastavljanju procesa učvršćivanja opštenarodnog oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini u jesen 1943. godine. Ovaj proces je počeo naročito intenzivno da se odvija poslije kapitulacije Italije 9. septembra 1943. godine. U ovo vrijeme oslobodilački pokret počeo je da zahvata veći dio krajeva koji su do tada bili pod kontrolom okupatora ili kvislinga — ustaša i četnika. To je naročito bilo karakteristično za istočnu i centralnu Bosnu i Hercegovinu. Pred naletom jedinica NOV veći broj četničkih jedinica u ovim krajevima se raspao. Pod uticajem veoma uspješnog djelovanja ilegalnog NOP-a u Tuzli, Mostaru, Banjoj Luci i drugim mjestima počelo je masovnije uključivanje u jedinice NOV muslimanske i hrvatske omladine.

---

[17]) *Bihaćka republika*, knj. II, str. 186—188.

[18]) *Oslobođenje*, Organ NOF-a za BiH br. 3, od oktobra 1943.

Septembra 1943. formirana je u tuzlanskom području kompletna muslimanska partizanska brigada — nazvana Šesnaesta istočnobosanska — muslimanska brigada, znatnim dijelom sastavljena od Muslimana rudara i seljaka iz tuzlanskog područja,[19]) a nešto kasnije i jedna hrvatska patrizanska brigada — nazvana 18. istočnobosanska.

Uključivanju dijela hrvatskog stanovništva u BiH u redove NOP-a doprinijela je pozitivna orijentacija prema NOP-u jednog dijela rukovodstva Mačekove Hrvatske seljačke stranke u istočnoj Bosni, kao što su bili na primjer Aleksandar Preka, Ante Kamenjašević, Bogomir Brajković, Jure Begić, dr Ivo Sunarić, Luka Šimović, Ivica Martinović i drugi.[20])

Zapaženi uspjesi koje je u toku 1943. godine postigao NOP u BiH stvorili su solidne osnove za provođenje u život odluke Prvog zasjedanja AVNOJ-a o stvaranju zemaljskih antifašističkih vijeća. U prisustvu 193 delegata ravnopravno birana od Srba, Hrvata i Muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine, na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu ovjekovječene su slobodarske težnje naroda Bosne i Hercegovine i potvrđeni napori dvogodišnje oslobodilačke borbe naroda u ovoj pokrajini — utemeljena je ravnopravna zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda ove pokrajine.

Na ovom najvišem skupu predstavnika Bosne i Hercegovine proanalizirani su uspjesi i iskristalisani naredni zadaci na planu uključivanja svih naroda u narodnooslobodilačku borbu — što je u isto vrijeme značilo uključivanje tih naroda u borbu za rješavanje vlastite sudbine, odnosno u rješavanju nacionalnog pitanja.

Na ovome skupu je jednodušno konstatovano da je narodnooslobodilački program postao svojina ogromnog dijela masa u BiH i da su učinjeni veliki koraci ka stvaranju najveće tekovine oslobodilačke borbe, bratstva i jedinstva između Srba, Hrvata i Muslimana. Veliki narodni rodoljub i predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, govoreći o tome, je rekao: »Bosna je bila prva koja je ostvarila jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana. Iako je ona imala najkrvavijih dana, iako su tu vršili najveći pokolj i oni iz Zagreba kao ustaše, i oni iz Beograda kao četnici, a svi pod pokroviteljstvom okupatora, naročito Hitlerovog fašizma, ona, Bosna, nije opustošena, zahvaljujući borbi Narodnooslobodilačke vojske... Naše divizije junački se bore širom Bosne i Hercegovine, ali ne samo zato da oslobode Bosnu i Hercegovinu, nego da učine zauvijek kraj zavadama naroda hrvatskog, srpskog i muslimanskog, da protjeraju okupatora i unište izdajnike; da Srbi, Hrvati i muslimani Bosne i Hercegovine stvore svoje pretstavništvo u zajednici sa ostalim jedinicama federativne i demokratske Jugoslavije u kojoj Bosna i Hercegovina treba da uzme ono mjesto koje joj i pripada... Samo tako, Bosna i Hercegovina postaće biser u zajednici nove, slobodne Jugoslavije«.[21])

Gosti iz drugih republika odali su priznanje ističući da je Bosna i Hercegovina postala primjer međunacionalne saradnje za druge višenacionalne pokrajine i da je rješenje budućnosti Bosne i Hercegovine na principu samoopredeljenja postalo obrazac za otvaranje takve perspektive za cijelu Jugo-

---

[19]) Članak *Prva muslimanska brigada*, Arhiv KPBiH, tom I, knj. 1, str. 46—49. Članak *Kako su radnici dočekali NOV*, isto, str. 51—53.

[20]) Članak *Hrvati tuzlanskog bazena pristupaju NOP-u*, Arhiv KPBiH, tom I, knj. 1, str. 54—55.

[21]) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo, 1953, str. 7.

slaviju. Tako je predstavnik Zemaljskog Antifašističkog vijeća Hrvatske rekao: »Bosna je pravi centar Jugoslavije koja će biti nezavisna demokratska, federativna zemlja. Bosna je matica i centar politike koja se mora ostvariti u budućoj slobodnoj Jugoslaviji. Bosna je zemlja u kojoj žive narodi s tri vjere: katoličkom, muslimanskom i pravoslavnom. To je najkomplikovanija zemlja u Evropi, pa ako se u njoj ostvari bratstvo Srba, Hrvata i muslimana, njega neće biti teško ostvariti i između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i čak Bugara.«[22])

Međutim, članovi ZAVNOBiH-a nisu se ustručavali da priznaju da na planu uključivanja u aktivnu borbu za oslobođenje i samoopredjeljivanje u Bosni i Hercegovini treba još mnogo što-šta da se uradi i da uslijed mnogobrojnih otežavajućih okolnosti naročito dio muslimanskog i hrvatskog seljaštva nije još prišao borbi protiv okupatora kojim putem može jedino da učestvuje u rješavanju svoje sudbine. O ovome je u uvodnom referatu na zasjedanju rečeno: »Međutim, to prilaženje bosanskih muslimana i Hrvata na pozicije aktivne borbe protiv fašističkog okupatora razvija se, s obzirom na burni razvitak situacije u svijetu i kod nas, sporo.«[23])

Polazeći od poznate činjenice da su borba za opšte i socijalno oslobođenje usko povezani sa borbom za rješavanje nacionalnog pitanja, za rješavanje ovog konkretnog pitanja u Bosni i Hercegovini od presudnog značaja bilo je učešće svih naroda u oslobodilačkoj borbi. Zbog toga su na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a kao osnovni zadaci NOP-a u Bosni i Hercegovini izdvojeni: »Jačanje Narodnooslobodilačke vojske, formiranje novih brigada i divizija mobilisanjem još većeg broja boraca, u prvom redu muslimana i Hrvata u redove naše vojske, vojske bratstva i slobode... Snaženje oružanog bratstva među narodima Bosne i Hercegovine koje je jedini zalog srećne budućnosti zajedničke domovine Srba, Hrvata i muslimana«.[24])

Tri dana kasnije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u prisustvu i 53 narodna predstavnika iz Bosne i Hercegovine[25]) donesene su istorijske odluke koje su imale ogromno značenje za rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a posebno u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini. U deklaraciji Drugog zasjedanja AVNOJ-a istaknuto je da su narodi Jugoslavije ostvarili svoje jedinstvo i saradnju u zajedničkoj borbi protiv okupatora i kvislinga i da su time osigurali sebi pravo na samoopredjeljenje uključujući pravo i na otcjepljenje ili ujedinjenje sa drugim narodima. Ovde je posebno istaknuto da su razbijeni pokušaji da se između naših naroda raspiruje međusobna mržnja i nesloga i da su istovremeno poraženi ostaci reakcionarnog separatizma.[26])

Poštujući pravo na samoopredjeljenje, što je već u toku borbe bilo izraženo, a u cilju ostvarenja principa suverenosti naroda Jugoslavije, odlučeno je da se buduća jugoslovenska država zasniva na demokratskom federativnom principu uz obezbjeđenje ravnopravnosti svih naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine koje su sa svojim zemaljskim vijećima faktički bile zasnovane kao federalne republike.[27])

---

[22]) Isto, str. 9.
[23]) Isto, str. 23.
[24]) Isto, str. 24.
[25]) Zapisnik verifikacionog odbora II zasjedanja AVNOJ-a, knj. *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, str. 166. — Izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 12. novembra 1943, Zb. NOR, IX/4, dok. 103, str. 498.
[26]) *I i II zasjedanje AVNOJ-a*, str. 205.
[27]) Isto, str. 211—212.

Poslije osnivanja ZAVNOBiH-a i donošenja istorijskih odluka na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, uslovi za širenje NOP-a u one međuprostore u Bosni i Hercegovini koji su još bili pod kontrolom četnika i ustaša bili su sve povoljniji. Ovome je doprinosio uspjeh narodnooslobodilačke borbe u cijeloj Jugoslaviji, a naročito širenje pokreta u dijelovima Srbije, Hrvatske i Makedonije, gdje je on do tada preživljavao krizu ili bio slabo razvijen, kao i odlični uspjesi na istočnom, zapadnom i drugim frontovima protiv fašističkih sila.

Kontrarevolucionarne i kvislinške snage u BiH, osjetivši plimu NOP-a u najširim redovima Srba, Hrvata i Muslimana, pokušavaju u ovo vrijeme da pregrupisavanjem svojih snaga iznalaženjem novih mogućnosti i sredstava, ometu ili uspore progresivan razvoj u Bosni i Hercegovini. Dolazi, čak, do izvjesnih taktičkih pomjeranja u rukovodstvima koja predvode konzervativno orijentisane snage i do znatnih korekcija u planovima i programima ovih snaga.

Poslije poraza u 4. i 5. ofanzivi i sve izrazitijeg gubljenja uticaja, četnici Draže Mihailovića počinju da vrše izmjene svog nacionalnog programa. Zaboravlja se na raniji program kažnjavanja muslimanskog i hrvatskog življa i posredstvom vojnih komandanata i pojedinih predstavnika ostvaruje se saradnja između pojedinih četničkih jedinica i muslimanske milicije, naročito u nekim predjelima Hercegovine, jugoistočnoj Bosni i drugim krajevima u prostoru italijanske okupacione zone.

Poslije velikih uspjeha NOP-a u istočnoj Bosni u ljeto i jesen 1943. godine, svoju aktivnost Draža Mihailović i njegovi saradnici usmjeravaju protiv jačanja pokreta u ovome kraju. U ovim krajevima i u južnim predjelima Bosne i Hercegovine četnici uspijevaju da u svoje jedinice uključe izvjestan broj Muslimana oko dra Ismeta Popovca.[28])

Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a i odjeka njegovih odluka u svijetu i zemlji, četnici Draže Mihailovića pojačavaju svoj rad među Muslimanima i Hrvatima. Dio velikosrpski orijentisanih predstavnika iz redova bivših rukovodstava Jugoslovenske muslimanske organizacije, zatim dio rukovodilaca Hrvatske seljačke stranke i drugih građanskih stranaka, s obzirom na siguran poraz sila Osovine, pokušao je da obezbijedi svoje pozicije vezivanjem uz Dražu Mihailovića. Tako su na četničkom kongresu u selu Ba kod Valjeva, od 25—29. januara 1944. godine, među 274 delegata bili i predstavnici Hrvatske seljačke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije iz Bosne i Hercegovine. Na ovome kongresu su se ujedinile sve stranke ili dijelovi građanskih stranaka koji su podržavali četnike »u jugoslovensku narodnu zajednicu« i donijele svoj program koji je bio uperen protiv NOP-a i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Uporedo su pojačani napori okupatora protiv NOP-a uz ponovne pokušaje oživljavanja međunacionalne netrpeljivosti, posebno između Muslimana i Srba. Pošto je grupa muslimanskih građanskih prvaka, koja je u 1941. godini podržala ustašku NDH, uslijed ustaških zločina i saradnje sa četnicima bila izgubila svaki ugled u muslimanskim masama, sada na pozornicu stupa druga garnitura muslimanskog građanstva do tada nekompromitovana u saradnji

[28]) Rasim Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVI, 1965, str. 191—221. — *O autonomnoj orijentaciji jednog dijela muslimanskih građanskih političara u BiH u drugoj polovini 1942* — isti autor, *Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Zbornik radova*, str. 257—259.

sa ustašama, sa namjerom da izoluje muslimanske mase od narodnooslobodilačkog pokreta i da obezbijedi vlastite oružane snage za očuvanje sopstvenih interesa po završetku rata.

Ova garnitura muslimanskog građanstva otpočela je svoju aktivnost još u vrijeme velikih uspjeha NOP-a u Bosanskoj krajini krajem 1942. godine. Tada je jedna uža grupa muslimanskih predstavnika iz Bosne i Hercegovine pod rukovodstvom Uzeina Hadžihasanovića i Mustafe Softića iz Sarajeva i Suljage Salihagića iz Banje Luke izradila tajni memorandum koji je 1. novembra 1942. upućen lično Adolfu Hitleru. Osnovna zamisao ovoga pisma je da se Hitleru dokaže nesposobnost NDH i ustaša da rukovode Bosnom i da se Bosni da određeni autonomni status pod pokroviteljstvom fašističke Njemačke. Kao preduslov obezbjeđivanja rukovodeće uloge muslimanskog građanstva u ovakvoj Bosni i Hercegovini ističe se zahtjev za formiranjem i jačanjem muslimanske vojske, kao i određeni obim pomjeranja stanovništva. Pored ostalih mjera, predviđeno je useljavanje iz Sandžaka i ostalih krajeva u Bosnu i Hercegovinu oko 175.000 Muslimana i iseljavanje iz Bosne oko 100.000 Srba i 75.000 Hrvata.[29])

S obzirom na to da je u cijelu ovu akciju bio umiješan mali dio muslimanskog građanstva, memorandum i čitav ovaj poduhvat ostali su i u redovima muslimanskog življa prilično anonimni. Iz ovog poduhvata najviše koristi je izvukla fašistička Njemačka. Ovu stvar preuzeo je u toku 1943. u svoje ruke Gestapo i usmjerio aktivnost na mobilizaciju Muslimana protiv NOP-a.

U martu 1943. godine po ovom zadatku iz Berlina u Bosnu je dolazio jerusalimski muftija El Husein. Na nekoliko sastanaka koje je veliki muftija održao sa predstavnicima muslimanskog građanstva u Banjoj Luci, Sarajevu i Zagrebu utvrđen je sporazum o formiranju specijalne muslimanske divizije u sastavu njemačke vojske sa osnovnim zadatkom borbe protiv NOV.[30])

U toku ljeta i jeseni 1943. godine završena je reorganizacija dijela muslimanske milicije i formirana posebna divizija u sastavu njemačke SS vojske. Uz odobrenje Nijemaca i NDH u ovim jedinicama uvedeni su posebni amblemi: Zeleni barjak, oznake sa polumjesecom i zvijezdom i drugim muslimanskim vjerskim obilježjima.

Zahvaljujući podršci konzervativnih snaga i njihovom uticaju i društvenom položaju među Muslimanima, mobilizacija za muslimansku SS diviziju nazvanu 13. SS — »Handžar« divizija, bila je prilično uspješna. U toku drugog dijela 1943. godine u ovu diviziju je dobrovoljno ili silom mobilisano nekoliko hiljada muslimanskih omladinaca koji će poslije specijalne obuke u Njemačkoj i Francuskoj biti od marta 1944. godine angažovani u borbama protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Ova prilično dobro obučena i dobro opremljena divizija u toku gotovo cijelog svog djelovanja od marta do oktobra 1944. godine bila je angažovana na najosetljivijem prostoru jugoslovenskog ratišta u to vrijeme — u predjelima istočne Bosne, služeći u isto vrijeme Nijemcima kao brana protiv prodora jedinica NOV u Srbiju, a na drugoj strani kao propagandna i oružana brana protiv priključivanja Muslimana u redove NOV. Izvršavajući masovne

---

[29]) *Memorandum Narodnog komiteta*, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, MF London N-13, 306774-92.

[30]) Avdo Humo, *Izdanci jedne mračne politike*, *Oslobođenje* br. 7 od aprila 1944. godine. — Rasim Hurem, ibidem, str. 203—214.

zločine u ovim predjelima nad Muslimanima, ona je trebalo da spriječi jačanje pokreta prvenstveno u muslimanskim krajevima. Jedinice »Handžar« divizije često su sadejstvovale sa lokalnim četničkim i ustaškim jedinicama i uporedo s tim pod rukovodstvom njemačkih oficira vršile masovne zločine nad srpskim stanovništvom sa ciljem da se ponovo raspiri mržnja Srba prema Muslimanima.[31])

U isto vrijeme okupator i kvislinške snage pokušali su svoju razbijačku politiku na drugom kraju Bosne, gdje Muslimani čine većinu — u Cazinskoj krajini. I ovde su Nijemci uspjeli da koristeći se stagnacijom pokreta u ovome kraju, poslije 4. i 5. ofanzive, formiraju brojniju muslimansku miliciju, koja je u jesen 1943. u svojih 11 bataljona okupljala oko 3.000 naoružanih ljudi. Ali, pod sve jačim pritiskom vlastitog naroda, koji se sve više opredjeljivao prema NOP-u i pod uticajem pobjeda NOV u cijeloj zemlji, ova milicija je u januaru 1944. godine pristala na saradnju sa NOP-om. Od jedinica ove milicije formirane su osmog februara 1944. prva muslimanska brigada sa oko 1.200 boraca, a 2. marta iste godine i 2. muslimanska brigada sa oko 1.100 boraca.[32])

Tako se i pored upornog djelovanja okupatora i udružene reakcije, proces uključivanja Muslimana u narodnooslobodilačku borbu odvijao sa uspjehom, iako ne u onom tempu kako se očekivalo. U uvodniku »Oslobođenja« br. 6, od marta 1944. godine, istaknut je povoljan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u znatnom dijelu do tada neoslobođenih muslimanskih sela u Bosni i Hercegovini uz napomenu da: »Muslimani moraju još svesrdnije prihvatiti oružje, kako je to srpski narod učinio da bi mogli razbiti poslednje napore muslimanskih izdajnika koji su pomogli okupatoru da organizuje od Muslimana »Plavu SS diviziju«, koju je okupator ubacio u borbu u Bosni da ponovo započne bratoubilačku borbu i raspiri mržnju između Srba i Muslimana.[33])

Pokušaj četnika Draže Mihailovića da u Bosni i Hercegovini izvođenjem reforme u četničkim jedinicama i organima četničke vlasti u pozadini zaustavi razvoj NOP-a u još neoslobođenim srpskim selima nije uspio. Do polovine 1944. godine četnici su u većem dijelu centralne i istočne Bosne bili i vojnički razbijeni i oslabljeni, sa veoma slabim uticajem, i to samo u selima i oazama oko jačih njemačkih i ustaških garnizona. U navedenom uvodniku »Oslobođenja« data je karakteristika ovoga procesa: »Očigledno je da se danas sužava baza četničkim izdajnicima na grupe zločinaca. Onaj mali dio srpskog naroda na koji su oni imali uticaja, danas vidi i oseća da vezati se za četnike znači vezati se za propalu stvar i doći na optuženičku klupu. Stoga je sve veće otpadanje od četnika; kod srpskog naroda raste i jača odlučnost za uništenjem četničkih bandi«.[34])

Proces jačanja i širenja narodnooslobodilačkog pokreta, još uvijek, najteže se odvijao u neoslobođenim hrvatskim krajevima u Bosni i Hercegovini.

---

[31]) Vid. detaljnije Rasim Hurem, ibidem. O osnivanju i angažovanju 13. SS Handžar divizije u Arhivi VII, dokumenta 13. SS divizije. Članak *Položaj Muslimana danas*, *Oslobođenje* br. 1, od avgusta 1943.

[32]) *Muslimanske brigade*, *Vojna enciklopedija*, sv. br. 5, str. 787—788. — Šukrija Bjedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Sarajevo 1957. — Izvještaj štaba Cazinskog NOP odreda od 8. septembra 1943. Zb. NOR V/19, dok. 26, str. 96. — Članak *Odlučan korak Muslimana Cazinske krajine*, Arhiv KPJ BiH I/1, str. 145—148.

[33]) Uvodnik *Oslobođenja* br. 6. od marta 1944. godine.

[34]) Ibidem.

Proces raslojavanja u HSS koji se jače odvijao u jesen 1943. godine u tuzlanskom i livanjskom kraju, uslijed djelovanja konzervativnog dijela hrvatske građanske klase sporo se kretao u druge krajeve Bosne i Hercegovine, nastanjene hrvatskim stanovništvom. U navedenom uvodniku »Oslobođenja« kaže se o ovom pitanju:

»Kod bosanskih Hrvata još se ne osjeća masovna preorijentacija njihove politike. Još vlada duh nepovjerenja, a ustaški zlikovci uspijevaju da mobilišu za vojsku; ustaše i razni reakcioneri iz HSS uspijevaju da u očima dobrog dijela bosansko-hercegovačkih Hrvata prikažu naš pokret kao protivhrvatski. U redovima Nijemaca bori se dobar dio bosanskih Hrvata. Sve to pokazuje da hrvatski narod u Bosni ide političkom stranputicom i da se niukoliko ne ugleda na svoju braću u Hrvatskoj koja su se digla u borbu širom čitave Hrvatske. Bosanski Hrvati, izuzev jednog dijela tuzlanskog okruga, navlače na sebe tešku odgovornost, a oni koji se danas nalaze u njemačkoj vojsci, ustašama, domobrancima, miliciji i njemačkim oružanim jedinicama vrše izdaju nad svojim narodom. Ako bosansko-hercegovački Hrvati hoće svoj spas, oni se moraju otrgnuti od ustaških zlikovaca, kao i od raznih Mačekovih doušnika.«[34a])

Kada je konzervativnom dijelu rukovodstva HSS 1944. godine postalo jasno da je blizu kraj rata i poraz sila Osovine, ono pokušava da ostvari saradnju sa Dražom Mihailovićem. Krajem maja 1944. godine održan je sastanak između predstavnika Hrvatske seljačke stranke Augusta Košutića i Ivana Farolija, koji su odranije stupali u dodir sa četnicima u Kninskoj krajini i Bosni i prvaka NDH Mladena Lorkovića i Davida Sinčića, na kome je bio ugovoren puč u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i odlučeno da se pozovu Englezi i Amerikanci da se hitno iskrcaju u Dalmaciji. Poslije puča i dolaska saveznika, vlast je trebalo da preuzme vođa Hrvatske seljačke stranke dr Vladimir Maček kao predsednik hrvatske republike. Ovaj plan, i pored toga što je planirao podjelu Bosne i Hercegovine linijom Neretve i Bosne, imao je svojih pristalica u redovima konzervativnog dijela rukovodstva Hrvatske seljačke stranke u Bosni. Ovaj puč koji je s obzirom na snage NOP-a u samoj Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bio najčistija fantazija, veoma lako je ugušen od strane Nijemaca.[35])

Razvoj narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, zbivanja u svijetu, odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, posebno ona u kojoj se govori o garanciji i obezbjeđenju svih prava i sloboda nacionalnim manjinama, doprinijeli su da se pripadnici nacionalnih manjina: Čeha, Poljaka, Ukrajinaca, Mađara i Nijemaca, koji su nastanjivali predjele centralne Bosne, počnu masovnije uključivati u NOP.

Krajem 1943. i 1944. godine počeo je masovan pokret, naročito među pripadnicima poljske i češke nacionalnosti, koji su već od početka rata ispoljavali velike simpatije prema narodnooslobodilačkoj borbi. Znatan broj pripadnika ovih nacionalnosti bio je uključen u razne jedinice NOV, osim toga

---

[34a]) Ibidem.

[35]) Međutim, konzervativno krilo HSS nije odustalo od saradnje sa Dražom Mihailovićem ni poslije toga. Sedamnaestog septembra 1944. godine sklopljen je sporazum između predstavnika HSS i Draže Mihailovića o saradnji uz obavezu da se o poslijeratnom uređenju Jugoslavije razmatra tek poslije završetka rata.

je 7. maja 1944. godine u centralnoj Bosni formiran poseban poljski bataljon, koji je ušao u sastav 18. srednjobosanske udarne brigade.[36])

Uspjesi NOP-a, njegova širina i prodor u sve krajeve Bosne i Hercegovine, u prvom dijelu 1944. godine, omogućili su sazivanje Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a 30. juna i 1. i 2. jula 1944. u Sanskom Mostu i donošenje odluka koje su imale istorijsko značenje sa stanovišta daljnjeg uspješnog rješavanja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini.

Ovdje je na temelju slobodno izražene volje naroda Bosne i Hercegovine, a u duhu odhuka AVNOJ-a, izvršeno konstituisanje ZAVNOBiH-a u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo koje postaje najviši organ državne vlasti u Bosni i Hercegovini.[37])

U deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine zajamčena je puna ravnopravnost Hrvata, Muslimana i Srba i nacionalnih manjina.[38])

Tako je još jednom na najvišem pokrajinskom skupu i najvišim aktom potvrđena puna ravnopravnost Srba, Hrvata i Muslimana u BiH. Aktima i odlukama AVNOJ-a takva ravnopravnost je osigurana i Srbima i Hrvatima u Srbiji, odnosno Hrvatskoj i svim ostalim narodima Jugoslavije. Nije bilo više nikakve osnove za strahovanja da će neki od naroda biti zapostavljen ili potčinjen. Jednaka prava i slobode bezbijeđeni su Srbima u Bosni i Hercegovini, kao i onima u Srbiji, odnosno Hrvatima u Bosni i Hercegovini, kao i onima u Hrvatskoj. Tako određena konstelacija, uslovljena specifičnim istorijskim razvojem i izmiješanošću stanovništva u BiH, upućivala je na stvaranje bosanske državne zajednice u kojoj će zajedno i potpuno ravnopravno živjeti Muslimani, Srbi i Hrvati.

Demokratsko rješenje državno-pravnog aspekta nacionalnog pitanja u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini imalo je veliko značenje za čitavu jugoslovensku zajednicu — ne samo zbog toga što je Bosna i Hercegovian centralna pokrajina, i s time predodređena da bude spona među narodima Jugoslavije, već i zbog toga što su se na primjeru demokratskog rješavanja komplikovanog nacionalnog pitanja u ovoj mnogonacionalnoj pokrajini mogla sticati iskustva i graditi obrasci za rješenje nacionalnog pitanja na širem planu — u cijeloj zemlji.

Prerastanjem ZAVNOBiH-a u najviši organ vlasti u Bosni i Hercegovini i prihvatanjem odluke o stvaranju ravnopravne zajednice Muslimana, Srba, Hrvata, u Bosni i Hercegovini je obezbijeđena sigurna budućnost ovih naroda i nesmetan razvoj i procvat njihovih kultura, privrede i ostalih osobenosti ovih naroda. Samo u uslovima slobodnog života, ravnopravnosti i saradnje u višenacionalnoj zajednici moguće je obezbijediti nesmetan opšti i individualni nacionalni progres.

Pored pozitivne ocjene cjelokupnog toka i razvoja narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini, na ovome skupu je konstatovano da još uvijek postoji jedan broj sela, nastanjen hrvatskim i muslimanskim življem, u koje još nije uspio da prodre narodnooslobodilački pokret i čije je učešće u oružanoj oslobodilačkoj borbi naroda Bosne i Hercegovine neznatno. U iz-

[36]) Izvještaj štaba XI divizije od 9. maja 1944. godine, Arhiv VII K. 866, reg. br. 30/4. — Sjećanja Steve Samardžije, Brace Preradovića i Svete Đorđevića. — Ignjac Kunecki, *Govor na II zasjedanju ZAVNOBiH-a, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 58–61.

[37]) *Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 131.

[38]) *Predlog deklaracije*, isto, str. 77.

vještaju Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a konstatovano je: »Još u Bosni i Hercegovini veliki dio Hrvata i dobar dio Muslimana nisu aktivizirani u Narodnooslobodilačkom pokretu. Mi moramo pronaći način i organizacione forme da te mase vežemo za našu borbu.«[39])

U toku samog zasjedanja pokušali su predstavnici iz krajeva koji još nisu bili dovoljno angažovani u NOP-u da otkriju i proanaliziraju uzroke koji su doveli do usporavanja procesa pridobijanja, posebno dijela hrvatskog življa za NOB. Ova analiza dovela je do zaključka da je tempo prodiranja NOP-a u dio hrvatskih sela usporen uslijed veoma jakog uticaja konzervativnog dijela rukovodstva Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini. Uz ovo je istaknuto da je znatan dio Hrvata i Muslimana još uvijek pod prilično jakim uticajem konzervativnog dijela klera koji je strahovao od pobjede narodnooslobodilačkog pokreta.

U toku zasjedanja ZAVNOBiH-a, a i na drugim skupovima NOP-a, posebno na osnivačkoj zemaljskoj konferenciji NOF-a Bosne i Hercegovine, 3. VII 1944. godine, pokušalo se da se iznađu putevi za konačno ostvarivanje ovoga zadatka. Pred sve rukovodioce NOP-a, posebno pred predstavnike Hrvata, postavljeni su zadaci da se još jače angažuju u političkom djelovanju u neoslobođenim selima.

U toku ljeta i jeseni 1944. godine nekoliko puta obraćali su se uticajniji predstavnici NOP-a i ujedno bivši istaknuti rukovodioci HSS — hrvatskom narodu i iznosili mu pravu istinu o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta i o potrebi uključivanja u oslobodilačku borbu hrvatskog življa u cilju ostvarivanja ravnopravnosti i saradnje među Hrvatima, Muslimanima i Srbima.[40])

Pobjede Narodnooslobodilačke vojske u drugom dijelu 1944. godine i pojačani politički rad doprinijeli su masovnijem uključivanju do tada neangažovanog dijela hrvatskog i muslimanskog seljaštva u narodonoslobodilačkoj borbi. Ovaj proces naročito je bio zapažen u tuzlanskom kraju i predjelima istočne Bosne, zatim oko Travnika, Banje Luke i drugih mjesta. O zapaženim uspjesima na ovom planu govori jedinstven primjer u istoriji narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini kada je zajedno sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske iz privremeno oslobođenog grada Banje Luke u septembru 1944. godine izašlo na oslobođenu teritoriju oko 5.000 građana, među kojima su većinu sačinjavali Muslimani i Hrvati.

Srdačan i masovan doček jedinica NOV u većini do tada neoslobađanih sela i mjesta potvrđivali su da je proces permanentnog širenja NOP-a uspješno okončao svoj tok. Odziv na konferencije NOF-a u tek oslobođenim krajevima, učešće u masovnim frontovskim radnim akcijama, potvrđivali su da je i ovaj dio naroda, koji je zato što je bio zaveden i zbog objektivnih uslova bio po strani, shvatio da je budućnost Bosne i Hercegovine jedino u ravnopravnoj zajednici Srba, Hrvata i Muslimana.

Na III zasjedanju ZAVNOBiH-a, od 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu, moglo se s pravom konstatovati da je narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini postao svojina svih naroda i svih krajeva Bosne i Herce-

---

[39]) Đuro Pucar - Stari, *Značaj odluka II zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj NOP-a Bosne i Hercegovine — referat na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 21.

[40]) Dr Jakov Grgurić, potpredsjednik ZAVNOBiH-a i član Izvršnog odbora HSS — *Hrvati Bosne i Hercegovine*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 2, str. 56—59. — Bogomir Brajković, član Izvršnog odbora NOP-a Bosne i Hercegovine, isto, str. 171—173.

govine i da je zadatak organizovanja i vođenja opštenarodnog oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini uspješno izvršen. Samo na temelju ovakvih uspjeha moglo se pristupiti formiranju prve narodne vlade u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj su potpuno ravnopravno djelovali predstavnici Muslimana, Hrvata i Srba.

Masovan izlazak svih naroda Bosne i Hercegovine na izbore za Konstituantu, 11. novembra 1945. godine, i davanje punog povjerenja kandidatima NOF-a, bili su dokaz uspjeha narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Od ukupno upisanih 1,086.112 birača za Saveznu skupštinu je glasalo 1,004.964 birača, od čega je glasalo za listu NOF-a 956.809 glasača ili 95,21%.

Ovim završnim činom opredjeljivanja masa u Bosni i Hercegovini bilo je dosljedno u život provedeno načelo o pravu naroda na samoopredjeljenje uključujući tu i pravo na otcjepljenje i zauvijek u Bosni i Hercegovini riješeno nacionalno pitanje sa njegovog političkog, državnopravnog aspekta, čime su ostvareni povoljni uslovi za otvaranje procesa razrješavanja problema kulturne, ekonomske i druge nejednakosti, odnosno za rješavanje nacionalnog pitanja u cjelini.

Summary

The revolutionary forces have always paid the greatest attention to the national question of Bosnia and Herzegovina as one of the most acute problems. In contrast to the struggle of the protagonists of Great-Serbian and Great-Croatian bourgeoisies and their theories of Serbian resp. Croatian Bosnia and Herzegovina, the revolutionary workers' movement has saught the solution of the Bosnian and Herzegovinian question in Bosnia ad Herzegovina itself.

The antagonism in connection with the national question was especially tangled after the April War 1941 and the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia threatening by a fratricide civil war. The Communist party of Yugoslavia and the progressive social forces in Bosnia and Herzegovina have noticed this danger, and, parallelly with the preparation of the armed resistence against the invadors, they have focussed their activities on prevention of further deteriorating of the national relationships at the opening of the process of cooperation of all the nations living in Bosnia and Herzegovina.

Owing to the favourable conditions for organization of the uprising in July and August 1941, a mass uprising of Serbs in Bosnia and Herzegovina took place.

Due to unfavourable objective conditions and strong German, Italian and ustasha propaganda and influence, the Moslems and the Croats, excluding the comminists, remained outside of the liberation movement at the beginning.

In such a situation the CPY in Bosnia and Herzegovina had to fight for the directing of the overflowing Serbian uprising towards peoples' liberating trend, on the one hand, and on the other, for stirring up the Moslems and Croats towards taking part in the peoples' liberating movement. This was one of the specificities of the peoples' liberating movement in Bosnia and Herzegovina, and there had to be paid special attention to this fact throughout the peoples' liberating war.

The decisions of AVNOJ and ZAVNOBiH have contributed to the quicker spreading out of the peoples' liberation movement in the still unliberated parts of Bosnia and Herzegovina. Endeavours of various nationalistic currents — chetniks of Draža Mihailović, ustasbas, Maček's followers, autonomist Moslems — who fought under the protection of the occupying forces to destroy these developments — ended as a complete failure. At the Second Session of the ZAVNOBiH at Sanski Most on June 30 to July 2, 1944 and at the Third Session in Sarajevo on April 26 to 28 1945 it was possible to draw a conclusion that the programme of the people's liberating movement has become an indivisible property of Serbs, Croats and Moslems as well as of the national minorities in Bosnia and Herzegovina. This can best be proved by the fact that at the elections for the Constitutional Assembly on November 11, 1945, the total roll numbered 1,086,112; 1,004,964 people voted, and 996,809 or 95.21% of the voting lot voted for the list of the People's Front.

Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata

Atif Purivatra

Razumijevanje stava i politike Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata zahtijeva, barem u osnovnim crtama, upoznavanje razvoja toga pitanja u ranijem periodu. Nadalje, ovo pitanje zahtijeva kompleksno izučavanje. Ograničavajući se da u ovoj prilici razmatramo stav KPJ prema pitanju nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana, treba prethodno napomenuti da je ovaj problem obrađivan još u narodnooslobodilačkom ratu u radovima Veselina Masleše i Rodoljuba Čolakovića, na koje ćemo se još posebno osvrnuti.[1]) Problematika koja se odnosi na Muslimane obrađivana je u toku narodnooslobodilačkog rata, bilo samostalno, bilo u sklopu drugih problema, pa se tako dotiče i nacionalni aspekt.[2]) Inače, o bosansko-hercego-

[1]) Veselin Masleša, *Muslimansko pitanje, Vojnopolitički pregled*, br. 7/1942; — Rodoljub Čolaković, *Naši Muslimani i narodnooslobodilačka borba*, izdanje: KPJ Oblasni komitet za istočnu Bosnu, 1943.

[2]) Vid. Avdo Humo, *Položaj Muslimana danas*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 1, str. 15—16; od istog pisca: *Izdajnici jedne mračne politike*, Isto, str. 169—173; zatim; *Federalna Bosna i Hercegovina*, Isto, str. 209—212 i *Bosna i Hercegovina u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, Nova Jugoslavija*, časopis za politička i društvena pitanja — u redakciji *Borbe* br. 3, od 1. aprila 1944, str. 11 i 12. — Također vidjeti: S. Filipović, *Muslimanima Bosne i Hercegovine*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 1, str. 61—63 i *Muslimani u Federativnoj Bosni i Hercegovini*, Isto, str. 212—215; *Bosna je našla svoj put* — razgovor saradnika *Nove Jugoslavije* s pukovnikom Sulejmanom Filipovićem, povjerenikom za šume i rude Nacionalnog Komiteta Oslobođenja Jugoslavije, *Nova Jugoslavija*, br. 6, od 15. maja 1944, str. 22—23; S. K. *Odlučan korak Muslimana Cazinske Krajine*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 1, str. 145—148; Rodoljub Čolaković, *Velika povelja naroda Bosne i Hercegovine*, Isto, str. 215—217; H. B., *Prva muslimanska brigada*, Isto, str. 43—48; M. Sudžuka, *Bosna i Hercegovina jučer i danas*, Isto, str. 83; M. S., *Članovi ZAVNOBiH-a u Cazinskoj krajini*, Isto, str. 293—295.

Teško je nabrojati i sve ostale napise i radove iz NOR-a koji se odnose na bosanskohercegovačke Muslimane. To je tim prije teže što se o Bosni i Hercegovini i njenoj istoriji ne može govoriti niti pisati, a da se ne uzmu u obzir Muslimani. Treba,

vačkim Muslimanima, njihovom odnosu prema NOP-u, kao i o stavu KPJ prema pitanju nacionalnosti Muslimana postoji dosta obimna, raznovrsna ali, uglavnom, nesistematizovana građa od velike važnosti, koja sa naučnog stanovišta nije obrađivana. Tu su, u prvom redu, proglasi KPJ i njenih organa i organizacija, zatim jedinica NOV, grupa i funkcionera u NOB, te izjave i govori funkcionera KPJ, razni materijali vrhovnih i drugih organa vlasti u toku narodnooslobodilačkog rata, izvještaji jedinica NOV, ratni memoari, štampa i druge publikacije koje se odnose na problematiku narodnooslobodilačkog rata.

I

Razvitak nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini, kao što je poznato, počinje u drugoj polovini XIX vijeka. Kod Srba i Hrvata nacionalni pokret poprima ozbiljnije razmjere naročito poslije austro-ugarske okupacije. Kod Muslimana, međutim, nije bio isti intenzitet nacionalnog pokreta, već nešto sporiji. Za razliku od Srba i Hrvata, koji su se nacionalno razvijali u pravcu nacionalnih pokreta poprimajući ideologije već oblikovane u Srbiji i Hrvatskoj, Muslimani su se nacionalno razvijali posebnim putem, zadržavajući vlastitu posebnost i svoje etničke karakteristike. Stalna težnja srpske i hrvatske buržoazije da Muslimane uključi u svoje nacionalne pokrete nije dala očekivane rezultate. Muslimanske mase su i pod austro-ugarskom okupacijom, kao i kasnije, odbijale da se nacionalno identifikuju kao Srbi i Hrvati. To su činili jedino pojedinci, uglavnom, intelektualci. Osoben društveno-ekonomski, politički, socijalni, kulturni i obrazovni razvitak Muslimana omogućio im je da sačuvaju svoju etničku individualnost uprkos svim pritiscima i neravnopravnom tretmanu, naročito u staroj Jugoslaviji. Izraz te etničke individualnosti jesu — slično kao i kod bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata — posebna muslimanska kulturna, sportska, socijalna i druga društva, posebne političke partije, čitaonice, štampa, banke (kao izraz ujedinjenja muslimanskog kapitala) i druge organizacije i institucije. Svojim načinom života i običajima, mentalitetom, psihičkom konstitucijom, vaspitanjem, ishranom i drugim karakteristikama — pri čemu je veoma značajan uticaj imala reli-

---

također, pomenuti da su i u prilozima Osmana Karabegovića, dra Ivana Ribara, Hamdije Pozderca, Hajre Kapetanovića, Envera Redžića, Vladimira Nazora i Branka Bokana u knjizi *Bihaćka republika* (knj. prva, zbornik radova, 1965) razmatra više ili manje pitanje bosanskohercegovačkih Muslimana u toku NOR-a.

U poslijeratnom periodu bilo je riječi o stavu Partije prema nacionalnosti Muslimana, posebno u toku NOR-a, u nekoliko partijskih dokumenata (VI plenum CK SKBiH 1963, IV kongres SKBiH 1964, XVII sjednica CK SKBiH 1968) i više istupa partijskih funkcionera (drug Tito u više navrata, Cvijetin Mijatović — *Oslobođenje* od 17. maja 1966. i *Politika ekspres* 20. IV i 1. i 2. V 1968, te Uglješa Danilović — *Borba* 13. VII 1968) bilo je riječi o stavu Partije prema nacionalnosti Muslimana, posebno u toku NOR-a. O tome su nadalje posebno pisali: Džemal Bijedić, *Dosljednost u teoriji i u praksi — osobenosti međunacionalnih odnosa u BiH*, Odjek br. 9/1966; Avdo Humo, *Osnova ravnopravnosti je u podeli viška rada*, *NIN* od 20. III 1966; od istog pisca: *Muslimani u Jugoslaviji*, *Komunist* od 11. 12, 25. VII i 1. VIII 1968; Nikola Babić, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja BiH u zajednici naroda Jugoslavije*, *Pregled*, br. 11-12/1966; Rodoljub Čolaković, *Rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*, *Komunist*, br. 4-5/1950; od istog pisca: *Borba KPJ za rješenje nacionalnog pitanja*, *Socijalizam*, br. 2/1959 i *Izabrani govori i članci*, *Svjetlost*, Sarajevo 1960, str. 71—74, 125—128 i 284—290; Atif Purivatra, *SKJ i nacionalno pitanje u BiH (1919—1946)*, *Pregled* 3/1968; od istog pisca, *Prilog proučavanju koncepcije o nacionalnom »opredjeljivanju« bosanskohercegovačkih Muslimana*, *Pregled* 10/1964. i *Nacionalnost i »opredjeljenje«*, *Odjek* br. 17/64.

gija, Muslimani su sačinjavali posebnu etničku cjelinu, kao što je to slučaj i sa bosanskim Srbima, odnosno bosanskim Hrvatima, kojima je religija također bila osnova za nacionalno diferenciranje.

Polazeći od ovako iskristalisanih odnosa, Komunistička partija Jugoslavije, nasuprot srpskoj i hrvatskoj buržoaziji i vladajućim krugovima u staroj Jugoslaviji, koji su negirali etničku osobenost bosanskohercegovačkih Muslimana, zauzela je stav po kome bosanskohercegovačkim Muslimanima treba priznati poseban etnički individualitet, koji egzistira uporedo, premda izmiješano, sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Komunistička partija je taj svoj stav iznosila permanentno još od 1938. godine, što, dakle, znači da je ovo pitanje ideološki bilo postavljeno i rasčišćeno na način da se odmah moglo djelotvorno provjeravati u praksi, odnosno revoluciji.[3])

Etnički individualitet bosanskohercegovačkih Muslimana dobio je još puniju i vidniju potvrdu u toku NOR-a. O tome nije bilo nikakve sumnje u KPJ, odnosno u njenom rukovodstvu. Muslimani su u NOR-u ravnopravno tretirani sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, odnosno sa svim narodima u Jugoslaviji.

II

Jedan od značajnijih izvora za razmatranje stava KPJ prema bosanskohercegovačkim Muslimanima u toku narodnooslobodilačkog rata jesu govori i istupanja generalnog sekretara KPJ Josipa Broza — Tita. U izlaganjima i stavovima druga Tita jasno je izražen stav Partije o postojanju i priznavanju etničkog individualiteta bosanskohercegovačkih Muslimana i tretiranju Muslimana kao ravnopravnog naroda sa ostalim narodima i narodnostima u našoj zemlji.

Već je na poznatom savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine, između ostalog, konstatovano: »Propao je pokušaj ustaških bandita Pavelića i okupatora da raspirivanjem nacionalne mržnje i međusobnog istrebljenja srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva onemogući oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine (...) Srpski narod sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške bande Pavelića, i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator. Sve više Muslimana i Hrvata svakodnevno dolazi u oslobodilačke partizanske odrede«.[4])

Ukazujući ko su sve saveznici okupatora, drug Tito je objašnjavajući zašto su se ujedinili četnički elementi Pećanca, Ljotića i Nedića sa vojnim četnicima Draže Mihailovića »baš u onom momentu kada je narodni ustanak u Bosni poprimio čvrst karakter zbližavanja **bosanskih naroda** (podvukao A. P.) bez obzira na vjersko i nacionalno obilježje«, između ostalog, rekao: »To je zato, što su svi ti elementi u Srbiji jedinstveni u pogledu svojih velikosrpskih hegemonističkih ciljeva. Na njihovoj zastavi nije bila ispisana parola 'borba protiv okupatora', 'smrt ugnjetačima naše zemlje' itd., već parole 'smrt Muslimanima', 'smrt Hrvatima' itd. Oni su planuli hegemonističkim bijesom baš onda kada su naši partizanski odredi u Bosni ustali odlučno

---

[3]) Detaljnije vid. A. Purivatra, *SKJ i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1919—1946)*, *Pregled*, Sarajevo, br. 3/1968.

[4]) Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, »Kultura« Beograd, 1947, str. 22. Upor. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zbornik NOR-a), Vojno-istorijski institut JNA, Beograd 1945, tom II, knj. 1, str. 72.

protiv zvjerskog progona i ugušivanja nedužnog muslimanskog i hrvatskog stanovništva od strane četnika.«[5])

Za izdajnike Pavelića i Nedića i njihova zlodjela drug Tito je na jednom mjestu rekao da su oni »obične sluge i oružje okupatora, pomoću kojih on istrebljuje najbolje sinove naših naroda, pomoću kojih on postepeno istrebljuje braću Hrvate, Srbe, Muslimane. (...) Okupatori su u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini uspjeli da zavade Srbe, Hrvate i Muslimane. Uspjeli su nahuškati jedan dio Muslimana i Hrvata protiv Srba. Uspjeli su raspiriti nacionalnu mržnju koja je prouzrokovala pravu pustoš na Kordunu i Lici, u Bosni i Hercegovini«.[6])

U poznatom članku »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe« (»Proleter«, decembar 1942) Josip Broz — Tito naglašava povezanost narodnooslobodilačke borbe sa nacionalnim oslobođenjem. Ističući borbu svih naših naroda za nacionalno oslobođenje, drug Tito izričito spominje Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce, Crnogorce i Muslimane. Narodnooslobodilačka borba, veli drug Tito, bila bi »samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opće-jugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd. Kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije«. Pobjede nad okupatorom i domaćim slugama ne bi se mogle postići bez narodnog jedinstva i »ako u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda ne bi učestvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani«. Osvrćući se na stavove i težnje okupatora i domaćih izdajnika u vezi sa borbom za nacionalno oslobođenje, drug Tito podsjeća na strepnje Makedonaca, Arnauta, Hrvata, Muslimana i drugih koji se pitaju šta će biti sa njima ako se povrati staro i naglašava da »srpski narod ne želi da se povrati ono staro, kao što ne žele ni Hrvati, ni Makedonci, ni Slovenci, ni Crnogorci, ni Muslimani«.[7])

U objašnjavanju značaja odluka AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i stvaranja federativne državne zajednice drug Tito je ukazao da »postoji jedan dio Hrvata, Srba, Slovenaca, Muslimana, Crnogoraca, Arnauta itd., koji otvoreno služe okupatoru«. Osuđujući sve one koji služe okupatoru i koji su još uvijek pasivni prema narodnooslobodilačkom pokretu, drug Tito je izjavio: »Dati sve od sebe u ovoj teškoj i krvavoj borbi u historiji naših naroda, to je dužnost svakog čestitog Srbina, Hrvata, Slovenca, Muslimana, Crnogorca, Makedonca i drugih«.[8])

U članku »Borba naroda porobljene Jugoslavije«, govoreći o politici okupatora na uništenju naših naroda i aktivnosti domaćih izdajnika na tom planu, drug Tito iznosi svoj razgovor sa Dražom Mihailovićem o nacionalnom pitanju. Tada je (august 1941) Draža izjavio nedvosmisleno da »Hrvati, Muslimani i svi ostali moraju biti najstrože kažnjeni i poslije izvjesne odmazde potpuno potčinjeni Srbima (...) jer su svi Hrvati krivi za ustaške zločine, svi su ustaše i izdajice, koji su prodali Jugoslaviju Nijemcima«. U vezi s tim drug Tito u članku ukazuje da su ustaše »pod rukovodstvom Nijemaca, ubi-

---

[5]) Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, str. 52.
[6]) Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, str. 53 i 67.
[7]) Isto, str. 137—138.
[8]) Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, str. 189—190.

jali stotine hiljada Srba, četnici Draže Mihailovića, pod rukovodstvom Talijana i Nijemaca, ubijali su desetine hiljada Muslimana i Hrvata. (...) Kada su naše srpske jedinice stigle u Istočnu Bosnu, na dnu bistre Drine njihale su se hiljade lješeva nedužnih žena, djece i staraca Muslimana. U Bosni i Hercegovini, a naročito u Krajini, našli smo velike prirodne ponore pune lješeva poklanih Srba — žena, djece i staraca. Naša parola bila je bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Mi smo činili sve napore dokazujući ogorčenom srpskom življu i zavedenim četnicima da svi Hrvati nisu zlikovci, da svi Muslimani nisu zlikovci, već samo jedan mali dio u ustaškim odredima, koji pod vođstvom Nijemaca vrše zlodjela. Dokazivali smo svim mogućim načinima ojađenom muslimanskom i hrvatskom življu da Srbi nisu zlikovci, nego da zvjerstva vrši samo šaka četnika Mihailovića, Pećanca i Nedića«.[9])

U proljeće 1944. godine na pitanje stranih novinara koliki je procenat Srba, Hrvata i drugih naroda u Narodnooslobodilačkoj vojsci drug Tito je odgovorio: »Po narodnostima Narodnooslobodilačka vojska je sastavljena od 44% Srba, 30% Hrvata, 10% Slovenaca, 4% Crnogoraca, 2 1/2% Muslimana, dok ostale narodnosti, ubrajajući tu i Talijane, sačinjavaju 6%«. Za narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini drug Tito je istakao da je formiran u samom početku borbe i da se sastojao »u velikoj mjeri od Srba, zatim od Hrvata, Muslimana i drugih«.[10])

Ukazujući stalno na etničku individualnost Muslimana i njihovu ravnopravnost sa ostalim našim narodima, drug Tito nije propustio da prilikom proslave praznika Pobjede 9. maja 1945. godine obraćajući se narodima Jugoslavije preko beogradskog radija posebno spomene i Muslimane, pored Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca.[11])

Navedene izjave i stavovi generalnog sekretara KPJ o bosanskohercegovačkim Muslimanima toliko su precizni i jasni da je suvišan bilo kakav komentar. Kada god on govori o našim narodima i spominje Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce gotovo uvijek, također, spominje i Muslimane izražavajući na taj način njihov ravnopravan tretman sa ostalim našim narodima. Prema tome, kod druga Tita nikada nije dolazila u pitanje etnička individualnost bosansko-hercegovačkih Muslimana. Naprotiv, isticanje zajedničke borbe i zajedničkog interesa Muslimana sa drugim narodima i narodnostima uz uvažavanje etničke posebnosti Muslimana, našlo je uvijek mjesta u Titovim istupima.

III

U obimnoj dokumentaciji iz narodnooslobodilačkog rata vrlo često se raspravlja ili govori o Muslimanima, koji se uvijek ravnopravno tretiraju sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, odnosno i sa ostalim narodima u Jugoslaviji. Ovdje ćemo se posebno osvrnuti na dokumentaciju od značaja za nacionalno pitanje izostavljajući podatke i ostalu građu o učešću Muslimana u narodnooslobodilačkom pokretu u širem smislu, njihovom stradanju u toku rata, učešću u neprijateljskim redovima, o okupatoru i njihovim slugama u našoj zemlji, političkim strujanjima među Muslimanima itd., što sve zaslužuje posebnu i detaljniju obradu.

---

[9]) Isto, str. 209 i 230.
[10]) Isto, str. 194 i 197.
[11]) Isto, str. 286.

Realizujući liniju i politički stav KPJ, najviši partijski forumi su se dosljedno u toku rata odnosili u priznavanju etničkog individualiteta Muslimana, kojima se uvijek daje analogan i ravnopravan tretman, kao i svim narodima i narodnostima u našoj zemlji.

U ovom pravcu je usmjeren i proglas Komunističke partije Jugoslavije »Narodima Jugoslavije« povodom dvadeset i četvrte godišnjice oktobarske revolucije (7. novembra 1941). Tu se, pored posebnih poglavlja posvećenih srpskom, hrvatskom, slovenačkom, crnogorskom i makedonskom narodu, takođe, posvećuje posebno poglavlje Muslimanima sa naslovom »Braćo Muslimani Jugoslavije«. Muslimanima se poručuje da ostvare »bratski borbeni savez sa Srbima i ostalim narodima Jugoslavije u borbi za slobodu i nezavisnost, u borbi za zajedničku i vašu bolju budućnost«.[12])

U proglasu Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije (januar 1942) narodima Bosne i Hercegovine nalazi se podnaslov »Bosanci! Srbi, Muslimani i Hrvati«. U tekstu se navodi nastojanje okupatora i domaćih slugu »da zavede bosanske **narode** (podvukao A. P.) Srbe, Muslimane i Hrvate«.[13])

U zajedničkom proglasu Centralnog komiteta KPJ, Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Vrhovnog štaba NOPOJ i Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu narodima Bosne i Hercegovine od januara 1942. godine, takođe se podrazumijeva etnički individualitet bosanskohercegovačkih Muslimana. Oni se ravnopravno tretiraju sa Srbima i Hrvatima, pa se pozivaju Hrvati i Muslimani riječima: »Dignite se na ustanak ako hoćete da spasete svoje domove, svoje porodice **svoj nacionalni opstanak**« (podvukao A. P.).[14]) Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije, takođe u januaru 1942. godine, uputio je proglas n a r o d i m a Bosne i Hercegovine — Srbima, Muslimanima i Hrvatima. Pored ostalog, navodi se da okupatoru i domaćim izdajnicima neće uspjeti »da zavede bosanske narode Srbe, Muslimane i Hrvate«.[15])

Izvršni odbor AVNOJ-a u proglasu »Narodima Jugoslavije« povodom IV neprijateljske ofanzive (9. II 1943) posebno se obraća svim našim narodima Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i Muslimanima da nastave oštru borbu za svoj opstanak i slobodu.[16])

Centralni komitet KPJ i kasnije vodi računa o etničkoj posebnosti Muslimana. To se, između ostalog, vidi i iz njegovog proglasa »Narodima Jugoslavije« povodom 1. maja 1944. godine. Tu se u posebnom poglavlju »Narodima Jugoslavije« apostrofiraju Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i Muslimani.[17])

Iz navedenih tekstova koji su upućeni svim jugoslovenskim narodima i narodnostima — za razliku od tekstova upućenih narodima Bosne i Hercegovine — etnički pojam Muslimana nije teritorijalno ograničen samo na Bosnu i Hercegovinu. Pojam Musliman nalazi isto mjesto uporedo sa drugim našim narodima, razlikujući na taj način Muslimane etnički od ostalih naših naroda: Srba, Hrvata itd. i, razumije se, vjerski od Turaka i Albaneza.

Kao što čini Centralni komitet KPJ u odnosu na Muslimane, tako isto čini i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, ali još više naglašeno,

[12]) Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, Beograd 1949, str. 137.
[13]) Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, str. 229—230.
[14]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 2, Sarajevo 1953, str. 7—10.
[15]) Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 113, 225—230.
[16]) *Bihaćka republika, Zbornik dokumenata*, knj. II, Bihać 1965, str. 278—282.
[17]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (u daljem tekstu: AIRP Sarajevo), Kataloški br. 2953.

što je i razumljivo s obzirom na izrazitu aktuelnost tog pitanja u Bosni i Hercegovini. Tako, na primjer, Pokrajinski komitet KPJ za BiH u proglasu narodima Bosne i Hercegovine od 1. aprila 1941. godine, pored obraćanja srpskom i hrvatskom narodu, posebno poglavlje posvećuje Muslimanima ukazujući im da bolji položaj mogu »izvojevati samo u bratskoj zajednici sa srpskim i hrvatskim radnim narodom, kao i ostalim narodima Jugoslavije, te da se od strahota rata mogu spasiti i mir sačuvati samo »u savezu sa SSSR-om, u kome žive u bratstvu i ljubavi muslimanski narodi sa ostalim narodima«.[18])

Nešto kasnije, u junu 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu obraća se posebno Srbima, Muslimanima i Hrvatima i Jevrejima pozivajući ih da stvore bratstvo i jedinstvo u borbi protiv okupatora, a za bolju i sretniju budućnost.[19]) Isto tako, Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu upućuje Proglas od jula 1941. godine nacionalno diferencirajući Muslimane i Srbe ujedno ukazujući na neophodnost sloge Hrvata, Srba i Muslimana protiv okupatora i njegovih slugu.[20])

U Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH stanovništvu Bosne i Hercegovine, od septembra 1941. godine, pored ostalih poglavlja, posvećena su i posebna Hrvatima i Muslimanima. U poglavlju namijenjenom Muslimanima navodi se da su oni počeli da prilaze narodnooslobodilačkoj vojsci, pa se izričito navode »čitava sela, kao što su Husine kraj Tuzle, sela na Romaniji, Istočnoj Bosni, oko Maglaja i Doboja«. Na Muslimane se apeluje da »svoje živote, svoju imovinu i zajednicu« mogu spasiti samo u zajedničkoj borbi sa srpskim i hrvatskim narodom.[21]) Istovremeno (septembra 1941) u jednom drugom proglasu Pokrajinski komitet KPJ za BiH obraća se narodu Bosne i Hercegovine i pripadnicima domobranskih jedinica ističući da su Muslimani i Hrvati već uvidjeli da Narodnooslobodilačka vojska »vodi odlučnu i ogorčenu borbu za nacionalno oslobođenje Bosne i Hercegovine«, te da je sastavljena »od Muslimana, Srba i Hrvata«. Naglašava se da su se Muslimani u čisto muslimanskim krajevima oko Bihaća priključili narodnooslobodilačkoj vojsci Bosanske krajine, te da i ostali Muslimani treba da se što prije priključe »narodno-oslobodilačkoj vojsci Bosanaca i Hercegovaca«, da je pomažu, »jer ona donosi oslobođenje za sve Muslimane, Hrvate i Srbe«.[22]) Sličnog sadržaja je i proglas »Muslimanima i rodoljubima Bosne i Hercegovine« koji je izdao Štab NOP odreda Bosne i Hercegovine takođe u septembru 1941. godine.[23])

Poštovanje etničke posebnosti Muslimana od partijskog rukovodstva naročito je naglašeno u Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH od novembra 1941: »Svim poštenim i rodoljubivim Muslimanima Bosne i Hercegovine«. U njemu su karakteristični podnaslovi, i to: »Braćo Muslimani«, »Muslimanke — majke, žene i sestre«, i osobito »**Muslimani komunisti**« (podvukao A. P.). Tu se ističe da »Komunistička partija Jugoslavije u kojoj se nalaze ujedinjeni bratskom slogom i Srbi i Muslimani i Hrvati poziva Muslimane da se priključe narodnooslobodilačkim partizanskim odredima, u kojima se već bore

[18]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, Sarajevo, 1952, str. 7—8.
[19]) Isto, str. 10—12.
[20]) Isto, str. 14—16.
[21]) Isto, str. 88—90.
[22]) Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 174, str. 389.
[23]) Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. 82, str. 194.

rame uz rame sa svojom srpskom braćom mnogi čestiti Muslimani«. Komunisti Muslimani se pozivaju da napregnu sve svoje snage »da od muslimanskih izroda, koji su se prodali fašističkim okupatorima, odvoje čestiti i slobodoljubivi muslimanski svijet, kako bi svi zajedno i Srbi i Muslimani i Hrvati izvojevali slobodu napaćenoj Bosni i Hercegovini i osigurali joj sretniju budućnost«.[24])

Treba obratiti pažnju na dio Proglasa koji se odnosi na komuniste Muslimane. Ovdje je — kao uostalom i u drugim dokumentima — očito da se Muslimani smatraju etničkom kategorijom, jer bi bilo nonsens da su komunisti — Muslimani bili uzeti kao vjerska kategorija. Javljala su se, istina, i izdvojena shvatanja — prema kojima Muslimani »nisu etnička grupa niti nacija«, nego su »vjerska grupa« (V. Masleša),[25]) ali je ta shvatanja teško usaglasiti sa partijskom linijom koja je bila dovoljno čvrsto fiksirana.

IV.

SKOJ i omladinske organizacije, podržavajući i sprovodeći političku liniju CK KPJ, nisu se ničim razlikovale u stavu prema nacionalnom pitanju Muslimana.

Za problematiku koja nas interesuje značajan je članak objavljen u »Biltenu« Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH od 18. decembra 1941. godine pod naslovom »Stvorimo Bosansko-hercegovački narodno-osloobdilački omladinski savez«. U njemu se ističe da se u partizanskim jedinicama bore zajednički Srbi, Muslimani i Hrvati, kao i mladi ljudi bez obzira na vjeru i narodnost stvarajući bratstvo srpske, muslimanske i hrvatske omladine u Bosni i Hercegovini. Osobito se naglašava da »ne smije biti ni jednog poštenog omladinca, bio on Hrvat, Musliman ili Srbin, a da bratski ne pruži ruku svom bratu omladincu u zajedničkoj borbi protiv najzakletijeg neprijatelja omladine i slobodnog života naroda«.[26])

Neposredno poslije toga u direktivnom pismu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH od januara 1942. godine svim rukovodstvima SKOJ-a u BiH o radu SKOJ-a ukazuje se na politiku okupatora i njegovih slugu koji vrše »pljačku i ubijanje nevine hrvatske i muslimanske sirotinje«, protiv kojih treba mobilisati sve omladinske snage. Zbog toga »treba odmah da pređemo na stvaranje skojevskih organizacija među muslimanskom i hrvatskom omladinom u selima gdje je takav rad bio vrlo slab.«[27])

Kasnije, u februaru 1942. godine, Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH, obraćajući se omladini Bosne i Hercegovine poslije apela upućenog svoj omladini, posvećuje posebno poglavlje srpskoj, a zatim hrvatskoj i muslimanskoj omladini pozivajući, naročito hrvatsku i muslimansku omladinu Bosne i Hercegovine da »listom ustanu protiv mrskog okupatora, protiv njegovih slugu — ustaša. Samo u tome leži zaloga bolje budućnosti Hrvata i Muslimana«.[28]) Povodom odluke da na području Bosne i Hercegovine stvori omladinske čete, Glavni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske za BiH je u zajednici sa Pokrajinskim komitetom SKOJ-a za

[24]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 130—135.
[25]) Veselin Masleša, *Dela II*, Sarajevo 1954. (rad *Muslimansko pitanje)*, str. 152—3.
[26]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 145—146.
[27]) *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, Beograd, 1953, str. 497—498.
[28]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 2, str. 66—67.

BiH (februara 1942) uputio proglas mladoj generaciji Bosne i Hercegovine. Podvlače se zadaci omladinskih četa koje, pored ostalog, treba da budu »primjer bratstva i sloge Srba, Hrvata i Muslimana u svetom ratu protiv okupatora i svih narodnih izdajnika, ustaša, nedićevaca, ljotićevaca i prodanih četničkih bandi i 'vojvoda'«, pa se pozivaju mladi Srbi, Hrvati i Muslimani da stupaju u redove narodnooslobodilačke vojske.[29]) U vezi s tim u izvještaju Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH upućenog 24. februara 1942. godine Centralnom komitetu SKOJ-a, između ostalog, stoji: »Još se svi omladinci nisu mobilisali u narodnooslobodilačkoj borbi. To naročito važi za mlade Hrvate i Muslimane, za koje se to najhitnije postavilo. Takođe ima vrlo mnogo da se radi na postignuću oružanog bratstva omladine Bosne i Hercegovine«.[30]) To je, po svemu sudeći, bio razlog da Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH u februaru 1942. godine uputi proglas omladini Bosne i Hercegovine za učešće u narodnooslobodilačkoj borbi, u kome se muslimanska i hrvatska omladina poziva da masovno učestvuje u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, jer da u tome leži zalog bolje budućnosti i Hrvata i Muslimana. Na taj način muslimanska i hrvatska omladina će steći pravo »da sutra govori u ime svoga naroda«.[31])

Radeći na stvaranju oružanog bratstva srpske, hrvatske i muslimanske omladine u Bosni i Hercegovini, Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH ponovo je uputio proglas omladini Bosne i Hercegovine 12. marta 1942. godine. Pored poziva mladim radnicima, seljacima, đacima, mladim ljudima i djevojkama Bosne i Hercegovine, Proglas se posebno obraća srpskoj, hrvatskoj i muslisanskoj omladini, pa srpskoj omladini, mladim Hrvatima i Muslimanima, te na kraju mladim komunistima pozivajući ih sve da stvaraju borbeni savez mlade generacije Bosne i Hercegovine i »oružano bratstvo srpske, hrvatske i muslimanske omladine u borbi protiv fašizma«.[32]) Sličnog je sadržaja i instrukcija Centralnog komiteta SKOJ-a od početka marta 1942. godine o zadacima i načinu rada SKOJ-a u partizanskim jedinicama. Tu se, pored ostalog, ističe da treba učvršćivati jedinstvo naših naroda i »oštro istupiti protiv raspirivanja nacionalne mržnje i protiv pokolja koji se vrše nad Muslimanima i Hrvatima od strane velikosrpske gospode, i nad Srbima koji se vrše od strane ustaša«.[33])

Uzevši hronološki, uslijedili su zatim proglasi pojedinih oblasnih i okružnih komiteta SKOJ-a omladini Bosne i Hercegovine ili svojih krajeva. Tako, na primjer, Okružni komitet SKOJ-a za Jajce, Mrkonjić, Ključ, Glamoč i Kupres u augustu 1942. godine izdaje proglas omladini sa posebnim poglavljima: »Srpska omladino Jajca, Mrkonjića, Ključa, Glamoča i Kupresa!«, »Mlada braćo Srbi!«, »Muslimanska omladino!«, »Mladi Muslimani!«, »Hrvatska omladino!«, i »Omladino naših krajeva!«. Okružni komitet SKOJ-a poziva muslimansku omladinu da zbije svoje redove, stupi »u front bratstva srpske, hrvatske i muslimanske omladine« i da priđu svi u Narodnooslobodilački savez omladine naglašavajući da se u partizanskoj vojsci pored Srba i Hrvata bori veliki dio muslimanskih mladih rodoljuba«, te da »spas za muslimansku omladinu jeste oružana borba skupa sa svojom mladom braćom Srbima i

[29]) Isto, str. 68—69. Za ovaj proglas u *Dokumentima istorije omladinskog pokreta Jugoslavije* stoji da je izdat u martu 1942. godine (tom I, knj. 2. str. 521).

[30]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 2, str. 59.

[31]) *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, str. 501.

[32]) Isto, str. 507—511.

[33]) Isto, str. 277.

Hrvatima«.[34]) Nešto kasnije, 17. septembra 1942. godine, Oblasni komitet SKOJ-a za Bosansku krajinu uputio je proglas omladini Bosanske krajine ukazujući da je režim stare Jugoslavije »mlade Krajiške — Srbe, Hrvate i Muslimane — trovao vjerskom mržnjom«, a da su »četnici i ustaše pobili hiljade mladića i djevojaka — Srba, Hrvata i Muslimana — u namjeri da nas zavade, da nas natjeraju da se međusobno uništavamo«. Zato se apeluje: »U borbu, srpska, hrvatska i muslimanska omladino, da pod zastavom narodnooslobodilačke borbe odužimo sveti dug našem narodu, da iskujemo oružano bratstvo u borbi protiv zajedničkog neprijatelja koji nas je htio uništiti«.[35])

U rezoluciji Prve oblasne konferencije SKOJ-a za Bosansku krajinu od 10. novembra 1942. godine, pored ostalog, konstatuje se da su poslednji veliki uspjesi Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u Krajini postignuti zahvaljujući Komunističkoj partiji Jugoslavije i njenoj politici »bratstva i jedinstva svih Srba, Hrvata i Muslimana i drugih narodnosti u borbi za slobodu i čast naše domovine, protiv krvavih okupatora i njihovih slugu«. Zatim se navodi da je glavni nedostatak dotadašnjeg rada u tome »što je još veliki dio i srpske, a naročito hrvatske i muslimanske omladine, ostao van našeg uticaja«.[36])

Povodom 25. godišnjice oktobarske revolucije, Centralni komitet SKOJ-a uputio je 7. novembra 1942. godine proglas »Mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije«. U njemu se, pored ostalog, navodi da su u prvim redovima narodnooslobodilačke vojske »najbolji među mladim Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Muslimanima i Makedoncima«.[37])

Prvi antifašistički kongres omladine Jugoslavije (Bihać, 29. decembra 1942) uputio je proglas omladini svih naroda Jugoslavije. U podnaslovu »Mladi Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Muslimani i Crnogorci« ističe se da je borbeno bratstvo omladine i njeno antifašističko jedinstvo bilo i ostalo jedini zalog pobjede, te da treba stvarati, izgrađivati i širiti moćnu organizaciju mladih rodoljuba naše domovine — Ujedinjeni antifašistički omladinski savez kao najubojitije oružje za konačnu pobjedu.[38])

Učvršćivanje bratstva i jedinstva među narodima i narodnostima naše zemlje isticano je na Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije. U saopštenju Sekretarijata Zemaljskog odbora USAOJ-a o Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije, pored ostalog, se navodi: »Do juče sputavani i zaostali, danas mladi komandiri, komandanti, heroji rada u pozadini; đo juče u otrovnoj mržnji, danas u bratskom zagrljaju sedeli su Srbi i Hrvati, Slovenci i Crnogorci, Makedonci, Muslimani i drugi — to je bilo novo mlado pokoljenje, pokoljenje koje više voli smrt nego ropstvo, pokoljenje svjesno i jedinstveno...«.[39]) Kao karakterističan primjer u odnosu na bratstvo, Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, može poslužiti na Kongresu spominjani zahtjev jedne kozarske čete narodnooslobodilačke vojske koja je »uputila protest štabu odreda što od deset Muslimana dobrovoljaca iz Prijedora nijedan nije bio raspoređen kod njih«.[40])

[34]) Arhiv SRBiH, tom III, knj. 2, str. 230—233.
[35]) Isto, str. 244—247.
[36]) *Dokumenti istorije radničkog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, str. 544 i 547.
[37]) Isto, str. 308.
[38]) *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, *I i II kongres USAOJ-a*, Beograd 1953, str. 64.
[39]) *Bihaćka republika*, knj. II, str. 322.
[40]) *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, *I i II kongres USAOJ-a*, str. 89.

I u daljem toku ustanka omladinska rukovodstva strogo uvažavaju nacionalnu posebnost i ravnopravnost sva tri bosansko-hercegovačka naroda. To je evidentno iz svih proglasa. Tako, na primjer, proglas Oblasnog odbora USAOJ-a Bosanske krajine (septembar 1943) »Mladim antifašistima, omladini Bosanske krajine i Centralne Bosne« nacionalne osobenosti ovaj put ističe pozivom »Mladim Srbima, Hrvatima i Muslimanima«.[41])

U proglasu »Mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije« (novembar 1943) Centralni komitet SKOJ-a donosi posebno poglavlje »Mladi ljudi i djevojke naše domovine! Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani«. Naglašava se da se omladina bori i gine za stvaranje nove demokratske države zajednice Južnih Slovena u kojoj će »svi narodi biti slobodni i ravnopravni«.[42])

Navedeni primjeri pokazuju da je rukovodstvo SKOJ-a, posebno u Bosni i Hercegovini, vodilo potrebni obzir o nacionalnoj individualnosti i ravnopravnosti naših naroda, kako u početku ustanka, tako i kasnije.

U našem razmatranju je naročito značajno uputstvo Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu svim oblasnim komitetima SKOJ-a (31. marta 1944) povodom organizovanja omladine. Razrađujući taj problem, između ostalog, ističe se da je veoma važno pitanje okupljanja muslimanske omladine u jedinstveni omladinski pokret. Karakterističan je pasus koji glasi: »Računajući na **specifičnost u razvoju Muslimana** i diferencijacije koja se kod njih počela vršiti, mi moramo radi što bržeg i lakšeg okupljanja i osvještavanja te omladine **stvarati muslimanske omladinske organizacije, koje će u svom nazivu nositi izvjesno muslimansko obilježje.** Samo tu moramo obratiti posebnu pažnju da se ne stvori posebno pokret muslimanske omladine, nego da to bude organizaciona forma Ujedinjenog saveza za okupljanje muslimanske omladine i njenog privođenja narodnooslobodilačkoj borbi. Konkretno: **Treba stvarati 'Organizaciju muslimanske antifašističke omladine'** i to samo u pojedinim srezovima, odnosno dijelovima srezova, ili nekih krajeva, gdje je tu omladinu veoma teško okupiti. **Tu treba sazvati posebne omladinske muslimanske konferencije i na njima izabrati odbore od Muslimana,** a predstavnici tih odbora obavezno ulaze u okružne odbora USAOJ-a (podvukao A. P.).« U uputstvu se precizira u kojim sve krajevima Bosne i Hercegovine treba stvarati ovakve muslimanske omladinske organizacije. Utvrđujući način izbora delegata za Drugi kongres USAOJ-a, naglašava se da bi bilo dobro »da dođu delegati iz gradova: Sarajeva, Banja Luke, Mostara, Tuzle, Bos. Novog, Gradiške, Prijedora itd.« i da bi bilo zgodno da »iz svakog grada dođe po jedan Srbin, jedan Hrvat i jedan Musliman«.[43])

Iz istog vremena datiran je i proglas Oblasnog odbora USAOJ-a za Hercegovinu (mart 1944), u kome su izdvojeni podnaslovi »Srpska omladina«, »Mladi drugovi Hrvati« i »Mladi Muslimani i Muslimanke«. Muslimanskoj omladini se ističe primjer herojstva muslimanskih omladinaca (Mustafe Zubčevića, Salke Šestića i dr.) i ukazuje na put kojim muslimanska omladina treba da krene »u bratsku borbenu zajednicu sa srpskom i hrvatskom omladinom«.[44]) Okružni odbor USAOJ-a u Sarajevu u proglasu »Omladini sarajev-

[41]) AIRP Sarajevo, kat. br. 1747.
[42]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2051.
[43]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2810.
[44]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2817.

skog okruga« (juli 1944) posvećuje, takođe, posebno poglavlje sa naslovom »Omladino srpska, hrvatska i muslimanska«.[45])

U obimnoj dokumentaciji s ovog područja spominjemo da u proglasu omladini Jugoslavije Drugi kongres antifašističke omladine (4. maja 1944) donosi posebno poglavlje sa naslovom »Mladi Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i Muslimani«. U proglasu se navodi da su se u USAOJ-u »ujedinile sve pozitivne i rodoljubive mlade snage: sokoli i mladi komunisti kršćanski socijalisti u Sloveniji, križari iz Hrvatske, HSS-ovci i rodoljubivi Muslimani, Crnogorci i Slovenci, mladi sinovi Makedonije, Bosne, Mladi naraštaj Srbije i Hrvatske, radnici, seljaci i đaci«.[46])

V

Pošto je na savjetovanju KPJ u maju 1941. godine konstatovano da okupator i domaći izdajnici u Bosni raspiruju nacionalnu mržnju između Srba, Hrvata i Muslimana, suzbijanje sijanja nacionalne mržnje i borba za bratstvo i jedinstvo svih naroda bio je najvažniji zadatak komunista.[47]) U tom smislu je osvjetljavanje ustaške i četničke politike i njihovih namjera da raspiruju šovinističke strasti počelo prvih dana ustanka u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Isto tako borba za bratstvo i jedinstvo Hrvata, Muslimana i Srba u Bosni i Hercegovini bila je, a i ostala, jedan od glavnih, stalnih zadataka KPJ i jedan od uslova uspješne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na tom zadatku korišteni su veoma različiti oblici političkog rada i djelovanja kao što su: usmeno obavještavanje i lična agitacija, razni sastanci i konferencije, pisanje članaka, letaka i proglasa kako od pojedinaca, tako i od raznih organa KPJ i rukovodstava Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.[48])

Rukovodstva i organizacije KPJ, kao i sva druga tijela i jedinice Narodnooslobodilačke vojske stalno su upozoravali i Hrvate i Muslimane i Srbe da treba strogo razlikovati zločine i prestupe pojedinih izdajnika iz redova sva tri naroda u Bosni i Hercegovini od narodnih cjelina Hrvata, Muslimana i

---

[45]) AIRP Sarajevo, kat. br. 3449.

[46]) *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, *I i II kongres USAOJ-a*, str. 180.

[47]) Isto, tom I, knj. II, str. 18.

[48]) Po pitanju četničkog raspirivanja nacionalističkih strasti i zločina vidjeti: Otvoreno pismo Glavnog štaba NOP odreda za BiH, od novembra 1941. godine zavedenim četnicima o izdajničkom radu majora Dangića; Pismo Glavnog štaba NOP odreda za BiH od novembra 1941. godine partizanskim jedinicama povodom sastanka predstavnika naroda u Vlasenici; Proglas Prijekog vojnog suda Prvog krajiškog NOP odreda od 28. novembra 1941. godine povodom presude trojici izdajnika i špijuna; Izvještaj Rodoljuba Čolakovića Glavnom štabu NOP odreda za BiH o izdajničkom držanju četničkih vođa u istočnoj Bosni od 31. decembra 1941. godine (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 2, dok. br. 57, 58, 61 i 94). Upor. dalje Izvještaj Avde Hume Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH od augusta 1941. godine i Izvještaj Uglješe Daniloviča — Svetozaru Vukmanoviću - Tempu od 17. septembra 1941. godine (Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, str. 24—25 i 68—71). Isto tako: Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, str. 209 i 230; te *Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik*, »Vojno delo«, Beograd, knj. II, str. 317—342; knj. III, str. 273—296 i 340—342.

O stradanjima Muslimana od strane četnika i borbi KPJ i jedinica NOV radi zaštite Muslimana piše Rodoljub Čolaković na više mjesta. Vid. *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. I, »Prosveta«, Beograd 1956, str. 396—8, 438, 508, 519, 624 i 639—640. O navedenom problemu piše i dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, »Vojno delo«, 1967, str. 190—194 i 269.

Srba. Od izdajnika i neprijatelja potrebno je uvijek razlučivati poštene Hrvate, Muslimane i Srbe, koje treba u što većoj mjeri okupljati u Narodnooslobodilačku vojsku ili ih angažovati kao pomagače narodnooslobodilačkog pokreta. O tome u »Pregledu istorije SKJ« stoji: »Odlučnu i upornu borbu Partija je vodila protiv politike raspirivanja šovinističkih strasti i izazivanja bratoubilačke borbe. (...) Ona je otkrivala u očima naroda pravi smisao politike koškanja hrvatskih i muslimanskih masa protiv srpskog naroda, ustajala protiv optuživanja srpskog naroda kao krivca za politiku velikosrpske hegemonističke buržoazije, protiv objašnjavanja aprilske katastrofe od strane velikosrpske reakcije »izdajom Hrvata«, protiv politike odmazde nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom za ustaške zločine (...). Partizanski odredi javljali su se u isto vrijeme kao zaštitnici srpskog naroda od ustaških pokolja i kao zaštitnici muslimanskog i hrvatskog naroda od četničkih pokolja«.[49]) Takva principijelna nacionalna politika i u praksi sprovođena stalna borba za ravnopravnost i jednakopravnu zaštitu Hrvata, Muslimana i Srba, kao i narodnosti koji žive u BiH, bitno su uticali na omasovljenje Narodnooslobodilačke vojske iz redova sva tri bosanskohercegovačke naroda, kao i iz redova Poljaka, Ukrajinaca i drugih narodnosti u BiH.

U skladu sa postavljenim ciljevima narodnooslobodilačke borbe insistiralo se na dosljednom sprovođenju ideje bratstva i jedinstva Hrvata, Muslimana i Srba u Bosni i Hercegovini još od prvih ustaničkih dana. To je postizavano, prvenstveno, poštovanjem individualnosti i pune ravnopravnosti Hrvata, Muslimana i Srba.

Ovi principi vidljivo su naglašeni u mnogobrojnim dokumentima.

U proglasu Okružnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu, upućenom narodu Hercegovine (decembra 1941), i to Srbima, Muslimanima i Hrvatima, oni se pojedinačno upozoravaju da im je izlaz u stupanju u otvorenu borbu protiv okupatora, zajedničkog neprijatelja i Srba i Hrvata i Muslimana.[50]) U istom smislu ciljevi narodnooslobodilačke borbe — sloboda, ravnopravna nacionalna afirmacija i pravo svakog naroda i narodnosti da sami odlučuju o svojoj sudbini iznose se u pismu komande Drugog odreda prve čete za Bosansku krajinu upućenom hrvatskim seljacima u centralnoj Bosni u novembru 1941. godine. Tu se navodi da se partizani bore za pravu slobodu i bratsku zajednicu svih poštenih Srba, Hrvata i Muslimana, koji treba da se izmire i zbratime, te da stvore takvu državu »koja neće biti samo srpska, ni samo hrvatska, ni samo muslimanska«, nego država u kojoj će imati jednaka prava i Hrvati i Srbi i Muslimani.[51])

I u ostalim dokumentima redovno se ukazuje na važnost bratstva i jedinstva u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti i rješavanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Razumljivo je što se prvenstveno ističe stav Partije »da je borba protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika stvar svakog naroda i da ona pored oslobođenja od okupatorskog jarma nosi i pravo svakog naroda na samoopredeljenje«.[52]) Bez obzira na različitost pristupa u ostvarenju partijske politike u oblasti nacionalnih odnosa, etnički individualitet Muslimana je bio istican u svim dokumentima. To je, uostalom, bila posljedica politike Partije prema kojoj je »u razvoju oružane borbe, u

---

[49]) *Pregled istorije SKJ*, Beograd 1963, (latinica), str. 334.
[50]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 143—144.
[51]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 51, str. 130.
[52]) *Pregled istorije SKJ*, str 333.

stvaranju partizanskih odreda i organizacija oslobodilačkog fronta, imala u vidu nacionalne specifičnosti i odlučno se izjašnjavala i borila za postojanje nacionalne posebnosti i nacionalne kulture svakog naroda«.[53])

U nizu dokumenata koji odražavaju potrebu zajedničke borbe svih naših naroda, kao preduslov ostvarenja nacionalnih prava, ističemo: Proglas Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo koji se u decembru 1941. obratio stanovništvu grada naslovljavajući »Drugovi radnici, srpska, muslimanska i hrvatska sirotinjo«. Tu se, između ostalog, navodi: »Put Hrvata i Muslimana nije borba u Africi — veli se u Proglasu — nije borba protiv slovenskog Sovjetskog saveza, niti je borba protiv svoje braće koja se bori za slobodu Srba i Muslimana i Hrvata, nego je put priključenja narodnooslobodilačkim partizanskim odredima«.[54])

Okružni komitet KPJ za »Romaniju«, i »Zvijezdu« uputili su proglas narodu istočne Bosne 15. februara 1942. godine, pri čemu se posebno apostrofiraju »pošteni Muslimani«. Konstatuje se da su partizani zaštićivali Muslimane i da se KPJ bori za slobodu i bolji život svih siromašnih i ugnjetenih. Muslimani se pozivaju da stupe u partizanske redove »onako kako su to učinili Muslimani rogatičkog i fočanskog sreza, kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine«.[55])

U proglasu narodu Bosanske krajine Okružni komitet KPJ sa teritorije III Krajiškog NOP odreda (februara 1942) obraća se borcima Narodnooslobodilačke vojske (Drugovi radnici i seljaci, Srbi, Hrvati i Muslimani) pozivajući ih da proširuju i učvršćuju oružano bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.[56])

Mjesni komitet KPJ za Mostar u martu 1942. godine upozorava stanovništvo grada na politiku okupatora da razbije bratstvo Srba, Muslimana i Hrvata. Na takvu politiku okupatora posebno se upozoravaju Srbi i Muslimani, pa se iznose i konkretni primjeri izdajničkog rada pojedinaca iz njihovih sredina. Spomenut je i protunarodni i protumuslimanski rad dra Ismeta Popovca. Proglas navodi da su »simpatije ogromne većine Muslimana na strani herojskih partizana — zaštitnika poštenog muslimanskog življa — i da se dobar dio Muslimana radnika i seljaka bori rame uz rame sa svojom srpskom i hrvatskom braćom«.[57])

Za razliku od pojava u nekim krajevima istočne Hercegovine, Bosanske krajine i istočne Bosne, naročito u početku ustanka, proklamovano bratstvo i jedinstvo se i u narodu učvršćivalo. Zanimljiv je slučaj iznesen u jednom izvještaju Svetozara Vukmanovića - Tempa Vrhovnom štabu NOP i DV Jugoslavije od 10. aprila 1942. godine. Tu se navodi kako seljaci u kraju gdje je operisao drugi zenički bataljon »sa sjedištem na nekom zgodnom selu oko Lisca s druge strane pruge i rijeke Bosne traže da im se pošalje Musliman za komandira, premda su to seljaci Srbi; javljaju da imaju već oko 150 pušaka, kao i to da će se vjerovatno priključiti Muslimani okolnih sela«.[58])

U aprilu 1942. godine Sreski komitet KPJ za Nevesinje uputio je proglas »Svim poštenim rodoljubima: Srbima, Muslimanima i Hrvatima sreza neve-

---

[53]) Isto, str. 334.
[54]) Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, str. 150—152.
[55]) Isto, tom III, knj. 2, str. 38—39.
[56]) Isto, str. 72—73.
[57]) Arhiv SK BiH, tom III, knj. 2, str. 102—103.
[58]) Isto, str. 122.

sinjskog«. Pozivajući ih da stvaraju i učvršćuju borbeno »jedinstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda« u borbi protiv njihovog zajedničkog neprijatelja — okupatora i domaćih izdajnika.[59])

Sreski komitet KPJ na terenu i bataljona II Krajiškog NOP odreda i Štab I bataljona II Krajiškog NOP odreda »Dr. Mladen Stojanović« uputili su 27. aprila 1942. godine proglas domobranima. Upozoravaju ih na posljedice služenja okupatoru i pozivaju u partizane, koji su od prvog dana ustanka »širili bratstvo među svim poštenim Srbima, Hrvatima i Muslimanima«. Naglašava se da je »vrijeme da u borbi skujemo bratstvo svih poštenih Srba i Muslimana i da izvojujemo pravu narodnu vlast za sav radni narod«.[60])

Partijski komiteti i jedinice NOV iskoristile su proslavu Prvog maja 1942. godine, pored ostalog, i za upućivanje letaka i proglasa narodima Bosne i Hercegovine u cilju omasovljenja NOP. U mnogim od njih apeluje se na Srbe, Hrvate i Muslimane, a u nekima i posebno na Muslimane da stupaju u NOV. Tako se, na primjer, u proglasu Okružnog komiteta KPJ za Drvar, Petrovac i Grahovo i Štaba V Krajiškog NOP odreda govori kako prema planu okupatora uništenjem Srba za njima kao Sloveni dolaze na red i Hrvati i Muslimani. Stoga se pozivaju da se ujedine u borbi protiv okupatora i ustaša i četnika.[61])

Za prvi maj 1942. godine Okružni komitet KPJ za Grmeč i Štab I krajiškog NOP odreda obratio se narodu Bosanske krajine. S obzirom na to da još tada nije došlo do masovnog učešća Hrvata i Muslimana u ustanku, u Proglasu se posebno apostrofiraju »pošteni Hrvati« i »pošteni Muslimani«. Muslimanima se savjetuje da stvaraju partizanske odrede, kako su to učinili Muslimani rogatičkog i fočanskog sreza, kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.[62])

Istim povodom Operativni štab NOP i DV za Hercegovinu uputio je proglas Muslimanima i Hrvatima Hercegovine pozivajući ih da stupaju u partizansku vojsku »koja nosi slobodu svim poštenim radnicima, seljacima i građanima bez obzira na vjeru i narodnost«, jer se ona bori »jednako za slobodu Srba, Muslimana i Hrvata«. Ističe se da najbolji sinovi Muslimana u Hercegovini stupaju u partizanske redove »pa se stvaraju muslimanske čete partizana u Hercegovini«.[63])

Okružni komitet KPJ za rudarski bazen, također, povodom Prvog maja 1942. godine u proglasu partizanima i stanovništvu zeničkog kraja poziva Srbe, Hrvate i Muslimane na još jače zbliženje i potrebu stvaranja »čeličnog jedinstva u borbi za slobodu i bolju budućnost«.[64]) Istom prilikom Okružni komitet KPJ sa terena II Krajiškog NOP odreda obratio se radnom narodu i partizanima s pozivom na učvršćenje bratstva Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.[65])

Srbi, Hrvati i Muslimani, a potom zasebno Muslimani i Hrvati, te srpska, hrvatska i muslimanska omladina pozivaju se u proglasu Okružnog komiteta KPJ za srezove Dubicu, Prijedor, Gradišku i Bosanski Novi i Štaba II krajiškog NOP odreda »Dr. Mladen Stojanović« (6. maja 1942) da pristupaju u

[59]) Isto, str. 129—132.
[60]) Isto, str. 137—139.
[61]) Isto, str. 140—142.
[62]) Isto, str. 162—165.
[63]) Isto, str. 166—168.
[64]) Isto, str. 169—172.
[65]) Isto, str. 176.

partizansku vojsku u što većem broju kako bi se moglo ostvariti da proljeće 1942. godine bude »proljeće bratstva, ljubavi, sloge i jedinstva svih poštenih Srba, Muslimana i Hrvata«.[66])

U proglasu »Svim poštenim Srbima, Hrvatima i Muslimanima« Mjesni komitet KPJ za Banja Luku (maj 1942) ukazuje na stradanja srpskog i muslimanskog stanovništva i naglašava da je mjesto »svima poštenim Srbima, Hrvatima i Muslimanima uz partizane i voljenu Kom. partiju«.[67])

Okružni komitet KPJ na terenu II krajiškog NOP odreda i Štab II krajiškog NOP odreda u proglasu »Narodu Bosanske krajine« od 11. juna 1942. godine pored zajedničkog apela Srbima, Hrvatima i Muslimanima, posebno se obraćaju srpskom narodu, posebno Muslimanima i posebno Hrvatima Bosanske krajine da stvore »oružano bratstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda«.[68])

Sa stanovišta odnosa Muslimana prema NOP-u, kao i uticaja KPJ na Muslimane, interesantan je izvještaj partijskog rukovodstva za Bosansku krajinu poslan Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH 16. augusta 1942. godine. Tu se, između ostalog, konstatuje da je kod Muslimana proces »otpadanja od ustaških bandita izgleda vidno uznapredovao«. Navodi se da je u Banja Luci »uhapšeno i otjerano u logore oko 800 Muslimana i oko 300 Hrvata, a među Muslimanima najugledniji građani. (...) U Prijedoru i Kozarcu poslije ponovnog dolaska okupatora streljani su neki Muslimani, a mnogi omladinci — Srbi i Muslimani — otjerani u logor«. U vezi sa privlačenjem u NOB i onih masa koje su do tada bile neprijateljske ili pasivne prema NOB-i, ističe se da su mogućnosti u tom pogledu različite, pa se navodi: »Kod srpskih zavedenih masa mi možemo učiniti mnogo i uspjećemo. Ali kod Muslimana će ići mnogo teže, jer među njima nemamo svojih uporišta preko kojih bi mogli djelovati. Naše veze sa gradovima i neoslobođenim selima vrlo su slabe, a baš u njima živi velika većina Muslimana. Među Muslimanima mi smo najviše uspjeli našim silaskom u gradove i bližim dodirom sa muslimanskim masama«. Pored ostalih teškoća na koje se nailazi u radu sa Muslimanima, navodi se primjer kako su prilikom oslobođenja Ključa i Sanice neki partizani, kao i jedan dio pozadine, nošeni osvetom popalili i opljačkali mnoge nevine Muslimane, pa je bilo neprilika i muke dok su ih ponovo umirili i pokupili po šumama gdje su se bili razbježali.[69])

Istovremeno na drugom kraju Bosne i Hercegovine u Hercegovini osjeća se veća aktivnost okupatora, te ustaša i četnika da nešto promijenjenom taktikom pridobiju Muslimane. Zbog toga je partijsko rukovodstvo preduzelo mjere da »otupi oštricu između poštenih Srba i Muslimana, istovremeno raskrinkavajući četnike kao sluge okupatora i krvnike Muslimana. Uopšte uzevši, Muslimani su vrlo dobri, a blizina četničke opasnosti i slabost ustaša, kao i lukava politika okupatora, goni ih da se sve više približuju nama i jedino u nama gledaju spas«. To je kaže u izvještaju Muhameda Grebe upućenom Vasi Miskinu - Crnom 20. septembra 1942. godine.[70])

U zaključcima sjednice Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 27—28. septembra 1942. godine, što se tiče stava Muslimana prema narodnooslobodilačkoj borbi, konstatovano je kako je okupatorski oslonac na četnike

[66]) Isto, str. 178—180.
[67]) Isto, str. 185—187.
[68]) Isto, str. 196—200.
[69]) Isto, str. 216—217.
[70]) Isto, str. 250.

u borbi protiv narodnog ustanka u Jugoslaviji uticao na približavanje Muslimana NOV »Koja jednako zaštićava i Srbe i Hrvate i Muslimane od zuluma okupatora i njegovih najamnika, četnika i ustaša«. Dalje se konstatuje da, pored svega, »jedan veći dio muslimanskih masa još uvijek ne vidi u partizanima sigurnu i trajnu garanciju zaštite svojih interesa od nasrtaja ustaša i četnika usljed naših čestih povlačenja sa terena na kojima žive Muslimani. Usljed svih tih okolnosti muslimanske mase traže izlaza iz ove za njih zaista teške situacije, zauzimajući stav samoodbrane«.[71])

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu u oktobru 1942. godine uputio je proglas »Narodima Hercegovine« sa istaknutom parolom »Živjelo bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana«, u kome se posebno obraća Srbima, Muslimanima i Hrvatima. Ukazujući na štetočinsku politiku okupatora i četnika i ustaša prema Srbima i Muslimanima, naglašava se da su Muslimani »bili izvrgnuti nezapamćenom nasilju i sistematskom uništavanju« zbog čega oni treba da krenu »u sveti broj za oslobođenje svih naroda bez razlike na vjeru i narodnost«.[72])

U proglasu »Narodu sreza bihaćkog i cazinskog« Okružni komitet KPJ za Bihać i Cazin obraća se 15. decembra 1942. godine zasebno Muslimanima, zasebno Hrvatima i zasebno Srbima. Navodi se da su u NOV najbolji sinovi sva tri naroda i da ona »podjednako donosi slobodu i Muslimanima i Hrvatima i Srbima«. Konstatuje se da je mnogo krvi najboljih sinova i Srba i Hrvata i Muslimana proliveno »dok se objasnilo da je pravi put narodnog oslobođenja, put bratstva svih naših naroda, put jedinstvene borbe svih naših rodoljuba, bez razlike vjere i narodnosti i političkog uvjerenja, protiv okupatora i njegovih ustaško-četničkih slugana«. Dalje se navodi da je »Komunistička partija tumačila neumorno i Srbima i Muslimanima i Hrvatima i ostalim našim narodima da bi ih bratoubilačko klanje odvelo sve u zajedničku propast, a da ih njihovo bratstvo vodi sigurnoj zajedničkoj slobodi«. Objašnjavajući Muslimanima da je NOV i njihova vojska, kao i vojska Srba i Hrvata i ostalih naših naroda, i da su najbolji njihovi sinovi u prvim njenim borbenim redovima, dodaje se: »Vi ste se uvjerili da u toj vojsci ima i Muslimana i vojnih i političkih rukovodilaca. Vi ste se uvjerili da ova vojska jednako postupa prema vama kao i prema hrvatskom i srpskom narodu. Stečena sloboda — to je i vaša sloboda. Vi imate pravo, i to vam je sveta dužnost, da tu slobodu učvršćujete i branite. (...) Znajte da se danas vodi borba i za vaš srećniji život, koji niste imali ni za vrijeme bivše Jugoslavije ni za Pavelićeve kasapnice«. Na kraju se ističe da su dotadašnje pobjede »plod bratstva naših naroda, zajedničke naše oružane borbe« i da će oružano bratstvo Muslimana, Hrvata i Srba dovesti sigurno do skore i konačne pobjede.[73])

Opšta parola borbe protiv okupatora bila je i borba za nacionalno oslobođenje uz ostvarenje bratstva i jedinstva svih naših naroda, a u Bosni i Hercegovini posebno Hrvata, Muslimana i Srba. Partijski forumi i rukovodioci, jedinice NOB, organi vlasti i društveno-političke organizacije su cijelo vrijeme rata jasno razgraničavale nacionalno od vjerskog, bez obzira što je nacionalno i vjersko, naročito u uslovima Bosne i Hercegovine, jedno drugim dosta uslovljeno. Zato se u nekim dokumentima iz vremena NOR-a govori

[71]) Isto, str. 258.
[72]) Isto, str. 274—278.
[73]) Arhiv SK BiH, tom III, knj. 2, str. 296—301.

o nacionalnim i vjerskim pravima najčešće izraženo riječima »bez razlike na nacionalnu i vjersku pripadnost«. Međutim, u duhu demokratskih principa Ustavom je zagarantovana nacionalna i vjerska sloboda, ali posebno nacionalna, a posebno vjerska prava.

Na sprovođenju u život politike KPJ u NOB na razvoju bratstva i jedinstva u borbi protiv okupatora angažovane su i ostale društveno-političke organizacije i udruženja. U ovom pogledu ilustrativan je primjer skupština srpsko-pravoslavnog sveštenstva i bogoslovne omladine koja je održana u Srpskoj Jasenici (Bosanska krajina) 15. novembra 1942. godine. Na skupštini je, između ostalog, apelovano na pravoslavno, katoličko i muslimansko sveštenstvo da zajedno sa svojim narodom učestvuje u NOB. Muslimanima se navodio primjer požrtvovanosti i borbenosti hodže-Sejde Musića, vjerskog referenta III sandžačke udarne brigade i Mehe Omerovića iz Bosanskog Petrovca, te »borbeni i hrabri Mujo Hodžić iz istočne Bosne, koji se od prvog dana ustanka bori kao partizan i koji ima i svoj čisto muslimanski partizanski odred«. Istaknuto je da je u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika postignuto »bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije, a naročito jedinstvo Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana«.[74]) Sa skupštine je upućena »poslanica« sveštenstvu i narodu na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji Jugoslavije. U njoj se, pored ostalog, konstatuje da je NOR »krvlju ispisano bratstvo Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana« zbog čega srpsko sveštenstvo poziva katoličko i muslimansko sveštenstvo da se pridruže svojim **narodima** koji sve više u masama pristupaju u partizanske borbene redove.[75])

Nešto više od godinu dana kasnije (polovinom marta 1944) došlo je do sličnog sastanka 34 muslimanska sveštenika Bosanske krajine. Oni su u proglasu, koji su poslije sastanka uputili Muslimanima i svoj ilmiji (sveštenstvu) naglasili da je Muslimanima jedini spas zajednička oružana borba sa Srbima i Hrvatima protiv okupatora i njegovih slugu, te da su već udareni temelji oslobodilačkoj federalnoj jedinici Bosni i Hercegovini u kojoj će Muslimani »zajedno sa braćom Srbima i Hrvatima, uživati jednaka prava i imati slobodan ekonomski i kulturni razvitak«.[76])

Kao i sve društveno-političke organizacije koje su djelovale u okviru NOP-a, tako je i organizacija žena zauzimala stav kojim se respektovao etnički individualitet Muslimana. Centralni odbor AFŽ Jugoslavije u proglasu »Ženama Jugoslavije« od decembra 1942. godine posebno se obraća Srpkinjama, Hrvaticama, Muslimankama i Slovenkama. U dijelu u kome se obraća Muslimankama ističe se da je Muslimanima spas u NOV, pa se pozivaju da učine sve za njeno jačanje kao vojske bratstva i oslobođenja svih naroda. U poglavlju »Srpkinje, Hrvatice, Slovenke, Crnogorke, Muslimanke, Makedonke« pozivaju se da pomognu svim sredstvima NOV, da učvršćuju narodnu vlast na oslobođenoj teritoriji i da budu »čvrsti bedem o koji će se razbiti svi pokušaji cijepanja sloge i bratstva među narodima Jugoslavije«.[77])

Isti je stav, što se tiče Muslimana, izražen i u Deklaraciji velike antifašističke skupštine Srbije o odobrenju rada narodnih predstavnika Srbije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, od 11. novembra 1944. godine. U Deklaraciji

---

[74]) *Bihaćka republika, Zbornik radova*, knj. II, Bihać 1965, str. 441.

[75]) Isto, str. 443.

[76]) Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, »Svjetlost« Sarajevo, 1957, str. 85—86.

[77]) *Bihaćka republika*, str. 449—453.

se navodi da je u borbi stvoreno bratstvo i jedinstvo Srba sa ostalim narodima, a naročito sa Hrvatima i Muslimanima sa kojima žive izmiješani, te da će se Srbi boriti za ostvarenje odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a »jer to je najveća garancija da će Srbi i Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci, a isto tako i Muslimani biti srećni i zadovoljni u slobodnoj, istinski demokratskoj i bratskoj zajednici ravnopravnih naroda«.[78])

VI

Komunistička partija Jugoslavije je u toku rata, rukovodeći narodnooslobodilačkom borbom, u težnji da što obuhvatnije pokrene mase iz redova svih naših naroda i narodnosti stalno imala u vidu postojeće specifičnosti nacionalnog razvitka i, prema tome, određivala svoju političku strategiju i taktiku. U svim proglasima, lecima, obaveštenjima i drugim oblicima javnog komuniciranja sa narodom rukovodstvo KPJ i NOR-a, kao i drugih društveno-političkih organizacija razvijalo je osnovnu misao u odnosu na nacionalno pitanje u Jugoslaviji da se narodi i narodnosti bore za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, a da se to postigne bio je jedan od najvažnijih zadataka razvijanje i učvršćenje bratstva i jedinstva. U tom duhu su bile prožete sve akcije KPJ i NOV. Uvijek se naglašavaju specifičnosti svakog naroda, Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Muslimana i Crnogoraca kada su u pitanju akcije jugoslovenskog karaktera, a Srba, Muslimana i Hrvata, kada je riječ o političkim akcijama u Bosni i Hercegovini. U pojedinim situacijama KPJ ili jedinice NOV i drugi organi NOP obraćali su se i pojedinačno svakom od naših naroda ukazujući na nužnost stvaranja oružanog bratstva i jedinstva Hrvata, Muslimana i Srba. Nisu rijetki slučajevi da se rukovodstvo NOP-a obraćalo, kad su to prilike zahtijevale, samo jednom od bosansko-hercegovačkih naroda, na primjer, samo Muslimanima, a rijetko zajedno Muslimanima i Hrvatima. Vrlo su rijetki slučajevi obraćanja samo Hrvatima ili samo Srbima, bilo na teritoriji Bosne i Hercegovine ili pojedinih užih regiona ili mjesta. Dakle, Komunistička partija Jugoslavije je u političkom radu uvažavala stvarno stanje nacionalnih odnosa i na osnovu toga određivala najbolje metode putem kojih će postići osnovni cilj — okupiti sve narode u NOB-i u borbi za nacionalnu slobodu, samoopredjeljenje i ravnopravnost poštujući svaku nacionalnu specifičnost, samosvjesnost i individualnost u skladu sa opštom postavkom o pravu svih naroda na nacionalno samoopredjeljenje. Stalna briga za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti u praksi u toku NOR-a uticala je da su široke mase svih naših naroda sve više pristupale u NOP. Takav je bio slučaj i sa bosansko-hercegovačkim Muslimanima.

U početku ustanka, u augustu 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za BiH obratio se posebno Muslimanima, Hrvatima i Srbima. Muslimane upozorava na proganjanja kojima su izloženi od strane okupatora u svim mjestima Bosne i Hercegovine i poziva ih da se priključe »velikoj oslobodilačkoj vojsci Bosanaca i Hercegovaca«, koja »donosi oslobođenje za sve Muslimane, za sve Hrvate i za sve Srbe.«[79])

U isto vrijeme (7. avgusta 1941) štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu piše proglas Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Posebno

[78]) Arhiv KP BiH, tom I, knj. 2, str. 121.
[79]) Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, str. 32—34.

se pozivaju Muslimani da stvore borbeno jedinstvo i zajednički front protiv okupatora i domaćih izdajnika kako bi u bratskom savezu ostvarili »ravnopravnost i slobodu svih naroda Jugoslavije«.[80])

Nadalje, u augustu 1941. godine, Komanda narodnooslobodilačkih odreda oko Kladnja uputila je proglas Muslimanima opsjednutog Kladnja u kome ih upoznaje sa ciljevima borbe i nastojanjima da se stvori »savez radnika i seljaka bez obzira na vjeru i narodnost«. Na kladanjske Muslimane se apeluje da predaju grad i zločince i da stvaraju slogu Muslimana, Srba i Hrvata.[81]) Isto tako u rezoluciji delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku od 31. avgusta 1941. godine naglašava se da pružaju »bratsku ruku hrvatskom i slovenačkom narodu i braći Muslimanima« radi ujedinjavanja snaga za nemilosrdnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.[82])

Partizani sarajevske oblasti uputili su 14. avgusta 1941. godine pismo »Muslimanima Istočne Bosne«, u kome se objašnjava da se partizani, u čijim se redovima nalazi i »veliki broj Muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine«, bore protiv okupatora »za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih naroda«. Pozivaju se Muslimani da stupaju u partizane kako bi nakon pobjede u slobodnoj zemlji živjeli »pošteno i ravnopravno«.[83]) O ovom pismu u izvještaju političkog komesara sarajevske oblasti od augusta 1941. godine, upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, između ostalog, stoji: »Uputili smo jedno pismo Muslimanima u kojem smo objasnili našu borbu i ukazali na stav koji bi trebalo da zauzmu«.[84])

Uvažavanje specifičnosti razvitka narodnog ustanka u okolini Sarajeva, posebno u odnosu na Muslimane, vidi se i iz izvještaja Komandanta sarajevske oblasti Štabu NOP odreda za BiH od 27. augusta 1941. godine. U tom izvještaju, između ostalog, konstatuje se da su štampali dva pisma, jedno Srbima, drugo Muslimanima, te da vode akcije po muslimanskim selima u cilju pridobijanja za NOP. Osim toga, u vezi s Muslimanima predlaže se da Štab NOP odreda za BiH povede akciju za objašnjavanje narodnooslobodilačke borbe Muslimanima, te da se sa njima povežu posredstvom Muslimana iz Sarajeva, kao i da se Muslimani šalju u odred.[85])

S obzirom na nedovoljnu zastupljenost Muslimana i Hrvata prvih dana ustanka u partizanskim jedinicama u sarajevskom i rogatičkom srezu, Štab sarajevske oblasti poziva 20. augusta 1941. godine Hrvate i Muslimane da u što većem broju stupaju u partizanske jedinice i da pomažu NOB, jer u partizanima već »ima mnogo Hrvata i Muslimana«, a »u Bosanskoj krajini ima muslimanskih odreda«.[86]) Nekoliko dana kasnije (4. septembra 1941) isti Štab je u vezi sa mobilizacijom ljudstva i organizacijom rada u jedinicama i na terenu izdao uputstvo komandantima bataljona i komandirima četa u kome se, pored ostalog, naređuje: »Muslimane treba privući u Narodnooslobodilačku borbu. Preko veza koje već imamo u muslimanskim selima, proširiti naš uticaj i na druga muslimanska sela. Stvoriti povjerenike po selima.

---

[80]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 3, str. 14.
[81]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 29—30.
[82]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 66, str. 139.
[83]) Isto, dok. br. 9, str. 32.
[84]) Isto, dok. br. 51, str. 105.
[85]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj 1, dok. br. 53, str. 111.
[86]) Isto, dok. br. 62, str. 135.

Obrazovati odrede od Srba i Muslimana za zaštitu muslimanskih i srpskih sela. Pri podjeli ratnog plijena uvijek dati i muslimanskoj sirotinji dio. Suzbijati i kažnjavati sve ispade protiv Muslimana, vrbovati Muslimane u partizanske odrede. Svakom prilikom vršiti bratimljenje sa Muslimanima (...) Višak radio aparata podijeliti po bolnicama, muslimanskim i srpskim selima«.[87])

U uskoj vezi sa aktivnošću partizanskih jedinica prema Muslimanima Štab kalinovičkog NOP odreda u obavještenju i naređenju od 16. oktobra 1941. godine komandama pračanske i jahorinske čete daje uputstva za politički rad sa Muslimanima dostavljajući im po jedan letak za Muslimane. Zatim se ukazuje na način privlačenja Muslimana u partizane i za »zajedničku borbu, za opštu i našu i njihovu slobodu«.[88])

U vezi s direktivama o političkoj aktivnosti u muslimanskim sredinama u cilju njihovog što većeg angažovanja u NOB, Štab semizovačkog bataljona u izvještaju Štabu sarajevske oblasti o stanju u jedinicama bataljona i izvedenim akcijama od 19. septembra 1941. godine, pored ostalog, ističe da su posebnu pažnju poklonili propagandi među Muslimanima u čemu postižu uspjehe.[89])

O određenim razlozima nedovoljnog učešća Muslimana u NOB prvih dana ustanka dosta rječito govori izvještaj Avde Hume o vojno-političkoj situaciji na teritoriji istočne Hercegovine od septembra 1941. godine. U njemu se, između ostalog, ukazuje na poteškoće oko masovnijeg uključivanja Muslimana u NOB s obzirom na pljačke muslimanskih kuća od strane crnogorskih komita, i s obzirom na stav anglofilskih elemenata koji organizovano nastupaju i ubijaju partijske radnike Muslimane i vode organizovanu istrebljivačku akciju protiv Muslimana. Zbog takve situacije — kako piše u izvještaju — rukovodstvo Štaba je bilo prisiljeno da povrati »šestoricu drugova Muslimana, inače odličnih«, jer im je prijetila smrt.[90]) O istom problemu Uglješa Danilović, pored ostalog, piše da je u augustu 1941. godine, za razliku od situacije i položaja komunista — Muslimana iz Mostara i Konjica, na području Bileće, Stoca i Nevesinja »zadržavanje Muslimana na terenu bilo rizično«.[91]) Slično piše i neposredni učesnik događaja tih dana Asim Pervan. On kaže da zbog uticaja šovinističkih elemenata aktivisti NOP-a Muslimani nisu smjeli jedno vrijeme biti na oslobođenoj teritoriji.[92]) Ocjenjujući događaje iz prvih dana ustanka u vezi sa učešćem Muslimana u NOV, Rodoljub Čolaković je povodom proslave 27. jula Dana ustanka naroda BiH 1945. godine istakao da je među organizatorima ustanka pored Srba bilo Muslimana i Hrvata »na koje su ustanici Srbi, tj. ogromna većina gledali s podozrenjem, ponegdje čak neprijateljski«.[93])

Ocjenjujući učešće Muslimana i Hrvata u početku ustanka u Bosanskoj krajini, dr Dušan Lukač, između ostalog, navodi: »Jedan od faktora koji je

---

[87]) Isto, dok. br. 86, str. 194.

[88]) Isto, tom IV, knj. 2, dok. br. 33, str. 93.

[89]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 174, str. 389.

[90]) Isto, dok. br. 72, str. 158. Upor. Nevenka Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine, Prilozi* Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. II, br. 2.

[91]) Uglješa Danilović, *Ustanak u Hercegovini*, objavljeno u zborniku *Četrdeset godina*, knj. 5, »Kultura«, Beograd 1961, str. 235.

[92]) Asim Pervan, *Fatnica u prvoj ustaničkoj godini* — knjiga *Ustanak naroda Jugoslavije* — Zbornik, »Vojno delo«, Beograd, knj. III, str. 814.

[93]) Rodoljub Čolaković, *Izabrani govori i članci*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1960, str. 96.

doprineo slabom učešću muslimanskog i hrvatskog seljaštva u ustanku bio je i stav ustaničke srpske mase u pitanju saradnje sa Muslimanima i Hrvatima. U politički najzaostalijim i najnerazvijenijim krajevima, gde je izostao jači uticaj Partije i gde je ustanak poveden pod parolom 'za kralja i obnovu monarhije', učešće u ustanku čak i najnaprednijeg dela muslimanskog i hrvatskog življa bilo je isključeno. U nekim od ovih krajeva šovinistički nastrojeni elementi nametnuli su svoje stavove ustaničkim skupovima i poveli ustanak, ne protiv okupatora, već protiv 'Turaka' (Muslimana), čime je saradnja unapred bila osujećena. Ustaški pokolji u nekim predelima — naročito u Podgrmeču i ustaška propaganda uvetovali su nepravilan odnos ustanika prema Muslimanima i u selima u kojima su delovali simpatizeri Partije. U nekima od ovih sela nerado su primani čak i komunisti Muslimani i Hrvati, a nekoliko od ovih u ustanku od srpske ustaničke mase je i ubijeno (slučaj ubijanja Hrvata skojevaca u Suvaji, aktivista Partije, Muslimana u Radiću, sekretara partijske ćelije u Velikoj Kladuši itd.). Muslimani komunisti, koji su ovde radili kao politički radnici, najčešće su morali živeti pod ilegalnim srpskim imenima (Sekretar OK KPJ za Podgrmeč — Šefket Maglajlić nosio je ime Mirko Novaković)«.[94])

U cilju što uspješnije akcije, a poučeni iskustvom da pripadnici jednog naroda mogu mnogo uspješnije djelovati u svojoj sredini od drugih, primjenjivana je i taktika da su pojedinci ili grupe, u našem slučaju Muslimani, prvenstveno upućivani na politički rad u sredine iz koje su poticali. Korištene su i pojedine institucije, kao što je, na primjer, društvo »Muslimanska zajednica« u Zenici,[95]) Kulturno-prosvjetno društvo Muslimana »Merhamet« u Livnu[96]) ili muslimanska čitaonica »Brazda« u Tesliću.[97]) Uostalom, politička aktivnost pojedinaca i grupa u sredinama vlastitog naroda nastavak je političke prakse Partije još iz predratnog perioda. Kao konkretan primjer, navodimo ovdje obraćanje, po direktivi KPJ, studenata Muslimana bosansko-hercegovačkim Muslimanima pred skupštinske izbore u decembru 1938. godine.[98])

Politička taktika i strategija se stalno prilagođavaju, uz poštovanje opšte linije, konkretnim uslovima. Vodilo se računa o specifičnim uslovima i konstelaciji konkretno svakog naroda i narodnosti, pa i Muslimana.

U proglasu Štaba sarajevske oblasti NOP odreda od 1. septembra 1941. godine upućenog Muslimanima rogatičkog i sarajevskog sreza, povodom četničkih prijetnji, ističe se da će partizani oružjem braniti muslimanska sela

---

[94]) Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, »Vojno delo«, Beograd 1967, str. 477—478. Ovom prilikom ne ulazimo u razmatranje Lukačeve konstatacije da je u politički najzaostalijim i najnerazvijenijim krajevima Bosanske krajine ustanak poveden pod parolom »Za kralja i obnovu Monarhije«, niti u razmatranje njegovog zaključka da su politički radnici Muslimani najčešće morali živjeti pod ilegalnim srpskim imenima, tim prije što je primjer Šefketa Maglajlića bio jedinstven u Bosanskoj krajini.

[95]) Vid. Rajko Kovačević i Marko Raić, *Zenička ilegalna partijska organizacija i SKPJ u 1941. i 1942. godini*, Zenica 1968, str. 110—113; i Ćamil Kazazović, *Zenički partizanski odred*, Zenica 1968, str. 29 i 80.

[96]) Hasan Brkić, *U matici života*, Sarajevo 1967, str. 8.

[97]) Adem Hercegovac, *Muslimanska čitaonica »Brazda« u Tesliću*, u knjizi *Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista Jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, knj. III, Beograd 1960, str. 379—381.

[98]) AIRP Sarajevo, RP II, br. 545/1.

i pružiti im oružanu zaštitu ako budu napadnuti, jer su partizanima »jednako na srcu i Muslimani i Srbi«.[99])

Potreba za organizovanjem, sistematskom i upornom propagandom aktivnošću, posebno među Muslimanima, naglašena je u izvještaju Uglješe Danilovića upućenog Svetozaru Vukmanoviću - Tempu o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini od 17. septembra 1941. godine. Tu se, pored ostalog, navodi: »Ovdje je u stvari bio opšti ustanak srpskog naroda koji se usljed naše slabosti, strahovito masovnog pokolja nad Srbima u kome su Muslimani ovih krajeva prilično masovno učestvovali i najzad usljed uticaja pojedinih bandita i pljačkaša crnogorskih bandi (samostalne lutajuće grupe četnika iz pograničnih oblasti Hercegovine i Crne Gore), pretvorio u pljačku i opšti pokolj Muslimana«. To je prouzrokovalo, između ostalog, da su »Muslimani gotovo cijelog bilećkog sreza izbjegli i sklonuli se u grad i ne smiju da se vraćaju u svoja sela koja su potpuno opustošena, kuće popaljene«. U izvještaju se, zatim, detaljno opisuje stradanje srpskog i osobito muslimanskog stanovništva u istočnoj Hercegovini i navodi da je »ogorčenost među Srbima tolika da oni postavljaju pitanje: 'Mi ili Turci'. Ubjeđivanje i iznošenje primjera iz Bosne tu malo pomaže, a na borbu protiv toga obzirom na naše snage bilo bi apsurdno i misliti«. Međutim, opisujući prilike u okolini Konjica, Danilović iznosi da su »odnosi između muslimanskog i srpskog življa u tim krajevima mnogo bolji nego u ostalim dijelovima Hercegovine«, ali »što se tiče kadrova, veliki je nedostatak što su svi Muslimani izuzev jednog Srbina i to nepartijca«, pa bi bilo potrebno da se »još koji Srbin uputi u te krajeve«.[100]) I u izvještaju Oblasnog štaba za Hercegovinu i Lepe Perović upućenog Štabu NOP odreda za BiH u septembru 1941. godine govori se o teškoćama koje pričinjavaju, uglavnom, crnogorske komite masovnijem učešću muslimana u NOB.[101])

Kao što se vidi, u izvještajima o stanju u Hercegovini osjeća se, dakle, stalna briga partijskog rukovodstva da zaštite kako srpski, tako isto i muslimanski narod od stradanja i da, što je važno sa stanovišta nacionalnih odnosa, u partizanskim jedinicama budu okupljeni pretežno pripadnici onoga naroda kojega ima najviše na teritoriji na kojoj djeluju partizanske jedinice. Čak su, s obzirom na prilike i momentalne odnose među pojedinim narodima na određenom terenu, naročito u početku ustanka, vraćeni i neki najbolji partijski kadrovi sa pojedinih područja bilo u gradove ili na druga područja kako se ne bi stvarale teškoće u međunacionalnim odnosima i da se ne bi otežavao dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe.

Problem aktivnijeg i masovnijeg učešća muslimanskih masa u NOB aktuelan je i dalje, pa mu se i posvećuje dovoljno pažnje. U tom pogledu karakterističan je izvještaj štaba NOP odreda za BiH od 8. septembra 1941. godine o borbama i akcijama partizana na teritoriji BiH. U njemu se, o navedenom pitanju, konstatuje da su mnoga muslimanska sela pristupila partizanskom pokretu i aktivno u njemu sudjeluju ili ga pomažu, ali da i pored toga još mnoga ostaju pasivna prema borbi partizana. Zato se postavlja kao prioritetan zadatak privlačenje muslimanskih masa na stranu NOP-a uz dokazivanje na djelu »da partizanska vojska Bosne i Hercegovine pod-

---

[99]) *Zbornik NOR-a* tom IV, knj. 1, dok. br. 74, str. 165.

[100]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 67—71. Takođe: U. Danilović, *Ustanak u Hercegovini, zbornik »Četrdeset godina«*, knj. 5, str. 231.

[101]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 98, str. 220.

jednako štiti srpski, hrvatski i muslimanski živalj«. To je potrebno, kako se u izvještaju navodi, iz razloga što je sigurno da se samo lecima ne mogu raskrinkavati sve laži i podvale kojima se služi okupator i njegove sluge.[102])

Povodom ubistva muslimanskih omladinaca od strane ustaša, Kozarski NOP odred je u oktobru 1941. godine uputio proglas Muslimanima s pozivom da pristupaju u NOV. U proglasu se ukazuje na politiku okupatora i ustaša koja je sračunata na to da zavadi Hrvate i Muslimane sa Srbima, te da poslije progona Srba to isto nastavi i s Muslimanima. Zato se ističe da je jedini pravi put Muslimana da stupaju u NOV u kojoj su već čitava muslimanska sela oko Krupe, u kojoj se kuje bratstvo Muslimana i Srba i koja će donijeti slobodu i Muslimanima i Srbima i Hrvatima.[103])

Poštovanje etničkog individualiteta bosanskohercegovačkih Muslimana došlo je do izražaja i kod nižih partijskih organa i rukovodstava jedinica NOV, a kasnije i drugih društveno-političkih organizacija.

Među prvim dokumentima koji su se pojavili poslije proglasa PK KPJ za BiH upućenog Muslimanima Bosne i Hercegovine u novembru 1941. godine, o kome je naprijed bilo riječi, spadaju pisma i leci koje je Prva partizanska četa u Zeničkom kraju (1. novembra 1941) uputila muslimanskom stanovništvu sela Gračanica, Subotnje i nekih drugih sela.[104]) Poslije toga, uslijedio je proglas Štaba majevičkog NOP odreda koji je upućen u decembru 1941. godine Muslimanima sjeveroistočne Bosne (Braći Muslimanima — Gornjotuzlani, Čeličani, Korajci, Brezopoljci i ostali) upozoravajući ih da je njihovo stradanje posljedica politike okupatora i domaćih izdajnika koja je činila sve da zavadi Srbe, Hrvate i Muslimane. Pozivaju se Muslimani da stvaraju jedinstvo svih poštenih i rodoljubivih Bosanaca i Hercegovaca u borbi protiv tlačenja Bosne i Hercegovine insistirajući na slozi i izmirenju Muslimana, Hrvata i Srba.[105])

Na osnovu izloženoga, može se konstatovati da jedno od permanentnih političkih pitanja sa kojima se KPJ bavila ne samo u početku ustanka nego i za cijelo vrijeme narodnooslobodilačkog rata jeste pitanje masovnijeg učešća Muslimana u NOV i aktivnije pomoći NOB. Stalno se pokušavalo obezbijediti veće učešće i doprinos Muslimana (takođe i Hrvata) analogno učešću i doprinosu Srba narodnooslobodilačkom pokretu. Zato se u raznim prilikama tokom revolucije pored upozorenja Muslimanima da ne stupaju u neprijateljske redove i da se ne bore na strani neprijatelja apelovalo na njih da ne budu po strani, da ne smiju iščekivati ishod borbe, da ne mogu biti neutralni itd. naglašavajući da im je jedino mjesto u NOV zajedno sa bosanskim Srbima i Hrvatima u borbi za nacionalnu slobodu i ravnopravnost u zajedničkoj i nedjeljivoj Bosni i Hercegovini u okviru jugoslovenske demokratske državne zajednice svih naroda i narodnosti.

Politička aktivnost bila je nešto više pojačana poslije Prvog a zatim Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U vezi sa zadatkom masovnijeg uključivanja muslimanskih masa u NOP bilo je i pitanje borbe za ostvarenje što punije nacionalne ravnopravnosti u svim akcijama i na svim poljima društvene djelatnosti. Kao i ranije, u svim proglasima, apelima, lecima ili

---

[102]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 226, str. 501.

[103]) Isto, tom IV, knj. 2, dok. br. 36, str. 100.

[104]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, K. 143, 40, 1701 i 44 (navedeno prema: Ćamil Kazazović, *Zenički partizanski odred*, str. 28—29).

[105]) Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 139—141.

člancima u štampi, pored poziva za masovnije učešće u oružanoj borbi protiv okupatora ili u pružanju pomoći i drugoj aktivnosti u korist NOB, isticala se, na ovaj ili onaj način, etnička individualnost bosanskohercegovačkih Muslimana, njihova ravnopravnost sa Hrvatima i Srbima, te slobodan društveni razvitak u novoj slobodnoj demokratskoj državnoj zajednici naših naroda i narodnosti.

Potpredsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a Nurija Pozderac u ime narodnooslobodilačkih odbora srezova Bihać, Krupa i Cazin, uputio je polovinom decembra 1942. godine, letak Muslimanima. On navodi da je partizanska Narodnooslobodilačka vojska oslobodila Bihać, Krupu i Cazin i okolinu i da Muslimani žive slobodno, te da su već stvoreni muslimanski dobrovoljački oslobodilački odredi »koji će se postarati da naši krajevi ostanu vječito slobodni«.[106])

Jedna grupa od 16 Muslimana, boraca NOV, u maju 1943. godine, uputila je letak »Muslimanima Istočne Bosne« pozivajući ih da stupaju u NOV. U letku oni navode da se osjećaju kao dio musmilanskog n a r o d a »nad kojim su prevare i izrabljivanja prevršile svaku mjeru«, te da su zbog toga krenuli teškim, ali jedino spasavajućim putem; postali su borci NOV, jer se jedino borbom može »steći dostojno mjesto u budućoj zajednici naroda Jugoslavije«.[107])

U nekim proglasima (»Dragi prijatelju«, koji su uputili »Muslimani i Hrvati u NOV« juna 1943. godine u Bosanskoj krajini) ističe se borba za n a c i o n a l n a prava i ravnopravnost svih naroda, te dosljedna primjena tog načela u NOV, posebno na razvijanju bratstva i jedinstva i jednake zaštite narodnih prava i Hrvata i Muslimana i Srba, koji se zajednički bore, a ravnopravno su zastupljeni u NOV.[108]) U proglasu »Stanovništvu Istočne Bosne« (30. augusta 1943) Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu poziva Muslimane da stupaju u NOV po ugledu na borce Osme krajiške muslimanske brigade i Muslimanskog bataljona u jedinicama NOV istočne Bosne, naglašavajući da od njih samih »zavisi da li će ti bataljona i brigade narasti u vojsku koja će biti garancija da će Muslimani doći do svojih prava.«[109])

U dokumentima ovog perioda etnička individualnost Muslimana iskazana je, također, i u proglasu Muslimana, članova ZAVNOBiH-a, pod naslovom »Braćo Muslimani Bosne i Hercegovine« (decembar 1943). Potpisnici proglasa, među kojima je dosta komunista, obraćaju se Muslimanima kao predstavnici muslimanskog n a r o d a, koji su zajedno sa predstavnicima srpskog i hrvatskog naroda stvorili ZAVNOBiH. U proglasu se govori o predratnoj politici muslimanskih političkih prvaka i povezivanju nekih od njih sa ustašama, o stradanju Muslimana od strane četnika, o pasivnosti muslimanskih masa u NOP-u, ali i ustašama, kao i o pokušaju neprijatelja da stvori posebnu muslimansku vojsku. Pozivajući Muslimane da stupaju u NOV, ističe se da oni moraju poći putem »Muslimana partizana koji se bore u narodnooslobodilačkom pokretu, koji je pravi i jedini zaštitnik Muslimana. (...) U slobodnoj i zbratimljenoj Bosni i Hercegovini, ravnopravnoj jedinici u demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji, koju treba stvarati zajedničkim naporima i zajedničkim trudom, Muslimani će dobiti svoje pravo mjesto i

---

[106]) *Bihaćka republika*, knj. II, str. 469—470.
[107]) AIRP Sarajevo, kat. br. 1427.
[108]) AIRP Sarajevo, kat. br. 1474.
[109]) AIRP Sarajevo, kat. br. 1642.

biti slobodni i zadovoljni. Tako će se **ostvariti san širokih muslimanskih slojeva da u bratskoj saradnji sa Srbima i Hrvatima ostvare punu ravnopravnost i slobodu** (podvukao A. P.)«.[110])

Obraćajući se Muslimanima Krajine u februaru 1944. godine, komandant Unske operativne grupe NOV u proglasu ukazuje na politiku okupatora da istrijebi naše narodne i poziva Muslimane u NOV, jer »**ZAVNOBiH jamči svojim odlukama Muslimanima puni i slobodni politički, kulturni, ekonomski i vjerski razvitak**«. Proglas se završava riječima: »Živjelo borbeno jedinstvo i oružano bratstvo Muslimana, Srba i Hrvata« i »Živjele muslimanske jedinice NOV«.[111]) Kao primjer korišćenja raznih mogućnosti za ostvarenje političkog uticaja na Muslimane, može poslužiti i izjava jednog džematskog imama iz Velike Kladuše data u februaru 1944. godine. U njoj se osuđuje politika okupatora i pozivaju Muslimani da stvaraju muslimanske brigade i divizije NOV i da se bore zajedno sa Srbima i Hrvatima, kao što je slučaj sa »Muslimanima iz Zapadne Bosne i Hercegovine i istočne Bosne, koji su stvorili svoje brigade i časno i ponosno se bore za slobodu i sretniju budućnost«.[112]) U sličnom tonu je i proglas »Braćo Muslimani« koji je izdao Kotarski NOO kotara Cazin u martu 1944. godine.[113])

U skladu sa opštom politikom omasovljenja jedinica NOV, u više navrata su upućivani pozivi, pored ostalih, i pripadnicima kvislinških jedinica, naročito domobranima, da prelaze u NOV. To se naročito odnosilo na Muslimane i Hrvate, pa je u takvim slučajevima najčešće upućivan poziv zajedno i Muslimanima i Hrvatima. Međutim, bilo je slučajeva da se posebno obraćalo Muslimanima, a posebno Hrvatima u neprijateljskim vojnim jedinicama. Jedan takav primjer odnosa prema Muslimanima je i proglas komandanta i politkomesara Unske operativne grupe NOVJ sa naslovom »Braćo Muslimani u domobranskim i SS jedinicama« (mart 1944). U proglasu se, između ostalog, navodi da su Muslimani Bosanske krajine uvidjeli da im je jedini spas u zajedničkoj borbi sa Srbima i Hrvatima protiv zajedničkog neprijatelja Nijemaca, ustaša i četnika. Zato su Muslimani »pošli jedinim pravim putem koji će im donijeti spas i slobodu« stvarajući muslimansku diviziju NOV u kojoj su borci i oficiri Muslimani i koja se već bori u Bosanskoj krajini. Muslimani se pozivaju da masovno stupaju u muslimanske jedinice NOV i u borbu za slobodu. Samo na osnovu vlastite borbe u novoj državnoj zajednici »federativnoj Bosni i Hercegovini Muslimani će imati jednako pravo sa braćom Srbima i Hrvatima i bit će im zajamčena puna vjerska sloboda, gospodarski i kulturni razvitak«. Na kraju se kaže: »Stupajte u borbu protiv

---

[110]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2239. Proglas su potpisali Muslimani članovi ZAVNOBiH-a: Filipović Sulejman, Sudžuka Muhamed, Kurt Husnija, Čemerlić Hamdija, Alikalfić Fazlija, Bektašević Ismet, Camo Ethem, Čehaić Džemal - Mahmut, Hotić Mesud, Humo Avdo, Kulenović Skender, Nazečić Salko, Porobić Mujo, Karabegović Osman, Pobrić Ethem, Gruhonjić Osman, Gluhić Omer, Hadžisarajlić Halil, Hozić Sabit, Mujkić Hadži-Mehmed, Maksumić Omer, Omanović Hamdija, Pjanić Abdulah, Rustambegović Mujbeg, Brkić Hasan, Bektašević Nijaz, Čomić Halid, Čengić Ibro, Dizdar Sulejman, Hadžiosmanović Smail, Hodžić Mujo, Kunosić Abdulah, Kršljak Rasim, Maglajlić Šefket, Mandžić Pašaga - Murat, Mesihović Halid, Pehlivanović Mehmed, Redžić Enver, Šator Ibrahim, Osmić Omer.

[111]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2651.

[112]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2649.

[113]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2735.

Švaba, ustaša i četnika — **a za slobodu muslimanskog naroda**« (podvukao A. P.).[114])

Isto tako, nekoliko istaknutih muslimanskih političkih ličnosti u NOV uputili su u aprilu 1944. godine proglas Muslimanima, koji se nalaze u njemačkoj »Plavoj diviziji«. Pozivajući Muslimane vojnike »Plave divizije« da stupaju u NOV, u proglasu se navodi da je »NOV očuvala Muslimane od potpunog istrebljenja« i da Muslimani prilaze NOP, gdje su formirane muslimanske brigade, odredi i divizije stvarajući bratstvo i jedinstvo Muslimana, Srba i Hrvata.[115])

Poslije masovnijeg priliva Muslimana Cazinske krajine u NOV, okupator i domaći izdajnici nastojali su na sve moguće načine da razbiju muslimanske jedinice NOV koje su bile stvorene početkom februara 1944. godine. U tom cilju su Nijemci, pored ostalog, organizovali ubistvo komandanta Unsko-operativnog sektora NOVJ pukovnika Huske Miljkovića.[116]) Tim povodom Kotarski NOO Velika Kladuša, Kotarski NOO Cazin, Štab Unske grupe NOVJ i Komanda Bihaćkog područja izdali su 24. aprila 1944. godine proglas u kome se ističe da je ubistvo Huske posljedica politike okupatora i ustaša da »obezglave muslimanski slobodarski pokret«, da »razbiju jedinstvo Muslimana u svetoj borbi za slobodu i najviše narodne interese«. Poslije Huske ostala su »velika slavna djela« koja su izvršili »narod i junačke muslimanske jedinice narodnooslobodilačke vojske« u borbama protiv okupatora i ustaša oko Pećigrada, Skokova, Bihaća i u Cazinu. »To su putokazi Muslimana u sadašnjosti i u budućnosti. U zajedničkoj prolivenoj krvi na Cazinu sa braćom Srbima i Hrvatima udareni su temelji bratstva i jedinstva Muslimana, Srba i Hrvata. Muslimani su pošli putem borbe za slobodu i čast«. Dalje se navodi da su Muslimani uvidjeli da je učešće u NOV i zajednička borba sa Srbima i Hrvatima »jedini razlog da izvojuju slobodu i sretan život u federativnoj jedinici Bosni i Hercegovini u sastavu bratske zajednice naroda federativne Jugoslavije«.[117])

Formiranje većih muslimanskih vojnih formacija u NOV, prvenstveno Unske operativne grupe, koja je od početka 1944. godine operisala u Cazinskoj krajini korišteno je u političkom radu kao primjer ravnopravnosti Muslimana, kojima se priznaje etnička individualnost i specifičnost njihovog društvenog razvitka.

Nesumnjivo je da je postojanje muslimanskih jedinica u NOV uticalo, pored ostalog, i na masovnije učešće Muslimana u NOP-u. Upravo, postojanje muslimanskih jedinica u NOV ističe se i u proglasu Izvršnog odbora narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine (2. jula 1944) u kome su posvećena posebna poglavlja svakom od tri bosanska naroda, Hrvatima, Muslimanima i Srbima. U dijelu posvećenom Muslimanima navodi se da NOV pristu-

---

[114]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2814. Potrebno je napomenuti da Muslimanska divizija formalno nije postojala, ali je u političkoj aktivnosti spominjana, iako se pod tim nazivom podrazumijevala Unska operativna grupa NOVJ.

[115]) AIRP, Sarajevo, kat. br. 2949. Proglas su potpisali: Pukovnik Sulejman Filipović, povjerenik za šume i rude NKOJ; Avdo Humo, potpredsjednik ZAVNOBiH-a; Muhamed Sudžuka i Osman Karabegović, članovi Prezidijuma AVNOJ-a i članovi Predsjedništva ZAVNOBiH-a, te Huska Miljković, komandant Unske operativne grupe NOV i partizanskih odreda Jugoslavije.

[116]) Detaljnije o ubistvu Huske Miljkovića vid. Slavko Odić, *Huska Miljković i Cazinska krajina, Vjesnik*, Zagreb, brojevi od 25. maja do 4. jula 1968.

[117]) AIRP Sarajevo, kat. br. 2948.

paju na stotine novih boraca Muslimana, te da je od prve muslimanske čete u istočnoj Bosni u početku ustanka, pa preko Ramske brigade došlo do muslimanske divizije u Cazinskoj krajini, kakav je, u stvari, »put porasta oružanih muslimanskih snaga u sklopu NOV«. Proglas se završava porukom: »Federalna Bosna i Hercegovina ostvariće vaše pravedne težnje za ravnopravnošću, slobodom i blagostanjem«.[118])

U proglasu Oblasnog NOO za Bosansku krajinu (28. juna 1944) takođe se pozivaju Muslimani da listom pristupe u NOV i da slijede primjer Muslimana Cazinske krajine koji su formirali muslimansku diviziju u sastavu NOV. Potvrđujući na ovako specifičan način muslimansku etničku individualnost, takav stav se u proglasu podvlači i isticanjem da će Bosna i Hercegovina biti »sretna domovina ravnopravnih i bratski ujedinjenih Srba, Hrvata i Muslimana«, pa se onda zaključuje: »Srbin u federalnoj BiH biće slobodan i sretan kao i Srbin u federalnoj Srbiji. Hrvat u BiH uživaće slobodu i sretan život kao i Hrvat u federalnoj Hrvatskoj. Muslimani neće više biti sitna para za potkusurivanje u obračunima između velikosrpskih i velikohrvatskih klika, nego će se osjećati **ravnopravni** sa svojom srpskom i hrvatskom braćom« (podvukao A. P.).[119])

Za razliku od situacije u Bosanskoj krajini, posebno Cazinskoj krajini, gdje su Muslimani masovno učestvovali u NOV, stanje u istočnoj Bosni znatno se razlikovalo. Na partijskom savjetovanju komunista istočne Bosne 26. i 27. oktobra 1944. godine u Tuzli konstatovano je, između ostalog, da se jedan dio Muslimana u Tuzlanskom okrugu i na Ozrenu još uvijek nalazi pod uticajem okupatora ili je pasivan, te da u Srebreničkom kraju treba obuhvatiti političkim radom muslimansko stanovništvo kako bi uspjeli da veliki dio Muslimana priđe NOB. U zaključcima savjetovanju konstatuje se da, pored sve šireg pristupanja muslimanskih masa NOP-u, u izvjesnim krajevima istočne Bosne još uvijek ima kolebanja kod Muslimana u odnosu na NOP ili, štaviše, da su oni čak pod uticajem starih muslimanskih reakcionara. Zato je Partija tada postavljala, pored ostalog, zadatak da se razbiju bande SS-ovaca, ustaša, zelenog kadra i legije, jer to znači aktiviranje u NOB još hiljada Muslimana boraca. Na savjetovanju je zaključeno da se treba osloboditi »stare greške zanemarivanja rada među Muslimanima«, te da u obnovi postradalih krajeva treba učvršćivati bratstvo i jedinstvo Hrvata, Muslimana i Srba »mobilišući politički i srpske, i muslimanske i hrvatske mase za pomoć postradalim krajevima, ističući njihove zasluge i žrtve za bratstvo i slobodu i Srba i Muslimana i Hrvata«.[120])

VII

Uvažavanje nacionalnih specifičnosti, konkretno u odnosu na Muslimane, ogledao se još od prvih dana ustanka i u stavu da pored jedinica NOV u kojima su zajedno bili i Hrvati i Muslimani i Srbi i pripadnici narodnosti

[118]) AIRP Sarajevo, kat. br. 3265. O muslimanskim partizanskim jedinicama govori se u sljedećem (VII) poglavlju ovog rada. Ali, što se tiče Ramske brigade treba napomenuti da se to odnosi na XVII krajišku brigadu o kojoj njen komandant Šefik Talić, između ostalog, piše: »Njeno jezgro su činili Muslimani — Hercegovci i Bosanci sa terena Konjica, Jablanice, Prozora i Gornjeg Vakufa, a u njenim redovima borili su se Hrvati, Muslimani i Srbi sa terena Livna, Duvna i iz Mostara«. (Šefik Talić, *Hercegovci i Krajišnici u istoj brigadi* — u knjizi *Hercegovina u NOB*, »Vojno delo«, Beograd 1961, str. 798).

[120]) AIRP Sarajevo, kat. br. 4005 i 4006/1.

koji žive u Bosni i Hercegovini, treba formirati muslimanske jedinice u sastavu NOV, u kojima bi i borce i rukovodstvo sačinjavali Muslimani. Tako su u sastavu NOV prvo formirane muslimanske desetine, čete i bataljoni, a potom brigade, pa i »muslimanske divizije«. Njihovo formiranje i posebno borbena i politička aktivnost ubrzavale su sve veći priliv Muslimana u NOV. Inače, opšta karakteristika partizanskih muslimanskih jedinica jeste u tome da one nose nacionalno obilježje, da se stvaraju na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, da su njihovi organizatori i rukovodioci komunisti Muslimani, da su organizovane, da se bore i imaju isti cilj kao i sve druge jedinice NOV.

Karakteristično je da se formiraju upravo posebne muslimanske partizanske jedinice, dok, na primjer, jedinica NOV koje bi se nazivale srpskim nije bilo u Bosni i Hercegovini. To nije teško objasniti: Srbi su prvi masovno učestvovali u ustanku, pa s obzirom na svenarodni karakter borbe i težnju da u NOB-i budu svi naši narodi, nije bilo potrebe da se vojnim formacijama u nazivu daje i srpsko nacionalno obilježje. Druga je situacija bila s Muslimanima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Formiranjem posebnih muslimanskih jedinica NOV, pored drugih, u kojima je srpski narod bio masovno zastupljen, a u kojima su bili i pripadnici ostalih naših naroda i narodnosti, išlo se za masovnim uključivanjem Muslimana u NOV, upravo računajući na njihovu etničku posebnost.

O radu na formiranju prvih muslimanskih partizanskih jedinica nalazimo prve podatke u izvještaju političkog komesara sarajevske oblasti od 14. avgusta 1941. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH. U njemu se kaže da nije uspio pokušaj formiranja muslimanskog partizanskog odreda, ali da se to ne smatra konačnim, jer će se to pitanje »ovih dana ponovo postaviti«.[121]) I stvarno, uskoro poslije toga formirana je muslimanska partizanska četa, poznata kao »Mujina četa«. Ona je ubrzo prerasla u muslimanski partizanski bataljon, koji je i zvanično proglašen u Sokocu dodjeljivanjem bataljonske zastave 8. decembra 1941. godine.[122])

Po dolasku Vrhovnog štaba sa drugom Titom na čelu iz Srbije, u Foči u decembru 1941. godine formirana je muslimanska omladinska četa.[123]) U isto vrijeme u Hercegovini u bataljonu »Neđo Čabrinović« postoji muslima-

---

[121]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 51, str. 105.

[122]) Ćamil Kazazović, *Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u NOV i XVI muslimanske brigade* (rukopis), str. 6. Vid. Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958, str. 116. Zatim, R. Čolaković, *Zapisi iz NOR*, knj. I, »Prosveta«, Beograd 1956, str. 504 i 516—517. Čolaković u istoj knjizi na str. 527 uz odred »Zvijezdu« spominje Muslimanski bataljon, dok u *Zborniku NOR*, tom IV. knj. 3, u dokumentu br. 85 na strani 246 piše: »u odredu 'Zvijezda' peti bataljon bio je muslimanski«. Izgleda, međutim, da se ovi podaci odnose na muslimanski bataljon Romanijskog odreda čiji je komandant bio predratni komunista Mujo Hodžić. O tome vid. Rasim Hurem, *Rogatica za vrijeme NOR-a*, u knjizi: *Rogatica*, »Svejtlost«, 1966, str. 112.

[123]) Intervju druga Tita Milojku Druloviću, direktoru *Politike*, *Borba* 28, 29. i 30. IX 1967, str. 2. — Prema pomenutom radu Ćamila Kazazovića (rukopis), str. 9 (u aprilu 1942. godine na terenu Kalinovika i Foče formirana je partizanska muslimanska četa u kojoj je bilo i 5 Muslimanski iz Foče. Ova četa je sa još nekim jedinicama Romanijskog partizanskog odreda ušla u sastav tada tzv. Drinskog dobrovoljačkog odreda.

ska desetina Dživarske čete.[124]) Prema jednom izvještaju trećeg bataljona hercegovačkog NOP odreda, »noću između 2. i 3. decembra 1941. godine jedna desetina treće partizanske čete, sastavljena samo od Muslimana — partizana izvršila je rušenje željezničkog mosta na pruzi Aleksin Međe i Volujca. Akcija je uspješno izvršena«.[125]) U Zeničkom NOP bataljonu u decembru 1941. godine postoji jedan muslimanski vod, koji je u januaru 1942. godine prerastao u muslimansku četu.[126])

Stvaranje muslimanskih partizanskih jedinica nastavljeno je i dalje tokom cijelog rata. U tom pravcu 12. marta 1942. godine prilikom formiranja Prvog istočno-bosanskog proleterskog bataljona u Srednjem bilo je oko 100 boraca Muslimana, koji su svrstani u jednu četu. To je bila treća četa — muslimanska.[127])

Prema proglasu »Srbi, Muslimani i Hrvati Hercegovine« od 8. maja 1942. godine, vidi se da je u to vrijeme postojao Štab muslimanske čete, čiji je komandir bio Mujo Tucaković, a polit-komesar Hajrudin Selimović.[128])

U izvještaju Štaba petog krajiškog NOPO od 11. jula 1942. godine Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu navodi se, između ostalog, da je pristupljeno prikupljanju i stvaranju jedne muslimanske jedinice iz redova omladine iz Petrovca.[129]) Nadalje na vojno-političkom kursu NOV za Bihać i Cazinsku krajinu, održanom krajem 1942. godine, bilo je 163 dobrovoljca — omladinca i omladinke, od kojih 81 Musliman, 53 Hrvata i 27 Srba. U isto vrijeme održan je omladinski kurs u Cazinu na kojem je bilo 164 omladinca — Muslimana.[130])

Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu u proglasu od 30. augusta 1943. godine poziva Muslimane da stupaju u NOV po ugledu na borce **Osme krajiške muslimanske brigade** i drugih muslimanskih partizanskih jedinica, kako bi mogli ostvariti svoja prava.[131])

Osman Karabegović navodi da je poslije oslobođenja Bihaća i Cazinske krajine, 28. decembra 1942. godine formirana Osma krajiška (Muslimanska) brigada, koju su najvećim dijelom sačinjavali Muslimani, kao i da su prije formiranja Osme brigade dvije čete boraca, Muslimana i Hrvata iz Bihaća otišle u druge krajiške brigade.[132])

Razvojem NOP-a i masovnijim učešćem Muslimana u NOV, dolazi i do formiranja većih muslimanskih vojnih jedinica NOV. Tako, na primjer, u augustu 1943. godine u sastavu XVII divizije NOV formiran je tzv. M. (muslimanski) bataljon. U isto vrijeme formira se još jedan muslimanski bataljon od boraca iz Brčkog, Bijeljine i drugih mjesta Posavine. On je bio u sastavu III vojvođanske brigade, kao njen V bataljon.[133]) Ova dva bataljona

---

[124]) *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961, str. 221.
[125]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 2, dok. br. 8. str. 196.
[126]) Camil Kazazović, *Zenički partizanski odred*, str. 51—54.
[127]) Ć. Kazazović, *Formiranje muslimanskih part. jedinica* (rukopis), str. 8.
[128]) AIRP Sarajevo, kat. br. 236.
[129]) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 6, dok. br. 26, str. 62.
[130]) Hajro Kapetanović, *U oslobođenom Bihaću i Cazinskoj krajini, Bihaćka republika*, prva knjiga, str. 446.
[131]) AIRP Sarajevo, kat. br. 1642.
[132]) Osman Karabegović, *Razvitak ustanka u Bosanskoj krajini do Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Bihaćka republika*, prva knjiga, str. 27.
[133]) Ćamil Kazazović, *Formiranje muslimanskih part. jedinica* (rukopis) str. 10. i 11.

ubrzo su bili osnova za XVI muslimansku narodnooslobodilačku udarnu brigadu, formiranu 21. septembra 1943. godine. Brigada je, takođe, bila u sastavu Sedamnaeste divizije.[134])

Poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, posebna pažnja je poklonjena što masovnijem učešću Muslimana u NOV, pa su, kao što smo prikazali, preduzimane i posebne mjere i politička aktivnost. Takav rad, uz razvoj opšte situacije u zemlji i u svijetu, doprinio je masovnijem učešću Muslimana u NOV. To je, takođe, uticalo i na povećanje muslimanskih jedinica NOV. Tako, na primjer, u pretežno muslimanskom kraju — Cazinskoj krajini Naredbom Glavnog štaba NOV Hrvatske od 2. februara 1944. godine formirana je Unska operativna grupa u čiji sastav je ušla »muslimanska milicija« Huske Miljkovića i oko 100 boraca Muslimana iz Cazinskog odreda i VII divizije, naročito izdvojenih u tu svrhu. Krajem februara došla je još jedna grupa partizana Muslimana iz Slavonije radi popune Unske operativne grupe. Tako su u februaru i martu 1944. godine u sastavu Unske operativne grupe postojale već dvije brigade i Bužimski odred.[135]) U ovim jedinicama cijeli sastav od boraca do komandanata bili su Muslimani.

O značaju muslimanskih jedinica NOV Cazinske krajine za NOP govorilo se i na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a (30. juna, i 1. i 2. jula 1944). Tada je Đuro Pucar - Stari u referatu »O značaju Odluka II zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine«, između ostalog, iznio: »Neosporno je, da je za prilazak cazinskih Muslimana narodnooslobodilačkom pokretu, pored ostalih momenata, uticao kao važan momenat odluka o budućem položaju Bosne i Hercegovine (ravnopravna federalna jedinica, A. P.). Oni su formirali svoju diviziju koja je ušla u sastav narodnooslobodilačke vojske. To je bila vidna manifestacija masovnog prilaska Muslimana našem pokretu«.[136]) Istom prilikom Adem Hercegovac je u diskusiji istakao da »danas u Krajini imamo dvije muslimanske brigade i jedan odred«, dok je Hamdija Omanović rekao da će neprijatelj za koji dan »osjetiti udarce i prve muslimanske divizije«.[137]) Uostalom, Unska operativna grupa, kako je bio zvanični naziv muslimanskih jedinica u Cazinskoj Krajini, od samog njenog formiranja nastupala je kao muslimanska divizija NOV.[138])

U vezi sa Unskom operativnom grupom NOV, potrebno je još navesti da je naredbom Štaba IV konpusa NOVJ od 4. februara 1945. godine formirana III muslimanska brigada, koja je ušla u sastav VIII udarne divizije. Za uspjehe u borbama ubrzo je dobila naziv »udarna«.[139])

Marksistički pristup u rješavanju nacionalnog pitanja u našoj zemlji obezbijedio je Komunističkoj partiji Jugoslavije stalnu vezu sa masama svih naroda i narodnosti, a time i rukovodeću ulogu u narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji. Uvažavajući specifičnosti društveno-ekonomskog, kulturnog, političkog, pa i nacionalnog razvitka Muslimana, došlo je do nešto drugačijeg postupka prema njima u toku NOR-a. U tome je KPJ uspjela. Tako se može objasniti da su Muslimani, za razliku od bosanskih Srba, pa i

---

[134]) Isto, str. 11—13. Vid. Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, str. 192

[135]) Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*. »Svjetlost« Sarajevo 1957, str. 38—45.

[136]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo, 1954, str. 15.

[137]) Isto, str. 50. i 56.

[138]) Upor. AIRP Sarajevo, kat. br. 2814.

[139]) Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, str. 117—119.

Hrvata, pored zajedničkog učešća sa njima u NOV ili, na primjer, u omladinskim organizacijama okupljani i u posebnim muslimanskim jedinicama NOV ili omladinskim muslimanskim organizacijama i slično. U ovom pogledu karakterističan je izvještaj Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu upućen 1. maja 1942. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH. Iznoseći situaciju u partijskoj organizaciji Mostara, navodi se da, pored partijskih ćelija, grupa aktiva, po kvartovima i preduzećima »postoje aktivi među Muslimanima, Srbima, Hrvatima i starijim intelektualcima. Ovi aktivi nam mnogo koriste, jer mnogo i Hrvata i Srba i Muslimana ne možemo da uposlimo preko partijskih ćelija, nego baš preko ovakvih aktiva. Među Hrvatima imamo dobar broj simpatizera iz redova HSS. U agitaciono-propagandnom radu ovi nam aktivi najviše koriste. Među Muslimanima stojimo najbolje, preko 80% Muslimana su naši simpatizeri, sa Srbima stoji ovako stvar. Srpska čaršija četnički raspoložena, dok je sirotinja uz nas«.[140])

VIII

Teorijske osnove za nacionalni status i tretman Muslimana, date prije rata, našle su svoju adekvatnu primjenu u toku NOB-e. Nije bilo vremena, a ni potrebe za neke akademske rasprave, pa se ni pitanje nacionalnosti nije posebno raspravljalo niti teorijski razrađivalo.

Jedan rad iz perioda rata pod naslovom »Muslimansko pitanje« zaslužuje našu pažnju. Pisao ga je naš poznati marksistički teoretičar Veselin Masleša, a objavljen je u »Vojno-političkom pregledu«, broj 7. od 1942. godine. Rad je studiozno pisan i upravo zbog toga, po našem mišljenju, nije adekvatno izveden zaključak. Raspravljajući o postanku i razvitku »muslimanskog pitanja«, on polazi od činjenice da **Muslimani nisu posebna etnička grupa niti nacija**, jer nemaju objektivna svojstva nacije, pa prema tome ni subjektivno osjećanje sebe kao nacije. Obrazlažući svoj stav, Masleša napominje da time što Muslimani nemaju svoga jezika, niti specifične ekonomske povezanosti, kao i što ne žive na jednom neprekidnom i jedinstvenom teritoriju, ne mogu se smatrati posebnim etničkim subjektom. Za psihičke i kulturne osobine Muslimana ističe se da »su različite od srpskih i hrvatskih masa utoliko ukoliko su posljedica različitih vjeroispovijesti ili feudalnog razvitka«, što po njegovom mišljenju ne predstavlja »nikakvo nacionalno različite kvalitativne psihološke konstitucije«. Masleša govori o Muslimanima samo kao o vjerskoj i političkoj organizaciji. Pitanje nacionalne pripadnosti Muslimana i pitanje »srpske Bosne« — prema Masleši — srpska buržoazija je u staroj Jugoslaviji rješavala novcem uzetim, uglavnom, upravo iz Bosne. Masleša dalje zaključuje da »muslimansko pitanje« nije nacionalno pitanje, ali da je u staroj Jugoslaviji bilo vezano za nacionalnu politiku jugoslovenskih vlada.[141])

Maslešini zaključci, barem u dijelu koji se odnosi na pitanje etničke posebnosti Muslimana, očito su bili u suprotnosti s političkom praksom KPJ, pa i opšte usvojenim teorijskim postavkama, koje su, na primjer, našle izraza u stavu Edvarda Kardelja, koji je 1938. godine pisao da Muslimani »sačinjavaju posebnu etničku grupu«.[142])

---

[140]) Arhiv SK BiH, tom III, knj. 2, str. 154.

[141]) Veselin Masleša, *Dela II*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1954, str. 151—166.

[142]) Edvard Kardelj - Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, »Kultura« Beograd, 1960, str. 104.

Mora se priznati da je Masleša ovo pitanje odveć šablonizirao. Postavivši šemu da etničke posebnosti nema bez posebnog jezika, teritorijalne kompaktnosti i ekonomske zajednice, on je Muslimanima negirao etničku posebnost. Ako bi, međutim, ovakvo šematizovano shvatanje primijenili i na druge etničke cjeline, neosporno oformljene, štaviše, kao nacije, a ne bi uzeli skupnost karakteristika u zavisnosti od datih uslova koje jednu etničku grupu čine nacijom, sigurno bismo se osvjedočili na kakvim je slabim temeljima ovakav jednostran pristup. Maslešin rad, štampan i kao brošura, odudarao je od usvojene prakse. Na kraju i Masleša ne negira neke osobenosti koje su uticale na konstituisanje Muslimana kao narodne kategorije, samo što pri tome ne povlači potrebne konsekvence. Masleša kao posebne osobenosti navodi: spajanje feudalnih privilegija i islama, težnja za političkom autonomijom BiH, politička organizovanost, osjećanje vjerske solidarnosti, specifičan vjerski interes,ugroženost Muslimana u staroj Jugoslaviji (»izazvani su sukobi Srba i Muslimana, organizovani manji pokolji muslimanskog življa, vršene razne nepravde, nagovještavanje nove opasnosti za slobodu vere itd.« i pauperizacija muslimanskih masa.

Neposredno poslije objavljivanja Maslešinog rada, Rodoljub Čolaković je u aprilu 1943. godine napisao brošuru »Naši Muslimani i NOV«, koji je izdao Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu. Čolaković u ovome radu, za razliku od Masleše, ističe da su Muslimani posebna etnička cjelina i da ih u novoj bratskoj zajednici Južnih Slovena »niko neće goniti silom da budu što nisu, tj. Srbi ili Hrvati«.

O problemu nacionalnosti Muslimana govorio je i pisao Rodoljub Čolaković. Njegova razmatranja i istupi najviše su bili u vezi sa opštim razmatranjima političke problematike u Bosni i Hercegovini. Kao jedan od istaknutih partijskih funkcionera u toku NOR-a, konsekventno je sprovodio liniju i stav KPJ u odnosu na Muslimane, a svojim ličnim doprinosom obogaćivao oblike i načine u realizaciji partijske politike prema Muslimanima. Čolaković je u svim svojim usmenim i pismenim istupima u NOR-u zastupao stanovište da Muslimani u BiH predstavljaju posebnost u odnosu na Srbe i Hrvate i da su oni »posebna cjelina«, da Muslimani nisu Srbi ni Hrvati i da ih niko neće goniti da to budu. Dalje je značajno da Čolaković u svim svojim napisima Muslimane označava kao etnički individualitet i pisanjem velikog slova »M« (za razliku od religijskog pojma muslimana, koje se piše malim slovom »m«, analogno načinu pisanja pripadnika pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti.[143])

[143]) Čolaković nije takvo stanovište zauzimao samo u toku NOR-a, kako je bilo i u svim drugim dokumentima tog vremena nego i u cjelokupnom poslijeratnom periodu, što kod drugih nije bio takav slučaj. Tako, na primjer, u svim knjigama *Zapisi iz narodnooslobodilačkog rata* u izdanju sarajevske »Svjetlosti« (od 1946—1952), kao i u ponovnom izdanju beogradske »Prosvete« (1956) Čolaković etnički pojam Musliman piše velikim slovom »M«. Ovaj momenat je značajan upravo iz razloga što se u poslijeratnom periodu dešava da pored ostalih propusta u odnosu na pitanje nacionalnosti Muslimana ima neodgovornog i potcjenjivačkog odnosa prema etničkoj individualnosti Muslimana što se ogleda u tendenciji poistovjećivanja etničkog i religioznog u Muslimana, i to pisanjem pojma Musliman isključivo malim slovom »m«, što je uz tendenciju »opredjeljivanja« Muslimana prema srpstvu ili hrvatstvu značilo negiranje etničkog individualiteta Muslimana i njihovo svođenje na vjersku grupaciju. Prema tome, pisanje etničkog pojma Musliman najmanje je pitanje pravopisnih pravila. To je u suštini političko pitanje. Dokle se u nerazumnim postupcima išlo prema poštovanju etničkog individualiteta Muslimana, mogu poslužiti i primjeri sa

Kad Rodoljub Čolaković govori o stanovništvu Bosne i Hercegovine, ističe da je riječ o n a r o d i m a — Srbima, Hrvatima i Muslimanima, naglašavajući na taj način individualnost svakog naroda i njihovu ravnopravnost.[144]) Za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini Čolaković je smatrao kao neophodno da stalno ukazuje na potrebu razvijanja i učvršćivanja bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana, kao i njihove zajedničke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ističući ravnopravnost bosanskohercegovačkih naroda, Čolaković je redovno naglašavao da je BiH i srpska, i hrvatska, i muslimanska, da je ona zajednička, nedjeljiva domovina bosanskohercegovačkih naroda — Srba, Hrvata i Muslimana. U tom smislu prije formiranja ZAVNOBiH-a Čolaković, u ime PK KPJ za BiH u pismu Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu od 14. septembra 1943. godine, između ostalog, piše da je razvitak međunarodne situacije djelovao i na Muslimane tako da jedinice NOP slobodno prolaze kroz Čelić i Koraj (nekadašnja uporišta ustaša), dok ih u drugim selima istočne Bosne dočekuju kao prijatelje. Čolaković dalje nastavlja: »U muslimanski bataljon (to je začetak Muslimanske brigade) javljaju se Muslimani iz sela ovog kraja, ali još nema masovnog prilaženja Muslimana u NOV. Kao glavni zadatak među Muslimanima postavili smo: izolacija onih političkih špekulanata među Muslimanima koji se nisu kompromitovali za vrijeme ustaške vlasti, a koji sada nastoje da dočepaju vođstvo u svoje ruke kako bi iskoristili Muslimane u političkim pazarima sa velikosrpskom buržoazijom. Bez toga ne može biti aktivizacije Muslimana u našim redovima. Bez toga oni će da nas simpatišu, ali dalje od toga neće ići«. Što se tiče stvaranja ZAVNOBiH-a, Čolaković piše: »Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira ZAVNOBiH, o čemu smo već obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slavenskog Juga. U okviru opštih demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene BiH treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ništa zajedničkog s parolom autonomije bosanskog begovata«.[145])

Važno je Čolakovićevo izlaganje na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a (25. i 26. novembra 1943). U referatu o spoljnoj i unutrašnjoj političkoj situaciji Čolaković je, između ostalog, rekao da se stvara bratstvo i jedinstvo bosanskohercegovačkih naroda, i da u sve većem broju Muslimani i Hrvati pristupaju u NOV i pored rada četnika na raspirivanju mržnje između Srba i Muslimana i klanja nevinog muslimanskog stanovništva. Naglasio je da Musli-

---

dokumentima iz NOR-a u objavljenim knjigama poslije rata. Muslimani se u tim saopštenim dokumentima svugdje pišu malim slovom »m«, iako su u originalnim dokumentima napisani velikim slovom »M«. (Vid. Arhiv SR BiH, tom III, knj. 1, str. 11—12, 133—135, 150—151, kao i tom III, knj. 2, str. 9—10, 30—31, 36—37 i 274—275). Značajno je, međutim, pomenuti da se u prvim tomovima Arhiva KP BiH, izdatim 1950. godine, dokumenti prepisuju izvorno sa originala, pa se Muslimani svugdje pišu velikim slovom »M«, kao i Srbi i Hrvati. — Mi smo u ovome radu, bez obzira na poslijeratne oscilacije, dosljedno pisali veliko »M«, naravno tamo gdje je riječ o etničkoj kategoriji.

[144]) Rodoljub Čolaković, *Govori i članci*, knj. I, »Svjetlost«, Sarajevo 1960, str. 19, 103, 114—116, 125—127, 177, 246, 286—288, 315.

[145]) AIRP Sarajevo, kat. br. 1704.

mani samo stupanjem u NOV mogu »izvojevati sebi dostojno mjesto u bratskoj zajednici svih naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije«, te da treba i dalje ukazivati da je NOP u BiH isto onoliko hrvatski, koliko i srpski i muslimanski. U zaključcima ZAVNOBiH-a kao politički zadatak postavljeno je, između ostalog, mobilisanje još većeg broja boraca u prvom redu Muslimana i Hrvata i »snaženje oružanog bratstva među narodima Bosne i Hercegovine, koje je jedini zalog srećne budućnosti zajedničke domovine Srba, Hrvata i Muslimana«.[146])

U predavanju »Zašto je Bosna i Hercegovina federalna jedinica«, održanom u Beogradu početkom 1945. godine, Čolaković je naglasio da će se Muslimanima u BiH, koji su nesumnjivo slovenske rase, »dati mogućnost da se mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijele«, kao i da je zauzet stav »da BiH nije ni srpska ni hrvatska, nego da je i srpska i hrvatska, a osim toga i muslimanska, — svih onih koji u njenim granicama žive«.[147])

Svoje stanovište o nacionalnosti Muslimana Čolaković je iznio i na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a (26, 27. i 28. aprila 1945). Tada je on, između ostalog, rekao da je u NOB u duhu demokratskih načela riješeno pitanje BiH koja »nije mogla biti dijeljena između Hrvatske i Srbije, ne samo zbog toga što su Srbi i Hrvati izmiješani na čitavoj teritoriji BiH nego što u njoj žive Muslimani, koji se još nisu svi nacionalno opredijelili. Svako cijepanje BiH oni bi s pravom osjetili kao nasilje nad sobom, kao uskraćivanje njima kao **cjelini** onih prava koja proističu iz našeg demokratizma za sve **narode** Jugoslavije, pa i za Muslimane. (...) Ravnopravni sa Srbima i Hrvatima, naša muslimanska braća od kojih niko neće praviti na silu ni Srbe ni Hrvate imaće najšire mogućnosti za svoj **ekonomski, politički i kulturni razvitak** (podvukao A. P.) i potpunu slobodu svog nacionalnog opredjeljivanja«.[148])

O istom pitanju Čolaković je u načelnoj debati o nacrtu Ustava FNRJ (januara 1946) istakao da »nije bilo moguće priključiti BiH kao autonomnu pokrajinu ni Srbiji ni Hrvatskoj a da to ne izazove čitav niz sumnji i pitanja kod Srba, odnosno Hrvata. A pogotovu je to bilo nemoguće zbog bosansko-hercegovačkih Muslimana, koji bi takvim rješenjem bili lišeni svog osnovnog prava da se nacionalno opredjeljuju u potpunoj slobodi i ravnopravnosti«. Pri tome je naglasio slobodu nacionalnog razvoja bosanskih Srba i Hrvata i njihovih odnosa »sa Srbima i Hrvatima u dotičnim zemljama«. U vezi sa slobodnim nacionalnim razvojem bosanskohercegovačkih naroda, Čolaković je za Muslimane istakao: »Muslimani BiH, **kao posebna,** u svojoj ogromnoj većini nacionalno još neopredijeljena **slovenska etnička grupa** ravnopravni sa Srbima i Hrvatima moći će tek u našim društvenim uslovima da se slobodno razvijaju i nacionalno opredjeljuju. Niko im neće naturiti nacionalno ime; nikakve političke konjukture ni političke kombinacije, ni račun ovog ili onog uskog kruga politikanata neće moći imati uticaja na njihov prirodan razvitak ka nacionalno mopredjeljenju« (podvukao A. P.).[149])

---

[146]) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, str. 26—27.

[147]) Arhiv KP BiH, tom I, knj. 2, Sarajevo 1950. str. 437.

[148]) *Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, str. 23.

[149]) Rodoljub Čolaković, *Izabrani govori i članci*, »Svjetlost«, Sarajevo 1960. str. 127—128.

O istom problemu Čolaković je kasnije (1950) pisao da BiH nije postala narodna republika, ravnopravna sa ostalim na osnovu svog posebnog nacionalnog obilježja, jer »u njoj žive izmešani Srbi i Hrvati, delovi dvaju davno formiranih jugoslovenskih nacija, i bosanskohercegovački Muslimani, koji su slovenskog porekla, ali koji

Na prvi pogled, Čolakovićevi stavovi mogu se dvojako tumačiti kad je riječ o nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana. Međutim, za nas u tom pogledu nema dvojbe ako se svi ovi stavovi ogledaju u njihovom kontekstu. U odnosu na postojanje etničkog individualiteta Muslimana kao »cjeline« — »etničke grupe«, odnosno kao jednog od tri naroda u BiH, koji će, kako Čolaković kaže, imati najšire mogućnosti za svoj »ekonomski, politički i kulturni razvitak« u duhu nacionalne ravnopravnosti, nacionalnog samoodređenja i prava nacionalnog samoopredjeljenja svakog naroda — Čolakovićevi navodi — po našem mišljenju — ne daju povoda za dileme. Njegovi stavovi o nacionalnom pitanju i posebno o Muslimanima, smjeraju na pravo Muslimana na samoodređenje i samoopredjeljenje, što podrazumijeva i pravo na puno i slobodno izjašnjavanje o pripadnosti muslimanskoj etničkoj zajednici. Riječ je upravo o priznavanju onoga što je Muslimanima u staroj Jugoslaviji, kao i za vrijeme okupacije, bilo onemogućeno, neovisno od toga što su i tada egzistirali kao poseban individualitet u odnosu na bosanske Srbe i Hrvate.

U svojoj osnovi istovetne su i koncepcije koje je iznio drug Đuro Pucar - Stari na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Tada je on izjavio: »Može se slobodno reći da su sva **tri naroda** u BiH vodila skoro uvijek samostalno svoju političku borbu, a politikom okupatora, koji je vjekovima sjedio na grbači naroda, ta borba nije nikada bila opštebosansko-hercegovačka, nikad ona nije mogla dobiti potporu i solidarnost svih naroda unutar BiH«. U daljem izlaganju, osvrćući se na osjećanje muslimanske posebnosti, Đuro Pucar je rekao: »Kod Muslimana je počeo proces orijentacije prema Narodnooslobodilačkom pokretu i može se slobodno reći da je ogromna većina muslimanskih masa orijentisana prema nama. Ta svijest nije još rezultat dubokog demokratskog raspoloženja muslimanskih masa, koliko jedno specifično raspoloženje koje počiva na uvjerenju, da NOP jedini može da spasi Muslimane iz teške situacije u kojoj su se dosad nalazili. Jednim organizovanim političkim radom, kao i stvaranjem demokratskog političkog vođstva među Muslimanima, proces podizanja demokratske političke svijesti muslimanskih masa brzo bi otpočeo. Danas je očigledan raspad Jugoslovenske muslimanske organizacije, kao što je očigledna kompromitacija vođstva te stranke u očima muslimanskih masa. Ali ima jedna činjenica koja koči bržu orijentaciju Muslimana prema nama, a ta je, da su Muslimani svojim istorijsko-društvenim

---

su u većini nacionalno neopredeljeni. (...) Podeliti BiH između Srbije i Hrvatske bilo je nemoguće zbog izmešanosti stanovništva. Isto tako bilo je nemogućno priključiti je kao autonomnu pokrajinu bilo Srbiji, bilo Hrvatskoj, a da to ne izazove niz sumnji i pitanja kod Hrvata, odnosno Srba, a pogotovu takvo rešenje bilo je nemogućno zbog Muslimana, koji predstavljaju znatan deo stanovništva BiH, jer bi oni u takvom rešenju mogli videti pokušaj da se vrši izvestan pirtisak na njih u pogledu nacionalnog opredeljivanja. Prilikom rešavanja položaja BiH u jugoslovenskoj federaciji tražilo se i našlo rešenje koje će prvo, zadovoljavati njeno stanovništvo, drugo. onemogućavati svaki pokušaj izazivanja nepoverenja između Srba i Hrvata i treće, dati mogućnost Muslimanima da se slobodno nacionalno opredele«. (R. Čolaković, *Rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, Komunist*, br 4—5 od 1950, str. 50—60). U ovom smislu je Čolaković govorio i na Osnivačkom kongresu KP BiH. Tada je on, između ostalog, rekao: »Osim toga ostaje pitanje bosanskohercegovačkih Muslimana, koji predstavljaju znatan dio stanovništva BiH, a koje je srpska i hrvatska buržoazija proglašavala Srbima odnosno Hrvatima, ne pitajući ih šta oni sami o tome misle i osjećaju. Ovakvim rješenjem (federalna BiH, A. P.) za naše Muslimane stvorena je atmosfera u kojoj se mogu potpuno slobodno nacionalno opredjeljivati.« (R. Čolaković, *Izabrani govori i članci*, str. 289.)

položajem i političkim vaspitanjem za vrijeme Jugoslavije razvili izvjesne sposobnosti koje su nevjerovatno učvrstile kod njih osjećanje posebnosti Muslimana kao cjeline. (...) Pošto do danas nije formirano neko muslimansko voćstvo unutar Narodnooslobodilačkog pokreta, to dobar dio muslimanskih masa, zbog svoje političke zaostalosti, ne vidi u NOP-u garanciju da će njihova ravnopravnost sa ostalim narodima biti obezbijeđena. (...) A mi u NOP imamo Muslimane ugledne i cijenjene ljude u svojim mjestima i krajevima, koji bi, ako bi radili organizovanije, mogli da pojačaju još više prilazak Muslimana našem pokretu. Stoga se nameće potreba da se u okviru Narodnooslobodilačke fronte BiH stvori neki muslimanski politički odbor koji bi imao autoriteta među Muslimanima i koji bi, kao takav, mogao da utiče na veći priliv Muslimana u naše redove. Takav bi odbor bio garancija u očima jednog dobrog dijela muslimanskih masa da će njihova borba biti krunisana uspjehom«.[150])

IX

Sa stanovišta nacionalnih odnosa u BiH i osobito u vezi sa pitanjem nacionalnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana, interesantno je reagiranje u toku NOR-a njemačkih i italijanskih okupatora o tom pitanju. Nije potrebno detaljnije govoriti o stavovima domaćih izdajnika i sługu okupatora — četnika i ustaša prema Muslimanima. Veoma su poznate činjenice da su četnici Muslimane tretirali kao Turke i da im je bio cilj da ih potpuno likvidiraju iz naših krajeva.[151]) Ustaše su, međutim, naročito u početku okupacije, Muslimane proglasili Hrvatima izjavljujući da su oni »najčistiji dio«, »cvijeće«, hrvatskog naroda i slično.[152]) No, politička praksa je bila u suštoj protivnosti s ovim deklaracijama: pokušajima da stvore što veći jaz između Muslimana i Srba, kao i sistematskim progonima, stvarno su išli za uništenjem Muslimana. Kako ustaše, tako su i četnici negirali etnički individualitet Muslimana, nastavljajući u potpunosti politiku velikosrpske i velikohrvatske buržoazije iz stare Jugoslavije. Naravno, takva politika četnika i ustaša i svih drugih nacionalističkih i šovinističkih elemenata iz redova Srba i Hrvata bila je, u stvari, i politika okupatora Nijemaca i Italijana. Oni su takvu politiku inaugurisali, jer je dovodila do raspirivanja nacionalističke mržnje, pomoću koje je, pored ostalih mjera, pokušavao ostvariti svoje okupatorske namjere i ciljeve. Međutim, kako su takvu politiku ubrzo uočili i Srbi, i Muslimani i Hrvati kao i to da ona vodi propasti i srpskog i muslimanskog i hrvatskog naroda, to se počelo stvarati oružano bratstvo i jedinstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda u borbi protiv okupatora i njegovih sługu. Svakako, u tome najveća zasluga pripada KPJ, koja je svjesnom i stalnom političkom akcijom objašnjavala namjere okupatora i ukazivala na pravi put ka nacionalnoj slobodi, jednakosti i jedinstvu Srba, Muslimana i Hrvata u

---

[150]) *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 18, 22 i 23.

[151]) Beogradski odbor pokreta Draže Mihailovića u svom programu je u ljeto 1941. godine u tački II pod brojem 5 unio: »Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa...« (AVII, VK-V-3, Pismo Draže Mihailovića Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću od 20. XII 1941. Citirano prema: Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, IDN — Odjeljenje za istorijske nauke, Beograd 1952, str. 74—77). Upor. *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knj. I, Beograd 1945.

[152]) Vid. Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, str. 51.

zajedničkoj i nedjeljivoj BiH u sastavu jugoslovenske demokratske društvene zajednice. Sve veće učešće svih naših naroda u NOP i uspjesi koje su svakodnevno postizali navodili su, prvenstveno okupatore — Nijemce i Italijane, samo na taktički nove poteze prema narodima BiH u cilju pasivizacije srpskih, muslimanskih i hrvatskih masa prema NOP-u i njihovom angažovanju na strani okupatora, bilo direktno u okupatorskim vojnim jedinicama ili vojnim jedinicama kvislinga ili na drugi način. U takvim nastojanjima, na primjer, Italijani, pored ostalog, jedno vrijeme istupaju sa stavovima da Muslimani predstavljaju posebnu n a r o d n u g r u p u, što ustaškim vlastima predstavlja poseban problem.[153]) Što se tiče nacionalnog tretmana Muslimana, slična je bila i politika Nijemaca koji, na određen način, među muslimanskim građanskim političarima u određenoj mjeri podražavaju ideju »stvaranja autonomne Bosne i Hercegovine kao 'gau' u okviru Njemačkog Rajha«. Čak su se Nijemci u vezi s tim pobrinuli da iniciraju pisanje nekih stručnih radova, prema kojima u BiH »žive tri naroda i da su Muslimani, prema tome, poseban narod«.[154]) Ovakva i slična nastojanja Nijemaca i Italijana nisu imala uspjeha zahvaljujući ispravnoj politici KPJ u oblasti nacionalnih odnosa.

X

Kao istinski borac za nacionalnu ravnopravnost, Komunistička partija se i u nacionalnom pitanju Muslimana afirmisala po svojoj djelotvornoj marksističkoj realizaciji i uvažavanju postojećih specifičnosti. Uostalom, već sama činjenica da su Muslimani u političkoj praksi u toku revolucije imali ravnopravan tretman implicitno pretpostavlja uvažavanje muslimanske posebnosti.

Evidentna je činjenica da je poslije oslobođenja bilo izvjesnog odstupanja od jasnih stavova i proklamovane politike KPJ u pitanju nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana. Bilo je i tendecnija koje znače odstupanje od ranije proklamovanih i u praksi sprovođenih stavova. One su se posebno izrazile u insistiranju na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana.[155]) Rezultati tog insistiranja bili su minimalni. Veoma mali broj Muslimana opredijelio se za srpsku, odnosno hrvatsku naciju, dok se ogromna većina, odbijajući nacionalno izjašnjavanje, deklarisala kaao »Jugosloveni« ili ko »neopredijeljeni«. I to je, u stvari, bila afirmacija etničkog individuali-

---

[153]) *Zbornik NOR-a*, tom IV. knj. 2, dok. 193, str. 538.

[154]) Dževad Juzbašić, *Nekoliko primjedaba i razmišljanja o Pregledu istorije SKJ*, *Prilozi* IRP Sarajevo, br. 1, od 1965, str. 399—400. Upor. Rasim Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH*, *Godišnjak* Društva istoričara BiH, god. XVI, 1965.

[155]) Za razliku od perioda narodnooslobodilačkog rata, kada se gotovo u svim pitanjima zajedničke borbe naših naroda, pored Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca obuhvataju i Muslimani, kao nacionalni individualitet i ravnopravan faktor, interesantno je, na primjer, da se to ne čini u poslijeratnom periodu, čak i nasuprot činjenici da su Muslimani u socijalističkoj zajednici doživjeli ne samo društveni, ekonomski, socijalni, kulturni i politički veoma jak i relativno brz razvoj nego su istovremeno doživjeli i n a c i o n a l n u a f i r m a c i j u k a o n a r o d ravnopravan sa ostalim narodima i narodnostima u našem socijalističkom društvu. U ovom smislu je karakterističan Program Saveza komunista Jugoslavije (april 1958) u kome se bosanskohercegovački Muslimani uopšte ne spominju, pa ni u poglavlju posvećenom odnosima među narodima Jugoslavije, gdje se ističe da je jedinstvo Jugoslavije moguće »jedino na osnovu slobodnog nacionalnog razvoja i pune ravnopravnosti, Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao i nacionalnih manjina«. (Glava VIII).

teta Muslimana, ali samo iskazana na tada jedino mogući način. Da se putem nacionalne »neopredijeljenosti« izražavala etnička posebnost Muslimana, najbolje ilustruje podatak iz popisa 1961. godine, prema kome se, za razliku od ranijeg popisa iz 1953. godine, u Bosni i Hercegovini najviše Muslimana izjasniło kao Muslimani u etničkom smislu.[156]) Šta je sve prouzrokovalo insistiranje na nacionalnom »opredjeljenju« Muslimana, koliko su i kakva bila odstupanja od stavova Partije, kakve su blie sve slabosti i do kakvih je sve posljedica to dovodilo analizirano je na Šestom plenumu CK SK BiH 1963. godine,[157] zatim na Četvrtom kongresu SK BiH 1965, godine[158]) i naročito na Sedamnaestoj sjednici CK SK BiH u februaru 1968. godine, na kojoj je raspravljano o aktivnosti Saveza komunista na unapređivanju međunacionalnih i međurepubličkih odnosa.[159]) O navedenim pitanjima izneseno je mišljenje u referatu povodom proslave trideset godina od Pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, podnesenom na svečanoj sjednici CK SK BiH u Mostaru 12. jula 1968. godine. Tom prilikom Uglješa Danilović je, govoreći o politici Partije u oblasti međunacionalnih odnosa, između ostalog, naglasio: »Slabost je što mi ta pitanja nismo ranije temeljitije razmatrali, i sa teoretskog stanovišta, pri čemu bi se sigurno izbjegle i neke greške koje su nam se ranije potkrale. Naime, očevidno je greška nas komunista u Bosni i Her-

---

[156]) U Bosni i Hercegovini je 1948. godine bilo 778.403, a 1953. godine 891.800 nacionalno »neopredijeljenih« Muslimana. 1961. godine bilo je 842.954 Muslimana u etničkom smislu (Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva 1953, knjiga VIII — narodnost i maternji jezik — Beograd 1959, str XXII i XXIII i Statistički bilten — Stanovništvo i domaćinstva — osnovne strukture prema popisu 1961, Beograd novembar 1962, str. 13). — Muslimani koji su se, dakle, 1953. izjasnili kao »neopredijeljeni« (a bilo je među »neopredijeljenim« i pripadnika drugih nacija i narodnosti). godine 1961. — kada im se pružila prilika — tako reći u cjelini su se »opredijelili« kao Muslimani u etničkom smislu.

[157]) Na Šestom plenumu CK SKBiH u martu 1963. godine, između ostalog je izneseno: »Niz teškoća i zabuna u redovima Muslimana unijela je teza o opredjeljivanju Muslimana u pravcu Srba ili Hrvata, koja je dominirala do prije nekoliko godina. Zamisao o opredjeljivanju Muslimana nije imala nikakvog naučnog osnova. To potvrđuje i naše poslijeratno iskustvo u vezi sa opredjeljivanjem Muslimana prilikom popisa stanovništva«. Također »su naučno neosnovana i politički štetna takva shvatanja koja u nacionalnoj opredijeljenosti Muslimana kao Srba ili Hrvata vide izraz progresa prema osjećaju pripadnosti muslimanskoj (etničkoj, A. P.) zajednici«. (*VI plenum Centralnog komiteta SK BiH*, Sarajevo 1963, str. 37 i 14).

[158]) U »Izvještaju o radu Centralnog komiteta i Revizione komisije SK BiH u periodu između III i IV Kongresa«, pored ostalog, stoji: »Praksa nepravilnog iskazivanja nacionalne pripadnosti u raznim statistikama, forsiranje opredjeljivanja Muslimana kao Srba ili Hrvata, odnosno »neopredijeljenih« izazvala je negativne političke posljedice na planu međunacionalnih odnosa. (...) VI plenum je također zauzeo stav da su naučno neosnovana i politički štetna shvatanja koja forsiraju nacionalno opredjeljivanje Muslimana kao Srba ili kao Hrvata. Centralni komitet je ukazao da se u suštini radi o ravnopravnosti Muslimana u odnosu na Srbe i Hrvate, te prema tome naša zajednica obezbjeđuje potpuno slobodan i ravnopravan život Muslimana u okviru naše Republike i jugoslovenske zajednice« (Sarajevo 1963, str. 75—76).

[159]) Poslije XVII sjednice CK SKBiH u februaru 1968. godine u Zaključcima o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke saradnje, između ostalog, konstatuje se: »Sloboda ličnosti u ispoljavanju nacionalnog osjećanja i pripadnosti jedan je od osnovnih činilaca ravnopravnosti ljudi i naroda. Praksa je pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazivalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje da su *Muslimani poseban narod*«. (Podvukao (A. P.) *Oslobođenje* od 18. maja 1968. godine, str. 6.

cegovini što smo dozvolili da se svojevremeno neprimetno uvuče u našu praksu čisto buržoasko stanovište da Muslimani treba obavezno da se opredele kao Srbi ili Hrvati. To je značilo prisiliti jedan narod da se izjasni po buržoaskom receptu. Međutim, ja mogu da tvrdim da se nikada, ni u jednom partijskom dokumentu, ni u jednom partijskom letku nije pravila razlika u položaju i pravima između Muslimana, Srba i Hrvata. U tom pogledu našoj Partiji nema se šta zameriti. Ali je činjenica da smo iz opravdane težnje za jedinstvom u našoj mirnodopskoj praksi ponekad zanemarivali i postojeće razlike i nacionalna osećanja i pravili praktične propuste u tom pogledu.«[160])

Summary

The Communist Party of Yugoslavia has recognized a special etnic individuality to Moslems of Bosnia and Herzegovina since 1938; their individuality has been more fully affirmed in the course of the peoples' liberation war when Moslems were treated equally with Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia as a whole.

In this respect the attitude of the Central Commitee of CPY and especially of its general secretary, Josip Broz - Tito and then of the Province Committee for Bosnia and Herzegovina and its distinguished officials as well as the attitude of other political organizations and the units of the Peoples' Liberating Army, is very clear and precise. In their numerous statements and announcements, decisions and other documents it has always been pointed out that Moslems have an equal part with the other peoples in the struggle for the common cause, recognized their etnic peculiarity.

The CPY, counting with the real situation in the national relationships, adapted the methods which best suited the aim to atract all the peoples to PLM in the struggle for national freedom, self-commitment and equality, taking into account all national specificity, idiosincrasy individuality and the right of each nation to national selfcommitment. The permanent care of the CPY for realization on national equality in the Peoples' Liberation War and in this connection permanent care for strengthening of brotherhood-unity among the peoples of Yugoslavia had a favourable effect on the vast masses of people who began to join the PLM in ever greater nnumbers. This was also the case with the Bosian-Herzegovinian Moslems.

Respect for the national peculiarities of Moslems for instance manifests itself among other things in the fact that from the very first days of the peoples uprising there pervaded the attitude to organize separate Moslem units of the Peoples Liberation army, side by side with the units which consisted of Serbs, Moslems, Croats and other peoples and national minorities of Bosnia and Herzegovina. Thus in the ranks of PLA there were organized Moslem squads, Platoons, regements and battalions and then brigades and even the so called Moslem divisions, as the Unska operational group was usually called. The common characteristic of the Moslem units consists in the fact that they all have a national stamp; that they were organized on the whole territory of Bosnia and Herzegovina; that the commanding staff were communist-Moslems; and finally that they had the same aim as the other units of PLA. The aim of organizing special Moslem units was to attract Moslem masses to PLM, counting with their etnic peculiarities, Formation and especially armed and political activities of the Moslem partisan units, therefore, quickened a mass flow of Moslems to PLA.

Bearing in mind the specificities of the social and economic political and cultural, and even the national development of Moslems as a specific etnic community, the Communist Party of Yugoslavia was sometimes inclined to form separate Moslem youth organizations in certain areas which would act as a part of the Unified I eague of the Anti-fascist Youth of Yugoslavia.

---

[160]) *Borba* od 13. VII 1968, str. 3.

In the post-war political practice, there were certain declinations from the proclamied policy of CPY concerning the nationality of the Moslems of Bosnia and Herzegovina. That is the reason why the Central Commitee of the Communist League of Bosnia and Herzegovina once more, in February 1968, pointed out the need of consequent recognition of the etnic peculiarity of the Moslems of Bosnia and Herzegovina, pointing out that »the present-day socialist practice furnishes evidence that the Moslems are a separate people«.

Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine

Rasim Hurem

Narodnooslobodilački pokret je u periodu od kraja novembra 1942. do kraja novembra 1943. godine izgradio osnove budućeg državnog uređenja Jugoslavije. Ta okolnost nije ostala bez ikakvog uticaja na građanske političare i politiku koju su oni vodili. Za razumijevanje toga uticaja potrebno je znati kako se kretao tok ratnih zbivanja i političkih pomjeranja u zemlji i u svijetu od početka ustanka, 1941. godine, a naročito od sredine 1943. godine naovamo. U tom pogledu treba naročito imati u vidu dvije stvari: 1. suština i rezultati narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije nametnuli su građanskim političarima potrebu da i ranije, prije nego što je došlo do osnivanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zemaljskih antifašističkih vijeća, preduzimaju mjere sa ciljem da u zemlji očuvaju građanski društveni poredak i svoje političke pozicije, i 2. do osnivanja zemaljskih antifašističkih vijeća (prema tome i do osnivanja ZAVNOBiH-a) došlo je u okviru provođenja u djelo nacionalne politike Komunističke partije Jugoslavije,[1]) koja se afirmisala još u ustanku 1941. godine (osnivanje glavnih štabova narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u svim jugoslavenskim zemljama), a zatim bila potvrđena osnivanjem zemaljskih antifašističkih vijeća i, napokon, deklaracijom i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Kao što je poznato, držanje većine političara iz bivših građanskih stranaka u Jugoslaviji, kako onih u emigraciji tako i onih koji su ostali u zemlji, a isto tako i ljudi koji nisu smatrani političarima, ali koji su se, u stvari, bavili politikom, bilo je u periodu 1941—1945. godine određeno njihovim odbijanjem, u principu, da prihvate kvislinške režime u Jugoslaviji, kao i nji-

[1]) Politiku KPJ prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i značaj tog pitanja za NOB naroda Jugoslavije izložio je J. B. Tito u članku: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe*, objavljenom u listu *Proleter* decembra 1942. godine.

hovim negativnim stavom prema NOP-u. Njihov reprezentant i uzor bila je izbjeglička vlada u Londonu, koja je svoju politiku temeljila na očekivanoj pobjedi zapadnih saveznika nad silama Osovine i nadi da će se društveno-politički i državni život u Jugoslaviji nastaviti tamo gdje je zastao 6. aprila 1941. godine. Stoga su ovi političari, kao i izbjeglička vlada u Londonu vodili računa o stavu savezničkih sila iz antihitlerovske koalicije, na prvom mjestu Velike Britanije, prema zbivanjima u Jugoslaviji i prema njenom budućem društvenom i državnom uređenju.

U vrijeme kada je pitanje budućeg državnog uređenja Jugoslavije postalo veoma aktuelno, postavljalo se i pitanje statusa Bosne i Hercegovine. Tim pitanjem su se bavile sve zainteresovane političke snage u zemlji, među kojima i oni muslimanski građanski političari, koji nisu vjerovali da se rješenje položaja Bosne i Hercegovine može tražiti unutar državno-pravnih okvira Nezavisne Države Hrvatske i koji, s druge strane, nisu prihvatali političke ideje NOP-a. Namjera mi je da se u ovom radu, koliko je to, s obzirom na stanje istorijskih izvora moguće, osvrnem na zamisli i planove ovih političara za rješenje pitanja tadašnjeg i budućeg položaja Bosne i Hercegovine.

— ◇ —

Kao što sam to ranije pokazao,[2]) muslimanski građanski političari i javni radnici, koji su se time bavili tokom druge polovine 1942. i prve polovine 1943. godine nisu imali uspjeha u pokušaju da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH. Ni Treći Rajh ni Kraljevina Italija, od kojih je to zavisilo, nisu u datim okolnostima prihvatali predloženo rješenje po kome bi se na teritoriji Bosne i Hercegovine stvorila posebna političko-administrativna jedinica zv. »Župa Bosna«. To je, donekle, poljuljalo povjerenje autora i pristalica ovog rješenja u spremnost njemačkog okupatora da u suštini podrži njihov politički stav i uopšte prihvati autonomiju Bosne i Hercegovine.[3]) U međuvremenu je prevagnula vojnička moć savezničkih sila, pa je postalo jasno da nikakve političke kalkulacije ne mogu ubuduće ići mimo tih sila. Pod uticajem te činjenice, građanske političke snage u zemlji, među kojima i pomenuti muslimanski građanski političari, revidirali su, u većoj ili manjoj mjeri, svoje dotadanje političke pozicije. Osim toga, zvanična Engleska, imajući u vidu vojničke i političke uspjehe NOP-a, sugerirala je građanskim političarima u Jugoslaviji neminovnost promjena u društvenom i političkom životu zemlje i, s tim u vezi, potrebu da se oni toj neminovnosti prilagode. Stvoreni su, dakle, novi, drukčiji politički uslovi, o kojima su zagovornici autonomije Bosne i Hercegovine morali da vode računa.

Osvrnuću se najprije na one bitne elemente koji su određivali karakter političkih odnosa u Jugoslaviji počev od sredine 1943. godine.

---

[2]) V. R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okira Nezavisne Države Hrvatske, Godišnjak društva istoričara BiH* XVI/1965, str. 191—221.

[3]) »Ich kann die Tatsache nicht leugnen, dass die muslimanische Bevölkerung, allgemein genommen, das Vertrauen in die kroat. und deutschen Behörden verloren hat, zumal sich niemand um das Volk kümmert und es ganz schutzlos dasteht« — izjavio je Asim Skopljak, šef kancelarije Reis-ul-Uleme predstavniku policijskog atašea njemačkog poslanstva Zagreb 22. 10. 1943. (Policijski ataše Zagreb — Glavnom uredu državne bezbjednosti 30. 10. 1943., Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Mikroteka, London (nadalje: London) N-11, 304754-56).

Strategijsko rješenje drugog svjetskog rata postignuto je pobjedom Angloamerikanaca u Sjevernoj Africi i Crvene armije kod Staljingrada prvih mjeseci 1943. godine. Od tada je pitanje poslijeratnog uređenja Evrope, pa i Jugoslavije, posebno s obzirom na ishod velikih borbi NOVJ u toku prve polovine 1943. godine, apsorbovalo znatan dio političkih i diplomatskih napora savezničkih sila. Velika Britanija je u svojoj politici prema Jugoslaviji, počev od proljeća 1943. pa do kraja iste godine, isticala dva osnovna cilja: kompromis četnika D. Mihailovića i NOVJ u zemlji i konstruktivnu saradnju jugoslovenske političke emigracije u inostranstvu. Ovi neposredni ciljevi engleske politike prema Jugoslaviji bili su određeni političkom naklonošću zvanične Engleske prema izbjegličkoj vladi i četničkom pokretu Draže Mihailovića, a i respektovanjem realne vojničke snage NOP-a i rezultata koje je on postigao u dotadašnjoj borbi protiv okupatora. Pomenuti ciljevi zvanične Engleske sadržavali su u sebi zahtjev da se izbjeglička vlada odrekne velikosrpske političke koncepcije, koju su sprovodile prva i druga vlada Slobodana Jovanovića, a koja je idealno bila izražena u programu četničkog pokreta D. Mihailovića. Stoga na ovom mjestu posebnu pažnju privlači problem »konstruktivne« saradnje jugoslavenske političke emigracije, kao i reflektovanje ovog problema na političke prilike i na stav građanskih političara u zemlji.

Raspravljajući tekuća pitanja rata, kao i pitanja vezana za poslijeratno uređenje svijeta, među kojima i pitanje budućeg uređenja Jugoslavije, predsjednik SAD F. Ruzvelt i ministar inostranih poslova Velike Britanije A. Idn složili su se, 15. marta 1943. g., da vladi Kraljevine Jugoslavije preporuče da još u toku rata ispita mogućnost stvaranja Jugoslavije na principu konfederacije — sa slobodnom Hrvatskom i Slovenijom, sa zajedničkom dvodomnom skupštinom — objedinjene pod jednom dinastijom.[4]) Izgubivši i sama nadu da će Velika Britanija obezbijediti prevlast četnika D. Mihailovića u Jugoslaviji, izbjeglička vlada je na svojoj sjednici od 27. aprila 1943. godine — istina, u cilju učvršćenja svog međunarodnog položaja, posebno u odnosu na SSSR — odlučila da izda deklaraciju, kojom će zagarantovati demokratske tekovine u poslijeratnoj Jugoslaviji, izgrađenoj na principu federacije Srba, Hrvata i Slovenaca pod jedinstvenom centralnom vladom i dinastijom Karađorđevića.[5]) U junu 1943. godine Britanska vlada je na osnovu izvještaja svoje misije pri Vrhovnom štabu NOVJ došla do uvjerenja da narodi Jugoslavije prihvataju NOP »u prvom redu zbog njegove demokratske platforme i široke akcije za nacionalno oslobođenje svih naroda Jugoslavije«. Smatrajući da će ugled krune i izbjegličke vlade zavisiti od toga koliko će vlada unijeti demokratskih elemenata u buduće uređenje Jugoslavije, Idn je savjetovao vladi Slobodana Jovanovića, 17. juna 1943. g., da proklamuje »nova demokratska, politička i nacionalna načela«. Ovaj savjet je u suštini sadržavao kritiku velikosrpske političke orijentacije vlade S. Jovanovića, koja je najviše dolazila do izražaja u podršci četničkom pokretu D. Mihailovića. Respektujući mišljenje ministra spoljnih poslova Velike Britanije, vlada S. Jovanovića je objavila, 21. juna 1943. g., deklaraciju o budućem uređenju Kraljevine Jugoslavije na principima trijalističkog federalizma.[6])

Nema sumnje da je NOP i ranije, a naročito poslije postignutih vojničkih uspjeha u prvoj polovini 1943. g., postao faktor koji je snažno uticao na

[4]) D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, str. 191.

[5]) Isto, str. 183.

[6]) Isto, str. 195.

politička zbivanja u zemlji. Porast političkog značaja NOP-a bio je, svakako, osnovni razlog zbog kojeg je četnički pokret D. Mihailovića morao da u 1943. g. mijenja svoju političku taktiku. Ali, mišljenje zapadnih saveznika i pomenuta deklaracija izbjegličke vlade u Londonu — bez obzira na to da li je vlada, kako ona S. Jovanovića, tako i ona Miše Trifunovića, koja ju je naslijedila svega pet dana poslije usvajanja deklaracije, kao i jugoslovenska politička emigracija u cjelini — namjeravala da radi u duhu ove deklaracije ili ne[7]) — takođe su uticali na evoluciju političke taktike četničkog pokreta D. Mihailovića, između ostalog i na stav ovog pokreta prema bosansko-hercegovačkim Muslimanima.

Politika četničkog pokreta D. Mihailovića prema Muslimanima počela je da se postepeno mijenja još početkom 1943. godine. Jugoslavenska vlada u Londonu, gajeći u to vrijeme misao o stvaranju balkanske federacije i o mogućnosti da Turska, u slučaju da uđe u rat na strani saveznika, pruži eventualnu pomoć četnicima, pridavala je značaj svojim odnosima sa Turskom. Posmatrajući iz tog ugla političke odnose u zemlji i računajući sa vjerskom povezanošću bosansko-hercegovačkih Muslimana i Turaka, vlada je preporučila D. Mihailoviću, 27. januara 1943. g., da oko ravnogorskog pokreta okuplja Muslimane i Šiptare.[8]) Mustafa Mulalić,[9]) pošto je pristupio pokretu D. Mihailovića zalagao se za stvaranje balkanske konfederacije u kojoj bi Srbi — po njegovom mišljenju — mogli da igraju značajniju ulogu jedino u zajednici sa Muslimanima. Iz toga je Mulalić izvlačio zaključak da je u interesu Srba da se Muslimani okupljaju oko pokreta D. Mihailovića.[10]) D. Mihailović nije odmah prihvatio ove sugestije, ali je to učinio nešto docnije, kada je njegov unutrašnji i međunarodni prestiž opao zbog pretrpljenog poraza na Neretvi i objedolanjene saradnje njegovih komandanata sa okupatorima.[11]) On je odlučio, 14. maja 1943. g., da pokuša da »sve pretstavnike nacionalnih Muslimana u našoj zemlji« okupi na saradnju sa Fehimom Musakadićem, dr Ismetom Popovcem i Mustafom Pašićem — ličnostima koje su još u 1942. g. prišle četničkom pokretu D. Mihailovića.[12]) U međuvremenu je jugoslavenska vlada u Londonu pomenutom svojom deklaracijom obećala državnu zajednicu koja će počivati na principima prava i slobode svakog građanina, stranke i naroda, a glavnina NOVJ je probila okruženje na Sutjesci i prešla u kontraofanzivu u istočnoj Bosni. Ove okolnosti prisilile su D. Mihailovića da proširuje svoju političku platformu, imajući prije svega u vidu pridobijanje bosansko-hercegovačkih Muslimana za svoj pokret. Sada je on postavio sebi cilj da oko svog pokreta okupi ne samo »sve pretstavnike

---

[7]) Mišljenje D. Plenče o tome je negativno (D. Plenča, n. d., str. 196).

[8]) D. Plenča, n. d., str. 182.

[9]) Mustafa Mulalić, službenik iz Sarajeva. Ranije publicista i narodni poslanik. Pripadao Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci (JNS). Krajem 1942. g. u dogovoru sa svojim beogradskim prijateljima Muslimanima pristupio vojnočetničkom pokretu D. Mihailovića.

[10]) Kazivanje M. Mulalića.

[11]) U svom govoru u Kolašinu, 28. februara 1943. g., D. Mihailović je i sam priznao da Italijani podržavaju ravnogorski pokret i materijalno ga pomažu (D. Plenča, n. d., str. 177). Drugog aprila iste godine vlada SSSR-a je uputila notu vladi Kraljevine Jugoslavije sa prijedlogom da se vlada pred svjetskom javnošću ogradi od saradnje četnika D. Mihailovića sa okupatorom (isto, str. 176).

[12]) Naredba D. Mihailovića za 14. maj 1943. g., Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, četnička arhiva, Vrhovna komanda — politička akta br. 69 (nadalje: VK-P-69).

nacionalnih Muslimana«, nego i sve one Muslimane koji su potpisali protuustaške rezolucije iz 1941. godine, kao i sve »dobronamjerne«.[13]) Analogno tome, on je priznao da su Muslimani bili protiv pokolja Srba 1941. godine ali da, na žalost, nisu bili u mogućnosti da u pogledu zaštite Srba učine išta više od protesta i ograde iznesenih u pomenutim rezolucijama.[14])

Otvarajući se prema Muslimanima, a pri tom apstrahujući činjenicu da je NOP takođe nudio rješenje pitanja državnog i društvenog uređenja Jugoslavije, vođstvo četničkog pokreta je polazilo od uvjerenja da Muslimani, s obzirom na to da je poraz sila Osovine izvjestan i dan oslobođenja Jugoslavije blizak, moraju da sebi obezbijede odgovarajuću poziciju u budućoj demokratskoj Jugoslaviji. Muslimani moraju da se staraju ne samo o svojoj fizičkoj egzistenciji u uslovima rata nego i da se pripreme za zajednički život i konstruktivnu saradnju sa sunarodnicima drugih vjera u poratnoj Jugoslaviji. Nikakav razlog ne može biti dovoljno velik da bi se odustalo od principa zajedničkog življenja u budućoj Jugoslaviji. Ta buduća Jugoslavija biće uređena kao federacija triju naroda sa demokratskim unutrašnjim uređenjem. Muslimani će biti uključeni u sastav srpske federalne jedinice.[15]) Da bi političko tumačenje potrebe da se većina Muslimana Bosne i Hercegovine priključi pokretu D. Mihailovića bilo uvjerljivije, Draža i njegovi bliski saradnici su isticali da su i zapadni saveznici za kontinuitet jugoslavenske države i da je konferencija ministara inostranih poslova triju velikih sila, održana u Moskvi 19—30. oktobra 1943. godine, stala na stanovište da se Jugoslavija ima obnoviti i demokratizovati.[16])

Štab D. Mihailovića je preduzeo smišljenu akciju da za svoj pokret pridobije Muslimane. Svojim nižim komandama naredio je da putem proglasa pozivaju Muslimane da sarađuju sa »Jugoslavenskom vojskom u Otadžbini«,[17]) što su one i činile.[18]) Naročito su pozivane na saradnju lokalne formacije muslimanske milicije, za koje je četničko vođstvo smatralo da treba da služe gore istaknutom cilju — stvaranju demokratske Jugoslavije.[19]) Mustafa Mulalić, sada već potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta[20]) pokušao je da posredstvom svojih prijatelja u Tuzli nagovori Muhameda Hadžiefendića da sa svojom legijom »potraži kontakt sa Jugoslavenskom vojskom i njenim komandantnom Dražom Mihailovićem«. On je ukazivao na stav četničkog vođstva prema pitanju državnog uređenja Jugoslavije i položaja Muslimana u njoj, a osim toga stavljao u izgled lične koristi M. Hadžiefendića. Od samog Hadžiefendića nije se tražila nikakva vojnička aktivnost na strani D. Mihailovića. Jedina njegova dužnost bila bi da dadne izjavu vjernosti kralju Petru II Karađorđeviću i Jugoslaviji.[21])

Mulalić se lično obratio Ahmetu Kemuri iz Beograda, Šukriji Kurtoviću iz Sarajeva i Muhamedu Preljubovića iz Bijeljine moleći ih da u dogovoru

---

[13]) Mustafa Mulalić — Šukriji Kurtoviću 4. 11. 1943. g., VK-X-35.

[14]) Proglas Komande operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke Muslimanima od 14. 9. 1943. g., BH-P-121/1.

[15]) VK-P-122, BH-P-121/1.

[16]) VK-P-122, BH-P-122.

[17]) »Putem proglasa... pozovite u naše redove i sve ispravne muslimane i... Hrvate« (BH-P-122).

[18]) BH-P-121/1, 122, 716; BH-X-501.

[19]) BH-P-121/1, 716; BH-X-496.

[20]) Vrhovno političko tijelo vojno-četničkog pokreta D. Mihailovića.

[21]) Mustafa Mulalić — Muhamedu Preljubovića 3. 12. 1943, VK-P-122.

sa još nekim Muslimanima[22]) hitno pristupe okupljanju Muslimana oko platforme D. Mihailovića u kojoj — po Mulalićevom mišljenju — posebnu pažnju privlači program obnove života u budućoj Jugoslaviji.[23])

Sve ovo imalo je izvjesnog odraza na politiku i taktiku onih krugova u muslimanskom društvu koji nisu prihvatali ustaški pokret i Nezavisnu Državu Hrvatsku, a ni NOP, već su se orijentisali ka autonomiji Bosne i Hercegovine. Ti krugovi su počeli da vode više računa o stavovima zapadnih saveznika i izbjegličke vlade. U praksi to se ispoljavalo u nešto većoj toleranciji prema D. Mihailoviću i u ostvarivanju, tu i tamo, dodira sa njegovim snagama, što je bilo omogućeno promjenom u političkoj taktici D. Mihailovića prema Muslimanima.

Zagovornicima izdvajanja Bosne i Hercegovine iz okvira NDH ubrzo je postalo jasno da sa 13. SS divizijom ne mogu računati kao izvršiocem svoje volje. Zato su se oni, počev od sredine 1943. godine, orijentisali na stvaranje većih ili manjih formacija naoružanih Muslimana, vezanih za svoju teritoriju, sa domaćim komandnim kadrom sklonim ideji autonomije. Kao takve, ove formacije su imale da postanu vojnički faktor na tlu Bosne i Hercegovine. Formacije su obično nazivane »Muslimanska milicija« (Cazinska krajina) ili »Zeleni kadar« (istočna Bosna).[24])

»Muslimanska milicija« u Cazinskoj krajini stvorena je u ljeto 1943. godine. Njen neposredni organizator i komandant bio je Huska Miljković, po kome je popularno nazivana »Huskina milicija«. »Muslimanska milicija« je brojala oko 3.000 ljudi.[25])

»Zeleni kadar« je, u stvari, nastao transformacijom tzv. muslimanske milicije. Naime, u periodu opšteg prosperiteta NOP-a u Bosni i Hercegovini (u ljeto i jesen 1943. godine), mnogi pojedinci, pa i čitave grupe pripadnika ove milicije odlazili su u NOVJ, zbog čega se milicija praktično bila počela raspadati. Onima koji su radije zadržavali status milicionera nego odlazili u NOVJ, pridružio se dio odbjeglih pripadnika Hrvatskog domobranstva, Hrvatskog oružništva i 13. SS divizije (drugi dio ovih bjegunaca odlazio je u NOVJ), kao i jedan broj bivših ustaša. Svi oni dobili su zajednički naziv »Zeleni kadar«.

Zeleni kadar u okolici Sarajeva organizovao je Muhamed Pandža, profesor šerijatske gimnazije u Sarajevu uz materijalnu i finansijsku pomoć

---

[22]) M. Mulalić mi je potvrdio da je imao u vidu: Huseina Brkića, profesora, dr Asafa Šarca, ljekara, dr Zaima Šarca, advokata, Asima Mutevelića, bivšeg gradonačelnika, zatim dr Šefkiju Behmena, bivšeg ministra, Mehmeda Šahinagića, bivšeg narodnog poslanika, Ibrahima Šahinagića, predsjednika sreskog vakufskog povjerenstva, ljude koji su pripadali krugu oko Uzeira Hadžihasanovića, kao i Ulemu (visoko muslimansko sveštenstvo).

[23]) VK-X-35.

[24]) Ove formacije naoružanih Muslimana treba razlikovati od tzv. muslimanske milicije, stvorene u raznim krajevima Bosne i Hercegovine tokom 1941. godine.

Kraća objašnjenja o nastanku i karakteru muslimanske milicije dao sam u svojim radovima: *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine* (Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2/1966, str. 301 — bilješka br. 61) i: *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske* (Godišnjak društva istoričara BiH XVI/1965, str. 207, 209, 215—216, 219—220).

[25]) Š. Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Sarajevo 1957, str. 15; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (nadalje: AIRPS), Zbirka NOR-a, kat. br. 2239.

muslimanskog građanstva iz Sarajeva.[26]) Pandža je tokom druge polovine oktobra i prve polovine novembra 1943. g. stvorio jedan odred zelenokadrovaca koji je brojao do 250 ljudi. Taj odred se nalazio na prostoru s. Trnovo — s. Bjelimići — pl. Bjelašnica, gdje su u većini naseljeni Muslimani, ne preduzimajući nikakve vojničke aktivnosti.[27])

U isto vrijeme muslimanska milicija iz okoline Zvornika (oko 200 ljudi), koju je predvodio Nešet Topčić, profesor, proglasila se samostalnom vojničkom formacijom zv. Zeleni kadar. Ovoj formaciji pridružile su se grupe muslimanske milicije iz Tuzlanskog bazena (Kalesija, Prnjavor, Vukovija, Jeginov Lug, Međaš), koje su, početkom oktobra 1943. godine, kada je NOVJ oslobodila Tuzlu, bile pristupile Tuzlanskom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu, a sada ga ponovo napustile. Ovoj formaciji Zelenog kadra pristupio je i jedan broj boraca Tuzlanskog NOP odreda porijeklom iz milicijskih formacija koje su kao cjelina i dalje ostale u sastavu odreda.[28])

Muslimanska milicija iz Kladnja, tzv. Kladanjska legija, milicija na području Goražda, i milicija u Kuli Fazlagića kod Gacka upotpunjavale su u jesen 1943. godine mozaik muslimanskih milicijskih formacija u Bosni i Hercegovini koje u to vrijeme, za razliku od nekih drugih formacija muslimanske milicije, nisu bile prešle na pozicije NOP-a.[29])

Navedene formacije »Muslimanske milicije«, odnosno »Zelenog kadra« stvarane su, u organizacionom pogledu, uglavnom nezavisno jedna od druge. Tako je, npr. iza »Muslimanske milicije« u Cazinskoj krajini stajao »Krajiški odbor« sa Hasanom Miljkovićem na čelu.[30]) U Sarajevu je također postojao jedan odbor od pet članova kojega je predstavljao sam M. Pandža,[31]) a vjerovatno je sličan odbor postojao i u Tuzli. Međutim, akcija na stvaranju raznih formacija Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini u jesen 1943. g. bila je sinhronizovana i imala jednu određenu političku pozadinu. U pomenutim odborima nalazili su se politički istomišljenici koji su kreirali politiku onog dijela muslimanskog građanstva koji nije odobravao politiku ustaškog režima, a niti je prihvatao narodnooslobodilački pokret. Osnovna preokupacija ovih ljudi, kao i godinu dana ranije, bila je samostalna, autonomna Bosna i Hercegovina. Obraćajući se u ime tzv. muslimanskog oslobodilačkog pokreta Muslimanima Bosne i Hercegovine, proglasom koji je imao programatski karakter, M. Pandža, koji je istupao u ime muslimanskog građanstva, isticao je da je »autonomna Bosna u kojoj će jednako pravo imati svi bez razlike na vjeru, muslimani, pravoslavni i katolici... naša vjekovna želja«. Pandža je također smatrao da Bosna i Hercegovina treba odmah da raskinu sve veze sa Hrvatskom i da dobiju zasebnu vlast i upravu do svršetka rata, a da se na budućoj mirovnoj konferenciji po volji naroda Bosne i Hercegovine odredi njen budući položaj. On je izrazio uvjerenje da su muslimani, katolici i pravoslavni u mogućnosti da »u zajedničkoj saradnji i ljubavi«

---

[26]) M. Pandža je za vrijeme saslušanja u istražnom zatvoru u Sarajevu, 25. januara 1944. g., izjavio da su za njegov odlazak u šumu znali mnogi Muslimani, a da je nekoliko najuglednijih Muslimana znalo i za dan njegova odlaska (AVII 86-22/21-2-6).

[27]) AVII 80-26/4-1-4, 198-13/4-1, 200b-7/3-4; Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Beograd (nadalje: AIRPB), CK KPJ 1943/278, 284.

[28]) AVII 407-8/1-4.

[29]) AVII 153c-4/2-1-2, 407-8/1-4.

[30]) Š. Bijedić, n. d., str. 15.

[31]) AIRPB, CK KPJ 1943/284.

urede život u svojoj Bosni i Hercegovini. Optužujući ustaški režim da je u Bosni i Hercegovini prouzrokovao najveće nesreće, Pandža je tražio da se ustašama »otkaže« vlast u ovim pokrajinama i da narod posredstvom sreskih narodnih odbora, koje će osnovati preuzme vlast »čvrsto u svoje ruke«.[32])

Pandžin »muslimanski oslobodilački pokret« nije nudio način kako da se ustašama »otkaže« vlast. Umjesto toga, on je tražio od Muslimana da se prihvate oružja i bore za sigurnost »svojih porodica i svojih domova«, za »sigurnost naših susjeda pravoslavnih i katolika«. Ovaj defanzivni stav, bez fiksiranja potencijalnog napadača podsjeća donekle na stav četničkog pokreta D. Mihailovića da »još nije vrijeme«.[33]) Zahvaljujući, donekle, sličnoj taktici četničkog pokreta D. Mihailovića i »muslimanskog oslobodilačkog pokreta«, bilo je moguće da se krajem 1943. i u 1944. godini postigne izvjesno zbližavanje, pa i povremeni prijateljski kontakti pojedinih četničkih odreda i muslimanskih milicijskih formacija, kao, npr., u opštini Kozluk, u području Goražde—Foča, u zeničkom srezu, u Bosanskom Šamcu i Orašju n/S i drugim mjestima.[34])

Međutim, stav »muslimanskog oslobodilačkog pokreta« prema NOP-u znatno se razlikovao od stava četničkog pokreta D. Mihailovića. Raspoloživi dokumenti o »muslimanskom oslobodilačkom pokretu«, i o pojedinim formacijama »Muslimanske milicije« i »Zelenog kadra« su oskudni, pa je o ovom stavu teško donositi preciznije sudove. Ipak, može se reći da se u tim dokumentima ne nalaze elementi protukomunističke propagande. Štaviše, M. Pandža je u pismu Ibri Šatoru, sekretaru Sreskog komiteta KPJ Konjic isticao da su »muslimanski oslobodilački pokret« i partizanski pokret u Bosni i Hercegovini »u svojoj političkoj osnovici... na jednoj liniji: Autonomija Bosne i osiguranje mirna života narodu.«[35]) Na drugoj strani, elementi protukomunističke propagande činili su u to vrijeme osnovni sadržaj političko-propagandne aktivnosti svih ustanova vojno-četničkog pokreta D. Mihailovića.

Pandžin »oslobodilački pokret«, kao i sve formacije »Muslimanske milicije« i »Zelenog kadra« u Bosni i Hercegovini, u to vrijeme, imao je donekle vjersko obilježje. Pandža je tumačio da i on i sve pristalice njegovog pokreta treba da služe »samo dobru svoje islamske zajednice i svoje domovine«. On je u etnički izmiješanoj Bosni i Hercegovini razaznavao kao primarne različite konfesije (muslimani, pravoslavni i katolici), pa se stoga zalagao za međuvjerski mir i međuvjersku slogu[36]) umjesto za mir i slogu među narodima Bosne i Hercegovine. U pismu I. Šatoru Pandža je označio program svog pokreta kao »muslimanski«.[37]) »Muslimanska milicija« Cazinske krajine je mobilisana pod parolom »za din«, a milicionari su na glavi nosili fes sa polumjesecom i zvijezdom kao oznakom.[38]) Ovo stavljanje akcenta na vjerske više nego na narodnosne razlike nije uslijedilo samo zbog toga što je M.

---

[32]) BH-P-751.

[33]) »Glavni nam je cilj... neprijatelja onesposobiti i narod spremit za borbu.« (Muhamed Pandža — Ibrahimu Šatoru 29. 10. 1943, AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883).

[34]) AVII 19/3-1-2, 153c-18/1-3, 407-8/1-4, BH-X-210.

[35]) AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883.

[36]) »Izgradimo zajednički i međuvjerski mir i međuvjersku slogu« (Proglas M. Pandže Muslimanima Bosne i Hercegovine, BH-P-751).

[37]) AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883.

[38]) Š. Bijedić, n. d., str. 16.

Pandža bio član Ulema-medžlisa (rukovodećeg tijela islamske vjerske zajednice za pitanja vjerskog života), i što su se u aktivizaciji Muslimana na liniji Pandžinog pokreta angažovali još neki vjerski funkcioneri islamske vjere, nego i zbog toga što se vjerovalo da će politika i politička propaganda imati više uspjeha kod Muslimana, naročito onih sa sela, ako se odjene u religijsko ruho.

Zanimljivo je pitanje kakvog je udjela u formiranju »muslimanskog oslobodilačkog pokreta« i pomenutih formacija muslimanske milicije imao njemački okupator? Raspoloživi podaci ukazuju na mogući odgovor na ovo pitanje.

Poznato je da se M. Pandža angažovao u jesen 1942. godine u pokušaju da se Bosna i Hercegovina, uz saglasnost i pomoć njemačkog okupatora, izdvoje iz okvira NDH i da se u proljeće 1943. godine založio za osnivanje SS divizije sastavljene od Muslimana.[39]) Vladimir Perić-Walter, sekretar Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo pisao je da je Pandža pristupio organizaciji »Zelenog kadra« u dogovoru sa pukovnikom Werner-om Fromm-om, komandantom SS policije u Sarajevu.[40]) Enver Lakišić, sekretar Okružnog povjereništva KPJ za okrug Sarajevo vjerovao je da je Pandža ne samo izašao na teren u dogovoru sa Nijemcima nego da je, uz to, od njih dobio oružje i novčanu potporu.[41]) Iz ovih podataka proizlazi da je Pandža bio naklonjen njemačkom okupatoru, na osnovu čega bi se moglo pretpostaviti (bez obzira na naprijed pomenuto razočarenje muslimanskih autonomističkih krugova u njemačkog okupatora) da je čitava Pandžina akcija preduzeta sa znanjem i prećutnim odobravanjem njemačkog okupatora. Međutim, neki izvori upućuju na sasvim drukčije pretpostavke. Siegfried Kasche, njemački poslanik u Zagrebu je smatrao da se Pandžin odlazak u šumu može uzeti kao znak da su nestale njegove simpatije za Treći Rajh, koje je on osobito ispoljio vrbujući Muslimane za formacije SS-a.[42]) M. Mulalić također smatra da je M. Pandža bio u to vrijeme protivnik njemačkog okupatora, a ne samo ustaša, i da je u odnosu prema D. Mihailoviću zauzeo stav tolerancije i trpeljivosti bez elemenata međusobne saradnje.[43]) Sam Pandža u svom programatskom proglasu nije ni jednom riječju pomenuo niti u bilo kom smislu aludirao na njemačkog okupatora. Samo jednom, kada je pokušao da uspostavi kontakt sa NOP-om, Pandža je iznio negativan stav prema okupatoru optuživši ga da snosi odgovornost za postojanje ustaša i četnika.[44])

Po svemu izgleda da je M. Pandža polazio od činjenice da su saveznici postigli prevagu nad silama osovine i da ima smisla upirati pogled u budućnost koju će donijeti pobjeda sila antihitlerovske koalicije. Ali, M. Pandža je, slično D. Mihailoviću, očekujući pobjedu zapadnih saveznika, morao da zbog realne snage njemačkog okupatora na tlu Bosne i Hercegovine u to vrijeme računa sa izvjesnom njegovom naklonošću i potporom. U protivnom, s obzi-

---

[39]) R. Hurem, n. d., str. 201.

[40]) Vladimir Perić — Aleksandru Rankoviću 18. 11. 1943, AIRPB, CK KPJ 1943/278.

[41]) Enver Lakišić — Aleksandru Rankoviću, AIRPB, CK KPJ 1943/284.

[42]) Zabilješka S. Kasche-a o razgovoru u Glavnom stanu vođe Rajha 23. 10. 1943. g., prema: M. Rajković, *Hitler i Kasche o muslimanima i fesovima, Izbor vjesnika u srijedu* br. 12/1967, str. 153.

[43]) Kazivanje M. Mulalića.

[44]) »Mi smo protivnici ne samo ustaša i četnika nego i Okupatora, koji nam je ove parazite i nametnuo« (M. Pandža — I. Šatoru 29. 10. 1943, AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883).

rom na negativan stav ustaša, a i NOP-a, prema njegovoj akciji, M. Pandža ne bi imao nikakvog izgleda na uspjeh. Sa svoje strane njemački okupator je mogao da prihvati Pandžu, isto kao i D. Mihailovića, računajući na njegovu saradnju i usluge u borbi protiv NOP-a.

Ovim pretpostavkama i konstatacijama o uslovima i intenzitetu uticaja njemačkog okupatora na političku akciju muslimanskih autonomističkih krugova u Bosni i Hercegovini u jesen 1943. godine treba dodati saznanja prema kojima je N. Topčić već tada održavao veze sa njemačkim okupatorom, a »Muslimanska milicija« u Cazinskoj krajini bila stvarana »uz podršku raznih... njemačkih agenata« i od strane okupatora uzimana u obzir prilikom stvaranja operativnih planova protiv NOVJ.[45])

— ◇ —

Osnivanje ZAVNOBiH-a i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, krajem novembra 1943. godine, učinilo je političku igru iz druge polovine 1943. g. još dinamičnijom. Britanska vlada je poslije konferencije u Teheranu (28. novembra do 1. decembra 1943. godine) i Drugog zasjedanja AVNOJ-a (29. do 30. novembra 1943. godine) revidirala kurs svoje politike prema Jugoslaviji u tom smislu što je odustala od daljnih pokušaja da četnike D. Mihailovića i NOVJ privoli na kompromis. Britanskoj vladi je postalo jasno da je sporazum maršala Tita i D. Mihailovića neostvarljiv, ali je ostala nada u mogućnost sporazuma između maršala Tita i izbjegličke vlade u Londonu. Smatrajući da je D. Mihailović u svojstvu ministra vlade Kraljevine Jugoslavije prepreka takvom sporazumu, vlada Velike Britanije je počela da vrši pritisak na izbjegličku vladu da napusti D. Mihailovića i tako se osposobi da u pogodnom trenutku razgovara sa Titom.

Za razliku od zvanične Engleske, jugoslovenski građanski političari u zemlji i inostranstvu koji su bili na pozicijama borbe protiv NOP-a reagirali su na odluku Drugog zasjedanja AVNOJ-a tako što su izrazili svoje puno nezadovoljstvo i neslaganje sa tim odlukama, kao i sa imenovanjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Izbjeglička vlada u Londonu je objavila, 5. decembra 1943. god., deklaraciju u kojoj je odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a osudila kao akt nasilja i terorizma, a NOP — kao nasilni teroristički pokret koji ne odgovara duhu i shvatanjima jugoslavenskih naroda.[46]) U zemlji je održan takozvani narodni kongres, po vremenu kada je održan (25. do 28. januara 1944. g.) nazvan »Svetosavski kongres«, kome su sem predstavnika ravnogorskog pokreta prisustvovali i predstavnici političkih stranaka u Beogradu (radikalne, demokratske, samostalno-demokratske, JNS, zemljoradničke i socijalističke), kao i neki jugoslavenski orijentisani Hrvati, Muslimani i Slovenci (ing. Vladimir Predavec, Mustafa Mulalić, Anton Krajči).[47]) Svetosavski kongres, održan u selu Ba u Srbiji, u rezoluciji koju je usvojio osudio je »akciju komunističke stranke Jugoslavije« i ustao protiv odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Umjesto tih odluka, kongres je ponudio program tzv. jugoslavenske demokratske narodne zajednice. Po tom progra-

[45]) AVII 407-8/1-4; Š. Bijedić, n. d., str. 15—16.

[46]) D. Plenča, n. d., str. 223, 225.

[47]) *Jugoslovenska demokratska narodna zajednica — Odluke svetosavskog kongresa u slobodnim srpskim planinama*, str. 4—5, 27; *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom — Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd 1946, str. 328—330.

mu Jugoslavija je trebalo da se uredi kao federativna država, u obliku ustavne i parlamentarne nasljednje monarhije, sa dinastijom Karađorđevića, odnosno kraljem Petrom II Karađorđevićem na čelu. Baza takvog uređenja Jugoslavije jeste postojanje jugoslavenskih etničkih cjelina: Srba, Hrvata i Slovenaca, a preduslov njegove stabilnosti jeste stvaranje u državnoj zajednici federativnih jedinica: srpske, hrvatske i slovenačke. Po ovom programu narod bi u okviru svake federativne jedinice imao pokrajinsku samoupravu koja bi se protezala na domen njegovih ekonomskih, kulturnih, socijalnih i drugih interesa i potreba.[48])

Sa ovakvim programom budućeg uređenja Jugoslavije i shvatanjem da Bosna i Hercegovina treba da uđu u sastav srpske federativne jedinice D. Mihailović se predanije nego dotad prenuo na ranije započeti posao pridobijanja bosansko-hercegovačkih Muslimana za svoj pokret ili bar za njihovu neutralizaciju. M. Mulalić se ponovo obratio jednom broju uticajnih Muslimana tražeći da oni pripremaju Muslimane na to da u federativnoj demokratskoj kraljevini, kakvu je D. Mihailović stavljao Muslimanima u izgled, mogu zajedno sa Srbima odigrati ulogu nosioca jugoslavenske vlasti. Ta priprema — po mišljenju Mulalića — ogledala bi se u tome što bi se Muslimani vojnički organizovali u odrede čiji bi se komandni kadar regrutovao iz redova samih Muslimana. Ne bude li tu i tamo moguće da se takvi odredi stvore, Muslimani bi trebalo da organizuju muslimanske narodne odbore, koji bi u tajnosti sarađivali i moralno pomagali Mihailovićevu »jugoslavensku vojsku«.[49])

Ovi napori M. Mulalića nisu dali željene rezultate. Zato se D. Mihailović, 24. aprila 1944. g., lično obratio dr Hamdiji Karamehmedoviću saopštavajući mu svoju želju da se ubuduće u svom političkom i državničkom radu oslanja »na podršku i zalaganje svih pozitivnih javnih radnika i trudbenika u islamskom duhovnom centru — Sarajevu.«[50]) Želeći, vjerovatno, da naglasi da

[48]) *Jugoslovenska demokratska narodna zajednica*, str. 27—32.

[49]) VK-P-139.

[50]) D. Mihailović je naročito želio da ga podrže sljedeće ličnosti: dr Hamdija Karamehmedović, bivši ministar, dr Šefkija Behmen, bivši ministar, Šukrija Kurtović, bivši narodni poslanik, ing. Asim Šeremet, bivši narodni poslanik, Asim Mutevelić, bivši gradonačelnik, Mustafa Softić, gradonačelnik grada Sarajeva, dr Ibrahim Hadžiomerović, bivši pomoćnik bana, Mehmed Šahinagić, bivši narodni poslanik, Salih-ef Svrzo, sarajevski muftija, Remzi-ef Delić, bivši beogradski muftija, Muhamed Šefket Kurt, tuzlanski muftija, Hilmi-ef Hatibović, vrhovni šerijatski sudija, hafiz Ajni Bušatlić, vrhovni šerijatski sudija, Derviš Korkut, bivši muftija i kustos Zemaljskog muzeja, hafiz Mehmed Handžić, bibliotekar Gazi Husref-begove biblioteke, Tajib-ef. Saračević, direktor Gazi Husref-begove medrese, dr Mehmed Zildžić, generalni sekretar trgovačke komore, Ibrahim Šahinagić, predsjednik sreskog vakufskog povjerenstva, dr Asaf Šarac, bivši upravnik drž. bolnice, Husein Brkić, bivši direktor gimnazije, dr Zaim Šarac, advokat, dr Jusuf Tanović, advokat, dr Muhamed Kundurović, ljekar, Aziz Sarić, Šafket Hasandedić, major, dr Mahmud Mehmedbašić, bivši potpredsjednik Gajreta, Mehmed Kapetanović, bivši potpredsjednik Gajreta, dr Osman Halilbašić, pravnik, Hajrudin Kapetanović, posjednik, Sejo Fadilpašić, posjednik, ing. Sadulah Nikšić, upravitelj poljoprivredne škole, ing. Uzeir Biser, načelnik poljoprivrednog odjeljenja Banske uprave Drinske banovine, Ismet Merhemić, posjednik, Hamdija Nikšić, bankovni činovnik, Ahmed Novalija, trgovac, Ibrahim Biogradlija, učitelj, Ahmed Hromić, direktor Gajretovih internata, Hasan Ljubunčić, učitelj, Hamid Dizdar, književnik i novinar i Ismet Nanić, industrijalac (D. Mihailović — dr H Karamehmedoviću 24. 4. 1944., VK-P-228/1).

Većina navedenih bili su jugoslovenski orijentisani, dok su se neki deklarisali kao Srbi. Među navedenim ličnostima ima izuzetno i onih koji se nisu bavili politikom.

nema namjeru da remeti postojeću organizaciju društvenog života Muslimana, D. Mihailović je pisao da u svom radu namjerava da se oslanja i na rad muslimanskih vjerskih, kulturnih i humanih ustanova u prvom redu »El Hidaje«, »Gajreta« i »Hurijeta«.[51])

D. Mihailović je želio da za politiku koju je proklamovao zainteresuje ne samo pojedince nego i sve Muslimane. Stoga se M. Mulalić početkom juna 1944. g. obratio Muslimanima Bosne i Hercegovine pozivajući ih da slijede D. Mihailovića. Tom prilikom on je iznio slijedeće svoje konstatacije:

a) saradnja Muslimana sa njemačkim okupatorom i ustašama nije dala zadovoljavajuće rezultate;

b) Muslimani ne mogu da traže rješenje u saradnji sa partizanima. Sulejman Filipović, Husnija Kurt i Muhamed Sudžuka nasjeli su komunističkoj propagandi;

c) Muslimani treba da se pomire i sarađuju sa Srbima; sporazum sa Srbima je moguć;

d) garancija za Muslimane jeste demokratski poredak koji treba očekivati u demokratskoj monarhiji i kralju Petru II;

e) uređenje buduće države je demokratsko i federativno. Muslimani Bosne i Hercegovine ulaze u okvir srpske federacije. U toj federaciji Muslimani će imati punu vjersku autonomiju;

f) jedini faktor mira, poretka i sigurnosti jeste D. Mihailović; njega Muslimani ne mogu primiti drukčije nego kao njegovi suborci i istomišljenici;

g) Muslimani treba da organizuju svoje odrede kao sastavni dio jugoslavenske vojske u otadžbini, a gdje to nije moguće, muslimanske narodne odbore koji će tajno pomagati jugoslavensku vojsku u otadžbini.[52])

Ocjene političkog držanja Muslimana u toku rata sadržane u pozivu M. Mulalića nisu mogle da zadovolje bosansko-hercegovačke Muslimane isto kao što ni politički program D. Mihailovića nije mogao da privuče njihovu pažnju. Vodeće ličnosti javnog i političkog života Muslimana nisu povjerovale u opravdanost pristupanja pokretu D. Mihailovića. Vrlo je vjerovatno da Muslimani, kojima se D. Mihailović obratio za saradnju nisu mogli da njegov pokušaj, da Muslimane veže uz sebe, ocijene kao izraz njegove iskrene želje za saradnjom na obostrano korisnom političkom poslu. Oni su znali da je D. Mihailovića na takav korak natjerala politička nužda i zato nisu bili ubijeđeni da se iza tog koraka D. Mihailovića ne kriju njegove zadnje namjere. Osim toga, neke od tih ličnosti (Šukrija Kurtović, dr Zaim Šarac, Husein Brkić, Šefket Hasandedić, Hasan Ljubunčić, a možda i još neki) prije nego što su ih D. Mihailović i M. Mulalić pozvali na saradnju bili su se već opredijelili za NOP. Neki, ipak, Muslimani na koje su D. Mihailović i M. Mulalić računali kao na potencijalne pristalice i saradnike, a sa kojima sam došao u kontakt posredno ili neposredno (Šukrija Kurtović, dr Asaf Šarac, ing. Uzeir Biser) tvrde da poruke u tom smislu nisu dobili ni od D. Mihailovića ni od M. Mulalića. Sam Mulalić potvrđuje da Muslimani kojima se obraćao nisu reagovali na njegove inicijative. Mulalić misli da su oni prećutali njegove pozive na saradnju zato što su još ranije prestali biti njegovi politički istomišljenici i što su se neki od njih već bili opredijelili za NOP (ni jedno

---

[51]) Isto.

[52]) AVII 1530-13/1-7.

ni drugo Mulalić, kako sam kaže, nije znao u času kad je pokušao da sa tim Muslimanima uspostavi politički kontakt). Pukovnik A. Borota, koji je u ime D. Mihailovića stupao u kontakte sa jednim brojem Muslimana u Sarajevu takođe je priznao, krajem juna 1944. g., da nije uspio da ih nagovori da se opredijele za stvar D. Mihailovića.[53])

Istovremeno je raslo nezadovoljstvo i jačao otpor Muslimana ustaškom režimu.

Osnivanje ZAVNOBiH-a i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a konačno su potvrdili da će Bosna i Hercegovina imati u budućoj Jugoslaviji, uređenoj na federativnom principu, status zasebne, ravnopravne republike. To je imalo uticaja na držanje Muslimana. Muslimanske mase su u sve većem broju stupale u NOVJ a muslimanski građanski političari i javni radnici pokušavali da se što organizovanije odupru pritisku ustaša.

Koncem aprila 1944. g., prilikom svoje posjete Sarajevu, dr Nikola Mandić, predsjednik vlade NDH, primio je jednu grupu istaknutih Muslimana različitog političkog ubjeđenja (od pripadnika NOP-a do bivših funkcionera ustaškog režima),[54]) koji su mu tom prilikom izložili svoje nezadovoljstvo sa situacijom u Bosni i Hercegovini i, naročito, sa položajem Muslimana u NDH. Kao razloge svog nezadovoljstva, oni su naveli ubistva pojedinih Muslimana od strane ustaša, odvođenje Muslimana u logore i nesrazmjerno malo učešće Muslimana u vršenju državnih službi, naročito na teritoriji Bosne i Hercegovine. Delegacija je istakla da nezadovoljstvo bosansko-hercegovačkih Muslimana raste iz dana u dan, da se ekscesi i anarhija ne mogu ničim opravdati i zatražila od dr Mandića da uloži svoj autoritet da se u Bosni i Hercegovini konačno uvede pravni poredak i prestane sa šikaniranjem i vršenjem terora nad Muslimanima.[55])

Veliki broj Muslimana solidarisao se sa mišljenjem ove delegacije, što je potpisnicima promemorije, koju je delegacija uručila dr N. Mandiću stvorilo mogućnost da se zadrže na okupu »kao neki forum«. Taj forum se još i proširio, pa je brojao oko 40 ljudi. Od tada je on vršio gotovo sve intervencije kod ustaških vlasti u korist Muslimana.[56])

Politički značaj istupa navedene grupe Muslimana jeste prije svega u nesumnjivo negativnoj ocjeni ustaškog režima i otvorenoj osudi postupaka njegovih funkcionera i pristalica. To je značilo novu, snažnu diskreditaciju ustaškog režima,[57]) pogotovo kada se zna da su osudu izrekli ljudi različitog

---

[53]) A. Borota — dr Stevanu Moljeviću 30. 6. 1944, BH-P-302.

[54]) Ovu grupu sačinjavali su: Asim Ugljen, predsjednik Vrhovnog suda, Hamdija Kreševljaković, akademik i profesor, dr Šefkija Behmen, advokat, Ismet Gavran-Kapetanović, narodni poslanik, dr Hifzija Gavran-Kapetanović, potpredsjednik Hrvatskog državnog sabora, Hamdija Šahinagić, narodni poslanik, Hasan Demirović, industrijalac i bivši gradonačelnik, Ibrahim Šahinagić, predsjednik udruženja trgovaca, Meho Čomora, predsjednik »Merhameta«, Edhem Čejvanija, predsjednik »Hurijeta«, Hasan Hadžiosmanović, predsjednik radničke komore, Nazif Bubić, generalni sekretar »Hrutada«, dr Zaim Šarac, advokat, dr Jusuf Tanović, advokat i ing. Rasim Čerimagić, direktor gradske štedionice, svi iz Sarajeva.

[55]) Promemorija grupe Muslimana dru Nikoli Mandiću od 30. aprila 1944. g., AIRPS, neprijateljska dokumenta 85/1944.

[56]) Dr Hifzija Gavran-Kapetanović, *Istorijat JMO u Bosni i Hercegovini* (rukopis), AVII I. O. 10-6/1-1-107.

[57]) Ima indicija da je u pozadini promemorije stajao Vladimir Perić - Valter, koji je nalazio da jedan takav korak može doprinijeti jačanju uticaja NOP-a u Sarajevu.

političkog ubjeđenja među kojima i neki koji su ranije vršili izvjesne dužnosti u ustaškom pokretu (Hasan Hadžiosmanović, Nazif Bubić).[58])

»Muslimanski oslobodilački pokret« bio je splasnuo tokom zime 1943/44. godine, što je najvjerovatnije u vezi sa prestankom djelatnosti M. Pandže u tom pravcu. U međuvremenu se kao protagonist autonomističkih stremljenja pojavio N. Topčić, komandant Zelenog kadra na području Zvornik—Tuzla, inače politički sasvim beznačajna ličnost, koji je do proljeća 1944. g. uspio da ojača ljudske i materijalne snage kojima je raspolagao. Povjerljivi ustaški izvori govore da je autonomistički pokret u Bosni[59]) a osobito u Sarajevu oživio u proljeće 1944. godine, dakle u vrijeme upućivanja promemorije predsjedniku vlade NDH i poslije toga. Osim toga, iz ovih izvora saznajemo da su Šefkija Behmen, jedan od potpisnika promemorije i Muhamed Handžić pozivali N. Topčića da posjeti Sarajevo.[60]) Ove koincidencije upućuju na pretpostavku da su potpisnici promemorije, ili možda samo neki od njih i vođe akcije za dobivanje autonomije Bosne i Hercegovine zaista stajali u uskoj vezi. Uostalom, i jedni i drugi, bez obzira na svoju političku opredijeljenost i stvarne motive, djelovali su u istom pravcu: protiv ustaša i NDH.

Zasad ne raspolažemo izvornim podacima o tome kako je N. Topčić zamišljao autonomiju Bosne i Hercegovine. Međutim, na osnovu pomenutih povjerljivih ustaških izvora da se zaključiti da su se autonomističke koncepcije N. Topčića razlikovale od programa M. Pandže. Kao i Pandža, Topčić je bio protiv ustaša, koje je smatrao ekspoziturom Crne internacionale. Analogno tome, on je vjerovao da je vlada NDH nesposobna da shvati probleme Bosne i Hercegovine, a kamoli da ih riješi.[61]) Zato je N. Topčić bio za autonomiju Bosne i Hercegovine koju bi garantovao i nadzirao Treći Rajh. Na čelu autonomne uprave stajao bi njemački general. Njemu bi pomagao civilni adlatus koji bi obavezno morao biti Musliman. U autonomnoj Bosni i Hercegovini sve tri religije bile bi ravnopravne.[62])

Program N. Topčića, odnosno onih koji su stajali iza njega nije originalan. Topčić se svojom ocjenom ustaškog režima poistovetio sa Uzeirom Hadžihasanovićem, koji je u jesen 1942. g. takođe radio na izdvajanju Bosne i Hercegovine iz okvira NDH, a projektom za rješenje položaja Bosne i Hercegovine Topčić je kopirao austrougarsku upravu u ovim zemljama.

Udio njemačkog okupatora u formulisanju programa autonomije Bosne i Hercegovine u proljeće 1944. g. je vjerovatan, a njegova konkretna potpora N. Topčiću sasvim izvjesna. Njemačkog okupatora je interesirala vojnička snaga Topčićevog »Zelenog kadra«, pa je svoju saradnju, iako možda samo fiktivnu, na planu stvaranja autonomije Bosne i Hercegovine mogao smatrati prihvatljivom cijenom Topčićeve lojalnosti i njegovog doprinosa u borbi protiv NOP-a. Topčić je u tri navrata posjetio Berlin (početkom maja, krajem juna i početkom novembra 1944. g.) i tom prilikom razgovarao o pitanju autonomije Bosne i Hercegovine i o drugim pitanjima koja su interesirala

---

[58]) Dr H. Gavran-Kapetanović, n. d.

[59]) Ovdje pokret treba shvatiti u uslovnom smislu riječi. Riječ je, u stvari, o jednom u nizu pokušaja u toku rata 1941—1945. g. da se u Bosni i Hercegovini ograniči ili potpuno ukine vlast ustaškog režima. Prema sadašnjem znanju, ti pokušaji nisu imali širu društvenu bazu niti su činjeni na osnovu jasno izgrađenog programa za autonomiju Bosne i Hercegovine.

[60]) AVII 153c-4/1-3, 30/4-1-5.

[61]) AVII 153c-30/4-1-5.

[62]) AVII 153c-21/2-1-4.

njega i njegove sagovornike. Interesantno je da su i ovoga puta, kao i u 1942/1943. godini, pitanje autonomije Bosne i Hercegovine uzeli u svoje ruke organi SS-a. Nije izostala ni saradnja velikog jerusalemskog muftije El-Huseinija. N. Topčić je početkom maja 1944. g. odletio u Berlin u pratnji viših oficira SS-a, a u Berlinu se sastao sa Gottlob-om Berger-om, šefom Glavne uprave SS-a i velikim muftijom El-Huseinijem.[63]) Sadržina eventualno sklopljenih aranžmana između Topčića i funkcionera Trećeg Rajha za vrijeme Topčićevih posjeta Berlinu nije poznata, ali se zna da su ove posjete, naročito ona početkom maja, budile kod Topčićevih pristalica i istomišljenika novu nadu u mogućnost da Bosna i Hercegovina dobije posebnu upravu.[64])

Aktivnost usmjerena u pravcu obezbjeđenja posebnog upravnog i političkog položaja Bosne i Hercegovine nije u proljeće i ljeto 1944. kao, uostalom, ni u jesen 1943. godine uzela širi maha, već se ograničila na Sarajevo i još neka mjesta centralne i istočne Bosne (Brčko, Tuzla, Zenica). Banja Luka i Mostar ne pominju se kao gradovi u kojima bi se u to vrijeme takva aktivnost razvijala. Osim toga, društvena baza te aktivnosti je i 1944. g., kao i 1942/1943. godine, bila ograničena. Njome se bavio mali broj Muslimana, koji su se i inače bavili politikom i javnim poslovima. Najveći broj Muslimana nije pokazivao interes za politiku muslimanskog građanstva, jer se u većini već bio opredijelio, ili se opredjeljivao za NOP i njegova rješenja.[65])

— ◇ —

Napori koje je jedan dio muslimanskog građanstva u Bosni i Hercegovini činio u periodu 1941—1945. godine sa ciljem da ovim pokrajinama obezbijedi poseban upravno-politički položaj, u okviru ili izvan NDH, rezultat su nesigurnosti i nepovjerenja Muslimana u ustaški režim. Ti napori su, osim toga, izraz višegodišnjih težnji muslimanskog građanstva za autonomijom Bosne i Hercegovine, u kojoj je ono u najvećoj mjeri moglo da afirmiše i svoj klasni interes.

Premda je polazilo od činjenice da u Bosni i Hercegovini žive jedni pored drugih Srbi, Muslimani i Hrvati, i mada je u svakodnevnoj političkoj praksi isticalo potrebu njihove međusobne saradnje, muslimansko građanstvo je i u uslovima drugog svjetskog rata preferiralo svoj društveni i politički interes u Bosni i Hercegovini. Time je ono a priori postalo nesposobno da ponudi rješenje prihvatljivo za sve narodne Bosne i Hercegovine. U datim istorijskim i drugim uslovima ne samo posebna muslimanska, kao ni posebna srpska ili hrvatska politika u Bosni i Hercegovini nego ni politika koja bi samo protežirala interes jedne od navedenih grupa stanovništva Bosne i Hercegovine nije imala nikakvog izgleda na uspjeh.

Muslimansko građanstvo nije u društvenom pogledu bilo homogeno zbog čega su u njegovom političkom životu u toku drugog svjetskog rata egzistirale različite struje. Zato je politika muslimanskih građanskih krugova bila veoma izdiferencirana i u neku ruku nedefinisana. To je bila usitnjena, kratkoročna politika, vođena ad hoc, te je više ličila na jedno stalno traženje, na lutanje bez jasne i koliko-toliko stabilne političke orijentacije.

---

[63]) Povjerljivi ustaški izvori navode da je N. Topčić »bio primljen od vodećih političkih i vojničkih krugova Njemačke...« (AVII 153c-21/2-1-4).

[64]) AVII 153c-4/1-3, 21/2-1-4, 30/4-1-5, 42/51-2.

[65]) AVII 163c-4/1-3, 16/3-1, 18/1-3.

Sve ovo jasno je došlo do izražaja u politici muslimanskog građanstva u periodu 1943—1944. godine.

Posmatrani u kontekstu zbivanja u Jugoslaviji, napori i stremljenja jednog dijela muslimanskog građanstva, o kojima je ovdje bila riječ, predstavljaju fenomen drugorazrednog značaja, koji, mada je na njega uticao, niukoliko nije izmijenio tok događaja. To, međutim, ne umanjuje potrebu njihovog daljnjeg naučnog ispitivanja i potpunijeg naučnog objašnjenja. Istorijska nauka treba da odgovori na još mnoga pitanja, od kojih su neka ovdje samo načeta ili tek nagoviještena, i to kako u pogledu karaktera događaja, tako isto i u pogledu uloge pojedinih ličnosti u tim događajima.

Summary

At the time when the Peoples Liberation Movement was constructing the fundaments of the future state organization of Yugoslavia, the Moslem bourgeois politicians who resisted the ustasha regime and at the same time rejected the social and political ideas of PLM, were especially interested in the future status of Bosnia and Herzegovina.

The Moslem bourgeois politicians thought of creating an independent, autonomus Bosnia and Herzegovina. However, they were not unified on the question of form and even of the content of that autonomy. Some of them considered that Bosnia and Herzegovina should at once break all links with the Independent State of Croatia and get separate authority and administration by the end of the war, and at the next peace conference the status of Bosnia and Herzegovina would be determined by the will of the people. Others were for an autonomy of Bosnia and Herzegovina which would be guaranteed and patronized by the Third Reich. The head of the autonomus administration would be a German general. He would be supported by the civilian adlatus who would have to be a Moslem. Both of these conceptions presupposed equality of the three religions in Bosnia and Herzegovina.

Deciding on the tactics of struggle for the autonomy, the Moslem bourgeois politicians counted with the fact that the German invador was present with considerable armed forces in Bosnia and Herzegovina, but they also counted with the fact that in the first months of 1943 the strategic solution of the Second World War was reached in favour of the powers of the Anti-Hitler Coalition. Knowing that the victory of these powers was certain, the Yugoslav Government in Exile and the forces that supported it became a factor which in one way or another became part of the calculations of the Moslem bourgeois politicians.

From the middle of 1943, the Moslem bourgeois politicians oriented themselves to creation of armed formations of Moslems tied to the territory of Bosnia and Herzegovina, with the commanding personnel inclined to auotnomy. These formations were called the »Moslem militia« or the »Green ranks«.

The greatest number of Moslems showed no interst for the policies of the Moslem bourgeoisie, since they were already commited or were in the process of committing themselves to the Peoples' Liberation Movement and its solutions.

Fond ZAVNOBiH-a kao izvor za proučavanje bosansko-hercegovačke državnosti

Veselin Mitrašević

Prije 25 godina, tj. 25. i 26. novembra 1943. godine sastali su se u Mrkonjić Gradu predstavnici naroda, birani na frontu i oslobođenoj teritoriji, da izaberu Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Proslavljajući ovaj značajni jubilej, prilika je, a i potreba da se na ovom naučnom skupu kaže nešto i o istorijskoj građi koja je nastala djelovanjem ZAVNOBiH-a i njegovih organa.

Djelatnost ZAVNOBiH-a i razvitak njegovih organa u vremenu između I i III zasjedanja

Osnivačka skupština, odnosno Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine predstavlja događaj od posebnog značaja za narode naše zemlje. Tim činom Bosna i Hercegovina dobila je svoje najviše političko predstavništvo, i time su udareni najčvršći temelji izgradnji slobodne i ravnopravne Bosne i Hercegovine, što je naglašeno i u referatu Rodoljuba Čolakovića, kao i u usvojenoj rezoluciji.

Izraz narodnih težnji, iskazanih na Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a, potvrđen je dva dana kasnije i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanom 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu, na kome su donesene dalekosežne i sudbonosne odluke, kako za daljnji razvitak narodnooslobodilačke borbe, tako i za izgradnju Demokratske Federativne Jugoslavije.

Sprovođenjem odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, započinje period izgradnje Federativne Jugoslavije, a uporedo sa tim i period izgradnje Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice. Najupečatljiviji izraz te izgradnje bili su narodnooslobodilački odbori koji se, u saradnji sa Prezidijumom ZAVNOBiH-a, brinu o odbrani zemlje, o ishrani vojske i naroda, zatim o obnovi popaljenih sela, o organizaciji proizvodnje, o narodnom zdravlju, o prosvjeti i brojnim drugim pitanjima koja je nametao svakodnevni život.

Iako u prvom periodu svoga djelovanja ZAVNOBiH nije predstavljao vrhovni organ državne vlasti, ipak on posredstvom svog Prezidijuma, izabra-

nog na Prvom zasjedanju, rukovodi daljom izgradnjom, učvršćenjem i radom narodnooslobodilačkih odbora na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Uviđajući potrebu većeg uticaja na razvoj narodnooslobodilačkih odbora, kao i obavljanja sve brojnijih zadataka koji se nalaze pred njim, Prezidijum ZAVNOBiH-a na svojoj sjednici, održanoj 24. i 25. aprila 1944. godine,[1]) pored ostalog, odlučuje da se pristupi organizaciji pojedinih odsjeka, kao i redakcije »Oslobođenja«, koja bi trebalo kasnije da preuzme ulogu kulturno-prosvjetnog odsjeka. Bilo je predviđeno osnivanje deset odsjeka, i to: za prosvjetu, za narodnu privredu, za finansije, za narodno zdravlje, za socijalnu politiku, za sudstvo, za građevine, za šume i rude, za unutrašnja djela i za ishranu.

Predviđeno je, takođe, i osnivanje komisije za ispitivanje ratnih zločina. Osim toga, odlučeno je da se pristupi izradi propisa o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora, kao i poslovnika o izbornom postupku. Međutim, teške ratne prilike onemogućile su ostvarenje ove odluke, tako da u organizacionoj strukturi Prezidijuma nije bilo nikakvih promjena sve do jula 1944. godine.

Treba naglasiti da sačuvani dokumenti ukazuju da ZAVNOBiH, odnosno Prezidijum u periodu svoje djelatnosti do Drugog zasjedanja nije uspio da donese nikakve propise ili odluke o organizaciji vlasti, sudstva i drugih oblasti društvenog života.

Prekretnicu u tom pogledu predstavlja Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, sazvano po Odluci Predsjedništva od 9. maja 1944. godine.[2])

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je 30. juna 1. i 2. jula 1944. godine u Sanskom Mostu[3]) i ima presudan značaj za čitav kasniji razvitak bosansko-hercegovačke državnosti. Na ovom zasjedanju doneseno je deset poznatih odluka i »Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine«.

Ovdje treba istaći posebno značaj Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, zbog toga što je ovom odlukom, pored ostalog, određena i funkcija Predsjedništva. Naime, u članu 2. Odluke kaže se da ZAVNOBiH svoju zakonodavnu vlast vrši na svojim plenarnim sjednicama, a između zasjedanja posredstvom svog Predsjedništva. Osim toga, u drugom stavu ovog člana rečeno je da izvršnu vlast ZAVNOBiH vrši posredstvom svog Predsjedništva i narodne vlade Bosne i Hercegovine. Važno je, takođe, naglasiti da je članom 5. Odluke funkcija vlade prenesena na Predsjedništvo, zbog čega se nametala potreba da se pri Predsjedništvu stvori potreban broj odjeljenja za poslove državne uprave. Prve 4 odluke imaju karakter ustavnih normi, jer regulišu osnovna pitanja državnog uređenja.

Poslije II zasjedanja ZAVNOBiH-a, Predsjedništvo razvija veoma bogatu djelatnost kako u pogledu izrade brojnih dokumenata zakonodavnog karaktera, tako i na planu jačanja i razvoja pojedinih organa državne uprave pri Predsjedništvu i narodnooslobodilačkim odborima. Već na prvoj plenarnoj sjednici, održanoj 6. jula 1944. godine u selu Grdanovcima,[4]) donesena je

[1]) Zapisnik sjednice Predsjedništva, *Zbornik dokumenata o djelatnosti ZAVNOBiH-a* (u daljem navođenju Zbornik), knj. I, dok. 22, Izdavač »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1968. godine.

[2]) N. dj., dok. 28.

[3]) Zapisnik II zasjedanja ZAVNOBiH-a, n. dj., dok. 34.

[4]) Zapisnik sjednice Predsjedništva, n. dj., dok. 36.

odluka da se pri Predsjedništvu obrazuje šest odjeljenja: za narodnu privredu, za narodnu prosvjetu, za narodno zdravlje i socijalno staranje, za obnovu (kasnije nazvano odjeljenje za ekonomsku obnovu), Odjeljenje za pravosuđe i Odjeljenje za ishranu. Tom prilikom su postavljeni i načelnici pet formiranih odjeljenja. Osim toga, naimenovana je i Komisija za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Zaključeno je, takođe, da Zakonodavni odbor (izabran na Drugom zasjedanju) u saradnji sa odgovarajućim odjeljenjima pristupi izradi projekata, i to: Pravilnika za rad Zakonodavnog odbora, detaljna uputstva za rad i ustrojstvo narodno-oslobodilačkih odbora, kao i Pravilnika o ustrojstvu sudova.

Neposredno poslije Drugog zasjedanja, nakon kraćeg zadržavanja u selu Grdanovcima, Predsjedništvo se smjestilo u selu Sanici kod Sanskog Mosta,[5]) gdje boravi sve do 31. oktobra 1944. godine kada prelazi u Jajce.[6]) Iako uslovi za rad Predsjedništva u Sanici nisu bili ni izdaleka zadovoljavajući, ipak su bili povoljniji od ranijeg perioda kada se Predsjedništvo zbog objektivnih okolnosti moralo veoma često seliti iz jednog mjesta u drugo.[7]) U tom vremenu Predsjedništvo održava češće sjednice na kojima se raspravljaju brojna i veoma značajna pitanja iz oblasti društvenog i privrednog života. Istina, treba naglasiti da je iz vremena boravka Predsjedništva u Sanici sačuvano svega pet zapisnika održanih sjednica, bilo plenuma bilo užeg Predsjedništva. Svakako da ih je moralo biti daleko više, jer na to upućuje ne samo ritam rada ovog tijela nego i neki sačuvani dokumenti.

Najvažnija pitanja, razmatrana na ovim sjednicama jesu: upućivanje delegacije Predsjedništva u istočnu Bosnu sa ciljem da se vijećnicima ZAVNOBiH-a iz istočne Bosne koji nisu prisustvovali zasjedanju, izloži rad i zaključci Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a[8]) (12. jula[9]) uže Predsjedništvo odlučilo je da se zbog teškoća prebacivanja delegacije, u istočnu Bosnu uputi samo Pašaga Mandžić sa zadatkom da u sporazumu sa Privremenim oblasnim odborom održi konferenciju na kojoj bi se izabrao i popunio Oblasni NOO za istočnu Bosnu i objesnio značaj Drugog zasjedanja); zatim učvršćenje veza između NKOJ-a i Predsjedništva ZAVNOBiH-a;[10]) izrada nekoliko uputstava za rad organa ZAVNOBiH-a; imenovanje Zemaljskog odbora Crvenog krsta za Bosnu i Hercegovinu,[11]) zatim organizacija odjeljenja javne uprave pri Predsjedništvu i NOO-ima,[12]) kao i o pronalaženje stručnih kadrova za popunu organa uprave pri Predsjedništvu.

U pogledu dalje izgradnje upravnog aparata najvažniji je, svakako, zaključak sjednice Predsjedništva od 18. avgusta o formiranju dva nova odje-

---

[5]) Vidi o tome: Rodoljub Čolaković: *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. V, str. 373, Sarajevo 1966.

[6]) Podatak o preseljenju Predsjedništva iz Sanice u Jajce naveden je prema neobjavljenim sjećanjima Bogomira Brajkovića.

[7]) Mjesto boravka Predsjedništva u ovom periodu teško je tačno utvrditi budući da u malobrojnim sačuvanim dokumentima nema o tome podataka, što je sasvim razumljivo s obzirom na ratne prilike. Jedini putokaz za to su objavljeni memoari R. Čolakovića, kao i neobjavljena sjećanja pojedinih članova Predsjedništva.

[8]) Zapisnik sjednice Predsjedništva od 6. jula 1944, Zbornik, dok. 36.

[9]) Zapisnik sjednice Užeg predsjedništva, n. dj., dok. 36.

[10]) Zapisnik sjednice Predsjedništva od 28. jula 1944, n. dj., dok. 39.

[11]) Zapisnik sjednice Predsjedništva od 6. avgusta 1944, n. dj., dok. 43.

[12]) Zapisnik sjednice Predsjedništva od 18. avgusta 1944, n. dj., dok. 48.

ljenja: Finansijskog i Upravnog (tj. Odjeljenja za unutrašnje poslove), kao i formiranje odgovarajućih odsjeka pri nekim odjeljenjima.[13])

Veoma značajan akt zakonskog karaktera, usvojen u ovo vrijeme, jeste: »Odluka o stvaranju organa javne uprave«, donesena 3. septembra 1944. godine.[14]) U ovoj odluci je data samo šema organizacione strukture upravnih organa narodne vlasti za Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, oblasne, okružne, sreske i opštinske narodnooslobodilačke odbore. Značajan je, takođe, i »Pravilnik o rukovanju potvrdama o otkupu hrane za vojsku i građansko stanovništvo«,[15]) usvojen koncem avgusta 1944. godine.

Osim toga, u tom vremenu pojedina odjeljenja izradila su i više projekata kao: Projekt uputstva o radu Zemaljske komisije ZAVNOBiH-a za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača,[16]) Projekt organizacije mjesnih organa državne vlasti,[17]) Projekt Pravilnika o organizaciji finansijske službe Federalne Bosne i Hercegovine[18]) i drugi.

Premještanjem sjedišta Predsjedništva u Jajce, gdje se nalazi od 1. 10. 1944. do 15. 4. 1945. godine,[19]) stvoreni su još povoljniji uslovi za smještaj Predsjedništva i njegovih organa. Boravak u Jajcu predstavlja, u stvari, period najintenzivnijeg i najplodonosnijeg djelovanja Predsjedništva, kako u pogledu zakonodavne djelatnosti, tako i na planu pružanja pomoći za razvoj narodnooslobodilačkih odbora, posebno u Bosanskoj krajini.

Iz ovog perioda sačuvano je 20 zapisnika sjednica Plenuma i užeg Predsjedništva ZAVNOBiH-a. Nesumnjivo je da je i u ovom periodu sjednica bilo daleko više, ali, na žalost, zapisnici nisu sačuvani ili, pak, nisu pronađeni.

Veća bezbjednost oslobođene teritorije, bolji uslovi smještaja upravnih organa Predsjedništva, mogućnost angažovanja većeg broja stručnih lica, zatim sve veći zahtjevi za rješenje čitavog niza aktuelnih pitanja iz raznih oblasti društvenog života, kao i sve jasnije perspektive za skori završetak rata, nametali su potrebu da Predsjedništvo stalno radi na proširenju svoje djelatnosti. Zbog toga Predsjedništvo odlučuje da se Odjeljenje za narodnu privredu reorganizuje u pet posebnih odjeljenja, i to: za poljoprivredu, stočarstvo i veterinarstvo, za šumarstvo i rudarstvo, za saobraćaj i pošte, za građevinske radove, kao i Odjeljenje za industriju i trgovinu.[20]) Februara 1945. godine[21]) zaključeno je takođe na plenarnoj sjednici da se Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalno staranje razdvoji na dva, i to: Odjeljenje za narodno zdravlje

---

[13]) U Odjeljenju za narodnu privredu formirani su sljedeći odsjeci: za poljoprivredu i stočarstvo, Veterinarski odsjek, Odsjek za šumarstvo i rudarstvo, Odsjek za industriju i zanate, Odsjek za trgovinu i kredit i Odsjek za građevinarstvo i saobraćaj. U Odjeljenju za narodno zdravlje i socijalno staranje: Odsjek za narodno zdravlje i Odsjek za socijalno staranje. U Odjeljenju za narodnu prosvjetu: Odsjek za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, Odsjek za srednju nastavu, Odsjek za narodno prosvjećivanje i Odsjek za nauku i umjetnost. Organizacija ostalih odjeljenja odložena je za kasnije zbog odsutnosti načelnika. Zapisnik sjednice Predsjedništva, n. dj., dok. 48.

[14]) N. dj., dok. 61.

[15]) N. dj., dok. 58.

[16]) N. dj., dok. 42.

[17]) N. dj., dok. 57.

[18]) N. dj., dok. 62.

[19]) Podatak o preseljenju Predsjedništva u Sarajevu uzet je iz neobjavljenih bilježaka Bogomira Brajkovića.

[20]) Zapisnik sjednice Predsjedništva od 9—11. X 1944, Zbornik, knj. I, dok. 93.

[21]) Zapisnik sjednice Predsjedništva, n. dj., knj. II, dok. 44.

i Odjeljenje za socijalno staranje. Od Odjeljenja za šumaarstvo i rudarstvo formirana su, takođe, dva nova: Odjeljenje za šumarstvo i Odjeljenje za rudarstvo.

Poslije ove reorganizacije, pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a stvoreno je ukupno 14 odjeljenja koja su kasnije odlukom Predsjedništva na sjednici od 4. aprila 1945. godine (zapisnik ove sjednice nije sačuvan)[22]) pretvorena u povjereništva. Preimenovanje odjeljenja u povjereništva, a načelnika odjeljenja u povjerenika, izvršeno je u cilju podizanja njihovog ugleda. Posredstvom ovih odjeljenja, odnosno povjereništava, kao i drugih pomoćnih organa, Predsjedništvo je obavljalo sve poslove državne uprave. Ovakva organizaciona struktura Predsjedništva ostala je sve do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, tj. do stvaranja prve narodne vlade federalne Bosne i Hercegovine.

U ovom periodu Predsjedništvo donosi niz značajnih dokumenata podzakonskog, zakonskog, pa čak i ustavnog karaktera. Ograničeni prostor ne dozvoljava da se navedu svi usvojeni dokumenti, zbog čega ćemo navesti samo neke od njih.

Među najvažnije su: »Upute za organizaciju i rad narodnih sudova«,[23]) usvojene na sjednici Predsjedništva 17. X 1944,[24]) zatim »Pravilnik o ustrojstvu i radu narodno-oslobodilačkih odbora i narodno-oslobodilačkih skupština«,[25]) usvojen na sjednici Predsjedništva od 15. XI 1944. godine,[26]) dalje »Odluka o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine«,[27]) usvojena na sjednici Predsjedništva od 7. II 1945. g.,[28]) kao i »Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine«.[29]) (Zapisnik sjednice Predsjedništva na kojoj je ova odluka usvojena nije sačuvan).

Pored ovih, u fondu ZAVNOBiH-a postoji sačuvano i niz drugih projekata normativnih akata koji se javljaju kao prijedlozi dostavljeni Predsjedništvu na odobrenje, a za koje je, s obzirom na stepen očuvanosti i stanje sređenosti građe, teško utvrditi da li su bili i usvojeni. Takvi su, npr.: »Pravilnik o organizaciji Finansijske službe Federalne Bosne i Hercegovine«,[30]) »Projekt organizacije službe unutrašnjih poslova,«[31]) »Uredba o pregledu poslovanja novčanih ustanova«,[32]) »Predlog uputstava za sastavljanje i izvršenje mjesečnog pregleda prihoda i rashoda«,[33]) »Nastavni plan, program i metodska uputstva za narodne osnovne škole«,[34]) »Upute za rad sudova u krivičnim stvarima« i »Upute za vođenje krivičnog postupka pred narodnim

[22]) Podatak o datumu održavanja sjednice uzet iz neobjavljenih bilježaka Bogomira Brajkovića.

[23]) Zbornik, knj. I, dok. br. 111.

[24]) Zapisnik ove sjednice nije sačuvan, ali datum njenog održavanja može se utvrditi iz dopisa od 20. X 1944. g., kojim Odjeljenje za pravosuđe dostavlja navedene Upute Oblasnom NOO-u za Hercegovinu. U dopisu se kaže: »... Sada Vam prilažemo Upute... koje je primilo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a na svojoj sjednici od 17. X 1944...«.

[25]) Zbornik, knj. I, dok. 161.

[26]) Isto, dok. 159.

[27]) Zbornik, knj. II, dok. 45.

[28]) Isto, dok. 44.

[29]) Isto, dok. 146.

[30]) Zbornik, knj. I, dok. 62.

[31]) Isto, dok. 117.

[32]) Isto, dok. 132.

[33]) Isto, dok. 164.

[34]) Isto, dok. 168.

sudovima«,[35]) »Privremena uputstva za organizaciju i rad osnovnih škola i analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini«,[36]) »Uputstvo za organizaciju unutrašnjih poslova u odjeljenju za unutrašnje poslove pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a i narodnooslobodilačkim odborima«.[37])

U svrhu proučavanja normativne djelatnosti Predsjedništva, interesantno je napomenuti da se među brojnim aktima sa nazivima: pravilnici, poslovnici, upute, uputstva, uredba, nailazi i na dva koji nose nazive »Zakon«. To su: »Privremeni krivični zakon za Federalnu Bosnu i Hercegovinu«.[38]) i »Privremeni zakon o sudskom krivičnom postupku za Federalnu Bosnu i Hercegovinu«.[39]) Pouzdano se zna da ova dva zakonska projekta nisu bila usvojena, a po svoj prilici nisu bila razmatrana ni na sjednicama Predsjedništva.

Osim toga, i odjeljenja, odnosno povjereništva, po ovlaštenju Predsjedništva, donosila su normativne akte. U sačuvanoj građi ZAVNOBiH-a nalazi se priličan broj dokumenata, upućenih NOO-ima, kojima se u vidu uputstava i naredbi regulišu razna pitanja društvenog i privrednog života. Na primjer: »Upute Odjeljenja za pravosuđe o vođenju sudskog postupka i izricanju kazne u krivičnim predmetima«, dostavljene Sreskom narodnom sudu u Sanskom Mostu, 7. decembra 1944. godine.[40])

Osim normativnih akata, čiji je kraći prikaz dat ranije, a koji predstavljaju prvorazredne izvore o djelatnosti ZAVNOBiH-a, Predsjedništva i njegovih organa na izgradnji bosansko-hercegovačke državnosti; podaci o tome mogu se naći i u drugim sačuvanim dokumentima. Takvi podaci sadržani su i u povremenim izvještajima pojedinih odjeljenja, odnosno povjereništava, dostavljenih Predsjedništvu ZAVNOBiH-a. Pored izvještaja o izvršenim poslovima, u njima su često dati i detaljni planovi i programi djelatnosti u određenoj grani uprave. Tako, npr., u »Izvještaju Odjeljenja za narodnu prosvjetu«[41]) od oktobra 1944. g., nalazi se i razrađen plan organizacije osnovnih škola, analfabetskih tečajeva, srednjih škola, nižih i viših gimnazijskih, kao i učiteljskih tečajeva, tečaja za nastavnike, tečajeva za opću naobrazbu i, napokon, program »mjera koje treba preduzeti neposredno poslije oslobođenja zemlje«.

Ovdje spadaju, svakako, i zapisnici raznih »tehničkih«, »poljoprivrednih«, »zdravstvenih« i drugih konferencija koje su održane pri pojedinim odjeljenjima. U njima su, pored pregleda postojećeg stanja, sadržani i konkretni planovi rada na obnovi zemlje.

Sačuvana prepiska sa NOO-ima, u prvom redu Predsjedništva, a zatim i odjeljenja, odnosno povjereništva, kao i drugih organa takođe je značajna dokumentacija. U brojnim dopisima i raspisima, iako nekompletno sačuvanim, mogu se pratiti stalni napori organa ZAVNOBiH-a na jačanju i učvršćenju narodnooslobodilačkih odbora, kao i napori na usmjeravanju njihove djelatnosti u rješavanju brojnih problema.

U najranijem periodu djelovanja ZAVNOBiH-a prepiska se vodi uglavnom sa oblasnim NOO-ima, najčešće sa Oblasnim NOO za Bosansku krajinu.

---

[35]) Isto, dok. 207.
[36]) Isto, dok. 207.
[37]) Zbornik, knj. II, dok. 19.
[38]) Isto, dok. 189.
[39]) Isto, dok. 190.
[40]) Zbornik, knj. I, dok. 195.
[41]) Isto, dok. 89.

Ovo je sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da je u Bosanskoj krajini, s manjim ili većim prekidima, bila najširа i najčvršće obezbijeđena oslobođena teritorija, kao i zbog toga što Predsjedništvo stalno boravi na ovom području. Kasnije se prepiska proširuje i na okružne i sreske narodnooslobodilačke odbore.

Pismeni saobraćaj između ZAVNOBiH-a i NKOJ-a obavljao se do Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a prilično rijetko, zbog čega Predsjedništvo ZAVNOBiH-a na sjednici, održanoj 18. jula 1944. godine,[42]) raspravlja o učvršćenju veza između ova dva tijela. Poslije Drugog zasjedanja, ove veze su češće, ali dopisi stižu u ZAVNOBiH sa zakašnjenjem od 30, a ponekada i više dana. To je, svakako, imalo odraza na djelatnost Predsjedništva budući da NKOJ, odnosno njegova Povjereništva šalju najčešće razna uputstva i upute za organizaciju pojedinih upravnih službi, zatim privredne proizvodnje, sudstva, zdravstvene službe i drugih oblasti.

Na kraju ovog prikaza djelatnosti ZAVNOBiH-a i njegovih organa u stvaranju Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice, potrebno je nešto reći i o Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, održano od 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu, predstavlja završnu fazu djelatnosti ZAVNOBiH-a, odnosno Predsjedništva i njegovih organa, u izgradnji državnosti federalne Bosne i Hercegovine.

Podneseni referati na ovom zasjedanju, koji su stenografisani, sadrže iscrpan prikaz spoljne i unutrašnje političke i ekonomske situacije, zatim razvitka NOP-a u Bosni i Hercegovini, a posebno prikaz razvoja narodne vlasti, kao i napora Predsjedništva u tom pogledu.

Najvažniji zakonski akti, usvojeni na III zasjedanju, jesu: »Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno pretstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine«, od 1. jula 1944. godine,[43]) kao i »Zakon o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine«.[44]) Članom 1. Odluke o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a promijenjen je naziv Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i on glasi: Narodna skupština Bosne i Hercegovine. Shodno tome, drugim stavom člana 1. promijenjeni su i nazivi lokalnih organa državne vlasti, a članom 3. utvrđene su funkcije i nadležnosti Predsjedništva Narodne skupštine Bosne i Hercegovine.

Poslije usvajanja ovog Zakona o Narodnoj vladi Predsjedništvo Narodne skupštine odlučilo je da mandat za sastav vlade povjeri Rodoljubu Čolakoviću. Posljednjeg dana zasjedanja, 28. aprila 1944. g., poslanici Narodne skupštine izabrali su Narodnu vladu Bosne i Hercegovine prema listi koju je sastavio Rodoljub Čolaković. Sastav vlade, kao i ostali dokumenti III zasjedanja sadržani su u zapisniku i stenografskim bilješkama III zasjedanja ZAVNOBiH-a.[45])

Iz ovog pregleda djelatnosti ZAVNOBiH-a i njegovih organa, te iz sačuvanih dokumenata vidljivo je da Fond ZAVNOBiH-a, bez obzira na to što je nekompletan i što se sva građa koja mu pripada ne nalazi na jednom mjestu,

---

[42]) Zapisnik sjednice Predsjedništva, n. dj., dok. 39.
[43]) Zbornik, knj. II, dok. 191, str. 484.
[44]) Isto, str. 487.
[45]) Zbornik, knj. II, dok. 191.

predstavlja jedinstven i značajan izvor za izučavanje novije bosansko-hercegovačke državnosti.

Smještaj, očuvanost i sadašnje stanje sređenosti fonda ZAVNOBiH-a

Referat o fondu ZAVNOBiH-a, kao izvoru za proučavanje bosansko-hercegovačke državnosti ne bi bio potpun ukoliko se ne bi dao i jedan, makar uopšten i kratak, prikaz stanja u kome se nalazi ova dragocjena građa.

Bez sumnje, sva ova građa, nastala djelovanjem ZAVNOBiH-a, Predsjedništva i njegovih organa, sačinjava jednu organsku cjelinu, pa prema tome predstavlja i potpuno određen arhivski fond.

U pogledu tretmana i postupka prema ovoj građi moraju se primjeniti ustaljeni, opšteprihvaćeni i zakonima utvrđeni arhivistički principi. Oni su poznati i nije ih potrebno ovdje isticati. Međutim, sadašnje stanje ove građe je tako da je nužno što prije preduzeti odgovarajuće mjere kako bi se ova najvrednija dokumentacija o stvaranju državnosti Bosne i Hercegovine, kao i dokumentacija o narodnoj revoluciji, sačuvala i učinila pristupačnom.

Na prvom mjestu treba konstatovati da fond ZAVNOBiH-a nije očuvan u potpunosti, što je, donekle, uslovljeno i objektivnim okolnostima. S obzirom na to da se i ono što je sačuvano nalazi u potpuno nesređenom, bolje reći rasutom stanju, teško je kazati, bar za sada, određeniji procenat očuvanosti. Sa sigurnošću se može tvrditi samo to da je, ipak, sačuvano znatno više građe ZAVNOBiH-a nego li se to ranije mislilo.

Nedavna istraživanja koja su izvršili saradnici Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, radi prikupljanja dokumenata za zbornik o djelatnosti ZAVNOBiH-a, pokazala su da se ovi dokumenti nalaze locirani na više mjesta.

1. Najveći dio ovih dokumenata nalazio se sve do sredine 1965. godine u Skupštini SRBiH, a poslije toga preuzeo ih je Arhiv Bosne i Hercegovine. Preuzeto je ukupno šest fascikli različite veličine. Osim toga, Arhiv je još 1952. godine preuzeo dvije fascikle građe, takođe različite veličine, od Savjeta za poljoprivredu i šumarstvo NRBiH, koja u najvećem broju pripada Odjeljenju, odnosno Povjereništvu za poljoprivredu i stočarstvo. Sva ova građa je preuzeta u potpuno nesređenom, odnosno rinfuznom stanju, kako to kažu arhivisti. Dovoljno je istaći da su u svim fasciklama (osim fascikle u kojoj se nalazi građa 1 i II zasjedanja) akti arhivirani ne samo različitih godišta nego i serija. Jasnije, gotovo u svakoj fascikli ima akata koji pripadaju i Predsjedništvu, koje je vodilo zaseban djelovodni protokol, i pojedinim odjeljenjima, odnosno povjereništvima, koja takođe od samog osnivanja vode zasebne djelovodne protokole.

Pored toga, u ovoj građi nalazi se i izvjestan broj akata koji, bez sumnje, pripadaju drugim fondovima. Na primjer: fondu Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, zatim fondu Ministarstva trgovine i snabdijevanja Narodne vlade Bosne i Hercegovine, fondu Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i nekim drugim fondovima. Interesantno je da se u jednoj fascikli nalazi i nekoliko originalnih zakona Narodne skupštine Bosne i Hercegovine iz 1945. i 1946. godine.

Treba napomenuti da prilikom predaje ove grade nisu preuzeti i djelovodni protokoli, osim fragmenta neuredno vođenog djelovodnog protokola Predsjedništva ZAVNOBiH-a koji obuhvata period od 8. III do 2. IV 1945. godine, kao i dio djelovodnog protokola Odjeljenja, odnosno Povjereništva

za poljoprivredu i stočarstvo, koji obuhvata period od 1. I do 14. IV 1945. godine.

2. U Institutu za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo nalaze se dvije fascikle građe koja je izdvojena kao fragment fonda ZAVNOBiH-a sa ukupno oko 127 predmeta. (Jedna fascikla preuzeta je januara ove godine iz CK SKBiH). Osim 25 dokumenata, kojima je bez podrobnije analize teško utvrditi fondovsku pripadnost svi ostali pripadaju fondu ZAVNOBiH-a. Ovi dokumenti su sređeni hronološki i za njih je izrađena analitička kartoteka.

3. U Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine nalazi se oko 335 predmeta koji su izdvojeni kao »Zbirka ZAVNOBiH-a«. Pregledom ove Zbirke, konstatovano je da znatan broj ovih dokumenata pripada, nesumnjivo, fondu ZAVNOBiH-a. Tačan broj je moguće utvrditi samo brižljivom analizom. Interesantno je napomenuti da se u navedenoj Zbirci, pored ostalih značajnih dokumenata, nalazi i originalni referat Osmana Karabegovića održan na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, originalni izvještaj Verifikacionog odbora Prvog zasjedanja, originalna Odluka Predsjedništva ZAVNOBiH-a o stvaranju organa javne uprave, od 3. septembra 1944. godine, zatim cjelovit dešifrovani stenogram Drugog zasjedanja, kao i drugi značajniji dokumenti.

4. Pored navedenih institucija, poznato je da jedan manji broj dokumenata ovog fonda posjeduje i Vojno-istorijski institut.

Ovdje su navedene samo one ustanove za koje se sigurno zna da posjeduju građu koja pripada fondu ZAVNOBiH-a. Međutim, potrebno je naglasiti da postoje indicije da se ova građa nalazi i u nekim drugim ustanovama, kao, npr., u nekim sekretarijatima Izvršnog vijeća SRBiH. Na ovo upućuje činjenica da je tokom ove godine u Sekretarijatu za pravosuđe Izvršnog vijeća pronađena jedna fascikla akata Odjeljenja, odnosno Povjereništva za pravosuđe ZAVNOBiH-a. Osim toga, pojedini funkcioneri ZAVNOBiH-a tvrde da je prilikom preseljenja ZAVNOBiH-a iz Jajca u Sarajevo preneseno više sanduka registraturne građe ZAVNOBiH-a. Prema tome, nužno bi bilo poći ovim tragovima i izvršiti istraživanje i sakupljanje ove građe.

Ovaj nepotpuni prikaz sadašnjeg smještaja i stanja sređenosti fonda ZAVNOBiH-a i građe koja njemu pripada, ukazuje da je krajnje vrijeme da se ovom, za noviju istoriju Bosne i Hercegovine najznačajnijem, fondu posveti puna pažnja. To znači da je neophodno što prije pristupiti njegovom arhivističkom sređivanju i obradi i to uz dosljednu primjenu arhivističkih principa, u prvom redu, nedjeljivosti cjeline jednog fonda, kao i zakonskih propisa.

Iako ovdje nije mjesto da se govori o arhivističkom sređivanju građe ovog fonda, jer je to posebna tema, ipak treba ukazati na neke momente. Nužno je, na prvom mjestu, izvršiti grubo sređivanje dosada sakupljenog materijala. Tom prilikom treba izdvojiti iz njega sve što ne pripada fondu ZAVNOBiH-a. Grubo sređivanje će pružiti jasnu sliku stanja očuvanosti fonda, odnosno pokazaće šta u njemu nedostaje. Poslije toga treba izvršiti temeljito istraživanje, prikupljanje i objedinjavanje sve građe na jednom mjestu. Tek nakon obavljanja navedenih predradnji moći će se pristupiti definitivnom sređivanju, svakako uz uobičajeni postupak i, što je najvažnije, poštovanje principa provenijencije.

Prilikom obavljanja ovog posla, treba konsultovati neposredne aktere, od kojih su neki već pokazali spremnost i želju da i na ovom poslu daju

svoj doprinos i time zajedničkim naporima sačuvamo i učinimo pristupačnim najvažnija svjedočanstva o rađanju i razvoju federalne Bosne i Hercegovine.

Summary

By the foundation of the Land's Anti-fascist Council of Peoples' Liberation (ZAVNOBiH) on November 25—26, 1943 at Mrkonjić Grad, the fundaments for construction of a free Bosnia and Herzegovina were laid. Although ZAVNOBiH in the first stage of its activity did not represent the supreme organ of the state power, nevertheless, it directed the further construction, affirmation and work of the peoples' liberation boards on the territory of Bosnia and Herzegovina through its Presidium elected at the First Session. However, due to objective circumstances, the Presidium of ZAVNOBiH did not manage in the first stage of its activity to pass any normative laws.

The second Session of ZAVNOBiH, held on June 30 to July 2, 1944 at Sanski Most has a crucial importance for the later development of the state formation of Bosnia and Herzegovina. At this Session there were passed ten very important decisions and the »Declaration of the rights of the citizens of Bosnia and Herzegovina«.

After the Second Session, the Presidum starts and develops a very fruitful activity an the plain of the growth of the organs of state administration as well as on the plain of making numerous legislative acts, which is best tested by the preserved documents minutes from the Sessions of the Presidium as well as the passed normative documents.

Significant data concerning the activity of ZAVNOBiH with respect to the state forming of Bosnia and Herezgovina are contained in periodical reports of some departments to the Presidium, then in the minutes of various conferences that were held inits departments. Besides that, the preserved correspondence of the Presidium and its departments with the peoples' liberation boards and other institutions also represent important evidence on the creation and construction of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

The preserved documents, which came into existence as a result of the activity of ZAVNOBiH, the Presidium and its organs, makes an organic whole and therefore a certain archive fund. The present-day condition of its keeping in several different institutions is therefore no longer possible. Due to the importance of this fund both for the studies of the Bosnian and Herzegovinian state formation and for the history of PLM and PLW in Bosnia and Herzegovina, it is necessary to collect all these documents and store and systematize them in the Archive of Bosnia and Herzegovina.

Diskusija

NEDIM FILIPOVIĆ

U svojoj diskusiji želim da se, u obliku nekoliko glosa, osvrnem na neka pitanja izložena u predavanjima profesora Vase Čubrilovića i profesora Avde Sućeske. Moje glose su uokvirene u dva pitanja o problemu islamizacije u Bosni:

Prvo, uslovi u kojima je vršena islamizacija u Bosni s obzirom na unutrašnje prilike;

Drugo, kakav je islam nastupao u Bosni.

U granicama prvog pitanja izlažem sljedeće:

Mislim da je formiranje pojma bosanskog naroda počelo rano, da to formiranje ide sa počecima bosanske države, tako da je u doba uspostavljanja turske vlasti taj pojam zatečen. On se očituje u izrazima Bošnjanin, Bošnjak, kao oznakama za hrišćanske turske podanike, poslije uspostave turske vlasti, a izrazima Bosnalu, Bosna, kao oznakama za domaće islamizovane turske podanike.

Izraz »Bosna« upotrebljava se u okviru genitivne veze, pa se kaže, na primjer, Ali-i Bosna: Alija iz Bosne, Bosanac; to je vrsta jezičkoga manira, preuzetog iz perzijskog jezika.

Drugo, ta cjelovitost bosanskog srednjovjekovnog naroda dolazi do izraza i u činjenici da ne postoji nikakva razlika u ličnim imenima pripadnika tri vjerske grupacije: katolika, pravoslanih i bogumila. Jedino se kod domaćih vlaha, tj. stočarskog stanovništva, dakle kod jednog socijalnog sloja, osjeća izvjesna djelomična posebnost u nomenklaturi ličnih imena, što je posljedica jače romanske i ilirsko-albanske komponente u istoriji formiranja tog socijalnog stratuma. Čak ova uniformnost lične nomenklature vrijedi i za islamizovane Sase. Naziv »bogumili« za običnog pripadnika crkve posvjedočen je najranijim turskim izvorima o Bosni sa pojavom toponima koji sadrži taj naziv, na primjer, Bogumilo selo, i čestom pojavom vlastitog imena Bogumil. Pri tome, treba istaći da je socijalni, profesionalni, pa i konfesionalni status u srednjem vijeku pretvaran u lično ime ili ekvivalent za patronim, što se očuvalo i u turskim popisima stanovništva. Na primjer, Marko Kovač. Ovo »kovač« dolazi mjesto današnjeg, modernog, patronima, jer patronim, kao što to kaže jedan katolički sveštenik u XVII vijeku, nije potpuno formiran u Bosni, nego se više susreće kod predstavnika feudalne klase. Treće, unutrašnje stanje potkraj bosanske države bilo je karakterisano sa dvije stvari: prvo, razjedinjenošću vrhova feudalne klase i podijeljenošću Bosne u neko-

liko krupnih magnatskih oblasti, računajući tu i kraljevu oblast. Već sama podijeljenost vrhova feudalne klase, njihovo sukobljavanje, pritiskivala je bazu te klase, sitno i srednje plemstvo, i pojačavala suprotnosti unutar te klase, odvajala, u smislu zajednice interesa te klase, interese sitnih i srednjih plemića od vrhova te klase. To će se najbolje vidjeti prilikom turskog osvajanja Bosne. Ovakvo stanje u redovima vladajuće klase u Bosni izazvalo je, osobito u vezi sa spoljnom situacijom, katastrofalne posljedice na bosansku privredu, poglavito na osnovnog proizvođača bosanske feudalne privrede, na bosansko seljaštvo. To seljaštvo bilo je u vrlo oštroj klasnoj suprotnosti prema vladajućoj klasi. Silna pustoš zemlje, o kojoj svedoči turski popisni defter iz 1468/9, dakle pet-šest godina poslije turskog osvajanja, ne može biti samo posljedica turskih razaranja, ili uopšte vanjskih razaranja, nego je većim dijelom rezultat građanskih ratova, sukoba unutar feudalne klase i ta pustoš, prevedena na političko-klasni jezik, ukazuje na jaz koji je postojao između osnovne proizvođačke klase i vladajuće klase u Bosni. S takvim unutrašnjim stanjem bosanske države prožimala se spoljno-politička i vojna situacija te države. Mađarsko-katoličkom vjekovnom pritisku i političko-vojnoj intervenciji pridružio se turski vojno-politički pritisak, kao izraz turskih osvajačkih težnji i turskog konfrontiranja s Mađarima, koji poslije bitke na Čamurluu 1413. godine postaje kontinuirana akcija, do turskog osvajanja Bosne 1463. godine. Taj dvostruki pritisak na Bosnu dvije međusobno sučeljene sile morao je izazvati veoma teške posljedice u smislu produbljavanja klasne borbe u Bosni i iscrpljivanja njene ekonomike.

Četvrto, Bosna je bila jedina balkanska političko-državna regija sa tri hrišćanske konfesije: katoličkom, pravoslavnom i bogumilskom. Kada se uzme u obzir preponderantna uloga religije u srednjem vijeku, ne samo kao kulturnog i ideološkog nego i političko-društvenog formansa, onda se moraju uzeti u obzir refleksi te činjenice na ukupnost formiranja bosanskog feudalnog naroda i njegove političko-državne formacije. U našoj istoriografiji ta činjenica nije kompleksno izučena, nego je pojednostavljena i pojednostranjena, i to kroz dogled subjektivno-političke retrospekcije. Činjenica da je jedinstvena vjera (kao, na primjer, u Grčkoj, Bugarskoj, Srbiji) u srednjem vijeku, putem organizovanja jedinstvene crkve, imala ogromnu ulogu u formiranju srednjovjekovnog naroda i njegove države, morala je ostaviti žig na istoriju Bosne, pa i na razvitak tri pomenute konfesije u toj zemlji. Sve tri konfesije nisu mogle igrati ulogu jedne jedinstvene religiozne ideološke snage koja bi se uvrstila među državotvorne faktore u medijevalnom smislu te riječi. Prema istorijskim podacima, borba za takvu ulogu u Bosni vodila se između katoličanstva i bogumilstva, dok je u sjenci te borbe ostala uloga pravoslavlja. Ukazujući na značaj spoljno-političkih faktora — s jedne strane, na papsko-mađarski pritisak, a, s druge strane, na egzistiranje i snažan razvitak susjedne nemanjićke države — ističemo da držanje tih spoljnih faktora prema Bosni može u izvjesnom smislu da bude indikater naznačenog unutrašnjeg odnosa između tri pomenute konfesije u Bosni. Usmjerenje razvitka nemanjićke države prema moravsko-vardarskoj dolini i mađarsko-katolički pritisak prema Bosni, opredijelili su razvitak u Bosni u tom pravcu da je ulogu osnovne religiozne ideološke snage u Bosni preuzelo bogumilstvo, da bi se docnije, od vremena uspostavljanja bosanske kraljevine, za tu ulogu borilo s katoličanstvom, uz naizmenično nastupanje i odstupanje, i da bi tu ulogu pod posljedjnim bosanskim kraljevima prepustilo katoličanstvu, jer su

bogumilstvo bili potisli i potukli ti kraljevi. Ovakav religiozni razvitak u Bosni morao je izazvati svoje ne samo ideološke i vjerske i kulturne nego i socijalno-klasne posljedice. On je pritiskao prostor sve tri konfesije, on je dovodio do međusobnog reduciranja njihove snage i uticaja. On je njihov status i njihovu ulogu duhovnog faktora koji djeluje specijalnim putevima sprovođenja svog uticaja na socijalno-političko biće društva transformirao u direktni društveno-politički faktor, što je moralo dovesti do izgradnje kod svake od tih konfesija političko-društvene i ekonomske pozicije na račun njihove crkvene organizacije. Posljedice takvog razvitka nalaze svoju potvrdu i u najranijim turskim izvorima. Bosna je puna srednjovjekovnih grobalja, ali ona nema onu konfesionalnu organizaciju kakvu, na primjer, ima susjedna nemanjićka crkva. I upravo zato što su se te konfesije pretvarale u direktni politički faktor, one su u takvom svojstvu i ulazile u političku igru. A kad se likvidiranjem bosanske države i uvođenjem osmanske muslimanske vlasti totalno promijenio medij te igre, sve tri konfesije nisu imale izgrađene potrebne polazne pozicije, na koje bi se vratile radi pružanja otpora islamu, religiji turskih osvajača. U takvoj situaciji, mase vjernika tih međusobno suprotstavljenih konfesija, osjećajući u praksi, ne samo svoje konfesije nego domaće crkve uopšte, djelovanje jedne političko-društvene snage kao jednog od faktora društva koji su Bosnu doveli u bezizlazan unutarnji položaj, dosljedno dotadašnjoj vjerskoj praksi, prevodilo je (sada stvar uzima obrnut smjer) svoja socijalno-klasna osjećanja i svoj društveno-ekonomski interes na faktor vjerskog opredjeljenja. Svoje pristajanje uz Turke mase vjernika sve tri konfesije izražavale su prelaskom na islam. Tu je bila riječ o procesu odmjeravanja snaga u okviru postojeće političke, vojne i socijalne situacije. Stoga, u prvim godinama turske vlasti, dok turska vlast nije bila potpuno stabilizovana, islamizovanje nije u plebejskoj masi imalo široku bazu. Još u 80-im godinama 15. vijeka postoje primjeri da pojedina potpuno islamizovana sela gaje svinje i jedu svinjetinu. To napominjemo kao jedan od indikatora za pomenutu situaciju koja je bila u znaku prevođenja socijalnih fenomena u religiozne fenomene.

Netačna je tvrdnja da su maju prelaska na islam predstavljali samo bogumili. Najraniji turski izvori govore o masovnom prelasku na islam pristalica sve tri konfesije u Bosni. Druga je stvar što je fizičkim uništavanjem, progonom i ekonomskom pljačkom bogumila stvoren možda veliki broj kriptobogumila koji se poslije uspostavljanja turske vlasti izlamizuju kao katolici, odnosno pravoslavci. Ali, kao što se u toku druge polovine XV vijeka susreću katolička i pravoslavna sela koja sporo ili nikako ne prelaze na islam, tako se susreću i bogumilska sela u kojima nema islamizacije ili je ona vrlo malena. Samo, tu dolaze u obzir lokalni socijalno-ekonomski i drugi faktori koji podjednako vrijede za sve tri konfesije. Takav je slučaj sa masama stočara, pravoslavaca ili katolika koji po svom društvenom statusu slobodnih seljaka i ne spadaju u osnovne klasične strukture seoske privrede bosanskog feudalizma.

Sada bih htio da kažem nešto o tome kakav je islam nastupao u Bosni.

Ovo pitanje može se činiti suvišno i čudno postavljeno. Ali, nije tako. Upravo proučavanje tog pitanja pomaže nam da razumijemo neke stvari u istoriji islamizacije u Bosni i opšti tok nekih stvari u toj zemlji do kraja turske vlasti, pa i poslije. U našoj nauci je gotovo potpuno zanemareno pitanje unutrašnjeg razvitka turske države sa gledišta matičnog razvitka me-

tropole te države. Ta država je nastala iz jednog maloazijskog turkmentskog bejlika. Osnovnu snagu tog bejlika predstavljalo je feudalizirano rodovsko turkmensko plemstvo i turkmensko seljaštvo. Iako je od samog svog početka osmanski bejlik podržavao ortodoksni sunitski islam kao službenu religiju, heterodoksni šiitsko-mistički islam bio je veoma raširen među turkmenskim seljaštvom i društvenim redovima izraslim iz njega. Zato se može reći da, iako su presudna turska osvajanja u Maloj Aziji i na Balkanu, sve do Bajazita I, izvršena pod egidom ortodoksnog islama, u stvarnoj praksi velikog dijela turkmenskih osvajača preovlađivale su ideje heterodoksnog islama. Tako se može reći da su u realnoj praksi turske države postojala dva vida islama, ortodoksni, službeni islam, koji je podržavala i zastupala centralna vlast, vrhovi feudalne klase, krupne uleme i urbani krugovi, i heterodoksni islam raširen među turkmenskim plemenima, seljaštvom, heterodoksnim dervištvom, znatnim dijelom sitnih feudalaca i vojnih redova. Narastanju klasnih suprotnosti u matičnom turskom društvu odgovaralo je zaoštravanje suprotnosti između ortodoksnog i heterodoksnog islama. Do otvorene društvene eksplozije došlo je u istorijskom periodu koji je uslijedio poslije ankarske bitke 1402. godine. Prvi čin te drame odigrao se za vrijeme vladavine Bajazitovog sina, princa Muse (Muse Kesedžije iz naše narodne pjesme), a drugi, završni čin drame, u ustanku Šejha Bedreddina od Samavne i njegovih učenika Berklidže Mustafe i Hu-Kemala. Feudalna klasa obračunala se sa princom Musom u bici na Čamurluu 1413. godine. U tom obračunu pomogli su je srpski, bosanski i mađarski feudalci. Tri godine kasnije, turska feudalna klasa završila je na drastičan način ovu dramu ugušivanjem Bedreddinovog ustanka, likvidiranjem vođa ustanka i masakrom velikog broja ustanika. Iako je heterodoksni islam još dugo pružao otpor, ortodoksni islam je trijumfovao kao vladajuća religiozna snaga. Ta odlučna pobjeda ortodoksnog islama realizovana je pod Mehmedom I, konsolidovana pod Muratom II, a klasična faza njegove preponderancije započela je pod Mehmedom II. Prestiž ortodoksnog islama u turskoj državi dobiva svoje političko obilježje preuzimanjem titule halife pravovjernih muslimana od strane njegovog unuka Selima I. Islamizacija u Bosni počeće šire pod Mehmedom II, a svoj masovni tok doživjeće pod Mehmedovim nasljednicima Bajazitom II, Selimom I, i Sulejmanom Zakonodavcem, dakle u fazi vrhunskog stadija ortodoksnog islama. To se dešava u vrijeme kada turska država prerasta u carstvo i doživljava svoju najveću usponsku liniju. Riječ je o državi koja je vladala ogromnim prostorima i stekla zrelo istorijsko iskustvo. To nije bilo doba Orhana, Murata I i Bajazita I, kada je tek postepeno sticana spoznaja Balkana. Već pod Mehmedom II gotovo cijeli Balkan bio je u rukama Turaka. Stoga islamizacija u Bosni nije bila avantura ni nosilaca nove vjere ni onih koji su tu vjeru prihvatali. Ali je ta islamizacija imala dalekosežne posljedice u daljoj istoriji Bosne. Nije tu riječ samo o novoj vjeri nego i o novoj civilizaciji. Ta civilizacija imala je daleke korijene u antičkim civilizacijama Prednjeg istoka, u jednom milenijumskom nasljeđu, čija je jedna od glavnih karakteristika ogromna uloga religije u formiranju društva i države. To je područje drevnih proroka koji dolaze jedan za drugim u nepreglednom nizu i božjim opredjeljenjem saopštavaju božanske istine i tajne svijeta i ljudi narodima kojima su poslani. Ta istorijska komponenta ostavila je svoj pečat ne samo na nastanak drevnih naroda nego i na formiranje modernih naroda toga regiona. Svaki narod je po božjoj odredbi narod, a žig toj odredbi daje

profet koji stvara od jedne narodne zajednice vjersku zajednicu. Bez ovog posljednjeg svojstva, ta zajednica ne može biti narod u nadplemenskom smislu riječi. A upravo takva zajednica koja nadrasta plemensku zajednicu, zahvaljujući zajedničkom porijeklu, jeziku, istoriji, misaonom i duhovnom nasljeđu, može da bude uklopljena u širu zajednicu jedne religije, tj. da ostali faktori, specifični za zajednicu koja se uglapa, budu nadsvođeni univerzalnošću religije. Takva je istorija i evolucija izraza »umma« kojim se označava muslimanska zajednica kao sveobuhvatna zajednica u kojoj islam i njegova civilizacija subsumiraju i podređuju sve ono što ulazi pod tu subsumaciju. Determinaciju granica i suprotnosti te zajednice prema drugoj, nemuslimanskoj zajednici, daje izraz »mille«. Mille je oznaka samo za muslimansku zajednicu, ona je negacija svega onoga što je van muslimanske zajednice. Zato »ehl-i millet«, pripadnik mille, znači pripadnik muslimanske zajednice, a ehl-i zimme označava pripadnika nemuslimana koji žive u državi muslimanske zajednice. Te religiozno-socijalne pojmove naroda i njegova definicija koja je data u klasičnom islamu donijela je islamizacija u Bosni. Druga ideja koju je donio islam u Bosni, to je ideja svetoga rata, džihâda. Drugi izraz za oznaku toga rata, gazâ, karakteriše klasno-političku funkciju te ideje: osvajački rat radi odbrane umme i radi povećanja bogatstva vladajuće feudalne klase ratnim plijenom i novim feudima na novim, osvojenim teritorijama. Treća ideja koju su donijeli Turci i koja je našla svoju aplikaciju u Bosni, to je ideja udža, to jest vojnog krajišta koje brani osmanske posjede i osmansku zajednicu umme. Te tri ideje našle su snažnu rezonancu u zatečenom socijalno-politički i vjerski pocijepanom srednjovjekovnom društvu Bosne, naročito u vladajućem sloju tog društva, feudalnoj klasi, predstavljenoj sitnim i srednjim feudalcima, pošto su turskim osvajanjem likvidirani krupni feudalni vrhovi te klase. Toj klasi, kao i masi ostalog stanovništva, seljaštvu i neznatnom gradskom sloju, odgovarale su vjerske ideje o ummi kao formansu zajednice. I druge dvije ideje, ideja džihâda, tj. svetog rata i vojnog krajišta povezane su sa prvom idejom i sa stvarnim istorijskim razvitkom bosanske države i bosanskog društva. Vijekovima je bosanska država bila objekat svetog rata, vjersko- političke papsko-mađarske agresije. Time je ona na izvjestan način bila svojevrsno vojno krajište prema mađarskom katoličanstvu u odnosu na ostale nekatoličke teritorije u unutrašnjosti Balkana. Islamizacijom se mijenja uloga i pravac stvari, proces dobiva obrnut smjer: Bosna kao krajište iz defanzivnog krajišta postaje ofanzivno krajište, a vjerski rat se nastavlja s promijenjenim ulogama.

Proces islamizacije i način kako se taj proces vršio u Bosni ukazuje da je bosanski narod, ma kako bile jake protivrječnosti koje su ga razdirale, imao zajednički imenitelj u objedinjavanju svojih različitih klasnih interesa i religioznih odnosa. Ono što izgleda neracinalno i antinarodno za moderno doba, to nije za srednjovjekovno vrijeme. Čak o izvjesnoj logici islamizacije u Bosni, u okviru društvene psihologije i mentaliteta tog vremena, govori i način i tempo islamizacije u Bosni. Odmah poslije zauzimanja Bosne, u tursku feudalnu klasu ulazi pretežni dio bosanske feudalne klase, pri čemu znatan dio feudalaca prihvata islam. Već u sljedećoj deceniji smanjuje se broj timara u Bosni za račun okrupnjavanja timarskih posjeda. Pri tom se zapaža favorizovanje domaćih feudalaca koji se islamizuju. Ali potiskivanje domaćih feudalaca koji ostaju u staroj vjeri ne vrši se pravolinijskom, brutalnom silom, već se dodjelom čifluka i baština zadržava njihov status feudalca, s tim

da vrijeme učini svoje i da se njihovi islamizovani potomci uklope u spahijski red kao vojnu silu Carstva. U sastav bosanske feudalne klase ulaze islamizovani balkanski feudalci i predstavnici klase spahija matičnog dijela turske feudalne klase. Proces islamizacije stvara okvire za snažnu asimilaciju u znaku umme, čiji je predvoditelj ta klasa. Toj klasi se pridružuju brojne posade tvrđava čija je uloga u XV vijeku prvoklasna. Pada u oči da osnovnu masu tog dijela feudalne klase pretežno čine islamizovani balkanski elementi, ponajviše slavenski elementi i Albanci i, manje Grci, a još rjeđe Anadolci. Tako se stvara svojevrsna pretežno slavensko-balkanska sinteza nove bosanske feudalne klase, čiji vitalni nukleus čine predstavnici domaće srednjovjekovne feudalne klase. Islamizacija u redovima bosanskog seljaštva u prvoj deceniji turske vlasti je relativno mala, nekoliko stotina domaćinstava. Ali u idućim decenijama druge polovine XV vijeka dolazi do velikog skoka islamizacije, tako da krajem tog vijeka broj islamizovanih ide na hiljade. To se podudara sa učvršćenjem turske vlasti u Bosni, proširenjem osvojenog prostora, ekonomskom i društvenom stabilizacijom i stvaranjem ofanzivnog vojnog krajišta. Ali pretežan dio seljačkog stanovništva ostaje u staroj vjeri. XVI vijek i prve decenije XVII vijeka pretvoriće muslimansku manjinu u većinu bosanskog stanovništva. Sličan proces teče i u gradovima. U XV vijeku, izuzevši Sarajevo i još neke veće gradske centre, islamizacija u gradovima je relativno mala, ima, čak, i potpuno nedirnutih. Međutim, izričiti su turski napori još u XV vijeku da pripreme pobjedu nove vjere i nove civilizacije u vremenu koje dolazi i da se od gradova stvore nova važna uporišta islamske religije. To će se ostvariti tokom XVI i XVII vijeka. Tako su osnovne društvene klase bosanske države u okvirima islamsko-turske države produžavale egzistenciju bosanskog naroda koji je sada podijeljen vjersko-civilizacijskom dionicom u dva dijela: ehl-i mille, muslimanski dio tog naroda i ehl-i zimme, hrišćanski dio tog naroda. Treba podvući ogromnu važnost etničkih promjena u Bosni koje su nastale turskom kolonizacijom van bosanskog područja, sa srpskog i hrvatskog područja, u XV i XVI vijeku. Islamizovani dio tog kolonizovanog svijeta ulazi u ehl-i mille, a ostali njegov dio ulazi u sastav ehl-i zimme. Kasnije kolonizacije potkraj turske vlasti uglavnom su pojačale broj ehl-i zimme, tj. hrišćanskog svijeta. Sa narastanjem bosanskog dijela feudalne klase, praćenog širenjem turskog teritorija u XVI vijeku, rastao je značaj bosanske feudalne klase kao predstavnika jedne regije koja je imala istorijske reminiscence regionalne osobenosti i nekadašnje državnosti. To dolazi do izražaja u osnivanju generalnog guvernmana Bosne, bosanskog ejaleta. To je prvi i jedini slučaj na Balkanu da se pod turskom vlašću ejalet podudara sa obrisima jedne bivše balkanske države i njenog gravitacionog prostora. Ni deceniju i po ne prolazi od toga događaja, a bosanska feudalna klasa dobiva od strane centralne vlasti ustupak osebujan za njene klasne privilegije: uspostavljanje odžakluk timara u Bosni. To je bio specifičan kompromis između režima mirijske zemlje i stare domaće feudalne svojine, dokinute režimom mirijske zemlje poslije uspostave turske vlasti. Na kraju, ne ulazeći u dalju fenomenologiju narastanja ekonomske, društvene, političke uloge bosanske feudalne klase u toku vremena, o čemu je govorio profesor Avdo Sućeska, možemo reći da protivrječnosti između bosanske feudalne klase i turske države, kao i društveno-ekonomske suprotnosti unutar bosanskog ehl-i mille, tj. muslimanskog dijela stanovništva, nisu razrušile osjećanje umme, u kojoj je na otuđen i mistificiran na-

čin bio zatvoren jedan dio bosanskog srednjovekovnog naroda u daljem njegovom trajanju. Vrijeme će to osjećanje umme, tj. fatalističko-religiozne predstave o muslimanskoj zajednici kao božijem određenu, slabiti, ali ga sve do nove epohe neće uništiti. Svoju aterijalnu osnovu to osjećanje imalo je u ekonomskim, društvenim i političkim strukturama osmanskog feudalizma. Slabljenjem i rastakanjem tog feudalizma, izmicao je realni osnov za suštinu umme, ali taj kompleks nije mogao biti dokrajčen u njegovoj moralnoj, mentalnoj, psihološkoj i ideologijskoj komponenti. Razoren u realnoj sferi života, taj kompleks umme živio je u nabrojanim sferama muslimanskog bića našeg čovjeka. Pokazalo se da građansko društvo stare Jugoslavije, iako je stvaralo snažne breše i na tim sferama kompleksa umme, nije posjedovalo dovoljno životne energije istorijskog progresa u čijim bi se dinamičnim užarenjima ispario ostatak jedne fiktivne realnosti nekad vladajućeg muslimanskog srednjeg vijeka u Bosni. Dok su se dvije kompomente ehl-i zimme u Bosni (pravoslavci i katolici), kao istorijski nastavak bosanskog srednjovjekovnog naroda, u nacionalnim pokretima građanskog društva transformirale u dijelove srpske nacije i hrvatske nacije i ušle u njihovo krilo, muslimanski dio tog naroda, imobilisan u psiho-mentalne sfere fikcije umme, nije imao snage da potpuno zbaci to srednjovjekovno ruho i učini presudan korak u pravcu istorijskog ispoljavanja svog narodnosnog bića u savremenom smislu riječi. Naravno, ne smije se ispustiti iz vida da razlozi za ovakvo stanje tog dijela naroda Bosne leže u opštoj istorijskoj situaciji stvorenoj dugom turskoislamskom vladavinom i nasrtajima katoličkih faktora Srednje Evrope na izvjesne krajeve naših zemalja. Takva situacija porodila je predominaciju vjerskog faktora u konstituisanju modernih nacija u našem prostoru. Ta činjenica je imala moćan uticaj u smislu konzerviranja fikcije umme kod muslimana u Bosni, pa čak i u drugim krajevima. Čak je ta fikcija dobivala u oblasti političke prakse u staroj Jugoslaviji izvjesnu hranu formiranjem političkih partija po čistom principu muslimanske umme. Ne treba ovdje isticati da su socijalistička revolucija i borba za izgradnju socijalizma, sa svim humanističkim implikacijama tog procesa, stvorili visoku političku, društvenu, ekonomsku, idejnu, humanu i naučno spoznajnu efervescencu na čijim se ogromnim temperaturama topio i nestajao vjekovni oklop feudalne muslimanske fikcije umme. Mi smo svjedoci tog procesa kod muslimana u Bosni. To je jedan proces dezalijenacije koji ima svoje veoma brojne komponente, među kojima se naročito ističe civilizacijsko-kulturna i psiho-socijalna komponenta. Takav proces je nužan i istorijski zakonomjeran. On se dešava u srcu naše zemlje Jugoslavije i nema nikakve dramatične momente. Naprotiv, on predstavlja samo dio jednog procesa koji u budućnosti može da se ugradi u ideju socijalističke integracije naše zemlje.

BRANISLAV ĐURĐEV

Ja, razume se, uzimam reč kao čovek koji se stručno ne bavi ovim periodom. U neku ruku govorim kao laik. Samo u neku ruku. Govorio bih nešto o istorijskim pretpostavkama Republike Bosne i Hercegovine, tj. o

osnovnoj temi ovoga skupa, o nekim momentima, samo da ukažem na njih. Kad se postavlja pitanje državnosti, onda je u pitanju i zemlja i narod. Kao prvi momenat postavlja se pitanje zašto taj narod smatra tu zemlju jedinstvenom i svojom otadžbinom. Postavlja se pitanje kako se to istorijski formiralo.

Kada je reč o BiH, o njenim granicama, tada su te granice na zapadu i na severu postavljene, manje-više, posle karlovačkog mira. Kada je reč o istočnim granicama i južnim granicama, onda su to iz austrijskog perioda. E sad, postavlja se pitanje otkud su te granice i ta zemlja postali za narode BiH pojam svoje zemlje. O toj istorijskoj pretpostavci nije rečeno ni reči na ovom skupu.

Ukazao bih samo na nešto, mada su ovo više istorijske impresije nego proučeno znanje, zapravo proučeno znanje i nije mnogo. Prvo, ja bih ukazao na to da se u drugoj polovini XIX veka stabilizovala osnovna etnička struktura BiH, kasnije je malo drukčije bilo. Migracije, ratovi i druge istorijske pojave činile su etničku strukturu nestabilizovanom. Na to hoću prvo da ukažem.

Dalje, kad je reč o austrijskom periodu, hoću da ukažem na ovo da se tada stvarala BiH kao privredno područje, naročito u infrastrukturi. To privredno područje sa takvom infrastrukturom je nasleđeno. Meni se čini da ta činjenica igra ogromnu ulogu, jer to privredno područje koje se obrazovalo u austrougarskom periodu, naročito u infrastrukturi, to je rezultat jedne kolonijalne ekonomske politike, i to se, kao što se zna, nije mnogo promenilo između dva rata, a ta činjenica omogućavala je ne samo velikosrpsku politiku u političkom smislu nego i dosta veliku eksploataciju i zaostajanje u razvitku Bosne i Hercegovine. To ističem samo u kratkim potezima radi toga da ukažem na mogućnosti istraživanja, a ne da ovde dam ma kakve konačne formulacije.

Dalje bih ukazao na ovo. 1918, i nekoliko godina posle, velikosrpska politika imala je masovnu bazu u srpskom narodu i u krajevima van Srbije, i da je baš ta činjenica što su se te istorijske tvorevine, kao što su Vojvodina, Bosna i Hercegovina, koje su se obrazovale u XIX veku, kao privredna područja, i ta ekonomska politika, o kojoj sam već rekao, dovodila do izvesne da ne kažem dezintegracije srpskog naroda, ali do izvesnih elemenata suprotstavljanja prema velikosrpskoj politici, izvesnog osveštavanja srpskih masa u tom pogledu. Možda je i to u Vojvodini bilo mnogo izrazitije, ali ne bih rekao da tu ne treba istraživati i pokušati da se utvrdi i u Bosni i Hercegovini.

A dalje naročito treba, mislim, u pogledu uloge radničke klase u rešavanju nacionalnih pitanja u Jugoslaviji, pa i u pitanju položaja Bosne i Hercegovine, i delovanja njene partije u tom pogledu, poći i od prirode radničke klase i shvatiti da radnička klasa i njena partija postepeno moraju da stiču iskustva u borbi, u revolucionarnoj borbi, da shvataju i težnje koje ne proizilaze iz društvene prirode radničke klase nego proizilaze iz prirode njenih saveznika. I nije čudnovato da se odmah u početku radničkog pokreta u svetu, u Evropi, počevši od Marksovih vremena, radnički pokret spoticao na nacionalnom pitanju. I u tom pogledu, čini mi se, istorijska nauka mora poći ne od subjektivne istorije KPJ, nego takođe i od objektivnih faktora revolucionarne borbe. I da ne treba stati na stanovište, kao što mi to stajemo često danas, i kažemo iz sadašnje naše perspektive da je to bilo pogrešno stano-

više, nego nauka treba da objasni zašto je to tako bilo. Zašto Komunistička partija prvo zauzima stanovište o jedinstvenom narodu, pa kako postepeno stiče svoje iskustvo, iskustvo u borbi. Naposletku, bez toga ne možemo mi objasniti ulogu Komunističke partije, jer pridobijanje naročito seljačkih i malograđanskih masa nije se moglo zamisliti bez rešenja nacionalnog pitanja i bez rešenja onih pitanja koja su se javljala kao društvene suprotnosti između pojedinih zemalja stare Jugoslavije koje su imale svoje odlike u infrastrukturi privrednih područja. Ja sam ovo samo rekao zato da obratim pažnju, a ne da držim nekakav referat ili da dam ovde nekakva naučna rešenja.

BOGDAN KRIZMAN

Ja ću u ovoj intervenciji biti sasvim kratak. Htio bih samo da kažem da me veseli što sam na ovom skupu čuo nekoliko referata koji obrađuju građansku kompomentu iz historije stare Jugoslavije. To su bili drugovi Šarac, Šehić i Išek. Mislim da se historija Partije, historija radničkih pokreta i historija narodnooslobodilačke borbe i revolucije ne mogu shvatiti i ne mogu naučno obraditi ako se naučno ne obuhvati istovremeno i takozvana građanska kompomenta.

Rekao bih nekoliko riječi o referatu druga Išeka. On je nabrojao primjere o nazivima Seljačke stranke i prvo je tačno rekao da je 1904—1905. stranka Stjepana i Antuna Radića uzela ime Hrvatska pučka seljačka stranka. Ona je to ime nosila i poslije 1918. godine i tek nešto kasnije je preuzela novo ime i nazvala se Hrvatska republikanska seljačka stranka, sve tako do poznate izjave Pavla Radića u beogradskoj Narodnoj skupštini 1925. godine. Onda je onaj »R« u svome nazivu tada ispustila i kasnije se zvala samo Hrvatska seljačka stranka. Međutim, 1927. godine Stjepan Radić donosi odluku da proširi djelatnost Hrvatske seljačke stranke na krajeve u kojima Hrvati ne žive. HSS razvila je, na primjer, izbornu agitaciju u Makedoniji i zbog toga Stjepan Radić mijenja privremeno naziv svoje stranke koja se sada naziva Narodna seljačka stranka. I tek kasnije, kad se ta taktika pokazala neuspješnom, opet se stranka naziva Hrvatska seljačka stranka. To bi bilo jedno.

Mislim da ne pretjerujem ako kažem da se ne smije — kad se govori o HS stranci, kad se govori o njenu stranačkom vođstvu, kad se govori o Glavnom odboru i prvacima te stranke — nikada smetnuti s uma da je stranka: Stjepan Radić lično. Stjepan Radić je stvorio Hrvatsku pučku seljačku stranku i nitko drugi u toj stranci nije bio tako zaslužan što je ta stranka postala onaj faktor u hrvatskom političkom životu do 1918. godine, a također i kasnije u staroj Jugoslaviji. Dakle, kad se govori o stranci, treba stalno imati na umu da je stranka Stjepan Radić, i drug Išek je vrlo lijepo prikazao njegov program iz razdoblja prije I svjetskog rata. Međutim, trebalo bi to — u vezi s pitanjem reorganizacije Monarhije kao i njegova stava o položaju Bosne — nadopuniti i konstatirati da je Stjepan Radić dugo vremena pred rat i neko vrijeme za vrijeme I svjetskog rata bio pristaša austro-slavizma i da je sam koncipirao jednu konstrukciju koju je prvo objavio

na češkom jeziku u Pragu, a onda koju godinu kasnije u onoj svojoj reviji, koja se zvala »Hrvatska misao«. Ta njegova austro-slavistička kompozicija, ta njegova konstrukcija je izvanredno interesantna i nju svi istoričari koji obrađuju ono posljednje razdoblje u trajanju Habsburške Monarhije zaboravljaju da prikažu. Spominju razne druge projekte, a nitko ne spominje Stjepana Radića i tu njegovu koncepciju osnovanu na austroslavizmu. Dakako, u toj koncepciji Bosna i Hercegovina zauzima određeno i važno mjesto. Tek razvojem ratnih prilika pod utjecajem Praga i njegovih čeških prijatelja i češkiх rođaka — ne smijemo zaboraviti, ovako uz put, da je žena Stjepana Radića, Marženka, ili Marija Radić, bila Čehinja, i to jedna vrlo poduzetna, energična i ambiciozna žena, što često biva, i ona je, što isto tako često biva, vršila snažan uticaj na muža, koji je nju jako volio, a posredstvom Marženke su utjecali na Stjepana Radića pred kraj rata i češki političari. Tako je on početkom 1918. napustio te svoje koncepcije kao neostvarljive i priznao jednom prilikom u govoru u Pragu na perfektnom češkom jeziku da su to zablude, govoreći o Monarhiji kao staroj vještici koju valja spaliti na lomači. To je bio njegov oproštaj od austro-slavizma.

U ovih nekoliko minuta za diskusiju ne može se ulaziti u ozbiljniju i dublju analizu, ali mislim da su prvi uspjesi Hrvatske pučke seljačke stranke, za tog velikog seljačkog tribuna poslije prvog svjetskog rata, koji bi se znao služiti i demagogijom, bili ograničeni na onaj teren koji se još prije rata i za vrijeme rata nazivao Banskom Hrvatskom. Prodor Hrvatske pučke stranke, odnosno utjecaj i popularnost Stjepana Radića u seljačkim masama rastu tek postepeno, tek postepeno Stjepan Radić svojom agitacijom prodire u one krajeve koji su se nazivali Dalmatinska Hrvatska, a onda i u Bosnu. To je jedan proces. Dakako, sve to bi trebalo mnogo opširnije i mnogo dublje analizirati. Ja sam ovdje samo htio da stavim nekoliko marginalnih primjedbi uz referat druga Išeka.

VOJMIR KLJAKOVIĆ

Ja nisam imao namjeru da uzmem učešća u diskusiji, ali me ovo izvanredno izlaganje druga Vražalića podstaklo da ukažem na neke stvari za koje smatram da su korisne da se čuju i na ovom mjestu. Naime, dopustite mi da malo odstupim od sadržaja našega skupa da bih bolje ilustrovao stvari koje su veoma bitne za bolje razumijevanje rada ZAVNOBiH-a, njegovih zaključaka, kao i rada ostalih zemaljskih antifašističkih vijeća u toku rata. Godine 1943, koja je toliko značajna za naš rat i revoluciju, Tito je, po mome dubokom uvjerenju, došao do zaključka da savjeti i mišljenja Kominterne nisu više bila adekvatna situaciji u Jugoslaviji. Tito je smatrao da su organi Kominterne od naših aktuelnih pitanja sve više odstupali i udaljavali se od naše stvarnosti i sve manje nam pomagali. Taj problem, po mome mišljenju, kod Tita je nastao baš na Neretvi, kad je uputio onaj očajnički apel Moskvi da pomogne, sada ili nikada, jer da je situacija čitave naše vojske u dolini Neretve toliko kritična da je pitanje da li će moći da se izvuče. Ovo sam spomenuo zato da bih istakao Titovu sve veću individualnost i samostalnost koja je inače bila markantna u toku rata, ali koja je od tada bila više nego

upečatljiva pri donošenju glavnih odluka našega rata i revolucije. Podsjetiću vas da je poslije IV ofanzive uslijedila i V ofanziva, u kojoj smo opet zapali u škripac, kada su također pljuštali savjeti i mišljenja ni od kakve koristi. Postalo je sasvim očigledno i jasno da jedino ljudi, koji stoje čvrsto nogom na zemlji mogu dati najbolja i najadekvatnija rješenja u korist zemlje i vojske kojom komanduju.

Kapitulacija Italije donijela je nov podstrek oslobodilačkom ratu naših naroda. Podsjetiću vas da je u to vrijeme u Vrhovni štab stigao i prvi delegat britanske komande za Bliski istok i da su još prije toga bili upućeni promatrači u Liku i istočnu Bosnu. Sada se Tito našao sa jednim novim činiocem koji ga je postavio u sasvim drugi odnos prema vanjskom svijetu. Naime, ono što je AVNOJ prije tražio putem svojih apela da saveznici upute u našu zemlju svoje delegate, to se realiziralo dolaskom grupe Dikina i Stjuarta. Mada to još nije bilo sve, ipak je bilo mnogo za našu situaciju. U takvim okolnostima tražiti savjete, imajući u vidu da ti savjeti nisu bili adekvatni našoj situaciji, tj. nisu bili korisni za nas — bilo bi nesvrsishodno za jednog čovjeka komandanta kakav je bio Tito. Tito je u isto vrijeme, budući odgovoran i znajući da se ne može oslanjati na to što je ko kazao sa strane, bio svjestan da će svaka odluka na državnom planu u ovoj zemlji pasti svom težinom na njegovu ličnost kao vrhovnog komandanta oružanih snaga, na organe koje je on podržavao i na politička tijela u našoj zemlji koja su bila u procesu stvaranja. Zanimljivo je da se Tito izvanredno dobro snašao u toj situaciji. Dikin, koji je i na simpozijumu u julu ove godine ovdje u Sarajevu isticao da nije imao nikakva politička ovlaštenja, da je bio samo delegat vrhovnog komandanta savezničkih snaga za Mediteran i da su, prema tome, njegovi zadaci bili isključivo vojnog karaktera, od prvih dana, odmah čim se spustio u obruč V ofanzive, razgovarao je i sa Titom i sa Kočom Popovićem i sa ostalima iz Vrhovnog štaba o tome šta misle o političarima stare garniture, o Mačeku, Paveliću, Draži Mihailoviću itd. Znači da njegova funkcija nije bila strogo omeđena, a pošto je bio izvrstan obavještajac, jasno je da je tu svoju funkciju mogao spretno da sprovede do kraja. Vrhovni štab je osjetio o čemu je riječ i smatrao je da je to trenutak njegove pune odgovornosti za odgovore koje će davati formalno vrhovnom komandantu feldmaršalu Vilsonu u Kairu, i da to može da ima velike reperkusije na budući politički razvoj u ovoj zemlji a konzekventno tome i vojni.

Rekao sam da je taj lični prelom u Titu nastao, po mome mišljenju, negdje u dolini Neretve, i da je od tada, svjestan ovakvog našeg međunarodnog unutarnjeg položaja, smatrao da sada treba poraditi na tome da se iskoristi prilika kada su prisutni stvarni predstavnici da bi se izvukle najveće koristi za koje Moskva nikako nije imala razumijevanja. Ja sam čitao prepisku Kominterna—Vrhovni štab i CK KP Jugoslavije od prvog do posljednjeg dokumenta i mogu vam reći da nije impresija nego fakat da savjeti o kojima sam kazao u početku koji su dolazili iz Kominterne nisu bili vezani za našu stvarnost u onoj mjeri koliko je ta stvarnost iziskivala. Prava je sreća što se našao čovjek kova Titovoga, koji je uzeo stvar u svoje ruke, bez obzira na to šta će ko kazati, svjestan jedne stvari, koju je više puta spomenuo Moskvi da je, prije svega, odgovoran narodu kome se stavio na čelo u ratu i revoluciji.

Ovo sam izložio nevezano uz ovaj naš skup da bih bolje ilustrovao nešto što je baš vezano s njima. Naime, Titove misli o budućnosti Jugoslavije, koje

je on izložio Dikinu, prema priznanju samog Dikina, duboko su impresionirale savezničke komandante na Mediteranu. Ove misli uticale su i na mišljenje britanske vlade koja nam u početku nije bila naklonjena, što je i razumljivo s obzirom na to da je, da tako kažem, imala svoga čovjeka u ličnosti Draže Mihailovića, ministra emigrantske vlade. U momentu uspona naših oružanih snaga, poslije V ofanzive i velikih pobjeda na političkom planu — kad su opadale građanske snage i struje — došlo je do jedne pojave, naše interne, o kojoj je Tito iznio jedno veoma značajno i za nas ovdje interesantno mišljenje. Kad je odmah poslije kapitulacije Italije ZAVNOH proglasio aneksiju otuđenih krajeva Jugoslavije: Istre, Cresa, Lošinja, Lastova, Zadra, Tito je napisao jedno pismo Predsjedništvu ZAVNOH-a. To pismo nije objavljeno, ali ja ću pokušati da parafraziram njegov sadržaj. On u njemu kaže, uglavnom, ovo: vaš akt o prisajedinjenju je sasvim razumljiv, on je nužan, ali ne zaboravite da odluke unutar Jugoslavije koje imaju reperkusije na njen međunarodni položaj može donositi samo AVNOJ. Prema tome, sve takve i slične stvari od svih zemaljskih vijeća moraće ubuduće da idu posredstvom AVNOJ-a. Ovdje nije riječ o nekom centralizmu, već o nužnoj mjeri. Naime, Maklin je kazao Titu da britanska vlada još ne priznaje de iure političko stanje u Jugoslaviji ali da ga de facto poznaje. S toga će biti od značaja da ona zna šta se u Jugoslaviji dešava, ko ovdje rukovodi zemljom i njenom budućnošću u internoj borbi partizana protiv pokreta Draže Mihailovića i emigrantske vlade. Prema tome, zemaljska antifašistička vijeća nisu za saveznike mogla biti kompetentna u pitanjima koja su imala međunarodni značaj. Samo su posredstvom AVNOJ-a, i to uz najveću muku mogla da se plasiraju zakonska rješenja ako se željelo da ona budu prihvatljiva za saveznike i da na zapadu imaju punu važnost. Otuda Titov savjet, njegovom toplom i smirenom riječju, svim zemaljskim antifašističkim vijećima uvijek kad je situacija to zahtijevala. On ih moli i traži da o svakom aktu koji ima međunarodni karakter prethodno obavijeste AVNOJ, da bi AVNOJ svojim autoritetom, koji je vani tek počeo da stiče, mogao da se legitimiše kao jedina vlada naroda nove Jugoslavije. Tito je slično primijetio Slovencima, koji su o pitanju Slovenačkog primorja imali svoja mišljenja. On im je rekao da dijeli njihova mišljenja i da ništa nema protiv njih, ali ih je molio da vode o tome računa, jer ako svako bude samostalno odlučivao o takvim stvarima, može se stvoriti neželjen utisak da kod nas postoje separatističke tendencije, da jedna ruka ne vidi šta druga radi, da radi prema svom ćefu i prema svojoj trenutnoj situaciji. Mi moramo prema inostranstvu nastupati, prije svega, kao zajednica jugoslovenskih naroda, kao jedinstvena cjelina. Samo tako možemo pobijediti na međunarodnom planu, a svaki drugi put može da nam šteti. Istini za volju, ove stvari su primane od njega kao od ličnosti sa najvećim autoritetom, kao od vrhovnog komandanta naših oružanih snaga i kao od Predsjednika nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Ali moram reći da se dešavalo i to da takve primjedbe nisu uvijek nailazile na razumijevanje iz prostog razloga što se smatralo da, ipak, bolje vidi onaj koga takva stvar neposredno interesira nego onaj koji za nju nije neposredno vezan. To je bio slučaj sa našim teritorijalnim revandikacijama prema Italiji i Austriji, pa je Tito posredstvom pojedinih ličnosti i nešto malo prepiskom uporno tvrdio i uvjeravao koliko je nužno da se ovaj njegov zahtjev shvati i stalno isticao da ne želi da se dobije utisak da taj zahtjev odražava centralističke tendencije u Jugoslaviji koja se tek stvara. Prema tome, sve ove akte,

o kojima imamo ili nemamo tragova, možemo apriori gledati u ovom svjetlu i tako ih cijeniti da se ne bi desilo da se možda upravo ovakva pojava krivo tumači kao da Vrhovni štab, odnosno AVNOJ, odnosno Centralni komitet KPJ nije razumio našu situaciju u danom momentu.

Navešću još jedan interesantan slučaj. Vi znate da su nam Rusi poslije II zasjedanja AVNOJ-a kazali da smo im zabili nož u leđa. Ja mislim da je ta teška riječ proistekla iz onog zaključka od 10. oktobra 1944. godine na Moskovskoj konferenciji kad se razgovor vodio između Staljina i Čerčila o podjeli interesnih sfera u Jugoslaviji. Da se i ovdje popravim, naša štampa, ne znam iz kojih razloga, govori o podjeli interesnih sfera na Jalti. To je nešto sasvim drugo. Razgovori o interesnim sferama na Balkanu vođeni su na Moskovskoj konferenciji, a nikako ne na Jalti. Na Jalti je samo sankcionisano postojeće stanje i uzeti su u razmatranje problemi u okvirima. Upravo je zato Staljin bio nejasan i zato je upotrijebio tako teške riječi, jer je smatrao da stav i zaključci AVNOJ-a i svih zemaljskih antifašističkih vijeća, — koja su adekvatno tome donosili svoje zaključke, a koji su bili poznati Moskvi, jer smo korenspondenciju sa Moskvom imali i poslije raspuštanja Kominterne — govore da mi donosimo krupne zaključke ne pitajući više njih o tome. Oni su time bili uvriježeni. Poznata je stvar da je II zasjedanje AVNOJ-a, sa svim odlukama koje su na zasjedanju donesene, održavano bez konsultiranja Moskve. Zato što smo pokazali više samostalnosti nego što su mislili da treba da pokažemo, smatrali su da time pravimo teškoće Sovjetskom Savezu što mi tada nismo razumjeli. Mnogo godina još mi nismo razumjeli o čemu je riječ, šta to znači zabiti nož u leđa. E mi to danas vidimo, ne samo danas. Prilika je da se to danas kaže, da je bilo u pitanju samo to da nismo poštovali jedan tajni sporazum o podjeli interesnih sfera u Moskvi iz oktobra 1944. godine.

Ja sam ovo samo nabacio, bez nekih pretenzija, da bih istakao koliko je u proučavanju rada ZAVNOBiH-a, isto kao i ostalih zemaljskih antifašističkih vijeća u ovim pitanjima, bitnim za stvaranje naše zajednice, potrebno gledati kroz ovo svjetlo, da bi se bolje sagledale pojave onog vremena i tumačenja koja su uslijedila poslije toga.

HAMDIJA ĆEMERLIĆ

Ja bih želio da iznesem neke svoje impresije u vezi s izloženim referatima, zaključcima i propustima koji su u nekim referatima učinjeni vodeći računa o cilju ovoga skupa, a taj cilj je odredio njegov naslov koji je vezan za »Istorijske pretpostavke državnosti Bosne i Hercegovine«. U tom aspektu istorijskih zbivanja najprije dolazi pitanje političke individualnosti, pa tek onda pitanje državnosti Bosne i Hercegovine. Mislim da je u prikazima referata koji se odnose na predratno vrijeme trebalo istaknuti nekoliko činjenica koje su samo djelomično ili uopšte nisu spomenute. Ovo napominjem zbog toga što je riječ o međunacionalnim odnosima, a ti odnosi su vrlo osjetljivi i svaki naučnik koji takvu oblast obrađuje treba oprezno da pristupa njenom

tretiranju i objektivno izlaže istorijske činjenice, a i svoje zaključke da jasno formuliše da onaj koji takav rad čita, a nije dovoljno upoznat s dotičnom materijom, stekne dojam koji je autor htio. Upravo povodom toga uzimam riječ i želim da napomenem da je u izlaganjima nekih autora bilo propusta ili jednostranih ocjena važnih istorijskih činjenica što dovodi, htio to autor ili ne, a ja pretpostavljam da to nije htio, do neobjektivnog prikazivanja toka istorijskih događaja.

Prvo ću poći od izlaganja druga Nedima Šarca i propusta koje je on, po mom mišljenju, učinio. Ja sam njemu to odmah nakon završenog izlaganja napomenuo, ali želim da to i sa ovog mjesta kažem. Kad se govori o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, mislim da treba imati u vidu činjenicu da je ta stranka predstavljala Muslimane Bosne i Hercegovine, jer su gotovo svi bili njene pristalice sve vrijeme između dva rata. Mi koji smo bili izvan te stranke, predstavljali smo neznatnu manjinu i svi naši napori da joj oduzmemo biračke mase ostali su bezuspješni. Vodeći računa o tome, mislim da istorija JMO znači i političku istoriju Muslimana u periodu između dva rata i kada se govori ili piše o toj istoriji, onda svaki propust, nepotpuna ili iskrivljena ocjena može imati nezgodne posljedice, može povrijediti Muslimane. Ovo napominjem zbog toga što se u našoj istoriografiji uvriježio jednostran pristup i prikaz djelatnosti ove organizacije, a vrijeme je dovoljno odmaklo da se ovo pitanje može hladnokrvno i objektivno tretirati. Meni se čini da se pri tretiranju djelatnosti ove organizacije i sada stoji na nekim standardnim ocjenama naslijeđenim iz predratnog vremena i da se previše podvlače negativne strane njene djelatnosti a prećutkuju one koje bi takvu ocjenu ublažile. Takav pristup tretiranju ovog pitanja može da povrijedi Muslimane, pa i mene lično, iako toj stranci nisam pripadao. U vezi s ovim želim da prigovorim prikazu političkih odnosa između 1920. i 1921. godine, u vremenu pripremanja nacrta Vidovdanskog ustava i izglasavanja tog ustava. Zna se, i to je istorijska činjenica, da je taj ustav izglasan glasovima JMO, ali motivi koji su ovu organizaciju naveli da glasa za taj ustav redovno su u našoj istoriografiji jednostrano prikazivani i prikazuju se tako da je velikosrpska buržoazija potkupljivanjem bosansko-hercegovačkih begova uspjela da izglasa Vidovdanski ustav. U vezi s tim želim da napomenem da Jugoslavenska muslimanska organizacija nije bila begovska stranka, takva konstatacija je istorijski netačna, jer begovi — oni na koje se tom ocjenom misli, bivši veleposjednici — nisu bili članovi te stranke, već pretežno radikali ili članovi drugih vladajućih stranaka. Htjeli su da preko ovih stranaka koliko-toliko sačuvaju svoju ekonomsku poziciju. U vremenu između dva rata JMO je pretežno bila u opoziciji, naročito u početno vrijeme postojanja stare Jugoslavije i kao takva nije mogla pomoći begovima da sačuvaju beglučka zemljišta. Ona je u kontinuitetu bila u vladi sa jačim uticajem u vremenu od 1935. do 1939. godine, a ranije i poslije i koliko je povremeno ulazila u vladu bila je bez jačeg uticaja. Drug Šarac je propustio da napomene pod kojim su uslovima poslanici JMO pristali da glasaju za Vidovdanski ustav. U prethodnim pregovorima oko izglasavanja ustava radikali su osigurali većinu za njegovo izglasavanje, a dvoumili su se s kojom strankom da paktiraju da bi dobili potrebnu većinu. Naime, oni su pregovarali sa Zemljoradnicima i JMO i obje grupe su pristale da glasaju za unitaristički ustav, ali pod određenim uslovima. U svim višepartijskim sistemima uvedena je praksa da se stranka, koja sastavlja vladu a nema većinu u parlamentu, nagada se manjim stran-

kama da njenu vladu podržavaju u parlamentu i prihvata onu stranku koja manje traži. JMO je kao jedan od uslova za izglasavanje ustava postavila i zahtjev da se ovim ustavom obezbijedi teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine, a to je upravo ono što je neposredno vezano s intencijama ovog sastanka i sadržinu prezentiranih radova. U vezi sa zahtjevom JMO ušao je u Vidovdanski ustav jedan poseban član koji je, u vezi s administrativno-teritorijalnom podjelom Jugoslavije, garantovao teritorijalnu cjelokupnost Bosne i Hercegovine. U našoj istoriografiji to se nikad ne spomnije, a naprotiv ističe se da je ovaj ustav izglasan potkupljivanjem begova, pa je tako ovo pitanje tretirano i u Istoriji SKJ, a to istorijski nije tačno.

Pored toga, želio bih da skrenem pažnju na još jednu činjenicu koja se pominje u našoj istoriografiji a istaknuta je i ovdje u jednom referatu. Riječ je o konstataciji da se JMO borila za prevlast u Bosni i Hercegovini, a ja smatram da to nije tačno. JMO se borila za ravnopravno tretiranje Muslimana Bosne i Hercegovine i za toliki uticaj koji im srazmjerno broju pripada. Lično sam poznavao mnoge ljude iz vođstva JMO i upoznat sam s njihovim intimnim pogledima na odnose političkih snaga i režim upravljanja kako u Jugoslaviji tako i u Bosni i Hercegovini. Oni su za vrijeme važenja Vidovdanskog ustava mogli imati jači uticaj u okviru lokalne samouprave u oblastima i opštinama, ali i tada u savezu sa pojedinim srpskim ili hrvatskim političkim strankama, što ne može dovesti do prevlasti. Neki drugovi kažu: pa to bi mutatis-mutandis dovelo do prevlasti Muslimana u okviru Bosne i Hercegovine, a ja mislim da je i takva ocjena pogrešna, jer ako bi se putem izborne većine došlo do ovakvog uticaja, tome se ne može prigovoriti, a tendencija ka eventualnoj prevlasti je susprezana uticajem stranaka s kojima su sarađivali. Do ovog pogrešnog stanovišta — o borbi za prevlast — može se doći kad se nekritički čita predratna velikosrpska štampa koja je bila protivna ma kakvom političkom uticaju Muslimana.

Povodom referata profesora dra Čulinovića stavio bih primjedbu na ocjenu političkih odnosa unutar Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine. Čini mi se da je u referatu konstatovano da je Austrija najprije pridobila Muslimane, pa zatim Srbe i najzad Hrvate, i tako se dobija utisak da su Hrvati posljednji dali podršku austrijskoj vlasti. Koliko ja poznajem istoriju, čini mi se da je redosljed obrnut, da je Austrija računala na Hrvate, odnosno katolike još prije ulaska u Bosnu i Hercegovinu i da su joj oni bili glavni oslonac počev od fra Grge Martića, Štadlera i drugih, sve do 1914. godine. Činjenica je da za vrijeme austrijske okupacije nije bilo nijedne hrvatske stranke koja je bila u opoziciji prema austrijskom režimu. Međutim, prof. Čulinović nije spomenuo postojanje i djelovanje Muslimanske narodne organizacije, koja je zastupala interese veleposjednika, ali je okupljala gotovo sve Muslimane i dugo godina bila u vrlo oštroj opoziciji prema austrijskoj vlasti. Šerif Arnautović i neki drugi prvaci ove stranke bili su osuđeni na dužu robiju i u lancima izdržali svoju kaznu. Kako se ove činjenice mogu dovesti u saglasnost sa tvrdnjom koja je također u našoj istoriografiji jako naglašena da su Muslimani pa i begovi davali stalnu podršku austrijskom režimu? Oni begovi koji su davali bezrezervnu podršku austrijskom režimu bili su u manjini i poimenično se znaju, a bili su oštro osuđeni u muslimanskoj javnosti. Muslimanska narodna organizacija počela je sarađivati s austrijskom vladom tek poslije aneksije, ali je tada nastao rascjep u toj stranci i jedan dio je i dalje ostao u opoziciji. Uz ovo napomenuću još jedno pitanje

koje nije u referatu prof. Čulinovića dovoljno razjašnjeno, a to je pitanje sporazuma Cvetković—Maček i podjele Bosne i Hercegovine. Poznato je da ovaj sporazum predstavlja nagodbu srpske i hrvatske buržoazije o podjeli interesnih sfera uticaja i da je na toj liniji izvršena podjela Bosne i Hercegovine. Tom prilikom je izdvojeno, čini mi se, 13 srezova i priključeno Banovini Hrvatskoj, a izdvajanje je izvršeno po vjerskom kriterijumu, naime, izdvojeni su oni srezovi u kojima su katolici bili u većini prema pravoslavnim, a Muslimani uopšte nisu uzeti u obzir, kao i da ne postoje. Ovo su istorijske činjenice o kojima treba voditi računa kad se piše istorija naroda Bosne i Hercegovine. Pri ocjeni događaja i činjenica treba se, koliko je to moguće, staviti u okvir onog vremena kada se to događalo i približiti pogledima koje su ljudi tada imali i mogli imati a ne s današnjih pozicija i pogleda koje mi imamo. U to vrijeme Komunistička partija je bila ilegalna i kao takva nije mogla imati jači uticaj u širokim narodnim masama. Malo je bilo članova KPJ, a bilo ih je malo stoga što je bilo teško biti član Partije, jer su bili progonjeni i vrlo oštro kažnjavani. To su mogli biti samo oni koji su bili neobično jaki u svom ubjeđenju i spremni da izdrže sve torture koje su ih očekivale ako budu otkriveni. Zbog ovih okolnosti KPJ nije bila u mogućnosti da se služi savremenim sredstvima obavještavanja i da u širem obimu obavijesti građane o svojim stavovima o aktuelnim političkim pitanjima. U vezi s ovakvim položajem KPJ, ja sam u svom referatu pokušao da objasnim usporeni proces prilaženja muslimanskih masa narodnooslobodilačkom pokretu. Mladi ljudi se teško uživljavaju u to vrijeme i prilike koje su tada vladale i kada danas izučavaju dokumente o razvoju narodnooslobodilačke borbe i kada pišu, polaze s današnjih pozicija i misle da je KPJ imala na raspolaganju sva sredstva informacija i da je mogla u širim razmjerama da objasni svoj stav o pojedinim pitanjima. Da je KPJ bila u takvoj poziciji, ja sam uvjeren da ne bi ni došlo do onako oštrih sukoba i krvoprolića, kao što je bilo u početno vrijeme okupacije. Sa svojim saradnicima okupator je učinio sve da KPJ onemogući širenje obavještenja o njenom stavu i ciljevima NOB. Prošlo je dosta vremena od početka NOB, a nama u okupiranim gradovima nije bilo jasno šta se radi u šumi, gdje je ko i šta hoće borbom da postigne. S obzirom na činjenicu da su u početno vrijeme gotovo isključivo Srbi učestvovali u oslobodilačkoj borbi i da su, pored partizana, postojali i četnici, muslimanskim reakcionarnim krugovima nije bilo teško oglasiti cio oslobodilački pokret kao četnički i ultrasrpski. Trebalo je da prođe prilično vremena da istina o narodnooslobodilačkom pokretu, posredstvom ilegalaca u gradovima, prodre u širu javnost. Osim toga trebalo je i vremena da se narodne mase uvjere da će narodnooslobodilački pokret i ostvariti ono što se govori. Treba imati na umu da su u predratno vrijeme narodne mase zavaravane obećanjima koja nikad nisu ispunjavana. Kad se situacija rasčistila u pogledu ciljeva NOP-a i kad su se narodne mase uvjerile da KPJ ono što riječima kaže provodi i u djelo, muslimanske mase su počele u širim razmjerama da pristupaju NOP-u. To isto važi i za Hrvate. Sticajem okolnosti, Srbi su odmah u početku masovno prišli oslobodilačkom pokretu i stvarno duže vrijeme nosili sav teret oslobodilačke borbe. Neki danas kažu: pa Srbi su morali krenuti u borbu, jer im je NDH prijetila istrebljenjem. To je tačno ali se zaboravlja da su oni imali dva puta, jedan u četnike, a drugi u partizane. Velika je zasluga KPJ što je pobunjene Srbe usmjerila prema NOP-u,

a zasluga je i svakog pojedinog Srbina, naročito u početno vrijeme, što se opredijelio za opštenarodni, a ne četničko-šovinistički pokret. Hvala.

BOGDAN KRIZMAN

Da ne bude zabune, ja ću sada govoriti u svoje vlastito ime, budući da više ne čitam tekst akademika Čulinovića. Htio bih samo učiniti dvije generalne primjedbe — vjerujte mi, dobronamjerne — na referate koji se odnose na II svjetski rat, razdoblje naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Prvo: izgleda kao da je u Trećem Rajhu Adolfa Hitlera postojalo jedinstvo misli i akcije »Ein volk, Ein Reich, Ein Führer« — jedan narod, jedno carstvo, jedan vođa! I do 1939. godine i 1941, i kasnije, u političkom životu i među vrhovima Trećeg Rajha vidi se da je to jedinstvo bilo, više-manje, jedan privid. Da se izrazim našim rječnikom: u vanjskoj politici Trećeg Rajha postojale su razne linije. Prvo je bila linija ministarstva vanjskih poslova i ta linija je u odnosu prema Jugoslaviji od 1939—1941. godine bila, više ili manje, konzervativna, u smislu održanja jugoslavenske države. Druga linija je bila linija onog Vanjskopolitičkog ureda Nacionalsocijalističke stranke pod vođstvom Alfreda Rosenberga, poznatog smušenjaka »filozofa« i ideologa nacionalsocijalizma, koji je onda, za vrijeme rata, postao ministar za okupirane krajeve na Istoku, jer je bio baltički Nijemac i govorio vrlo dobro ruski. Tu je dalje linija nezavisna od diplomacije, diplomatskih predstavnika i Ministarstva vanjskih poslova: linija vojske Wehrmachta, specijalna linija Abwehra. Tako je karakteristično za grupicu ustaša u Rajhu da su s njima u kontaktu Rosenberg i njegov štab, dok diplomacija kao da nije htjela čuti za njih. U Abwehr je opet bio povezan sa dr Branimirom Jelićem kao jednim, recimo, osobenjakom u toj ustaškoj grupici, a pored toga još je postojala ona organizacija stranke za Nijemce u inostranstvu koja je, opet, imala i svoje kanale i svoje obavještajce i svoje pouzdanike u pojedinim zemljama pa, tako i u Jugoslaviji. Dakako, Hitler je bio vrhovni autoritet, jer je bio nad svim tim i organizacijama i linijama, ali mislim da treba — kad se govori o Jugoslaviji do 1941. i od 1941. dalje, i o Nijemcima i njemačkoj politici i njemačkim tendencijama — neprekidno imati pred očima tu činjenicu.

Tako, na primjer, za vrijeme ustaške države, za vrijeme ustaške strahovlade u Zagrebu su od 1941. godine postojale u vrhovima neko vrijeme dvije orijentacije; jedna je bila Pavelićeva orijentacija, druga je bila orijentacija Slavka Kvaternika koja se baš nije očitovala odmah vidljivo. Pavelić je u ono vrijeme bio čovjek (da ne kažem velik pion, bio je i to) Rima i talijanske politike, dok je Slavko Kvaternik, okružen kolegama iz bivše austrougarske vojske i austrougarskog oficirskog kora (jednim Perčevićem, jednim Haksom, jednim Sertićem, jednim Prpišem) od samog početka bio čovjek Nijemaca i opunomoćeni njemački general u Hrvatskoj Edmund Glaise von Hostenau do 1943. godine, već po onoj nekadanjoj oficirskoj liniji (jer je i Glaise bio austrougarski oficir, a u austrougarskom oficirskom koru je značajka tog kora bila esprit-de-corps; oni su se osjećali na neki način kao posebna kasta, u stvari to su i bili u Habsburškoj Monarhiji, osjećali su se nekako kolegijalno povezani), od svog dolaska u Zagreb najintimnije kolaborira

s ustaškim vojskovođom Slavkom Kvaternikom. Poznata karakteristika tih bivših austrougarskih oficira bila je izrazita italofobija: mrzjeli su Talijane i u toj italofobiji ova grupa bivših austrougarskih oficira na čelu sa žalosnim vojskovođom Slavkom Kvaternikom bila je i po toj liniji bliska Glaisu. I sam nacistički poslanik u Zagrebu, u ustaškoj državi Siegfrid von Kasche bio je čovjek stranke, iz SA, i on je bio amater, diletant u diplomatskoj službi, jer je iz aparata SA došao u Zagreb i od prvog časa taj Kasche bio je zaštitnik A. Pavelića. I kasnije 1943/44, kad se već raspravlja prilično glasno o tome kakvu novu ekipu dovesti, jer je i Nijemcima svitalo da ta ustaška vlada na čelu sa Poglavnikom nije sretno rješenje, Kasche je u svojim izvještajima, a i u usmenim referatima, bio uvijek za to da spase Pavelića i da Pavelić ostane na vlasti, za razliku od Glaisera, koji je, čini se, intimno bio za tu grupu oficira, kolega iz oficirskog kora Habsburške Monarhije, u prvom redu za Slavka Kvaternika. To bi bila prva primjedba.

Druga primjedba bi bila ova: slušajući referate, moram priznati da sam puno toga čuo i puno toga naučio u toku ova tri sarajevska dana. No, slušajući ih, sve sam i više osjećao koliko nam još uvijek nedostaje produbljeni studij strane, u prvom redu njemačke građe, njemačke dokumentacije. Drug Rafael Brčić je u svom prilogu u Prilozima (sveska 3) spomenuo memoare Glaiserove. To je prvoklasan, gotovo bih rekao još više od toga, izvor za to razdoblje i drug Brčić tačno konstatira da mu taj izvor nije bio pristupačan. No, taj izvor, te uspomene Glaiseove pripremaju se za štampu i one će ubrzo ugledati svjetlo knjižarskih izloga i doći u naše ruke. Pružila mi se nedavno prilika da boravim u Zapadnoj Njemačkoj i da radim u arhivu Njemačkog ministarstva vanjskih poslova u Bonu. Tu je i Politički arhiv nacističkog Ministarstva vanjskih poslova, i tu sam naišao na mnoštvo originalne građe iz II svjetskog rata. Radeći, naišao sam na neke dokumente i ja ću vam spomenuti samo dva. Jedan iz 1943. govori o pregovorima između Pavelića i vođstva Radićevaca (A. Košutića i J. Torbara), i o Pavelićevom prijedlogu da se formira jedna ustaško-radićevska koaliciona vlada (jer je i Pavelić sam vrlo dobro osjećao da Nijemci na neki način nisu zadovoljni sa stanjem na cjelokupnom teritoriju ustaše države). Radićevci su u tim pregovorima predlagali neutralnu vladu, dakle vladu bez ustaša, jednu činovničku vladu, rekao bih, koju bi kasnije — kad bi se prilike na neki način smirile — zamijenila jedna radićevska, jedna mačekovska vlada, vjerovatno sa Košutićem kao predsjednikom vlade, ali bez ustaša. A za Košutića je poznata stvar — ja ne ulazim u ono što je bilo kasnije — da je u Hrvatskoj seljačkoj stranci kao potpredsjednik HSS važio kao germanofil, za razliku Jurja Krnjevića, kao generalnog sekretara HSS, koji je bio na glasu kao anglofil. Dakle, to je jedan dokumenat (izvještaj policijskog atašea njem. poslanstva u Zagrebu), a drugi, to je zabilješka koja na žalost nema ni datuma, a ne nosi ni potpis autora, u kojoj se govori o opadanju ugleda i utjecaja Seljačke stranke u narodu. To je, očito, izvještaj iz radićevskih redova, iz okolice Augusta Košutića, o tome kako se osjeća da je u narodu, u seljaštvu, ustaštvo apsolutno izgubilo svaki oslonac i svaki kredit, ali da se osjeća da to seljaštvo više ne vjeruje ni u program Hrvatske seljačke stranke; da je, dalje, rat zaoštrio prilike, da je razgolitio programe, riječi, fraze i parole, i da seljaštvo sve više okreće leđa programu Seljačke stranke. Da je zbog toga potrebno da se javno i jasno manifestira kako su pripadnici vođstva HSS protivnici ustaške države i ustaškog režima, da je zbog toga potrebno da surađuju s jednom grupom

ustaških vrhova koja bi ih pomogla, da je potrebno — da bi se manifestovala nesloga i neodobravanje ustaškog programa i ustaških zločina od strane jednog dijela vodećih u HSS da režim Seljačku stranku progoni. Da je zato neophodno potrebno — a to će ta ustaška grupa koja je spremna da surađuje s radićevcima i izvesti da se jedan dio vođstva radićevaca zatvori. I stvarno, jedan dio vođstva bio je neko vrijeme u Lepoglavi.

Ja sam vam samo ovako, opet u telegrafskom stilu, htio reći kao nekakvu malu i skromnu poruku da moramo sve više ići u širinu i u dubinu i da moramo sve više i sve studioznije proučavati sve one dokumente iz stranih arhiva koji su važni, a to su, dakako, u prvom redu njemački dokumenti iz dana okupacije i borbe. Hvala.

NEDIM ŠARAC

Mislim da nije neophodno, a nemam ni namjeru da ovdje širе polemišem sa uvaženim profesorom Čemerlićem. Zahvalan sam mu što je obratio pažnju na moje izlaganje. Međutim, u ime i radi preciznosti za koju on pledira, — a u tome ga svesrdno podržavam — najsažetije ću odgovoriti na primjedbe koje je uputio na moju adresu.

Prvo, ja ni u tekstu ni usmeno na ovom skupu nisam okvalifikovao JMO kao begovsku partiju. Nadalje, profesor Čemerlić je napomenuo da je JMO obuhvatala ogromnu većinu Muslimana. Sličnu misao ja sam izrazio konstatacijom da su se neposredno nakon rata muslimanski građanski vrhovi trudili da okupe muslimanske mase u Bosni i Hercegovini. Zaista, u istorijskom momentu na koji se odnosi moja opservacija to nastojanje je bilo u toku, a njegovi rezultati su nešto kasnije postali evidentni, tako da nisam ni bio obavezan da ih registrujem kao činjenično stanje.

Drugo, ne vidim na osnovu čega se u istorijskoj nauci može muslimanskim građanskim krugovima odricati pretenzija i ambicija da dominiraju u svojoj društvenoj sredini? Zašto bi oni bili izuzetak? Iz dokumenata nisam mogao zaključiti da se klasna priroda muslimanskog građanstva bitno razlikovala od adekvatnih svojstava srpske, hrvatske ili neke druge jugoslovenske buržoazije. Analiza istorijske građe i zbivanja ne pruža ništa relevantnog, što bi govorilo da se muslimanskom građanskom vrhu može pripisivati veća demokratska konsekventnost nego njegovom socijalnom pandanu kod Srba, Hrvata, Slovenaca i drugih. S obzirom na to, dopustiću sebi i jednu slobodnu logičku pretpostavku: muslimanski, a ni ostali tadašnji vodeći političari sigurno ne bi demokratičnije postupali da su se nakon 1918. godine našli u poziciji u kojoj je bila srpska buržoazija. Nadam se da sam u svom referatu bio dovoljno jasan i objektivan u eksplikaciji uslova i glavnih karakteristika orijentacije muslimanske građanske politike.

Profesor Čemerlić mi je, djelimično s pravom, zamjerio što nisam naglasio odlučujuću ulogu JMO u unošenju člana 135. u Vidovdanski ustav. Taj tzv. »turski« paragaraf u prelaznim odredbama Ustava obavezivao je budući zakon o podjeli države na oblasti da prilikom razgraničenja upravno-administrativnih jedinica ne cijepa Bosnu i Hercegovinu. Ja to u svom kratkom saopštenju ovdje nisam pominjao, a u integralnom tekstu referata koji je

pripremljen za štampu taj član Ustava je naveden i prokomentarisan. Međutim, poenta mog odgovora je na zaključku profesora Čemerlića. Nisam pravnik, ali se usuđujem posumnjati u održivost ocjene da je navedena odredba Ustava značila očuvanje nekakvog bosansko-hercegovačkog integriteta u strogo centralističkom sistemu, čije sankcionisanje 1921. ne ostavlja mjesta nikakvoj posebnosti ni cjelovitosti dijelova Kraljevine SHS.

Konačno, u vezi s motivacijom stavova JMO u Konstituanti, nije u ovom kontekstu suvišno podsjetiti na poznati fakat da stavljanje pomenute klauzule u član 135. Ustava nije bio jedini, a možda ni najvažniji uslov da JMO glasa za Vidovdanski ustav. Hvala.

MILAN GAKOVIĆ

Mislim da se ne bi mogla prihvatiti teza profesora Čemerlića da je feudalni-begovski sloj bio van Jugoslovenske muslimanske organizacije, odnosno da JMO nije bila ni feudalna ni begovska stranka. Neću reći da su bivši feudalci u JMO isključivo i jedino vodili glavnu riječ, ali je sigurno i zato imamo krupnih i nepobitnih podataka da su oni prilikom osnivanja te stranke i u prvo vrijeme njenog djelovanja, a i kasnije, davali jak pečat politici te stranke, odnosno da je u vodećim krugovima JMO prisutna feudalna psihologija. Koliko je bio jak uticaj bivših feudalaca u JMO, najbolje nam svjedoče otpori te stranke rješavanju agrarnog pitanja u BiH-a, tj. ukidanju feudalnih odnosa u poljoprivredi poslije 1918. godine. U životu aga i begova kmetski i beglučki posjedi su bili najvažniji i sasvim je razumljivo što oni nisu pristajali na radikalno rješavanje agrarnog pitanja. Prilikom debate o agrarnom pitanju u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS 1920. i 1921. najviše su istupali predstavnici JMO, i to krupni posjednici ističući da je agrarna reforma uperena protiv svih Muslimana kako bi u rješavanju agrarnog pitanja u BiH-a, koliko-toliko, zaštitili svoje ekonomske pozicije. I u sporazumu između radikalsko-demokratske vlade i JMO od 15. marta 1921. godine, kada su obezbijeđeni glasovi 24 poslanika JMO za Ustav, jasno se vidi da se uglavnom vodilo računa o interesima vodećeg sloja JMO — begova i uleme.

Prema tome, tačno se zna, to je onovremena štampa i objavila, uz koju su cijenu poslanici JMO glasali za Vidovdanski ustav. Sve tačke tog sporazuma su poznate. Nije tu u pitanju samo onaj član Vidovdanskog ustava, kako je to istakao profesor Čemerlić, prema kojem se neće dirati u granice Bosne i Hercegovine, već da će se administrativna podjela na oblasti izvršiti u okviru granica BiH. Međutim, u tom sporazumu je na prvom mjestu agrarno pitanje: odšteta za kmetsku i beglučku zemlju, kao i obećanje da se neće dirati u onu beglučku zemlju na koju nisu naseljeni beglučari i koju seljaci ne obrađuju više od 10 godina. Po sporazumu od 15. marta 1921. godine, u Ustav treba da se unesu i odredbe o zaštiti i ravnopravnosti vjere, o vjersko-prosvjetnim autonomijama i šerijatskim sudovima. Zatim se vlada obavezala da će pomoći Vakufsku upravu da sanira svoje finansije a i da će narediti da se povrati olovo sa džamija ukoliko se ono nalazi kod vojnih

vlasti, a koje su ranije austrijske vlasti skinule za vojne potrebe u toku prvog svjetskog rata.

NIKOLA BABIĆ

U vezi sa prethodnom diskusijom htio bih da kažem neka svoja mišljenja. Prije svega, mislim da prof. Čemerlić ima sasvim pravo kada tvrdi da se ne može kazati da je usvajanje Vidovdanskog ustava, odnosno njegovo izglasavanje zasluga bosanskih begova. Ali ja mislim, takođe, da ne stoji ni njegova formulacija da je to zasluga Jugoslovenske muslimanske organizacije. Jer, zašto bi to bila zasluga ove organizacije sa dvadesetak glasova kad su svoje glasove za taj ustav dale druge građanske stranke i one su činile ogromnu većinu od 196 glasova. Glasovi JMO su samo dodatak koji je ova stranka u određenoj političkoj konstelaciji udružila sa sebi sličnim strankama po političkoj taktici. Prema tome, mislim da ni formulacija da je to zasluga JMO takođe ne stoji. Zajedno sa drugim političkim snagama i političkim partijama i JMO je, razumije se, sa određenim računicama kao i drugi, dala svoje glasove za centralistički Vidovdanski ustav. Uz to, ona je stvarno doprinijela da se 135-im članom Ustava očuva, bar prividno, teritorijalna cjelina Bosne i Hercegovine do 1929. godine. O tome sam nešto i napisao u svom radu »Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ do 1941. godine« — objavljenom u Prilozima IRP Sarajevo, broj 3.

Sasvim se pridružujem mišljenju druga Šarca da se ne može govoriti o nekakvim posebnim obilježjima borbe za pravičnost, jednakost i sl. muslimanske građanske politike za razliku od politike drugih građanskih stranaka, organizovanih na konfesionalnoj ili nacionalnoj osnovi. Činjenica je da je i politika JMO-a između dva rata vođena, takođe, na bazi određenih računica. To je bila osnovna taktika njenog rukovodstva. Prije svega, u pojedinim zahtjevima JMO srećemo i zahtjeve za obeštećenje, odnosno za ponovno preispitivanje i za naknadno obeštećenje begovata, zatim čiste nagodbe oko toga koliko će biti položaja ministarskih ili drugih itd. Ako, na drugoj strani, listamo dokumenta Jugoslovenske narodne organizacije, koja se kritički obara na JMO i tamo ćemo naći određenih podataka, koji ukazuju na ovakvu njenu politiku. Isto tako, u knjizi »Jugoslavija u krizi 1934—1941« dr Jakob Hoptner, američki istraživač, koji se koristi jednim originalnim izvještajem Antona Korošeca knezu Pavlu, opisuje razgovor Korošeca sa Džaferom Kulenovićem poslije sporazuma Cvetković—Maček. Tom prilikom na molbu prvog namjesnika i Cvetkovića, Korošec se raspitivao zašto Kulenović ne dolazi na sjednice Glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice i, čak, bojkotuje i sjednice vlade. Kulenović je otvoreno izjavio da osjeća da se sada sve to što je regulisano Sporazumom nekako slama na njegovoj stranci, ne daju im se određena mjesta ni u vladi ni na položajima raznih savjetnika i uopšte u državnom aparatu, te da on na toj osnovi neće da prihvata saradnju. Njegov zahtjev je bio da se formira banovinska jedinica od teritorije Bosne i Hercegovine koja nije uključena u banovinu Hrvatsku i istorijskog novopazarskog Sandžaka. Dakle, nije li to određena politika koja nastoji da se stvori jedna jedinica sa muslimanskom većinom, u kojoj bi, poput

HSS u Hrvatskoj, vlast preuzela JMO. Međutim, u politici Jugoslavenske muslimanske organizacije, čini mi se, rađa se nešto novo tek potkraj 1939, i početkom 1940. godine, kad nabujava pokret za autonomiju bosansko-hercegovačkih Muslimana, kad on prerasta u jedan masovni pokret. Tada ona, po mom mišljenju, natjerana snagom i masovnošću pokreta, u svojim političkim kalkulacijama počinje da barata s tim da se za autonomiju treba boriti zajedno sa srpskim i sa hrvatskim masama i sa srpskim i hrvatskim političarima.

Ako nisam pogrešno ocijenio, mislim da je narastanje tog pokreta, uz diobu Bosne i Hercegovine poslije sporazuma Cvetković—Maček, pomalo dalo pouke i Komunističkoj partiji, odnosno partijskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini, pa ona od tada počinje trezvenije da razmatra pitanje autonomije i uopšte položaja ove zemlje u Jugoslaviji i prvi puta na V pokrajinskoj konferenciji jula 1940. godine u Rezoluciji se govori otvoreno o Muslimanima, kao etničkoj grupi, u okviru razmatranja nacionalne problematike, a jedan od delegata bosansko-hercegovačke partijske organizacije na V zemaljskoj konferenciji KPJ izražava potpuno neslaganje sa postavkama u referatu o nacionalnom pitanju koji je podnio Milovan Đilas, a u kome je govoreno o Muslimanima kao Srbima i Hrvatima. Suprotstavljajući se ovakvoj postavci, ovaj delegat (vjerovatno Mujo Pašić) takođe govori da je to etnička grupa, a da stav da su Muslimani Srbi ili Hrvati predstavlja podršku srpskoj, odnosno hrvatskoj buržoaziji. Sve ovo želio sam da kažem u prilog mišljenju da JMO nije bila nikakav izuzetak u građanskom političkom životu Bosne i Hercegovine, odnosno bila je stranka, koja se nije borila za pravdu i jednakost, nego da je, kao i sve druge građanske stranke, išla u politički život sa određenom računicom, inspirisanom borbom za podjelu vlasti i za pozicije u vlasti, te da je KPJ prva realno prišla i muslimanskom pitanju s pozicija poštovanja etničkog individualiteta Muslimana i pune njihove ravnopravnosti sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji.

Ako sam ja dobro razumio teoretska razmatranja druga Đuretića, onda po njegovom gledanju izlazi da su se u toku rata mase opredjeljivale vežući ta svoja opredjeljenja i za lidere i za određene ličnosti itd. Po autorovom mišljenju to se odnosi i na Komunističku partiju Jugoslavije, odnosno pojedine njene rukovodeće ljude. Mislim da on u tome nema pravo. Prije svega, komunisti su do početka rata i revolucije ilegalci, oni su poznati u manjem krugu radničkih, intelektualnih i neznatnom dijelu seljačkih slojeva. Smatram da opredjeljenje u početku oružane borbe ide za programom KPJ — za njenom orijentacijom na borbu, za njenom jasnom linijom i o nacionalnom pitanju i o drugim pitanjima i da tek s tom borbom izrastaju lideri, odnosno ličnosti iz redova komunista u užim i širim regionima, pa i u okviru čitave zemlje, i da onda, uz te lidere — rukovodioce NOB-e, pristaju i mase.

I još samo jednu malu opasku htio bih da kažem. Prof. Čemerlić je kazao da je i između I zasjedanja ZAVNOBiH-a (25/26. novembra) i između II zasjedanja AVNOJ-a (29. novembra) još uvijek bilo dilema o statusu Bosne i Hercegovine. Prije svega, riječ je o dva-tri dana, a to je bilo taman dovoljno vrijeme da bi članovi Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu i druge ličnosti koje su učestvovale u pripremanju materijala za I zasjedanja ZAVNOBiH-a doputovale iz Mrkonjić Grada u Jajce na Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Dakle, tu više vremenski nije bilo moguće raspravljati o tome, a i činjenica da je to pitanje jasno definisala Rezolucija I zasjedanja

ZAVNOBiH-a pokazuje da je ono bilo i na jugoslovenskom nivou jasno postavljeno prije zasjedanja ZAVNOBiH-a.

EŠREF VRAŽALIĆ

Nisam istoričar po profesiji, ali mogu da kažem da su neka izlaganja koja su saopštena u ova tri protekla dana karakteristična po pristupanju proučavanja istorijskih pojava. Pošto se bavim proučavanjem međunarodnih odnosa koji imaju dodirnih elemenata i istorijski značaj s drugim naučnim disciplinama, privuklo je moju pažnju izlaganje akademika dra Vase Čubrilovića, kada je iznosio metodološki pristup proučavanju državnosti i istorije Bosne i Hercegovine. Po mojem zapažanju ono je bez nužnog objašnjenja i klasne obojenosti istorijskih događaja u određenim istorijskim periodima na osnovama istorijskog i dijalektičkog materijalizma.

Metodologija postoji, ali zasnovana na nauci koja će omogućiti istraživanje istorijskih pojava i njihovu klasnu suštinu. Pristupanjem proučavanju određenih pojava ne može se odbaciti uzročnost tih pojava odnosno suština iz kojih izvoru te pojave. Svako istorijsko pitanje, ako se bude drugačije razmatralo, dovodi istražioca do pogrešnih zaključaka. To se vidi i iz današnje diskusije u vezi sa političkim organizacijama u bivšoj Jugoslaviji, kao što je JMO, organizacije buržoaskog tipa, ali na vjerskoj i etničkoj osnovi. Jednostranim pristupom proučavanju ove organizacije, bez sagledavanja opštih zakonitosti razvoja društva, istraživanja neće doći do pravih rezultata. U ovom istraživanju zanemaruju se vladajuće ideologije u političkom sistemu i vjerskoj pripadnosti u njemu. Vjerske ideologije i ideologije vladajućih sistema, predstavljaju istovremeno državnu politiku koji one uvijek sprovode kroz svoj istorijski razvitak, pa i danas to čine velike i super sile oba vladajuća sistema. Da budem konkretan: uzmimo SAD i Sovjetski Savez i ideologije koje one kao super sile sprovode danas. Njihova politika poistovjećena je sa državnom politikom u međunarodnim odnosima. Sovjetski Savez koristi se ideologijom razvoja socijalizma na bazi svojih shvatanja i prenosi je na spoljnu politiku u »ime socijalizma« da bi prikrio dominaciju i hegemonizam nad drugim socijalističkim državama i da bi spriječio progresivno i samostalno razvijanje njihovog unutrašnjeg bića, konkretno u Čehoslovačkoj, u njenom razvojnom putu demokratskog i samoupravnog socijalizma.

Ovim želim da podvučem da su i velika osmanlijska osvajanja u našim krajevima kao preteča austrougarskog osvajanja, isto tako u sebi sadržavala taj isti pojam korišćenja vjerske ideologije u državnoj politici osvajanja. Osmanlijsko carstvo nije osvajalo svijet da bi ga islamizirao, već da bi sprovelo svoju imperijalističku politiku osvajanja i zato se koristio vjerom. Ko drugačije shvata, taj griješi, najviše ako ne prizove u pomoć marksizam. Zaboravljaju se Marksova otkrića o kojima je pisao Engels 1878. godine naročito o tome da je Marks otkrio **prvo** klasnu borbu društva i istorije, i **drugo** odnos najamnog rada i kapitala.

Istorija se ne može proučavati ako se ne pristupa proučavanju i klasne borbe vladajućih i potlačenih u određenim istorijskim periodima. Osmanlijsko

carstvo se koristilo islamom kao vjerskom ideologijom, koja je u ono vrijeme nosila neka progresivnija shvatanja od zatečenih vjerskih ideologija u našim krajevima, kao što su neke socijalne reforme, vjerski porezi za bogate i dr. Turci su se bili oslonili na feudalce, bez obzira na vjersku pripadnost, a naročito na one bogataše koji su bili primili i islam. Time su feudalci ostvarili privilegisan položaj u državnoj hijerarhiji, a siromašni slojevi bez obzira na vjersku pripadnost, nisu mogli imati onih privilegija, koje su uživali feudalci, osim onih u osmanlijskoj vojsci koji su se naročito istakli u odbrani imperije, kao što je Latas, Sokolović i dr. Ali, Osmalnijsko carstvo je porobilo i Arape, koji su po vjerskom ubjeđenju autentični pripadnici islama i privrženici su te religije koja je i ponikla na njihovom tlu. Turci su međutim primili islam od Arapa, pa ipak je Osmanlijsko carstvo pokrilo arapski svijet, bez obzira što su pripadnici iste vjere. Ovim želim da predočim da se do pogrešnih shvatanja i tumačenja istorije onog perioda neće doći i ovdje na tlu Bosne i Hercegovine, kako za vrijeme Osmanlijskog carstva, tako i za vrijeme Austro-Ugarske, i kasnije Hitlerovim i Musolinijevim osvajanjima. Osnovni cilj svakom osvajaču je pokoravanje i eksploatacija, prinudan rad i robovanje za račun osvajača. Takav slučaj je bio i sa narodima Bosne i Hercegovine, koji su pod Osmanlijskim carstvom živjeli oko 415 godina, o čemu govori i akademik Nedim Filipović i profesor dr A. Sućeska, podvlačeći klasnu sadržinu stanja u kojem su se nalazili narodi Bosne i Hercegovine za vrijeme osmanlijske vladavine. Svaki osvajač ide za tim da traži oslonac u onoj klasi ili sloju koji će mu omogućiti sprovođenje svojih osvajačkih ciljeva bez obzira na to da li po vjerskom ubeđenju bio musliman, hrišćanin ili nehrišćanin.

U vezi sa diskusijom po pitanju Jugoslovenske muslimanske organizacije i njene uloge u predratnoj Jugoslaviji, iznijeću svoje mišljenje. Ova organizacija, kao i druge slične njoj po svojoj sadržini i etničkoj pripadnosti, imala je klasni karakter. Naime, borba za očuvanje vjerskih i etničkih ciljeva pripadnika ove organizacije koja je kao građanska buržoaska partija imala da »sačuva jedinstvo te pripadnosti«, koristiće se vjerskom osnovom, da bi pomogla vladajućoj buržoaziji da se lakše održi na vlasti, jer je i rukovodstvo JMO imalo udjela u toj vlasti i izvlačilo za sebe korist na račun siromašnih muslimanskih slojeva.

Što se tiče Austro-Ugarske, situacija je bila nešto slična, ova država je uglavnom branila stečena prava i privilegije bogatih, koji su u novom osvajaču vidjeli zaštitnika tih društvenih polizicija, te su i bili na njegovoj strani bez obzira na vjersku pripadnost. Svakako da se i ovaj osvajač koristio vjerom u svrhu porobljavanja, te je tražio oslonac u pripadnika svoje vjeroispovijesti. U tome on je imao i nekog uspjeha. Potlačeni naši narodi pod starim osvajačem mislili su da će im novi osvajač dati olakšice, ali se njihova očekivanja nisu ispunila. Međutim, narod se tri mjeseci borio protiv austrijskog osvajača na tlu Bosne i Hercegovine, a u ovom ratu masovno su učestvovali Muslimani.

Meni se čini da je na ovom skupu ostalo nerasvijetljeno pitanje početka narodnooslobodilačke borbe, pitanje početka narodnog ustanka, a naročito onog perioda od okupacije do početka narodnooslobodilačke borbe. Znamo kakva je bila stara Jugoslavija, i da su mnogi neupućeni koji nisu bili vezani za progresivna shvatanja i bili izvan narodnooslobodilačke borbe, koju je organizovala i vodila Komunistička partija, čekali na promjenu, neće li mu

donijeti drugi nešto bolje. Bilo je i »svečanog dočeka osvajača i slavoluka« i to ne samo od izvjesnog broja Muslimana nego i od Hrvata, Srba i drugih narodnosti, odnosno etničkih grupa i grupacija. Međutim, kad se vidjelo šta okupator radi u našim krajevima, kad su ljudi shvatili, dakle, kad su se osvijestili i praktično vidjeli da im porobljivač nosi više zla, nego stara Jugoslavija, počeli su stupati u redove NOB da se oružjem borbe protiv okupatora.

Upravo ovaj period na ovom simpozijumu nije dovoljno analiziran. U nekim referatima podvlači se masovno uključivanje 1943. godine Muslimana i Hrvata u NOB, a što je do tog perioda bilo, u referatima je bilo malo riječi, te ispada da su samo Srbi razvijali ustanak u 1941. i 1942. godini, a to je netačno. Dovoljno je samo da navedem Mostarski bataljon, Mujinu četu sa Romanije, Husina i dr.

I u ovoj razradi metodologija nije dovoljno analizirala početak razvoja ustanka, koji ne može imati uspjeha ako nema oslonca u svojoj bazi, u narodu, a koji se razgarao tamo gdje su bili uslovi sazreli. U krajevima u kojima se nije razvila NOB i svijest ljudi o toj borbi sporije je išlo što je borba donosila? Taj period u istoriografiji nije proučen u dovoljnoj mjeri. Pogrešno bi bilo također iznositi o tom periodu neke konstatacije koje smo čuli u nekim referatima, ne ispitavši prethodno suštinu ciljeva borbe, te odnos okupatora i njegovih pomagača prema našim narodima. Bilo bi isto tako pogrešno, kao što je bila pogrešna parola u početku ustanka »da su Hrvati i Muslimani ustaše« i tome slično. Moramo, mislim, u proučavanju voditi računa i o sazrijevanju svijesti u borbi za oslobođenje svoje zemlje od okupatora i za bolje društveno, socijalno i političko uređenje naše zemlje, a za te ciljeve se borio narodnooslobodilački pokret koji je organizovala i vodila Komunistička partija Jugoslavije na čelu sa drugom Titom.

ENVER REDŽIĆ

Ja ću se kratko zadržati na nekim pitanjima u vezi sa referatima koje smo slušali danas. Moju pažnju posebno su privukli referati drugova Đuretića, Lukača i Purivatre.

Drug Đuretić je govorio o odnosu klasne i nacionalne komponente u narodnooslobodilačkom ratu. Ja sam očekivao da ćemo u njegovom izlaganju dobiti analizu toga odnosa sa područja Bosne i Hercegovine. Bez takvog razmatranja, njegov referat ostavlja više utisak eseističkih meditacija i ekskurzija, a ne fundiranja postavljenog problema na realnim odnosima u jednom realnom istorijskom periodu. Naime, i klasno i nacionalno i njihov odnos nužno je uvijek posmatrati u društvenoj cjelovitosti i konkretnosti. Klasno je istovremeno i nacionalno i obratno, nacionalno je također klasno. Bilo bi vrlo značajno za razumijevanje tokova i procesa u našem društvenom i političkom razvoju poslije oslobođenja da se naša istorijska nauka više i temeljitije bavila istraživanjem i utvrđivanjem stvarne uloge i konkretnog ponašanja naših društvenih klasa u toku narodnooslobodilačkog rata. Mi imamo obilje radova, i veoma dobrih radova, iz istorije Komunističke

partije Jugoslavije i njene uloge u toku narodnooslobodilačkog rata. Mi, također, imamo obilje veoma dobrih i temeljitih radova o vojnim aspektima narodnooslobodilačkog pokreta. Ali mi nemamo ni približno dovoljno radova koji razmatraju ponašanje radničke klase, kao i drugih klasa, u bilo kojoj našoj zemlji u toku narodnooslobodilačkog rata. Naime, naša revolucija je pokazala da su i klase i nacije društveno-istorijski organizmi u sebi veoma protivrječni i da se ni klase, pa ni nacije u ovom značajnom istorijskom periodu, nisu ponašale uvijek dosljedno klasno, odnosno dosljedno nacionalno. Naprotiv, ta protivrječnost i klasa i nacije manifestirala se veoma obilato u toku naše revolucije. Ima primjera da građanske elemente, istina veoma malobrojne, nalazimo aktivne u narodnooslobodilačkoj borbi; pojedine kulake smo u nizu sela imali kao značajna uporišta narodnooslobodilačkog pokreta. Radnici u masi u početku stoje izvan oružanih formacija narodnooslobodilačkog pokreta; kolebljivo seljaštvo, uprkos svojoj kolebljivosti, najmasovnije je učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi. Međutim, što se više približavamo kraju narodnooslobodilačkog rata, ovi odnosi su se mijenjali. Kada, dakle, razmatramo odnos klasnog i nacionalnog, onda zaista treba nastojati da se objasne sva protivrječja, koja su ponekad više prividna nego stvarna, u ponašanju društvenih klasa u našem narodnooslobodilačkom ratu. Želio bih da ova moja intervencija bude shvaćena kao predlog, kao sugestija i poziv da već do sljedećeg naučnog skupa koji bude posvećen periodu narodnooslobodilačkog rata i revolucije, dobijemo više radova o tome kako su se društvene klase u našoj zemlji ponašale u toku drugog svjetskog rata.

Drug Lukač me je potakao da kažem nešto o pitanju evolucije nekih stavova KPJ. Naime, i Komunistička partija je također u sebi protivrječan društvenopolitički organizam i nju treba posmatrati upravo tako, a ne kao zbir rukovodećih struktura. To ističem zbog toga što se, na primjer, tvrdnja da je Komunistička partija pokazivala puno poštovanje osobenosti naroda Bosne i Hercegovine može prihvatiti kao tačna ako je temeljimo na dokumentima revolucionarne političke aktivnosti partije kao što su leci, proglasi i slični izvori. No to nije dovoljno. Ako na partiju gledamo kao na društveno politički organizam, onda ćemo vidjeti da je, generalno uzevši, KP poštivala osobenosti naroda Bosne i Hercegovine, ali je bilo u praksi i primjera odstupanja od generalne političke linije, što se također da na izvornom istorijskom materijalu dokazati i što također predstavlja interes istorijske nauke. Time se nimalo ne umanjuje ona zaista blistava uloga koju je Komunistička partija ostvarila u razdoblju narodnooslobodilačkog rata.

Moram kazati da me drug Atif Purivatra pobudio da kažem nekoliko riječi o veoma interesantnim pitanjima, o kojima je on referirao. Posljednjih godina u našoj političkoj publicistici, i dijelom u našoj istoriografiji, vrlo je aktuelno pitanje individualiteta Muslimana. To je sigurno rezultat ne samo jednog trenutka nego i savremenog društvenog i političkog razvitka. Ali, da bismo mogli voditi naučnu diskusiju, mislim da je, prije svega, potrebno zadovoljiti neophodne postulate istorijske nauke. Mora se, naime, definirati predmet o kome se piše. Kada govorimo o Muslimanima, potrebno je definirati o kojim je Muslimanima riječ. Moramo učiniti obavezne distinkcije i definirati šta podrazumijevamo pod opštim pojmom musliman, razgraničiti jugoslovenski sadržaj toga pojma i isto tako odrediti bosansko-hercegovački sadržaj pojma musliman. Bez toga nije moguće voditi nikakvu ozbiljnu naučnu diskusiju. Nemam namjeru da se ovom prilikom time bavim, ali bih

ukazao na to da se bez zadovoljenja ovog zahtjeva nalazimo, tako reći, ili na granici nauke, a češće izvan nauke, kada razmatramo pitanje Muslimana. Isto tako je neophodno da se definira šta je to »nacionalno pitanje Muslimana Bosne i Hercegovine«, jer sve dotle dok mi ne bude jasno šta moj sagovornik podrazumijeva pod tim pitanjem, meni nije moguće da učestvujem u toj diskusiji. Bez obzira koliko u posljednje vrijeme imamo radova o fenomenu Muslimana, još nigdje nisam pročitao šta treba razumjeti pod kompleksom nacionalnog pitanja Muslimana. Poznato mi je da se drug Purivatra kreće na području i u okviru Bosne i Hercegovine i zato mi je sadržina toga pojma i kompleksa toga pitanja ovdje neophodna. Kod druga Purivatre postoji također jedna tvrdnja da Komunistička partija od početka priznaje etnički individualitet Muslimana Bosne i Hercegovine i ovu svoju tvrdnju zasniva na raznovrsnim dokumentima, kao što su leci, proglasi, referati i sl. Teško je na osnovu takvih izvora kao što su leci, proglasi itd., ma kako da su ovi materijali značajni, izlaziti sa tvrdnjom da Muslimani Bosne i Hercegovine predstavljaju etnički individualitet, odnosno narod, utoliko prije što se partijska rukovodstva u tim dokumentima nisu ni bavila dokazivanjem društveno-istorijske individualnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana. Ja ovim želim samo da skrenem pažnju na nedovoljnost takvog prilaza i takvog postupka. Jer, ako primimo kao tačno da je Komunistička partija bila načisto s pitanjem etničke individualnosti Muslimana Bosne i Hercegovine, kako onda objasniti praksu da neposredno po završetku narodnooslobodilačkog rata isto partijsko pokrajinsko rukovodstvo insistira na nacionalnom opredjeljivanju Muslimana u Bosni i Hercegovini. Ako je to već jedan individualitet, i ako je on priznat, zašto se sada čine takve digresije od jednog stanovišta koje primamo kao definitivno. U toj vezi kod druga Purivatre postoji također tvrdnja da je formiranje muslimanskih vojnih jedinica isto tako dokaz priznanja etničkog individualiteta Muslimana Bosne i Hercegovine. Sa takvom tvrdnjom se ne mogu složiti i mislim da ona ne stoji, jer sam i sam politički radio na terenu na kome su bile formirane muslimanske jedinice, ali ne zbog toga da bi se Muslimanima utvrdio i priznao njihov etnički individualitet, već je obrazovanje muslimanskih vojnih jedinica, (kao i hrvatskih u Bosni i Hercegovini) bio oblik okupljanja Muslimana (odnosno Hrvata) u narodnooslobodilačkoj borbi, dakle jedan oblik okupljanja onih grupacija koje nisu bile masovno okupljene u NO borbi. Sasvim ispravno se ocijenilo da je upravo taj muslimanski oblik vojne jedinice — muslimanska četa, muslimanska brigada, onaj izvanredno pogodan oblik koji proširuje bazu narodnooslobodilačkog pokreta i jača njegovu udarnu snagu. Kada bismo usvojili tvrdnju da formiranje muslimanskih vojnih jedinica predstavlja dokaz priznanja etničke individualnosti Muslimana, onda se postavlja pitanje zašto se u Bosni i Hercegovini ne stvaraju srpske vojne jedinice, a KP u Bosni i Hercegovini neosporno priznaje nacionalni individualitet srpskog naroda.

HAMDIJA ĆEMERLIĆ

Ja bih želio samo još nešto da kažem. Ja sam motivisao svoj nastup i nisam htio da pobijam izvjesne činjenice koje su istorijski tačne, ali jedno-

strano interpretirane. Ponovo se osvrćem na ono što sam prigovorio drugu Šarcu i na njegovo naknadno objašnjenje u vezi s tzv. turskim paragrafom u Vidovdanskom ustavu. Nepobitna je činjenica da je BiH ostala u istorijskim granicama sve do 1929. godine, do državnog udara kralja Aleksandra, a nepobitno je i to da je kralj odmah nakon proglašenja diktature podijelio Bosnu na četiri dijela, a Muslimane kao politički faktor u Bosni uništio. To je jasno, ali se o tome ne piše već se ističe da je JMO tražila samo da se agrar plati, i tome se pripisuje pežorativna oznaka »prodali se za agrar«. Eto, to je bio motiv moje intervencije. Drugo, to što Šarac postavlja kao logičan zaključak da se svaka politička grupa bori za prevlast, ne vrijedi u ovom slučaju, jer je vođstvo JMO bilo svjesno svoje situacije unutar sklopa Jugoslavije i realnih mogućnosti. Ne može se onakva logička konstrukcija protegnuti na sve grupe i u svim mogućim situacijama. Samo jake grupe pretenduju na prevlast, jer imaju realnu podlogu da održe takvu prevlast. Malobrojne grupe pretenduju na ravnopravnost i na neku benificiju, i to više-manje kratkotrajnu. U vezi s izlaganjem druga Babića ja nisam konstatovao, on me je pogrešno razumio, da JMO pripada zasluga za izglasavanje Vidovdanskog ustava, praktično ono i iziđe tako, ali ja sam primijetio da se u našoj istoriografiji ona optužuje za izglasavanje Vidovdanskog ustava, a on bi bio izglasan i bez njenog učešća. Ja sam izložio na koji je način do toga došlo. To je jedno, a drugo, u pogledu onih dilema oko položaja BiH koje sam u svom referatu izložio, dilema je postojala i u vezi s tim naše bosansko rukovodstvo je išlo u CK. Uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a formirana je posebna grupa sastavljena od predstavnika nacionalnih delegacija koja je imala da pretrese nacrte već gotovih odluka koje će biti iznesene. I na sastanku te grupe stavljeni su prigovori na položaj Bosne. U vezi s ovim napomenuću da sam prije dvije godine držao referat u Istorijskom društvu Hrvatske na temu prva vlada BiH, i tom prilikom drug Cazi je meni kazao da pitanje položaja BiH u to vrijeme nije bilo dovoljno raščišćeno, a to znaju oni koji su neposredno u tome učestvovali. Moto mog istupanja je da istaknem da su Muslimani kao cjelina, bez obzira na svoje klasno raslojavanje, od turske imperije, pa austrougarske, kako je to jasno istakao Kapidžić, pa stare Jugoslavije, pa konačno današnje socijalističke Jugoslavije, uvijek bili za integritet Bosne i Hercegovine, i da su na tome veoma osjetljivi u ovakvim međunacionalnim odnosima. Eto, toliko sam htio da kažem i samo još dvije riječi u odbranu stava druga Purivatre. Smatram da je drug Purivatra potpuno realno ocijenio stav i proglase KPJ, a Redžić je zaboravio da kaže da su odluke o formiranju posebnih vojnih jedinica realan odraz stanja unutar jedne, druge i treće grupe. Pitanje zašto nisu osnivane posebne srpske jedinice je suvišno, jer de facto većina jedinica su bile srpske, sigurno je, sad ne znam tačno, da su do 1943. 80% u jedinicama bili Srbi i neupućeni su zazirali od toga, a formiranje muslimanskih i hrvatskih brigada je već nešto drugo. Partija je vrlo dobro cijenila stvar, ali nije napamet nego se naslanjala se na realno tle.

VESELIN ĐURETIĆ

Ja ne pretendujem da dam neko opravdanje povodom diskusija drugova Nikole Babića i Envera Redžića o mome referatu, jer, u suštini, nije riječ

o pokretanju pitanja na koje sam dužan da odgovorim. Moje saopštenje ima karakter teorijske analize, teorijskog pristupa nekim pitanjima koja karakterišu odnos između revolucionarnog normatizma i njemu neadekvatne društveno-ekonomske i političke osnove. Babić je u svom izlaganju ponovio, odnosno potvrdio moju osnovnu tezu o tijesnoj akcionoj povezanosti programa i ličnosti u ustaničkom periodu, zato nije nužno da se osvrćem na njegovu diskusiju. Ja sam ustaničke odnose morao posmatrati u njihovoj sveukupnosti, tražeći uzroke za mnoga suprotna kretanja, prije svega u srpskom nacionalnom taboru. Drago mi je da je i prof. Čemerlić donekle potvrdio ovu moju koncepciju kad je rekao da je srpski pokret imao samo dvije varijante: nacionalističku ili partizansku. Nacionalistička varijanta imala je svoje političare, svoje programe i svoje lidere; komunistička varijanta trebalo je i morala je da afirmiše svoje programe i svoje lidere u jednoj novoj situaciji, dakle ne u situaciji ilegalne borbe, kakva je bila prije rata, nego u ratnoj situaciji legalne aktivnosti. Što se tiče ličnosti, one personificiraju programe, što je karakteristično za istorijski proces i revolucionarni tok uopšte. Mislim nije potrebno da se pozivam na Plehanova.

Osnovna poenta Redžićevog izlaganja je da treba naglasiti protivurječnost i nacionalnog i klasnog. Ja sam u uvodnom izlaganju to posebno istakao, pa mi preostaje samo da se Redžiću zahvalim što je to ponovo potvrdio. Njegove riječi o nedovoljnoj dokumentovanosti nekih mojih teza (primjerima iz BiH) samo su djelimično opravdane, jer je moje izlaganje na simpozijumu samo treći dio priloženog rada, koji se konkretnije bavi ovim pitanjima. S druge strane, mislim da je nemoguće zatvarati ove procese u regionalne, bosansko-hercegovačke okvire, jer pitanje je mnogo šire. Sam odnos nacionalne i klasne komponente prevazilazi granice odnosa u okvirima jednog regiona, to je ne samo samo jugoslovenski nego i svjetski odnos, odnos između različitih snaga antihitlerovske koalicije. Šire gledajući, to je odnos između marksističke ideologije i nemarksističke društveno-ekonomske osnove. Ideologija je morala graditi i izgraditi svoju bazu. Tu leže dublje karakteristike revolucionarnog procesa.

Ja ovde neću opširnije diskutovati o ovim pitanjima jer, kako reče drug Morača, to su vrlo kompleksni problemi, pa sam za sada nedovoljno spreman da dulje ulazim u njih. Hvala.

ATIF PURIVATRA

Možda nije trebalo ni da diskutujem o ovako krupnim zahtjevima koje je u vezi s mojim izlaganjem postavio drug Redžić. Ipak, mogu da kažem da se slažem sa nizom izrečenih riječi i pitanja uz napomenu da se u jednom radu sa naslovom »Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku NOR-a« ne mogu naučno obraditi pitanja koja je postavio drug Redžić, kao, na primjer, šta su Muslimani u svjetskom pojmu, šta oni znače u svjetskom obimu i okviru, te šta to znači u jugoslovenskim i posebno bosansko-hercegovačkim uslovima. Međutim, ja sam u svojoj veoma kratkoj riječi, odnosno u izlaganju, pokušao u nekoliko misli iznijeti svoje mišljenje o bosansko-

-hercegovačkim Muslimanima. Sigurno je da to nije dovoljno za jednu takvu temu, ali je isto tako sigurno da su pitanja preopširna za moju temu i da se o tome mogu i treba da napišu knjige. Zašto one nisu napisane, to je opet drugi problem. Vjerovatno da za to ima dosta razloga. Mislim da i ovaj simpozij pokazuje koliko smo mi još na početku razvoja naučne misli i naučnog rada. Činjenica je također da nemamo ni istorije naroda Bosne i Hercegovine. I to pokazuje da je zaista teško u tom smislu raditi i dalje nastaviti raditi. Međutim, svi ti naši pokušaji sigurno će imati dobrog djejstva. Za mene je najvažnije da se raspravlja o ovim pitanjima i da se dolazi do rješenja bar parcijalno, pojedinačno, o određenim pitanjima.

Što se tiče drugog Redžićevog pitanja, a to je, kako se objašnjava praksa poslije rata da se Muslimani ne priznaju, odnosno da se insistira na njihovom nacionalnom »opredjeljivanju«, mislim da i to, također, prelazi okvir moje teme, koja je ograničena na NOR. To zaslužuje jednu posebnu studiju, posebnu analizu i poseban rad. Međutim, u vezi s tim dao bih neke napomene. Naime, mislim da je, bez obzira na insistiranje čak i nekih partijskih foruma i partijskih rukovodstava u odnosu na Muslimane da se »opredjeljuju«, postojala, ipak, jedna stalna, latentua pozicija i stav Partije da Muslimani nisu ni Srbi, ni Hrvati. U prilog takvom stavu mogu spomenuti, na primjer, da je sekretar Gradskog komiteta KPJ u Sarajevu drug Rato Dugonjić još 1952. godine osudio politiku nacionalnog »opredjeljivanja« Muslimana. Dozvolite da kažem da je isto tako drug Tito, kao generalni sekretar Partije, nekoliko puta osuđivao takvu politiku. Za mene su to činjenice i dokazi. Za mene je to, također, istorija, isto kao što je istorija da su se i »opredjeljivali«, odnosno da se insistiralo na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana.

Zaista je malo teško u ovakvoj situaciji, posebno u oskudici vremena, dati određena, potpuna objašnjenja. U radu sam mnoga pitanja opširnije razradio i objasnio. Naravno, to nisam mogao učiniti i u usmenom izlaganju. Inače, dokumentacija je veoma obimna kad je riječ o Muslimanima u NOR-u, ali nije obimna kad je riječ o nacionalnom pitanju i šta se sve podrazumijeva pod nacionalnim pitanjem Muslimana, što je Redžić postavio u diskusiji. Dozvolite da kažem da gotovo svaki autor koji se posvetio izučavanju tog pitanja ima svoj stav, odnosno čak i različito objašnjava šta podrazumijeva pod nacionalnim pitanjem. Međutim, kad su u pitanju Muslimani, mogu da kažem da sam pod nacionalnim pitanjem Muslimana podrazumijevao priznavanje njihovog vlastitog individualiteta i etničke posebnosti, zatim postojanje samosvojnosti, priznanje nacionalne ravnopravnosti, i to u smislu ravnopravnosti sa svim drugim narodima koji žive u Bosni i Hercegovini i u našoj široj zajednici. U tom smislu sam, kad sam govorio o stavovima Partije o nacionalnou pitanju Muslimana u toku NOR-a, podrazumijevao i naglašavao, a to sam i u izlaganju rekao, da je to, u stvari, borba za slobodan razvoj, za ravnopravnost, ravnopravne odnose, za priznavanje vlastite istorije, razvitka naroda, za priznavanje kulture i kulturne baštine, za priznavanje običaja, jednom riječju za priznavanje svega onoga što konstituiše jednu etničku zajednicu pa i Muslimane. Međutim, mi znamo da su teorije o naciji danas vrlo diskutabilne. Kritikujemo Staljinovu definiciju o naciji. Ima primjedaba i prigovora na definiciju nacije, koju imamo danas, i koja je važeća, a to je Kardeljeva definicija. Osim toga, u savremenom svijetu ima i shvatanja prema kojima i neki elementi, osim onih poznatih koji se uzimaju pri definisanju nacije, također se uzimaju kao konstitutivni. To su, nesum-

njivo, sve elementi o kojima treba mnogo šire raspravljati nego što je to bio zadatak moje teme.

U vezi sa primjedbom druga Redžića da se na osnovu proglasa i letaka i sl. ne može zasnivati naučni stav o tome da li su Muslimani nacija ili nisu, mogu kazati da tema moga rada nije pitanje šta su Muslimani, nego kakav je bio stav KPJ, odnosno politika KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku rata. Doduše, i ja smatram da je nedovoljno samo na osnovu određenih proglasa, ili samo na osnovu određenih zaključaka i citata, izvršiti naučnu analizu. Ali sam dužan napomenuti, također, da je isto tako činjenica da se čitava istorija Partije zasniva na takvim dokumentima počevši od programa i svih drugih strategijskih i taktičkih zadataka Partije. Zato mi danas moramo pisati istoriju, odnosno i nauku zasnivati gotovo samo na tim postojećim i mogućim dokumentima, s tim što moramo provjeravati šta je u praksi stvarno ostvarivano. Mislim da nije suvišno da napomenem da je i Lenjin upozoravao da se partije, pa prema tome i komunističke partije, ne mogu cijeniti samo prema svom programu i nazivu nego prema svojoj stvarnoj djelatnosti, odnosno čije interese ona zastupa u taj svojoj praktičnoj aktivnosti.

U konkretnom slučaju, kad je riječ o Partiji u toku NOR-a i njenom odnosu prema Muslimanima, mogu kazati da je Partija potpuno zastupala interese Muslimana i da se u praksi borila za ravnopravnost i Srba i Hrvata i Muslimana. To je bilo geslo i politika Partije. To, prema svim relevantnim podacima, nauka mora da prizna i prihvati. Mislim da ništa drugo ne može ni prihvatiti. Izvjesna odstupanja, slabosti i teškoće do kojih je, ipak, dolazilo u toku rata, i posebno do kojih je dolazilo u kasnijem periodu, poslije rata, o čemu ne želim da govorim, jer to nije ni bio predmet moje rasprave, smatram da se ne mogu uzeti kao pravilo a niti se mogu generalizirati. Osim toga, kad sam rekao da je politika Partije konsekventno sprovođena u pogledu uvažavanja etničke posebnosti Muslimana, i sada mogu ponoviti da, pored Redžićevih primjedbi, ostajem i dalje pri takvom tvrđenju, jer svi mogući relevantni pokazatelji i činjenice su na strani politike Partije, tj. da je zastupala i sprovodila nacionalnu ravnopravnost u svim oblicima društvene djelatnosti, od najviših do najnižih foruma, i da je sprovodila politiku realizovanja svega onoga što je trebalo da znači politiku nacionalne slobode i nacionalne ravnopravnosti.

Na postavljeno pitanje i primjedbe o muslimanskim partizanskim jedinicama već je odgovorio profesor Čemerlić i nemam potrebe da bilo šta tome dodam.

ENVER REDŽIĆ

Drugarice i drugovi,

Sa vašim dopuštenjem, na koje unaprijed računam, ja neću davati nikakav rezime toka našeg naučnog skupa koji je, evo, sa posljednjim učesnikom diskusije došao do svog završetka. Ali u ovom trenutku ja želim da ponovo zahvalim svim učesnicima našeg skupa — akademicima, profesorima

istorije na fakultetima, saradnicima istorijskih instituta, vijećnicima ZAVNOBiH-a koji su u radu ovoga našeg skupa učestvovali, publicistima, pravnicima i, na kraju, ekipi mladih istraživača savremenog perioda istorije naroda BiH.

U ovom trenutku posebno želim da zahvalim Predsjedništvu Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, koje nam je stavilo na raspolaganje neophodna materijalna sredstva da pripremimo ovaj naučni skup, kao i ove veoma komforne prostorije Skupštine za naš rad.

Mi ćemo nastojati da sve pripremljene i autorizovane radove objavimo, kako bi naša i šira i naučna javnost bila u mogućnosti da se izvorno upozna sa radom našeg naučnog skupa i dijelom sa dostignućima istorijske nauke čiji je predmet naša savremena epoha, epoha revolucije i socijalizma.

Sa ovim naučnim skupom bosanski istoričari su zajedno sa svojim kolegama iz drugih jugoslovenskih republika obilježili 25-godišnjicu Republike Bosne i Hercegovine, dali svoj doprinos jubileju čiji smisao nalazimo u afirmaciji onih progresivnih tendencija koje svoj izvor nalaze u ZAVNOBiH-u.

Ja vam još jednom svima zahvaljujem u nadi da u budućem radu zabilježimo više naučnih rezultata u rasvjetljavanju onih pitanja koja smo upravo u posljednjem dijelu našeg trodnevnog rada otvorili i markirali, a u okviru ovoga skupa, razumije se, nismo mogli dovesti do kraja.

članci i studije

Napredna srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine u revolucionarno-demokratskom pokretu 1937—1941. godine*)

Dubravka Škarica

U redovima progresivnog omladinskog pokreta koji je bio organski dio najrevolucionarnijih snaga u zemlji u godinama pred drugi svjetski rat, znatnu ulogu odigrala je napredna srednjoškolska omladina, čija je djelatnost u Bosni i Hercegovini uiti ograničena na svega nekoliko većih centara u kojima su srednje škole postojale.[1])

*) Ovaj članak o djelatnosti napredne srednjoškolske omladine u Bosni i Hercegovini u godinama pred drugi svjetski rat ne može niti pretenduje da dâ do kraja i crpan prikaz te djelatnosti s obzirom na već poznato stanje arhivske građe koja nam pruža podatke o radničkom pokretu između dva rata, pa tako i omladinskom kao njegovom sastavnom dijelu. S obzirom na političku situaciju u kakvoj je djelovao napredni omladinski pokret pod neposrednim rukovođenjem SKOJ-a i na progone od strane režima, dobar dio dragocjene građe je već u tom periodu uništen. I dio građe koji je sačuvan rasturen je po mnogobrojnim arhivskim ustanovama u zemlji, nekompletiran i dobrim dijelom još uvijek nedovoljno sređen. (Na primjer, Fond Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije je još uvijek u fazi sređivanja i zasada nepristupačan istraživačima).

U nedostatku osnovne izvorne građe, korištena su sjećanja tadanjih neposrednih učesnika u događajima, svakako samo uz određene ograde, s obzirom na vrijeme koje je proteklo i uticalo da ta sjećanja izblijede.

Moramo ovdje napomenuti da i podaci kojim smo se koristili u ovom radu o aktivnosti srednjoškolske omladine u pojedinim bosansko-hercegovačkim centrima nisu podjednako obimni, što ne znači da je u nekim od tih centara bila i aktivnost srednjoškolaca slabija, već je to samo onemogućilo da se dâ jedan adekvatan prikaz i potpuna slika rada naprednih srednjoškolaca u svakom od ovih srednjoškolskih centara ponaosob.

[1]) U periodu koji obrađujemo na teritoriji Bosne i Hercegovine radilo je, pored nekoliok privatnih, 15 državnih realnih gimnazija, od tog broja u Sarajevu dvije muške, dvije ženske (Druga ženska realna gimnazija otvorena je šk. 1939/1940. godine), te Šerijatska gimnazija, po jedna realna gimnazija u Tuzli, Bijeljini, Prijedoru, Bihaću, Mostaru i Trebinju. U Banjaluci je postojala potpuna muška i jedna nepotpuna ženska gimnazija, koja je 1939. godine pretvorena u potpunu žensku realnu gimnaziju.

Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1953, poglavlje — Srednje i stručne škole u BiH za vrijeme stare Jugoslavije, 1919—1941. godine.

U svim školama (bez II ženske gimnazije u Sarajevu) u šk. 1936/37. godini bilo je upisano 8.602 učenika-ce, a u tri učiteljske škole koje su u ovo vrijeme postojale u Sarajevu, Mostaru i Banjaluci, u istoj školskoj godini bilo je upisano ukupno 290 đaka. Pored pomenutih, u Sarajevu je radila državna trgovačka akademija sa 281 učenikom u 1937/38. školskoj godini, u Banjaluci takođe trgovačka akademija sa 249 upisanih đaka u 1936/37. školskoj godini, a trgovačka akademija u Mostaru otvorena je tek 1939/40. godine, i ona je radila i u vrijeme rata. Od državnih srednjih škola postojale su u ovom vremenu još srednja tehnička škola u Sarajevu, koju su 1936/37. školske godine pohađala 354 đaka. 1939/40. godine ovakva škola bila je otvorena i u Banjaluci.[2])

Kao što se iz ovih podataka vidi, u Bosni i Hercegovini je u predratnim godinama postojao veoma mali broj srednjih škola, od kojih su većina radile u nekoliko bosansko-hercegovačkih centara, Sarajevu, Banjaluci i Mostaru, dok otvaranje novih srednjih škola ni izdaleka nije moglo da zadovolji realne potrebe u ovom dijelu zemlje. Dovoljnu ilustraciju o stanju školstva u Bosni i Hercegovini i prosvjetne politike režima predratne Jugoslavije pruža jedno poređenje između broja đaka koji su školske 1937/38. godine pohađali beogradske srednje škole i koji je iznosio oko 16.500 učenika i učenica,[3]) dok je na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine u školskoj 1936/37. godini pomenute škole pohađalo tek blizu 10.000 đaka. (Većih razlika nije bilo u sljedećoj godini sa kojom je izvršeno poređenje D. Š.). Ako bi se, dalje, ovaj podatak poredio sa brojem stanovništva u Bosni i Hercegovini, koji je u godinama pred drugi svjetski rat dostigao blizu 3,000.000,[4]) onda to još rječitije govori da u ovom dijelu zemlje obrazovne škole ovog ranga nisu mogle ni približno udovoljiti potrebama stanovništva. Ovako mali broj učenika srednjih škola objašnjava se i time što je bio nedovoljan broj škola koje su pružale osnovno obrazovanje, pa je priliv ovih đaka bio prilično slab, a uz to je znatan dio učenika po završetku osnovne škole, zbog slabih materijalnih mogućnosti, bio primoran da prekine dalje školovanje. Visok procenat nepismenih u Bosni i Hercegovini takođe je još jedna potvrda više koliko su se vlasti malo brinule o podizanju i izgradnji škola i uopšte o narodnom prosvjećivanju. Vlasti su se više brinule da provedu sistem školovanja koji bi obezbjedio stvaranje takvih intelektualaca koji bi kasnije kao nosioci društvenog i kulturnog života u zemlji djelovali u interesu režima i njemu odano služili. Tako je i srednja škola, samo jedna od etapa u izgrađivanju takvih intelektualaca, trebalo da posluži u tom smislu.

Dok su u ove državne škole mogli ranije da se upišu svi đaci bez obzira na vjeru i narodnost, u periodu neposredno pred početak drugog svjetskog rata, svakako posljedica fašističkog uticaja, bilo je ograničeno školovanje učenicima jevrejskog porijekla. Tako se 1940/41. školske godine u prve razrede gimnazije na teritoriji Vrbaske i Drinske banovine moglo upisati samo 108 Jevreja.[5]) Protiv ovakve prosvjetne politike režima razvija se prilično snažan otpor ne samo u redovima srednjoškolske omladine nego u njemu

---

[2]) Isto.

[3]) Slobodan Šakota — *Beogradska srednjoškolska omladina u godinama pred rat*, Beograd 1959, str. 5.

[4]) Đorđe Pejanović — *Stanovništvo BiH za poslednjih sto godina (1840—1940)*, Pregled, Sarajevo 1948, sveska 3.

[5]) Đorđe Pejanović — *Srednje i stručne škole...*, str. 207.

aktivno istupa i dobar dio progresivno orijentisanih nastavnika i profesora. Takvi nastavnici nisu se pridržavali zastarjelih pedagoških metoda i u kontaktima sa učenicima, bilo u školi ili van nje, ispoljavali su neposrednost i prijateljstvo, stičući njihovo poštovanje i povjerenje. Oni se, osim toga, direktno zalažu za cjelokupnu reformu škole i njeno prilagođavanje savremenim potrebama omladine. Grupa naprednih profesora sa sarajevskih srednjih škola, među kojima dr Marcel Šnajder,[6]) profesor II muške gimnazije, dr Stjepan Tomić[7]) i Petar Komnenić, profesori I muške gimnazije, posebno se istakla u vrijeme kada je vođena kampanja za izbacivanje vjeronauke iz srednje škole,[8]) neposredno pred XV redovni kongres Jugoslavenskog profesorskog društva, održanog jula mjeseca 1934. godine u Banjaluci. Već i ovakvi istupi pojedinih nastavnika i profesora bili su dovoljni da ih prosvjetni organi i predstavnici režima proglašavaju »ljevičarima«, »komunistima«, nepodesnim za obavljanje pedagoške dužnosti, proganjajući ih i čak predajući Državnom sudu za zaštitu države. Pa ne samo to, svaki prirodan i razumljiv revolt đaka-pojedinaca ili grupe učenika na neki neopravdan akt, bilo od strane profesora ili školskih vlasti, ili bilo na koji način izražen otpor ili neslaganje sa sistemom u školi, proglašavan je »razornom djelatnošću«, i davan mu je samo i jedino komunistički karakter. Uočavajući takve pojave i videći i tu, sasvim shvatljivo, jednu mogućnost koja je mogla uticati na prihvatanje marksističkih ideja od strane pojedinih učenika, Stjepan Tomić, profesor I muške gimnazije u Sarajevu, u svojoj diskusiji na XVIII profesorskom kongresu rekao je o tome sljedeće: »Mi moramo griješiti, ali je prirodno da se jedan đak zbog nepravde revoltira. To je nešto za poštovanje u tom đaku, osjećaj za borbu protiv nepravde. I ako mu tu svetinju proglasite marksizmom, vi mu najsvetije pojave vezujete za taj pojam. Mi ćemo stvoriti svojim primjerom pristalice za to«.[9])

U ovakvom radu i držanju pojedinih nastavnika i profesora, policija je nalazila objašnjenje za uspješno razvijanje i širenje komunističke propagande i uopšte jačanje naprednog pokreta učenika srednjih škola.

Borba napredne srednjoškolske omladine, u periodu 1937—1941. godine, nastavak je ranije započete borbe naprednih snaga u redovima omladine, koja je posebno ispoljena u periodu šestojanuarske diktature kao reakcija na nastojanje njenih nosilaca da, dosljedni svojoj opštoj politici u zemlji, i od škole naprave vaspitni medij u kojem bi se uz primjenu njihovih metoda i recepata, počev od osnovnih škola pa do studija, radilo na vaspitanju najširih slojeva omladine po uzoru na odgoj omladine u fašističkim zemljama. Ne videći u takvim režimima i njihovim zakonima mogućnost rješavanja svojih specifičnih omladinskih zahtjeva, najveći dio omladine, izuzev manjeg povlaštenog, režimu privrženog dijela, koji je uživao sve pogodnosti svog fizičkog i duhovnog razvoja, udaljava se i direktno istupa protiv njih u borbi za svoja elementarna prava koja je, usprkos teroru Stojadinovićeve i ranijih vlada sve više jačala uporedo i pod uticajem opšte narodne borbe za demokratizaciju zemlje, za njenu nezavisnost i nacionalnu ravnopravnost.

---

[6]) Ubijen 1941. godine u Gospiću.
[7]) Poginuo za vrijeme bombardovanja Sarajeva 1941. godine.
[8]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 3452/1940. godine.
[9]) *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, sveska 2, oktobar 1937. godine, Zapisnik XVIII kongresa.

Pokretu naprednih srednjoškolaca naročit podsticaj dao je i snažan studentski pokret na univerzitetima u zemlji, kao i neposredna saradnja studentske omladine i pomoć koju su oni pružali u radu raznim ekonomskim, zdravstvenim, kulturnim, sportskim i drugim organizacijama srednjoškolaca. Ovakve legalne srednjoškolske organizacije, koje su djelovale u gotovo svim postojećim školama i u ovom dijelu zemlje, bile su pogodna forma putem koje je članstvo Saveza komunističke omladine vršilo uticaj na ovu omladinu rukovodeći i organizujući njene mnogobrojne i raznovrsne akcije i privlačeći sve veći broj srednjoškolaca na pozicije progresivnog i demokratskog pokreta. U tom pravcu određen uticaj izvršila je i napredna literatura, posebno izdanja »Nolita«, »Kosmosa«, »Binoze« i dr., te napredna štampa i časopisi koji su posredstvom komunista omladinaca, najčešće naprednih studenata, dospijevali i u ruke srednjoškolaca i djelovali na njihovo političko vaspitanje. Na njihove napredne poglede na svijet, na njihovo sve revolucionarnije raspoloženje uticali su i đaci koji su poticali iz siromašnijih porodica, koji su se svakodnevno sukobljavali sa neimaštinom, te duh revolta i nezadovoljstva njihovih roditelja protiv društvene nepravde i nejednakosti pronosili u svoje škole, među svoje drugove. Videći upravo u takvoj djeci najveću opasnost za širenje naprednih ideja među srednjoškolcima, predstavnici režima su raznim mjerama ekonomskog numerus clausus-a praktično onemogućavali njihovo školovanje. Banska uprava Drinske banovine u izvještaju o komunističkoj akciji u srednjim školama na teritoriji ove Banovine, upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd, između ostalog, govori upravo o ovom pitanju: »Izvjesni misle da je uzrok širenju ljevičarstva i komunizma među našom školskom omladinom sadržan i u **našoj prekomjernoj brizi, da se sve kod nas ima školovati, da se sva djeca, i sa društvenog dna, bez ikakvih ograničenja, predostrožnosti i zapreka, mogu školovati** (podvukla D. Š.). Ovi smatraju da bi kod nas trebalo prestati sa tim da se smatra za neku neobičnu tragediju to što dijete jedne vešerke, jednog kočijaša ili jednog nadničara ne može da uči gimnaziju i da postane 'velik činovnik i gospodin'. Analogno tome, ovi ljudi misle da bi u našoj državi trebalo obratiti pažnju iz kakvih sredina dolaze djeca koja idu u srednje škole, prolaze kroz njih i postaju budući društveni vaspitači i predstavnici našeg kulturnog i socijalnog života«.[10]) Dakle, umjesto da pristupe korjenitim promjenama u cilju poboljšanja životnog položaja omladine i time omoguće njen pun i svestran razvoj, tadanji vladajući slojevi su vodili upravo suprotnu politiku, ograničavajući i otežavajući školovanje toj omladini i ne poduzimajući ništa u cilju ispunjenja njenih potreba i zahtjeva koji treba da joj obezbijede sigurnu sutrašnjicu. Tako se u sklopu opštih i sve zaoštrenijih protivrječnosti u tadanjem društvu pojavljuju i čisto omladinski problemi koji su proizilazili iz nepodudarnosti stvarnih potreba i težnji omladine i njenog realnog položaja u postojećem poretku. U takvoj situaciji, kada joj društvo nije osiguravalo ispunjenje njenih zahtjeva srednjoškolska omladina je prihvatila drugi put, put otvorene borbe protiv takvih stavova i ignorisanja njenih problema, uključujući se u opštu borbu kako studentske, radničke i seoske omladine, tako i opštu borbu svih naprednih i demokratskih snaga u zemlji.

I bosansko-hercegovačka srednjoškolska omladina, kao i ostala srednjoškolska omladina u zemlji, sve će se češće u ovom vremenu pojavljivati i sve brojnije aktivirati ne samo u rješavanju pitanja koja su u vezi sa životom i

[10]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 3452/1940. g.

radom u školi nego i s društvenim životom uopšte. Vidovi rada napredne omladine srednjih škola kojim su neposredno rukovodili omladinci-komunisti, i pored teških uslova policijskih režima predratne Jugoslavije, bili su raznovrsni: Skautska organizacija, Trezvena mladež, Ferijalni savez, kulturno-umjetnička društva, sportska društva, biblioteke, diskusioni klubovi, literarne družine, izleti i slično. Naročito pogodna forma za propagiranje napredne misli među srednjoškolskom omladinom bile su đačke literarne družine. Na skupovima ovih literarnih družina čitani su samostalni radovi pojedinih učenika koji su prethodno pažljivo odabirani od strane književnih odbora koji su postojali pri ovim udruženjima, poslije čega se redovno razvijala diskusija i kritika pročitanih radova. Da bi se obezbijedilo istupanje naprednih snaga na ovim literarnim sastancima, napredni đaci su na početku svake nove školske godine, kada je birana uprava pojedinih đačkih družina, nastojali da u odbore i rukovodstvo tih organizacija budu izabrani njihovi predstavnici. To im je dobro sprovedenom izbornom organizacijom i agitacijom gotovo redovno polazilo za rukom, uprkos tome što su predstavnici vlasti pokušavali posredstvom nacionalistički orijentisane omladine da onemoguće ovakva nastojanja. Da su u tome imali slabog uspjeha, oni i sami priznaju: »**Kako je i samoj vlasti teško i nemoguće da tome, tako velikom i dobro organizovanom zlu stane na kraj,** (podvukla D. Š.), budući da nema toliko ljudi na raspoloženju i sredstava kao i mogućnosti da bude obaviještena o svemu što se dešava u tajnim i zakulisnim sastancima, to se je našla ponukana jedna nacionalno nastrojena grupa omladinaca koja je stavila sebi zadatak da vlastima pomogne u svim pravcima i na svim poljima rada prema ugledu u drugim zemljama i većim mjestima«.[11])

Srednjoškolske literarne družine bile su organizovane u gotovo svim mjestima Bosne i Hercegovine u kojima su postojale srednje škole: u sarajevskim gimnazijama društva srednjoškolaca »Omladina« i »Aleksa Šantić«, u banjolučkoj gimnaziji literarna družina »Mlada Jugoslavija«, »Petar Kočić« u Učiteljskoj školi, »Jovan Skerlić«, đačko literarno društvo u bihaćkoj gimnaziji, »Petar Kočić«, literarno društvo u tuzlanskoj gimnaziji, Organizacija jugoslovenske gimnazijske omladine u Mostaru, literarno društvo »Filip Višnjić« u bijeljinskoj gimnaziji itd.

Da bi mogli dobiti dozvolu za osnivanje i rad ovih literarnih društava, osnivači su obično isticali da im je cilj i svrha omogućavanje intelektualnog izobražavanja i usavršavanja članova ovih družina u literarnom, naučnom i umjetničkom pogledu, njegovanje i razvijanje smisla za književnost i ljepotu književnog jezika i slično. Pored toga, na svim skupovima pojedinih literarnih družina prisustvovali su nadzorni nastavnici, postavljeni od strane školskih vlasti, čija je dužnost bila da onemoguće sve pokušaje proturanja naprednih ideja ovim putem. Međutim, đaci su se i u takvim situacijama snalazili i pronalazili odgovarajuće forme kako bi ovakvu kontrolu izbjegli. Nekada su se dešavali i otvoreni sukobi ne samo sa omladincima-nacionalistima nego i sa nadzornim nastavnicima koji su u većini slučajeva ispoljavali svoja reakcionarna politička ubjeđenja. Posljedice ovakvih sukoba bila su hapšenja pojedinih učenika, njihovo isključivanje iz škole ili zabrana daljeg rada đačkim organizacijama. Iz sačuvanog zapisnika literarnog društva »Filip Višnjić« u bijeljinskoj gimnaziji, koji je vođen do pred sam početak rata, može se

[11]) DA SFRJ, Fond M. Stojadinovića, fas. 104/III, AIS, inv. br. 27992.

vidjeti sa kakvim su se sve teškoćama sukobljavali učenici ove škole, djelujući u svojoj literarnoj družini i koliko su istovremeno volje i upornosti ispoljavali u savlađivanju svega onoga što im je, zbog njihovog naprednog rada, činjeno od strane pojedinih nastavnika, direktora škole, školskih vlasti, pa, čak, i policije. Pored ostalih mjera koje su poduzimane u svrhu paralisanja djelatnosti naprednih srednjoškolaca koji su vodili rad ove literarne družine, u bijeljinskoj gimnaziji bila je 1938. godine osnovana organizacija »Jugoslovenske nacionalne omladine«.[12])

Na čelu ovog udruženja bili su učenici-ljotićevci: Borivoje Karapandžić i Svetozar Milišić. Između učenika koji su djelovali u ovim udruženjima često je dolazilo do sukoba. Tako su — na skupu literarne družine 8. decembra 1938. godine,[13]) poslije pokušaja nadzornog profesora Rakić Juga, također ljotićevca, da učenike Karapandžića i Milišića, predsjednika i sekretara »Jugoslovenske nacionalne omladine« postavi za nadzorne organe đačkoj družini i poslije oduzimanja knjige zapisnika — učenici veoma jednodušno i oštro reagovali i izbacili sa skupa ne samo pomenute đake-ljotićevce nego i nadzornog nastavnika. Na hapšenje jednog učenika koje je uslijedilo poslije ovog sukoba, više od 90% đaka viših razreda, među kojima đaci VII i VIII razreda svi do jednog, odgovorili su štrajkom. Tek na izričito obećanje direktora škole da će uhapšeni učenik biti pušten na slobodu, štrajk je okončan. U vezi sa ovim štrajkom nekolicina učenika koji su se posebno istakli u ovim događajima, bili su isključeni iz bijeljinske gimnazije,[14]) a rad literarne družine bio je prekinut za nešto više od dva mjeseca. Međutim, upornost i odlučnost učenika i ovoga puta odnijela je pobjedu. Ne samo da je literarna družina nastavila sa radom nego je smijenjen i nadzorni nastavnik uz motivaciju da je gospodin Rakić prezauzet na drugim stranama, a učenici Borivoje Karapandžić i Svetozar Milišić »isključeni su sa svih sjednica, pa prema tome tome ne mogu prisustvovati ni jednom skupu do kraja godine«.[15])

Povodom nastavka rada družine, đaci su u zapisnik upisali sljedeće: »28. februar 1939. godine predstavljaće datum u historiji našeg omladinskog udruženja, datum novih poleta, novog razvoja, čvrstine, volje i odlučnosti, a sve će to neminovno biti prožeto fanatičnom ljubavlju za djelotvorno i progresivno«. U nastavku zapisnika sa istog skupa zabilježene su i riječi predsjednika literarne družine, učenika Stevana Perića koje su izražavale težnje i stremljenja tadanje napredne srednjoškolske omladine. »Svakog trenutka u dosadašnjem i u budućem radu mi ćemo biti spremni da dokažemo ko smo i šta smo. Ne dozvolimo da naši mladi životi budu dosadni i prožeti sentimentalnim i razigniranim plačem. Borimo se za svoja ubjeđenja i ne zastanimo pred preprekama. Pođimo tamo gdje će naš narod i društvo imati najbolju korist. Nastavljamo sa radom koga su naše predhodne generacije započele. Ispredimo u tom lancu i mi jedan dio bez kojeg se ne može dalje. Danas u doba opće dezorijentacije, sveopće nesigurnosti, ratova, ubijanja, nasilja, najpodlijih neistina, danas su uprte nade, očekivanja i oči u nas mlade i mi smo pozvani da se borimo protiv društvenih bolesti, oportunizma

[12]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 718/1939.

[13]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 718/1939; Cviko Radovanović — *SKOJ u Bijeljini od 1937. do 1941. godine*, »Četrdeset godina«, knj. IV, str. 94.

[14]) Isto.

[15]) Zapisnik VIII skupa literarne družine »Filip Višnjić« u bijeljinskoj gimnaziji, šk. 1938/39. g., od 28. II 1939. godine. Mikrofilm zapisnika u arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo.

i svakih nezgoda koje nam nameće život«.[16]) Kolikogod u sebi ovakve riječi nosile pečat mladalačkog oduševljenja, toliko isto iz njih izbija zrelost i objektivno posmatranje života i odnosa srednjoškolske omladine prema životu.

Iz zapisnika ovog đačkog društva vidi se da je ono djelovalo i održavalo svoje redovne sastanke do pred sam početak rata, a imena članova upravnog, nadzornog i književnog odbora koji su ostali zabilježeni za svaku godinu pojedinačno, govore da su radom ove družine za čitavo ovo vrijeme rukovodili napredni đaci, među kojima i dobar dio članova SKOJ-a.[17]) Iako se rad SKOJ-a u bijeljinskoj gimnaziji osjeća već od 1937. godine, taj rad tada još nije imao neke određenije organizacione oblike. Tek 1939. godine pristupa se stvaranju skojevskih aktiva i grupa po razredima čijim radom sada rukovodi gimnazijsko rukovodstvo SKOJ-a. Te iste godine u rukovodstvu SKOJ-a u bijeljinskoj gimnaziji bili su Đorđe Vasić, Cviko Radovanović i Stojisavljević Milena. Njima je u radu ispred partijske organizacije u Bijeljini pružao pomoć Jozef Koukal, bivši đak ove škole, a tada student i član KPJ.[18])

Nešto ranije, dok još nije bila uspostavljena čvršća veza između organizacije SKOJ-a u ovoj školi sa partijskom organizacijom u mjestu, a što je praktično značilo još uspješnije i brže organizaciono jačanje SKOJ-a u gimnaziji, đaci-skojevci su poduzimali i sprovodili samostalne akcije u cilju vlastitog ideološkog i političkog uzdizanja. Tako su šk. 1936/37. godine organizovana dva kursa, dijalektičkog materijalizma i političke ekonomije koje je pohađalo oko 20 članova SKOJ-a bijeljinske gimnazije.[19]) Pored toga, za čitavo ovo vrijeme u školi je postojala i ilegalna marksistička biblioteka,[20]) u kojoj su đaci mogli da posude knjige koje su u ovo vrijeme, inače, bile zabranjene. Veliki broj đaka bio je učlanjen i u dobro opremljenu gradsku biblioteku »Filip Višnjić«, koja je osnovana još 20. novembra 1932. godine[21]) kao knjižnica Društva za narodno prosvjećivanje i čuvanje narodnog zdravlja u Bijeljini. Aktivnost bijeljinske srednjoškolske omladine ispoljavala se i u neposrednoj saradnji sa radničkom, a posebno naprednom studentskom omladinom koja je djelovala posredstvom svog udruženja »Organizacije jugoslovenske akademske omladine«, te posjećivala njihova predavanja, zajedno sa njima rasturala legalnu i ilegalnu štampu, letke i proglase, koje su CK KPJ i CK SKOJ-a izdavali u ovo vrijeme povodom niza značajnijih unutrašnjih i spoljno-političkih događaja.

I u Tuzli je Partija putem SKOJ-a uspjela da među srednjoškolcima razvije veoma živu političku aktivnost i s vremenom izgradi u njenim redo-

---

[16]) Isto.

[17]) Među najistaknutijim srednjoškolcima koji su u ovom vremenu djelovali u literarnoj družini i bili nosioci svih drugih vidova aktivnosti napredne đačke omladine u bijeljinskoj gimnaziji bili su: Jozef Koukal, Stevan Perić, Hasan Grabčanović, Slobodan Jovanović, Slobodan-Boban Marković, Drago Pajkanović, Milena Stojisavljević, Cvijetin Radovanović, Đorđe Marković. — Isto.

[18]) Cviko Radovanović — *SKOJ u Bijeljini 1937—1941.* »Četrdeset godina«, knj. IV, str. 96, Beograd 1960.

[19]) Isto, str. 92.

[20]) *Omladinska riječ*, Sarajevo 1955, br. 474, str. 7; Prema navedenim objavljenim sjećanjima tadanjeg đaka bijeljinske gimnazije Cvijetina Radovanovića, ova biblioteka je raspolagala sa oko 150 marksističkih knjiga i djela naprednih pisaca, sa nekoliko književnih časopisa, kao *Izraz, Znanost i umjetnost*, zatim su primani partijski listovi *Proleter, Srp i čekić* itd.

[21]) *Bibliotekarstvo* br. 2/1961, str. 50, 51.

vima ne samo izvjestan broj budućih članova SKOJ-a i KP nego i veliki broj simpatizera. Inače, partijska organizacija Tuzle u ovo vrijeme poklanja punu pažnju radu sa omladinom i pojedini komunisti dobivaju i određena zaduženja u vezi s tim. U ovo vrijeme sa đačkom omladinom radio je Ratko Vokić.[22])

Đačka omladina Tuzle, pored saradnje sa ostalom tuzlanskom omladinom (naročito organizujući masovne izlete u sela: Husino, Svatovac, Lopare, Bosansko Petrovo Selo i dr.), imala je i svoju literarnu družinu »Petar Kočić«, u kojoj je ona, putem literarnih radova učenika, pismenih sastava, referata i drugih oblika književnog stvaranja ispoljavala svoja htijenja i stavove o nizu pitanja iz društveno-političkog života svoga vremena.[23])

Partijska organizacija Tuzle, u kojoj su dugo vremena vođene frakcionaške borbe, upravo u ovoj omladini je našla podršku za mnoge akcije koje je organizovala. O tome piše Pašaga Mandžić u navedenom sjećanju: »Što je najvažnije ovi mladi ljudi nisu bili opterećeni raznim štetnim uticajima iz prošlosti: frakcionaštvom i drugim antipartijskim pojavama, koje su djelovale i kitile se imenima radničkih organizacija. Ni buržoazija nije uspjela da ostvari bilo kakav uticaj na ovu omladinu. Samo zahvaljujući tome, mi smo praktično, od prvog dana uspjeli ne samo vezati za sebe ove mlade ljude nego ih i do kraja uključiti u ostvarenje zadataka Partije«.[24])

Pokret naprednih snaga i u Prijedorskom kraju bio je sveden, najvećim dijelom, na rad napredne omladine, pretežno iz redova studenata i srednjoškolaca. Rad srednjoškolske omladine Prijedora, kao i u većini mjesta Bosne i Hercegovine, bio je pod uticajem pokreta naprednih studenata, a taj rad se obično intenzivirao u periodima školskih ferija, kada su prijedorski studenti, koji su studirali u Beogradu, Zagrebu ili Ljubljani, boravili u svojim kućama. Napredni đaci viših razreda prijedorske gimnazije bili su članovi pojedinih kulturnih i sportskih organizacija koje su djelovale u gradu, a i putem svog đačkog društva »Petar Kočić« u prijedorskoj gimnaziji vršili su znatan uticaj na ostale učenika organizujući literarne sastanke i čitalačke grupe, na kojima su tretirane razne aktuelne političke, socijalne, kulturne i druge teme, te vođena diskusija o pojedinim djelima iz napredne literature, i slično. Osim toga, među nastavnicima postojao je izvjestan broj simpatizera Partije i antifašista, što je stvaralo još povoljnije uslove za rad i uticaj komunista na prijedorske đake.[25]) U mnogim političkim akcijama koje je članstvo KPJ i SKOJ-a organizovalo u ovom gradu, neposredno pred drugi svjetski rat, učestvovali su i napredni prijedorski đaci. U demonstracijama koje su organizovane povodom godišnjice početka drugog svjetskog rata 1. septembra 1940. godine, najveći dio demonstranata bili su upravo srednjo-

---

[22]) Pašaga Mandžić — *Sjećanje na partijski rad u Tuzli od 1936. g. do početka ustanka 1941. god. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Beograd 1961, knj. 5, str. 14.

[23]) U tome radu oni su nailazili na podršku nekolicine svojih profesora i nastavnika: Meše Selimovića, Nikole Matića, Špire Kulišića, koji su i sami na određen način uticali na ovu omladinu ,njeno opredjeljivanje i sve veći interes za revolucionarno-demokratski pokret. (AIS, MG, inv. br. 9763, str. 5 — Podaci o radu i razvoju partijske organizacije KPJ grada Tuzle).

[24]) Pašaga Mandžić, navedena sjećanja, str. 13.

[25]) Slobodan Marjanović: *Raznovrsna djelatnost partijske organizacije u Prijedoru*, »Četrdeset godina«, knj. 3, str. 187, Beograd 1960.

školci, od kojih je nekolicina poslije toga isključena iz škole.[26]) Tako se i prijedorska srednjoškolska omladina polako uključivala u pokret naprednih snaga u mjestu, bez obzira što je to bilo vrijeme policijskog terora kada je svaki slobodniji istup ili slobodnije izražena riječ i među srednjoškolcima bivala povod progona i onemogućavanja daljeg školovanja istjerivanjem iz škole.

Kao u drugim mjestima, tako i u Bihaću susrećemo u ovom vremenu potpuno identične vidove djelatnosti Partije i SKOJ-a među srednjoškolcima. Jedna od najčešće primjenjivanih formi okupljanja omladine, pa tako i gimnazijske, bili su izleti kojima je davan idejno-propagandni karakter. U vremenu neposredno pred rat ovakvi izleti bili su prilično masovni i nekada su uspijevali okupiti i preko sto omladinaca i omladinki.[27]) U ovo vrijeme postojao je i fudbalski klub »Jedinstvo«, koji je imao važnu ulogu u jačanju radničkog pokreta u gradu, a u kojemu se, pored radničke i studentske, okupljala i đačka omladina. Kulturno-prosvjetni život u gimnaziji bio je organizovan posredstvom literarne družine »Jovan Skerlić«, čiji su sastanci takođe predstavljali mjesta gdje su se vidno ispoljavala tadanja ideološko-politička strujanja među omladinom. Prema nekim sjećanjima, gimnazijska omladina je u to vrijeme gotovo sva simpatisala Partiju i zbog komunističkih ubjeđenja iz škole je gotovo svake godine isključivano po nekoliko đaka.[28])

Ovakve mjere režima su, međutim, najteže pogađale ili, bolje rečeno, najvidnije se ispoljavale u ovom razdoblju u Sarajevu, što je i razumljivo, jer je tu zbog većeg broja srednjih škola i prema tome i brojnije srednjoškolske omladine pokret naprednih učenika i učenica bio mnogo jače izražen nego u ostalim mjestima u Bosni i Hercegovini. Na pokret napredne sarajevske đačke omladine uticali su sve organizovaniji i brojniji istupi naprednih snaga u redovima radništva, studenata i pripadnika ostale inteligencije, među kojima se isticala i grupa naprednih srednjoškolskih profesora: Branko Šotra, dr Jovan Kršić, dr Kalmi Baruh, Daniel Ozmo, dr Marcel Šnajder i dr Stjepan Tomić. S obzirom na to da su učenici u toku svog školovanja neposredno dolazili u kontakt upravo sa njima, bilo u školi ili van nje, kao i s obzirom na njihove bliske veze i saradnju koju su uspostavljali sa studentima, a među kojima se rad članova KPJ i SKOJ-a već odranije osjećao, to će upravo oni izvršiti najjači uticaj na ovu đačku omladinu u pravcu uključivanja i sve masovnijeg učešća, kako u rješavanju problema škole, tako i u društveno-političkom životu grada. Prateći sve brže narastanje pokreta napredne đačke omladine u sarajevskim srednjim školama, Uprava policije u Sarajevu to u dobroj mjeri pripisuje posebno uticaju studenata-komunista. U jednom izvještaju od 11. februara 1937. godine o komunističkoj akciji među srednjoškolcima, upućenom Banskoj upravi Drinske banovine, policija je pisala: »Prva pojava u kojoj se vidjelo da je komunistička propaganda po srednjim školama uzela maha opažena je 1935. godine u konkretnoj formi, kada su u Sarajevu vršene pripreme za održavanje »horskih recitacija«, sa programom čisto komunističke sadržine od studenata — komunista, koji su

---

[26]) *Omladinska riječ*, Sarajevo 1955, br. 490, str. 7; Slobodan Marjanović — nav. sjećanja, »Četrdeset godina«, knj. 3, str. 189, Beograd 1960.

[27]) Takvi izleti bili su organizovani na Debeljači, Klokotu, Baljevcu gdje se istupalo s referatima i organizovanim programom. Jedno od najjačih uporišta Partije u okolnim selima Bihaća bilo je u Žegaru. — AIS, memoarska građa, inv. br. 9821, str. 2.

[28]) Isto, str. 4.

posle radi komunizma i osuđeni kao Koš Erih, Borislav Drašković i dr. Tada je Uprava policije konstatovala da je u spremanju ove priredbe uzelo učešća i oko 25 učenika-ca iz sarajevskih srednjih škola. I poslije provale komunističke organizacije (1936. godine, D. Š.) komunistički rad u srednjim školama u Sarajevu ne prestaje, već postaje masovniji i jači, jedno s toga što su srednjoškolci postali izgrađeni komunisti, a drugo studenti komunisti produžili su svoj razorni rad u srednjim školama...«[29])

Isto tako, bilo u kom vidu ispoljeni neposredniji i prijateljski odnosi između nastavnika i đaka bili su podozrivi policiji i predmet posebne pažnje u nizu izvještaja koje je Uprava sarajevske policije slala Banskoj upravi iznoseći podatke o razvoju komunističke aktivnosti među srednjoškolcima. U izvještajima o istom pitanju koje je upućivala Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu, Banska uprava upozorava na opasnost od ovakvih odnosa: »Pretjerana intimnost i deplasirana kolegijalnost između nastavnika i učenika takođe je uzrok, koji kod srednjoškolske omladine stvara uvjerenje da je sve dopušteno i da se, bez ikakve bojazni i kontrole, može ići svakim pravcem...«[30]) Ovakvi podaci, u svakom slučaju, potvrđuju stanoviti uticaj koji su studenti-komunisti i pojedini napredni nastavnici izvršili na izvjestan dio srednjoškolske omladine orijentišući je u komunističkom pravcu. Svakako da se ne može shvatiti kao generaliziranje da je komunistički rad u srednjim školama postajao masovniji i jači, pored ostalog, stoga što su »srednjoškolci postali izgrađeni komunisti«. Iako je među njima bilo i takvih »izgrađenih« komunista, ipak je, izuzimajući dio srednjoškolaca — nacionalista koji je bio na suprotnoj strani fronta, postojao dobar dio i one srednjoškolske omladine koja je bila politički ili neopredijeljena ili se o nekoj njenoj političkoj izgrađenosti ne bi moglo ni govoriti. Međutim, sve organizovanijim radom SKOJ-a i u srednjim školama koji je u ovom kratkom vremenskom periodu bivao iz godine u godinu sve uspješniji, i u zavisnosti sa sve snažnije izraženom borbom ostalih naprednih snaga kako u mjestu i pokrajini, tako i u zemlji, i ovakva srednjoškolska omladina će se postepeno uključivati i aktivizirati u društveno-političkom životu škole.

Ovim se ne želi reći da je samo KPJ posredstvom SKOJ-a nastojala da djeluje na srednjoškolsku omladinu. Naprotiv, i postojeće političke građanske partije su u redovima srednjoškolske omladine nastojale naći pristalice i pobornike svoje politike. U tom pogledu će i ovdje doći do izražaja nacionalna i konfesionalna podvojenost stanovništva. Među đacima hrvatske nacionalnosti djelovali su frankovci iza kojih je stajao katolički kler. Oni su stvarali omladinska udruženja koja su okupljala, uglavnom, hrvatsku omladinu. Međutim, dok je manji dio ove omladine do kraja prihvatao ideje frankovaca iz čijih se redova regrutovao izvjestan broj ustaških funkcionera u vrijeme uspostavljanja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, veći dio ove omladine ograničavao je svoju djelatnost u ovim organizacijama na akcije koje su zahtijevale nacionalno oslobođenje Hrvata i koje su proizilazile kao posljedica njihova neravnopravna položaja u postojećoj državi.

Iako nemamo podataka o broju frankovaca i njihovoj jačini među đacima srednjih škola u Bosni i Hercegovini, u poređenju sa djelatnošću napredne omladine možemo pretpostaviti da su oni predstavljali manjinu, i da

[29]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 3452/1940.
[30]) Isto.

nisu uhvatili čvršćeg korijena i postigli neke značajnije uspjehe među ovom omladinom. To isto vrijedi i za drugu struju koja se, na osnovu podataka nekih sačuvanih izvora, ispoljavala među srednjoškolcima i predstavljala isto tako grupacije stvarane na nacionalnoj osnovi, a koja je okupljala omladince — Srbe. To su, u stvari, pristalice Ljotićeve političke partije »Zbor«, pa su bili poznati pod imenom »Zboraša« ili još popularnije ljotićevaca. Ova struja profašističke orijentacije u pojedinim školama imala je takođe svoje pristalice. Dokumenti koji pružaju podatke o djelatnosti ovih đačkih družina navode na zaključak da je ovim omladinskim grupacijama rijetko polazilo za rukom da obezbijede vođstvo u pojedinim literarnim družinama ili drugim đačkim organizacijama i da su baš zbog svojih slabih pozicija među đačkom omladinom bili često izazivači nereda, najžučnijih diskusija i sukoba sa naprednim srednjoškolcima, a koji su se ne rijetko pretvarali u otvorene fizičke obračune.[31]) U mnogim sukobima intervenisala je i policija, te o tome postoje i neki sačuvani policijski izvještaji. Decembra 1938. godine došlo je do ranije pomenutog sukoba nacionalista đaka sa naprednim omladincima[32]) u bijeljinskoj gimnaziji, da bi se ponovili i 17. januara 1939. godine.[33]) 19—21. oktobra 1939. godine izbio je sukob đaka III i V razreda u Državnoj mješovitoj učiteljskoj školi »Kraljice Marije« u Sarajevu. U izvještaju nastavničkog savjeta koji je saslušao učenike povodom ovog događaja, između ostalog, kaže se: »Prilikom ispitivanja saznali smo da postoji kod nekih učenika politička podvojenost pa i širenje zakonom zabranjenih političkih ideja, ali ovo nismo mogli da utvrdimo konkretnim činjenicama kao ni to da u školi postoji neka politička organizacija. Među učenicima koji se markiraju sao istaknuti ljevičari jesu: Marković Milorad (III razred) i Vidović Gligo (V razred). Odlukom nastavničkog savjeta ova dvojica su isključena na dvije školske godine po čl. 43, t. 2. Zakona o srednjim školama«.[34]) Ovdje pada u oči i različit stav školskih vlasti prema pristalicama pojedinih političkih strujanja među srednjoškolskom omladinom. Za jedne te iste prestupe prema đacima ljevičarima su primjenjivane daleko rigoroznije mjere, obično isključenja iz škole, dok su đaci ljotićevci, frankovci i dr. blaže kažnjavani kao manje opasni od komunista, i te kazne svodile su se obično na ukore nastavničkih savjeta ili opomene.

Politička podvojenost srednjoškolske omladine dolazila je vidno do izraza prilikom izbora rukovodećih tijela pojedinih đačkih udruženja, kada su isticane dvije liste, tzv. »bijela« i »crvena« lista. Od pobjede ove ili one liste zavisio je i budući sadržaj rada jedne đačke organizacije. Dok su srednjoškolci, nacionalistički orijentisani, redovno nastojali da rad određene đačke organizacije ili družine ostane u okvirima postojećih pravila, napredni đaci su razvijali daleko sadržajniji rad, u dužinama i organizacijama, koji je prelazio granice onoga što su srednjoškolci mogli da čuju i nauče u školi, proširujući krug njihova interesovanja van čisto srednjoškolskih pitanja i na pitanja koja su bila od opšteomladinskog značaja, a preko ovih i dalje na

---

[31]) Arbahari Nisim — *Neka sjećanja iz života moje generacije za vrijeme školovanja u Prvoj muškoj gimnaziji u Sarajevu — Spomenica 75-godišnjice I muške gimnazije u Sarajevu 1879—1954*, str. 27.

[32]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 718/1939. god.

[33]) Isto.

[34]) Isto, br. 4532/1939. god.

pitanja koja treba omladinu da zainteresuju za najaktuelnije događaje u zemlji i svijetu.

U godišnjem izvještaju Prve muške gimnazije za školsku 1936/37. godinu, pored podataka o radu raznih đačkih organizacija koje su osnovane pri školi, kao Skautskoj organizaciji, Podmladku jadranske straže, podružnici Ferijalnog saveza i Podmladku Crvenog krsta, iznosi se i rad đačke literarno-umjetničke družine »Omladina« u toku pomenute školske godine. Pored raznih priredaba i akademija, društvo je održalo i petnaest sastanaka na kojima su čitani originalni radovi učenika, u prozi i stihu: pjesme, pripovijetke, istorijske rasprave, književni prikazi i dr.,[35]) a zatim se razvijala diskusija u kojoj je sudjelovala većina članstva. Odbor društva je u toku godine nekoliko puta mijenjan, a jedno vrijeme potpredsjednik društva bio je Stanivuković Predrag,[36]) koji se isticao u radu naprednih đaka u ovoj gimnaziji i bio izbačen iste godine iz škole u vezi sa štrajkom đaka u Srednjoj tehničkoj školi i Gazi Husrevbegovoj medresi u Sarajevu.[37])

Sličnu aktivnost vodila je i literarna družina »Aleksa Šantić« u Drugoj muškoj realnoj gimnaziji u Sarajevu. Na sastancima ove družine učenici su ispoljavali svoje interesovanje ne samo za literarne nego i kulturne, političke i socijalne probleme.[38]) O ovim udruženjima sarajevska policija je u jednom dokumentu iz 1937. godine pisala: »To su omladinska udruženja sa ciljem da održavaju razne literarne sastanke, izlete i slično. Specijalno literarni sastanci su pogodni za širenje komunističke propagande budući da na tim sastancima omladinci čitaju svoje sastave i referate, daju na iste kritike i slično, u čemu komunisti uvijek unesu svoje ideje o nacionalizmu, Rusiji i drugom«.[39])

Sudeći po ovakvim izvještajima, može se zaključiti da je policija budno pratila rad napredne srednjoškolske omladine i tražila od školskih vlasti, kao i direktora srednjih škola, da, bez formalne zabrane, onemoguće predavanja u đačkim družinama. S obzirom na to da su rukovodstva ovih družina pretežno vodili napredni omladinci, a 1938. godine prelaze potpuno u njihove ruke, iste godine direktori sarajevskih srednjih škola, po uputstvima iz Beograda, donose odluku da se »zbog izvjesnih razloga na povjerenim im zavodima ove godine ne održavaju đačke skupštine za izbor novih uprava a odlukom Ministarstva prosvjete uvode se seminarska vježbanja u višim razredima (VII i VIII) i cio rad, koji se inače obavljao u literarnoj družini, prenosi se na seminare«.[40])

---

[35]) Izvještaj Prve muške realne gimnazije u Sarajevu za školsku 1936/1937. godinu, str. 39.

[36]) Isto, str. 40.

[37]) Pored njega, u odboru društva radilo je još nekoliko naprednih đaka, među kojima učenici Arnaut Sadija i Pudarić Zdravko, koji su inače održavali veze sa naprednim đacima u ostalim srednjim školama u cilju sprovođenja zajedničkih akcija. — Prema sjećanju Betike Romano o radu SKOJ-a i napredne omladine u Sarajevu 1937—1939. g., tada učenice Prve ženske gimnazije. AIS, Memoarska građa bez registarske oznake. (Dalje: Sjećanja B. Romano).

[38]) Godišnji izvještaj II muške gimnazije u Sarajevu za školsku 1936/1937. godinu, str. 41.

[39]) Isti dokumenat pominje i pojedinačne kandidate na tzv. »crvenim« listama koje su za 1937/38. školsku godinu bile predložene za uprave ova dva đačka udruženja; u Prvoj gimnaziji — Zvonimir Ugljen, Zdravko Pudarić i Uglješa Bogunović, a u Drugoj muškoj gimnaziji — Risto Besarević i Ljubo Popović. — DA SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, 104/III, AIS, inv. br. 28012.

[40]) Jubilarni izvještaj Druge muške gimnazije u Sarajevu, 1905—1955, str. 14.

Skojevskoj organizaciji u mostarskoj gimnaziji, prema sjećanju tadanjeg đaka te škole, uspjelo je da u 1938. godini preuzme rukovođenje literarnom družinom, koja je pod nazivom: »Organizacija jugoslovenske gimnazijske omladine« bila odobrena od strane prosvjetnih vlasti. Pri izboru rukovodstva organizacije na čelu izborne liste u toj godini, pored nekoliko drugih skojevaca, nalazio se napredni omladinac Sreto Mandić. U školskoj 1939/40. godini na izborima za upravu ove »Organizacije« pobjeda je ponovo pripala naprednim omladincima. Međutim, direkcija škole poništava izbore s motivacijom da su u njenoj upravi samo komunisti i predaje organizaciju u ruke grupi frankovaca.[41]) U izvjesnim slučajevima pozivani su u policiju i roditelji učenika koji su bili pod sumnjom da sprovode »komunističku propagandu« među ostalim đacima, tražeći od njih da vode strogi nadzor nad svojom djecom, upozoravajući ih na posljedice koje su se u većini slučajeva svodile na isključivanje iz škole. Za đake iz unutrašnjosti koji su se školovali u Sarajevu ili drugim bosansko-hercegovačkim centrima sve ove kazne su povlačile za sobom i protjerivanje u zavičajna mjesta. U takvim slučajevima policija je vodila računa i o stanodavcima kod kojih su đaci boravili u vreme trajanja školske godine. Pored ostalih mjera kojima je bila svrha da spriječe širenje komunizma među srednjoškolskom omladinom, Uprava sarajevske policije je u sporazumu sa prosvjetnim odeljenjem Banske uprave i sa direktorima srednjih škola, na osnovu Pravilnika Ministarstva prosvjete i naređenja Kr. Banske uprave, od 18. III 1938. godine, izdala naredbu koja je tražila od građana koji su izdavali stanove đacima da imaju ljekarsko uvjerenje i odobrenje od Uprave policije da smiju držati đake.[42]) Iako je naredba motivisana zdravstvenim razlozima, jasno je da se prvenstveno gledalo na političko držanje tih porodica.

Uza sve ove mjere, Ministarstvo prosvjete je u srednjim školama stvorilo i specijalne odbore za suzbijanje komunizma. Međutim, da su oni postigli malo u obavljanju postavljenih zadataka, svjedoči i jedan raspis Banske uprave Drinske banovine upućen Upravi policije u Sarajevu i svim sreskim načelstvima i ispostavama ove banovine u kojem se ističu nedostaci u radu organa državnih vlasti na području suzbijanja komunističke akcije među srednjoškolcima. Između ostalog, tu se kaže: »Obrazovani odbori iako sa širokim i detaljiziranim programom u većini slučajeva ostali su sve do danas bilo iz nerazumijevanja pune važnosti povjerene im dužnosti ili iz ma kojih drugih uzroka, potpuno neaktivni i nepokretni, ne razvijajući niti najvažnije djelovanje u granicama stvorenog i predviđenog programa i plana rada. Posljedice indolencije i pasivnosti ovih odbora dolaze do svoga izražaja u otkrivanju komunističkih komplota među srednjoškolcima pojedinih zavoda u unutrašnjosti zemlje u raznim oblicima komunističke propagande, štrajkovnim pokretima srednjoškolaca spojenim često sa čisto buntovničkim zahtjevima i aktima, i u raznim drugim pojavama i znacima«.[43])

Sve ove mjere koje su organi državnih vlasti preduzimali u cilju sprečavanja uticaja naprednih snaga u redovima srednjoškolaca i brojni izvještaji i raspisi koji se odnose na ova pitanja, istovremeno govore o sve snažnijem uticaju SKOJ-a u srednjoj školi. Do stvaranja Omladinske komisije pri PK

---

[41]) »Četrdeset godina«, knj. IV, str. 91, Beograd 1960, Brana Kovačević — *Skojevska aktivnost u Mostaru poslije 1937. godine.*

[42]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 1383/1939. godinu.

[43]) DA SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, 104/III, AIS, inv. br. 28058.

KPJ za BiH 1938. godine, SKOJ nije ni u jednoj srednjoj školi u Bosni i Hercegovini imao neke čvrste i određene organizacione oblike. U gotovo svim tim školama djelovale su manje skojevske grupe, koje su svoju aktivnost u pojedinim đačkim organizacijama svodile najvećim dijelom na čitanje marksističke literature i pojedinačne kontakte, prije svega sa onim đacima koji su na izvjestan način ispoljavali napredna shvatanja i svoju nesklonost prema režimu. Već od 1938. godine, prilazi se organizovanijem djelovanju i stvaranju skojevskih aktiva ili grupa, koje su u većini slučajeva formirane po razredima, a njihovim radom rukovodila su školska rukovodstva. Da bi se uspostavila saradnja i ostvarili zajednički zadaci koji su podjednako interesovali sve đake srednjih škola i organizacije SKOJ-a pri njima, formiraju se i međuškolski komiteti. U ovoj pokrajini oni su formirani uglavnom u mjestima gdje je takvih srednjih škola postojalo više.

Tako se, osim u muškim gimnazijama i u Ženskoj gimnaziji u Sarajevu, u ovom vremenu, počinje sve više da se osjeća rad SKOJ-a.[44]) I u ostalim srednjim školama u Sarajevu formiraju se skojevske grupe: u Učiteljskoj školi, Trgovačkoj akademiji i Srednjoj tehničkoj školi. U toku 1938. godine u radu na formiranju skojevskih organizacija u srednjim školama u Sarajevu posebno je bio aktivan Rato Dugonjić, student i tada već član KPJ.[45]) U svrhu organizovanja zajedničkog rada u ovo vrijeme održavani su povremeno međuškolski sastanci.[46]) Međutim, i prije uspostavljanja neposrednije saradnje i organizovanja zajedničkih i krupnijih akcija učenika sarajevskih srednjih škola, svaka akcija i istup đaka u bilo kojoj od ovih škola nailazila je redovno na solidarnost i pomoć od strane učenika ostalih škola. Iako je položaj i tretman učenika u gotovo svim školama bio sličan, iako su bila podudarna njihova stremljenja i potrebe, ipak su uslovi njihova rada i školovanja u pojedinim školama bili i nešto različiti, te se kao posljedica tog pojavljuju i odgovarajuće akcije i specifični zahtjevi učenika takvih škola. To je bio slučaj sa đacima Srednje tehničke škole u Sarajevu koji su se školovali pod posebno teškim uslovima. Tadanji direktor škole Oskar Grof, po riječima samih đaka, zaveo je »pravi teroristički režim«.[47]) Posljedica preopterećenosti u časovima i gradivu bila je veoma slab uspjeh učenika, tako da je, prema sjećanju đaka ove škole, krajem novembra 1936. godine bilo 83% đaka sa slabim ocjenama.[48])

Pored toga, hrana u internatima bila je slaba, učionice su slabo ili nikako zagrijavane, a u školi đaci su bili izloženi raznim maltretiranjima i zlostavljaju od strane pojedinih profesora, pa i samog direktora, počev od

---

[44]) U ovom vremenu među starijim učenicama u gimnaziji bile su u skojevskoj grupi: Mira Kurilić, Paula Zon, Herta Festl, Dušanka Starčević, Klara Levi, Betika Romano, Divna Popović, a od mlađih Razija Omanović, Branka Blažek, Emilija Kapri, Slavica Kujundžić i Vojka Kraljević. — Sjećanja B. Romano.

[45]) Hasan Brkić — *Obnavljanje partijske organizacije u Sarajevu poslije 1936. godine.* »Četrdeset godina«, knj 3, str. 93, Beograd 1960.

[46]) Na te sastanke su dolazili iz Prve gimnazije: Remzija Omanović, Zdravko Pudarić, Sadija Arnaut i dr., iz Druge gimnazije: Risto Besarović, Dragiša i Jovo Kurilić, Branko Krstić, Dinko Falatar, Dragutin Kosovac i dr., iz Učiteljske škole Alkahari Haim i tada već svršeni đak ove škole Zijo Dizdarević, iz Trgovačke akademije Stojanka Starčević, iz Medrese Namik Čehić, iz Tehničke škole Ante Kuna i dr. — Sjećanja B. Romano.

[47]) AIS, Sudski procesi, S: 32/248.

[48]) Ibro Šator — *Đački štrajkovi u Sarajevu 1936. godine.* »Četrdeset godina«, knj. 4, str. 72, Beograd 1960. godine.

strogosti u ocjenjivanju i direktnog vrijeđanja i obraćanja đacima sa pogrdnim izrazima, do niza raznih, suviše oštrih kazni izricanih i bez stvarnih razloga. O tome svjedoče izjave učenika prilikom njihovog saslušanja u policiji u vezi sa štrajkom, kao i izjave nekih nastavnika ove škole koji su istim povodom od strane policije saslušavani kao svjedoci. Između ostalih, profesor Karlo Mijić je tom prilikom izjavio: »Držim da je glavni povod štrajka bio hladnoća, preopterećenost u školi, nagovještavanje kazni i loš postupak direktora pram đaka, koji je u školi uveo strog sistem, viče na đake bez razloga i vrijeđa ih«.[49]) S obzirom na to da školske vlasti nisu ništa poduzimale da poboljšaju stanje u školi, đaci su odlučili da sami organizuju takvu akciju koja bi obezbijedila udovoljenje svih njihovih zahtjeva, a istovremeno i javnost upoznala sa teškom situacijom u školi. Što su učenici Srednje tehničke škole u tu svrhu pribjegli štrajku, uticala je u izvjesnom smislu i slična akcija đaka Učiteljske škole u Petrinji sa kojom su se sarajevski đaci upoznali posredstvom lista »Glas omladine«, koji je čitan i među đacima ovdašnjih škola, a o čemu je u ovom listu donesen napis. Neposredan povod za početak strajka bio je zahtjev direktora škole da se đaci četvrtog razreda građevinskog odsjeka, koji su 30. novembra napustili časove zbog hladnoće u razredu kazne smanjenjem ocjena iz vladanja, a neki i isključenjem iz škole. Đaci su dobrom većinom ustali protiv ovakvih prijetnji. Smatrajući da je štrajk najbolji put za rješenje i ovog i ostalih problema u školi, nekoliko đaka Srednje tehničke škole pristupilo je pripremama u cilju organizovanja štrajka. Dan prije početka štrajka, u stanu Ante Čolića, đaka Srednje tehničke škole, održan je sastanak nekolicine učenika koji su bili glavni inicijatori ove akcije, među kojima su bili Pavle Popović, Mirko Vlahović, Dušan Pejović, Jovo Pavić i Ali Osman Topčić. Da bi osigurali pomoć izvana i organizovali akcije solidarnosti đaka ostalih sarajevskih škola, sastanku su prisustvovali i neki učenici tih škola: sa I muške gimnazije Predrag Stanivuković i Josip Krezić, iz II muške gimnazije Vuković Mladen, zatim učitelj Zijah Dizdarević i dnevničar Gradske opštine Mahmut Ljubunčić.[50]) Na ovom sastanku pojedinci su dobili zaduženja da organizovanije provedu štrajk, a donesena je i odluka o upućivanju rezolucije Ministarstvu trgovine i industrije u Beograd, u kojoj je trebalo iznijeti stanje u školi i uzroke štrajka. Osim ove, donesena je i odluka o izdavanju tri vrste letaka koji bi u vrijeme trajanja štrajka bili dijeljeni roditeljima i starateljima učenika, građanima Sarajeva i đacima drugih škola, čija je svrha bila ne samo njihovo upoznavanje sa teškom situacijom u ovoj školi nego je istovremeno trebalo da utiče na roditelje i građane i ostale đake da i oni »dignu glas protiv nasilja i terora školske uprave«.[51]) Štrajk je proveden 3—4. decembra 1936. godine. Iako ne raspolažemo nekim sigurnim podacima o stvarnom uspjehu i rezultatima koje su učenici ovim štrajkom postigli, u svakom slučaju je uspjeh bio već u tome što su đaci ne samo upoznali javnost sa problemima škole nego su putem predstavki upozorili i nadležne organe na neophodnost promjena u ovakvom sistemu nastave. Da bi odvratili pažnju javnosti i sakrili vlastite greške i nepedagoški odnos prema učenicima, te je skrenuli sa onih pitanja na koja su đaci upravo ukazivali u nizu izjava, usmenih ili pismenih, u vrijeme izdvođenja štrajka, školske vlasti, sam direktor, pa i

[49]) AIS, Sudski procesi, S: 32/104
[50]) Isto, S: 32/40.
[51]) AIS, Sudska arhiva, S: 32/40.

policija je ovom štrajku pripisala sva obilježja nove komunističke taktike.[52]) S njim u vezu dovođene su čak i odluke VII kongresa Komunističke internacionale i njegova uputstva za komunističku propagandu u pojedinim zemljama, u kojima je rad među srednjoškolskom omladinom na jednom od prvih mjesta. Ukazujući i na uputstva CK KPJ za rad među srednjoškolskom omladinom koje je ovaj na osnovu pomenutih odluka VII kongresa KJ izdao, Uprava policije u Sarajevu u svojoj prijavi Državnom sudu za zaštitu države u Beogradu, obrazlažući zahtjev za krivični progon učenika u vezi sa ovim štrajkom, ističe da se »ovi štrajkovi pojavljuju u punom svijetlu razorne ilegalne komunističke propagande«.[53])

U sličnom tonu pisao je i »Jugoslavenski list«, koji je već 4. decembra u članku pod naslovom »Incidenti u Srednjoj tehničkoj školi« prokomentarisao, pored ostalog, i sljedeće: »Ovo nije bio naivan đački štrajk, već ranije spreman po planu koji je policijskoj vlasti vrlo dobro poznat. Poznato je da su ovaj plan izveli stariji đaci podstreknuti od onih koji su ih naveli na ovaj štrajk, pa su uvukli i djecu iz mlađih razreda, koja su sasvim daleko od svake pomisli na štrajk«.[54])

Iako u ovakvim tvrđenjima ima i nešto istine, jer je među onima koji su radili na organizovanju ove akcije bilo i nekoliko komunistički orijentisanih učenika, ipak činjenica, da su u štrajku učestvovali svi đaci ove škole, i da za sve vrijeme štrajka niko nije odustao da istraje u njemu do kraja, jasno govori da je đačka omladina u većini bila spremna, bez obzira na politička ubjeđenja i ideološke razlike, koje su neminovno postojale i očitovale se i u ovoj školi, da se odupre svakoj vrsti nasilja i pruži punu podršku svakom onom ko joj preporuči bilo koji put koji bi značio otpor takvim nasiljima i istovremeno vodio ispunjenju zahtjeva za koje su neposredno bili zainteresovani svi učenici. Davanju čisto komunističkog karaktera ovom štrajku đaka Srednje tehničke škole, po našem mišljenju, bio je osnovni cilj opravdanje pred javnošću progona glavnih organizatora štrajka, a što je jednovremeno trebalo da djeluje zastrašujuće na učenike ostalih škola i onemogući sprovođenje sličnih akcija srednjoškolaca.

To tim prije što je u veoma kratkom vremenskom roku u Sarajevu bio organizovan i proveden još jedan đački štrajk, ovoga puta u Gazi-Husrefbegovoj medresi.[55]) To je govorilo da su i ostali đaci bili spremni da sličnim putem rješavaju specifične probleme u svojim školama. Kao i prvom štrajku, i ovome je prethodio sastanak nekolicine naprednih đaka ove, i drugih škola, kojem su prisustvovali Nijaz Dizdarević, Hamid Trebinjac, Asim Čohadžić, Esad Ferušić, Mladen Vuković, i drugi, koji su raspravljali o nužnosti provođenja štrajka kao mogućnosti da se položaj đaka ove škole poboljša. U ovo vrijeme đaci koji su pohađali Medresu i stanovali u internatu bili su podvrgnuti najstrožijoj disciplini. I najsitniji prekršaj povlačio je za sobom kazne, počev od davanja slabih ocjena, oduzimanja dnevnih obroka hrane i slično, do izbacivanja iz škole ili internata. Pored toga, prefekt internata

[52]) Isto.

[53]) Isto.

[54]) *Jugoslavenski list*, Sarajevo 1936, br. 284.

[55]) Vidjeti o ovim štrajkovima: Rasim Hurem — *Dva štrajka sarajevskih srednjoškolaca, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH*, Sarajevo 1963, str. 133—145; Hajrudin Mehmedbašić — *Đački štrajkovi u Sarajevu 1936—1937. god.*, »Omladinska riječ«, Sarajevo, 1956, br. 527—530; Ibro Šator — *Đački štrajkovi u Sarajevu 1936*, »Četrdeset godina«, knj. 4, str. 72—74.

Mehmed Handžić, i još neki vaspitači, posredstvom nekoliko đaka — prokazivača organizovali su špijuniranje ostalih učenika i na svaku njihovu dostavu reagovali oštro. Sve je to uticalo da se i kod učenika Medrese stvorila čvrsta odluka da putem štrajka okončaju takvo stanje u školi i javno izraze svoje neslaganje sa ovakvim sistemom obrazovanja i vaspitanja.

Iz straha da ne uslijede slične akcije i u drugim srednjim školama, policija je u ovom štrajku, koji je proveden 12. i 13. januara, 1937. godine, još energičnije istupila i dovodeći u vezu oba štrajka, čiji su idejni pokretači bili dobrim dijelom jedni isti ljudi, pristupila hapšenju đaka, među kojima su se zajedno našli đaci Srednje tehničke škole, Gazi-Husref-begove medrese, Šerijatske gimnazije i I muške realne gimnazije.

I prije nego što je na Sudu ustanovljena krivica ovih đaka školske vlasti su pod pritiskom policijskih vlasti bile prinuđene da pojedince - štrajkače isključe iz škole. I pored protesta i otpora ovakvoj odluci od strane nekoliko naprednih profesora,[56]) iz Prve muške gimnazije bili su kažnjeni učenici Predrag Stanivuković, Josip Krezić i Jakob Papo isključenjem iz svih srednjih škola bez prava polaganja ispita.[57]) Radi krivičnog progona Državnom sudu za zaštitu države Uprava policije je predala 19 učenika: Popović Pavla, Dizdarević Zijaha, Stanivuković Predraga, Vuković Mladena, Mirka Vlahovića, Josipa Krezića, Antu Čolića, Dušana Pejovića, Jovu Pavića, Mahmuta Ljubunčića, Ali Osmana Topčića, Jakoba Papu, Alfreda Horvica, Nijaza Dizdarevića, Hamida Trebinjca, Mehmeda Selaka, Hamida Berhamovića, Esada Ferušića i Asima Čohadžića.[58]) Iako su svi oni, poslije provedene istrage bili oslobođeni svake sudske odgovornosti, školske vlasti svih ovih škola primijenile su prema učesnicima štrajka veoma rigorozne mjere, slično kao što je učinjeno sa đacima I muške gimnazije. Iz Srednje tehničke škole isključeni su učenici: Pavle Popović, Mirko Vlahović, Jovo Pavić, Dušan Pejović, Ali-Osman Topčić i Anton Čolić.[59]) Posebno stroge kazne izrekao je nastavnički savjet Gazi-Husref-begove medrese kada je od 142 učenika, koliko ih je štrajkovalo, 53 učenika isključio iz škole, a među njima 37 bez prava polaganja ispita.[60])

---

[56]) *Glasnik Jug. profesorskog društva*, oktobar 1937, sv. 2, Zapisnik XVIII kongresa; Na sjednici Nastavničkog savjeta Prve muške gimnazije od 17. februara 1937. g., koja je održana povodom ovih štrajkova Dr Stjepan Tomić je, braneći optužene đake, otvoreno iznio kako svoj stav, tako i stav ostalih naprednih nastavnika u vezi sa zahtjevom strogog kažnjavanja ovih đaka. »Imamo da odlučimo o sudbini trojice naših đaka koje smo odgajali sedam godina. Mi smo odgovorni pred našom savješću i pred društvom. Uvjeren sam da se radi o nepotrebnom uveličavanju komunističke opasnosti kojom se možda želi prikriti druge stvari. Nepotrebno uveličavanje i osuđivanje komunizma na svaki revolt đaka protiv grešaka škole, i nastavnika ustvari znači stvarati komuniste. Škole bi radile u prilog komunizma, ako bi revolt đaka protiv pojedinih nesavjesnih profesora bez ikakvog daljeg ispitivanja proglasila aktom komunističke propagande«. *Spomenica 75-godišnjice Prve gimnazije u Sarajevu 1879—1954*, str. 37.

[57]) *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, oktobar 1937, br. 2, Zapisnik XVIII kongresa.

[58]) AIS, Sudska arhiva, S: 32/40; od ovih đaka su u toku NOR-a poginuli ili stradali kao ilegalni radnici: Pavle Popović, Zijah Dizdarević, Mladen Vuković, Esad Ferušić, Mahmut Ljubunčić, Ali-Osman Topčić, Asim Čohadžić, Predrag Stanivuković. Učenik Hamid Trebinjac je u toku rata bio u ustaškim redovima i kasnije je strijeljan.

[59]) DAS, BU, Pov. DZ, br. 1931/37.

[60]) Arhiva Gazi-Husref-begove medrese, br. 21/37, iz zapisnika sjednice nastavničkog savjeta Gazi-Husref-begove medrese od 18. januara 1937. godine.

Oba ova đačka štrajka, o čijim neposrednim rezultatima zbog nedovoljnosti podataka ne možemo nešto više reći, naišla su na simpatije svih demokratski orijentisanih slojeva u gradu, a manifestacije solidarnosti ostalih srednjoškolaca, prilikom provođenja ovih štrajkova, bile su jasan dokaz da je srednjoškolska omladina bila ne samo osjetljiva na nepravilan odnos prema njenim omladinskim problemima, životu i školovanju, kakav je u suštini bio odnos tadanjih državnih i prosvjetnih organa, nego i spremna da otvoreno izrazi svoje neslaganje sa takvim odnosom i sistemom školovanja tražeći promjenu ovakvog stanja.

Osim toga, moglo se očekivati da će nadležni organi, uviđajući ozbiljnost ovih đačkih štrajkova i njihov blagonaklon prijem od strane demokratske javnosti, poduzeti određene korake u cilju poboljšanja situacije u školama i uklanjanja osnovnih uzroka koji su mogli izazvati nova istupanja učenika. Inače, srednjoškolska omladina u BiH se štrajkom kao sredstvom i metodom za postizanje svojih zahtjeva u ovom vremenu prilično rijetko služila i prihvatala ga je kao krajnju mogućnost. Međutim, nekada su i najprirodniji izrazi revolta đaka protiv nepedagoških postupaka nastavnika ili sličnih uzroka nazivani štrajkom i bili dovoljan razlog za kažnjavanje učenika. Takav slučaj desio se u tuzlanskoj gimnaziji, u kojoj su učenici VI razreda, 20. februara 1937. g., izostali sa časa francuskog jezika u znak negodovanja protiv metoda rada predmetnog profesora.[61]) Napuštanje časa nazvano je štrajkom i bilo povod donošenja odluke Nastavničkog savjeta ove gimnazije, kojom se četiri učenika isključuju iz škole za jednu godinu, dok su od ostalih đaka 11-ca kažnjena ukorom Nastavničkog savjeta, a 19 ukorom direktora.[62]) Inicijatori ovakvih i sličnih đačkih akcija su gotovo redovno bili odlični đaci, đaci dobrog vladanja i oni su sa punom ozbiljnošću prilazili svim đačkim pitanjima, svojim školskim drugovima prilazili sa puno pažnje, pružali pomoć slabijim učenicima u savlađivanju gradiva i svojim slobodnim i otvorenim stavom koji je dolazio do izražaja, kada su bili u pitanju interesi svih đaka, vršili su ne mali uticaj na intenzivnija napredna strujanja među srednjoškolcima i na razvijanje interesa za događaje koji su se dešavali i van školskih zgrada.

Stvaranje omladinske komisije pri PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 1938. godine, uticalo je na brže organizaciono sređivanje i jačanje skojevskih organizacija, kao i na njihovo sve šire i uspješnije djelovanje u redovima cjelokupne omladine, pa tako i srednjoškolske.

Iako nemamo sigurnijih podataka o broju članova SKOJ-a koji su djelovali u srednjim školama u ovom periodu neposredno pred rat, prema sjećanjima, koja se u tom pogledu uglavnom slažu, srednjoškolska omladina je imala čvrstu i razgranatu skojevsku organizaciju. U gotovo svim srednjim školama, kako u Sarajevu, tako i u Mostaru, Banjaluci, Prijedoru, Bihaću, Bijeljini, Tuzli, Trebinju i dr. postojale su mreže aktiva SKOJ-a, koje su imale i prilično veliki krug simpatizera. Prema nekim podacima, međuškolski komitet u Sarajevu je pred sam rat rukovodio već sa oko 250 članova SKOJ-a,[63]) koji su bili u organizacijama u muškim i ženskim gimnazijama,

---

[61]) AIS, dokumentaciona građa za istoriju radničkog pokreta tuzlanskog bazena, 1937, sveska XVI, dok. br. 17.

[62]) Isto.

[63]) *Omladinska riječ*, Sarajevo 1955, br. 484, 485, str. 6.

Srednjoj tehničkoj školi, Učiteljskoj školi i Trgovačkoj akademiji. Samo u I ženskoj gimnaziji, već do 1939. godine bilo je oko 10 učenica članova SKOJ-a, i oko 60 učenica-simpatizera.[64]) U Mostarskoj gimnaziji su 1939. godine radile tri skojevske grupe,[65]) a u 1940. godini već postoje skojevski aktivi u gotovo svim višim razredima srednjih škola.[66]) Organizaciono jačanje SKOJ-a u srednjim školama u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu nepo-, sredno se odrazilo i na samu aktivnost napredne srednjoškolske omladine u odnosu na pitanja koja su u postojećoj društveno-političkoj situaciji bila aktuelna za sve srednjoškolce — pitanja popravke uslova školovanja siromašnih učenika, borba protiv prosvjetne politike A. Korošeca, borba protiv jevrejskog numerus clausus-a i traženje zaštite i slobode đačkog organizovanja.[67])

Pa ne samo u rješavanju problema škole nego i u nizu političkih akcija koje je organizovala KPJ u ovom vremenu u priličnom broju se pojavljuje upravo srednjoškolska omladina. Navešćemo nekoliko značajnijih primjera. Povodom rođendana predsjednika Čehoslovačke Republike, sarajevska Jugoslovensko-čehoslovačka liga priredila je akademiju, koja je bila brojno posjećena, a »naročito od strane omladine«. Govoreći o atmosferi u kojoj je protekla akademija, Kr. BU Drinske banovine u izvještaju Min. inostranih poslova u Beogradu ističe da »smatra za potrebno da naglasi da je ova svečanost više ličila na zborište ljevičarskih manifestacija, nego na jednu priredbu na kojoj je sa dužnim dostojanstvom imala da se oda pošta rođendanu predsjednika i poglavara Čehoslovačke republike. Naime, ljevičarski elementi i sve ono što se smatra da pripada »demokratiji« iskoristili su svečanost da manifestuju od početka do kraja svoje ljevičarske ideologije i doktrine«.[68]) Što je ova akademija imala ovakav ton, zasluga je upravo omladine, među kojom je dobrim dijelom bila prisutna sarajevska srednjoškolska omladina. Na akademiji se, pored dr J. Čihaka, predsjednika društva »Čehoslovački obec« u Sarajevu, kao govornik pojavio i Hasan Brkić, koji je u to vrijeme bio član KPJ.*) 24. septembra 1938. godine u posebnom izdanju list »Jugoslovenska pošta« je donijela vijest o njemačkom ultimatumu Čehoslovačkoj. Odmah su u gradu organizovane demonstracije. Prema policijskom izvještaju, u ovim demonstracijama učestvovala je »grupa srednjoškolske omladine i trgovačkih pomoćnika, svega oko 500 osoba«.[69]) Ovakve akcije su govorile ne samo o živom interesovanju đaka za događaje na međunarodnoj pozornici nego su bile i neposredan izraz njene spremnosti da i sama reaguje na ova zbivanja i javno manifestuje svoje stavove u vezi s njima. Iako je policija svaki put intervenisala i kažnjavala i hapsila učesnike demonstracija, sve to nije moglo zaustaviti i spriječiti izraze negodovanja progresivnih snaga protiv svih akata koji su ugrožavali mir i protiv sve otvorenije profašističke propagande u Jugoslaviji. Tako je policija i ovoga puta pristupila hapšenju demonstranata, među kojima su se našli i srednjoškolci Dragiša Kurilić i Franjo Lešić.[70])

[64]) Sjećanja B. Romano.
[65]) *Četrdeset godina*, knj. 4, str. 91, Beograd 1960.
[66]) *Vojnoistorijski glasnik*, 1954, str. 7, br. 1.
[67]) Iz Rezolucije VI zemaljske konferencije SKOJ-a.
[68]) DAS, BU Drinske banovine, Pov. DZ, br. 6870/1938. godinu.
* Isto.
[69]) DAS, BU DB, Pov. DZ, br. 3865/1938. godinu
[70]) Džemil Šarac — *Demonstracije u Sarajevu 1938. godine;* »Četrdeset godina«, knj. 3, str. 436—437, Beograd 1960.

Na osnovu podataka koje daju pojedini sačuvani policijski dokumenti, a i sjećanja tadanjih učesnika revolucionarno-demokratskog pokreta, može se zaključiti da su ovi istupi demokratskih i progresivnih snaga u ovom vremenskom periodu od četiri godine bili veoma česti i da je gotovo svaki značajniji politički događaj u zemlji i van nje bio propraćen i odgovarajućom akcijom ovih snaga. Među njima se redovno pojavljivala i istupala srednjoškolska omladina. Kada je prilikom decembarskih izbora 1938. godine u Sarajevu izbio sukob između pristalica režima i protivnika vlade, nakon što su prvi na nekim biralištima (na Kovačima, Bjelavama) pokušavali da spriječe birače ne samo da glasaju za opoziciju nego i da pristupe biračkim mjestima, grupa naprednih omladinaca i skojevaca, među kojima srednjoškolci Dragutin Kapri i Remzija Omanović,[71]) odlučila je da »deblokira« birališta na Bjelavama. Kao i obično, policija je stupila u djejstvo i rastjerala omladince.[72]) Srednjoškolska omladina i u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine bila je uključena u niz aktivnosti u vrijeme priprema za skupštinske izbore 1938. godine. Bila je rasturač letaka i proglasa koje je tom prilikom izdavao CK KPJ i CK SKOJ-a; zajedno sa studentskom, radničkom i drugom naprednom omladinom pružala je punu podršku nastojanjima Partije da uspostavi saradnju sa političarima iz Udružene opozicije, posebno u periodu sve očiglednije opasnosti od njemačkog i talijanskog fašizma. Istovremeno je otvoreno istupala i protiv svih pokušaja jačanja fašističkih pokreta u zemlji, Hođere, Ljotića i dr. Između ostale aktivnosti napredne banjalučke gimnazijske omladine toga vremena, pomenućemo učešće đaka u razbijanju Hođerinog zbora koji je trebalo da se održi na Govedarnici u Banjaluci pred izbore 1938. godine. U demonstracijama koje su organizovane povodom ovog zbora učestvovala je i većina đaka banjalučke gimnazije, među kojima i dobar broj učenika VII b razreda. Jedan od gimnazijskih profesora pokušao je da spriječi đake da demonstriraju i kad se neposredno sukobio sa jednim od učenika, došlo je do opšte gužve i fizičkih obračunavanja.

U školi je odmah obrazovana komisija koja je ispitala cio slučaj i sve se završilo odlukom Nastavničkog savjeta o isključenju nekolicine đaka: Radman Milana, Kovačević Dušanke, Džepina Duška, Gajić Slobodana i Drča Dušana.[73])

Ovaj primjer i ranije navedeni slučajevi sukoba između naprednih učenika i profašistički nastrojene omladine rječito govore o političkoj diferencijaciji i previranjima koja su zahvatila i srednjoškolce, a u isto vrijeme i o sve težim uslovima u kojima je napredna omladina srednjih škola mogla da djeluje. S obzirom na to da je, uglavnom, njihov rad bio u centru pažnje kako školskih vlasti, tako i državnih organa, sve mjere koje su ovi donosili bile su usredsređene na suzbijanje djelatnosti lijevo orijentisane omladine. Upravo u ovo vrijeme o kome je riječ, donošene su veoma često najraznovrsnije mjere od strane prosvjetnih vlasti sa ciljem da se komunistička djelatnost među srednjoškolcima potpuno onemogući. Godine 1938. ministar prosvjete donio je »Pravilnik o suzbijanju komunističke i druge razorne propagande među

---

[71]) Oba poginula u toku NOR-a.

[72]) Džemil Šarac — *Demonstracije u Sarajevu 1938. godine* — »Četrdeset godina«, knj. 3, str. 438, Beograd 1960.

[73]) AIS, MG, R-4, str. 3 (Sjećanja Radovanović Dragoljuba na aktivnost napredne omladine od V razreda gimnazije do 1941); AIS, MG, S-22. Sitnica Ahmet — *Neki štrajkovi u Banja Luci prije rata.*

srednjoškolskom omladinom«,[74]) u kojemu su, u stvari, bile objedinjene sve ranije izdate naredbe u tom pravcu. Iako se javnosti htjelo prikazati da »Pravilnik« nije uperen samo protiv komunista i njihove djelatnosti među srednjoškolcima, iako je u naslovu istaknuto da se donosi radi suzbijanja »i druge razorne propagande«, odredbe sadržane u 22. člana pomenutog Pravilnika su jasno govorile da se on isključivo odnosi upravo na komunističku aktivnost među srednjoškolskom omladinom. Sve ove mjere nad čijim se dosljednim provođenjem u život vodio strogi nadzor, kao i novi koraci u tom pravcu koji su uslijedili u naredne dvije, tri godine pred početak rata, jasno su pokazale koliko su nosioci vlasti u zemlji daleko otišli u oblasti školstva i prosvjetne politike slijedeći fašističke zemlje. Svaka reakcija na provokativne istupe profašističkih elemenata u školi, tumačena je kao »komunistička propaganda« i povlačila za sobom nove progone, kako naprednih đaka, tako i naprednih profesora koji su javno ispoljavali svoja neslaganja sa ovakvom politikom u prosvjeti. Odlučan stav naprednih profesora da se odupru svim ovim mjerama koje su, pod vidom nastojanja da se školska omladina vaspitava u nacionalnom duhu, praktično značile otvaranje vrata za neometanu propagandu profašistički orijentisanih elemenata u srednjoj školi, došao je vidno do izražaja na poslednjem održanom kongresu profesorskog društva pred rat, jula mjeseca 1939. godine u Sarajevu. Jedan od glavnih referata na kongresu bio je referat sarajevskog profesora Stjepana Tomića »Osvajačka propaganda u Srednjoj školi i nacionalno vaspitanje omladine«, u kojemu je referent ukazao na sve očigledniji prodor strane propagande u srednje škole u zemlji i opasnosti koje su po sam naš narod i njegovu nezavisnost iz toga proizilazile. Govoreći o tome, kao i o dužnostima i obavezama koje se postavljaju pred profesore, kao vaspitače školske omladine, dr Stjepan Tomić je, pored ostalog, rekao i sljedeće: »Protiv svih razornih sila, dolazile one sa srpske, hrvatske ili slovenačke strane, koje moralno truju naš narod slabe i onemogućavaju odbranu zemlje, treba postaviti dva čelična bedema: svijest o opasnosti i konstruktivni nacionalizam naše omladine. Mi profesori obraćamo se danas cijelom narodu, a najprije našoj dragoj omladini, da shvati, da razumije jednu jedinu istinu našeg vremena, istinu pred kojom sve drugo treba da u prah pada: naša nacija ima danas samo jednog jedinog neprijatelja, a to je svaki onaj koji želi da joj oduzme slobodu, samo jednog jedinog prijatelja, a to je svaki onaj koji će joj pomoći da brani svoju slobodu«.[75])

Da su glavne misli ovog referata bile jednodušno prihvaćene od strane učesnika ovog kongresa, potvrdilo je to njihovo unošenje u rezoluciju koja je donesena na kongresu.

Kongres je također postavio i zahtjev da se ovaj referat štampa i da se na taj način omogući uvid u njegov sadržaj svoj đačkoj omladini.

Na reagovanja i proteste naprednih profesora protiv prosvjetne politike, koja je, kao i cjelokupna unutrašnja i spoljna politika tadanjih vlastodržaca vođena u čisto fašističkom duhu, najodgovorniji organi u zemlji su se redovno oglušivali. Slijedeći svoje prethodnike, novi ministar prosvjete u vladi Cvetković—Maček, Anton Korošec, još više je pooštrio mjere protiv komunista i napredne omladine. Prema pisanju Ivana Ribara, Korošec je pri stupanju na

---

[74]) DAS, BU DB, Pov. DZ, br. 1383/1939.

[75]) *Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva*, septembar 1939. godine, sv. 1.

dužnost ministra prosvjete izjavio novinarima »da je potreban složen i jedinstven rad kako bi se omladina sačuvala od lutanja i od stramputica i uputila pravim nacionalnim i moralnim putevima«.[76]) Na kakva »lutanja i stramputice« je mislio ministar prosvjete Korošec, vidjelo se ubrzo. Već 16. septembra 1939. godine[77]) on je putem svih banskih uprava uputio povjerljivu naredbu kojom se zahtijevalo od školskih vlasti, posebno od direktora srednjih škola, da rade na suzbijanju i onemogućavanju komunističke djelatnosti među srednjoškolcima, pozivajući ih na strogo pridržavanje propisa koje je u tom pravcu donosio Pravilnik iz 1938. godine. Oktobra 1940. godine on donosi i naredbu koja je omogućavala samo ograničenom broju đaka Jevreja upis u srednje škole. I ovo je bilo sračunato i sa ciljem da se razbije jedinstvo školske omladine i među njima stvori i razvija nacionalna i vjerska mržnja i razdor.

Da vidimo sada kako je na sve ovo reagovala sama školska omladina. Iako bi se moglo očekivati da je nakon svih pomenutih mjera režima protiv širenja uticaja najprogresivnijih snaga u srednjoj školi njihova djelatnost morala ako ne potpuno prestati, a ono biti svedena u najuže moguće granice, ipak podaci sačuvanih dokumenata iz ovoga vremena, a koji se odnose na ovo pitanje, govore upravo suprotno. Iako su vlasti ukidale i zabranjivale niz srednjoškolskih družina, literarnih, sportskih i drugih organizacija, čim bi se u njihovom radu ispoljila napredna stremljenja i orijentacija, đačka omladina je, predvođena SKOJ-em, pronalazila nove načine i mogućnosti za provođenje političke aktivnosti. Za takav rad oni su dobivali podsticaj iz saznanja da nisu bili sami i da su u svojim nastojanjima za izmjenom postojećih i sve težih uslova života i školovanja uvijek nailazili na podršku progresivnih snaga u redovima radništva, građanstva, među svojim roditeljima i nastavnicima. Samostalne srednjoškolske akcije smjenjivale su zajedničke akcije svih progresivnih snaga u koje se uključuje i školska omladina. Pružanje otpora protiv širenja uticaja ljotićevaca, klerofašista i raznih šovinističkih grupacija u školama u razdoblju 1938—1941. godine — mnogobrojni izleti napredne omladine Sarajeva, Tuzle, Mostara, Banjaluke, Bijeljine i drugih mjesta koji su predstavljali jednu od najlakše provodljivih i najčešće primjenjivanih formi djelovanja komunista među đačkom omladinom neposredno pred rat, na kojima je pripreman i izvođen prigodan program, uglavnom u duhu odbrane zemlje; protivratne demonstracije 1940. godine u Banjaluci, Prijedoru i Mostaru, štrajk prijedorskih đaka 1940. godine; martovske demonstracije 1941. godine, — samo su neke od značajnijih akcija u kojima je masovno učestvovala napredna bosansko-hercegovačka srednjoškolska omladina. Na koji način je SKOJ uspijevao da priprema i provede pojedine omladinske akcije u vrijeme kada je režim najstrožije kontrolisao njihov rad i zabranjivao sve skupove čiji su organizatori, po shvatanju vlasti, bili imalo sumnjivi kao komunisti, pokazaće nam primjer rada međuškolskog komiteta SKOJ-a u srednjim školama u Sarajevu. U cilju uspostavljanja što neposrednije saradnje i organizovanja jedne velike zajedničke manifestacije sve srednjoškolske omladine u gradu, međuškolski komitet SKOJ-a odlučio je da priprema srednjoškolsko fudbalsko prvenstvo, a organizator prvenstva pred školskim vlastima

---

[76]) Dr Ivan Ribar — *Politički zapisi*, Beograd 1952, knj. IV, str. 136.
[77]) *Spomenica 75-godišnjice I muške gimnazije u Sarajevu, 1879—1954*, str. 39.

bio je predstavljen Ferijalni savez.[78]) Zahvaljujući tome, akcija je potpuno uspjela i u njoj su učestvovale sve srednje škole u gradu uključujući i Željezničku industrijsku školu i Bogosloviju, a ostvareni prihodi namijenjeni su i podijeljeni kao pomoć đacima slabog imovnog stanja.

Grupa komunista i naprednih omladinaca uspjela je da razvije aktivnost posredstvom hrvatskog planinarskog društva »Bjelašnica«, koje je postojalo i bilo aktivno pred rat. 1940. godine pri ovom društvu formirana je omladinska sekcija, čija je uprava bila u rukama komunista i naprednih omladinaca.[79]) Pošto su dobili planinarsku kuću na Jahorini, ova sekcija je organizovala svake subote izlete omladinaca koji su policiji predstavljani kao izleti smučara ili planinara, dok su samim učesnicima ovi izleti značili okupljanje u »domu skojevaca«, u kojemu su slušali predavanja i vodili niz diskusija o najaktuelnijim političkim problemima. Ovakva i slična aktivnost napredne srednjoškolske omladine, pred sam rat, organizovana je i u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine, i za to su korištene sve postojeće legalne forme i mogućnosti. Pored svega ovoga, svoja shvatanja i stremljenja napredna srednjoškolska omladina ovog vremena iznosila je i putem svojih đačkih listova. Zajednička crta im je bila — vidno izražena namjera da đaci neposredno učestvuju u rešavanju pitanja koja su se ticala života i rada u školi, a tako isto i u društvenom životu uopšte.

19. februara 1940. godine[80]) izašao je prvi i jedini broj »Đačkog glasnika«, lista učenika sarajevske II muške gimnazije. Već u uvodnom dijelu pokretači lista ističu socijalne motive koji su ih naveli da pripreme njegovo izdavanje naglašavajući da se današnji život »ni u jednom trenutku ne poboljšava, nego nažalost svakim danom biva sve teži i nesnosniji«. »S obzirom, pisali su dalje daci, da nas ima kako bogatih, tako još veći broj siromašnih, nas nekoliko na broju odlučili smo da izdajemo ovaj list... i sav suficit predamo našem školskom fondu »Kosta Krsmanović«.[81]) Ovakva gledanja na društvene probleme i teške uslove školovanja od strane samih učenika nisu bila dozvoljena. Protiv lista je odmah pisala i dnevna štampa, a dalje njegovo izlaženje obustavljeno. Uprava škole je ovu zabranu obrazložila time što se putem lista protura »propagandni materijal«.

Drugi list sarajevskih đaka pokrenula je direkcija I muške realne gimnazije pod naslovom »Mi đaci«, kao literarno-zabavni list od kojega su izašla svega tri broja u prvoj polovini 1940. godine. Iako je uprava škole i u ovom listu imala namjeru da pokrene pitanja koja su inače interesirala učenike namećući svoje stavove i svoja shvatanja prema tim pitanjima, i onemogućiti učenicima putem lista da šire napredne ideje i misli, zahvaljujući upornosti skojevaca i ostalih naprednih đaka, već drugi broj lista poprima sasvim nov izgled i donosi napise samih učenika, u kojima oni na svoj način tretiraju probleme života i škole. Zrelost ove omladine i njeni realni pogledi na život još vidnije su ispoljeni u trećem i posljednjem broju lista, u kojemu su se pojavili prilozi učenika i iz drugih srednjih škola u gradu. Zbog svojih slobodoumnih tendencija, list je poslije trećeg broja bio zaplijenjen i zabranjeno

---

[78]) Braco Kosovac — *Fragmenti vrijedni sjećanja*, »Riječ mladih«, Sarajevo 1953, br. 1, str. 1.

[79]) Isto.

[80]) AIS, Zbirka RP-II/389.

[81]) *Đački glasnik*, list učenika II muške realne gimnazije u Sarajevu, 1940. god., br. 1, str. 1.

njegovo dalje izlaženje. Prema pisanju jednog savremenika, »predratni list 'Mi đaci' je lijepa dokumentacija napora srednjoškolske omladine za osvajanje napredne misli i djela u svom domenu rada, pa i u društvu uopšte«.[82])

Iako nemamo podataka o nekim drugim listovima iz ovog vremena u ostalim srednjim školama u Bosni i Hercegovini, svakako već i ovi primjeri pokazuju da je napredna omladina pojedinih srednjih škola, uglavnom tamo gdje su u tom pogledu postojale mogućnosti, nastojala da i putem pisane riječi djeluje među ostalom đačkom omladinom. I ostala opoziciona štampa, u kojoj su dolazile do izražaja težnje i stavovi demokratskih snaga zemlje u odnosu na tadanju unutrašnju i spoljno-političku situaciju, imala je odraza na širenje slobodoumnih shvatanja među ovom omladinom i njenu naprednu ideološku orijentaciju.

Ako bismo na osnovu svega izloženog htjeli izvući zaključke koliko su KPJ i SKOJ postigli uspjeha u radu sa srednjoškolskom omladinom, podizanju njene revolucionarne svijesti i prihvatanju naprednih ideja, dovoljno je da istaknemo njihovo brojno opredjeljenje za narodnooslobodilački pokret. O tome svjedoče spomen ploče, koje su u nekim srednjim školama u ovoj pokrajini otkrivene u znak sjećanja na učenike viših razreda ovih škola, pale borce u NOR-u. Prema nepotpunim podacima, prikupljenim prilikom pripremanja proslave 75-godišnjice I muške gimnazije u Sarajevu, samo iz ove škole u toku rata poginuo je 151 učenik,[83]) od kojih su 52 neposredno iz đačke klupe stupili u redove boraca narodne revolucije.

Iz izvještaja II muške gimnazije u Sarajevu, povodom proslave 50-godišnjice škole, saznajemo da je, pored velikog broja đaka koji su učestvovali u NOR-u, 126 učenika ove škole izgubilo u borbi život.[84]) Iako za sve srednje škole u Bosni i Hercegovini nemamo podataka o brojnom stanju učesnika NOR-a, iz prostog razloga što se u nekim od njih nije obraćala do danas pažnja tom pitanju, na osnovu činjenica da je SKOJ u godinama pred rat djelovao u svim tim školama, možemo pretpostaviti da je broj đaka sa naprednim i antifašističkim uvjerenjem u njima bio prilično velik i da su oni u toku rata bili ili borci NOV-e ili djelovali kao ilegalni radnici. To potvrđuje da cjelokupna aktivnost napredne srednjoškolske omladine u godinama pred rat nije bila proizvod samo i isključivo nekog mladalačkog oduševljenja — kojega u određenoj mjeri ima kod mladih ljudi, neke želje za isticanjem ili izraz bunta na sve ono što je tim mladim ljudima nametano kroz život i školovanje, — nego je sva ta aktivnost bila proizvod i dubokog uvjerenja u opravdanost svih omladinskih htijenja i želja, jer je oružanu borbu naših naroda u kojoj su se otvarale široke mogućnosti za rješenje i njenih problema, srednjoškolska omladina najvećim dijelom prihvatila i neposredno se u tu borbu uključila.

Summary

The period 1937—1941 represents a period of growth of the youth movement both in Yugoslavia as a whole and in Bosia and Herzegovina in particular. This growth is directly linked with the endeavours of SKOJ and CPY to carry out the

---

[82]) *Riječ mladih*, 1953, br. 1, str. 3.

[83]) *Spomenica 75-godišnjice I muške gimnazije u Sarajevu 1879—1954*, str. 51—53.

[84]) *Jubilarni izvještaj II muške gimnazije u Sarajevu 1905—1955*, str. 41, 42. U ovaj broj uključeni su i stariji đaci, koji su ranije od ovog perioda koji proučavamo prošli kroz II mušku gimnaziju.

new party line concerning the work with the young which aimed at building a vast youth organization including the university students, grammar and technical school pupils, working class youth and the peasant youth. In order to make it possible, the Communist Party and SKOJ, which acted illegally begin, to make use of the legal organizations and associations as well as all the other forms of legal activity with the aim of closer touch with the young. This was in the existing circumstances the only possible way for the CPY and SKOJ to realize their influence on the young and to take part not only in the struggle for realization of purely youth demands and solution of purely youth problems, but also in the universal struggle of the progressive forces in the country.

This paper deals with all the variety of forms of the CPY and SKOJ activities through which they carried out their influence among the school youth: literary clubs, trips, discussion clubs, sport and cultural assoications, libraries, boy-scouts, the teetotalian youth and so forth. That CPY and SKOJ were successful with the school youth of Bosnia and Herzegovina proves the fact that many progressive actions were done by this youth at that time: the grammar school students' strikes 1936/37, anti-fascist demonstrations 1938 in Sarajevo, struggle against the followers of Ljotić, clericalists and various chauvinist groups in schools, anti-war demonstrations in Mostar, Prijedor and Banja Luka 1940, demonstrations on March 27, 1941 and so forth. Owing to such participation of school youth in all the forms of social and political activity, Bosnian and Herzegovinian school youth of this period has occupied a distinguished palce and conquered a full affirmation in the ranks of the progressive social forces in the country.

Hasan Brkić u svome vremenu

Enver Redžić

U revolucionarni socijalistički pokret, koji se u Jugoslaviji u uslovima II svjetskog rata razvio u opštenarodni ustanak i revoluciju, Hasan Brkić je ušao čitavim svojim bićem sa neugasivom težnjom da zadovolji dvije osnovne potrebe svoje ličnosti — da se bori za stvar oslobođenja radničke klase, što znači za čovjeka, i da istrajnim proučavanjem i usvajanjem marksizma obogaćuje svoj radoznali um. Više od tri decenije svoga plemenitog života, u svim etapama naše borbe za socijalizam, u svojoj dinamičnoj revolucionarnoj aktivnosti, on se inspirisao istorijskim težnjama i interesima radničke klase i na Marksu, prije svega na njegovom »Kapitalu«, kome se često iznova vraćao, oštrio svoju misao. Upravo zbog takvih svojih osobina, Hasan Brkić pripada elitnoj plejadi jugoslavenskih revolucionara — marksista, čija se teoretska misao nijednog trenutka nije odvajala od njihovog revolucionarnog čina, i koji su to jedinstvo misli i djela, tu dijalektiku svoje životne prakse neprekidno potvrđivali životom svoje ličnosti, da bi joj vjernost, konačno, i samom smrću dokazali.

Takva, u sebi jedinstvena, iz jednog komada sagrađena, ličnost Hasana Brkića bila je cjelovita već u svojoj studentskoj mladosti, koju je u potpunosti poklonio revolucionarnom proleterskom pokretu. Njegov prijem u Komunističku partiju u dvadesetoj godini života, u prvoj godini univerzitetskih studija, bio je samo prirodna manifestacija te činjenice. Svoj životni put Hasan Brkić je odlučno povezao sa borbom radničke klase i njene avangarde, a Komunistička partija je u njegovoj ličnosti dobila takvog borca, koji će se osjetiti u porastu njene idejne i moralno-političke snage. Tako se, veoma rano, Hasan Brkić našao pred dva velika zadatka — da ispunjava studentske obaveze prema fakultetu i da odgovara dužnostima člana Komunističke partije. Moglo se očekivati da će ispunjavanje jednih dovesti u pitanje ili bar otežavati ispunjavanje drugih obaveza. Medutim, u Hasana Brkića to nisu bile suprotne obaveze koje se međusobno isključuju. Štaviše, to i nisu bile obaveze, već način njegovog života. Odličan student prava, Hasan Brkić bio je istovremeno primjer pregaoca na frontu kome je na čelu stajala Komunistička partija. Uspjehe na pravnim studijama pratio je porast odgovornosti

u partijskoj organizaciji na Beogradskom univerzitetu. Kada je završio studije na fakultetu, Hasan Brkić je već bio ne samo sposoban i talentovan pravnik solidnog marksističkog obrazovanja već i odličan partijski radnik značajnog političkog iskustva.

Našoj javnosti je poznatija revolucionarna društveno-politička djelatnost Hasana Brkića iz doba narodnooslobodilačkog rata i perioda izgradnje i razvoja socijalističkog društva, jer o tome postoji svjedočanstvo njegove pisane riječi i istorijske dokumentacije pomenute epohe, od njegove aktivnosti u ilegalnoj Komunističkoj partiji i društvima u dorevolucionom periodu, u kome je nepunu deceniju društveno-politički djelovao. Za kompletan prikaz razvitka ličnosti Hasana Brkića njegov budući biograf moraće, prije svega, da prouči napredni studentski pokret na Beogradskom univerzitetu u deceniji koja je prethodila ustanku i revoluciji, kao i političke odnose u Bosni i Hercegovini i Sarajevu uoči II svjetskog rata, gdje je on djelovao poslije završetka studija 1938. godine. Ovom prilikom u mogućnosti smo da se samo fragmentarno zadržimo na njegovim političko-biografskim podacima iz studentskog perioda, koji su pisci predgovora njegovoj posmrtno pripremljenoj i objavljenoj knjizi »U matici života« sasvim marginalno dodirnuli.[1]) A to je neosporno bio period u kome se formirala ličnost Hasana Brkića, koja je već tada ispoljavala sposobnosti za ulogu organizatora revolucije i javnog radnika široke perspektive.

Kada je Hasan Brkić došao na studije, politički život studenata odvijao se u stručnim studentskim udruženjima, u kojima su napredne snage vodile borbu za osvajanje mjesta u njihovim upravama, te za politički uticaj na fakultetima. Posredstvom svojih stručnih udruženja, studenti su pokretali i tražili rješenja takvim pitanjima kao što su školarina, ishrana u menzama, smještaj i ishrana u domovima, zakon o univerzitetu, autonomni položaj univerziteta koji je ugrožavala vladajuća reakcija, studentska štampa itd. Studenti komunisti svim ovim pitanjima prilazili su široko, u kontekstu revolucionarnih zahtjeva i opšte-političke linije Komunističke partije nastojeći da na borbenoj demokratskoj platformi okupe i mobilišu široke studentske mase. U stvari, političke akcije na univerzitetu, koje su pripremali i vodili studenti komunisti, organizovani u partijskim organizacijama na svojim fakultetima, bile su organski dio borbe koju je Komunistička partija Jugoslavije vodila za demokratizaciju u zemlji, za ostvarenje socijalnih i političkih prava i zahtjeva radničke klase, za prava i slobodu potlačenih nacija, za antifašističku i miroljubivu spoljnu politiku Jugoslavije u oslonu na SSSR i demokratske i miroljubive snage u svijetu. Zato su studentska stručna udruženja, predvođena svojim Akcionim odborom, mogla da pokrenu i pokretala su studente ne samo na njihovim »stručnim« pitanjima već i na pitanjima unutrašnje političke situacije u zemlji i njenog međunarodnog političkog položaja. Zahvaljujući takvoj aktivnosti, napredni studentski pokret na Beogradskom i drugim jugoslavenskim univerzitetima postao je sastavni dio i snažna poluga revolucionarnog demokratskog pokreta u Jugoslaviji uoči II svjetskog rata, ustanka i revolucije. Hasan Brkić se odmah uključio u rad udruženja studenata prava i ubrzo, svojim predanim, požrtvovanim radom, svojim javnim istupanjima koja su se odlikovala težnjom i intelektualnim naporom da događaje sagleda

[1]) Hasan Brkić: *U matici života*, N. P. »Oslobođenje«, Sarajevo, oktobar 1967. — Izbor i redakcija radova: Milan Knežević. — Tekst *Hasan Brkić (1913—1965)* napisali Uglješa Danilović i Milan Knežević.

dublje u njihovim uzajamnim vezama, postao poznat ne samo na svome već i na drugim fakultetima. U ljeto 1934, kao već istaknuti aktivista, on odlazi u Prag na Internacionalni studentski kongres, na kome predstavlja demokratski napredni pokreta studenata Beogradskog univerziteta. Tih godina on je često bio govornik na studentskim zborovima i mitinzima, na skupštinama udruženja, rado slušan koliko zbog oduševljenja koje je svojim govorima prenosio na studentske mase, toliko i zbog snage i čvrstine uvjerenja koje je zračilo iz misaone i jezičke fakture njegovih govora. Prava je šteta što je studentska štampa onoga vremena bila bez tehničkih mogućnosti da zabilježi, izvorno donese i tako sačuva govore značajnih i talentovanih organizatora naprednog studentskog pokreta, kakav je nesumnjivo bio Hasan Brkić. Bio bi to istorijski izvor izvanredno velikog značaja za izučavanje situacije, u kojoj se metodički i temeljito pripremala revolucija. Komunisti studenti osjećali su se tih godina sve snažnije u političkom životu zemlje, učestvujući u raznim manifestacijama i političkim akcijama, koje je pripremala i vodila Udružena opozicija. Poslije jednog takvog zbora u Jagodini, u maju 1936, koji je svojim lijevim karakterom iznenadio ne samo organe vlasti nego i same organizatore, masa naroda uputila se na grob Svetozara Markovića, gdje je Hasan Brkić govorio o ovom značajnom borcu i pregaocu socijalizma u Srbiji 60-tih i 70-tih godina prošlog vijeka.[2])

Univerzitetske vlasti nastojale su da zaustave takav pravac i jačanje demokratskog pokreta na Univerzitetu, pa su u tom pogledu namjeravale da pristupe reakcionarnim mjerama, kao što je zavođenje policije na Univerzitetu, ukidanje studentskih stručnih udruženja, kažnjavanje istaknutih studentskih predstavnika njihovim uklanjanjem sa Univerziteta itd. Članovi Akcionog odbora studentskih stručnih udruženja, u čijem sastavu je veoma aktivno djelovao i Hasan Brkić, razvili su veoma široku političku akciju mobilišući studente i zahtijevajući od univerzitetskih organa peticijom, među čijim se potpisnicima nalazio i Hasan Brkić, da odustanu od pripremanih antidemokratskih, u svojoj osnovi antiuniverzitetskih mjera i odluka.[3]) Pored rada u A. O., zajedno sa komunistima i drugim naprednim studentima iz BiH, Hasan Brkić učestvuje u to vrijeme i u radu udruženja studenata iz BiH »Petar Kočić«, u kome, poslije izborne pobjede koju su na skupštini udruženja sredinom 1936. godine odnijeli Narodni studenti, radi vrlo živo na sređivanju prilika i jasnijem utvrđivanju njegove društveno-političke i kulturne orijentacije.[4]) O tome kakav je ugled u studentskom pokretu na univerzitetu već 1936. godine imao Hasan Brkić, govori podatak iz izvještaja ondašnjeg docenta Univerziteta dra Ilije Pržića, podnesenog Rektoratu o studentskom zboru održanom 13. 12. 1936. u Fizičkoj sali Pravnog fakulteta. U odsustvu uhapšenog predsjednika A. O-a Ratka Mitrovića, ovome značajnom zboru predsjedavao je Hasan Brkić, koji je poslije istupanja velikog broja studenata podnio rezoluciju, koju je zbor prihvatio aklamacijom i u kojoj se od univerzitetskih vlasti zahtijevaju garancije za demokratizaciju života na Univerzitetu.[5])

---

[2]) Voja Kovačević: *Burne godine Beogradskog univerziteta 1935—1939.* — Izdanje »Studenta« Beograd 1964, str. 103.

[3]) DASR Srbije — Fond Beogradskog univerziteta, br. 3165, 8. 3. 1936.

[4]) DASR Srbije — Fond Beogradskog univerziteta, br. 7800, 9. 6. 1936.

[5]) DASR Srbije — Fond Beogradskog univerziteta, br. 17976, 14. 12. 1936.

Listajući danas zapisnike sjednica Acionog odbora stručnih studentskih udruženja Univerziteta u Beogradu,[6]) nalazimo dragocjene podatke koji, zapisnički škrto, govore o demokratskoj, antifašističkoj, naprednoj i revolucionarnoj borbi mlade, duboko narodne inteligencije, po kojoj se Beogradski univerzitet prije II svjetskog rata daleko preko jugoslavenskih granica u svijetu pročuo kao značajno žarište revolucije.

Iz zapisnika XL (vanredne) sjednice Akcionog odbora održane 16. 2. 1936, (predsjednik A. O. Velimir Vlahović, student tehnike — sekretar A. O. Vlada Aksentijević, student tehnike), doznajemo da je Ivan Ribar određen za delegata na Internacionalnu konferenciju omladine u odbranu mira u Briselu, i da je Hasanu Brkiću povjereno da na iduću sjednicu donese izrađenu temu koja će biti poslana na ovu konferenciju.[7]) O tome, nešto malo drukčije, piše Veljko Vlahović u Zborniku sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog pokreta »Četrdeset godina«.[8])

Na sjednici od 14. 2. 1937. Akcioni odbor razmatrao je pitanje pokretanja studentskog lista.[9]) Učestvujući živo u diskusiji, Hasan Brkić je smatrao da o ovoj inicijativi treba da izraze svoje mišljenje i stavove sva studentska stručna udruženja. On je također predložio da se (Centralni odbor) jednim letkom obrati studentima u kome će objasniti značaj lista za rad studentskih udruženja, pozvati studente na dopisničku saradnju i davanje priloga za stvaranje materijalne podloge lista.

Iz zapisnika 48-sjednice Akcionog odbora (28. 11. 1937) saznajemo da je na dnevnom redu, pored ostalih, bilo pitanje izrade Pravilnika Potporne zadruge, i da je s tim u vezi obrazovana komisija u koju je sa Pravnog fakulteta određen Hasan Brkić.[10])

Od njegovog dolaska na fakultet, pa do završetka studija, nije bilo, tako reći, značajnije akcije na Pravnom fakultetu, kao i na Univerzitetu, u kojoj Hasan Brkić nije aktivno učestvovao, a u mnogim akcijama bio je i jedan od neposrednih njihovih organizatora.

Ma koliko da je bio okrenut političkim, ekonomsko-materijalnim i drugim specifično studentskim problemima, prilazeći im uvijek kao problemima društva, napredni studentski pokret, kao politički pokret progresivne mlade inteligencije, ulazio je u široke tokove političkog života kao ozbiljna snaga sa jasnim demokratskim i antifašističkim stavovima. Stoga su najbolji predstavnici toga pokreta, studenti komunisti bili uvijek pokretači akcija opšte-političkog karaktera kad god su politički odnosi u zemlji to zahtijevali.

Poznata su pisma napredne bosansko-hercegovačke studentske omladine, upućivana narodu Bosne i Hercegovine 1937, 1938. i 1939. godine, u kojima se zahtijevaju građanske slobode i demokratizacija političkog života, diže glas protiv Hitlerovog anšlusa Austrije i povećane ratne opasnosti, traži uspostavljanje vlade Narodnog sporazuma u Jugoslaviji, kao i autonomija Bosne i Hercegovine.[11]) Hasan Brkić je bio među najaktivnijim inicijatorima ove

---

[6]) Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Beograd — Zapisnici Acionog odbora stručnih studentskih udruženja.

[7]) Ibidem.

[8]) *Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1933—1941*, knj. 4, »Kultura« — Beograd — 1960, str. 4.

[9]) Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Beograd, Zapisnici A. O.

[10]) Ibidem.

[11]) Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (AIRPS) RP-II/175-9628; RP-II/184a; RP-II/545a.

veoma uspješne političke aktivnosti naprednih bosansko-hercegovačkih studenata.

Poslije završenih studija, do početka ustanka, Hasan Brkić je pretežno boravio i djelovao u Sarajevu.[12]) Upućen na partijski rad u Sarajevo početkom 1938. godine, on pristupa stvaranju grupa aktivista u Željezničkoj radioni i Vojno-tehničkom zavodu; povezuje se sa naprednim mladim intelektualcima u »Gajretu«, »Uzdanici«, »Napretku«, kontaktira sa poznatim intelektualcima marksistima, profesorima Stjepanom Tomićem, Marcelom Šnajderom, Jovanom Kršićem, Kalmi Baruhom, zatim sa Slavišom Vajnerom, Emerikom Blumom, Jahielom Fincijem, koji su studirali u Čehoslovačkoj. 1938. on učestvuje na četvrtoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji u Mostaru, a zatim obilazi i stvara partijske organizacije u okolini Sarajeva — Sokocu, Brezi, Kalinoviku, Hadžićima itd. Poslije odsluženja vojnog roka, zapošljava se u Agrarnoj banci, odakle je ubrzo otpušten na zahtjev policije. Zatim radi kao advokatski pripravnik kod dra Vlade Jokanovića, poznatog sarajevskog advokata — komuniste, koji se istakao kao branilac komunista optuživanih zbog »subverzivne« i »antidržavne« djelatnosti. U to vrijeme Hasan Brkić u Sarajevu djeluje sa legitimacijom već uglednog intelektualca. Njegova aktivnost i uloga u sarajevskom Udruženju jugoslovensko-čehoslovačke lige, u kome su komunisti nalazili relativno širok prostor za svoju političku djelatnost, davala je ovom društvu politički karakter nepoželjan nosiocima reakcionarnog režima. Povodom rođendana predsjednika Čehoslovačke Republike, Hasan Brkić 2. juna 1938. drži predavanje na svečanoj akademiji koju je organizovalo Udruženje jugoslovensko-čehoslovačke lige i u njemu vješto izlaže poglede Komunističke partije o unutrašnjem i međunarodnom političkom položaju Jugoslavije.[13]) Nekoliko nedelja kasnije, krajem juna 1938. godine, Ministarstvo unutrašnjih poslova zahtijeva od pomoćnika bana Drinske banovine u Sarajevu da raspusti ovo Udruženje sa motivacijom da su u njegovom članstvu preovladali komunisti i da mu oni daju ton.[14])

Dalji razvoj događaja u zemlji pokazao je svu trulost političkog sistema države, čija je kapitulacija pred njemačkim i talijanskim okupatorima potvrdila da je vladajući režim opštim interesima nacije, interesima nacionalne slobode i nezavisnosti pretpostavio klasne interese buržoazije. Kada se u uslovima fašističke okupacije zemlje za jugoslavenske narode bukvalno postavljalo pitanje njihove fizičke egzistencije, Hasan Brkić pokazao se na visini istorijskog zadatka Komunističke partije, u kojoj je on svojim već dugogodišnjim predanim radom imao istaknuto mjesto.

Nema potrebe da ovdje slijedimo njegov put u ustanku i revoluciji, da nabrajamo sve one veoma odgovorne i složene poslove i dužnosti koje mu je Partija povjeravala uvijek u uvjerenju da je za veoma teške zadatke u njemu svagda našla pravo rješenje. U uslovima tiranije kakvu naša zemlja, kojoj sudbina nije bila sklona, nije zapamtila, raskomadana i izložena šovinističkom i fašističkom terorizmu, koji kao da je došao iz samog podzemlja istorije, Komunistička partija ušla je u odlučnu bitku osjećajući da je nastupio njen zvjezdani trenutak, kada je ona na čelu obespravljenih, poniženih i ugnjetenih i sa svima njima zajedno pozvana da stvara novu istoriju. Nošen tim osjećanjima i idealima, Hasan Brkić je tako inspirativno organizovao

[12]) AIRPS — Zbirka memoarske građe.
[13]) Arhiv SRBiH, Banska uprava Drinske banovine, Državna zaštita, br. 2166.
[14]) Arhiv SRBiH, BU, DB, DZ, br. 6870.

ustanak i gradio revoluciju kao što pjesnik stvara pjesmu, vajar skulpturu ili kompozitor simfoniju, ali i tako promišljeno i sistematično, kao što, na primjer, hemičar spaja raznorodne elemente da bi dobio novu materiju. Te dvije njegove osobine, revolucionarna predanost i potreba da naučnom temeljitošću prilazi stvarima za koje je snosio društvenu odgovornost postaće integralno svojstvo njegove ličnosti, sam stil njegovog društvenog života. Bez njih se, mislim, ne bi mogla razumjeti ona ogromna, divljenja dostojna, energija kojom je Hasan Brkić pristupao ostvarivanju grandioznih projekata izgradnje modernog socijalističkog društva, u čijem je pripremanju i elaboriranju i sam neposredno i stvaralački učestvovao.

Ako su krajem 1943. zasjedanja antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja (ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a) pokazala da je narodnooslobodilački pokret Jugoslavije već odnio pobjedu nad silama fašističkih okupatora i domaće reakcije, ona su pred snage narodnooslobodilačkog pokreta postavila istorijski zadatak konstituisanja i izgradnje, u uslovima narodnooslobodilačkog rata, nove revolucionarne, narodne države. Za narode Bosne i Hercegovine, ravnopravna Federalna Bosna i Hercegovina u okviru DFJ značila je definitivan kraj svim špekulacijama i težnjama za njenom podjelom između srpskog i hrvatskog državno-političkog centra. Za novu demokratsku, federativnu jugoslavensku državu inauguriranje Federalne Bosne i Hercegovine značilo je stvaranje uslova njene trajne stabilnosti. Hasanu Brkiću, prvom sekretaru ZAVNOBiH-a, koji je na toj dužnosti ostao sve do pretvaranja ZAVNOBiH-a u Privremenu narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, revolucionarna skupština naroda Bosne i Hercegovine povjerila je da razradi osnove položaja Bosne i Hercegovine u novoj jugoslovenskoj državi. Izbor iz njegove zaostavštine, objavljen u knjizi pod veoma uspjelo odabranim i karakterističnim naslovom »U matici života«, pruža čitaocu mogućnost da iscrpno i izvorno upozna poglede Hasana Brkića na ovo veoma značajno i danas posebno aktuelno pitanje.[15]) Međutim, u ovom trenutku nije nam namjera da posebno analiziramo njegove radove u kojima je izložio načela političkog konstituisanja Bosne i Hercegovine u DFJ, jer je to zadatak specijalnog proučavanja njegove organizatorske i državničke djelatnosti unutar ZAVNOBiH-a. Ono što ovde kao neosporno možemo i što želimo da podvučemo jeste fundamentalni značaj njegovih radova o pitanju državnosti Bosne i Hercegovine kako za našu savremenu teoriju države i prava, tako i za istoriju republike BiH uopšte, i njene državno-pravne istorije posebno. Stoga ćemo sasvim u skicuoznoj formi izložiti njegove ideje, koje nam se u tom pogledu čine najvažnijim. Bile bi to sljedeće ideje.

Pravo na svoju državnost narodi Bosne i Hercegovine izvojevali su u narodnooslobodilačkoj borbi, protiv okupatora, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije.

---

[15]) Smatram da priređivač knjige: Hasan Brkić, *U matici života* nije dao potpuno objašnjenje mjerila koja je primijenio u izboru priloga Hasana Brkića iz kojih je sačinio knjigu njegovih radova. Tako, na primjer, u knjizi su izostali prilozi Hasana Brkića objavljivani u listu *Naše doba*, organu Glavnog odbora Muslimana BiH, koji je izlazio u Sarajevu od sredine 1945. do kraja 1946. godine. Tu se, između ostalih, u br. 10. od 1946. nalazi veoma značajan referat koji je Hasan Brkić podnio na plenarnom sastanku Glavnog odbora Muslimana BiH i koji je zatim bio objavljen u posebnoj brošuri. U knjizi je takođe izostao značajan članak Hasana Brkića objavljen u *Preporodovom almanahu — kalenadru za 1946. godinu* pod naslovom *Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini*. Itd.

Odlukom II zasjedanja AVNOJ-a narodi BiH počinju da izgrađuju svoju državnost, da stvaraju organe državne vlasti od najnižih do bosansko-hercegovačkog parlamenta i vlade.

ZAVNOBiH postaje državno vodstvo, najviši organ narodne suverenosti, nosilac državnosti Bosne i Hercegovine.

Izgradnja državnosti Federalne Bosne i Hercegovine ima za svoju osnovnu pretpostavku ostvarenje punog demokratizma, koji predstavlja osnovni uslov zajedničkog života naroda Bosne i Hercegovine.

Bosansko-hercegovačka državnost je zajedničko djelo Srba, Hrvata i Muslimana i stoga je nerazdvojno povezana sa našim bratstvom i ravnopravnošću.

Narodnooslobodilački odbori su organi državne vlasti i osnovni faktor u izgradnji bosansko-hercegovačke državnosti. Demokratski karakter vlasti NOO-a osigurava se učešćem radnog naroda u državnim poslovima.

Osnovna materijalna dobra nalaze se u rukama narodne države i služe narodu. Država postaje organizator i rukovodilac privrednog razvitka.

Poslije oslobođenja zemlje, područje javne djelatnosti Hasana Brkića bilo je, tako reći, čitavo društvo. To je razlog što nismo u mogućnosti da ovom prilikom in extenso pratimo tako bogatu aktivnost, koja je u knjizi prikazana njegovim tematski veoma raznovrsnim prilozima. Nastali kao plod njegovog interesovanja za pitanja oblasti u kojima je neposredno djelovao, ovi radovi čine značajne autentične izvore za proučavanje pune dvije decenije našeg savremenog socijalističkog razvitka. Mi ćemo se, međutim, ovdje ograničiti na uži krug društvenih problema koji su izazivali dublji interes i pažnju Hasana Brkića.

Učešće bosansko-hercegovačkih muslimana u narodnooslobodilačkom ratu, a zatim u izgradnji novog političkog i društvenog sistema, na osnovama koje su obezbjeđivali pobjedonosno završeni narodnooslobodilački rat i revolucija, imalo je za Komunističku partiju, narodnooslobodilačke i socijalističke snage u Bosni i Hercegovini osobito veliki značaj. Tome pitanju Hasan Brkić je posvetio nekoliko svojih članaka i govora, prilazeći mu uvijek sa stanovišta osnovnog interesa narodnooslobodilačke borbe, odnosno borbe za demokratski i socijalistički preobražaj i razvitak zaostalog i nerazvijenog društva u Bosni i Hercegovini.

Dva su pitanja iz konteksta ove problematike zaokupljala njegovu pažnju — učešće bosansko-hercegovačkih muslimana u narodnooslobodilačkoj borbi i njihovo učešće u izgradnji oslobođene Bosne i Hercegovine.

U članku Prva muslimanska brigada[16]) on razvija misao da je pojava ove muslimanske jedinice u NOV, prije svega, rezultat pobjede bratstva naroda BiH za koje je najveće žrtve dao srpski narod BiH. Shvatanje koje su naročito isticali Marks i Engels, a osobito Lenjin, da u jednoj višenacionalnoj

---

[16]) Hasan Brkić: *U matici života*, str. 34. Poslije oslobođenja Tuzle u jesen 1943. formirane su I muslimanska i I hrvatska brigada. Kasnije su na terenu Cazinske krajine u okviru Unske Operativne Grupe obrazovana I i II muslimanska brigada. Izuzev popularnog Muslimanskog bataljona Muje Hodžića i ovih brigada, koliko mi je poznato, na teritoriji Bosne i Hercegovine nisu obrazovane druge muslimanske jedinice NOV. Interesi razvitka oslobodilačke borbe zahtijevali su obrazovanje ovih jedinica. Međutim, na teritoriji BiH nije bilo po nazivu srpskih brigada NOV. U našoj istoriografiji ova pojava ostala je gotovo nedirnuta, iako predstavlja veoma interesantnu i značajnu materiju za istraživanje i izučavanje.

zemlji ne može biti slobodan jedan narod ako istovremeno nisu slobodni i drugi njeni narodi, potvrđuje se čitavom stvarnošću istorije Kraljevine Jugoslavije, zatim njene okupacije i narodnooslobodilačkog rata. U tom smislu I muslimanska brigada je vjesnik i značajan vojni i politički faktor u daljem pristupanju bosansko-hercegovačkih muslimana narodnooslobodilačkoj borbi.

Neposredno poslije oslobođenja zemlje, u politici Narodnog fronta BiH osnovno pitanje bilo je uključivanje najširih masa u obnovu materijalnih uslova za život i napredak društva. Tada se smatralo da će političko aktiviranje bosansko-hercegovačkih muslimana na zadacima Narodnog fronta biti najefikasnije ostvareno uspostavljanjem jednog njihovog političkog predstavništva. Tako je sredinom 1945. konstituisan Glavni odbor muslimana BiH,[17]) koji je svoju političku aktivnost usmjerio na široko uključivanje bosansko-hercegovačkih muslimana u obnovu i izgradnju razorene zemlje. Pri tome se u svoj svojoj oštrini postavljao zadatak emancipacije širokih muslimanskih slojeva od uticaja muslimanskih reakcionarnih krugova, koji su u svome političkom djelovanju naročito računali sa jakim vjerskim osjećanjem i uvjerenjem masa bosansko-hercegovačkih muslimana. Po mišljenju Hasana Brkića bosansko-hercegovački muslimani pošli su u narodnooslobodilačku borbu ne samo zbog istjerivanja okupatora iz svoje zemlje već i zbog toga što su osjetili da se u narodnooslobodilačkom ratu rađa nova država u kojoj će oni postati ravnopravni sa drugim narodima Bosne i Hercegovine, slobodni i punopravni građani u svojoj domovini.[18]) U tom smislu Hasan Brkić je objašnjavao i zakon o zabrani nošenja zara i feredže koji znači put emancipacije muslimanske žene, i kao takav jedan je od značajnih uslova njenog učešća u društvenom životu i izgradnji socijalističkog društva.[19]) U svim ovim njegovim razmatranjima kao crvena nit provlači se misao i zakonitost klasne borbe, koja je, kao nikad u njihovoj ranijoj istoriji, zahvatila bosansko-hercegovačke muslimane, razvrstavajući ih sve jasnije s ove i one strane istorijske borbe za progres.

Interesovanje Hasana Brkića za pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji nije bilo rezultat nekog njegovog specijalnog afiniteta prema ovom problemu, niti potrebe da ga politizira nacionalnim tonovima i elementima. Ono je bilo neposredno motivisano i inspirisano aktuelnim potrebama opšteg društvenog napretka i socijalističkog razvoja, kao bitnog preduslova slobodnog i punog razvitka svake nacije u višenacionalnoj jugoslavenskoj socijalističkoj državi. U tom pogledu on je povodom desetogodišnjice osnivanja ZAVNOBiH-a veoma tačno ocjenjivao procese prisutne u bazi našeg društva pišući: »Razvitak socijalističke demokratije koja na nov, socijalistički način učvršćuje ravnopravnost

---

[17]) *Naše doba*, organ Glavnog odbora Muslimana BiH, god. I, br. 1, 3. 6. 1945 godine. Politički razvitak bosansko-hercegovačkih muslimana u periodu obnove i postavljanja osnova socijalističkog društva pokazuje izvjesne specifičnosti, o kojima, pored ostalog, govori i osnivanje Glavnog odbora Muslimana BiH. Takvih primjera političke organizacije među Srbima u BiH u ovom periodu nije bilo, dok je među Hrvatima obnovljena HHS-a i uključena u Narodni front kao i Glavni odbor Muslimana BiH. Istorijska nauka je i ovdje ostala dužna objašnjenja ove pojave, koja u političkom razvitku BiH nije bila dužeg vijeka, ali se u njenom naučnom rasvjetljavanju vjerovatno mogu naći elementi za razumijevanje političkih odnosa u BiH, koji su se razvili u kasnijem periodu.

[18]) Hasan Brkić, *U matici života*, str. 73.

[19]) Ibidem, str. 178.

jugoslavenskih naroda, silno je ojačao jugoslavensko patriotsko osjećanje i misao koji su danas vezani ne za neke odvojene nacionalne interese (kurziv moj), nego su i oni vezani za interese jugoslavenske socijalističke zajednice radnog naroda (kurziv moj) ... Danas je svakom radnom čovjeku (moj kurziv) jasno ... što se naši radni ljudi, a naročito naše mlade generacije ne osjećaju samo kao pripadnici ove ili one nacionalnosti, nego se oni danas osjećaju kao članovi naše socijalističke jugoslavenske zajednice, jedinstvene i nedjeljive socijalističke Jugoslavije«.[20])

Razmatrajući odnose među narodima i posebno značaj ravnopravnosti jugoslavenskih naroda u novoj socijalističkoj državi, Hasan Brkić smatrao je da je potrebno da povodom jubileja 10-godišnjice Narodne Republike Bosne i Hercegovine ponovi riječi rezolucije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a da narodi Bosne i Hercegovine »više neće dozvoliti da njihova domovina bude predmet borbe velikosrpske i velikohrvatske i muslimanske reakcije oko podjele vlasti«.[21])

Međutim, problemi ekonomske izgradnje Bosne i Hercegovine svakako su privlačili najveću pažnju i misao Hasana Brkića i angažovali njegovu ogromnu radnu sposobnost. Ostavljajući ekonomistima i istoričarima ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine da ocijene doprinos Hasana Brkića u razvoju ekonomske prakse i misli u socijalističkom preobražaju bosansko-hercegovačkog društva, mi ćemo se ovdje zadovoljiti fiksiranjem izvjesnih ekonomskih pitanja kojima se on u toku pune dvije decenije kontinuirano bavio, od obnove i prvog petogodišnjeg plana do privredne reforme. U cijelom tome periodu Hasan Brkić je neosporno bio jedan od glavnih autora naše ekonomske političke. No, kako su vlada i partijsko rukovodstvo izgrađivali ekonomsku politiku, kao i politiku u svim drugim domenima društvenog života u Bosni i Hercegovini, to je udio Hasana Brkića na tom planu mogućno utvrditi tek na osnovu obimnih istraživanja izvora relevantnih za rješavanje privrednih problema i utvrđivanje politike u oblasti privrednog razvoja Bosne i Hercegovine. Pa ipak, polazeći od brojnih autentičnih materijala u obliku analiza, referata, studija, eseja i skica o problemima ekonomskog razvitka Bosne i Hercegovine koje je napisao djelujući dugi niz godina na državnim položajima najodgovornijim za privrednu obnovu i razvoj Republike, nesumnjivo je da Hasanu Brkiću pripada najistaknutije mjesto u pripremanju i formulisanju politike ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine. I to kako u periodu centralizovanog rukovođenja privredom, tako i u razdoblju novog privrednog sistema kao prelazne etape ka demokratizaciji ekonomskih odnosa i, napokon, u najnovijem periodu, u kome neposredni proizvođači postaju nosioci sve razvijenijih oblika samoupravljanja. Ovako značajno mjesto u oblasti ekonomske politike Bosne i Hercegovine Hasanu Brkiću pripada, prije svega, zbog izvanredne aktivnosti i visoke lične odgovornosti u njenom ostvarivanju, usljed čega se i njegovi ekonomski prilozi odlikuju više elementima analize konkretnih planskih zadataka, nego teoretskim aspektima. Pa ipak, među svim rukovodećim političkim radnicima u oblasti privrede u Bosni i Hercegovini, Hasan Brkić je činio najveće napore u smislu teoretskog fundiranja i osmišljavanja neposredne ekonomske politike. To je naročito

[20]) Ibidem, str. 222.
[21]) Ibidem, str. 219.

karakteristično za period u kome su sazrijevali uslovi za privrednu reformu i u kome je složenost problematike ekonomskog života zahtijevala temeljita izučavanja, egzaktne analize i teorijska sagledavanja dugoročnih procesa.

Ostvarivanje prvih petogodišnjih planova privrednog razvitka Bosne i Hercegovine, u čijoj je izradi učešće Hasana Brkića bilo veoma visoko, rezultiralo je, prije svega, izgradnjom bazične, teške industrije, koja je imala veliki značaj ne samo za Bosnu i Hercegovinu već prvenstveno za cijelu Jugoslaviju. Time su proizvodne snage Bosne i Hercegovine nesumnjivo ojačale, ali zadatak prvog petogodišnjeg plana da se likvidira privredna i tehnička zaostalost Bosne i Hercegovine nije bio postignut. Ostvarenjem narednih privrednih planova, trebalo je Bosnu i Hercegovinu pretvoriti u industrijski naprednu republiku, jer razvijeniji socijalistički odnosi kojima teži naše društvo ne mogu da se oslanjaju na zaostale proizvodne snage. U kontekstu ove ekonomske politike Hasan Brkić je isticao značaj naučne i istraživačke djelatnosti bez koje nema moderne privrede, obrazovanje novih stručnih kadrova, veliku ulogu tehničke inteligencije, podizanje materijalnog i kulturnog nivoa masa itd. Da bi se podigla poljoprivreda, bilo je neophodno, po njegovom mišljenju, likvidirati njenu tehničku zaostalost, proširiti obradive površine, pristupiti širokoj primjeni savremenih agro- i zootehničkih mjera i tako realizovati neophodne preduslove za poljoprivrednu tržišnu proizvodnju.

Čitajući radove Hasana Brkića o problemima privrednog razvoja Bosne i Hercegovine, mi u stvari upoznajemo najvažnije elemente i momente ekonomske istorije našeg socijalističkog društva u prve dvije decenije njegovog nastajanja i izgradnje. Ako je tokom prve decenije u privrednom životu zemlje regulativna uloga države bila nužno dominantna, bez koje se u konkretnim društvenim i materijalnim uslovima ne bi mogao ostvariti značajan uspon proizvodnih snaga, već na samom kraju toga perioda počela se osjećati potreba za njenim ublažavanjem, modificiranjem, uslovljenim upravo dostignutim stepenom razvitka materijalne proizvodnje. Institucija radničkih savjeta, najprije u sferi proizvodnje i prometa, bila je izraz ne samo kursa u pravcu neposredne socijalističke demokratije, već istovremeno i potreba proizvodnih snaga čiji je dalji razvitak imao za pretpostavku slobodnije djelovanje ekonomskih zakona na tržištu. Tu je početak novog privrednog sistema koji će u ekonomici zemlje otvarati nove i složene probleme, ali će istovremeno predstavljati odlučan faktor u savlađivanju ekonomske nerazvijenosti zemlje. Jer inicijativa za brži razvoj materijalnih proizvodnih snaga društva sa rukovodećih državnih organa na području privrede prelazila je na neposredne organizatore i nosioce proizvodnje, na preduzeća, koja su svojim produktima imala da polože ispit na tržištu i tu da potvrde svoju rentabilnost.

Prvih godina novog privrednog sistema Hasan Brkić je sasvim tačno zapažao da radničko samoupravljanje ne uklanja automatski državno-kapitalističke i birokratske tendencije u privrednim organizacijama, da mnogostrukost centralizovanih regulativnih instrumenata u oblasti raspodjele dohotka otežava inicijativu preduzeća u pravcu efikasnije proizvodnje, da preduzeća kao nosioci društvene reprodukcije ne mogu da dođu do izražaja usljed okolnosti kao što se značajna sredstva koja stvara privreda ne ostavljaju na raspolaganje privredi, već njima i dalje monopolno rukuju vanprivredni, upravno-politički faktori u federaciji, republikama i komunama. Njegovu pažnju sada privlače problemi koje je otvarala praksa novog privrednog

sistema, kao što su uzajamna uslovljenost produktivnosti rada i nagrađivanja prema radu, uticaj nivoa proizvodnih snaga na proširenje tržišta i obratno, djelovanje tržišta na proizvodnju, značaj troškova proizvodnje i cijena, uska veza produktivnosti rada i lične potrošnje itd. Pri tome on je uporno objašnjavao potrebu smanjivanja i postepenog uklanjanja administrativne intervencije na području raspodjele u privrednim organizacijama zalažući se za visoki stepen samostalnosti preduzeća u kojima bi radni kolektivi, neposredni proizvođači, poslije pokrivanja obaveza prema društvu, utvrđenih demokratskim metodom, slobodno raspolagali svojim dohotkom i samostalno odlučivali o njegovoj raspodjeli u fondove, za potrebe standarda i društvene reprodukcije.

U višegodišnjoj neposrednoj praksi realizacije ekonomske politike u Bosni i Hercegovini, Hasan Brkić je osjećao i uočavao veliki društveno-ekonomski značaj pitanja nerazvijenih republika i krajeva, kao i integracije u oblasti ekonomike. Šteta je što ova pitanja nije potpunije obradio, jer bi on, koji u svome javnom djelovanju nije bio ni rutiner ni improvizator, o njima sigurno dao vrijedne priloge. Na ovakvu pretpostavku upućuju nas njegove misli iz knjige »U matici života« koje se odnose na probleme nerazvijenih područja i ekonomske integracije.

Rješenje pitanja nerazvijenih republika i područja Hasan Brkić je prvenstveno tražio u svestranom i temeljitom proučavanju materijalnih uslova i mogućnosti likvidiranja njihove ekonomske zaostalosti. On je bio potpuno uvjeren da je tu riječ o dugoročnom procesu, jer je nizak nivo materijalnih proizvodnih snaga tih područja posljedica mnogovjekovne istorije, što nije moguće ukloniti kratkoročnim intervencijama, makako bila velika materijalna ulaganja. Jer u pitanju je preovladavanje kompleksne društvene zaostalosti, što se ne postiže samo podizanjem brojnih fabričkih dimnjaka. Ekonomski, kulturni, uopšte društveni napredak takvih područja mora biti, prije svega, djelo samih tih područja, pri čemu je neophodna solidarna pomoć socijalističke društvene zajednice. Iako je bio neprekidno jedan od najistaknutijih političkih radnika u Bosni i Hercegovini, koja dolazi u red nerazvijenih republika, Hasan Brkić nije ovom kapitalnom pitanju Bosne i Hercegovine prilazio sa republičkih pozicija, što baš nije rijetka pojava u stvarnosti našeg političkog života, nego ga je posmatrao kao ekonomsko pitanje razvitka socijalističkog društva i stabilno rješenje njegovo vidio u ekonomskim mjerama jugoslavenske socijalističke društvene privrede. Materijalnu osnovu za prevazilaženje privrednog zaostajanja nerazvijenih jugoslavenskih regiona predstavlja prema njegovom mišljenju, jedino viši nivo cjelokupne privrede u Jugoslaviji, na čemu je on gradio svoje uvjerenje da će se u idućoj deceniji sve više gubiti suprotnost između razvijenih i nerazvijenih područja u Jugoslaviji.[22])

Ako postepeno uklanjanje pomenute suprotnosti predstavlja uslov ekonomske stabilnosti socijalističkog društva, proces društvene, a prije svega ekonomske integracije, učiniće ga iznutra materijalno jakim, a u međunarodnim ekonomskim odnosima sposobnim za afirmaciju socijalističke Jugoslavije kao privredno razvijene zemlje. Po ocjeni Hasana Brkića integracija u privredi postala je nužnost samog privrednog razvoja, a osnovni preduslov njenog uspješnog ostvarivanja, trajnost njenih oblika nalazi se u neposrednom

[22]) Ibidem, str. 400.

materijalnom interesu privrednih organizacija. Drugim riječima, pošto se u integracionim procesima u privredi ispoljava objektivna zakonitost samog privrednog života na savremenom stepenu njegovog razvoja, svako forsiranje integracionih rješenja koje dolazi izvan privrede, koje se privredi administrativno nameće u obliku mehaničkog spajanja malih radi stvaranja velikih privrednih organizama, nosi u sebi opasnost deformacija i potčinjavanja ekonomskih kretanja birokratskim političkim kombinacijama i planovima. Nasuprot tome, stabilne oblike integracije Hasan Brkić vidio je u ekonomski motiviranom obrazovanju krupnih proizvodnih centara iz tehničkih i organizaciono najrazvijenijih preduzeća, koji će svojim sopstvenim razvojem podsticati podjelu rada i specijalizaciju.[23]) Pod tim pretpostavkama, integracija se javlja kao faktor prilagođavanja potrebama i interesima unutrašnjeg i spoljnog tržišta, kao uslov učešća jugoslavenske privrede u međunarodnoj podjeli rada. Kao prevashodno ekonomska zakonitost i proces koji je otvorio naš socijalistički privredni razvitak, integracija ne trpi nikakva političko-teritorijalna ograničavanja, niti može da se identifikuje sa autarhičnim tendencijama u okviru društveno-političkih zajednica. Ona se tako samo sprečava i guši, bez obzira na to da li takve tendencije dolazile iz komuna ili republika. Za njen pravilan razvitak podrška političkih faktora može biti korisna samo ako ne implicira partikularističke ili neke druge »više« interese njihovih društveno-političkih zajednica. »Postojanje bilo kakvih granica ili smetnji ovim procesima, ovom povezivanju proizvođača unutar zemlje kao nepovredivog ekonomskog područja (kurziv moj), podržavanje bilo kakvih monopola iz bilo kojih interesa, pa i nacionalnih (kurziv moj), borba za vodeću ulogu u organizovanju pojedine proizvodnje sredstvima vanekonomskog pritiska čine danas osnovnu smetnju da se pomenuti procesi ubrzaju«.[24]) Neosporno, to nije način mišljenja političkog funkcionera koji se zalaže za uske interese svoje republike, gubeći iz vida cjelinu društva i zemlje čiji je integralni dio i njegova republika, već je to način mišljenja, prije svega, marksiste, koji i na položaju odgovornog političara svim pitanjima, pa i onim državnim, to jest republičkim, prilazi kao društvenim pitanjima i rješenje im vidi i nalazi u razvoju i napretku socijalizma, koji je nedjeljiv i jedinstven proces, u čijem središtu stoji radni čovjek, ravnopravan jedan drugom, nezavisno od pripadnosti ovoj ili onoj nacionalnosti ili ma kojoj drugoj zajednici. Stoga je on od komunista s pravom i na prvom mjestu tražio takvu društvenu aktivnost, kojom će doprinijeti da radni ljudi ovladavaju svojim sopstvenim životom, sopstvenim zakonima svoje proizvodnje i raspodjele, »jer će na taj način čovjek postati sposoban da vlada sa tim tajnovitim svijetom ekonomskih odnosa«[25]) (kurziv moj).

Rastao i odrastao u omladinskom pokretu pod revolucionarnom SKOJ-evskom zastavom, marksistički formiran i borbeno kaljen u komunističkoj tvrđavi, kakvu je uoči II svjetskog rata predstavljao progresivni studentski pokret Beogradskog univerziteta, Hasan Brkić je spremno ušao u ustanak i revoluciju kao odvažan borac, iskusan organizator i talentovan rukovodilac,

---

[23]) Ibidem, str. 378.
[24]) Ibidem, str. 435.
[25]) Ibidem, str. 436.

da bi još u oslobodilačkoj borbi postao graditelj vlasti radnog naroda i u oslobođenoj zemlji, u zaostaloj Bosni i Hercegovini, arhitekta ekonomike socijalističkog društva.

Razrađujući osnove državnosti Bosne i Hercegovine još u uslovima narodnooslobodilačkog rata kao ravnopravne republike u federativnoj jugoslavenskoj državnoj zajednici, na čijoj je izgradnji radio dugi niz godina, Hasan Brkić nije postao birokrata ni po načinu kako je prilazio društvenim problemima i kako ih je rješavao, ni po odnosu prema ljudima sa kojima je živio i sarađivao.

Obrađujući pitanje učešća bosansko-hercegovačkih muslimana u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji zemlje, razvijajući njihovu svijest o njihovom ravnopravnom položaju u novoj državi, kao i svijest o njihovoj građanskoj jednakosti u novom društvu, Hasan Brkić je ovom istorijski složenom pitanju prilazio sa pozicija socijalističke revolucije i marksističkog internacionalizma, daleko od potrebe da vjersku i konzervativnu društvenu svijest bosansko-hercegovačkih muslimana iz feudalne i kapitalističke epohe prihvata kao determinantu njihove društveno-istorijske individualnosti. Hasan Brkić je bio čvrsto uvjeren da su se bosansko-hercegovački muslimani u periodu narodnooslobodilačke borbe i razdoblju socijalizma bitno rasteretili feudalno-kapitalističkog ideološkog nasljeđa i mentaliteta, pa samim time i preduslova i potrebe da individualnost svoga društveno-istorijskog bića definišu i obilježavaju svojom religijskom pripadnošću, odnosno svojim religijskim porijeklom.

Jedan od autora koncepcije privrednog preobražaja i razvitka Bosne i Hercegovine i mnogih društvenih planova, počev od prvog petogodišnjeg plana, Hasan Brkić je pojedinim pitanjima ekonomske politike, kao i ekonomskoj politici u cjelini prilazio kao društvenim problemima, kao značajnim instrumentima kompleksnog socijalističkog preobražaja društva u kontekstu izgradnje i razvitka socijalizma u našim konkretnim uslovima. Po svojim intelektualnim i stručnim preokupacijama prevashodno ekonomista, dugi niz godina u samom središtu borbe za realizaciju krupnih ekonomskih projekata, za Bosnu i Hercegovinu od preobražavajućeg značaja, Hasan Brkić se nije našao na pozicijama ekonomizma koji u našem društvu široko nadire u metodologiju ekonomske sfere i pogleda na globalni društveni razvitak.

Iako se u toku svoga neumornim radom ispunjenog života u oslobođenoj domovini nalazio na veoma odgovornim i visokim političkim i državnim položajima, njegov društveni značaj i ugled nije zavisio od funkcija i položaja koji su mu povjeravani, već, naprotiv, ti položaji i funkcije dobijale su značaj i težinu zahvaljujući sposobnosti, pregalaštvu i autoritetu ličnosti Hasana Brkića.

Ako je pred sam kraj svoga kratkog i izuzetno plodnog života, nesumnjivo od visokog značaja za razvoj i napredak socijalizma u našoj zemlji, s pravom mogao da izjavi da je ekonomski, društveno i kulturno preobražena Bosna i Hercegovina jugoslavenski fenomen,[26]) polazeći od njegovog životnog djela, možemo sa isto toliko prava kazati da je Hasan Brkić marksistički intelektualac, ustanik, političar, ekonomist i državnik istinski fenomen revolucije, koja je prava kolijevka i medijum toga preobražaja.

---

[26]) Ibidem, str. 396.

Summary

The author deals with certain aspects of the biography of Hasan Brkić, one of the most capable and most respectable politicians that were brought up by the CPY in the period of sharp class conflicts of the proleteriat and suppressed nations with the ruling regime in the monarchist Yugoslav state, who in the course of the peoples' liberation war found himself at the head of the peoples' struggle againts the fascist invadors and the local tratiors, and then after the liberation in the battle for reconstruction of the devastated country and for a socialst social reorganization. Having consulted the archive sources, the author poits out that Hasan Brkić as a student of the Belgrade Faculty of Law chose the way of a revolutionary and in his youth prepared himself for serious and responsible tasks that the Yugoslav revolutionary movement was faced with on the eve of the Second World War. The author points out that Hasan Brkić joined the peoples' ilberation war and the revolution as a very able organizer to whom the Communist Party could give very complex and for the development of the PLM very important tasks, even more so after the liberation of the country, when Hasan Brkić using his intellect and energy gave a considerable contribution to the universal socialst progress of Yugoslavia.

Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor*

Nikola Babić

I

Tradicionalna istoriografska škola po ustaljenoj klasifikaciji istorijskih izvora pristupa sa izvjesnom skepsom štampi, svrstavajući je u sporedan izvor. Pri ovakvom tretiranju štampe, polazi se od uvjerenja da su stavovi i ocjene u njoj prožeti subjektivnom notom i da ne odražavaju realno određeni trenutak ili događaj svoga vremena. Čini nam se da to nije adekvatna klasifikacija, pogotovo kada su u pitanju istorijska istraživanja novijeg i najnovijeg perioda. U ovom razdoblju štampa je postala najmasovnije sredstvo društvenog komuniciranja, ona prati i registruje događaje u najširem dijapazonu. Pojedini listovi postali su glasila raznih političkih faktora, pa u njima ne nalazimo samo obične informacije o događajima i zbivanjima nego i čitave programe, stavove, reagovanja i ocjene tih događaja. Prema tome, to su i vjerni dokumenti o idejnim stavovima i praktičnoj političkoj djelatnosti tih faktora. Njihovom komparacijom brže dolazimo do saznanja o političkoj fizionomiji i snazi raznih političkih organizacija i pokreta, a time i do punije istorijske istine.

Sasvim je razumljivo da pri korištenju treba razlikovati pojedine napise iz štampe, počevši od dnevnih vijesti, dopisa, komentara i reportaža, pa do zvaničnih stavova redakcija ili rukovodstava pojedinih političkih partija, organizacija i grupa. Objavljene deklaracije, rezolucije, razni statuti i pravila, kao i programski članci, spadaju u primarne istorijske izvore, bez obzira na to da li se nalaze u štampi ili u fondovima pojedinih arhiva.

Sigurno je da su i mnogi podaci koje nalazimo u klasičnim izvorima — arhivskim dokumentima — pisani sa određenom subjektivnom ili tendencioznom notom, obilježenom političkim pogledima njihovog stvaraoca. Zašto bismo, onda, vjerovali da jedan akt koji je prošao filter administracije i nosi obilježja broja, pečata i potpisa, daje autentičnije i više istinite podatke od

*) Koreferat podnesen na IV internacionalnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta u Linzu, koja je održana od 17. do 21. septembra 1968. godine.

štampe koja također ima svoja obilježja verifikacije. Ova gledišta ne ističemo zato da bismo zagovarali primarno mjesto štampe među istorijskim izvorima. Ali, ne prihvatajući fetišizaciju arhivskih dokumenata (npr. policijskih izvještaja o djelatnosti radničkih organizacija i sl.), kojima moramo s puno kritičnosti pristupati, čini nam se da bar s isto toliko povjerenja moramo pristupati i štampi kao istorijskom izvoru.

Kada je u pitanju radnička štampa u Bosni i Hercegovini, gdje radnički pokret nije imao razvijenu administraciju, koja bi registrovala događaje i svoju politiku putem klasičnih arhivskih dokumenata ili kada u ilegalnim uslovima djelatnosti nije bilo mogućnosti ni za najnužniju korespodenciju i čuvanje pisanih dokumenata, ta štampa dobija još više na značaju, jer predstavlja jedini pisani izvor radničke provenijencije.

II

Razmatranja o radničkoj štampi u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijskom izvoru, metodološki je nužno prikazati u dva dijela za dva sasvim različita perioda — od pojave prvog radničkog lista 1909. do 1919. godine, kada je radnički pokret u ovoj zemlji djelovao samostalno i od 1919. do 1941. godine, kada je on djelovao kao sastavni dio jugoslovenskog radničkog pokreta.

Ta razmatranja za period do 1919. godine izvanredno su interesantna iz nekoliko razloga:

1. Što se radnički pokret u Bosni i Hercegovini razvija i prelazi prag javnog života, kasnije nego u drugim evropskim, pa i nekim jugoslovenskim zemljama, u kojima su građanska liberalna i radnička štampa imale već svoju tradiciju.

2. Što se radnički pokret u ovoj zemlji razvija u specifičnim uslovima okupacije, nacionalne i vjerske podijeljenosti poluorijentalne feudalne društvene strukture — kroz čije se okvire vrlo teško probijala napredna misao, pogotovu radnička — odnosno u uslovima u kojima se radnički pokret morao, pored neposredne socijalno-ekonomske borbe, angažovati i u borbi za emancipaciju čitavog bosansko-hercegovačkog društva od okupacione vlasti.

3. Što se radnička štampa ovdje pojavljuje kao jedini izvor čiste radničke provenijencije, a arhivska građa provencijencije državnih ustanova i institucija nudi nam samo elemente koji govore o nužnom komuniciranju radničkih rukovodstava i predstavnika sa organima vlasti. Sa toga stanovišta radnička štampa se pojavljuje kao neophodan i veoma značajan izvor. Ona bilježi mnoge događaje i zauzima stavove prema pojedinim zbivanjima u BiH i internacionalnom radničkom pokretu koji se ne mogu naći u arhivskoj građi ili bilo gdje drugdje.

4. Prvi radnički listovi su i prva pisana riječ radničke klase Bosne i Hercegovine, ponikla bez profesionalnih novinara i marksistički obrazovane inteligencije, iz pera ljudi koji su ovom poslu pristupali ostavljajući zidarski ili obućarski čekić, šivaću mašinu ili druge alatke manuelnog radnika, pa tamo susrećemo neposredno radnička razmišljanja i rezonovanja.

Zakon o štampi u BiH objavljen je 2. marta 1907. godine, ali njegove odredbe u paragrafu 11. i 12, da: »Für jede periodische Druckschrift welche, sei es auch nur nebenher, die politische Tagesgeschichte behandelt, oder politische, religiöse oder soziale Tagesfragen bespricht, ist der Herausgeber zum Erlage einer Kaution verpflichtet«, i »Der Betrag der Kaution wird für

periodische Druckschriften, welche seltener als einmal in der Woche erscheinen, mit 3000 K, für solche, welche höchstens dreimal in der Woche erscheinen, mit 6000 K, für die öfter erscheinenden periodischen Druckschriften mit 10.000 K bestimmt«,[1]) — pomjerio je pojavu prvog radničkog lista više od dvije godine od objavljivanja zakona, iako se ideje i pokušaji pokretanja radničkih novina sreću već u 1906. godini.

Prvi radnički socijalistički list u BiH »Glas slobode« pojavio se 29. aprila 1909. godine, izlazi u početku tri puta mjesečno, a kasnije prerasta u dnevnik. U uvodniku prvog broja ističu se osnovni zadaci: prosvjećivanje radnika, širenje nauke socijalizma, razvijanje klasne borbe, štićenje interesa radništva, zatim razmatranje ekonomskih i političkih pitanja, razvijanje objektivne, oštre i nepristrasne kritike svega onoga što ide protiv radničkih interesa, kao i borba za narodnu slobodu u najširem smislu.

U desetogodišnjem periodu, u kojem je izlazio kao organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, — »Glas slobode« je, uglavnom, ispunio ove zadatke, jer je njegova sadržina pretežno ispunjena problematikom koja se pominje u zadacima. Gotovo za čitavo vrijeme karakteristične su neke standardne rubrike koje se bave pomenutom problematikom.

— Uvodnici su bili vanjskopolitičkog, često opštejugoslovenskog ili specifično bosansko-hercegovačkog, te socijalističkog sadržaja. Oni predstavljaju najvredniji dio lista, jer su u njima izloženi stavovi redakcije, odnosno partijske uprave, prema najbitnijim događajima u političkom životu i radničkom pokretu.

— U rubrici »Međunarodni položaj« nalazimo po pravilu članke i prepštampane političko-diplomatske vijesti, koje se ponekad javljaju i kao posebna rubrika. Članci su najčešće odražavali gledišta »Glasa slobode« o raznim pitanjima iz međunarodnih odnosa i odnosa u radničkom pokretu, jer su opremljeni potrebnim komentarom.

— Rubrika »Politički pregled« karakteristična je po tome što donosi članke i kraće napise sa komentarima o svakodnevnim unutrašnjim i inostranim događajima. Osobito su vrijedni komentari o domaćim zbivanjima.

— U »Vijestima i bilješkama«, za razliku od »Političkog pregleda« donose se sitne vijesti, od kojih one o bosansko-hercegovačkim prilikama predstavljaju dragocjenu dokumentaciju o stavu »Glasa slobode« i prema mnogim svakodnevnim događajima političkog života i odnosa. Tu se razlikuju vijesti čisto dokumentarnog karaktera od onih sa jasno izraženom tendencijom o radničkoj problematici, pokretima i njihovim uzrocima, i slično.

— Rubrike »Strukovni pokret«, odnosno »Sindikalni pokret« i »Iz stranke« predstavljaju vrlo vrijednu dokumentaciju u cjelini. U njima se registruju i komentarišu gotovo svi događaji u pokretu. Često se javljaju i vrijedni članci koji obrađuju socijalne ustanove, analiziraju komunalne probleme i sl. Jednako vrijedni su i izvještaji sa partijskih i sindikalnih skupova u okviru kojih su ponekad objavljene čitave rezolucije, odluke ili drugi dokumenti prvog reda.

»Bosnisch-Hercegowinischer Eisenbahner, (»Bosansko-hercegovački željezničar« štampan dva puta mjesečno od 1. maja 1910. do 15. juna 1914), pokrenut je sa ciljem da tretira probleme bosansko-hercegovačkih željezni-

---

[1]) Gesetz — und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegowina, Jahrgang 1907, Sarajevo, 1908, s. 29.

čarskih radnika i najveći dio njegove sadržine bavi se tom problematikom. Ali u ovom listu, koji je bio pod uticajem socijaldemokrata, nalazimo i članke o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini i u svijetu, kao i vijesti o aktivnosti drugih strukovnih organizacija.

U oba ova lista evidentan je uticaj i u stavovima i u tretmanu različitih pitanja časopisa i listova njemačkog i austrijskog radničkog pokreta, osobito »Arbeiter Zeitung-a«, »Der Kampf-a« i »Die Neue Zeita-a«. Tek od 1917. godine u »Glasu slobode« zapažamo samostalniju, revolucionarnu orijentaciju nastalu kao rezultat radikalizovanja političkih stavova Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.

Neposredno pred prvi svjetski rat pojavilo se i pet brojeva lista »Zvono«, koji je pokrenula disidentska grupa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. List je donosio komentare o događajima u svijetu, političkim prilikama u zemlji i inostranstvu, privrednim kretanjima, zatim vijesti i crtice iz života radnika, te polemičke članke u vezi s pisanjem »Glasa slobode«, prvenstveno sa stanovišta izrazitije nacionalne angažovanosti.

III

Nepunih šest mjeseci poslije prvog svjetskog rata i stvaranja jugoslovenske države, — aprila 1919. godine, stvoren je i jedinstveni jugoslovenski radnički pokret lijeve — komunističke orijentacije. Do tada samostalni radnički pokret Bosne i Hercegovine — politički i sindikalni — pristupio je, gotovo u cjelini, novoosnovanim organizacijama — Komunističkoj partiji Jugoslavije i Jedinstvenim revolucionarnim sindikatima. »Glas slobode« postao je dnevni organ ovih jugoslovenskih organizacija za Bosnu i Hercegovinu u vrijeme dok su one legalno djelovale do kraja 1920. godine.

Već početkom 1919. godine sakuplja se, organizuje i započinje svoju djelatnost disidentska socijal-patriotska grupa Socijaldemokratske stranke BiH i sada organizovana kao jugoslovenska Socijaldemokratska stranka za Bosnu i Hercegovinu, 24. maja 1919. godine, ponovo pokreće list »Zvono«. Poslije zabrane djelatnosti organizacija revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji, tokom 1921. godine, politički se ujedinjuju socijal-patriotska desnica i centrumaši, disidenti komunističkog pokreta, u Socijalističku partiju Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini ove snage 14. maja 1921. pokreću »Glas slobode« kao svoj organ, a »Zvono« 17. decembra 1921. prestaje dalje izlaziti. »Glas slobode« je ostao nedeljni organ socijalista do 10. jula 1929. godine, kada je od režima monarhističke diktature definitivno zabranjen. U ovom razdoblju iz osnova se mijenja idejno-politički pravac lista. On zagovara reformističku i antikomunističku orijentaciju u političkoj borbi i donosi, uglavnom, dopise o ekonomskim akcijama radnika.

Podijeljenost radničkog pokreta u ovom periodu uslovila je i nejedinstvenost radničke štampe. Ona je ispunjena sadržajima koji predstavljaju ozbiljne ideološko-političke protivrječnosti. Zastupana su najsuprotnija stanovišta političke i klasne borbe, od krajnje desnih, u socijal-patriotskoj, do krajnje lijevih u ilegalnoj komunističkoj štampi, uslovljena različitim pogledima na borbu radničke klase.

U naročito teškim prilikama i uslovima razvijala se štampa Komunističke partije Jugoslavije. Pošto je prihvatila i širila ideje oktobarske revolucije i zagovarala revolucionarnu orijentaciju u borbi za politička i ekonomska pra-

va radnika, — ta štampa je bila pod naročitim pritiskom vlasti i u vrijeme legalnog djelovanja KPJ, 1919—1920. godine. Tako, npr., ministar unutrašnjih dela jugoslovenske vlade telegrafski upozorava Zemaljsku vladu za BiH[2]) »...Primijetio sam u listu »Glas slobode« da cenzura propušta slavljenje i popularisanje boljševizma i njegovih predstavnika u Rusiji. Nastojte to sprečiti«.[3]) Pod pritiskom vlasti, prestala je izlaziti već poslije trećeg broja »Radnička volja« u Drvaru (20. novembra do 20. decembra 1919), a poslije trinaestog broja i »Narodni glas« u Banja Luci (10. aprila do 24. jula 1920), — listovi komunističkih organizacija u ovim mjestima.

Protiv KPJ i njene štampe donesena je 29. decembra 1920. godine tzv. Obznana, kojom je čitava djelatnost suspendovana, a 2. avgusta 1921. godine izglasan je u parlamentu Kraljevine Jugoslavije »Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi«, po čijem članu 1. se »kao zločinstvo u smislu kaznenog Zakonika smatra« i »...pisanje, izdavanje, štampanje, rasturanje: knjiga, novina, plakata ili objava (...) Ovo važi i za svaku pisanu ili usmenu komunističku ili anarhističku propagandu ili ubjeđivanje drugih da treba promijeniti politički ili ekonomski poredak u državi...«, a u članu 2. se o sankcijama kaže: »Ko učini ma koje od krivičnih djela u članu 1. ovoga zakona, kazniće se smrću ili robijom do 20 godina«.[4])

Od tada se revolucionarni radnički pokret mogao služiti samo polulegalnom ili ilegalnom štampom koja se javlja povremeno. U Bosni i Hercegovini su do 1941. godine izlazila tri polulegalna[5]) i tri ilegalna lista.

U prvoj grupi su: »Radničko jedinstvo«, Sarajevo, nedeljni organ nezavisnih radničkih sindikata od 3. februara 1922. do 14. juna 1923. godine; »Glasnik istine« petnaestodnevno »glasilo radničko-seljačkog javnog mišljenja«, izašlo samo pet brojeva od 1. marta do 1. maja 1926. godine, i »Narodna pravda« — Banja Luka, petnaestodnevni »list za narodno gospodarstvo i prosvjetu« od 15. jula do 15. septembra 1935. Sva tri lista su s pozicije ilegalne KPJ tretirali aktuelna politička zbivanja u zemlji i inostranstvu s tim što u prvom nalazimo više građe o radničkom pokretu, pojedinim sindikalnim strujama i organizacijama, ekonomskim akcijama radnika itd., a u posljednjem o narodnofrontovskoj, antifašističkoj aktivnosti, problemima sela i seljaštva, i slično. Zbog toga su ih vlasti, ubrzo po upoznavanju njihove programske orijentacije, plijenile i definitivno zabranjivale.

Ilegalni listovi KPJ u Bosni i Hercegovini: »Komunist« u Sarajevu i »Fabrika i njiva« u Tuzli 1932. g., te »Glas saveza radnika i seljaka« u Sarajevu 1940—1941. godine objavili su po nekoliko brojeva i predstavljaju samo pokušaj komuniciranja rukovodstava sa članstvom i javnošću. Oni, pored tretiranja bosansko-hercegovačkih prilika, prenose članke iz opštejugoslovenskih organa partije koji govore o partijskim stavovima prema najaktuelnijim događajima u zemlji i u svijetu.

Zajednička vrijednost i jednih i drugih listova je u tome što donose brojne vijesti, bilješke i kraće komentare o životnim uslovima, te o ekonomskim i političkim akcijama radnika u Bosni i Hercegovini. Pa iako brojni podaci u

---

[2]) Do donošenja centralističkog Vidovdanskog ustava 1921. u BiH je postojala Zemaljska vlada.

[3]) Arhiv Bosne i Hercegovine — Sarajevo, Zemaljska vlada, Prez. br. 78/1919.

[4]) *Zbornik zakona i naredaba, Godina 1921*, Sarajevo 1922, str. 271—272.

[5]) Termin »polulegalni« uzeo sam za listove koji su često rasturani ilegalno i sa ovim tekstovima koje je cenzura zabranila.

njima nisu mogli biti egzaktno provjereni, — uz kritički pristup, kombinovanje i upoređivanje sa drugim izvorima, ovi listovi predstavljaju osnovnu građu za izučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, tim prije što ni za ovaj čitav period nije sačuvana arhivska građa provenijencije radničkih organizacija. Posebno ti listovi istoričaru mogu poslužiti za sagledavanje i rekonstrukciju uslova i metoda djelovanja radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini u razdoblju između dva svjetska rata.

IV

Bosna i Hercegovina se tek prije devedeset godina razdvojila od turske feudalne carevine, ne oslobodivši se još zadugo pretkapitalističkih ostataka koji su ostavljali duboke tragove u njenom ekonomskom, političkom i kulturnom životu. Za četrdeset godina austro-ugarske vladavine, i u periodu od dvadeset tri godine postojanja Kraljevine Jugoslavije, proces razvitka društva, njegovog funkcionisanja na demokratskim principima, pa time i proces razvitka demokratske društvene misli, — tekao je dosta sporo. Jedan od značajnih faktora koji je usporavao ove procese jeste i sputavanje slobode mišljenja i informacije kao neophodnog uslova njihovog brzog razvitka. S nekoliko desetina građanskih, vjerskih i zvaničnih ili poluzvaničnih državnih listova koji su izlazili u ovom razdoblju koristili su se vladajući režimi i gotovo sve građanske političke partije radi postizanja svojih političkih ciljeva koji su karakteristični po svojoj antisocijalističkoj i nacionalističkoj, odnosno vjerskoj usmjerenosti i antagonizmima u tom pogledu. Ta štampa je bila u poziciji da lakše pribavi izvore i sredstva informacija i da, na taj način, javnom mnjenju nameće predstave koje su joj politički odgovarale.

Otuda pojava radničke štampe u Bosni i Hercegovini, krajem prve decenije našeg vijeka, ima veliki značaj za politički život u ovoj zemlji, bez razvijenih demokratskih institucija i bez razvijenije građanske demokratske opozicije, i to iz više razloga. Prije svega, radnička štampa je objektivnije informisala javnost o mnogim zbivanjima iz oblasti širih stranačko-političkih odnosa toga vremena, ona je bila osnovno sredstvo za širenje političkih, kulturnih, naučnih, moralnih i drugih ideja u radničkoj klasi i za upoznavanje stavova njenih političkih organizacija. Poseban je njen značaj za upoznavanje samog radničkog pokreta i čitavog mozaika političkih i sindikalnih organizacija u periodu do 1919. godine, u oba krila radničkog pokreta između dva rata, kao i nacionalnih i klerikalnih organizacija radničkog pokreta u čitavom ovom razdoblju. Pa iako u ovom kratkom prilogu nije bilo moguće šire osvijetliti sadržajnu i idejno-političku stranu pojedinih radničkih listova, nameće se zaključak da oni predstavljaju značajan izvor za istoriju ne samo radničkog pokreta nego i cijelog bosansko-hercegovačkog društva u novijem razdoblju njegove istorije.

Summary

Press as the most widespread means of social communication and as the loudspeaker of various political organizations and institutions of our age, besides daily news, articles, comments, and reportages, publishes very often the official attitudes of these political factors, their statutes, rules and programatic articles that represent the primary sources. The more so in the working class press since the workers'

organizations did not have their archive services. As it is not recommendable to make a fetish of the archive documents only because of their signs, verification, especially when we have to do with the various documents of the official authorities concerning the activities of the working class movement, it seems to us that we must with as much respect approach the press as an historic source.

Studies of the working class press in Bosnia and Herzegovina until 1941 are the more interesting since it represents almost the only written source of the working calss provenience. It speaks of a working class movement which came into existence much later than in other European and even Yugoslav countries, in half-feudal, nationally and confessionally heterogenous social structure in which progressive, and especially revolutionary proletarian thought meets many obstacles and makes slow advance.

The appearance of the working class press at the end of the first decade of the 20th century, in the environment which had no developed democratic institutions, in which the working class movement in the time of Austro-Hungarian occupation and later in the Kingdom of Yugoslavia had to struggle both for better social and economic conditions and for emancipation of the whole Bosnian and Herzegovinian society — hastherefore a great significance for the political life and represents an important source for the history both of the working class movement and the society in general.

prilozi

Miodrag Čanković

Partijsko savjetovanje u Ivančićima

O partijskom savjetovanju u Ivančićima, koje je održano 7. i 8. januara 1942. godine, nisu sačuvani nikakvi dokumenti. Materijal koji se posredno može dovesti u vezu sa ovim savjetovanjem ne daje o njemu ni osnovne konkretne podatke, kao što su: sadržaj savjetovanja, spisak učesnika i sl. U poslijeratnom vremenu o savjetovanju nije pisano čak ni u memoarskoj literaturi, a nekoliko redova posvećeno mu je jedino u referatima drugova Đure Pucara-Starog i Cvijetina Mijatovića na Osnivačkom kongresu KP BiH.[1])

U »Zapisima iz oslobodilačkog rata« Rodoljub Čolaković, koji je u Ivančiće stigao nekoliko dana poslije završetka savjetovanja, piše: »U Ivančićima je 7. i 8. januara održano partisko pokrajinsko savjetovanje na kome su bili prisutni aktivisti naše Partije iz Istočne Bosne i Hercegovine dok su krajiški drugovi, zbog velike udaljenosti, zakasnili. Savjetovanju su prisustvovali drugovi Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Moša Pijade«.[2]) Dalje, Rodoljub Čolaković kaže da su na savjetovanju pretresani tada najaktuelniji problemi: stav prema četnicima, organizaciono sređivanje oslobođene teritorije, organizacioni partijski rad, stvaranje pokretnih i udarnih vojnih jedinica.[3]) Zahvaljujući ovim podacima, nesporno je vrijeme održavanja savjetovanja, a uobičajeno je da se naziva pokrajinskim partijskim savjetovanjem za Bosnu i Hercegovinu.

Poznato je da je krajem 1941. godine nastupio jedan od najznačajnijih prelomnih momenata u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata. Otvorena izdaja četnika u Srbiji i proces koji je tekao u Bosni iHercegovini postavljali su pred partijska rukovodstva probleme koje je trebalo hitno rješavati, tim prije što su pojedini partijski funkcioneri u istočnoj Bosni, i nakon otvorene izdaje četnika u Srbiji, nastojali da sa četničkim grupacijama ne zaoštravaju odnose i da ih po mogućnosti privole na borbu protiv okupatora. Ovakva nastojanja partijskih rukovodilaca u istočnoj Bosni zasnivala su se

---

[1]) *Osnivački kongres KP BiH*, str. 53—54, 133—135.

[2]) Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. I, str. 597, izdanje »Prosvete«, Beograd, 1956.

Interesantno je da je V. Dedijer u svom *Dnevniku*, pod datumom 8. januar napisao: »Čevljanovići. Danas je otpočelo savetovanje bosanskih partijaca«. U daljnjem tekstu nema o savjetovanju više nikakve bilješke. V. Dedijer, *Dnevnik*, »Jugoslavenska knjiga«, 1951, str. 61.

[3]) R. Čolaković, isto, str. 598.

đutim, svi ti pokušaji su, bez obzira na to bili oni opravdani ili ne, ukazivali na to da Partija u tom trenutku (nakon izdaje četnika u Srbiji) nije razradila na specifičnim demografsko-političkim lokalnim karakteristikama koje pregledno izlaže Svetozar Vukmanović u sjećanju koje ovdje objavljujemo. Mesvoj novi stav prema četničkom pokretu uopšte, a kao idejni pokretač i praktični organizator narodnooslobodilačke borbe morala je u određenom trenutku (koji je upravo tada nastupio) da zauzme takav stav koji će značiti generalnu liniju iz koje onda mogu da rezultiraju praktična vojno-politička rješenja. Iz toga slijedi da partijsko savjetovanje u Ivančićima, sa većinom učesnika sa terena istočne Bosne i Hercegovine, nije moglo da ostane lokalnog značaja, jer se ni problemi koji su se savjetovanju nametnuli iz dosadašnje prakse nisu pojavili i pojavljivali samo na teritorijama sa kojih je bila većina učesnika, nego su bili i trenutno i u vojno-političkoj perspektivi aktuelni na mnogo širem području nego što je područje Bosne i Hercegovine.

U prilog ovakvom uglu posmatranja savjetovanja u Ivančićima ide, prije svega, i činjenica da je, uz učesnike iz istočne Bosne i Hercegovine, na savjetovanju bila prisutna i većina članova Politbiroa CK KPJ na čelu sa drugom Titom, a nameće se i misao da savjetovanje nije slučajno zakazano i održano upravo tamo gdje se nalaze Vrhovni štab i centralni organ Partije.

S obzirom na ovakav sastav učesnika savjetovanja — i osnovna pitanja koja su na njemu pretresana (u čemu se sa navodima R. Čolakovića slažu, između ostalih, i autori čija sjećanja objavljujemo), pri čemu je pitanje četničkog pokreta i odnosa prema njemu bilo i teoretski i praktično događajima istureno u prvi plan u toj mjeri da su i sva ostala pitanja bila direktno ili indirektno sa njim u vezi — sasvim je razumljiv interes koji za ovo savjetovanje pokazuju istoričari NOR-a. Taj interes je utoliko veći što bi upoznavanje toka, duha i zaključaka savjetovanja znatno doprinijelo razjašnjavanju i razumijevanju događaja do kojih je, u prvim mjesecima 1942. godine, došlo u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori.

Osuda četničke izdaje (i čitavog četničkog pokreta, koji se stavio u službu okupatora) morala je, razumljivo, da bude oštra, tim prije što su partijska rukovodstva u datom trenutku mogla da budu (i bila su) načisto s tim da je pokušaj pridobijanja četničkog vođstva za borbu protiv okupatora definitivno pretrpio neuspjeh. Prihvatanjem činjenice da se sa četničkim pokretom ne može više ni u lokalnim razmjerama računati, čak ni kao sa snagom koja, ako nije saveznička, barem nije neprijateljska u odnosu na NOP, Partija je prema četništvu zauzela definitivan stav, konačnu liniju, koja se više neće mijenjati do kraja rata. Međutim, zauzimanje te definitivne linije moglo je da bude u vezi i sa ocjenama međunarodne vojne situacije (u kojoj je najznačajniji elemenat zaustavljanje Nijemaca pod Moskvom i njihovo djelimično odbacivanje na zapad) koja je pokazivala prve značajne promjene u korist antihitlerovske koalicije. Ako se u tom svjetlu posmatra osuda četništva, iz koje proizilaze direktive za praktične političke i vojne mjere na terenu, postavlja se pitanje da li su nove perspektive u korist antihitlerovske koalicije (i posebno SSSR-a) mogle da nametnu savjetovanju i pitanje čisto političke prirode — da li KPJ u svom daljnjem djelovanju na razvoju NOB-e treba da inaugurira lijevi kurs u NOB-i koji bi značio intenzivnu klasnu borbu.

Sjećanja drugova Avde Hume, Svetozara Vukmanovića i Branka Kovačevića (nastala putem intervjua), koja objavljujemo, bez sumnje predstavljaju

priloge koji govore upravo o sadržaju savjetovanja i gledištima koja su na njemu došla do izražaja i u sljedećim mjesecima uticala na zbivanja na terenu. Autori nisu saglasni u ocjenama sadržaja i duha savjetovanja, nego su čak i kontroverzni kada je riječ o mogućim uticajima savjetovanja na kasnija zbivanja u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori i nekim sitnim pitanjima, ali upravo zato (što njihovi prilozi nisu unificirani) predstavljaju značajne istorijske izvore koje će, možda, novi prilozi korigovati ili dopunjavati.

Avdo Humo

O partijskom savetovanju u Ivančićima

Znam sigurno da sa ovog spiska (Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Moša Pijade, Sreten Žujović, Ivo-Lola Ribar, Iso Jovanović, Svetozar Vukmanović-Tempo, Uglješa Danilović, Avdo Humo, Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović, Vaso Miskin, Boriša Kovačević, Nisim Albahari, Pavle Goranin-Ilija, Slaviša Vajner-Čiča, Olga Marasović, Hasan Brkić, Karlo Batko, Betika Romano, Miro Popara, Hama Grebo, Lepa Perović, Dragutin Kosovac, Jusuf Jakubović, Svetolik Gospić, Vojo Ljujić, Rato Dugonjić, Slobodan Princip, Esad Čengić, Branko Kovačević, Ferid Čengić-Fićo) dvojica nisu učestvovala. To su Milovan Đilas i Ivo-Lola Ribar. Đilas je tada bio u Crnoj Gori, a Ribar se pre savetovanja na par dana spustio u Sarajevo i otišao u Zagreb, dok su svi ostali učestvovali koje ste nabrojali. Da li ste zaboravili nešto, odnosno da li ste zaboravili nekoga, to ne znam. Što se tiče samog savetovanja, ono je ranije bilo pripremano. Međutim, datum toga savetovanja nije bio fiksiran, a dolazak Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta u istočnu Bosnu upravo je pao u vreme kada su se vršile glavne pripreme za savetovanje. I zbog događaja koji su nastali u Srbiji, posle povlačenja jednog dela partizanskih snaga sa Vrhovnim štabom, i zbog opšte situacije nastale četničkim izdajama, datum savetovanja je ubrzan a pri tome je korišten i momenat da se u mestu savetovanja nalazio i Centralni komitet. Zbog kratkoće u vremenu nisu bili u mogućnosti da savetovanju prisustvuju i delegati iz Bosanske krajine, već samo delegati iz Hercegovine, istočne Bosne i iz Sarajeva — drugovi koji su tamo ilegalno radili.

Koliko se ja sećam, to savetovanje je otvorio Iso Jovanović. On nije podneo nikakvu analizu situacije u Bosni i Hercegovini i odmah posle uobičajenog otvaranja dao je reč drugu Titu, koji je izneo podrobnu analizu vojno-političke situacije u Srbiji. On je opširno i detaljno analizirao uzroke poraza naših jedinica u zapadnoj Srbiji i obrazložio odluku o povlačenju u istočnu Bosnu. Drug Tito je isto tako obrazložio potrebu stvaranja pokretnih i udarnih proleterskih jedinica, kao i nove momente koji su nastali u narodnooslobodilačkoj borbi u vezi sa četničkim izdajama. U vezi sa analizom unutrašnje političke situacije, on je govorio i o međunarodnoj vojno-političkoj situaciji.

Drug Kardelj je učestvovao u diskusiji i dao podrobniju analizu međunarodne situacije. To je bio onaj period kada su već Nemci bili pred Moskvom i Lenjingradom, ali, uglavnom, ta analiza, i pored sve težine vojne situacije u kojoj se nalazio Sovjetski Savez, bila je realna, sa jednom optimističkom verom, ali i sa ciljem priprema na dugogodišnje borbe sa fašističkim državama i našom orijentacijom na dugogodišnje političke i vojne pripreme za nacionalno i socijalno oslobođenje.

U vezi sa situacijom u Srbiji, drug Tito je dao vojno-političke ocene situacije u istočnoj Bosni. U vezi sa izlaganjem druga Tita, a posle toga i Kardelja, nastala je diskusija koja se više koncentrisala na situaciju u istočnoj Bosni. Žujović se u svojoj diskusiji ponovo vratio na neke političke aspekte stanja u zapadnoj Srbiji.

Sećam se da je u vezi sa vojnim i političkim stanjem u istočnoj Srbiji došlo do kritike nepravovremenog raskidanja saradnje sa četničkim rukovodstvima. Prva faza (te saradnje) ocenjena je kao pozitivna i korisna. Međutim, druga faza — kada su četnici, uspostavljajući saradnju sa okupatorom, počeli da udaraju iza leđa na naše jedinice, da vode otvorenu propagandu i razbijačku akciju u oružanim redovima narodnooslobodilačkog pokreta, kada je došlo do sukoba sa četnicima u zapadnoj Srbiji — ocenjeno je tako da nije trebalo oportunistički taktizirati formalnom saradnjom sa četnicima i zbog toga je taj period kritikovan od strane Tita i (drugih) učesnika u diskusiji.

Zatim je analizirana politička situacija, u to vreme došlo je do kolebanja, osipanja a na nekim mestima i do raspada partizanskih jedinica. Bilo je i nedovoljnog snalaženja u političkom radu u partizanskim odredima zbog gubljenja jasnog kursa, u kojima je baš u tom periodu, posle povlačenja naših snaga iz zapadne Srbije, odnosno jenjavanja ustanka u zapadnoj Srbiji, došlo do procesa raspadanja, nediscipline i raznih unutrašnjih pobuna, prelaska boraca iz partizanskih odreda na stranu četnika, zatim pojave vojnih jedinica koje nisu htele da budu niti pod četničkom niti pod partizanskom komandom, koje su htele da imaju neku svoju autonomnu ustaničku komandu i na koje smo i mi a, donekle, i četnici imali određen politički uticaj. Prema tome, određeno raslojavanje pod pritiskom okupatorskih vojnih akcija, propagande i njegovog terora, četničkih diverzija i političkih obmana, dovelo je do prelaska jednog dela partizanskih oružanih snaga u četničke jedinice, a jedan deo tih naših jedinica, koje nisu bile ni partizanske ni četničke, obrazovali su svoje odrede kraj svojih sela, želeći samo da brane od svakog napada svoje kuće i sela. To je bila jedna vrsta oružane milicije. Tako je došlo do sužavanja ustaničkih oružanih snaga na partizanska jezgra, na one najborbenije i politički najzrelije partizanske jedinice. To je, uostalom, uticalo da se na savetovanju šire razmotri situacija i na osnovu vojne i političke analize i tada je donesena odluka, zbog kolebljive seljačke mase, da se formiraju dobrovoljačke jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Baš, s obzirom na ta kolebanja i raslojavanja u jedinicama koje su stajale pod komandom Narodnooslobodilačke vojske, ta postavka je ostvarena i pokazala se pravilnom, jer su formirane dobrovoljačke jedinice na vrlo širokoj teritoriji, na kojoj su mogle politički i vojnički da utiču narodnooslobodilački pokret i partizanske oružane snage.

Druga postavka bila je sadržana u oceni da je potrebno više strpljenja i političkog saznanja o procesima prilaženja hrvatskih i muslimanskih masa

narodnooslobodilačkom pokretu. Savetovanje je ocenilo da je, pored raslojavanja i raspadanja u partizanskim jedinicama, došlo do pozitivnog političkog procesa među muslimanskim, a i hrvatskim, seoskim masama. Te mase, iako u nekom isčekivanju, kolebanju i još nedovoljnoj spremnosti da se šire late oružja, ipak su počele da sagledavaju ko su njihovi prijatelji i s kim treba, na kraju krajeva, da dele sudbinu, jer su na svom sopstvenom iskustvu videli više puta četničko-ustaške namere i osetili brutalnost terora i pokolja baš od samih tih neprijateljskih oružanih agentura. Na žalost, trebalo je još vremena i sopstvenog teškog iskustva da se najšire muslimanske i hrvatske seljačke mase uvere da je njihov put, put oružane borbe sa partizanskim snagama.

Savetovanje je pretreslo i pitanje organizacije pozadine i stvaranja narodne vlasti, kao i oružanih pozadinskih jedinica, jer je zbog neprestanih akcija i velikih borbi koje su vodile partizanske jedinice u istočnoj Bosni bila zanemarena borba na organizaciji narodne vlasti i uopšte pozadine, tako da su četnici, koji se nisu tukli sa okupatorskim snagama, koji su voleli lagodan i pustahijski život, vršljali, držali razne svoje konferencije, vršili propagandu, pljačku i sejali demoralizaciju po oslobođenoj partizanskoj teritoriji. Iako su u nekim mestima bili formirani narodnooslobodilački odbori, ipak teritorija nije bila pokrivena našim organima vlasti, kao ni političkim i društvenim organizacijama, niti je problemu organizacije pozadine pridavan onaj politički i vojnički značaj kakav su mu i rukovodstva partizanskih jedinica i partijska organizacija trebalo da pridaju. U diskusiji o tome problemu učestvovao je i Moša Pijade.

Na savetovanju je bilo govora o potrebi formiranja pokretnih partizanskih jedinica, ne odmah u početku brigada, već o potrebi stvaranja udarnih bataljona u kojima će biti okupljen najborbeniji i najbolji deo iz partizanskih jedinica, a kasnije da se formiraju krupnije jedinice, kao što su brigade.

Da li je bilo govora o većem angažovanju radništva iz gradova u te jedinice?

Da. To je u vezi sa izveštajem o partijskoj i političkoj situaciji u Sarajevu, kao i u drugim gradovima. Donesena je odluka da je potrebno što više radničkog elementa izvući iz gradova i popuniti novoformirane bataljone kako bi na taj način bila učvršćena u njima borbena i politička jezgra. To je bio jedan od zadataka koje je dobila partijska organizacija u Sarajevu, kao i organizacije u ostalim gradovima, da radnike, omladinu đačku i radničku, kao i članove Partije koji su živeli ilegalno, što pre prebace na partizansku teritoriju, da bi što više radnika i omladine ušli u udarne partizanske jedinice, čete, bataljone, jer se tada nije postavljalo pitanje formiranja brigada, i da glavni zadatak ovih jedinica bude borba protiv četnika, čišćenje partizanske pozadine, partizanske teritorije od četničkih jedinica, koje su vršile pljačke, ubistva itd.

Da se vratimo na ocjenu međunarodne političke i vojne situacije i na pitanje da li je povodom takve ocjene i u diskusiji u daljem toku savjetovanja došlo do formiranja jedne određene političke platforme za budući rad Partije na selu, za izbacivanje parola o klasnoj borbi?

Ne. Bilo bi u to vreme nepravilno postaviti pitanje klasne borbe. To bi bilo sektaštvo i izolacija od velikog dela ljudi koji su hteli da se bore kao patrioti protiv okupatora. I dalje je ostala najšira platforma okupljanja svih

patriotskih, nacionalnih i progresivnih snaga na liniji borbe protiv okupatora i njegovih domaćih izdajnika.

Prvo, ocene nisu bile da će se rat brzo završiti. Naprotiv, ocena je sada bila da one ranije naše pretpostavke: da će rat trajati svega par meseci, nemaju nikakve osnove, naprotiv, smatralo se da će rat duže da potraje, jer je fašizam bio u vojničkom pogledu još u usponu, i još je beležio krupne uspehe. Nemci su došli do Moskve i Lenjingrada, talijanske jedinice su bile na granici Egipta, pripremale se za ofanzive, tako da je ocena o bliskom završetku rata bila potpuno isparena. Parola, u to vreme, neke klasne diferencijacije unutar narodnooslobodilačkog pokreta bila bi potpuno apolitična, sektaška i štetna po revoluciju i zbog toga o njoj uopšte nije bilo govora. Naprotiv, došlo je do određene kritike (pojava) u Hercegovini, iako smo tada vrlo malo znali o nekim njihovim sektaškim, klasnim stavovima koji su počeli da sužavaju i ogolevaju platformu narodnooslobodilačke borbe. Još više je podvučena potreba široke platforme okupljanja svega onoga što je bilo spremno za borbu protiv okupatora i izdajnika. Odluka donesena u vezi sa dobrovoljačkom vojskom označavala je širinu te platforme i pokazivala da se i van partizanskih jedinica mogu da okupe i druge snage koje su htele da se bore, koje nisu htele da pređu u izdaju, i saradnju sa okupatorom itd. Prema tome, i na ovom savetovanju je ponovo verificirana, od početka borbe formulisana, platforma narodnooslobodilačkog pokreta. Bilo je, na primer, govora da se ne sme, zbog određene pasivnosti velikog dela muslimanskih i hrvatskih masa, da zanemari jedan društveno-politički proces koji je počeo među tim masama i koji će se dalje razvijati u pravcu političkog sazrevanja i osveštavanja i koji će dati svoje pozitivne rezultate, ako ne odmah, onda posle. Ta ocena je bila istovremeno jedan kritički osvrt na neke stavove prema kojima se smatralo da je sve ono što je u borbi okupljeno oko nas — naše, a sve ono što još stoji po strani, čeka, koleba se, itd. da to nije naše. Prema tome, savetovanje je značajno po konkretnoj i datoj analizi, kao i po perspektivnom sagledavanju neprestanog sazrevanja i političkog osveštavanja mnogih onih koji su se do tada kolebali, kao i po jasnom stavu da je nužno neprestano okupljati mase i uvlačiti ih u narodnooslobodilački pokret — približavajući sve nove i nove ljude oružanoj borbi. U tome je savetovanje u selu Ivančićima imalo najjače obeležje, i to je bila njegova najbitnija karakteristika.

A kako bi se moglo objasniti to da upravo u mjesecima koji slijede nakon savjetovanja u Ivančićima dolazi do tzv. lijevih skretanja u Hercegovini, u punom smislu te riječi, i da su ta skretanja tamo uzela širi zamah upravo u februaru, martu, aprilu?

Ta skretanja nastala u Hercegovini imaju korene u jednoj složenoj osnovi. Ona se poklapaju sa skretanjima koja su nastala u Crnoj Gori i kao takva imala su vrlo jak uticaj na realizaciju politike narodnooslobodilačkog rata i u Hercegovini. U Crnoj Gori je tada Đilas, koji je bio predstavnik Centralnog komiteta i predstavnik Vrhovnog štaba, postavio platformu prerastanja prve etape revolucije u drugu i zbog toga je nužno povesti klasnu borbu, a Hercegovina, koja je u tom periodu bila tesno politički povezana sa Crnom Gorom (u zajedničkim ustaničkim akcijama i u povezanosti partijskih kadrova) brzo je prihvatila, odnosno neki njeni rukovodeći kadrovi (Petar Drapšin, Miro Popara) taj stav, nastojeći da ga nametnu cijeloj organizaciji Partije i partizanskih odreda. U Hercegovini su u to vreme vojno-politički rukovodioci

bili opijeni renesansom narodnooslobodilačkog rata zbog velikih vojničkih uspeha i rasplamsalim oduševljenjem ustaničkih snaga. Poznato je da je narodnooslobodilački pokret u Hercegovini (posle junskog ustanka) naglo splasnuo, doživljavao krizu i suzio svoju oružanu bazu, dok se vojne snage nisu pregrupisale, povezale i dok nisu stekle određene uspehe u borbi protivu Italijana i domaćih neprijateljskih formacija. Ustanak je više meseci preživljavao krizu, da bi se nakon političkih i organizacionih priprema, koje je svojom upornošću izvršila partijska organizacija na terenu, postepeno razbuktao, proširio, stekao veru u svoje snage i svojim vojnim uspesima privukao masu novih boraca. I pod uticajem idejnih strujanja koja su dopirala iz Crne Gore i zasnovane politike koja je postavljena od strane Đilasa, formira se i u Hercegovini parola da ulazimo u drugu fazu ustanka i zbog toga se najavljuje borba protiv bogatih seljaka a oslonac je isključivo na siromašne seljake.

Činjenica je da Đilas nije bio na savjetovanju, a Miro Popara je bio. Iako je on učestvovao na savjetovanju i čuo sve o tome šta dalje treba da važi kao orijentacija, ipak je on glavni, jedan od glavnih inauguratora takve politike i tzv. druge faze?

Glavni je bio Petar Drapšin, on je tada bio komandant operativnog štaba za istočnu Hercegovinu, bio je španski borac, hrabar čovek, već iskusan ratnik, ali politički još nedovoljno zreo, lično neuravnotežen i veoma sklon anarhističkim potezima.

Da, on je glavni u vojnom pogledu, a partijski rukovodilac?

To ispada nelogično kad se gleda iz jedne istorijske retrospektive prohujalog vremena. Petar Drapšin je imao presudnu ulogu u tome, jer se on brzo uspeo nametnuti kao autoritet baš zbog svojih vojničkih i komandantskih vrlina zbog toga što je bio španski borac i zbog toga je on presudno uticao na formiranje jednog političkog stava; a pošto je znao da je Đilas bio član Politbiroa, CK, da su to Đilasovi stavovi, a takav stav je odgovarao njegovim prirodnim i političkim naklonostima, on se s velikom upornošću borio za njegovu realizaciju. Miro Popara se tu nije mogao mnogo da odupre, i zbog autoriteta Đilasa i Petra Drapšina u to vreme, zbog jakog uticaja kakav je na njega imao Drapšin, a i zbog nedovoljnog političkog iskustva, kao i zbog vrtoglavice nastale od uspeha koji su postignuti u borbama u to vreme protiv okupatorske vojske. Gledajući suviše lokalno, izolovano i autarhično, oni su bili zanemarili društveno-političke i nacionalne procese u okvirima Jugoslavije, kao i našu povezanost sa političko-vojnim zbivanjima u međunarodnom svetu. Zbog te suženosti političkog vidika, nedovoljne racionalne teoretske svesti došlo je i do ubacivanja te parole koja je nanela velike političke štete narodnooslobodilačkom pokretu.

Interesantno je da je u istočnoj Bosni već krajem maja došlo do pučeva u sva tri odreda oko Sarajeva. Šta mislite koji su elementi uticali na to?

Taj proces je počeo ranije; čak pre nemačke ofanzive, koja je, kako znate, bila odmah početkom januara, neposredno posle ovoga savetovanja. Izdaja četničkih vođa bila je praćena sejanjem demoralizacije među seljačkim stanovništvom — putem pretnji, straha i lažnih parola da Nemci i Italijani gone i uništavaju samo partizane, a drugim borcima neće ništa. Nemci su ofanzivom hteli da razbiju i unište partizanske jedinice u istočnoj Bosni, što je istovremeno bila težnja i san četničkih glavešina čiji je glavni strateški cilj bio da od istočne Bosne stvore četnički placdarm za dalje svoje operacije

i zahvate stvarajući na taj način uslove i mogućnosti za prodiranje četničkog uticaja (komuniciranje, prebacivanje i svojih jedinica i svojih kadrova) u zapadnu Bosnu i dalje povezivanje preko zapadne Bosne sa Dalmacijom, sa Likom, Slavonijom itd. Prema tome, ova ofanziva je bila sastavni deo ofanzive u zapadnoj Srbiji, a došla je u istočnu Bosnu na prilično uzdrman politički rovit teren, četničkom izdajom i njihovim demoralizatorskim akcijama u narodu. U takvoj situaciji, kada seljaštvo, koje je sačinjavalo gro partizanskih odreda, počinje da se koleba, zamara i gubi perspektivu, kada ono očekuje dolazak Crvene armije tako reći za par meseci u istočnu Bosnu, a Nermci su za tih par meseci prodirali duboko u Sovjetski Savez, dok u Evropi, u to vreme nema nikakvog oružanog pokreta — partizanskim snagama nije ostalo ništa drugo nego defanzivno manevrisanje i povlačenje i spasavanje u pokretu svega onoga što se moglo spasiti. Četnici su obećavali narodu neku vrstu mira, seljačkog mirovanja gde neće više dolaziti do paljenja kuća, ubistava porodica, odlaska naroda u zbegove i gubljenje imovine. U tom kolebljivom seoskom elementu, koji je, s jedne strane, gubio političku, naročito vojničku perspektivu, usled produženja rata, vojničkih uspeha Nemaca i Italijana, a na drugoj strani zamoren tim neprestanim borbama sa Nemcima, Italijanima i ustašama, velikom ofanzivom Nemaca i četnika u zapadnoj Srbiji, koja se posle prenosi na istočnu Bosnu — sve je to dovelo do raslojavanja, opadanja borbenosti i povlačenja, bilo u četničke jedinice, bilo oko svojih kuća, bilo u dobrovoljačke jedinice koje nisu bile ni antičetničke, a ni antipartizanske, itd.

Ta gibanja jednog sloja stanovništva, politički zaostalijeg, pa, prema tome, i sa niskom svešću, biće naš neprestani pratilac u daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta i oružane borbe. Zbog toga je bila stvorena teška situacija u istočnoj Bosni, posle nemačko-četničke ofanzive u zapadnoj Srbiji i te iste ofanzive, posle u samoj istočnoj Bosni. Mi u to doba još nismo imali udarnih jedinica. Dok nismo došli do gradova i dok se iz gradova radnici i omladina nisu počele masovnije uključivati u naše jedinice, teško je bilo zadržavati i boriti se sa stihijom koja se uvlačila u redove partizanskih jedinica u kojima je ogromnu većinu predstavljalo seljaštvo. Ono jeste, na savetovanju je bilo govora o jačem oslanjanju na siromašne slojeve seljaštva, na siromašne seljake, ali u tadašnjim uslovima, iako je ta orijentacija imala svoju realnu osnovu, mi smo imali i obrnutih slučajeva da je najveći broj četničkih jedinica bio regrutovan baš iz tog najsiromašnijeg dela seljaštva zbog svoje niske političke svesti, podaničkog mentaliteta koji je vekovima naučio da služi jače gospadare i državno-četničke autoritete, dok je u narodnooslobodilačkim redovima, pored siromašnih seljaka, bilo srednjih i bogatih, naročito u Bosanskoj posavini i Semberiji. U početnim fazama naše borbe, zbog toga što je postojala jedna tradicija, a i jedno gledanje na četništvo kao na neku borbenu organizaciju, kod jednog dela seoskog stanovništva stvarana je iluzija da je ta organizacija ono isto što je bila u vreme austro-ugarske okupacije ili u vreme prvog svetskog rata. Nama nije ništa drugo preostajalo nego politička upornost i strpljivo čekanje da se narod na svom vlastitom iskustvu, posmatrajući četničku krvavu delatnost, njihovu politiku i njihove ciljeve, uveri da je to takva »nacionalna« struktura čija svaka i najmanja grimasa predstavlja izdaju onih najvitalnijih nacionalnih, slobodarskih i revolucionarnih težnji.

U tom smislu je na savjetovanju i analizirano četništvo?

U tom smislu analizirana je izdaja četništva, povezivanje četništva sa Nemcima, sa nemačkim komandama, povezivanje četništva Draže Mihailovića sa Talijanima sa Nedićem itd. No, ta saznanja (o izdaji četništva) najsvesnijeg rukovodećeg dela u narodnooslobodilačkom pokretu, još nisu bila saznanja širokih masa naroda. Proces osveštavanja i sagledavanja te istine o izdaji trajao je dosta duga, ali na samom savetovanju izgrađena je jedna politika koja je odredila odnos prema kolebljivim i neopredeljenim masama, koje su ipak bile spremne da se u blizini svojih sela tuku protiv okupatorske vojske; tu se i rodila ideja o dobrovoljačkim jedinicama. Drugo, ponovo je istaknut značaj platforme najšireg okupljanja masa, bez obzira na političke razlike u narodnooslobodilački pokret, naročito muslimanskih i hrvatskih, kod kojih je nastao proces oslobođenja mnogih iluzija o okupatoru i o njegovoj satelitskoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Treće, istaknut je veliki politički značaj stvaranja narodnooslobodilačkih odbora i organizacionog učvršćenja oslobođenih teritorija, kao i značaj formiranja udarnih jedinica u vidu četa i bataljona, i omasovljavanja tih jedinica sa radništvom iz okupiranih gradova.

Tu su bili podneseni izveštaji o političkoj situaciji u okupiranim gradovima, naročito o situaciji u Sarajevu, o situaciji u partijskim organizacijama, njihovom radu, borbi itd. O situaciji u Hercegovini podnesen je jedan izveštaj, dok o političko-vojnoj situaciji u istočnoj Bosni nije bilo jednog opšteg referata, nego su o njoj govorili, manje-više, svi prisutni komandanti i politički komesari odreda.

Svetozar Vukmanović

U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savetovanje u Ivančićima

U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savetovanje u Ivančićima

Mislim da sam došao u Sarajevo negde između 7. i 9. jula, to znači mnogo ranije nego što se navodi u nekim materijalima koje sam čitao. Prema tome, sastanak Pokrajinskog komiteta sazvan je ranije nego što je zabeleženo. Naime, 4. jula prisustvovao sam u Beogradu sastanku Politbiroa CK KPJ, na kome je doneta odluka o ustanku; znam da sam se u Beogradu zadržao svega 3—4 dana posle tog sastanka. Da predam štampariju Ivanu Milutinoviću i da izradim legitimaciju, trebalo mi je dan-dva, tako da sam najviše tri-četiri dana ostao u Beogradu. Sutradan, po mom dolasku u Sarajevo, održan je sastanak, kome su prisustvovali: sekretar — Iso Jovanović, Đuro Pucar, Avdo Humo, Uglješa Danilović, Boriša Kovačević.

A Vaso Miskin?

Ne, on nije prisustvovao; rečeno mi je da je bio član Pokrajinskog komiteta, ali se tada nalazio u zatvoru. Koliko mogu da se setim, saopšteno

mi je da su svi prisutni bili članovi Pokrajinskog komiteta. Znam da tom sastanku nije prisustvovao niko drugi osim pomenutih drugova.

Na sastanku smo odlučili da Đuro Pucar ode u Krajinu sa istim ovlašćenjima koja smo mi dobili od CK KPJ (ovlašćenje da može reorganizovati partijsku organizaciju, da je može raspuštati i preduzimati sve mere koje smatra potrebnim radi organizovanja oružanog ustanka). Ja sam ta ovlašćenja preneo na delegate koji su pošli u Krajinu (Đuro Pucar), u Tuzlu (Uglješa Danilović) i u Mostar (Avdo Humo). U Sarajevu smo ostali nas trojica: Boriša Kovačević, Iso Jovanović i ja. Mi smo praktično bili centar koji je saobraćao sa Đurom Pucarom, Uglješom Danilovićem i Avdom Humom, čiji je zadatak bio da u prvo vreme ostanu u Banja Luci, Tuzli i Mostaru. Jednovremeno smo odredili Hasana Brkića, kao komesara, i Slobodana Principa, kao komandanta, da odu na Romaniju i da organizuju sarajevski štab koji bi obuhvatao Kalinovik, Romaniju i Zvijezdu. Na tim terenima je trebalo organizovati partizanske odrede.

Kao što sam rekao, trebalo je da Uglješa Danilović u prvo vreme ostane u Tuzli, s tim što bi se formirali odredi u Šekovićima, na Ozrenu i na Majevici. Posle formiranja odreda, Uglješa Danilović je trebalo da se prebaci na teren odakle bi rukovodio odredima.

Trebalo je takođe da Đuro Pucar u prvo vreme ostane u Banja Luci, s tim što bi se formirali odredi na Kozari, prema Drvaru i Mrkonjić Gradu, posle čega bi se i on prebacio na teren.

Trebalo je da Avdo Humo uhvati vezu sa nevesinjskim ustanicima sa kojima još nismo imali nikakvog kontakta. Trebalo je da se partijski rukovodioci iz Mostara prebace u Nevesinje, da tamo uđu u borbu i uzmu rukovodstvo nad ustaničkim masama. Drugi zadatak je bio organizacija odreda oko Bileće i Trebinja, oko Konjica i spajanje sa Kalinovikom.

To je u glavnim crtama bio plan koji smo usvojili na sastanku Pokrajinskog komiteta. Mislim da se sadržina tog plana vidi i u pismima koje sam tada upućivao na teren.

Lepa Perović je bila sekretar Mesnog komiteta Sarajeva, a članovi su bili: Dane Olbina, Valter Perić i, verovatno, Esad Čengić.

Otprilike 10—15 dana kasnije, Boriša Kovačević je tražio da bude prebačen na Romaniju i da preuzme rukovodstvo Sarajevskog štaba, pošto se teško mogao kretati po gradu u kojem je bio poznat. Mi smo usvojili njegov predlog i poslali ga na Romaniju.

U Sarajevu smo ostali Isa i ja. Zatim je kooptirana Lepa Perović tj. počela je da prisustvuje sastancima koje smo redovno održavali.

Posle hapšenja Ise i Lepe, u centru sam ostao sam. Nastavio sam da održavam veze, a sekretar Mesnog komiteta postala je Olga Marasović. Lepi smo kroz 2—3 dana organizovali bekstvo i odmah je poslali u Mostar.

Znači Olga Marasović je postala sekretar MK poslije Lepe Perović?

Da. U međuvremenu sam poručio da se Avdo Humo povuče iz Mostara u Sarajevo, a da u Mostar ode Uglješa Danilović, koji se nalazio u Tuzli. U okolini Tuzle već je izbio ustanak i u tom bazenu bilo je dosta izgrađenih drugova (Toša Vujasinović, Pašaga Mandžić, Fadil Jahić i Irac). Na mesto Uglješe poslali smo Bušatliju, koji je ubrzo po svom dolasku poginuo.

Posle ovih promena, u centru smo, znači, ostali Avdo Humo i ja. Tada je došlo pismo druga Tita u kome je pozvao mene i još jednog druga iz bosanskog rukovodstva na savetovanje u Krupnju. Odredio sam Slobodana

Principa zbog toga što sam predviđao da on uđe u Glavni štab koji još nije bio formiran.

U Sarajevo su stigli Vlado Popović i Rade Končar iz Hrvatske, Miha Marinko i Franc Leskošek iz Slovenije; zajedno sa njima krenuli smo preko Romanije u Krupanj.

Kada ste krenuli?

Tri-četiri dana pre održavanja savetovanja u Krupnju. Pešice smo izašli iz Sarajeva i noću se prebacili na Crepoljsko. Ujutro smo stigli negde na Romaniju, odakle smo čezama preko Romanije i Vlasenice došli do Drinjače. Prebacili smo se preko Drine i krenuli pravo prema Krupnju. Sve je to bila slobodna teritorija. Četnici su držali Vlasenicu, ali smo tada bili u dobrim odnosima s njima.

Iso još nije bio pobegao iz zatvora.

Zajedno sa mnom iz Krupnja je pošao Rodoljub Čolaković. U Drinjači smo se sastali sa Dangićem i sastavili proglas narodu Bosne i Hercegovine o zajedničkoj borbi svih Srba, Hrvata i muslimana protiv okupatora. Sporazumom je bilo predviđeno formiranje zajedničkih operativnih štabova i zajedničkih komandi mesta u pozadini, s tim što bi se u oslobođenim mestima organizovali narodni odbori i drugi organi vlasti. To je bila uglavnom platforma koja je prihvaćena u Krupnju i na toj platformi su vođeni pregovori između Vrhovnog štaba i štaba Draže Mihailovića. Tu platformu smo takođe realizovali u Bosni i nju su, bar na papiru i na rečima, prihvatili Dangić i četnički štab. Roćko je ostao sa zadatkom da se sporazum primeni u delo, a ja sam produžio u Sarajevo, odakle sam poručio da dođu drugovi iz Hercegovine i Krajine. Iz Hercegovine je odmah došao Avdo, dok su drugovi iz Krajine došli na Romaniju posle izvesnog vremena, pošto su se kretali terenom. Bili su to Đuro Pucar, Osman Karabegović i Kosta Nađ.

U Sarajevu smo reorganizovali partijsku organizaciju i ja sam izašao na teren, dok je u Sarajevu ostao Avdo Humo. U međuvremenu su Iso i Vaso Miskin pobegli iz zatvora. Njih sam našao na Romaniji, vraćajući se iz Krupnja. Tu smo formirali Pokrajinski komitet u koji je ušao još i Roćko.

Kada ste vi izašli na Romaniju?

Po povratku iz Krupnja, ostao sam mesec dana u Sarajevu. Tada je Pokrajinski komitet ojačan primanjem Roćka i izlaskom Vase Miskina iz zatvora. Nekoliko članova Pokrajinskog komiteta se tada nalazilo u centru (Iso, Roćko, Humo i Miskin). To je bilo partijsko rukovodstvo koje je delovalo iz centra, dok sam ja bio komandant Glavnog štaba i delegat CK KPJ. U Glavni štab su ušli: Roćko, Osman Karabegović, Kosta Nađ, Slobodan Princip i Uglješa Danilović. Tako je stvoreno vojno rukovodstvo. Do tada smo praktično ja i Iso rukovodili iz Sarajeva.

Jeste li imali kanale iz Sarajeva?

Kanali su išli na Mostar, Tuzlu, Banja Luku i Zagreb. U prvo vreme dok je Tito bio u Beogradu, imali smo veze i sa Beogradom.

Kada su te veze uspostavljene?

One su bile uspostavljene još ranije, a čim su Đuro Pucar, Uglješa Danilović i Avdo Humo otišli u Banja Luku, Tuzlu i Mostar — veze su od prvog dana dobro funkcionisale.

Mislim da bi se stanje u istočnobosanskim odredima moglo objasniti sledećim činjenicama:

Prvo, partijska organizacija je pre rata bila u stvari koncentrisana na nekoliko industrijskih centara istočne Bosne (Sarajevo, Zenica, Vareš, Brčko, Kakanj i Tuzla). Što se tiče ostalog terena, izvesna aktivnost se odvijala oko Sokoca, Šekovića i na Majevici. U ostalim mestima nisu postojale partijske organizacije niti se odvijao partijski rad. To je imalo nesumnjivog odraza na početak ustanka i na odrede koji su stvarani od seljaka.

Drugo, kod seljaka je bila živa tradicija borbe protiv austrougarskih okupatora iz prvog svetskog rata, protiv slugu okupatora čiji je cilj bio istrebljivanje srpskog življa. Tada su srpski seljaci formirali četničke jedinice i pružali otpor okupatoru. Četnička udruženja su nastavila da postoje i posle rata, tako da su seljaci negovali tradiciju borbe za srpstvo koja je dominirala uoči i tokom prvog svetskog rata. Otuda i na početku drugog svetskog rata imamo seljake organizovane u četnička udruženja koja gaje tradiciju borbe četnika protiv okupatora, za srpstvo itd. Ugroženi od novog okupatora, suočeni sa istom politikom istrebljivanja srpstva, fizičkog istrebljivanja i pljačkanja njihove imovine, seljaci su ustali da brane svoje živote i imovinu, dakle pošli su u borbu. Pošto su komunisti pozvali narod na ustanak, seljaci su, mada naklonjeni četnicima, ušli u partizanske odrede kojima su komandovali komunisti. Budući da su komunisti od samog početka pokazivali hrabrost i spremnost da polože svoje živote braneći seljake i njihovu imovinu, stekli su ogroman ugled u masama. Međutim, seljaci su se i dalje osećali kao pripadnici četničke organizacije. Spoljno obeležje takve situacije ogledalo se u činjenici da su seljaci — ustanici nosili četničke kokarde, a vrlo retko petokrake zvezde.

Treće, četnička komanda Draže Mihailovića vrlo brzo je reagovala na ovakvo stanje: poslati su oficiri na ovaj teren i pokušalo se sa angažovanjem uglednih seljaka koji bi seljake izvukli ispod komanda partizanskih štabova. To im je pošlo za rukom tamo gde su poslali oficire rodom iz tih krajeva, kao što su major Dangić iz Srebrenice i dr. ili gde su angažovali uglednije ljude kao što su, recimo, Pero Đukanović u Bratuncu itd. Znači, tamo gde su angažovali viđene domaće ljude, uspeli su da pojedine odrede izvuku ispod komanda partizanskog štaba. Činjenica je da su partizanski štabovi bili organizatori ustanka u Srebrenici, Vlasenici, Bratuncu, Han Pijesku itd. Međutim, pošto na tim terenima nije bilo komunista koji bi politički ovladali tim krajevima, četnici su uspeli da se učvrste u tom reonu. Otuda se razvijala politička borba između četničkih i partizanskih štabova za pridobijanje ljudstva u svojim odredima. Tamo gde su četnici pokušali da stvore svoje štabove kojima su rukovodili oficiri, nepoznati seljacima tog kraja, pokušaj je propadao. Recimo, u Rogatici se nalazio štab majora Todorovića, koji je doveo četrdeset žandarma iz Srbije, a niko od domaćih nije hteo da im pristupi.

Četvrto, borba partizana u Srbiji vršila je snažan uticaj na Bosnu. Taj uticaj je bio tradicionalan, jer je stanje u Srbiji uvek snažno uticalo na srpsko stanovništvo Bosne. Stalno se pratilo šta se dešava preko Drine. I dok je Vrhovni štab bio u Užicu, dok su partizanski odredi opkoljavali Valjevo i Kraljevo, dok je radila fabrika oružja u Užicu — dotle smo bili u velikom preimućstvu, širili smo svoj uticaj i relativno lako pridobijali ljudstvo koje je dotada pripadalo četničkim odredima.

Ovde takođe treba naglasiti da smo početkom oružane borbe počeli delovati na pridobijanju muslimanskih masa koje su u prvim danima uglavnom bile pasivne. Naš prvi, privremeni cilj bio je da ih neutrališemo, da ih ne

izazivamo protiv nas. Otuda smo usvojili politiku da ih ne opterećujemo davanjem za vojsku, tj. da se osećaju slobodni od bilo koje vrste nasilja i pritiska da priđu partizanima. Takva linija je bila dosta teško shvatljiva srpskim masama, a okupator je stalno pokušavao da izazove borbu između Srba i muslimana, Srba i Hrvata. Okupatoru je pošlo za rukom da u gradovima okupi muslimanski i hrvatski ološ i da stvori izvesna ustaška uporišta.

Naša politika prema muslimanima brzo je urodila plodom. Već posle mesec-dva imali smo muslimansku četu Muje Hodžića koja je u vreme prve ofanzive narasla u bataljon od oko 500 ljudi. Istina, ovo još uvek nije značilo neko masovnije prelaženje muslimanskih masa na liniji oružane borbe, ali ovo je bio dobar početni uspeh, jer ostaje činjenica da smo imali muslimanski bataljon od 500 ljudi i da se ta jedinica borila zajedno sa srpskim partizanima protiv okupatora najpre oko Višegrada, a zatim oko Vareša.

Posle našeg povratka iz Krupnja, došlo je do sporazuma sa četničkom komandom. Cilj sporazuma bio je da oni usvoje našu politiku prema muslimanima. Četnička politika se svodila na sledeće: poklati sve što je muslimansko, Bosna da bude srpska. Ta je politika tada bila tek u razvoju, a kasnije kada je došla do punog izražaja, njen cilj je bio da se borba usmeri protiv muslimana i Hrvata, za srpsku Bosnu, a ne protiv okupatora.

Kada smo pristupili pregovorima, postavili smo uslov: borba protiv okupatora, ne protiv muslimana, nego zajedno sa njima protiv okupatora. Pritisnuti izvesnim neraspoloženjem srpskih masa za borbu protiv muslimana, četnici su potpisali proglas koji je, u stvari, pozivao muslimane u borbu. Oni su taj proglas formalno prihvatili, ali su, u stvari, čekali zgodan momenat da pogaze sporazum.

Posledica iznete situacije ogledala se u sledećem: u prvo vreme mi nismo mogli pokrenuti partizanske odrede protiv četnika kada su oni otvoreno počeli da napadaju muslimanska sela i da prikriveno sarađuju sa okupatorom. Dangić, na primer, nije hteo da zajedno napadnemo Zvornik, jer su se tamo nalazile neke nemačke jedinice. Sve to pokazuje da su četnici počeli da odstupaju kada je trebalo ostvarivati sklopljeni sporazum. Oni su počeli pregovore sa Nemcima, istovremeno pozivajući mase u borbu protiv muslimana. Znači, četnici su gazili sklopljeni sporazum. Tako, recimo, Sergije Mihajlović sa četnicima počinje da pljačka muslimanska sela, da rekvirira stoku, dakle, da ruši pozadinu, našu vlast i čitavu našu politiku. Jednom rečju, četnici sabotiraju borbu protiv Nemaca, a u pozadini stvaraju rasulo. Naša osnovna slabost u tom periodu ogledala se u tome što nismo mogli da mobilišemo nijednu našu jedinicu da, na primer, onemogućimo Sergija Mihajlovića da pljačka muslimane, da ih pohapsimo, pa eventualno i streljamo. U prvo vreme raspoloženje srpskih masa bilo je: ne protiv braće, čak i ako su oni četnici. Isto tako raspoloženje bilo je među četničkim masama: ne protiv partizana, jer su oni Srbi i jer su prvi počeli borbu.

Eto, takva je ukratko bila situacija prvih dana ustanka, sve do prve ofanzive kada se Vrhovni štab povukao u Sandžak. Tada su počeli prelaziti preko Drine partizani-pojedinci koji su sejali paniku i govorili seljacima da je svršeno sa ustankom, da više nema partizana. Iz Srbije su na Drinu došli četnici. Jednoga dana četnički odred od oko 500—600 ljudi pod komandom vojvode Đekića došao je do Prače, a odred majora Račića, u istoj jačini, nastupao je dolinom Krivaje. Njihova osnovna parola nije bila borba protiv partizana, nego borba da se Bosna učini srpskom, da se uništi sve što je

muslimansko, da se spale muslimanska sela. Došlo je do haosa. Počelo je bežanje, masovno odlaženje iz naših jedinica i prelaženje u te četničke jedinice. Mi smo praktično u nekim reonima ostali bez ljudi. Recimo, iz Rogatice je sve otišlo u četnike, jedino komandant mesta Škorić drži zgradu komande i održava telefonsku vezu sa nama na Romaniji. Četnici mu ne mogu ništa, jer je on četnički vojvoda iz prvog svetskog rata, inače dobar partizan, ali sam. U takvoj situaciji i ono malo petokraki koje smo uspeli da borci stave na kape, pobacano je. Tada mi Škorić poručuje iz Rogatice: »Slušaj, kod četnika nastala panika!« Zapitah otkuda takva promena situacije, a on mi odgovori: »Stižu vesti da su se crnogorski partizani pojavili na Metaljci«. Tada sam prvi put čuo za akcije crnogorskih partizana i saznao da su se pojavili u blizini. Odmah smo preduzeli mere da uspostavimo veze sa njima. Uputio sam Slobodana Principa sa pismenom porukom u Crnu Goru i sa zadatkom da po svaku cenu dovede dva crnogorska bataljona. Smatrao sam da je to potrebno pošto u masama Crnogorci imaju uticaj kao i Srbi, naročito kod Sokoca. Njihova pojava bi dokazala da partizani nisu propali. Tada sam gajio iluzije da ćemo mobilisati rudare u rudarskom rejonu Vareša, pa sam naredio Muji Hodžiću da sa 500 ljudi odmah krene na Vareš sa zadatkom da ga zauzmemo i da zatim pođemo prema Zenici. Ovde je, u stvari, reč o jednoj našoj koncepcijskoj, strateškoj grešci: 1941. godine pretežno smo se koncentrisali na Sarajevo i na rudarski reon, a ne na Tuzlu i Majevicu. Da smo drukčije postupili, bilo bi bolje, imali bismo situaciju kao na Kozari. Mislim da sam u tome najviše ja pogrešio. Cvijetin Mijatović je stalno insistirao da se ide na Majevicu i prema Tuzli, budući da je on poznavao te krajeve, a ja nisam verovao u opravdanost takvih planova. Dakle, bila je to naša koncepcijska greška, moja lična greška. Umesto toga, poslali smo muslimanski bataljon da zajedno sa odredom Zvijezde napadne Vareš. Dva puta su napadali, ali bez uspeha. Upravo u toj situaciji kad smo čekali da se vrati Slobodan Princip i kada smo napadali Vareš, Škorić mi javlja iz Rogatice da su stigli Crnogorci. Mislio sam da su to jedinice koje vodi Princip. Međutim, nekoliko minuta kasnije Škorić mi ponovo saopštava: »Slušaj, ovde je Vrhovni štab, masa partizana, to je brigada... četnici beže na sve strane«.

Seo sam u čeze i krenuo prema Titu. Čim sam se sastao sa njim, rekao sam: »Stari, spasli ste nas!«

»Šta kažeš?« — zapita Tito.

»Stvarno ste nas spasli.«

»Kako to?«

»Pa, evo, kokarde se bacaju na sve strane, ljudi se opet okreću prema nama.«

Obraćajući se drugovima koji su bili sa njima, Tito im reče: »Čujete li?«

Kada sam tražio da mi objasni te reči, Tito mi reče da su, prilikom odlučivanja na koju stranu da se krene iz Sandžaka, svi bili za to da se ide u Crnu Goru, dok je jedino on predlagao da se krene u istočnu Bosnu.

Sagledavši slabost četničko-partizanskih masa u našim odredima, videvši njihovu kolebljivost i suočen s time da to nije ni partizanska ni četnička vojska, a posebno uočivši politički slab rad komunista (posle prve ekipe komunista koja je izašla na teren i organizovala ustanak, iz Sarajeva su počeli dolaziti neki intelektualčići koji su imali slab ugled u masama, pa su čak bili i isterivani iz četa) — drug Tito je odlučio da sazove partijsko savetovanje.

Iz Rogatice smo došli na Romaniju, a onda prešli u Ivančiće. Tu je doneta odluka da se stvaraju ne samo partizanski nego i dobrovoljački odredi. Na tu odluku svakako je uticalo iskustvo stečeno u Srbiji.

Savetovanje u Ivančićima ocenio bih kao jedno od krupnijih savetovanja tokom naše borbe. Ono je održano posle savetovanja u Krupnju i postavilo je mnogo širu platformu narodnooslobodilačke borbe. Otuda njegov značaj ne samo za Bosnu nego i za sve centralne reone zemlje u koje su doprle njegove odluke. Dakle, rezultati tog savetovanja ogledaju se u koncepciji stvaranja pored partizanske još i dobrovoljačke vojske, čija će primena doći kasnije, 1942. godine, do punijeg izražaja.

Nekoliko dana posle savetovanja u Ivančićima, drug Tito je krenuo prema Foči. Tamo se sreo sa Crnogorcima koji su upravo nailazili. Zauzimanjem Foče, otvara se fočanski period koji je nastavio politiku formulisanu u Ivančićima, politiku šireg okupljanja snaga organizovanih u partizanske i dobrovoljačke odrede.

Odmah posle savetovanja u Ivančićima, otišao sam u Sarajevo. Ali uskoro sam se ponovo vratio, jer mi je drug Tito poručio da mu javim da li će se četnici boriti protiv partizana ukoliko na teren istočne Bosne bude upućena Prva proleterska brigada. Ovde treba da napomenem da je u toku druge ofanzive, posle povlačenja proleterske brigade, ponovo došlo do kolebanja u odredima i do prelaženja ljudstva četnicima. Tito je dobio izvještaj sa Romanije da je raspoloženje u odredima koji su prišli četnicima uglavnom takvo da će se oni boriti protiv naše brigade ukoliko ona dođe na njihov teren. Ja sam, naprotiv, smatrao da se nijedan odred neće boriti i zato sam Titu podneo sasvim drugačiji izveštaj. To sam učinio pismeno i kasnije usmeno u Foči. Posle toga, drug Tito je odlučio da Prvu i Drugu proletersku brigadu pošalje u istočnu Bosnu. Ja sam se vratio u Srednje i, pošto sam ranije dao zadatak da se prikupe borci koji bi ušli u Prvi bosanski proleterski bataljon, formirao sam taj bataljon. Nakon toga krenuo sam prema Vlasenici i tamo se sreo s Prvom i Drugom proleterskom brigadom. Nijedna puška nije opalila, a Račić i Dangić su sa svojih 100 žandarma pobegli u Srbiju.

Kada su povučene Prva i Druga proleterska brigada, tj. posle treće ofanzive, mi smo već imali brigadu, Šestu brigadu. U stvari, to je bila po redu formiranja treća brigada, budući da je osnovana pre treće ofanzive. Međutim, svrstana je kao Šesta brigada, jer smo se kasno povezali sa Vrhovnim štabom, odnosno ja sam kasno stigao, jula 1942, do druga Tita.

Drug Tito me je pitao kakva je situacija u istočnoj Bosni. Rekao sam mu da imamo brigadu i da se možemo slobodno kretati, sem na mestima, gde smo neke ljude streljali i gde smo sektašili (ispod Romanije, na Ozrenu, u Mokrome). U daljem razgovoru drug Tito se interesovao kakva je trenutna situacija na Ozrenu. Odgovorio sam mu, pošto je Toša bio sa mnom, da je tamo bilo oportunizma.

»Vidiš, sada možeš da ideš po celoj istočnoj Bosni, a pokušaj da pođeš u Hercegovinu i u Crnu Goru!« — primetio je Tito. »Sektaštvo je opasnije od oportunizma.«

Smatram da je političko i vojno stanje u istočnoj Bosni bilo mogućno jedino zahvaljujući širini politike koja je proizašla sa savetovanja u Ivančićima. Tu je govorio drug Tito, Kardelj, ja i drugi.

Da li bi se prema situaciji koja je vladala u istočnoj Bosni pre savjetovanja moglo reći da je vođena sektaška politika?

Ne, sektaška politika nije vođena. Doduše, sektašenje je bilo u izvesnim reonima i u izvesnim pitanjima (komunistički domovi, streljanje nekih ljudi i dr.) pa su nas kritikovali zbog toga. Takode je kritikovano što je bilo premalo političkog rada. Postoji jedno pismo Ive Lole Ribara, koji je išao u Sarajevo. To pismo je upućeno sa Crnog Vrha drugu Titu. Tito mi je pokazao pismo i naglasio da bi i po njegovom mišljenju trebalo više političkog rada.

Da se vratimo na savjetovanje. Raspolažemo vrlo nesigurnim podacima. Prema nekim podacima, savjetovanjem je rukovodio drug Kardelj, a prema drugima izlazi da ste Vi rukovodili, jer ste davali riječ onima koji su željeli da učestvuju u diskusiji. Takođe imamo indicija da je savjetovanjem rukovodio drug Tito.

Da li biste se mogli sjetiti osnovne sadržine diskusija, prije svega diskusije druga Kardelja, koji je govorio o međunarodnoj vojno-političkoj situaciji. Da li je drug Iso Jovanović iznosio ocjenu o cjelokupnom stanju partijske organizacije i NOB-e u Bosni?

Znam da sam ja izlagao, upravo da sam govorio o pitanjima koja vam i sada iznosim.

Znam da je Kardelj govorio.

Sjećate li se njegovih ocjena svjetske vojno-političke situacije, budući da je on dao taj pregled?

To ne znam. Sećam se samo šta sam ja govorio. Sadržaj mog izlaganja upravo sam izneo u ovom kazivanju. Ideja o stvaranju dobrovoljačkih odreda nije moja. Mislim da je to Titova ideja, to je novo, to je rezime.

Prema nekim podacima, na savjetovanju je, između ostalog, zaključeno da se povede oštrija borba protiv četnika i to onih koji su se deklarisali kao pravi četnici, ideološki i svojim postupcima koji su se, kako se to kaže, »okrvavili«?

To je zaključeno još ranije. Vidite postoji druga strana medalje.

Kad smo se ja i Roćko vratili iz Krupnja, sastali smo se sa Dangićem i sklopili sporazum na sledećim principima: prvo, zajednička borba svih naroda Bosne i Hercegovine (Srbi, Hrvati, muslimani) protiv okupatora; drugo, formiranje zajedničkih operativnih štabova za izvođenje operacija protiv neprijatelja (dakle, ne jedinstveni štabovi); treće, stvaranje zajedničkih komandi mesta u pozadini; četvrto, organizovanje narodne vlasti, narodnooslobodilačkih odbora. Na toj platformi koja je razrađena u Krupnju potpisan je sporazum sa Dangićem. Roćko je ostao sa zadatkom da realizuje sporazum, da formira zajednički operativni štab i svoj glavni štab. Ja sam otišao u Sarajevo. Kada sam se posle mesec ili nešto manje dana vratio na Romaniju, naiđem na četiri oficira u Romanijskom štabu. Pitam ih: »Odakle vi?« Oni mi kažu: »Poslao nas štab iz Milića. To je naš jedinstveni štab koji nas je poslao ovde.« Ja ih onako uzgred zapitah: »Dobro, jeste li vi za kralja?« Oni odgovoriše: »Jesmo.« Podviknuo sam: »Idite odakle ste došli, vi ovde nemate nikakva posla.« Oni se lepo spakovaše, a neki Makedonac, zvali smo ga Naum, reče: »Ja sam protiv kralja, mogu li da ostanem kod vas?« Ostao je i bio dobar.

Kad sam došao u Miliće, nisam zatekao ni Roćka ni Dangića. Obojica su bili na frontu prema Zvorniku. Nađem majora Sergija Mihajlovića, koji mi reče da nema ni partizanskog ni četničkog štaba, već da postoji jedinstven štab.

Kada se Roćko vratio, izneo sam mu svoje mišljenje o situaciji: četnici su izmajstorisali da nema zajedničkih komandi mesta na njihovoj teritoriji, narodnooslobodilački odbori praktično ne postoje, četnici vršljaju u pozadini, čak su došli i na našu teritoriju, pa i tu vršljaju, mi nemamo svoj štab, a oni šalju svoje oficire u naše odrede, održavaju vezu sa Vrhovnim štabom u Užicu, primaju odande oružje i vrše njegovu raspodelu. Izrazio sam potpuno neslaganje s takvim stanjem. Roćko je smatrao da ne razumem situaciju i tada je smatrao da je glavni zadatak jačati front, da je važno pomoći Crvenoj armiji, a da pozadina nije bitna itd. Napisao sam tada pismo Titu, obaveštavajući ga da među nama ima izvesnog neslaganja. Tito nas je pozvao, potvrdio moj stav i vratio nas sa zadatkom da nastojimo uskladiti naše odnose sa četnicima na liniji usvojenoj u Krupnju. Tada smo formirali štab na Romaniji, a njihov štab je ostao u Milićima. U stvari, nikakve koordinacije nije bilo, jer oni nisu hteli da vode borbu. Ukratko posle toga došlo je do napada četnika na Vrhovni štab u Srbiji. U međuvremenu stigli su Pucar, Karabegović i Nađ iz Krajine. Održali smo konferenciju sa njima i oni su se vratili na svoj teren, a Ratu Dugonjića smo poslali na Majevicu sa zadatkom da prenese direktivu da se sa četnicima isključivo operativno sarađuje ako je to moguće.

Kada je u Srbiji došlo do borbe sa četnicima, drug Tito nas je pismom obavestio o tome i tražio da pošaljemo jednu jedinicu kao pomoć. Roćko je zbog toga otišao u Šekoviće, jer na Romaniji nismo raspolagali takvom jedinicom. Pre njegovog odlaska za Šekoviće održali smo sastanak na kome sam otprilike rekao sledeće: naša politika prema četnicima mora se sada menjati; oni su u Srbiji napali partizane i Vrhovni štab; moramo početi diferenciranje bosanskih četnika; nastavićemo saradnju sa četnicima koji osude Dražu Mihailovića i njegov štab kao izazivača bratoubilačke borbe u Srbiji i koji se izdvoje ispod njegove komande; protiv ostalih četnika treba da se borimo. Moji predlozi su prihvaćeni i odlučili smo da predložimo četnicima da se sazove sastanak komandanata i komandira svih četničkih i partizanskih četa, bataljona i odreda. Računali smo da će se pojaviti razlike između seljaka-četničkih komandanata i oficira-četnika. Ta razlika je zaista postojala. Recimo, Pero Đukanović, jedan od glavnih komandanata četničkih jedinica, bio je naš simpatizer. Roćko je zato otišao sa zadatkom da ponudi četnicima sastanak u Vlasenici i da se organizuje bataljon koji bi bio upućen u Srbiju. Međutim, partizani u Srbiji razbili su četnike kod Užica, izašli na Ljuboviju i nameravali da pređu u Srebrenicu i da tu raščiste sa bosanskim četnicima. Roćko je izašao pred njih i tražio da ne prelaze u Bosnu pošto smo pripremali pomenuti sastanak. Kada je Tito doznao za ovaj Roćkov postupak, napisao mi je pismo u kome je stajalo da Roćko odmah treba da dođe u Užice. U međuvremenu Tito nam je poslao poruku da nema potrebe da odred iz Šekovića dolazi u Srbiju.

Na sastanak u Vlasenici došao je veliki broj komandira i komandanata kako partizanskih, tako i četničkih. Prisustvovali su Todorović kao predstavnik vojske, Dangić kao predstavnik četnika, a od strane partizana Isa, Roćko, Vaso Miskin, Čiča i ja. Prvi je govorio Dangić, i to o borbi za srpstvo itd., a onda je uzeo reč Roćko. Imao sam utisak da Roćko nije baš jasno izložio naše uslove pod kojima mi možemo nastaviti saradnju sa četnicima (osuda Draže Mihailovića kao izazivača bratoubilačke borbe, izdvajanje ispod nje-

gove komande i dr.). Bio sam nezadovoljan i zato sam istupio jasno obrazlažući naš stav. Dangić me prekinu pitanjem: »Ko si ti?«

»Kako to, ko sam?«

»Kako ti je ime?«

»Ime mi je Svetozar Vukmanović.«

»Odakle si?«

»Iz Crne Gore.«

»Onda idu u Crnu Goru, šta ćeš ovde?«

»Ne, ne idem odavde, jer me je Partija poslala i samo ona može da me povuče, a ne vi.«

»Eto, opet partija, partijašenje...« — pokušavao je Dangić da me diskredituje i da omalovaži zahteve koje sam postavio. Kada je video da mu to ne polazi za rukom, razbesneo se, ustao i uzviknuo:

»Ko je četnik — za mnom!«

Međutim, niko ga nije poslušio, svi su ostali na mestima. Todorović, kao veštiji, predloži da se dogovorimo o zajedničkoj borbi. Odlučeno je da se formira zajednička komisija sastavljena od partizana i četnika sa zadatkom da nam predloži platformu zajedničke borbe. U komisiju smo delegirali Čiču, Todorović je ušao kao »predstavnik vojske«, a Pera Đukanović kao predstavnik četnika. Smatrali smo da je Pera naš i da nam je obezbeđena većina, tako da će i predlog platforme biti na našoj liniji. Čiča je imao zadatak da obezbedi prihvatanje platforme za koju smo se ranije dogovorili. Posle većanja, članovi komisije se pojaviše i ja zatražih od Čiče da pročitam tekst predloga platforme za saradnju. Uzeh mu cedulju na kojoj je otprilike pisalo ovo: tačka 1. — Osuđuje se bratoubilačka borba u Srbiji; tačka 2. — Bosanski četnici izdvajaju se ispod komande Draže Mihailovića, ali ostaju i dalje u vezi sa njim; tačka 3. — Bosanski partizani izdvajaju se ispod komande Vrhovnog štaba, ali i dalje ostaju u vezi s njim.

Zgužvah cedulju i bacih je, viknuvši da to ne mogu prihvatiti, da je to izdaja. Četnici su čuli moje reči, poče opšta vika i galama: »Napolje! Odlazi u Crnu Goru!«

Priđe Roćko i zapita šta se događa. Kada sam mu rekao o čemu je reč, odlučili smo da hitno održimo sastanak Pokrajinskog komiteta. Okupili smo se u jednoj sobici, a četnici u drugoj, poučeni našim primerom. Četnici ne prihvataju tekst predloga i ne prihvatam ga ni ja. Međutim, ovi moji me nadglasaše i ostadoh sam. Ubeđivali su me da je odluka pravilna, da nju diktira specifična situacija u Bosni i da je treba prihvatiti. Tražili su od mene da ne rušim njihovu politiku na terenu. Rekao sam da ne prihvatam njihove stavove, a oni neka rade šta hoće.

Izašli smo iz sobice i videli da ni četnici ne prihvataju predlog platforme za saradnju; oni su formirali vladu istočne Bosne.

Sutradan smo Roćko i ja otišli u Užice. Tito je podržao moj stav. Dakle, može se reći da je linija o diferenciranju četnika postojala pre savetovanja u Ivančićima. Međutim, na tom savetovanju linija o diferenciranju je našla odraza u ideji o stvaranju dobrovoljačkih odreda.

Da li je moguće da je ocjena međunarodne vojno-političke situacije bila u toj mjeri optimistička da se pojavilo mišljenje o potrebi prelaska na drugu fazu?

Ne, ocena nije bila optimistička niti je to mogla da bude, jer su Nemci tada bili pred Moskvom i Lenjingradom.

Dakle, nije bilo moguće da se formira mišljenje o potrebi ubacivanja parole o klasnoj borbi?

Ne, ovde se ta parola nije pojavila.

Negdje moramo pronaći korijen događajima u Hercegovini. Ti događaji se ne mogu objasniti samo uticajem Crne Gore, utoliko prije što su skretanja u Crnoj Gori već tu i tamo osuđivana.

Na terenu istočne Bosne ideja o klasnoj borbi se nije pojavila. Naprotiv, može se govoriti samo o izvesnom oportunizmu do koga je dolazilo tu i tamo. Labav odnos prema pitanju realizacije sklopljenog sporazuma sa četnicima o organizovanju zajedničkih komandi mesta i organizovanju vlasti narodnih odbora u pozadini, stvaranje zajedničkog štaba — to su oportunističke, a ne sektaške greške. Odluka savetovanja u Ivančićima nije na sektaškoj liniji, nego, u stvari, potvrđuje stanje koje je kod nas postojalo, naglašavajući potrebu jačanja političkog rada da bi se ovladalo masama kojima komanduju partizani, a one su bile u prvo vreme kolebljive i četnički raspoložene.

Kada je posle prve ofanzive došlo do porasta Račićevog i Đekićevog odreda, kada su mnogi borci iz naših odreda prešli četnicima i počeli da bacaju petokrake, ja sam se teško osećao. Pričao sam o tome Titu i on mi je rekao da ne budem obeshrabren, jer su u građanskom ratu, u Rusiji, čitave divizije prelazile čas na jednu, čas na drugu stranu. Tito mi je rekao da je važno znati procese kretanja masa.

Događaji u Hercegovini kulminiraju u martu, aprilu, u maju. Foča je blizu. Misao o brzom prestanku, brzom kraju rata i pobjedi Crvene armije prisutna je, recimo, u članku Moše Pijade — »Zašto se bore bosanski partizani?« Da li tu ne leže korijeni sektaštva u Hercegovini?

Da, to može da bude samo u toku fočanskog perioda, a ja o tome ne znam mnogo. Bio sam u Foči svega dva-tri dana kada sam referisao da se četnici iz istočne Bosne neće boriti protiv naših brigada. Kada su Prva i Druga brigada došle u Vlasenicu, niko se nije borio protiv njih. To je nepobitna činjenica, ali zato su četnički odredi koji su držali položaje oko ustaškog uporišta Han Pijeska otišli kućama i otvorili put ustašama prema Vlasenici. Da se to dogodilo, bilo bi politički veoma loše za nas: mi razbili četnike i otvorili put ustašama. Roćko i Koča su hteli da sa brigadama idu na Majevicu, a ja sam tražio da sačuvamo Vlasenicu dok ne uspemo da ponovo prikupimo snage i formiramo dobrovoljačke odrede.

U međuvremenu Tito je poslao dva pisma Koči i Roćku, tražeći da se Prva i Druga brigada vrate zbog situacije u Crnoj Gori i Hercegovini. To naređenje nije bilo izvršeno, jer pisma nisu stigla. Zbog toga je Tito uputio Rankovića sa ovlašćenjem da se saslušaju Koča, Roćko i Tempo. Mene je trebalo uzeti na odgovornost zbog toga, što sam, navodno, podneo netačan izveštaj tvrdeći da se bosanski četnici neće boriti protiv Prve i Druge brigade. Ranković je, putujući do nas, video da smo u međuvremenu uspeli da povratimo četnike na položaje i to ovog puta kao dobrovoljačke odrede. Prema tome, do saslušanja nije ni došlo (kao ni do saslušanja Koče i Roćka).

Brana Kovačević

Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942.

Iz ovog spiska (Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Moša Pijade, Sreten Žujović, Ivo-Lola Ribar, Iso Jovanović, Svetozar Vukmanović, Uglješa Danilović, Avdo Humo, Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović, Vaso Miskin, Boriša Kovačević, Nisim Albahari, Pavle Goranin-Ilija, Slaviša Vajner-Čiča, Olga Marasović, Hasan Brkić, Karlo Batko, Betika Romano, Miro Popara, Hama Grebo, Lepa Perović, Dragutin Kosovac, Jusuf Jakubović, Svetolik Gospić, Vojo Ljujić, Rato Dugonjić, Slobodan Princip, Esad Čengić, Brana Kovačević, Ferid Čengić-Fićo) savjetovanju nisu prisustvovali Milovan Đilas i Ivo Lola Ribar. To se može utvrditi po dokumentima. Đilas je u to vrijeme bio u Sandžaku, a Ribar je već bio otputovao u Zagreb. Sem toga, nisam siguran da li je prisustvovao Slobodan Princip-Seljo, pošto je otišao u to vrijeme u Hercegovinu. Ovaj spisak treba nadopuniti sa sekretarom MK-a SKOJ-a u Sarajevu koji se zvao Mitrović ili Lukić, zatim sa Đuraškovićem Milutinom, sekretarom Okružnog komiteta Partije za Birač, zatim sekretarom Okružnog komiteta SKOJ-a sa Majevice, kome sam zaboravio ime a čini mi se da se zvao Tomislav (za to treba pitati Brancu Kosovca).

Ja sam doputovao na savjetovanje sa grupom iz Hercegovine. U njoj su se nalazili: Miroslav Popara, sekretar Okružnog komiteta Partije, Lepa Perović, član PK Partije, koja je kod nas u Hercegovini bila u to vrijeme na terenu. Zatim nama se pridružio u Trnovu Mile Perković, član PK SKOJ-a, koji je takođe prisustvovao savjetovanju. Znači iz Hercegovine smo bili četvorica, zapravo dvojica iz Hercegovine, a dvoje, Perković Mile i Lepa Perović, predstavnici Partije i PK SKOJ-a, koji su kod nas u Hercegovini bili na terenu.

Savjetovanjem u Ivančićima 7. januara je rukovodio Svetozar Vukmanović-Tempo kao delegat CK KPJ u BiH. On je rukovodio savjetovanjem, iako je sekretar PK Partije u to vrijeme bio Iso Jovanović. Savjetovanju su prisustvovali sekretari okružnih komiteta Partije i SKOJ-a iz istočne Bosne i Hercegovine, te gradova Tuzle, Sarajeva i Mostara. Savjetovanju nisu prisustvovali drugovi iz Bosanske krajine zato što su zakasnili.

Koliko se sjećam, prvi je dobio riječ Edvard Kardelj. On je održao politički referat, tj. referat o političkom stanju u svijetu i kod nas. Kao što je poznato, savjetovanje se održavalo poslije odstupanja partizanskih snaga iz Srbije, ali je posebno u referatu Edvarda Kardelja istaknuta spoljnopolitička situacija.

Ja sam zapamtio neke misli iz tog referata Edvarda Kardelja. On je prilično ružičasto ocijenio vojno-političku situaciju u to vrijeme. Istakao je da

je Crvena armija pod Moskvom prešla u kontraofanzivu, da je 1942. godina — godina definitnvnog sloma Njemačke, da se danas postavlja pred nas pitanje ko će koga: ili mi četnike ili četnici nas, da treba izbaciti klasno obojene narodnooslobodilačke parole; to su osnovne misli koje sam ja zapamtio iz njegovog referata.

Poslije njegovog referata podnosili su izvještaje sekretari okružnih komiteta Partije o političkom stanju na terenu, o formiranju partijskih odreda, o perspektivi NOB-e. Poslije sekretara okružnih komiteta Partije podnosili su izvještaje sekretari okružnih komiteta SKOJ-a koji su govorili o organizaciji SKOJ-a.

A referat Ise Jovanovića?

Koliko se sjećam, Iso Jovanović nije držao referat, možda jeste, ali ja ne mogu da se sjetim.

Sekretari okružnih komiteta SKOJ-a podnosili su izvještaje o organizacionom stanju SKOJ-a, o aktivnosti omladine, o tome koliko omladine ima u partizanskim odredima. Sjećam se kada je podnosio izvještaj naš sekretar Okružnog komiteta Partije iz Hercegovine Miro Popara da je istakao da kod nas u Hercegovini postoji 7 partizanskih odreda. Na tu njegovu izjavu Svetozar Vukmanović-Tempo napravio je jedan veliki upitnik u vazduhu. Na to je reagovala Lepa Perović vrlo oštro i u svojoj kratkoj riječi na Tempovu primjedbu govorila je o uspjehu Partije i SKOJ-a u Hercegovini da stvore i učvrste partizanske odrede. Kao što je poznato, mi smo u to vrijeme već imali borbe protiv Talijana, a kod Vukmanovića je postojala nevjerica s obzirom na to da je znao situaciju kakva je bila kod nas odmah poslije onog prvog junskog ustanka. Također je postavio pitanje šta je sa Pašićem. Mustafa Pašić je bio sekretar Oblasnog komiteta u Mostaru i zbog grešaka koje je napravio u julu 1941. godine bio je isključen iz Partije. Onda mu je Popara odgovorio da je Pašić u Mostaru itd., a on je na to vrtio glavom. To su neki detalji oko te naše situacije u Hercegovini.

Od diskutanata sjećam se da je govorio Žujović. Sjećam se jedne njegove misli. Ta misao sastojala se u tome da je, kad smo govorili o likvidaciji četnika i četničkih rukovodilaca i o borbi protiv njih, on istakao: »Lako je tehnički ubiti četnika. To je tehnička stvar uzeti pištolj i ubiti četnika, ali treba politički likvidirati četnike«.

Mi smo na tom savjetovanju zaključili da treba formirati čvrste udarne bataljone i da se treba odlučnije obračunati sa našim protivnicima — četnicima, koji su postojali i imali uticaja i u Hercegovini i u istočnoj Bosni.

Na savjetovanju je bilo i takvih izjava, samo ne mogu da se sjetim ko je sve o tome govorio, o kulacima, o postojanju kulaka, o borbi protiv kulaka koji ometaju NOB. Uglavnom, moj utisak i ono što sam ja ponio tada u Hercegovinu jeste da se mi nalazimo pred skorom pobedom na Istočnom frontu, prema tome možemo da zaoštrimo situaciju, kao što je govorio i Kardelj i da unosimo više klasnog elementa u našu NOB-u. Kad smo mi to prenijeli u Hercegovinu, dovelo je do toga da smo mi još dalje otišli u tom pravcu i do tzv. naših lijevih grešaka. Naravno, sve te naše lijeve greške nisu bile pod uticajem samo ovoga savjetovanja nego su bile i pod uticajem događaja u Crnoj Gori, gdje su se istovremeno pravile te lijeve greške.

Na završetku savjetovanja govorio je Josip Broz Tito. Koliko se sjećam, govorio je o kadrovima, o čuvanju kadrova. Istakao je koliko smo do sada izgubili veoma dragocjenih komunista-članova Partije i SKOJ-a, kako se to

često dešavalo zbog nesmotrenosti i nebudnosti i zahtijevao je budno čuvanje kadrova. Ne mogu da se sjetim da li je u svojoj diskusiji davao ocjene o tadašnjoj političkoj situaciji.

Moša Pijade, koliko se sjećam, nije ništa govorio. Od rukovodilaca u Bosni učestvovali su svi u diskusiji, uglavnom govorili su o situaciji na terenima na kojima su radili. Poslije tog našeg zajedničkog savjetovanja sekretara okružnih komiteta Partije i sekretara okružnih komiteta SKOJ-a, mi smo u Podrolu držali jedno posebno savjetovanje sekretara okružnih komiteta SKOJ-a.

Znači li to da je prvog dana bilo ne čisto partijsko, nego partijsko-skojevsko savjetovanje.

To je bilo partijsko savjevanje. Samo smo i mi skojevci — dopunjavali partijske izvještaje. Nepravilno bi ga bilo zvati partijsko-skojevsko savjetovanje, jer je Partija rukovodila SKOJ-em, pa su je zanimali svi problemi koji se tiču SKOJ-a, posebno što je tu bila riječ o Bosni, (istočnoj Bosni i Hercegovini) o tim krajevima gdje prije rata na selu gotovo i nije bilo ni Partije ni SKOJ-a.

Posebno savjetovanje smo mi skojevci držali u Podrolu (selo do Ivančića) u jednoj zgradi u kojoj je bila trgovina. Tu su bili Rato Dugonjić, Betika Romano, Mile Perković i dr. Tu smo se dogovorili o stvaranju Narodnooslobodilačkog omladinskog saveza BiH, dogovorili smo se o načinu održavanja veza. Najvažniji stav bio je dogovor o stvaranju Narodnooslobodilačkog saveza omladine BiH. Zapravo, Rato Dugonjić nam je prenio iskustva iz Srbije u vezi sa stvaranjem Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. On je išao, kao što je poznato, početkom novembra u Užice i tamo se sastao sa Lolom Ribarom i upoznao se sa radom Srpskog omladinskog narodnooslobodilačkog saveza i uglavnom slična je uputstva i nama dao o tome kako treba da pristupimo stvaranju te organizacije.

Da li je to savjetovanje održano drugog dana poslije ovog partijskog savjetovanja?

To savjetovanje bilo je sutradan poslije partijskog savjetovanja.

Kad sam govorio o tome da je savjetovanje u Ivančićima iniciralo naše skretanje ulijevo, to se, naravno, ne može sad vidjeti iz nekog dokumenta, jer nema zapisnika sa toga savjetovanja. Ali postoje drugi dokumenti koji su stvarani u to vrijeme i neposredno poslije toga i iz kojih se može vidjeti naša pogrešna procjena situacije na Istočnom frontu, odnosno procjena da će kontraofanziva Crvene armije potrajati permanentno i da će 1942. godina biti godina definitivnog sloma Njemačke. Ta ocjena se nalazi u drugim dokumentima. Uzmite samo, od kraja decembra i početka januara, pismo Kardeljevo u Sloveniju, uzmite neka Đilasova pisma, uzmite pismo CK KPJ Okružnom komitetu u Valjevu, gdje se kaže da naša borba svakim danom postaje sve više klasna borba i gdje se vidi to opšte zaoštravanje na toj liniji. To su te narodnooslobodilačke parole klasno obojene, kako ih je Kardelj definisao. Poznata je stvar da je ta direktiva doprla i do Vojvodine (Srema), jer savjetovanju je prisustvovao ili je poslije savjetovanja došao Paunović, sekretar Okružnog komiteta Partije iz Srema, tako da su oni u Srem donijeli tu liniju zaoštravanja prema kulacima i kako smo mi nazvali te lijeve greške. Poslije je to srećom u Sremu poništeno. Pokrajinski komitet Partije za Srbiju je to poništio. Toliko bih mogao o tim stvarima da kažem.

Sjetio sam se da postoji pismo Lole Ribara, koje je objavljeno u Zborniku dokumenata omladinskog pokreta od 22. decembra 1942. godine,[1]) u kome daje iste ocjene o situaciji na Istočnom frontu, o potrebi zaoštravanja i sužavanja platforme NOB-e i o tome da Crnogorsku narodnu omladinu već danas treba tretirati kao komunističku omladinsku organizaciju. Postoji jedno slično pismo i Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Srbiju, kao i pismo Centralnog komiteta Pokrajinskom komitetu Partije za Srbiju poslije onih događaja u Srbiji. Sve je to u doba savjetovanja u Ivančićima. Naravno, ja ovdje nisam govorio o jednoj vrlo važnoj stvari, a to je da je poslije događaja u Srbiji došlo do krize ustanka u jednom dijelu istočne Bosne, zapravo počelo je previranje, prelaženje jednog dijela partizana četnicima i da su ti događaji vjerovatno uticali na zaoštravanje i sužavanje naše platforme. Zapravo, koliko ja znam, poslije su ti svi događaji ocijenjeni kao naše ljevičarenje, jer su sredinom marta i u aprilu počela da stižu pisma od Centralnog komiteta, koji se nalazio u Foči da mi danas narodnooslobodilačku borbu pretvaramo u klasnu borbu (tj. mi Crnogorci, Hercegovci i ne znam još ko), a da danas treba usmjeriti borbu protiv okupatora i da je to glavni zadatak i da kroz borbu protiv okupatora treba izolovati sve domaće saradnike okupatora. Tako, uglavnom, u aprilu i u martu, Centralni komitet donosi ispravnu liniju — široku liniju narodnooslobodilačkog fronta, koja će se poslije razvijati u Bosanskoj krajini. Međutim, u Crnoj Gori, Hercegovini, a i u dobrom dijelu istočne Bosne već su napravljene takve naše greške da se neke nisu mogle ni popraviti, a naročito su bile teške greške u likvidaciji tzv. petokolonaša, jer smo mi pod petokolonaše svrstavali vrlo često i ljude koji to nisu bili, zbog nekakvog klasnog porijekla, ako su bili malo bogatiji, iako je poznato da kod nas u istočnoj Bosni i Hercegovini nema kulaka, ili ako su pripadali nekim bivšim jugoslovenskim formacijama (u finansijskoj i žandarmerijskoj službi itd.). A ni žandari kod nas u istočnoj Bosni i Hercegovini nisu bili neke čvrste pristalice bivšeg režima, nego su išli da služe tom režimu zato što su bili sirotinja, a ne zbog svog klasnog položaja. Na kraju, sve su to bile zablude i poznato je koliko su nas koštale te greške. Mogu napomenuti još ovo: pošto nisu došli drugovi iz Bosanske krajine, kod njih nije bilo takvih grešaka, iako je bilo nekih manjih grešaka i skretanja ulijevo, ali nije došlo do ovakvog skretanja, kao u Hercegovini i u istočnoj Bosni.

Da li je na savjetovanju donesena odluka o stvaranju dobrovoljačkih jedinica?

Ne, na tom savjetovanju nije bilo riječi o dobrovoljačkim jedinicama. Koliko ja mogu da se sjetim, poslije toga se došlo na ideju da se u dijelu istočne Bosne oko Foče počne sa formiranjem dobrovoljačkih jedinica. Na samom savjetovanju o tome se nije govorilo. Govoreno je, kao što sam rekao, o stvaranju udarnih bataljona, jer tada je bila već stvorena I proleterska brigada, koji treba da postanu udarne pesnice NOB-e, a u ovom slučaju udarne pesnice borbe prvenstveno protiv četnika. Poznato je da je I proleterska imala glavni zadatak likvidaciju četnika i da je najviše upotrebljavana baš u tim akcijama.

Sjećate li se da li je drug Tito ukazao na pogrešnu strategiju frontalnih borbi i da je tražio vraćanje na aktivne partizanske pokretne akcije?

---

[1]) Iz daljnjeg teksta se vidi da se podatak odnosi na 1941. godinu — C. M.

Ne sjećam se. Ja se samo sjećam da je drug Tito govorio o čuvanju kadrova, o broju žrtava koje smo do tada dali itd. Dakle, uglavnom o organizacionoj strani Partije. Sjećam se jedno dijaloga u toku savjetovanja između sekretara MK SKOJ-a iz Sarajeva Mitrovića ili Lukića i druga Tita. Zapravo, kad je on govorio o stanju organizacije SKOJ-a u Sarajevu, spomenuo je da u Sarajevu imaju skojevske grupe, pa skojevska jezgra i da opet ima omladina. Onda je Tito upitao kakva je to organizaciona zbrka u Sarajevu? Sekretar MK SKOJ-a iz Sarajeva objašnjavao je da oni moraju da imaju tri vrste omladinaca, da je to okupirani grad, da imaju omladinu, SKOJ i jezgro. Onda je drug Tito rekao: »Sva omladina koja hoće da se bori na strani NOB-e danas je komunistička omladina i treba da bude u jednoj osnovnoj organizaciji i da se jednim imenom zove ta grupa«. Međutim, skojevac iz Sarajeva je davao otpor, smatrajući da svi omladinci nisu dorasli da budu komunisti. Dijelio je omladince na razne grupe itd. Drug Tito se malo ljutnuo i rekao: »Pa, bogamu, mi smo stvarali pravila za SKOJ!« Ne mogu da se sjetim do kraja kako se taj sukob izgladio, ali uglavnom ovaj sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a bio je vrlo uporan da dijeli omladinac na više grupa. Sad kad to gledam iz ove perspektive, meni je to i razumljivo, jer to su ilegalni uslovi itd., ali sam htio da dovedem te misli Titove u vezu sa tim da svi ti omladinci koji su spremni da se bore na našoj strani u NOB-i, da su to bili komunistički omladinci. To dovodim u vezu sa stvaranjem širokih omladinskih organizacija komunističke omladine tada na našem terenu i dovodim u vezu s time da je bilo potrebno nekako učvrstiti u tim seljačkim masama komunistički uticaj među omladinu. Poslije toga će uslijediti, kao što je poznato, ona Titova pisma o stvaranju omladinskih četa, o tome da omladina ima nekako u tim krajevima avangardnu ulogu, jer zaista je u to vrijeme nama bio najčvršći oslonac omladina s obzirom na to da tamo nije bilo radničke klase. Bili smo svi skloni da stvaramo široke organizacije komunističke omladine.

Da li je na savjetovanju bilo govora o većem angažovanju radništva iz gradova u NOB?

Da, bilo je o tome riječi. Inače, pod uticajem događaja u Srbiji i Crnoj Gori, govorilo se o stvaranju radničko-seljačkog jezgra u partizanskim odredima, učvršćavanju posebnog jedinstva radnika i siromašnih seljaka i smatralo se da će se izvlačenjem većeg broja radnika iz industrijskog bazena Sarajeva, Zenice, Vareša i drugih naših gradova ojačati to jezgro, da će se poboljšati udarna snaga partizanskih odreda. Međutim, kao što je poznato, tu je bilo dosta iluzija kod nas, jer radnika je vrlo malo bilo i kod nas u partizanima, a i malo ih je izašlo u to vrijeme iz gradova, tako da mi nismo koliko se sjećam, poslije savjetovanja uspjeli da u tom pravcu postignemo ozbiljnije rezultate. Ja mislim da je o tome pisao Svetozar Vukmanović-Tempo. Sjećam se da su Glavni štab za BiH i I proleterska brigada orijentisali neke svoje akcije u pravcu Vareša u cilju izvlačenja većeg broja radnika i da se je zapostavilo prodiranje prema Majevici i Semberiji. Tempo je u svom članku u Zborniku »Četrdeset godina« rekao da smo pogriješili što se nismo usmjerili prema Majevici i Semberiji, gdje smo imali veliki uticaj među seljačkim masama i gdje smo mogli da izvršimo širu mobilizaciju nama odanih seljaka i tako pojačamo naše partizanske odrede. Hoću da kažem da je sam broj radnika koje smo poslije savjetovanja uspjeli da dobijemo bio tako mali da je pokazao da je tu bilo kod nas dosta iluzija, pa smo se više

orijentisali na seljačku omladinu iz tih krajeva i tako je počelo to stvaranje omladinskih četa najprije u istočnoj Bosni (Foča, Goražde itd.), a kasnije je to postalo jedna čitava tradicija. Ja mislim da je omladina kod nas bila udarna snaga u revoluciji, kao što je recimo u ruskoj revoluciji bila udarna snaga radničkih klasa. Partizanski način ratovanja možda je i doveo kod nas do toga da radnička klasa ne bude udarna snaga, jer nismo imali gradove, nego sela, a u tom seln smo imali omladinu kao najprogresivniju. Mislim da smo mi u Hercegovini pokušali u to vrijeme da nešto više kadrova izvučemo iz Mostara i uglavnom ti su kadrovi, poslije savjetovanja u Ivančićima, a to su bili radnici i naročito srednjoškolci, odlazili u Konjički bataljon. Doduše, to su bili mladi ljudi i bilo je potrebno izvjesno vrijeme da steknu borbeno ratno iskustvo da bi predstavljali neku udarnu snagu. Uglavnom, može se kazati da to[2]) nije donijelo neke rezultate.

[2]) Tj. izvlačenje radništva iz gradova — Č. M.

Veselin Mitrašević

Neka pitanja iz rada na rekonstrukciji i sređivanju fondova građe nastale u institucijama radničkog pokreta, NOP-a i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini

Arhivska građa koja je nastala djelovanjem ustanova i organa radničkog pokreta, NOP-a i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini predstavlja, bez sumnje, prvorazredne izvore za izučavanje istorije radničkog pokreta i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini. Zbog toga je prikupljanju ove građe u poslijeratnom periodu posvećena velika pažnja. Na tom poslu radile su brojne ustanove. Među njima su se naročito isticali: Vojnoistorijski institut u Beogradu, Istorijsko odjeljenje CK SK BiH, Muzej narodne revolucije BiH, kao i brojni memorijalni i zavičajni muzeji, a djelomično i regionalni arhivi.

Intenzivnim radom na prikupljanju ove institucije su obavile veoma značajan i zahvalan posao za arhivsku službu Bosne i Hercegovine, koja se u to vrijeme tek stvarala. Međutim, treba naglasiti da mnoge od ovih ustanova nisu kasnije s ovom građom postupale u skladu sa već utvrđenim arhivističkim principima. One su, u prvom redu neshvatljivim svojinskim odnosom sprečavale smještaj ove građe u nadležne arhivske ustanove, — čime je bila onemogućena potpuna primjena utvrđenih i ustaljenih metoda sređivanja i obrade arhivske građe.

Ovakav odnos, a zatim, donekle, i objektivni, kao i subjektivni razlozi, uslovili su da se na planu sređenosti prikupljene građe nije postigao viši stručni nivo. S manjim izuzecima ova građa je u svim ustanovama sređena, uglavnom, na principu zbirki, ponegdje bez odgovarajućih naziva i, što je najvažnije, bez jedinstvenih kriterija i jedinstvenog postupka.

Takvo stanje sređenosti, prirodno, nije pružilo potpuni uvid u to šta je sve sačuvano od ove, za našu noviju istoriju, veoma značajne građe. Osim toga, smještaj građe po brojnim ustanovama otežao je, u znatnoj mjeri, njeno korištenje i dostupnost.

Uviđajući sve nedostatke takvog postupka, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo (ranije Arhivski odsjek) odlučio je da pristupi definitivnom sređivanju prikupljene građe, primjenjujući pri tome već utvrđene arhivističke principe, kao i ustaljenu praksu ostalih arhivskih ustanova.

Ranije stanje sređenosti

S manjim izuzecima svu ranije prikupljenu arhivsku građu i drugu istorijsku dokumentaciju (štampu, memoarsku građu, magnetofonske vrpce itd.) Institut je naslijedio od Istorijskog odjeljenja CK SK BiH. Najveći dio navedene građe bio je sređen i obrađen u Istorijskom odjeljenju, a manji dio u Arhivskom odsjeku ovog Instituta, i to po već započetom principu.

Za svu preuzetu, poklonjenu, otkupljenu ili na bilo koji način pribavljenu arhivsku građu vođen je jedan **zajednički »ulazni inventar«**, koji se sastojao iz **13 posebnih svezaka.** U taj »ulazni inventar«, koji ima oblike ulazno-opšteg i analitičkog inventara, upisivani su pojedinačno arhivski dokumenti, a zatim i ostala dokumentacija (štampa, memoarska građa, brošure, itd.), i to na principu priticanja u arhivski depo, od broja 1 pa do broja 28.180. Inventarisani dokumenti potiču iz svih perioda istorije radničkog pokreta: socijal-demokratskog, perioda između dva rata, perioda NOR-a, a zatim i dokumenti iz poslijeratnog perioda. Osim toga, u inventar su zavedene i fotokopije odabranih dokumenata iz raznih fondova lociranih u Arhivu Bosne i Hercegovine i drugim arhivskim ustanovama, zatim dio odabranih dokumenata iz grupe fondova **»Neprijateljski arhivi«**, lociranih u V. I. I. — Beograd, a od njih veći dio u fotokopijama, a manji u mikrofilmovima. Dalje zavođenje dokumenata iz fondova koji pripadaju grupi fondova »Neprijateljski arhivi« koji se nalaze u V. I. I. je obustavljeno.

Pošto su dokumenti u postojećim knjigama bili inventarisani na principu priticanja, što je karakteristika ulaznog inventara, nastalo je takvo stanje da su dokumenti iz istih perioda ispreturani, tj. nisu zavedeni u nizu jedan za drugim. Takav poredak dokumenata, uz ostalo, nije tim knjigama davao karakter analitičkog inventara budući da se analitički inventar, kao i ostala naučno-informativna sredstava, radi posebno za svaki fond ili zbirku.

Inventar je vođen tako da su u knjige upisivani pojedinačni dokumenti sukcesivno, u manjim ili većim brojnim grupama, iz raznih perioda. U nekim slučajevima takvi grupni nizovi dokumenata imali su sve formalne karakteristike fondovske pripadnosti. Takav je slučaj sa dokumentima upisanim u VIII knjizi inventara od broja 15.515 do 18.511, koji su nastali u periodu od 1942. do decembra 1945. godine, a pripadaju fondovima: PK SKOJ-a za BiH, Glavnog odbora USAOBiH-a i drugih organa SKOJ-a i USAOBiH-a.

Što se tiče samih knjiga inventara, može se reći da su ustrojene i vođene nedosljedno. Kao prvo, postojale su tri različite vrste knjiga po formatu, a dvije i po rubrikama. Dalje, u knjigama nije bilo opisa ili bar kakve druge napomene o tome kako su ti dokumenti došli u posjed Istorijskog odjeljenja — odnosno Instituta, zatim o principu i načinu sređivanja, itd. Dakle, nije postojalo nikakvo objašnjenje koje obavezno treba da se dâ uz svaki fond ili zbirku posebno. Nedosljednost u vođenju knjiga ulaznog inventara ogleda se i u tome što za ogromnu većinu dokumenata nisu upisani podaci o vremenu ulaska u depo. Podatak o vremenu ulaska u arhivski depo postoji samo za 1.022 dokumenta koji su zavedeni na samom početku. Dalje, za priličan broj dokumenata nema podataka o vrsti i obliku (original, koncept, kopija itd.) i broju listova. Stranice u inventarskim knjigama nisu paginirane, a knjige nisu prošivene jemstvenikom, niti ovjerene pečatom i potpisom odgovornog lica, što znači da nemaju karakter službenih dokumentarnih knjiga. Dalje, nijedna knjiga nema naslovnog lista sa odgovarajućim

podacima. Na naljepnicama knjiga zapisano je samo I, II, III itd. knjiga inventara (kakvog, ulaznog, analitičkog?!) sa navođenjem obuhvaćenih brojeva, a na nekima, kao, npr., na knjigama od VIII do XIII, ispisani su samo obuhvaćeni brojevi. U dvije knjige (ranije označene sa III i IIIa) prilikom zavođenja dokumenata duplirani su brojevi, odnosno pod istim brojevima zavedeni su različiti dokumenti, što je posljedica nepridržavanja uobičajene prakse u arhivistici da jedno lice vrši inventarisanje jednog fonda ili zbirke. Kasnije su ovi brojevi brisani i ispisivani novi, što je urađeno, također, bez ikakvih napomena i objašnjenja. Inače potrebne napomene i objašnjenja nisu napisani u većini slučajeva. Tako, na primjer, nigdje nije napisana potpuna signatura dokumenata poslije njihovog razvrstavanja u odgovarajuće grupe — koje se inače tretiraju kao samostalne zbirke u okviru te jedinstvene cjeline.

S obzirom na takav način vođenja ovih knjiga postavilo se pitanje njihovog karaktera, uloge i, konačno, njihove namjene. Ako bismo ove knjige smatrali ulaznim inventarom (akvizicijskom knjigom) arhivske građe, a one imaju neke odlike ulaznog inventara (upisivanje dokumenata na principu priticanja u arhivski depo), onda se tome mora staviti i niz prigovora. Prvo, u ulazni inventar se ne zavode svi dokumenti pojedinačno — osim u izuzetnim slučajevima, — nego kompletni ili fragmentarni fondovi i zbirke ili pak njihovi dijelovi, što je zavisno od toga u koliko navrata su isti ušli u arhivski depo. Drugo, u ulazni inventar se obavezno unosi datum i broj zapisnika na osnovu koga je došlo do preuzimanja navedene arhivske građe. Treće, u inventar se obavezno unosi puni naziv svakog fonda ili zbirke, zatim oznaka (kratica) fonda ili zbirke, itd. Na kraju treba napomenuti da uz ostale elemente u knjizi ulaznog inventara obavezno stoji i napomena o načinu dolaska u posjed, o privremenom ili stalnom smještaju fonda ili zbirke. Ako se ovome doda, uz prihvatanje mogućnosti zavođenja pojedinačnih dokumenata u ulazni inventar, da za priličan broj dokumenata nema i drugih vrlo važnih podataka dokumentarnog karaktera (podaci o vrsti, obliku, broju listova i stepenu očuvanosti), — onda slijedi zaključak da tako vođenje i ustrojene knjige ulaznog inventara nemaju, ni suštinski ni formalno, potrebnu dokumentarnost o porijeklu i pravom stanju imovine — što bi trebalo da im je osnovna funkcija.

U daljem radu na sređivanju, arhiviranju i, napokon, izradi naučno-informativnih sredstava, tako započetim radom došlo se do ovakvog stanja: svi dokumenti, s obzirom na vrijeme njihovog nastanka, raspoređeni su u pet osnovnih grupa, koje se opet u sklopu te cjeline javljaju kao zasebne »zbirke«, — mada to nije nigdje zvanično rečeno. Na taj način nastale su sljedeće grupe — »zbirke«: »RP-I« obuhvata period od 1866—1918. godine; »RP-II« obuhvata period od 1918. do marta 1941; »SP« obuhvata dokumente sa sudskih procesa komunistima i drugim naprednim građanima; grupa »NOB« obuhvata period od marta 1941. do 15. maja 1945. godine; i grupa poslijeratnih dokumenata koja je podijeljena na posebne podgrupe, i to: »Partijska«, »Omladinska« i »AFŽ«. Nijedna od navedenih grupa — »zbirki« nije imala potpun naziv.

U okviru tih posebnih grupa dokumenti su bili razvrstani po hronološkom pricnipu, bez obzira na red njihovog zavođenja u postojećim knjigama — pri čemu se nije poštovala (a nije se ni mogla poštovati pri takvom načinu arhiviranja) veza između inventarskih knjiga i njihovog položaja u for-

miranoj grupi. Dalje, dokumentima su u okviru tih formiranih grupa pored glavnih, inventarskih, davani i posebni brojevi. Ovi podbrojevi su imali ulogu da upućuju na tačan smještaj svakog dokumenta, pa su, prema tome, činili sastavni dio signature svakog dokumenta.

U pogledu sistematizacije dokumenata unutar pojedinih grupa javlja se, također, nedosljednost i šarenilo. U svim grupama išlo se zatim da se dokumenti slože po hronološkom principu, što je kod otvorenih zbirki neizvodljivo, pošto se postavlja pitanje umetanja naknadno pronađenih dokumenata. Taj princip je bio narušavan i prilikom sređivanja postojećih dokumenata, jer su neki dokumenti bez datuma naknadno datirani, pa su se, prema tome, morali uložiti na odgovarajuće mjesto. Naknadno datiranim dokumentima davani su brojevi prethodnih dokumenata sa dopisivanjem slova »a«, »b«, itd.

Pri utvrđivanju položaja dokumenata i upisivanja posebnih brojeva u okviru grupa opet su se činila odstupanja. Tako, npr., u grupama »RP-I«, »RP-II«, i kod poslijeratne građe, brojevi su tekli od 1 pa do kraja (numerus currens), a kod grupe »NOB« nije takav slučaj. Dokumenti iz grupe »NOB« su razvrstani na godine, u okviru godina na mjesece, a u okviru mjeseci na dane. U ovoj grupi dokumenti svakog mjeseca raspoređeni su u posebnu fasciklu. Redni (posebni) brojevi dokumenata u ovoj grupi teku od 1 pa do posljednjeg broja u okviru svakog mjeseca, odnosno fascikle, posebno. U vezi s tim za svaku fasciklu sačinjena je popisna lista kojom je bio fiksiran položaj svakog dokumenta u fascikli, što znači i u grupi. Popisna lista je istovremeno predstavljala i definitivno evidentiranje dokumenata u grupi.

Takav način sistematizacije dokumenata u grupi »NOB« upućuje, donekle, na fondovski princip sređivanja, a u pogledu obrade na sumarni inventar u kome se svaka fascikla, neovisno od broja dokumenata u njoj, javlja kao zasebna inventarska jedinica. Ali, u ovom slučaju fascikla, ipak, nije imala funkciju inventarske jedinice, jer je, kao što se vidjelo iz ranijeg izlaganja, inventarsku jedinicu predstavljao svaki dokument posebno. Iz ovoga se vidi da su u grupi »NOB« prilikom arhiviranja dokumenata bili primijenjeni elementi i ulaznog, i sumarnog, i analitičkog inventara; a njih je, ipak, nemoguće sjediniti. Treba naglasiti da su signature dokumenata iz ove grupe nepotpune, jer su sastavljene samo iz brojeva (inventarskog i rednog broja dokumenta u fascikli).

Kod dokumenata iz grupe »NOB« napravljena je još jedna anomalija koja je dovela do još veće zbrke. Naime, prilikom rada na redakciji regesta za objavljivanje odabrani dokumenti su privremeno izdvojeni i složeni, radi olakšice u radu, po kataloškim brojevima — odnosno rednim brojevima regesta — s tim da se poslije završenog rada na redigovanju regesra ponovo uspostavi prvobitni poredak. Međutim, iz nepoznatih razloga taj privremeni poredak je kasnije zadržan, što znači da su dokumenti i dalje ostali složeni po kataloškim brojevima, a ne po ranije utvrđenim signaturama, čime je poremećen već jednom utvrđeni poredak dokumenata u okviru grupe »NOB«. Iako je suvišno to naglašavati, ipak treba istaći da je apsurdno slagati dokumente po kataloškim brojevima koji su imali samo tu namjenu da odrede položaj regesta određenih dokumenata u odgovarajućoj publikaciji, a ne i položaj dokumenata u okviru zbirke. Ovo ne dolazi u obzir pogotovo kada je riječ o regestima odabranih dokumenata iz određenog fonda ili zbirke, bez obzira na broj izostavljenih dokumenata.

Osim toga, u radu na redakciji regesta (kataloških listića) učinjena je još jedna nelogičnost. Jednom broju regesta, što znači i dokumenata, koji se neće objaviti u štampanom katalogu (regesti dokumenata povjerljivog karaktera) dati su kataloški brojevi, a izvjesnom broju, koji se također ne objavljuju iz određenih razloga (nemaju naročitog značaja, itd.) nisu. Zbog toga, da bi se uspostavio normalni redoslijed dokumenata u zbirci, izostavljenim dokumentima davani su kataloški brojevi prethodnih dokumenata uz dopisivanje slova »a« i »b«. Jasno je da je ovakvim postupkom bila promašena osnovna funkcija kataloških brojeva — da utvrde položaj svakog regesta u publikaciji i pruže tačan uvid u broj objavljenih regesta. Uz to, treba naglasiti, oni (kataloški brojevi) nisu fiksirali ni konačan položaj svakog dokumenta u novostvorenoj sistematizaciji niti su pak pružali precizan uvid u brojno stanje građe u okviru zbirke.

Da bi se dobila potpunija slika o građi iz NOB-a, treba napomenuti i to da je u depou postojalo oko stotinu originalnih dokumenata koji nisu bili provedeni kroz inventarsku knjigu, što znači da nisu uvršteni ni u postojeću grupu dokumenata iz NOB-a.

S obzirom na takvo stanje sređenosti ranije preuzete, odnosno naslijeđene arhivske građe, a imajući u vidu naknadno pribavljanje dokumenata iz ovog perioda — koje treba također srediti i obraditi — pred Arhiv Instituta postavila se potreba jednog radikalnog zahvata na planu sređenosti pomenute građe, tj. njene naučno-metodološke sistematizacije.

Jedan od važnih momenata koji je upućivao na potrebu radikalnog zahvata cjelokupne arhivske građe bio je i predstojeći rad na registraturnom sređivanju preuzete građe CK SK BiH. Ovdje treba istaći da je ta građa prilikom preuzimanja bila u potpuno rinfuznom stanju. Što je najvažnije, već izvršeni pokušaj njenog grubog sređivanja pokazao je da se u toj masi ne nalazi samo građa CK SK BiH nego i građa brojnih drugih partijskih institucija. Prilikom površnog pregleda čitave mase, konstatovano je da se u toj rinfuzi, pored fonda PK KPJ za BiH i fonda CK SK BiH, nalaze i kompletni, odnosno manje ili više fragmentarno očuvani fondovi nekih okružnih, oblasnih i sreskih komiteta KPJ, kao i organa SKOJ-a, omladine i AFŽ-a. Potrebno je istaći da je prilikom pregleda ove građe uočeno da se u njoj nalazi i izvjestan broj »visećih« predmeta, odnosno pojedinačnih dokumenata iz ratnog perioda.

Polazeći od konstatovanog stanja sređenosti arhivske građe iz perioda koji seže do maja 1945. godine, naslijeđene od Istorijskog odjeljenja CK SK BiH, zatim stanja preuzete mase »registraturne građe CK SK BiH«, kao i registraturne građe ostalih rukovodstava republičkih društveno-političkih organizacija, stručni kolegij Instituta odlučio je da se izvrši prestrukturisanje arhivske građe koja potiče od ustanova radničkog pokreta, NOP i narodne revolucije. Prestrukturisanje građe, što znači i njeno ponovno sređivanje, trebalo je izvršiti na fondovskom principu i principu prevenijencije. Na ovakav poduhvat, pored ostalog, upućivala je i odluka Koordinacione komisije svih ustanova koje se bave izučavanjem istorije radničkog pokreta o obaveznom sređivanju pomenute građe na fondovskom principu.

U tom cilju izrađen je elaborat koji je razmatran i usvojen na sjednici Stručnog savjeta Odjeljenja istorijske građe Instituta. Elaboratom su bile utvrđene osnovne smjernice čitavog poduhvata.

Grubo razvrstavanje građe na fondove. U okviru ovog posla izvršeni su neki prethodni poslovi bez kojih se nije moglo pristupiti razlučivanju dokumenata na potencijalne fondove. U prethodnim operacijama urađeno je sljedeće:

a) u cilju kompletiranja, odnosno potpune rekonstrukcije fondova utvrđena je ranije dogovorena razmjena originalnih dokumenata koji potiču iz odgovarajućih perioda prvenstveno sa Muzejom revolucije BiH, a zatim i sa Institutom za izučavanje radničkog pokreta — Beograd. Sa ostalim ustanovama imaocima odgovarajuće građe uspostavljeni su kontakti radi razmjene;

b) izdvojena je sva ostala dokumentacija (štampa, brošure, proglasi i leci i memoarska građa) koja se po svom karakteru ne bi mogla razvrstati u odgovarajuće fondove;

c) izdvojeni su dokumenti nekih partijskih, skojevskih, omladinskih i drugih institucija čiji su tvorci počeli da djeluju tek u poslijeratnom periodu;

d) grupisani su svi postojeći neevidentirani dokumenti iz perioda 1941. do 1945. godine kako bi se mogli prilikom rekonstrukcije fondova priključiti pripadajućim fondovima;

e) izrađen je djelomičan popis dokumenata iz drugih srodnih ustanova za koje se moglo utvrditi da pripadaju odgovarajućim fondovima. Ovo je urađeno sa namjerom da se kasnije izvrši njihovo mikrofilmovanje i fotokopiranje kako bi se mikrofilmski snimci, odnosno fotokopije mogle iskoristiti pri rekonstrukciji fondova.

Poslije obavljanja ovih poslova, izvršeno je grubo razlučivanje dokumenata na potencijalne fondove. Budući da su ovi dokumenti bili već obrađeni u okviru ranije navedene »zbirke NOB« i drugih grupa — zbirki, razlučivanje je izvršeno na osnovu postojećih kartotečkih listića. Osnovni putokaz pri tome bili su adresant, adresat i oblik (vid) u kome su se javljali dokumenti (original, koncept, kopija). Kako je u slučaju ove građe riječ o dokumentima koji su nastajali u posebnim uslovima, navedeni elementi su bili jedino mjerilo kada su razvrstavani dokumenti nastali tokom 1941. i 1942. godine. Naime, velika većina dokumenata, nastalih u to doba, rađena je, obično, u jednom, rukopisnom, primjerku koji je upućivan naslovljenoj instituciji, ponekada izraženoj u određenoj ličnosti. Kod takvih dokumenata polazilo se uglavnom od adresata. Pri tome se nije ulazilo u to da li je naslovljena institucija baš uvijek i zaprimila dotični dokument. To pitanje je ostavljeno za kasniju fazu sređivanja.

Pomenuti elementi, logično, nisu uvijek uzimani kao jedino mjerilo, pogotovu kada su razlučivani dokumenti koji su nastali koncem 1942. i poslije u nekim važnijim institucijama kao, na primjer, u Operativnom štabu NOP za Bosansku krajinu, Glavnom štabu za BiH, u Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu, itd., — u kojima se službena prepiska od tada vodila po kakvim-takvim administrativnim principima. Pored ostalog, akti su pisani najčešće pisaćom mašinom. Velika većina sačuvanih dokumenata već ima djelovodne brojeve, prijemne štambilje — pored pečata, zatim pune potpise odgovornih lica — pored parafa i pseudonima, itd. Kraće rečeno takvi dokumenti posjeduju, manje ili više, sva formalna, spoljna obilježja određenih tvoraca fondova.

U ovom poslu veliku poteškoću predstavljali su dokumenti koji nisu imali nikakvih spoljnih odlika. Takvi dokumenti u ovoj fazi posla nisu razvrstavani, budući da su zahtijevali poseban i studiozan postupak.

Poslije razlučivanja kartotečkih listića na potencijalne fondove, listići su složeni po hronološkom principu. Na osnovu izdvojenih listića izrađen je spisak svih potencijalnih fondova. U spisku je, pored ostalog, naveden i broj dokumenata za svaki fond posebno. Spisak je već pružao jedan neprecizan i privremen uvid u to koji bi fondovi mogli biti rekonstruisani i sa kolikim brojem originalnih dokumenata (odnosi se na dokumente koji se nalaze u Arhivu Instituta).

U sljedećoj operaciji, u okviru grubog sređivanja, pristupilo se izdvajanju originalnih dokumenata po fondovima, i to na osnovu već izdvojenih kartotečkih listića. Na dokumentima su i dalje zadržane sve ranije oznake: signature, kataloški brojevi, itd. Stare oznake će se poštovati sve do konačne sistematizacije dokumenata u okviru rekonstruisanih fondova. Pošto su svi dokumenti ranije mikrofilmovani i fotokopirani, fotokopije su privremeno zadržane u ranijem poretku, čime je omogućeno neometano korištenje ovih dokumenata.

Iz pregleda dosadašnjeg rada vidi se da glavni dio poslova na rekonstrukciji i sređivanju fondova tek predstoji. U tom radu stečeno je izvjesno iskustvo na ovim poslovima, ali treba naglasiti da je ostalo i niz neriješenih pitanja koja zahtijevaju odgovarajuća rješenja.

Neki problemi predstojećeg rada na rekonstrukciji fondova i sređivanju građe u okviru fondova

Prije nego što se pristupi utvrđivanju kriterija za sistematizaciju dokumenata u okviru rekonstruisanih fondova, neophodno je riješiti jedno ključno pitanje koje je ostalo otvoreno. Već na samom početku ovog posla postavilo se pitanje da li bi prilikom rekonstrukcije određenih fondova, čiji su stvaraoci djelovali kontinuirano ili pak sa manjim ili većim prekidima u dva ili više perioda, trebalo poštovati ove, u istoriografiji radničkog pokreta već ustaljene periode. U dosadašnjoj arhivističkoj praksi Instituta, kao i drugih srodnih ustanova, ovi periodi su poštovani budući da su dokumenti bili sređeni uglavnom na principu zbirki, što je bilo sasvim opravdano pri takvom sistemu sređivanja. Međutim, ukoliko bi se ti periodi poštovali i pri sređivanju građe na fondovskom principu, u tom slučaju bi se određeni fondovi javljali dva, a neki čak i tri puta. Takav slučaj bio bi, na primjer, sa fondom Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH koji bi se prvi put javio u međuratnom periodu, drugi put u periodu NOR-a i, napokon, treći put u poslijeratnom periodu.

Iako, bez sumnje, podjela ove arhivske građe po ustaljenim istorijskim periodima ima izvjesnih prednosti, naročito kada je riječ o njenoj naučnoj upotrebi, ovakvom načinu sređivanja može se mnogo što-šta i zamjeriti. U prvom redu fondovski princip sređivanja arhivske građe sadrži u sebi i zahtjev nedjeljivosti cjeline fonda koji se može narušiti samo u slučaju objektivne uslovljenosti. To je slučaj kada je riječ o suštinskim društveno-ekonomskim promjenama uslova u kojima djeluje stvaralac određenog fonda, na primjer, stvaranje države sa potpuno novim društveno-političkim uređenjem.

Govoreći o ovom problemu, Emil Vojnović kaže: »Korenite političke i društvene promene — promene u državnoj vlasti, državnim granicama, upravnom i pravnom sistemu — uvek se odražavaju u arhivskoj građi na određenoj teritoriji. Ovi momenti nikad ne mogu izbeći pažnju arhivista kako pri

određivanju arhivskog fonda tako i pri sređivanju arhivske građe«.[1]) Na kraju članka E. Vojnović kaže: »Mada između predratne Jugoslavije i Federativne Narodne Republike Jugoslavije postoji kontinuitet sa gledišta međunarodnog prava, on nikako ne postoji u političkom i ustavno-pravnom pogledu, te se njihovi organi suštinski razlikuju u tolikoj meri da organe predratne Jugoslavije treba smatrati za prestale, a organe Federativne Narodne Republike Jugoslavije za potpuno nove tvorce fondova«.[2])

Ovi, u našoj arhivističkoj praksi prihvaćeni kriteriji za utvrđivanje granica fonda ne dolaze u pitanje kada je riječ o upravnim, privrednim i drugim sličnim fondovima. Međutim, kada su u pitanju neki fondovi društveno-političkih organizacija, postavlja se pitanje opravdanosti njihove primjene. Svakako da pri tome treba biti vrlo pažljiv i, što je najvažnije, polaziti od svakog fonda posebno. To znači da pažljivo i studiozno proučavanje suštine djelovanja svakog tvorca fonda pojedinačno treba da pokaže da li je došlo do bitnih promjena u njegovoj djelatnosti. Pri ovome treba naglasiti da izvjesne promjene kao, npr., promjena ili suženje nadležnosti ili djelokruga, promjena teritorijalnih granica, promjena naziva, itd. do kojih je u promijenjenim uslovima djelovanja moralo doći i u ovakvim institucijama ne pružaju osnov za podjelu građe na različite fondove. Isto tako privremeno obustavljanje i kasniji ponovni produžetak rada određene ustanove ne mora uvijek značiti da je to građa jednog arhivskog fonda. Samo temeljito proučavanje statutarnih i drugih odredaba treba da pokaže da li su neke od navedenih promjena prouzrokovale i korjenitu promjenu prvobitnih funkcija neke institucije.

Primjena ovih kriterija pri utvrđivanju granica fondova koji potiču od ustanova radničkog pokreta, NOP-a i narodne revolucije nije nimalo jednostavan i lak posao. Saradnici koji budu radili na njihovoj konačnoj i potpunoj rekonstrukciji naići će na niz, ponekada nepremostivih, poteškoća. U rješenju ovog problema treba imati na umu da je ovdje riječ o takvim institucijama, stvaraocima fondova koji su djelovali u potpuno nenormalnim uslovima. Česti i surovi progoni, drastične mjere i velika hapšenja komunista od strane diktatorskog režima uslovili su da se KPJ, a s njom, logično, i njeni organi povuku u ilegalnost. Osim toga, hapšenjem istaknutih komunista i njihovim odvođenjem na robiju, KPJ u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim pokrajinama, bila je u izvjesnim godinama potpuno prorijeđena. To je opet dovelo do privremenog prestanka rada pojedinih partijskih, sindikalnih, i rukovodstava drugih naprednih društveno-političkih organizacija. Ova rukovodstva se kasnije opet javljaju, ali ponekada sa izmijenjenim nazivima a u nekim slučajevima i sa izmijenjenim teritorijalnim nadležnostima. Kod takvih fondova nemoguće je bez temeljitog i studioznog rada utvrditi njihove granice. Pri tome će, svakako, veliku poteškoću predstavljati i to što iz pojedinih perioda nema uopšte sačuvanih dokumenata. Tako, na primjer, u Arhivu Instituta nema dokumenata koji su nastali djelovanjem raznih institucija KPJ u periodu između dva rata. Isti slučaj je i sa dokumentima nastalim djelovanjem Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.

Složenost rada na utvrđivanju granica ovih fondova vidjeće se najbolje na primjeru Fonda pokrajinskog partijskog rukovodstva KPJ za Bosnu i

---

[1]) Emil Vojnović: *Kriterij za određivanje arhivskog fonda*, *Arhivist*, 1958, br. 1—2, str. 22.

[2]) Isto, str. 25.

Hercegovinu. Pokrajinsko partijsko rukovodstvo KPJ za Bosnu i Hercegovinu javlja se prvi put 1919. godine pod nazivom Pokrajinski sekretarijat KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru i djeluje do 1920, odnosno do 1921, kada prestaje sa radom. Od 1920, tj. Vukovarskog kongresa, postoje oblasna partijska rukovodstva za Sarajevo, Mostar, Banja Luku i Tuzlu i djeluju sve do 1927. godine, a javljaju se pod nazivima oblasni sekretarijati KPJ, oblasna partijska vijeća KPJ i oblasni odbori KPJ. Ovdje treba naglasiti da je Oblasni odbor KPJ za sarajevsku oblast vršio nekoliko godina funkciju pokrajinskog rukovodstva.[3]) Sredinom 1927. godine izabran je na Prvoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji pod tim nazivom sa manjim ili većim prekidima u djelovanju — prouzrokovanim velikim hapšenjima i progonima komunista — postoji sve do ljeta 1938. godine. U vremenu od sredine 1938. godine do oktobra 1939. godine pokrajinsko partijsko rukovodstvo javlja se pod nazivom Privremeni pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Od oktobra 1939. kada dobija karakter stalnog partijskog rukovodstva, Komitet djeluje pod nazivom Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu sve do Osnivačkog kongresa KPBiH održanog 1. do 5. novembra 1948. godine.

Iz navedenog primjera se vidi da je bez svestranog proučavanja fonda PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu nemoguće utvrditi njegovu početnu granicu, a bez toga ne može se pristupiti njegovoj rekonstrukciji i definitivnom sređivanju građe. Prilikom utvrđivanja početne granice ovog fonda, potrebno je obratiti pažnju i na činjenicu da je Oblasni odbor KPJ za sarajevsku oblast vršio izvjesno vrijeme i funkciju Pokrajinskog partijskog rukovodstva.

Na slične poteškoće prilikom utvrđivanja granica određenih fondova naići će se i kod drugih partijskih organa, naročito nekih sreskih komiteta obrazovanih tokom NOR-a koji su produžili svoju djelatnost i u poslijeratnom periodu. U vezi sa problemom utvrđivanja granica ovih fondova postavlja se i problem njihovog sređivanja. Naime, ukoliko se utvrdi da u djelatnosti ovih institucija u ratnom i poslijeratnom periodu postoji kontinuitet, što bi značilo da je riječ o jedinstvenim fondovima, onda bi u tom slučaju došlo do njihovog cijepanja budući da se građa nastala njihovom poslijeratnom djelatnošću ne nalazi u Arhivu Instituta.

Ovi primjeri pokazuju da se u daljem postupku sređivanja građe na fondovskom principu, nastale u institucijama radničkog pokreta i NOR-a, javlja čitav niz praktičnih problema. Svakako da pred tim problemima ne treba ustuknuti i, što je najvažnije, treba ih rješavati u skladu sa utvrđenim arhivističkim principima.

U daljem radu na rekonstrukciji fondova treba nastojati da rekonstrukcija bude što potpunija. Da bi se ovaj cilj postigao, neophodno je izvršiti temeljita istraživanja u svim arhivskim i drugim ustanovama koje posjeduju odgovarajuću arhivsku građu. Svu istraženu i odabranu građu treba mikrofilmovati i fotokopirati, odnosno kserografisati. Time bi, uz već postojeće originalne dokumente, bila prikupljena sva građa za koju se pretpostavljalo da pripada fondovima čijoj se rekonstrukciji pristupa. Kopije svih pribavljenih dokumenata treba, takođe, poslije brižljive provjere razlučiti na pripadajuće fondove.

---

[3]) N. Šarac — N. Babić: *Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919—1945. godine*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, 1959, str. 14.

Budući da je u ovom slučaju riječ o fragmentarno očuvanim fondovima čiji su dokumenti razbacani na više mjesta, može se postaviti pitanje kakva je korist od čitavog takvog poduhvata? U odgovoru na slično pitanje Đorđe Ignjatović u članku: »Rekonstrukcija nestalih arhivskih fondova i građe«,[4]) pored ostalog, kaže: »...Pre svega ne treba zaboraviti da arhivski radnici drukčije posmatraju arhivsku građu nego naučni istraživači. Mi težimo da jedan fond sačuvamo kao celinu, onako kako je postao u toku rada svoga tvorca, pa ukoliko je celina narušena, i da je uspostavimo. Naš rad na rekonstrukciji ima i kulturno-istoriski značaj... Ako bismo malo dublje ušli u srž ovog problema, onda bismo jasno uvideli da bi od ovakvog našeg rada pre svega imali koristi baš naši naučnici, odnosno naša nauka uopšte, a i naši arhivi posebno. I nama se čini da se takva pitanja više postavljaju iz straha pred obimnošću i težinom ovog rada, nego zbog toga što on nema svog opravdanja...«[5])

Sređivanje dokumenata u okviru rekonstruisanih fondova. Osnovni uslov za uspješno sređivanje građe jeste studijski rad, tj. svestrano proučavanje fondova i uslova u kojima su djelovali njihovi tvorci. Poslije brižljivog proučavanja svakog fonda posebno, potrebno je izraditi plan njegovog sređivanja i istorijsku bilješku.

Istorijska bilješka se radi na samom početku sređivanja, i ona je, u stvari, rezultat proučavanja fonda, a služi kao instrukcija kako treba jedan fond rekonstruisati i srediti. Ona treba da sadrži osnovne podatke o tvorcu fonda. Na primjer: vrijeme i razloge nastanka, vremenske granice djelovanja, funkciju i nadležnost, odnos prema drugim ustanovama, organizacione promjene; način vođenja administracije, način arhiviranja i čuvanje akata, karakteristiku vremena i uslova djelovanja tvorca fonda, zatim napomenu o stanju fonda i stepenu očuvanosti građe, napomenu o vremenu preuzimanja građe u arhiv, kao i podatke o ranijoj sređenosti građe u okviru navedenih zbirki. Osim toga, istorijska bilješka treba da sadrži i objašnjenja o tome zašto, kada, i na koji način se pristupilo rekonstrukciji određenog fonda.

Što se tiče samog sređivanja građe u okviru rekonstruisanih fondova, taj posao bi se sastojao prvenstveno u tome da se studioznim proučavanjem samih dokumenata utvrdi da li oni svi — s obzirom na svoje odlike — sačinjavaju sastavni dio tih fondova, a zatim da se poslije toga utvrdi stalan položaj u okviru fondova. Prilikom provjere i definitivnog utvrđivanja fondovske pripadnosti dokumenata, potrebno je obratiti pažnju na adresanta i adresata, hronološku oznaku, djelovodne brojeve — gdje postoje —, prijemne štambilje i pečate, zatim potpise — koji se ponekad javljaju i u vidu parafa — i napokon na format i vrstu hartije. Kraće rečeno, treba voditi računa o svim administrativnim oznakama na dokumentima. Kako će se postupiti sa dokumentima koji nemaju nijedne od navedenih odlika, nije moguće odmah predvidjeti. To zavisi od konkretnog slučaja i umješnosti lica koje će raditi na sređivanju pomenute građe. Prilikom sređivanja takvih dokumenata treba voditi računa o tome da se ne mora svaki dokument pod svaku cijenu rasporediti u jedan od rekonstruisanih fondova — jer rekonstruisani fondovi ne bi trebalo da budu vještački formirani. To znači da **dokumenti**

---

[4]) *Arhivist*, Organ Saveza društava arhivskih radnika FNRJ, Beograd, 1957, sv. 1—2, str. 47—57.

[5]) Isto, str. 52.

u okviru pojedinih fondova treba, ipak, da upućuju na organsku cjelinu i porijeklo, što je jedna od osnovnih karakteristika fonda.

Sve dokumente koji se — s obzirom na svoje fondovske karakteristike — ne bi mogli razvrstati u rekonstruisane fondove, treba izdvojiti i ostaviti po strani, s tim da se o njihovom rasporedu donese odluka na kraju. Takvi dokumenti bi se mogli rasporediti u odgovarajuće zbirke.

Prilikom sistematizacije dokumenata u okviru fondova, treba što je moguće više poštivati princip provenijencije. Istina, u većini slučajeva to će biti gotovo nemoguće, pošto je riječ uglavnom o fragmentarno očuvanim fondovima bez djelovodnih protokola koji bi upućivali na tačan položaj svakog dokumenta. Ovakav karakter i stanje očuvanih dokumenata izazvaće saradnicima koji budu radili na njihovom sređivanju velike poteškoće. **Zbog toga će saradnici morati da ulože maksimum pažnje i strpljivog rada, a svakako i vremena.**

U sistematizaciji dokumenata u okviru fondova u kojima je zbog objektivnih razloga nemoguće primijeniti princip provenijencije, sređivanje se može izvršiti po hronologiji, tematici, a u nekim slučajevima možda i po strukturi što, prirodno, zavisi od količine očuvanih dokumenata. Ukoliko bi se dokumenti takvih fondova sređivali po hronologiji, onda bi kod ulaznih akata trebalo obratiti pažnju na datum primanja akta. Istina, izvjestan broj akata ovih datuma uopšte nema. U nedostatku datuma ulaska akta u određenu instituciju kao mjerilo može poslužiti hronološka oznaka adresanta. To znači da bi dokumenti, odnosno dio dokumenata u takvim fondovima bili sređeni na osnovu izvornih hronoloških oznaka, koje se ne podudaraju sa hronološkim oznakama adresata, tj. stvaraoca fonda — nego su približne. Dokumenti u tako sređenim fondovima ne bi uvijek u formalnom pogledu ukazivali na jedinstvenu cjelinu i organsku vezu, ali bi, ipak, olakšali naučno-istraživački rad i korištenje dokumenata.

Prilikom sređivanja fondova, trebalo bi izvršiti datiranje svih dokumenata bez datuma. Ukoliko je takve dokumente nemoguće tačno datirati, potrebno je utvrditi bar približne vremenske granice njihovog postanka.

Osim toga, sve dokumente na kojima nisu navedeni njihovi adresanti i adresati u svom punom obliku, nego su ispisani njihovi skraćeni, nepotpuni ili šifrovani oblici, ili su pak navedena samo imena ličnosti — odnosno njihovi pseudonimi, — treba obavezno dešifrovati. Dešifrovanje treba izvršiti u prvoj fazi sređivanja, jer, napokon, to će biti osnovni putokaz za raspoređivanje dokumenata na fondove.

Prilikom dešifrovanja dokumenata sa pseudonimima, potrebno je istovremeno sa utvrđivanjem punog imena i prezimena dotične ličnosti dešifrovati i instituciju u ime koje, odnosno kojoj je pisan dokument. Istina, to nije jednostavan posao pa će zahtijevati mnogo strpljivog i upornog rada, ali od njega ne treba odustati. U razrješavanju ovih zagonetnih podataka treba se oslanjati prvenstveno na druge dokumente u kojima se mogu naći kakvi-takvi putokazi. Strpljivo poređenje rukopisa, zatim oblika i veličine slova pisaće mašine, vrste i formata hartije, kao i drugih pojedinosti, — omogućiće u većini slučajeva da se utvrdi da li ti dokumenti potiču od iste ličnosti, što znači i od iste institucije. U slučajevima gdje je nemoguće ove podatke odgonetnuti konsultovanjem drugih dokumenata, potrebno je pribjeći konsultovanju preživjelih učesnika koji su bili u bilo kakvoj vezi sa nastankom dotičnih dokumenata.

Pošto je u razrješenju adresanta i adresata osnovni putokaz ličnost i njena funkcija, a ta ličnost je često u početku ustanka zbog objektivnih okolnosti poistovećivana sa određenom institucijom, — bilo bi neophodno utvrditi tačno ili barem približno vrijeme u kome je ta ličnost obavljala određenu funkciju. Utvrđivanjem vremenske granice obavljanja određene funkcije od strane neke ličnosti, omogućiće, uz ostale indicije, da se takav dokument rasporedi u odgovarajući fond sa najvećim procentom sigurnosti. Pri tome bi veliku olakšicu predstavljala izrada posebnog spiska dešifrovanih pseudonima. Na spisku bi pored imena i prezimena trebalo navesti i sve funkcije i vrijeme njihovog obavljanja. Ovako detaljno izrađeni spisak olakšaće u znatnoj mjeri izradu registra ličnosti, odnosno kartoteke.

U završnoj fazi sređivanja potrebno je izvršiti formiranje predmeta ukoliko je to moguće s obzirom na stanje očuvane građe, zatim utvrditi stalni položaj svakog predmeta, odnosno dokumenta, obaviti folijaciju i signiranje, kao i sve ostale radnje koje se inače tom prilikom obavljaju.

Osim toga, potrebno je izraditi popis trošnih i na bilo koji način oštećenih dokumenata i navesti njihove signature. U popisu treba navesti vrstu oštećenja (istrošena hartija, izblijeđjela slova, itd.). Restauraciji i konzervaciji oštećenih dokumenata, bar onih koji su u vrlo kritičnom stanju, treba pristupiti što prije, kako bi se spriječilo njihovo dalje propadanje. Manja oštećenja na dokumentima, kao što su: zacijepljenja hartija, presavijane ivice, itd. treba da otklanjaju saradnici tokom rada na sređivanju.

Zdravko Antonić

Neki problemi istraživačkog rada na istoriji narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Bosni i Hercegovini

U procesu istraživanja i obrade pojedinih tema iz narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Bosni i Hercegovini istraživač se susreće sa nizom problema. Oni se javljaju ne samo u fazi savladivanja brojne i raznovrsne literature koju nije intenzivno pratila istorijska kritika nego i u fazi rada na arhivskoj i memoarskoj građi.

a) Problem istoriografske literature

Istraživačima je poznato da obrada ma koje teme, a naročito one iz novije istorije, započinje čitanjem i upoznavanjem one literature (ako je ima) u kojoj je već nešto pisano o toj temi. Ako se primijeni takav metodološki postupak i pri obradi onih tema koje se odnose na rat i revoluciju u Bosni i Hercegovini, onda će se pred obradivačem pojaviti niz prepreka iz oblasti literature na koje se mora još od početka računati.

Prvo, još prije nego se započne ma kakav rad na literaturi, utrošiće se neočekivano mnogo vremena u pronalaženju, sakupljanju i sređivanju najnužnije bibliografije te literature. Drugo, istraživač će se naći u situaciji da gotovo sam vrednuje i ocjenjuje tu literaturu, jer mu dosadašnja istorijska kritika ne nudi ništa gotovo u tom pravcu. Treće, u nas se javljaju ambicije pojedinaca da brojem bibliografskih jedinica ocjenjuju rezultate dosadašnjeg istoriografskog stvaralaštva ne ulazeći u analizu vrednovanja i klasifikacije tih radova sa naučne strane. Četvrto, vrijeme je da se učini kraj obrade narodnooslobodilačkog rata i revolucije u tzv. komercijalne svrhe.

Postavljamo pitanje: čemu i kome su korisni brojni feljtoni, i drugi njima slični napisi, koji već nekoliko godina plijene našu štampu, ako se u njima istorijska istina iskrivljuje i zaodijeva u bezbroj neadekvatnih interpretacija i često netačnih ocjena naše prošlosti. Ili ako se pitanje formuliše još konkretnije: može li se sa ovom vrstom literature, koju, uzgred rečeno, proizvode razni nekvalifikovani istoričari i koja se, zahvaljujući nedovoljnoj odgovornosti pojedinaca, umnožava u stotinama hiljada primjeraka, nositi tzv. čista ili prava istoriografska literatura koju stvaraju ljudi od nauke, ako se zna da ona nastaje veoma teško, da je skupa, oskudna i da se veoma sporo publikuje? Sa ovim je u uskoj vezi i činjenica da se većina istoriografskih studija i drugih članaka, zasnovanih na bazi istraživanja arhivskih izvora, objavljuje u raznim knjigama i časopisima koji su imali ili i danas imaju

mali tiraž, da su te knjige relativno skupe i time distancirane od širokog kruga čitalaca, da je pokretnih biblioteka veoma malo, da je kultura čitanja, naročito u nekim sredinama, vrlo nerazvijena i dr. Ako se ovome doda i pretpostavka, a s tim se mora računati, da na našeg čitaoca, usljed novih sredstava komunikacije i šire otvorenosti nego ranije, kao i nekih drugih razloga, djeluje i čitav niz nove literature, često idejno suprotne ili istorijski iskrivljene, onda slika pravog stanja postaje još jasnija. Nemamo namjeru da se ovdje ozbiljnije bavimo takvom vrstom literature. Želja nam je bila da je samo uzgred istaknemo kao problem koji svojim postojanjem i egzistiranjem nanosi veliku štetu i čitaocu i našoj istoriografiji.

Onaj ko želi da se malo podrobnije informiše o pravoj istoriografskoj literaturi, tj. o dosadašnjem stvaralaštvu koje je nastalo kao plod dužeg ozbiljnijeg naučnog rada pojedinaca ili grupa o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji u Bosni i Hercegovini, taj mora prvo da konsultuje dobar broj jugoslovenske istoriografske literature,[1]) a zatim brojne radove[2]) koji se u

---

[1]) U takva djela spadaju: *Drugi svjetski rat*, VII, Beograd 1957—1964, knj. I i II; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, VII, Beograd 1957, knj. I *(Od sloma stare Jugoslavije do II zasjedanja AVNOJ-a)* 695 str. i knj. II *(Od II zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobjede)*, Beograd 1958, 766 str.; Marjanović Jovan i Petar Morača, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija 1941—1945 (istorijski pregled)*, »Prosveta«, Beograd 1958, 334. str.; Petar Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, VIZ JNA Beograd 1957, 443. str.; *Četrdesetprva (Ustanak naroda Jugoslavije)*. »Mlado pokolenje« Beograd 1961, XVI + 936 str.; Viktor Novak, *Velika optužba (Magnum crimin)*, »Svjetlost«, Sarajevo 1960, 261+197+210 str.; Čulinović Ferdo, *Stvaranje nove Jugoslavenske države*, »Školska knjiga«, Zagreb 1959, 327 str.; Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Grafički zavod, Titograd 1963, 708 str.; Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, »Jugoslovenska knjiga«, Beograd 1961, 872 str. (O Bosni i Hercegovini, str. 58—122, 149—230, 245—267, 309—539, 631—641, 724—734 i 780—782); Petar Morača, *KPJ i stvaranje revolucionarne armije*, »Kultura«, Beograd 1959, 46. str.; *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*, VII, Beograd 1964, 1265 str. i dr.

[2]) U napomeni ćemo navesti jedan dio radova prema publikacijama u kojima su izlazili:

Vojnoistorijski glasnik:

Miloš Zekić, *Stvaranje i razvoj Birčanskog partizanskog odreda*, *Vojnoistorijski glasnik* (dalje VIG), 2, 1950, str. 21—61; Periša Grujić, *Borbe i marševi 16. udarne vojvođanske divizije posle sedme neprijateljske ofanzive — od 10. jula do 5. septembra 1944. godine*, VIG, 2, 1951, str. 3—43; Miroslav Stepančić, *Treća neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini, gledana kroz neprijateljska dokumenta*, VIG, 3, 1951, str. 87—113; Abdulah Sarajlić, *Prvi dani ustanka na Romaniji*, VIG, 4, 1951, str. 165—177; Stevo Popović, *Izvještaj Štaba Majevičkog NOP odreda od septembra 1941. godine Štabu Tuzlanske oblasti o akcijama odreda od 10. avgusta do 11. septembra 1941. godine*, VIG, 4, 1951, str. 186—189; Boško Marković, *Napad Prve krajiške brigade na aerodrom Rajlovac 10/11. avgusta 1943. godine*, 6, 1951, str. 44—55; Abdulah Sarajlić, *Ustanak na Romaniji*, VIG, 1, 1952, str. 60—79; Periša Grujić, *Borbe 16. divizije u sedmoj ofanzivi od marta do kraja juna 1944. godine*, VIG, 2, 1953, str. 64—81, i 3, 1953, str. 60—84; Petar Morača, *Organizacioni razvitak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda u Bosanskoj krajini*, VIG, 3—4, 1953, str. 3—24; Dimitrije Trifunović, *Operacije u istočnoj Bosni i Crnoj Gori avgusta 1944. godine*, VIG, 5, 1953, str. 1—38; Miloš Zekić, *Druga neprijateljska ofanziva*, VIG, 2—3, 1956, str. 3—15; Ahmed Đonlagić, *Ozrenska operacija (od 3. do 12. decembra 1941)*, VIG, 6, 1956, str. 3—35; Ahmed Đonlagić, *Druga strana druge neprijateljske ofanzive (od 29. januara do 10. februara 1942. godine)*, VIG, 4, 1957, str. 29—65; Mitar Đurišić, *Dejstva 3. udarne divizije NOV u sarajevskoj operaciji*, VIG, 2, 1965, str. 3—46.

Godišnjak istorijskog društva:

Hamdija Čemerlić, *Postanak i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini za vrijeme NOB-e*, *Godišnjak istorijskog društva BiH* (dalje GID BiH), 1951, str. 53—94;

potpunosti odnose na bosanskohercegovačku problematiku. Većinu ove druge istoriografske literature napisali su pojedinci, u dobroj mjeri učenici NOR-a. Tek u novije vrijeme stasala je šira grupa mladih naučnih radnika koji intenzivnije proučavaju narodnooslobodilački rat i revoluciju u Bosni i Hercegovini.

Analiza[8]) koju smo vršili pokazuje da, osim nekoliko radova, pretežno memoarskog karaktera kakvi zu **Zapisi** Rodoljuba Čolakovića, sjećanja učesnika na pojedine odrede i druge jedinice, i jednog dosta malog broja istraživačko-naučnih radova koji su samostalno publikovani, sve drugo je objavljeno u raznim časopisima i periodičnim publikacijama čiji je tiraž nekoliko stotina ili jedva koja hiljada primjeraka. Primjetno je da su radovi istraživačkog karaktera (naročito H. Čemerlića i A. Sarajlića) najviše publikovani u razdoblju 1951—1958. Poslije toga perioda osjeća se praznina koju kasnije prekida nekoliko časopisa i periodičnih publikacija.

Gledano u cjelini, istoriografsko stvaralaštvo — koje stoji na raspolaganju naučnim radnicima (i ne samo njima) i koje im može poslužiti kao

---

Abdulah Sarajlić, *Ustanak na Romaniji i razvitak Romanijskog partizanskog odreda 1941. godine*, GID BiH, III, 1951, str. 95—168; Hamdija Čemerlić, *Kulturno-prosvjetna djelatnost narodnooslobodilačkih odbora*, GID BiH, VII, 1955, str. 103—118.

Godišnjak pravnog fakulteta — Sarajevo:

Hamdija Čemerlić, *Razvoj organa pravosuđa u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačke borbe*, *Godišnjak pravnog fakulteta Sarajevo* (dalje GPFS) 1955, str. 281—302; *Rad NOO na ishrani NOV i određenih kategorija stanovništva oslobođene teritorije Bosne i Hercegovine*, GPFS, IV, 1956, str. 411—441; *Organizaciona izgradnja NOO*, GPFS, V, 1957, str. 301—331; *Organizacija i razvoj zdravstvene i socijalne službe NOO*, GPFS, VI, 1958, str. 201—220; *Privredna djelatnost NOO u Bosni i Hercegovini*, GPFS, X, 1962, str. 261—284.

Vjesnik Vojnog muzeja JNA:

Dušan Plenča, *Štampa u Bosni i Hercegovini za vrijeme narodnooslobodilačkog rata*, *Vjesnik Vojnog muzeja* (dalje VVM), V, 1958, str. 231—260.

Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo:

Mladen Vukomanović, *Ustanak u Gornjoj Hercegovini juna 1941. godine*, *Prilozi*, 1, 1965, str. 199—229; Dušan Lukač, *Banja Luka u prvim danima okupacije*, *Prilozi*, 1, 1965, str. 229—251; Veselin Đuretić, *Stvaranje prvih organa narodne vlasti u zapadnoj Bosni*, *Prilozi*, 1, 1965, 251—303; *Referat, koreferati i diskusija o pregledu Istorije SKJ*, *Prilozi*, 1, 1965, str. 303—437; Nevenka Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, Prilozi, 2, 1966, str. 193—261; Drago Borovčanin, *Prvi organi vlasti na Romaniji*, *Prilozi*, 2, 1966, 261—285; Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine*, *Prilozi*, 2, 1966, str. 285—329; Rafael Brčić, *Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine*, *Prilozi*, 3, 1967, str. 167—199; Drago Borovčanin, *Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine*, *Prilozi*, 3, 1967, str. 199—227; Enver Redžić, *Aktuleni problemi istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku*, *Prilozi*, 3, 1967, str. 227—235; Rasim Hurem, *O rezultatima i problemima rada na istoriji narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*, *Prilozi*, 3, 1967, str. 235—241; Zdravko Antonić, *O nekim problemima na realizaciji studijskog projekta »Istorija radničkog pokreta i SKJ«, za period 1941—1945*, *Prilozi*, 3, 1967, str. 241—257; Miodrag Čanković, *Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. godine (rekonstrukcija)*, *Prilozi*, 3, 1967, str. 257—267.

Ostali radovi:

Rodoljub Čolaković, *Oružana borba protiv okupatora i četnika Draže Mihailovića*, Sarajevo 1945, str. 26; Abdulah Sarajlić, *Pegled stvaranja bosanskohercegovačkih jedinica NOVJ*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1958, 201. str.; Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, VIZ, 1967, 522. str.; *Banja Luka u NOB*, VIZ, 1958; Petar Kačavenda, *Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine*, *Istorija radničkog pokreta*, *Zbornik radova*, I, Beograd 1965, str. 257—332.

[8]) Isto.

pristupna literatura za obradu neke teme iz narodnooslobodilačkog rata i revolucije sa područja Bosne i Hercegovine — nije tako brojno i raznovrsno kako se na prvi pogled čini. Naročito nedostaje veliki broj monografskih radova istraživačkog karaktera. Do sada je djelatnost KPJ u fazi priprema ustanka vrlo malo istraživana na bazi dokumentacije. Neobrađen je socijalni i politički profil ustaničkog pokreta, odnos i stavovi građanskih političkih snaga prema ustanku, vidovi i posljedice političke i druge polarizacije ustaničkih snaga, pojave u privrednom i društvenom životu kao posljedica okupacije i rasplamsavanja narodnog ustanka. Isto tako, ostala su po strani obrade pitanja borbe KPJ za stvarno jedinstvo naroda oko njene platforme u bosansko-hercegovačkim uslovima i nedovoljno je izučena njena uloga u razrješavanju socijalnih i nacionalnih protivurječnosti. U vezi s tim stoji u korelaciji i problem obrade socijalne i nacionalne strukture ustaničkog pokreta, društveno-političkih kretanja u cjelini, razvitka revolucionarno-demokratskih procesa, uloge i mjesta pojedinih klasa i slojeva, razvitka organa narodne vlasti i dr. Privredna istorija u vrijeme rata gotovo da je netaknuta, a ništa bolje nije ni u pogledu obrade okupacionih snaga i uloge kvislinga u Bosni i Hercegovini.

Ohrabruje činjenica što se u novije vrijeme čine nešto veći napori nego ranije da se obrade bar osnovne teme iz perioda rata i revolucije.

b) Problem arhivske građe

Da bi se vidjelo u kojim se vidovima javlja arhivska građa istraživačima i obradivačima rata i revolucije u Bosni i Hercegovini, potrebno je da se prethodno razmotre vrste arhivskih ustanova, njihova unutrašnja struktura, kao i dosadašnja djelatnost na prikupljanju, sređivanju i obradi arhivske građe. Osnovna pitanja iz oblasti arhivske službe kod nas regulisana su Zakonom o arhivima.[4]) Prema tekstu Zakona, rečeno je »U cilju očuvanja, sređivanja, obrade, održavanja i zaštite arhivske građe osnivaju se arhivi kao ustanove u oblasti kulture.«[5]) Njihov zadatak je da:

— »sistematski prikupljaju arhivsku građu i time dopunjavaju svoje fondove i zbirke;
— da se staraju o zaštiti arhivske građe i registraturskog materijala i u tom cilju vrše nadzor nad čuvanjem ove građe koja se nalazi kod organa društveno-političkih zajednica, radnih i drugih organizacija i pojedinih građana;
— prikupljenu arhivsku građu stručno sređuju i omogućuju njeno korišćenje u javne, naučne i druge društvene svrhe;
— naučno obrađuju i objavljuju arhivsku građu koja se nalazi u njihovim fondovima i zbirkama.«[6])

U tekstu Zakona se dalje kaže da »Po sadržini svoje djelatnosti arhivi mogu biti opšti i specijalni (posebni). Opšti arhivi prikupljaju, zaštićuju, sređuju i obrađuju arhivsku građu od značaja za političku, kulturnu i privrednu istoriju ili druge javne, naučne i društvene djelatnosti.

Specijalni arhivi prikupljaju, zaštićuju, sređuju, obrađuju i objavljuju arhivsku građu od značaja samo za pojedine grane društvene djelatnosti.«[7])

---

[4]) Vidi Zakon o arhivima, Sl. list BiH br. 30 od 3. VIII 1965.
[5]) Isto, član 1.
[6]) Isto, član 2.
[7]) Isto, član 10.

Zakon je dalje odredio da »Prema području svog djelovanja arhivi mogu biti republički i arhivi za uže područje«.[8])

Treba odmah naglasiti da arhivska služba u Bosni i Hercegovini nema neku dužu istorijsku tradiciju. Prva ustanova arhivske prirode — Arhiv SR BiH, osnovana je tek 1947. godine sa ciljem da »okuplja, sređuje, čuva i po propisanim uslovima omogućuje proučavanje arhivskog materijala koji se odnosi na državni život i razvitak kao i privredu, politiku i kulturnu istoriju naroda.«[9]) Iz navedenog teksta se jasno vidi da je riječ o arhivu opšteg tipa u kome se nalazi raznovrsna građa iz istorije Bosne i Hercegovine. Od građe iz narodnooslobodilačkog rata i revolucije ovaj Arhiv posjeduje samo dio dokumentacije Komisije za ratne zločine okupatora i njegovih pomagača, većinu građe ZAVNOBiH-a i dio građe nekih registratura iz tzv. NDH. Arhiv je svojevremeno posjedovao veću količinu građe iz perioda rata i revolucije, ali je od njega oduzeta i danas se čuva u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu. Ono građe što arhiv danas posjeduje iz navedenog periodu nesređeno je i arhivistički neobrađeno. Kolektiv ovoga Arhiva do sada je radio na sređivanju brojnih fondova i zbirki iz ranijih perioda i još uvijek je daleko od 1941. godine. Ograničena finansijska sredstva onemogućavala su kolektivu Arhiva da u svojoj unutrašnjoj djelatnosti izvrši širu podjelu rada i razvije brojnije specijalističke službe. Drugi problem s kojim se više od dvadeset godina sučeljava kolektiv Arhiva SR BiH i koji ne može da riješi vlastitim snagama jeste pitanje trajnog smještajnog prostora arhivske građe i čitaonice za rad sa strankama. Ukoliko dođe do toga da ovaj Arhiv preuzme i arhivsku građu nekih drugih, do sada postojećih ustanova, onda će se ovaj problem ispoljiti u još oštrijem vidu i imaće nedogledne negativne posljedice. Stoga smatramo da bi ga trebalo trajnije riješiti prije ma kakve koncentracije arhivske građe i stručnih radnika.

U cilju prikupljanja, sredivanja i obrade arhivske građe po pojedinim regionima nikli su i drugi tzv. arhivi za uže područje. Godine 1948. osnovan je Gradski arhiv u Sarajevu, 1953. Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, 1954. u Doboju, Mostaru i Travniku i 1955. u Tuzli. Njihov osnovni zadatak jeste da prikupljaju arhivsku građu koja je nastala u radu opštinskih i sreskih organa, radnih i drugih samoupravnih organizacija koje su svojevremeno osnovale opštine, odnosno srezovi, kao i građu građanskih pravnih lica i pojedinaca, čija je djelatnost od posebnog interesa za opštinu ili srez.[10]) Sasvim razumljivo, ovim arhivima je data kompentencija i da prikupljaju arhivsku građu koja nije nastala od već pomenutih organa, organizacija i pojedinaca, ali koje je »od posebnog interesa za područje na kojima ti arhivi djeluju«.

U praksi je za sve, do sada navedene arhive, karakteristično to da se u njima sabira, sređuje i arhivistički obrađuje građa koja se odnosi na život i djelatnost bosansko-hercegovačkog društva u cjelini. Doduše, i u tim arhivima postoje fondovi ili zbirke građe iz rata i revolucije, ali su oni, s obzirom na to da je riječ o arhivima opšteg tipa, u kojima se u prvom redu sređuje i arhivistički obrađuje hronološki ranije nastala arhivska građa, potisnuti u drugi plan prioritetnih zadataka. Ukoliko je riječ u ovim arhivima

---

[8]) Isto, član 11.

[9]) Slavko Mićanović, *Dvadeset godina arhivske službe u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1967, str. 7.

[10]) Zakon o arhivima. Sl. list br. 30 od 3. VIII 1965.

o stručnoj obradi građe iz rata i revolucije, nema jednog jedinstvenog kriterijuma, iako većina kadra koji se tim poslovima bavi tvrdi da radi po savremenim metodima i principima arhivistike. Podatak o nedovoljnoj sređenosti arhivske građe u našim arhivima ilustruje, između ostalog, i neimanje vodiča kroz arhiv, kao osnovnog pokazatelja sređenosti arhivske građe.

Uporedo sa nastankom i arhiva opšteg tipa, u Bosni i Hercegovini se stvarao i razvijao svoju djelatnost Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Zakon[11]) o Institutu za istoriju radničkog pokreta nigdje ne govori posebno o zadacima njegovog Arhiva, nego ih tretira u sklopu zadataka Instituta[12]) gdje se kaže da: »U cilju ostvarivanja svojih zadataka Institut prikuplja, evidentira, sređuje i obrađuje originalnu i dopunsku građu u okviru svoje djelatnosti.«[13]) Institut je, da bi mogao ostvariti i ispuniti i ovaj zadatak koji mu je Zakon o osnivanju postavio, morao, uporedo sa svojim formiranjem, formirati i svoj Arhiv.

Arhiv Instituta je započeo svoju djelatnost januara 1959. godine, i to na bazi građe i kadrova koje je dobio od Istorijskog odjeljenja CK SK BiH. Iz Izvještaja[14]) Instituta, od decembra 1966. godine, vidi se da je Arhiv tom prilikom preuzeo, za period 1941—1945. godine, 4.913 dokumenata i da je, do kraja 1966. godine, pribavio još iz istog perioda 6.662 dokumenta. Naravno, Arhiv Instituta je u ovom vremenu prikupljao i građu iz drugih perioda radničkog pokreta, ali je to u ovom izlaganju od sekundarnog značaja. Dobivena i kasnije prikupljena građa, koja se nalazi u ovom Arhivu, uglavnom je sređena ili je u završnoj fazi sređivanja i može se u istraživačke i druge svrhe koristiti. Ali je problem u tome što i ovaj Arhiv nema izrađen svoj vodič i što građa, pohranjena u njemu, nije cjelovita.

Velike količine građe iz ratnog perioda nalaze se u Muzeju revolucije u Sarajevu, ali je ona nesređena i arhivistički neobrađena. Institut za istoriju radničkog pokreta i Muzej revolucije u Sarajevu sporazumjeli su se da se sva građa, za koju Muzej nema poseban interes, dostavi Institutu.[15]) Međutim, još uvijek se u posjedu muzeja nalazi nekoliko desetina hiljada dokumenata. Bilo bi krajnje vrijeme da se ovaj posao oko preuzimanja građe privrede

---

[11]) Isto i Sl. list SRBiH br. 28/58. i Sl. br. 23. od 17. VII 1967.

[12]) U najvažnije zadatke Instituta uvršteni su sljedeći:

»1. Proučava i naučno obrađuje, organizuje i podstiče proučavanje istorije radničkog pokreta i revolucije, kao i one događaje iz novije istorije naroda Bosne i Hercegovine koji su vezani za proučavanje istorije radničkog pokreta i revolucije;

2. Radi na usavršavanju stručnog i naučnog kadra u oblasti istorije radničkog pokreta;

3. Sarađuje sa odgovarajućim ustanovama, organizacijama, kao i pojedinim naučnim radnicima u zemlji i inostranstvu;

4. Objavljuje i neposredno saopštava rezultate naučnog i stručnog rada.

U cilju ostvarivanja svojih zadataka Institut:

— prikuplja, evidentira, sređuje i obrađuje originalnu i dopunsku građu u okviru svoje djelatnosti;

— razrađuje i usavršava stručne, naučne i metodološke postupke;

— ugovara određena naučna i stručna istraživanja i vrši usluge zainteresovanim ustanovama i organizacijama«. Službeni list SRBiH, br. 23 od 17. VII 1967.

[13]) Isto.

[14]) *Pregled istoriografskog rada u BiH od 1945. godine do danas*, Sarajevo 1966, str. 48.

[15]) Između zainteresovanih institucija ova pitanja su regulisana ugovorom još 1965. godine.

kraju kako bi se arhivska građa mogla racionalnije koristiti u naučno-istraživačke svrhe.

Slične arhivske građe ima i u nekim drugim mjestima i u posjedu pojedinaca, ali se ona sporo prikuplja i još sporije sređuje. To je, svakako, posljedica nedovoljno razgraničenih kompentencija između pojedinih srodnih ustanova koje su se svojevremeno bavile i prikupljanjem arhivske građe. Umjesto čvrstih i preciznih planova, kojima bi se tačno definisali zadaci u pogledu prikupljanja građe za svaki arhiv i drugu srodnu instituciju, nastala je potraga za svim i svačim, a da se pri tome nije vodilo računa kome šta treba da pripadne u trajno vlasništvo. Prvi propust koji osjećaju ne samo radnici koji sređuju arhivsku građu iz perioda rata i revolucije nego i naučni radnici koji se tom građom koriste, sastoji se u tome što je u poratnom periodu znatan dio građe zagubljen ili uništen. Nedovoljne i zadocnjele orijentacije na stvaranje arhivskih ustanova i na prikupljanje arhivske građe, mnogo su doprinijele takvom stanju. Kada je već bio uočen taj propust, sakupljanjem građe počelo je da se bavi više institucija: Komisija za istoriju pri CK KPJ za BiH, boračke organizacije, arhivi, muzeji, Institut, neke ustanove van naše republike kao i pojedinci. Posao sakupljanja odvijao se na bazi uputstava koja su obično pisana poslije savjetovanja posvećenih sakupljanju arhivske građe i drugog materijala. Iz niza podataka vidi se da je akcija sakupljanja (koja kod nekih institucija i danas traje) tekla vrlo neravnomjerno i sa puno plima i oseka. Najviše građe sabrano je tamo odakle je poticalo i najviše inicijative. I pored toga što su neki sakupljači taj posao obavljali kao svaki drugi, oni su učinili veliku uslugu istorijskoj nauci, jer su bar spasili od propadanja masu prvorazredne arhivske građe. Međutim, pošto je akcija sakupljanja poticala od raznih faktora, to se i sakupljena arhivska građa našla u raznim ustanovama i institucijama. Posljedice toga osjećaju se i danas i primjetno je da se neke institucije i pojedinci indolentno odnos prema koncentraciji arhivske građe u one ustanove u kojima ona treba da se nalazi. Zato se može tvrditi da posao ne samo na sređivanju i obradi arhivske građe nego i na sakupljanju i koncentraciji još nije priveden kraju. Posljedica relativno brze organizacione i personalne izmjene kadrova koji su radili na tim poslovima bilo je to da je sakupljanje ostalo nedovršeno.

Najkrupniji poduhvat sakupljanja građe, kao i preuzimanja pojedinih registratura iz ratnog perioda u Bosni i Hercegovini izveo je svojevremeno Vojnoistorijski institut i još neke ustanove saveznog karaktera. Zato se slobodno može tvrditi da je on primarna arhivska ustanova i za obradu istorije rata i revolucije sa područja Bosne i Hercegovine. S obziorm na to da Vojnoistorijski institut u saradnji sa još nekim ustanovama ulaže velike napore i na pribavljanju nove građe iz Nacionalnog arhiva u Vašingtonu i nekih drugih arhiva van naše zemlje, može se očekivati da će on postati još značajnija arhivska ustanova. Šteta je što se i arhivske ustanove u Bosni i Hercegovini nisu blagovremeno uključile u ovaj poduhvat, jer im je to bila izuzetna prilika da se obogate novom arhivskom građom.

Arhivistička služba u Bosni i Hercegovini, posmatrana sa aspekta naučno-istraživačke djelatnosti, morala bi, ako bi htjela da ide u korak sa rastućim potrebama društva, da izvrši nekoliko radikalno novih zaokreta u svom postojanju:

1. Izvršiti koncentraciju već postojeće arhivske građe iz perioda rata i revolucije koju posjeduju: Arhiv SR BiH, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Muzej revolucije, Arhiv grada Sarajeva na jedno jedinstveno mjesto.

Šta bi se time postiglo?

a) koncentracijom građe i njenim sređivanjem izvršilo bi se veće popunjavanje praznina u registraturama u kojima su odgovarajući dokumenti nastali.

b) koncentracijom građe obezbijedila bi se koncentracija kvalitetnih kadrova koji bi se mogli ekipno upotrebljavati za najprimarnije poslove.

c) postigla bi se jednoobraznost u obradi i sređivanju arhivske građe.

d) izvršila bi se ušteda na materijalnim sredstvima koja bi se mogla koristiti za nabavljanje nove građe, izdavačku djelatnost i školovanje i stručno usavršavanje kadrova.

2. Arhivske i druge srodne ustanove obavile su najveći broj zadataka koji su im bili postavljeni aktom osnivanja i time opravdale svoje postojanje, ali se sada nalaze u fazi kada više nisu u mogućnosti da samostalno i sa ograničenim finansijskim sredstvima i kadrovima rješavaju pitanja trajnije prirode arhivske službe Bosne i Hercegovine.

a) nijedan arhiv u Bosni i Hercegovini nije mogao da se uključi sa deviznim sredstvima zajedno sa Vojnoistorijskim institutom i Arhivom SFRJ u akciju nabavljanja arhivske građe iz Nacionalnog arhiva u Vašingtonu i drugih arhiva u inostranstvu, iako je poznato da je to bila jedinstvena prilika da se sa najminimalnijim sredstvima dođe do ogromne prvorazredne arhivske građe.

b) sadašnje arhivske ustanove nisu u mogućnosti da se u dovoljnoj mjeri bave publikovanjem arhivske građe.

c) vrlo su rijetki primjeri specijalizacije i stručnog usavršavanja arhivskih radnika iz Bosne i Hercegovine u centrima gdje je arhivska služba i organizacija dostigla viši stepen.

3. Posljedica koncentracije arhivske građe i naučno-stručnog kadra moralo bi biti iznalaženje trajnijih stambenih i smještajnih rješenja za arhivsku građu i ostale službe.

4. U združenom radu brže bi se afirmisali oni radnici koji pokazuju veći interes za stručni i naučni rad, ali su do sada bili sputani ograničenim materijalnim sredstvima i nedovoljnim inicijativama samoupravnih organa.

5. Efikasnije bi se izradila naučno-informativna sredstva za kojima vapiju istraživači i potpunije bi se ostvarila saradnja između naučnih i stručnih radnika i službi.

c) Objavljena građa

Treći problem koji se javlja u procesu istraživanja jeste veoma mali broj objavljene arhivske građe. Ako očekujemo da objavljena građa sadrži izvore prvoga reda, da izvori budu sabrani i dati u raznim publikacijama, onda odmah možemo konstatovati da je takvih publikacija u kojima su objavljeni dokumenti iz perioda rata i revolucije, nastalih na području Bosne i Hercegovine, veoma malo. Za istraživače je najveći posao u tom pravcu obavio Vojnoistorijski institut pokretanjem svoje edicije (Zbornik NOR-a), u kojoj

je objavljen dosta veliki broj dokumenata.[16]) Na drugo mjesto dolazi građa koju je pripremalo i objavljivalo Istorijsko odjeljenje CK KPJ za BiH.[17]) Prava je šteta što se sa tim poslom 1953. godine stalo. Trebalo je da prođe čitavih petnaest godina pa da se pristupi daljem objavljivanju arhivske građe iz rata i revolucije. Najnovije napore u tom pravcu sada čini Institut za radnički pokret u Sarajevu, koji već ima u štampi građu ZAVNOBiH-a. Takođe se vrše pripreme da se pripremi za objavljivanje i građa o ženskom pokretu ali se nailazi na niz prepreka u vezi s tim. Najkrupnije od njih jesu nesređenost građe i finansijska sredstva. Pri objavljivanju arhivske građe iz rata i revolucije, naročito one koja potiče iz rada raznih političkih i društvenih organizacija i pojedinaca, nailazi se na niz poteškoća metodološke prirode. Prije svega, postavlja se pitanje kako objavljivati tu građu ako se zna da je ona nastala u specifičnim uslovima, da nosi pečat svoga vremena, da nije u cjelini sačuvana i dr. S druge strane, objavljivanje ove građe povezano je sa nizom prethodnih radnji. Treba se samo sjetiti koliko ima dokumenata iz perioda rata koji nemaju potpis ili ako ga imaju, on predstavlja ilegalno ime tvorca dokumenta, ili koliko je dokumenata u kojima se govori u prenesenom značenju ili su u dobrom dijelu šifrirani. Da bi takva dokumenta čitaoci u potpunosti razumjeli, potrebno ih je opremiti posebnim komentarima i objašnjenjima. Ovo bi, po našem mišljenju, trebalo obavljati što prije, dok su još živi tvorci dokumenata i dobar broj učesnika koji se mogu konsultovati. U istom cilju trebalo bi što prije izraditi registar pseudonima, skraćenica i dešifrant raznih brojeva.

d) Memoarska građa

Ako se pogledaju razni elaborati, pojedini časopisi i drugi materijali u kojima se govori o sakupljanju i obradi arhivske građe, onda se vidi da se vrlo često pominje i memoarska građa. Svi oni koji su se tim pitanjem malo više bavili slažu se u tome da naučna obrada istorije rata i revolucije zahtijeva od istraživača korištenje svih vrsta istorijskih izvora. Među tim izvorima memoarska građa zauzima značajno mjesto. Prvo, ona je naročito neophodna tamo gdje dokumenata partijske provenijencije i provenijencije institucija i organizacija iz rata i revolucije ima veoma malo. Drugo, i tamo gdje ima dokumenata, oni često nisu dovoljni za obradu konkretne istorijske situacije u kojoj su se određeni istorijski događaj ili pojava odvijali. Ako se ovim razlozima pridruže i praktično-političke potrebe, vezane za njegovanje revolucionarnih tradicija i pedagoški uticaj, onda značaj prikupljanja memoarske građe postaje još veći. Međutim, istraživači koji se bave novijom istorijom

[16]) U svojoj ediciji pod naslovom *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knj. 1—29, Vojnoistorijski institut objavio je ukupno 4.489 dokumenata jedinica NOV i POJ i 1.873 dokumenta okupatorskih i kvislinških jedinica i ustanova koji potiču sa područja BiH ili su s njim u nekoj vezi. Ovome treba dodati i Tom II, knj. 1—11, gdje je objavljeno 2.156 dokumenata Vrhovnog štaba NOV i 36 dokumenata okupatorskih i kvislinških jedinica i ustanova, kao i Tom knj. 1—4, gdje je objavljen 601, jer se u tim tomovima može naći niz dokumenata koji se odnose na problematiku u BiH.

[17]) Istorijsko odjeljenje CK KPBiH objavilo je od 1950. do 1953. ukupno tri toma arhivske građe i to: Tom I, knj. 1. Objavljen je ratni list »Oslobođenje« od 30. VIII 1943. do 17. IX 1944. god., 494. str.; knj. 2. — »Oslobođenje« od 2. IX 1944. do 17. V 1945. (1950), 525. str.; Tom II, knj. 1 — *Socijalistički pokret BiH od 1905. do 1919.* (1951); Tom III, knj. 1 — *Rad KPJ u BiH 1941.* (1952), 171. str.; knj. 2. — *Rad KPJ u BiH 1942. (1953)*, 328. str.

nailaze u ovom pogledu na ozbiljne teškoće i nerezumijevanje pojedinaca. Najveći problem sastoji se u tome što dosadašnji rad na prikupljanju memoarske građe u Bosni i Hercegovini nije bio dovoljno organizovan, međusobno povezan i dugoročno planiran. Iako se prikupljanjem ove građe u Bosni i Hercegovini bave razne institucije (Institut za radnički pokret u Sarajevu, regionalni arhivi i Arhiv SR BiH, muzeji, Savez udruženja boraca NOR-a, komisije za istoriju, incijativni odbori prilikom pokretanja raznih edicija iz narodnooslobodilačkog rata, Vojnoistorijski institut i dr.) njihovi programi, a ni poslovi nisu bili dovoljno usaglašeni. Odsustvo čvršće saradnje rasipalo je i materijalna sredstva i stručne kadrove. Zbog nedovoljne koordinacije i broj problema o kojima su prikupljana sjećanja ostao je relativno mali. Neki učesnici bili su u prilici da više puta iznose sjećanja o istim događajima, dok se o drugim nije ništa prikupljalo. Nedostatak planskog i sistematskog rada uticao je na pojavu jednostranosti u radu. Praksa da se sjećanja uzimaju od savremenika događaja samo s vremena na vrijeme, obično prilikom jubilarnih proslava, dovela je do posljedice da su ona, naročito o nekim događajima i pitanjima duplirana. S druge strane, veliki dio do sada prikupljenih sjećanja ni po kvalitetu ne može izdržati ozbiljniju naučnu kritiku. Pošto su ona većinom prikupljana bez prethodno razrađene metodologije, u dobroj mjeri su sadržajno nepotpuna, hronološki siromašna, dozirana ulogom ličnosti i puna nepotrebnih detalja i nevažnih opisa. U tematskom pogledu sjećanja pretežno imaju karakter rekonstrukcija onih istorijskih događaja koji su značajni, ali su ipak nedovoljni za sticanje potpunije predstave o širim istorijskim procesima i tokovima. Ovakve ocjene važe samo za ona sjećanja koja nam stoje na raspolaganju u arhivima i njima sličnim institucijama. Međutim, mi vrlo malo znamo o obimu i kvalitetu rukopisa onih sjećanja koja su nastala inicijativom samih pojedinaca. Poznato je da istraživači, pošto nemaju dovoljno arhivske građe za dotični problem i sami prikupljaju memoarsku građu. Organizacione i druge slabosti u dosadašnjem radu na prikupljanju rukopisa sjećanja, kao i slabosti u pogledu kvaliteta prikupljenih rukopisa sjećanja nužno zahtijevaju da se još jednom preispita cjelokupni dosadašnji rad kod onih ustanova koje su u prvom redu pozvane da se bave ovim problemima. Ovo pogotovu ako se zna da će se memoarska građa i dalje morati mnogo koristiti i cijeniti u istorijskim istraživanja.

O tome šta bi trebalo preduzeti da bi se najcjelishodnije organizovao sistematski rad na prikupljanju memoarske građe već je prilično kazano u našoj literaturi. Među dosta brojnim napisima o tome problemu treba spomenuti rad »Memoarska građa kao istorijski izvor i problemi njenog prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade«,[18]) u kome je istaknuto da će se posao na sakupljanju memoarske građe organizovati najcjelishodnije ako se izvrši usklađivanje rada svih institucija koje se bave prikupljanjem memoarske građe, ako se unutrašnja organizacija postavi tako da obezbijedi najracionalnije korištenje kadrova i sredstava, utvrde primarni periodi u prikupljanju građe, utvrde najvažniji problemi unutar perioda i izvrši dobar izbor najpogodnijih ličnosti od kojih treba prikupljati građu.[19]) Sve nabro-

[18]) Tomislav Kraljačić — Miodrag Čanković, *Memoarska građa kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade*, Prilozi, IRP Sarajevo, br. 2, str. 329—343.

[19]) Isto.

jano predstavlja samo uslov da bi se što racionalnije pristupilo prikupljanju memoarske građe. Međutim, posebna je tema šta bi sve trebalo preduzeti da bi rukopisi sjećanja koja se prikupljaju bila što kvalitetnija. Isto tako, posebna je tema — kako srediti i obraditi prikupljena sjećanja. Kod nas se već odomaćila praksa da prekucavanjem sjećanja prestaje svaki dalji rad na njihovoj obradi. Iako je završna faza u obradi memoarske građe pretežno tehničke prirode, nju ne bi trebalo zapostavljati. Većom saradnjom arhivskih ustanova i naučnih radnika moglo bi se mnogo više uraditi u ovoj oblasti arhivističke službe.

d) Problemi naučnog i stručnog kadra

Osnovni faktor od koga zavisi brže rješavanje naprijed izloženih problema jesu kadrovi.

U oblasti istoriografije rata i revolucije ovaj problem se ispoljava u nekoliko vidova, ali su najznačajnija dva: kvantitet i, naročito, kvalitet kadrova.

Kvantitet kadrova ističemo zbog toga što je riječ o vrlo malo obrađenom periodu i o čitavom nizu predradnji neophodnih za intenzivniji rad na pisanju istorije rata i revolucije naroda Bosne i Hercegovine.

Kvalitet kadrova predstavlja nešto složeniji problem i moguće ga je razmatrati samo u sklopu istorije kao nauke ili, preciznije, u sklopu razvitka njenog kritičkog metoda. Samo onaj ko bude uspio da odgovori na pitanje — koliko je naša istoriografija obavila posao na kritici istorijskih izvora i činjenica i na kritici istorije, odnosno koliko je ona uticala na to da se u nas razvije kritički metod o istoriji rata i revolucije — imaće šansi da dâ približno tačnu ocjenu o kvalitetu kadra koji je na tome radio.

Kadar u arhivskim ustanovama, kao i onaj koji se bavi sakupljanjem memoarske građe, treba posmatrati ne samo u sklopu tih ustanova i njihovih specijalističkih službi nego i u međusobnom odnosu i uzajamnosti arhivistike i istorijske nauke u cjelini. Dosadašnji napori na polju arhivistike i memoarske građe dali su, pored ostalog, i jedan broj kvalitetnih kadrova na koje se može računati ne samo u izvođenju složenih arhivskih operacija nego i u interdisciplinarnoj saradnji arhivistike sa istorijskom naukom.

Rafael Brčić

Rad na hronikama u Bosni i Hercegovini
— Rezultati i neka iskustva —

Prije deset godina istorijsko odjeljenje CK SK BiH, uz podršku SUBNOR-a BiH, pokrenulo je široko zamišljenu akciju na pisanju hronika selâ, mjesta i gradova u NOB u Bosni i Hercegovini. Bilo je zamišljeno da se u svim opštinama i srezovima formiraju komisije i organizuju ove akcije. Negdje su komisije bile formirane u komitetima SK, negdje pri narodnim odborima opština ili pri opštinskim odborima Saveza boraca, dok su hroničari, uglavnom, bili regrutovani iz redova prosvjetnih radnika (učitelji, nastavnici, profesori — raznih grupa), boraca, političkih radnika, penzionisanih oficira JA i drugih. Prerastanjem istorijskog odjeljenja CK SK BiH u Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta, brigu o hronikama trebalo je da preuzme ovaj Institut. Međutim, zbog nedovoljnih materijalnih sredstava, nedostatka odgovarajućeg kadra i svoga programa rada, postepeno je ta briga nestajala, da bi negdje 1962/63. godine bila prepuštena komisijama na terenu, odnosno, u najvećem broju opština, samim hroničarima.

Izrađeno uputstvo koje je bilo, uglavnom, dobro ali i opširno, umnoženo je i poslano u više primjeraka svim komisijama, hroničarima i društveno-političkim rukovodstvima opština i srezova. U njemu je, pored ostalog, stajalo da težište u hronikama treba da počiva na istorijskim zbivanjima u toku NOR-a, tj. da se prikažu politički događaji — rekonstrukcija rada KPJ i NOP-a u cjelini (narodna vlast, NOVJ, AFŽ, USAOJ, NOF itd.), s tim da se ne zanemari i djelovanje neprijateljskih organa i organizacija; zatim opšte ekonomske i društveno-političke prilike itd. Da bi se sve to u hronikama prikazalo, sugerisano je komisijama i hroničarima da se u pisanju hronike obavezno koriste istorijskim izvorima prvog reda (ukoliko ih ima), ratnom štampom, literaturom i memoarskom građom. Bilo je podvučeno da se memoarska građa prikuplja u oblika izjava (pojedinačno i u grupama), da u izjavama događaji budu što objektivnije prikazani i datirani, i da sve izjave treba da potpišu autori i hroničari i da ih ovjere sreske, odnosno opštinske komisije. U vezi sa djelatnošću neprijatelja (okupatora, ustaša, domobrana, četnika) sugerisano je da se, pored prikupljanja sjećanja preživjelih učesnika NOR-a, prikupljaju i izjave ljudi koji su bili u neprijateljskim redovima a danas su živi, s tim da se strogo vodi računa da se pri tome ne izazovu vjerske, nacionalističke i šovinističke netrpeljivosti i strasti.

Napisana hronika trebalo je da predstavlja malu istoriju sela, mjesta ili grada u NOB, u kojoj bi se sva zbivanja prikazala hronološki, s tim da se u uvodnom dijelu dâ kratak istorijat predratnog stanja s posebnim osvrtom na zbivanja u periodu 1937—1941. godine. Nije trebalo ići u širinu, već težiti da se iz napisane hronike dobije slika stvarnog razvoja NOB sa kratkim osvrtom na ostale prateće komponente opšteg razvoja sela, mjesta ili grada u toku drugog svjetskog rata.

Na kraju hronike trebalo je donijeti registar imena, spiskove boraca i narodnih heroja; po mogućnosti rekonstrukciju sastava organa narodne vlasti, partijskih i skojevskih rukovodstava, zatim AFŽ-a, NOF-a, i USAOJ-a; spiskove žrtava fašističkog terora, vojnih ratnih zarobljenika, interniraca i deportiraca i materijalnu štetu (broj porušenih kuća, podatke o uništenom stočnom fondu) itd.

Veoma važno mjesto u uputstvima rada na hronikama trebalo je da zauzme pitanje što šireg prikupljanja dokumentacije, posebno memoarske građe od živih učesnika (pojedinaca ili grupa), jer se zamišljalo da hronika treba, uglavnom, da počiva na sjećanjima. Potreba prikupljanja sjećanja stavljena je u prvi plan i zbog toga što se smatralo da je to osnovni preduslov za izradu hronike, a što se tiče pisanja i publikovanja same hronike — to nikad neće biti kasno.

Iz ovoga što je dosad navedeno uočljive su dvije stvari:

1. Organizacija cijelog poduhvata nije bila jedinstvena. U najvećem broju opština formiranje komisija odvijalo se u tri kolosijeka — linijom opštinskog komiteta, linijom Saveza boraca i linijom organa za prosvjetu narodnog odbora opštine.

2. Široko dato **uputstvo** sa razrađenom dinamikom posla — od prikupljanja građe do napisane hronike, u principu sasvim dobro, više je odgovaralo stručnim institucijama: Institutu, arhivu i muzeju, koje bi taj posao eventualno obavljale nego komisijama i amaterskim hroničarima, prije svega, društveno-političkim radnicima, kojima je ovaj zadatak značio samo još jedno zaduženje više.

Ako se ovome doda činjenica da i materijalna osnova ni izdaleka nije odgovarala postavljenoj strukturi ni zadacima formulisanim u uputstvu, — tada nije nikakvo čudo što je u cijelom ovom desetogodišnjem radu napisano svega dvadesetak hronika a prikupljena je građa (opet, pretežno memoarska) za manji broj hronika.

Prema podacima kojima raspolaže Institut za istoriju radničkog pokreta i Savjet za njegovanje tradicija SUB NOR-a Bosne i Hercegovine, dosad je napisana 21 hronika i prikupljeni prilozi i izjave za još nekoliko hronika koje su ostale nezavršene.

Tokom prva tri mjeseca 1968. godine, recenzirano je ukupno 10 hronika.[1]) Radi boljeg sagledavanja njihove istoriografske vrijednosti, daćemo najprije kratak osvrt na objavljene hronike,[2]) zatim ocjenu neobjavljenih hro-

[1]) Na recenziranju hronika, pored autora ovog rada, učestvovali su i sljedeći saradnici Instituta: Drago Borovčanin — *Hronika sela Šatorovića;* Miodrag Čanković — *Hronika sela Laminaca i Hronika Vučijaka;* Veselin Đuretić — *Hronika sela Obalj;* Rasim Hurem — *Hronika sela Osovo,* i Zdravko Antonić — *Hronika Husina.*

[2]) Objavljena je samo jedna hronika (od 10 recenziranih) *Tragom prošlosti i borbe. Perna — Pištaline — Čojluk — Podgomila.* Međutim, kao objavljene mogu se smatrati i hronike Tuzle i Modriče, jer su umnožene u relativno velikom broju primjeraka i mogu se naći u više biblioteka.

nika — (odvojeno) onih koje, po našem mišljenju, predstavljaju određenu vrijednost, i onih koje to nemaju, te na kraju opštu ocjenu svih recenziranih hronika i mišljenja o budućem radu na hronikama.

I

Objavljene hronike

1) **Hronika Tuzle** — autora Derviša Sušića, prostorno je najobimnija (420 stranica teksta, 23 stranice objašnjenja — napomena i 3 stranice podataka o literaturi i korištenoj arhivskoj građi). Nastala je inicijativom bivšeg narodnog odbora opštine Tuzla. U predgovoru hronike izdavač i autor su pošli od zamisli da građanima Tuzle, a posebno omladini na lagan, čitljiv i njima prihvatljiv način prikažu prošlost svoga grada i kraja. Težilo se, naime, da hronika predstavlja lako probavljivo štivo fundirano na što je moguće bolje provjerenim podacima o toj prošlosti, a naročito da se prikaže učešće građana i omladine Tuzle i okoline u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji.

Autor se nije držao opšteg principa za pisanje hronike datog u uputstvu, da se u uvodnom dijelu ne ide u širinu, već da se daju samo osnovni momenti iz ranije prošlosti, a u prikazu perioda između dva svjetska rata da težište bude na periodu 1937—1941. godine. Ne držeći se toga principa, više od jedne četvrtine ukupnog teksta (125 stranica) otpalo je na razdoblje do 6. aprila 1941. godine. Možda je ovo i dobro, jer nije riječ samo o hronici grada Tuzle nego čitavog tuzlanskog kraja, u kojoj preovlađuju zbivanja vezana za grad Tuzlu.

Autor se koristio radovima Milana Gavrića i dokumentacijom koju je Gavrić sakupio, zatim dosta obimnom literaturom (ne svom), sjećanjima organizatora ustanka i drugih učesnika NOR-a (ne svim) i arhivskom građom iz Vojnoistorijskog instituta, Arhiva SRBiH i Arhiva grada Tuzle, ali se ne vidi kojim se fondovima koristio, tako da ova vrlo lijepo napisana hronika gubi na svojoj vrijednosti. Zbog postupka kojim je pisana — to je, prije svega, romansirana hronika — njenu stvarnu istorijsku vrijednost vrlo je teško ocijeniti. To bi mogao učiniti samo istoričar, dobar poznavalac istorijata Tuzle u cjelini, i pod uslovom da mu je blizak ovakav način prezentacije.

Ipak, mislim da je upotrebna vrijednost hronike, i ovakve kakva je, dosta znatna i da će biti rado čitana ne samo u krugu građana i omladine Tuzle nego i u drugim krajevima naše zemlje, a naročito će je prihvatiti oni koji žele da pobliže upoznaju prošlost Tuzle od najstarijih dana do završetka NOR-a.

Prije štampanja, trebalo bi izvršiti ove korekcije i intervencije:

a) sadržaj knjige treba razbiti na poglavlja i dati im odgovarajuće naslove, a unutar svakog poglavlja dobro bi bilo da se izvuku potrebni podnaslovi. Tako bi knjiga bila mnogo preglednija;

b) uvodni dio bi trebalo skratiti u tom smislu što bi se raniji periodi prošlosti Tuzle potpuno izbacili ili sveli na minimum, a jače naglasili period između dva rata, a u tome posebno razdoblje 1937—1941. godine;

c) na kraju hronike trebalo bi dati nekoliko pregleda:

— poimeničan broj svih učesnika NOR-a,

— broj poginulih boraca,

— broj narodnih heroja,
— broj žrtava fašističkog terora,
— broj ratnih vojnih zarobljenika, deportiraca i interniraca,
— najosnovnije podatke o materijalnoj šteti (broju porušenih i uništenih stambenih zgrada, privrednih objekata, stočnog fonda i sl.);

d) na kraju knjige trebalo bi dati pregled svih korištenih izvora prvog reda, zatim štampe i literature, kao i svih korištenih sjećanja.

Tako bi ova popularno pisana hronika imala mnogo veću i širu i istorijsku upotrebnu vrijednost.

2. **Tragom prošlosti i borbe. Perna-Pištaline-Podgomila-Ćojluk u NOB-i 1941—1945. g.**, autori grupa boraca NOR-a iz tih sela (opština Bosanska Krupa).

Ovo je jedina objavljena hronika uz hroniku »Banjaluka i okolica u ratu i revoluciji 1941—1945. godine«.[3]) Ukupno sadrži 23 priloga. (Umesto predgovora, Opšti i istorijski podaci, Na smrt osuđeni, Prelaz preko Une, Bekstvo ispred smrti, Izvod iz dnevnika, Smrt Bombaša Babić Mirka »Miće«, Sećanje na Dušana Lukića, Tri hrabre desetine, Dve herojske smrti, Žene u borbi, Partija traži, Posljednji susret u rovu, Težak rastanak, Zapis iz revolucije, Nedovršeno školovanje, Pali u borbi za slobodu, Pregled žrtava fašističkog terora, Pregled ratnih zarobljenika, Pregled preživjelih boraca, Referat sa proslave 20. jula 1961, Svi smo im zahvalni, i Odluka o proglašenju 30. juna 1961. za praznik ovih sela).

Po svom sadržaju i načinu prezentacije pojedinih priloga, ova hronika je kopija Zbornika sjećanja učesnika jugoslavenskog radničkog pokreta i revolucije. U predgovoru nije nigdje dato objašnjenje zbog čega se redakcioni odbor odlučio za ovakav oblik hronike. Čini se najvjerovatnije da je to učinjeno zbog kratkoće vremena u želji da se izda do određenog roka (30. juli 1961. g.) pa je obuhvaćeno ono što se moglo dotle pripremiti. Svjestan toga, redakcioni odbor čini se, ovu knjigu i nije nazvao hronikom, već joj je dao popularan naziv »Tragom prošlosti i borbe«.

Svoju osnovnu namjeru da dâ kratak istorijat ovih sela i predstavi učešće njihovih građana u NOB-i 1941—1945, hronika je u potpunosti ostvarila. Iako materija nije izložena hronološki, već prilozima nekolicine preživjelih boraca iz toga kraja, jasno se vide napori koji su učinjeni i koliki je doprinos revoluciji stanovnika ovih sela. Broj učesnika NO-e, broj poginulih boraca, žrtava fašističkog terora, materijalne žrtve itd., o tome najbolje govore. Od dvije hiljade trideset pet stanovnika, koliko ih je u ovim selima živjelo pred rat, oslobođenje zemlje dočekalo je samo njih 581.

Onima koji ne poznaju ovaj kraj (riječ je o selima na lijevoj obali Une, opština Bosanska Krupa) i njegove građane, svakako je interesantan podatak o naporima i nastojanjima preživjelih boraca i građana iz ovih sela da se ova knjiga pojavi u javnosti. Naime, svi su oni, bez obzira gdje žive i rade, svojim prilozima omogućili da se ova knjiga štampa i da se podigne skromni spomenik palim borcima i žrtvama fašističkog terora. Činjenica je da je ljubav prema rodnom kraju i uspomena na pale u NOB-i i nevino stradale žrtve došla do punog izražaja u ovoj hronici. Zato blijede i gube se sve slabosti kojih, ipak, ima i u ovoj knjizi. Zbog toga, greške u jeziku i stilu,

[3]) Autor ove hronike je dr Dušan Lukač, koja je u izdanju SUBNOR-a opštine Banja Luka — odbora za pisanje istorije revolucionarnog pokreta i hronike NOR-a u Banjoj Luci, izašla iz štampe polovinom 1968. godine.

jednostranost korištenih podataka, nedostatak kontinuiteta hronološkog prikaza razvoja događaja i slično, gotovo da se i ne primjećuju.

Šteta je što za sve žrtve fašističkog terora nisu uz njihova imena dati i još neki podaci (godina rođenja, datum stradanja), jer bi tada broj od preko 1.300 žrtava sâm za sebe još više govorio.

3. **Hronika Modriče**[4]) napisana je na svega 60 stranica teksta i umnožena u 200 primjeraka. Ona će i pored svog kvaliteta pretrpjeti izvjesne dopune i korekcije, jer je data većem broju ljudi da iznesu svoje mišljenje o njoj.

Ako pođemo od uputstva koje je autor pred sobom imao i intencijâ koje mu je dao odbor za pisanje hronike, izuzev jezičnih i stilskih slabosti, ne bi se ovoj hronici mogle staviti nikakve druge ozbiljnije primjedbe. Bez obzira na to što autor u cijelom tekstu ne navodi dokumentaciju kojom se služio, vidi se da su podaci na kojima tekst počiva provjereni, dobro odabrani i ilustruju, zaista, najvažnija zbivanja savremene prošlosti ovog gradića. Stil kojim je pisana, bez suvišnih riječi i nesvakodnevnih termina, sa mjerom i taktom u prikazivanju ljudi aktivnih ili neaktivnih u zbivanjima, bez obzira na kojoj su oni strani, dovoljno govori o autoru — njegovoj stručnosti i dobrom poznavanju materije, kao i objektivnom odnosu prema svom gradu i zbivanjima u njemu i oko njega.

U prvom dijelu hronike (u prva tri poglavlja), doživljavamo Modriču od najstarijih dana, pa sve do aprilskog rata 1941. godine. Vidimo autentičan život ljudi, njihove običaje i navike, radosti i probleme koji su ih mučili; zapreke koje su stajale na putu otrežnjavanja i brisanja naslijeđenih opterećenja itd. Dalje nas autor vješto uvodi u nova napredna strujanja, koja građani Modriče u početku sporo prihvataju; ocrtava nam napore pionira — nosilaca napredne misli u godinama između dva rata, upoznaje nas s njima. To su intelektualci i zanatlije (radničke klase nema) iz redova sve tri etničke grupacije: Muslimani, Srbi i Hrvati. Znalački su opisani njihovi napori u prevazilaženju sopstvenih opterećenja i prezentirani rezultati njihovih napora u radu s grupicama ljudi u gradu i na selu. Broj takvih je rastao iz dana u dan da bi u godinama NO rata i revolucije postao zapažen i značajan ne samo tu nego i u drugim krajevima. Nije sve išlo glatko. Bilo je i zatvaranja, proganjanja i batinjanja od strane policije i žandara, ali sve to nije moglo ostaviti pečat kolebljivosti, naprotiv, još više je osnažilo i jačalo aktiviste, proširivalo jezgra komunista i simpatizera u više punktova i stvaralo solidnu snagu koja je u toku NOR-a imala svoj prvi značajniji ispit.

U narednih šest poglavlja, a u okviru 35 stranica teksta, autor nas uvodi u period 1941—1945. Svoja kazivanja iznosi hronološki i nimalo ne odstupa od koncepcije da stalno u prvom planu gleda Modriču i njene građane; u zbivanjima i prikazu najznačajnijih događaja vješto su odslikani ljudi ove varoši, njihovi napori i akcije i kroz to njihov doprinos opštejugoslovenskoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Govoriti dalje o ovoj hronici, nije potrebno, jer bi se sve svodilo samo na pohvale. Zaista, hronika je vrlo uspjelo napisana. Njena istorijska upotrebljivost je sasvim solidna. Ostaje jedino da se preporuči da se ona što prije objavi kako bi bila dostupna široj čitalačkoj javnosti. Nema sumnje da će se i to ostvariti. To je, uostalom, u uvodnim napomenama i najavljeno. Ostaje još da se podrži ideja, također u predgovoru data, da će se na osnovu

---

[4]) Autor je Spužić Muhidin, profesor-pedagog.

primjedaba pisati treća verzija, koja bi se zajedno sa hronikom Tarevaca i Miloševca štampala kao posebna knjiga sa dopunjenim i prečišćenim tekstom i prilozima koji spadaju u horniku.

II

Neobjavljene hronike

a) **Hronike koje predstavljaju određenu istoriografsku vrijednost.**

U ovu grupu idu hronike: Šatorovići, Obalj, Osovo i Biograd.

Hronika Šatorovića je podijeljena na dva dijela: u prvom dijelu obrađuje se predratni period, a u drugom drugi svjetski rat, odnosno razdoblje narodnooslobodilačke borbe. Pisana je na osnovu uputstva. O tome najbolje govori činjenica da se od ukupno 134 stranice teksta na NOB odnose 122 stranice.

Period NOB-e dat je hronološki, po godinama, a u okviru godina obrađeni su manji vremenski periodi — mjeseci. Događajima u 1941. i 1942. godini posvećeno je znatno više pažnje, što je i normalno, jer su te godine prepune događaja, dok ih je kasnije mnogo manje, naročito od 1944. godine kada se u Šatorovićima ne zbiva ništa osobito.

Samo je u početku drugog dijela hronike tekst razbijen na nekoliko problemskih cjelina, kojima su dati i odgovarajući podnaslovi (kapitulacija Jugoslavije i dolazak Nijemaca; uspostavljanje ustaške vlasti i prvi dani okupacije; pripreme za ustanak i počeci ustanka oko Rogatice). Kasnije se kazivanja baziraju isključivo na hronološkom prikazu događaja, zbog čega na više mjesta ima ponavljanja, dok su, s druge strane, neka važna pitanja ostala neriješena. Tako, na primjer, nije utvrđena rekonstrukcija partijske i skojevske organizacije; stalno je u prvom planu Mujo Hodžić — čija je uloga neosporno značajna — pa se dobija utisak da je hronika pisana o njemu; ili kad se u 1942. godini daje kratak pregled djelovanja Muslimanskog bataljona, zaboravlja se sve drugo. Iste mane ispoljene su kad se u hronici govori o Prvom udarnom istočno-bosanskom bataljonu, djelatnosti novog Muslimanskog »Medničkog« bataljona itd. Takođe nije dovoljno obrađena veza Šatorovića sa drugim susjednim selima, pa se dobija utisak da su Šatorovići bili izolovani, a zna se da nisu. Osim toga, nije dovoljno istaknuta ličnost Ragiba Đinde, čija je zasluga za opredjeljenje građana Šatorovića NOP-u veoma značajna, a da se ne govori o njegovoj ulozi u Romanijskom i Muslimanskom bataljonu.

Hronika sela Obalj. Opšti je utisak da je stil kojim je pisana ova hronika nametnuo način istorijske građe i da ovakva obrada ovog malog mjesta kompenzira nedostatak izvora prvog reda, kao i da je u tome nađena jedina mogućnost da se društveni odnosi jednog malog mjesta kompleksnije sagledaju, a da se pri tome vodi računa o vezama i odnosima ovog mjesta u okviru jedne šire teritorije. Na primjeru sela Obalj, koje se nalazi na, za taj širi kraj, važnoj komunikaciji Ulog—Kalinovik dočarana je jugoslovenska oslobodilačka i revolucionarna drama. Neki ljudi se snalaze, drugi manje; neki su principijelni i samouvjereni zbog čega dijelom stradaju i gube se u čestim promjenama; samo neki od njih nalaze svoje pravo mjesto, većina ćuti očekujući rasplet događaja.

Izvori su ljudi koji pričaju o sebi i svojim susjedima. Uočljivo je nastojanje da se objektivno prikažu svi i da se nađe opravdanje za sve. Negdje

je to uspjelo, a negdje nije. One ljude koji su učestvovali na drugoj strani, svjesno ili nesvjesno hronika zapostavlja itd.

U obaveznoj težnji da se zbivanja u selu vezuju za opšta kretanja, pribjeglo se šematskom ocjenjivanju nekih događaja, koji uvijek nisu morali imati svoju refleksiju na selo Obalj. Kao i kod nekih drugih hronika, i ovdje su česte crno-bijele formulacije (»petokolonaška aktivnost«, »Izdajnik« i sl.), koje nisu uvijek adekvatne seoskoj psihologiji i iziskuju dublja objašnjenja. Pribjegavanje »lakim« rješenjima takvih i sličnih pojava, nužno vodi rasplinjavanju i mehaničkom ocjenjivanju suštinskih pitanja i problema, o čemu očito nije vođeno dovoljno računa.

Hroniku sela Osovo nisu pisali stručnjaci. Ipak, njihova je hronika lako pisana i sa dosta smisla za plastično prikazivanje. U njoj su zabilježene mnoge dotad nepoznate činjenice. Osim toga, autori su se pridržavali datog uputstva, pa su na kraju hronike priložili potrebne preglede. Da bi napisali hroniku, nailazili su na mnoge poteškoće. Ne samo što su u procesu rada prikupili mnogo sjećanja i izjava očevidaca o zbivanjima u Osovu za vrijeme NOB-e, oni su mnoge podatke provjerovali ponovo, bilo traženjem da više lica ocijene neki sporan događaj iz rata, bilo da su provjeravanja vršili sami u istorijskim istitucijama u zemlji.

Budući da o svim važnijim događajima nisu mogli prikupiti podatke, pisci ih nisu ni uzimali u obzir. Pretežno su opisali zločine kvislinga, jer smatraju da su to bili najvažniji događaji u Osovu, pa se dobija dojam da hronika više liči na r e v i j u z l o č i n a i n a j n i ž i h l j u d s k i h s t r a s t i, a manje na hroniku koja će srazmjerno drugim zbivanjima prikazati i to. Zbog toga hronika u cjelini, a u svom drugom dijelu posebno, ne sadrži kontinuiran opis događaja, već niz više-manje odvojenih epizoda iz života sela.

Iako je hronika u cjelini pisana lakim stilom, na više mjesta ima nejasnoća, naročito u dijelu hronike u kojem se daju neosnovane pretpostavke kao i nepotrebne opšte opservacije. Zbog toga bi bila nužna redukcija i korekcija nejasnog i kontroverznog teksta. Tada bi tekst postao homogeniji i sadržajniji. Osim toga, bilo bi korisno da se navedu izvori na osnovu kojih su opisani pojedini događaji.

Hronika sela Biograd[5]) napisana je na 54 stranice kucanog teksta. Samo se prvih 7 stranica odnosi na vrijeme do 1918. i period između dva svjetska rata, a ostatak na zbivanja u toku NOB-e.

Opisana zbivanja u ratnom periodu odnose se na sve važnije događaje. U njima se vide ljudi Biogradà i drugi koji u nj dolaze.

Stil kojim je ova hronika pisana nije težak za čitanje. Inače, cijela hronika je podijeljena u više poglavlja sa naslovima, a što se tiče samog teksta, usvojen je metod hronološkog prikazivanja toka događaja. To je dobro i drugačije ne bi ni valjalo. Ali, zbog bogatstva događaja i u težnji da se svi prikažu, za pojedine dijelove teksta prije bi se moglo reći da je riječ o hronologiji događaja, a ne o hronici. Zbog toga kompozicija cijelog teksta nije usklađena, prelazi su brzi i česti, a događaji koji se prikazuju međusobno nisu povezani, dok njihova suština pokazuje obrnuto. Uz neke i materijalne greške koje su se potkrale, kao i to što je ranije rečeno, najveći je nedostatak ove hronike.

---

[5]) To je najveće selo u nevesinjskom kraju, kojeg sačinjava desetak zaselaka smještenih s obe strane rječice Zalomke.

society in general.

No, i pored toga, opšti utisak je zadovoljavajući. Uz manje korekcije, bolja objašnjenja na pojedinim mjestima i stilska dotjerivanja, uz otklanjanje jezičnih i drugih grešaka i slabosti, ova bi hronika postala solidnija. Čini se takođe da se moglo iskoristiti mnogo više dokumentacionog materijala, pa bi tada, u sklopu zbivanja na širem području istočne Hercegovine, Biograd našao svoje pravo mjesto, jer se iz ovoga što je dato to ne vidi dovoljno.

Sve četiri hronike iz ove grupe, bez obzira na istaknute slabosti, imaju određenu vrijednost i uz nešto više rada na njima mogle bi se sasvim prihvatiti. Kod nekih hronikâ (Osovo i Biograd) trebalo bi pronaći i upotrijebiti i onu arhivsku građu o kojoj se zna da postoji, tada bi se izbjegle neravnine u tekstu i dobio bi se kontinuiran opis događaja u cjelini. Ili, u hronici sela Obalj, trebalo bi mirnije upotrebljavati neke termine i izbjeći »pod svaku cijenu« traženje veze zbivanjima u selu s opštim kretanjima. Tada bi sigurno otpala šematska prikazivanja nekih događaja. Ranije iznijete slabosti hronike Šatorovića prouzrokovane su uglavnom zbog nedovoljnog korištenja dokumentacije, odnosno slabog odbira dokumenata koji se odnose na Šatoroviće. To je glavni razlog što se u opisu pojedinih događaja otišlo isuviše u širinu.

b) **Neuspjele hronike**

U ovu grupu, po našem mišljenju, idu ove hronike: hronika sela Laminci, hronika Husina i hronika Vučijaka.

O hronici sela **Laminci** prije bi se moglo reći da je hronologija podataka koju bi trebalo tekstualno preraditi nego gotova hronika. Naime, u toku rada prikupljene su izjave 28-osmorice učesnika zbivanja u Lamincima (u toku i prije rata) u ukupnom obimu od 90 gusto kucanih stranica i na osnovu toga je napisan tekst hronike i izrađeno devet priloga (spiskovi članova KPJ, SKOJ-a, NOO-a, AFŽ-a, boraca, deportiraca, hapšenih i ubijenih, ratnih vojnih invalida i palih boraca), koji su ne samo izvanredna ilustracija teksta hronike nego i odličan materijal koji može poslužiti za proučavanje sociooloških aspekata ratnih i poratnih prilika određenog područja. U hronici najčešće su prepisivane čitave izjave pojedinih učesnika NOR-a, ali između podataka koji se daju hronološki nema ni najneophodnijih prelaznih objašnjenja, odnosno teksta koji bi povezivao tok događaja. U prenošenju izjava nisu otklonjene stilske i jezične neravnine i pogreške, pa ovakav tekst zahtijeva ozbiljan lektorski zahvat, koji bi ne samo eliminisao nepotrebne strane izraze nego i ujednačio stil izlaganja. Tek poslije toga moglo bi se govoriti o hronici ovoga sela kao hronici koja je trebalo da bude pisana na osnovu određenog uputstva.

Slično je i kod **Hronike Husina**, u kojoj je na 50 stranica obuhvaćeno šire razdoblje najznačajnijih događaja iz turskog perioda, perioda austro-ugarske okupacije, između dva svjetska rata i perioda NO rata 1941—1945. godine.

U uvodnom dijelu nešto opširnije se govori o štrajku husinskih rudara — »Husinskoj buni«, decembra 1920. godine, i događajima između dva rata, dok je periodu NOR-a dato nešto više prostora.

Iako je na kraju dat spisak upotrijebljenog dokumentacionog materijala, čitajući tekst hronike, dobija se dojam da nije primijenjen ni najelementarniji zahtjev istorijske metodologije. Osim toga, u opisivanju pojedinih događaja više se vodilo računa o efektima nego njihovoj suštini.

Jedina vrijednost ove hronike sadržana je u činjenici da je anketiranjem učesnika i očevidaca pojedinih događaja, kao i prikupljanjem građe na drugi način, obavljen koristan posao, u ovom slučaju samo preliminaran, koji bi trebalo još proširiti, obogatiti fondom ostale građe, i na osnovu toga pristupiti rekompoziciji teksta hronike. Ako se ovome doda da još uvijek nedostaju i podaci za najneophodnije pokazatelje o učešću i doprinosu Husinjana NOB-i i revoluciji, rekonstrukcija organizacije KPJ, SKOJ, NOF, AFŽ, NOO-i, USAOJ i dr., onda se može zaključiti: prikupljena građa predstavlja jedinu pravu vrijednost ove hronike.

Hronika Vučijaka je tipičan primjer kako ne treba pisati hronike. Naime, u predgovoru je istaknuto da je hronika bazirana na arhivskoj građi i u mnogo manjoj mjeri na izjavama učesnika NOR-a. To je u tekstu sasvim vidljivo, ali je građa tako loše korištena, da su čitave stranice direktni prepisi pojedinih dokumenita razne provenijencije. Bez ikakvog kritičkog prilaza, oni su prepisivani u takvom obimu, da često i vjerodostojne činjenice ostaju zamagljene. Iako je korištena razna građa, komparacija podataka je sasvim izostala; za korištene dokumente ne navodi se njihov izvor, niti se daju nužna objašnjenja za neke pojmove, već se njihovo tumačenje direktno preuzima. Stil i jezik su takvi da čitaocu ne samo razbijaju pažnju nego ga ponekad dovode i u nedoumicu itd.

— ◇ —

Opšta karakteristika svih recenziranih hronika sastoji se u tome da su različito pisane, kako u pogledu stilskog uobličavanja teksta, tako i u pogledu korištenja dokumentacije. Neke su hronike pisane samo na osnovu izjava — sjećanja preživjelih učesnika narodnooslobodilačkog pokreta; neke, opet, na osnovu literature i arhivskih dokumenata, dok ima i takvih hronika koje, na osnovu samo nekih sjećanja, u prvom planu prate događaje vezane za najistaknutiju ličnost određenog mjesta.

Kao zajedničko obilježje, sve hronike imaju uvodni dio u kojem se daje kraći ili širi istorijat sela, mjesta ili grada. U nekim su hronikama dati samo osnovni podaci o geografskom položaju mjesta, dok su u većem broju hronika, u uvodnom dijelu, šire dati najznačajniji istorijski podaci od najstarijih dana do drugog svjetskog rata. Ovo šarenilo, svakako potiče od različitog shvatanja o tome šta je sve u hronici trebalo prikazati, kao i u profesionalnoj raznolikosti samih hroničara — učitelji, nastavnici raznih struka, penzionisani oficiri, istoričari, književnici, društveno-politički radnici i drugi.

Zajedničko je svim hronikama i to što je periodu NOB posvećeno najviše prostora. Međutim, i tu su uočljive razlike. U nekim hronikama dat je cijeli period NOB, dok su u drugim hronikama šire obrađene samo one godine NO rata, u kojima je za određeno mjesto bilo značajnijih događaja.

Neujednačenost, kako u pogledu samog zadatka hronike — onog što se hronikom htjelo prikazati, tako i u istorijskoj metodologiji — veliko šarenilo u korištenju dokumentacije, zaista je velika. Ove neujednačenosti treba objasniti time što su razni naručioci hronike i sami hroničari nametali svoju fizionomiju. U većini slučajeva naručilac je bila komisija, ali je bilo i drugih naručilaca: narodni odbor opštine (Tuzla), odbor za proslavu dana ustanka (Perna-Pištaline...) itd.

Svrha hronika u većini slučajeva nije bila dobro obostrano shvaćena, ni od strane naručioca niti od strane hroničara, zbog čega je i upotrebna vri-

jednost hronikâ — kao istoriografskih tekstova, različita. Manji broj hronika (od 10 recenziranih) uopšte ne zadovoljava (hronike Vučijaka, Laminaca i Husina); nekima su potrebne manje ili veće intervencije — to su sve hronike, izuzev hronike Modriče, Tuzle i hronike Perna-Pištaline-Ćojluk-Podgomila. Invervencije su potrebne: u provjeravanju pojedinih podataka, boljem formulisanju i otklanjanju jezičnih, stilskih i drugih slabosti; korištenju i onih podataka o kojima se zna da postoje, a nisu bili iskorišteni, i navođenju svih korištenih podataka ispod teksta ili na kraju hronike; posebno bi trebalo prestrukturisati sadržaj hronike (uvodni dio, ratni period) sa izvlačenjem naslova i podnaslova, što bi svaku hroniku učinilo preglednijom.

Bez obzira na zadovoljavajući kvalitet jednog dijela napisanih hronika, naš je utisak da akcija u cjelini nije dala željene rezultate. O tome rječito govori ukupan broj napisanih hronika, svega dvadesetak. Postavlja se pitanje šta dalje? Da li nastaviti s radom? Mišljenja smo da akciju ne bi trebalo zaustaviti, naprotiv, treba je nastaviti, ali i pravilno usmjeriti, jer, čini se, da je cijela stvar od početka bila pogrešno postavljena. Naime, željelo se mnogo više nego što su to stvarne mogućnosti angažovanih faktora dozvoljavale. Željelo se uporedo s prikupljanjem građe, posebno memoarske — izjavama pojedinaca i grupa, dobiti i što veći broj napisanih hronika, a rijetko je ko od angažovanih faktora obezbjeđivao potrebna finansijska sredstva. Zbog toga se više nije moglo ni postići. To tim prije što su formirane komisije svoj posao završavale onog trenutka kada bi pronašle hroničara, odnosno s njim sklopili aranžman, a ovaj prepušten samom sebi (u većini slučajeva), bez materijalne podrške, uradio je onoliko koliko je mogao.

Cijeli posao bi organizaciono trebalo postaviti drugačije, vezati ga ne za republičke organizacije i institucije, već za lokalne — opštinske organizacije i institucije, u prvom redu za arhive i muzeje u cjelini, a posebno njihova odjeljenja za noviju istoriju, odnosno NOB. U tom slučaju problem materijalnih sredstava bio bi problem opštine koja želi svoju hroniku, odnosno bio bi to problem više opština ukoliko arhiv ili muzej djeluje na širem području. Čini se da akciju nije ni trebalo organizovati na tako širokoj osnovi da svaka opština mora raditi hroniku. Prioritet bi trebalo dati širim regionima — ustaničkim žarištima, jer se ni u jednoj današnjoj opštini ustanak nije izolovano bez uticaja i veza drugih opština razvijao, a ti su regioni dobro poznati. U tom bi se slučaju pomoć i saradnja republičkih organizacija (Saveza boraca) i institucija (Instituta za istoriju radničkog pokreta, Muzeja revolucije, Republičkog arhiva i odgovarajućih stručnih udruženja) lakše mogla odrediti i u globalu i u detaljima. Na primjer, Institut je zainteresovan za dokumentaciju koja bi se prikupljala na terenu, a njegovi bi saradnici — stručni radnici — mogli davati meritorno mišljenje o vrijednosti izvršenih poslova, odnosno o podobnosti i kvalitetu napisanih hronika. Institut, isto tako, ne bi imao ništa protiv da njegovi saradnici i sami pišu hronike NOB-e širih regiona ili većih mjesta na osnovu aranžmana koje bi njegovi saradnici sklopili s odgovarajućim pravnim licima (kao što je, na primjer, Lukač dr Dušan, saradnik IRP Jugoslavije uradio hroniku Banje Luke). Vjerujemo da bi tako postavljena akcija dala kvalitetnije rezultate. Uostalom, i razvitak naše društvene stvarnosti sve se više odvija u okviru opština i međuopštinske saradnje, te ne vidimo razloga da se i lokalna istorija NOB, kao sastavni dio jedne oblasti od posebnog društvenog interesa, tako ne posmatra i obrađuje.

prikazi

Janković dr Dragoslav, JUGOSLOVENSKO PITANJE I KRFSKA DEKLARACIJA 1917. GODINE. Beograd, Savremena administracija, 1967. god. 517 str.

Sva pitanja i propratne pojave oko oslobođenja i državnog ujedinjenja jugoslovenskih naroda mogla bi se svesti pod zajednički imenitelj — jugoslovensko pitanje. Jugoslovenska misao, javivši se u toku XIX stoljeća, programatski i sadržajno je, apriori, obuhvatala nacionalno oslobođenje. Protagonisti njeni — inteligenti buržoaske klase — razvijajući je, u ovisnosti od konstelacije unutrašnjih i spoljnih društveno-ekonomskih i političkih faktora, nisu neposredno, ni pred sebe, ni ostale, do prvog svjetskog rata, postavljali rješenje pitanja stvaranja zajedničke države. Gotovo jedan vijek, radilo se, u stvari, o postepenom, od niza faktora uslovljenom pretvaranju jugoslovenske misli u pokret. Prvi svjetski rat je, promjenama koje je donio i koje su se naslućivale, bio upravo prilika za realizaciju jugoslovenskog pitanja. Mimo volje onih kojih se najviše ticalo razrješavanje je bilo situirano u kompleks problema svjetskog značaja.

Godina 1917. je u tom kolopletu događaja, bez sumnje, prelomna, i u vojnom i u političkom pogledu — kako za centralne sile, Antantu, tako i za jugoslovenske narode. Budući da je realizacija jugoslovenske misli, odnoso oslobođenje, a time i ujedinjenje naših naroda, zavisilo u mnogome i od toka rata, razumljivo je zašto su određeni politički predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca (srpska vlada i Jugoslovenski odbor, kao politički predstavnik naših naroda pod Austro-Ugarskom) istovremeno došli do saznanja o potrebi direktnih pregovora.

Ako se navedeni momenti (stupanj razvoja jugoslovenske misli, opšti vojno-politički odnosi i položaj političkih faktora Srba, Hrvata i Slovenaca) logički sagledaju u cjelini, onda Krfska konferencija, održana od 15. juna do 20. jula 1917. godine, zauzima u rješavanju jugoslovenskog pitanja posebno mjesto. Kada se to konstatuje, onda se, prije svega, misli na činjenicu da je tom prilikom prvi put u političkoj istoriji naših naroda nedvosmisleno izražena želja za stvaranjem nacionalno-zajedničke države, te formulisana, iako ne do kraja precizno i decidirano, neka državno-pravna i društveno-politička načela.

O Krfskoj konferenciji i njenim rezultatima, izraženim u tekstu Deklaracije, pisano je, do pojave ove knjige, prilično. Knjiga prof. Pravnog fakulteta beogradskog univerziteta dra Dragoslava Jankovića je, u nizu radova posvećenih Krfskoj konferenciji i dekalraciji prva monografija o ovim pitanjima.

Knjizi *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine* prethodio je niz radova dra Jankovića različitog karaktera. Rezultati njegovog dugogodišnjeg bavljenja problemima ujedinjenja naših naroda i stvaranja njihove države su, kako ona djela u kojima je prezentirana arhivska građa,[1]) zatim u kojima su na specijalistički način tretirani pojedini problemi stvaranja i prvih godina života jugoslovenske zajednice,[2]) tako i ona za koja bi se mogla reći da su informativnog karaktera.[3])

[1]) *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, I, II (sa Bogdanom Krizmanom). Beograd, 1964. (XL) + 369—817.

[2]) *Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS uoči stvaranja SRPJ(k), Istorija XX veka*, I, 1959. g. 7—151.

Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslovenske države 1918. godine, JIČ, 1963, 4, 44—56.

Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine, Istorija XX veka, V, 1963, god. 225—262.

Uočavanjem još jedne osobine pisca ove knjige — izbor i širina uglova posmatranja problema koji se obrađuje — čitaocu se logički nameće odgovor zašto je autor mogao, u gotovo svim ocjenama, da dođe do objektivne istine. Pošavši od tačne pretpostavke da se pitanja malih naroda, situirana u okvire s v j e t s k o g sukoba, koji je evidentno išao od imperijalističkog rata ka imperijalističkom miru, ne mogu rješavati bez, tako reći, njihovog patronata, nije ispustio, moglo bi se reći, nijedan događaj na internacionalnom planu od značaja za oslobođenje i ujedinjenje naših naroda. Više od jedne trećine pisanog teksta posvećeno je ratnoj situaciji i političkim odnosima u prvoj polovini 1917. (str. 3—142). I ne samo to. U drugom (*Tok i zaključci Krfske deklaracije* — str. 189—298) i trećem djelu monografije (*Jugoslovensko pitanje posle Krfske deklaracije* — str. 315—425) prisutna je analiza odnosa vojno-političkih snaga zaraćenih strana, te njihovog odnosa prema jugoslovenskom pitanju, odnosno Krfskoj deklaraciji.

Deplasirano bi bilo upuštati se u uprošćenu interpretaciju činjeničnih rezultata istraživačkog postupka Dragoslava Jankovića. Takav pokušaj (ukoliko je, kad je riječ o prikazu, svrsishodan) sveo bi se, umnogome, na ponavljanje već notornih činjenica. Već su prvi autori djelâ posvećenih Krfskoj konferenciji uočili mnoge glavne probleme — Albin Ogris, npr., već 1921. godine. Milada Paulova je 1925. godine, po riječima samog profesora Jankovića, u »neprevazidenom delu o jugoslovenskoj političkoj emigraciji i o stvaranju jugoslovenske države za vreme prvog svetskog rata... dala dosad najpotpuniji prikaz Krfske konferencije i deklaracije« (str. 6). Osnovna zamjerka većini dosad napisanih djela bila je — jednostranost, tj. nisu bila bazirana, prvenstveno, na arhivskoj građi. Ukoliko je i bilo radova u kojima je korišćena arhivska građa, radilo se o njenoj djelimičnoj upotrijebljenosti. Ne manja značajka prilično broja radova kako onih izašlih prije rata, tako i poratnih (poslije 1945. godine) je kliširana ocjena glavnih unutrašnjih faktora: Jugoslovenskog odbora i srpske vlade, te njenih aktera Ante Trumbića i Nikole Pašića. Dragoslav Janković, ne samo što je konsultovao s v e dosad objavljene napise, što se koristio mnogim novinama i časopisima, te djelima autobiografskog karaktera već je istražio niz fondova i upotrijebio veliki broj neobjavljenih arhivskih podataka francuske, italijanske i engleske provenijencije. Ako dodamo da su upotrijebljeni i objavljeni izvori, onda se D. Jankoviću mora bezrezervno odati priznanje na cjelovitosti istraživačkog postupka. Takav odnos autorov omogućio mu je ne samo cjelovitiju rekonstrukciju događaja u sudbonosnoj 1917. godini nego i objektivnije ocjene. Iskoristivši, maltene, danas sve pristupačne izvore, dr Janković je uspio, a to je suštinsko, da nam predoči jednu u pravom smislu riječi n o v u dimenziju tretiranog problema isprepletenog mnogobrojnim spoljnim i unutrašnjim faktorima angažovanim u ovim vitalnim pitanjima jugoslovenskih naroda. Pogrešno bi bilo svesti ovu konstataciju na ovaj ili onaj novi podatak. I te kako je značajno i bogatstvo podataka koje prezentira autor (906 bilježaka na 190 strana), ali poenta je na drugoj strani. Dok su prethodni obrađivači polazili, u priličnoj mjeri, sa aprioristićkih i subjektivnih stanovišta (i ostajali na njima — M. Paulova, npr., u odnosu na Jugoslovenski odbor), D. Janković je pokušavao i uspijevao ne samo da aktere, Nikolu Pašića i A. Trumbića, ili faktore (Jugoslovenski odbor ili srpsku vladu), posmatra objektivno, same za sebe, nego da prati evoluciju stavova i protivurječnosti o suštinskim pitanjima ujedinjenja prije, za vrijeme i poslije konferencije, te deklaraciju i njen odjek u *međusobnoj aktivnosti* u svjetlu pozicija kod »velikih« — Sjedinjenih Američkih Država, Engleske, Francuske, Rusije i Italije. Dosljedno sprovodeći takav prilaz problemu, Janković je ostvario, uslovno rečeno, drugu dimenziju obrađivanih pitanja čime se b i t n o razlikuje od svih svojih prethodnika, a u mnogo čemu ih i prevazilazi.

Nekoliko sljedećih primjera idu u prilog gore iznijetim tvrdnjama.

Milada Paulova, a i nekoliko drugih obrađivača ovog problema (A. Mandić, M. Krleža, F. Čulinović) bili su mišljenja da je Nikola Pašić, predsjednik srpske valde, pozvao predstavnike Jugoslovenskog odbora i zbog straha od bugarofilstva i repu-

---

Iz istorije stvaranja jugoslovenske države 1918. g. Spor između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora oko sazivanja opšte jugoslovenske skupštine. Arhiv za pravne i društvene nauke, 1963, 3—4, 281—303.

[3]) *Naučna obrada nacionalne istorije XX veka i naše arhivske ustanove. Arhivist*, 1958, VII, 1—2, str. 9—14.

O posleratnim radovima na istoriji stvaranja jugoslovenske države 1918. godine, JIČ, 1962, 2, 68—86.

blikanizma Miljukova, ministra inostranih poslova Rusije i njegovih veza sa jugoslovenskom političkom emigracijom. Dragoslav Janković ubjedljivo tvrdi (str. 51—52) da se takve pretpostavke ne temelje na stvarnom stanju odnosa, jer je položaj Privremene vlade i Miljukova bio težak, što je, uostalom, bilo poznato i N. Pašiću (vid. bilješku 117 prvog dijela knjige). Ovom monografijom preocijenjen je i s t v a r n i položaj Jugoslovenskog odbora (str. 54) koji je zbog slabih veza sa narodnim masama, zbog odsustva demokratskog duha u njegovoj djelatnosti nakon februarske revolucije u Rusiji i i z g u b i o, a ne samo dobio, kako se dosad ocjenjivalo. Objektivna klima odnosa išla je na ruku Jugoslovenskom odboru, ali je, zbog konzervativnosti i nedemokratičnosti većine njegovih članova, ona ostajala neiskorišćena.

Ni u na izgled sporednim pitanjima D. Janković nije lišen istraživačkog duha. Na str. 69. donosi još jedan, vrlo ubjedljiv dokumenat iz koga se jasno vidi da je prestolonasljednik Aleksandar nedvojbeno bio s p i r i t u s a g e n s »sudskog ubojstva D. Dimitrijevića - Apisa (dokumenat govori o događajima iz februara 1916. godine, a proces je bio od marta do maja 1917. godine). Kada je riječ o Solunskom procesu, onda treba istaći (kao novo u odnosu na dosadanja gledanja) rezervu D. Jankovića prema isključivim tvrdnjama da Apis nije pomilovan zbog toga što se željelo, zbog predstojećih tajnih francusko-austrougarskih pregovora, da se pokaže spremnost Srbije da izađe u susret željama cara Karla (prema pismu od 24. 3. 1917. godine — str. 71).

Originalno je i mišljenje D. Jankovića o pozadini zahtjeva A. Trumbića, januara 1918. g. da se sazove opšta jugoslovenska skupština. Riječ je, po njegovom mišljenju, o pokušaju »da se postigne faktično priznanje Jugoslovenskog odbora kao zvaničnog predstavnika Jugoslovena sa teritorije Austro-Ugarske«. (str. 419—420).

Na str. 12 knjige autor je upozorio na teškoće u pogledu nedostatka građe koja govori o društvenim i klasnim odnosima faktora vezanih za rješenje jugoslovenskog pitanja. Ali, to saznanje nije smetalo da ipak, zavisno od prilika, posegne i bazira svoje stavove, polazeći upravo od te osnove kao odlučujuće determinante (porediti ocjene generala Živkovića i D. Jankovića u vezi sa disidentskim pokretom među dobrovoljcima, str. 79—80). U tom smislu instruktivno je istaći izvanredne ocjene pozicija N. Pašića i A. Trumbića u vezi sa Krfskom konferencijom i deklaracijom — str. 450—451. Naime, on uočava strukturu snaga koje su oslonac i pozadina rješenjima koja akteri zamišljaju i sprovode. Prilazeći objektivno ličnostima i događajima, sagledavajući i negativne i pozitivne osobine, izbjegavao je u potpunosti, s jedne strane crno-bijele ocjene, a s druge strane omogućio je svim onima koji uzmu u ruke njegovu knjigu da ostanu ubijeđeni u vjerodostojnost zaključaka. Kad se govori o pozitivnim osobinama koje je D. Janković ispoljio, onda treba istaći jednu koja se provlači, tako reći na svakoj stranici — a to je težnja da se decidirano zauzme stav. Nekad je to apodiktična tvrdnja, a nekad jasno izražena sumnja (ocjena odnosa »La Serbie« i Srpskog novinarskog biroa — str. 109—110). Pored toga, uočljiva je težnja za nijansiranjem stavova, jedna tako reći, suptilnost u ocjenama (str. 200). Dr D. Janković je ispoljio i vrlo rijetku osobinu istoričara istraživača. On izbacuje u prvi plan diplomatsku vještinu pojedinih aktera, njihov karakter, temperamenat, dakle ulogu onih čisto subjektivnih faktora (str. 134).

Nije potrebno isticati kakvi su sve problemi bili vezani za pojam nacionalnog pitanja, koliko u terminološkom, toliko i u praktičnom pogledu. Ne prenabregavajući klasne motive većine učesnika Konferencije, D. Janković veoma dokumentovano pokazuje i realno ocjenjuje da su se mnogi od njih našli u zabludama kako zbog objektivno teorijskih neraščišćenog sadržaja i značenja nacionalnog pitanja, tako i subjektivno usljed nepoznavanja »buržoaske sociologije i tadašnjih tekovina političkih nauka« (str. 227).

Iako o radničkom pitanju na Konferenciji nije apsolutno bilo riječi, što je razumljivo s obzirom na sastav njenih učesnika i tretiranje pitanja ujedinjenja i uređenja države koju je trebalo stvoriti, autor ne propušta da, bar onako uzgred, ukaže na stanje u našem radničkom pokretu (str. 271) i posljedice tog stanja na stav buržoaskih predstavnika.

Ali u zaključku (str. 453) uočavajući i one objektivne slabosti radničke klase jugoslovenskih zemalja (brojna slabost i posljedice kratkoće razvoja), bez zaziranja ističe i subjektivne — nezrelost oportunističkog vođstva, te usvajanje (kod SSDS) buržoaskih pozicija u rješavanju jugoslovenskog nacionalnog pitanja. Ergo, i ovo je još jedan primjer korektnosti istraživačkog postupka D. Jankovića. Tretman stanja radničke klase naših zemalja, iako sveden u minimalne granice, posredan je podatak

i za ispoljene stavove predstavnika slovenačke, hrvatske i srpske buržoazije. Slične ocjene *uslovljenosti* djelovanja buržoaskih snaga i radničke klase, odnosno njene organizovane snage, KPJ, nisu tako prisutne u radovima koji se odnose na međuratni period. D. Janković je u trećem dijelu na reljefan način analizirao jugoslovensko pitanje poslije donošenja Deklaracije, stavove velikih sila, te držanje srpske vlade i odbora — formalno slaganje aktera sa njenim odredbama, njihovu djelatnost, prije svih Trumbića i Pašića da prema svojim stanovištima prošire zahtjeve, te odstupanje, nakon ujedinjenja, od nekih važnih principa: kvalifikovane većine, parlamentarne monarhije i suverenosti kralja i samouprava (str. 425). Kada je riječ o kontinuitetu djelovanja činilaca koji su udarali temelje državi stvorenoj 1. 12. 1918, onda je, mislim, trebalo ne samo konstatovati nego p o s e b n o i s t a k n u t i (koliko god izgleda da je to poznato) ulogu i značaj gore navedenih činjenica u životu Kraljevine SHS.

U ovako obimnoj monografiji koja je fundirana na obilju činjenica, od kojih mnoge proširuju znanje o već poznatim događajima, a neke ispravljaju i dopunjuju izvjesne stavove (bilješka 350, str. 180), normalno je da su se potkrale i greške.

Kada razmatra odnose između Italije i Francuske, Janković konstatuje da se između ove dvije sile Antante »vodila podzemna, više manje skrivena borba oko prevlasti u Grčkoj« (str. 24). Malo dalje (str. 25), tvrdi da je »U pogledu grčkog pitanja Italija našla oslonac u *Francuskoj* (podvukao T. I. — stvarno misli na Englesku — m. o.) koja je takođe smatrala (tj. Engleska) da treba staviti neku branu svemoći *Francuske* (podvukao T. I.) i Saraja...« (francuskog generala, glavnog vojnog zapovjednika na Solunskom frontu — m. o.). Da je u stvari riječ o vezama Italije i Engleske, vidi se iz teksta samog D. Jankovića po kome su Englezi »favorizirali talijanske želje da u Grčkoj ojačaju protiv Francuza«. (str. 25). Pomenuta alogičnost je, vjerovatno, posljedica tehničke prirode.

U citatu br. 90, str. 349 u posljednjoj rečenici nije jasno da li je citat sam po sebi nepotpun ili ga je takvim učinio autor.[4]) Naime, u brojnim sličnim slučajevima Janković se koristio uobičajenim načinom zagrada kao dopunom teksta.

Na str. 413 čitaalc se upućuje na jedno mjesto u knjizi, ali mjesto za broj stranice ostalo je prazno.

Što se tiče godine kada je održano poznato Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, Dragoslav Janković nas ostavlja u dilemi jer navodi dva datuma. Na strani 124 kaže se (tačno) da je to bilo 1925. godine, a na strani 126 piše — 1924. godine.[5])

Iako je dr Janković po mnogo čemu prevazišao dosadašnje radove pisane na ovu temu, izvjesna pitanja ostala su i dalje nerazriješena:

1. U vezi sa Majskom (ili Bečkom) deklaracijom, mada D. Janković upotrebljava niz izvora (str. 124).

2. Usljed nesačuvanih dokumenata ne može se decidirano odgovoriti na pitanja kao što su: a) koji su *neposredni* motivi odlučili da N. Pašić pozove na razgovore predstavnike Jugoslovenskog odbora; b) šta je N. Pašić očekivao od konferencije (str. 189).

U »Prilozima« knjige prezentirana je Deklaracija i Trumbićeve bilješke užeg odbora Krfske konferencije (str. 481—496).

Na kraju knjige nalazi se »Registar ličnosti« (497—509) i »Registar stvarnih« (510—517).

Ova monografija je dobila oktobarsku nagradu grada Beograda za 1967. godinu.

Tomislav IŠEK

---

[4]) »Bugari poslali svoje ljude u Švajcarsku sa znanjem Nemačke«.

[5]) Silvo Kranjec je na str. 218 *Zgodovinskog časopisa*, letnik XVI, 1962. utvrdio tačan datum »16. oktobra 1925«. Zabuna potiče od pogrešnog datiranja u knjizi S. Kranjeca *Kako smo se zedinili*, Celje 1928, gdje je naveden pogrešan datum »13. oktobar 1924«. U istom smislu grešku je napravio i B. Krizman u hrvatskom prevodu Koroščevog predavanja — *Historijski pregled* V, 1959. g., str. 64.

Dr Hamdija Kapidžić: BOSNA I HERCEGOVINA U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE (Članci i rasprave), »Svjetlost«, Sarajevo, 1968. Str. 397

Mislimo da treba ocijeniti kao vrlo korisnu ovu akciju Izdavačkog preduzeća »Svjetlost«, kojoj je cilj da u obliku sabranih djela ili u izboru objavi po raznim časopisima i godišnjacima štampane radove, članke i rasprave afirmisanih bosanskohercegovačkih naučnih i kulturnih radnika. Ne samo što se time odužuje zasluženi dug, po čemu ova akcija ima i svoju moralnu stranu, još je korisnije i značajnije što se čitalačkoj publici, a naročito posebno za to zainteresovanim licima, omogućuje da se služe samo jednom knjigom, umjesto da sabiru desetak, pa vrlo često i više različitih časopisa u kojima su ti radovi objavljeni. Dodajmo da nije rijetkost da pojedine takve časopise nije više moguće naći ni dobiti.

Čini se da je upravo u tome i najveća vrijednost ove akcije, koju bi ova izdavačka kuća trebala istrajno nastaviti i dovesti do kraja. Tako bi stekla svoj puni smisao i opravdanje.

S druge strane, smatramo da ovoj knjizi nedostaje makar i kraći predgovor kojim bi autor bio predstavljen široj čitalačkoj publici, jer nije dovoljno to što ga lično ili posredstvom radova poznaju oni koji su u prilici da se njegovim radovima služe.

Već više od tri decenije dr H. Kapidžić bavi se izučavanjem novije istorije Bosne i Hercegovine. Kao rezultat tako dugog i plodnog rada nastao je vrlo bogat fond od čega ovih trinaest sabranih, i ovdje objavljenih članaka i rasprava predstavlja samo manji dio njegovog stvaralačkog opusa. Dr H. Kapidžić je, između ostaloga, autor i vrlo zapažene i obimne studije *Hercegovački ustanak 1882. godine*, koja se, nesumnjivo, svrstava u najbolja ostvarenja naših savremenih istoričara. Osim toga, on je poznat i kao autor više objavljenih zbirki arhivske građe za pojedine teme iz perioda austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Osnovna i najznačajnija karakteristika njegovih naučnih radova sastoji se u tome što ih on uvijek temelji na bogatim arhivsko-istorijskim izvorima. Što se tiče austrougarskog perioda, mislimo da mu u tom pogledu pripada vodeće mjesto. To potvrđuju i ovi radovi.

Ovom knjigom izdavač prezentira javnosti trinaest autorovih radova pod skupnim naslovom *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine* podijeljenih u dvije grupe: politička istorija i kulturna istorija. Takav naslov i takva podjela sasvim odgovaraju i zadovoljavaju. Mi ćemo se, s obzirom na raspoloživi prostor, osvrnuti na njih u formi dužeg ili kraćeg prikaza.

Kao vremeneski najstariji na uvodnom mjestu u knjizi donesen je članak *Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine* (str. 5—44).

Migracije bosanskohercegovačkog stanovništva u doba austrougarske vladavine bile su brojne, znatne i gotovo konstantne, a uzroci i neposredni povodi mogli su biti različiti. Ne zanemarujući druge uzroke, osobito kod muslimanskog stanovništva u prvim godinama poslije okupacije i nakon proglašenja aneksije, uzroci ekonomske naravi su gotovo redovno primarni. Dok je o iseljavanjima muslimanskog stanovništva pisano nešto više, ali još nedovoljno i bez oslona na arhivske materijale, o iseljavanju srpskog seljaštva, osobito hercegovačkog, koje je bilo orijentisano prvenstveno na Srbiju, nije kod nas posebno pisano.

U ovome svom radu autor je obratio pažnju upravo na to pitanje. U jednom svom radu Vl. Ćorović se osvrnuo samo na iseljavanje nevesinjskih Srba u Srbiju 1902. godine, H. Kapidžić, međutim, ispituje tu pojavu na području cijele istočne

Hercegovine, posebno u srezovima nevesinjskom, gatačkom, bilećkom i ljubinjskom. Tražeći uzroke ovoj emigraciji, autor ih nalazi u ekonomsko-društvenim odnosima. Sistem raznih poreza, desetina i za nju vezana trećina, način njihovog ubiranja i špekulacije u vezi s tim, razne globe, a naročito neriješeni agrarni odnosi, osnovni su i sami sebi dovoljno razumljivi uzroci ovom iseljavanju, koje je 1902. dostiglo vrhunac. U bezizlaznoj ekonomskoj i materijalnoj situaciji, Srbija je za pravoslavno stanovništvo ovih krajeva predstavljala zemlju bez agrarnih odnosa, zemlju slobode i nade u spasenje i opstanak, bez obzira na pravu stvarnost koja mu najčešće nije bila ni poznata.

Vrlo interesantno su izložena obrazloženja o tome funkcionera lokalne uprave, te stav Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i srpske vlade prema tome pitanju, kao i nastojanja austrougarskih organa da propagandom i drugim sredstvima smiri i spriječi taj talas iseljavanja koji je bio već počeo poprimati i političke karakteristike, od čega je austrougarska uprava veoma zazirala.

Sljedeći rad *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908—1910)* (str. 45—100) i, kako se iz samog naslova vidi, odnosi se na period od dana proglašenja aneksije do dana sankcionisanja Ustava. Ovaj period, prema ocjeni autora, predstavlja prelazno doba u kome je, regulisanjem državnopravnog položaja okupirane zemlje, trebalo zavesti novi kurs u političkom životu.

Autor je pregledno izložio situaciju u zemlji vezanu za pitanje aneksije, te objasnio akcije i korake muslimanskih i srpskih političara i prvaka, držanje ministra zajedničkih finansija Bilinskog i Zemaljske vlade u Sarajevu, a osvrnuo se i na raspoloženje širokih slojeva stanovništva poslije proglašenja aneksije.

Drugi dio ovoga rada autor je posvetio pitanju i situaciji oko donošenja Ustava, konstatujući da ovaj posao nije bio lak ni jednostavan i da ga je vlada, iz određenih razloga, odugovlačila. I ovdje je u centru pažnje aktivnost srpskih i muslimanskih političkih vođa, odnosno Srpske i Muslimanske narodne organizacije. Posebno je interesantno držanje bosanskohercegovačkog radništva, i Socijaldemokratske stranke, koji nisu usvojili proklamovane konfesionalne i staleške principe na izborima za budući Sabor, već je energično proklamovalo opšte jednako pravo glasa. Međutim, kao što je poznato, sprovedeen je princip klasne i vjerske podjele stanovništva i usvojen i primijenjen kurijalni sistem, kojim je stanovništvo podijeljeno u tri kurije. »Iz svega iznesenog, kaže autor, jasno izlazi da Ustav odnosno »štatut« za Bosnu i Hercegovinu nije obezbijedio demokratski razvitak zemlje... Donesen na konfesionalnoj i klasnoj osnovi Bosanski ustav preko Sabora postao je vrlo podesno sredstvo za političku borbu u zemlji i za suprotstavljanje jedne konfesije drugoj.«

U članku *Previranja u Austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine* (str. 100—138) dr H. Kapidžić je ukazao na karakteristične momente u političkoj situaciji u zemlji te godine. U prvom redu na ukidanje funkcije civilnog adlatusa Zemaljske vlade, koja je uvedena poslije sloma hercegovačkog ustanka 1882. kao znak raspoloženja režima da okupiranoj zemlji dâ vid liberalne uprave. Iz više razloga general Potiorek je sada smatrao da ukidanjem ove funkcije treba ojačati položaj zemaljskog poglavara. Time je sa političke pozornice otišao dugogodišnji civilni adlatus baron Benko.

Prema ocjeni autora, godina 1912. »...bila je u izvjesnom smislu vrlo odlučna za konačno rješenje jugoslovenskog pitanja«, u vezi s čim je izložio povezanost jugoslovenskih naroda te godine.

Daljnja nastojanja austrougarske politike te godine išla su za tim da konačno onemoguće »...Srbiju kao privlačnu snagu za ostale jugoslovenske zemlje u granicama Monarhije«, s tim da upravo Austro-Ugarska »...postane prva i odlučujuća država na Balkanu.«

Iste godine veoma važan zadatak ministra Bilinskog i generala Potiorela sastojao se u tome da se pripremi i obezbijedi Vladina većina u Bosanskom saboru. U vezi s tim pisac je ukazao na događaje u Saboru i na nastalu krizu između vlade i Srba poslanika, kao i srpskog stanovništva, do koje je došlo u vezi sa balkanskim ratom i izbijanjem srpske vojske na Jadran. Zatim slijede podaci o antiaustrijskim demonstracijama u Sarajevu (poslije onih u Splitu), i o intervencijama generala Potioreka. Poznat po svom dubokom neraspoloženju prema Srbiji, Potiorek je svim silama nastojao da u zemlji suzbije i onemogući srpsku propagandu. Predmet piščeve pažnje u događajima te godine jesu i previranja među srednjoškolskom omladinom u Bosni i Hercegovini i posjeta mostarskih srednjoškolaca Beogradu.

Sva ova izlaganja dr H. Papidžić je temeljio uglavnom na sačuvanoj ličnoj prepisci Bilinskog i Potioreka.

U kraćem članku pod naslovom *Bilinski i Stajnbajsovo preduzeće u zapadnoj Bosni* (str. 139—154) pisac je izložio nastojanja ministra Bilinskog da iz bosansko-hercegovačkih zemaljskih sredstava, i za račun Zemaljske vlade, otkupi veliko akcionarsko preduzeće za sječu šume Ota Štajnbajsa. Ovu ministrovu akciju podržavao je i zemaljski poglavar general Potiorek. Glavni motiv takvog svog stava Bilinski je nalazio u mogućnosti da preduzeće pređe u ruke italijanskih finansijskih ljudi, što on nikako nije želio, utoliko prije što je i sam bio jedan od akcionara. Međutim, sva njegova nastojanja razbila su se o otpor madarskog partnera, jer je mađarska strana tvrdila »... da interesi mađarske poljoprivrede ne dopuštaju da se plan ostvari.« Autor ovo obrazloženje ne smatra pravim razlogom, već misli da bi daljnja ispitivanja ovoga pitanja mogla u cijelu stvar, a posebno u stav mađarskog partnera, unijeti više svjetla.

Rad *Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine* (str. 155—197) predstavlja materiju koja u našoj istoriografskoj literaturi nije ostala bez komentara. Događaji i uzroci koji su doveli do krize uglavnom su poznati. Međutim, ovdje je to pitanje interesantno obrađeno, jer su materija i kazivanje osvježni bogatom arhivskom građom, podacima, dakle, iz prve ruke. Naime, autor je, pišući ovaj svoj rad, iskoristio veliki broj međusobno izmijenjenih pisama i telegrama ministra Bilinskog i generala Potioreka koji se, kao glavni akteri bosansko-hercegovačke politike, nalaze u prvom planu ovoga izlaganja. Potiorek je sav u zamahu u nastojanju da se izuzetne mjere sprovedu, a kasnije — da one što duže ostanu na snazi. Austro-Ugarska je nastojala da skadarsku krizu iskoristi za sebe, pri čemu su se ministar rata Krobanti, ministar Bilinski i general Potiorek pokazali osobito ratobornim. Dinamika događaja nametnula je autoru živo kazivanje, u čemu je u potpunosti uspio, a to je samo još jedna odlika u prikazivanju ove krize, posmatrane iz ugla interesa Monarhije na Balkanskom poluostrvu. Svjedočanstvo o raspoloženju koje su izuzetne mjere izazvale u širokim slojevima stanovništva ostalo je sačuvano u izvještaju vladinog funkcionera barona Kolasa. Od interesa je, takođe, i onaj dio izlaganja u kome se govori o mjerama koje su pogodile najprije socijaliste, a zatim i brojna srpska društva.

Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata (str. 198—261) predstavlja rad, u kome je autor, koristeći se novom i dosad nepoznatom arhivskom građom, nastojao da dođe do potpunijeg i jasnijeg objašnjenja osnovne političke linije austrougarskih državnika u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata. U pisanju ovog rada iskorišteni su pretežno povjerljivi izvještaji i privatna korespondencija generala Sarkotića sa ministrima Zajedničkog ministarstva finansija. Osnovna koncepcija te politike, osobito kada je tokom 1917. i 1918. godine bilo vidljivo da je rat za Centralne sile izgubljen, sastojala se u tome da se trijalističkim rješenjem jugoslovenskog pitanja u okviru Monarhije spriječi oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih naroda u njenim državnim granicama, i to isturanjem velikohrvatskog plana kao platforme za rješenjee.

Protagonista takve politike, general Sarkotić, poglavar zemlje i nosilac isključive vlasti u Bosni i Hercegovini, uz to i autor parole »Najbolja politika u Bosni jeste — nikakva politika«, nastojao je da se u ovim zemljama onemogući bilo kakav politički rad i život i energično insistirao da se ne dozvoli ponovno otvaranje Bosansko-hercegovačkog sabora.

Izbijanje prvog svjetskog rata i vrtlog u kome se Bosna i Hercegovina našla prekinuli su snažan tok razvitka jugoslovenske ideje, ali je nisu mogli i ugušiti. Dogodilo se obratno, jer je svršetak rata i neuspjeh mjera preduzimanih od strane državnih funkcionera Monarhije doveo »... do opšte jugoslovenske plime i do ostvarenja jugoslovenske države.«

To je, najkraće kazano, osnovni predmet i sadržaj ovoga inače vrlo interesantno pisanog rada.

Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine (str. 262—282) u stvari je rad koji se hronološki i tematski nadovezuje na ovaj prethodni. U opisu ovog interesantnog događaja iz prvih prevratnih dana u Bosni i Hercegovini pisac je najvećim dijelom iskoristio dešifrovane stenografske zapisnike sa sjednica Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918. godine, koji sve do njihovog objavljivanja 1963. godine (objavio ih je takođe dr H. Kapidžić) javnosti nisu bili poznati ni dostupni.

Inače, ideja o ujedinjenju, odnosno prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Srbiji došla je do izražaja u znatnom dijelu Bosne, a dijelom i u Hercegovini. Poznato je da je ta ideja u srpskom narodu Bosne i Hercegovine dolazila i ranije do izražaja (npr. 1875—1878), ali je austrougarska okupacija spriječila njenu raniju realizaciju, što opet ne znači da je ona time bila zasvagda napuštena. I ovog puta ona je još jednom i dosta snažno došla do izražaja. Međutim, proglašenjem ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. decembra 1918. godine, u jedinstvenu narodnu državu, obustavljena je cjelokupna ova akcija u Bosni i Hercegovini, zbog čega nije došlo do situacije kakva je bila stvorena u Vojvodini i Crnoj Gori.

Naredna serija od šest članaka sačinjava grupu radova iz oblasti kulturne istorije Bosne i Hercegovine. To su sljedeći radovi: *Jedan pokušaj izrade geografije Bosne i Hercegovine za vrijeme Kalajeva režima* (str. 283—300); *Stav Kalajeva režima prema pokretanju mostarske »Zore«* (str. 301—309); *Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu 1904—1908* (str. 310—371); *Austrougarski političari i pitanje osnivanja univerziteta u Sarajevu 1913. godine (str. 372—376); Bosanski sabor i smrt Lava Tolstoja* (str. 377—380, i *Pokušaj osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu 1913. godine* (str. 381—395).

Svaki ponaosob od ovih radova je interesantan, a vrijednost im se zasniva na bogatstvu iskorištenih i dosad nepoznatih arhivskih materijala i u njima sadržanih podataka. Posebno ukazujemo na članak o izradi geografije Bosne i Hercegovine i o Institutu za istraživanje Balkana.

Na kraju ističemo da se najpretežniji dio korištenih arhivskih materijala u svim ovim radovima nalazi na čuvanju u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u kome dr Hamdija Kapidžić istražuje već dugi niz godina. Zahvaljujući tome bilo je i moguće da nastane ovako bogat broj naučnih radova u cjelini temeljenih na prvorazrednim istorijskim izvorima.

Kasim ISOVIĆ

Dr Slavoljub Cvetković — NAPREDNI OMLADINSKI POKRET U JUGOSLAVIJI 1919—1928. G., IDN, Odelenje za istorijske nauke, Beograd 1966, str. 284.

Institut društvenih nauka u Beogradu objavio je 1966. godine doktorsku disertaciju Slavoljuba Cvetkovića — *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928.* Imajući u vidu da je progresivni omladinski pokret u Jugoslaviji u međuratnom periodu (1919—1941) do danas bio malo izučavan (do sada objavljeni radovi na ovu temu su malobrojni i uglavnom publicističkog ili političkog karaktera), onda je sasvim razumljivo da je ovakav jedan pokušaj šireg i obuhvatnijeg naučnog prilaza ovom problemu dočekan s velikim interesovanjem u institucijama koje se bave izučavanjem radničkog pokreta, posebno među naučnim radnicima koji proučavaju teme iz ove oblasti, a isto tako i kod šire čitalačke publike koju interesira ova problematika i među kojom se sigurno može naći dobar broj onih koji su i sami bili učesnici u naprednom omladinskom pokretu toga vremena.

Pored uvoda, zaključka, pregleda korištenih izvora i literature, te registra ličnih imena, autor je osnovnu temu obradio u tri poglavlja: 1. *Napredni pokret u Jugoslaviji od 1919. do Obznane od 29. XII 1920;* 2. *Savez komunističke omladine Jugoslavije pod udarom Obznane i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi do 1924. godine;* 3. *Savez komunističke omladine Jugoslavije u ilegalnim uslovima rada od 1924. do 1928. godine.* Autor je uzeo, dakle, već standardnu, uobičajenu periodizaciju ovog razdoblja, što je sasvim razumljivo kad se ima u vidu da svaki od ovih, mada vremenski veoma kratkih perioda, predstavlja zasebnu cjelinu s obzirom na uslove, prije svega unutrašnje političke uslove u zemlji, koji su imali određeni značaj i uticaj na revolucionarno-demokratski pokret u cjelini, i napredni omladinski pokret napose.

U uvodnom dijelu (str. 9—25) dat je kraći pregled razvoja omladinskih pokreta uopšte, od početka 19. vijeka do perioda koji obuhvata tema, u tom vremenu ti pokreti prerastaju postepeno iz pokreta koji su predstavljali težnje buržoaskih klasa u pojedinim zemljama u vrijeme borbe za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje u omladinske pokrete koji počinju da zastupaju isključivo interese mladih, a to je vrijeme kada se kao nosilac progresivnih kretanja uopšte pojavljuje nova snaga — radnička klasa. Na kraju uvodnog dijela autor daje kraći pregled djelatnosti omladinskih organizacija u pojedinim dijelovima naše zemlje do prvog svjetskog rata.

Prvo poglavlje osnovne teme, koja je bila predmet autorova istraživanja, obuhvata tzv. legalni period djelovanja omladinskog pokreta, odnosno SKOJ-a, od njegova osnivanaj 1919. godine do njegove zabrane Obznanom 29. deceembra 1920. godine. Putem djelatnosti nekoliko značajnijih omladinskih organizacija (Klub studenata komunista na Zagrebačkom sveučilištu, Komunističke omladinske organizacije u Sarajevu, studenata komunista na Beogradskom univerzitetu) autor nas dovodi do osnivačke konfernecije SKOJ-a, obrazovanja i djelovanja mjesnih udruženja SKOJ-a, do napora Centralnog odbora SKOJ-a za afirmaciju ove organizacije, I kongresa SKOJ-a, stava KPJ prema omladinskoj komunističkoj organizaciji na Vukovarskom kongresu Partije, završavajući poglavlje pokušajem objašnjenja pojave avangardizma i sektaštva u redovima SKOJ-a.

S obzirom na već dobro poznatu činjenicu da su dokumenta o radničkom pokretu uopšte, pa tako i omladinskom, u periodu između dva rata sačuvana u veoma malom broju, da je autor imao sigurno mnogo poteškoća dok je i tu rijetku sačuvanu gradu, razbacanu u nizu arhivskih ustanova u zemlji, pronašao i istražio, možemo reći da je

na pojedina pomenuta pitanja koja je obrađivao u ovom poglavlju, uglavnom dao prihvatljiva rješenja i konstatacije.

Međutim, ono što pada u oči već u uvodnom dijelu, a što je i u ovom prvom poglavlju izostavljeno, jeste činjenica da autor omladinski pokret promatra gotovo isključivo u njegovim usko omladinskim okvirima, ne dajući ovom pokretu, u onoj mjeri u kojoj je to daleko više trebalo, ono mjesto u opštim društvenim, političkim, privrednim i drugim prilikama i zbivanjima kako u zemlji, tako i u svijetu, jer bez toga društveno-politička pozadina pojave omladinskog pokreta toga vremena ostaje prilično nejasna. Gotovo ništa nije rečeno o krizi društva u jugoslovenskim zemljama, kako prije 1914. i u toku rata 1914—1918, tako ni poslije završetka rata, kakav je bio odjek te krize na omladinu, i intelektualnu i radničku. Mislimo da je o tome bilo apsolutno potrebno nešto više reći.

I drugo i treće poglavlje donose, uglavnom, pregled djelatnosti komunističke omladine u vrijeme donošenja Obznane i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi do 1924. godine, odnosno njenu djelatnost u ilegalnim uslovima od 1924. do 1928. godine. S obzirom na to da je u ovom vremenu progresivnu aktivnost među omladinom organizovao uglavnom SKOJ, bilo putem svojih ilegalnih ili legalnih organizacija, to je i razumljivo da se kroz cijeli Cvetkovićev rad može pratiti isključivo njegov razvojni put i njegova djelatnost. Jer, konačno, u ovom vremenu i ne može se govoriti o nekom omladinskom »pokretu« u onom smislu kakav će se on de facto razviti u godinama pred drugi svjetski rat i postati zaista masovan omladinski pokret u cijeloj zemlji zasnovan na širokoj antifašističkoj osnovi.

Isto tako, na nekim mjestima autor odstupa od nekih, istoričarima poznatih činjenica. Naime, na str. 23. on piše da je »'Mlada Bosna' bila organizacija...«, mada je riječ o pokretu, a na drugom mjestu, gdje govori o organizaciji Saveza komunističke omladine Jugoslavije (na str. 109) autor piše: »...SKOJ se pojavio kao nov komunistički pokret...«, iako je ovdje riječ o organizaciji koja je imala i svoj Statut i svoj program.

S obzirom na to da je ovo prvi ozbiljniji pristup izučavanju istorije omladinskog pokreta kod nas u ovom periodu i da autor, izuzev nekoliko objavljenih priloga za ovu temu nije imao na raspolaganju neku širu literaturu, to već samim tim ova knjiga predstavlja značajan doprinos rasvjetljavanju pitanja formiranja i geneze komunističke omladinske organizacije u našim zemljama. Iz popisa korištenih izvora vidimo da se autor najvećim dijelom sređene građe u arhivskim ustanovama u zemlji obilato koristio. Može se očekivati da će istraživanja i prikupljanja nove građe (o djelatnosti naših studenata na Praškom univerzitetu, zatim fond KIM-a i Komunističke internacionale, koji se nalaze u Centralnom partijskom arhivu IML-a u Moskvi, i još za sad u fazi sređivanja, a u kojima bi se sigurno mogla naći značajna dokumentacija o djelatnosti komunističke omladinske organizacije u Jugoslaviji) pružiti i nova saznanja u izučavanju ovog pitanja.

Pored osnovne arhivske građe, autor se koristio i brojnom štampom i periodikom. Interesantno bi bilo pogledati još i *Omladinsku internacionalu*, bilten Izvršnog komiteta KIM-a, koji je donosio, između ostalog, opšte preglede stanja komunističkog omladinskog pokreta u pojedinim zemljama, pa i u Jugoslaviji.

Dalja istraživanja i rad na ovoj tematici donijeće nove rezultate i upotpuniće praznine koje su u istraživanju ove oblasti radničkog pokreta do sada postojale. Već ovom knjigom autor je učinio mnogo u tom pravcu, pokrećući čitav niz pitanja vezanih za omladinski pokret u Jugoslaviji (avangardizam, atentati, frakcionaški sukobi i dr.) i trudeći se da za mnoga od njih da šira i naučno obrazložena tumačenja.

Dubravka ŠKARICA

GODIŠNJAK DRUŠTVA ISTORIČARA BOSNE I HERCEGOVINE, Godina XVI (1965), Sarajevo, 1967. godine, str. 314.

Na svojoj godišnjoj skupštini, koja je održana u Tuzli 4. septembra 1964. Društvo istoričara Bosne i Hercegovine donijelo je zaključak da se ovaj broj Godišnjaka posveti dugogodišnjim članovima i predsjednicima, profesorima Anti Babiću, Branislavu Đurđevu i Hamdiji Kapidžiću. Njihove kolege, saradnici i bivši studenti naučnim prilozima u ovom broju izrazili su svoje priznanje i zahvalnost ovim naučnim radnicima za njihov dosadašnji plodonosan rad. Taj momenat je nesumnjivo uticao na zastupljenost autora i raznovrsnost radova koji su nam prezentirani u ustaljenim rubrikama najnovijeg broja Godišnjaka.

U rubrici *Članci i rasprave* objavljeno je devet radova koji tretiraju različite probleme iz istorije naših naroda, počevši od prve polovine 15. vijeka do najnovijeg vremena.

U članku *Gusarstvo kao oblik otpora mletačkoj vlasti u sjevernom Jadranu i njegovi nosioci od 1420. do 1430. godine,* Marko Šunjić je obradio jednu epizodu borbe naših naroda protiv Mlečana neposredno poslije uspostavljanja njihove vlasti, a koja je vezana za ime trogirskog kneza Mikca. Povukavši se pred nadmoćnijom silom u unutrašnjost Dalmacije, Mikac je sa svojim pristašama i dalje ugrožavao mletačku vlast i trgovinu u području kvarnerskih otoka. Tek uz pomoć senjskog kneza Nikole Frankopana, Veneciji je uspjelo da likvidira najopasniju grupu »gusara« u ovom dijelu Jadrana. Analizirajući ovaj događaj iz naše srednjovjekovne istorije, autor nam je na ovom primjeru dokazao da je potrebno razlikovati obične gusare-razbojnike od gusarstva, kao jednog od oblika otpora naših naroda protiv tuđinske vlasti.

Člankom *Zvornik (zvonik) u srednjem vijeku,* Desanka Kovačević-Kojić dala je još jedan prilog proučavanju privredne istoije srednjovjekovnih bosanskih gradova, u čijem su privrednom i političkom životu istaknutu ulogu imale dubrovačke trgovačke i zanatlijske kolonije.

Avdo Sućeska u radu: *O nastanku čifluka u našim zemljama,* bavi se jednim od najinteresantnijih pitanja istorije naših naroda pod Turcima. Nasuprot mišljenju da se proces čiflučenja odvijao »u znanku ajgrublje sile i prostog otimanja seoskih posjeda«,[1] koje je u literaturi preovlađivalo, autor smatra da se i u procesu čiflučenja mogu uočiti određene zakonomjernosti koje, po njegovom mišljenju, »nisu bile uslovljene prostim uvlačenjem seoskih posjeda (baština i čifluka) u ekonomski promet, kako se to obično misli«.[2] Prikazavši ukratko proces čiflučenja u Anadoliji, Makedoniji, Srbiji i Bosni i Hercegovini, Avdo Sućeska zaključuje da su postojala tri osnovna vida nastanka čifluka i čiflučkih odnosa u našim zemljama pod Turcima. Prvi vid je karakteristiačn za Makedoniju, drugi za Srbiju, i treći za Bosnu i Hercegovinu.

Jednu od najosjetljivijih praznina u literaturi o Dalmaciji u 19. vijeku — prikaz socijalno-ekonomskog stanja — Rade Petrović je popunio člankom *Socijalno-ekonomske prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću.*

U svom radu autor je obuhvatio administrativno-političku cjelinu koja je nastala poslije 1815. godine spajanjem Boke Kotgorske, Dubrovnika i Dalmacije. Koristeći

---

[1]) *Godišnjak,* str. 37.
[2]) *Godišnjak,* str. 37.

se, pored ostalog, uglavnom podacima koje je dr Lovro Monti, poslanik izbornog kotara vanjskih općina Šibenik-Knin, na sjednici Carevinskog vijeća od 13. marta 1874. godine iznio o sastavu dalmatinskog stanovništva, Rade Petrović je dao uvid u stanje, brojnost i snagu onih društvenih slojeva (građanstvo, pomorci, činovništvo, seljaštvo, svećenstvo i radništvo) bez kojih se ne može ni zamisliti nacionalni i politički život Dalmacije u drugoj polovini 19. vijeka.

Kraći članak Stijepe Obada: *Lijeve tendencije u Dubrovačkom previranju 1848/49. godine*, analizira stavove pojedinih građanskih struja u to vrijeme u Dubrovniku. Autor zaključuje da su dubrovački liberalni demokrati sa stanovišta evropske četrdeset osme bili na naprednim pozicijama, ali su u pogledu nacionalnih interesa, kao protivnici južnoslovenskog ujedinjenja, odigrali nazadnu ulogu.

U ovom broju Godišnjaka objavljen je veoma zapažen članak Milorada Ekmečića: *Marginalije o srpsko-bugarskim vezama 1844. do 1851. godine*, u kojem je autor iznio najvažnije momente iz vremena kada se, pod uticajem evropskog romantizma, radilo na ostvarenju ideje ujedinjenja Južnih Slovena i srpsko-bugarske federacije kao njenog prvog koraka. Problem stvaranja srpske države, oslobođenja i ujedinjenja jugoslovenskih naroda, pa čak i svih Južnih Slovena, postavio se pred mlado srpsko građansko društvo u vrijeme kada je Ilija Garašanin 1844. godine napisao svoje *Načertanije*. Imajući u vidu da je ovaj dalekosežni program bio u neskladu s realnim mogućnostima njegovog ostvarenja, i da je u krugu nosilaca zvanične srpske politike imao dosta protivnika, autor nam je iznio niz novih i zanimljivih podataka o odnosima prema Bugarima one struje koja je Garašanina podržavala.

Rad Ferde Hauptmana: *Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine*, predstavlja sadržajan i u našoj istoriografiji prvi prilog upoznavanju procesa eksterne kolonizacije u Bosni i Hercegovini u to vrijeme. Uporedo sa internom kolonizacijom seljaka, koja je imala ograničen uspjeh, Austro-Ugarska je u Bosni i Hercegovini naseljavala strane seljačke kolonisteе, čiji su centri bili kotarevi: Bosanska Gradiška, Banja Luka, Prnjavor, Derventa, Bijeljina i Zvornik. Prikazujući proces naseljavanja Nijemaca, Talijana, Mađara, Poljaka, Rusina i Švaba u pomenute centre, autor nas u svom radu upoznaje s tim koliko je ovaj proces, s obzirom na to da su zemljišni vlasnici bili age i begovi, bio usko povezan s uređenjem pitanja vlasništva nad zemljišnim posjedom, odnosno koliko je on bio uslovljen ekonomskim razlozima.

U radovima Dane Begić: *Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine*, i Rasima Hurema: *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovnu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske*, dati su prilozi proučavanju političke djelatnosti muslimanskih građanskih političara u Bosni i Hercegovini tridesetih godina 20. vijeka, i za vrijeme drugog svjetskog rata.

Prvi članak obrađuje dio ove političke djelatnosti poslije skupštinskih izbora 1935. godine, poslije kojih je lider JMO dr Mehmed Spaho istupio iz Udružene opozicije i ušao u novoformiranu vladu dra Milana Stojadinovića. S tim u vezi Dana Begić je prikazala proces polarizacije muslimanskog stanovništva oko novoformirane Muslimanske HSS organizacije i Jugoslovenske radikalne zajednice.

S obzirom na to da se u našoj dosadašnjoj istoriografiji malo pisalo o političkom životu u Bosni i Hercegovini u to vrijeme, a posebno o previranjima u bivšoj JMO, članak Dane Begić predstavlja jedan od rijetkih doprinosa proučavanju ove problematike iz novije istorije naroda Bosne i Hercegovine.

Nasuprot nekim autorima koji su se do sada samo usputno bavili pitanjem političkog držanja bosansko-hercegovačkih Muslimana u toku rata 1941—1945. godine, u članku Rasima Hurema prvi put je u našoj istoriografiji ozbiljnije zahvaćen ovaj problem. Polazeći od činjenice da su Muslimani ušli u sastav Nezavisne Države Hrvatske politički izdiferencirani, autor je posebnu pažnju posvetio akciji one građanske musimanske struje koja se zalagala za izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH. Izuzevši jedan dio koji je 1941. godine prišao ustašama, članak Rasima Hurema ukazuje na činjenicu da je većina muslimanskih građanskih političara u toku rata, u raznim vidovima, pružala otpor ustaškom režimu.

Uz ono što je naprijed rečeno može se slobodno dodati da ovaj rad Rasima Hurema nosi sve odlike ozbiljnog priloga naučnoj razradi najnovije istorije naših naroda.

U ovom Godišnjaku ima i nekoliko vrlo zanimljivih priloga, kao, npr.: *Aristodios and Rastudije* (John V. A. Fine jr); *Nekolike napomene o proučavanju predanja o sta-*

rom stanovništvu (Milenko S. Filipović); *Socijalna zaštita radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine* (Ilijas Hadžibegović); *Politička orijentacija i neke akcije Udruženja sarajevskih studenata* (Tomo Kraljačić); *Iz korespondencije Štrosmajer—Štadler 1891—1900. godine* (Luka Đaković); *Sitni prilozi za istoriju srednjovjekovne Bosne (Ignacij Voje)*, i *Mletačka zavjera protiv hrvatskog bana Pavla Tara* (Marko Šunjić).

U rubrici *Ocjene i prikazi* dato je nekoliko interesantnih osvrta na knjige i istorijske publikacije.

Šesnaesta knjiga Godišnjaka završava se izvještajem sa godišnje skupštine Društva istoričara Bosne i Hercegovine koja je održana 22. i 23. maja 1966. godine u Bihaću.

I ovaj broj Godišnjaka pokazuje da ovaj časopis vrši vidnu ulogu u razvitku naše istoriografije, posebno one koja tretira pitanja iz istorije naroda Bosne i Hercegovine.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVSKIH RADNIKA BOSNE I HERCEGOVINE, godina 1967, knjiga VII, Sarajevo 1967.

Publikacija arhivskih ustanova i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, koja izlazi redovno već sedam godina, uspjela je da se u tom periodu, okupljajući znatan broj saradnika i njegujući više rubrika u kojima saradnici mogu da prezentiraju javnosti svoje radove i iz oblasti arhivistike i iz oblasti istorije — nametne javnosti i kod stručne čitalačke publike stekne određeni renome. Sedma knjiga Glasnika, sa svim uobičajenim rubrikama, još je jedna potvrda ovakvom mišljenju.

»Arhivistika i arhivska služba« sadrži najveći broj (8) priloga, koji su po sadržaju dosta raznorodni: *Dvadeset godina arhivske službe u Bosni i Hercegovini* (Slavko Mićanović); *Stručni poslovi u Arhivu Bosne i Hercegovine u 1966. godini i plan rada za 1967. godinu* (Kasim Isović); *Rad u Arhivu grada Sarajeva u 1966. i u prvoj polovini 1967. godine* (Božo Madžar); *Izvještaj o stručnom radu Arhiva Bosanske krajine u Banjoj Luci u 1966. godini* (Ibrahim Ibrišagić); *Legalizacije grbova nekih naših obitelji na temelju Ohmućevićevog grbovnika* (Bartol Zmajić); *Razmjena publikacija Arhiva Bosne i Hercegovine* (Katica Tadić); *Bibliografija radova rađenih na osnovu arhivske građe Arhiva Bosne i Hercegovine (1947—1967)* (Feriha Bostandžić); *Književna zbirka Marka Markovića u Muzeju književnosti u Sarajevu* (Mira Miljanović).

Slavko Mićanović u svom prilogu podsjeća, prije svega, na to da do prije dvadeset godina u Bosni i Hercegovini nije bilo organizovanog rada na području arhivistike, a zatim daje pregled arhivske građe koja se čuva u arhivima BiH. On ističe da u arhivističkom pogledu turski period predstavlja gotovo »potpunu prazninu«, da je građa koja je sačuvana iz austrougarskog perioda veoma bogata i pruža istraživačima gotovo izvanredne mogućnosti, da su orhivski fondovi nastali između dva rata takođe veoma bogati i, konačno, ističe i značaj nekih fondova (ZAVNOBiH) koji su nastali u najnovijem vremenu.

No, dok je proces prikupljanja starije arhivske građe uglavnom završen, a priliv novije građe vrši se prema jednom već ustaljenom sistemu, sređivanje i arhivistička obrada (iako su i u tom pogledu učinjeni znatni napori, pa su i mnogi fondovi pristupačni istraživačima) nailaze na značajne teškoće. S. Mićanović u tom smislu navodi već poznate teškoće materijalne prirode (smještaj i sl.), a ističe posebno jedan, manje poznat, podatak: u svim arhivskim ustanovama Bosne i Hercegovine na arhivističkim poslovima rade jedva 60 zaposlenih, od kojih samo p e t n a e s t ima visoku školsku spremu. Napori koji se ulažu da se arhivska služba u BiH unaprijedi, navode autora na zaključak da se može očekivati »da će u godinama koje dolaze njene ustanove postepeno dobivati izgled modernih, na savremen način organizovanih i opremljenih ustanova . . .«.

Prilozi Kasima Isovića, Bože Madžara i Ibrahima Ibrišagića su za štampu (pa prema tome za širu javnost) prilagođeni godišnji izvještaji o radu arhivskih ustanova u kojima autori rade. Kako se u njima govori, između ostalog, i o poslovima koji su obavljeni na sređivanju i arhivističkoj obradi pojedinih fondova i zbirki, to je sasvim razumljivo što im je redakcija Glasnika ustupila po nekoliko svojih stranica.

Rad Bartola Zmajića sastoji se iz dva dijela. U prvom Zmajić izlaže istorijske uslove koji su doveli do emigriranja brojnih bosanskih velikaških porodica (u Dalmaciju i dijelove Hrvatske koji nisu potpali pod tursku vlast) i koji su, kasnije,

podstakli inetres tih porodica da im novi vladari priznaju status plemstva. Taj interes je toliko velik da je porodica Ohmućević-Grgurić uložila znatne napore da prikupi grbove ne samo svojih predaka nego i veći broj grbova druge bosanske vlastele, i tako je nastao grbovnik na osnovu koga je ta porodica i potvrdila svoj plemićki status ,i to kod španskog kralja. U drugom dijelu rada Zmajić hronološki izlaže kako su pojedine porodice, počev od 1594. pa do 1905. godine, na osnovu podataka iz tog grbovnika, ostvarivale svoja legitimna ili izmišljena prava na plemićki status i zaključuje da je prema tome, Ohmućevićev grbovnik tokom vjekova vršio sasvim drukčiju ulogu od one koju su mu njegovi tvorci namijenili.

Katica Tadić daje pregled iz koga se vidi koje je sve publikacije dobila stručna biblioteka Arhiva BiH putem razmjene. Iz toga pregleda se vidi da biblioteka Arhiva BiH prima 21 strani i 101 jugoslovenski časopis. Tu su najbrojniji arhivski časopisi, a zatim slijede istorijski i muzejski, a onda godišnjaci i radovi akademija, fakulteta i ostali časopisi. Informacija je, svakako, interesntna za sve one istraživače koje njihovi zadaci dovode u Arhiv BiH u kome, dakle, mogu da se služe i brojnom stručnom literaturom.

Sa istog stanovišta vrijedna je i informacija Ferihe Bostandžić, koja je, i pored nepotpunih podataka koji su joj bili na raspolaganju, navela 150 radova koji su u potpunosti ili djelimično nastali na osnovu arhivske građe Arhiva BiH. Kratka informacija Mire Miljanović sadrži nekoliko zanimljivih podataka o Marku Markoviću kao književniku i uredniku (časopisi *Pregled, Odjek, Život*) i iz nje se mogu pratiti zbivanja u novijoj književnoj, i uopšte kulturnoj, istoriji Bosne i Hercegovine.

U rubrici *Članci i rasprave* na prvom mjestu dat je kraći rad Ante Babića *Povodom pedesetogodišnjice oktobarske revolucije*. Rad je prigodnog karaktera i svrha mu je da obilježi jedan jubilej koji je sa stanovišta čitavog svjetskog proletarijata od neprocjenjivog značaja. Polazeći od toga da predistorija oktobarske revolucije počinje pojavom Komunističkog manifesta, A. Babić daje pregled prilika u carskoj Rusiji, od početka Lenjinovog političkog djelovanja do pobjedonosnog završetka prve socijalističke revolucije, i zaključuje da je time »Marksova teorija o klasnoj borbi i razvitku društva, primijenjena i ostvarena, dobila novu životnu snagu i progresivne mislioce čitavog svijeta približila istorijskim ciljevima proletarijata«.

Obiman rad Todora Kruševca, *Periodika bosanska za turskog vremena 1850—1878*, je temeljit prikaz »pet bosanskih listova iz turskog vremena, od kojih su dva zvanični a tri plod inicijative pojedinaca . . .«. Ti listovi su *Bosanski prijatelj, Bosanski vjestnik, Bosna, Sarajevski cvjetnik* i *Neretva*. Autor daje pregled društveno-političkih uslova u kojima se pojavljuje svaki od ovih listova, a zatim analizira njihov sadržaj i podacima koje iznosi upućuje na to da ovi listovi imaju, između ostalog, i vrijednost značajnih istorijskih izvora, i to ne samo za kulturnu nego i za političku i ekonomsku istoriju Bosne i Hercegovine. Autor donosi i brojne podatke o pokretačima, urednicima, pa i saradnicima ovih listova, što rad čini još interesantnijim i vrednijim, ali bi u cilju postizanja bolje kompozicije bilo svrsishodnije da je sve te podatke izložio u posebnom poglavlju na kraju rada.

Ferdo Hauptman daje *Pregled tržišnih cijena nekih artikala u Bosni 1852—1862*, koji je rađen na osnovu podataka koje sadrži fond Generalnog konzulata u Sarajevu, časopis *Austria*, fond Ministarstva vanjskih poslova i fond Ministarstva trgovine i zanata u Beču. U 25 tabela navedene su tržišne, dakle stvarne, cijene za najvažnije namirnice, a jedna od tabela sadrži i posebno interesantne podatke o cijenama najamnog rada, pa je tako moguće vršiti poređenja između cijena namirnica i cijena rada. F Hauptman ne daje uz tabelarne podatke nikakve komentare, mada se čini da ih je trebalo dati već i samo zbog toga da se čitalac navede na razloge zbog kojih je dolazilo do variranja (često znatnih) tržišnih cijena.

U radu *Ekonomska emigracija iz Bosne i Hercegovine u sjevernu Ameriku početkom XX vijeka* dra Hamdije Kapidžića tretira se jedno, u našoj istoriografiji gotovo nedodirnuto pitanje: u kojoj mjeri kapitalistička privreda i jače izraženi robno-novčani odnosi utiču na migraciona kretanja stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Autor veoma pregledno i ubjedljivo analizira prilike u Hercegovini i Bosanskoj krajini (iz kojih je i bilo najviše slučajeva iseljavanja u Ameriku), daje opširne izvode iz izvještaja austrougarskih organa vlasti (na raznim nivoima) iz kojih se vide gledišta o toj emigraciji (različita zavisno od toga da li ih formuliše jedan kotarski predstojnih iz svoje perspektive, Zemaljska vlada ili Zajedničko ministarstvo finansija), i na kraju dovodi do zaključka koji se čitaocu ovoga rada i sami nameću: ekonoska emigracija iz Bosne i Hercegovine u SAD bila je, prije svega, jedan od

rezultata ekonomske krize i prenaseljenosti nekih regiona BiH, ali su trajno prisutni i drugi razlozi kao što je izbjegavanje vojne obaveze. Pri tome je važno istaći i činjenicu da u toj emigraciji učestvuje i muslimanski živalj koji tako, zavisno od novih uslova, napušta tradicionalni pravac iseljavanja u Tursku.

Nusret Šehić piše *Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini*. Šehić je, kako to u uvodu navodi, postavio sebi zadatak da na primjeru parlamentarnih izbora 1925. godine »ukaže na činjenicu da se režim zasnovan na Vidovdanskom ustavu održavao nasiljem..., da su parlamentarni izbori samo još više podsticali i razbuktavali nacionalne i vjerske strasti i ... da je razvitak u vrijeme tzv. slobodnog parlamentarnog života Kraljevine SHS neumoljivo vodio uspostavi diktature kralja Aleksandra«.

Jasnim i sistematičnim izlaganjem, objašnjavanjem razloga za raspisivanje izbora, stavova i akcija političkih partija koje na izborima postavljaju svoje liste, ubjedljivim podacima o teroru koji sprovodi vladajuća Radikalna stranka, te podacima o izbornim i postizbornim malverzacijama, autor je, van svake sumnje, dokazao svoje prve dvije teze. Međutim, cio kompleks zbivanja oko februarskih izbora 1925. godine, ma koliko može da posluži kao izvanredan dokaz, ipak sam za sebe nije dovoljan da se na njemu, kao osnovi, postavi treća autorova teza. Naime, proces koji je doveo do uspostave diktature kralja Aleksandra trajao je duže vremena i imao je više aspekata, a sve to nije moglo da se odrazi kroz jedne parlamentarne izbore.

Rad Ahmeda Hadžirovića obrađuje sličnu temu — *Petomajski izbori 1935. godine u bosanskom dijelu Drinske banovine*. No, Hadžirović za razliku od Šehića posmatra izbore iz 1935. godine samo na ograničenom prostoru bosanskog dijela Drinske banovine, detaljnije i brižljivije analizira događaje u svim izbornim srezovima na tom području i, možda zato što raspolaže obiljem podataka o zloupotrebama administracije i policije, ne zadržava se toliko na izvođenju uopštenih zaključaka o političkoj stvarnosti onoga vremena koliko obraća pažnju na pitanje u kojoj mjeri su zloupotrebe mogle da utiču na rezultate izbora, kakve su u suštini te zloupotrebe, kakve forme i posljedice ima sprovedeni teror prije i u toku izbora itd. Konačno, Hadžirović dokazuje da je uz sve mjere pritiska i prividan uspjeh na izborima vlada Bogoljuba Jeftića za kojom nije stajala jedna partijska parlamentarna većina, pretrpjela u stvari poraz, a to su kasniji događaji i potvrdili.

U rubrici *Članci i građa*, obilježavajući pedesetogodišnjicu oktobarske revolucije, Glasnik pod naslovom *Odjeci i uticaji Oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917—1921)* donosi dokumente koji daju odgovarajuće podatke, a čuvaju se u Arhivu Bosne i Hercegovine. Riječ je o zbirci od 196 dokumenata koje je odabrao i pripremio Kasim Isović. Nesumnjiva je vrijednost ovih dokumenata, pogotovo za izučavanje teme koja je istaknuta u naslovu, ali se postavlja pitanje da li je ovako obimnu zbirku (blizu 300 stranica) trebalo štampati u ovoj ediciji i ne bi li bilo višestruko bolje da je ona objavljena u posebnom izdanju, što sigurno ne bi iziskivalo veće naknadne troškove. Očito je da bi na taj način redakcija Glasnika znatno rasteretila svoju sedmu knjigu, sa svoje strane jasnije obilježila veliku godišnjicu i, konačno, učinila uslugu istraživačima koji su za tu građu zainteresovani.

U istoj rubrici dr Hamdija Kapidžić objavljuje rad — *Izvještaji dr Karla Pača o Mogorjelu*. Eminentni arheolog Pač vršio je iskopavanja u Mogorjelu u toku nekoliko godina (1800—1903) i o rezultatima podnosio izvještaje Zemaljskom muzeju u Sarajevu, koji ih je dalje prosljeđivao. Zajedničkom ministarstvu finansija, Odjeljenju za Bosnu i Hercegovinu. Kako Pač, nakon završenih iskopavanja, nije na osnovu prikupljenog materijala izašao pred javnost sa jednom monografijom o Mogorjelu, to je svrha objavljivanja ovih izvještaja, s obzirom na postojanje različitih pogleda na Mogorjelo, da doprinese konačnom naučnom rješenju ovog pitanja.

U rubrikama *Prilozi i ocjene* i *Društvene vijesti* objavljeno je šest prikaza, zatim *Izvještaj o radu Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine u vremenu od decembra 1964. do maja 1967.* i tri in memoriam umrlim arhivskim radnicima Hamidu Dizdaru, Husniji Fejzagiću i Ahmedu Demirdžiću.

Miodrag ČANKOVIĆ

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA — Zbornik rasprav in obravnav znanstvenega posvetovanja O OSVOBODILNI FRONTI SLOVENSKEGA NARODA. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, VI, Br. 1—2, 462 str.

Na inicijativu Izvršnog odbora Socijalističkog saveza Slovenije, Predsjedništva Saveza udruženja boraca NOR-a, Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, Istorijskog društva i Instituta za zgodovino delavskega gibanja Slovenije, održan je, od 28. do 30. aprila 1966. godine, naučni skup posvećen dvadesetpetogodišnjici stvaranja Osvobodilne fronte. Naučnom skupu prisustvovao je dosta veliki broj poznavalaca novije istorije i moglo bi se tvrditi da su njihova saopštenja bila ujedno i granica do koje je stiglo istoriografsko saznanje o OF.

Imajući sve to u vidu, kao i činjenicu da je neophodno što prije staviti na raspolaganje široj javnosti cjelokupna dosadašnja dostignuća iz oblasti istoriografskog istraživanja, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Slovenije učinio je dobru uslugu istoriografiji kada je odlučio da materijalima sa toga naučnog skupa posveti poseban broj svoje publikacije. U institutskoj reviji *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, br. 1—2,* objavljena su sva saopštenja koja su bila podnijeta u toku trodnevnog rada naučnog skupa, i to onim redosljedom kako je to teklo na samom savjetovanju. Istim redosljedom objavljene su i sve usmene diskusije.

Zato ukratko prikazati reviju *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja,* br. 1—2 od 1966. godine, istovremeno znači dati prikaz samog savjetovanja koje je bilo isključivo posvećeno naučnoj obradi OF slovenačkog naroda povodom njene dvadeset petogodišnjice.

U knjizi je objavljeno ukupno 26 referata, i to tako što su grupisani oko četiri ključna pitanja koja su na savjetovanju bila dominantna i o čemu su podneseni posebni referati.

Prije osvrta na referate i neke koreferate, potrebno je napomenuti da su autori svojim radovima zahvatili i tretirali pitanja vezana za preduslove koji su omogućili stvaranje OF, konkretne uslove u kojima je došlo do njenog stvaranja, a naročito je mnogo pažnje posvećeno ulozi i značaju OF kao opšte političke organizacije ne samo u istoriji slovenačkog naroda nego i mnogo šire.

Ako se osvrnemo na prvi referat, *Nastajanje jedinstva demokratskih snaga slovenskog naroda pred drugi svjetski rat,* u kome Franček Saje tretira niz problema iz tzv. predistorije OF, i na osam koreferata koji tu problematiku još više razrađuju, onda možemo zapaziti da se u svima njima osjeća tendencija koja se u cjelini svodi na jedno: istorija OF jeste, u stvari, dio istorije slovenačkog naroda.

U centru razmatranja autora uvodnog referata nalazi se problematika koja se odnosi na tok nastanka demokratskih snaga slovenačkog naroda od 1931. do 1941. godine. Pošto je prethodno dao kratki uopšten pregled političkog razvoja u Sloveniji do šestojanuarske diktature, autor je detaljnije ukazao na politička kretanja u Sloveniji poslije diktature. Od svega najbolje je osvijetljeno stvaranje i razvijanje pojedinih političkih stranaka, uloga i njihov značaj u političkom životu Slovenije. Autor konstatuje da stav KPJ prema diktaturi na području Slovenije ne odstupa od konstatacija koje su do sada poznate u istoriografskoj literaturi. Poslije uklanjanja nesporazuma po izbijanju diktature između rukovodstva KPJ s jedne, i članstva, s druge strane, autor je uočio da je u međusobnom povezivanju članstva KPJ, — koje je stalno pojačavano novim snagama, bilo da su one stizale iz robijašnica

ili su regrutovane iz mlađih naraštaja, — pronađena ona sila koja je lomila diktaturu Kraljevine Jugoslavije. Naročito je u razmatranju porasta demokratskih snaga, u vremenu 1931—1941. godine, prikazana veoma široka panorama političkog kretanja u Sloveniji i ocijenjen je niz, do sada malo poznatih, događaja koji su se zbili u tom razdoblju. Iz cjelokupnog izlaganja autora jasno se vidi da je OF imala svoju veliku predistoriju kroz koju se stvarala i da je sve ono što se zbilo u 1941. godini samo logična posljedica onoga što je još ranije započeto na planu izgradnje demokratskih snaga.

U prvoj grupi koreferata treba spomenuti saopštenje Pere Damjanovića u kome se podvlači kako je nastanak i razvitak Narodnog fronta u nas, u cjelini uzevši, veoma malo izučavan. Nekoliko radova koji o tome postoje u našoj istoriografiji, ne mogu nas zadovoljiti, jer se u njima, po mišljenju autora, jednostrano ocjenjuje uloga i značaj i OF u Sloveniji i Narodnog fronta u širem smislu. Jedni u tome zastranjuju što u svojim radovima NF svode na »sektor borbe koji se razvijao samo u određeenim periodima«, i time mu oduzimaju osnovnu komponentu-kontinuitet, dok drugi idu još dalje, pa se usuđuju tvrditi da »u nas, zapravo uzev, nije ni bilo Narodnog fronta«, jer u zemlji nije postojalo dovoljno demokratskih građanskih snaga koje bi zajedno s Komunističkom partijom Jugoslavije mogle da formiraju takav front, kakav se u to vrijeme javljao u nekim drugim evropskim zemljama. Pero Damjanović dalje izlaže kako se pojedini teoretičari razilaze u definiciji i ocjeni NF uopšte, a posebno kada je riječ o Jugoslaviji.

Osnovni problem koji razmatra autor u ovome radu jeste: »šta je zapravo bio Narodni front u Jugoslaviji, šta se o tome može reći na osnovu širih istraživanja i uopšte kakvi se zaključci mogu izvesti. Koji su to faktori determinisali njegov karakter i svojstva, od čega treba polaziti da bi se došlo do što prihvatljivijih zaključaka?«

U razmatranju se polazi od pretpostavke — da do danas nisu još uvijek dovoljno sagledane sve dimenzije djelatnosti uticaja KPJ i njenog članstva na liniji stvaranja i razvitka Narodnog fronta. Isto tako, nisu izučeni i naučno definisani fenomeni savremenog svijeta u kome se, pored ostalog, pojavio fašizam sa svim svojim osobenostima, kao ni snage koje su se u obračunu njemu suprotstavile. Prvobitni protagonisti NF ni sami nisu taj front shvaćali kao tvorevinu trajnog značaja, nego su se prema njemu postavljali kao prema politici datog trenutka. Ne shvatajući pravi karakter fašizma kao svojevrsnog produkta kapitalizma, oni dugo nisu shvatili ni pravi karakter Narodnog fronta. Tek kada se fašizam manifestovao kao osnovni neprijatelj do tada izvojevanim revolucionarnim tekovinama radničke klase i osnovnim demokratskim pravima svih radnih ljudi, postalo je jasno da bi i Narodni front mogao postati nešto trajnije i mnogo značajnije nego obična koalicija. Prema autoru, politika savezništva radničke klase sa raznim društvenim snagama u cilju odbrane od rastućeg fašizma, nije ni za trenutak značila odgađanje, a kamoli odricanje radničke klase od njene revolucionarne borbe protiv buržoaskog društva kao cjeline. Ogromne posljedice za radničku klasu manifestovale su se u tome što Sedmi kongres Kominterne, i pored toga što je označio u nekim pitanjima radikalni zaokret, nije mogao da sagleda neke nove pojave i da prevaziđe dotadašnju praksu u pogledu strategije i taktike izgradnje NF. Nedovoljno i neblagovremeno definisanje novih sadržaja, bitnih za budućnost demokratskih snaga svijeta, i sporo napuštanje već uobičajenih formi rada u vezi sa ulogom i značajem Narodnog fronta u borbi protiv fašizma, izazvalo je posljedice koje su se ispoljile u tome što se u samoj praksi sporo prilazilo stvaranju jedinstva naroda na jednoj novoj osnovi sa prevazilaženjem, ali ne i odricanjem klasičnih oblika koalicije sa raznim demokratskim partijama. Međutim, pogrešno bi bilo tvrditi da je u nas Narodni front ostao samo jedan od sektora borbe radničke klase. Suština Narodnog fronta jeste u tome što se on ne može i ne smije posmatrati izolovano od borbe za jedinstvo sindikalnog pokreta i, još šire, za jedinstvo radničke klase. Autor je naveo niz primjera koji potvrđuju vezu i uzajamni odnos između Narodnog fronta s jedne strane, i drugih političkih organizacija, s druge strane.

Vrlo zanimljivo pitanje koje pokreće P. Damjanović u svom radu jeste i problem periodizacije Narodnog fronta. On istoriju NF dijeli na pet perioda, i to: prvi, od početka stvaranja NF, pa do petomajskih izbora 1935. godine; drugi, od izbora, pa do sredine 1936; treći, od kraja 1936. godine, pa do sredine 1939; četvrti, od izbijanja rata, pa do sredine 1940. i peti poslije toga.

Ovakva periodizacija bazira se na praćenju društveno-političkog razvitka u samoj zemlji ali se uzimaju u obzir i događaji šireg — međunarodnog značaja.

Prema autoru, NF u Jugoslaviji karakteriše obilje raznovrsnih formi, odsustvo uniformisanosti, stalna borba za jedinstvo svih demokratskih i patriotskih snaga i široko nepartijsko objedinjavanje sa prevazilaženjem klasičnih oblika partijske pripadnosti.

U koreferatu Jožeta Šorna, *Nominalni porast radničkih najamnina i načini računanja njihovih dodataka u Sloveniji pred okupaciju*, pokreće se pitanje porasta radničkih najamnina i načini njihovog računanja u godinama neposredno pred rat i to samo na primjerima nekih industrijskih grana. Poenta njegova rada bazirana je na činjenici da je u to vrijeme cijena radničke najamnine bila rezultanta mnogobrojnih komponenata od kojih svakako treba spomenuti stanje agrikulture, stepen razvoja industrije, organizaciju izvoza i uvoza, cijene na svjetskom tržištu, stanje državne blagajne, oblike eksploatacije radničke klase i na kraju političke događaje u zemlji i izvan zemlje.

U istoj grupi kao koreferent pojavio se France Kresal, koji je obrazlagao proces nastajanja akcionog jedinstva slovenačkog radništva, dok su France Zadravec i Janko Liška raspravljali o ulozi i značaju plejade slovenačkih književnika i drugih javnih radnika u stvaranju i razvijanju nacionalne i socijalističke svijesti slovenačkog radništva.

Koreferent Alenka Nedog imala je namjeru da svojim prilogom osvijetli stvaranje Narodnog fronta među radništvom Slovenije i da prikaže na koji je način došlo do koalicionog sporazuma raznih nacionalnih skupina.

Izlaganja Milice Kacin-Wohinz i Toneta Zorna odnose se na stvaranje naprednog demokratskog pokreta u Julijskoj krajini i Koruškoj.

II

Predmet druge grupe saopštenja je proučavanje OF u procesu njenog djelovanja. I odje su radovi grupisani oko osnovnog referata i komponovani su tako da s njim predstavljaju jednu cjelinu. Zajedničko za sva ta saopštenja je u tome što se u svima njima postavlja jedno isto pitanje — kakva je uloga i značaj OF u novijoj istoriji slovenačkog naroda?

Odgovarajući na ovo pitanje, Franc Škerl u saopštenju: *Uloga i značaj Osvobodilne fronte slovenačkog naroda 1941—1943. godine*, polazi od teze — da sve što je nastalo kasnije ima svoje korijene u nečem ranijem. U takvom kontinuitetu posmatraju se politički događaji u Sloveniji počevši od 1934. pa sve do 1941. godine. Kapitulacija jugoslovenske vojske bila je, kako je ocjenjuje autor, ne samo krupan vojnički poraz oružane snage naroda Jugoslavnje nego je predstavljala i ogromnu psihološku depresiju i negativno se odražavala na jedinstvo naroda koji je bio na pragu uništenja izgubivši perspektivu za svoj opstanak. U tim sudbonosnim danima ostala je, od političkih snaga, jedino KPJ koja je, izvršivši analizu aprilskog sloma, dala inicijativu za okupljanje svih demokratskih i progresivnih snaga bez obzira na tradicije i političku opredijeljenost. Zaslugom KPJ sastali su se, koncem aprila 1941. godine, njeni predstavnici sa predstavnicima Demokratskog krila Sokola, hrišćanskih socijalista i slovenačkih kulturnih radnika radi zajedničkog dogovora. Poslije referata Borisa Kidriča i ostalih diskusija, prisutni su potvrdili saglasnost da je potrebno neophodno formirati zajednički odbor oslobodilačkog pokreta, koji su iz posebnih razloga nazvali »Protiimperialistička fronta«, i u koji su se udružile sve napredne snage slovenačkog naroda, a čija je osnovna snaga bio proletarijat. Na osnivačkom sastanku donijet je i program koji je nešto kasnije štampan u proglasu CK KPJ i *Slovenskem poročevalcu*, 22. juna 1941. godine. Izvodeći analizu pojedinih tačaka u tom programu, autor je zapazio da su utemeljivači OF, u početku njenog stvaranja, poklonili, sasvim razumljivo, više pažnje političkoj nego socijalnoj strani. Tek u januaru 1942. godine, u listu *Osvobodilna fronta*, Boris Kidrič je štampao članak, u kome je jasno iznio i socijalne ciljeve za koje se bori Osvobodilna fronta. France Škerl posvećuje dosta prostora razradi toga članka i navodi niz misli koje potvrđuju da će se narodna revolucija u Sloveniji razvijati sve dotle dokle se ne samo istjera okupator nego i ne riješe osnovna pitanja radnog čovjeka. Iz cjelokupnog rada vidi se da je OF bila veoma živa organizacija sa tendencijom obuhvatanja svih snaga koje su bile spremne za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Okupljanjem i jačanjem ovih snaga ona je gradila veoma široku bazu i zahvaljujući baš tome svi njeni zadaci izgledali su veoma realni. U skladu s tim promijenio se i njen naziv iz »Protiimperialističke fronte« u »Osvobodilnu frontu«. Promjena naziva prethodila

je spremnosti OF da poslije izvršenih priprema za ustanak stupi u direktnu oružanu borbu protiv okupatora. Svojim radom ona je u punom smislu postala ne samo politička organizacija slovenačkog naroda nego i organizator oslobodilačke borbe. Kao politička organizacija, OF se sve više razvijala u jedinog predstavnika slovenačkog naroda, a kao vojna organizacija ona je, stvarnjem partizanskih odreda, udarala temelje oružanoj snazi slovenačkog naroda. Njena politička afirmacija, smatra F. Škerl, došla je do punog izražaja veoma brzo — još 1941. godine, naročito u septembru mjesecu, kada je njen Vrhovni plenum izjavio da je svako organizovanje u Sloveniji izvan OF, u času okupacije zemlje, štetno i zato nepotrebno. Ne može se poricati da i drugi pravac u kome je djelovala OF nije bio isto tako važan kao i prvi. Još u prvoj godini oslobodilačke borbe OF je uspjela, na bazi velike mržnje naroda prema okupatoru i želje da se stekne sloboda, da okupi i formira jake oružane snage koje su se veoma uspješno suprotstavljale okupatoru i njegovoj politici usmjerenoj ka uništenju i raseljavanju slovenačkog naroda.

Osvobodilna fronta u procesu svoga djelovanja nije ostala samo na snagama koje su, na inicijativu KPJ, ušle u njen sastav, nego je stalno bila spremna da prihvati i nove grupe koje su na početku ustanka bile kolebljive i neodlučne. Najvažniji kvalitet koji se tražio od tih snaga u momentu njihovog ulaska u OF jeste to — da li su one spremne da se iskreno bore protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Prikazujući strukturu OF i njenu unutrašnju izgradnju, autor razlikuje one skupine koje su bile njeni osnivači i one koje su OF-u pristupile nešto kasnije. Rad je krcat podacima koji napose govore o mjestu i ulozi svake od tih skupina Tvrdi se, npr., da je skupina hrišćanskih socijalista odigrala veliku ulogu u omasovljenju NOP-a u Sloveniji, i to naročito iz redova stanovništva koje je ranije bilo pod velikim utjecajem crkve. Za demokratsko krilo Sokola se kaže da je isto tako dalo svoj prilog u borbi protiv fašizma. Autor ističe da je sudjelovanje treće skupine — slovenačkih naprednih kulturnih radnika, pored oružanog imalo i veliki moralni značaj. Kulturni radnici su u jesen 1941. godine donijeli zajednički zaključak da nijedno njihovo djelo neće ugledati svjetlost dana u okupatorskim i kvislinškim publikacijama. Time je slovenačka kulturna javnost bojkotovala i onemogućila neprijateljsku propagandu. Poznate su i dvije rezolucije kulturnih radnika Slovenije, i to prva u aprilu 1942. godine, kojom je apelovano da se kulturni radnici učlane u OF, i druga, pola godine kasnije, napisana kao protest protiv fašističkih zlodjela nad narodom Slovenije.

Međutim, bilo je i takvih skupina (»Stara pravda«), koje su u početku pristupile OF, ali su ubrzo svoje simpatije prenijele na pokret Draže Mihailovića i tako izgubile svoje mjesto u OF. Ali i pored toga Osvobodilna fronta je stalno jačala i proširivala svoju bazu.

Najviši organ Osvobodilne fronte bio je Vrhovni plenum, u kome su sve grupe imale svoje predstavnike, a broj predstavnika zavisio je od broja članstva pojedine grupe. Izvršno tijelo Vrhovnog plenuma bio je Izvršni odbor, u kome je svaka grupa, koja je učestvovala u osnivanju OF, imala po dva člana, dok su oni koji su kasnije pristupili imali po jednog člana. Članovi OF i ma koga njenog tijela mogli su biti ne samo siromašni ili ljudi srednjeg imovnog stanja nego i oni bogatiji kojima patriotizam nije bio obična fraza.

Govoreći o mnogobrojnim formama djelatnosti OF, autor naročito podvlači ulogu ove organizacije u brizi za partizanske snage koje su vodile borbu, ali se ističe i njena briga u rješavanju drugih pitanja iz oblasti ekonomike, zdravstva, kulture i dr.

Pored niza pitanja o kojima je bilo riječi, u ovom radu ima i takvih razmatranja koja se odnose na pojave o kojima je do sada u našoj istoriografiji, bar kada je riječ o OF, bilo veoma malo govora. Tu se prije svega misli na onaj dio teksta u kome se govori o »vojvodstvu« i trvenju između pojedinih skupina OF, o nedovoljnom političkom radu u boračkim redovima, autokratiji pojedinih komandanata i političkih komesara, nedovoljnoj snalažljivosti izvjesnog broja partijskih organizacija, odbora OF greškama mlađih partijskih kadrova i dr.

Pri davanju ocjene o ulozi i značaju OF autor se u velikoj mjeri koristio materijalima sa Prvog kongresa OF, raznim člancima koje su svojevremeno pisali rukovodioci te organizacije, kao i originalnom arhivskom građom iz provenijencije Osvobodilne fronte.

Rad F. Škerla je veoma iscrpan, ali nam se čini da je i suviše prenatrpan sitnom faktografijom.

Referat F. Škerla dopunjen je sa nekoliko drugih saopštenja. Među njima je vrijedno pomenuti koreferat Borisa Ziherla, *Revolucionarni o opštenarodni značaj OF*, u kome on iznosi niz kriterijuma koji se moraju uvažavati kada se daje definicija OF. Autorova teza, poznata još od ranije, da se revolucionarni svenarodni značaj nekog pokreta procjenjuje po njegovom vođstvu, osnovnim pokretačkim snagama nosilaca pokreta i, iznad svega, ciljevima koji su postavljeni i za koje se dati pokret bori, jeste ujedno kriterijum na osnovu koga cijeni ulogu i značaj OF. Njegovo izlaganje nedvosmisleno pokazuje da je inicijativu za stvaranje OF, kao širokog opštenarodnog pokreta, dala KPS, koja je ujedno bila za cijelo vrijeme rata glavni vođa i osnovna pokretačka snaga. U glavne nosioce OF Ziherl ubraja neposredne proizvođače iz oblasti materijalne proizvodnje (industrije, transporta, obrta, seoskog gospodarstva, uslužnih djelatnosti i dr.). Po njegovom mišljenju OF je ostvarila dvije vrste ciljeva: one koji su postavljeni još u davnoj istoriji slovenačkog naroda, ali su dugo ostali nedostižni, i one koje je postavila radnička klasa. Značaj OF sastoji se u tome što je upravo ona dobila istorijski zadatak i da ostvari te ciljeve.

Posebno mjesto u ovoj grupi zauzima rad *Osvobodilna fronta kao najviši izraz naprednih pokreta u istoriji slovenačkog naroda*, koji je napisao Bogo Grafenauer. On je na bazi istorijske retrospektive pokazao kako su i najkrupniji događaji u istoriji jednog naroda samo dio istorijskog procesa koji neprestano teče.

Najpotpunije proučavanje međusobnog odnosa i povezanosti organizacija KPS sa organizacijama OF izložio je Mitja Ribičić, dok je Janko Pleterski posmatrao te odnose kroz programska načela i druga dokumenta OF i nekih drugih organizacija koje su s njom sarađivale.

Sasvim drugu problematiku razmatra Vladimir Dedijer u radu: *Hipoteze za kompanativnu istoriju pokreta otpora u Evropi za vrijeme drugog svjetskog rata*. Specifičnosti pokreta otpora nastale su, prema izlaganju autora, iz više razloga. Za dokazivanje se uzima nejednak tretman pokorenih država od strane okupatora, različit stepen industrijskog razvoja tih zemalja, nejednaka zaoštrenost socijalnih i nacionalnih suprotnosti u tim zemljama, oblik društvenog uređenja i dr. Međutim, bilo bi pogrešno ako bi se samo tim faktorima determinisali pojedini pokreti otpora u evropskim zemljama, jer začetak organizovanog otpora u svakoj zemlji i prelazak na viši stepen treba vezivati za subjektivne snage koje su bile različite u pojedinim zemljama, pa i pojedinim krajevima unutar tih zemalja. Najbolji primjer za to jeste Slovenija u kojoj, u odnosu na druge naše krajeve, ima čitav niz specifičnosti.

Treća grupa saopštenja nije strogo tematski i problemski ograničena. Prije bi se moglo tvrditi da u njoj ima radova koji bi se mogli uvrstiti i u svaku drugu grupu. U okviru uvodnog referata koji je podnio Metod Mikuž na temu: *Osnovne tačke Osvobodilne fronte slovenačkog naroda*, obrađena je ona problematika koja se odnosi na pravce u kojima je najviše djelovala ta organizacija. Autor, kao i neki prethodnici ranije, ukazuje da je OF bila vrlo živa i dinamična organizacija sa izrazitom tendencijom sveobuhvatnosti i veoma specifičnim oblicima djelovanja. U radu se posvećuje posebna pažnja ekonomskoj djelatnosti OF, organizaciji njenog sudstva, zdravstva, unutrašnjoj strukturi i načinu izbora članova u njene organe. U istoj grupi Miroslav Luštek piše o *Radničkom jedinstvu i OF*, gdje analizira sve ono od čega je, po mišljenju autora, zavisilo to jedinstvo. Saopštenje Ivana Križmara: *Socijalna i politička pripadnost boraca partizanskih četa u Gorenjskoj i Štajerskoj 1941. godine* predstavlja vrijedan prilog nauci, jer je metodološki dobro postavljen i zahvata gotovo dosada netaknuta pitanja iz rata i revolucije naroda Jugoslavije. U radu se vrši pravo sociološko ispitivanje svakog učesnika NOR-a 1941. godine, i daju se vrlo zanimljivi podaci o nacionalnoj, socijalnoj i političkoj pripadnosti boraca u Gorenjskoj i Štajerskoj. Jože Krall u radu: *Rast slovenskega narodnoosvobodilnega tiska* bavi se pitanjem organizacije mreže ilegalne štampe i štamparija na području Slovenije u toku NOR-a. Njegova istraživanja pokazuju da je KPS posredstvom OF organizovala vrlo jaku i razgranatu mrežu informativne službe. Iznose se podaci o broju i razmještaju štamparija, o njihovim kapacitetima, načinu rasturanja štampe, i drugo. Posljednij rad u trećoj grupi: *Organizacijski oblici i metode djelovanja slovenačkih kulturnih radnika pri OF u okupiranoj Ljubljani* autora Ferde Fischera govori o brojnim slovenačkim intelektualcima koji su vrlo rano svoju djelatnost uklopili u program Osvobodilne fronte.

U četvrtoj grupi saopštenja nalaze se radovi u kojima se OF osvjetljava sa aspekta njene strukture i unutrašnjeg sadržaja. Problemu se pristupa tako što se o OF govori kao »posebnoj državi«. To je, čak, i simbolično izrazio Maks Šnuderl kada je

svom referatu dao naslov: *Osvobodilna fronta slovenačkog naroda — država u državi.* Autorova pažnja u ovom radu koncentrisana je oko pitanja koja su bila presudna za nastanak i razvitak OF. Tu se, prije svega, misli na mjesto i ulogu OF u opštoj borbi slovenačkog naroda protiv okupatora.

Pored priloga Maksa Šnuderla, u ovoj grupi su objavljeni radovi Z. Klanjščka, T. Ferenca, L. Vavpetiča i M. Brecelja. Takođe su objavljene i sve diskusije i to onim redom kako su se odvijale u toku rada skupa.

U knjizi se mogu naći (str. 447—458) i podaci o izvorima za proučavanje OF o čemu je Marija Oblak-Čarni podnijela posebno saopštenje.

Gledano u cjelini, Prilozi Instituta za izučavanje radničkog pokreta Slovenije, br. 1—2 od 1966. godine, imaju veliku istoriografsku vrijednost, jer u vidu referata, koreferata i usmenih diskusija, sadrže najnovija saznanja o ulozi i značaju OF u istoriji slovenačkog naroda.

Radovi su, u većini, zasnovani na primarnim istorijskim izvorima i puni su podataka, kao i ocjena, koje potvrđuju da je OF bila organizacija izvanredne snage i da je odigrala vrlo značajnu ulogu u sudbonosnim danima slovenačke istorije.

Zdravko ANTONIĆ

ZBORNIK HISTORIJSKOG INSTITUTA SLAVONIJE
br. 4/1966, str. 1—387

Kao i prethodne tri, četvrta knjiga *Zbornika Historijskog instituta Slavonije* (u daljem tekstu Zbornik) zadržala je osnovnu podjelu na dva dijela: članci i rasprave, i kritike, prikazi i osvrti. Članci i rasprave zauzimaju mnogo više prostora, što je i razumljivo, jer izdavač pretenduje da se uvrsti u red afirmisanih naučnih institucija. Četiri knjige su sasvim dovoljne da se konstatuje da je ova mlada ustanova stekla potrebnu reputaciju.

Iako smo našu pažnju usredsredili na četvrtu knjigu (i peta je već izašla iz štampe), potrebno je podvući da Zbornik još uvijek nije izgradio svoj definitivan izgled. Pravilo da su edicije ove vrste proizvod programa rada institucija koje ih izdaju, izgleda, ovdje nije prihvaćeno. Naime, članci i rasprave nemaju svoga hronološkog toka, i iz njih se s obzirom na redosljed u knjizi ne vidi program obrade tematike koju ova ustanova zahvata. Sadržaj prethodne tri i ove četvrte knjige kazuje kao da Zbornik još uvijek ima karakter jubilarne publikacije. Tako je četvrta knjiga posvećena dvadesetgodišnjici oslobođenja zemlje. To, istina, nigdje nije naglašeno, ali prvih sedam, od ukupno deset, članaka i rasprava upućuje na takav zaključak. Tim rodovima ćemo najprije posvetiti našu pažnju.

Značaj i uloga Slavonskog Broda u konačnim borbama za oslobođenje zemlje, autora Martina Kaminskog, prvi je rad u ovoj knjizi. U nešto skraćenom obliku autor je pod istim naslovom istupio na naučnom skupu posvećenom 20-godišnjici oslobođenja zemlje, održanom u Zagrebu 18—20. januara 1966. godine. Svoja kazivanja pretežno je posvetio događajima u proljeće 1945. godine, kada je Slavonski Brod zaista imao prvorazredni vojno-strategijski značaj ne samo za jedinice Jugoslovenske armije koje su učestvovale u borbama za njegovo oslobođenje (I, II i III armija) već i za jedinice grupe armija »E« njemačkog okupatora i kvislinške snage južno od Save koje su nastojale da se na prostoru Vinkovci — Slavonski Brod izvuku na zapad. Iskoristivši bogatu građu, autor je uspješno prikazao vojnu situaciju i ukazao na izvjesne slabosti jedinica JA, prvenstveno na slabu obavještajnu i izviđačku službu, zatim na nedovoljno sadjejstvo jedinica I, II i III armije, te na precjenjivanje poraza neprijateljskih snaga u uvodnim bitkama itd., što je mnogo usporilo napredovanje jedinica JA i omogućilo neprijatelju da prije napuštanja Slavonskog Broda (20. IV 1945. g.) izvuče svoje jedinice iz Bosne i uz relativno manje gubitke nastavi povlačenje prema Zagrebu i dalje na zapad.

Drugi po redu je članak Srećka Ljubljanovića: *Evakuacija stanovništva iz Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945. godine.* I ovaj rad je bio saopšten na pomenutom skupu u Zagrebu. U radu autor je načeo jedno interesantno pitanje o kojem se ranije vrlo malo znalo. Naime, evakuacija stanovništva iz Slavonije u Mađarsku (dio koji je kontrolisala Crvena armija i Vojvodinu usko je bila povezana sa djejstvima JA i Crvene armije početkom 1945. godine. Zbog oskudnosti dosad poznate i pristupačne građe, autor je konstatovao da njegov rad predstavlja samo »rekonstrukciju akcija NOP-a u Slavoniji o evakuaciji«, pa je zbog toga značaj evakuacije stanovništva iz Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu u sklopu opštih zbivanja toga vremena ostao dosta blijedo prikazan.

Sljedeći rad autora Vlade Horvata, koji je istovremeno najkraći, govori o borbama u Vukovaru 8. i 9. XII 1944. godine.

O odjeku sporazuma Tito—Šubašić u Slavoniji u ljeto 1944. godine, rad autora Dragiše Jovičića, takode je bio saopšten na simpozijumu u Zagrebu. U analizi odjeka

»sporazuma« u Slavoniji, Jović je pošao od ova dva najvažnija momenta: a) rada ustaške i velikosrpske propagande s namjerom da u datoj situaciji ostvare svoje ciljeve; b) nastojanje KPJ da onemogući velikohrvatske i velikosrpske napore. Polazeći od toga, autor je prikazao razvoj vojne i političke situacije u Slavoniji od jeseni 1943. do avgusta 1944. godine, a to je područje koje je kontrolisao Šesti korpus NOVJ. Ukazavši na teškoće političkog rada KPJ i SKOJ-a, NOO-a i ostalih organa i organizacija NOP-a u Slavoniji, čija teritorija nije bila sva oslobođena, autor je istakao i izvjesne slabosti u stavovima pojedinih instanci NOP-a, da bi na kraju zaključio »da je ustaška propaganda samo u prvom momentu uspjela unijeti zabunu među hrvatsko stanovništvo«, i da su joj u tome znatnu pomoć pružili desničarski elementi HSS-a. »Da je rad KPJ — zaključuje autor — bio pravilno usmjeren i ... dao pozitivne rezultate i pored nekih negativnosti..., svjedoče daljnji razvoj i uspjesi NOP-a«, a to se je najbolje vidjelo u povećanju broja novih boraca i formiranju dviju novih brigada — Virovitičke i Brodske — u avgustu, odnosno oktobru 1944. godine.

Neke komponente rada Okružnog NOO-a Broda ljeta i jeseni 1944. godine, autora Mije Cicvarića, sljedeći je rad u Zborniku. U uvodnom dijelu prikazan je razvoj narodne vlasti u Slavoniji do Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (8. i 9. maja 1944. g. u Topuskom) i u sklopu toga osvijetljena je vojna i politička situacija s posebnim osvrtom na značaj Slavonskog Broda, koji je tokom ljeta i jeseni 1944. zajedno s Bosanskim Brodom postao jako okupatorsko uporište, odakle su vršeni česti ispadi na oslobođenu teritoriju s obje strane rijeke Save. Autor je posebno istakao strategijski značaj Slavonskog Broda za njemačkog okupatora, što su uočili i zapadni saveznici iz antihitlerove koalicije, pa su u to vrijeme vršili česta bombardovanja, zbog čega su Nijemci bili prisiljeni da znatan dio svog vojnog potencijala prebace na poluoslobođenu teritoriju i tako u okolnim mjestima Broda onemogućе učvršćenje NOP-a. Također je ukazao da je i dolazak Čerkeza imao znatnog uticaja na slamanje morala tamošnjeg stanovništva. Zbog činjenice da je ovaj dio Slavonije bio nastanjen pripadnicima više nacionalnosti — Hrvatima, Srbima, Ukrajincima, Mađarima, Slovencima, Nijemcima — autor je u drugom dijelu rada osvijetlio aktivnost rukovodstava NOP-a (partijskih i skojevskih foruma, organa narodne vlasti, NOF-a i drugih), koja su u vrlo složenim političkim i društvenim uslovima imala velikih teškoća u objašnjavanju linije NOP-a i suštine sporazuma Tito—Subašić, ističući značajnu ulogu bivših pripadnika HSS-a i drugih građanskih partija koji su ranije prišli NOP-u. U analizi djelatnosti organa narodne vlasti, autor je naročito istakao rad pojedinih odjela — odjeljenja NOO-a na teritoriji Okružnog NOO-a Slavonski Brod i uslove u kojima su djelovali. »Njihovi rezultati — ispravno autor zaključuje — ovisili su ne samo o snazi i organizovanosti narodnooslobodilačkih odbora (mjesnih, opštinskih, kotarskih i okružnog) već i o snazi NOP-a i o ulozi i akcijama okupatora«.

O iseljavanju pripadnika njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata piše Krnić Zdravko. U nešto skraćenom obliku i njegov je članak bio pročitan kao referat na već pomenutom simpozijumu. Ovo je još jedan Krnićev prilog proučavanju pitanja *Njemačke nacionalne skupine u NDH.* On je, naime, s još dvojicom autora u prvom broju Zbornika objavio rad pod naslovom *Neki podaci o organizaciji i radu njemačke narodne skupine u NDH.* U ovom radu najprije nas je podsjetio na već poznate činjenice — da je uspostavom NDH bio određen i pravni položaj skupine, regulisan mnogim zakonskim odredbama poglavnika ustaške NDH. Tako su pripadnici skupine tokom prve godine NDH, zahvaljujući svom privilegovanom položaju, ekonomski ojačali, jer su, pored kupovine i darivanja, često vršili prisvajanje imovine ugroženih i proganjanih Srba i Jevreja. Dalje nas informiše o tome da su pripadnici skupine služili Trećem Rajhu ne samo u vrijeme NDH već i ranije, od početka Hitlerovog napada na Poljsku, kada je oko 200 mladića — Volksdeutschera — iz Jugoslavije otišlo u Rajh u službu »Waffen SS«. Mnogi od njih su radili na prikupljanju privrednih, političkih i vojnih podataka o Jugoslaviji. Tokom II svjetskog rata dala je skupina u NDH preko 18.000 vojnika, dok ih je u raznim formacijama oružane sile i radnim jedinicama bilo 53.718. Protiv NOV i POJ Volksdeutscheri su se borili kao pripadnici »Einsatzstaffel-a (odredi za akciju), njemačkih četa Hrvatskog domobranstva, »Ortschutz-a« (mjesnih straža), »Hilfspoliziei-a« (pomoćne policijske jedinice) i »Heimatswacht-a« (domovinska straža), u istočnoj Bosni, na Kozari, Papuku, Dilju, Bilogori i Fruškoj Gori, kao i u takozvanim kaznenim ekpsedicijama protiv naših naroda.

Krnić je utvrdio da su prva iseljavanja organizovana početkom 1942. godine, dok su se već krajem decembra 1941. godine, usljed razvoja ustanka i akcija »komunističkih bandi«, Volksdeutscheri iz okolnih mjesta Bosanske Gradiške »privremeno preselili« u novogradiški srez. Autor je isto tako ukazao i na sve peripetije odnosa na relaciji Treći Rajh — NDH u pogledu iseljavanja Volksdeutschera. Pavelić je bio protiv iseljavanja, jer bi ono, po njegovom mišljenju, moglo uticati na slabljenje morala ustaša.

Druga etapa iseljavanja, koja je obuhvatila sve pripadnike skupine, otpočela je 1944. godine. Njoj je Krnić posvetio više prostora u radu. Treba istaći da je znalački odabrao najinteresantnije momente, služeći se mnogim dokumentima organizacijâ skupine (mjenih, opštinskih, kotarskih, okružnih) i izjavom vođe skupine dra Branimira Altgayera, koju je pisao u istražnom zatvoru UDB-e grada Zagreba u vremenu 1946—1949. godine (to je, u stvari, elaborat od oko 400 stranica, koji u izvjesnom smislu predstavlja istoriju folksdojčera u Jugoslaviji.

Pregled organizacije poljoprivrede u NOB na oslobođenom području Slavonije posljednji je rad u ovoj knjizi koji se odnosi na period NOR-a i revolucije. Mira Kolar-Dimitrijević, autor ovog obimnog rada (od blizu 80 stranica) obrađuje pitanje kojem su dosad jugoslovenska istoriografija i istoričari NOR-a i revolucije posvećivali nedovoljnu pažnju. U uvodnom dijelu najprije se govori o ekonomskom značaju sjevernih krajeva Jugoslavije (inače bogatijih) za okupatora i kvislinšku NDH. Neka pitanja su ostavljena otvorena pošto autor smatra da, za cjelovitu analizu postavljenog zadatka, prethodno treba izvršiti prikupljanje sjećanja živih učesnika-aktera široke djelatnosti NOP-a na području Slavonije. Iako se već u ljeto 1941. godine javljaju prvi akcioni odbori NOF-a i odbori Narodne pomoći, autor ističe da se o organizaciji poljoprivrede na oslobođenom području Slavonije može govoriti tek od 1942. godine, jer se tada stvarala »legalna, i većinom od naroda birana, vlast u selima i općinama« (str. 92), a stvarni početak jedinstvenog djelovanja datira od novembra 1943. godine, kada je ranije osnovani *Privremeni oblasni NOO za Slavoniju* (proljeće 1943. g.) postao stalan organ na Prvoj oblasnoj konferenciji u Voćinu (21. XII 1943. g.), koji je u svom izvršnom odboru imao izabranog člana zaduženog *za gospodarstvo*. Autor dalje konstatuje da su »specifičnost položaja Slavonije i njen značaj za okupatora, uslovili i specifičan razvoj NOP-a«, jer je Slavonija bila udaljena od sjedišta ZAVNOH-a, istina, ne toliko samo razdaljinom, koliko preprekama na vezama u oba pravca — »dobro branjena i utvrđena željeznička pruga« (Zagreb—Beograd, nap. R. B.), zbog čega su odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a sporo stizale, pa Oblasni NOO za Slavoniju nije sve do početka 1944. godine uspio da uspostavi mrežu *gospodarskih komisija* u svim nižim NOO-ima. Zbog toga autor najviše prostora posvećuje vremenskom periodu od proljeća 1944. godine, kada je pri NOO Slavonije formirana *Gospodarska komisija*, o čijoj širokoj aktivnosti i rezultatima rada autor navodi mnoge dotad nepoznate dokumente. Istovremeno, ona s pravom konstatuje, a to treba posebno podvući, da je to bila veoma široka djelatnost na svim sektorima privrede, prilagođena konkretnim specifičnim uslovima »oslobođene teritorije Slavonije, koja se često mijenjala«. Na kraju, M. Kolar-Dimitrijević ističe da se u Slavoniji često vodio jedan zanemaren oblik rata: »borba za poljoprivredne proizvode...« Autor je svom radu dao naslov *Pregled poljoprivrede u NOB na oslobođenom teritoriju Slavonije*. Čini se da naslov nije adekvatan, jer uloženi napor i ono što nam je prezentirano sadrži mnogo više od naslovne formulacije. Uz malu doradu ovaj bi rad mogao prerasti u studiju: *Značaj poljoprivrede za NOB na oslobođenom području Slavonije 1941—1945.*

Poslednja tri rada u ovoj knjizi predstavljaju studije eminentnih jugoslovenskih istoričara. Prva studija, dra Ljube Bobana, *Iz istorije odnosa između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (Odnosi od septembarskog ustava do marseljskog atentata)*, iako je, u stvari, drugi dio njegove studije *O odnosima između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima*[1]), predstavlja zasebnu cjelinu. Autor nam u jedanaest manjih ili većih poglavlja prikazuje najvažnija društveno-politička zbivanja u Kraljevini Jugoslaviji u razdoblju od septembra 1931. do sep-

---

[1]) Prvi dio, *Iz historije odnosa između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi do oktrojiranog ustava od 3. IX 1931)* objavljen je u *Historijskom zborniku Pov. društva Hrvatske* za 1965. a treći dio u *Zborniku Historijskog instituta Slavonije* br. 3, 1965. g.

tembra 1934. godine. Najviše je prostora posvetio kontaktima kralja Aleksandra s Mačekom (str. 223—229), dok je svim ostalim pitanjima — poglavljima[2]) posvetio nešto više od 50 stranica No, i pored neosporno velikog značaja koji je dat materiji u poglavlju *Kontakti kralja Aleksandra s Mačekom*, autor u zaključku ostavlja dosta rezerve, naglasivši da će biti potrebno »rasvijetliti još čitav niz pitanja i detalja da bi se dobila potpunija slika o svim okolnostima i motivima zbog kojih je kralj održavao kontakte s Mačekom«. Boban dopušta da je kralj Aleksandar »namjeravao potražiti rješenje (unutrašnje i spoljne situacije zemlje, nap. R. B.) i s opozicijom u Hrvatskoj«, ali da je teško i zamisliti da je Aleksandar bio spreman da »Hrvatska i drugi krajevi preko Save i Drine prestanu biti kolonije i postanu ravnopravni činbenik sa Srbijom«, kako to tumači Meštrović u svojim memoarima.[3])

Druga studija, prostorno nešto kraća (str. 239—281), dra Bogumila Hrabaka, ima naslov *Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918—1919. godine.* U sedam međusobno povezanih poglavlja[4]) Hrabak je, na osnovu dotad malo poznatih ili nepoznatih dokumenata, utvrdio da je u carskoj i u revolucionaroj Rusiji boravilo i djelovalo preko 200.000 Jugoslovena, i da je njihova aktivnost sve donedavna ostala po strani napora naše istorijske nauke. Pošto je istakao da se osjeća potreba obrade cjelokupne njihove aktivnosti, on je u ovom radu obradio aktivnost samo onih naših revolucionara-povratnika koji su bili organizovani u RKP (b), RKP (b) SHS u raznim krajevima prostrane ruske, odnosno sovjetske zemlje i utvrdio da bi njihov broj bio znatno veći da su sovjetske vlasti dozvolile odlazak svih crvenoarmejaca-internacionalista, odnosno da se kod nekih »već u izvesnom smislu birokratizovanih rukovodilaca jugoslovenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji nisu javile devize da još ne treba polaziti u zemlju . . .«.

Aktivisti su prilikom polaska dobijali nalog gdje treba da se jave i u koje mjesto i da se tamo partijski povežu. Odredišna mjesta nisu se uvijek podudarala sa zavičajem, pa su se mnogi povratnici najčešće zadržavali u svom rodnom mjestu; mnogi su se tako pasivizirali, jer »nisu poštivali preuzetu obavezu u pogledu uklapanja u planiranu mrežu revolucionarne organizacije«.

Istakavši da je Jugoslovenska grupa izvršila raznovrsne pripreme u vezi sa povratkom aktivista u zemlju — stvaranje KP (b) SHS, premještanje sjedišta Grupe iz Moskve u Kijev i otvaranje propagandnog punkta u Odesi, formiranje mnogih kurseva i štampanje letaka i brošura za Jugoslaviju itd. — autor ističe da je akcija organizovanog povratka u cijelom periodu bila bremenita nedovoljnim poznavanjem prilika u zemlji i da povratnici nisu mogli odigrati vidniju ulogu u revolucionisanju masa u zemlji zbog toga što su u najvećem broju bili slabo ideološki pripremljeni. Naime, »Jugosloveni boljševici i internacionalisti — tvrdi autor — bili su više vojnici revolucije nego njeni organizatori, ideolozi i rukovodoci masa . . .«, i nisu shvatali značaj seljačke mase u ratu osamostaljene u odnosu na buržoaziju i da je svim silama trebalo nastojati da se ta masa ne pasivizira, jer će je u protivnom buržoazija opet pridobiti za sebe.

---

[2]) Kriza Živkovićeve vlade i kraljeve kombinacije; Markovićeva i Srškićeva vlada; Odnosi opozicionih grupa do jeseni 1932. godine; Zagrebačke punktacije i osuda Mačeka; Kombinacije kralja i režimskih krugova nakon osude V. Mačeka; Posjet kralja Aleksandra Zagrebu; Odnosi opozicionih stranaka nakon Mačekove osude; Formiranje Uzunovićeve vlade; Akcija radikala za formiranje vlade i sastav SDK i Kraljeva inicijativa za sporazum s radikalima.

[3]) Ivan Meštrović, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Buenos Aires, 1961, str. 404.

[4]) Orijentacija komunista Jugoslovena u Sovj. Rusiji u jesen 1918. da osnovicu svoje delatnosti prenesu u zemlju; Odlazak u zemlju politički najvažnije grupe povratnika-revolucionara (novembar 1918 — februar 1919); Obaveštenost o prilikama u domovini od strane komunista Jugoslovena u Rusiji; Veze jugoslovenskih komunista u Rusiji sa onima koji su se vratili u zemlju; Sudbina KP (b) SHS; Pripreme komunista u Sovj. Rusiji i Ukrajini za revolucionarni rad u domovini do kraja 1919; Otpravka aktivista u Jugoslaviju od februara do kraja 1919. godine i Pravci putovanja i način ekspedicije aktivista Jugoslovena iz Sovjetske Rusije i Ukrajine u Jugoslaviju od kraja 1918. do kraja 1919. g.

Studijom *Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868—1918)*, dr Igor Karaman se još jednom potvrdio kao istoričar — specijalista za ekonomsko-socijalnu istoriju hrvatsko-slavonskog područja.[5])

U ovom radu najprije se daje osvrt na glavne probleme pred kojima su se nalazile domaće snage u Slavoniji u nastojanjima da se uključe u privredni život Habsburške Monarhije, a to su: nedostatak pogodnih saobraćajnih veza i ograničene mogućnosti akumulacije domaćeg kapitala, zatim se analiziraju pojedine grane industrijsko-prerađivačkog poduzetništva (saobraćaj, kreditne ustanove i njihov utjecaj na privredni život, razvitak industrijske privrede u Slavoniji — šumska preduzeća, pilane, druga drvna industrija, cementna industrija i ostale grane), sve u okviru županija: zagrebačke, varaždinske, bjelovarsko-križevačke, požeške i srijemske. Posljednje poglavlje (peto) odnosi se na razvoj agrarne privrede u Slavoniji, gdje je najprije prikazana likvidacija preostatka feudalnih odnosa u sjevernoj Hrvatskoj, zatim agrarna kriza i njen uticaj na ekonomiku seljačkih gazdinstava, struktura zemljišnog posjeda i raspodjela stoke i parnih strojeva na zemljišnom posjedu u Slavoniji 1895. godine.

Osnovno obilježje razvoja slavonske privrede u nagodbenom sistemu autor je sveo na činjenicu da su izgradnja željezničke mreže, kao i razvoj glavnih grana prerađivačke industrije — u prvom redu drvno-prerađivačke, — tekli sporo zbog nemogućnosti samostalnog odlučivanja »domaćih građansko-kapitalističkih preduzetničkih snaga«. To je naročito bilo vidno u prva dva decenija nagodbenog sistema, a jača aktivnost »domaćih poduzetnika« javila se tek krajem prošlog vijeka, kada je u kompleksnoj slici ekonomsko-socijalne strukture Slavonije bio dovršen proces konstituisanja građanskog društva i kapitalističke privrede na nivou s kojim je ovo područje, nakon propasti Monarhije, ušlo u sastav nove teritorijalne zajednice jugoslovenskih naroda.

U drugom dijelu knjige — kritike, prikazi, informacije — Srećko Ljubljanović daje prikaz knjige Adolfa Kirschig-a *Kula-Poretsch;* dr Bogdan Krizman prikaz *Prvog međunarodnog kongresa balkanologa* održanog u Sofiji 26. VIII — 1. IX 1966. godine; Srećko Ljubljanović prikaz naučnog skupa o *Pregledu istorije SKJ* i Martin Kaminski širi prikaz knjige dra Dušana Bibera *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, koja je u izdanju Cankarjeve založbe v Ljubljani izdata 1966. godine.

Rafael BRČIĆ

---

[5]) Vidi njegove ranije radove: *Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj Monarhiji, nakon ukidanja feudalnih odnosa 1849—1873, Zbornik za ekonomsku povijest* I, izd. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1966; *Prilozi za ekonomsko-socijalnu istoriju,* u ediciji »Studia Historica« Mađarske akademije nauka 1951—1964, str. 1—54 (JIČ, 3, Beograd 1964, str. 95—107); *Ekonomske prilike u vrijeme narodnog preporoda,* Kolo Matice Hrvatske, Zagreb 1966. i još neki manji radovi.

NOVAJA I NOVEJŠAJA ISTORIJA
1967. godina, br. 1—6.

Časopis *Novaja i novejšaja istorija*, koji izdaje dvomjesečno Institut za istoriju Akademije nauka Sovjetskog Saveza u Moskvi, u svih 6 brojeva u 1967. godini, godini u kojoj je slavljena 50-ta godišnjica Oktobra, najveći broj priloga posvećuje ovom događaju. U svim objavljenim člancima na tu temu uglavnom se govori o svjetsko-istorijskom značaju oktobarske revolucije i njenom uticaju na razvoj komunističkih i radničkih pokreta u pojedinim zemljama. Tako S. Agirre (Kuba) piše o oktobarskoj revoluciji i kubanskoj radničkoj klasi; Fransoa Bižu, član Polit-biroa Francuske komunističke partije o svjetsko-istorijskom značaju Velikog Oktobra i njegovom uticaju na radnički i komunistički pokret Francuske. Tu su još članci: T. Daniševski (Poljska) *Veliki oktobar i porast pozicija lenjinizma u poljskom radničkom pokretu 1917—1923;* D. A. Djakonov — Lima, *Barreto, vatreni propagandist ideja Velikog Oktobra u Braziliji;* B. I. Kovalj, N. S. Konovalova *Oktobarska revolucija i početak nove etape radničkog pokreta u zemljama Latinske Amerike;* P. Markes, A. Oheda (Venecuela) *Ideje Oktobra i revolucionarni pokret venecuelskih seljaka;* F. Nedra (Argentina) *Veliki Oktobar i Argentina;* F. S. Foner (SAD) *Uticaj velike oktobarske revolucije na američki socijalistički i radnički pokret;* V. M. Halankovski *Značaj pobjede oktobarske revolucije za sudbinu Finske* i dr. Sadržina svih ovih članaka je uglavnom jubilarnog karaktera i u njima možemo da nađemo gotovo identična tvrđenja o tome da je socijalistička revolucija u Rusiji otvorila perspektivu dalje borbe za radničku klasu drugih zemalja.

Inače, i dalje se u časopisu, kao i u ranijim godištima, velika pažnja poklanja osvjetljavanju problema svjetskog komunističkog, radničkog i nacionalno-oslobodilačkog pokreta, istoriji svjetskog socijalističkog sistema, te pitanjima istorije međunarodnih odnosa, raspada kolonijalnog sistema imperijalizma i, posebno, problemima istorije zemalja Latinske Amerike.

Autor I. I. Žigolov piše o političkoj borbi u Engleskoj u vezi sa karipskom krizom u jesen 1962. godine te ističe da su neuspjehu američke avanture u rejonu Karipskog mora doprinijeli istupi radnika kapitalističkih zemalja, između ostalih Engleske, koji su tražili mirno rješenje konflikta i osudili imperijalističku politiku SAD prema Kubi.

U broju 1. ovog časopisa objavljen je članak V. N. Vinogradova — *Radnički pokret u Rumuniji (avgust 1914 — avgust 1916).* Autor ističe da je rumunski proletarijat, iako »mlad i još neprekaljen u klasnim bitkama« sve vrijeme, od početka I svjetskog rata do avgusta 1916. godine, kada je rumunska vlada donijela odluku o stupanju Rumunije u rat na strani Engleske, Francuske, Italije i Rusije, bio otvoreno protiv rata i borio se protiv njega«. »Zasluga rumunskih radnika«, prema riječima V. N. Vinogradova, »je u tome što oni nisu dozvolili da se zapletu u mrežu pseudo-patriotske agitacije«. Autor smatra da »borba protiv uvlačenja Rumunije u rat, koja je u punom značenju postavila pitanje priprema za revoluciju, predstavlja jednu od slavnih stranica istorije rumunskog proletarijata uoči Velikog Oktobra«.

Iako neveliko po obimu, interesantno je saopštenje Fransiska R. Pintosa (Urugvaj) — *Klasna borba u Gornjem Peru-u (Bolivija) u periodu rata za nezavisnost.* Partizanski pokreti, koji su se razvili na ogromnim prostranstvima Latinske Amerike u periodu borbe protiv španskog gospodstva 1810—1826. godine, još uvijek su slabo izučeni. Među partizanskim ratovima u američkim posjedima Španije, najveći značaj

po širini zahvaćene teritorije, jačini i dužini borbe, prema autoru, bio je upravo partizanski rat u Boliviji. I ne samo po tome nego i po »jasno izraženom klasnom sadržaju« autor posebno izdvaja upravo ovaj pokret između ostalih partizanskih ratova Latinskoameričkog kontinenta u ovom vremenu.

Radnička klasa u meksičkoj revoluciji (1910—1917) predmet je napisa Marsele de Neimet. Autorka se ne zadržava samo na pokušaju otkrivanja i analize važnijih momenata vezanih za učešće radničke klase u revoluciji nego se vraća daleko unazad želeći prikazati uslove u kojima se rađao proletarijat i počeo stvarati radnički pokret Meksika.

Iako je u dosadanjoj istorijskoj literaturi, i svjetskoj i jugoslovenskoj, objavljen priličan broj publikacija o odjeku Oktobra u jugoslovenskim zemljama, ova tema je i dalje predmet istraživanja i interesovanja niza istoričara. J. A. Pisarev u svom radu *Sovjetska Rusija, Antanta i stvaranje jugoslovenske države* na osnovu pronađenih dokumenata u jugoslovenskim i sovjetskim arhivima, proširuje dosadašnje predstave o podršci koju je mlada Sovjetska Republika pružila jugoslovenskom oslobodilačkom pokretu u 1917, 1918. godini, kao i o pozicijama Antante, koja je tada istupila kao protivnica revolucionarne borbe Jugoslovena.

Objavljen je još čitav niz članaka i saopštenja na najraznovrsnije teme, od kojih su vredniji pažnje: M. M. Muhamedžanov — *V. I. Lenjin i međunarodna socijalistička omladina u godinama prvog svjetskog rata;* P. N. Pospjelov — A. F. Smirnov: *Karl Marks o ulozi poljskog pitanja u evropskoj politici;* A. Sobul (Francuska): *Neka pitanja statističkog izučavanja socijalne istorije;* A. M. Telefus: *Ekonomske reforme u socijalističkim zemljama Evrope;* A. O. Čubarjan: *V. I. Lenjin i neka pitanja sovjetske vanjske politike.* S. I. Viskov: *Nacionalna asocijacija industrijalaca i vanjska politika SAD;* O. P. Cukanov: *Ekonomska politika predsjednika Kubičeka (1956—1961. god.).*

Pored ove dvije pomenute osnovne rubrike, u časopisu su i u ovoj godini bogato zastupljene i ostale, uobičajene rubrike: publikacije, istoriografija, kritika i bibliografija, naučni život. Od svih je najbogatija rubrika *Kritika i bibliografija,* koja u ovih 6 brojeva donosi 84 recenzije za najraznovrsnije teme.

Takvom svojom koncepcijom najšire problemske otvorenosti ovog dvomjesečnika, redakcija je, svakako, postigla da ovaj časopis postane veoma tražena i interesantna periodička publikacija za širok krug istoričara, ne samo u Sovjetskom Savezu nego i van njegovih granica.

Dubravka ŠKARICA

osvrti

RASPAD AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE I POJAVA NASLJEDNIH DRŽAVA U SVJETLU INTERNACIONALNOG SIMPOZIJUMA U BEČU OD 21. DO 25. OKTOBRA 1968. GODINE

Jesen 1918. godine donijela je kraj Austro-Ugarske i obilježila nastanak na njenom tlu novih nacionalnih i polinacionalnih država, pa je 50-togodišnjica ovog značajnog istorijskog događaja bila prilika da se u Beču okupe istoričari iz zemalja nasljednica i drugih zemalja i da o mnogim pitanjima novije istorije naroda Dunavskog bazena izlože rezultate svojih istraživanja. Inicijator ovoga Internacionalnog skupa istoričara bio je Bečki institut za istočnu i jugoistočnu Evropu, a u njegovom radu od 21. do 25. oktobra 1968. godine uzelo je učešća oko 170 istoričara srednjoevropskih zemalja: Austrije, Mađarske, Čehoslovačke, Rumunije, Jugoslavije, Poljske, zatim iz Velike Britanije, Francuske, Savezne Republike Njemačke, SSSR-a i SAD. Pola stoljeća distance od raspada Austro-Ugarske omogućilo je istoričarima da objektivno prikažu posljednje dane Monarhije koji su za njene zvanične političke faktore, kao i za neke predstavnike Antante izvjesno značili vojni poraz Habsburškog mnogovjekovnog carstva, ali ne i gubitak nade u mogućnost daljeg opstanka ove države, dakako reorganizirane i reformirane u duhu novih potreba i odnosa.

Učesnici simpozijuma saslušali su veliki broj referata, koreferata i saopštenja u kojima su njihovi autori prikazali raspad Austro-Ugarske u svjetlu diplomatskog i vojnog razvoja događaja, analizirali ekonomsku situaciju Dunavskog bazena poslije propasti Monarhije i, napokon, učinili napor u osvjetljavanju nacionalnih konflikata u procesu nastajanja zemalja nasljednica.

Na počasnom mjestu, kao prolog simpozijumu, našli su se referati austrijskih istoričara prof. dra Richarda Plaschkea (»Revolucionarne težnje u završnoj borbi Dunavske monarhije«) i prof. dra Fritza Fellnera (»Raspad Dunavske monarhije u svjetsko-istorijskoj perspektivi«), koji su potvrdili novi duh savremene austrijske istoriografije, koja svoj predmet nalazi u modernoj istoriji svoje zemlje. Ovaj novi duh savremene austrijske istorijske nauke ogleda se prvenstveno u njenoj emancipaciji od istorijske škole, koja je bila duboko prožeta monarhizmom, i koja je decenijama vladala u austrijskoj istoriografiji, predstavljajući tako jedan od najznačajnijih idejnih stubova carstva, a poslije propasti osnovu nada u njegovu restauraciju. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da je nova generacija austrijskih istoričara rođena u Prvoj Republici, da se formirala u Drugoj Republici, kada je u svijesti austrijskog građanina preovladalo saznanje o apsurdnosti svakog obnavljanja Habsburške monarhije. Upravo tim duhom bila su inspirisana i prožeta uvodna predavanja austrijskih istoričara. Dok je profesor Plaschka ponesenim stilom i jezikom svoga predmeta — revolucionarna kretanja u Monarhiji u jesen 1918. — analizirao porođajne muke rađanja Prve Republike Austrije, profesor Fellner je u svjetsko-istorijskoj perspektivi i tendencijama istorijskog razvitka tražio naučno objašnjenje značajnog istorijskog fenomena — raspada Habsburškog carstva.

Materija simpozijuma bila je razvrstana u tri tematska kruga: a) diplomatski i vojni razvoj u jesen 1918; — b) socijalne i ekonomske posljedice rata i revolucionarne pojave u Evropi, i c) demokratizacija srednjoevropskih sila i nastanak država nasljednica. Karakteristično je da su glavni referenti u prvom i drugom tematskom krugu bili istoričari iz socijalističkih zemalja »nasljednica«, dok su uvodni referati u trećem krugu pripali istoričarima iz SAD i Poljske. Istoričari iz Austrije, kao i istoričari iz drugih zemalja učestvovali su sa koreferatima i diskusionim prilozima u svim tematskim krugovima.

O djelatnosti austro-ugarske diplomatije u posljednjim mjesecima pred slom referirao je jugoslavenski istoričar dr Bogdan Krizman. Oslanjajući se na nove arhivske izvore, Krizman je veoma pedantno pratio diplomatsku aktivnost Monarhije, koja je, osjećajući svu dubinu krize u kojoj se u završnim mjesecima prvog svjetskog rata našla habsburška država, pokušavala da spekulacijama izbjegne katastrofu. Razlike u vrhovima Monarhije i Njemačke o ratnim ciljevima i u ocjeni situacije nisu se produbljivale, iako je upravo takvu tendenciju nosio sam razvoj događaja, jer rukovodeći faktori u Monarhiji nisu imali snage da u posljednjem trenutku odvoje zemlju od Njemačke. Poslat u Švajcarsku 11. oktobra, da ispita položaj Monarhije kod Antante, Graf Đula Andraši mlađi, koji će zatim postati posljednji ministar spoljnih poslova Austro-Ugarske, imao je utisak da Saveznici nisu donijeli konačnu odluku o sudbini Monarhije i da bi se za nju još mogli postići podnošljivi uslovi, ako bi vrhovi Monarhije pokazali spremnost na raskid sa Njemačkom i na separatni mir. U krugovima vlada Francuske i Engleske smatralo se da je moguće sačuvati Habsburšku monarhiju od raspada, ukoliko su car i vlade Monarhije u stanju da djelom potvrde da su im važniji interesi njihovih naroda nego interesi Njemačke, drugim riječima, u koliko su u stanju da se oslobode diktata iz Berlina. Francuska je odlučno bila protiv proširenja Njemačke priključenjem njemačkog dijela Austrije, a Velika Britanija je, čak, dopuštala postojanje jednog državnog saveza sa Habsburgom na čelu.

Iako je raspolagala dragocjenim informacijama o stavovima državnika Antante prema položaju Monarhije o poslijeratnom uređenju Evrope, austrijska diplomatija nije bila sposobna da učini spasonosan potez. Od prijema Wilsonove note, od 18. X, trebalo je devet dana da se izradi odgovor (27. X) u kome vlada Monarhije izjavljuje da odobrava Wilsonovo gledište o pravima naroda Austro-Ugarske, posebno o pravima Čehoslovaka i Jugoslavena na samostalnu državu, i da joj više ništa ne stoji na putu da otpočne pregovore o prekidu rata i o miru. Nota je predata Stejt departmentu tek 29. X, a već dva dana kasnije, 31. X, u Versaju je sklopljen ugovor o primirju sa Austrijom. Ni ovakav tok događaja, Monahriji sasvim nenaklonjen, na bečkom dvoru nije dobio realnu ocjenu. Naprotiv, car Karl je i poslije poraza gajio nadu da će ga države Antante na mirovnoj konferenciji tretirati kao vrhovnog predstavnika nove državne organizacije u Dunavskom bazenu. Ali 7. XII vlade u Parizu, u Londonu i Vašingtonu definitivno su sahranile ovakve iluzije notom u kojoj se kaže da su sami narodi Austro-Ugarske Monarhije donijeli odluku o njenom raspadu.

O vojnom slomu centralnih sila 1918. godine referirao je češki istoričar dr Karel Pichlik. Podrobnom analizom vojne situacije Centralnih sila u posljednjoj godini rata Pichlik je do kraja obesnažio njemačku tezu da se njemačka armija vratila sa frontova svjetskoga rata nepobijeđena na bojnom polju.

Prelaz iz 1917. u 1918. godinu otvarao je Centralnim silama realnu nadu da će ostvariti svoje ratne ciljeve. Isključenje Rusije iz rata do kojeg je došlo zahvaljujući oktobarskoj revoluciji omogućilo je vodećim Centralnim silama da svoje vojne efektive usmjere na zapadne frontove. Ono što nisu postigle u proljeće i ljeto 1915, krajem 1917. godine postalo je stvarnost.

Odbrambene linije Centralnih sila na Balkanu bile su relativno čvrste.

Položaj armija Austro-Ugarske na jugozapadnom frontu bio je veoma siguran.

U to vrijeme samo su Englezi uspjeli u Palestini da prodru u Gazu, da zauzmu Jafu, a zatim Jerusalem.

Armije vodećih Centralnih sila su u završnoj fazi rata relativno lako prebrodile veliki januarski štrajk, koji je izbio najprije u Monarhiji, a zatim u Njemačkoj i koji je nagovještavao veliku socijalnu buru.

Da bi vojnim snagama Antante nanijele odlučujući udarac, Centralne sile su riješile da u proljeće 1918. godine preduzmu ofanzivne operacije na zapadnom frontu.

Majski susret u Spa obadva cara i šefova generalštabova doveo je do sporazuma, koji je sudbinu Austro-Ugarske trajno povezao sa pobjedom ili porazom njemačkog oružja.

Novi njemački napad počeo je 9. juna, ali je već 14. juna bio zaustavljen. 15. juna austrougarska armija otpočela je ofanzivu na jugozapadnom frontu, koja je kroz 10 dana završena neuspjehom. Pa ipak, borbeni moral vojnih jedinica još nije bio narušen.

Mjesec dana kasnije, 16. jula, otpočeo je francuski protivnapad, koji je bio toliko uspješan da je njemačka komanda bila primorana da naredi povlačenje. 8. avgusta, kada su brojem i ratnom tehnikom nadmoćne snage Antante izvršile prodor njemač-

kog fronta u Francuskoj, postao je »crni dan« njemačke armije. U septembru je uslijedila ofanziva Antantinih truba na Balkanu i na Srednjem istoku.

Vojni neuspjesi u armijama Centralnih sila — (Bugarska je zaključenjem separatnog mira u septembru 1918. izbačena iz borbenog fronta) — prouzrokovali su pojavu masovnog dezerterstva, a zatim otpore vojnika daljem vođenju rata, koji su se razvili u revolucionarne akcije i pobune čitavih garnizona. Pobunjenici su zahtijevali neodložno zaključenje mira i isticali republikanske i socijalističke parole. Pa ipak, do oktobra 1918. niko u njemačkoj vrhovnoj komandi nije računao sa kapitulacijom. Još u ljeto Ludendorf i Hindenburg bili su uvjereni u sposobnost njemačke armije da se i u 1919. godini održi na francuskoj teritoriji. Sada je priznanje poraza i zaključenje primirja postalo jedini izlaz.

Vojna situacija Centralnih sila u oktobru 1918. godine dovela je odgovorne faktore Njemačke do saznanja da je uporedo sa porazom u ratu neizbježan raspad Austro-Ugarske monarhije, prema kome oni moraju da zauzmu stav i odrede svoju političku aktivnost. Njihovo stanovište u ovom pitanju bilo je sljedeće: ako nije bilo moguće spriječiti nastajanje nacionalnih država na teritoriji Habsburške monarhije, interes Njemačke je tražio da se podrže iredentistički pokreti austrijskih i čeških Nijemaca sa tendencijom njihovog priključenja Njemačkoj. Ovim duhom bili su prožeti memorandumi cara Wilhelma II i generala Ludendorfa od 14. X 1918. godine. Ludendorf je, štaviše, smatrao da sva teritorija Austrije na kojoj žive Nijemci treba odmah da se priključi Njemačkoj. Ove aspekte njemačke politike u posljednjem mjesecu I svjetskog rata razmatrao je češki istoričar dr Jiri Koralka u svome koreferatu »Držanje njemačkog rajha prema težnjama za obrazovanje nacionalnih država u Cislajtaniji«.

Poslije opšte konstatacije da su pri raspadu Monarhije sudjelovale i privredne suprotnosti koje je donio kapitalistični razvitak ove polinacionalne države, mađarski istoričari prof. dr Ivan Berend i prof. dr György Ranki u težište svog referata postavili su privredne probleme koji su se otvorili u nasljednim državama. Pada u oči da su države nasljednice baštinile veoma različit privredni potencijal Monarhije. Ovo nasljedstvo nije odgovaralo ni veličini pojedinih zemalja ni brojnosti njihovog stanovništva. Najznačajniji dio privrednog potencijala — 70% čitavog privrednog kapaciteta Cislajtanije — pripao je Čehoslovačkoj. I Mađarska je prošla relativno dobro, jer je na njenoj teritoriji, koja je obuhvatala trećinu bivše mađarske državne teritorije, ostalo 41% ranijeg stanovništva i 55% industrijske proizvodnje. Poslije rata u najtežoj ekonomskoj situaciji našle su se zemlje koje su doživjele najdublje socijalne potrese. Republika Austrija nalazila se u katastrofalnom ekonomskom stanju, bez životnih namirnica i sa 200.000 nezaposlenih industrijskih radnika. Poljoprivredna proizvodnja u Mađarskoj iznosila je 1919. godine 1/3 predratne produkcije, a industrijska proizvodnja iste godine mogla je da pokaže 15—20% mirnodopske predratne proizvodnje. Samo je češka industrija u 1918. godini bilježila 50% predratnog nivoa produkcije. Izlaz iz ovih teškoća tražio se i našao u uvozu kapitala.

Sličnu ekonomsku situaciju imale su Jugoslavija, Rumunija i Poljska. Pokazalo se da je zajednički život u okviru carstva za sve zemlje nasljednice imao određene uzajamne prednosti kao i minuse. Prednosti su, na primjer, imale austrijska i češka industrija i mađarska poljoprivreda. Na drugoj strani, teški uslovi u okviru Monarhije postojali su za austrijsku i češku poljoprivredu i za mađarsku industriju potrošnih dobara. Međutim, Monarhija je pokazivala privredno jedinstvo, koje je bilo uspostavljeno integracijom razvijenih i, s druge strane, integracijom njenih agrarnih područja. Kraj Monarhije značio je i kraj ovog ekonomskog jedinstva, jer su zemlje nasljednice sada težile uspostavljanju svoje ekonomske samostalnosti. Primjenjujući protekcionističke carine i zabranu uvoza, nove države su se međusobno ekonomski zatvorile. U okviru Monarhije za njih nije postojalo pitanje izvoza, jer je unutrašnje tržište moglo da apsorbuje najveći dio privredne proizvodnje. Sada je paralizovanje spoljne trgovine još više pooštravalo njihovu i onako tešku ekonomsku situaciju. Međusobna trgovina ovih zemalja, stimulirana prirodnim okolnostima, susjedstvom, istorijskim tradicijama, usljed autarhičnih težnji, svedena je na minimum i iznosila je jedva 10—15% njihove ukupne spoljne trgovine. Svojim najvećim dijelom spoljna trgovina ovih zemalja u međuratnom periodu bila je orijentirana prema zapadnoevropskim državama, dok ih od sredine 30-tih godina nije zamijenila Hitlerova Njemačka. Na liniji privredne autarhije u Austriji se uz razvijene predioničke kapacitete podizala tkačka industrija, a u Čehoslovačkoj predionička industrija uz razvijenu tkačku industriju. Iz istih motiva Austrija je jačala svoju mlinsku industriju. U svakoj zemlji nasljednici bila je prisutna tendencija da se kompletiraju privredni kapa-

citeti kako bi tako postigle ekonomsku samostalnost. Posljedice ove politike ispoljile su se u mnogim paralelnim kapacitetima usljed čega su austrijska i češka tekstilna industrija izgubile značajan dio tržišta i našle se u kritičnoj situaciji, a mađarska mlinska industrija, koja je podmirivala potrebe cijele Monarhije, sada je pokazivala svega 3/4 predratnog produkcionog nivoa. U takvim uslovima najznačajniji napredak u ovim zemljama ostvarile su tekstilna i druge grane lake industrije. Ali zatvoreni, tijesni, prirodi privrede protivni okviri autarhije onemogućili su u većini ovih zemalja da se izgradi moderna nacionalna privreda koja bi na svjetskom tržištu bila konkurentno sposobna. Autori smatrju da karakterističan primjer pokazuje privredni razvoj Mađarske između dva rata. Dok je njena tekstilna industrija povećala proizvodnju četiri puta, industrija sredstava za život je znatno opala, teška industrija i poljoprivreda su stagnirale, usljed čega je nacionalni dohodak godišnje rastao samo za 1,5%. Hronična nezaposlenost bila je neizbježni pratilac ekonomskog razvitka zemalja nasljednica. Iz ove analize mađarski istoričari Berend i Ranki izvukli su zaključak da privredni problemi koje je otvorio raspad Monarhije nisu našli rješenje u zemljama nasljednicama između dva rata.

Sovjetski istoričar prof. dr Vladimir Turok-Popov, jedan od najboljih sovjetskih poznavalaca istorije naroda Habsburške monarhije, u svome referatu analizirao je uticaj oktobarske revolucije na previranja i procese koji su doveli do raspada Monarhije (»Ruska oktobarska revolucija i njen uticaj na slom Austro-Ugarske monarhije«). Ovaj uticaj on je na prvom mjestu tražio i nalazio u odjeku koji su u radničkoj klasi, narodima i armiji Monarhije imale velike parole Oktobra: mir, socijalizam i pravo naroda na samoodređenje do otcjepljenja. Štrajkovi, posebno veliki januarski štrajk 1918. godine, masovna pojava zelenog kadra, težnja brojnih naroda Austro-Ugarske za izdvajanjem i uspostavljanjem samostalnih država — izraz su opšte društvene i političke krize Monarhije, jedne izrazito revolucionarne situacije, koja je već sama sobom predstavljala podršku socijalističkoj revoluciji u Rusiji, ali se istovremeno i sasvim direktno inspirisala njenim dostignućima i parolama. Koliko su revolucionarne akcije bečkih radnika i nacionalno oslobodilačke težnje naroda Monarhije bile značajne za položaj oktobarske socijalističke revolucije i perspektivu socijalizma, svjedoči i proglas koji su narodima Austrije 3. XI 1918. uputili Lenjin, Sverdlov i Kamenjev očekujući da će socijalistička revolucija nastaviti svoj pobjedonosni hod u zemljama srednje i zapadne Evrope. U ovom proglasu predstavnici sovjetske vlade pozdravljaju revoluciju naroda Austro-Ugarske, koji su uspjeli da zbace vlast Habsburgovaca, pozivaju ih da ne dozvole da vlast uzmu reakcionarne monarhije i kontrarevolucionarne buržoazije, da ne stanu na pola puta, već da na ruševinama stare države stvore zajednicu slobodnih naroda.

U okviru tematike »Demkoratizacija srednjih sila i nastanak država nasljednica« podnesena su takođe dva uvodna referata. Američki istoričar austrijskog porijekla, pisac obimnog i poznatog djela »Nacionalni problem Habsburške monarhije«, prof. dr Robert Kann imao je referat pod naslovom »Demokratski princip u opreci sa slomom Austro-Ugarske i razvojem država nasljednica«. Organizaciju političkog života u nasljednim državama u poređenju sa situacijom u Monarhiji Kann razmatra sa stanovišta političkog pluralizma, koji po njegovom mišljenju predstavlja potvrdu stepena demokratije. Ne navodeći nijednu državu kao obrazac političkog pluralizma, Kann je već u početku svoga referata ukazao na primjere Vajmarske republike i francuske Treće republike, u kojima je, po njegovoj ocjeni, velika rascjepkanost političkog života predstavljala više faktor ugrožavanja, nego konsolidacije i unapređenja demokratije. Austro-Ugarska Monarhija poznavala je pretežno pluralizam u nacionalnom, a ne u socijalnom i ideološkom političkom pravcu. Ona nije pružala mogućnost za egzistenciju ideološki supranacionalnih velikih partija. Čak je u posljednjoj deceniji pred sam rat i sama socijalna demokratija postala žrtva nacionalne pocijepanosti. S tim u vezi Kann upozorava da bi pogrešno bilo pretpostavljati da bi postojanje velikih partija koje bi svojim organizacijama pokrivale bilo države Monarhije, bilo cijelo carstvo, osiguralo dalji opstanak Austro-Ugarske. Njegova je teza da je nacionalno atomiziranje u smislu demokratskog pluralizma imalo negativan značaj za Monarhiju.

Sa stanovišta političkog pluralizma on analizira i izgrađuje svoje ocjene o političkom poretku zemalja nasljednica. Pri tome ih je razvrstao u tri grupe u skladu sa stepenom političkog pluralizma u njemu. Prvoj grupi pripadaju zemlje sa sistemom zapadne političke demokratije — Austrija i Čehoslovačka, u drugu dolaze zemlje sa mješovitim oblicima demokratije i autoritativnih režima — Jugoslavija i Rumunija, u treću grupe spada Mađarska sa autoritativnim Hortyjevim režimom.

Iako su Austrija i Čehoslovačka bile znatno jače prožete demokratizmom nego druge države nasljednice, njihova nadmoć u tome pogledu u poređenju sa Monarhijom nije bila tako velika kako je to moglo da izgleda. Pokazalo se da je u ovim zemljama politički pluralizam bio kratkog vijeka. U Prvoj austrijskoj republici on je bio likvidiran pod uticajem autoritativno-fašističkih snaga, u Čehoslovačkoj pod uticajem spoljnog faktora, pri čemu je značajan momenat bio taj što Čehoslovačka u toku dvije decenije nije bila sposobna da uspostavi sintezu između nacionalnog i političkog pluralizma. U konstitucionalnim monarhijama, Jugoslaviji i Rumuniji, situacija se znatno razlikovala. 1919. godine u Rumuniji je bilo deset partija, od kojih je Nacionalna rumunska partija u Parlamentu imala dvije petine poslanika. Nacionalne manjine u Rumuniji, na prvom mjestu Nijemci, Mađari i Jevreji, koji su sačinjavali 28% čitavog stanovništva, nisu imale u parlamentu nikada više od 5% mandata. O političkom pluralizmu u Jugoslaviji može se govoriti u prvoj deceniji njenog postojanja. Njegovu osnovu predstavljao je nacionalizam koji je bio izraz pijemontske uloge Srbije u pogledu jugoslavenskog ujedinjenja. Međutim, zaoštravanje nacionalne borbe i uvođenje kraljevske diktature 1929. učinili su kraj političkom pluralizmu u jugoslavenskoj državi. Iz svoje analize Kann je izveo zaključak da uticaj nacionalizma u zemljama nasljednicama nije bio predupređen na dužu perspektivu pomoću političkog pluralizma, kao što nije bio predupređen ni u samoj Monarhiji. Njen raspored bio je djelo nacionalno-revolucionarnog pokreta zapadnog tipa, kao što bi, po Kannovom mišljenju, isti cilj bio postignut i pobjedom socijalne revolucije u Ljenjinovom smislu pod vodstvom revolucionarne elite industrijskog radništva. Klasne, nacionalne i političke suprotnosti u Monarhiji bile su veoma zategnute i išle su u prilog njenom raspadu. Stojeći na stanovištu da ne postoji univerzalni lijek za rješavanje nacionalnih pitanja za sva vremena, Kann na kraju podvlači da nikada nije bio učinjen pokušaj obimne socijalne reforme koja bi stvorila mogućnost za rješenje nacionalnih pitanja u okviru Monarhije.

Poljski istoričar prof. dr Henryk Batowski u svome prilogu, koji predstavlja drugi uvodni referat u trećem tematskom krugu, razmatrao je nacionalne konflikte pri nastajanju zemalja nasljednica i konstatovao da nacionalni sukobi koji su razorili Dvojnu monarhiju nisu bili likvidirani njenim raspadom. Neke države nasljednice bile su s obzirom na nacionalnu strukturu, polinacionalne države, a u etničkom pogledu gotovo potpuno jedinstvene države bile su jedino Republika Austrija i nova mađarska država. Nacionalni sporovi i sukobi nastavljeni su u novim državama, iako njihov nacionalni sastav, izuzimajući Jugoslaviju, nije bio tako kompleksan kao u Austro-Ugarskoj. Dvije u Monarhiji vladajuće nacije došle su u dijelovima odvojenim od Austrije i Mađarske pod političko vodstvo naroda, koji su se u Monarhiji nalazili u potčinjenom položaju. Po mišljenju prof. *Batowskog*, svoj novi položaj naročito teško su osjećali Nijemci u Sudetima u Čehoslovačkoj i u slovenačkom dijelu Jugoslavije. Ako je Austro-Ugarska mogla da pokaže devet nacionalnih sukoba, situacija poslije 1918. sa stanovišta brojnosti nacionalnih sukoba se pogoršala — sada je takvih sukoba bilo sedamnaest. Bitno poboljšanje sastojalo se jedino u tome što su ranije poodređeni narodi došli u položaj državnih naroda. Naročito su značajni bili sukobi slovačko-češki i hrvatsko-srpski. Dok je slovačko-češki sukob prije 1918. bio nepoznat, jer je nastao u uslovima nove države, hrvatsko-srpski sukob imao je svoju predistoriju u Monarhiji. U nedjeljama prevrata činilo se da će svoje razrješenje naći u jugoslavenskoj ideji, a u novoj državi dobio je razmjere koje su predstavljale stalnu opasnost za njen opstanak. U ovim državama vladajući faktori su pokušavali da stvore novu državnu nacionalnost, čehoslovačku i jugoslavensku naciju, u kojima je trebalo da iščeznu slovačka i hrvatska narodnost, što nije bilo namijenjeno češkoj i srpskoj narodnosti kao protagonistima novih državnih nacija. Ako su čehoslovakizam i jugoslavizam kao državni pojmovi bili sasvim razumljivi, kao pojmovi narodnosti oni su bili neprihvatljivi. Svoja razmatranja profesor *Batowski* zaključuje tvrdnjom da stvarna samouprava u državi predstavlja gotovo uvijek efikasno sredstvo protiv nacionalnih sukoba. U tom smislu on smatra da bi princip teritorijalne autonomije u nekim zemljama nasljednicama imao pozitivan značaj. Međutim, vlade nekih zemalja, bojeći se separatističkih težnji, bježale su od autonomije i pribjegavale centralističkim mjerama, koje su često u praksi imale dejstvo suprotno njihovim motivima i koncepcijama. Tako su neke zemlje nasljednice pokazale nesposobnost da riješe nacionalno pitanje, koje je bilo jedan od bitnih uzroka raspada Monarhije, na čijim su ruševinama one same nastale.

Brojni koreferati, kojih je bilo preko četrdeset, i zatim diskusija, vođena po tematskim krugovima, predstavljali su bogatu dopunu i razradu osnovnih tema ovoga

veoma korisnog i interesantnog internacionalnog naučnog skupa. Neka nam bude dozvoljeno da ovde ukažemo na priloge bečkog istoričara dra Rudolfa Necka (»Austrijski radnički pokret od januara do novembra 1918. godine«), engleskog istoričara prof. Hugha Seton-Watsona (»Supranacionalno carstvo i nacionalna država prije i poslije 1918. — istorijska razmatranja«), sovjetskog istoričara dra Jurija Pisareva (»Oslobodilačka borba Južnih Slovena i planovi za preobražaj Austro-Ugarske monarhije u godinama 1917—1918«), rumunskog istoričara prof. dra Mirona Constatinescua (»Legitimitet obrazovanja nacionalnih država nasljednica«), češkog istoričara dra Zdeneka Šollea (»Prilog čehoslovačkog oslobodilačkog pokreta u prvom svjetskom ratu demokratizaciji srednje Evrope«), iako smo uvjereni da bismo mogli produžiti ovu listu veoma uspjelih koreferata, od kojih će mnogi zadovoljiti naučni interes istoričara koji izučavaju specijalne aspekte i momente ove nesumnjivo značajne istorijske materije.

Nadamo se da smo ovom našom informacijom nagovijestili kako je savremena istorijska nauka široko i duboko zahvatila istorijsku materiju koja je bila predmet Internacionalnog simpozijuma pripremljenog povodom 50-godišnjice sloma Austro-Ugarske monarhije. Iako gotovo svaki njegov prilog znači poziv na diskusiju, koja u toku simpozijuma nije izostala, ovdje bismo se samo marginalno osvrnuli na razmatranja mađarskih istoričara Berenda i Rankia i zatim na neke poglede američkog istoričara *Roberta Kann-a.*

Mišljenja smo da je pitanje izvora ekonomskog nacionalizma u zemljama nasljednicama od prvorazrednog značaja za njegovo objašnjenje i razumijevanje. Autarhične težnje u privredi zemalja nasljednica koje u svome referatu analiziraju mađarski istoričari Berend i Ranki imaju nesumnjivo svoje korijene i u političkim odnosima njihovih naroda u periodu Monarhije. Naime, težnja za nacionalnim oslobođenjem potlačenih naroda Austro-Ugarske nailazila je uporno na otpor vrhova Monarhije, koji su u tom pogledu, poznato je, imali podršku vladajućih nacija — Nijemaca i Mađara. Sa nejednakim nasljeđem privrednog potencijala ove nacije naslijedile su i uzajamno nepovjerenje koje su njihove buržoazije iskorištavale da bi tako osigurale svoje klasne i političke interese u slobodnim nacionalnim državama. Sada je ekonomsko zatvaranje u okvir države, uz to još tipično male, koje nije poznavala privreda Monarhije, postalo baza i dopuna nacionalizma koji je predstavljao opasnost za susjede, a u svojoj zemlji slabio je i razarao njen društveni organizam. Nisu samostalne nacionalne države nasljednice Monarhije same po sebi bile uzrok veoma sporog tempa sopstvenog privrednog razvoja koji je također pokazivao značajne razlike između pojedinih zemalja, pa se za neke od njih ne bi ni moglo tvrditi da su između dva rata ostvarile relativno nizak nivo ekonomskog razvitka. Osim toga, period od dvije decenije, koliko je trajao mir, suviše je kratak da bi se mogli riješiti privredni problemi koji su se unutar dvojne Monarhije u njenoj privredi gomilali više od pola stoljeća. Privredno jedinstvo Monarhije, uspostavljeno u procesu razvitka kapitalizma, samo je moglo biti razoreno nastankom buržoaskih nacionalnih država sa nacionalizmom kao vladajućom ideologijom. Umjesto jedinstvene privrede Monarhije, sasvim je prirodno što su u poznatim istorijskim uslovima nastale privrede cijelog niza država nasljednica koje su u većini ispoljavale težnju za što dubljim i radikalnijim raskidom sa bivšom državom u svim sferama društvenog života. To je, po našem mišljenju, najvažniji razlog zašto nije moglo biti kontinuiteta u privrednom razvoju Monarhije i zemalja nasljednica. Kontinuitet se mogao ostvariti samo pod uslovom preobražaja Monarhije u novi oblik države koja bi u svome sastavu zadržala sve ili gotovo sve zemlje koje su je sačinjavale do njenog raspada. Odsustvo kontinuiteta jedan je od značajnih razloga što je došlo do promjena u neravnomjernom privrednom razvitku ovih zemalja koje su se ispoljile i potvrdile u činjenici da su jedne ekonomski zaostajale i stagnirale, dok su druge brže napredovale. Otuda su, pored privrednih problema zajedničkih svim zemljama nasljednicama (nepostojanje međusobne privredne saradnje), postojali i problemi različiti u pojedinim nasljednim zemljama. Neosporno je, u istorijskim uslovima koji su na ovom prostoru postojali poslije završetka prvog svjetskog rata, kapitalizam nije pokazao sposobnost da riješi ekonomske probleme koje je Monarhija ostavila u nasljeđe zemljama koje su nastale njenim rušenjem.

Druga naša primjedba odnosi se na značaj političkog pluralizma pri raspadu Austro-Ugarske. Kao što smo vidjeli, prof. Kann razvija tezu da je jedan od uzroka propasti Austro-Ugarske Monarhije bio nedostatak razvijenog političkog pluralizma u njenom političkom sistemu. Međutim, Austro-Ugarska nije propala usljed nerazvijenosti političkog pluralizma, već usljed nerazvijenosti demokratije. Istina kad

Kanna su to dvije strane jedinstvenog istorijskog procesa. Mogli bismo čak, reći da je to jedan od elemenata njegovog pogleda na istorijska zbivanja koja su dovela do raspada Monarhije. Ključ za razumijevanje ove pojave nalazi se, po našem mišljenju, u samoj prirodi političkog sistema dvojne države. Apsolutistički režim koji je davao osnovni pečat političkim odnosima u Monarhiji, koji je jedne narode držao u privilegisanom položaju — Nijemce i Mađare — a druge u podređenom, koji je radne mase cijele Monarhije veoma dugo držao lišene političkih prava da utiču na tokove društvenog i političkog života, mogao je da se efikasno suprotstavlja snagama demokratije čak i političkim pluralizmom, koji je znao da postavi na nacionalne osnove i usmjeri nacionalnim pravcem. Vladajućim faktorima Monarhije to nije bilo teško postići utoliko prije što su demokratske težnje nacionalnih pokreta u Austro-Ugarskoj imale veoma ograničene ciljeve, suštinski opredijeljene interesima društvenih klasa koje su im stajale na čelu. Istorijski razvoj zemalja nasljednica između dva svjetska rata pokazao je kako su njihove buržoazije shvatile demokratiju i gdje su joj bile granice. Iako prof. Kann za sebe kaže da nije pristalica istorijskog materijalizma, mi ćemo dodati da je potreba i zadatak istorijske nauke da se u svakoj konkretnoj istorijskoj fazi identifikuju društveni odnosi i klasni nosioci demokratskih procesa, da se uvijek utvrde društveno-istorijski okviri, dometi i pravac razvoja demokratije.

U zaključku našeg osvrta možemo sa zadovoljstvom konstatovati da je ovaj simpozijum zabilježio uspjeh ne samo svojim značajnim domašajem nego istovremeno i svojim podsticajem za nova istraživanja. Istorija velikog, moćnog i dugovjekog srednjoevropskog carstva — Habsburške monarhije uopšte i njenog raspada posebno predstavljali su i trajno će predstavljati naučno područje, koje će privlačiti ne samo austrijske, mađarske i istoričare drugih zemalja nasljednica nego i istoričare iz svih regiona svijeta, kako je to vrlo ubjedljivo demonstrirao i ovaj Internacionalni simpozijum. S tim u vezi posebno nas raduje što možemo istaknuti da je ovaj bečki jubilarni simpozijum okupio impozantan krug istoričara iz mnogih zemalja Evrope i Amerike, kojima pripadnost njihovih država različitim društvenim i političkim sistemima nije predstavljala smetnju da konfrontiraju rezultate svojih ispitivanja, svoje analize i ocjene o jednom izvanredno značajnom istorijskom događaju i da u jednoj atmosferi intelektualnog stvaralaštva i odnosa naučnim argumentima, oslobođenim političke pristrasnosti, vode dijalog o mnogim pitanjima istorije posljednjih mjeseci i dana Dunavske monarhije i nastanka novih samostalnih nacionalnih država. U toj, rekli bismo epohalnoj, činjenici nalazi se pouka istorije i istovremeno poruka ovoga Internacionalnog simpozijuma da je sloboda najviša vrijednost čovjeka i naroda i da je istina istorije najdublje nadahnuće istorijske nauke, nezavisno od državnog, nacionalnog i svakog drugog predmeta i određenja njenih ispitivanja i njenih predstavnika.

Enver REDŽIĆ

ČETVRTA MEĐUNARODNA KONFERENCIJA ISTORIČARA RADNIČKOG POKRETA U LINCU

Četvrtu međunarodnu konferenciju istoričara radničkog pokreta organizovala je, kao i tri prethodne, Radna zajednica za istoriju austrijskog radničkog pokreta u Beču uz materijalnu pomoć opštine i Radničke komore grada Linca i izdavačke kuće »Europa Verlag«. Konferencija je održana od 17. do 21. septembra 1968. godine u prisustvu 80 istoričara iz 14 zemalja. Ona predstavlja produžetak veoma korisne tradicije u razmatranju značajnih i aktuelnih tema iz istorije radničkog pokreta i istorijske metodologije vezane za ovu naučnu oblast.

Na ovogodišnjem naučnom skupu razmatrane su dvije teme: 1. »Istoriografija Druge internacionale«, i 2. »Radnička štampa kao izvor za istoriju radničkog pokreta«.

Referat o prvoj temi, »Istoriografija Druge internacionale« podnio je Julius Braunthal iz Londona, a dva koreferata na istu temu Georges Haupt iz Pariza i Igor Krivoguz iz Lenjingrada.

Druga Internacionala je u toku tri decenije svog razvojnog puta ostavila veoma bogatu i raznovrsnu idejnu baštinu. O tokovima njenih socijalnih, političkih i ideoloških struja postoje različite ocjene i mišljenja, koja su, bez obzira na porjeklo, dosta jednostrana, ponekad isključiva i šematska. Takvo stanje u istoriografiji Druge internacionale navelo je referenta J. Braunthala da u referatu postavi, kao ključno pitanje, problem objektivnosti.

Pozivajući se, uglavnom, na zapadne istoričare (Georges Haupt, Edward Hallett Car, G. D. H. Cole, William Z. Foster i dr.) o ovoj problematici, Braunthal je stao na stanovište da je nemoguće potpuno objektivno pisanje istorije. Ovdje ćemo navesti samo neke karakteristične Braunthalove misli o ovom pitanju. Istoričar ne može nepristrasno posmatrati prošlost, jer je neizbježno obuzet idejama i socijalnim problemima svoga vremena, zbog čega on posmatra prošlost samo kroz predstave svoga vremena i u njemu traži ključ za razumijevanje prošlosti. Braunthal prihvata mišljenje engleskog istoričara Edvarda-a Hallett-a Carr-a, prema kojem pisanje istorije predstavlja proces uzajamnog djelovanja između ideja istoričara i istorijskih činjenica, što je u neku ruku dijalog između istoričara i događaja koje on želi opisati. Taj dijalog počinje već pri izboru materijala za određenu rekonstrukciju. I pored svih ozbiljnih nastojanja oko savršene objektivnosti, konstatuje Braunthal, istoričar dolazi u situaciju da bira između mnoštva faktora koji određuju istorijski proces. U tom trenutku dolazi do izražaja istraživačevo subjektivno mišljenje i on se opredjeljuje za one faktore koji su sa njegovog stanovišta bitni i karakteristični.

Rekonstruišući događaje sa puno strpljivosti, pedantnosti i odgovornosti za istoriju, istoričar se javlja kao nosilac jedne ideologije zbog čega neminovno dolazi u sukob sa interpretacijom prošlosti od strane istoričara drugih ideologija. Braunthal konstatuje da komunistička istorijska kritika reducira sukobe ovih ideja i ideologija u pisanju istorije Internacionale na samo dvije »proletersku« i »građansku«, pri čemu se neminovno nameće odredivanje kriterijuma — šta je »proletersko«, a šta »građansko«. On postavlja pitanje: »Da li je u stvari svaki idejni pravac socijalizma — kao reformizam, prudonizam, anarhizam, anarho-sindikalizam, hrišćanski socijalizam — ideologija 'proleterske istoriografije', ili je to samo marksizam?« Iz ovoga slijedi i drugo pitanje »da li svaki pojavni oblik marksizma, kao, na primjer, trockizam, austromarksizam, maoizam, a ne samo marksizam — lenjinizam, treba priznati kao proletersku ideologiju istoriografije Internacionale«? Razmatrajući kriterijum »gra-

danske« ideologije, kod Braunthola se opet pojavljuje dilema, kako klasificirati pojedine zapadne istoričare Internacionale koji se, razmatrajući različite ideološke struje, opredjeljuju i poklanjaju svoje simpatije reformizmu osuđujući »ortodoksni« marksizam kao snagu koja je sputavala razvoj socijalizma.

Poznata je činjenica da su u okvirima Druge internacionale postojale dvije vodeće ideološke struje — marksizam, kao teorija revolucionalnog socijalizma, i reformizam, kao teorija evolutivnog socijalizma. U upornoj suparničkoj borbi različitih ideoloških struja stvorena je terminologija koja je pretendovala da definiše pojedine pokrete ili ideološke struje. Ta terminologija (npr. oportunizam, revizionizam, austromarksizam, marksizam, lenjinizam itd.), koja je služila i bila pogodna za političku borbu ne može u nauci biti prihvaćena kao potpuno adekvatna definicija određenih ideoloških pravaca. Pored toga, ovakva terminologija i aprioristička klasifikacija istoričara ne čini nikakvu uslugu naučnom dijalogu koji postaje sve veća neophodnost na putu do istine (očigledno je da je Braunthal kao bivši sekretar socijalističke internacionale pod snažnim utiscima ideološke borbe).

U vezi sa problemom objektivnosti Braunthal je uputio oštru kritiku na račun sovjetske istoriografije o Drugoj internacionali. Iako je iz okvira Druge internacionale ponikla Treća internacionala, on zamjera komunističkoj istoriografiji da je pokazala veoma malo interesa za proučavanje njene istorije. Pored slabog interesa za ovu problematiku, komunistička istoriografija, prema Braunthalu, pokazala se kao »seizmograf komunističke partijske politike«, a komunistički istoričari kao »kovači oružja za arsenal njihove partije«.

Mada se ima šta zamjeriti sovjetskoj istoriografiji, koju Braunthal poistovećuje sa cjelokupnom komunističkom, upućena kritika zasnovana je samo na četiri publikacije koje ne predstavljaju domet sovjetske, a još manje komunističke istoriografije Drugoj internacionali. Nepoznavanje najnovijih dostignuća istoriografija istočnih zemalja o ovoj problematici i jednostranost sa prizvukom antikomunizma lišava Braunthala korektne i ozbiljne naučne kritike.

Interesantnu polemiku izazvala su Braunthalova razmatranja Lenjinove uloge u Drugoj internacionali. On iznosi poznati podatak da je Lenjin od devet kongresa Druge internacionalne posjetio samo tri, i da pri tome nije uzimao učešća u diskusijama. Posebno mu se upisuje u grijeh neučestvovanje na Bazelskom kongresu (novembar 1912), kada je Internacionala trebala da digne svoj glas protiv neposredne ratne opasnosti. Zbog toga neki zapadni istoričari Druge internacionalne (npr. Foster) smatraju da Lenjin ne spada u velike vođe Druge internacionalne. Braunthal se slaže sa Fosterovim »otkrićima« koja Lenjina karakterišu kao produkt ruskih uslova i boljševizma i kao malo poznatog »ekstremnog lijevog elementa«.

Ovdje se postavlja pitanje kriterijuma za određivanje uloge vođe. Da li je Lenjin kao »produkt ruskog društva« u istraživanjima i analizama kapitalističkog društva ostao u ruskim okvirima? Procjenjujući Lenjina sa stanovišta učešća na kongresima, Braunthal piše o legendi u komunističkoj istoriografiji koja »slavi Lenjina kao prvoborca za čistoću marksističkih i revolucionarnih principa«, protiv reformizma i oportunizma u Internacionali. Svestranije proučavanje Lenjina do 1918. godine, a pogotovo njegovih polemičkih studija, vjerovatno bi izmijenilo Braunthalove predstave o »legendi komunističke istoriografije«.

Georges Haupt, koreferent iz Pariza, koji spada među najbolje poznavaoce bibliografije Druge internacionale, dajući globalnu ocjenu njene istoriografije, konstatuje da je ona doktrinarna, da se više bavi ideološkim razvojem nego socijalnom istorijom radničkog pokreta i da ona danas postavlja jedno ideološko pitanje. Haupt se založio za svestrano proučavanje istorije Druge internacionalne u kojoj ne bi masovni pokret predstavljao samo dekor u kome se odvijaju ideološke borbe. Svaki pojedinačni radnički pokret ima svoje duhovne procese, ideologiju i politiku koji su specifični. On se, dakle, zalaže za definiciju jedne epohe, posmatrane ne samo hronološki i ideološki nego svestrano. U stvari, Haupt se zalaže za pisanje istorije internacionalnog socijalizma, što bi bilo adekvatnije od istorije Druge internacionale.

Igor Krivoguz koreferent iz Lenjingrada ukazao je na dostignuća sovjetske istoriografije o Drugoj internacionali. On je istakao teškoće sovjetskih istoričara prilikom pisanja istorije Druge internacionale koje su proizilazile iz oskudne izvorne baze, i pozitivan rezultat proučavanja Druge internacionale od strane građanske istoriografije koja je sakupila mnogo materijala i činjenica. U pisanju istorije Druge internacionale sovjetska istoriografija potcrtava, prema riječima Krivoguza, marksističku liniju, slijedeći Engelsov i Lenjinov put. Ukazujući na Lejninove analize antiratne politike od 1911. do 1914, Krivoguz je otpočeo dijalog sa Braunthalovim tretiranjem

Lenjinove uloge u Drugoj internacionali.

Ne unoseći se dublje u metodološke probleme istoriografije Druge internacionale i nekritičan odnos prema sovjetskoj istoriografiji, Krivoguz nije uspostavio ozbiljniji naučni dijalog sa Braunthalom.

Pitanja koja su bila dominantna u referatu i koreferatima izazvala su veoma živu diskusiju u kojoj je učestvovalo preko 20 istoričara.

Mišljenja o mogućnosti objektivnog pisanja istorije bila su podijeljena. Izvjestan broj istoričara sa Zapada složio se sa Braunthalovom postavkom, dok su istoričari iz istočnih zemalja i dio zapadnih istoričara iznijeil suprotne stavove. Ovi suprotni stavovi zasnivaju se na principijelnom postavljanju pitanja —ako nje moguće objektivno pisanje istorije šta onda ostaje od istorije kao nauke? Ovdje bi se moglo postaviti još niz pitanja kao, npr., da li se istoričar u svom razmatranju prošlosti mora potpuno emancipovati od vlastitih ideja, od vremena u kojem živi i da li on treba da se odrekne dostignuća svoje epohe da bi bio objektivan po Braunthalovom receptu? Ako je riječ o istoričaru kao naučniku, onda se može govoriti o njegovom ideološkom i političkom angažovanju, ali ne u smislu kako ga Braunthal postavlja. Poznato je da građanski istoričari u 18. i 19. vijeku istražuju i proučavaju nastanak građanskih društava (od renesanse) zapostavljajući pri tome socijalnu istoriju (bilo da je riječ o radničkim ili seljačkim pokretima). Osvajanjem vlast od strane radničke klase u nizu zemalja i povećanim političkim uticajem radništva u ostalim zemljama — socijalni pokreti radništva i seljaštva postaju predmetom naučnih istraživanja. U okvirima takve angažovanosti moguće je objektivno posmatranje prošlosti. Zastupnici ovog mišljenja polaze od primjene metoda dijalektičkog i istorijskog materijalizma, od neprestinog dosljednog i svestranog istraživanja istorijskih činjenica i od sve češćih naučnih diskusija i izmjene iskustava među istoričarima različite ideološke opredijeljenosti.

Drugo pitanje koje je izazvalo pažnju učesnika skupa bilo je — mogućnosti pisanja univerzalne istorije Druge internacionale. S obzirom na niz pitanja — različiti jezici, nedostatak statističkih podataka za vršenje analiza, specifičnosti svakog pojedinog radničkog pokreta, šarenilo socijalnih, političkih i ideoloških procesa u nacionalnim i međunarodnim okvirima — pisanje univerzalne storije Druge internacionale ostaje još uvijek u okvirima teoretskih razmatranja.

Druga tema ovog naučnog skupa »Radnička štampa kao izvor za istoriju radničkog pokreta« predstavlja značajno metodološko pitanje. Tretiranje ovog pitanja važno je iz dva razloga: prvo, što radnička štampa često predstavlja jedini ili jedan od najvažnijih izvora za rekonstrukciju istorije radničkog pokreta, i drugo, što pitanje »radnička štampa kao istorijski izvor« nije bilo ozbiljnije istraživano i proučavano sa metodološko-teoretskog stanovišta. U tom pogledu, značajne i vrijedne napore učinili su pisci referata i brojnih saopštenja na ovom naučnom skupu.

Glavni referat »Radnička štampa kao izvor za istoriju radničkog pokreta« podnijeli su Nicolae Goldberger i Nicolae Copoiu iz Bukurešta, a koreferat Kurt Koszyk iz Dortmunda.

Ulogu radničke štampe kao izvora za istoriju radničkog pokreta Goldberger i Copoiu odredili su mjestom istorije radničkog pokreta u okvirima opšte istorije i ulogom štampe u društvu.

Štampa kao faktor u društvu, prema ocjeni referenata, ima različite uloge, ali se uvijek pojavljuje u dvije forme: prvo, kao sredstvo za prosvjećivanje, za vršenje uticaja i usmjeravanje javnosti, i drugo, kao »ogledalo društva« u kojem se održavaju svakodnevni problemi naroda. Time štampa postaje produkt društva, predstavnik i instrument javnosti ili jednog njegovog dijela.

Radnička štampa, nastala u većini evropskih zemalja sredinom XIX stoljeća, pokazivala je osobenosti i razlike u odnosu na građansku štampu. Te osobenosti bile su različite u raznim zemljama, partijama i epohama, ali pri tome se nisu gubili neki zajednički elementi koji karakterišu radničku štampu. Najvažnija obilježja radničke štampe, po mišljenju referenata potiču otuda što se u njoj odražava problem organizovanja proletarijata i što vrši nemilosrdnu kritiku kapitalističkog društva.

Iz značaja radničkog pokreta u okvirima opšte istorije i određene uloge koju štampa ima u društvu Goldberger i Copoiu su istraživali mjesto radničke štampe u opštoj klasifikaciji izvora za istoriju radničkog pokreta. Oni su istorijske izvore radničkog pokreta podijelili, s obzirom na porijeklo, u dvije velike grupe: prvu grupu čine u n u t r a š n j i i z v o r i koji su nastali u samom radničkom pokretu, dok drugu grupu čine v a n j s k i i z v o r i koji se odnose na radnički pokret a nastali su van njega (npr. članci iz građanske štampe o radničkom pokretu, stanovišta građanskih

partija prema radničkom pokretu, policijski izvještaji, podaci iz parlamentarnih debata koji se odnose na radnički pokret itd.). Pogrešno bi bilo opredjeljivati se između ovih dviju grupa izvora koji su vredniji. Kritično korištenje i uspoređivanje unutrašnjih i spoljnih izvora najsigurniji je put do istine.

Goldberger i Copoiu usmjerili su pažnju na unutrašnje izvore koje su podijelili u četiri grupe: prvu grupu unutrašnjih izvora čine osnivački, normativni i programski dokumenti radničkog pokreta sa nacionalnim ili međunarodnim karakterom. Vrijednost ovih izvora počiva na podacima koji istoričaru omogućavaju da pravilno sagleda na kakvim teoretskim principima i ideologiji nastaju određene radničke organizacije. Dokumenti ove grupe najčešće su objavljivani u brošurama ili štampi tako da se rijetko nalaze u arhivima; drugu grupu čine dokumenti koji obuhvataju rezolucije, odluke, zapisnike o diskusijama i slično. Ovi materijali veoma često sadrže jedinstvene podatke na osnovu kojih se mogu odrediti pogledi članova u radničkom pokretu. Oni nisu normativnog karaktera, a ponekad nisu u skladu sa programskim dokumentima; treću grupu sačinjavaju privatna prepiska dokumentarne zabilješke, dnevnici, memoari i slično. U ovim spisima nalazi se velika dokumentarna iskrenost koju ne nalazimo u službenim aktima; četvrta grupa unutrašnjih izvora zasniva se isključivo na radničkoj štampi, koja veoma često sadrži dio dokumenata navedenih kategorija.

Uloga radničke štampe kao izvora za istoriju radničkog pokreta ne može se posmatrati samo sa stanovišta date klasifikacije. Različite istorijske epohe u razvoju radničkog pokreta također određuju tu ulogu. Referenti Goldberger i Copoiu podijelili su razvojni put radničke štampe u tri etape: prva etapa ide od početka radničkog pokreta do prvog svjetskog rata. Ova štampa nastaje u procesima osnivanja socijaldemokratskih partija; druga etapa obuhvata radničku štampu između dva svjetska rata i odražava nastanak i djelatnost komunističkih i socijalističkih partija; treća etapa počinje poslije drugog svjetskog rata.

Svaka etapa u istorijskom razvoju radničkog pokreta i njegove štampe imala je svoje specifičnosti. Zbog toga je neophodno utvrditi kriterijume po kojima se može vrednovati radnička štampa kao istorijski izvor. Prvi kriterijum — mogućnost radničke štampe da na svojim stupcima odrazi radnički pokret s obzirom na poznatu činjenicu da državna vlast u svim zemljama, više ili manje, sprečava razvoj radničkog pokreta koristeći se, između ostalih sredstava, strogom cenzurom. Drugi kriterijum — mogućnost da se iz opštih ideoloških i političkih principa radničkih organizacija razaberu principi koje zastupa pojedini radnički pokret (npr. mi ne možemo rekonstruisati važnost i raznovrsnost ideoloških problema iz jednog radničkog lista koji nije na svojim stranicama trpio različita stanovišta. Samim time list ne odražava cjelokupnu ideološku atmosferu dotične organizacije. Ova konstatacija odgovara za dnevne listove ali je neprihvatljiva u potpunosti kad je riječ o teoretskim časopisima. Međutim, ako je istorija djelo masa, onda istoričar mora poznavati što je moguće više mišljenja predstavnika masa). Treći kriterijum — da li je radnička štampa bila legalna ili ilegalna. Ilegalna štampa ima druge osobine kao istorijski izvor nego legalna. Aktivnost komunističkih partija, u pojedinim zemljama, odvijala se u ilegalnosti. Faktor ilegalnosti komunističke štampe ukazuje na specifične forme u kojima se odvijala aktivnost tih partija. Četvrti kriterijum — je formalne prirode, ali se mora uzeti u obzir. Nedostatkom drugih dokumentacionih izvora, radnička štampa postaje jedini izvor. Poznata je činjenica da se o mnogim značajnim događajima u radničkom pokretu saznaje isključivo iz radničke štampe.

Nakon uspostavljanja kriterijuma, Goldberger i Copoiu daju ocjenu radničke štampe kao istorijskog izvora za svaku etapu.

Izvorna vrijednost radničke štampe u prvoj etapi je neprocjenjiva. Sa malim izuzecima na njenim stranicama odražava se prevaljeni put svake organizacije i partije. S obzirom na kasno osnivanje i stanje arhiva radničkog pokreta, štampa služi kao dragocjeno vrelo podataka. Ona ne odražava samo borbu i djelatnost radničke klase dotične zemlje, nego i stanovišta socijalističkih i radničkih partija kao i njihove odnose, (npr. pisanje istorije Druge internacionale nezamislivo je bez radničke štampe).

Period između dva svjetska rata ostavio je iza sebe radničku štampu koja se razlikuje od one iz prošle etape. Dok se na stranicama komunističke štampe sve više odražavao puls fabričkog proletarijata, socijaldemokratska štampa je sve više gubila osobine po kojima se razlikovala od građanske štampe. Revolucionarna komunistička štampa, koja je veoma često, usljed nepovoljnih društvenih odnosa, tjerana u ilegalnost, tretirala je antifašističku borbu kao glavni problem tadašnje istorije, te za

izučavanje ovog problema predstavlja vrijedan dokumentacioni izvor. Partijska štampa u mnogim zemljama postaje neophodan, a negdje i glavni izvor za pisanje i rekonstrukciju unutrašnje istorije Partije.

Štampa u toku revolucionarnog pokreta 1939—1945. godine nosi na sebi pečat ratnih uslova sa nešto izmijenjenom ulogom. Komunističke i radničke partije u mnogim zemljama postale su sastavni dio i vodeća snaga u pokretima otpora. Ta činjenica mijenjala je ulogu štampe. Dok je ilegalna štampa komunističke partije bila ograničena na članstvo i krugove pod njenim uticajem, ilegalna štampa pokreta otpora bila je namijenjena svim građanima, čitavom narodu. Ta štampa kao istorijski izvor nije značajna samo sa stanovišta pojedinih partija nego i za stvaranje potpunijih predstava o pokretima otpora.

U daleko boljem položaju nalazila se ustanička štampa na oslobođenim teritorijama (npr. u Jugoslaviji) gdje su štamparije mogle slobodno da rade.

Poslije drugog svjetskog rata radnička štampa se sadržajno oblikovala u skladu sa političkim razvojem partija i njenih organizacija. U zemljama u kojima je radnička klasa uzela vlast, njena štampa postala je zvanična, vladina štampa, jer se istorija radničkog pokreta identifikovala sa opštom istorijom društva.

Na kraju Goldberger i Copoiu konstatuju da značaj radničke štampe kao istorijskog izvora obavezuje na sakupljanje, čuvanje i istraživanje ove štampe. Uz pomoć pojedinih istoričara i instituta iz nekih evropskih zemalja (Čehoslovačka, Austrija, Poljska, SSSR, Jugoslavija) dat je kratak pregled rada na radničkoj štampi (izrada kataloga, bibliografija, antologija članaka i sl.).

Koreferat na ovu temu podnio je Kurt Koszyk iz Dortmunda. U svom izlaganju Koszyk se pozabavio teoretskim razmatranjem radničke štampe kao istorijskog izvora u SR Njemačkoj. U tim okvirima razmatra tri pitanja: 1) Značaj radničke štampe sa stanovišta vodećih teoretičara i praktičara socijalizma; 2) pitanje predaje radničke štampe u arhive i biblioteke; 3) izvorna vrijednost radničke štampe i nužnost njenog kritičkog konfrontiranja sa građanskom publicistikom.

Pored referata i koreferata podnesena su još četiri pismena saopštenja o radničkoj štampi kao istorijskom izvoru za istoriju radničkog pokreta pojedinih zemalja: Nikola Babić (Sarajevo), Ernyi Tibor (Budimpešta), Jurij Ščirovski (Moskva), Avramov Asparouk (Sofija). Ova saopštenja sadrže sljedeće elemente: pojava radničke štampe i njen kratki istorijski pregled, sakupljanje i čuvanje radničke štampe, dostignuća u obradi radničke štampe za naučnu upotrebu i suština njene izvorne vrijednosti za istoriju radničkog pokreta.

Diskusija o ovom problemu bila je veoma živa i interesantna. Diskutanti su pokretali niz pitanja koja su od interesa za teoretsko i praktično tretiranje radničke štampe kao istorijskog izvora. Svi su polazili od konstatacije da je radnička štampa neosporan i značajan istorijski izvor koji se mora kritički koristiti i neprestano upoređivati sa činjenicama koje pružaju arhivski dokumenti i građanska publicistika.

Zapažen doprinos diskusiji dao je Franc Klopčić iz Ljubljane, koji je ukazao na nekoliko značajnih pitanja: Radnička štampa u malim mnogonacionalnim zemljama (Jugoslavija, Rumunija, Čehoslovačka), gdje postoje razlike ne samo u jeziku i pismu nego i u kulturnom i ekonomskom nivou; značaj radničke štampe za lokalnu i regionalnu istoriju; legalna štampa ilegalnih organizacija (npr. korištenje građanske štampe od strane KPJ 20-ih i 30-ih godina); partizanska štampa u Jugoslaviji kao instrument Partije i Narodnooslobodilačkog fronta; opštenacionalni, regionalni i lokalni listovi itd.

Glavni referat predstavljao je nesumnjivo solidnu naučnu bazu za diskusiju koja je stvarno upotpunila predstave o mjestu, ulozi i izvornoj vrijednosti radničke štampe u opštoj klasifikaciji istorijskih izvora.

Četvrta međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta predstavlja veoma uspio radni naučni skup koji je svojim akademskim dijalogom prevazišao trenutnu međunarodnu političku situaciju. Za tako uspješnu radnu atmosferu skupa zasluge pripadaju organizatorima, a prije svega dru Rudolfu Necku i Herbertu Steineru iz Beča.

Nastavak tradicije i institucioniranje ovog naučnog skupa zavisiće od materijalne pomoći UNESKO-a i zainteresovanih institucija u zemljama učesnicama.

Na ovom skupu utvrđeno je da se sljedeća, peta konferencija, održi u Lincu od 16. do 20. septembra 1969. godine sa temama: »Izbijanje prvog svjetskog rata i evropski radnički pokret« i metodološkom temom: »Memoari kao izvor za istoriju radničkog pokreta«. Glavni referati biće plod zajedničkog rada istoričara iz više evropskih zemalja.

Ilijas HADŽIBEGOVIĆ

NOVI ASPEKTI PROUČAVANJA BITAKA U DOLINI NERETVE I SUTJESKE
(Osvrt na naučni skup »NERETVA-SUTJESKA 1943«)

Ako se malo pažljivije pogleda bibliografija radova u kojima se obrađuje istorija NOR-a i revolucije naroda Jugoslavije (1941—1945), zapaziće se da nijedan događaj iz tog perioda naše istorije nije bio toliko obrađivan kao problem tzv. četvrte i pete neprijateljske ofanzive. To je i razumljivo, ako se polazi od toga da su za vrijeme tih ofanziva rješavana sudbonosna pitanja u daljoj egzistenciji jugoslovenskih naroda i da su baš ona privlačila i zaokupljala pažnju velikog broja naših i stranih istoričara. Rezultati njihovih istraživanja danas su brojni i raznovrsni. O bitkama iz doline Neretve i Sutjeske postoji i veoma bogata arhivska građa, sjećanja i drugi izvori.

Pa i pored toga, smatramo da je Vojnoistorijski institut učinio uslugu istorijskoj nauci što je organizovao i održao naučni skup, koji je bio posvećen isključivoj obradi tzv. četvrte i pete neprijateljske ofanzive.

Mada naučni skup »Neretva-Sutjeska 1943«, koji je juna 1968. godine održan u Sarajevu, nije mogao biti pošteđen izvjesnih ponavljanja i prezentiranja onoga što je istoriografiji već poznato, mi ga ističemo zbog toga jer je istorijsko saznanje o tim ofanzivama, naročito u nekim pitanjima, podigao na viši stepen.

Kritički prilaz dosadašnjoj istoriografskoj literaturi i konsultovanje najnovije građe koja ranijim istraživačima u velikoj mjeri nije bila dostupna, kao i višegodišnje iskustvo posvećeno obradi NOR-a i revolucije, omogućili su izvjesnom broju naučnih radnika da na simpozijumu daju takve priloge koji proučavanje ne samo problematike vezane za 1943. godinu nego i NOR-a u cjelini čine raznovrsnijim i kompleksnijim.

Ako se samo za trenutak apstrahuje uvodno saopštenje — Četvrta i peta neprijateljska ofanziva — u kome je Fabijan Trgo govorio cjelovito o tim bitkama u dolini Neretve i Sutjeske, onda se može zapaziti da je na simpozijumu bilo najviše takvih radova (25) u kojima se prikazuje narodnooslobodilački pokret van domena zimskih i proljetnih operacija, koje je u prvoj polovini 1943. godine vodila Glavna operativna grupa NOVJ u dolini Neretve i Sutjeske. Za razliku od ranije istoriografske literature iz tih se saopštenja, po prvi put, jasno vidi koliko se narodnooslobodilačka borba u proljeće 1943. godine bila rasplamsala ne samo u dolini Neretve i Sutjeske, gdje su vođene glavne operacije nego i širom Jugoslavije. Brojni i vrlo dokumentovani radovi su potvrdili činjenicu da u to vrijeme nije bilo nijednog kraja u našoj zemlji koji nije bio na svojevrstan način uključen u opšti pokret otpora naroda Jugoslavije.

Sa ovim su u uskoj vezi i oni radovi (11) u kojima se govori o afirmaciji i problemima afirmacije narodnooslobodilačke borbe van granica porobljene Jugoslavije i o stavu saveznika prema toj borbi. Iako su ova pitanja i odranije bila prisutna u našoj istoriografiji, tek je sarajevski skup potvrdio koliko se intenzivno, i to ne samo kod nas, na tome i danas radi. Za razliku od ranijih saznanja o tim pitanjima, koja su često zasnivana i na sporednim ili nedovoljnim izvorima, ovom prilikom se vidjelo da se operiše novom i do sada gotovo nekorišćenom arhivskom građom. To je, zajedno sa nekim drugim okolnostima koje su išle u prilog istraživačima, doprinijelo da su na skupu izrečene i nove ocjene o odjeku narodnooslobodilačke borbe u međunarodnim razmjerama.

Dobavljanje nove arhivske građe u Vojnoistorijski institut i konsultovanje svega onoga što se do sada pojavilo u našoj i stranoj istoriografiji o zimskim i proljetnim operacijama 1943. godine, omogućilo je izvjesnom broju učesnika (8) sarajevskog

skupa da daju nove ocjene i o nekim, do sada, malo obrađivanim pitanjima iz oblasti strategije i taktike kojom se služio okupator u tzv. četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi. Mada je i do sada, naročito u redovima vojnih stručnjaka, bilo dosta riječi o okupatorskim i kvislinškim snagama koje su učestvovale u tim ofanzivama, mislimo da se o svemu tome na sarajevskom skupu govorilo mnogo dokumentovanije, pouzdanije i objektivnije. U dosta velikom broju radova osjeća se napor da se problem obrade djejstava okupatorskih snaga osvijetli i iz onih uglova iz kojih se do sada nije ili nije dovoljno ozbiljno prilazilo tim pitanjima. Naročito su, u vezi s ovim, značajna saopštenja, u kojima se govori o propagandnoj djelatnosti okupatora, njegovoj obavještajnoj službi, uticaju nekih privrednih činilaca na borbena djejstva, te o izmjenama u sistemu komandovanja i drugim sličnim pitanjima. Za njima ništa nisu izostali oni radovi u kojima je predmet razmatranja NOP i njegove snage. Istaknuto je da su djejstva Glavne operativne grupe, kojima je neposredno rukovodio Vrhovni štab, imala osnovni cilj: sačuvati živu silu, osujetiti neprijateljske planove i snažnim protivofanzivama osvojiti novu slobodnu teritoriju. Zajednička crta svih radova koji govore o ovoj problematici, sastoji se u tome što se želi pokazati kako protivnik nije bio isključivi činilac koji je davao pečat operacijama i određivao pravac djejstva Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske. Podvlači se kako je odluka o nastupanju snaga NOP-a na istok, ka Hercegovini, Crnoj Gori i dalje prema Srbiji, donijeta ranije i nezavisno od neprijatelja i njegovih namjera.

Nekoliko autora (5), mahom vojnih stručnjaka, istupilo je sa saopštenjima u kojima se obrađuju operativna i taktička rješenja okupatora i jedinica NOP-a iz operacija u dolini Neretve i Sutjeske. Ljubitelji vojne vještine u njima će naći niz zanimljivih detalja o načinu odbrane opkoljene teritorije, izvođenju protivudara, osvajanju utvrđenih mjesta, izvlačenju ranjenika, načinu sadjejstva i drugim pitanjima.

Posebnu i dosta brojnu grupu radova sačinjavala su ona saopštenja u kojima se prišlo obradi tzv. četvrte i pete neprijateljske ofanzive sa etičko-humanističkog aspekta. Mada su pitanja kolektivne svijesti i humanizma, i borbe za ranjenike, još odranije privlačila jedan broj istoričara, književnika, umjetnika i drugih naučnih radnika, o čemu je sporadično i do sada pisano, ipak je tek sarajevski skup potvrdio koliko sve to predstavlja neiscrpnu riznicu za istorijsku obradu. U nizu radova pošlo se od ranjenika kao činioca koji je bio prisutan ne samo u operativnim i taktičkim djejstvima krupnih vojnih jedinica NOVJ, nego koji se reflektovao i u svim drugim jedinicama i dopirao do svijesti svakog borca na frontu. Kroz kult ranjenika izbijao je na vidjelo i svakodnevno se potvrđivao osnovni i najdublji etički princip narodnooslobodilačke borbe i ocrtavao karakter NOVJ. Nesumnjivo je da će vrijeme potvrditi kvalitet onih radova u kojima se ističe i naučno dokazuje veza istorijsko-tradicionalnog i kvalitativno novog shvatanja u pogledu brige prema ranjeniku-saborcu. Iako je kult ranjenika u našoj vojnoj istoriji star onoliko koliko i ona sama, ipak je tek narodnooslobodilačka borba dala teme kultu nova svojstva.

Otkuda to? U uslovima partizanskog ratovanja kada se borba vodila bez dublje i sigurnije pozadine, svakodnevno se nametala briga za ranjenike. Iskustvo iz ranijih borbi, i sadistički postupci okupatora prema zarobljenim narodnim borcima, obavezivali su njihove drugove da se maksimalno založe u cilju odbrane ranjenika. U takvim uslovima sačuvati ranjenika značilo je ne samo sačuvati živu silu, nego je istovremeno posledica toga bila jačanje borbenog morala ostalih boraca. Samo potpunim moralno-političkim jedinstvom zdravih boraca i ranjenika u tzv. četvrtoj i naročito, petoj neprijateljskoj ofanzivi moguće je objasniti neke izvanredno velike podvige koje su izvodile jedinice Glavne operativne grupe u uslovima potpune premoći u živoj sili i materijalnim sredstvima. Isticanje teze da bitke u dolini Neretve i Sutjeske imaju pored vojničkog značaja i veliki humanistički smisao, jer su više nego i jedan drugi događaj, tražile jedinstvo i visoku kolektivnu svijest mase, ima duboko značenje i pokazuje da se naučno saznanje o Neretvi i Sutjesci sve više proširuje.

Okrutni postupak okupatora prema ranjenicima za vrijeme ovih bitaka zainteresovao je i istoričare prava. Oni su istakli da su okupatori, i pored toga što su svojevremeno prihvatili međunarodne konvencije o zaštiti zarobljenika i ranjenika, izvršili takav masakr nad hiljadama bespomoćnih ranjenika i bolesnika na Pivskoj planini, padinama Zelengore i drugim mjestima operativnog područja za vrijeme tzv. četvrte i pete neprijateljske ofanzive, kakvom rijetko ima ravnog u novijoj istoriji. Ne samo zakoni nego i uobičajene nepisane norme o obavezi liječenja i njegovanja ranjenika i bolesnika u praksi su bile zamijenjene brzom likvidacijom i pokoljima. Autori sa-

opštenja navode da tom prilikom nije bilo pošteđeno čak ni ljudstvo koje je bilo zaduženo da se brine o ranjenima i bolesnima, kao ni civilno stanovništvo. Samo na teritoriji BiH, prema njihovim podacima, ubijeno je u toku četvrte ofanzive oko 5.568 civilnih lica, dok je u petoj ofanzivi broj ubijenih lica bio nešto manji, jer se borba vodila na slabo naseljenom zemljištu. Uporedo s represalijama nad stanovništvom, masovno su razarana i uništavana i ljudska naselja. Zbog takve okrutnosti okupatora prema civilnom stanovništvu, koja je borcima NOP-a bila poznata još od ranije, desilo se to da je masa naroda — nekoliko hiljada ljudi — našla utočište u partizanskim kolonama i velikim zbjegovima po planinama. Svi ovi zbjegovi do kojih je u toku nastupanja dopro okupator, bili su uništeni. O broju poginulih i odvedenih sačuvani su veoma šturi podaci. Jedino se pretpostavlja da je iz boračkog sastava Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba za vrijeme pete neprijateljske ofanzive ostalo na bojištu oko 30% ljudstva. Među njima se nalazi sedam članova AVNOJ-a, dva člana Vrhovnog štaba, više desetina ljekara, nekoliko stotina bolničkog osoblja i nekoliko hiljada boraca i civilnih lica.

Ako pogledamo u cjelini saopštenja koja su podnijeta na simpozijumu »Neretva-Sutjeska 1943« u Sarajevu, onda možemo konstatovati sljedeće:

1. Iako se ovaj skup pripremao i održavao pod nazivom »Neretva-Sutjeska 1943«, on nije bio strogo tematski i problemski ograničen. Osim saopštenja za koja se može tvrditi da se direktno odnose na proučavanje bitaka u dolini Neretve i Sutjeske, bilo je i takvih radova, i to ne mali broj, koji izlaze iz tog okvira i obrađuju NOP u mnogo širim razmjerama.

2. Među osamdeset sedam radova, koliko ih je ukupno prijavljeno za ovaj naučni skup, nalazi se i nekoliko saopštenja koja bi teško mogla izdržati ozbiljniju naučnu kritiku. Stiče se, naime, dojam da jedan broj naučnih radnika, i to naročito početnika, u želji da bude aktivno prisutan na svim naučnim skupovima (koji nisu rijetki (istupaju na mnogima od njih bez ozbiljnijih priprema).

3. Ono po čemu ovaj skup dolazi u red uspjelih naučnih sastanaka, jesu radovi istraživačkog karaktera, zasnovani na dugogodišnjim studiranjima pojedinih problema. U tom pogledu treba izdvojiti uvodno saopštenje, zatim nekoliko saopštenja koja se odnose na proučavanje strategije i taktike jedinica NOP-a i okupatorskih snaga, onda gotovo sva saopštenja koja tretiraju problem afirmacije NOP-a u međunarodnim razmjerama, a naročito saopštenja u kojima se pristupa obradi i obrađuje humanistička strana NOB-e. Ovde posebno ističemo rad Gojka Nikoliša »Ranjenici kao operativni i moralni faktor u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi«.

4. Rad skupa, poslije nekoliko tematski širih radova, odvijao se po sekcijama, i to je omogućilo da se temeljito razmatraju razna, do sada, sporna pitanja u našoj istoriografiji oko razvitka NOP-a u 1943. godini.

5. Organizator skupa — Vojnoistorijski institut — je uspio da na ovaj način sastanak okupi do sada najveći broj domaćih i stranih naučnih radnika koji se bave novijom istorijom.

6. Na bazi građe koju je pribavio i sredio Vojnoistorijski institut, kao i druge srodne ustanove, učesnici skupa bili su u mogućnosti da se pojave sa takvim saopštenjima u kojima se ne samo iznose nove i do sada malo poznate činjenice i stavovi nego i vrši kritika cjelokupne ranije istoriografije o bitkama u dolini Neretve i Sutjeske.

7. Zato je opravdano očekivati da će organizator tek publikovanjem istorijske građe sa ovoga skupa završiti svoju nesumnjivo značajnu aktivnost na polju istoriografije o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciju. To bi, svakako, imalo određeni značaj i za naučne radnike i za širu javnost.

Zdravko ANTONIĆ

DJELATNOST SAVEZA ARHIVSKIH RADNIKA JUGOSLAVIJE U PERIODU IZMEĐU V I VI KONGRESA I RAD VI KONGRESA (Cetinje—Kotor, 16—19. X 1968. god.)

U periodu između V i VI kongresa Saveza arhivskih radnika Jugoslavije doneseno je nekoliko zakonskih propisa. Na osnovu novih ustava, donijeta su tri savezna zakona, zatim republički zakoni o izmjenama zakona o arhivima i arhivskoj građi, kao i novi republički zakoni. Ove činjenice treba istaći najviše zbog toga što je primjena propisa značila »bitnu prekretnicu u radu arhivskih ustanova«.[1] Kada se prosuđuje sve ono što su arhivski radnici Jugoslavije uradili i šta su mogli da urade u periodu između dva kongresa, moraju se uzimati u obzir sve posljedice koje su izazvane gore pomenutim potezima u oblasti društvenog upravljanja, novog načina finansiranja, i svim aktivnostima pojedinaca, institucija i društva u cjelini.

Osnovni zadaci Saveza u proteklom periodu razradeni su u zaključcima Skupštine, odnosno u četverogodišnjem planu Izvršnog odbora i Predsjedništva saveza. Na žalost, mora se konstatovati da se plan nije mogao u p o t p u n o s t i realizovati. Tačno je da su za nepunu godinu i po dana »presušila« dva glavna izvora Saveza (Savezni fond za finansiranje izdavačke djelatnosti, te dotacije iz saveznog budžeta), ali se ne bi moglo explicite tvrditi da je »jedini uzrok« neizvršenju plana — nedostatak finansijskih sredstava.

Na tri savezna savjetovanja arhivskih radnika raspravljalo se o pitanjima izuzetne vrijednosti (razgraničenje fondova — 1965. godine; o načelu za odabiranje arhivske građe; o načelu evidentiranja arhivske građe i registraturskog materijala; o preporuci za korišćenje arhivske građe — 1966. godine; arhivska zgrada, oprema arhivskih spremišta; čuvanje i razmještaj, arhivske građe na policama; osobine, čuvanje, konzervacija i restauracija arhivske građe; čuvanje filmova i magnetofonskih traka). Posljednjih pet tema bile su predmet rada Trećeg savjetovanja koje treba apostrofirati po tome što »Arhivist« ne samo što nije objavio referate (kako je bilo odlučeno) nego nije donio nijednu noticu o održanim savjetovanjima.

U maju 1968. godine, zahvaljujući svesrdnim naporima Saveza, izašla je publikacija: »Moderni arhivi. Principi i tehnika rada« od Th. R. Schellenberg-a (SAD) u prevodu K. Nemeta i S. Davidovića. S obzirom na to da je riječ o kvalitetnom priručniku, koji, bez sumnje, može biti od izuzetne koristi svakom arhivisti u praktičnom radu, začuđuje konstatacija iznesena u izvještaju da je mali broj prodat »i u Sarajevu«.

Na izradi jugoslovenskog udžbenika iz arhivistike, jednom od primarnih zadataka Saveza, urađeno je vrlo malo. Kada se govori o tome da finansijska sredstva nisu bila isključivi razlog neispunjenju postavljenih zadataka, onda se mislilo i na ovaj posao. Naime, Predsjedništvo i Izvršni odbor su se angažovali na realizaciji ovog zadatka. Bila su obezbijeđena i sredstva. Čak su isplaćene i akontacije, ali ugovoreni radovi nisu mogli biti prikupljeni. U izvještaju se navode, i svi »krivci«, od Predsjedništva i predsjednika, pa do odgovornog urednika, i redakcije. Zaista čudno da se ostalo samo na konstataciji kad se zna da su u ovoj akciji bila angažovana sva republička društva i svi arhivi.

Nešto slično se može reći i za sudbinu jugoslovenske stručne arhivske terminologije. Iako je rad na njoj započet još krajem 1963. godine(!), iako je »Arhivski pregled« nudio sredstva za sastanak grupe i troškove štampanja, sedmogodišnja zamisao i odluka nisu otišli dalje od jednog umnoženog materijala. Posljedica toga je da arhivisti Jugoslavije ni dan-danas nemaju zvaničnog terminološkog arhivističkog

rječnika, već se gotovo »svaki arhiv služi svojim posebnim terminima pa čak i zakonodavni propisi kao i stručna literatura puni su različitih termina za jednu te istu stvar«.[2]) Interesantno je da ovaj zajednički problem arhiva Jugoslavije nije naišao na širi interes u stručnim časopisima.

U radu na izradi vodiča kroz arhive Jugoslavije nije urađeno ni približno od planiranog. Ali odluka da se vodič ne radi centralizovano — na saveznom nivou — nego u društvima i arhivima, ipak obećava da će se ovaj posao uz koordinaciju Saveza — okončati.

Na planu međunarodne saradnje održavani su brojni kontakti putem konferencija »Okruglog stola arhiva«, Međunarodnog kongresa, razmjene arhivskih radnika. Savez je posredstvom svojih predstavnika — delegata učestvovao i u izvjesnim samoupravnim organima i komisijama raznih organizacija, a nije izostala ni saradnja sa srodnim stručnim organizacijama.

Djelatnost Saveza znatno više je izražena u radu osnovnih organizacija — republičkih društava arhivskih radnika. Prostor ne dozvoljava da se bar i registruju neki skupovi, a kamoli ostala djelatnost.

Ocjena rada arhivista u periodu između V i VI kongresa, uzimajući u obzir i objektivne i subjektivne činioce, ipak je pozitivna. Ali se može reći i to da je učinak Saveza mogao biti, odnosno morao je da bude bolji. U izvještaju ima dosta samokritičkih mjesta na adresu samih arhivista i arhiva (à propos članarine i redovitog izdavanja »Arhivista«). Međutim, kritički odnos je, sam po sebi, nedovoljan. Očito je da dosad nije uslijedila i svestrana i odlučna akcija.

Skupština je jednoglasno usvojila neke izmjene i dopune Statuta. Izabrani su: novi Izvršni odbor, Nadzorni odbor, Uređivački odbor časopisa »Arhivist« (Jože Žontar, glavni i odgovorni urednik). Novi predsjednik Saveza društava arhivskih radnika Jugoslavije je Božidar Manić, direktor Arhiva Srbije. Odlučeno je da se naredni, VII kongres, održi u Bosni i Hercegovini.

— ◇ —

U radu VI kongresa podneseno je više referata. Prvog dana (16. X 1968) na Cetinju su podnesena dva vrlo zanimljiva saopštenja (dr Slavko Mijušković: Njegoš i arhivi, i dr Niko Simov Martinović, Cetinje, Istorijski razvitak i kulturno-istorijske institucije). Na početku rada Kongresa u Kotoru (17. i 18. X) najprije je otvorena izložba publikacija arhivskih organizacija u Jugoslaviji, a potom je Života Antić, šef Diplomatskog arhiva-Beograd usmeno izlagao o sprovođenju načela odabiranja arhivske građe. Trećeg dana Kongresa Miloš Milošević, viši arhivist Istorijskog arhiva u Kotoru govorio je o specifičnim arhivima Boke na platnu i na kamenu, a Franjo Biljan o usklađivanju režima korišćenja arhivske građe sa potrebama nauke. Zbog šireg značaja problema koji su tretirani, njihove praktične važnosti i aktuelnosti zadržao bih se na istupima Ž. Anića i F. Biljana.

Za sprovođenje načela odabiranja arhivske građe, može se reći, plebiscitarno su zainteresovani i stvaraoci fondova i arhivi — i jedni i drugi zbog toga što omogućuje efikasnije manipulacije aktima i podacima koja akta sadrže. Posmatran sa ovih aspekata, problem je znatno širi nego što se u prvi mah čini.

Poslije rata u nas je bilo nekoliko važećih sistema arhiviranja i sređivanja. To je stvaralo veliko šarenilo u radu arhiva. Uputstvo o prikupljanju, čuvanju i povremenom škartiranju registraturskog materijala iz 1952. godine, koje je trebalo da unese više unificirajućih elemenata u djelatnost Arhiva, izdato »pod depresijom straha da se ne uniši nešto što je vrijedno«[3]) — izazvalo je pretjerano čuvanje arhivske građe. Veliki nedostatak bio je u tome što je lišeno preciznijih kriterija. Posjedujući samo jednu opštu listu od desetinu kategorija dokumenata, pojedincu se ostavlja da sam odlučuje šta treba sačuvati, a šta ne. Nove mjere poduzete 1958. godine (kako Uputstvo o odabiranju arhivske građe, tako i Pravila) nisu bitno promijenile tretman građe. Naime, opštinama se prepuštalo da konkretno odlučuju. Posljedica takve prakse bila je ta (uočena i istaknuta još u Splitu 1964. g.) da se od tekućeg za škartiranje odvaja samo 1%, dok bi, prema pozitivnom iskustvu, trebalo odbaciti bar deseti dio,

[1]) Izvještaj o radu i poslovanju organa Saveza društava arhivskih radnika Jugoslavije (1964—1968). Beograd, oktobar 1968, str. 1.

[2]) Ibid 10.

[3]) Stenogram Kongresa, str. 38.

jer gubi društvenu vrijednost. Prvo pitanje koje se nameće je da li će se arhivska građa iz registraturnog materijala odvajati odmah ili će se postepeno izlučivati dio arhivske građe koji je izgubio »operativnu važnost«. Ž. Anić se opredjeljuje za drugi postupak koji se odvija u dužem vremenskom periodu »ne samo zbog toga što čovjek odjedanput ne odlučuje, nego što pojedine kategorije registraturskog materijala mogu, kroz određeni niz godina, da promijene svoj značaj i da postanu takve da bismo ih morali trajno čuvati«.[4])

Od posebne važnosti je tretman listâ. »Načela« predlažu izradu listâ dokumenata ili materijala iz registratura sa određenim rokom čuvanja, a »Uputstva« to preporučuju na više načina, čime se opet stvara šarolikost. Neka republička uputstva predviđaju da tvorci fondova sačine liste, dostave ih arhivima i u saglasnosti sa njima vrše odabiranje dokumenata. Prihvatanjem ovog rješenja, izrazito bi prevagnuo subjektivni kriterij, što bi bio veoma opasno. U pogledu izrade lista moguća su tri rješenja: 1. lista arhivske građe koju treba trajno čuvati; 2. lista registraturnog materijala koji nakon određenog vremena gubi svaki značaj, i 3. jedinstvena lista za sav materijal tvorca s tim da se za svaku kategoriju dokumenata određuju rokovi čuvanja. Ž. Anić je odlučno za jedinstvenu listu (ima se uvid u cjelokupni fond i pruža dobre manipulativne uslove).

Prije izrade lista trebalo bi da se odrede izvori tj. organizacije od kojih bi arhivi prikupljali arhivsku građu, da neke organizacije ne bi uništile dragocjeni materijal, a i zbog međunarodnih obaveza. U pogledu nadležnosti izrade lista Anić je izrazio mišljenje da bi svakako trebalo izbjeći šarolikost koja je stvorena postojećim uputstvima prema kojima liste donose samo arhivi u saglasnosti sa radnim organizacijama. Što se tiče udjela arhiva u izdvajanju nepotrebnog materijala, zagovaralo se da se, u izvjesnim slučajevima gdje je moguće, ono automatizuje, ali neka rješenja u uputstvima odstupaju od tog automatizma. Govoreći o izlučivanju materijala, naročito nastalog poslije 1945. godine, Anić je protiv svakog individualnog odlučivanja i predlaže da Arhivski savjet Jugoslavije donese o tome odluku.

F. Biljan, direktor Arhiva Jugoslavije pokušao je da probleme, sadržane u pristupnom referatu, sagleda u kontekstu pitanja liberalizacije nacionalnih režima u vezi sa korišćenjem arhivske građe u naučne svrhe koje je tretirano na Vanrednom međunarodnom kongresu arhiva u Vašingtonu 1966. godine. Postavljanje ovog pitanja čini se potpuno opravdanim ako se ima na umu da »mogućnost korišćenja arhivske građe ne zavisi samo od njene stvarne dostupnosti, već i od pravnog režima kojim je regulisano njeno korišćenje«.[5]) U ovom pogledu naši arhivi su više zbog redoslijeda poslova znatno veću pažnju posvećivali prikupljanju, sređivanju i čuvanju arhivske građe nego pravnom režimu njenog korišćenja. U nas ne postoji jedinstveni režim korišćenja, ali je zato jedinstvo regulisano načelnim odredbama Opšteg zakona o arhivskoj građi. Analizom zakonskih odredaba pojedinih naših republika i arhiva, Biljan konstatuje postojanje četiri varijante rješavanja problema dostupnosti arhivske građe. Referent je istakao neobičnu ocjenu da bi istraživači (domaći) idući od arhiva do arhiva »ako bi se strogo formalno postupalo, mogli doći u situaciju kao da putuju iz zemlje u zemlju, a ponekad čak i na drugi kontinent«.[6])

Što se tiče stranih istraživača njihov status je regulisan na više načina. Biljan nije sebi postavio cilj da definitivno formuliše predloge, ali je jasno stavio do znanja da bi režim korišćenja arhivske građe trebalo što više prilagoditi interesima nauke. Kongres je upoznat sa izvjesnim sugestijama. S obzirom na to da će redigovan i nešto dopunjen tekst Biljanovog referata biti objavljen u »Arhivistu«, to nema potrebe podrobnije ulaziti u izlaganje i ocjene sugestija.

Referati Ž. Anića i F. Biljana izazvali su živu diskusiju u kojoj su učestvovali: Rašid Hajdarević, Olga Jaćimović, Ivan Srebrnić, dr Miloš Konstantinov, Bosa Filipović, Stevan Knežević, Milovan Bosić, dr D. Janković i dr. S. Mijušković.

Tomislav IŠEK

[4]) Ibid, 40.
[5]) Ibid, 71.
[6]) Ibid, 78.

iz instituta

DJELATNOST INSTITUTA U 1968. GODINI

Već je postala praksa da Institut putem svog godišnjaka »Prilozi« upoznaje širu javnost o svome radu. U prvom broju »Priloga« dat je kratak pregled rada Instituta od osnivanja do 1965. godine, a u trećem broju prikazan je rad od 1965. do kraja 1967. godine. Ovdje ćemo prikazati rad Instituta i promjene koje su uslijedile u toku 1968. godine.

U toku 1968. godine saradnici Instituta obrađivali su sljedeće teme:

1. *Formiranje, razvoj i položaj radničke klase u BiH 1878—1941. godine* (autor: dr Kemal Hrelja, vanredni profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu);
2. *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike 1878. do 1914. godine* (autor: Dževad Juzbašić, asistent);
3. *Radnički pokret u BiH od 1906. do osnivanja SDS BiH 1909. godine* (autor: mr Ilijas Hadžibegović, asistent);
4. *Djelatnost socijalističke partije Jugoslavije u BiH između dva rata s posebnim osvrtom na radničke ustanove* (autor: mr Ibrahim Karabegović, asistent);
5. *Četničke organizacije u BiH 1918—1941. godine* (autor: Nusret Šehić, viši stručni saradnik);
6. *Stavovi u radničkom pokretu u BiH prema ratu i revoluciji i stvaranje jugoslovenske države u drugoj deceniji XX vijeka* (autor: Nikola Babić, naučni saradnik);
7. *Napredni omladinski pokret u BiH u periodu 1919—1941. godine* (autor: mr Dubravka Škarica, asistent);
8. *Sindikalni pokret u BiH 1919—1941. godine* (autor: Ahmed Hadžirović, asistent);
9. *Ideja autonomije u političkom razvitku BiH krajem devetnaestog i prvoj polovini dvadesetog stoljeća* (autor: Nusret Šehić, viši stručni saradnik);
10. *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u istočnoj i centralnoj Bosni 1941—1942. godine* (autor: mr Zdravko Antonić, asistent);
11. *KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. godine do oslobođenja 1945. godine* (autor: Rasim Hurem, viši stručni saradnik);
12. *Razvoj narodne vlasti u BiH od II zasjedanja AVNOJ-a do kraja rata* (autor: mr Veselin Đuretić, asistent);
13. *Okupacioni sistem u BiH 1941—1945. godine* (autor: mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik);
14. *Politička uloga KPJ u periodu revolucionarnog etatizma* (period do VI kongresa KPJ), (autor: Petar Mandić, asistent).

Institut je u saradnji sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Društvom istoričara Bosne i Hercegovine, Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta, Istorijsko-pravnom katedrom, Katedrom državnog i međunarodnog prava Pravnog fakulteta i Katedrom za političke nauke Fakulteta političkih nauka u Sarajevu organizovao, povodom 25-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, naučni skup »Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine«.

Na naučnom skupu je podneseno 30 referata, od kojih su saradnici Instituta pripremili 10, a ostalih 20 referata pripremili su naučni radnici iz Sarajeva, Beograda, Zagreba i nekih drugih centara.

U prošloj godini Arhiv Instituta je prikupio oko 10.000 originalnih dokumenata, od kojih je oko 2.000 iz perioda 1941—1945. godine, preuzetih od CK SK BiH i Muzeja narodne revolucije u Sarajevu, a ostalo je poslijeratna građa preuzeta od CK SK BiH. Sva novoprikupljena građa je uložena u odgovarajuće fondove po principu proveni-

jencije. Zbirka memoarske građe dopunjena je sa oko sedamdeset novih priloga iz perioda NOR-a.

Izrada Hronologije događaja radničkog pokreta od njegovih početaka do 1941. godine nalazi se u završnoj fazi i biće gotova početkom 1969. godine.

Uloženi su određeni napori na stručnom uzdizanju kadrova. U 1968. godini postdiplomski studij je završio jedan saradnik, a jedan se nalazi u drugoj godini postdiplomskog studija.

U toku 1968. godine mr Veselin Đuretić učestvovao je na naučnom skupu »Neretva—Sutjeska«, koji je organizovao Vojnoistorijski institut iz Beograda, sa temom: *»Obnavljanje i konstituisanje revolucionarno-demokratskog sistema u Hercegovini i istočnoj Bosni u vrijeme bitaka na Neretvi i Sutjesci«.*

U toku 1967. godine, odnosno početkom 1968. godine saradnici Instituta su objavili 48 radova — članaka, priloga i prikaza u domaćim i stranim časopisima.

Institut održava veze sa više naučnih ustanova u inostranstvu koje se bave izučavanjem istorije uopšte, odnosno istorije radničkog pokreta i pokreta otpora. Kontaktiranje i saradnja sa ovim ustanovama i naučnim radnicima, zaposlenim u njima, odvija se putem razmjene publikacija, učestvovanjem na naučnim skupovima, studijskim putovanjima i slično.

U protekloj godini Institut je posjetila Marietta Vujasinović, sociolog iz Francuske, koja se bavi problemima kolektivnog pamćenja i svoje teoretske postavke želi da razradi i dokaže na primjerima iz NOR-a u Jugoslaviji. Mariettu Vujasinović interesuje NOR u Bosni i Hercegovini, jer smatra da tu može naći najviše materijala s obzirom na patrijarhalne odnose, nacionalnu i religioznu izmiješanost stanovništva i intenzivan tok NOR-a, vojne akcije, zločine okupatora, bratoubilački rat i sl. U tom smislu je vodila razgovore sa našim saradnikom Rasimom Huremom. Interesovala se i za naša izdanja kao i za Arhiv Instituta.

U 1968. godini pet saradnika Instituta su na stranim univerzitetima, institutima i arhivima (duže ili kraće vrijeme) istraživali probleme koje obrađuju prema programu Instituta, a neki saradnici su učestvovali na međunarodnim naučnim skupovima.

Dubravka Škarica, magistar, od aprila 1967. do februara 1968. godine provela je u Moskvi na desetomjesečnom studijskom boravku. Radila je u biblioteci, te Centralnom partijskom arhivu Instituta marksizma-lenjinizma i proučavala veze naprednog jugoslovenskog omladinskog pokreta sa međunarodnim omladinskim pokretom.

Ilijas Hadžibegović, magistar, boravio je deset mjeseci u Beču na specijalizaciji u Bečkom državnom arhivu. Težište njegovog istraživanja bile su veze i odnosi austrijske socijaldemokratije sa radničkim pokretom u BiH do prvog svjetskog rata. Posebnu pažnju posvetio je uticajima austromarksizma na socijalistički radnički pokret u BiH.

Enver Redžić, direktor Instituta, boravio je u toku juna mjeseca 1968. godine u Moskvi i u Lenjinovoj biblioteci upoznavao noviju sovjetsku istorijsku literaturu o austromarksizmu.

Enver Redžić je takođe početkom maja 1968. godine učestvovao na međunarodnom simpozijumu posvećenom 150-godišnjici rođenja Karla Marksa, koji je organizovala Njemačka UNESKO komisija. Na ovom simpozijumu Enver Redžić je dao kraći osvrt na razvoj marksističke istoriografije u Jugoslaviji.

U oktobru 1968. godine Enver Redžić učestvovao je na internacionalnom simpozijumu u Beču, čija je tema bila: 50-godina raspada Austrougarske Monarhije.

Nikola Babić, naučni saradnik, i Ilijas Hadžibegović, magistar, učestvovali su na Četvrtoj internacionalnoj konferenciji radničkog pokreta, koja je održana u Lincu od 17. do 21. septembra 1968. godine. Na ovoj konferenciji se raspravljalo o bibliografiji Druge internacionale i o radničkoj štampi kao izvoru za istoriju radničkog pokreta. Nikola Babić je na drugu temu podnio koreferat pod naslovom: Radnička štampa u BiH do 1941. godine kao istorijski izvor.

Krajem 1967. i početkom 1968. godine, Nikola Babić je takođe boravio 15 dana u Budimpešti i jedan mjesec u Beču i u tamošnjim arhivima istraživao građu o djelatnosti SDS BiH i njenoj saradnji sa Mađarskom, odnosno Austrijskom SDS i pregledao časopise i listove ovih stranaka iz prve dvije decenije XX vijeka.

Rafael Brčić, magistar, krajem 1968. godine otišao je na desetomjesečni studijski boravak u Demokratsku Republiku Njemačku, gdje će u Institutu marksizma-lenjinizma u Berlinu proučavati okupacione sisteme u drugom svjetskom ratu.

U prvoj polovini 1968. godine, u skladu sa odredbama Zakona o izboru radničkih savjeta i drugih organa upravljanja u radnim organizacijama, provedeni su izbori na

kojima je izabran jedan dio članova organa upravljanja Instituta. Sastav članova organa upravljanja izgleda ovako:

SAVJET INSTITUTA

Predsjednik,
Ahmed Hadžirović, asistent.

ČLANOVI:

I. Izabrani iz sastava članova radne zajednice Instituta:
1. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik,
2. Bureković Slavica, arhivski pomoćnik,
3. Hadžić Šućro, knjigovezac,
4. Hurem Rasim, viši stručni saradnik,
5. Juzbašić Dževad, asistent,
6. Matijević Anka, arhivski pomoćnik,
7. Mišković Petar, viši stručni saradnik,
8. Nedimović Uroš, asistent-magistar,i
9. Santica Radmila šef računovodstva Instituta.

II. Imenovani od Skupštine SR BiH:
Eminefendić Hazim, poslanik Republičkog vijeća.

III. Delegirani od:
a) Filozofskog fakulteta u Sarajevu:
Đurđev dr Branislav, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
b) Fakulteta političkih nauka u Sarajevu:
Vražalić dr Ešref, docent Fakulteta političkih nauka u Sarajevu,
c) Društvo istoričara Bosne i Hercegovine:
Bulatović Radomir, profesor Srednje fiskulturne škole u Sarajevu,
d) Republičkog savjeta za naučni rad:
Kovačević dr Desanka, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

NAUČNO VIJEĆE:

Predsjednik:
Enver Redžić, direktor Instituta.

ČLANOVI:

1. Mr Antonić Zdravko, asistent u Institutu,
2. Babić Anto, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
3. Babić Nikola, naučni saradnik u Institutu,
4. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik u Institutu,
5. Isović Kasim, viši arhivist, iz Arhiva SR BiH,
6. Dr Kapidžić Hamdija, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
7. Šarac Nedim, viši predavač Fakulteta političkih nauka u Sarajevu i
8. Šehić Nusret, viši stručni saradnik u Institutu.

UPRAVNI ODBOR:

Predsjednik,
Mr Antonić Zdravko, asistent.

ČLANOVI:

1. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik,
2. Efendić Enisa, bibliograf,
3. Mitrašević Veselin, arhivist,
4. Mišković Petar, viši stručni saradnik, i
6. Redžić Enver, direktor Instituta.

Direktor:
Enver Redžić.

Institut ima sljedeću unutrašnju organizaciju:

1. Odjeljenje istorijske obrade. U ovom odjeljenju radilo je u 1968. godini ukupno 12 saradnika. Od toga broja 4 su viša stručna saradnika i 8 asistenata (od kojih 5 magistara). Od ukupnog broja saradnika ovog Odjeljenja dva rade na obradi tema iz perioda do 1919. godine, 5 na temama iz perioda između dva rata, 6 na temama iz perioda NOR-a, i jedan saradnik obrađuje temu iz perioda socijalističke izgradnje.

2. Odjeljenje istorijske grade. Ovo odjeljenje u svom sastavu ima: Arhiv, Biblioteku, Grupu za dokumentaciju i grupu za memoarsku građu. U Odjeljenju su radila ukupno 22 saradnika, od kojih 1 naučni saradnik, 2 viša stručna saradnika,

2 stručna saradnika, 5 asistenata (od kojih 2 magistra), 3 arhivista, 1 bibliograf, 6 arhivskih pomoćnika, 1 knjižničar i 1 fotograf.

3. Sekretarijat Instituta, u kome ukupno radi 15 saradnika.

Sekretar 1
OPŠTA SLUŽBA:
administrativni službenik 1
daktilografa 2
pomoćno osoblje 4
RAČUNOVODSTVO:
računska službenika 3
TEHNIČKA SLUŽBA:
kvalifikovana radnika 3
priučeni radnik 1.

U toku 1968. godine Institut su napustila četiri saradnika: Dana Begić, viši stručni saradnik, penzionisana, Petar Mišković, viši stručni saradnik prešao na rad u Republički odbor Udruženja boraca NOR-a SR BiH; Ernest Lay, asistent, prešao na rad u preduzeće »Energoinvest« u Sarajevu i Petar Mandić, asistent, prešao na rad u Gradski komitet SKS Beograd.

Drago BOROVČANIN

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA BIBLIOTEKA INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

Domaći časopisi

ARHIVSKI VJESNIK, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.

BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim delima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomika, Pravo, izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut, Izlazi mjesečno, Beograd.

BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — knjige, brošure i muzikalije. Izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut, Izlazi 15-dnevno, Beograd.

BIBLIOTEKARSTVO, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno. Sarajevo.

BILTEN, izdavač: Republički savjet za naučni rad SR BiH. Izlazi dvomjesečno. Sarajevo.

BILTEN GLAVNOG ODBORA SSRN BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi tromjesečno, Sarajevo.

BULLETIN: Scientifique. Section B. Sciences humaines. Izdavač: Savjet akademija nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno. Ljubljana.

ČLANCI I GRAĐA ZA KULTURNU ISTORIJU ISTOČNE BOSNE. Izdavač: Zavičajni muzej u Tuzli. Izlazi povremeno. Tuzla.

DOKUMENTACIJA. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.

ENCYCLOPAEDIA MODERNA. Časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse. Izdavač: Institut za filozofiju znanosti i mir Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi pet puta godišnje. Zagreb.

FORUM. Časopis odjela za savremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno. Zagreb.

GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVISTA BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.

GLASNIK NA INSTITUTOT ZA NACIONALNA ISTORIJA. Izlazi 2 puta godišnje. Skopje.

GLEDIŠTA, časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavač: Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno. Beograd.

GODIŠNJAK ISTORIJSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE. Sarajevo.

GODIŠNJAK PRAVNOG FAKULTETA U SARAJEVU. Sarajevo.

HISTORIJSKI ZBORNIK, časopis Povjesnog društva Hrvatske. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.

INFORMATIVNI PREGLED, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi mjesečno. Beograd.

ISTORIJSKI ZAPISI, organ istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno. Titograd.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS, organ Saveza društava istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno. Beograd.

JUGOSLOVENSKI PREGLED, informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno. Beograd.

MEĐUNARODNI RADNIČKI POKRET, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje. Beograd.

POLITIČKA MISAO, časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno. Zagreb.

PRAXIS, filozofski časopis. Izdavač: Hrvatsko filozofsko društvo. Izlazi dvomjesečno. Zagreb.

PREGLED, časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu — izlazi mjesečno. Sarajevo.

PREGLED ČLANAKA IZ STRANE PERIODIKE — Međunarodni radnički pokret. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi tromjesečno. Beograd.

PRILOZI ZA ISTORIJU SOCIJALIZMA, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje. Ljubljana.

PUTOVI REVOLUCIJE, izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta. Zagreb. Izlazi povremeno. Zagreb.

RADOVI, izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno. Sarajevo.
RADOVI INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZADRU. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.
SOCIJALIZAM, časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno. Beograd.
SOCIOLOGIJA, časopis za društvene nauke. Organ Jugoslovenskog udruženja za sociologiju. Izlazi tromjesečno. Beograd.
STATISTIČKI PREGLED SR BiH, izdavač: Republički zavod za statistiku SR BiH. Izlazi mjesečno. Sarajevo.
VOJNO DELO, opštevojni teoretski časopis. Izdavač: »Vojno delo«. Izlazi dvomjesečno. Beograd.
VOJNO-ISTORIJSKI GLASNIK, organ vojno-istorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.
ZBORNIK, časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje. Slavonski Brod.
ZBORNIK HISTORIJSKOG INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.
ZBORNIK KRAJIŠKIH MUZEJA BANJALUKA, BIHAĆ, DRVAR, JAJCE, PRIJEDOR. Izlazi jedanput godišnje. Banjaluka.
ZBORNIK RADOVA, STUDIJA I PRIKAZA — izdavač: Ekonomski institut Univerziteta. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.
ZBORNIK RADOVA, izdavač: Pravni fakultet. Izlazi jedanput godišnje. Split.
ZGODOVINSKI ČASOPIS, izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje. Ljubljana.

Strani časopisi

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN ARBEITERBEWEGUNG. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno. Berlin.
CRITICA MARXISTA, Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno. Roma.
EINHEIT, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno. Berlin.
INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY. Edited by the international institut voor sociale geschisdenis. Amsterdam.
JAHRBUCHER FUR GESCHICHTE OSTEUROPAS. Herausgegeben von Georg Stadtmüler, izlazi tromjesečno. München—Wiesbaden.
MARXISMUSSTUDIEN, izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen.
LE MOUVEMENT SOCIAL. Les Editions Quvriers. Paris.
DIE NEUE GESELISCHAFT. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno.
NOVAJA I NOVEJŠAJA ISTORIJA. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno. Moskva.
OESTERREICHISCHE OSTHEFTE. Herausgeber Osterreichisches Ost — und Südosteropa — Institut. Izlazi dvomjesečno. Wien.
PERIODIKUM FUR WISSENSCHAFTLICHEN SOZIALISMUS. Universum Verlag. München.
REVUE D' HISTORIE DE LA DEUXIEME GEURRE MONDIALE. Publication trimestrielle Comité d' Histoire de la Deuximene Guerre mondiale. Paris.
SLOVENSKE HISTORICKE STUDIE. Nakladatelstvo česhoslovenské Akademie VED. Izlazi jedanput godišnje. Praha.
SOVETSKIE ARHIVY, ORGAN GLAVNOGO ARHIVNOGO UPRAVLENIJA PRI SOVETE MINISTROV SSSR. Izdaetsja pri učasti Instituta marksizma-lenimizma pri CK KPSS i Instituta istorii akademii nauk SSSR. Izlazi dvomjesečno. Moskva.
SOVETSKOE SLAVJANOVEDENIE. Izdateljstvo »Nauka«. Izlazi šest puta godišnje. Moskva.
VOPROSY ISTORII. Akademija nauk SSSR. Otdelenie istorii... Izlazi mjesečno. Moskva.
WIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE. Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart.
ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT. VEB Deutscher Verlag der Wissenschhaften. Izlazi mjesečno. Berlin.
DIE ZUKUNFT. Sozialistische Monatsschrift für Politik Wistschaft Kultur. Sozialistischer Werlag Gmbh. Vien.

Fahrija POTOGIJA

SADRŽAJ

I. ISTORIJSKE PRETPOSTAVKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Strana

1. Riječ redakcije 7
2. Pozdravne riječi 9
3. Enver Redžić: Društveno-istorijski i politički korijeni ZAVNOBiH-a . . 13
4. Vasa Čubralović: Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine . . . 23
5. Avdo Sućeska: Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima 43
6. Hamdija Kapidžić: Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državno-pravni odnosi) 59
7. Dževad Juzbašić: O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku austro-ugarske okupacije 83
8. Bogdan Krizman: Bosna i Hercegovina i jugoslavensko pitanje u 1918. godini 89
9. Nedim Šarac: Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920—1921. godine 123
10. Nusret Šehić: Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaja Bosne i Hercegovine 157
11. Tomislav Išek: Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine 189
12. Nikola Babić: Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine 219
13. Pero Morača: NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a 241
14. Abdulah Sarajlić: Bosna i Hercegovina u NOR-u 253
15. Slavko Odić: Vojnopolitički položaj okupatora i kvislinga i njihovih saradnika krajem 1943. godine 267
16. Rafael Brčić: Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u NDH 1942/1943. godine (s posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala Bosne i Hercegovine) 287
17. Fikreta Butić-Jelić: Ustaška nezavisna država Hrvatska u drugoj polovini 1943. godine (s kratkim osvrtom na pitanje Bosne i Hercegovine) . . . 297
18. Vojmir Kljaković: Jugoslavenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine 307
19. Anto Babić: Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine 317
20. Hamdija Čemerlić: Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR Bosne i Hercegovine 331
21. Bogomir Brajković: Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti pravosuđa . . . 351
22. Drago Krndija: Aktivnost ZAVNOBiH-a u oblasti privrede 367
23. Mate Zaninović: Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete 389
24. Milorad Gajić: Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata 413
25. Drago Borovčanin: Prilog razmatranju pravnog značaja dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a 423
26. Ešref Vražalić: Dokumenti ZAVNOBiH-a u svjetlu povelje Ujedinjenih nacija 437
27. Ferdo Čulinović: Značaj ZAVNOBiH-a za međunacionalne odnose u Jugoslaviji 447
28. Veselin Đuretić: Neka pitanja iz odnosa nacionalne i klasne komponente NOR-a 457
29. Dušan Lukač: Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini u periodu NOR-a 471
30. Atif Purivatra: Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata 491
31. Rasim Hurem: Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine 533

Strana

32. Veselin Mitrašević: Fond ZAVNOBiH-a kao izvor za proučavanje bosansko-hercegovačke državnosti 549
33. Diskusija 559

II. ČLANCI I STUDIJE

1. Dubravka Škarica: Napredna srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine u revolucionarno-demokratskom pokretu 1937—1941. godine 593
2. Enver Redžić: Hasan Brkić u svome vremenu 619
3. Nikola Babić: Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor 633

III. PRILOZI

1. Miodrag Čanković: Partijsko savjetovanje u Ivančićima 643
2. Avdo Humo: O partijskom savjetovanju u Ivančićima 645
3. Svetozar Vukmanović: U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. godine. Savjetovanje u Ivančićima 651
4. Branko Kovačević: Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942. godine 662
5. Veselin Mitrašević: Neka pitanja iz rada na rekonstrukciji i sređivanju fondova građe nastale u institutucijama radničkog pokreta, NOP-a i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini 669
6. Zdravko Antonić: Neki problemi istraživačkog rada na istoriji narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Bosni i Hercegovini 681
7. Rafael Brčić: Rad na hronikama u Bosni i Hercegovini. Rezultati i neka iskustva 693

IV PRIKAZI

1. Tomislav Išek: Janković dr Dragoslav, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, Savremena administracija, 1967, god. 517 strana 705
2. Kasim Isović: Dr Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine* (članci i rasprave), Svjetlost, Sarajevo, 1968. Str. 397 . 709
3. Dubravka Škarica: Dr Slavoljub Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928. g.*, IDN, Odjeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1966, str. 284 713
4. Ibrahim Karabegović: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI (1965), Sarajevo, 1967. godine, str. 314 715
5. Miodrag Čanković: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina 1967, knjiga VII, Sarajevo 1967. 718
6. Zdravko Antonić: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Zbornik razprav in obravnav znanstvenega posvetovanja Osvobodilni fronti slovenskega naroda, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, VI, br. 1—2, 462. str. 720
7. Rafael Brčić: *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 4/1966, str. 387 727
8. Dubravka Škarica: *Novaja i novejšaja istorija*, 1967. godine, br. 1—6 . . 732

V OSVRTI

1. Enver Redžić: *Raspad Austro-Ugarske monarhije i pojava nasljednih država u svjetlu internacionalnog simpozijuma u Beču od 21. do 25. oktobra* 1968. godine 737
2. Ilijas Hadžibegović: *Četvrta međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu* 744
3. Zdravko Antonić: *Novi aspekti proučavanja bitaka u dolini Neretve i Sutjeske* (Osvrt na naučni skup »Neretva-Sutjeska«) 749
4. Tomislav Išek: *Djelatnost Saveza arhivskih radnika Jugoslavije u periodu između V i VI kongresa* (Cetinje—Kotor, 16—19. X 1968. godine) . . . 752

VI IZ INSTITUTA

1. Drago Borovčanin: Djelatnost Instituta u 1968. godini 757
2. Fahrija Potogija: Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu 761

CONTENTS

I. THE HISTORIC OUTLINE OF THE SOCIALIST REPUBLIC BOSNIA AND HERZEGOVINA

		Page
1.	Forward	7
2.	Addresses	9
3.	Enver Redžić: The Historical, Social and Political Foundations of ZAVNOBiH	13
4.	Vasa Čubrilović: The Historical Foundations of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina	23
5.	Avdo Sućeska: Some Peculiarities of the History of Bosnia and Herzegovina	43
6.	Hamdija Kapidžić: The Position of Bosnia and Herzegovina Under Austrian-Hungarian Rule (State-Law Relationships)	59
7.	Dževad Juzbašić: On the Problem of Determination and Legalization of the Basic Principles Concerning the Rule of Bosnia and Herzegovina at the Beginning of Austrian-Hungarian Occupation	83
8.	Bogdan Krizman: Bosnia and Herzegovina and the Yugoslav Question in 1918	89
9.	Nedim Šarac: Bosnia and Herzegovina as Concieved in the 1920/21 Constitution of the Yugoslav State	123
10.	Nusret Šehić: The Serbian Bourgeois Political Circles on the Question of Reorganization of the State and the Position of Bosnia and Herzegovina	157
11.	Tomislav Išek: The Attitude of the Croat Peasant Party Towards Bosnia and Herzegovina before 1928	189
12.	Nikola Babić: The Communist Party of Yugoslavia and the Question of Bosnia and Herzegovina	219
13.	Pero Morača: The Peoples' Liberation Movement in Bosnia and Herzegovina at the Time of the Foundation of ZAVNOBiH	241
14.	Abdulah Sarajlić: Bosnia and Herzegovina in the Peoples' Liberation War	253
15.	Slavko Odić: The Military-Political Position of the Invadors and the Quislings and Collaborationists Towards the End of 1943	267
16.	Rafael Brčić: The Reasonsand Directions of the Ineveased Activities of the German Invador in NDH 1942/43 (with Special Regard to the Import ance af the Economic Potential of Bosnia and Herzegovina)	287
17.	Fikreta Butić-Jelić: The Ustasha Independent State of Croatia in the Second Half of 1943 (with Short review on the Question of Bosnia and Herzegovina)	297
18.	Vojmir Kljaković: The Yugoslav Government in Exile and the Question of Bosnia and Herzegovina	307
19.	Anto Babić: The Place and Role of ZAVNOBiH in the Building of the State of Bosnia and Herzegovina	317
20.	Hamdija Čemerlić: The Position of Bosnia and Herzegovina in the Yugoslav Community from ZAVNOBiH to the Constitution of Socialist Republic Bosna and Herzegovina	331
21.	Bogomir Brajković: The Activity of ZAVNOBiH in the Field of Legislation and Law-Courts	351
22.	Drago Krndija: The Activity of ZAVNOBiH in the Field of Economy	367
23.	Mate Zaninović: The Educational Policu of ZAVNOBiH	389
24.	Milorad Gajić: The Cultural Activities in Bosnia and Herzegovina in the Course of the Peoples' Liberation War	413
25.	Drago Borovčanin: A Contribution to the Consideration of Legal Significance of the Documents of the First and the Second Sessions of ZAVNOBiH	423
26.	Ešref Vražalić: The Documents of ZAVNOBiH in the Light of the Charter of UN	437
27.	Ferdo Čulinović: The Significance of ZAVNOBiH for the international Relationships in Yugoslavia	447
28.	Veselin Đuretić: Some Aspects of the National and the Class Components in the Peoples' Liberation War	457
29.	Dušan Lukač: A Contribution to Investigation of the National Question in Bosnia and Herzegovina in the Course of the Peoples' Liberation War	471
30.	Atif Purivatra: The Attitude of towards CPY the National Question of Moslems in the Course of the PLW	491

Page

31. Rasim Hurem: The Conceptions of Some Moslem Bourgeois Politicians Concerning the Position of Bosnia and Herzegovina from the Middle of 1943 to the End of 1944 533
32. Veselin Mitrašević: The Archive of ZAVNOBiH as a Source for Investigation of the State-Formation of Bosnia and Hercegovina 549

II ESSAYS AND STUDIES

1. Dubravka Škarica: The Progressive Middle-School Youth of Bosnia and Herzegovina in the Revolutionary-Democratic Movement from 1937 to 1941 593
2. Enver Redžić: Hasan Brkić in His Times 619
3. Nikola Babić: The Working-Class Press in Bosnia and Herzegovina as an Historical Source 633

III CONTRIBUTIONS

1. Miodrag Čanković: Communist Party Consultations at Ivančići . . . 643
2. Avdo Humo: On the Communist Party Consultations at Ivančići . . . 645
3. Svetozar Vukmanović: In Sarajevo and Eastern Bosnia in 1941 and at the Beginning of 1942: Consultations at Ivančići 651
4. Branko Kovačević: A Retrospect of the Province Communist Consultations at Ivančići in January 1942 662
5. Veselin Mitrašević: Some Problems Concerning Reconstruction and Arrangement of the Archive Material which Came into Existence in the Working-Class Institutions, Peoples' Liberation Movement and the Socialistic Revolution in Bosnia and Herzegovina 669
6. Zdravko Antonić: Some Problems of Research Work Concerning the History of the Peoples' Liberation War and Revolution in Bosnia and Herzegovina 681
7. Rafael Brčić: Work on the Chronicles in Bosnia and Herzegovina . . . 693

IV REVIEWS

1. Tomislav Išek: Janković Dr Dragoslav, The Yugoslav Question and the Declaration of Corfu 1917, Belgrade, Savremena Administracija, 1967, 517 pages 705
2. Kasim Isović: Dr Hamdija Kapidžić, Bosnia and Herzegovina in Austrian-Hungarian Times, Essays and Discourses Sarajevo, Svjetlost, 1968, 397 p 709
3. Dubravka Škarica: Dr Slavoljub Cvetković: The Progressive Youth Movement in Yugoslavia 1919—1928, IDN, Division for History, Belgrade, 1966, 284 p 713
4. Ibrahim Karabegović: The Year Book of the Historical Society of Bosnia and Herzegovina, XVI/1965, Sarajevo, 1967, 314 p 715
5. Miodrag Čanković: The Herald of the Archives and the Archive Workers of Bosnia and Herzegovina, VII/1967, Sarajevo, 1967 718
6. Zdravko Antonić: Contributions for the History of the Working Class Movement, a Collection of Discourses and essays on the Liberation Front of the People of Slovenia, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, VI, No 1—2, 462 p 720
7. Rafael Brčić: A Collection of the Historical Institute of Slovenia, 4/1966, p. 387 727
8. Dubravka Škarica: The Recent and the Most Recent History, 1—6/1967 . . 732

V RETROSPECTS

1. Enver Redžić: Disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy and the Appearance of the Heir States in the Light of the International Symposium of Viena, October 21—25, 1968 737
2. Ilijas Hadžibegović: The Fourth International Conference of the Historians of the Working Class Movement at Linz 744
3. Zdravko Antonić: New Aspects of the Investigations of the Battles in the Neretva and the Sutjeska Valleys 749
4. Tomislav Išek: The Activity of the Union of Archive Workers of Yugoslavia in the Period Between the 5th and the 6th Congresses, Cetinje—Kotor, October 16—19, 1968 752

VI FROM THE INSTITUTE

1. Drago Borovčanin: The Activities of the Institute in 1968 757
2. Fahrija Potogija: A Review of the Yugoslav and Foreign Periodicals Received by the Library of the Institute for the History of the Working Class Movement at Sarajevo 761

Prilozi
Instituta za istoriju radničkog pokreta
Sarajevo
Za izdavača: Enver Redžić
Lektor: Muris Idrizović
Tehnički urednik: Miodrag Čanković
Štampa: Štamparsko preduzeće »Grafičar«, Doboj
Za štampariju: Miloš Marković